

વડોદરા.

લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રેસમાં અ'વાલાલ વિ. ઠક્કરે ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદના મંત્રીઓ માટે જાપી પ્રસિદ્ધ કર્યો. તા. ૧૫-૧૨-૩૫

આદિવચન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને લાઠીને આંગણે મળેલ અગિયારમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની સંક્ષિપ્ત હકીકત સાથે સંમેલનના પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ અને વિદ્વાન ગુજરાતી સાક્ષરો અને 'કલાકારોનાં ભાષણો સહિત આ અહેવાલ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. સાથે સાથે સંમેલન પ્રસંગે લખાવલા અને સ્વીકારાવલા નિબંધો પણ આ અહેવાલમાં ધખલ કરવામાં આવ્યા છે.

લાઠી સ્વ. રાજવી કવિ શ્રી કલાપીનું તીર્થધામ ગણાય છે. એ તીર્થધામ સંમેલન પ્રસંગે ખરેખર સાહિત્યતીર્થ 'બન્યું હવું', એ સાહિત્યતીર્થના સાક્ષર યાત્રીઓનું લાઠીના ના. ઠાકોર સાહેબ શ્રી પ્રજ્ઞાદસિંહજીએ કરેલ સ્નેહભયુક્ત સ્વાગત અમે કલાપી વિસરી શકીએ તેમ નથી. લાઠી ઠાકોર સાહેબે આ પ્રસંગે પાંચ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કરી પોતાના સાહિત્ય-પ્રિય પિતામહની સાહિત્યલક્ષિતને સાચી શ્રાદ્ધાન્વિત અર્પી છે એટલું જ નહિ પણ કાઠિયાવાડના રાજવીઓના સાહિત્ય પ્રેમને ઉજ્જવળ બનાવવાનું સાચું સન્માન મેળવ્યું છે.

આ અહેવાલ ગ્રંથને સચિત્ર બનાવવામાં આવ્યો છે. એનું માન રાજકોટના જાણીતા ફોટો આર્ટિસ્ટ 'જેશી મુડીઓ' વાળા શ્રી જેશીને તથા શ્રી જીવણલાલ અમરશી મહેતાને છે. શ્રી જીવણલાલ અમરશી મહેતાએ સંમેલન પ્રસંગે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની વિદ્વાનરી પ્રસ્તાવના સહિત 'કલાપી આલ્બમ' પ્રકટ કર્યું છે. જેમાંનું શ્રી કલાપીનું એક ત્રિરંગી ચિત્ર આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં મુકવામાં આવ્યું છે. અમે શ્રી. જેશી તથા શ્રી. જીવણલાલ અ. મહેતાનો આ તકે આભાર માનીએ છીએ.

આ અહેવાલનાં 'પ્રક' સુધારવાનું કઠિન કાર્ય શ્રી. જમજીવનદાસ દયાળજી મોદીએ ઉપાડી લઈ અમારા આ કાર્યમાં મદદ આપ્યો છે એ માટે વડોદરાના એ સાહિત્યપ્રેમી બંધુના અમે ઋણી થયા છીએ.

પ્રકાશકો

અનુક્રમ

૧ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	૧
૨. The Gujarati Sahitya Parishad memorandum of Association	
૩. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધારણી	૭
૪. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-કાવ્યો	૨૦
૫. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ-પરિષદની પ્રતિભા અહેવાલ	૨૨
અગિયારમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનો અહેવાલ	

૨. અહેવાલ.	૩
------------	---

૩. પરિશિષ્ટ ૬

પત્રિકા ૧	૩૭
, ૨	૩૮
, ૩	૪૧
, ૪	૪૨

૪. પરિશિષ્ટ ૭

સ્થાપના મંડળના સભ્યો.	૪૪
-----------------------	----

૫. પરિશિષ્ટ ૮

૧ મન્દાર મંડળના પ્રમુખ ના. ભાઈ નરેશ શી પ્રદ્ધારમિંદજીનું બાપજી	૫૧
૨ પ્રમુખ શી દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ જવેરીનું બાપજી.	૫૪
૩ ઉપપ્રમુખ ગા. મા. માનસંકર પીનાંજીરામ મહેતાનું નિવેદન.	૭૨
૪ કા. પ્રદ્યોતના પ્રમુખ શી તીરેન્દ્રાલ સંકર્ષક મહેતાનું બાપજી.	૮૨
૫ કા. પ્રદ્યોતના પ્રદિર્શક.	૧૩૦
૬ સંનિદમિત પત્રો અને તેમનું નિરૂપણ-શી ક્રેષાલાલ મા. મુનગી.	૧૩૬

૬. પરિશિષ્ટ ૯

૧ સ્થા. કોષ શી કુમિંદજી કાળી મહેતા પરિચયના જુના સમયે.	
૨ શી. મુન્દર આશ્રમ સંદ.	૧૪૫

નિબંધો :

૨ આપણું લોકવાર્તા વિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય.
લે. ભોગીલાલ જયસંદ સરિસરા.

૩ ચંપરાકિયા,
લે. કિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા.

૧૭૮

૪ વર્તમાન ગુજરાતે “ ગુજરાત ” નામ ક્યારે ધારણ કર્યું ?
લે. ધનપ્રસાદ ચંદલાલ મુનશી.

૨૦૬

૫ અસલી પ્રેમ પત્રિકા
લે. કલ્યાણરામ ના. જોષી.

૨૨૧

૬ શાસ્ત્રોચ્ચાર પરિશુદ્ધ જોડણી.
લે. કેશવરામ કાશીરામ યાત્રી.

૨૩૪

૭ વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના.
લે. ત્રિજીવનદાસ લહેરચંદ શાહ.

૨૪૫

૮ દરમ નાટકે અને લેખક.
લે. ગજેન્દ્રલાલ લાલશંકર પંડ્યા.

૨૬૨

૯ એક અપ્રસિદ્ધ દશાંકી નાટક.
લે. જગનનાથ વિદ્યારામ રાવળ.

૨૬૯

૧૦ કાઠીઆવાડનું વીરરસનું સાહિત્ય.
લે. મગનલાલ સ્વામજી ત્રિવેદી.

૨૮૩

૧૧ સાહિત્ય મિમંસા.
લે. દારકદાસ લાલજી સરાયા.

૨૯૪

૧૨ પ્રેમવાર્તા.
લે. હસમુખલાલ મ. કાજી.

૩૨૨

૧૩ કાઠીઆવાડના ઈતિહાસના નષ્ટપ્રાય અથવા અવશેષ.
લે. પ્રાણજીવન વાલજી જોષી.

૩૨૬

૧૪ સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રખ્યાત.
લે. શ્રીપ્રસાદ ગિરિનાથંકર ભટ્ટ.

૩૩૮

૧૫ હમાડ લાઠી.
લે. મોજગીર વ. ગોસ્વામી.

૩૫૯

૧૬ હલાખીનાં આંસુ.
લે. અંબાલાલ નાથાલાલ મીસ્ત્રી.

૩૬૫

૧૭ રાજ્યની સાળા.
લે. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

૩૮૧

અનુક્રમ

૧ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	૧
૨. The Gujarati Sahitya Parishad memorandum of Association	
૩. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ.	૭
૪. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-દરાવા	૨૦
૫. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ-પરિષદની પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ	૨૨
અગિયારમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનો અહેવાલ	

૨. અહેવાલ.	૩
------------	---

૩. પરિશિષ્ટ ક	
પત્રિકા ૧	૩૭
, ૨	૩૮
, ૩	૪૧
, ૪	૪૨

૪. પરિશિષ્ટ ખ	
સ્વાગત મંડળના સભ્યો.	૪૪

૫. પરિશિષ્ટ ગ	
૧ મતકાર મંડળના પ્રમુખ ના. વાઠી નરેશ શ્રી પ્રફુલ્લસિંહજીનું ભાષણ.	૫૧
૨ પ્રમુખ શ્રી. દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ ઝવેરીનું વ્યાખ્યાન.	૫૪
૩ ઉપપ્રમુખ ગ. રા. માનસંકર પીતાંજરદાસ મહેતાનું નિવેદન.	૭૨
૪ દલાપ્રદર્શનના પ્રમુખ શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રસંકર મહેતાનું ભાષણ.	૮૨
૫ દલાપ્રદર્શન પ્રદર્શિકા.	૧૩૦
૬ ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેમનું નિરૂપણ-શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી.	૧૩૬

૬. પરિશિષ્ટ ઘ	
૧ સ્વ. દાકાર શ્રી દુરસિંહજી દલાપી સાથેના પરિચયનાં જૂનાં સ્મરણો.	
સે. શ્રી. મુગચંદ આચાર્યમ શાહ.	૧૪૫

નિબંધો :

- ૨ આપણું લોકવાર્તા વિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય.
લે. ભોગીલાલ જયસિંહ સામિસરા. ૧૫૮
- ૩ અખરોકિયા,
લે. કિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા. ૧૭૮
- ૪ વર્તમાન ગુજરાતે “ ગુજરાત ” નામ કયારે ધારણું કર્યું ?
લે. ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી. ૨૦૬
- ૫ અપ્સલી પ્રેમ પત્રિકા
લે. કલ્યાણરામ ના. જોષી ૨૨૧
- ૬ શાસ્ત્રોચ્ચાર પરિશુદ્ધ જોડણી.
લે. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી. ૨૩૪
- ૭ વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના
લે. ત્રિશુવનદાસ હાલેગ્યંદ સાહ. ૨૪૫
- ૮ દશ્ય નાટક અને લેખક.
લે. ગજેન્દ્રલાલ લાલશંકર પંડ્યા. ૨૬૨
- ૯ એક અપ્રસિદ્ધ દર્શાકી નાટક
લે. જગનનાથ વિદ્યારામ રાવળ. ૨૬૬
- ૧૦ કાઠીઆવાડનું વીરસનું સાહિત્ય.
લે. મગનલાલ શ્યામજી ત્રિવેદી. ૨૮૩
- ૧૧ સાહિત્ય મિત્રાસા.
લે. દ્વારકાદાસ લાલજી સરાયા. ૨૯૪
- ૧૨ પ્રેમવાર્તા.
લે. હસમુખલાલ મ. કાજી ૩૨૨
- ૧૩ કાઠિયાવાડના ઈતિહાસના નષ્ટપ્રાપ્ય થતા અવશેષ.
લે. પ્રાણજીવન વાલજી જોષી ૩૨૬
- ૧૪ સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રખ્યાત.
લે. શ્રીપ્રસાદ ગિરિનાથંકર લાદ ૩૩૮
- ૧૫ હમારું લાડી.
લે. મોજગીર વ. ગોસ્વામી. ૩૫૬
- ૧૬ કલાપીનાં અસ્તિ.
લે. અંબાલાલ નાયાલાલ મીસ્ત્રી. ૩૬૫
- ૧૭ રાણીનો માળો.
લે. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી. ૩૮૧

૧૮ ધ્વનિ અને કવિત્વ. લે. લલિત.	૩૮૩
૧૯ બાળ-સાહિત્ય, લે. ત્રિશુવન ગૌરીચંકર બાસ.	૩૮૫
૨૦ વિવેચન અને વિવેચકો. લે. મનુભાઈ પ્રાણજીવન વૈદ્ય.	૩૯૬
૨૧ મે'ર. લે. રા. જયેન્દ્ર પાઠક.	૪૦૬
૨૨ કાદી, લે. વિદ્યાશંકર ઇન્દ્રાશંકર દવે	૪૧૫
૨૩ ભારતીય મંસ્તૃતિર્મા ઇસ્લામનું સ્થાન. લે. લવજી જીણા ભારતર.	૪૩૭
૨૪ પર્યેષ્ટિવ ને પુરષોત્તમ. લે. વલ્લભ મોરારજી સોમાણી.	૪૫૨
૨૫ કવિ અને કાવ્ય. લે. સ્નાતક સત્યજીત.	૪૫૬
૨૬ બાપાન્તરની કળા. લે. મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી.	૪૬૯
૨૭ ગરબાના ઢાળનું ધડતર. લે. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર	૪૭૫
૨૮ મંદિરાનું સાહિત્ય. લેખિકા સૌ. શ્રીમતીબાલા મંજુલાલ મજમુદાર.	૪૮૦
૨૯ પી. ઇ. એન. લે. કિસનચંદ્ર ચાવડા.	૫૦૧
૩૦ પ્રજ્ઞજનન હિપર સાહિત્યની અસર. લે. દશમરાજ દિરોજ મીરાં.	૫૦૪
૭. પરિશિષ્ટ ૨. - જુદી જુદી સમિતિઓ	૫૦૭
૮. પરિશિષ્ટ ૭. - સંમેલનનો હિસાબ અને સરવૈયું	૫૦૮
૯. પરિશિષ્ટ ૧૧. - ' કલાપી નગર: ' ઓશીમ ઓડર	૫૦૯
૧૦. પાદપૂર્તિ	૫૧૧

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

માહિત્ય પરિપદ્ મ મેલન-લાઠીજી

લાઠીના ના ઠાકેર સાહેબ શ્રી પ્રજ્ઞાદસિ હજી

પોતાના પૂજ્ય પિતામહ શ્રી કલાપીને પ્રણામજલિ સમર્પનાર માહિત્યપ્રિય રાજવી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

[સોસાયટીઝ રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ (સન ૧૮૬૦ ના એક્ટ નં. ૨૧) ની રુએ
તા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૯૩૩ ના રોજ રજીસ્ટર થયેલી]

ઘત પ્રમુખો:

દિ. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેદીઆ
„ આર્નલ્ડશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

ચાલુ પ્રમુખ:

શ્રીયુત જીલાભાઈ જીવજીજી દેસાઈ

ઉપ પ્રમુખ:

શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

મંત્રીઓ:

શ્રીયુત મનહરરામ હરિદરરામ મહેતા
„ હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
„ હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ
„ ગોકુળદાસ દારકાદાસ રાયચુરા

ખજાનચીઓ

શ્રીયુત મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી
„ જયેન્દ્રરાવ ભગવાનલાલ દૂરકાળ

જીવનદારો (ટ્રસ્ટીઓ):

દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
સર લક્ષ્મીભાઈ સામળદાસ મહેતા
શ્રીયુત આર્નલ્ડશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

સામાન્ય સલાસદો:

શ્રીયુત અરદેશ ક્રામજી ખગરદર	સર લલુભાઈ શામજદામ મહેતા
દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	મૌ. લીલાવતી કનૈયાલાલ મુનશી
શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા
„ મટુભાઈ હરગોવિન્દદામ કટાવાળા	શ્રીયુત જન્મશંકર મહારાજંકર ભુચ
બેડી વિદ્યાગૌરી રમણુભાઈ તીલકંક	„ પ્રભાશંકર દલપતરામ પદ્મણી

આશ્રયદાતાઓ:

શ્રીયુત ખીમજી આસર વીરજી	શ્રીયુત મોતીલાલ કાનજી
„ છોટાલાલ વિમળચંદ ગળાઆરા	

આજીવન સલાસદો:

શ્રીયુત અંબાલાલ છુલાખીરામ જાની	શ્રીયુત પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ
રા. બ. કેશવલાલ ગિ. ત્રિવેદી	„ બલવંતરાય ક. કોકોર
શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ નરસિંહલાલ દેસાઈ	„ ભગવાનલાલ ગિરજશંકર ભટ્ટ
„ શુભામમહમદ બાવામિયા મુનશી	„ માણેકલાલ પ્રેમચંદ રાયચંદ
સર ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ	„ મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે
શ્રીયુત સુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી	„ મોહનલાલ મકનદાસ મહેતા
„ હમનલાલ નરસિંહલાલ કાનુગા	„ રણજીડલાલ વૃંદાવનદાસ પટવારી
„ જયશંકર પીતાંબરદાસ ત્રિવેદી	„ વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈષ્ણ
શ્રીમતી જામખાઈ જહાંગીર પીટીટ	„ વૈકુંઠલાલ શીપતરાય કોકોર
શ્રીયુત જુગતરામ શંકરપ્રસાદ વૈષ્ણ	„ સંકરલાલ ઘેલાખાઈ એન્કર
શ્રીમતી તારાબહેન માણેકલાલ પ્રેમચંદ	શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ
શ્રીયુત દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ	રા. બ. હરજીવન ભ. કોટક
„ દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ	શ્રીયુત હીમતલાલ બાપુભાઈ પરીખ
„ ધીરજલાલ કેશવલાલ કોકોર	

સામાન્ય સલાસદો:

શ્રીયુત અરવિન્દલાલ લલુભાઈ મજમુદાર	શ્રીયુત ચીમનલાલ નારાયણભાઈ મહેતા
„ ઇશ્વરભાઈ કાશીભાઈ પટેલ	„ સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ
„ અંબાલાલ બહેચરલાલ દવે	„ ચેતન્યપ્રભાદ મોતીલાલ દીવાનજી
„ અંબાલાલ સંકરલાલ પરીખ	„ છોટુભાઈ અનુપરામ વડીલ
„ ગિરજશંકર વલ્લભજી આચાર્ય	„ જયકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા
„ ગોકુળદાસ દારઝદાસ રાયચુરા	„ જયેન્દ્રરાવ ભગવાનલાલ દૂરકાળ
„ ચવુરભાઈ ઉમેદલાઈ પટેલ	„ જયંતિલાલ રામદાસ શ્રોક

શ્રીયુત જ્યોતિલાલ શિવજીવ કવિ
 „ જ્યોતીન્દ્ર હરિહરશંકર દવે
 શ્રીમતી જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લ
 „ જોલીબહેન હરસિદ્ધલાલ દીવેદીઆ
 શ્રીયુત તનમનિશંકર લાલશંકર શિવ
 „ તનસુખલાલ હીરાલાલ નાણાવટી
 „ દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
 „ ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
 „ નાનાભાઈ ચંદ્રશેખર દીવાનજી
 શ્રીમતી નંદુગૌરી મનુભાઈ ઠાકર
 „ પુષ્પાબહેન રમણલાલ વઝીલ
 શ્રીયુત પ્રદ્ધાદજી ચંદ્રશેખર દીવાનજી
 „ પ્રાણુલાલ હીરપારામ દેસાઈ
 „ ખીહારીલાલ પુરુષોત્તમ શાસ્ત્રી
 શ્રીયુત ભદ્રજી બી. ધ્રુવ
 „ ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા
 „ મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી
 „ મનહરનાથ મોણિકનાથ ધારખાન
 „ મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા
 „ મનુભાઈ માધુભાઈ ઠાકર
 „ મહમદ સાદીક

શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ
 કુમારશ્રી મોતીસિંહજી મહીડા
 શ્રીયુત મોહનલાલ અંબાલાલ પરીખ
 „ મંગળદાસ ભગવાનદાસ મહેતા
 „ મંગળદાસ મંજારામ પકવાસા
 „ મંગળદામ વિઠ્ઠલદાસ દેસાઈ
 ડાક્ટર રમણલાલ કનૈયાલાલ વાણિક
 શ્રીયુત રમણલાલ નરહરિલાલ વઝીલ
 „ રવિશંકર વર્લ્ડલાલ આચાર્ય
 „ રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી
 „ જ્યોતેશચંદ્ર જનાર્દન પાઠકજી
 „ ચંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ
 શ્રીમતી સમુબાળા કનૈયાલાલ મુનશી
 „ સરલાબહેન કનૈયાલાલ મુનશી
 ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધલાલ વજુભાઈ દીવેદીઆ
 શ્રીયુત હરિપ્રસાદ મનસુખભાઈ ચોકસી
 ડાક્ટર હરિપ્રસાદ વજરાય ફેસાઈ
 શ્રીયુત હરિલાલ અચરતલાલ ભટ્ટ
 „ હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ
 „ હીરાલાલ મોતીરામ મહેતા

સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ:

સાહિત્ય સંસદ તરફથી	{	શ્રી. મનહરરામ મહેતા
		„ અણિલાલ નાણાવટી
સાંતાકુઝ સાહિત્ય સમાજ તરફથી	{	શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી
		„ ખીહારીલાલ શાસ્ત્રી
વલસાડ માહિત્ય મંડળ	{	શ્રી પ્રદ્ધાદજી દીવાનજી
		„ જોવયરામ દલાલ
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી	{	લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ
		શ્રી. હીરાચાલ પારેખ
અમર્મવાદ સાહિત્ય સભા	{	શ્રી. પ્રાણુલાલ દેસાઈ
		ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ

THE GUJARATI SAHITYA PARISHAD

Memorandum of Association

1. Name, Objects etc.

1. This Society shall be called “ The Gujarati Sahitya Parishad. ”

2. The Office of the Society shall be located at such place as the Central Council may from time to time decide.

3. The objects for which the Parishad is established are as follows :—

A (1) To preserve, develop, extend and spread the Gujarati language and literature in all their branches;

(2) To preserve, prepare, print or publish works written in or relating to the Gujarati language;

(3) To take steps to preserve the literary unity of the Gujaratis for the purposes aforesaid as and when required.

B (1) To establish and maintain libraries, museums, printing presses or such other institutions;

(2) To hold Sammelans (conferences) and exhibitions at convenient times;

(3) To affiliate, purchase, take over, encourage or co-operate with similar institutions and to hold examinations with a view to encourage the study of the Gujarati language and literature;

(4) To organise lectures for the spread of the Gujarati language and literature;

- (5) To print, publish, edit, conduct or get printed or assist in doing so any periodicals or publications as may be necessary or useful;
- (6) To conduct or encourage literary or historical research relating to the Gujarati language and literature and peoples;
- (7) To do all such acts as may be necessary for the growth and spread of the history of Gujarat and Gujarati language and literature;
- (8) To accept funds on trust for such purposes as would assist or further the said objects of the Society.
- (9) (Note): For the purposes of the objects aforesaid
 - (a) Gujarati language includes the mother tongue spoken by residents of Gujarat or any part thereof at any period of the history; and
 - (b) Gujarati literature includes literature expressed in such language, which however shall not include Urdu.

We the undersigned are desirous of being formed into a Society under Act XXI of 1860 to carry out the above aims and objects, and we have signed this Memorandum of Association. The names and addresses of members of the Managing Committee are (1) Bhulabhai J. Desai, Advocate, Mahalaxmi, (2) Kanaialal M. Munshi, Advocate, Babulnath Road, Bombay, (3) Manhararam H. Mehta B. A., Santa-Cruz, (4) Hiralal T. Parekh B. A., Gujarat Vernacular Society, Ahmedabad, (5) Dr. Hariprasad V. Desai, Ahmedabad, (6) Goculdas D. Raichura, Chorwad (Kathiawar), (7) Manilal D. Nanavati, Solicitor, Esplanade Road, Bombay, (8) Jayendrarao

B. Durkal, Khadia, Ahmedabad, (9) Ambalal B. Jani, Girgaon, Bombay.

Bombay 14-3-33.

Witnesses

Narmadashankar Trivedi

B. M. Bhatawadekar

80, Esplanade Road,
Bombay.

Sd/-. Krishnatal M. Jhaveri

Manlal D. Nanavati

Manharram H. Mehta

Ambalal B. Jani

Jyotindra H. Dave

Mangaldas B. Mehta

Ambalal S. Parikh

M. M. Gharekhan

સોસાયટીઝ રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ (સન ૧૮૬૦ ના એક્ટ નં. ૨૧)ની રૂએ
તા. ૧૬ મી માર્ચ ૧૯૩૩ ના રોજ રજીસ્ટર થયેલી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

બંધારણ

૧ નામ, હેતુઓ વગેરે.

૧. આ સંસ્થાનું નામ “ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ” રહેશે.
૨. મધ્યસ્થ સભા વખતોવખત ઠરાવે તે સ્થળે આ સંસ્થાનું કાર્યાલય રહેશે.
૩. આ પરિષદ નીચેના હેતુઓથી સ્થાપવામાં આવી છે:—

અ (ક) ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી અને ફેલાવવી.

(ખ) ગુજરાતી ભાષામાં કે ભાષા વિષે લખાએલાં પુસ્તકો સંરક્ષવાં, તૈયાર કરવાં, છપાવવાં કે પ્રસિદ્ધ કરવાં.

(ગ) ગુજરાતીઓનું સાહિત્યવિષયક ઐક્ય સંરક્ષવાનાં પગલાં બારવાં.

આ ઉપરનાં હેતુઓ પાર પાડવાને માટે જરૂર જણાય તે પ્રમાણે .

(ક) પુસ્તકાલયો, સંગ્રહસ્થાનો, છાપખાના કે એવી બીજી સંસ્થાઓ સ્થાપવાં અને નીભાવવાં.

(ખ) અનુકૂળ વખતે સંમેલનો કે પ્રદર્શનો બારવાં.

(ગ) આવા પ્રકારની સંસ્થાઓ પોતાની સાથે જોડવી, ખરીદી લેવી, પોતામાં ભેળવી દેવી, ઉત્તેજવી અથવા તેમની સાથે સહકાર કરવો, અને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી પરીક્ષાઓ લેવી.

(ધ) ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે બાખ્યાનોની યોજના કરવી

(ડ) આવશ્યક કે ઉપયોગી જણાય તે પ્રમાણે સામગ્રિક પત્રો કે પુસ્તકો છાપવાં, પ્રસિદ્ધ કરવાં, સંપાદિત કરવાં, ચલાવવા અગર છાપાવવાં, અથવા તેવી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં મદદ કરવી.

(ચ) ગુજરાતી ભાષાને, સાહિત્યને તથા પ્રજાને લગતી સાહિત્ય વિષયક કે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરવી કે તે કરવામાં ઉત્તેજન આપવું.

- (૭) ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની તથા ઇતિહાસની અભિવૃદ્ધિને માટે તથા તેના પ્રચારને માટે જે કોઈ વિશેષ કાર્યો કરવાની જરૂર માલમ પડે તે કરવાં.
- (૮) પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવામાં કે આગળ વધારવામાં મદદરૂપ થઈ પડે તેવા કારણુઓનું જીર્ણોદ્ધાર (રૂ. ૬૩) સ્વીકારવા.

ટીપ—ઉપરના હેતુઓના કારણુસર (અ) કોઈપણ સમયે ગુજરાતના કે તેના કોઈપણ ભાગના વતનીઓ જે માતૃભાષા બોલતા હોય તેનો સમાવેશ ‘ગુજરાતી ભાષા’માં થશે, અને (આ) આવી ભાષામાં લખાએલા સાહિત્યનો સમાવેશ ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’માં થશે. પણ તેમાં ઉદ્ભૂતો સમાવેશ થશે નહીં.

૨. રચના.

૪. પરિષદના સભાસદોના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે રહેશે

- (ક) પરિષદો તથા સંમેલનોના પ્રમુખો.
- (ખ) પરિષદે ચૂંટેલા દસ સન્માન્ય સભાસદો,
- (ગ) આશ્રયદાતાઓ, એટલે કે જેઓ રૂ. ૫૦૦) કે વધારે આપે તેઓ.
- (ઘ) આજીવન સભાસદો, એટલે કે જેઓ પરિષદમાં રૂ. ૧૦૦) કે સંમેલનમાં રૂ. ૧૫૦) કે વધારે આપે તેઓ.
- (ઙ) સામાન્ય સભાસદો, એટલે કે, જેઓ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૪) ભરે તેઓ.
- (ચ) સભાસદ મંરથાઓ, એટલે કે, પરિષદના જ હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સરથાઓ દ્વિવાર્ષિક રૂ. ૮) આપે તે
- (જ) ઉપરની પેટાકલમ (ક) થી (ઙ) સુધીમાં ગત સંમેલનની વિષય વિચારિણી સભાના ન આવી ગયેલા સભ્યો.

ટીપ—(૧) આજીવન સભાસદો ઉપરાંત પરિષદ અને સંમેલનોના આગલા પ્રમુખો, સન્માન્ય સભાસદો અને આશ્રયદાતાઓ પરિષદના સભાસદો ગણાશે.

- (૨) આગલી પરિષદો અને સંમેલનોના પ્રમુખોએ અને સન્માન્ય સભાસદોએ વાર્ષિક લવાજમ ભરવું પડશે નહિ
- (૩) મધ્યસ્થ સભાને યોગ્ય લાગશે તો રોકડ રકમના બદલામાં ખીજા પછી સ્વરૂપમાં લવાજમ સ્વીકારી શકશે.
- (૪) ઉપરના વાર્ષિક લવાજમ ઉપરાંત પરિષદના એક કે ખીજા હેતુને માટે ખાસ વાપરવા આપવામાં આવતા દાનો તથા રકમો પરિષદ સ્વીકારી શકશે.
- (૫) પરિષદ બંડોળ સમિતિ આ પરિષદ સાથે એક થઈ ગયેલી હોવાથી એ સમિતિના આજીવન સભાસદો આપોઆપ પરિષદના સભાસદો તરીકે રહેશે.

રા. રા. ભુલાભાઈ ભવશુભ દેસાઈ,
એમ એ એલએલ. બી, એડવોકેટ,
પ્રમુખ દમ્ભી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નડીયાદ.

(૬) સંસ્થા સભાસદ-પરિષદના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી જે સંસ્થામાં ઓછામાં ઓછા પંદર સભ્યો હશે તેને જ સંસ્થા સભાસદ તરીકે સ્વીકારવામાં આવશે.

(૭) દરેક સંસ્થા સભાસદ બે વર્ષ માટે બે પ્રતિનિધિઓ નીમશે, અને તે પ્રતિનિધિઓને એ સંસ્થા તરફથી સદ્દુર્ મુદત દરમ્યાન પરિષદના સભાસદના અથવા અધિકાર તેમજ જોખમદારી પ્રાપ્ત થશે.

૫. સર્વ પ્રકારનાં સ્વાજનમ અગાઉથી લેવામાં આવશે, અને કલમ ૪ ટીપ (૨) માં મળ્યાવેલા સભાસદો શિવાય એ સ્વાજનમ આપ્યા પહેલાં કોઇ પણ વ્યક્તિ સભાસદના અધિકાર ભોગવી શકશે નહિ.

૬. સભાસદો છૂટક છૂટક આપેલી રકમોના કુલ સરવાળાને આધારે વર્ષની શરૂઆતમાં સભાસદોના પ્રકાર નક્કી કરવામાં આવશે.

૭. પરિષદને લગતી બધી બાબતોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે મધ્યસ્થ સભા નીમશે.

૮. મધ્યસ્થ સભા નીચેના ગૃહસ્થોની બનશે:—

(ક) આગલી પરિષદો તથા આગલા સંમેલનોના પ્રમુખો.

(ખ) પરિષદના સઘળા સન્માન્ય સભાસદો.

(ગ) પરિષદના આશ્રયદાતાઓએ અને આજીવન સભાસદોએ ચૂંટેલા દશ સભાસદો.

(ઘ) પરિષદના સામાન્ય સભાસદોએ ચૂંટેલા બાર સભાસદો.

(ઙ) સભાસદ સંસ્થાઓએ ચૂંટેલા પાંચ અથવા દશથી વધારે સંસ્થા સભાસદો હોય તો દર બે સંસ્થા દીક એક-જોડેલા સભાસદો.

(ચ) ગત સંમેલનની વિષયવિચારીણી સભાએ પોતાના સભ્યોમાંથી ચૂંટેલા બાર સભાસદો.

ટીપ:—(૧) વિષયવિચારીણી સભાએ ચૂંટેલા સભાસદો, પછીનું સંમેલન ભરાઇને નવી ચૂંટણી કરે ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે.

(૨) છેલ્લા સંમેલનના પ્રમુખ પોતાના હોદ્દાની રૂઢી પરિષદના, તથા મધ્યસ્થ સભાના પ્રમુખ મળાશે. પ્રમુખે રાજીનામું આપ્યાને લીધે અગર ખીજા કોઇ કારણસર એમની જગા ખાલી પડે તો તેની આગલા સંમેલનના પ્રમુખ ઉત્તરોત્તર તે સ્થાન લેશે.

(૩) કોઇ સન્માન્ય સભાસદ મૃત્યુ પામશે કે રાજીનામું આપશે તો પરિષદ તેની જગ્યાએ ખીજા કોઇની કે વધુ મતે નીમણું કરશે; સામાન્ય પણ સભાસદોની સંખ્યા હંમેશની દશજ રહેશે.

(૪) ચૂંટેલા સભાસદો પરિષદના સભ્ય હોવા જોઇએ, પણ જે વર્ગ ચૂંટણી કરતો હોય તે જ વર્ગમાંના પોતાનો પ્રતિનિધિ ન હોય તો તે બાધકર્તા નથી.

૯. પરિષદના અધિકારીઓ.

(ક) છેલ્લા સંમેલનના પ્રમુખ.

- (ખ) ઉપપ્રમુખ,
 (ગ) ચાર મંત્રીઓ,
 (ધ) બે ખમનચીઓ.

૩. પરિષદની સામાન્ય સભા

૧૦. મધ્યસ્થ સભા ઠરાવે તે સમયે અને તે સ્થળે દર વર્ષે કમીમાં કમી એક વખત પરિષદની સામાન્ય સભા ભરવામાં આવશે, પણ જે વર્ષે સંમેલન ભરાવાનું હશે તે વર્ષે સંમેલન ભરાતા પહેલાં કમીમાં કમી એક પખવાડિયા પહેલાં પરિષદની સભા ભરવામાં આવશે.

૧૧. (ક) સામાન્ય સભાનું સ્થળ, તેની તારીખ અને તેનો વખત તથા ખાસ કામ હોય તો તેવા કામનો પ્રકાર દર્શાવનારી જાહેરાત (નોટીસ) પરિષદના બધા સભાસદોને ટપાલ મારફતે કે બીજી કોઇ રીતે ત્રીમ દિવસ અગાઉ પહોંચાડવામાં આવશે.

(ખ) નોંધાએલા સરનામે ટપાલ મારફત સભાસદને મોકલાએલી જાહેરાત નિયમસર ગણાશે.

૧૨. આવી જાહેરાતમાં જણાવવામાં આવેલા કામકાજના સંબંધમાં જે કોઇ સભ્યને કે પ્રશ્નો પૂછવા હોય ત્યાં ઠરાવો લાવવા હોય તો તેણે તેની લેખી ખબર સભાની તારીખથી ઓછામાં ઓછા ૨૦ દિવસ અગાઉ મંત્રીને આપવી.

ઉપર પ્રમાણે ખબર મળતાં મંત્રી લાવવામાં આવનાર ઠરાવોની ખબર ઓછામાં ઓછા સાત દિવસ અગાઉ સભ્યોને પહોંચાડશે.

૧૩. સાધારણ સામાન્ય સભામાં નીચે મુજબનું કામકાજ થશે:—

(ક) મધ્યસ્થ સભાએ રજુ કરેલો અહેવાલ તથા તપાસાવી તૈયાર કરેલો હિસાબ વિચારી મંજૂર કરવો.

(ખ) સાધારણ સામાન્ય સભામાં આ નિયમાનુસાર જે કામકાજ થવું જોઈએ તેવું બીજું કોઇ પણ કામકાજ કરવું.

(ગ) મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલથી ઉપરિચિત થએલું જે કોઇ કામકાજ સાધારણ સામાન્ય સભાને લાગતી જાહેરાતોમાં જણાવવામાં આવેલું હોય તે કામકાજ કરવું.

૧૪. કામકાજની શરૂઆતમાં ઓછામાં ઓછા દસ સભાસદો જાતે હાજર નહિ હોય અને તે પૈકીના નિદાન ત્રણ સભાસદો મધ્યસ્થ સભાના સભાસદથી ઇતર ન હોય તો એવી સામાન્ય સભામાં પ્રમુખની ચૂંટણી (જરૂર હોય તો) કરવા સિવાય બીજું કામકાજ કરવામાં આવશે નહિ.

૧૫. સભાસદોની નિશ્ચિત સંખ્યાની હાજરીના અભાવે સાધારણ સામાન્ય સભા મુલતવી રાખવી પડશે તો એજ કામકાજ કરવાને માટે જે તારીખે, સમયે અને સ્થળે ફરીથી સાધારણ સામાન્ય સભા ભરવાની હશે તેની ખબર સભાસદોને પહોંચાડવામાં આવશે અને તેવી સભામાં ગમે તેટલા સભાસદ હાજર હશે તો પણ તેવું કામકાજ કરી લેવામાં આવશે.

૧૬. ઉપર જણાવેલી મલા “ સાધારણ સામાન્ય સલા ” મણાશે અને બીજી બધી સામાન્ય સલાઓ “ અસાધારણ સામાન્ય મલા ” મણાશે.

૧૭. અધિકારીઓ અથવા મધ્યસ્થ મલા, પોતાને યોગ્ય લાગે ત્યારે, અને મંડળના ઓછામાં ઓછા પંદર સલાસદોની સહીથી માગણી કરવામાં આવે ત્યારે “ અસાધારણ સામાન્ય સલા ” બોલાવશે.

૧૮. આવી માગણીમાં સલા બોલાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જણાવવો પડશે, અને તે પરિપક્વ કાર્યલયમાં નોંધાવવી જોઈશે.

૧૯ આવી માગણી નોંધાવવામાં આવે ત્યાર પછી જોઈક મહિનામાં અધિકારીઓ ત્રણ માસની મુદતની અંદર અસાધારણ સામાન્ય સલા ન બોલાવે તો તેવી માગણી કરનારા સલાસદો પોતે જ માગણી નોંધાવવામાં આવે ત્યાર પછી ત્રણ મહિના વીત્યે એવી સલા બોલાવશે.

૨૦. પરિપક્વ સલાસદોની કોઈ પણ સલામાં લેખી મત લેવાની માગણી કમીમાં કમી એ સલામતો તરફથી ન થાય તો અમુક ઠરાવ પસાર થએલો પ્રમુખ તરફથી જાહેર થાય અને પરિપક્વ કામકાજના અહેવાલની નોંધપોથીમાં તેવી મતલબની નોંધ લેવાય તો તે ઠરાવની પૂરતી સાબીતી મણાશે; અને એવા ઠરાવની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં કેટકેટલા મત પડ્યા હતા તેના પુરાવાની જરૂર રહેશે નહિ.

૪. મધ્યસ્થ સલા

૨૧. ઉપરની કલમ ૮ ના કારણસર.

(ક) દરેક એ વર્ષે જીન મહિનામાં મત્રીઓ મધ્યસ્થ સલા સાડ પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરવા (અ) આગ્રહતાઓને તથા આજીવન સલાસદોને, (આ) સામાન્ય સલાસદોને, અને (ઈ) સલામત સંસ્થાઓને વિનંતી કરશે.

(ખ) (અ) વર્ગના સલાસદો હસ, (આ) વર્ગના સલાસદો બાર, અને (ઈ) વર્ગના કલમ ૮ (ડ) ની રુએ જોટલા પ્રમાણમાં જોઈએ તેટલા પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી કરશે.

(ગ) આ બાબતના વિનંતીપત્રની સાથે જાપેલા મતપત્રો પણ મંત્રીઓ સલામતોને મોકલશે, જૂદા જૂદા સલામતો તરફથી આવેલા મતપત્રો પ્રમુખના અથવા ઉપ પ્રમુખના કબજામાં રહેશે.

(ઘ) પ્રમુખે નીમેલા ચાર મત ગણનારાઓ દ્વારા મતની યોગ્ય રીતે તપાસણી કરવામાં આવશે, અને આવી ચૂંટણીનું પરિણામ બધા સલાસદોને યોગ્ય રીતે જણાવવામાં આવશે.

ટીપ્પ:—(૧) જે વર્ષે મધ્યસ્થ સલાની ચૂંટણી થાય તે વર્ષે ૧૫ મી એ સુધીમાં જે સલાસદોનાં નામ મંડળની યાદીમાં નોંધાએલા હશે તેમને જ મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.

(૨) ઉપર આપેલા (અ) (આ) (ઈ) વર્ગના મતની ગણતરી અનુક્રમે થશે અને

આગવી ગણતરીમાં ચૂંટાએલા પ્રતિનિધિને બીજી ગણતરીમાં ઉમેદવાર ગણ્યા વિના મત ગણાશે.

૨૨. ઉપરની કલમ ૨૧ માં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મધ્યસ્થ મહાત્મા નીમણુંક જે વર્ષે થાય તે વર્ષે એક મામની અંદર જુના અધિકારીઓ પોતાના અધિકારકાલની પરિપત્તી પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ મધ્યસ્થ મહાત્મા નવા ચૂંટાયેલા મંજ્યોને મોકલશે.

અ મધ્યસ્થ મહાત્મા ૨૨ વર્ષે ઓગસ્ટ મામમાં પોતાની મામાન્ય સભા બગશે અને તેમાં નીચેનું કામકાજ કરવામાં આવશે:—

(ક) રીતસર તપાસવામાં આવેલો હિમાળ વિચારવો અને મંજુર કરવો; અને

(ખ) પ્રમુખની મંજુરીથી બીજું જે કાંઈ કામ સામાન્ય મહાત્મા સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે તે

આ મધ્યસ્થ સભાની મહાત્મા કામકાજ યદ્ય શકે તેટલા માટે દમ મહામંત્રીની હાજરી હોવી જોઈએ.

ટીપ્—તદુપરાંત અધિકારીઓ ન્યારે જોડાવે ત્યારે, અથવા મધ્યસ્થ મહાત્મા દમ સભામંત્રીની હાજરી મધ્યસ્થ સભા મળશે.

૨૩. મધ્યસ્થ સભા પરિપત્તી હેતુઓને અમલમાં મૂકશે અને તે અર્થે બીજા કામે ઉપરાંત પરિપત્તી નામે (૧) આવશ્યક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરશે અને ચાલુ રાખશે, (૨) પરિપત્તી નીલાવાતી મંસ્થાઓને માર્ગ દર્શાવશે, તેમના ઉપર કાબૂ રાખશે, (૩) બહોળા અથવા જે સદર જમીનગીરીમાં બહોળા નાણાં રોક્યા હશે તે ભેગાં કરશે, ભેશે અને વેચશે, શેકશે, તેમનો નિકાલ કરશે અને ખર્ચશે, અને (૪) પરિપત્તી નામે કાંઈ સ્થાવર મિલ્કત મેળવશે, ખરીદશે, વેચશે, ગીરો મૂકશે અથવા સમરાવશે કે ફરીથી બંધાવશે, અથવા બીજી રીતે લેવડદેવડનો નિકાલ કરશે.

૨૪. ઉપરની કલમ ૨૩ માં આપેલી સામાન્ય મત્તાને, કે બંધારણની રૂઢિએ આપવામાં આવેલી બીજી સત્તાને બાધ ન આવે એવી રીતે મધ્યસ્થ સભા નીચેની સત્તાઓ ભોગવશે, એમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે:—

(ક) પરિપત્તી સમિતિઓને લગતા ઉપનિયમો અને કાનુનો બાંધવા, બદલવા અથવા રદ કરવા.

(ખ) ૨૨ વર્ષે અંદાજપત્ર તૈયાર કરવું અને સામાન્ય સભા સમક્ષ તે રજુ કરવું.

(ગ) પોતાના હાથમાંનાં નાણાં અને બહોળા સંબંધમાં પાવતીઓ આપવી, તે કબજામાં રાખવાં, આપવાં, મોકલવાં, તેમનો વહીવટ કરવો અને તે ખર્ચવા બાબતની વ્યવસ્થા કરવી, અને બીજી રીતે આ બંધારણમાં જણાવેલા પરિપત્તી હેતુને પાર પાડવા.

(ધ) પરિપત્તી તરફથી આવશ્યક ચોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે દાવા માંડવા, દાખલ કરવા,

ચલાવવા અને બચાવ કરવો; અને જેને રીતસર અધિકાર આપ્યો હોય તેને પરિષદની તરફથી દાવો કરવા કે બચાવ કરવા અર્થથી દરેક અધિકારપત્ર કરવાની, આપવાની, તેના ઉપર સહી કરવાની અને તેનો અમલ કરવાની સત્તા રહેશે.

(૬) વાર્ષિક આવકમાંથી અને બચતમાંથી ચોખ્ખા લાભે તે રકમ કાયમ ભંડોળમાં જમા કરાવવી.

(૭) સામાન્યતઃ પરિષદના સામાન્ય કામકાજ પરત્વે અથવા આ બંધારણની રૂઢિએ અપાએલી બધી કે કોઈ પણ સત્તાના અમલ પરત્વે આવરણક જણાય તેવી મંજુર થએલી કે અધિકૃત બધી બાબતો અમલમાં મુકવી, મંજુર કરવી, કે અધિકૃત કરવી.

(૮) મધ્યસ્થ સભા જે પ્રવૃત્તિઓ યોજશે તેની રૂપરેખા પરિષદ આગળ રજુ કરશે.

૫. અધિકારીઓ

૨૫. (૧) દર બે વર્ષે પરિષદ મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોમાંથી એક ઉપપ્રમુખ, ચાર મંત્રીઓ અને બે ખજાનચીઓ ચૂંટી કાઢશે.

(૨) બે વર્ષે મધ્યસ્થ સભાની ચૂંટણી થાય તે વર્ષે જુન મહિનામાં મંત્રીઓ અધિકારીઓની ચૂંટણી કરવા પરિષદના સભાસદોને મતપત્રો ટપાલથી મોકલી આપશે.

(૩) મતપત્રો ઉપર નવી મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોનાં નામ ઢાપવામાં આવશે.

(૪) સભાસદો તરફથી આવેલા મતપત્રો પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખના કબજામાં રહેશે.

(૫) મતોની તપાસણી પ્રમુખે નીચેલા ચાર મત ગણનારા કરશે.

(૬) ઉપર આપેલા અધિકારીઓના મતની ગણતરી અતુલ્યે થશે, અને આગલી ગણતરીમાં ચૂંટાએલા અધિકારીને બીજી ગણતરીમાં ઉમેદવાર ગણ્યા વિના મત ગણાશે.

૨૬. પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવા મધ્યસ્થ સભાના ઠરાવ અનુસાર અધિકારીઓ પ્રવૃત્તિ યોજશે અને તેમની જુએદારી સંયુક્ત રહેશે.

૨૭. સંસ્થાના કામકાજ ઉપર અને તેની આંતરિક વ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ રાખવાની, અને કાબુ રાખવાની નિયમસર વર્તન રાખતા જેવાની, અને મધ્યસ્થ સભાની અનુમતિથી નોકરો નીમવાની અને બરતરફ કરવાની, તેમને કરવામાં આવેલી સભા કાયમ રાખવાની, ઝાઝી કરવાની કે રદ કરવાની સત્તા મધ્યસ્થ સભાને રહેશે.

૨૮. અધિકારીઓના અધિકારક્ષેત્ર દરમ્યાન કોઈ અધિકારીના મૃત્યુથી કે રાજીનામાથી કોઈ જગ્યા ખાલી પડે તો મધ્યસ્થ સભા બીજા કોઈ સભાસદની નીમણૂક કરીને તે જગ્યા પૂરશે; અને અધિકારીની ખાલી પડેલી જગ્યા ઉપરની રીતે પૂરાય ત્યાં સુધી બાકીના અધિકારીઓ પોતાની સત્તાનો અમલ કરશે.

૨૯. કોઈ પણ અધિકારી પરિપદના અસ્તિત્વને હાનિ કરે એવી રીતે વર્તતો હોય અથવા તેણે ભારે ગેરવર્તણૂક ચલાવી હોય તો તે કારણસર બોલાવેલી મધ્યસ્થ સભાની વિશેષ સભામાં હાજર રહેલા સભાસદોની દ્વિ બહુમતીથી તેવા અધિકારીને કાઢવાની મત્તા સભાને છે.

૩૦. પરિપદની અને મધ્યસ્થ સભાની બંધી સભાઓમાં પરિપદના પ્રમુખ કે તેમની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખ પ્રમુખસ્થાન લેશે. ઉપર્યુકત બંને અધિકારીઓની ગેરહાજરીમાં તે પ્રસંગને માટે સભા પોતાના પ્રમુખની ચૂંટણી કરી લેશે.

૩૧. મધ્યસ્થ સભાના સભાસદો અને અધિકારીઓ નવેસર નીમાઈને જૂના અધિકારીઓ તથા સભાસદો પાસેથી તેમના કામનો હવાલો લેશે ત્યાં સુધી જૂના અધિકારીઓ તથા સભાસદો ચાલુ રહેશે, અને નવીન મધ્યસ્થ સભા અને અધિકારીઓ નીમાશે ત્યાં સુધી જૂની મધ્યસ્થ સભા તથા જૂના અધિકારીઓ ચાલુ રહેશે.

૩૨. અધિકારીઓ મધ્યસ્થ સભાના તેમજ પોતાના કામકાજનો અહેવાલ રાખશે અને તેમાં નીચેની બાબતો દાખલ થશે:—

(ક) પરિપદની, મધ્યસ્થ સભાની કે અધિકારીઓની કે તેની કોઈ ઉપસમિતિની દરેક સભામાં હાજર રહેલા સભાસદોનાં નામ.

(ખ) પરિપદની, મધ્યસ્થ સભાની, અધિકારીઓની અને તેની ઉપસમિતિઓની સભાઓને લગતો વિગતવાર અહેવાલ તથા તેમાં પસાર થયેલા ફરાવો.

૬. મિલકત અને નાણાંનો હિસાબ

૩૩. પરિપદ ફડચામાં જાય અથવા કામ કરતી બંધ થાય ત્યારે તેનાં સર્વ પ્રકારનાં દેવાં ચૂકવાઈ જાય ત્યાર પછી કોઈ પણ મિલકત શિલકમાં રહેશે તો તે પરિપદના સભાસદોને વહેંચી આપવામાં આવશે નહિ, પણ પરિપદ બંધ થાય તે વખતે કે તે પહેલાં પરિપદના સભાસદો નક્કી કરે અથવા તેમ નહિ તો મુખ્યાધિકારી સદર અદાલત (હાઈકોર્ટ) પોતે માધારણ અસલ દિવાની હકુમતમાં નક્કી કરે તેવી, પરિપદના હેતુઓથી કે તેને મળતા હેતુઓથી કામ કરતી સંસ્થાને કે સંસ્થાઓને સોંપી દેવામાં આવશે.

૩૪. વખતોવખત જ્યારે આવશ્યક કે સલાહભર્યું લાગશે ત્યારે પરિપદના બધાં શેકડા બેંકોમાં પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને એક મંત્રી એમ ત્રણના સંયુક્ત નામે અધિકારીઓ પોતાને ચોખ્ખા લાગશે તે રીતે અનામત રાખશે કે બેંકમાં મૂકશે; પરંતુ માત્ર ત્રણ હજાર રૂપિયાની રકમ ચાલુ ખર્ચને માટે ખજાનગીઓના નામે મધ્યસ્થ સભા બેંકમાં પોતાની મુનસરીથી રખાવી શકશે.

૩૫. પરિપદની માલકીની બંધી સ્થાવર મિલકત તથા જુમ્માબેંકોનો જુમ્મેદારો-ટ્રસ્ટી-નાં સંયુક્ત નામ ઉપર રહેશે.

૩૬. (ક) પરિપદના જુમ્મેદારોની સંખ્યા ત્રણ કરતાં ઓછી કે પાંચ કરતાં વધારે રહેશે નહિ.

૫) તેમનામાં કોઈ જગ્યા ખાલી પડશે. તો ખાલીના ચાલુ જુએદારો નવા જુએદારોની નીમણૂક કરી લેશે, અને એવા નવા જુએદારોની નીમણૂક થયા પછી તેવા નવા જુએદાર જુએદારોના કામકાજના અહેવાલની મોંઘવોથીમાં પોતાની નીમણૂકનો સ્વીકાર કર્યા બદલ સહી કરશે. પરિષદની મિલકત તથા જુમાબંડોળા ખાલીના જુએદારોમાં તથા એ રીતે સ્વીકારની સહી કર્યા પછી નવા જુએદારોમાં સ્થાપિત (POST) થએલી ગણાશે.

૩૭. પરિષદની સંસ્થાઓના નિભાવ માટે તથા કામકાજ પરત્વે થતો બધા પ્રકારનો ખર્ચ, તથા મધ્યસ્થ સભાએ મંજૂર કરેલી બીજી બધી રકમ આ બંડોળામાંથી અપાશે.

૩૮. કોઈ રકમ, બંડોળા કે મિલકત મળ્યા બદલ જે પાવતી લખી આપવામાં આવે તેના ઉપર ખજાનચીઓ પૈકીના એકે સહી કરી હશે અને મંત્રીઓએ અથવા તો તેઓમાંના એકે સામી સહી કરી હશે તો તેવી પાવતી પરિષદ તરફથી અપાએલી રીતસર પાવતી લેખાશે.

૩૯. પરિષદને મળેલાં અને પરિષદે ખર્ચેલાં બધાં નાણાં તથા જે બાબતોને માટે આવી રકમ મળે કે ખર્ચાં તે બાબતોનો, તેમજ પરિષદની મિલકતનો, લેણાનો અને દેવાનો ખરો હિસાબ અધિકારીઓ રીતસર રાખશે.

૪૦. હિસાબના ચોપડા પરિષદના કાર્યાલયમાં અથવા અધિકારીઓને ચોખ્ખા લાગશે તે સ્થળે કે સ્થળોએ રાખવામાં આવશે.

૪૧. મધ્યસ્થ સભા દર વર્ષે એક વખતે સામાન્ય સભામાં પરિષદ સમક્ષ પરિષદના હિસાબનો અહેવાલ તથા પરિષદની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધી તેમજ પોતાની નીમણૂકના છેલ્લા બાર માસ દરમિયાન પોતે કરેલા કામકાજ સંબંધી પોતાનો અહેવાલ રજુ કરશે.

૪૨. સમય અને સ્થળ પરત્વે ચોખ્ખા બંધનો મધ્યસ્થ સભા વખતે વખત દરારે તેને પાત્ર રહીને હિસાબના બધા ચોપડા તથા બીજા ખતપત્રો સભાસદોને જોવા મળી શકશે.

૪૩. પરિષદે સામાન્ય મહામાં નીમેલા એક કે વધારે હિસાબ તપાસનારા (ઓડીટર) ના હાથે પરિષદનો હિસાબ દર વર્ષે ઓછામાં ઓછો એક વખતે તપાસવામાં આવશે, અને નેવો હિસાબ ખરો તથા ચોક્કસ હોવા બદલ ખાત્રી કરીને તેનું પ્રમાણપત્ર મેળવવામાં આવશે.

૭. સાહિત્યસંમેલન

(અ) સ્થાનિક કારોબારી, સભા

૪૪. મધ્યસ્થ સભા દર એ વર્ષે એક વખતે અને ભરવાની જરૂર જણાય તો વધારે પ્રસંગે સાહિત્યસંમેલન ભરશે.

૪૫. આગામી સંમેલન માટે નિમંત્રણ આપ્યા પછી જે સ્થળે સંમેલનની યેઠક ભરવાની હજી મધ્યસ્થ સભા રાખતી હશે તે સ્થળે કારોબારી સભાની નીમણૂક કરાવશે.

૪૬. સ્થાનિક કારોબારી સભામાં નીચેના સલાસદો રહેશે:-

- (ક) પરિપક્વ મધ્યસ્થસભાના બધા સભ્યો;
- (ખ) જે સ્થળે મંબેલન ભરવાનું હોય તે સ્થળમાં વસતા બધા પરિપક્વ સલાસદો; અને
- (ગ) સ્થાનિક કારોબારી સભાને ઝોજામાં ઝોજા ડીપીઆ પાંચ આપે તે ગૃહરથો.

૪૭. સ્થાનિક કારોબારી સભા

- (૧) મધ્યસ્થ સભાએ નક્કી કરેલા વર્ષમાં ભરવાના મંબેલનની તારીખો ઠરાવશે.
- (૨) પોતાના પ્રમુખની, મંત્રીઓની અને ખજાનચીઓની તથા સંમેલન ભરવા પરત્વે જરૂરના જણાય તેવા બીજા અધિકારીઓની નીમણુંક કરશે.
- (૩) કામ કરવામાં જરૂર જણાશે તો એક કે વધારે ઉપસમિતિ નીમશે.
- (૪) સંમેલન ભરવાને માટે ઉપરાણું કરીને નાણાં ભેગાં કરશે.
- (૫) સત્કારમંડળ સ્થાપવાની વ્યવસ્થા કરશે અને તેમાં સભ્યનું લવાજમ નક્કી કરશે.
- (૬) સંમેલનના મહેમાનોનો સત્કાર કરી તેમના રહેવા વિગેરેની સગવડો બઢોબરત કરશે.
- (૭) સંમેલનનો કાર્યક્રમ નક્કી કરી મોકલશે.
- (૮) સંમેલનનું કામ વિભાગ કરીને ચલાવવું કે કેમ તે નક્કી કરશે.
- (૯) સંમેલનની સિદ્ધિના હેતુથી ને આ બંધારણને અનુસરીને સાહિત્યવિષયક અને સાહિત્યવિષયક કળાનું પ્રદર્શન ભરશે.

૪૮. સંમેલન નિમિત્તે જે નાણાં અગર બક્ષિસ આવ્યાં હશે તેના આવક ખર્ચનો હિસાબ સ્થાનિક કારોબારી સભા સંમેલન પૂરું થયે એક માસમાં પરિપક્વ મોકલી આપશે, અને તેમાંથી બચત રહેલી રકમના ૭૫ ટકા જેટલાં નાણાં અને જો તેટલાં નાણાં રૂ. ૧૦૦૦ થી ઝોજાં હોય તો રૂ. ૧૦૦૦) તે પરિપક્વ સ્વાધીન કરશે, અને ઉપરની રકમ આપતાં બાકી રહેલી, ગૃહ, સ્થાનિક મુલાસકા, મંસ્થાઓ, મસ્જિદો, હિસ્સે, આપશે.

(આ) પરિપક્વ અને સંમેલન

૪૯. (અ) સંમેલન પૂરું થયે એક માસમાં કારોબારી સભા સંમેલનનો સંપૂર્ણ અહેવાલ તથા તેમાં રજૂ થયેલા અને નિબંધમંત્રિએ મંજૂર કરેલા નિબંધો મધ્યસ્થ સભાને સ્વાધીન કરશે, અને તેને સભા બનતી તરતજે છપાવશે.

(આ) વેચાએલા અહેવાલ-નિબંધસંગ્રહના વેચાણનું ઉત્પન્ન, તથા ન વેચાએલા અહેવાલ-નિબંધસંગ્રહની નકલો, તથા સંમેલનની કોઈ પણ ખેટકને માટે સ્થાનિક કારોબારી સભાએ કે બીજા કોઈએ ભેગાં કરેલાં નાણાંમાંથી સંમેલનની ખેટક પરત્વે થયેલો બધો ખર્ચ અને અહેવાલ-નિબંધસંગ્રહ

સા. રા. કનૈયાલાલ મણેકલાલ સુનશી બી. એ. એલએલ. બી., એડવોકેટ
ઉપપ્રમુખ: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

તથા

સા. લીલાવતી ક. સુનશી

હપાવતાં થએલો અર્થ બાદ જતાં જે રકમ બચે તે રકમ પરિપત્તની માલીકીની ગણાશે.

૫૦. સંમેલનની કોઇ પણ બેઠક પરત્વે એકઠાં કરવામાં આવેલાં નાણાં અથવા તેનો કોઇ ખચત ભાગ સ્થાનિક કારોબારી સભા કે બીજી કોઇ વ્યક્તિના કબજામાં હશે તે અથવા પરિપત્તીએ અત્યાર સુધીમાં કોઇ પણ વખતે સ્થાપેલી સંસ્થાએ કે સંસ્થાઓએ ભેગાં કરેલાં કોઇ પણ નાણાં ઉધરાવવાની, વસુલ કરવાની, એકઠાં કરવાની સત્તા મધ્યસ્થ સભાને રહેશે.

૫૧. કોઇ પણ સંમેલનની સ્થાનિક કારોબારી સભા જે મંત્રીઓ નીમશે તેમના ઉપરાંત પરિપત્તના સામાન્ય મંત્રીઓ પણ તે સંમેલનના મંત્રીઓ હોવાની રીતએ ગણાશે.

(૬) નિબંધ સમિતિ

૫૨. સંમેલનની નિબંધસમિતિ નિબંધોને માટે આમંત્રણ કરશે, અને આવેલા નિબંધોમાંથી યોગ્ય લાગશે તેવા નિબંધોનો સ્વીકાર કરશે.

૫૩. સંમેલનમાં વંચાવા આવેલા લેખોની યોગ્યચોગ્યતા તપાસવા સ્થાનિક કારોબારી સભા વિહાનોની એક નિબંધસમિતિ નીમશે અને પરિપત્તના અધિકારીઓ હોવાની રીતએ આ સમિતિના સભ્યો ગણાશે. કયા નિબંધો સ્વીકારવા અને તેમાંના કયા વાંચવા અને હપાવવા તેનો નિર્ણય નિબંધસમિતિ કરશે.

(૬) સત્કાર મંડળ

૫૪. સત્કારમંડળ

- (૧) પોતાના પ્રમુખની નીમણુંક કરશે.
- (૨) સંમેલનની બેઠકના પ્રમુખની નીમણુંક અને જે વિભાગ નક્કી થાય તો તે વિભાગના પ્રમુખની નીમણુંક ચૂંટણીથી કરશે.
- (૩) મંમેલનની બેઠકને માટે ભેગાં કરેલાં નાણાંના એક ભાગ તરીકે, પોતાના સભાસદોની પાસેથી લીધેલી લવાજમની રકમ સ્થાનિક કારોબારી સભાને સોંપશે; અને
- (૪) સ્થાનિક કારોબારી સભાની સાથે મસલત ચલાવીને, સંમેલનમાં હાજર રહેવા આવનારા પ્રેક્ષકોનો સત્કાર કરવાની અને મંમેલન ભરવાની વ્યવસ્થા કરશે.

(૭) સંમેલન

૫૫. વિષયવિચારણી સમિતિમાં નીચેના સભાસદો રહેશે:—

- (૧) સત્કારમંડળના પ્રમુખ અને સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ.
- (૨) મંમેલનના પ્રમુખ અને જન પરિષદ અને સંમેલનોના પ્રમુખો,

- (૩) મધ્યસ્થ મહાના સંમેલન ભરાય તે સ્થાનમાંના હાજર સર્વ સભાસદો.
- (૪) સત્કારમંડળે પોતાનામાંથી ચૂટેલા વીસ પ્રતિનિધિઓ.
- (૫) સસ્થા સભાસદે ચૂટેલા ૫૨ પ્રતિનિધિઓ.
- (૬) સંમેલનના પ્રમુખને જરૂર હોય તો દસથી વધારે નિદિ એવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો.
- (૭) વિભાગવાર કામ લેવાની નક્કી થયું હોય તો વિભાગના અધ્યક્ષો.

ટીપ્સ:—(૧) વિષયવિચારિણી સમિતિના કુલ સભાસદોમાં, પરિષદના સભાસદોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી અર્ધા હોવી જોઈએ; અને વિષયવિચારિણી સમિતિના સભાસદોમાં પરિષદના સભાસદોની સંખ્યા અર્ધાથી ઓછી હોય તો ખૂટતી સંખ્યાના પ્રતિનિધિઓ એ પરિષદના હાજર સભાસદો બહુમતે નીમશે.

૫૬. વિષયવિચારિણી સમિતિ

- (ક) પરિષદના અને મધ્યસ્થ સભાના અહેવાલ વિષે વિચાર કરશે અને પરિષદની નીતિને દોરનારા ઠરાવો કરશે, તથા
- (ખ) સંમેલનના હેતુઓ પાર પાડવાને લગતા ઠરાવો ધડો.

૫૭. આ વિષયવિચારિણી સમિતિએ પમાર કરેલા ઠરાવો પછીથી મંજૂર થવા માટે સંમેલન સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે; વિષયવિચારિણી સમિતિમાં જે ઠરાવ થયો હોય તે ઠરાવ ઉપર સંમેલનમાં પ્રમુખની પરવાનગીથી સુધારો રજૂ થઈ શકશે, માત્ર આ સુધારાનો કલમ ૫૬ માં સમાવેશ થતો હોવો જોઈએ અને તે ઠરાવને લગતા હોવો જોઈએ.

આ વિષયવિચારિણી સમિતિમાં જે ઠરાવ કે સુધારાને રૂ મત મળ્યા હોય તે પહેલેથી જાહેરાત આપી સંમેલનમાં રજૂ કરવા દેવામાં આવશે; એ ઉપરાંત સંમેલનમાં આવેલા ઠરાવ ઉપર પ્રમુખની રજૂઆતે કોઈ પણ સુધારો સંમેલનમાં લાવી શકશે.

૬ સંમેલનમાં રજૂ થએલા ઠરાવો ઉપર પરિષદના સભાસદો તથા વિષયવિચારિણી સભાના બાકીના સભ્યોને મત આપવાનો અધિકાર રહેશે.

૭ આ પ્રમાણે પસાર થએલા ઠરાવો અમલમાં મૂકવા પરિષદ યોગ્ય પગલાં ભરશે

ટીપ્સ: વિભાગ ૭ ના કારણ સાર પરિષદનો સભાસદ એટલે સંમેલનની બેઠકની તારીખથી ઓછામાં ઓછા દસ દિવસ અગાઉ જે પરિષદનો સભાસદ થયો હોય તે સમજવો.

૮. નિયમોમાં ફેરફાર

૫૮. ઉપર જણાવેલા પરિષદના કે સંમેલનના વંધારણના નિયમોમાં માત્ર નીચેન રીતે જ ફેરફાર કે વધારા કરી શકાશે કે તેમાંથી કોઈ નિયમો રદ કરી શકાશે:—

- (ક) મધ્યસ્થ મહાના પાય મહામંદો અથવા પરિપત્તના પંદર સભામંદો આ નિયમોમાં સુધારાવધારા કરવાની દરખાસ્ત કરશે તો તેવી દરખાસ્ત પરિપત્તના બધા સભામંદોને પહોંચાડવામાં આવશે.
- (ખ) એવી દરખાસ્ત પહોંચાડવા પછી વહેવામાં વહેવા એક પચ્ચાડિયા પંત્રી અધિકારીઓ એ દરખાસ્ત વિષે વિચર કરવાને માટે મધ્યસ્થ મહાની બેઠક બોલાવશે.
- (ગ) એવી દરખાસ્ત મધ્યસ્થ મહામા મંલુર થશે તો પરિપત્તની અમાધારણ મામાન્ય સભા બોલાવી તેની અમલ તેવી દરખાસ્ત રજુ કરવામાં આવશે; માત્ર એવી મધ્યસ્થ સભામાં જોહામાં જોહા વીચ મળ્યોની દાખરી હોવી જોઈએ.
- (ધ) આવી પરિપત્તની અમાધારણ મામાન્ય મહામા એવી દરખાસ્ત મંલુર થશે તો પરિપત્તના અધારણના નિયમોના એક ભાગ તરીકે તેને સ્વીકારવામાં આવશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

(તા. ૧૪ મી માર્ચ ૧૯૩૩ ના દિવસે)

સાહિત્ય પરિષદ હસ્તીમાં આવતાં સાહિત્ય પરિષદ મંડળનું કાર્ય એને ઉપાડી લેવાનું હોવાથી અમે સાહિત્ય પરિષદના નીચે સહી કરનારા મળ્યો નીચે પ્રમાણે દર્શાવે કરીએ છીએ:—

૧. પરિષદ મંડળની બધી મીલકત, જોખમદારી અને કાર્યવહન આ પરિષદ સ્વીકારે છે અને તેને લગતી સર્વ વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી કરે છે.
૨. મંડળ બરખાસ્ત થયું તે દિવસે મંડળના બંધારણ પ્રમાણે જે જે પંક્તિના જે જે સભાસદો ચાલુ હોય તેમને પરિષદના તે તે પંક્તિના સભાસદો તરીકે પરિષદના બંધારણની ૪ થી કલમ અનુસાર સ્વીકારવા.
૩. અધિકારીઓએ મંડળની મીલકત, નાણાં, હીમાબ અને કાગળો વગેરેનો કબજો લઈ મંડળે અધુરાં મુકેલાં કામ ચાલુ રાખવા વ્યવસ્થા કરવી.
૪. મંડળના જુમ્માભંડોળના જુમ્મેદારો શ્રી. સર લલ્લુભાઈ સામળદાસ, દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, શ્રી. આનંદશંકર ધ્રુવ અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને આ પરિષદના જુમ્મેદારો નીમવામાં આવે છે, અને એ જુમ્મેદારોએ આજથી મંડળનું જુમ્માભંડોળ પરિષદને માટે તેના બંધારણ પ્રમાણે રાખવું અને બંધારણ અનુસાર વર્તવા કબુલ થવું.
૫. મંડળે નર્મદ સતાબ્દી ઉજવવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું હતું, તે પરિષદે પાર પાડ્યું. એ કાર્યને અંગે નીચેની યોજના પરિષદ માન્ય રાખે છે, અને તે પાર પાડવા અધિકારી-ઓને સત્તા આપે છે:—

(૧) આખા ગુજરાતમાં સતાબ્દી ઉજવવી.

(૨) સતાબ્દીને અંગે

- (ક) સમારક અંથ પ્રગટ કરવા,
 (ખ) સમારક ચિત્રસંગ્રહ (આનુષંગિક) મદાર પાડવો
 (ગ) સમારક ભાડોળ ઉચ્ચ કરવું
 (ઙ) સમારક ચિત્રસંગ્રહ માટેની આર્થિક જવાબદારી પરિષદે માથે લેવી
 (ચ) સમારક અંથ ઉપાવવા માટેની આર્થિક જવાબદારી માથે લેવા મુ બ્રહ્મની સમિતિને વિનંતી કરવી.

(મહા) કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
 „ મનહરરામ મહેતા
 „ અંબાલાલ યુલાખીરામ જાની
 „ જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે,
 „ અબાલાલ શંકરલાલ પરીખ
 „ મનહરનાથ માલુકનાથ ઘાટેખાન
 „ મણિલાલ હાદાલાઈ નાણાવટી
 „ Mangaldas B. Mehta

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ

પરિષદની પ્રવૃત્તિના

તા. ૨૪-૧૨-૩૩ સુધીનો અહેવાલ

આ સંસ્થામાં હાલ સર્વ પ્રકારના મળી એકંદર ૧૦૪ મલાસદો છે.

સન ૧૯૨૮ ના અક્ટોગર માસમાં ભરાયેલી નડીયાદ પરિષદમાં ગુજરાતના કેટલાએક સાહિત્યરસિકોએ આ સંસ્થાનું બંધારણ તપાસી તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. એ ઇચ્છાનુસાર એક બંધારણસમિતિ નીમવામાં આવી હતી. એ સમિતિએ સર્વાનુમતે સુધારાવધારા સાથે બંધારણનો ખરડો તૈયાર કર્યો હતો. એ ખરડો થોડાઘણા ફેરફારો કરવાની સૂચના સહિત આ સંસ્થાની મધ્યસ્થસભા તરફથી સન ૧૯૩૧ ના ડીસેમ્બરમાં ભરવામાં આવેલી નડીયાદ ખાતેની ૧૦ મી સાહિત્ય પરિષદ આગળ રજુ કરવામાં આવેલો. ત્યાં એ સૂચનાઓ તેમજ બીજી કરવામાં આવેલી સૂચનાઓ ધ્યાનમાં લઈ છેવટે જે બંધારણ પસાર થયું, અને આ સંસ્થાએ કબૂલ રાખ્યું તેની નકલ આ સાથે જોડી છે.

હસમી પરિષદના ઠરાવાનુસાર

- (૧) આ સંસ્થાનું નામ “ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ ” એ નામ બદલી “ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ” રાખવામાં આવ્યું છે.
- (૨) આ સંસ્થા નવા બંધારણ અને નિયમો સાથે રજીસ્ટર કરાવવામાં આવી છે.
- (૩) “ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ ” બરખાસ્ત કરવામાં આવ્યું છે, અને
- (૪) એનું કામકાજ આટોપી લઈ એની મીલકત વગેરે પરિષદના નામની કરવા બાબત તેમજ ટ્રસ્ટીઓ વગેરેના સંબંધમાં જે કંઈ કાયદેસર રીતે કરવાનું તે સર્વ કરવામાં આવ્યું છે.

દરમિયાન નર્મદ શતાબ્દી ઉજવવા શ્રીયુત કનેયાલાલ મુનશીએ કરેલી યોજનાનો આ સંસ્થાએ સ્વીકાર કરેલો. એનો અમલ કરવા આ સંસ્થાના મંત્રીઓએ સંસ્થા તરફથી ગુજરાતની જુદી જુદી સાહિત્ય સંસ્થાઓને તેમજ સાહિત્યરસિકોને વિનંતિ કરેલી. એ વિનંતિનો બૃહત ગુજરાતે કેવો ઉત્તર આપ્યો એ સર્વ વિદિત છે એટલે એ બાબત વિશેષ લખી પુનરુક્તિ કરવી નહોતી છે.

પણ આ પ્રસંગે આ યોજના અમલમાં મૂકવાનો ભાર જે સંસ્થા પર પડે તો તેના સંબંધમાં કંઈજ ન જણાવવામાં આવે તો એ સંસ્થાને અન્યાય થયો ગણાય. એ સંસ્થા તે મુખ્યાલમની નર્મદ શતાબ્દી સમિતિ. એ સંસ્થાના અમિત હિત્સાહ અને અધ્યાગ પરિશ્રમ વગર આ યોજનાનો અમલ આવી સરસ રીતે તો નજ થાત એ કહેવું અતિશયોક્તિ ભરેલું નહીજ અણ્યાય. ઉપરાંત ભડોળ એકત્ર કરવામાં શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી અને તેમનાં પત્નિ શ્રીમતી લીલાવતી મુનશીની લગવગ અને પરિશ્રમ વગર મુખ્યાલમ સમિતિએ જે નાણાંનો સુંદર ફાળો આપ્યો તે નજ અપાત. તે ઉપરાંત ભાવનગર તરફથી શ્રીયુત ગોકુળદાસ રાયચુરા ભારત કાઠિયાવાડનાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો તરફથી, તેમજ રંગુન અને એડન તરફથી આ પ્રસંગે પ્રશંસનીય રકમો મળી છે.

નર્મદ સ્મારકોએ શ્રી. મુનશીજીએ રૂ. ૧૦,૦૦૦ માગ્યા હતા. બૃહત યુજ્જરાતે લગભગ એથી બમણા કાદયા, સ્મારક ત્રયો પ્રસિદ્ધ કર્યા, રંગરાગથી હિત્સવ ઉજવ્યો અને છેવટે પુસ્તકો ઉપરાંત શેકડા રૂપીયા ૧૦,૦૦૦ પરિપદને સ્વાધીન કર્યાં છે. નર્મદ ઉપરના પ્રેમ, શ્રી. મુનશીજી પરના વિશ્વાસ અને પરિપદ તરફના ભાવના સંબંધમાં આવો અચૂક પુરાવો આપવા બદલ બૃહત યુજ્જરાતનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

હવે પરિપદ સર્વ અધિકારીઓસંપન્ન થઇ છે અને લાઠીમાં ભરાતા પરિપદ સંમેલનથી પરિપદની ગતિમાં અપૂર્વ વેગ આવશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. એ આશા સફળ થવી પ્રજા આધીન છે.

આપણી નાણાં સંબંધી સ્થિતિ જાળની તારીખ સુધી નીચે પ્રમાણે છે:—

લવાજમ, પરચુરણ વ્યાજ, વગેરેના મળી શેકડા સીલક આપણા હાથ પર રૂ. ૧૭૫૦) છે. ઉપરાંત સાહિત્ય પ્રકાશન ખાતામાં આપણી પાસે રૂ. ૨૦૦૦) ના ડે-ઓપરેટીવ સોસાયટીના ડીપોઝિટ લીધેલા છે. શ્રી. કાંટાવાળા ટ્રસ્ટ ફંડ ખાતામાં મુલ રકમ ઉપરાંત માત્ર વ્યાજનાજ રૂ. ૩૭૦૮-૬-૯ એકઠા થયા છે. તેમાંથી રૂ. ૨૪૦૦ ની ૩ ૧/૨ ટકાની નોટ લીધી છે.

નર્મદ શતાબ્દી સ્મારક ફંડમાં જુદે જુદે ઠેકાણેની સમિતિઓ તરફથી અત્યાર સુધીમાં આવેલી રકમો સાથે સાહિત્ય પરિપદ પાસે રૂ. ૯૪૩૬ આવી ચૂક્યા છે, એડનમાં રૂ. ૭૦૦) ત્યાંની સમિતિ આગળ પડ્યા છે. એ રકમ અદ્ય સમયમાં આવી જશે. વળી નર્મદ સ્મારક ત્રયની ૬૨૧ નકલો દરેક રૂપીયા ૩) ની અને નર્મદ સ્મારક ચિત્રાવળીની ૫૫૮ નકલો દરેક રૂપીયા ૨) ની એમ એકંદર રૂ. ૨૬૭૯) ની કિંમતનાં પુસ્તકો મળ્યાં છે, જે ધીમે ધીમે વેચાય છે. હજી એ ખાતું બંધ કરવામાં નથી આવ્યું અને વધુ રકમો મળતી જાય છે એટલે એ ફંડમાં હજી વધારો થવાનો સંભવ છે.

આ ઉપરાંત આ વિષે એક વાત જણાવતાં આનંદ થાય છે. મુખ્યાલમના ધનાઢ્ય

કપોળ વણિક શેઠ રણછોડદાસ ત્રીભોવનદાસ એક વીલ કરી તેમાં કેટલીએક ધર્માંદા રકમે કાઢી શુજરી ગયેલા. એ વીલ કેટલું ચઢેલું અને એ વાત મુંબાઈના સોલીસીટરોની પેઢી શ્રી મોતીચંદ અને દેવીદાસવાળા શ્રીયુત દેવીદાસે મને કરેલી. તે ઉપરથી જે દિવસે એ બાબત છેવટના હુકમ થવાના હતા તે દિવસે હું કેટલુંમા હાજર રહેલો અને વાટાઘાટ દરમિયાન એ વીલને લાઇને પરિષદને લાભ થવાનો મને સંભવ લાગતા મંત્રી તરીકે મેં પરિષદનો દાવો નોંધાવી શ્રીયુત મોતીચંદ અને દેવીદાસની પેઢી મારફત આપણા પ્રમુખ શ્રીયુત જીલાભાઈ દેસાઈને એડવોકેટ તરીકે રોકેલા. પરિણામે અમુક શરતોને પાત્ર રૂ. ૧૮૦૦૦) અ કે આગળથી હાજરની રકમ વડે આપણી પરિષદ સમૃદ્ધ થઈ છે

લી૦ સેવક,

મનહરરામ મહેતા

પોતા તરફથી તેમજ બીજા અધિકારીઓ તરફથી.

અગિયારમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનો

અહેવાલ

નડિયાદમાં મળેલી નવમી સાહિત્યપરિષદની બેઠકમાં ભાવનગરવાળા લેદ. કર્નલ શ્રી. જોરાવરસિંહજી હરિસિંહજી ગોહેલે પરિષદની દશમી બેઠક કાઠિયાવાડમાં ભરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. આ વખતે રાજકોટની કાઠિયાવાડસાહિત્યસભાએ પણ ભાષ રાયચુરા મારફત પરિષદ કાઠિયાવાડમાં ભરવા માટેનું નિમંત્રણ મોકલેલું. આ દૃષ્ટિએ દશમી પરિષદ કાઠિયાવાડમાં ભરાશે એમ સહુ કોઇને લાગતું હતું; પણ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના બંધારણનો સવાલ નડિયાદની આ નવમી બેઠકમાં વધુ તીવ્ર બન્યો અને પરિણામે પરિષદે એવું ઠરાવ્યું કે દશમી પરિષદ પણ નડિયાદમાં જ મળે અને એ પરિષદમાં બંધારણના પ્રશ્નનો ઉકેલ સદાને માટે થઇ જાય. એ માટે એક બંધારણ સમિતિ પણ નીમવામાં આવી.

આ મુજબ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની દશમી બેઠક પણ નડિયાદમાં જ ભણીતા ગુર્જર ધારાશાસ્ત્રી શ્રી. ભૂલાભાઈ જી. દેસાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી અને એ પરિષદે પરિષદનું બંધારણ છેવટનું પસાર કરી વર્ષોથી ચુંચવાતા આ બંધારણના પ્રશ્નનો હમેશાને માટે ઉકેલ આપ્યો. નડિયાદમાં ભરાયલી દશમી પરિષદ આ રીતે બંધારણ પરિષદ તરીકે સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસમાં સદાને માટે યાદગાર બની.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ દશમી બેઠકમાં નક્કી થયેલા બંધારણમાં હવે પછીની મળનારી પરિષદને “ સંમેલન ” નામ આપવાનું હતું અને એ મુજબ આ અગિયારમું સંમેલન કાઠિયાવાડમાં ભરવાનું આમંત્રણ ભાષ રાયચુરાએ આ દશમી પરિષદ વખતે આપ્યું. કાઠિયાવાડમાં કીચે રથજી પરિષદ ભરવી એ ભાષ રાયચુરાએ પોતાની પસંદગી ઉપર છોડવાનું પરિષદે ઉચિત ધ્યાનું અને એ મુજબ કાઠિયાવાડનું આમંત્રણ સ્વીકારનારો પરિષદે ઠરાવ કર્યો.

નડિયાદમાં આમંત્રણ આપી આવ્યા પછી ભાષ રાયચુરાએ કાઠિયાવાડમાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં રસ લેનારા એમના મિત્રો સાથે સંમેલન ક્યાં મેળવવું એ વિષે ચર્ચા કરી જોઇ. પરિણામે જૂદાં જૂદાં સ્થળોનાં નામો સૂચવાયાં; પણ કલાપી જેવા સહૃદયી રાજવી કવિના સાહી તરફ ભાષ રાયચુરાને મૂળથીજ લાગણી હતી. કાઠિયાવાડના એ આગેવાન કવિની જન્મ-ભૂમિ સાહિત્યતીર્થ અને એ જોવાના અભિલાષ એમણે વર્ષોથી સેવ્યા દતા. પરિણામે એમણે સાહિત્યસંમેલન બાહીમાં મળે એ પ્રકારના પ્રયાગો આદર્યા.

લાહીના હાલના યુવાન દાકર સાહેબ. શ્રી પ્રશ્નાદસિંહજી તથા એમના યુવાન કારભારી શ્રી કેશવલાલ કે. એન્ડા સમક્ષ લાઇ રામચુરાએ પોતાના આ અભિલાષ રજુ કર્યા. એ. સાહિત્યપ્રિય રાજવી તથા એમના કાર્યકુશળ કારભારીએ આ અભિલાષ ઝીલ્યા અને જો લાહીને આંગણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આ અગિયારમું સંમેલન ભરાય તો પોતા તરફની સર્વ પ્રકારની સહાય આપવાની સહાનુભૂતિ બતાવી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની અત્યાર સુધીની ખેડકા શહેરોમાંજ ભરવામાં આવી હતી. મુ.બ.ક. મુરત, અમદાવાદ, ભાવનગર અને રાજકોટ જેવાં શહેરોમાં મળેલી આ પરિષદ આ રીતે પહેલીજ વાર લાહી જેવા ન્હાના સ્થળમાં ભરવાનું નક્કી થયું.

લાહી રાજ્ય જો કે કાઠિયાવાડના મહેટાં રાજ્યોની સરખામણીમાં ન્હાનું ગણાય છતાં એ રાજ્યના યુવાન રાજવીની સાહિત્યલક્ષિતએ અને પોતે કલાપી જેવા એક સમર્થ રાજવી કવિના પૌત્ર છે એ ગૌરવકર્યા વિચારે એ યુવાન રાજવીએ સંમેલન લાહીમાં ભરવા માટેની વિચારણાનો બહુ પ્રેમભાવથી સત્કાર કર્યો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આ અગિયારમું સંમેલન લાહીમાં ભરવાનું છે એવા ખબર બહાર પડતાં મહાગુજરાતે એ ખબરને વધાવી લીધા. કલાપી અને કલાપીનાં કાવ્યો મહાગુજરાતમાં અતિ માનભયું સ્થાન ભોગવે છે અને એ કલાપીની ભૂમિ લાહીમાં સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન મળે એ સર્વને અતિ ઉત્થિત લાગ્યું.

આ અગિયારમું સંમેલન આ રીતે લાહીમાં નક્કી થયા પછી તુરતમાં મેળવી શકાત પશુ કેટલાક આગેવાન સાક્ષરો હાજર રહી શકે એ દૃષ્ટીએ સંમેલન ભરવાને માટે યોગ્ય સમયની શઢ જોધ; અને કેટલાક આગેવાન સાક્ષરો અને સાહિત્યિકો આવી શકે અને સક્રિય ભાગ લધ શકે એવા સમય આવતાં ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ માં નાતાલના તહેવારોમાં સંમેલન ભરવાનું નક્કી કયું.

ગોડસના શ્રી. અંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ અને શ્રી. વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રશંકર મહેતા, રાજકોટના શ્રી. હરખચંદ જેઠાલાઇ ખડેરીયા, શ્રી. હસમુખલાલ મ. કાજી અને શ્રી. પ્રાણજીવન જોશી, અમરેલીના શ્રી. બાવચંદ માવજી વડેરા, પોરબંદરના શ્રી. જયેન્દ્ર મ. પાઠક, હત્રાવાના રાજકવિ ગઢવી મેરલા અને બીજા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં રસ લેનારા યુવાનોએ ડિસેમ્બરમાં લાહીને આંગણે મળનાર આ સાહિત્ય સત્રમાં દરેક રીતે સહાય આપવા તૈયારી કરી. આ વખતે ભાવનગરવાળા શ્રી. ડો. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાસિક અને લાઇ રામચુરાએ સાથે મળીને અગિયારમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની પ્રવૃત્તિ નવા બંધારણ મુજબ શરૂ કરી દીધી.

સ્થાનિક કારોબારી સભા

૧ સાહિત્યસંમેલન લાહીમાં ભરવાનું નક્કી થતાં તા. ૨-૮-૧૯૩૩ ને રોજ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ બંધારણના નિયમોના પ્રકરણ ૭ માં બતાવ્યા મુજબ નીચે મુજબ સ્થાનિક કારોબારી સભાની નિમણૂંક કરવામાં આવી.

અ. પરિષદના અધ્યક્ષ સભાના બધા મળે.

વ લાડીમા મમેલન ભરવાનુ લોષ આ મથળના બધા પરિષદના સભ્યો
ક નીચે પ્રમાણે નવી નીમણુ કો કરવામા આવી.

- ૧ કુ શ્રી જોરાવરસિંહજી
- ૨ કુ શ્રી મગજસિંહજી
- ૩ કુ શ્રી હરિશ્વરસિંહજી
- ૪ શ્રી કેશવલાલ કે ઝોઝા, બી એ એલએલ. બી.
- ૫ કુ શ્રી મળીસિંહજી વિજયસિંહજી
- ૬ શ્રી પ્રાણજીવન કાનજી દેવે
- ૭ „ ગોકુળદાસ દેવચંદ પટેલ
- ૮ „ મનસુખલાલ સુનીલાલ મહેતા, બી એ એલએલ. બી
- ૯ „ જોહાલાલ રણછોડ મીસ્ત્રી
- ૧૦ „ શિવસિંહજી રામસિંહજી ઝાવા
- ૧૧ „ ગુલમામદ હોથી
- ૧૨ „ ગોહૈવ હરિસિંહજી જશવતસિંહજી
- ૧૩ „ વગીયા લાલજી ગમજી
- ૧૪ „ શાહ જમનાદાસ પાનાચંદ
- ૧૫ „ શાહ પ્રભુદાસ વમરામ
- ૧૬ „ પરમાર લાનચંદ વિદુલ
- ૧૭ „ શેઠ હસમાનજી કરીમલાઇ
- ૧૮ „ મોતી જગજીવન શામજી
- ૧૯ „ વગીયા ચમજી કાનજી
- ૨૦ „ ઉપાધ્યાય પ્રાણજીવન ભુરજી
- ૨૧ „ વોગા હસુદાસ તૈયમજી
- ૨૨ „ વગીયા હમનવાવ લાલજી
- ૨૩ „ ઝોઝા પ્રભાસ કર ગલાલાઇ
- ૨૪ „ ભાવમાઝ વજલાલ રામજી
- ૨૫ „ મેમણ દાઉદ પુન્ન
- ૨૬ „ પા રામજી શજી
- ૨૭ „ પા લખમણ રાજી
- ૨૮ „ પા વખમણ માવજી
- ૨૯ „ સા ગુલાબચંદ માધવજી
- ૩૦ „ પા. જમમત કવ્યાણ
- ૩૧ „ પા હાકરશી દુદા
- ૩૨ „ ધીરજલાલ શિવજી જોમગીયા બી. એ
- ૩૩ „ ભાણજી અબેચંદ શપરાજી

ઉપર મુજબની સ્થાનિક કારોબારી સભામાંથી નીચે પ્રમાણે હેતુદારો નીમવામાં આવ્યા

પ્રમુખ

✓ શ્રી કેશવલાલ કે. ઝોઝા, બી. એ. એલએલ. બી.

મંત્રીઓ

✓ શ્રી. મનસુખલાલ યુનીલાલ મહેતા, બી. એ. એલએલ બી
શ્રી. વળીયા લાલજી રામજી

ખજાનચી

શ્રી. શિવસિંહજી ગમસિંહજી જાલા

શ્રી. વળીયા જીનલાલ લાલજી

આ પ્રમાણે બધારણ મુજબ સ્થાનિક કારોબારી મલા નીમાઈ ગયા પછી ડો. ગમણ-
લાલ યાજ્ઞિક તથા ભાઈ રામચુરાએ કાઠિયાવાડના કાર્યકરો તરીકે તા. ૨૦ મી ઓક્ટોબર
૧૯૩૩ ને દિને સાહિત્યપરિષદ સંમેલનના અગિયારમા અધિવેશનને અગતી પહેલી પત્રિકા*
સ્થાનિક કારોબારી સભાના પ્રમુખ શ્રી. કેશવલાલ. કે. ઝોઝાની મહીથી પ્રગટ કરી.

પ્રથમ પત્રિકા પ્રગટ થયા પછી મારાએ મહા ગુજરાતનું લક્ષ લાડી તરફ ખેંચાણું
અને રાજવી કવિ કલાપીની આ પુણ્યભૂમિમાં સમેલન મળે છે એ ખબરને સર્વ સ્થળેથી
વધાવી લેવામાં આવી.

લાડી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ સંમેલન ભરે છે એ માટે જુદે જુદે સ્થળેથી કારોબારી
સમિતિને અભિનંદન પત્રો મળ્યા અને કાઠિયાવાડના આ સાહિત્ય તીર્થમાં મોટી મંપ્યામાં
સાક્ષરો, લેખકો અને કવિઓ આવશે એવા ખબર મળતાં એ મુજબ સ્થાનિક કારોબારી
સભાએ જુદી જુદી પેટા સમિતિઓ નીમી દધ મંમેલનને સર્વ પ્રકારે મદદ બનાવવાની ઝડપ-
ભેર તૈયારી આપી. આ તૈયારીમાં ખુદ લારીના સાહિત્યપ્રિય ઠાકોર માહેબ શ્રી. પ્રફાલ-
સિંહજીએ તથા કારોબારી સભાના પ્રમુખ શ્રી કેશવલાલ ઝોઝાએ ઉત્તમાદર્ભે ભાગ લઈ
મંમેલનની પ્રવૃત્તિને વેગવંત બનાવી.

સ્થાનિક કારોબારી સભાએ કાઠિયાવાડમાંથી એક વગવાળી વિદ્વાનોની નિબંધ સમિતિ
નીમી અને એના મંત્રીઓ તરીકે લાડીના. કુ. શ્રી. મંગળસિંહજીલાલ અને અમરેલીના
શ્રી. બાવડાં માવજી વડેરા બી એ એલએલ. બી. ની નિમણૂક કરી. તા ૧-૧૨-૩૩
મુધીમાં નિબંધ લખી મોકલવાની વિષયમુચિ સહિતની પત્રિકા* નં. ૧૦ ૨ પ્રગટ
કરવામાં આવી

સ્થાનિક કારોબારી સભાએ મંમેલનનું કામ વિભાગ કરીને ન ચલાવવાનો ઠગવ કર્યો

* પરિશદ કે આ જુઓ

* જુઓ પરિશદ

એ ઉપરાંત સંમેલનની મિલ્કિત હેતુથી તે અંધારણને અનુસરીને સાહિત્ય વિષયક કળાનું પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી કર્યું.

આ પ્રદર્શનને કળાના નામને શોભાવે તેવું ખરૂં કળાપ્રદર્શન બનાવના માં ગોંડલના શ્રી. ત્રીરેન્દ્રરાય ચંન્દ્રશંકર મહેતાના પ્રમુખપણા હેઠળ એક પ્રદર્શનસમિતિ નિમ વામાં આવી અને એના મંત્રીઓ તરીકે શ્રી. પ્રતાપરાય ગીરધરલાલ મહેતા, શ્રી. મૂળશંકઃ ગૌરીશંકર ભટ્ટ, શ્રી. હરિકૃષ્ણ વ્યાસ, અને શ્રી. રામશંકર મહેતાને ચુંટવામાં આવ્યા. પ્રદર્શનને અંગે આ પ્રદર્શન સમિતિએ મંત્રીઓની સહીથી ત્રીજી પત્રિકા* પ્રગટ કરતાં જણાવ્યું કે આ સંમેલન વખતે સાહિત્યવિષયક કલાનું એક પ્રદર્શન-કાઠિયાવાડકલાપ્રદર્શન યોજવામાં આવ્યું છે. પ્રદર્શનની કુંડી રૂપરેખા રજૂ કરતાં મંત્રીઓએ જુદી જુદી દિશાઓનું સૂચન કર્યા પછી "પ્રદર્શન"માં ૨૧. રાજવી કવિ કલાપી સંબંધેની તમામ વસ્તુઓ તેમના હસ્તાક્ષરમાં કવિતાઓ અને લેખો, તેમના વાંચો અને શ્રાવ્યો, તેમની પ્રિય વસ્તુઓ ચિત્રો, ફોટોગ્રાફ વિગતે ખાસ વિભાગ "કલાપી મંદિર" નામથી રાખવાની ગોઠવણનું જાહેરાત કરતાં એ વિભાગ આકર્ષક બનશે એ જાતની ભાવના સર્વત્ર પ્રગટી રહી.

જ્યારે સૌથી પહેલી પત્રિકા પ્રગટ થઈ ત્યારથી જ લાડીમાં મળનાર સાહિત્ય સંમેલન માટે મહા ગુજરાતે બહુ સારો રસ લીધો અને ચારે તરફથી આ સંમેલનને પોતાની દરેક પ્રકારની સેવા અર્પણ કરવાનો ઉત્સાહ કેટલાક સાહિત્યકારોએ બતાવ્યો.

કાર્યવાહક સમિતિએ અંધારણની કલમ ૪૭ મુજબ સ્વાગતસમિતિના સભ્યનું હવાજમ રૂપિયા પાંચ નક્કી કર્યું અને ભાષ રાયચુરા તથા રાજકવિ મેરલા ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને મુંબઈને પ્રવાસે નીકળ્યા. આ પ્રવાસમાં સ્વાગતસમિતિના સભ્યો નોંધવાનું કાર્ય તેમણે કર્યું. એ ઉપરાંત જૂદા જૂદા સ્થળના જાણીતા સાક્ષરોને સંમેલન વખતે પધારવાના રૂબરૂમાં આમંત્રણો આપ્યાં.

રાજ્યાતમાં રાજકોટમાં કાઠિયાવાડ સાહિત્યસભાના પ્રમુખ શ્રી. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ, મંત્રીઓ શ્રી. હસમુખલાલ કાજી, શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ બક્ષી, શ્રી હરખચંદ જે. ખડેરીયા તથા શ્રી. પ્રાણજીવન જોષીના ઉત્સાહ ભર્યા સાદેથી રાજકોટના શિક્ષિત અને સંસ્કારી ભાષ બહેનોને સારી સંખ્યામાં સ્વાગત સમિતિના સભ્યો બનાવ્યા. *

રાજકોટથી ભાવનગર જતા ત્યાં ડૉ. રમણલાલ યાગિકે ખામ જામ ભઈ દરેક સ્થળે સાથે જઈ સારી સંખ્યામાં સ્વાગત સમિતિના સભ્યો નોંધવાના કાર્યમાં ભાષ રાયચુરાને માથ આપ્યો પરિણામે ભાવનગરના બહોળા શિક્ષિત અને સંસ્કારી સમુદાયમાંથી મોટી સંખ્યા સ્વાગત સમિતિમાં જોડાઈ. †

ભાવનગરથી ભાષ રાયચુરા તથા રાજકવિ મેરલા પોરબંદર અને જુનાગઢને પ્રવાસે

* પરિશિષ્ટ ૬ જુઓ.

× પરિશિષ્ટ ખ જુઓ.

+ પરિશિષ્ટ બ જુઓ.

ગયા. પોરબંદરમાં શ્રી. જયેન્દ્ર મ. પાઠક અને જૂનાગઢમાં પ્રો. શ્રી. મંગેશરાય પાઠકજીના પ્રયાસથી સ્વાગતસમિતિના મધ્યે તરીકે એ બંને સ્થળના સાહિત્યપ્રિય અને સંસ્કારી સંગજનોએ પોતાનાં નામો આપ્યાં.*

ગુજરાતના પ્રવાસમાં પણ વડોદરા, અમદાવાદ અને સુરતમાંથી જાણીતા કાઠિયાવાડીઓએ સ્વાગતસમિતિના સભ્યો તરીકે પોતાનાં નામો નોંધાવ્યાં. સાહિત્ય સંમેલન કાઠિયાવાડમાં મળવાનું છે અને કાઠિયાવાડેજ આ સંમેલનનું સ્વાગત કરવું જોઈએ એ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખી ગુજરાતનાં શહેરોમાં વસતા શિક્ષિત સંસ્કારી અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં રસ લેનારા કાઠિયાવાડીઓએ મોટી સંખ્યામાં સ્વાગત મંડળમાં જોડાઈને હર્ષભર્યો સાથ આપ્યો.

ગુજરાતના કોઈ લાઇને સ્વાગત મંડળના સભ્ય થવું હોય તો થઈ શકાય તેમ હતું, પણ મુખ્યત્વે કાઠિયાવાડીઓની મોટી સંખ્યા સ્વાગત સમિતિમાં જોડાય એ લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યું હતું.

વડોદરામાં શ્રી. રમણિકલાલ દેસાઈ તથા, શ્રી. રાવજીભાઈ પટેલને સાથે લઈ લાઇ રાખતુરાએ સારી સંખ્યામાં સભ્યો મેળવ્યા.*

વડોદરાથી અમદાવાદ જઈ જાણીતા સાક્ષરોને મંમેલનમાં 'પ્રધારવાનું' આમંત્રણ આપી આ બંને પ્રચારક પ્રતિનિધિઓ જાણીતા વિદ્વાન જૈન મુનિ મહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજને સંમેલનમાં હાજરી આપવાનું આમંત્રણ આપવા દેહગમ ગયા. દહેગામથી સુરત જતાં ત્યાં શ્રી સત્યસુખરામ. વી. હોરા બી. એ. એલએલ. બી. એ સુરતમાં વસતા જાણીતા કાઠિયાવાડીઓનાં નામો સ્વાગત સમિતિ માટે મેળવી આપ્યાં.†

સુરતથી મુંબઈ જઈ ત્યાં વસતા જાણીતા સાક્ષરોને લાડી સાહિત્ય સંમેલનમાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

મુંબઈથી ફરી કાઠિયાવાડમાં આવતાં અમરેલી જઈ ત્યાં શ્રી. બાવચંદ માવજી વડેરા, શ્રી. પ્રતાપરાય મહેતા તથા, શ્રી. રામકૃષ્ણ મહેતાના સાથમાં સ્વાગતસમિતિના સભ્યો નોંધવામાં આવ્યા.†

સ્વાગત સમિતિના આ રીતે જુદા જુદા સ્થળના જાણીતા મધ્યે નોંધાતા ગયા. લાડીમાં પણ ટપાલ દ્વારા અને બીજાં માધનો દ્વારા કાઠિયાવાડીઓ મોટી સંખ્યામાં સ્વાગત-સમિતિમાં જોડાયા.

પરિપદના બંધારણની કચમ ૫૪ મુજબ સંસ્કાર મંડળની પહેલી બેઠક તા. ૧૨-૧૧-૩૩

* [પરિશિષ્ટ ખ જુઓ.]

* પરિશિષ્ટ ખ જુઓ.

† પરિશિષ્ટ ખ જુઓ.

+ [જુઓ પરિશિષ્ટ ખ]

દિ. બ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
 એમ. એ. એલએલ. બી.
 પ્રમુખ : સાહિત્ય પરિષદ ગાંધીનગર-લાડી

ના રાજ સાંજના સાડા ત્રણ વાગે લાઠી હજુર ઓશીસમાં મળી. જે વખતે કાઠિયાવાડનાં જુદાં જુદાં સ્થળોએથી સારી જાંખ્યામાં સ્વાગત સમયોએ હાજરી આપી.

સ્વાગત સમિતિની આ બેઠકમાં સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે લાઠીના સાહિત્ય-પ્રિય ડોક્ટર સાહેબ શ્રી. પ્રફીદસિંહજીને સર્વાનુમતે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા. તથા સ્વાગત-સમિતિના ઉપપ્રમુખ તરીકે રાજકોટના રા. બ. શ્રી. સુનીલાલ શ્રોફ તથા પોરબંદરના શ્રી. મંજેરાદા હીરજીભાઈ વાડીયાને સર્વાનુમતે ચુંટવામાં આવ્યા.

ગોંડલના શ્રી. મંદુલાલ બહેચરદાસ પટેલ બી. એ., રાજકોટના શ્રી. હરખચંદ જેઠાભાઈ ખડેરીયા બી. એ. એલએલ બી., અમરેલીના શ્રી. બાવચંદભાઈ માવજી વડેરા બી. એ. એલએલ. બી., જૂનાગઢના પ્રો. શ્રી. મંજેરાય જનાર્દન પાઠકજી એમ. એ. ને સ્વાગત સમિતિના મંત્રીઓ તરીકે સર્વાનુમતે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા.

સ્વાગત સમિતિના હોદ્દાદારોની ચુંટણી પછી ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાસિકની દર-ખાસ્ત અને ભાઈ રાયચુરાના ટેકાથી સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે જાણીતા લોકપ્રિય સાક્ષર શ્રી દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી એમ. એ., એલએલ. બી. મુંબઈ હાઈકોર્ટના માન-વંત માણ જજને સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે સર્વાનુમતે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા. સંમેલનના ઉપપ્રમુખ તરીકે જાણીતા બાવનગરી સાક્ષર શ્રી. માનચંકર પીતાંમરદાસ મહેતા બી. એ. તથા નડિયાદમાં નવમી સાહિત્યપરિષદ વખતે કાઠિયાવાડ તરફનું આમંત્રણ આપનાર જાણીતા વિદ્વાન લેક. કનૈલ શ્રી. જોરાવરસિંહજી હરિસિંહજી ગોહેલ બી. એ. ને સંમેલનના ઉપપ્રમુખ તરીકે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા.

કાઠિયાવાડના એક કાર્યકર તરીકે ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાસિકને તથા ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના સામાન્ય સહમંત્રી ગોકુળદાસ દારકદાસ રાયચુરાને સંમેલનના સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે નીમવામાં આવ્યા. શ્રી. મોતીભાઈ વિ. હરિભાઈ ઓઝા તથા શ્રી. ઇંદુલાલ બાપાલાલ મહેતાને હિસાબ તપાસનારાઓ તરીકે નીમવામાં આવ્યા.

આ મુજબ સંમેલનના હોદ્દાદારોની ચુંટણી પછી જૂદી જૂદી સમિતિઓ-પ્રકારાંત સમિતિ, પ્રચાર સમિતિ વગેરે સમિતિઓ તેના મંત્રીઓ સહિત નક્કી કરવામાં આવી.

કાઠિયાવાડના કલાપ્રદર્શનના પ્રમુખ તરીકે ગોંડલના બાંધકામ ખાતાના વડા અધિકારી જાણીતા કલાકાર શ્રી. વીરેન્દ્રાય ચંદ્રશંકર મહેતાને સર્વાનુમતે ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા. અને એ રીતે સંમેલન તથા કલાપ્રદર્શનની તૈયારીઓ માટે જૂદી જૂદી સમિતિના હોદ્દાદારો ચિત્સાહથી કામે લાગી ગયા.

સત્કાર મંડળની તા. ૧૦-૧૨-૧૯૩૩ની સભામાં સંમેલનની મૂળ તારીખો ૩૦-૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ અને ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૪ હતી, તેમાં વડોદરામાં એ અરસામાં મળનારી ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં ભાગ લેનાર ગુજરાતી સાહિત્યકારોની સગવડ ખાતર તા. ૩૧ ડિસે. અને ૧ લી તથા ૨ જાન્યુઆરી એ ત્રણ દિવસો નક્કી કરવામાં આવ્યા, *

સંમેલનની તારીખ આ રીતે સર્વને અનુકૂળ આવે તેવી નક્કી કરી સ્વાગત સમિતિએ લાડીને આંગણે થનાર આ સરસ્વતીસત્રને માટે ઉત્સાહભરે તૈયારીઓ શરૂ કરી દીધી. દરેક સમિતિ અને પેટા સમિતિએ પોત પોતાના ક્ષેત્ર માટે વ્યવસ્થિત યોજનાઓ રચી, સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનને ફતેહમંદ બનાવવા માટે રાતદિવસની દરકાર કર્યા વિના ઝડપભરે કાર્ય શરૂ કર્યું.*

મહા ગુજરાતની જૂદી જૂદી સંસ્થાઓને પોત પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાને કારણે ખારી સભાના પ્રમુખની સહીથી નીચે મુજબ આમંત્રણો નીકળ્યાં.

સત્કાર મંડળ કચેરી
લાઠી તા. ૨૧-૧૨-૩૩

શ્રી. માનદ મત્રી,

ગુ. કાર્પસ સભા, મુ'બઇ

ત્રિનંતિ કે ઉપયુક્ત પરિષદ સંમેલનના ૧૧ મા અધિવેશનમાં આપની સંસ્થા તરફથી પ્રતિનિધિ મોકલવા કૃપા કરશે.

પ્રતિનિધિ કયારે આવશે તેનો સમય જણાવશે.

ભાવનગર સ્ટેટ રેલ્વે ઉપર કન્સેશન મળશે તેનું પ્રમાણપત્ર આ સાથે છે,

બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેમાં ક્રીસ્ટમસ કન્સેશન છે. વડવાણુ જંકશને પ્રમાણપત્ર બતાવવાથી કન્સેશન ટીકટ મળશે.

લી.
(સહી) કેશવલાલ કે. ઓઝા,
પ્રમુખ, કારોબારી સભા,

આ મુજબના પત્રો સાહિત્યમાં રસ લેતી મહાગુજરાતની દરેક જણીતી સંસ્થાઓને મોકલાયા.

અને એ ઉપરાંત જૂદા જૂદા રાજ્યોને પણ પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનાં લેખિત આમંત્રણો નીચે મુજબ આપ્યા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન,
સત્કાર મંડળ કચેરી.
લાઠી તા. ૧૫-૧૨-૧૯૩૩

રા. રા. મે. દીવાન સાહેબ,
બરોડા સ્ટેટ, બરોડા,

આપશ્રીને સુવિદિત હશેજ કે લાઠીમાં ઉપયુક્ત પરિષદ સંમેલનની ૧૧ માં બેઠક તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર અને ૧-૨ જાન્યુઆરી ૧૯૩૪ ના રોજ દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો.

ઝવેરીના પ્રમુખપદે મળશે અને તે મંમેલનના આશ્રય તળે કળાપ્રદર્શન તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બરે સર પ્રભાશંકર દ. પટ્ટણી કે. સી. આઇ. ઇ. ના મુખ્યારક હસ્તે ખુલ્લું મુકારો

સને ૧૯૨૪ માં ભાવનગરમાં ૭ મી મુ. સા. પરિષદ મળી તે વખતે આપના રાજ્ય તરફથી ૮ પ્રતિનિધિ મોકલવામાં આવેલ, તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ પ્રતિનિધિઓ આપના રાજ્ય તરફથી મોકલવા કૃપા કરવા વિનંતિ છે. આમ કરવાથી આપના રાજ્યની અને લાઠી રાજ્યની શોભા છે. પ્રતિનિધિઓનો આવવાનો સમય એક દિવસ અગાઉથી જાણાવવા વિનંતિ છે.

(મહી) K. K. Oza.

પ્રમુખ કારોબારી મલા લાઠી.

અને ભાવનગર તથા પાલીતાણા વગેરે રાજ્યો તરફથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા.

મંડપ સમિતિએ દરબારગઢના ચોકમાં ભાવનગર રાજ્ય તરફથી આવેલો અભિશાન શમિયાનો ઉભો કરી લગભગ એક હજાર પ્રતિનિધિઓ અને પ્રેક્ષકો સરળતાથી સંમેલનમાં ભાગ લઈ શકે તેવી બેઠકોની સરસ ગુંથણી કરી. એ ઉપરાંત પ્રમુખ અને ખીજા માનનીય સાક્ષર મહેમાનો માટે એક ખાસ પાકી વ્યાસપીઠ બાંધવામાં આવી.

ઉતારાસમિતિએ પ્રમુખના ઉતારા માટે અમરવિલાસની રમણીય જગ્યા નક્કી કરી.

આ અમરવિલાસ કલાપીના વખનમાં માલગેના અખાત્ર સમુદાયે આપતું.

કલાપીના એ માનીતા મહેલમાં પ્રમુખશ્રી સાથે આવેલા મહેમાનો શ્રી. સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, શ્રી. કેનેથલાલ માણેકલાલ મુનશી, સૌ. લીલાવતી મુનશી વગેરે મહેમાનો માટે ઉતારાની તૈયારી કરવાનું કાર્ય શરૂ થઈ ગયું. ખીજા માનનીય મહેમાનો માટે દાષરથની બાલુના વિશાળ મેદાનમાં તંબુઓની હાર ખડી કરવામાં આવી અને એ શ્વેત તંબુઓથી ઓપતા ભાગને “ કલાપી નગર ” નામ આપવામાં આવ્યું.

ઉતારા તથા મંડપની સર્વ ગોઠવણમાં સ્વાગતસમિતિના પ્રમુખ તરીકે ના. લાઠી ઠાકોર સાહેબે ખૂબ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો.

સ્થાનિક મંત્રીઓ સાથે કલાકો સુધી પોતે જાતે મંડપ તૈયાર કરવાના કામમાં મલાહ-સૂચના આપતા, એટલુંજ નહિ પણ સારાથે ‘ કલાપી નગરની ’ રચના કરવામાં જો સૌથી વધુ શ્રમ કાઢ્યો લીધો હોય તો એનું માન આ સુવાન માહિત્યભક્ત રાજ્યીને કાળે જાય છે.

કળાપ્રદર્શનને માટે પ્રદર્શનસમિતિના પ્રમુખ તથા મંત્રીઓએ પણ ખૂબ શ્રમ લઈ પ્રદર્શનની ઝપાટાબેર તૈયારીઓ કરી.

કલા પ્રદર્શનમાં કાઠિયાવાડની મર્વ પ્રકારની કલા જતાવવાનો ગોઠવણ સાથે મુજગતમાં પ્રમુખ યતાં બધાં સામયિક પત્રો તેમજ હસ્તલિખિત પત્રોના વિભાગ તૈયાર કરવા દરેક પત્રકારને ઉદ્દેશીને એક પત્રિકા નીચે મુજબ બહાર પાડવામાં આવી.

પ્રદર્શન કચેરી
લાઠી (કાઠિયાવાડ)

બાઇશ્રી,

ઉપર્યુક્ત સંમેલન ડિસેમ્બર જાન્યુઆરી માસની તા. ૩૧-૧-૨ ના રોજ લાઠીમાં લેવાનું છે. એ પ્રસંગે કાઠિયાવાડકલાપ્રદર્શનની પણ યોજના કરી છે. પ્રદર્શનની પ્રથમ પત્રિકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ' કલા પ્રદર્શન ' સાથે ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ યતાં બધાં સામયિક પત્રો તેમજ હસ્તલિખિત પત્રોનો પણ એક ન્હાનકડો વિભાગ રાખવાનો છે.

આપને વિનંતિ કરવાની કે આપના પત્રનો છેલ્લો અંક અમને તા. ૨૫-૧૨-૩૩ ના દિવસ પહેલાં મળી જાય એ રીતે મોકલવા વ્યવસ્થા કરશો.

ગુજરાતનાં બધાંજ પત્રો એકઠાં કરવાનો અમારો મનોભાવ હોવાથી કોઇ કારણસર આ પત્રિકા કોઇ પત્રના વ્યવસ્થાપકને ન મળે, તોપણ સર્વના જાણવામાં આવે એ હેતુથી આ પત્રિકા આપ આપના ચાલુ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરશો તો આભારી થઈશું.

લી૦

મંત્રીઓ:

પ્રદર્શન સમિતિ

આ કલાપ્રદર્શન માટે કલાપીના માનીતા ' આરામ મહેલ 'ને પસંદ કરવામાં આવ્યો. આરામ મહેલનું દર્શનજ કલાભર્યું છે. જૂદા જૂદા સ્થળોમાંથી કલાપ્રદર્શનને સમૃદ્ધ બનાવનારી વસ્તુઓથી આરામમહેલ ભરાવેા શરૂ થયેા. આ પ્રદર્શનમાં કલાપી પોતે વાપરતા એવી કુલ પંચાવન ચીજો કે. શ્રી. મંગળસિંહજીબાઇએ ખાસ એકઠી કરી. એ ચીજો માટે ' કલાપી મંદિર 'નો એક ખાસ વિભાગ આરામમહેલમાં ગોઠવેા.

લાઠીમાં સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન લરાય છે એ ખબર લાગીની આસપાસનાં સર્વ ગ્રામજનોમાં તેમજ કાઠિયાવાડના જૂદાં જૂદાં શહેરોમાં પહોંચી ગયેલી હોવાથી આ સંમેલન વખતે પ્રેક્ષકો તથા પ્રતિનિધિઓનો મોટો મમૂલ આવશે એ દ્રષ્ટિએ કાર્યવાહકસમિતિના આદેશ પ્રમુખ શ્રી. કેશવલાલ ઓઝાએ સર્વ સમિતિઓ અને પેટા સમિતિઓને યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા જોઇતી સર્વ સૂચનાઓ આપી દીધી હતી.

સત્કાર મંડળની કચેરીમાં સંમેલનમાં ભાગ લેવા આવવાને અંગે સંખ્યાબંધ પત્રો આવવા શરૂ થયા.

સંમેલનના કાર્યને સફળ બનાવવા માટે સંમેલનના સામાન્ય મંત્રીઓ, સ્વાગત સમિતિના મંત્રીઓ તથા મુખ્યાધ્યક્ષ ખાસ અગાઉથી આ કાર્યને અંગે આવેલા પરિપદના મંત્રી શ્રી. મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા સ્થાનિક સમિતિઓની સહાયમાં ખડેપગે ઉભા હતા.

મત્કાર મંડળ તરફથી જાણીતા માફરો અને વિદ્વાનોને નીચે સુજાળની આમંત્રણ-પત્રિકા મોકલવામાં આવી હતી.

અગિયારમું યુગરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, લાહી.
સંમેલન કચેરી
લાહી તા. ૨૧-૧૨-૩૩

શ્રી.

આલુ માસની તા. ૩૧ તથા જાન્યુઆરી માસની ૧ લી અને ૨ જાના દિવસોમાં સ્વ. કલાપીના જીવનસ્થાન લાહીમાં યુગરાતી સાહિત્યપરિષદનું અગિયારમું સંમેલન ઈ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરીના પ્રમુખપણા નીચે મળશે.

સંમેલનના દિવસોમાં યોજવામાં આવેલ 'કાઠિયાવાડ કલા પ્રદર્શન' તા. ૩૧-૧૨-૩૩ ના રોજ સવારના દસ વાગે ખુલ્લું મૂકવાનું સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી કે. સી. આઇ. ઇ. એમણે સ્વીકાર્યું છે.

આ બંને પ્રસંગોમાં આપ સંમેલનના માનનીય મહેમાનો તરીકે પધારો એવી આમહ-બારી વિનંતિ છે.

(સહી) પ્રહ્લાદસિંહ.
પ્રમુખ, સત્કાર મંડળ.

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનમાં નિમંત્ર મંત્રિ સૈથી વધુ ઉપયોગી સમિતિ લેખાય છે. લાહીના આ સંમેલન માટે કાઠિયાવાડના જાણીતા વિદ્વાનોને ચુંટવામાં આવ્યા હતા. જેમાં સ. બ. ડી. ડી. રાણા, કવિશ્રી બહેચરલાલ બિહારીદાસ, કવિશ્રી ત્રિજીવન ગૌરીશંકર વ્યાસ, શ્રી. દારકાદાસ લાલજી સરૈયા વગેરે વિદ્વાનોનાં નામો પણ મૂકવામાં આવ્યાં હતાં.

આ નામોમાં સત્કાર મંડળની તા. ૧૦-૧૨-૩૩ ને રોજ મળેલી સભામાં નીચેના વિદ્વાનોનાં નામો ઉમેરવામાં આવ્યાં હતાં.

- ૧ શ્રી. વિજયરામ કમ્પાણરાય વેદ.
- ૨ " વિષ્ણુનાથ મગનલાલ બટ.
- ૩ " મુનિકુમાર મણિશંકર બટ.
- ૪ " જવેરચંદ કાલીદાસ મેધાણી.
- ૫ " ગૌરીશંકર ગો. જોશી
- ૬ " તુસિંહપ્રભાત કાલીદાસ બટ.
- ૭ " શ્રી. રવિશંકર મહારાજ-જોશી.
- ૮ " વિહલદાસ ખીમજી પટેલ.

આ સમિતિના મંત્રીઓ તરીકે શ્રી. કુમારશ્રી મંગળસિંહજી તથા શ્રી. બાવચંદ માવજી વડેરાને નીમવામાં આવ્યા હતા.

સાહિત્ય પરિષદના નિયમ મુજબ પરિષદની બેઠકમાં નિમંત્રવાચનને મહત્વનું અંગ ગણવામાં આવે છે. એજ રીતે આ પરિષદ સંમેલનમાં પણ વિદ્વાન અને બદ્ધશ્રુત લેખકોને નિમંત્રો મોકલવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. -

અને કલાનું પ્રદર્શન મર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને શુભ હસ્તે ખુલ્લું મૂકવાનું નિયત થયેલું હતું. લેખિકાનાં ટાળે ટાળાં પ્રદર્શન આમળના વિશાળ ચોકમાં સાહિત્ય સંમેલનની ખેઠક માટે તૈયાર થયેલ મંડપમાં આવી બેઠાં. સાહિત્ય સંમેલન સાથે ભરવામાં આવેલ આ ભવ્ય કલા પ્રદર્શનના પ્રમુખ શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રશંકર મહેતાએ મંત્રીઓ સહિત સર્વનું સ્નેહભરીનું સ્વાગત કર્યું.

મંડપને અચ્છી રીતે શયુગારવામાં આવ્યો હતો. ઠેરઠેર મુદ્રાલેખો તેમજ વિદેહી તથા દેહી સાક્ષરોની તસ્વીરોથી મંડપના સ્થંભો શોભી રહ્યા હતા. મંડપને છેડે જે સુંદર મંચ બાંધવામાં આવ્યો હતો એના પર શ્રીમાન્ લાહી નરેશ શ્રી. પ્રજ્ઞાદસિંહ, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી વગેરે બિરાજ્યા હતા.

શરૂઆતમાં ગદ્યની મેરલા મેધાણુંદે શુભંદ મીઠા અવાજે આદ્ય દેવી હિંશુળ માતાનું પ્રજાત ગીત ગાયું હતું. એ પછી લાહીની કન્યાશાળાની બાલિકાઓએ પ્રસંગને માટે ખાસ તૈયાર કરેલું શારદા સ્તવન લાહી ગ્રન્થના ઓરેક્સા વાદ્ય સાથે મધુર સુરાવલીમાં નીચે મુજબ ગાયું.

શારદા સ્તવન

વંદન	વીણા	ધારિણી	
	અભિલ	જગત	ઉદ્ધારિણી.—૨૬.
હૃદય	તિમિરહર	શ્વેતવસનધર	
		વિકસિત કમનીય	કુંદ કુસુમ કર,
મધુર	મધૂર	પર નવલ	નિરંતર
	ભારત	ભાગ્ય	વિધાયિની.—વંદન૦
જગત	જનની	જય મંગળમય કર	
		ભુવન વિમલકર	સરલ હૃદય ધર
અમર	અવની	પર સુમન સરિત મર	
	સુખદ	સુધા	સંચારિણી.—વંદન૦
પરમ	પુનિત	પદ પંકજ પરિમલ	
		નિઘાદિન અધહર દગ નિત નિરમલ,	
અવિરત	અમ	પર વિતર વરદ કર	
	શારદ	સમ	સુધારિણી.—વંદન૦

બુલબુલ.

સ્વાગત ગીત ગવાયા બાદ શ્રી કાઠિયાવાડ કલાપ્રદર્શન સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રશંકર મહેતાએ એક સમર્થ વિદ્વાન્ સાક્ષર કલાગ્વામી અને સ્મરણી લેખિનીને શોભાવેલું સૂક્ષ્મ વિવેચન બધું બાધણું કર્યું હતું, *

શ્રી સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, કે.સી. આઈ. ઇ.
જેમણે કલાપ્રદર્શન 'ગુલ્લુ' મૂક્યું

કલાપ્રદર્શનના પ્રમુખના ભાષણ પછી શ્રીમાન્ લાડીનરેશે સર પ્રભાશંકર દ. પટ્ટણિને કલાપ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરવાની વિનંતિ કરતાં જણાવ્યું કે—

સર પ્રભાશંકર, સન્નારીઓ અને મૃદચો,

મિ. વીરેન્દ્રરાયે આપને અત્યારના સમારંભમાં વિદ્વાતભરી અનેક વાનગીઓ પીરસી છે, એટલે કલા અને કાઠિયાવાડની કલા વિષે મ્હારે હવે વિશેષ કહેવાપણું રહેતું નથી.

સાહિત્ય અને કલા, સાથે જ સંકળાયેલાં છે. માનવજીવનમાં સાહિત્ય અને કલાનાં તત્ત્વો હોય તે જીવન સાર્થક છે. સાહિત્ય પરિષદને અંગે આપણે સહુ એકત્ર મળ્યા છીએ, અને એ પરિષદનું પહેલું અંગ, કલાપ્રદર્શન, સર પ્રભાશંકર જેવા સાહિત્ય અને કલાસંસ્કારી રત્નના હાથે ખુલ્લું મુકાય એ આપણું સુભાગ્ય છે. એ કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની હું સર પ્રભાશંકરને વિનંતિ કરું છું.

આ પછી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણિએ કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા હર્ષનાદો વચ્ચે કરી હતી અને એ ચિરસ્મરણીય પ્રમંગની યાદગીરી અર્થે જે મહેલમાં કલાપી બિરાજતા એ મહેલનું ચાંદીનું બંગલાશી કાસ્ટેટ ના. કાંકેર સાહેબ તરફથી સર પટ્ટણિને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

મધુર સૂરે સુરાવલી જમાવતા લાઠી સ્ટેટ જેડના મધુરા સૂરોદો વચ્ચે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યા પછી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણિએ નીચે મુજબ મનનીય ભાષણ આપતાં જણાવ્યું કે "કાઠિયાવાડની કલાઓ જેવું આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું છે. હું તો એટલું જ સમજું છું કે આખી જાંદગી સુધી આગાને આધીન રહેતા એક માણસને અહીંના નામદાર નરેશે આરા કરેલી છે માટે આપની સમક્ષ અહીંયાં આવ્યો છું. પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવું એટલે કલાના નમુનાઓ બતાવવા અને પ્રમુખનું ભાષણ સાંભળીને પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવા જેટલી મારી ફરજ છે.

કલાને માટે આંખ હોય, બાવ હોય, તેઓ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકી શકે છે. મારી અશકિત હોવાથી મેં ભાષણ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ નથી. તમારી કલાભાવનામાં તમે મારું ચિત્ર જે આકેષ્યું હશે તેના કરતાં મારા ભાષણથી ઓછું જોઈ શકવાના. આપણી કલાભાવનામાં જે ઉચ્ચ આવી ગઈ છે તેના સંબંધમાં કલાવિભાગના પ્રમુખે જે ભાષણ કહ્યું છે તે બરાબર છે, એક વખતે જે આપણું હતું તે આપણે જોઈ બેઠા છીએ. કાળ હંમેશાં ફર્યા કરે છે, તેમ કલામાં ફેરફાર થવા કરે છે. કલા સમય પ્રમાણે આગળ વધે તો દેશની ઉન્નતિ થાય. યોગ્ય ચિત્રો પડીને આપણે આપણી પ્રજાને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ભાવનાનું અંતર ધણું ઉંડું છે. કલાઓ જેટલી બધી કુદરતે બસેલી છે કે તેમાંથી યોગ્ય લાગે તે લઈ શકે છે. કુદરતમાં જે બધી ખુખીઓ સમાયેલી છે તેમાંથી અણું લઈને આપણી કલાઓ ધડાયેલી છે. અત્રે યશુથી જોઈ શકાય એવી ભાવનામાં મુકાયેલા એ નમુનાઓ છે.

હું રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતો હતો ત્યારે હજારો ઝાડો પસાર થઈ ગયાં. તેમાંથી એક ઝાડ લઈને કોઈ ચીતરે તો વન કરતાં વધારે બાવ ઉત્પન્ન થાય, વધારે સુંદરના દેખાય. ફોટા આંદરને પૂછો તો નામદાર કાંકેર સાહેબના ફોટાની સુંદરતા જેટલી એના ફોટામાં બાસે તેટલી

તેના ઉપરથી બનેલા ફેટામાં આવી શકે નહિં, ફેકસમાં જે સુંદરતા દેખાય છે તે ફેટામાં આવવાની નથી. ફેકસમાં તાદાત્મ્ય થઈ જાય છે. કુદરત આખી સુંદરતાનો ભંડાર છે. કુદરતની સુંદરતાને કોઈ ચિત્રકાર પહેંચી શકે નહિં. વ્યાસજીની ગમે તેટલી શક્તિ છતાં, સુંદરતાનો મોટો ઘડો ભરી લીધો છે છતાં, કોઈ રહી ગયું છે. કલાના સ્વરૂપને ઓળખાવવાનો નહિ પણ બતાવવાનો મારો અધિકાર છે. કુદરતમાંથી જે કાંઈ લેવામાં આવ્યું છે, કુદરતની દૃષ્ટિએ બનાવેલ કલામાં ઝવ નાખ્યા જેવું દેખાય, તે ચિત્રકાર કુદરતની ધણીજ નજીક છે. કુદરત અને કલાનો જોડો એવો બતાવવા તેટલી એક ચિત્રમાં ઉત્તમતા છે, સ્ત્રીનું ચિત્ર હોય ત્યારે સ્ત્રી જાણે હસે છે, બોલે છે, ચાલે છે એવા ભાવ બતાવી શકાય તે ધણીજ ઉત્તમ ચિત્ર છે, ઉત્તમ કળા છે. કેટલીક વખત દૂધપાકમાં ઊંડા નાખવા જેવું થઈ જાય છે. ફક્ત દેશાભિમાનથી આપણું એટલુંજ મારું એમ કલા કરવું તે તો ગણકાલની વાત છે. જેમાં આપણને શીખવા જેવું લાગે તે ગમે ત્યાંથી નમ્રભાવે ગ્રહણ કરવું જોઈએ. હાથ ચિત્રે છે ખરો પણ હાથને કળાની કાંઈ ખબર નથી. અહીં ખેડેલો દરેક ગૃહસ્થ પ્રદર્શન જોઈને પાછા રહેલું ખેડૂતોનું પ્રદર્શન જોશે તો કાઠિયાવાડની જૂની કળા બતાવવાને કેટલે દરજ્જે તે શક્તિમાન છે તેનું જ્ઞાન થયા વગર રહેશે નહિ. જેમાં એકને સુંદરતા લાગે તે બીજાને કુરૂપ પણ લાગે એમ રામાયણના વાંદરાઓની પરીક્ષાથી સમજાવ્યું હતું. ભાવના તો નાનપણથી ખેડી હોય તેજ કામચલાઉ રહે છે, એક વાધરીએ કહ્યું કે આપણી માતાએ રણછોડીયાને કેવો રૂપાળો ઉત્પન્ન કર્યો છે. આ બધી ભાવનાઓ છે. દરેક માણસને પોતાની ભાવના છે અને તે પોતાની ભાવના પ્રમાણે કળાની કિંમત આંકે છે. ખેડૂત અને ખેડૂત વર્ગની સ્થિતિ ઉપરનો નિબંધ પચાસ પાનામાં પણ લખાય અને 'ગરીબ' એ શબ્દમાં પણ બધું મમાઈ જાય. ગીરના નિબંધમાં સિંહમાં બધું સમાઈ જાય. દરીયાના નિબંધમાં "આરંભણી", જંગલના નિબંધમાં "અર્ધનગ્ન રહેવાનું" વગેરે એક શબ્દમાં પણ લખી શકાય. ધરડા માણસો ઉભા થાય તે વધુ ટાંકમ લે. હવે વધારે તમારો વખત લેવા માગતો નથી. પ્રમુખે મારે માટે બે-ત્રણ ઉંચા શબ્દો કલા તે માટે ઉપકાર માનું છું. અહીંના નામદાર ઠાકોર સાહેબ કલારસિક છે. તેમનો ઉપકાર માનું છું. પીંગળશીલાધને ગામ મેં આપ્યું અને તેથી હું સાહિત્યરસિક છું એમ કહેવાયું તે ખરાબ નથી. કારણ કે પીંગળશીલાધને ગામ તો મહારાજ સાહેબે આપેલું છે.

લાહી શહેર એ નાનું સ્ટેટ છે પણ ગોહેલ નરેશનું. હું ગોહેલ નરેશનો સેવક છું. કલાપીનું સ્મરણ કરીને ગુજરાતના અને મહાગુજરાતના સાક્ષરો પ્રજામાંજલિ આપવા આવેલા છે. આવા સંયોગોમાં મને જે માન આપવામાં આવ્યું છે તે માટે ઉપકાર માનું છું. એના નામનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે લાહીમાં આવવું હોય તો કલા પીને જ.

કલા પ્રદર્શનના એક મંત્રી શ્રી. પ્રતાપરાય મહેતાએ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનો સમિતિ તરફથી અને સહુ તરફથી આભાર માનતાં જણાવ્યું હતું કે આ પ્રદર્શન સમિતિને ધણી-ઓએ કામકાજમાં મદદ કરી છે તથા નમુના મોકલાવ્યા છે એ માટે સૌનો ઉપકાર માનું છું.

ઉદ્ઘાટન ક્રિયાનો આ ઉત્સવ સમાપ્ત થયા પછી સંખ્યાબંધ લોકો આ કલા પ્રદર્શન જોવા ઉતરી પડ્યા હતા.

આ પ્રદર્શનમાં કાઠિયાવાડનાં જૂનાં નવાં વાઘો, જૂનાં નવાં હથિયારો, જુના નવા

પોપાકો, કાઠીનો ઓરડો તથા ચિત્રકલા વિભાગ પ્રદર્શનની આકર્ષકતામાં ઓર વધારો કરી રહ્યા હતાં. ચિત્રકલા વિભાગ જાણીતા કાઠિયાવાડી ચિત્રકાર શ્રી. રવિશંકર રાવળ તથા એસના મિત્રોએ આકર્ષક રીતે ગોઠવ્યો હતો.

જૂનાં હથિયારોમાં જંતરકાથી માંડીને જંગળ સુધીનાં હથિયારો અને વાઘોમાં રાવજી-હથાથી માંડીને જંતર સુધીનાં વાઘો ખાસ ધ્યાન ખેંચતાં હતાં.

આખાથે પ્રદર્શનનો આકર્ષક વિભાગ તો ચિતલના કલાપ્રેમી કુ. શ્રી રાણીગલાઇએ ખાસ શ્રમ લઇને ગોઠવેલ કાઠિનો ઓરડો હતો. એ ઓરડાની રચના કાઠિયાવાડની કલાના નમુનારૂપ હતી. પ્રદર્શન જોનાર હજારો માણસો આ કાઠિના ઓરડાની રચનાથી મુગ્ધ થયા હતા. કલાપીનો ઓરડો પણ સફૂ કોઇ સાહિત્યકારીને માટે તીર્થસ્થળ જેવો થઇ પડ્યો. કલાપી વાપરતા એવી 'પંચાવન ચીત્રેનું' આ સંગ્રહસ્થાન પ્રસંગ અને સ્થળના મહત્વને વધારતાં હતાં. પ્રદર્શનસમિતિના પ્રમુખ શ્રી તરુદી એક પ્રદર્શિકા પ્રમટ કરવામાં આવી હતી, જે કલાપ્રદર્શનની મુલાકાત લેનારને માર્ગદર્શક થઇ પડી હતી.*

બરોબર બપોરે ત્રણ વાગે સંમેલનની એક મળવાની હતી. ત્રણ વાગ્યા પહેલાં સંમેલન માટે તૈયાર થયેલા મંડપ પ્રેક્ષકો પ્રતિનિધિઓ અને સ્વાગતસમિતિના સભ્યોથી ચિત્રકાર ભરાઇ ગયો હતો.

આ પ્રસંગે શ્રીમાન લાઠીનરેશ પ્રજ્ઞાદસિંહજી, સ્વ. શ્રી. કલાપીના પુત્ર શ્રીયુત જોરાવરસિંહજી, અને કુ. શ્રી. મંગળસિંહજી, કુ. શ્રી. હરિશંકરસિંહજી, કુ. શ્રી. ગંભીરસિંહજી અને અન્ય રાજપુરો, કાઠિયાવાડના વૃદ્ધ પિતામહ, ભીષ્મ સમાન મહાન રાજકાર્યકુશળ શ્રીમાન સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, દિવાન શ્રી. કેશવલાલ કરસનજી ઓઝા વગેરે કાઠિયાવાડના અન્ય નાના મોટા સભ્યોના પ્રતિનિધિઓ, સાહિત્યસેવકો અને સાહિત્યરસિક સન્મારીઓ તથા સદગૃહસ્થો સારા પ્રમાણમાં હાજર હતા. કાઠિયાવાડના એક સાહિત્યને મૂર્ત સ્વરૂપમાં દાખવનાર ગદ્યીઓ, કવિઓ વગેરે પણ જાણે રાજવંશી સમારંભ હોય તેમ હાજર હતા, અને પ્રસંગે પ્રસંગે પોતાના દેવીપુત્રપણાનો ખ્યાલ પોતાની ધુરમ, મોહક અને ઉત્તેજક વાણીથી આપતા હતા. જાણે ઉમંગ અને ઉત્સાહનો સાગર પૂર્ણિમાના ચંદ્રને ભેદવાને ઉઝાળા મારી રહ્યો હોય તેમ સભામંડપમાં આનંદ તરવરી રહ્યો હતો.

સરમાળ કાઠિયાવાડી મહીલાઓ તથા રાજકુટુંબનો સ્ત્રીવર્ગ પણ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની ભક્તિ અને અનુરક્તિ દાખવવા સારી સંખ્યામાં પ્રત્યક્ષ હાજર થયો હતો. સ્થાનિક જનતા ઉપરાંત સ્વાગતમંડપમાં સારાંયે કાઠિયાવાડના સલાસદો અને ગુજરાત કાઠિયાવાડમાંથી ઉપસ્થિત થયેલા પરિષદના પ્રતિનિધિઓ તેમજ સાહિત્યરસિક સ્ત્રીપુરો સૌ મળીને મંડપમાં ૨૦૦૦ માનવોની મેદની પૂર્ણ ઉત્સુકતા તેમજ ઉત્કંઠાથી પરિવદનું કાર્પ સંગીપાંચ મદ્ય રીતે પાર ઉતરતું જોઇ રહી હતી. ખરો પ્રસંગ અસૌકસિક આનંદ આપનાર હતો અને સ્વ. કવિશ્રી કલાપી જેવા રસમૂર્તિ કવિને પોતાની શ્રદ્ધાંજલિ ઉડા અંતરથી અર્પી પોતાને કૃતકૃત્ય માનનાર જનતાથી કાપી કઢ્યો હતો.

ઉપરિચિત સન્નજનોમાં પ્રમુખ શ્રી. દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, એરીસ્ટર વિશ્વનાથ વૈદ્ય, શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, શ્રીયુત મંગળદાસ મંચારામ પકવાસા સોલિસિટર, શ્રીયુત છોટલાલ અનુપરામ વકીલ, શ્રી. મોતીચંદ ગિરધર કાપડીયા, રા. મનહરરામ મહેતા, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, રા. પ્રાણુલાલ કૃપારામ દેસાઈ, રા. રા. નટવરલાલ ધંધારામ દેસાઈ, રા. અંબાલાલ શુલાખીરામ જાની, ઉપપ્રમુખ રા. રા. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા, ભાવનગર કેળવણી ખાતાના અધિકારી રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મ. મહેતા, રા. સા. યશવંતરાય વોરા-ડેપુટી પો. એજન્ટ-વઢવાણ, પ્રો. શંકરલાલ શાસ્ત્રી, પ્રો. ધનવંતરાય મુકુંદરાય મહેતા, રા. વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રશંકર મહેતા, પ્રો. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે, ડૉ. એચ જહાંગીર તારાપોરવાળા, રા. મોહનલાલ ગોપાળજી દવે, રા. મૂળચંદ આશારામ શાહ વકીલ, રા. કીશનસિંહ આવડા, રા. રામનારાયણ પાઠક, રા. અતુલજી માણેકેશ્વર ભટ્ટ, રા. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી, રા. પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા, રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, મ. મ. શ્રી. હાથીભાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રી, રા. ગોકુળદાસ દા. રામચૂરા, ડૉ. રમણલાલ કે. ચાગિકે, રા. મુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, રા. કલ્લભાઈ કોઠારી, રા. હરગોવિંદ પડ્યા, રા. જયંતિલાલ મોદરાજી મહેતા, રા. વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય, પંડિત બહેચરદાસ જી. દોશી, રા. કાનજી કા. જોશી, પ્રો. કે. એન એમ, કવિશ્રી ત્રિશુવન બ્યાસ, શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા, શ્રી. રવિશંકર રાવળ, શ્રી. સાદીક વગેરેથી મંડપ સારી રીતે શોભી ઉઠ્યો હતો.

કાર્યક્રમની શરૂઆત થતાં ગઢવી મેરલા મેઘાણુદે પોતાની છટાદાર હલમલતી ખાનીથી ગીત લલકાર્યું હતું. તે પછી લાઠી કન્યાશાળાની બાળાઓએ નીચેનું સ્વાગત ગીત મુલ્લલિત કરી ગાયું હતું:—

સ્વાગત

આવો આવો પધારો સાહિત્યનાં સંતાન
સ્નેહભર્યાં સ્વાગત સોદામણ્યાં
કલાપી જગ મીઠી લાઠીનાં અગિયું
શાંત સાચાં અમારાં વધામણ્યાં
પાવન પગલાં પનોતાં મેઘિરા મહેમાન
સ્નેહભર્યાં.

નથી ભોજનીયાં સ્વાદુ ભાત ભાતનાં
નથી મેવા મિષ્ટાન્ન જાન ન્યતનાં
માત્ર સ્નેહ મુગધભર્યાં પુલકાની લાણ
સ્નેહભર્યાં.

ગુણે ગરવી ગુર્જરી ગીર્વાણનાં
પડે પડ્યા ઉર ભારતી મંતાનનાં
વિજયધ્વજ કમુંબજ રંગભર્યાં ડંકાનિશાન
-ક્રભર્યાં.

સુણી શાણા પ્રતાપી પ્રહ્લાદનાં
 હૈયાં હેતભયાં વ્યોમ વિહારનાં
 વિશુદ્ધ વ્હાલભયાં અંતરનાં માદાં સન્માન
 સ્નેહભયાં સ્વાગત સોદામણાં

લાણુજી અલયચંદ્ર રાવરાણી-લાડી

સત્કારગીત ગવાયા પછી જાણીતા કવિ ત્રિશુવન વ્યાસે પોતાની મીઠી બાનીથી સર્વ
 વિદ્વાનોને તેમજ આદિત્યરસિક મહેમાનોને નીચેના સ્વાગતગીતથી સત્કાર્યા હતા.

મંગળમય હો સ્વાગતમ્
 ગુર્જર ગિરા પૂજકગણનું—મંગળ૦ કુવ.
 મરસ્વતીની સરસ પ્રસાદી
 કાવ્ય કલા સુકથા અંધનાદિ
 આપી રચા હો જનહિત સાધી—મંગળ૦
 જીવન તત્ત્વો જનતાનાં જે
 કુલ આશ્રિત સૌ આપતણાં એ
 સુગ યુગ મદિમા ગાઇ રચાં છે—મંગળ૦
 અદ્ભુત સારદની વીણામાં
 સર પૂરે ગુર્જરી પ્રતિભાના
 ગુંજ અજબ ઉઠે દુનિયામાં—મંગળ૦
 હો રસસિદ્ધ જ સુકૃતિવંતા
 વિકૃતિ વિણ તવ હૃદય રમંતા
 ગુર્જરી જય શ્રીરંગ જપંતા—મંગળ૦

આ ગીત ગવાઇ રહેતાં ત્રો. મંગેશરાય જર્નાલન પાઠકજીનાં ધર્મપત્ની મૌ. શ્રી. વિદ્યા
 પાઠકજીએ વીણાવાદન માથે સ્વ. કવિ નમોદત્ત સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતના ગૌરવને ગજવણું
 “ જય જય ગરવી ગુજરાત ”નું ગીત ગાયું હતું. એ વખતે સર્વે ઉભા થઇ એ ગીતની
 ભાવનાને માન આપ્યું હતું.

શ્રીમાન્ લાડીનરેશણું સ્વાગત લાખણુ.

પછી સર્વ આદિત્યરસિક પ્રમુખ આદિ મહાપુરુષોના લાડી સાહિત્ય પરિષદ
 સંમેલનના સત્કાર મંડળના પ્રમુખ શ્રીમાન્ લાડીનરેશ શ્રી. પ્રહલાદસિંહજીએ સંક્ષિપ્ત
 છતાં માર્મિક રીતિએ રાજવંશીના ઉદાર હૃદયને ડાગવું મત્કાર અમરપણું વ્યાખ્યાન
 વાંચ્યું હતું.*

જરી એવી મને આશા છે. સ્વ કલાપીના નગરમાં આજે આપણે ભેળા થઇ, તેઓને આપણી શ્રદ્ધાન્વિ સમર્પવાનો અવસર આપણને પ્રાપ્ત થયો છે અને લાઠીમાંથી જ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ પુનઃ દી બ. કૃષ્ણલાલભાઈના પ્રમુખપદે આદરીશું એ જાણી મને પરમ આનંદ થાય છે.

ભેરીસ્ટર શ્રીયુત વિશ્વનાથ વૈદ્યે પોતાની લાક્ષણિક વાણીથી પ્રમુખપદની નિયોજનાને વધુ અનુમોદન આપ્યું હતું. તેઓએ દા. બ. કૃષ્ણલાલભાઈની લોકસેવા તેમજ વિવિધ અન્ય પ્રકારની સેવાઓનો ઉલ્લેખ કરી તેઓએ ગુજરાતી સાહિત્યનો જે ઇતિહાસ એ અમૂલ્ય ઝંઝારથી આપણને આપ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. અનેક કવિઓની મઘપઘની, નાટકોની તેમજ ધ્રુવોની તપાસ કેવા વિવેકથી કરવી, તેનું પણ જે માર્ગદર્શન રા. રા. કૃષ્ણલાલભાઈએ પોતાના સાહિત્યના અંશમાં કરાવ્યું છે, તે પણ સમજાવ્યું હતું.

રા. રામનારાયણ પાઠકે વિશેષ અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે, મારી ઉમરના ધણી યુવાનો દીવાન બહાદુર તરફ પૂછ્યું માનની નગરથી જોઈ રહ્યા છે. તેમણે સાહિત્યના ઇતિહાસના જે ખીલા ખોલી આપ્યા છે, તે ભવિષ્યમાં સાહિત્યના ઇતિહાસકારો ઇતિહાસ લખશે તે વેળાએ પણ એમના એમ કાયમ રહેશે. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનો પરિચય હિંદુસ્થાનની અન્ય ભાષાભાષી પ્રજાઓને આ જે અંશથી કરાવવા ઉપરાંત " મોડર્ન રિવ્યુ " માંના માસિક સાહિત્ય વિવેચનોથી, પ્રકટ થતા જતા સાહિત્યનો પણ સૂક્ષ્મ તેમજ સુંદર રીતિએ પરિચય તેમણે કરાવેલો છે. તેઓ ન્યાયાધીશ છે તેની પ્રતીતિ તેમણે પોતાના સાહિત્ય વિવેચનોમાં ન્યાયની તુલા જાળવી કરાવી આપી છે.

રા. મૂળચંદ આશારામ શાહે પોતાના જૂના સ્નેહસંબંધની માફ આપી દી. બ. શ્રીની સાહિત્ય સેવાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને બંગાલી સાહિત્ય કૃતિઓ ઉપરથી કરેલા અનુવાદોની લોકપ્રિયતા પણ જણાવી હતી.

મ. મ. હાથીભાઈ-શાસ્ત્રીએ માનની તેમજ સ્થાનની વિશિષ્ટતા વર્ણવી હતી. તેમ તેમણે સ્વ. કવિશ્રી કલાપી શ્રીમાન સુરસિંહજીને કલાપીના ઉત્તમ ગુણ લક્ષણો સાથે સરખાવી કલાપીની પદવી સુઅંગત રીતે જડેલી છે તેવું દર્શાવ્યું હતું. એ દર્શાવતાં તેમણે 'બાલભારત' ના પ્રણેતા મહાકવિ અમરચંદ્રસૂરિને તે યુગના કવિઓએ વેણીકૃપાપાણુનું બિરુદ આપ્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પ્રભાત વર્ણન કરતાં એ કવિએ દધિમંથનનું વર્ણન નીચેના શ્લોકથી કર્યું છે.—

દધિમથનવિલોલલ્લોલ દ્વગ્વેણિદંભા—

દલમદયમનંગો ધિગ્ધવિચિત્ત્વક જેતા ।

મવપરિભવકોપત્યક્તવાણઃ કૃપાણ—

અમમિયદિવસાદૌ વ્યક્તશક્તિવ્યનન્તિ ॥

આ શ્લોકમાં પ્રાતઃકાળમાં દહિંનું મંથન કરતાં કરતાં ઝુલતી લોલદક યલનપનાની આમતેમ લટકતી વેણીને જ્ઞાને-નિર્દય રીતે મમસ્ત વિશ્વને જીતનારો કામદેવ, મહાદેવથી પરાભવ પામીને બાણના ઉપયોગની વ્યર્થતા અનુભવી, કુપિત થઈ, બાણ વાપરવાનું ત્વજી

પોતાનું સુંદર મધુર ભાષણ પૂર્ણ કરી તેઓએ મર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને સંમેલનના પ્રમુખપદે સાક્ષરશ્રી દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીની નિયોજના કરવાની દરખાસ્ત રજુ કરવા વિનંતિ કરી હતી.

સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ દરખાસ્ત મૂકતાં જણાવ્યું કે, હું દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ ભાઈના સહવાસમાં તેમજ સંબંધમાં લાંબા સમયથી આવેલો છું. એમનું સૌજન્ય, વિવેક તેમજ વાત અને વર્તનમાં નમ્રતા, એમનો હૃદય-પ્રેમ, સરળતાથી સમાધાન કરવાની ચાતુરી, એ વગેરે મહાશયો અને સત્ત્વશયો સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રીની પ્રમુખપદે નિયોજના કરવી એમાં આપણેજ આપણને ન્યાય કરવા જેવું છે. તેમને પ્રમુખપદની પ્રતિષ્ઠા અને શૌભા આપવામાં આપણે પોતેજ આવા ચોખ્ખા પુરુષની નિયોજના કરવામાં આપણી શૌભા વધારવા જેવું છે. તેઓશ્રીની સાહિત્ય કૃતિઓ સારી રીતે જાણીતી છે. તેમજ કાઠિયાવાડનો તેમનો પરિચય તેમનું આજનું ભાષણ આપણને કરાવશે એવી મને ખાત્રી છે.

શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશીએ તે પછી આ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે, આજે તો મને અંગત રીતે બેઠક આનંદ થાય છે. એક માસ ઉપર મારી એવી માન્યતા બંધાઈ હતી કે હું પરિષદમાં હાજરી નહિ આપી શકું. પરંતુ બતાવ એમ બન્યો કે જે જેલમાં હું બે વર્ષનો કારાવાસ ભોગવતો હતો તેમાંથી પાંચ કેદીઓ નાસી છૂટ્યા અને જેલના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલનું ત્યાં આવવું થયું. તેણે સારી ચાલના હુકી સજા ભોગવતા મારા જેવા સો કેદીઓને છોડવાનું જાહેર કર્યું અને તેમાં મારો સમાવેશ હતો. આમ હું બહોલો છૂટ્યો છું અને સદ્ભાગ્યે સાહિત્ય પરિષદમાં આનંદથી ભાગ લઈ શકું છું.

સાહિત્ય પરિષદની દૃષ્ટિએ આજથી આઠ વર્ષના ગાળામાં સાહિત્યપરિષદની સ્થિતિ સંભાળવામાં મારી સેવા અર્પી રહ્યો છું. સાક્ષરોને સરખા રાખવા એ ધણુંજ અઘરું કામ છે. ડોલતાં ધંધાસનોને સરખાં રાખી શકાય, પરંતુ કલમના થોડા ઉપર સ્વાર થયેલા સાક્ષરોને સરખા રાખવા એ વિશેષ વિકટ કામ છે. સાક્ષરો કલમરૂપી થોડી ઉપર ચઢી થોડીના પગ તળે શું કચરાય છે, કચરાનારાની શી સ્થિતિ થાય છે, તેનો પણ વિચાર કરતા નથી. તેઓ પરસ્પર કલમથી શાહી છાંટવામાં બડા બહાદુર હોય છે, તેમને કોઈની પરવા હોતી નથી. સાક્ષરો વિશે એવી વ્યાખ્યા આપી શકાય કે જેને શત્રુ નહિ એ સાક્ષર નહિ. પરંતુ એ સૌ સાક્ષરોમાં જો કોઈ અગતશત્રુ સાક્ષર હોય તો તે કૃષ્ણલાલ કાકા છે. સાહિત્ય પરિષદના આઠ વર્ષના ગાળામાં બહારથી અન્ય ગૃહસ્થો પ્રમુખપદનું સંચાલન સ્વંયવતા જણાતા હતા.

પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો આ વિષમ અને વિકટ મમયમાં રા. રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીજ પ્રમુખ તરીકે સર્વ કાર્ય કરતા હતા અને જે કાંઈ વિસ્તવાદ તેમજ વૈમનસ્ય અને વિસિન્નતા હતી તે રા. રા. કૃષ્ણલાલ ભાઈએજ દૂર કરી છે. એ કહ્યુંધારે વિવિધ વાત્તાઓમાંથી પરિષદનું નાવ નિર્વિઘ્નપણે આરે આપડું છે. હવે નડિયાદ પરિષદથી બંધારણનો ઝગડો સમી ગયા બાદ અહીં લાહીમાં પહેલુંજ સંમેલન લરાય છે અને બંધારણના ઝગડાને અંગે સાહિત્ય પરિષદની જે કાંઈ પ્રવૃત્તિઓ યદ્ય ગઈ હતી તેને પાછી ચાલુ કરવાનો તેમજ નવીન પ્રવૃત્તિઓ આદરવાનો અવસર આપણને મળ્યો છે, તેથી હું ધાર છું તેમ આવતાં બે વર્ષના ગાળામાં સાહિત્ય પરિષદનાં કાર્યોના ઉદ્દેશ આપણા કહ્યુંધાર દીવાન બહાદુર ઝવેરીના સુકનથી યદ્ય

જશે એવી મને આશા છે. સ્વ કલાપીના નગરમાં આજે આપણે ભેળા થઈ, તેઓને આપણી શ્રદ્ધાંજલિ સમર્પવાનો અવસર આપણને પ્રાપ્ત થયો છે અને લાઠીમાંથી જ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ પુનઃ દી. બ. કૃષ્ણલાલભાઈના પ્રમુખપદે આદરીશું એ જાણી મને પરમ આનંદ થાય છે.

બેરીસ્ટર શ્રીમુત વિશ્વનાથ વૈદ્યે પોતાની લાક્ષણિક વાણીથી પ્રમુખપદની નિયોજનાને વધુ અનુમોદન આપ્યું હતું. તેઓએ દી. બ. કૃષ્ણલાલભાઈની લોકસેવા તેમજ વિવિધ અન્ય પ્રકારની સેવાઓનો ઉલ્લેખ કરી તેઓએ ગુજરાતી સાહિત્યનો જે ઇતિહાસ બે અમૂલ્ય ગ્રંથોથી આપણને આપ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. અનેક કવિઓની ગદ્યપદ્યની, નાટકોની તેમજ કાવ્યોની તપાસ કેવા વિવેકથી કરવી, તેનું પણ જે માર્ગદર્શન રા. રા. કૃષ્ણલાલભાઈએ પોતાના સાહિત્યના ગ્રંથમાં કરાવ્યું છે, તે પણ સમન્વયું હતું.

રા. રામનારાયણ પાઠકે વિશેષ અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે, મારી ઉમરના ધણી યુવાનો દીવાન બહાદુર તરફ પૂણું માનની નજરથી જોઈ રહ્યા છે. તેમણે સાહિત્યના ઇતિહાસના જે ખીલા ખોટી આપ્યા છે, તે ભવિષ્યમાં સાહિત્યના ઇતિહાસકારો ઇતિહાસ લખશે તે વેળાએ પણ એમના એમ કાયમ રહેશે. ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનો પરિચય હિંદુસ્થાનની અન્ય ભાષાભાષી પ્રજાઓને આ બે ગ્રંથોથી કેળવવા ઉપરાંત " મોડર્ન રિવ્યુ " માંના માસિક સાહિત્ય વિવેચનોથી, પ્રકટ થતા જતા સાહિત્યનો પણ સૂક્ષ્મ તેમજ સુંદર રીતિએ પરિચય તેમણે કરાવેલો છે. તેઓ ન્યાયાધીશ છે તેની પ્રતીતિ તેમણે પોતાના સાહિત્ય વિવેચનોમાં ન્યાયની ટુલા જળવી કરાવી આપી છે.

રા. મૂળચંદ આશારામ શાહે પોતાના જૂના સ્નેહસંબંધની માદ આપી દી. બ. શ્રીની સાહિત્ય સેવાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને બંગાળી સાહિત્ય કૃતિઓ ઉપરથી કરેલા અનુવાદોની લોકપ્રિયતા પણ જણાવી હતી.

મ. મ. હાથીભાઈ-શાસ્ત્રીએ માનની તેમજ સ્થાનની વિશિષ્ટતા વણીવી હતી. તેમ તેમણે સ્વ. કવિશ્રી કેલાપી શ્રીમાન સુરસિંહજીને કલાપીના ઉત્તમ ગુણ લક્ષણો સાથે સરખાવી કલાપીની પદવી સુમંગલ રીતે જડેલી છે તેનું દર્શાવ્યું હતું. એ દર્શાવતાં તેમણે 'ખાલખારત' ના પ્રણેતા મહાકવિ અમરચંદ્રસૂરિને તે યુગના કવિઓએ વેણીકૃપાણનું બિરુદ આપ્યું હતું તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પ્રભાત વણું કરતાં એ કવિએ 'દિધિમંથનનું' વણું નીચેના શ્લોકથી ક્યું છે:—

દધિમથનવિલોલહોલ દુર્ગેણિદંભા-
દયમદ્યમનંગો ધિગ્વચિચ્ચૈક જેતા ।
ભવપરિભયકોપત્યક્તવાણઃ કૃપાણ-
અમમિયદિયસાદૌ વ્યક્તશક્તિવ્યનન્કિ ॥

આ શ્લોકમાં પ્રાતઃકાળમાં દહિંનું મંથન કરતાં કરતાં ઝુલતી લોલદક યક્તનયનાની આમતેમ લટકતી વેણીને બહાને-નિર્દય રીતે સમસ્ત વિશ્વને છતાનારો ક્રમદેવ, મહાદેવથી પરાભવ પામીને બાણના ઉપયોગની વ્યર્થતા અનુભવી, કુપિત થઈ, બાણ વાપરવાનું ત્યજ

દષ્ટ, હવેથી કૃપાણુ-ખડ્ગ વાપરવાનો નિશ્ચય કરી સવારનો તલવારની કવાયદનો અભ્યાસ કરે છે, અર્થાત્ આ વક્ષોણુ કરતાં ડાલતી કામિનીની વેણી આમતેમ ઝુલે છે, તે ચોટલો નથી ઝુલતો, કિંતુ મહાદેવ ઉપર બાણ ચલાવ્યાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યાં તેથી કુપિત થઈ, બાણનો ઉપયોગ છોડી દઈ, હવેથી તલવાર વાપરવાની ઇચ્છાથી ક્રમદેવ સવારમાં વહેલો હોઈ તલવારની કવાયદ કરે છે. આ કલ્પનામાં કવિએ વેણી-ચોટલાને કૃપાણુ-તલવારરૂપ કલ્પવાથી એ કવિને 'વેણીકૃપાણુ' એવું બિરુદ જનતા તરફથી અર્પવામાં આવ્યું હતું; તેમ સ્વ. લાહી-નરેશને પણ તેમની કવિતા કૃતિના અપૂર્વ માધુર્યને યોગે સં. ૧૯૫૦-૫૫ ના સમયના સાન્દર સુહૃદ્દે 'કલાપી' એવું અન્વર્થ બિરુદ અર્પેલું છે.

રા. રા. વિકૃલરાય મ. મહેતાએ દી. બ. નો દારસી ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ ઉંડો હોવાનો, ઉપરાંત તેઓ વિચારશીલના, ધીરતા, વગેરે દશ સદ્ગુણોથી સમ્પન્ન હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે અનુમોદન ઉપર અનુમોદનો સુંદર પ્રશસ્તિઓમાં ભરપૂર અપાઠ રહેતાં દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ હર્ષનાદ અને તાલીવાદન સાથે પ્રમુખરયાન લીધું હતું. શ્રીમાન્-લાહીનરેશ પ્રહ્લાદસિંહજીએ તેમને સુંદર હારતોરા અર્પણ કર્યા હતા. તે પછી સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી રા. મનહરરામ મહેતાએ નડિયાદ સાહિત્ય પરિષદના નવમા તથા દશમા સંમેલનોમાં સ્વાગત પ્રમુખો તેમ જ પરિષદ પ્રમુખોએ કરેલાં ભાષણો અને વંચાયેલા નિબંધોનો રીપોર્ટ પ્રમુખશ્રીને અર્પણ કર્યો હતો.

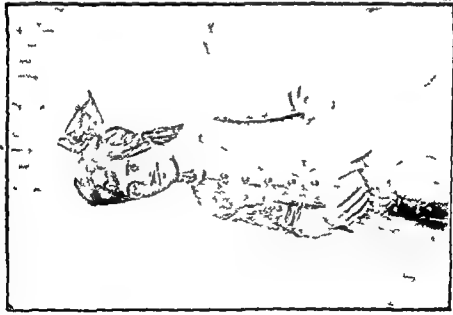
આવેલા સંદેશાઓનું વાચન.

છેલ્લો સંમેલનનો રીપોર્ટ આમ સાદર થયા પછી ડા. રમણલાલ ક. પારિકે પરિષદ સંમેલનની સફળતા ઇચ્છનારા તેમજ તેના કાર્ય પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા સંદેશાઓ, તાર, તેમજ પત્રોમાંથી કિચિંત્ કિચિંત્ વાચન કર્યું હતું. તેમાં મહાત્મા ગાંધી, શ્રીમાન્ વડોદરા નરેશ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ, દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ, પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ, રા. ભૂલાભાઈ જીવણજી દેસાઈ, રા. કવિ શ્રી. ખખરદાર, કવિ શ્રી. લલિતજી, રા. ચંદ્રશંકર ન. પંડ્યા, વગેરેના સંદેશા મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચતા હતા. તેમાં પણ રા. ભૂલાભાઈ જીવણજી દેસાઈનો મંદેશો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારો અને પરિષદ પ્રવૃત્તિમાં નવજીવન સમર્પનારો હતો. તેમણે તેમાં જણાવ્યું હતું કે હાલમાં મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં રજુછેડદાસ મોદીએ જાહેર લાભ રૂપિયાના કરેલા ધર્મોદ્દ દંડમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિને અર્થે લોકજીવનને ઉપયોગી પરભાષાના ગ્રંથોના તરજુમા તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને રૂ. ૧૯૦૦૦) ઓગણીશ હજારનું ફંડ સોંપાયું છે.

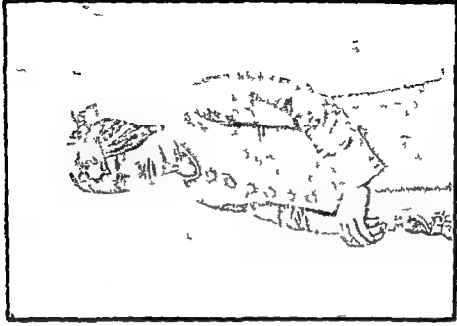
તે પછી પ્રમુખ શ્રી દી. બ. સા. શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન બેઠી જટાદાર શૈલીએ વાંચ્યું હતું. તે ભાષણમાં તેઓશ્રીએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુજરાતના ઇતિહાસનું અંગ કેવી રીતે વિકસાવવું, દારસી ભાષામાં લખાયેલા ઇતિહાસોના વાચનનો આધાર લઈ કેવી રીતે ગુજરાતનો ઇતિહાસ આલેખવો, એ મુદ્દો આકર્ષક રીતે ચર્ચો હતો.

તેઓ દારસી ભાષાના નિષ્ણાત હોઈને તેમજ ઇતિહાસના ખાસ અભ્યાસી હોઈને આ બાબત ઉપર અચ્છો પ્રકાશ પાડી શક્યા હતા. ઉપરાંત ગુજરાતી

આહિત્ય પરિપદ્ સંમેલન-લાઠી જીત

કે. શ્રી. મંગળસિંહજી

કે. શ્રી. હરિશ્વંરસિંહજી

સાહિત્યના બાળસાહિત્ય, સ્ત્રીસાહિત્ય, વગેરે' અંગે પણ કેવી રીતે વિકસાવી શકાય, સાહિત્ય પરિષદ હવે સ્થિરતા તેમજ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્તે ક્યારી નવી યોજનાઓ કેવી રીતે પાર પાડી શકે, મુસ્લીમ-પારસી વગેરે ગુજરાતી ભાષા-ભાષી વર્ગો પોતાનો શાળા ગુજરાતી સાહિત્યના સંબંધમાં કેવી રીતે ને કેટલો આપી શકે, તે પણ તેમણે દુકામાં સાદી ભાષામાં દર્શાવ્યું હતું. હાજર રહેલા શ્રોતાવર્ગે આ ભાષણ ઉત્કણ્ણથી રસપૂર્વક વધાવી લીધું હતું.*

સાંજે પરિષદની બેઠક બીજા દિવસ પર મુસ્તવી રહેતા બંધારણ મુજબ વિષયવિચાર-રીણી સમિતિની ચુંટણીનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. વિષય વિચારિણી સમિતિની ચુંટણીમાં સ્થાનિક તથા બહારગામના પ્રતિનિધિઓએ સારો રસ લીધો હતો.

રાત્રે સાડાદશ વાગે આંકડીયાની બજાર મંડળોના બજારોની રમઝટ તથા વાલુકડાનું પુરીબાધના મંજરા સહિતના અસિદ્ધત્વને કાર્યક્રમ હતો. દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, સંપ્રદાયશંકર પટ્ટણી, શ્રીમાન લાહીનરેશ, તેમજ બહારગામથી આવેલા સાહિત્યરસિક પ્રતિનિધિઓ અને સન્નારીઓની મોટી મેદની વચ્ચે એકતારાની રમઝટ જનમી, તેમાંય જ્યારે વાલુકડાનાં આ સાધુ દમ્પતીએ મંજરાનાં જૂદાં જૂદાં તૃત્યોત્તું કાર્ય શરૂ કર્યું ત્યારે આખો મંડપ માનવમેદનીથી ઉભરાઈ ઉઠ્યો. ખુસ્તી સોનાની મૂઠવાળી તરવાર મોઢામાં રાખી પુરીબાધએ જ્યારે અસિદ્ધત્વ શરૂ કર્યું ત્યારે આખોય મંડપ એ તૃત્યે મુગ્ધ ગળ્યો હોય એવાં દૃષ્યો ઠેરઠેર દેખાયાં.

આ તૃત્ય પછી લાહીના કણુખીઓના દાંડીયારાસ થયા અને મોડી રાત્રે લોકસમૂહ વિખરાયો.

બીજા દિવસની બેઠકનું કામકાજ સવારે સાડાનવ વાગે શરૂ થયું હતું અને તેમાં નિબંધ તાલ્યન થયું હતું.

ઉપપ્રમુખનું વ્યાખ્યાન.

પ્રારંભમાં ઉપપ્રમુખ શ્રી માનશંકર મહેતાનું વ્યાખ્યાન વાચવામાં આવ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાનમાં પ્રમુખત્વે કાઠિયાવાડની જૂની નવી સાહિત્યસેવાનો ઉલ્લેખ હતો. અને જૂના સાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાના ભક્ત શિષ્યોના સાહિત્યનું સંશોધન કરવાની હિમાયત હતી.*

બાદ શ્રી. મૂલચંદ આશારામનો લેખ “ કલાપીનાં સંસ્મરણો ” એ વિષેનો હતો. તેમાંથી તેમણે રસિક ભાગો વાંચી સંભળાવ્યા હતા. લેખમાં કેટલીક નવીન વાર્તાએ શ્રોતાઓમાં ઠીક રસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.

ધનાગી નિબંધની જાહેરાત.

કલાપીના પુત્ર શ્રી. જોરાવરસિંહજી તરફથી પ્રમુખે જાહેર કર્યું હતું કે, “ કલાપીનું આધ્યાત્મિક જીવન ” એ વિષે સર્વોત્તમ નિબંધ તા. ૧ લી ડિસેમ્બર ૧૯૩૪ સુધી લખી મોકલનારને સુવર્ણપદક આપવામાં આવશે. હરિશ્ચંદ્ર માટેના નિબંધો શ્રી. સાગરને મોકલી આપવા જોઈએ.

* પરિશિષ્ટ ગ જુઓ.

* પરિશિષ્ટ ગ” જુઓ.

સોળમી સદીની પ્રેમ પત્રિકા.

શ્રી. કલ્યાણરાય જોશીએ “ સોળમી સદીની પ્રેમપત્રિકા ” એ વિષેનો લેખ વાંચ્યો હતો, જે વિસનગરના એક આરોટના ચોપડામાંથી તેમને મળ્યો હતો. પ્રેમપત્રિકામાં સુંદર વિશેષણોની ધગશ હતી, અને કેટલાક જૂતા પ્રેમવિષયક દોહરા હતા. વિક્રમની સત્તરમી સદીની એ પત્રિકા હતી એમ જણાય છે. શ્રી. જોશીએ તેની બાપાવિષયક વિશિષ્ટતાઓ પણ સમજાવી હતી.

બાલ સાહિત્ય.

શ્રી. ત્રિભુવન વ્યાસે બાલસાહિત્ય વિષે લેખ વાંચ્યો હતો, જેમાં અત્યાર બહાર પડતા બાલસાહિત્યના કૃત્રિમપણા ઉપર ટીકા કરી હતી અને બાલમાનસના પરીક્ષણ વિના વેપારી દષ્ટિથી તૈયાર થતી ચોપડીઓ સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો.

વક્તવ્યનાં આખ્યાનો.

બાવનગરવાળા શ્રી. જોશીએ પોતાના લેખને સાર વાંચતાં બતાવ્યું હતું કે વક્તવ્યના આખ્યાનોનું અંતરંગ જેતાં તેમાં જોગણીસમી સદીની કેવળ નવતર આવતા છે. નવીન જ કાવ્યક વક્તવ્ય અને પ્રેમાનંદમાં કાવ્યનિક રીતે ધરાવેલા છે. બાપાપ્રેમની ખાતર પ્રેમાનંદની પાલકી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા, કેવળ આધુનિક બાવનાનું પ્રેમાનંદ ઉપરનું અર્વાચીન આરોપણ છે, એમ દર્શાવીને વક્તવ્યનાં આખ્યાનો, એ કેવળ અંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપરથી નવું ઘડતર કરવામાં આવેલું છે, અને કલ્પિત જાણી જોઈને પ્રાચીનતાના કેબાવ માટે ભરવામાં આવી છે એમ સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

શ્રી. મુનશીના નિબંધ.

ઇતિહાસ સાહિત્યની કળાકૃતિ છે. *

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ પોતાનો નિબંધ વાંચ્યો હતો, તેમાં બતાવ્યું હતું કે, ઇતિહાસનાં પાત્રો એ ઘડયાં છે તે માટે મને ખૂબ ગાજો દેવામાં આવી છે. ઇતિહાસનાં સાધનો કેવળ લૂકા જ હોય છે. ઇતિહાસનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર એ ખ્યાલ જ મૂખ્યધાનો છે. ઇતિહાસ તો સાહિત્યની કલાકૃતિ છે. તેના ઉપરથી પ્રેરણા માત્ર મળે, સાચી હકીકત નહિ, એટલે પાત્રોનાં નિરૂપણમાં એ સજીવતા માત્ર ભરી છે કે જે સજીવતા યુગનું પોષણ કરે.

હિન્દની ‘પેન’ એસોસિએશન.

શ્રી. કીશનસિંહ ચાવડાએ ૧૯૨૧ માં ગાલ્સવર્થના પ્રમુખપદ હેઠળ સ્થપાયેલી પેન-એસોસિએશનને ધોરણે હિંદમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પ્રમુખપદે સ્થપાયેલી પેન-એસોસિએશનને મદદ કરવા વિનંતિ કરી હતી. આ એસોસિએશનનો હેતુ સાચા સાહિત્યસેવકો કે જેઓનું

જીવન સાહિત્યસેવા હોય તેઓને બૂખ્યા 'નહિ રહેવા દેવાનો અને તેઓના મૃત્યુ બાદ તેમના કુટુંબને બૂખ્યા નહિ મરવા દેવાનો છે. ગુજરાતમાં તેનું કેન્દ્રસ્થાન સ્થાપવાનું છે, તેને મદદ કરવાની સૌને અપીલ કરી હતી.

૧. સંવતપ્રવર્તક વિક્રમ કોણ ?

શ્રી. ત્રિભોવનદાસ લહેરયંકે પોતાના લેખમાં જણાવ્યું હતું કે હિન્દમાં ૧૧ વિક્રમો યદ્ય ગયા છે, તેમાંના જે વિક્રમનો સંવત ચાલે છે તે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ વર્ષે થયેલો ગર્દભીલ વંશનો વિક્રમાદિત્ય હતો. અને તે અવન્તી-ઉજ્જયિનીનો હતો. ત્યાર પછી એ જ નગરમાં બીજા વિક્રમો ચલા છે; પરંતુ તેઓમાંના કોઈ વિક્રમનો હાલનો સંવત્સર નથી.

લેડણી

શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીએ પોતાના લેખમાં ગુજરાતી ભાષાની લેડણી અને લેડણી-કાષ્ઠની લેડણી વિષે ચર્ચા કરી હતી અને વિકલ્પને મટિ વધુ સ્થાન રાખવાની હિમાયત કરી હતી.

ગ્રેમ વાર્તાઓ અને પરીકથાઓ

શ્રી. હસમુખભાણે ગ્રેમવાર્તાઓ વિષેનો પોતાનો નિબંધ વાંચ્યો હતો. ગ્રેમવાર્તાઓ અને પરીકથાઓમાં શું તરવ હોવું જોઈએ તે વિષે તેમણે કેટલાક સૂચનો કર્યાં હતાં.

કાઠિયાવાડનો ઇતિહાસ

કાઠિયાવાડના ઇતિહાસની ત્રુટિઓ અને સાધનસામગ્રી વિષેનો લેખ શ્રી પ્રાણજીવન જોષીએ વાંચ્યો હતો. કાઠિયાવાડનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ સંશોધનપૂર્વક તૈયાર કરવાની યોજના તેમણે સૂચવી હતી. નવી પ્રજામાં માનુષ્યો પ્રત્યેની ભક્તિ પ્રેરવાને માટે બાળકો માટેના ઇતિહાસો પણ લખાવા જોઈએ. તેમજ સંયુક્ત કાઠિયાવાડનો ક્રમબંધ ઇતિહાસ પણ લખાવો જોઈએ.

છેવટ શ્રી. ત્રિજીવન બાણે 'ધન્ય હો ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી' એ ગીત ગાયું હતું અને તે પછી સંવારનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો હતો.

વિષય વિચારિણી સમિતિની બેઠક

અગ્રે વિષય વિચારિણી સમિતિની બેઠક દીવાનજંગલે ત્રણથી પાંચ વાગતા સુધી બેઠી હતી.

સાંજે મળેલી બેઠકમાં નીચેનાં કાંચો પસાર થયા હતા:—

પસાર થયેલા ઠરાવો.

પહેલો ઠરાવ—પ્રથમ ઠરાવ પ્રમુખસ્થાનેથી રજુ થયો હતો જે નીચે મુજબ હતો:—

(૧) આ સંમેલન શ્રીયુત વિદુલભાઈ પટેલના શોકજનક અવસાનની સખેદ નોંધ લે છે. એમના મૃત્યુથી ગુજરાતે એક જ્વલંત મહાપુરુષ અને હિન્દુસ્તાને એક અગ્ર વીર નર ગુમાવ્યો છે. અને એમની સેવા, સૌર્ય, અને મુત્સદ્દીપણાની ખોટ આ દેશને લાંબા સમય સુધી રહેવાની એમ આ સંમેલન માને છે.

(૨) શ્રીયુત મદુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંઠાવાળાના અકાળ મૃત્યુ માટે આ સંમેલન પોતાનો ઉંડો શોક પ્રદર્શિત કરે છે. આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે સહગત મદુભાઈ જેવા સાહિત્યસેવક, તટસ્થ તંત્રી, અને નિષ્પક્ષપાત વિવેચક અને પરિષદના એક ઉપયોગી સ્થંભના મૃત્યુથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને તેમજ સમસ્ત ગુજરાતને ભારે ખોટ ગઈ છે.

(૩) આ સંમેલન રા. રા. મોતીલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના મૃત્યુની સખેદ નોંધ લે છે. એમના અવસાનથી ગુજરાતે એક બાહોશ કેળવણીકાર અને સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી સાહિત્યનો બાહોશ અભ્યાસી ગુમાવ્યો છે એમ આ સંમેલન માને છે.

(૪) આ સંમેલન પંડિત ઇંદિરાનંદ લલિતાનંદ કવિના અવસાનની સખેદ નોંધ લે છે. એમના મૃત્યુથી ગુજરાતે નર્મદયુગનો એક પ્રતિનિધિ વયોવૃદ્ધ કવિ ગુમાવ્યો છે એમ આ પરિષદ માને છે.

(૫) સર જીવજીજી જમસેદજી મોદી, શ્રીયુત કવસજી હોડીવાળા, અને શ્રીયુત જી. કે. નરીમાનના અવસાનની અત્યંત ખેદપૂર્વક પરિષદ નોંધ લે છે. એમના જેવા પ્રખર વિદ્વાનોના મૃત્યુથી હિંદને અને તેમાં ખાસ કરીને ગુજરાતને ભારે ખોટ ગઈ છે એમ આ સંમેલન માને છે. તથા

(૬) મી. શીરોઝશાહ જહાંગીર મર્ઝબાનના અવસાનની સખેદ નોંધ લે છે. એમના અકાળ મૃત્યુથી ગુજરાતે એક કુશળ નવલકથાકાર તેમજ એક બાહોશ પત્રકાર ગુમાવ્યો છે એવો આ પરિષદનો અભિપ્રાય છે.

ઠરાવ બીજો—મૂકનાર શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી. અનુમોદનાર, શ્રી. રામનારાયણ પાઠક. અને શ્રી. અંબાલાલ જાની.

આ સંમેલન ઠરાવ કરે છે કે જુદે જુદે ઠેકાણે વસતા ગુજરાતીઓમાં સાહિત્ય અને સંસ્કારકારા એકતાની ભાવના પુષ્ટ થાય એવી યોજના ઘડવા અને જ્યાં ગુજરાતીઓ વસતા હોય ત્યાં ત્યાં તેમની સાથે સંબંધ બાંધવા પરીપદે પગલાં લેવાં.

ઠરાવ ત્રીજો—મૂકનાર સર પ્રભાસંકર પટણી. અનુમોદનાર શ્રી. લીલા મુનશી, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, અને શ્રી. મોતીચંદ કાપડીઆ.

(૧) આ સંમેલન ઠરાવ કરે છે કે પરિષદે સ્વ. કવિ. કલાપીનું સ્મારક નીચે પ્રમાણે કરવું. (અ) લાંબીમાં સ્મારક રૂપે સાવજનિક ઉપયોગનું ‘ કલામંદિર ’ કરવું. (આ) સાહિત્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ યોજવી અને તેની સાથે કલાપીનું નામ જોડવું.

(૨) આ સ્મારક માટે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ તથા બ્રહ્મ ગુજરાતમાંથી સમિતિ-ખીજના નામો ઉમેરવાની મત્તા માથે-શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પ્રમુખપદે નિમવામાં આવે છે. (આ સમિતિમાં જાણીતા સાહિત્યકારો, દેશી રાજ્યોના દિવાનો વગેરે છે.)

(૩) આ સંમેલન અમુક ગૃહસ્થોની એક ભડોળ સમિતિ નીમે છે. (અ) ભડોળનાં નાણાં એમાના બે અથવા વધારે નામે કોઈ જાણીતી બેંકમાં રાખવાં. (આ) ભડોળ બેંચ થયે (૧ અ) અને (૧ આ) ને માટે રકમો બહેંચવી. (ઇ) (૧ અ) માં આપેલા ઉદ્દેશ માટે નક્કી કરેલા પૈસા ચોક્કસ ટ્રસ્ટીઓને એ ઉદ્દેશ પાર પડે એવી શરતે સોંપવા.

ટીપ્પણી—એ ટ્રસ્ટીઓના પ્રમુખ લાકીના નામનાર કાકાર સાહેબ રહેશે.

(ઈ) (૧ અ) માં આપેલા ઉદ્દેશ માટે નક્કી કરેલા પૈસા પરિપક્વના ટ્રસ્ટીઓને મોંપી દેવા અને તેની આવક પરિપક્વે આ ઠરાવને અનુસરીને વાપરવી

ઠરાવ ચોથો—મુંબઈ યુનીવર્સિટીના શિક્ષણક્રમમાં મેટ્રિક પછી બી. એ. ના અભ્યાસક્રમમાં વચ્ચે જે ખાડો છે તે પૂરી ગુજરાતી ભાષાના સજ્જ અભ્યાસ ચોખ્ખા એવા પગલાં લેવા.

ઠરાવ પાંચમો—પ્રાતિક અસ્થિતિ જાળવત રહે અને પ્રાંતની ભાષા તરફ જનતાનું મમત્વ અને પરિચય વધતાં રહે એટલા બધા વિષયોનું ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાવું થાય એવા તમામ પ્રયત્નો પરિપક્વ કરવા.

ઠરાવ છઠ્ઠો—(અ) સરકાર તરફથી જે પુસ્તકો શાળાઓમાં અલાવવા માટે પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે મંજૂર કરવામાં આવ્યા હોય, શાળાઓની લાયબ્રેરીમાં મંજૂર કરવામાં આવ્યા હોય, જે પુસ્તકો પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વાપરી શકાય, તેજ પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને ઇનામમાં આપી શકાય એવી જે હાલની સરકારની રાજનીતિ છે તેની સામે આ સંમેલન પોતાનો સખત વિરોધ પ્રદર્શિત કરે છે કારણ કે આવી જાતની રાજનીતિથી માહિત્યનો વિકાસ થતો અટકે છે તેમ કેળવણીના હિતને નુકશાન થાય છે. (બ) શાળાઓમાં કયા કયા પુસ્તકો પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વાપરવાં, કયાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થી-ઇનામોમાં આપવાં, તે નક્કી કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા શાળાઓના વ્યવસ્થાપકો તથા હેડમાસ્ટરો તથા હેડમીસ્ટ્રેસોને હોવી જોઈએ એવો આ પરિપક્વે અભિપ્રાય છે. (ક) સરકારને કદાચ જરૂર જણાય તો તેઓ પોતાના તરફથી આવાં પુસ્તકોની એક માર્ગદર્શક યાદી વર્ષમાં ત્રણ ચાર વખત લલામણ તરીકે બહાર પાડે. (ડ) આ ઠરાવની નકલ સરકારમાં મોકલવા આ સંમેલન પ્રમુખ સાહેબને મત્તા આપે છે.

બાદ ખીજ દિવસનો કાર્યક્રમ સમાપ્ત થયો હતો.

કલાપી મંદિરનું ખાત મુદ્દત.

મંગળવારે સવારે નવ વાગે પેરેડ ગ્રાઉન્ડ ઉપર શ્રી. કલાપીમંદિરના ખાત મુદ્દતની ક્રિયા શ્રી. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના હસ્તે કરાવામાં આવી હતી.

શરૂઆતમાં લાહીના દિવાન શ્રી. કેશવલાલ કરશનજી ઓઝાએ નીચે મુજબ ભાષણ કર્યું હતું.

ના. કોઠાર સાહેબ, દીવાન બહાદુર, પટ્ટણી સાહેબ, બાનુઓ અને ગૃહસ્થો,

આજે કલાપી રમારકનું ખાત મુહૂર્ત કરવા આપણે ભેગા મળ્યા હોએ તે સુયોગ લાહીના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે. લાહી રાજ્યે અને લાહીની પ્રજાએ શ્રી કલાપીનું રમારક આ પરિષદ પોતાને આંગણે આમંત્રી ઉભું કર્યું છે, તેથી ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ રહેશે ત્યાં સુધી કલાપીનું રમારક આ પરિષદરૂપે જનકાંત રહેશે.

ગદ્ય કાલે પસાર કરેલો ઠરાવ આજે આ રીતે મૂર્ત સ્વરૂપ લે છે એ અમારું મહદ્ ભાગ્ય છે. સર પ્રભાશંકર જેવા મહા મુક્તસદી, સાહિત્ય રસિક દીવાન બહાદુર જેવા ન્યાયમૂર્તિ અને કનૈયાલાલ મુનશી જેવા લેખકસમ્રાટની માનિધ્યે આરંભેલું આજનું કાર્ય ઘૂત પરિપૂર્ણ થશે એમાં જશ્ય સંશય નથી. આજના આ પ્રસંગની યાદગીરીમાં ના. કોઠાર સાહેબ તરફથી મને જાહેર કરવાનું ફરમાન થયું છે કે લાહી શહેરના આ વિભાગને આજથી " કલાપી નગર " તરીકે ઓળખવો. *

આજનો આ ભવ્ય પ્રસંગ મેળવી આપવા માટે લાહીનાં આગ્રહાં આપ સરસ્વતી ઉપાસકોના પુનિત પગલાંથી પાવન કરવા માટે લાહી રાજ્ય અને પ્રજા તરફથી આપ સહુનો હું આભાર માનું છું.

બાદ લાહી નરેશ શ્રી. ઝવેરીને ખાતમુહૂર્તની ક્રિયા કરવા વિનંતિ કરી હતી. શ્રી. ઝવેરીએ શિક્ષા સ્થાપન કર્યું હતું. અંદર આ પ્રસંગની વિગત દર્શાવતો તાત્ર લેખ પણ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી. ઝવેરીએ આ કાર્ય માટે કોઠારશ્રીને ધન્યવાદ આપ્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે આ પ્રસંગ કલાપી પ્રત્યેનો આપણા સૌનો સદ્ભાવ દર્શાવે છે. આપણા સંમેલને અને મહાગત કલાપીના બકિતત્વે આજે લાહીને સાહિત્યની તીર્થભૂમિ બનાવી છે.

સંમેલનની ત્રીજા દિવસની ખુલ્લી બેઠક ૧૦૧ વાગે મળી હતી જે વખતે પણ નિબંધો વાંચવામાં આવ્યા હતા.

બાદ શ્રી શેાભનાબા તરફનું નિવેદન

શ્રી. કેશવલાલ કરશનજી ઓઝાએ શેાભનાબા તરફનું નિવેદન વાંચ્યું હતું. જેમાં સ્વ. કલાપીનાં સ્નેહાળ સંભારણું હતાં, તેમના સ્વભાવની કેટલીક વિગત હતી અને અને તે જીવનમુકત દશા ભોગવતા હતા એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું. પરિષદ અને વિદ્વાનોએ પધારીને કલાપીની જન્મભૂમિને જે માન આપ્યું તે માટે તેમનો આભાર માનવામાં આવ્યો હતો. શ્રી. જીવણલાલ અમરશી મહેતાએ તૈયાર કરેલું કલાપી ચિત્રદર્શન પ્રમુખને હસ્તે લાહીનરેશને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં કલાપીના જીવન તથા કવિતાઓનાં ચિત્રો અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના હસ્તે લખાયેલો આમુખ્ય છે.

પસાર થયેલા વધુ ઠરાવો.

આદ સંમેલને નીચેના વધુ ઠરાવો પસાર કરવાનું હાથપર લીધું હતું.

ઐતિહાસિક અવશેષોનું સંશોધન—શ્રી. પ્રતાપરાયે એવી મતલબના ઠરાવ મૂક્યો હતો કે ગુજરાતની વિનાશ પામતી વસ્તુઓ તથા જૂનાં ઐતિહાસિક સાધનો અને અવશેષોનું સંરક્ષણ તથા સંગ્રહ કરવા કમત્સદ્દ ઇતિહાસ તૈયાર કરવા માટે એક કમિટી નીમવી અને તેણે તે સંબંધી તબવીજ કરીને રિપોર્ટ કરવો. ઠરાવના સમર્થનમાં તેમણે અમરેલીમાં મળતી વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યું હતું કે આવી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ઇતિહાસ રચનામાં મદદગાર અને છે પણ તે કોઇ ભગવતું નથી અને પરદેશ જતી રહે છે, માટે તેનું સંરક્ષણ કરવામાં આવવું જોઇશે. ડૉ. હરિપ્રસાદે ઠરાવને ટેકો આપ્યો હતો અને આવી વસ્તુઓની માર્ગદર્શક માદી તૈયાર થાય તો ઉપયોગી અને એમ જણાવ્યું હતું. તેમણે અમદાવાદના વેડકાઇ જતા ઐતિહાસિક અવશેષોના દાખલા આપ્યા હતા. શ્રી. અબ્બાસલાલ ખીસ્તીએ તેને વધુ ટેકો આપ્યો હતો અને તે પસાર થયો હતો.

કેશીરાજ્યો અને સાહિત્ય પ્રચાર.

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ ઠરાવ રજુ કર્યો હતો કે ગુજરાતી ભાષા વાપરતા પ્રદેશોના કેટલાક રાજ્યોમાં, સાહિત્યપ્રચાર અને પ્રકાશન ઉપર અંકુશ મૂકે છે, તેથી આ સંમેલન ખેદ તથા વિરોધ દર્શાવે છે અને વિનંતિ કરે છે કે સાહિત્યનો પ્રચાર તથા પ્રકાશન અબાધિત રીતે કરવા દેવામાં આવવા જોઇએ. શ્રી. મોતીચંદ કપડીયાએ ઠરાવને ટેકો આપતાં તે પસાર થયો હતો.

આવતી પરિષદ્ અમદાવાદમાં.

ડૉ. હરિપ્રસાદ મજરાયે આવતી પરિષદને ગુજરાત સાહિત્યસભા તથા અમદાવાદ શહેર તરફથી આમંત્રણ આપ્યું હતું, જે સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું.

આભાર દર્શક ઠરાવો.

આદ શ્રી. પ્રાણલાલ કીરપારામ દેસાઈએ, શ્રી. મુનિ કુમાર, શ્રી. હિંમતસિંહજી શાહ્યા અને શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીના અનુમોદન સહિત નીચે મુજબનો ૧૧મો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.

“ સાહિત્ય પરિષદ્સંમેલનમાં આવેલ મહેમાનોને દરેક રીતે સંતોષ આપે તેવું સ્વાગત કરવા માટે સત્કાર મંડળના પ્રમુખ નાં હાકોર સાહેબ, કારોબારી સભાના પ્રમુખ શ્રી. કેશવલાલ કરશનજી ઓઝા, સત્કાર મંડળના મંત્રીઓ, પરિષદ સંમેલનના સામાન્ય મંત્રીઓ તથા બીજા અધિકારીઓ અને લાકી મમસ્તની પ્રજાનો આભાર માનવામાં આવે છે. ”

ઠરાવના સમર્થનમાં વક્તાઓએ વિવેચનો કરતાં લાકી રાજ્યે કરેલા સત્કાર માટે સંપૂર્ણ સંતોષ બતાવ્યો હતો.

ત્યાર પછી શ્રી. કેશવલાલ કે. ઓઝાએ, કુ. શ્રી. માનસિંહજી, શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા, તથા શ્રી. હરગોવિન્દ પંડ્યાના અનુમોદનથી નીચે મુજબ ૧૨ મો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો,

આ સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ સંમેલનનું તેમજ વિષય વિચારીણી સમિતિનું કામકાજ ધણીજ બાહોશી, ચતુરાઈ, અને સર્વને સંતોષકારક રીતે ચલાવી આ અધિવેશનને સંપૂર્ણ સફળતા અપાવી છે તે બદલ આ સભા એમનો આભાર માને છે.

પ્રમુખે ઉપસંહારમાં પ્રદર્શન કમિટીના કાર્ય માટે ધન્યવાદ આપ્યો હતો અને કામકાજમાં ખીજા ભાઈઓએ જે સાથ આપ્યો હતો તે માટે તેમનો આભાર માન્યો હતો. કલાપી મંદિરના ઠરાવ પછી તુરંતજ તેની સ્થાપના થઈ એ માટે આનંદ દર્શાવ્યો હતો.

આ રીતે પરિષદનું આ અગિયારમું સંમેલન કલાપીની જન્મભૂમિ લાઠીને આંગણે રંગે ચંગે અને હર્ષનાદો વચ્ચે પૂરું થયું.

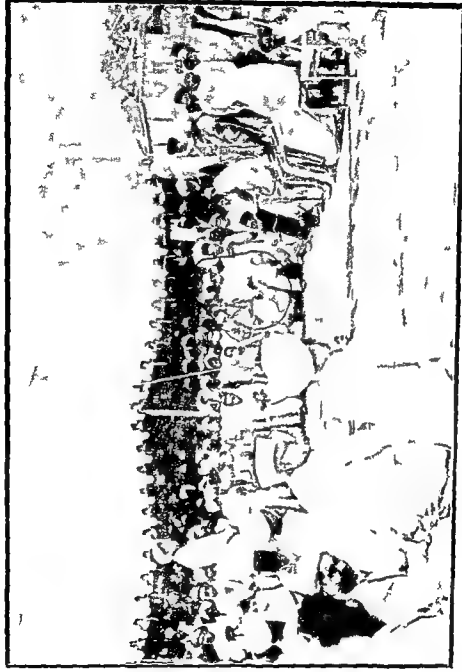
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અગિયારમા સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. દિ. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને સભ્યોના સ્નેહસંમેલનાર્થે “ પ્રતાપ વિલાસ ” માં તા. ૨-૧-૧૯૩૪ મંગળવારે સાંજે ૫-૩૦ વાગ્યે નામદાર લાઠીનરેશ ગાડનપાટી આપી હતી. આ પ્રસંગે પ્રતાપ વિલાસના આસોપાલવના ભવ્ય અને રમણીય બગીચામાં સર્વ સાક્ષરો, કવિઓ, અને લેખકો ઉપાહાર સાથે સંમેલનનાં મધુર સ્મરણો યાદ કરી આ મહાન સંમેલનની સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા માટે યોગ્ય સંતોષ પ્રદર્શિત કરતા હતા. ના. લાઠી નરેશ, સાક્ષરો, કવિઓ અને લેખકો સાથે છૂટથી જોગાઈ સર્વનો હાર્દિક સત્કાર હસ્તે ચહેરે કરતા હતા.

લાઠીના આ સંમેલનના ખીજા કેટલાક પ્રસંગો નોંધવા જેવા છે; પણ આ સંક્ષિપ્ત હેવાલમાં એમના અમુક પ્રસંગો ઉતારી એમો સંતોષ માનીશું.

ન્યાં ન્યાં સાહિત્ય પરિષદ ભરવાની હોય ત્યાંના ચાલકોને પરિષદને અંગે મોટું દંડ અગાઉથી એકઠું કરવું પડે છે. પણ અમને જણાવતાં હર્ષ થાય છે કે આ સંમેલનના સત્કાર માટેનો ખર્ચ, પ્રદર્શનને અંગેનો ખર્ચ તથા ભોજન વાહન વગેરે મળી કુલ રૂપિયા પાંચ હજારનો ખર્ચ લાઠી રાજ્યે, ઉપાડી લઈ સંમેલનના ચાલકોને કોઈ પણ પ્રકારનો દંડ કાગો ન કરવાની સૂચના આપી હતી.

લાઠી રાજ્ય અને એના સાહિત્ય પ્રિય રાજવી શ્રી. પ્રદ્ધાદસિંહજીની આ સાહિત્ય સેવા સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસમાં અમર રહેશે. માત્ર સ્વાગત સમિતિના સભ્યોના લવાજમ અને ગ્રેફકો વગેરેના લવાજમની રકમ રૂ. ૧૬૭૧-૮-૦૦ નો સંમેલન અને પ્રદર્શનના કાર્યમાં ઉપયોગ થયો હતો. અને એ ઉપરાંત રૂપિયા ૫૦૦૦ લાઠી નરેશો આ સંમેલનને અંગે ખર્ચ કર્યો છે. આ રીતે આ અગિયારમા સંમેલનના સત્કારનું આટલું મોટું કાર્ય લાઠી રાજ્યે પોતે ઉપાડી લઈ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને આભારી કરી છે.

સંમેલનમાં રોજ રાત્રે થતા લોક સાહિત્યના ગયરાઓએ આ સંમેલનમાં આવેલાં હજારો માણસોને આકર્ષ્યાં હતાં.

સ્વામી કીર્તિમંદિરના ખાત સુદૂત પ્રસંગનો લઘ્ય મેલાવડો

ખીજ દિવસની રાત્રિના આ મનોરંજક કાર્યક્રમમાં એટલો અધો ધસારો થયો હતો કે મંડપ બહાર દરબાર ગઢના ચોકમાં આ કાર્યક્રમ ગોઠવવો પડ્યો હતો.

શરૂઆતમાં કન્યાશાળાની બાલિકાઓએ મધુર કંઠે સ્ટેટ બેંકની મીઠી સુરાવલી સાથે રાસ લીધા હતા. એ પછી લાદીની કણબણ બહેનોનો રાસડો ચડ્યો હતો. ત્યાર પછી ચારણ કવિઓએ હંદ-કવિત અને દુહાઓની રમઝટ બોલાવી હતી, તેમાં રાજકવિ શ્રી. માવદાનજી, ગઢવી મેરલા મેવાણુંદ, રાજકવિ કાનજી ગણુભાઈ, કવિ કરણદાન, કવિ પ્રભુદાન, કવિ મેકરણ, વગેરેએ લોકમાહિત્યની રસરેશ રેલાવી હતી.

આ પ્રસંગે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ પારવડાનું પોતાનું લોકપ્રિય ગીત જનસમૂહની માગણીથી ગાઈ બતાવ્યું હતું. તેમજ ભાઈ રામચુરાએ પણ લોકગીતો ગાયાં હતાં.

ડૉ. શંકરપ્રસાદ શુક્લના અધિતના પ્રયોજો પણ આકર્ષક થયા હતા. આ મનોરંજક પ્રોગ્રામ વખતે સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી, શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, સૌ. લીલાવતી મુનશી, વગેરેએ મોડીરાત સુધી હાજરી આપી આ મનોરંજક કાર્યમાં રસપૂર્વક સાથ આપ્યો હતો.

સંમેલનની બેઠક વખતે પાદપૂર્તિનો પણ કાર્યક્રમ રખાયો હતો અને એમાં જીવાન કવિઓએ ઉત્સાહભરે ભાગ લીધો હતો. શ્રી. વિદ્યાશંકર દવે (રસબાલ) નું કાવ્ય, શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા તરફથી બહેર થયેલ રૂચિયા રૂપ ના ધ્વનિમતે લાયક નિવડ્યું હતું.

સંમેલનના બંધારણ મુજબ નીચેના બાર સભ્યોને અધ્યક્ષ સમિતિના સભ્યો તરીકે સંમેલને ચુટેલા બહેર કર્યા હતા.

- ૧ શ્રી. રામનારાયણ પાઠક.
- ૨ „ રવિશંકર રાવળ.
- ૩ „ વિજયરાય વેલ.
- ૪ „ ચંદ્રવદન મહેતા.
- ૫ „ સાદીક.
- ૬ „ યશવંત પંડ્યા.
- ૭ „ રમણ વકીલ.
- ૮ „ મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ.
- ૯ „ વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ.
- ૧૦ „ કેશવલાલ કરશનજી ઓઝા.
- ૧૧ „ મનમુખલાલ મુ. મહેતા.
- ૧૨ „ કકલભાઈ કોહારી.

સંમેલનના દરારોમાં કલાપી સ્મારક, ગુજરાતની અસ્મિતા, અને ઇતિહાસનું સંશોધન એ વિષેના ત્રણે દારો બહુ ઉપયોગી છે.

આ વખતના સંમેલનમાં હિંદીભાષાના પ્રખ્યાત લેખક શ્રી. રામનરેશ ત્રિપાઠીની હાજરી સંકુનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહી હતી.

श्री रामनरेश त्रिपाठी એટલે હિંદી લોકસાહિત્યના સમર્થ મંત્રાહક. એમણે સંમેલનની વ્યાસ પીઠપરથી લોકસાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ સમજાવી સાક્ષરોને લોકસાહિત્ય તરફ વધુ આપવા પોતાની વિદ્વાનશ્રી બાનીથી આગ્રહ કર્યો હતો. પરંપરાના એક વિદ્વાન આ રીતે સાહિત્યસંમેલનમાં હાજરી આપે અને રસથી ભાગ લે એ બહુ આવશ્યક ગણાય. આ રીતે પ્રાંત પ્રાંતના વિદ્વાનો પ્રસંગે પ્રસંગે વિચારોની આપ લે કરે, એ અમને અતિ જરૂરનાં લાગે છે.

શ્રી. રામનરેશ ત્રિપાઠીએ લાહી સંમેલનમાં આપેલ બાવણમાં હિંદી લોકસાહિત્યની જે ઉમદા વાનગી અર્પી, એ એમનાજ શબ્દોમાં અત્રે રજુ કરીએ છીએ.

છાપક પેઢ છિડ લિયા ત પસવન ગહયર ।

અરે રામા, તેહિ તર ઢાઢી હરિનિયા તમન અતિ અનમનિ ॥ ૧ ॥

ચરનૈ ચરત હરિનયા ત હરિની સે પૂછઈ ।

હરિની ! ફી તોર ચરહા છુરાન કિ પાના ચિનુ મુરશિડ ॥ ૨ ॥

નાહી મોર ચરહા છુરાન ન પાની ચિનુ મુરશિડૈ ।

હરિના ! આજુ રાજાજો કે છઠ્ઠી તુહૈ મારી ઢરિ હૈ ॥ ૩ ॥

મચિયૈ ઘેઠી કૌનિલ્યા રાની હરિની અરજ કરઈ ।

રાની ! મસયા ત સિશ્નઈ રોસઈયાં ચલરિયા હમૈ દેતિડ ॥ ૪ ॥

પેઢયા સે ઢંગતિડૈ ચલરિયા ત હરિફેરિ દેચિતિડૈ ।

રાની ! દેચી દેચી મન સમુશ્ચાઈત જનુફ હરિના જીતઈ ॥ ૫ ॥

જાહુ હરિની ચર અપને ચલરિયા નાહી દેપઈ ।

હરિની ! ચલરી ક ચૈશ્નઈ મિટડયઈ ત રામ મોર ચેલિઢૈ ॥ ૬ ॥

જય જય બાજઈ ચૈજડિયા સવદ સુનિ અનકઈ ।

હરિની ઠાઢી ઢૈફુલિયા કે નીચે હરિન ક ચિસૂરઈ ॥ ૭ ॥

‘ ઢાક કા ઇક છોટા સા ઘનેપતોં વાલા પેઢ હૈ । ઉસકે નીચે હરિની ચઢી હૈ । ઉસકા મન બહુત ઘૈચૈન હૈ ॥ ૧ ॥

ચરતે-ચરતે હરિન ને પૂછા-હૈ હરિની ! તુ ઉદાસ કયોં હૈ ? કયા તેરા ચરાગાહ સૂચ ગયા હૈ ? યા તેરા મન પાની કી કમી સે મુરશા ગયા હૈ ? ॥૨॥

હરિની ને કહા-હે પ્રિયતમ ! ન મેરા ચરાગાહ હી સુખા હૈ, ઓર ન પાની હી કી કમી હૈ । બાત યહ હૈ કિ આજ રાજા કે પુત્ર કી છઠ્ઠી હૈ । આજ તુમ મારે જાઓગે ॥ ૩ ॥

રાની કૌશિલ્યા મચિયા પર ઘેઠી હૈ । હરિની ને ઉનસે ચિનતી કી-હે રાની ! હરિન કા માંસ તો આપ કી-રસોઈ મૈં સીશ રહા હૈ, ઉસકા ચાલ આપ મુશકોં દિલવા દૈ ॥ ૪ ॥

મેં હરિન કો ચાલ કો પેહ સે ટાંગ લૂંગી ઔર ઉસે ધૂમ-ફિર કર દેવુંગી । હે રાની । ઉસે દેખ-દેખકર મેં મન કો સમજાઝૂંગી, માનો હરિન જોતા હો હૈ ॥ ૫ ॥

કૌશલ્યા ને કહા-હે હરિની ! અપને ઘર જાઓ । ચાલ નહીં મિલેગી । ચાલ કો જૈંઝડી ઘનેગી । મેરે રામ ઉસે વજાકર ચેલેંગ ॥ ૬ ॥

ઉસ ચાલ સે ઘની હુઈ જૈંઝડી જય જય ઘજતી થી, તવ તવ હરિની કાન ડઠાકર ઉત્તકા શબ્દ સુનતી થી ઔર ઉત્તી ઢાક કે નીચે સઢી હોકર વહ હરિન કો ભિચરતી થી ॥ ૭ ॥

લાડીને આંગણે સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન સફળ થયું એમાં કલાપીને આત્મા અનેક વ્યક્તિઓ દ્વારા અજળ રીતે કામ કરી રહ્યા હતા એની અમને પ્રતીતિ થઈ છે.

આ સંમેલનની સેવા સહુએ પોતાપોતાની શક્તિ મુજબ કરવામાં આનંદ માન્ય છે. લાડી અને લાડી બહારના જે જે ભાઈઓએ સેવા કરી છે એની તોષ લેતાં અમને હર્ષ થાય છે.

લાડીના રાજવીથી માંડીને લાડીના દરેકે દરેક અમલદાર તથા લાડીના શહેરીની સેવાને હિસ્સો આ પ્રસંગે ખરેખર અણુમૂલ છે.

ખાસ કરીને કુમાર શ્રી મંગળસિંહજીભાઈ તથા કુમાર શ્રી હરિશ્વરસિંહજીભાઈએ સંમેલન પહેલાં દિવસોથી શ્રી. ઠાકોરભાઈએ માથે આ પ્રસંગને સફળ બનાવવા ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી. લાડી નરેશના પ્રાધવેટ એકેટરી કુમાર શ્રી મંગળસિંહજીભાઈની સેવાઓ પણ આ પ્રસંગે અણુમૂલ હતી.

તેમણે મધ્ય ભોજનાલયની વ્યવસ્થાનું કાર્ય લાડીના નગરશેઠ શ્રીમાન પ્રભુદાસ વશારામ અને લાડી રાજ્યના રેવન્યુ અધિકારી શ્રી. ગોકળદાસ દેવચંદ પટેલને સુપ્રત કયું હતું. અને અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે તેઓએ રાત્રોદિવસ શ્રમ લઈ પ્રતિનિધિઓ અને સત્કાર મંડળના સભ્યો અને અન્ય તમામ મિજમાનોને મંપૂર્ણ સંતોષ આપ્યો હતો. સત્કાર કાર્યને મોટો હિસ્સો તેમને ફાળે ગયો છે. રાજ્યના ચીફ મેડીકલ ઓફીસર શ્રી. પ્રાણુ-જીવન કાનજી દવેએ સત્કાર કાર્ય ઉપરાંત મિજમાનોની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે મરસ વ્યવસ્થા કરી હતી. અને વૈદકીય સહત જરૂર પડ્યે આપવા ખડે પગે રહ્યા હતા. ખજાનચી શ્રી. શિવસિંહજી રામસિંહજી ખલા, શ્રી કાનજી મોદી, માણુલાલ કરસનજી વગેરે એ સત્કારનું કાર્ય ખંતથી કયું હતું. સંમેલનના સામાન્ય મંત્રી ડૉ. રમણલાલ કેનેલાલાલ યાસિક આ સંમેલનની શરૂઆતથી પરિવહના મંત્રીને સાથ આપી અતિશ્રમ લીધો છે. તેમજ ભાવનગરના શ્રી. મોતીભાઈ ઓઝા, સૌ. વિદ્યાબહેન પાઠકજી, પરિવહના મંત્રીજી શ્રી. મનહરરામ મહેતા, શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા એ મર્વની સેવા સંમેલન માટે અનુન્ય હતી.

ઉતારે ઉતારે મહેમાનોની સેવામાં ખડે પગે રહેનારમાં પ્રમુખના ઉતારાને માન્યનાર રા. મગનલાલ ત્રિભોવનદાસ, લાડીના એક જાણીતા શહેરી રા. પુરુષોત્તમ ઉર્ફે બાવાલાલભાઈ, રાજકોટના એક અગ્રગણ્ય શહેરી અને કાર્યવાહક શેઠ સૌભાગ્યચંદ, લાડીના રા. બાલાચંદર

જીવરામ પંડ્યા, મીસ્ત્રી જેઠાલાલભાઈ, રા. પ્રાણજીવન ઉપાધ્યાય, રા. લક્ષ્મીચંદ, રા. ચત્રભુજ કાનજી વળીયા, રા. વજ્રલાલ વડીલ, રા. ઇસબજીસેક, શ્રી. રોક દાઉદ પુંજ, શ્રી. સુખલાલ ભાણજી, શ્રી. સુનીલાલ રાજનરામ, અને શ્રી. પ્રાણજીવન જટાશંકર ત્રિવેદી, શ્રી. મૂળશંકર વગેરે સર્વની સેવાઓ અદ્વિતીય હતી.

સંમેલન સાથે કલાપ્રદર્શનના મંત્રીઓની કાર્યવાહી પણ બહુ જહેમત ભરી હતી. એ સારીયે જહેમતભરી પ્રવૃત્તિને સફળ બનાવનાર પ્રદર્શનના મંત્રીઓ પ્રતાપરાય ગી, મહેતા, ભાઈ મૂળશંકર ગો. ભટ્ટ, ભાઈ હરિશ્ચંદ વ્યાસ, અને ભાઈ રામશંકર કે. મહેતાની સેવા ખરેખર અભિનંદનીય હતી. આ રીતે સહુના મહકારથી, સહુની સહાયથી, સહુના સ્નેહથી, અને સહુની સેવાથી આ સાહિત્યપરિષદ સંમેલન મફળ થયું છે.

આ મફળતાને પરિણામે એક વ્યક્તિના હૃદયમાં અમે સંપૂર્ણ સંતોષ થયેલો જોયો. એ વ્યક્તિ તે શ્રી. શેલનાબહેન (આ શ્રી. મોધીઆમાહેન), જેનાં સ્મરણે પાછળ તેઓશ્રી જીવનની દરેક ક્ષણ તપશ્ચર્યા સાધી રહ્યાં છે, તે રાજવી કવિત્રી કલાપીના સ્મારક સરીપું આ પરિષદ સંમેલન સફળ થાય, ત્યારે એમને હર્ષ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આવોજ એક કલાપી કીર્તિ મંદિરનો પ્રસંગ હજી લાડીને આંગણે આવશે અને એ વખતે કલાપીનગર મહાગુજરાતના સાક્ષરોને નોતરશે. એ દિવસોની આતુરતાથી મહાગુજરાત રાહ જોઈ રહ્યું છે.

આ સંમેલન માથે ભરાયલું કલાપ્રદર્શન પણ અતિ સફળ નીવડ્યું હતું અને કાઠિયાવાડની પ્રાચીન કલા કારીગીરીના નમુનાઓ, કાઠિયાવાડના જૂતાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો, અભ્યાસકર્તા અચ્છો ખોરાક પૂરો પાડતાં હતાં પ્રદર્શનમાં ભાવનગર, ગોંડલ, નડાળા, વગેરે રાજ્યોમાંથી કલામામત્રી તથા સાધનો મળ્યાં હતાં. એ સર્વ રાજ્યોનો પણ આ તકે અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ રીતે લાડી ખાતે મહેલ અગિયારમા સાહિત્ય સંમેલનનો આ સંક્ષિપ્ત હેતુક અમે રજુ કરતાં અમને આનંદ થાય છે અને અંતમાં શ્રી. મુનશીના શબ્દોમાં પકીએ તો, લાડીમાં પરિષદ ત્રણ દિવસ ભરાઈ તે દરમ્યાન લાડી નરેશનું નહિ પણ લાડીમાં પરિષદનું રાજ્ય હતું.

પરિશિષ્ટ ક.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન.

પત્રિકા ૧ લી

સુશ ભાઈ,
બહેન,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનું અગીઆરમું અધિવેશન લાહી મુકામે ભરવાનો નિર્ણય થયો છે.

આજે રસ સાહિત્યની જે મમમગ્ધાપી માન્યતા સ્વીકારાઈ રહી છે, તે સાહિત્યના આદ્ય દ્રષ્ટા આપણા સાહિત્યમાં સ્વ. રાજકવિ કલાપી હતા એ નિશ્ચંક છે. સમકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રબળ રીતે વ્યક્તિત્વ અને કલાની છાપ પાડનાર જે ગુજરાતી સાહિત્યકાર છે, તેમાંના તેઓશ્રી એક હતા.

એ કલાપીનું જન્મ અને વિહાર સ્થાન લાહી એ દૃષ્ટિએ આજની ઉદ્ભાસલક્ષી સાહિત્ય જનતાનું યાત્રાસ્થાન જ ગણી શકાય.

ખીજ બાલુથી કાઠીયાવાડની પ્રાચીન કલાનું સંશોધન અને તેના કંઠસ્થ સાહિત્યનું સુંદર રીતે યજ્ઞ રહેયું પુનર્વિધાન ગુજરાતી સાહિત્યના છેલ્લા દાયકાનું પ્રબળ આદાન છે. એ રીતેય જે ગામે પ્રાચીન ઐતિહાસિક મહત્તા ભોગવી છે, ત્યાં આવતાં પ્રત્યેક શિષ્ટ માહિત્ય રમણને જૂની રમણ ગાથાઓ મૂર્તિમાન બની પ્રેરે એ સાહજિકજ છે. આ બધી રીતે આપ બોધ શક્યા હશે, કે, આ સંમેલન અહિં ઉજવાય તે સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે.

પરિષદ સંમેલનના અમારા સંમેલનને સ્વીકારેલા બાંધારણના પ્રધરણ ૭ ની રકમ ૪૫ પ્રમાણે સ્થાનિક કારોબારી સભા શ્રી કેશવલાલ કે. ઝોઝા બી. એ. એલએલ બી. ના પ્રમુખપણા નીચે નીમાઈ ગઈ છે.

તે સમિતિના કેશવ પ્રમાણે સંમેલનની તારીખો આવતા ડિસેમ્બર-જાન્યુ. માસની તા. ૩૦-૩૧-૧ ગણવામાં આવી છે. જે સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે આપ દિનરાત સ્વપ્નાં મેવી રહ્યા છો, તેના ધડતર માટેની સમૂહ વિચારણા અને મોજબાનના આ કામમાં આપ પૂરતી સહાય આપી, સંમેલન સફળ બનાવશે તેવી આશા રાખીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલ કારોબારી મલાની એકે બંધારણની એજ પ્રકરણની રકમ ૪૬ [૫] પ્રમાણે મત્કાર મંડળની સ્થાપના કરી, તેના મળ્યના લગભગ તરીકે રૂ. ૫-૦-૦ લેવાનું નક્કી કર્યું છે. તેમજ મહા ગુજરાતના જૂના જૂના સ્થળમાં સંમેલનના કાર્યકર્તાઓ નીમી અને પ્રવાસ પ્રચારની મોજબાન ધડી, સાકાર મંડળના મળ્યો નોંધવાનો આદેશ કરી દીધો છે.

આપ ઉપરની રીતે ચતકાર મંડળના સભ્ય બની, સ્થળ પૂરતા સભાસદો નોંધી અને સંમેલનના કાર્યકર્તાઓ વખતો વખત સૂચન દે તે પ્રમાણે સંમેલનની કાર્યવાહીને સહાય કરી, ગુજરાતી સાહિત્યની આ એકમાત્ર મહાન અને પ્રમુખ સંસ્થાને વધુ ને વધુ સફળ બનાવવામાં ફાળો અવશ્ય આપશે.

ચતકાર મંડળના સભ્ય થવા ઇચ્છનાર બહેન અમર લામ્પએ પોતાનું લવાજમ શ્રી. મનસુખલાલ સુનીલાલ મહેતા. ત્રી. એ. એલએલ. બી. મંત્રી-ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૧ મું સંમેલન: સ્થાનિક કારોબારી સભા-લાઠી [કાઠિયાવાડ] એ સિરનામે મોકલવા વિનંતી છે.

લાઠી તા. ૨૦-૧૦-૩૩

કાઠિયાવાડના કાર્યકર્તાઓ,
રમણલાલ કનૈયાલાલ પાર્શ્વિક

એમ. એ. પી. એચ. ડી.

ગોકુલદાસ દા. રાયચુરા

હી.

કેશવલાલ કે. ઓઠા

પ્રમુખ

સ્થા. કા. સભા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન.

(૧૧ મું અધિવેશન)

પત્રિકા બીજી.

અગિયારમું સાહિત્ય
પરિષદ સંમેલન કચેરી
લાઠી (કાઠિયાવાડ)
તા.

શ્રી.

કાઠિયાવાડમાં લાઠી ખાતે આવતા ડિસેમ્બર જન્યુઆરી માસની તા. ૩૦-૩૧-૧ ના દિવસોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અગિયારમું સંમેલન ભરવાનું નક્કી થયું છે.

પરિષદના બંધારણ મુજબ સ્થાનિક કારોબારી સભા તરફથી નિયંધ મમિતિ નીમાઇ ગઇ છે. આ બંધારણ પ્રમાણે નિયંધો માટે વિનંતિ કરવાનો દરમિયાન કારોબારી સમિતિમાં થયો છે તે અનુસરી આ વિનંતિ પત્ર આપને મોકલાય છે.

આપ ગુજરાતી સાહિત્યના હિતકર્ષ અને વિકાસમાં રસ લ્યો છો. એથી અમને સંપૂર્ણ અદ્ધા છે, કે સાથે આપેલી યાદીમાંથી આપના પ્રિય વિષય પર તા. ૧ ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ સુધીમાં અમને મળી જાય, એ રીતે, અભ્યાસપૂર્ણ નિયંધ લખી મોકલી આભારી કરશો.

સાથેનો યાદીપત્ર માર્ગસૂચક જ છે. આપ એ યાદી બહારના પણ્ય કોષ્ટ પણ્ય વિષય પર નિયંધ લખી શકો છો.

સંમેલનના કાર્યની સફળતા ખાતર બની શકે તો આપના નિબંધની બે નકલો મોકલવા વિનંતિ છે.

લી.

ડૉ. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા,
કાઠિયાવાડના કાર્યકર્તાઓ

કેશવલાલ કે. ઓઝા.
પ્રમુખ, સ્થા. કા. સભા,
મંગળસિંહજી,
ખાવચંદ ખાવજી વડેરા,
મંત્રીઓ: નિબંધ સમિતિ.

વિષય સૂચી

ક. શુદ્ધ ભાષાશાસ્ત્ર

- ૧ ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ.
- ૨ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.
- ૩ ગુજરાતી ભાષાની આધુનિક પરિસ્થિતિ
- ૪ પ્રજા અંશર પ્રાંતવાર ભાષા સાહિત્ય,
જેવાં કે ચારણ, કાઠી, મેર, આહીર,
રખારી, હાઠી, મૈયા, વાઘેર, મિયાણા,
મીર, બીલ ઇકેરકા વગેરે.

- ૫ રાષ્ટ્ર ભાષા (આર્યાવર્તની)
- ૬ ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ.
- ૭ વિદ્યાપીઠો અને ગુજરાતી ભાષા.

જ સાહિત્ય

- ૧ સાહિત્ય એટલે શું ?
- ૨ સાહિત્યના વિભાગો: પ્રત્યેકના ગુણ-
વશુની મિમાંસા.
- ૩ કાવ્યશાસ્ત્ર (જૂનું અને નવું).
- ૪ રંગશ્લોક.
- ૫ ગદ્ય સાહિત્ય.
- ૬ ગુજરાતમાં ગદ્યનો પ્રારંભ અને વિકાસ
- ૭ વિવેચન
- ૮ નવલકથા અને નવલિકા
- ૯ પત્રકારિત્વ
- ૧૦ મૂક પટો અને ગોલ પટો
- ૧૧ પરભાષાની ગુજરાતી સાહિત્ય પર અસર

- ૧૨ ગુજરાતી સાહિત્યની પરભાષા પર અસર
- ૧૩ બાલ સાહિત્ય
- ૧૪ શિક્ષણ સાહિત્ય
- ૧૫ જૈનોનું વિશિષ્ટ સાહિત્ય અને તત્ત્વ-
જ્ઞાન: તેની સાહિત્ય પર અસર
- ૧૬ હાસ્ય સાહિત્ય, વિનોદ, મર્મ, કટાક્ષ
- ૧૭ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિનોદ રસ
- ૧૮ ગુજરાતી જીવનમાં હાસ્ય
- ૧૯ ગુજરાતી કળાસાહિત્યપર ગઝલ
સાહિત્ય અને સુશીઝમના તત્ત્વજ્ઞાનની
અસર

ઘ કલા

- ૧ મહાગુજરાતની સંગીત અને નૃત્ય કલા
- ૨ ભરત ચંદ્રચુ
- ૩ ચિત્ર, રંગોળી, શિલ્પ અને સ્થાપત્ય

- ૪ અભિનય
- ૫ શુદ્ધ કલા

ઘ સમાજ શાસ્ત્ર

- ૧ સમાજ શાસ્ત્ર અને સમાજનો વિકાસ
પ્રતિદાસ
- ૨ સમૂહ જીવનનું ભાવિ

- ૩ સમાજ પર નવયુગની અસર
- ૪ સમૂહ પર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની અસર

ચ જીવન ચરિત્ર

- ૧ મહાગુજરાતના સંત, સાધુ, પીર,
ફકીરોનું અપ્રસિદ્ધ જીવન
- ૨ મંગીતાચાર્યોનું જીવન

- ૩ મહાગુજરાતના લેખકોનું અપ્રસિદ્ધ
જીવન, પત્રો, નોંધ વગેરે
- ૪ જૈન સાહિત્ય

છ પ્રતિદાસ વિજ્ઞાન

- ૧ આપણી વીરજાતિઓનો પ્રતિદાસ
- ૨ પ્રતિદાસની અપ્રસિદ્ધ સામગ્રી: નવીન
સંશોધનો
- ૩ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનું સ્થાન

- ૪ માપ્રત વિજ્ઞાન સાહિત્ય વિવિધ શાસ્ત્રો
- ૫ વિજ્ઞાન અને મનુષ્ય જીવન
- ૬ શરીર શાસ્ત્ર (વ્યાયામ કલા વિ.)

જ કાઠિયાવાડનાં વિશિષ્ટ સાહિત્ય-કલા

- ૧ લોક જીવન
- ૨ કાઠિયાવાડી ચૌર્ય અને વીરોની
કથાઓ
- ૩ કંઈક સાહિત્ય વાર્તા, ગીતો
- ૪ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચારણી સાહિત્યની અસર
- ૫ કાઠિયાવાડી ભો જીવન
- ૬ કાઠિયાવાડી શુદ્ધકલા
- ૭ ઉત્સવો : જાહેરજીવન : સમારંભો :
મેળા
- ૮ રામ: કથા. વાર્તા: વૃત્ત:
- ૯ ખેતી અને ખેતુ જીવન

- ૧૦ કાઠિયાવાડનું સફરી જીવન ખલાસી
જીવન: તેનો ઉદ્દોગ: તેનો વિકાસ અને
પરિસ્થિતિ
- ૧૧ ભરત ચૂંચણ, રંગાળી-સાથીયા પુરણી,
વિ. શુદ્ધ કલાઓ
- ૧૨ કાઠિયાવાડી સંતો: પીર, ફકીરો: વિ.
ની આખી સંસ્થા
- ૧૩ કાઠિયાવાડની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ
ગીર: સાગર જંગલ:
- ૧૪ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાઠિયાવાડનું
મહાગુજરાતમાં સ્થાન
- ૧૫ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાઠિ-
યાવાડનો ફાલો

નિબંધો બનતા સુધી, કુંકાણમાં અને મુદ્દાસર આપવા વિનંતી છે.

મંગળસિંહજી

અવધ્યંક માવજી વડેરા

મંત્રીઓ.

નિબંધ સમિતિ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
(૧૧ મું અધિવેશન)

સાહિત્ય પરિષદ સંબોધન-વાણી

સ્વામી કીર્તિસ્તંભનું ખાત સંકલ્પ

પત્રિકા ૩' જી

પ્રદર્શન સમિતિ.
લાઠી (કાઠિયાવાડ)

ઉપયુક્ત સંમેલન લાઠી ખાતે તા. ૩૦-૩૧-૧ ડિસે.-જન્યુ. ના દિવસોમાં ભરવાનું નક્કી થયું છે.

આ સંમેલન વખતે સાહિત્ય વિષયક કલાઓનું એક પ્રદર્શન " કાઠિયાવાડ કલા પ્રદર્શન " ભરવાનું પણ યોજવામાં આવ્યું છે. આપણાં સમગ્ર જીવનને સ્પર્શતી અનેકવિધ કલાના નમુના આ પ્રદર્શનમાં આવે તો એ સંમેલનમાં આવનાર માહિત્યરસિકોનું એક સુંદર આકર્ષણ થઈ પડે.

કાઠિયાવાડનું જીવન પ્રાચીન-અર્વાચીન કલાપ્રવાહના સંગમસ્થાનપર ઉભું છે. એકજીવન ગમે તે કક્ષામાં હોય તોપણ નિજી વસ્તુઓમાંની સદૃશ માનવલાવ ઉપજાવવાની આ પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિકજ છે. પ્રદર્શનની દ્રુતી રૂપે આ માત્ર દિશાસૂચક બનવા પૂરતીજ અહિં નીચે આપીએ છીએ.

૧: ગુજરાત-મહાગુજરાતના સામાયિકો-માસિકપત્રો, પાક્ષિકો, ત્રિમાસિકો, સાપ્તાહિકો, દૈનિકો.

૨: હસ્તલિખિત સામયિકો: માસિકો: વિ.

૩: કાઠિયાવાડનાં ઐતિહાસિક સાધનો, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો, લેખો, શિલાલેખો, તામ્રશાસનો, સિક્કાઓ વગેરે.

૪: વિવિધ પ્રકારની ચિત્રકલા:

કાગળ કે પાંદડા પરની રંગકલા, વજોપર રેશમના દોરાનું ભગતકામ, સુતરાઉ દોરાની ગુંથણકળા, તોરણ, ચાકળા, ચંદરવા, રંગોળી, ફોટોગ્રાફી.

૫: શિલ્પ: કાતરકામ: પત્થર ઉપરનું અને લાકડા ઉપરનું: તેની જુદી જુદી યોજના આકૃતિ વિ.

૬: મૂર્તિ આલેખન: માટી અને પત્થરમાંથી.

૭: પ્રાંત અને જાતિવાર વસ્ત્રો: પહેરવેશ:

૮: પ્રાચીન ઐતિહાસિક ચિત્રો: હાથી ઘોડા વિ. નો સામાન, બખ્તરો.

૯: ધાતુ ઉપરનું કાતરકામ: અલંકારો સોનારૂપાની જુદી જુદી ગૃહઉપયોગી વસ્તુઓ વિવિધ યોજનામાં. (Design)

૧૦: પ્રાચીન અર્વાચીન વાદ્યો.

૧૧: અર્વાચીન હાથકલા શણગારચિત્રો વિધવિધ આકૃતિના અક્ષરો.

૧૨: ધરશણગારની બીજી વસ્તુઓ

૧૩: લેખકોના હસ્તાક્ષરો: તેઓના પત્રો: નોંધ: વિ.

પ્રદર્શનમાં મ્વ. રાજકવિ કલાપી મુખ્યધેની તમામ વસ્તુઓ તેમના હસ્તાક્ષરોમાં કવિતાઓ અને લેખો, તેમના વસ્ત્રો અને શસ્ત્રો, તેમની પ્રિયવસ્તુઓ, ચિત્ર, ફોટોગ્રાફ વિ. માટે ખાસ વિભાગ “ કલાપી મંદિર ” નામથી રાખવામાં આવશે.

અમને આશા છે કે ઉપરની યાદીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, અને તેમાં સુચવેલી દિશા પ્રમાણેના નમુના જે જે ગૃહસ્થો કે સંસ્થાઓ પાસે હોય તેઓ મંત્રીઓ, “ કાઠિયાવાડ કલા પ્રદર્શન ” સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન કચેરી-લાઠી (કાઠિયાવાડ) એ સરનામે મોકલવા કૃપા કરશે. વસ્તુઓ કાળજીથી ગ્રાંથવવામાં આવશે અને કામ પૂરું થયે સંભાળથી પરત મોકલવામાં આવશે. કિંમતી વસ્તુઓ માટે પત્રવ્યવહાર કરવાથી સલામતી માટે અનામત રકમ આપવાની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવશે. નમુનાઓ જેમ અને તેમ તાકાદિ મોકલવા વિનંતિ છે.

મહા ગુજરાતના દરેક, દૈનિક સાપ્તાહિક, માસિકના સંચાલકોને વિનંતિ કે તેમનો પત્રનો ઉદ્દેશો અંક પ્રદર્શનમાં મોકલવો.

સાહિત્ય પરિષદ
સંમેલન કચેરી
લાઠી—કાઠિયાવાડ

પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ મહેતા
મૂળશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ
હરિદ્વંશુ વ્યાસ
રામશંકર મહેતા
મંત્રીઓ

પત્રિકા ચોથી

સંમેલન કચેરી
લાઠી: (કાઠિયાવાડ)
તા. ૧૨-૧૨-૩૩

સંમેલનની તારીખોમાં સત્કાર મંડળની તા. ૧૦-૧૨-૩૩ ની સભામાં એક દિવસનો ફેરફાર કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે. મૂળ તારીખો તા. ૩૦-૩૧. ડિસે, અને ૧ લી જાન્યુ. હતી. તેને બદલે ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં ભાગ લેનાર ગુજરાતી સાહિત્યકારોની સંગ-વડ ખાતર તા. ૩૧ ડિસે. અને ૧લી તથા ૨જી જાન્યુ. આમ તારીખો રાખવામાં આવી છે.

સત્કાર મંડળના સભ્યનું લવાજમ રૂ. ૫-૦-૦ છે. આ સિવાય કોષ્ટ પણ બહેન અગર ભાષ દ્વિવાર્ષિક શી તરીકે રૂ. ૪-૦-૦ ભરી પરિષદના સભ્ય થઈ શકે છે. સત્કાર મંડળના અને પરિષદના સભ્યોની સર્વ પ્રકારની સરલસા સંમેલન તરફથી કરવામાં આવશે.

પ્રેક્ષકો માટે શી રૂ. ૧-૦-૦ રાખવામાં આવી છે. પરંતુ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી માત્ર ૦-૮-૦ લેવા એવું ઘાવ્યું છે. બહેનો માટે તથા પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માટે પ્રેક્ષક તરીકે તેમને ભાગ લેવો હોય તો-કંઈ પણ શી રાખવામાં આવી નથી. આ પ્રેક્ષકો

માટે માત્ર હિતાશ પૂરતી જ વ્યવસ્થા મંમેલન તરફથી થઈ શકશે. બોજન-વિ. નો પ્રબંધ તેમણે પોતાની મેળે કરી લેવો પડશે. ગામમાં મારાં બોજનાલયોની સગવડ છે.

સંમેલનમાં જહાર ગામથી આવનાર જહેન લાખજોએ પોતાના આવવાના મમય, તારીખ વિ. ની ખબર અગાઉથી લાઠી, સંમેલન કચેરીમાં તા. ૨૭-૧૨-૩૩ પેહલાં મળી જાય, એ રીતે આપવી; જેથી તેમને માટે બધી વ્યવસ્થા થઈ શકે. જહુ શિયાળાની હોવાથી પોતાનાં પાગરણ [Bedding] સાથે લાવવા વિનંતિ 'છે

આ સંમેલન સફળ બનાવવા માટે અમારું સમસ્ત મહાશુજરાતને આમંત્રણ છે.

રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક
ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા
: સા. મંત્રીઓ :

ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ
હરખચંદ જેઠાભાઈ ખંડેરીયા
બાવચંદ માવણ વડેરા
સહકાર મંડળ : મંત્રીઓ

તા. ૬. ભાવનગર રેલ્વેએ કન્સેશનો આપેલ છે. જેનો પાસ રેલ્વે સ્ટેશને બતાવવાનો, સાથે છે. બી. બી. એન્ડ. સી. આઈ. રેલ્વેએ પણ ફીસ્ટમસ કન્સેશન આપેલ છે. જે આમાં ઉપયોગી નહીં

પરિશિષ્ટ ખ

સ્વાગત મંડળના સભ્યો.

લાઠી.

૧ રા. રા. શ્રી કેશવલાલ કે. ઓઝા	૧૦ રા. રા. શ્રી વજીલ ધનલાલ રામજી
૨ " " પ્રાણજીવન કાનજી દવે	૧૧ " " ઓઝા પ્રભાશંકર ડાયાભાઈ
૩ " " મનસુખલાલ સુનીલાલ મહેતા	૧૨ " " શાહ જમનાદાસ પાનાચંદ
૪ " " ગોકળદાસ દેવચંદ પટેલ	૧૩ " " નુરમામદ સુલેમાન શેખ
૫ " " વળીયા લાલજી રામજી	૧૪ " " હરિકૃષ્ણ એમ. વ્યામ
૬ " " વળીયા ચતુર્જી કાનજી	૧૫ " " ભાણુજી અભયચંદ રાવગણી
૭ " " વેરા ઇસુજીવલી તૈયબજી	૧૬ " " મણિલાલ સોમાભાઈ પટેલ
૮ " " ઉપાધ્યાય પ્રાણજીવન ભુદરજી	૧૭ " " પ્રેમચંદ રતનજી શેઠ-નાણકડવળ
૯ " " પુરુષોત્તમ ઉત્તમરામ ઉપાધ્યાય	

ભાવનગર.

૧ " " સર લક્ષ્મણાઈ શામળદાસ મહેતા	૧૯ " " વલ્લભદાસ ત્રિભોવનદાસ ગાંધી
૨ " " દીવાન બાહાદુર ત્રિભોવનદાસ કાળીદાસ	૨૦ " " ધોધારી સાહેબ
૩ " " વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેશાઈ	૨૧ " " ડૉ. પ્રતાપરાય મોદી
૪ " " સુમનરાય ચંદ્રપ્રસાદ દેશાઈ	૨૨ " " પ્રોફેસર એમ. એમ. ભટ્ટાચાર્ય
૫ " " મોતીભાઈ હરિભાઈ ઓઝા	૨૩ " " મહાશંકર રાવળ
૬ " " રમણલાલ ક. પારીક	૨૪ " " દેવચંદભાઈ પારેખ
૭ " " બહુકભાઈ મગનલાલ વૈદ્ય	૨૫ " " વલ્લભભાઈ પારેખ
૮ " " ભારકરરાવ ત્રિભૂલરાય મહેતા	૨૬ " " વી. કે. પટેલ
૯ " " બચુભાઈ ભાગકરરાવ મહેતા	૨૭ " " અનંતરાય પ્રભાશંકર પટ્ટણી
૧૦ " " ગુલામરાય દેશાઈ એન્જનીયર	૨૮ " " મહેશ અનંતરાય પટ્ટણી
૧૧ " " અમૃતલાલ દીનેચા " "	૨૯ " " માનસંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા
૧૨ " " ગોપાળજી ઓ. ઠક્કર	૩૦ " " ઇન્દુલાલ જાપાલાલ મહેતા
૧૩ " " કપીલરાય ભૂપતરાય મહેતા	૩૧ " " પ્રદ્યુમ્નરાય માનસંકર દેસાઈ
૧૪ " " હરિભાઈ વજેશંકર ઓઝા	૩૨ " " કર્નલ જોરાવરસિંહજી ગોહીલ
૧૫ " " મારકંડરાય હરિભાઈ ઓઝા	૩૩ " " કીરીટસિંહજી ગોહીલ
૧૬ " " મુનિકુમાર ભટ્ટ	૩૪ " " ગજનન ઉ. ભટ્ટ
૧૭ " " કુંવરજી આણંદજી શાહ	૩૫ " " મંગળદાસ જોસિંગભાઈ
૧૮ " " સુલાઅચંદ આણંદજી શાહ	૩૬ " " શાન્તિલાલ મંગળદાસ
	૩૭ " " અંબાલાલ ડાહ્યાભાઈ

૩૮ રા. રા. શ્રી સુધાધરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ	૬૫ રા. રા. શ્રી કુબેરજી કદયાણજી
૩૯ " " ત્રિકમજી કાલીદાસ	૬૬ " " સુખલાલ ઝવેરભાઈ
૪૦ " " ધરાવંત સવાઈલાલ પંડ્યા	૬૭ " " આતુભાઈ માનશંકર
૪૧ " " પ્રાણજીવન પંડ્યા	૬૮ " " જનકજી નરસિંહભાઈ
૪૨ " " આપુભા સાહેબ	૬૯ " " સુનીલાલ નારણજીશાહ
૪૩ " " હમીરસિંહજી સાહેબ	૭૦ " " સુખલાલ જગજીવનદાસ
૪૪ " " બેજનજી ઉમીયાગર	૭૧ " " નાનયંદ આણંદજી
૪૫ " " પ્રો. કે. સી. શાહ	૭૨ " " મકનજી રામજી વળીયા
૪૬ " " મનુભાઈ અધિકા	૭૩ " " ચંપકલાલ ત્રિભુવનદાસ
૪૭ " " પ્રો. ઇન્દુકાન્ત ત્રિવેદી	૭૪ " " ડૉ. ધનરથામલાલ બ્હોરા
૪૮ " " પ્રો. રતીલાલ જાની	૭૫ " " રામરાજી જમશેદજી ઉમરીગર
૪૯ " " જયંતીલાલ દવે	૭૬ " " વનમાળીદાસ વ્યાસ
૫૦ " " પ્રો. રવિશંકર મ. જોશી	૭૭ " " શેઠ મહેરઅલીભાઈ
૫૧ " " ડૉ. આશુભાઈ નારણજી વૈદ્ય	૭૮ " " વલ્લભ મોરારજી
૫૨ " " ધનપ્રસાદ તૃસિંહપ્રસાદ દેસાઈ	૭૯ " " ઇન્દુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ
૫૩ " " ગુણવંતરાય સુધાધરાય દેસાઈ	૮૦ " " ગુણવંતરાય શિવપ્રસાદ મહેતા
૫૪ " " ગ. બા. તૃસિંહપ્રસાદ ધરણીધર દેસાઈ	૮૧ " " કપીલરાય મુકુંદરાય મહેતા
૫૫ " " દિનકરલાલ જુય (લાઠી)	૮૨ " " નૌતમલાલ રતીલાલ મહેતા
૫૬ " " નટવરલાલ માણેકલાલ મુરતી	૮૩ " " અમુલખરાય ભૂપતરાય
૫૭ " " મંગલાલ ભગવાનદાસ શેઠ	૮૪ " " કાન્તિલાલ ચંદુપ્રસાદ
૫૮ " " શ્રીદાદુસેન રંગવાળા	૮૫ " " અજીતરાય ચિત્તલદાસ
૫૯ " " વિદ્યાશંકર ઇચ્છાશંકર દવે	૮૬ " " લાલશંકર પીતામ્બરદાસ મહેતા
૬૦ " " મરતરામ પંડ્યા	૮૭ " " બાતુશંકર માનશંકર
૬૧ " " દોલતરાય સાકરલાલ વણીય	૮૮ " " શાન્તિલાલ સુનીલાલ મહેતા
૬૨ " " મહમદઅલી હસાઅલી મરચંદ	૮૯ " " ધીરસિંહ વેરાભાઈ ગોહીલ
૬૩ " " તારાચંદ ગોપાળજી	૯૦ " " મુંદરજી મોતીભાઈ
૬૪ " " અમદુલકુસેન નુરમામદ	૯૧ " " નવીનચંદ મહેતા
	૯૨ " " નરસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ

રાજકોટ

૧ " " હમમુખરાય મ. કાજી	૫ " " ચિત્તલદાસ બેચરભાઈ જુકસેલર
B. A. LL. B. વખીત્ર	
૨ " " રા. આ. બી. સી. વચ્છરાજની	૬ " " રા. આ. ડી. ડી. રાથા
L. M. LL. B. B. M. N.	B. A. LL. B.
૩ મીસીસ વચ્છરાજની	૭ " " જનાર્દન અ. બક્ષી, B. A.
૪ રા. રા. શ્રી ગોરધનદાસ લાધાભાઈ વખીલ	LL. B.; Advocate

પોરબંદર

૧	રા રા શ્રી મંચેરશાહ વાડીયા	૧૪	રા. રા શ્રી લખમશી લખમણુ
૨	" " શેક વિઠ્ઠલદાસ ભાતાજી	૧૫	" " મણીલાલ જીવરા જાણી
૩	" " ગુણવંતરાય ત્ર બકલાલ	૧૬	" " હિ મતસિહ રાણા
૪	" " જ્યેન્દ્ર પાઠક	૧૭	" " કાકુભાઈ કાળીદાસ
૫	" " અમીભાઈ જીવણુભાઈ દાકી	૧૮	" " નાનજી કાળીદાસ
૬	" " મંગળપ્રસાદ કરશનજી દેશાઈ	૧૯	" " ભગવાનજી કીકુભાઈ
૭	" " માલદેવ રાણા	૨૦	" " અભેયંદ ગીરધર
૮	" " પરશોતમ ધેવાભાઈ ભાયાણી	૨૧	" " સુંદરજી દેવચંદ
૯	" " વજ્રેશ કર શામજી રાવળ	૨૨	" " મીકુ શામજી વીરાણી
૧૦	" " રતિલાલ કાશીરામ જાયા	૨૩	" " આદમદ અલીભાઈ લોખાણી
૧૧	" " ગોવિંદજી ડાયાભાઈ વઢીય	૨૪	" " ગીણુભાઈ જીવાભાઈ
૧૨	" " શામજી સવજી વીરાણી	૨૫	" " કાસમભાઈ ઇસ્માયલભાઈ
૧૩	" " હરજીવનદાસ સુંદરજી		

અમરેલી

૧	" " હરગોવિંદ મયારામ પડયા	૧૦	" " મોરેશ્વર કૃષ્ણા સારંગપાણી
૨	" " બાવચંદ માવજી વડેરા	૧૧	" " ખુશાલદાસ કેરજીભાઈ પરીખ
૩	" " ગંગાદાસ ખુશાલદાસ પારેખ	૧૨	" " કાંદોરભાઈ નગીનદાસ પરીખ
૪	" " ડો રઘુનાથ ગંગારામ કદમ	૧૩	" " લાલજી વીરેશ્વર જાની
૫	" " ગુણવંતરાય વેનાશ કર જોશી	૧૪	" " મૂળસંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ
૬	" " મોહનલાલ વીરજીભાઈ પટેલ	૧૫	" " પ્રતાપરાય ગીરધરલાલ મહેતા
૭	" " રામજીભાઈ હંસરાજ	૧૬	" " ભદ્રવજી હીરજી વળાયા
૮	" " ડો હરિપ્રસાદ વિશ્વનાથ ભટ્ટ	૧૭	" " ઇશ્વરલાલ પી પટેલ
૯	" " મોહનલાલ ઓધવજી પરીખ		

ગાંડલ

૧	" " વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રશંકર	૮	" " માણેકલાલ મોતીરામ
૨	" " ચંદુલાલ બેચરલાલ	૯	" " મ ગંગાપ્રભાદ જુય
૩	" " બેચરલાલ ત્રીકજી	૧૦	" " મનુભાઈ ગાધી
૪	" " ચંપકલાલ ત્રીકમજી બ્યાસ	૧૧	" " સનવિતરાયભાઈ
૫	" " દીપસુખરામ અંબાશંકર ત્રીવેદી	૧૨	શ્રીમતી કમળાબા
૬	" " વશરામ માવજી પટેલ	૧૩	" " હરબાળા મહેતા
૭	" " જયસુખલાલ ત્રિભોવનદામ	૧૪	" " કંથુમજ્જેન પટેલ

૧	રા. રા. શ્રી ડો. ઇન્દ્રાણંદર કે. મારઃ	૨૧	રા. રા. શ્રી ચૌભાગ્યચંદ હેમચંદ શાહ
	M. B. B. S.	૨૨	" " મુલાગ્યચંદ વીરચંદ ઝવેરી
૬	" રતીલાલ અભેચંદ મણીયાદ	૨૩	" " પોપટલાલ પી. અનડા
	B. A. LL. B. વકીલ		B. A. LL. B. વકીલ
૧૦	" " જટારા કર આર. જાની;	૨૪	" " આષ. વી. લાખાણી, જૂનાગઢ
	B. A. LL. B. વકીલ		સ્ટેટ વકીલ
૧૧	" " રમણીકેલાલ જગનલાલ ચીનાઈ	૨૫	" " શામરાવ વાય. કવે B. A.
૧૨	" " અમૃતલાલ લ. સ્વાદીયા, B. A.	૨૬	" " વિશ્વજીશંકર કૃષ્ણશંકર વૈજયંત
૧૩	" " ડો. રામપ્રસાદ પી. મહેતા;		B. A.
	M. A. Ph. D.; F. I. C.	૨૭	" " ડો. ડી. જે. ગજગર
	L. C. S.	૨૮	" " સુખલાલ છોટાલાલ મોદી;
૧૪	" " હરખચંદ જેઠાભાઈ ખટ્ટેરીયા		B. A. LL. B.
	B. A. LL. B.	૨૯	" " રેશનલાલ પી. કોઠારી
૧૫	" " લાલજી નાગજી ગણાના,	૩૦	" " રા. સા. સુનીલાલ મોતીલાલ
	મંત્રી, લુહાણા હિતેન્દ્રજી		શ્રોદ
૧૬	" " પોપટલાલ લવજી મુકગર;	૩૧	" " ચંદ્રકાન્ત મ ગજજી ઝોઝા
	B. A. LL. B.	૩૨	" " મણીલાલ ખીમચંદ મહેતા
	Bar at Law	૩૩	" " રા. મા. મણીલાલ શામળભાઈ
૧૭	" " રામજી માણેકચંદ દોશી		હિંવેદી
૧૮	" " મોતીલાલ ઇન્દ્રાણંદર મહેતા	૩૪	" " ડો. રતીલાલ એસ. શાહ
૧૯	" " જયંતીલાલ મંગળજી ઝોઝા	૩૫	" " હેરમસરા સી. ચોધરી
	પી. એ. બી. ડી.	૩૬	" " વિશ્વજીપ્રસાદ બક્ષી
૨૦	" " ગિરજાશંકર એમ. કોઠારી;	૩૭	શ્રીમતી જનાર્દન અ. બક્ષી
	B. A. LL. B.	૩૮	શ્રીમતી મંગળાબેન સુનીલાલ શ્રોદ
	Bar at Law		

જૂનાગઢ

૧	રા. રા. શ્રી. ડૉ. ધનવંતરાય મુકુંદરાય મહેતા	૧૦	રા. રા. શ્રી દવાશંકરભાઈ વકીલ
૨	" " નૌતમલાલ લક્ષ્મણલાલ જનપતિ	૧૧	" " પ્રો. શંકરલાલ સાક્ષી
૩	" " કૃપાશંકર પી. આચાર્ય	૧૨	" " સોલ સાહેબ
૪	" " પ્રો. મંગેશ જ. પાઠકજી	૧૩	" " સંસ્થાના માહેબ
૫	" " ડૉ. પી. ડી. મજુમદર	૧૪	" " નાનાલાલ હ. જોશી
૬	" " હેલશંકર દવે, પોલીસ સુપ્રી.	૧૫	" " માધવજી જે. પદીપાર
૭	" " રંગનાથદાસ માધવજી રાગ	૧૬	" " લમોદર ઝીણાભાઈ
૮	" " પ્રભુદાસ કરસનદાસ જાગીયા	૧૭	શ્રીમતી વિલાબેન પાઠકજી
૯	" " વણુભાઈ કોઠારી		

પૌરખંદર

૧	રા. રા. શ્રી મંજેરશાહ વાડીયા	૧૪	રા. રા. શ્રી લખમશી લખમભુ
૨	" " શેડ વિકુલદાસ ભાતાજી	૧૫	" " મણીલાલ જીવરા જાણી
૩	" " ગુણવંતરાય ત્રંબકલાલ	૧૬	" " હિંમતસિંહ રાણા
૪	" " જયેન્દ્ર પાટક	૧૭	" " કાકુભાઈ કાળીદાસ
૫	" " અમીભાઈ જીવલુભાઈ ઢાંકી	૧૮	" " નાનજી કાળીદાસ
૬	" " મંગળપ્રસાદ કરશનજી દેસાઈ	૧૯	" " ભગવાનજી કીકુભાઈ
૭	" " માલદેવ રાણા	૨૦	" " અભેયંદ ગીરધર
૮	" " પરશોતમ ધેસાભાઈ ભાયાણી	૨૧	" " સુંદરજી દેવચંદ
૯	" " વળેશંકર શામજી રાવળ	૨૨	" " મીકુ શામજી વીરાણી
૧૦	" " રતીલાલ કાશીરામ જાયા	૨૩	" " આદમદ અમીભાઈ લોખાણી
૧૧	" " ગોવિંદજી ડાયાભાઈ વકીલ	૨૪	" " જીણાભાઈ જીવાભાઈ
૧૨	" " શામજી સવજી વીરાણી	૨૫	" " કાસમભાઈ ઇસ્માઈલભાઈ
૧૩	" " હરજીવનદાસ સુંદરજી		

અમરેલી

૧	" " હરગોવિંદ મયારામ પંડ્યા	૧૦	" " મેરેશ્વર કૃષ્ણા સારંગપાણી
૨	" " આવચંદ ભાવજી વડેરા	૧૧	" " ખુશાલદાસ ફરજીભાઈ પરીખ
૩	" " ગંગાદાસ ખુશાલદાસ પારેખ	૧૨	" " કાશિરભાઈ નગીનદાસ પરીખ
૪	" " ડો. રઘુનાથ ગંગારામ કદમ	૧૩	" " લાલજી વીરેશ્વર જાની
૫	" " ગુણવંતરાય રેવાશંકર જોશી	૧૪	" " મળશંકર ગૌરીશંકર બદ
૬	" " મોહનલાલ વીરજીભાઈ પટેલ	૧૫	" " પ્રતાપરાય ગીરધરલાલ મહેતા
૭	" " રામજીભાઈ હંસરાજ	૧૬	" " જાદવજી હીરજી વળાયા
૮	" " ડો. હરિપ્રસાદ વિશ્વનાથ બદ	૧૭	" " હમીરલાલ પી. પટેલ
૯	" " મોહનલાલ આધવજી પરીખ		

ગાંધી

૧	" " વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રશંકર	૮	" " માણેકલાલ મોનીરામ
૨	" " ચંદુલાલ બેચરલાલ	૯	" " મંગળપ્રસાદ જુય
૩	" " બેચરલાલ ત્રીકજી	૧૦	" " મનુભાઈ ગાંધી
૪	" " ચંપકલાલ ત્રીકમજી વ્યાસ	૧૧	" " સનવિતરાયભાઈ
૫	" " દીનસુખરાય અંબાશંકર ત્રીવેદી	૧૨	શ્રીમતી કમળાબા
૬	" " વયરામ ભાવજી પટેલ	૧૩	" " હરજાગા મહેતા
૭	" " જયસુખલાલ ત્રિભોવનદાસ	૧૪	" " કુશુમબહેન પટેલ

વડોદરા

૧ રા. રા. શ્રી મનસુખલાલ મોહનલાલ પટેલ	૯ રા. રા. શ્રી ડૉ. ચુનીલાલ રૂપશંકર માનકર
૨ , , રમણીકે હીરાલાલ અંબરીયા	૧૦ , , મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ
૩ , , મનુભાઈ જાદવરાવ વૈષ્ણવ	૧૧ , , મંજુલાલ રણછોડલાલ
૪ , , મગનલાલ અમૃતલાલ સુય	મજસુદાર
૫ , , રવિશંકર અંબારામ છાયા	૧૨ , , શાન્તિલાલ સા. ઝોઝા
૬ , , માણેકલાલ શામળ આટકીયા	૧૩ , , મીલાયરાવ ઝવેરચંદ વૈષ્ણવ
૭ , , પ્રો. નરસીદાસ જગનલાલ વી.	૧૪ , , અરવિંદરાય હરિરાય સુય
	દોશી ૧૫ , , રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય
૮ , , કનકરાવ રવિશંકર અંબરીયા	૧૬ શ્રીમતી ડૉ. ડાહીમોરી ત્રિવેદી

મુંબઈ

૧ , , ભગવાનલાલ ગિરજશંકર ભટ્ટ	૬ રા. રા. શ્રી ચંદ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા
૨ , , દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૭ , , ચંદ્રકાન્ત હ. મહેતા
૩ , , જમનાદાસ નારણ, અદીયા	૮ , , ચંદ્રકાન્ત મૂળશંકર ત્રિવેદી
૪ , , મોહનલાલ હરખચંદ ઝવેરી	૯ , , કૌસલમિંહ ચાવડા
૫ , , વિદ્યુતરાય યશવંતપ્રસાદ દેશાઈ	૧૦ , , હીરજી મૂળજી કાપડીયા

જામનગર

૧ , , મણીશંકર અંબાદાસ રાવળ	૪ , , મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી
૨ , , કરામરાજ હી. મીરઝા	૫ , , છોટાલાલ મણીશંકર હાથી
૩ , , દારકાદાસ લાલજી સરેખા	

સુરત

૧ , , દિનકરરાય જાદવરાય વૈષ્ણવ	૩ શ્રીમતી ચતુરલક્ષ્મીબેન જોશી M. A.
૨ , , રામલાલ નવનીતલાલ	

અમદાવાદ

૧ , , જીવણલાલ અમરશી મહેતા.	૩ રા. રા. શ્રી કેસળજી પરમાર
૨ , , પ્રદ્યોતકુમાર ભોગીન્દ્રરાવ	૪ , , રામચંદ દામોદર શુક્લ

દાવેડીયા

ગાંધી

૧ , , લવજી જીણાભાઈ માસ્તર	૩ , , કમલ લહેરી ગદ્યાકર
૨ , , દોસ્તમહમદ લવજી	૪ , , શંકરલાલ આણંદશંકર વેદમૂર્તિ

‘ પ્રતાપનિલામ ગ્રાં ગાર્ડન પાર્ક વખતે

મહુવા

૧ રા. રા. શ્રી મગનલાલ આમજી ત્રિવેદી	૬ રા. રા. શ્રી હરિલાલ ભાણુશંકર પંડ્યા
૨ " " રણછોડલાલ હ. ગાંધી	૭ " " રોઠે જીવણુલાલ અમીદાસ
૩ " " રોઠે હરિલાલ મોહનલાલ	૮ " " રોઠે રમણીકલાલ દુર્લભદાસ
૪ " " વજલાલ મનમોહનદાસ	૯ " " માતંગભાઈ
૫ " " મનજી નયુભાઈની કું.	

કુંડલા

૧ રા. રા. શ્રી દ્વારકાદાસ જુહાભાઈ	- ૩ રા. રા. શ્રી મયુરદામ ગુલાબદામ
૨ " " સતેસિંહજી વહીવટદાર સાહેબ	

ઝારખી

૧ રા. ગ. શ્રી ચંદ્રશંકર રૂપશંકર ઝોઝા	૨ રા. રા. શ્રી દેવચંદ ભોવાનભાઈ રાયનીધ

લીંબડી

૧ રા. રા. શ્રી દુલેરામ સી. અંબરીયા	૨ રા. રા. શ્રી દલીચંદ કસ્તુરચંદ

કરાંચી

૧ રા. રા. શ્રી ડોલરરામ આર. માંકડ	૨ રા. રા. શ્રી ચતુરભુજ નાગરદાસ આચાર્ય

સોનમઠ

૧ રા. રા. શ્રી રતિલાલ લક્ષ્મીદાસ ઝુની	૨ ગ. રા. શ્રી કકલભાઈ કોઠારી

વઢવાણ

૧ રા. રા. શ્રી. પંડ્યા નાગરદાસ અમરજી	૨ રા. રા. શ્રી મણિલાલ એમ. શાહ
- D. A. B. T. C.

પાલીતાણા

૧ રા. રા. શ્રી અંબાલાલ નાથાલાલ મીસ્ત્રી	૨ રા. રા. શ્રી જોડાલાલ હરજીવન મહેતા

વીસનગર

- ૧ રા. રા. શ્રી. કલ્યાણરાવ નયુભાઈ જોષી.

પુના

- ૧ રા. રા. શ્રી. નમચંકર પી. ત્રિવેદી.

જોડીયા

- ૧ રા. રા. શ્રી ખેતરી જી. વસંત

ચૌરવાડ

૧ રા. રા. શ્રી શ્રીપ્રસાદ ગિરનથંકર ભટ્ટ

ભાંગરોળ

૧ રા. રા. શ્રી લીલાધર પ્રેમજી

ભક્તરાખાદ

૧ રા. રા. શ્રી બળદેવ મહેતા

લીલીયા

૧ રા. રા. શ્રી કલુભાઈ લક્ષ્મણભાઈ ભટ્ટ

માંડણ કુંડલા

૧ રા. રા. શ્રી ત્રિભોવન મૂળશંકર જોશી

ખાખરી

૧ રા. રા. શ્રી ગોકુળ કાનજી કાળા વાડીયા

જેતપુર

૧ રા. રા. શ્રી પ્રાણુભાઈ મ. મહેતા

૨ „ „ બાલુભાઈ પ્રાણુજીવન વૈદ્ય

શીહોર

૧ રા. રા. શ્રી ખેલશંકર યંકરલાલ ભટ્ટ

દીલ્હી

૧ રા. રા. શ્રી. હરિલાલ પી. ત્રિવેદી

બાબરા

૧ રા. રા. શ્રી. નરમેરામ જગનલાલ વઝીલ

,૧ડીયા

૧ રા. રા. શ્રી. કાળુભાઈ ખશીયા

દેલવાડા

૧ રા. રા. શ્રી. કાનજી કાળીદાસ જોશી.

પરિશિષ્ટ ૩

સત્કારમંડળના પ્રમુખ નાં લાઠીનરેશ શ્રીપ્રહ્લાદસિંહજીનું ભાષણ.

દી. બ. કૃષ્ણલાલભાઈ, સર પ્રભાશંકર, સન્નારીઓ અને ગૃહસ્થો,

આજે આપ સહુને મહારા પાટનગર લાઠીમાં આવકાર આપતાં મહેને ખૂબ હર્ષ થાય છે. આપ સાક્ષરરત્નોનો અને અન્ય વિદ્વાનોને સત્કાર કરવા, સાહિત્યની સુક્ષ્મદષ્ટિએ વિચાર કરતાં, હું યોગ્ય નથી; પણ સાહિત્યની પ્રેમદષ્ટિએ અને સ્પૂળદષ્ટિએ આપનું સ્વાગત કરતાં હું આનંદ પામું છું.

ગોહિસેના આદ્યપુરુષ શાલિવાહનના વંશજ સેનકુળએ પ્રથમ ખારમા સૈકામાં મારવાડથી કાઠિયાવાડમાં આવી વસવાટ કર્યો. સેનકુળના પુત્ર સારંગજી લાઠીની ગાદીના આદ્યસ્થાપક થયા. એ સમયે લાઠીનું રાજ્ય બીજાં ગોહિલ રાજ્યો કરતાં સમૃદ્ધ અને વિશાળ હતું; પણ વિધવિધ કારણોવડે તેની મર્યાદા ઘટતી ગઈ; પણ એ મર્યાદાનો ઘટાડો છતાં, લાઠીએ પોતાનાં કુળગૌરવ અત્યાર સુધી સાચવ્યાં છે. એ લાઠીમાં, તેમજ જે લાઠીમાં હમીરજી, મનુભા, અને દત્તેસિંહ જેવા વીરપુરુષો પાક્યા છે; જે લાઠીના તખ્ત ઉપર બિરાજી મહારા પૂજ્ય વડીલશ્રી સુરસિંહજી ઉદે “ કલાપી ” એ પ્રેમ-ધર્મની ગાથાઓ ગાઈ છે, રાજ્યના વિલાસો તથા કાવ્યકળાનો ભંડાર ગુર્જરી ભાષાને ચરણે ધર્યો છે, તે લાઠીમાં આપ સહુનું પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કરું છું. અમારા સ્વાગતમાં ઉલ્લુપ હોય તો તે તરફ નજર નહિ કરતાં શ્રી ‘ કલાપી ’ ના અને લાઠી રાજ્યના મુદ્રલેખ “ પ્રેમ-ધર્મ ” તરફ દષ્ટિ કરી, એ ઉલ્લુપને આપ સહુ અપનાવી શેશે.

સાહિત્યપરિષદ પ્રથમ રાજકોટ અને બીજી વખત ભાવનગર મળી હતી; અને આજે ત્રીજી વખત કાઠિયાવાડમાં મળે છે, એ કારણે કાઠિયાવાડ આજે ઔરવ ધરાવશે. કાઠિયાવાડમાં મોટાં અને સાહિત્યવિલાસી રાજનગરો છેડી, સાહિત્યપરિષદે અમારું આમંત્રણ સ્વીકારી સંમેલન આંહી લાઠીમાં બસું છે, તેથી લાઠી આજે પોતાને કૃતાર્થ માને છે. સાહિત્યવિલાસી પાટનગરો છેડી પરિષદ પોતાનું સંમેલન લાઠીમાં ન ભરે, એ હું સમજું છું; પણ મહારા પૂજ્ય વડીલ શ્રી “ કલાપી ” એ સાહિત્યની જે સેવાઓ કરી છે, તે સેવાઓની આપ મહુએ કદર કરી, આજે આંહી પધારી, શ્રી કલાપીને જે અંજલિ અર્પી છે, તેથી હું પોતાને ધન્ય માનું છું; અને મહારે હૃદય સાક્ષી પૂરે છે કે આપનાં પુણ્ય પગલાંથી મહારાં આંગણું આજે પાવન થયાં છે.

સાહિત્યપરિષદનું બંધારણ ઘડાયા પછી આ સંમેલન પ્રથમ મેળવવાનું માન લાઠીના ઇતિહાસમાં મુવર્ણ અક્ષરે લખાશે. પરંતુ આ માન અમને આપવા બદલ આપ સહુને અમે ઠેટસો સત્કાર કરી શકીશું, તે મને મુંજવણમાં નાખે છે. વિદ્વાનોનું પરસ્પર મિલન

વાતાલાપ, સારા સારા નિબંધોનું વાચન અને કાઠિયાવાડના કંઠસ્થ સાહિત્યથી આપનું મન અમે રંજન કરી રાકીશું કે કેમ, તે શંકા ઉપજાવે છે. આ ઉપરાંત, આજે સવારે મર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના મુખારક હસ્તે આપની સમક્ષ નાનું સરખું કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાય છે. આ બધું જોઈને આપના મનોરંજન માટે છે તેટલુંજ, કાઠિયાવાડની અદ્ભુત કલા-કારીગરી બતાવવા સાડ પચ્ચ છે. કલા એ માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ છે, પ્રજાશરીરના ચારે બાજુના ધસારાની અસર કલા ઉપર પણ દેખાય છે. જ્યારે કાઠિયાવાડની કલાઓ આમ ક્ષીણ થતી જાય છે, ત્યારે એ કલાઓ સજીવન થાય અને ચિરંજીવ ઉત્તેજન પામે એ જરૂરનું છે. આપ એ સર્વ સામગ્રીમાંથી કલાનાં તત્ત્વો શોધી તે કલાઓની પૂરી કદર કરશો, તો અમારું સ્વાગત કંઈક અંશે સફળ થયેલું ગણાશે.

મહારા ભાષણમાં આપ સાહિત્ય વિષે કંઈક નવું સાંભળવાની કદાચ આશા રાખતા હશે, તો મને બીતિ છે કે આપ નિરાશ થશો. હું સાહિત્યકાર નથી, કે મહારા લાઠીમાં સાહિત્યકારો વસતા નથી; પણ આપ સહુના આગમનથી, લાઠીમાં એક વખત પ્રેમગાથાઓ અને ધર્મગાથાઓ ગુંજતી, અને આંહી સાક્ષરોએ ભૂતકાળમા પોતાનાં પુનિત પગલાં માડેલાં, તેટલી સ્મૃતિઓ આજે તાજ થાય છે. સાહિત્યભક્ત કે સાહિત્યરસિક થવાના કોડ જેના હૃદયમાં જાગે તેના કોડ કે અભિલાષ સંતોષવામાં સત્તા, પદવી, કે સામાજિક દરજ્જે અંતરાય પાડી શકે નહિ; અને મહારા ભાષણમાં પુરોગામી સાહિત્ય-પરિષદના પદવીધરાની તુલનાએ હું કદાચ ઉંચો ન અંકાઉં તેથી, મહારા કે લાઠીવાસીઓના સાહિત્ય તરફ પ્રેમ કે ધગશ ઓછાં છે, એમ આપ ભાવેજ માનો.

સાહિત્ય અને રાજ્યનો સંપર્ક તો યુગ યુગ જૂનો છે; શ્રી અને સરસ્વતીનો સંયોગ દુર્લભ રહ્યો છે; એટલે સરસ્વતી ઉપાસકને શ્રીપુત્રનો સાથ હોય તો સરસ્વતીની ઉપાસના વધારે સુંદર થઈ શકે. જેમ આર્યાવર્તના બોજ જેવા આદર્શરાજ્યોએ સાહિત્ય પોખ્યા છે, તેમજ ત્યારપછીના રાજવીઓએ પણ ચારણો અને બારોટોને સૈકાઓ સુધી પોવી લોકસાહિત્યનું સંરક્ષણ કરવામા પોતાનો ફાળો આપ્યો છે, ઉપરાંત, કાઠિયાવાડે આમવર્ગ-માંથી જેમ દરેક ક્ષેત્રમાં સર્વત્રેષ્ઠ પુરુષો આપ્યા છે, તેમ, સાહિત્યરસિક રાજવીઓ પણ આપ્યા છે. જામનગરના શ્રીભભરાવળ, “પ્રવીણસાગર” જેવા અપૂર્વ અંથના કર્તા રાજકોટના શ્રી મેરામજીસિંહજી અને આજે આપ મહુ જ્યાં પધાર્યાં છો, તે રાજ્યના રાજવી શ્રી ‘કલાપી’ની સાહિત્યસેવાઓ પણ કાંઈ ઓછી નથી.

સાહિત્યના રંગ ધુમેધુમે પડતો છે. યુગ સાહિત્યને પસંદાવે છે કે મનુષ્ય સાહિત્યને પસંદો આપે છે, તે તો આજનો સાહિત્યકાર જાણે. જે યુગમાં અલ્પ અને તત્ત્વજ્ઞાનની પિપાસા હતી ત્યારે વેદો અને ઉપનિષદો સર્જ્યા. જ્યારે ધર્મ અને નીતિના બોધપાઠની જરૂર હતી, ત્યારે રામાયણ અને મહાભારત લખાયાં. જ્યારે પ્રજાએ તૃંગાર અને પ્રેમ ઝીલવા માગ્યો, ત્યારે શાકુન્તલ અને મેઘદૂત લખાયાં. અત્યારે આમાંનું કેટલું સરજાય છે ? અત્યારના માક્ષરોને પણ વેદો અને પુરાણો સાહિત્ય સર્જવા પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે. અલગત યુગપસંદા માથે સાહિત્યની પંજુ બેસતી રંગ ધનૂની જાય છે; પણ ઘણી વાર એમ પણ બને છે કે

પ્રજ્ઞમાનસ ઝીલતું માહિત્ય સર્જનારનો માર્ગ સરળ ન હોય. એ માર્ગો હવે સરળ થવા જોઈએ; તેમજ માહિત્યમાં પક્ષો પણ ન પડવા જોઈએ.

મને આશા છે કે જનસમૂહની ઉન્નતિ, સાધતું સાહિત્ય સેરજવવા અને વિસ્તારવા આ અધિવેશન સક્રિય યોજના ધડવા માટે વિચારણા કરશે. એ ઉપરાંત, ખીજ અનેક સૂચનાઓ વિવિધ દિશાઓમાંથી થાય તેના ઉપર આ સંમેલન કાળજીભરી વિચારણા ચલાવી, આ પરિપક્વે અનેખી ભાત પાડતી બનાવે એવી પણ હું ઉમેદ રાખું છું.

આપણને દિવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલભાઈ જેવા નિષ્ણાત વિદ્વાન અને કુશળ નાવિક સાંપડ્યા છે, તે આપણું અહોભાગ્ય છે. આ સંમેલનને તેઓશ્રી સફળ બનાવશે, એની મને ખાત્રી છે. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી પણ આ મંડપમાં બિરાજે છે, તે આપણા કાર્યમાં પ્રેરણા પ્રેરશે, એવી મ્હારી શ્રદ્ધા છે.

વિદ્વાનોમાં વિવેક સ્વાભાવિક હોય છે, આથી હંમક્ષીર ન્યાયે, સ્વાગતની અમારી તુટિઓમાંથી પણ પ્રેમરૂપી ક્ષીર પીશે. એમ આપ સહુને વિનંતિ કરી, આ પરિપક્વે સંપૂર્ણ ફત્તેહ ધરણી, શ્રી કલાપીની પંકિતઓમાં હું વિરમીશઃ—

“ સેવા ધરં નવીન શી ચરણારવિન્દે ?

x x x x x

લાવી ધરં હૃદય તે નિજ સાથ લેજો;

ખીજે ખીવાડી મધુ અમૃત પુષ્પનું સૌ,

ખીજું: ધરે પ્રભુજી તે લઈ મમ રહેજો ! ”

વાતાંલપ, સારા સારા નિબંધોનું વાચન અને કાઠિયાવાડના કંઠસ્થ સાહિત્યથી આપનું મન અમે રંજન કરી રાખીશું કે કેમ, તે શંકા ઉપજાવે છે. આ ઉપરાંત, આજે સવારે સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના મુખ્યારક હસ્તે આપની સમક્ષ નાનું સરખું કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાયું છે. આ બધું જોટલું આપના મનોરંજન માટે છે તેટલુંજ, કાઠિયાવાડની અદ્ભુત કલા-કારીગરી બતાવવા સારૂં પણ છે. કલા એ માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ છે; પ્રગ્નશરીરના ચારે બાજુના ધસારાની અસર કલા ઉપર પણ દેખાય છે. જ્યારે કાઠિયાવાડની કલાઓ આમ ક્ષીણ થતી જાય છે, ત્યારે એ કલાઓ સજીવન થાય અને ચિરંજીવ ઉત્તેજન પામે એ જરૂરનું છે. આપ એ સર્વ સામગ્રીમાંથી કલાનાં તત્ત્વો શોધી તે કલાઓની પૂરી કદર કરશો, તો અમારું સ્વાગત કંઈક અંશે સફળ થયેલું ગણાશે.

મહારા બાપલુમાં આપ સાહિત્ય વિષે કંઈક નવું સાંભળવાની કદાચ આશા રાખતા હશો, તો મને બીતિ છે કે આપ નિરાશ થશો. હું સાહિત્યકાર નથી, કે મહારા લાકીમાં સાહિત્યકારો વસતા નથી; પણ આપ સહુના આગમનથી, લાકીમાં એક વખત પ્રેમગાથાઓ અને ધર્મગાથાઓ ગુંજતી, અને આંહી સાક્ષરોએ જૂતકાળમાં પોતાનાં પુનિત પગલાં મડિલાં, તેટલી સ્મૃતિઓ આજે તાજી થાય છે. સાહિત્યભક્ત કે સાહિત્યરસિક થવાના કોડ જેના હૃદયમાં જાગે તેના કોડ કે અભિલાષ સંતોષવામાં સત્તા, પદવી, કે સામાજિક દરજ્જાને અંતરાય પાડી શકે નહિ; અને મહારા બાપલુમાં પુરોગામી સાહિત્ય-પરિષદના પદવીધરાની તુલનાએ હું કદાચ ઉંચો ન અંકાઉં તેથી, મહારા કે લાકીવાસીઓના સાહિત્ય તરફ પ્રેમ કે ધગશ ઓછાં છે, એમ આપ ભાગ્યેજ માનો.

સાહિત્ય અને રાજ્યનો સંપર્ક તો યુગ યુગ જૂનો છે; શ્રી અને સરસ્વતીનો સંયોગ દુર્લભ રહ્યો છે; એટલે સરસ્વતી ઉપાસકને શ્રીપુત્રનો સાથ હોય તો સરસ્વતીની ઉપાસના વધારે સુંદર થઈ શકે. જેમ આર્યાવર્તના ભોજ જેવા આદર્શરાજ્યોએ સાહિત્ય પોષ્યાં છે, તેમજ ત્યારપછીના રાજવીઓએ પણ ચારણો અને આરોટોને સૈકાઓ સુધી પોષી લોકસાહિત્યનું સંરક્ષણ કરવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. ઉપરાંત, કાઠિયાવાડે આમવર્ગ-માંથી જેમ દરેક ક્ષેત્રમાં સર્વત્રેષ્ઠ પુરુષો આપ્યા છે, તેમ, સાહિત્યરસિક રાજવીઓ પણ આપ્યા છે. જમનંગરના શ્રીજમરાવળ, “પ્રવીણસાગર” જેવા અપૂર્વ મંથના કર્તા રાજકોટના શ્રી મેરામખુસિંહજી અને આજે આપ સહુ ન્યાં પધાર્યાં છો, તે રાજ્યના રાજવી શ્રી ‘કલાપી’ની સાહિત્યસેવાઓ પણ કાંઈ ઓછી નથી.

સાહિત્યના રંગ યુગેયુગે પડે છે. યુગ સાહિત્યને પથારી છે કે મનુષ્ય સાહિત્યને પથારી આપે છે, તે તો આજનો સાહિત્યકાર જાણે. જે યુગમાં ધ્વજ અને તત્ત્વજ્ઞાનની પિપાસા હતી ત્યારે વેદો અને ઉપનિષદો સર્ગ્યાં. જ્યારે ધર્મ અને નીતિના બોધપાઠની જરૂર હતી, ત્યારે રામાયણ અને મહાભારત લખાયાં. જ્યારે પ્રગ્નએ તૃંગાર અને પ્રેમ ઝીલવા માગ્યો, ત્યારે શાકુન્તલ અને મેઘદૂત લખાયાં. અત્યારે આમાંનું કેટલું સરજાય છે ? અત્યારના સાક્ષરોને પણ વેદો અને પુરાણો સાહિત્ય સર્જવા પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે. અસખત યુગપસંદા સાગે સાહિત્યરસી પણ અનેખા રંગ ધરતી. જાય છે; પણ ઘણી વાર એમ પણ બને છે કે

ધૃમ્મા નથી, એ વાત ખરી છે, પરંતુ એ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં કેદ થઈ રહેવું સ્વભાવતઃ જ તેમને માટે અશક્ય હતું. તેમના સ્વભાવને તો રાજકીય ક્ષેત્ર જેવું વિસ્તૃત ક્ષેત્ર જ માફક હતું. તે ક્ષેત્રમાં લાડી તેમને દેશાધાર કરવો હતો. દેશના ઉદ્ધાર વડે સાહિત્યનો ઉદ્ધાર છે, કારણ જે દેશ સ્વતંત્ર તેનું સાહિત્ય સ્વતંત્ર, એટલે દેશના ઉદ્ધારપર સાહિત્યનો ઉદ્ધાર પણ અવલંબે છે. કેવળ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં જ મન્યા રહેનારાઓ તેમને પોતા ને દીધા લાગતા. છતાં જો તેમનો મનોરથ પાર પડ્યો હોત તો એ પોતા ને દીધી વ્યક્તિઓ પર પણ તેમની કેતોહનો પ્રત્યાધાત ઘર્તા તે પણ કંઠે ને રીડી બનત. એમના અવસાનથી દેશને, અને ખાસ કરીને આપણા પ્રાંતને, ન પૂરી શકાય એવી ખોટ પડી છે. જેની ખોટ દેશને લાગે, પ્રાંતને લાગે, તેની સાહિત્યને પણ લાગે; કારણ અમુક પ્રાંત યા દેશનું સાહિત્ય તે પ્રાંત યા દેશની હિલચાલથી વિરક્ત રહી શકતું નથી. ઇશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે !

(બ) સ્વર્ગસ્થ ભાઈ મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાને અંજલિ આપ્યા શિવામ મહારાથી કે આપનાથી કેમ રહેવાય ? મહારો ને એમનો સંબંધ જૂનો હતો તેનાથીએ વધારે જૂનો સંબંધ એમના અને મહારા કુટુંબનો હતો. એમના પિતાશ્રી અને મહારા પિતાશ્રી, બંને આપણા પ્રદેશમાં નવી પદ્ધતિએ આપાતી કેળવણીનાં શેપાયેલાં બીજને પાણી પાછ ઉછેરનાર જે ગણ્યાગાંધ્યા તે વખતના કેળવણીકારો હતા, તેમાં માથે કાર્ય કરનાર મિત્રો હતા. ભાઈ મટુભાઈ આપણા સાહિત્યને ખીસવવા માટે લાગણીપૂર્વક મન્યા રહેતા અને તે કાર્યમાં તેમને સહકાર આપવાનું સહભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમનાં આદરેલાં એ શુભ કાર્યો અધૂરાં નહિ રહે અને નાતાલ સુધીમાં અમે તે પૂરાં કરી નાંખીશું એવી મને ખાત્રી હતી. વળી પોતે હાલ તરતમાં જ યુનીવર્સિટીના ફેલો તરીકે ચૂંટાઈને આવ્યા હતા. એટલે ત્યાં પણ જે થોડા ધણા ગુજરાતીઓ છે તેઓ સર્વે સંમત થઈ કાંઈ ઉપયોગી દિશામાં કામ કરીશું, એવી આશા હતી. પણ એ બધી આશાઓ એમના અકાળ અને એકાએક આકસ્મિક અને અણધાર્યા અવસાનથી ધૂળમાં મળી મઠ. એમની સાહિત્યસેવાઓ અમૂલ્ય હતી. એમના સ્પષ્ટ વક્તવ્યથી એમણે આપણાં માસિકોમાં એક અનેરી છાપ પાડી હતી. " સાહિત્ય " માસિક એમનું સદાયનું સ્મરણ્યિહ્ન રહી એક નિખાલસ સ્વભાવનો સાહિત્યવિદ્યાસી શું શું કરી શકે છે તેની હમ્મેશ યાદ આપતું રહેશે. " સાહિત્ય " ઉપરાંત પણ રા. મટુભાઈની સાહિત્યસેવા ઘણી કીમતી હતી. ઇશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે.

(ક) આપણા પારસીભાઈઓ મીંઠ કાવસજી હોડીવાળા, મીંઠ જી. કે. નરીમાન, સર જીવજીજી જમશેદજી મોદી, એમના આત્માને આપણે સૌ અંજલિ આપીએ છીએ. એ ત્રણે કલમખાજ જરયોસ્તીભાઈઓ સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા. તે ઉપરાંત ઠેક સુધી તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે મમતા દેખાડી હંમેશ તેની બહેતરી ઇચ્છતા. સંસ્કૃતના શાનને લીધે ગુજરાતી લેલીપર એમનો સારો કાબૂ હતો અને એઓ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે જે કાંઈ કરી ગયા છે તે અલગત મૂલ્ય વિનાનું નથી. ઇશ્વર એમના રૂઢને શાન્તિ બક્ષે.

(ડ) મહાંમ પીરોજશાહ જહાંગીર મઝબાન જેઓ ' પીગમ ' ને નામે ઓળખાતા અને જેઓ " બામે " ના અધિપતિ, -આહોરા અધિપતિ હતા, તેઓ પારસી ગુજરાતી

૧૧ મા, — લાઠીના ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ્-સંમેલનના પ્રમુખપદેથી અપાયલું વ્યાખ્યાન

(તા. ૩૧-૧૨-૩૩, રવિવાર, લાઠી)

પ્રમુખ: દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી,

એમ. એ. એલએસ. બી.

આભારદર્શન

મહેરબાન ઠાકોરસાહેબ, સન્નારીઓ અને સહગૃહસ્થો,

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના અગિયારમા સંમેલનના સત્કારમંડળે સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે મહારી ચૂંટણી કરી છે અને તેને આપ સર્વેએ બહાલી આપી છે તે બદલ હું તેમનો તથા આપ સર્વેનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. સાથે સાથે મારા પોતાના દક્ષિણિન્દુ-થી જોતાં મારે એ જણાવવું જોઈએ કે મને સંમેલનના પ્રમુખપદે સંવરવામાં સત્કારમંડળે, તથા તેને બહાલી આપવામાં આપ સૌએ મહારી યોગ્યતાને બદલે મહારા પ્રત્યેના પક્ષપાતને અગ્રસ્થાન આપી પ્રસ્તુત કરાવ કર્યો છે. પક્ષપાતી કરાવ એ ખરો ઇનસાફ કહેવાય નહિ, અને એ કરાવ સામે મહારે અપીલ નોંધાવવી હોય તો તે ક્યાં નોંધાવવી તે બાબત પણ હું ગુંચવણમાં પડ્યો છું: કારણ સત્કારમંડળના કરાવ સામે હું આપ સર્વેની પાસે અપીલ નોંધાવી તે કરાવ ફેરવવા માગણી કરી શકત, પરંતુ આપ સર્વેએ પણ તેને બહાલી આપી છે, તો હવે મહારે માત્ર આખા ગુજરાતનાં વિવાદસિદ્ધ બહેનો ને લામ્પઓ પાસે બીજી-સેકન્ડ-અપીલ નોંધાવવાની રહી: તે હું નોંધાવું છું. જો તેઓ પણ એ કરાવ બહાલ રાખશે તો હું હાર્યો કહેવાઈશ. જો બહાલ ન રાખતાં મહારી યોગ્યતા ને પાત્રતા વિરુદ્ધ ફેસફાલે આપશે તો હું નિતીશ: કારણ તેઓ અને હું એકમતના ચક્ષુ; એટલે જો મારી યોગ્યતા ન હોવાને લીધે આ પ્રમુખપદનાં અંગની ફરજો તથા જવાબદારી સારી રીતે અદા ન કરી શક્યો હોઈ તો તેનો ભાર, — તે બદલ ઇપકો-મહારે શિર ન રહેતાં મને ચૂંટનારા ઉપર રહેશે. એ બાબત રહેજ પણ મારી ખુશીપર રહેવા દીધી હોત તો હું તે માથે લેવાની ચોખ્ખી ના કહેત, અને તે પણ માત્ર શિષ્ટાચાર બાતર નહિ, પણ મહારં અંતઃકરણ તેની ના પાડતું હોવાથી જ.

શોકદર્શન

૨ આપણું કાર્ય શરૂ કરતાં પહેલાં છેલ્લા સંમેલન અને હાલના સંમેલન વચ્ચેના ગાળામાં જે સાહિત્યરસિક અને દેશોદ્ધારના રણક્ષેત્રમાં ધૂમનાર વ્યક્તિઓ સ્વર્ગસ્થ થઈ છે તેમના અવસાન બદલ તથા આપણને ગયેલી એટ મારે આપણા સંમેલન તરફથી અંતઃકરણપૂર્વક શોક દર્શાવવાની હું તમારી રજાથી આ તક લઉં છું.

(અ) મહત્ત વિદુલભાષ પટેલ મારા જૂના મિત્ર હતા. તેઓ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં

ધૂમ્યા નથી, એ વાત ખરી છે, પરંતુ એ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં કેદ થઈ રહેવું સ્વભાવતઃ જ તેમને માટે અશક્ય હતું. તેમના સ્વભાવને તો રાજકીય ક્ષેત્ર જેવું વિસ્તૃત ક્ષેત્ર જ માફક હતું. તે ક્ષેત્રમાં લડી તેમને દેશાધાર કરવો હતો. દેશના ઉદ્ધાર વડે સાહિત્યનો ઉદ્ધાર છે, કારણ જે દેશ સ્વતંત્ર તેવું સાહિત્ય સ્વતંત્ર, એટલે દેશના ઉદ્ધારપર સાહિત્યનો ઉદ્ધાર પણ અવલંબે છે. કેવળ સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં જ મગ્યા રહેનારાઓ તેમને પોતા ને દીલા લાગતા. છતાં જો તેમનો મનોરથ પાર પડ્યો હોત તો એ પોતા ને દીલી વ્યક્તિઓ પર પણ તેમની ક્ષેત્રનો પ્રત્યાઘાત થતાં તે પણ કંઈ ને રીડી જાત. એમના અવસાનથી દેશને, અને ખાસ કરીને આપણા પ્રાંતને, ન પૂરી રાકાય એવી ખોટ પડી છે. જેની ખોટ દેશને લાગે, પ્રાંતને લાગે, તેની સાહિત્યને પણ લાગે; કારણ અમુક પ્રાંત યા દેશનું સાહિત્ય તે પ્રાંત યા દેશની હિલચાલથી વિરક્ત રહી રાકવું નથી. ઇશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપો !

(બ) સ્વર્ગસ્થ બાઈ મદુભાઈ હરગોવિંદલાલ કાંઠાવાળાને અંજલિ આપ્યા શિવામ મહારાથી કે આપનાથી કેમ રહેવાય ? મહારા ને એમનો સંબંધ જૂનો હતો તેનાથીએ વધારે જૂનો સંબંધ એમના અને મહારા કુટુંબનો હતો. એમના પિતાશ્રી અને મહારા પિતાશ્રી, બંને આપણા પ્રદેશમાં નવી પદ્ધતિએ અપાતી કેળવણીનાં સંપાદકો બનીને પાણી પાઈ ઉછેરનાર જે ગણ્યાગાંઠ્યા તે વખતના કેળવણીકારો હતા, તેમાં સાથે કાર્ય કરનાર મિત્રો હતા. બાઈ મદુભાઈ આપણા સાહિત્યને ખીસવવા માટે લાગણીપૂર્વક મગ્યા રહેતા અને તે કાર્યમાં તેમને સહકાર આપવાનું સદ્ભાવ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમનાં આદેશો એ શુભ કાર્યો અધૂરાં નહિ રહે અને નાતાલ સુધીમાં અમે તે પૂરાં કરી નાંખીશું એવી મને ખાત્રી હતી. વળી પોતે હાલ તરતમાં જ યુનીવર્સિટીના ફેલો તરીકે ચૂંટાઈને આવ્યા હતા. એટલે ત્યાં પણ જે થોડા ધણા ગુજરાતીઓ છે તેઓ સર્વે મંમત થઈ કાંઈ ઉપયોગી દિશામાં કામ કરીશું, એવી આશા હતી. પણ એ બધી આશાઓ એમના અકાળ અને એકાએક આકસ્મિક અને અણધાર્યા અવસાનથી ધૂળમાં મળી ગઈ. એમની સાહિત્યસેવાઓ અમૂલ્ય હતી. એમના સ્પષ્ટ વક્તવ્યથી એમણે આપણાં માસિકોમાં એક અનેરો છાપ પાડી હતી. “સાહિત્ય” માસિક એમનું સદાયનું સમરણચિહ્ન રહી એક નિખાલસ સ્વભાવનો સાહિત્યવિશ્વાસી શું શું કરી શકે છે તેની હમ્મેશ નાદ આપવું રહેશે. “સાહિત્ય” ઉપરાંત પણ શા. મદુભાઈની સાહિત્યસેવા ઘણી કીમતી હતી. ઇશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપો.

(ક) આપણા પારસીભાઈઓ મીંઠ કાવસજી હોડીવાળા, મીંઠ જી. કે. નરીમાન, સર જીવણજી જમશેદજી મોદી, એમના આત્માને આપણે સૌ અંજલિ આપીએ છીએ. એ ત્રણે કલમખાજ જરથોસ્તીભાઈઓ સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા. તે ઉપરાંત ઠેક સુધી તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે મમતા દેખાડી હંમેશ તેની બહેતરી ઇચ્છતા. સંસ્કૃતના શાનને લીધે ગુજરાતી શૈલીપર એમનો સારો કાબૂ હતો અને એઓ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે જે કાંઈ કરી ગયા છે તે અલગત મૂલ્ય વિનાનું નથી. ઇશ્વર એમના રૂઢને શાન્તિ બક્ષે.

(ડ) મહંમદ પીરોજશાહ જહાંગીર મર્ઝબાન જેઓ ‘પીગમ’ ને નામે ઓળખાતા અને જેઓ “જમે” ના અધિપતિ, આહોરા અધિપતિ હતા, તેઓ પારસી ગુજરાતી

પત્રકાર તરીકે અને રમુજી વાર્તાઓ વગેરેના લેખક તરીકે મશહૂર થઇ ગયા છે, તેમના મૃત્યુથી સારા ગુજરાતી પત્રકારોની સંખ્યા ઘટતાં એ દિશામાં ઘણી ખોટી ખોટ આવી છે.

આ ઉપરાંત મહારે આદિ રા. રા. શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિતના દુઃખદ અવસાનની સખેદ નોંધ લેવી જોઇશે. અ. પંડિતે જીવન ચરિત્રના વિષયને પોતાનો કરી ગુર્જર ભાષાના આ અંગેને ' ભારતનાં સ્ત્રી રત્નો, ' ' ભારતના સંતપુરુષો ' વગેરે વાર્તાઓ લખી મમ્મદ કરી ગુજરાતી ભાષાની ઉચ્ચ સેવા કરી હતી.

મહારી મર્યાદા

૩ સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો ! મહારા પહેલાં આ ઉચ્ચ આસનને સો ટચના સોના જેવી સાહિત્યસેવા કરનારા દસ વિદ્વાનો શોભાવી ગયા છે. તેમનામાં કોઈ પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી તો કોઇ જૂના ગુજરાતી સાહિત્યના આજીવન અભ્યાસી, કોઇ વૈયાકરણી, તો કોઇ કેળવણી વિસ્તારનાર, કોઇ દિલસૂઝ યાને તત્ત્વચિન્તક તો કોઇ વિવેચક, એવા એવા સમર્થ મોહાઓ હતા. તેઓ પોતાની વિદ્વતાથી, ખાસ અભ્યાસ કરેલા વિષયપર પ્રમુખપદેથી આપેલાં વ્યાખ્યાનો વડે, આપણી સાહિત્યભૂમિમાં અવનવા પ્રકારનાં બી વાવી ગયા છે. કમનસીબે સાહિત્યના એવા કોઇ પણ ગૂઢ વિષયનો મહારો ખાસ અભ્યાસ નથી, એ મારી ખામી હું મમજી છું. રાજકોટના સંમેલન વખતે મહર્ષિ દિ. બ. અંગાલાલભાઈની પણ કંઈક મહારા જેવી જ સ્થિતિ હતી. તેમની ઉમ્મરનો મહોટો ભાગ તેમણે ન્યાયખાતામાં ગાળ્યો હતો. તેમને અર્થ-શાસ્ત્રના અભ્યાસનો ઘણો શોખ હતો, અને પરિણામે પોતે અતિ ઘણા વ્યવહારકુશળ હતા: છતાં તેમના વ્યાખ્યાનમાં જૂની ગુજરાતી કે અખંડાલીન ગુજરાતી, નરસિંહ મહેતાનો જન્મ-દિવસ યા મીરાંબાઈનો સમય, નરસિંહના મમયમાં કે તેની પૂર્વે વપરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ, એવા એવા કોયડા પર વિવેચન કરી, તે કોયડા ઉઠેલવાની દિશામાં કશી સૂચના કરવાનો માર્ગ તેઓ લઇ શક્યા નહતા. મહારી દસા પણ તેવી જ છે; એટલે હું તો માત્ર આપણા સાહિત્ય સમુદ્રને હલમલાવી રહેલા એક બે પ્રશ્ન ઉપર જ મહારી અલ્પમતિ મને જે સૂચવે છે તે અનુસાર આપની સમક્ષ કંઈક વિચારો, વિચારણા માટે, રજી કરીને તેમ જ એ વિચારને અમલમાં મૂકવા કંઈક સૂચના કરીને મને પોતાને ફેતફૂત થયેલો મમજી.

સદ્ગત કલાપીને અંજલિ

૪ નામદાર કાકોર સાહેબ ! આ સંમેલનને કપી જૂમિમાં મળવાનું પ્રાપ્ત થયું છે તે અત્રે બેગી થયેલા મંડળીના ધ્યાન બહાર નથી. લાડી એટલે માહિત્યતીર્થ. જેણે પોતાનો બાપકો વારસો જતો કરી એક રાજાએ અદા કરવાની ફરજ, એક નૃપતિએ માણવાના વિશ્વાસ ને સુખ, એક રાજકુટુંબીએ ભોગવવાનું ઐશ્વર્ય, એ બધાને તુચ્છ ગણી, તેનો અનાદર કરી-માહિત્યવિશ્વાસને જ પોતાનું ધ્યેય ગણ્યું; સાહિત્યરસમાં મસ્ત રહી. પોતાના જેવા જ માહિત્યરસિકોને પોતાને આંગણે નોતરી, બોલાવી, રાખી, તેની પવિત્રતામાં વધારે કર્યો; ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, મણિચંદર ભટ્ટ, જટાચંદર (જટિલ) એવા એવા મમર્થ વિદ્વાનોને પોતાના ગુરુ બનાવી તેમના શિષ્ય બનવાનું પદ વગર આનાકાનીએ જે રાજવીએ સ્વીકાર્યું, તે

નામદાર લાઠી કંદેર માહેબ
તથા
શ્રી. કનૈયાલાલ બાલુકાલાલ મુનશી

રાજવી સાહિત્યકારની રાજધાનીમાં આ સાહિત્યસુત ઉત્તરવાસુ મહાશય ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કાંઈ ધધરી સંકેતજ હું જોઉં છું. “કલાપી” ગયા, પરંતુ તેઓ આ ભૂમિને કાંઈક એવું આકર્ષણ સોંપતા ગયા છે કે જેથી તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ તે આકર્ષણને વશ થઈ, તેમની જિંદગીના ખ્યેયને પોષાત પોતાનાથી અનુભવ કરી રહ્યા છે. જો તેમ ન હોત તો “સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા” એ કહેવત ખરી પડત: પરંતુ સાપ ગયા બાદ પણ આપણે કેવળ લીસોટા-સાપ ગયાની નિર્જીવ નિશાની-જોતા નથી; પરંતુ સક્રિય, સજીવ, ચેતનવંતો સહકાર જોઈએ છીએ. જો “કલાપી” નો આત્મા સ્વર્ગમાંથી આ પાર્થિવ દિલચાલો પર નજર રાખતો હશે તો જરૂર તેને આથી અવલુન્નીય સંતોષ થતો હશે, કારણ પોતે જીવતાંજીવત જ ન કરી શક્યા તે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ કરે છે.

નામદાર કંકાર સાહેબ ! આ સંમેલન ભરવા દેવા માટે, તેના કાર્યકર્તાઓ જોડે આવો. સારો સહકાર કરવા માટે, અને એ રીતે સદ્ગત “કલાપી”ના આત્માને સ્નેહની અંજલિ અર્પવામાં અમને સૌને ભાગ લેવા દેવા માટે, તમારો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો છે.

કાઠીયાવાડની શ્રેષ્ઠતાનાં લક્ષણ

૫. લાકીને ગુજરાતમાં અને કાઠીયાવાડમાં મગહર બનાવનાર “કલાપી” એ માત્ર કાળો ને ગરબો કે ગદ્ય લેખો લખીને સંતોષ માન્યો નથી. “હમીરજી ગોહેલ”ના લેખકને ઇતિહાસનો પણ શોખ હતો, અને તે કાઠીયાવાડના વતનીને માટે સુસંગત જ હતું. કાઠીયાવાડ એટલે શું? નહિ કે કાઠીયાવાડની શ્રેષ્ઠતાદર્શક પેલા લોકપ્રિય સંસ્કૃત શ્લોકમાં,

સૌરાષ્ટ્રે પશ્ચરત્નાનિ, નદીનારીતુરંગમાઃ ।

ચતુર્થે સોમનાશ્ચંચ, પશ્ચમં હરિર્દર્શનમ્ ॥

તો માત્ર પાંચ જ શ્રેષ્ઠતાઓ બતાવી છે: કાઠીયાવાડની નદીઓ, સ્ત્રીઓ, ઘોડીઓ, પ્રભાસમાં સોમનાથનાં દર્શન અને હારિકામાં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન. પરંતુ કાઠીયાવાડમાં એ ઉપરાંત બીજું ધણું છે, કે તે જેની શ્રેષ્ઠતા સાબિત કરે છે. ગુજરાત (હાલ જેને આપણે ગુજરાત સમજીએ છીએ તે) માં જે જે કાંઈ આજા પાતળા રૂપમાં જોવામાં આવતું તે કાઠીયાવાડમાં પૂર્ણ કલાએ પહોંચેલું જોવામાં આવતું.

(ક) કાઠીયાવાડ એ વીરભૂમિ હતી. કાઠીયાવાડી ક્ષત્રાણીને રાજપૂતાણીની કૂંચેકૂંચે વીરો પાકતા. કાઠીયાવાડને ગામડે ગામડે તે તે ગામડાંઓનાં વતનીઓનાં શૌર્યને પરાક્રમનાં સ્મરણચિહ્ન આજે પણ જોવામાં આવે છે. ગામડાંને પાદરે ઉભા કરેલા પાળીયાના પત્થરો અને ચણેલી ફેરીઓના કાયાજ જે બરાબર ઉકેલવામાં આવે તો તેમાંથી વીરતાના, શૌર્યના, આંધળાંયાં કર્યાના, સ્વમાન જાળવવા માટે આપેલા ભોગના કેટકેટલાએ બનાવેલા પ્રસિદ્ધિમાં આવે ! કાવરની નસોમાં પણ જોરથી લોહી વહેવડાવે એવાં કેટલાંએ દૃષ્ટાંતો મળી આવે ! સાથે સાથે કાઠીયાવાડ એ અહારવટીયાઓ-Robin Hood-ની ભૂમિ છે, એ પણ ભૂલી જવું જોઈએ નહિ.

(ખ) કાઠીયાવાડ એ ભક્તોની ભૂમિ હતી, જોલીઆ. સંતોની ભૂમિ હતી આજે પણ

કાઠીયાવાડમા જોટલા " ભગત " મળી આવે છે તેમાનો સોમો ભાગ પણ ગુજરાતમા મળી આવતો નથી કાઠીયાવાડે નરસિંહ મહેતા ને લોખંડે ભગત ગુજરાતને આપ્યા છે, પણ એ તો અતિ ઘણી ભણ્ણીતી-જગજાહેર વ્યક્તિઓ પરતુ ત્યાર પછી પણ આજની ધડીએ પણ કાઠીયાવાડમા કેટલા ભગતો છે તેની ગણતરી કરવામા આવે તો તે જરૂર ઘણી મોટી સંખ્યા મળી આવે, ગુજરાતમા મળી આવે ત્યાં કરતા તો વિશેષ ખરી જ, અને તે કયા વર્ગમાથી- મોટે ભાગે જે હિન્દુ વર્ગ કહેવાય છે તેમાથી નહીં, પરતુ રખારી, ભરવાડ, એવા પછાત ગણાતા વર્ગમાથી, હરિજનોમાથી પણ મળી આવે તો નવાં નહિ નવા ભગત હોય ત્યાં ભજનો, ભજનીયા ખરા જેણે કાઠીયાવાડના ગામોમા, અને વિશેષ કરી હરિજનોનાં વાસમા એ ભજનો ગવાતા, એ ભજનીયાઓ લલકારાતા સાંભળ્યા હશે, તેમણે જરૂર તેને ન બૂલાય ન બૂસાય, એવો પોતાના જીવનનો રહાવો માન્યો હશે માત્ર એક એકતારો, તેની ટુનટુનીનો અવાજ, અને ખીજ બધાઓ એ અવાજ જોડે અકતાન યજ્ઞ જમ, ભજનના વસ્તુમા ઓત-પ્રોત યજ્ઞ જમ, ખીજ વિષયોનું તૂટ પૂરતુ જ્ઞાન બૂલી જમ, જે ધૂન મચાવી રહે છે, તેનો ચિતાર આપવો મુશ્કેલ છે જે જુએ ને સાંભળે તેને તેના ખ્યાલ આવી શકે એકતારો-તંબૂરો એવા ભજનોમા કંઈક અનોખી જ ચેતના અને આદ્રતા રહે છે તંબૂરો ન હોય તો એની મજાજ આવતી નથી, તેથી જ મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રિય ભજનોમાના એકમા ગવાયુ છે કે,

“ તૂટયો મ્હારો તંબૂરો તાર, ભજન અધૂરું રહ્યું રે ”

(ગ) કાઠીયાવાડ, એ ભાટચારણોની જૂમિ છે ગુજરાતમા એટલા રાજા, મહારાજા, કાકિરો, જાગીરદારો, જમીનદારો કે ઇન્સપેક્ટરો રહ્યા નથી કે જે ભાટચારણોને પોથી શકે એ વર્ગના પોશીદા તો રજવાડી વર્ગમાથી મળે એટલે એમનો વાસ પણ ન્યાં રજવાડું હોય ત્યાંજ હોય, અને ન્યાં ભાટચારણોનો વાસ ત્યાં લોકસાહિત્ય ને લોકવાર્તાનો વાસ * આપણું એ વિશાળ કંઈક સાહિત્ય હજુ સુધી જળવાઈ રહ્યું હોય તો મુખ્યત્વે એ વર્ગને લીધે અને પછી રા. મેઘાણી, અને રા. રામચુરા જેવા સમ્રાટોને લીધે

(ધ) કાઠીયાવાડ એટલે દૂહા-લોકદૂહા-પ્રેમશોર્મની વાણીપ્રચુર દૂહાની જૂમિ દૂહાની 'કોટીનું' કોષ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય ભાગ્યે જ ગુજરાતમા મળી આવે વર્ષા ઝવટમા, ઝીણા ઝીણા, ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હોય, વ-એ આડી નદી યા નાળુ હોય, અને દૂહા લલકારનારા એ નદી યા નાળાને આમસામે કિનારે ઉભા રહી, ડામપર શરીર ટેકવી, ન્યારે એક ખીજા જોડે વાદમા-હરીશ્ચંદ્રમા ઉતરે છે, ત્યારે એ દૃશ્ય, એ દૂહા ગાનારની તન્મયતા જોઈ આપણે તમા ગુજરાતવાસીઓ હૃદય પામી જઈએ છીએ

(ચ) કાઠીયાવાડ એ કચ્છની માથક, (હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના એક અમુક કાળમાં કચ્છ એ કાઠીયાવાડનો ભાગ ગણાતો) માહમની જૂમિ હિંદુસ્તાનનો કોષ પણ પ્રદેશ ત્યો. અલ્લેદા, બંગાળા કે મદાસ, પંજાબ કે મધ્યપ્રાન્, વગણી કે દક્ષિણ દેશમાદ, તે કાઠીયાવાડી વગરનો નહિ હોય, એટલે કાઠીયાવાડી વેપારી, કાઠીયાવાડી હુન્દરી માણસ, * ખરીગર-

* લોકસાહિત્ય ને લોકવાર્તા એટલે જેને અંગ્રેજીમા Folk-lore ને Folk Tale કહે છે તે.

* Artisan

સુધાર, મેચી, કડીયો, હેવટ કાઠીયાવાડી મળુર (કાઠીઓ) તો ત્યાં જડશે જ જડશે. કાઠીયાવાડી વેપારી, તેમાં વિશેષે કરીને મેમણુ કામ, ક્યાં નહીં જડે ? કાઠીયાવાડી મેમણુ, વહોરા અને હિન્દુઓ, દેહ લંકામાં જન્મ વસ્યા છે. ‘ લંકાની લાડી અને ધોધાનો વર ’ એ જૂની લોકિકિત પ્રસિદ્ધ છે. જ્યાં આદિ હરહરના બેટા જૂના કાળથી કાઠીયાવાડીઓથી વસ્યા હતા. મદરામાં તો એક આખી વણકર કેમ સૌરાષ્ટ્રી કહેવાય છે. કાંઈ જૂના વખતમાં કાળનાં-વખાનાં-માર્ગો ધણાં કુટુંબો ત્યાં જન્મ વસ્યાં તે પાછાં કાઠીયાવાડ આપ્યાં જ નથી. કાઠીયાવાડ દ્વીપકલ્પના કિનારાનો વતની, વહાણવટી, ખારવો કે વેપારી, જૂના વખતથી સાહસ ખેડી ક્યાં નથી ગયો ? ને આજે પણ ક્યાં નથી જતો ? પોરબંદર કે વેરાવળથી એડન, બ્રિદ્જ જવું તે એને મન ખાડી ઝોળંગવા જેવું છે. કાલીકટ-કેપ્સીનની સફર આજે પણ ખુશખુશાલ રીતે કાઠીયાવાડનો ખારવો કરે છે. ધોધાનો લારકર ચીન, જપાન ને વિશ્વાવતની સ્ટીમરપર હિન્દુ અને હિન્દી ઉતાડ્યોનો મ્હોટો મદદગાર થઈ પડે છે. જંગલ્યાર જવું ને આવવું તે તેને મન રમત છે. પૂર્વ આફ્રિકાનાં જંગલોમાં કાઠીયાવાડીઓ મંગળ કરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને સત્યાગ્રહ ને સાહસના પાઠ એક કાઠીયાવાડીએજ ભણાવ્યા. એ સાહસિક નરોની ભૂમિમાં શૌર્ય, પરાક્રમ, વીરતા, નિડરતાનાં ન દર્શન થાય તો ખીજે ક્યાં થાય ?

કાઠીયાવાડમાં ઇતિહાસનાં ભરચક સાધનો

૬. ગુજરાતમાં મરાઠાઓના આક્રમણ પૂર્વે પણ મોગલ શહેનશાહત તરફથી નીમાઈ આવતા સખાઓની હકૂમતના સમયમાં જે અધ્યાધી આવતી તેનો પડથો કાઠીયાવાડમાં પણ પડતો. મોગલ શહેનશાહતની પડતી અને મરાઠાઓની ચઢતીને પરિણામે એ અધ્યાધ્યાધીમાં ઝોર વધારો થયો. સાર્વભૌમિક સત્તા ઢીલી પડતાં ઠેકઠેકાણે બળવા, બંડ અને કાઠીયાવાડમાં જેને ધિંગાણાં કહે છે તે કાઠી નીકળ્યાં. અને રાજ, મહારાજ અને કોકોરો તો શું પણ જમીનદારો ને ઇનામદારો પણ સ્વતંત્ર થવા મથ્યા. એ સ્વતંત્રતા મેળવવા તેમને લડવું પડ્યું અને માહોમાહિના વિગ્રહમાં ન્હાના ન્હાના ગામડાવાસી ક્ષત્રી રાજપૂતોને પણ કાં તો સ્વરક્ષણ માટે અથવા આક્રમણ અંગે હિમ્મત ને બહાદુરી, શૌર્ય ને વીરતા, દખલવાં પડ્યાં. એ હિમ્મત ને એ બહાદુરીના ઇતિહાસનું ચિત્ર જે કાંઈ કાંઈએ ઇતિહાસલેખક નીકળી આવે તો તેની પીછી તેને શોભતા રંગમાં ચીતરી શકે. ગામડાનાં પાળાયાં ને દેરડીઓ, ગામમાં પા આસપાસ રહેના આરણ્ય અને ભાટો, શરવીર લડવૈયાના કુટુંબીજનો, તે લેખકના હાથમાં તે ઇતિહાસ માટેનાં સાધનો મૂકી શકે.

ફારસીના જ્ઞાનની જરૂરત

૭ કાઠીયાવાડનાં ગામેગામનો ઇતિહાસ વખવો શક્ય છે. એ વિષયનો વિચાર કરતાં આપણા માહિત્યમાં જેની મ્હોટામાં મ્હોટી ખોટ છે તે વિષય પર આવું છું. પુરાણા ગુજરાતનો, મધ્યકાલીન ગુજરાતનો એટલે આવડ, મોલંકી, વાઘેલા વંશનો અને ત્યારબાદ મુસલમાનાં હકૂમત નીચે રહેલા ગુજરાતનો જેવો એકલે તેવો ઇતિહાસ કણ લખાવો છે. એ લખવાના માર્ગમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ છે, પરંતુ તે ન ઉકેલાય તેની નથી. ખરચની બાબત દૂર રાખીએ તો પણ એને આટલે લાયક કાર્યકર્તાઓની ખામી છે. એ કાર્ય એક માણસનું

નથી, તેને માટે લેખકોના એક આખા ઝુમખાની જરૂર છે શિલાલેખ તામ્રપત્ર, નાપત્ર, તખ્તીઓ, મિક્કા, સનદો, પરવાના, ફરમાનો, વગેરે લેખો જે જે ભાષામાં લખાયા હોય તે તે ભાષા ઇતિહાસના લેખકે જાણવાની જરૂર છે. ડરણુ કાષ્ઠ દરેક લેખ, પત્ર, સિક્કો કે સનદ વગેરે તેના ભાષાતર બહાર પડ્યા નથી મુખ્યત્વે જે એત્રણ ભાષાની મહિતીની જરૂર છે તે મંસ્કૃત, ફારસી અને મરાઠી આપણા અત્યાર સુધીના ઇતિહાસના લેખકોમાં મોટે ભાગે ફારસી પ્રત્યે ઉદ્ધસીનતા જોવામાં આવે છે. ફારસી ભાષાએ ગુજરાત-કાઠીયાવાડના રાજકીય વ્યવહારમાં કેટલો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે, તે આ સંમેલન સમક્ષ કહેવાનું હોય નહિ ફારસી ભાષા તે વખતના રાજકર્તાઓ-મુસલમાનો-ની દરબારી-રાજા-ભાષા હતી, એટલે બધો રાજકીય પત્રવ્યવહાર અને અન્ય વ્યવહાર એ જ ભાષામાં થતો ફરમાનો ને પરવાના, હુકમો ને મનદો, એ જ ભાષામાં લખાતા અને છેવટ શિષ્ટ વર્ગમાં પરસ્પર વ્યવહારમાં* પણ એ જ ભાષા વપરાવા લાગી, અને તે એટલે સુધી કે ખુદ ગુજરાતમાં વેચાણ-સાટાણ ને ગીરના ખતપત્રો, મહોમાહેના કબાલા અને લાડાવિદ્યો પણ ફારસીમાં જ લખાતી. ટૂંકામાં હાલ અંગ્રેજ ભાષા, આપણા જીવનવ્યવહારમાં જે સ્થાન લઈ બેઠી છે તે સ્થાન તે વખતે ફારસી ભાષા ભોગવતી હતી, એટલે કાષ્ઠ નહિ તો મુમનમાની હકૂમતના મમનનો સાચો ઇતિહાસ જાણવા માટે ફારસી જાણવા વગર આપણે ટૂંકો નથી

ફારસી ભાષામાં ગુજરાતના ઇતિહાસો

૮ ફારસી ભાષામાં લખાયેલા ગુજરાતના ઇતિહાસોની ઉપયોગિતા વિષે હું હમણાજ કાષ્ઠ કહીશ પરંતુ તે પૂર્વે ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોની તવારીખ સબંધી ફારસી ભાષામાં લખાયેલા લેખ કેવી રીતે મદદરૂપ થઈ પડે તે જણાવીશ સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, ખંભાત, અને વડોદરામાંની જૂની મસ્જિદો ને મકબરામાં મળી આવતા શિલાલેખો પરથી અગત્યની ઘણીએક હકીકત મળી આવે છતાં તે સબંધમાં આપણે એદરકાર રહીએ ડીએ

ઉદાહરણ માટે હું મહારાજા જ દાખલો આપીશ ભરૂચમાં જૂના બજારને ડોડે એક ન્હાની મસ્જિદ મસ્જિદ છે હું ન્હાનો હતો અને જ્યારે ગુજરાતી નિશાનમાં જતો ત્યારે આવતા ને જતા બંને વખતે એ મસ્જિદ પાસે થઈને જતો. ત્યાંબાદ મહોદી ઉમરે પણ કાષ્ઠ મે કડો વખત એ રસ્તેથી હું ગયો આવ્યો હોયશ, પણ એ મસ્જિદ વિષે કાષ્ઠ પણ હકીકત જાણવા મને કુતૂહલ થયેલું નહોતું છેવટ ગયે વરસે ભરૂચની આસપાસના એટલે ઇદગાહ, બાવા રેનની ટેકરી, વગેરે પર કોતરેલા ફારસી શિલાલેખ જોવા ભરૂચના કાજસાહેબ જોડે જતા તેમણે એ મસ્જિદ પણ મને દેખાડી અને ત્યાંના લેખ વાચનાં મહમદ તઘવખના વખતની, તેની બાધેવી એટલે ૧૦૦ વરસની જૂની એ મસ્જિદ નીકળી એને વિષે ભરૂચના કોઈ અહેવાલમાં પ્રસારો છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી, પરંતુ મહમદ તઘવખ ભરૂચમાં આવેલો, દશિલુમાં જતા કે કોષ્ટ મીજ વખત, એટલું તો તેના પરથી મમગય છે

શ્રી શર્મા ગુજરાતી મલામાં સાચરી ગણેલાં કેટલાંક જહાગીર, સાહજહાન બાદશા-

* દાખલા તરીકે આજથી સો સવાસો વર્ષ પર સુરતના દિવાનજી કુટુંબના મીડાશમે વાંચના ગારના ચોપડામાં પોતાના નામમાં ફારસીમાં લખી આવેલા હવા

હનાં ફરમાનો છે. તેમાંથી ધણી અગત્યની બાબતો મળી આવે છે. શાન્તિદાસ ઝવેરીનું મુગવાઇ દરબારમાં કેટલું ચર્ચણ હતું, શત્રુજયની જ્ઞાના યાત્રે તેટલો વખત જીવદિંસા થતી તેણે કેવી રીતે બંધ કરાવેલી, એક જૈન ધર્મશાળા ફેરવી ઔરંગઝેબે મસ્જિદ બનાવેલી તેને ફેરવી પાછી ધર્મશાળા કેવી રીતે બનાવરાતી, વગેરે મહત્વની ધણીએક બાબતો પર તેથી પ્રકાશ પડે છે. સ્થાનિક ઇતિહાસને તો એ લેખો જરૂર ઉપયોગી થઇ પડે જ; પરંતુ વધારામાં ને ઉપરથી તે મોઝલ શહેનશાહો પણ હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યે કેટલી લાગણી ને સહિષ્ણુતા બતાવતા તેનો આપણને તવારીખી પુરાવો મળે છે.

એવી જ રીતે બીજી કેટલીક અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાનની આપેલી ફારસી સનદો સ્વર્ગસ્થ ઇસ્લામ સૂરશમ દેસાઇ—“ગુજરાતી”ના મહુમ અધિપતિ—ના ચિરંજીવીભાઇ નટવરલાલ તરફથી અને બતાવવામાં આવી હતી. એઓ મૂળ સુરતના દેસાઈ છે. તે દેસાઈ-ગીરી અંગે એમના વડવાઓને હાંસીટ બાલુનાં અને સુરત ભરચનાં બીજાં ગામડાંઓના મીઠાના અગરોનો ઇન્જરો મળ્યો હતો. એ “નમકચાર” એટલે મીઠાના ઇન્જરોનો કારભાર એ વખતે કેમ ચાલતો હતો, ઇન્જરદારને મહેનતાણું શું આપવું અને વેપારીને વટાવ કેટલો આપવો ને વાજબીની મજુરી કેટલી, તેની વિગત તેમાં જણાવાઇ છે અને તેથી જળવાઇ રહી છે.

આવી જ્ઞાનનાં થોડાંબંધ ફરમાનો, સંખ્યાબંધ સનદો, અને પારાવાર પરવાના, ગુજરાત ને કાઠીઆવાડનાં સેંકડો જાગીરદાર, મજબૂદાર, દેસાઇ અને જમીનદાર કુટુંબો પાસે આજે પણ મોજૂદ હશે. એ સનદો રમાયે વીટાળેલી પડી રહે તેના કરતાં તેના આવા તવારીખી અભ્યાસમાં ઉપયોગ થાય, તો તેમાંથી કંઇ નહીં તો કેટલીક સ્થાનિક બાબતો તો ઇતિહાસના એકાંકમાં ગોઠવી શકાય.

મિરાતે અહમદી

૯. ગુજરાત કાઠીઆવાડના ફારસીમાં લખેલા ઇતિહાસો છે, ને તે ધણી જ ઉપયોગી છે. ગુજરાતના ‘મિરાતે સિકંદરી’ ને ‘મિરાતે અહમદી’ તથા તવારીખે ફિરસ્તામાં ગુજરાતને લગતો ભાગ છે. એમાં કાઠીઆવાડના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે. કાઠીઆવાડ આખાનો ફારસીમાં લખાયેલો ઇતિહાસ નથી. પરંતુ રણછોડજી દિવાનની ‘તવારીખે સોરાઠ વ હાલાર,’ જે કે બહુ જૂનો લેખ નથી, તો પણ કાંઈક અંશે કાઠીઆવાડ સમરતના ઇતિહાસની ખોટ પૂરી પાડે છે.

આ બધા ઇતિહાસના, ત્રયોમાં ‘મિરાતે અહમદી’ ને ઉંચું સ્થાન આપવું ઘટે છે. ઇતિહાસ માટે સાધન ભેગાં કરી ઇતિહાસ લખવાની આપણા મુસલમાન ભાઈઓને નૈમર્ગિક સુરણા થઇ છે; અને તે વૃત્તિને વધ થઇને જ ‘મિરાતે અહમદી’ ના લેખકે ધણી ખૂરકેલીઓ વેદી ઇ. સન ૧૦૦૦થી ૧૭૬૦ સુધીના ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધન ભેગાં કરી ઇતિહાસ લખ્યો છે. તેમાં ઔરંગઝેબના ગુજરવા (ઇ. સ. ૧૭૦૭) બાદનાં જે પચાસ માઠ વરમનો પાણીપતની લડાઇ સુધીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે, તે તો એ અંધકારની પોતાની હયાતીમાં બનેલા બનાવો—જે કેટલાક બનાવોમાં પોને તથા તેના પિતાએ ભાગ લીધેલો નેચ

બનાવે—ની હકીકત છે, એટલે એ પુસ્તક ધણુ જ કીમતી ગણાન એ પુસ્તકની ફારસી નકલ ઘણી જુજ મખ્યામા મળે છે એક મારી નહીં જ, બા ભોગનાથભાઈ પાસ હતી તે લહીઆઓની ધણી જુનોથી મુક્ત હતી એક ખીજી મુખ્યની યુનીવર્સીટીની લાઇબ્રેરીમા છે તે જૂનાગઢના વૈષ્ણવ નાગર વરજદાસ વતે ૨ ગીલદામની પોત સુર ૧૦ સવત ૧૮૮૧ (ઇ સ ૧૮૨૫) ની લખેની છે પણ એ પુસ્તકની જેટલી નકલો મળી આવે છે તેમાની ધણી ખરી પુષ્ટગ અશુદ્ધ તથા અધૂરી મળા આવે છે એટલે નામદાર ગાયકવાડ સરકારની ઓરિએન્ટલ સીરીઝમા પ્રોફે ઝેચદ નવામઅલીએ સંશોધન કરી જે આવૃત્તિ બહાર પાડી છે તે જ સારી વિશ્વાસનીય ગણાય છે એ ગ્રંથના ત્રણ ભાગ છે એક જૂના ગુજરાત તથા ફરોખસિયરના સમય સુધીનો ભાગ, ખીજો ત્યારબાદથી પાણીપતની લડાઇ સુધીનો ભાગ, અને ત્રીજો ખાતિમે એટલે પૂરવણીનો આ ત્રણ ભાગમાથી પહેલો બહુ ઉપયોગી નથી, જે કે તેમા મોગન શહેનશાહે તરફથી કાઢવામા આવેના ફરમાનો, પગવાના અને ખીજા હુકમોની અસલ પરથી નકલો આપવામા આવેની હોવાથી તેટલા પૂરતા તે કીમતી થઇ પડે છે એ ભાગનું ગુજરાતીમા ભાષાન્તર થયું છે પરંતુ એ ભાગ ધણો ખરા મિરાતે સિકદરીને આધારે લખાયેલો હોવાથી ને મિરાતે સિકદરીનું અગ્રેજીમા ભાષાન્તર થયેલું હોવાથી તેમાની હકીકત મેળવવી સુનલ છે ખીજા ભાગનું કે જેમા લેખકે પોતે જોયેલી અનુભવેલી હકીકતનું વર્ણન આપ્યું છે તે આખાનું ભાષાન્તર અગ્રેજીમા, કે ગુજરાતીમા હજી પ્રસિદ્ધ થયું નથી અગ્રેજી ભાષાન્તર મી. સેડન કરે છે એમ સમગ્ર થ છે તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર મહારા તરફથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઇઝીને કરી આપવામા આવ્યું છે ને તે કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થાય છે

એ પુસ્તકમાં ગુજરાતની તે વખતની અધાધુધીનું આબેહુમ ચિત્ર દોરવામા આવ્યું છે ખુશાલચંદ ઝવેરી નગરશેઠ, કપૂરચંદ લણમાળી રેશમી કાપડના વેપારીઓના મહાજન શેઠ ગગાદાસ વગેરે તે સમયના હિન્દુ શેઠાઓની રહેણીપરણી, મુરકેનીઓ અને તેમનાપગ આરી પડતી આદત, ને ગુચની ઉંડેનું ધણું મારૂ વર્ણન તેમા છે મારવાડી મૂળાઓ તથા તેમના નાપળો (પ્રતિનિધિઓ) હિન્દુ હોવા છતાં મારવાડમા ધર્સો હડી જવા માટે હિંદુ મુમલમાન પર જે એકમરમો જીનમ ગુજગતા તેની મપૂર્ણ વિગત તેમા છે મુમલમાન હાકમો પણ લોભગતિને વશ થઇ જે નાસ ગુજરતા તેનું નિષ્પત્તપાત ક્યન તેમાં છે લેખક યુગ્મ મુસલમાન હોવા છતાં આખા લેખમા તેણે ગોક પણ કઠોર શબ્દ જેવો કે કાફર, મહેલ (અશાન), જહન્નમ (નરક) માં જવાને લાપક-હિન્દુ કામને માટે વાપર્યો નથી, પરંતુ મારવાડીઓના જીનમ પ્રત્યે તેનું નોહી ધણુ ઉકળી આવે છે ત્યારે તેમને માન તે “મારવાર” એવે “ મર્પ જેવા ” કહી મારવાગ (મારવાડ) શબ્દપર પ્રત્યે કરે (રચે) છે અમદાવાદના સ્થાનિક ઇતિહાસને લગતી એમાથી ઘણી હપીકત મળી આવે છે ને લાઇબ્રેરીમા ચિત્રાવ ભામરાવને તો તે ધણુ ઉપયોગી થઇ પડવું જોઇએ

પરંતુ એ ગ્રંથની પૂરવણી એ તો એ લેખકની મર્વોત્તમ ને મર્વોશ ઉપયોગી કૃતિ છે જેમ અનુન ફઝલની આપને અકનરી આખા મોગન મામાનની વ્યવસ્થાની કૃતિ પૂરી પાડે છે, તેમ મિરાતે અહમદીની ફૂરવણી મુખ્યત્વે અમદાવાદની સ્થાનિક વ્યવસ્થાની અને ગૌણ પક્ષે

ગુજરાતની વ્યવસ્થાની કૃત્રી પૂરી પાડે છે. અમદાવાદના રસ્તા, અમદાવાદના દરવાજા, ચકલા ને થાણાં, પરં ને વાડિયો, કૂવા ને વાવ, મંડાઇ ને ઇસ્પીતાલ, અમદાવાદમાં વસતી પચરંગી પ્રજાનાં મૂળ ને રીતરિવાજ, એ સૌ એમાં આપેલું છે. ગુજરાત કાઠીયાવાડના હિન્દુ મુસલમાનનાં પવિત્ર ધામો, રેળાઓ, નદીઓ, પવિત્રો, બંદરો વગેરેનું સંપૂર્ણ વર્ણન તેમાં છે. આખા ગુજરાતના ઓલીયા, પીરના ઓરસો, મુસલમાન સાધુસંત, લેખકો વગેરેનાં ચિત્રો પણ એમાં જોવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ કેવી રીતે ઇસ્લામમાં વટબો તેની દંતકથા કહેવાનું પણ એ લેખક જૂલ્યો નથી. એની ખરી કદર કરવા માટે તો એ પૂરવણી અસલ જ વાંચવી જોઇએ.

તવારીખે સોરઠ

૧૦ એને મુકાબલે રણછોડજી દિવાનની તવારીખે સોરઠ એટલો ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ ગણાય નહિ. એમણે ધારણ તો પકડ્યું છે મિરાતે અહમદીનું, પણ મિરાતનો લેખક ઇતિહાસનો વિભાગ અને પૂરવણીનો વિભાગ એ બેને પૃથક્ પૃથક્ રાખી એકમાં ખીજને લખી જવા દેતો નથી; પરંતુ રણછોડજીથી તેમ થઇ શક્યું નથી. એમના પુસ્તકમાં સર્વે આખતનો ખીયડો થઇ ગયો છે. વળી એમાં આપેલો અહેવાલ પોતે નજરે જોયેલો ખરો, પણ ધણે ભાગે "શુદ્ધિમાન પુરષોના મોંઘાની હકીકત ઉપરથી તથા લખેલી કેશીઅત પરથી" જે વૃત્તાન્તો એમના જાણવામાં આવેલાં તે ટપકાવી લીધાં છે, એમ પોતે જણાવે છે. છતાં એમાં લખેલી સોરઠ ને હાલારની હકીકત મિરાતે અહમદીમાં લખેલી હકીકત જોડે સરખાવતાં તવારીખે સોરઠની હકીકત બિલકુલ ભૂલ વિનાની અને બેશક વધારે વિગત સાચની મળી આવે છે.

પરંતુ એ પુસ્તકની કીમત તો જૂદે ધારણે આંકવાની છે, અને તેમ આંકતાં એ પુસ્તકની જોડ ખીજે મળતી નથી. પુસ્તક અજોડ છે; પોતે ધારત તો સરતખંડ અને ગુજરાતની તવારીખ લખી શકત; પરંતુ તે સંબંધે પુસ્તકો હોવાથી કથેલું કથવું તેમને નકામું લાગ્યું. મતલબ કે જે વિષય અત્યાર સુધી મુસલમાન તવારીખનવેસો ખેડતા હતા તે વિષય ખેડવાની પોતાનામાં કાબેલીયત હતી એમ પોતે જાણતા હતા, છતાં ગવાઇ ગયેલું ગાણું તેમને ઠીક ન લાગ્યું. એટલે પોતાના "સ્વદેશપ્રત્યે પ્રેમની બેનાશીતીથી [દેશાઇ] માત્ર જૂનાગઢ તથા હાલારનાં સંસ્થાનના વૃત્તાંતો" લખવા પૂરતી જ પોતાની કલમ તેમણે ચલાવી. રણછોડજી દિવાનને પોતાને સંસ્કૃત ને ગુજરાતીનું સારી રીતનું જ્ઞાન હતું. આ પુસ્તક તેમણે પોતાના સુપુત્ર શંકરપ્રસાદને વાંચવા માટે લખ્યું હતું. શંકરપ્રસાદ ગુજરાતી જાણતો હતો છતાં શરસીમાં તેમણે એ પુસ્તક લખ્યું તેનું કારણ શું? કારણ માત્ર એજ હોવું જોઇએ કે તે વખતનો શિષ્ટ અને કેળવાયેલો વર્ગ, શરસીથી માહેર એવો વર્ગ, તેનો લાભ લઇ તેની કીમત આંકી શક. અર્વાચીન સમયના શરસી તવારીખનવેસોમાંના એ એકલા હિન્દુ લેખકની સેવાની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી.

મુખ્ય મુખ્ય શહેરોના ઇતિહાસ

૧૧. આપણાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોના ઇતિહાસનાં પુસ્તકો છે, નથી એમ નથી. વખતે ને ઉત્તમ પ્રતિનાં નહિ હોય, પરંતુ ■ તો ખરાં, મુનશી અબ્દુલ હકીમનો ચરતનો ઇતિહાસ

મોજુદ છે. કવિ નર્મદાશંકરે પણ સુરતની મુખતેસર હકીકત લખી છે. જૂતાગઢનો ઇતિહાસ તો ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત હાલમાંજ મિરાતે મુસ્તફાબાદ નામનો ગ્રંથ (ઉર્દૂમાં) બહાર પડ્યો છે. ફારસી લેખકો તથા બારોટોના ચોપડાપરથી પાલણુપોર રીયાસતનો ઇતિહાસ લખાયેલો છે (ઉર્દૂમાં અને લાપાન્તર ગુજરાતીમાં). સુરતના એક વતની શેખ બહુમીયાએ હદીકે ઉર્દૂ હિન્દ નામનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાં સુરત, ખંભાત, અમદાવાદ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય શહેરોની હકીકત ઘણાં પુસ્તકોની મદદ વડે ઉપજાવી કઠવામાં આવી છે. મરાઠી ઇતિહાસની જે બખ્શ અને જે દફતરો હવે બહાર પડ્યાં છે તેનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય. સુરત, ખંભાત, ભરૂચ વગેરે જગ્યાએ અંગ્રેજોની જે કોઠીઓ હતી તેના કારભારને લગતા દસ્તાવેજો પણ Selection રૂપે બહાર પડ્યા છે, તે પણ ધ્યાન બહાર રખાય નહિ.

૧૨ ટૂંકામાં ઇતિહાસ લખવાનાં સાધનો છે. તે સાધનો ઉપયોગમાં લેવા માટે જે જે લાપાઓનું જ્ઞાન જોઈએ તેમાં ફારસી ભાષા જાણવી બહુ અગત્યની છે. એના એવા જાણકાર કે જે એનો ઇતિહાસ સંબંધે ઉપયોગ કરી શકે એવા થોડા જ ગુજરાતીઓ છે ગુજરાતીઓ એટલે હિન્દુ, પારસી, મુસલમાન, એ ત્રણે કોમના ગુજરાતીઓ. યુનીવર્સિટીમાં બીજી ભાષા તરીકે ફારસી શીખનારની સંખ્યા, ખુદ પારસી કોમની જ સંખ્યા, ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે, તો પછી હિન્દુઓને કહેવું જ શું ! મુસલમાનભાષાઓ હજી કોલેજની કેળવણી મહોટી સંખ્યામાં લેતા નથી, એટલે તેમને માટે કશું કહેવાનું નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે ફારસીના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે માટે તેના પ્રત્યે ઉદ્વેગિનતા નહિ ચાલે. તેમ વળી હાફેઝ ને સાદીની ગઝલોના જ્ઞાન પૂરવું ફારસીનું જ્ઞાન આ કાર્ય માટે નિરર્થક છે. તવારીખી ગ્રંથોનું જ્ઞાન જોઈએ.

લાયક થોડાક લેખકો

૧૩ લાયક લેખકોની ખામીની આ હકીકત કાગળ પર મૂકતાં મને એક બે વ્યક્તિનો વિચાર આવે છે. પૂર્વે થઈ ગયેલા ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત તથા રતિરામ દુર્ગારામ-એમણે જે અમૂલ્ય કાર્ય આ દિશામાં કર્યું છે તે બૂલાય તેવું નથી. બાળાશંકર ઉલ્લાસરામે ફારસી ઇતિહાસના તરણુમાં બહાર પાડવા પ્રયાસ આદરેલા, પરંતુ તેમણે કરેલું કાર્ય ચાલુ રહ્યું નહિ અને તેથી આપણને કાર્યકર્તાઓની ખામી સાધ્યાં કરે છે.

સાહિત્યના રણક્ષેત્રમાં ધૂમતો લાડવીર, પોતાના જ તાનમાં મસ્તાન, * કોઈને નમ્યું ન આપતો-અણુનમ-ખીજનની પાસે નમન લેતો, નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, ન્ને ધારે તો આ બાબતમાં ઘણું કરી શકે; ભાઈ નાનાલાલને ફારસી આવડે છે (જે કે એમની મહારી સામે એ ફરીવાદ છે કે એમને યુનીવર્સિટીની પરીક્ષામાં પરીક્ષક તરીકે મેં ફારસીમાં નાપાસ કરેલા), એમને સંસ્કૃત આવડે છે. અકબર, જહાંગીર, શુરજહાન, જેવા દરના દિલ્લીના પાટનગર શોભાવનાર શહેનશાહો ને બાનુ પર દષ્ટિ નાંખવાને બદલે પાસેના પાટનગર ને પાસેના સુબેદાર કે હાકિમો પર દષ્ટિ નાંખે તો એઓ બહુ સારી મદદ કરી શકે.

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન-લાહોર

રા વિરેન્દ્રરાય ચન્દ્રશંકર મહેતા,
જી એ જી ઇ,
પ્રમુખ પ્રદર્શન મમિતિ-કવા પ્રદર્શન-લાહી

એમનામાં ઇતિહાસને આકર્ષક બનાવવાની, ઇતિહાસને રસિક બનાવવાની નૈસર્ગિક લાલચાત, ધન્વરદત્ત કાળેલીયત છે. પોતે જે ગામ વ્યાખ્યાન આપવા જાય છે, તે ગામના સ્થાનિક ઇતિહાસને હંમેશાં પોતાની લાક્ષણિક શૈલી વડે આબુષિત કરે છે. એમણે આખું કાઠીઆવાડ ખુંદી નાખ્યું છે. રાજકોટ, જૂનાગઢ, વઢવાણ, લાહી વગેરે સ્થાનોથી તો તેઓ જેવા અમ-દાવાદથી પરિચિત છે તેવા પરિચિત છે, અને તેથી પોતે જે. ગામમાં વ્યાખ્યાન આપવા જાય છે તે ગામના સ્થાનિક ઇતિહાસને પોતાની કાવ્યમય શૈલી વડે અમર કરે છે.

બીજી વ્યક્તિ જેનો મને વિચાર આવે છે તે મારા હમરાહેરી, બાળમિત્ર પ્રોફે. બાળ-વંતરાય કમ્પાણુરાય ઠાકોર છે. એક ઇતિહાસલેખકમાં જોષ્ઠતા શુભ એમનામાં છે. દરેક વિષય કે વસ્તુનો જોગ કર્યા શિવાય તેઓ તે કબૂલ રાખતા નથી. ઇતિહાસની તો જોડે રહી, એમણે પોતાનું આખું જીવન ગાળ્યું છે. અમુક હકીકતનું અન્વેષણ કે પૃથક્કરણ પોતે ઉઠા ઉતરી કરી શકે છે તે પછી તેમાંથી સાર તારવી કાઢી આપણી સમક્ષ મૂકે છે.

એવો એમને જોગ કરવા જેવા વિષયનો એક જ કેપડો એમની પાસે મૂક્યું ? સિદ્ધરાજ જયસિંહ માટે કેટલાએક અરબખી અને ફારસી ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે તેને ઇસ્લામ ધર્મમાં લેવામાં આવેલો, કાંઈ કહે છે કે જોહારા કામના દાદા અબદુલ્લાએ તેને કેટલાએક અમત્કાર બતાવી ખંભાતમાં વટલાવ્યો; કેટલાએક કહે છે કે જોહારા કામના દાદાએ નહિ, પરંતુ પાટણમાં આવી રહેલા એક ઇસ્લામી ઓલીઆએ તેના રસોડયા તરીકે રહી તેને વટલાવ્યો; અને મરતાં સુધી છૂપી રીતે તે ઇસ્લામી ધર્મ પાળતો. આ બધી દંતકથાઓ છે. પરંતુ એ જ પ્રસંગને લગતો ઉઠાપોહ હિન્દુઓને હાથે લખાયેલા ગ્રંથોમાં પણ થયેલો હોવા જોઈએ. એટલે એ પ્રશ્ન સંબંધે મળી આવતાં સઘળાં સાધનો ભેગાં કરી તેની કસોટી કરી તેમાંથી ખરું તત્ત્વ શોધી કાઢવા માટે તેઓ જરૂર સફળ પ્રયાસ કરી શકે.

૧૪. આમ છતાં પણ મને આશા છે કે વખત જતાં આપણે ત્યાં પણ કોઈ રામ-બહાદુર ગૌરીશંકર ઝોઝા પાકશે. ગુજરાતના ઇતિહાસની હાલની સ્થિતિ અને તે સ્થિતિ કેમ સુધારી શકાય એ વિષય પર ધાર્યા કરતાં વધારે લંબાણ થઈ ગયું, એટલે જે એક બે બીજી બાબત પર મ્હારે કહેવું છે તે સંબંધે બે બોલ કહી દું ટૂંકામાં પતાવીશ.

ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ

૧૫. હાલને સમય-આજે-ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી છે, એ પ્રશ્ન ગુજરાતના સાહિત્યમાં રસ લેતા દરેક જણને મ્હોડે નીકળે તો તે સ્વાભાવિક છે. એ પ્રશ્નનો હું એક જ ઉત્તર આપી શકું અને તે એ છે કે સ્થિતિ સારી છે, આશા પડતી છે, આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ. જે દિશામાં નજર નાંખીએ તે દિશામાં ગતિપ્રગતિ જોવામાં આવે છે; સાહિત્યની એકએક શાખા ખેડતી જાય છે.

બાળસાહિત્ય કે જેને અત્યાર સુધી કોઈ લેખવતું ન હતું તેના પ્રત્યે લોકોની મમતા વધતી જાય છે. જે પુસ્તકો દિન પ્રતિદિન પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે તેમાં અલગત નવલકથા અને નવલકથા કરતાં પણ ટૂંકી વાર્તાઓની સંખ્યા મ્હોટી જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે સને ૧૯૩૨ માં લગભગ સો પુસ્તકો વાર્તાનાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. દૈનિક અને સાપ્તાહિક સમાચાર

પત્રો તેમ જ માસિકામાં જો દૃષ્ટી વાર્તા ન હોય તો તેની કીમત નહિ, તેને ધરાશી નહિ. સાહિત્યનું એ અંગ આપણું મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે છે. તેમ થવાનું કારણ કે અંગ્રેજી સાહિત્યે હાલ એ દિશામાં જોર વધારે પકડ્યું છે, એટલે આપણે તેની નકલ કરીએ છીએ. વળી દૃષ્ટી વાર્તા લખવી તે માટે ઝાઝો જ્ઞાનભંડોળ જોઈતો નથી; ખામ કોઈ વિષયનો અભ્યાસ કરવાની તરફી લેવી પડતી નથી; હાલના વાતાવરણથી લેખક પરિચિત હોય એટલે યસ. એટલે ઉગતા લેખકોને એ માર્ગ ધણો સહેલો થઈ પડે છે, તેથી તેઓ તે તરફ આકર્ષાય છે. *

સાહિત્ય આ રીતે વિકાસ પામતું જાય છે, તેનાં બે કારણો છે: (૧) પરિપાક પામેલા, કસાયેલા, અનુભવી, વૃદ્ધ અને ફરેલ લેખકો, ઇશ્વરકૃપાથી આરોગ્યવાન રહી પોતાનું કર્તવ્ય કર્યા જ જાય છે: અને (૨) કોલેજ, વિદ્યાપીઠ, વગેરે સંસ્થાઓમાંથી કેળવણી લઈ બહાર પડતો મુલકવર્ગ પણ આગળના કરતાં સાહિત્યમાં વધારે રસ લેતો હોવાથી તે વર્ગમાંથી પુષ્કળ લેખકો પોતાની માતૃભાષાની સેવા કરી રહ્યા છે.

એ સંખ્યાબંધ લેખકોમાંથી દીવાળીમાં ફૂટતી પુલખરણીના કણ માફક કેટલાએક નીચે પડતાં પડતાં જરા પ્રકાશ આપી બોયે પડી જાય છે, કેટલાએક એ જ પ્રસંગે ફૂટતી કોડીમાંથી ઉંચે ઉડતી તારાકણી માફક ઝગઝગાટ ખતાવી ઉંચે ઉડી પછી બોયે પડે છે, ત્યારે થોડા માત્ર આકાશે ચઢી ત્યાં ઝગઝગાટ આપના તારાનું અચળ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. એ વર્ગ હાલ કરે છે તેનાથી વિશેષ સુંદર કામ કરી શકે, પરંતુ સરસ્વતીને લક્ષ્મીનો જન્મો ઝઘડો તેમને નડે છે. પહેલાં ઉદ્દરનિર્વાહનાં સાધનો મેળવવાં અને પછી સાહિત્યસેવા કરવી, એ સર્જનજૂતી મૂશ્કેલી તેમના માર્ગમાં આડે ઉભેલી જ હોય છે. કવિ નર્મદાશંકરે માત્ર સરસ્વતીને જ પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું તેને કેવા આર્થિક સંકટના સમયમાંથી પસાર થવું પડ્યું તે આપ સૌને વિદિત છે. ભાઈ વિજયરાય વૈદે સાહિત્યભેષ લીધો છે, તેમનો અનુભવ જાણુવો હોય તો તેઓ હાલ મોજૂદ છે. તેઓ તમને જરૂર કહેશે કે એ સાહિત્યભેષ તે અસિધાર વૃત્ય. અસિધાર વૃત્ય એટલે તલવારની ધાર પર નાચવું, ચાલવું નહિ. એ મૂશ્કેલી આપણા માર્ગમાં રહેવાની. તે છતાં આપણે આગળ વધીએ છીએ, એ આપણા મુલાકાત લેખક વર્ગને ખરેખર મુબારકબાદી આપવાનું કારણ છે.

* આ અભિપ્રાયને આ જોડે ટીકેલા અભિપ્રાયથી ટેકો મળે છે. ઓક્ટોબર, સને ૧૯૩૨ ના XIX Century and After નામના અંગ્રેજી માસિકમાં દૃષ્ટી વાર્તાઓના લખનાર માં L. A. G. Strong નો એક આર્ટીકલ " Short Stories " એ મવાળાનો છે: તેમાંથી કેટલીક દ્રષ્ટિકોણ નીચે મુજબ છે:—

- (a) Short story form is comparatively new.
- (b) Its creator O. Henry had a vast knowledge of the circumstances and opinion of lower middle class life.
- (c) Magazine short story is aimed at its readers.
- (d) Literary short story is older.
- (e) Each writer goes his own way. There is no general agreement as to what constitutes a short story. Writers can go their own way unhampereed.

પારસીભાઈઓના જે બોલ

એ વિકાસની હલહલ આંધતાં સરહદ પર એ કામ ઉભેલી મળી આવે છે: એક આપણા પારસીભાઈઓ અને બીજા મુસલમાનભાઈઓ. કરાંચી, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ, જેવાં શહેરોમાંના પારસી લેખકો જેઓ હજુ આપણને વાગી રહ્યા છે, તેમને આપણાં અભિવંદન ને અભિનંદન પરંતુ મુંબઈ જેવા શહેરમાં પારસીઓની કલમે લખાઈ પ્રસિદ્ધ યતાં પુસ્તકો આપણે સમજ્યાં, એ દિવસે દિવસે વધારે મૂકેલ થતું જાય છે. પારસી-ગુજરાતી અને સાધારણ ગુજરાતી વચ્ચે જે અંતર પડી ગયું છે તે સંધાવું નથી. તેમની આપણા હિન્દુઓ પ્રત્યે એ ફરીયાદ છે કે તમે તમારી ભાષા સંસ્કૃતમય કરી નાંખી છે, અને તે ફરીયાદ અક્ષરશઃ સાચી છે, વળૂંવાળી છે. તેમ આપણે પારસીઓને કહીએ છીએ કે તમે તમારી ભાષા છેક બગાડી નાંખી છે: માત્ર એકલી અંગ્રેજીની નકલ હોત તો પણ કાંઈ નહીં, ચલાવી લેત; પરંતુ તમે તમારી ભાષામાં એટલા બધા અશાસ્ત્રીય, અશિષ્ટ, હલકી પ્રતિભા, “બબર” શબ્દો ધુસાડી દીધા છે કે અમારાથી તેનો અર્થ સમજતો નથી. ન્હાના છોકરાને “ચેક્રસ,” કોઈ મ્હોટો માણસ ધમધમાટ કરતો આવે તેને ‘ધન ધન ધોરી આવા’ એવું એવું ગુજરાતી લખાણ અમને સમજતું નથી; અગર વાંચી સૂગ આવે છે.

ઉત્સાહી મુસલમાન યુવકો

મુસલમાન યુવકોએ આપણને સાથ આપવા માંડ્યો છે: પોતે ગુજરાતના વતની છે, પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતી છે, એ બે અંગો તેમણે બહુ ચુસ્તતાથી પકડી લીધાં છે, અને તેથી તે બંને પ્રત્યે તેઓ પ્રેમથી નીહાળી ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જાન વધારવા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતે જે યત્નિચિત્ત હાજો આપી શકે તે આપવા તેઓ સક્રિય પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. મુસ્લીમ ગુજરાતી સાહિત્યમંડળ (શંદેર)ના જલમામાં હાજર રહેવાનો મને પ્રસંગ મળેલો, તે વખતના વ્યાખ્યાતાઓનું આપણા સાહિત્યનું ઉંચા પ્રકારનું જ્ઞાન, પરિચિતતા, શામળ, પ્રેમાનંદ ને દયારામનાં કાવ્યોની ગાઢ માહિતી વગેરે જોઈ મ્હારામાં તેમને વિશે ધણી માનની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ. યુનાઈ, શમનમ, કોકિલ, બેકાર, ચપલા, સાદિક એવા એવા લેખકોનો સાથ મળેથી આપણા સાહિત્યને જરૂર ફાયદો થવાનો. પરંતુ એમને એક વાત જણાવું: ગુજરાતી ભાષા જ ઉર્દૂ ધાટીની ગઝલોને અનુકૂળ નથી. વળી ગુજરાતી ગઝલોમાં ઉર્દૂ કાદોઆ કાદો ખેસાડવામાં આવતાં, ગઝલો વર્ણસંકર બની જવાનો ભય રહે છે.

બોજાભાઈઓ ધીમે ધીમે ઉર્દૂ તરફ વધારે આકર્ષીતા જાય છે. શરીફ સાલેમહમદ ને હાજમહમદ અસ્લામખીઆ જેવી વ્યક્તિઓ હવે તે કામમાંથી આપણને મળશે કે નહિ તેનો શક રહે છે.

૧૧. પૃથક્ પૃથક્ વ્યક્તિઓના વેપનકાર્યદ્વારા આપણું સાહિત્ય વિકાસ પામતું ગયું છે, એ તો નિર્વિવાદ છે. પરંતુ સાથે સાથે કેટલીએક મંરથાઓ તરફથી પણ એ વિકાસ અંગે થોડો ફાજો અપાયો નથી. મુજબની શી ફર્જમ ગુજરાતી સભા તરફથી જે કાંઈ થોડું ધણું કામ થયું છે અને થાય છે તેનો ફરજી પણ ઉત્તેજ અત્રે કરવો હું દુરસ્ત ધારતો નથી, દારણ તેથી આત્મચ્છાદાનો ભય રહે છે. પરંતુ અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર

સોસાઇટી' જે કામ વરસો થયાં મુજે મ્હોડે કરી રહી છે, અને જે કામ, છેલ્લાં ૮-૧૦ વરસમાં જે વિશેષ ગતિ, વિશેષ ઉપયોગિતા, અને વિશેષ કીમતીપણું દાખવી રહ્યું છે, તેનો ઉદ્દેશ્ય અહિં કર્યા શિવાય રહેવાતું નથી. એ સોસાઇટીના હાથ તળેનાં ફંડોની વ્યવસ્થા અમુક રીતે જ કરવાની હોય છે, એટલે સોસાઇટીને તેટલી હદમાં જ રહી કામ કરવું પડે છે. સોસાઇટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં ફંડોમાંએક પુસ્તકો કચરા જેવાં છે એવો તેની સામે આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ ન્યાં ધણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં જાય, ત્યાં બધાં તો એકસરખી દ્રાવિનાં-એકસરખી ઉત્તમતાનાં-કયાંથી હોય ? પોતાને નહીં કરી આપેલી હદમાં રહી એ સોસાઇટી આપણા સાહિત્યની ઉત્તમ પ્રકારની સેવા બજાવે છે, અને તે તેના કાર્યકર્તાઓને ગર્વ લેવાનું થોડું કરેલું છે એમ પણ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. સસ્તું સાહિત્ય પૂરું પાડવામાં એકલે હાથે સ્વામી અખંડાનંદજી જે કાર્ય કરી રહ્યા છે તેની પૂરતી કદર ગુજરાતે કરી છે કે નહિ, એ શંકાસ્પદ છે. એ સાહિત્ય સસ્તું હોવા ઉપરાંત “સોનજી”, * નિર્દેશ, નીતિમય, બોધપ્રદ અને બહુ જ સહેલી ભાષામાં લખાયેલું હોવાથી લોકપ્રિય થઇ પડ્યું હોય તો તેમાં નવાઇ નહિ. એ વાંચનમાળાનાં પુસ્તકોની દરેક આવૃત્તિની ગણતરી હજારોથી થાય છે, છતાં સ્વામીજીનું મન એ કાર્ય પરથી ઉતરી મળું સમજાય છે. નહિ તો જાપાનનું કાઠી નાંખી માળા બંધ કરવાનો વિચાર સરખો પણ એમને કેમ આવે ? ગમે તે પ્રયત્ને પણ એ માળા ટકાવી રાખવા જેવી છે.

દેશી રાજ્યો તરફથી સાહિત્યના વિકાસ માટે પ્રોત્સાહન મળતું નથી, એવું કહેનારની સમક્ષ નામદાર ગાયકવાડ મહારાજના એ દિશામાં પ્રયાસો ધણા જૂના છે. વડોદરાની સાહિત્ય પરિષદ પછી તેમણે એક ખાસ જાપાન-તર ખાતું રચાવ્યું છે, તેમાંથી અત્યાર સુધીમાં દોઢસોએક ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે. વળી હાલ શ્રીમંત મહારાજએ એક નવી યોજના અમલમાં મૂકવા ધારી છે. પાંચ ગુજરાતી અને પાંચ મરાઠી સાહિત્યરસિકોનો એક મેળાવડો કરી તેમાંથી થોડુંક એખડને પસંદ કરી તેની પાસે વ્યાખ્યાન અપાવવું અને તેના પારિતોષિક બદલ રૂ. ૨૫૦) તથા આવવાજવાનો ખર્ચ આપવો. આ યોજનાનો અમલ દર વરસે થતો રહેશે.

સાહિત્યપરિષદનાં સંમેલનોની ફળનિષ્પત્તિ

૧૭ આ સંમેલનમાં લાગ લેનાર તથા લાગ ન લેનાર બહારની જનતા જે એ પ્રશ્ન કરે કે આટલાટલાં પરિષદનાં સંમેલનોને અંતે સક્રિય પરિણામમાં મળી આવતો લાભ શો, તો તે કુદરતી છે જેવાં આપણી પરિષદનાં સંમેલન થાય છે તેવાં (હિંદી) નાગરી, બંગાળી, અને મરાઠી સાહિત્યનાં પણ સંમેલનો થાય છે: અને તેના રીપોર્ટો જોતાં તે સંમેલનોને પરિણામે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની ઉર્ધ્વગતિ સતત ને ચાલુ રાખવા પ્રયાસો થયા સમજાય છે. મરાઠી સાહિત્યપરિષદ પણ આ નાતાલના તહેવારોમાં જ નાગપુરમાં મળી છે. નાગરી સાહિત્યપ્રચારિણી સલા, તેમ જ મહારાષ્ટ્રીય ભારત ઇતિહાસ-સંશોધક મંડળ જે ઉત્તમ કાર્ય કરે છે તેની બરાબરી કરવી મૂરકેલ છે. આપણી પરિષદની હંમર અઢીવીસ વર્ષની થઇ છે. શરૂઆતનાં આઠ દશ વર્ષો બાળપણનાં વર્ષો તરીકે બાદ કરીએ તો પણ અઢાર વરસના અરસામાં કરેલા કામનો જબ્બબ આપવો તો રહેા જ. ઉડતી નજરે જોતાં પરિણામ શ્રેયવત્,

કાયદો ધણો નહિ, એવો જવાબ આપી શકાય. પરંતુ જરા ઉડાણમાં જઈ જોઈશું તો પરિપક્વનું કાર્ય છેક જ સત્વરીન, માલ વગરનું નહિ જણાય. એ પરિપક્વતા તાદેજ આપણા સાહિત્યવિદ્વાસી અગ્રમણ વિદ્વાનોએ ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો આપી ભાષાને મૂલ્યવાન બનાવી. એ સંમેલનો માટે લખાતા નિમંત્રણો વડે જ કેટલીક વિશિષ્ટતાવાળી વ્યક્તિઓને પગ છૂટે થયો, ક્ષોભ જતો રહ્યો, અને તે આગળ આવી શકી. સંમેલનોમાં હાજરી આપવા આવતા સભ્યોને પરસ્પર ઝોળાખાણ, પીછાણ ને મૈત્રીનો લાલ મલ્લોઃ આવાં આવાં કારણોને લઈને ગુજરાતી સાહિત્યના ધડાતા જીવતરને જોમવાન, મેતનવંત થવા પ્રેરણા મળી. એ કાયદો નરી આંખે દેખાય તેવો યા ગજ લઈને માપી શકીએ તેવો નથી; પરંતુ ગર્હિત છે, સંમેલનોના ગર્ભમાં રહેલો છે. સંમેલન વખતે થયેલી વિચારોની અદલાબદલી, પારસીઓ જેને “આવળે માવળે” કહે છે તે, અંતમાં નકાકારક નીવડે છે. અત્યાર સુધીનાં સંમેલનો વડે ધણો કાયદો નહિ થયો હોય તો હવે પછીનાથી તો જરૂર-યશે જ. કારણ દિવસે દિવસે આપણી ખામીઓ આપણને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી જશે અને આપણે તેના ઉપાય પણ કરશું. આપણાં સંમેલનો વડે કંઈ નહિ તો પરપ્રતિમાં તો આપણા સાહિત્યની જાહેરાત થઈ છે, આપણું સાહિત્ય જાણીતું થયું છે. સાહિત્યપરિષદે હાલ જે ઠેકઠેકાણે નમંદશતાબદી ઉગવાવી છે, એ એક સ્તુત્ય નવો જ માર્ગ કાઢ્યો છે. તેમ જોવાઈ નશમ ત્રિપાડીના અવસાનની પચ્ચીસમી જન્મંતીને પણ ઉત્સાહથી વધાવી લેવાઈ છે, એ એક નોંધવાલાયક બાબત છે. આવા પ્રસંગોને મળેલી ફતોહ જોતાં ભવિષ્યમાં એ રસ્તે પણ સારું કામ કરી શકાશે એવી આશા રહે છે.

સાહિત્ય પરિષદમાં આવેલું વ્યવસ્થાનું જોમ

૧૮ સાહિત્યપરિષદનું અંધારણ અદલાયું છે. જેમ પૂર્વે સંમેલનો મળતાં, ને દેવતા-માંથી ઉડતા તણખા માફક સ્થેજ પ્રકાશ આપી શમી જતાં, ઝોલવાઈ જતાં, તેમ હવે રહ્યું નથી. આગલાં સંમેલનોનાં ઉત્સાહ, ઉત્સાહ, ધામધૂમ, ધગમ, આગવુંક મહેમાનોના ત્રણ દહાડા, આસપાસનાઓના તેર દહાડા, સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓના વખતે ત્રણ મહીના ટકતાં, પછી વિરમી જતાં, કારણ પાછળ કાંઈ રીતનું પ્રેરક બળ રહેલું ન હતું. તે ખામી સુધારી હવે સાહિત્યપરિષદને એક કાપમી, જીવતી જમતી, સતત કાર્ય ચાલુ રાખે એવી સંસ્થા બનાવવામાં આવી છે, એટલે એ સ્થાયી સંસ્થા (corporation)ના કાર્યકર્તાઓએ પરિપક્વનું શ્વેદ અમલમાં મૂકવાની ધૂંસરી વહેવાની છે. સંમેલનો તો મળશે ને વિખેરાઈ જશે, પણ મળશે તે વખતે કાર્યકર્તાઓનો મહાસબા હિસાબ લેશે. તેમણે મુદત દરમ્યાન શું કામ કર્યું છે તેનો તેમને હિસાબ આપવો પડશે: મતલબ કે સાહિત્ય-પરિષદના કાયમના કારભારીઓ પર પરિપક્વને આગળ ધપાવવી, કે છે ત્યાં ને ત્યાં પડી રહેવા દેવી, તેનો ભાર આવી પડ્યો છે.

૧૯. સાહિત્યપરિષદ શું કરી શકે એવો સવાલ પૂછવામાં આવે તો સામે સવાલ એમ પૂછી શકાય કે સાહિત્યપરિષદ શું ન કરી શકે ? સાહિત્યપરિષદને કરવાનાં કામો અંધારણના લેખમાં આપવામાં આવ્યાં છે, જે નીચે મુજબ છે:

અ (ક) ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી અને ફેલાવવી.

સોસાઇટી' જે કામ વરસો થયાં મુજે મ્હેડે કરી રહી છે, અને જે કામ, છેલ્લાં ૮-૧૦ વરસમાં જે વિશેષ ગતિ, વિશેષ હિપયોગિતા, અને વિશેષ કીમતીપણું લાખવી રહ્યું છે, તેનો ઉલ્લેખ અહિં કર્યાં શિવાય રહેવાતું નથી. એ સોસાઇટીના હાથ તળેનાં ફંડોની વ્યવસ્થા અમુક રીતે જ કરવાની હોય છે, એટલે સોસાઇટીને તેટલી હદમાં જ રહી કામ કરવું પડે છે. સોસાઇટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં કેટલાંએક પુસ્તકો કયારા જેવાં છે એવો તેની સામે આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ જ્યાં ધણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં જાય, ત્યાં બધાં તો એકસરખી ફાટિનાં-એકસરખી ઉત્તમતાનાં-કયાંથી હોય ? પોતાને નક્કી કરી આગેલી હદમાં રહી એ સોસાઇટી આપણા સાહિત્યની ઉત્તમ પ્રકરની સેવા બજાવે છે, અને તે તેના કાર્યકર્તાઓને ગર્વ લેવાનું યોગ્ય કારણ છે એમ પણ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. સસ્તું સાહિત્ય પૂરું પાડવામાં એકલે હાથે સ્વામી અખંડાનંદજી જે કાર્ય કરી રહ્યા છે તેની પૂરતી કદર ગુજરાતે કરી છે કે નહિ, એ શંકાસ્પદ છે એ સાહિત્ય સસ્તું હોવા ઉપરાંત "સોનજી", * નિર્મેળ, નીતિમય, બોધપ્રદ અને બહુ જ સહેલી બાપામાં લખાયેલું હોવાથી લોકપ્રિય થઇ પડ્યું હોય તો તેમાં નવાઇ નહિ. એ વાંચનમાળાનાં પુસ્તકોની દરેક આવૃત્તિની ગણતરી હજારોથી થાય છે, છતાં સ્વામીજીનું મન એ કાર્ય પરથી ઉતરી ગયું સમજાય છે. નહિ તે જાપાનનું કાઠી નાંખી માળા બંધ કરવાનો વિચાર સરખો પણ એમને કેમ આવે ? ગમે પ્રયત્ને પણ એ માળા ટકાવી રાખવા જેવી છે.

શકશે. એ સ્ત્રી કેળવણીના વિષયને અત્ર સ્થાન આપવા સાહિત્યપરિપદ શું કરી શકે તે વિચારવાનું છે.

માતૃભાષા-ગુજરાતીને ઉચ્ચ કેળવણીમાં સ્થાન

૨૧ આ વિષય જોટલો જ બલકે તેથી વધારે અગત્યનો વિષય આપણી માતૃભાષા-ગુજરાતીને ઉચ્ચ કેળવણીમાં સ્થાન આપવા સંબંધી છે. એ પ્રશ્નનો એટલો બધો ઉદ્ઘોષ થઈ ગયો છે કે તેને ચર્ચવાની લેશમાન જરૂર હું જોતો નથી. છેલ્લાં આઠ દશ વરસમાં યુનીવર્સિટીએ પણ એ બાબતની અગત્ય કબૂલ રાખી કે M. A. ની પરીક્ષા સુધી ગુજરાતીને અંગ્રેજીની બરાબરીનું-લગભગ બરાબરીનું સ્થાન આપ્યું છે. અત્યાર સુધી થયું છે તે અલબત્ત પ્રશંસાને પાત્ર છે, પણ તે બસ નથી. જ્યારે સઘળી કેળવણી માતૃભાષામાં અપાતી થશે, ત્યારે જ ભાષાની ખીલવણી થશે. આપણી ભાષા ને આપણું સાહિત્ય ખીલવવા માટે જેમ બને તેમ ગુજરાતીના વાપરનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવું જોઈએ. એ ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવાને માટે ખીલવણી પામેલી શિષ્ટ, મંસ્કારી અને સાસ્ત્રીય ગુજરાતીમાં પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ. મતલબ કે પહેલું પગલું બીજાની પૂરવણીરૂપ છે, ને બીજું પહેલાની પૂરવણીરૂપ છે, એક બીજાની જોડે સંકલિત છે. જે ભાષા વડે પ્રેમાનંદ ને દયારામે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા તે ભાષા વખતે ચાલુ જમાનાની બીડને પહોંચી નહિ વળે, પરંતુ તેથી નિરાશ થવું જોઈએ નહીં. સ્પેન્સર કે ઝાસરના જમાનાની, મીલ્ટનના જમાનાની ભાષા શું તે ને તે જ સ્થિતિમાં રહી છે ? ના, નથી રહી. તો પછી જે કારણોને લઈ, જે સાધનો વડે આજની અંગ્રેજી ભાષા ખીલી, સમૃદ્ધ થઈ તે જ કારણો, ને તે જ સાધનો આપણી ભાષાને કેમ નહિ ખીલવે ને સમૃદ્ધ બનાવે ? આ દિશામાં પણ સાહિત્યપરિપદે તો શું પણ દરેક કેળવાયેલા ગુજરાતીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૨૨. આટલું બોલી, સન્મારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો ! મારું વ્યાખ્યાન હું બંધ કરું છું. આ વ્યાખ્યાનમાં નથી વિદ્વાતાની વિશુત્તા અમકારા, કે નથી પાંડિત્યના પાઠઃ મારાં ભાષ્યજ્ઞેનની સામે ખેસી જેવી રીતે વાત કરું તેવી રીતે તમારી સાથે વાત કરવાનો મેં લોભ રાખ્યો છે, એ વાતચીત આપે સૌએ ધીરજથી સાંભળી તેમ જ મને આ બહુમાન આપ્યું તે બદલ અંતઃકરણપૂર્વક આપનો આભાર માનું છું.

(ખ) ગુજરાતી ભાષામાં કે ભાષા વિષે લખાયેલાં પુસ્તકો સંરક્ષનાં, તૈયાર કરવાં છપાવવાં કે પ્રસિદ્ધ કરવાં.

(ગ) ગુજરાતીઓનું સાહિત્યવિષયક ઐક્ય સંરક્ષવાનાં પગલાં લેવાં.

આ ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવાને માટે જરૂર જણાય તે પ્રમાણે

(ક) પુસ્તકલયો, સંગ્રહસ્થાનો, છાપખાનાં કે એવી બીજી સંસ્થાઓ સ્થાપવાં અને નીભાવવાં.

(ખ) અનુકૂળ વખતે સંમેલનો કે પ્રદર્શનો ભરવાં.

(ગ) આવા પ્રકારની સંસ્થાઓ પોતાની સાથે જોડવી, ખરીદી લેવી, પોતામાં ભેળવી દેવી, ઉત્તેજવી અથવા તેમની સાથે સહકાર કરવો, અને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી પરીક્ષાઓ લેવી.

(ઘ) ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે વ્યાખ્યાનોની યોજના કરવી.

(ઙ) આવશ્યક કે ઉપયોગી જણાય તે પ્રમાણે સામ્પ્રદાયિક પત્રો કે પુસ્તકો છાપવાં પ્રસિદ્ધ કરવાં, સંપાદિત કરવાં, ચલાવવાં અથવા છાપાવવાં અથવા તેમ કરવામાં મદદ કરવી.

(ચ) ગુજરાતી ભાષાને, સાહિત્યને તથા પ્રજાને લગતી સાહિત્યવિષયક કે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરવી કે તે કરવામાં ઉત્તેજન આપવું.

(છ) ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની તથા ઇતિહાસની અભિવૃદ્ધિને માટે તથા તેમના પ્રચારને માટે જે વિશેષ કાર્યો કરવાની જરૂર માલમ પડે તે કરવાં.

(જ) પરિષદના હેતુઓ પાર પાડવામાં કે આગળ વધારવામાં મદદરૂપ થઈ પડે તેવા કારણસર જુગમાલડોળો (ટ્રસ્ટ ફંડ) સ્વીકારવાં.

એ હદમાં રહી પરિષદ બધું જ કરી શકે. જોઈએ માત્ર પૂરતું નાણું, અને તેનાથી પણ વધારે અગત્યનું અંગ, લાયક કાર્યકર્તાઓ. એ વિષે વધારે વિવેચન ન કરતાં એટલું જ કહીશ કે સમય જતો જશે તેમ તેમ બધું જ મળી રહેશે વહુરત્ના વસુંધરા. મુંબઈ જેવા શહેરમાં સ્થાનિક અને બહારના લેખકો અને સાહિત્યરસિકો મળી પોતાની મુશ્કેલી અને મૂશ્કેલીઓનો ઉલાપોહ કરી. તે મૂશ્કેલીઓ દૂર કરવા મંત્રણા કરી શકે. શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા એ દિશામાં વિશાળ મદદ કરી શકે અને કરવા તૈયાર છે.

૨૦. જેમ જેમ સ્ત્રીજનવણી વધતી જશે તેમ તેમ આપણા દેશનો ઉદાર થતો જશે. દેશના ઉદાર સાથે સાહિત્યનો વિકાસ સંકળાયેલો છે. સ્ત્રીઓ કેળવણી એટલે બાળકો કેળવણી. બાળકેળવણીના સવાલનો એની મેળે ફરજો આવી જશે. આજે આપણે ત્યાં બાળસાહિત્ય જોસથી આગળ વધી રહ્યું છે, તેમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોએ વધારે ફાળો આપ્યો છે. તો પછી ત્યારે સંખ્યાબંધ કેળવણીથી ગુજરાતણેને કાઠિયાવાડણે એમાં રસ લેતી થશે. ત્યારે સ્ત્રી અને પુરુષના સહકારથી, માતા અને પિતા બંનેના મામટા પ્રયત્નથી બાળજીવન, બાળકેળવણી, બાળસાહિત્ય કેટલે બધે દરજ્જે વિકસિત થશે તેનો ખ્યાલ આપ મૈા કરી

શકશો. એ સ્ત્રી કેળવણીના વિષયને અમર સ્થાન આપવા સાહિત્યપરિપદ શું કરી શકે તે વિચારવાનું છે.

માતૃભાષા-ગુજરાતીને ઉંચી કેળવણીમાં સ્થાન

૨૧ આ વિષય જોટલો જ બલકે તેથી વધારે અંગત્યનો વિષય આપણી માતૃભાષા-ગુજરાતીને ઉંચી કેળવણીમાં સ્થાન આપવા સંબંધી છે. એ પ્રશ્નનો જોટલો બધો ઉઠાવોદ્ધ થઈ ગયો છે કે તેને ચર્ચવાની લેણમાત્ર જરૂર હું જોતો નથી. છેલ્લાં આઠ દશ વરસમાં યુનીવર્સિટીએ પણ એ ભાષાતની અગત્ય કબૂલ રાખી કે M. A. ની પરીક્ષા સુધી ગુજરાતીને અંગ્રેજીની બરાબરીનું-લગભગ બરાબરીનું સ્થાન આપ્યું છે. અત્યાર સુધી થયું છે તે અલબત્ત પ્રશંસાને પાત્ર છે, પણ તે બસ નથી. જ્યારે સઘળી કેળવણી માતૃભાષામાં અપાતી થશે, ત્યારે જ ભાષાની ખીલવણી થશે. આપણી ભાષા ને આપણું સાહિત્ય ખીલવવા માટે જેમ બને તેમ ગુજરાતીના વાપરનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવું જોઈએ. એ ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવાને માટે ખીલવણી પામેથી શિષ્ટ, સંસ્કારી અને શાસ્ત્રીય ગુજરાતીમાં પુસ્તકો લખવાં જોઈએ. મતલબ કે પહેલું પગલું બીજાની પૂરવણીરૂપ છે, ને બીજું પહેલાની પૂરવણીરૂપ છે, એક બીજાની જોડે સંકલિત છે. જે ભાષા વડે પ્રેમાનંદ ને દયારામે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા તે ભાષા વખતે ચાલુ જમાનાની બીડને પહોંચી નહિ વળે, પરંતુ તેથી નિરાશ થવું જોઈએ નહીં. રપેન્સર કે ચૌખરના જમાનાની, મીલ્ટનના જમાનાની ભાષા શું તે ને તે જ સ્થિતિમાં રહી છે ? ના, નથી રહી. તો પછી જે કારણોને લઈ, જે સાધનો વડે આજની અંગ્રેજી ભાષા ખીલી, સમૃદ્ધ થઈ તે જ કારણો, ને તે જ સાધનો આપણી ભાષાને કેમ નહિ ખીલવે ને સમૃદ્ધ બનાવે ? આ દિશામાં પણ સાહિત્યપરિપદે તો શું પણ દરેક કેળવાયેલા ગુજરાતીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૨૨. આટલું બોલી, મન્નારીઓ અને સદગૃહસ્થો ! મારું વ્યાખ્યાન હું બંધ કરું છું. આ વ્યાખ્યાનમાં નથી વિદ્વાતાની વિશુદ્ધતા અમકાશ, કે નથી પાંડિત્યના પાઠઃ મારાં ભાષ્યજેનની સામે બેસી જેવી રીતે વાત કરું તેવી રીતે તમારી સાથે વાત કરવાનો મેં લોભ રાખ્યો છે, એ વાતચીત આપે સૌએ ધીગજથી સાંભળી તેમ જ મને આ બહુમાન આપ્યું તે બદલ અંતઃકરણપૂર્વક આપનો આભાર માનું છું.

લાઠીમાં ભરાયેલ ૧૧મું સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન.

(તા. ૩૧-૧૨-૧૯૩૩ અને તા. ૧ તથા ૨-૧-૧૯૩૪)

ઉપપ્રમુખ રા. રા. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતાનું નિવેદન.

નામદાર દોહાર સાહેબ, પ્રમુખ મહાશય, બહેનો અને બંધુઓ !

પ્રમુખના ભાષણ પછી ઉપપ્રમુખનું ભાષણ હોવાનો સામાન્ય શિષ્ટાચાર હોતો નથી. પ્રસંગોપાત્ત પ્રસ્તુત વિષયનું પ્રમુખશ્રીએ સાગોપાંચ નિર્દર્શન કરાવ્યા પછી ઉપપ્રમુખને માટે વિશેષ વક્તવ્ય બાકી રહે નહિ. વાસ્તવિક રીતે પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખને તેઓનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તે સિવાય ઉપપ્રમુખનું કંઈ વિશેષ પ્રયોજન નથી. આવા સંમેલનનાં અધિવેશનો બે ચાર દિવસો કરતાં અધિક સમયનાં હોતા નથી. તેટલા સમયાન્તરમાં પ્રમુખને ગેરહાજર રહેવાનું કંઈ ખાસ કારણ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ હોય નહિ. મારા સમજવા પ્રમાણે ભાવનગરસાહિત્યપરિષદે પરિષદના ઉપપ્રમુખ નીમવાની પ્રયાશ કરી હતી. તે પ્રયાને અનુસરીને આપના સ્વાગતમંડળે મારી અનિચ્છા છતાં મને ઉપપ્રમુખ નીમીને માત્ર મારા તરફ સ્નેહભર્યો પક્ષપાત જ દર્શાવ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનમાં ખાસ કાઠિયાવાડીને જ તે કાર્ય માટે નીમવો જોઈએ, એવો આગ્રહ તો કોઈને પણ હશે નહિ. છતાં સ્વત્વની મમતા-એ જનરવભાવનો પરંપરાગત ઉત્તરનો આવતો વારસો છે. તેને અધીન થઈને કોઈ કાઠિયાવાડીને જ નીમવાનો આપના મંડળનો આશય હોત, તો મારા કરતાં યોગ્યતર કાઠિયાવાડી માક્ષર મળવામાં કંઈ મૂંઝેલી આવી ન હોત. છતાં જ પ્રેમપૂર્ણ કાર્તિક ભાવે આપે મારું વરણ કર્યાનાં મને ખમર આપ્યા, ત્યારે તે જ ભાવને વશ થઈને હું તેનો અસ્વીકાર કરી શક્યો નથી. તે જ પ્રમાણે આપના સામાન્ય મંત્રીઓ-જેઓ ચિરકાલથી મારા ઉપર મમતા અને માયા રાખતા આવ્યા છે, તેઓના અત્યાગ્રહી આદેશને પણ ઉવેખી શક્યો નહિ. તે જ કારણથી આ પ્રસંગને અનુસરીને મારા હૃદયના ભાવો પ્રદર્શિત કરતા પિષ્ટપેષણ થાય, તો તેની મને આપ સજ્જનો ક્ષમા કરશો, એવી પ્રાર્થના કરું છું.

ગુજરાતીસાહિત્યસંમેલનમાં ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ-એવા બેઠો પડી શકે નહિ. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોતાં કુદરતે કાઠિયાવાડનો પ્રદેશ ગુજરાતને પાછળથી વળગાડી દીધો હોય નહિ તેવો ભાસ થાય છે. છતાં સિંધ અને કચ્છને માર્ગે થઈને આવેલી વાઘેર, કાડી, મીયાણા, ખાંટ વગેરે જાતિઓ સિવાય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણોની સઘળી જાતિઓ ગુજરાતમાંથી આવીને કાઠિયાવાડમાં વસી છે. શ્રીકૃષ્ણના નેતૃત્વ નીચે યાદવોએ કાઠિયાવાડ એટલે સૌરાષ્ટ્રને ભરતખંડના સર્વ દેશોમાં અગ્રણી બનાવ્યો, તે પહેલાં મનુવંશના હર્ષશ્વ રાજાએ જૂનાગઢમાં રાજસત્તા જમાવી, મૌર્યશૂરે સુપ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. યાદવોની સત્તાને ધોસ થયા પછી સેંકડો વર્ષો સુધી સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ગુજરાતના રાજાઓની આજ્ઞા

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન-લાહોર

કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખ
શ્રી. કેશવલાલ કે. ઝોઝા
બી એ. એલએલ. બી

વર્તતી હતી. છેવટે, મૈત્રકવંશના વલ્લીરાજાઓએ પુનઃ સૌરાષ્ટ્રનો વિજયધ્વજ અખિલ ગુજરાત ઉપર ફરકાવ્યો હતો. વર્તમાન કાલના રાજવંશોમાં જડેન્ન એટલે યાદવ તથા પરમારવંશો શિવાય સઘળા વંશો ગુજરાતમાં યદને કાઠિયાવાડમાં દાખલ થયા છે. પરંપર કલહો અને વિગ્રહો કર્યા કરતાં છતાં, અને આખા દેશના અનેક ભાગલાઓ પાડી દીધા છતાં તેઓએ બહારની સત્તાને અંદર પગ મૂકવા દીધો ન હતો. રાણકદેવીનું હરણ કરીને સોલંકી વંશ ઉપર વજ્રલેપ કરાંક ચોટાડનાર સિદ્ધરાજે, તેના અમુક ભાગ ખાલસા કરી, ગુજરાત સાથે જોડી દીધો હતો, છતાં એક સૈકા કરતાં વધારે સમય સુધી તેના વંશજો તેમાં પોતાની સત્તા નીભાવી શક્યા ન હતા. યલ્પિ દિલ્હીના મુસલમાન બાદશાહોએ, અમદાવાદના મુલતાનો તથા સુબાઓએ, તેમજ મહારાષ્ટ્રના મરાઠા તથા પેશવાઓએ આખો પ્રાંત પચાવી પાડવા તનતોડ મહેનત કર્યાં છતાં, તેના અમુક ભાગો શિવાય સઘળાં રાજસ્થાનો સ્વસત્તાનું સંરક્ષણ કરી શક્યાં હતાં. ત્યારપછી આખા હિંદુસ્થાન ઉપર ઇંગ્લેન્ડની સાર્વભૌમ સત્તાનો પ્રચંડ પ્રતાપ તપી રહ્યો છે, તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ કાઠિયાવાડ, રજપુતાનાની જેમ સ્વઅક્રિયતાની રક્ષા કરી શક્યું છે. કાઠિયાવાડની પ્રાકૃતિક રચના જ એવી છે કે, તેની ભૂમિ ઉપર શૌર્ય અને વ્યવહારકૌશલ્યનું ઉદ્ઘાટન સ્વાભાવિક રીતે યદ્ય શકે. તે જ કારણથી ગુજરાતની સાથે સરખાવતાં કાઠિયાવાડે વીર્યશાલી યોદ્ધાઓ અને કાર્યદક્ષ રાજપુરુષોને અધિક સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કર્યાં છે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કાઠિયાવાડે પ્રેમાનંદ કે નાનાલાલ જેવા કવિઓને ઉત્પન્ન કર્યાં નથી, છતાં કાઠિયાવાડની સરસ્વતીભક્તિ હિંદુસ્થાનના કોઇ પણ ભાગથી ઉતરતી નથી. બૌદ્ધધર્મે ઊન્નિભિન્ન કરી નાખેલ વેદધર્મનો ઉદ્ધાર કરનાર શંકરાચાર્યે ચાર મહા પૈકી ચારદાપીઠનું સ્થાપન તો દક્ષિણે શૃંગેરીમાં અને પશ્ચિમે દ્વારકામાં જ કર્યું હતું. દ્વારકાની ચારદાપીઠના આચાર્યપદે તત્કાલીન પ્રખર વિદ્વાન મંડનમિશ્ર અથવા સુરેશ્વરાચાર્યને નિયુક્ત કરીને, કાઠિયાવાડને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનું સરસ્વતીમંદિર બનાવ્યું હતું. પાછળથી જેવી રીતે શૃંગેરીમંડળી એક શાખા કુંભકોણમાં સ્થપાઇ હતી, તેવી રીતે દ્વારકામંડળું તેજ ઝાંખું થતાં, પુરાણપ્રસિદ્ધ પ્રભાસતીર્થમાં તેની શાખા સ્થપાઇ હતી. તેજ પ્રભાણે દ્વારકાની ચારદાપીઠનું સંક્રમણ પણ તેજ સ્થળે થયું હતું. પ્રભાસના નાનાકે પંડિતની પ્રશસ્તિના લેખો ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે-કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના રાજાઓ ત્યાંના સરસ્વતીમંદિરને ઉદારતાથી આશ્રય આપતા હતા. ગુજરાતના રાજા વિસલદેવે તો તે મંદિરને આખું બગસરા ગામ અને મારગેશની ઉપજનો ચોથો ભાગ અર્પ્યો હતો. નાનાકની સાથે કાઠિયાવાડના કવિઓ-સોમેશ્વરદેવ, સોમાદિત્ય અને બાલાદિત્ય વિસલદેવરાજની વિદ્વત્પરિપદને ઝળકાવતા હતા. નાનાકની પ્રશસ્તિઓમાં તેઓના પૂર્વજોને પણ વેદવિદ્, કવિ, પંડિત, ન્યાયવેત્તાદિ વિશેષણોથી અલંકૃત કર્યાં છે. જે મમયે ગુજરાતને હેમાચાર્યોદિ જૈનવિદ્વાનો વિદ્વાદન કરી રહ્યા હતા, તે સમયે કાઠિયાવાડમાં બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો બ્રહ્મગિરાનું લ્હાણું લાહી રહ્યા હતા.

વૃત્સિંહમહેતાના સમયથી કાઠિયાવાડના ગુજરાતી સાહિત્યનો જન્મ થયો છે. વૃત્સિંહ-મહેતાએ કીર્તનભક્તિનો અનેરો માર્ગ દર્શાવતાં, જે ભક્તિરસ રેડ્યો છે, તે ભક્તિરસે અનેક ભક્તોનાં હૃદયો ભીંજવી નાખ્યાં છે, અને તેમાંથી અનેક નિર્ઝરા અને પ્રવાહો વહ્યાં કર્યાં છે.

પરંતુ તે સઘળી રસસમૃદ્ધ હજી સુંપડીઓના ખુંણાઓમાં ગોંધાઈ રહી છે, તેની ભાગ લાગશે, ત્યારે કાઠિયાવાડની તે સમયની સાહિત્યપરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં આવી શકશે.

એક તરફ ભક્તકવિઓએ જેમ હૃદયના કેમળ તારેનો મધુમળાટ કરી મૂક્યો હતો, તે જ સમયે દેશની ખાતર, ધર્મની ખાતર, ગોધાદાણપ્રતિપાલનની ખાતર કાઠિયાવાડના વીરોએ રણપરામાં જે વીરતાથી પ્રાણાહુતિઓ આપી હતી, તેનાં રોમાંચ ચિત્રો તે સમયના આરણ્ય કવિઓ ઓગસ્વી વાણીમાં ચીતરી ગયા છે. ભક્તિસાહિત્ય તથા વીરસાહિત્ય અથવા કવિ નર્મદના શબ્દોમાં કહીએ તો “ પ્રેમ ક્ષાર્ધ ” સાહિત્ય કાઠિયાવાડની વિશિષ્ટ સંપત્તિ છે, કાઠિયાવાડના વ્યક્તિત્વનું તે સખલ પ્રમાણ છે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રની જેમ જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ કાઠિયાવાડે એવી વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન કરી છે, કે જેની જોડે ગુજરાતમાંથી મળવી મૂરઝેલ છે. જે સમયે સુસલમાન રાજ્ય કર્તાઓના અત્યાચારોથી આખો હિંદુસ્થાન હતાશ યષ્ટ નિઃસત્ત્વ યષ્ટ ગયો હતો, જે સમયે તેનાં સંતાનો પરધર્મોના મોહથી મૂઢ યષ્ટ, સ્વધર્મનો વિનાશ કરી નાંખવા તત્પર યષ્ટ ગયાં હતાં, તે સમયે બંગાલની બ્રૂમિએ રાજ રામમોહનરાયને અને કાઠિયાવાડની બ્રૂમિએ દયાનંદ સરસ્વતીને હિંદુધર્મનું સંરક્ષણ કરવા ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં; તે જ પ્રમાણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં આખા દેશના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીની અને લોકમાન્ય તિલકની અભિલાષાઓને પુનઃ પ્રદીપ્ત કરવાને, કાઠિયાવાડે મહાત્મા ગાંધીજી જેવાને જન્મ આપ્યો છે. દાદાભાઈ નવરોજી અને લોકમાન્ય તિલક ઉદ્ભવ્યા ન હોત તો ગાંધીજી, મહાત્મા ગાંધી યષ્ટ શક્યા ન હોત. છતાં જ્યારે એ બંને રાષ્ટ્રવીરો માત્ર દેશના સુશિક્ષિતોનાં હૃદયો ભેદી શક્યા હતા, ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજી આખા દેશના નગરનગર અને ગામેગામના ખૂણાખાંડોમાં પણ પ્રવેશ કરી શક્યા છે; મેકુતો અને મજુરો-આમડાની પાણીઆરીઓ પણ ગાંધીજીનો પગોભેલ ઝીલવાને, તેઓના અરણ્યકમલમાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પી દેવાને તૈયાર થયાં છે, તે ખરેખર ગાંધીજીની વિશિષ્ટતા છે. આખો દેશ જાગ્રત થયો છે, આ પૃથ્વી ઉપર પોતાનું સ્થાન ક્યાં છે, તે સમજવા લાગ્યો છે, ભાવિદશા કેવી બીપણુ છે તેનું ચિત્ર જોઈ શક્યો છે ! ગાંધીજીએ દેશનાં દાસત્વનાં હૃદયબંધનો તોડી નાંખ્યાં છે, તે સર્વનો પ્રભાવ નવા ઉદ્ભવતા સાહિત્ય ઉપર કેમ ન પડે ? કરુણાથી દ્રવણું, છતાં ક્ષાર્ધથી પ્રદીપણું, આત્મબલિદાનની ભાવનાઓથી ભરપૂર નવીન ગુજરાતી સાહિત્ય, તે ગાંધીજીના અપ્રતિહત પ્રતાપનું પરિણામ છે. ન્હાનો સરખો કાઠિયાવાડ આથી વધારે શું કરી શકે ?

વસ્તુતઃ સાહિત્યક્ષેત્રમાં કાઠિયાવાડી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સાહિત્ય-એવા બે વિભાગો પાડી, તેની વચ્ચે મર્યાદા બાંધી શકાય તેમ નથી. જીવનમાં સઘળાં ક્ષેત્રોમાં, જેમ ગુજરાતે કાઠિયાવાડની પ્રજાને પોષી છે અને પોષે છે, તેમ ગુજરાતની પ્રજાને કાઠિયાવાડે પોષી છે અને પોષે છે. એમ હોવાથી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેનો અપવાદ શી રીતે હોઈ શકે ? ગુજરાતના નવલરામ, ગોવર્ધનભાઈ, મણિભાઈ, જગનલાલ પંડ્યા, જળવંતરાય ઠાકોર, કવિ નાનાલાલ વગેરે સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકર્તાને અપનાવવાનું સૌભાગ્ય કાઠિયાવાડને પ્રાપ્ત થયું છે. ગુજરાતના “પ્રેમાનંદ અને દયારામ જેવા કવિવરોને નૃસિંહ મહેતાનાં અપૂર્વ ભક્તિ અને અલૌકિક વાક-

પ્રવાહે તરખોળ કરી દીધા હતા. તેજ પ્રમાણે વર્તમાનયુગમાં પણ કલાપીની આદર્શતા, કાન્તની મૃદુતા અને બોટાદકરની રસિકતા ગુજરાતી કવિતાસૃષ્ટિમાં કંઈક અનેક સ્થાન ભોગવે છે.

તેમ છતાં પણ અઠાવીશ વર્ષના અંતરમાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં અગિયાર સંમેલનોમાં, કાઠિયાવાડ માત્ર ત્રણ સંમેલનોને સત્કારી શકે, તે તેની સાહિત્યભક્તિની હિચ્છુક દર્શાવે છે. કલાપીને આંગણે આજે જે સારસ્વત-સંત્ર થાય છે, તે વર્ષો પહેલાં થવા બેઠતો હતો. કલાપી એટલે માત્ર એક ક્ષત્રિય જ નહિ, કલાપી એટલે માત્ર એક નાના સરખા તાલુકાનો નરપતિ જ નહિ, પણ કલાપી એટલે કોઈ દિવ્ય અભિલાષાઓથી ગ્યોમવિહાર કરતું, કલાપી એટલે કોઈ અશોકિક તરંગોથી તરંગિત થયેલું, પાર્થિવ ક્ષુદ્ર વાસના-વમબોના અવરોધથી દ્રવતું, કંઈક દિવ્ય ભૂતિમાન હૃદય ! તીન મંથનથી હૃદયપટને બેઢીને ઉભરાયેલી તેઓની વાણી ગુજરાતી રસિકાનાં હૃદયોને હૃદયમથાવે છે-પીગળાવે છે ! ન્યાં મુધી ગુજરાત અને બૃહત્ ગુજરાતનું અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાંમુધી તેનો પ્રભાવ જાંબો થઈ શકશે નહિ.

પ્રભાતું રક્ષણ કરવું, એટલામાં જ રાજધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેજ પ્રમાણે સ્થૂલ શરીરોના કે સ્થૂલ મંપતિના રક્ષણમાં, રક્ષણનો સર્વ ભાવ સમાધ જતો નથી; વસ્તુતઃ સ્થૂલ જગત્ એ સૂક્ષ્મ જગત્નું બાહ્યસ્તર છે, વિકાસમાત્ર છે. નિર્મલ, પ્રકાશમય, સૂક્ષ્મ શરીર વિના માત્ર વજ્રવત્ સુદૃઢ અને બલવાન સ્થૂલ શરીર જીવનના વિકાસને અવરોધે છે, અવનત કરે છે. પરસ્પર ધર્મણો અને કલહો, રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય વિગ્રહો અને સંહારો-એ સર્વ કેવળ ક્ષુદ્ર વાસનાઓથી કલુષિત થયેલાં સૂક્ષ્મ શરીરોનું લોહમય સ્થૂલ શરીરો સાથે સંયોગનું પરિણામ છે. તેટલા મારે સ્થૂલ શરીરો કરતાં સૂક્ષ્મ શરીરોને નિર્મલ કરવાં, પ્રકાશમય કરવાં, તે રાજનો પ્રથમ અને મુખ્ય ધર્મ છે. રાજ્યો ભ્યારથી તે ધર્મ ચૂક્યા છે, ત્યારથી દેશની હુદ્દશોનો આરંભ થયો છે. છેક પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે-તે સમયના રાજ્યો પોતે જ સરસ્વતીના ઉપાસકો હતા; અને તેથી જ પ્રભાતું સૂક્ષ્મ શરીરોનું રક્ષણ કરી શકતા હતા. લઘુ વયમાં જ ઋષિઓના આશ્રમમાં જઈને સામાન્ય શિષ્યવર્ણ વિદ્યામૃતનું પાન કરતા હતા, અને સૃષ્ટિનાં ગૂઢ તત્ત્વો પ્રાપ્ત કરીને પોતાનાં જીવનો હિન્નત કરતા હતા. વેદિક સાહિત્યમાંની એક ઋગ્વેદ સંહિતામાંથી જ, તત્કાલીન બ્રહ્મર્ષિઓની સ્પર્ધા કરી શકે તેવા અનેક રાજર્ષિઓનાં નામો પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્યવંશના સ્થાપક મનુ અને તેના પુત્રો નાભાનેદિષ્ઠ અને શાશ્વત, ચંદ્રવંશના મૂળ પુરુષ પુરુરવા અને તેના પુત્ર નહુષ તથા પૌત્ર યજ્ઞતિ, ભરતવંશી દિવોદાસ અને તેના પુત્રો પુરુષોત્તમ અને સુક્રાસ, કાશીરાજ પ્રતર્દન, પુરાણ પ્રસિદ્ધ માંધાતા, ચૌવનાથ, અગ્નિરીષ, પુરુમીઠ, અજમીઠ, વગેરે લગભગ પચીસ ત્રીસ રાજર્ષિઓએ મંત્રો ગાયા છે, અને રાજર્ષિની યથાર્થતા સિદ્ધ કરી છે. ઉપનિષદકાળમાં પણ પ્રવાહણ, અગ્નિતરણ, અશ્વરપતિ, જનક, ચિત્ર અને પ્રતર્દનાદિ રાજ્યોએ બ્રાહ્મણોના ગર્વોને તોડ્યા છે, તેઓને પોતાના શિષ્યો બનાવીને પરબ્રહ્મવિદ્યા તેમ જ બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન આપ્યું છે. અર્વાચીન પાકશાળાઓ અને વિદ્યાપીઠો જેવા ઋષિઓના આશ્રમો રાજ્યાશ્રયથી જ નભતા અને નગરનગર તથા ગામેગામે શાસ્ત્રીઓના નિવાસસ્થાનો રાજ્યાશ્રયથી જ સરસ્વતીમંદિરો થઈ જતાં.

તે સમયમાં પણ કાઠિયાવાડ બીજા પ્રદેશોથી જરા પણ પછાત રહ્યો ન હતો. રક્ષણ

વગેરે ચારણ કવિઓએ ગમ્ભી મૂક્યું હતું અને કાઠિયાવાડની સાહિત્યસંપત્તિનું નિદર્શન કરાવ્યું હતું. તેઓનો ખ્યાલનો તો હતો તેઓનાં વંશજોનાં દેશતરોમાં જ ગોંધાઇ રહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ભક્તકવિઓનાં કાવ્યો ઉત્તરોત્તર ભક્તોના કંઠમાંજ સમાઇ રહેલ છે. તે બંને વર્ગોનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો કાઠિયાવાડના મધ્યકાલીન રાજકીય તેમજ સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર પૂરેપૂરો પ્રકાશ પડી શકે. રણજિતરામસુવર્ણચંદ્રકા પ્રાપ્ત કરનાર ઝવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી તથા શારદાપત્રદ્વારા નવચુજરાતને રસસાહિત્યનું પાન કરાવનાર ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચૂરા, એ દિશામાં અત્યુત્સાહ અને આગ્રહપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, રહીયાળી રાત, સોરઠના બહારવટીયા, સોરઠી સંતો વગેરે કાઠિયાવાડી ચારણ-કવિઓનાં વીરરસકાવ્યો તથા કાઠિયાવાડના વીરયોદ્ધાઓના પરાક્રમેથી ઉભરાઇ જતી કૃતિઓથી મેઘાણીનું નામ માત્ર કાઠિયાવાડ કે ગુજરાતમાં જ નહિ, પણ બૃહદ્ગુજરાતમાં પણ ધરગમ્યું થઇ ગયું છે. તે જ પ્રમાણે 'શસમંદિર', કાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ, કાઠિયાવાડી દૂહા, સોરઠી વીરગીતાઓની વાર્તાઓ વગેરે કૃતિઓથી રાયચૂરાએ કાઠિયાવાડની મધ્યકાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિ ઉપર બહુ મારો પ્રકાર પાડ્યો છે. તેઓને પંથે પરવરી ગોહેલશ્રી ધીરસિંહજી વગેરે કેટલાક પ્રાચીન સાહિત્યપ્રેમીઓ કાઠિયાવાડના વીરસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવવા બહુ સારી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે.

છતાં કાઠિયાવાડના ભક્તિસાહિત્યને ખૂણેખોંચેથી બહાર લઇ આવવા કોષનું જેવું ન્નેષ્ટએ તેવું લક્ષ ગયું નથી. નૃસિંહમહેતાનાં અને વસાવડના કાલીદાસનાં કાવ્યો પણ ગુજરાતના ઉત્સાહી સાક્ષરોએ જ પ્રકારમાં આપ્યાં છે. કાલીદાસનાં પ્રજ્ઞાદાખ્યાન અને ધ્રુવાખ્યાન તેમ જ રણછોડજી નિવાનના ચંડીપાઠના ગરબાઓ હજુ પણ કાઠિયાવાડમાં ઘેર-ઘેર ગવાતા સંભળાય છે. ભક્તિકાવ્યો માર્ગી ભક્તોના કંઠમાં જ સમાઇ રહેવાથી અને તેવા ભક્તોનો નિવાસ એક જ સ્થળે નહિ હોવાથી, આધુનિક સંશોધકોની તે તરફ પ્રવૃત્તિ થતી નથી, પ્રાચીન સાહિત્યપ્રેમી જગજીવન નિર્ભયરામ બધેકાએ નૃસિંહમહેતાના શિષ્યોનાં કાવ્યો શોધી કાઢી ગુજરાતીના તંત્રીશ્રીને મેપિલ છે. બાપાની દૃષ્ટિએ તે કાવ્યોએ એટલી બધી ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી મૂકી છે કે—તેથી તેનો કાયકો વધારેને વધારે ગુચવાતો જાય છે. બાપાની દૃષ્ટિએ તો નૃસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં કાવ્યો તેટલાં જ ચર્ચાસ્પદ છે; છતાં તે કાવ્યોની કૃતિ વિષે કોષ પણ વિદ્વાને ચંકા ઉઠાવી નથી. મહેતાજીએ ભક્તિનો નવીન માર્ગ દર્શાવીને જે ભક્તસમુદાય ઉદ્ભવાવ્યો હતો, તેમાં તેઓની પ્રેરણાથી પ્રેરાયેલા સમર્થ શિષ્યો ન હોય, તેમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી, આ વિષયમાં આગ્રહ અને આવેશનો ત્યાગ કરીને માત્ર સત્યાન્વેષણની વૃત્તિથી જ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો માત્ર કાઠિયાવાડને જ નહિ, પણ ગુજરાતી સાહિત્યને પણ બહુ લાભ થવાનો સંભવ છે.

સંસ્કૃત કવિઓએ 'સાહિત્ય' શબ્દનો ક્રોધ, નાટક અને વાર્તાદિ રસસાહિત્યમાં જ પ્રયોગ કર્યો છતાં સાહિત્યના યૌગિક અર્થમાં તો વાહમયની સર્વ સાખાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સાહિત્યપરિપદોએ અને સાહિત્યસંમેલનોએ પણ તે જ અર્થ સ્વીકાર્યો છે. વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક યુગે પ્રાચીન ધર્મભાવનાઓ પ્રતિ અગ્રદા તથા અનાદર ઉત્પન્ન કર્યાથી ધર્મમિશ્રિત રસસાહિત્ય મધ્ય, માત્ર ધર્મનું મિશ્રણ હોવાથી જ અરુચિકર થઈ જાય તો તેમાં કંઈ

દેશના કવિસ કવિના એક કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે કે—ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ હજાર વર્ષથી દારામતીના પ્રદેશ ઉપર એટલે મૈરાષ્ટ્રમાં અગ્નિકુલના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ માળવાના પરમાર વંશના રાજાની જેમ કવિઓ અને વિદ્વાનોને બહુ ઔદાર્યથી આશ્રય આપતા હતા. રાજાઓ પોતે જ વિદ્યાવિલાસી ન હોય, તેઓનાં હૃદયો સાહિત્યસંગીતથી સંસ્કારી થયાં ન હોય, તો તેઓ વિદ્વાતાની પરીક્ષા તથા કદર શી રીતે કરી શકે ? પ્રાચીન કાલની જેમ મધ્યકાલમાં પણ તેના રાજાઓની ખોટ ન હતી. મૃચ્છકટિક નામનું ઉત્તમોત્તમ નાટક રચનાર રાજા શક, અને જીવનનો મોટો ભાગ યુદ્ધો અને વિગ્રહોમાં વ્યતીત કર્યા છતાં વિદ્વાન્માન્ય રત્નાવલ્યાદિ નાટકોના રચનાર મત્રાદ્ હર્ષવર્ધનાદિ કેટલાક રાજાઓ સંસ્કૃતસાહિત્યમાં પોતાનાં નામો અમર કરી ગયા છે. જે સમયે મુસલમાનોની સામે નિરંતર રણક્ષેત્ર ઉપર પોતાનું જીવન અર્પા દેવાની જરૂર પડતી હતી, તેવા આપતકાલમાં પણ કવિપ્રિય ભાષાભૂષણ રચનાર જોધપુરના રાજા જયસિંહસિંહ, ધર્મ વિજ્ઞાન અને સાહિત્યને પુનરુદ્ધાર કરનાર જયપુરના મહારાજા જયસિંહ મવાઇ, ગીતગોવિંદની રસિક પ્રિયા ટીકા રચનાર મેવાડના રાણા કુંભાજી અને સનજનસિંહજી, કચ્છના રાવ ઉડનજી, વગેરે અનેક રાજાઓએ રણક્ષેત્રો જેટલા અથવા તેથી પણ અધિક સારસ્વતક્ષેત્રો ઉપર વિજયો મેળવ્યા છે.

જે દેશ કલાપી જેવા કવિરત્નને ઉત્પન્ન કરેલ છે, તે દેશ માત્ર તેવા એક જ રત્નથી સંતોષ પામે નહિ. કલાપીના ગોહેલવંશના મૂલ પુરુષ શાલિવાહન તે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓની કંપના પ્રમાણે અપ્રિદેશનો હાલ નામનો શાતવાહન રાજા. તેઓનો રચેલ 'ગાથા સપ્તશતક' નામનો ગ્રંથ અઘાપિપયંત વિદ્વાનોનું સિર નમાવે છે. દક્ષિણમાંથી મારવાડમાં યજ્ઞને ગોહેલો જે સમયે કાઠિયાવાડમાં આવ્યા, તે સમયે ત્યાં અનેક સુવંચંદ્રવંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તે સમયના રાજાઓ સતત રણસંગ્રામમાં શુંયાઇ રહેલા હોવા છતાં વિદ્વાનો અને કવિઓથી પણ ઘેરાયેલા રહેતા હતા, એટલું જ નહિ પણ રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ જેટલું તેઓને સન્માન આપતા હતા, તેમજ જગીરો અને બક્ષીઓથી નવાજતા હતા. પ્રવીણસાગરનાં કેટલાક હૃદયંગમ કવિઓ રચનાર રાજકોટના રાજા મહેરામણજીની જેમ દ્રાંગધ્રાના રાજસાહેબો, અમરસિંહજી, રણમલ્લસિંહજી અને માનસિંહજી, ધોળકા તાબે કારેલાના તાલુકદાર કેસરીસિંહજી, કુકડના ગેમલજી અને માળીઆના કોકર મોડજી વગેરે અનેક રાજાઓએ સુંદર કાવ્યો રચ્યાં છે. દ્રાંગધ્રાના રાજસાહેબ અમરસિંહજીની 'અમરચેક-વીરી' અને માનસિંહજીનો 'રસિકકવિતાસંગ્રહ' એ બે પુસ્તકો છપાયાં પણ છે એવા કેટલાક રાજવંશીઓનો કાવ્યસંગ્રહ, ક્ષત્રિયમિત્રના તંત્રી, ગોહેલશ્રી ધીરમિંહજીએ સંગ્રહિત કર્યો છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે કલાપીએ કાઠિયાવાડમાં સાહિત્યની મરુભૂમિ ઉપર જન્મ લીધો ન હતો. છતાં કલાપી તે કલાપી જ ! તેઓનું સ્થાન કાઠિયાવાડના સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. અને કદાચ ભવિષ્યમાં પણ તેઓને તે પદ્ધતિ કોઇ વ્યુત કરી શકશે નહિ.

કાઠિયાવાડની અમૂલ્ય સાહિત્યસંપત્તિ તો ચારણો અને ભક્તકવિઓએ જ સમૃદ્ધ કરેલ છે. આજથી લગભગ પચાસસાઠ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન યુગના આદ્ય કવીશ્વર દક્ષપતરામ ભાઇએ કાવ્યસંસારોળના પ્રમુખપણા નીચે ઇડર મુકામે ચારણકવિઓનું સંમેલન કયું હતું. તે સંમેલનને ભાવનગરના રાજકવિ પાતાભાઇ, દેવળ કવિ મૂળીના રવિરાજ

વગેરે આરણ્ય કવિઓએ ગજવી મૂક્યું હતું અને કાઠિયાવાડની સાહિત્યસંપત્તિનું નિદર્શન કરાવ્યું હતું. તેઓનો ખખનો તો હજી તેઓનાં વંશજોનાં દ્વંદ્વરોમાં જ ગોંધાધ રહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ભક્તકવિઓનાં કાવ્યો ઉત્તરોત્તર ભક્તોના કંઠમાંજ સમાધ રહેલ છે. તે બન્ને વર્ગોનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો કાઠિયાવાડના મધ્યકાલીન રાજકીય તેમજ સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર પૂરેપૂરો પ્રકાશ પડી શકે. રણજિતરામસુવર્ણચંદ્રકા પ્રાપ્ત કરનાર ઝવેરચંદ કાલીદાસ મેઘાણી તથા શારદાપત્રદ્વારા નવગુજરાતને રસસાહિત્યનું પાન કરાવનાર ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ ગયથૂરા, એ દિશામાં અત્યુત્સાહ અને આગ્રહપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, રઢીયાળી રાત, સોરઠના પ્હારવટીયા, મોરઠી સંતો વગેરે કાઠિયાવાડી આરણ્ય-કવિઓનાં વીરરસકાવ્યો તથા કાઠિયાવાડના વીરયોદ્ધાઓના પરાક્રમેથી ઉભરાઇ જતી કૃતિઓથી મેઘાણીનું નામ માત્ર કાઠિયાવાડ કે ગુજરાતમાં જ નહિ, પણ બૃહદ્ગુજરાતમાં પણ ધરગથ્ય થઇ ગયું છે. તે જ પ્રમાણે 'રાસમંદિર', કાઠિયાવાડની લોકવાર્તાઓ, કાઠિયાવાડી દ્વાડા, સોરઠી વીરગીતાઓની વાર્તાઓ વગેરે કૃતિઓથી રાયચૂરાએ કાઠિયાવાડની મધ્યકાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિ ઉપર બહુ મારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેઓને પંથે પરવરી ગોહિલશ્રી ધીરસિંહજી વગેરે કેટલાક પ્રાચીન સાહિત્યપ્રેમીઓ કાઠિયાવાડના વીરસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવવા બહુ મારી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે.

છતાં કાઠિયાવાડના ભક્તિસાહિત્યને ખૂણેખોંચેથી બહાર લઇ આવવા કોઇનું જેવું ન્તેન્ટએ તેવું લક્ષ ગયું નથી. નૃસિંહમહેતાનાં અને વસાવડના કાલીદાસનાં કાવ્યો પણ ગુજરાતના ઉત્સાહી સાક્ષરોએ જ પ્રકાશમાં આપ્યાં છે. કાલીદાસનાં પ્રજ્ઞાદાખ્યાન અને દ્રુવાખ્યાન તેમ જ રણુછોડજી દીવાનના ચંડીપાઠના ગરબાઓ હજી પણ કાઠિયાવાડમાં ઘેર-ઘેર ગવાતા મંલગાય છે. ભક્તિકાવ્યો માર્ગી ભક્તોના કંઠમાં જ સમાધ રહેવાથી અને તેવા ભક્તોનો નિવાસ એક જ સ્થળે નહિ હોવાથી, આધુનિક સંશોધકોની તે તરફ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પ્રાચીન સાહિત્યપ્રેમી જગજીવન નિર્ભયરામ બધેકાએ નૃસિંહમહેતાના શિષ્યોનાં કાવ્યો શોધી કાઢી ગુજરાતીના તંત્રીશ્રીને સોંપેલ છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ તે કાવ્યોએ એટલી બધી ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી મૂકી છે કે—તેથી તેનો કોષકો વધારેને વધારે ગુચવાતો જાય છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ તો નૃસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈનાં પ્રસિદ્ધ શ્યેલાં કાવ્યો તેટલાં જ ચર્ચાસ્પદ છે; છતાં તે કાવ્યોની કૃતિ વિષે કોઇ પણ વિદ્વાને શંકા ઉઠાવી નથી. મહેતાજીએ ભક્તિનો નવીન માર્ગ દર્શાવીને જે ભક્તસમુદાય ઉદ્દભાવ્યો હતો, તેમાં તેઓની પ્રેરણાથી પ્રેરાયેલા મમર્થ શિષ્યો ન હોય, તેમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. આ વિષયમાં આગ્રહ અને આવેશનો ત્યાગ કરીને માત્ર સત્યાન્વેષણની તૃતિથી જ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો માત્ર કાઠિયાવાડને જ નહિ, પણ ગુજરાતી સાહિત્યને પણ બહુ લાભ થવાનો મંલવ છે.

મંસ્કૃત કવિઓએ 'સાહિત્ય' શબ્દનો કાવ્ય, નાટક અને વાર્તાદિ રસમાહિત્યમાં જ પ્રયોગ કર્યો છતાં માહિત્યના યૌગિક અર્થમાં તો વાકમયની અર્થ રાખાઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે. સાહિત્યપરિષદોએ અને સાહિત્યસંમેલનોએ પણ તે જ અર્થ સ્વીકાર્યો છે. વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક યુગે પ્રાચીન ધર્મભાવનાઓ પ્રતિ અગ્રદા તથા અનાદર ઉત્પન્ન કર્યાંથી ધર્મમિશ્રિત રસસાહિત્ય પણ, માત્ર ધર્મનું મિશ્રણ હોવાથી જ અરુચિકર થઈ જાય તો તેમાં કંઈ

દેશના કવિય કવિના એક કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે કે-ઈ સ. પૂર્વે લગભગ હમર વર્ષથી દ્વારામતીના પ્રદેશ ઉપર એટલે સૌરાષ્ટ્રમા અગ્નિકુલના રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ માળવાના પરમા વંશના રાજની જેમ કવિઓ અને વિદ્વાનોને યહુ ઔદાર્યથી આશ્રય આપતા હતા. રાજ્યો પોતે જ વિદ્યાવિલાસી ન હોય, તેઓના હૃદયે સાહિત્યસંગીતથી મંસ્કારી થયાં ન હોય, તો તેઓ વિદ્વાની પરીક્ષા તથા કદર શી રીતે કરી શકે ? પ્રાચીન કાલની જેમ મધ્યકાલમા પણ તેવા રાજ્યોની ખોટ ન હતી. મૃચ્છકટિક નામનું ઉત્તમોત્તમ નાટક રચનાર રાજ શક્ર, અને જીવનનો મોટો ભાગ યુદ્ધો અને વિગ્રહોમા વ્યતીત કર્યા છતાં વિદ્વાનમ્ય રત્નાવલ્યાદિ નાટકોના રચનાર અમ્બાદેવવર્ધનાદિ કેટલાક રાજ્યો સંસ્કૃતસાહિત્યમાં પોતાનાં નામો અમર કરી ગયા છે જે સમયે મુસલમાનોની સામે નિરંતર રણક્ષેત્ર ઉપર પોતાનું જીવન અર્પા દેવાની જરૂર પડતી હતી, તેવા આપત્કાલમા પણ કવિપ્રિય ભાષાભૂષણ રચનાર જોધપુરના રાજ જશવંતસિંહ, ધર્મ વિજ્ઞાન અને સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર કરનાર જયપુરના મહારાજ જયમિંહ મવાઇ, ગીતગોવિંદની રમિક પ્રિયા દીકા રચનાર મેવાડના રાણા કુંભાજી અને સંજ્ઞાસિંહજી, કચ્છના રાવ ઉગનજી, વગેરે અનેક રાજ્યોએ રણક્ષેત્રો જેટલા અથવા તેથી પણ અધિક સારસ્વતક્ષેત્રો ઉપર વિજયો મેળવ્યા છે

જે દેશે કલાપી જેવા કવિરત્નને ઉત્પન્ન કરેલ છે, તે દેશ માત્ર તેવા એક જ રત્નથી મંતોય પામે નહિ કલાપીના ગોહેલવંશના મૂલ પુરષ શાલિવાહન તે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓની કલ્પના પ્રમાણે આપ્રદેશનો હાલ નામનો શાતવાહન રાજ્ય તેઓનો રમેશ 'આથા સપ્તશતક' નામનો ગ્રંથ અઘાપિપયંત વિદ્વાનોનું શિર નમાવે છે. દક્ષિણમાથી મારવાડમા ચઢને ગોહેલો જે સમયે કાઠિયાવાડમા આવ્યા, તે સમયે ત્યાં અનેક સુધર્મદ્રવશી રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા તે સધળા રાજ્યો સતત રણસંગ્રામમાં ગુંથાઇ રહેલા હોવા છતાં વિદ્વાનો અને કવિઓથી પણ ઘેરાયેલા રહેતા હતા, એટલું જ નહિ પણ રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ જેટલું તેઓને સન્માન આપતા હતા, તેમજ જગીરો અને બક્ષીસોથી નવાજતા હતા પ્રવીણસાગરના કેટલાક હૃદયગમ કવિતો રચનાર રાજકોટનાં રાજ્ય મહેરામણજીની જેમ પ્રાગધ્રાના રાજસાહેબો, અમરસિંહજી, રણમલમિંહજી અને માનસિંહજી, ધોળકા તાલુકા કારેલાના તાલુકદાર કેસરીસિંહજી, કુકડના ચેમલજી અને માળીઆના કોકોર મોડજી વગેરે અનેક રાજ્યોએ સુંદર કાવ્યો રચ્યા છે. પ્રાગધ્રાના રાજસાહેબ અમરસિંહજીની 'અમરએક વીક્ષી' અને માનસિંહજીનો 'રમિકકવિતાસંગ્રહ' એ બે પુસ્તકો છપાયા પણ છે એવા કેટલાક રાજવંશીઓનો કાવ્યસંગ્રહ, ક્ષત્રિયમિત્રના તંત્રા, ગોહેલથી ધીરસિંહજીએ સંગ્રહિત કર્યો છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે કલાપીએ કાઠિયાવાડમાં માહિત્યની મરુભૂમિ ઉપર જન્મ લીધો ન હતો. છતાં કલાપી તે કલાપી જ ! તેઓનું ગ્યાન કાઠિયાવાડના સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. અને કદાચ ભવિષ્યમાં પણ તેઓને તે પદ્ધતી કાઇ વ્યુત કરી શકશે નહિ.

કાઠિયાવાડની અમૂલ્ય સાહિત્યસંપત્તિ તો ચારણો અને ભક્તકવિઓએ જ મમૂલ કરેલ છે. આજથી લગભગ પચાસસાઠ વર્ષ પહેલા ગુજરાતી માહિત્યના અર્વાચીન યુગના આદ્ય કનીશ્વર દયપતરામ ભાઈએ કાર્પસ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે ઇડગ મુકામે ચાગણકવિઓનું સંમેલન કયું હતું. તે સંમેલનને ભાવનગરના રાજકવિ પાતાભાઈ, દેમળ કવિ મૂળીના રવિરાજ

મત હોય શકે જ નહિ. પરંતુ ઉત્સાહ અને સાહસથી ઉભરાતા કર્મવીર અમૃતલાલશેઠના સૌરાષ્ટ્ર કાઠિયાવાડની જે સેવા કરી છે, રાજ્યો તથા અખિલ પ્રજાને મધુર નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરી જે નવીન પ્રકાશ દર્શાવ્યો છે, તેમ જ નીડરતા અને સાહસિકતાથી તનમનધનને યાદોમ કરવાને તત્પર થતા દેશસેવકોનું જે બલવાન મંડળ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે સર્વ સેવાઓ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ જ છે અને કાઠિયાવાડમાં હજુ પણ તેની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરે છે.

નિત્ય નિત્ય નવનવીન સર્જતા સાહિત્યની તદ્દરપર્શી વિવેચના કરવામાં, કૌમુદી અને રાજપ્રજાના ગુણદોષનું નિવેદન કરવામાં સૌરાષ્ટ્ર, એ ઉભય પત્રો પોતપોતાની કક્ષામાં અદ્વિતીય જ છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે સાથે એમ પણ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે- 'નગ્ન સત્ય' એ શબ્દ આપણા દેશની ભૂમિની પેદાશ નથી. જે દેશમાં નગ્નપંથનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર થઇ ચકયો છે, તે દેશમાંથી આપણે તે શબ્દની આચાર કરી છે. સર્વત્ર દુર્યોધનની દૃષ્ટિએ જોવાથી આખું જગત બાહુક જ દેખાય, તેનું તેજ જગત અભ્યુત્થાનની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગસમાન દર્શન આપે. દિગંબરત્વ તો સંહારક રૂદ્રદેવને જ શોભે. લાલનપાલન કરનાર વિષ્ણુને તો સ્વચ્છ અને હૃદયગમ વસ્ત્રાલંકાર વિના ચાલે નહિ. દીર્ઘકાલના અનુભવો પછી આપણા ઋષિઓએ તો કહી દીધું છે કે કસ્યાણુ કરવાના હેતુથી જનસેવા કરવી હોય તો નગ્ન સત્યને દ્વિત અને પ્રિયનું આચ્છાદન કરવું જોઇએ. વાકપારુષ્યથી તો વિખવાદ જ વધી પડે છે. નહું કિન્નાઇન ગળે ઉતરતું ન હોય તો શું ચક્રરાનું મિશ્રણ કરીને આપવાથી જવરની શાંતિ થતી નથી ? ઇતર ઇન્દ્રિયોના સંયમની જેટલી જરૂર છે, તેથી અધિક વાહ્સંયમની જરૂર છે. અનુભવીઓના તે અનુભવની અવગણના નહિ કરવામાં આવે, તો તેથી દેશની તેમ જ સાહિત્યની સેવા સફલ થવાનો વધારે સંભવ છે.

પરંતુ જે વિષયમાં આપણો આખો યુજરાતપ્રાંત ખીજ પ્રાંતો કરતાં ધણો પછાત છે, તે વિષય ઇતિહાસનો છે. આશ્ચર્ય જેવું છે કે-ભગવાનલાલ ઇન્જિનિયર જેવા આખા હિંદુસ્થાનમાં અગ્રગણ્ય પુરાતત્ત્વવેત્તા કાઠિયાવાડે ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેઓની કક્ષામાં આવે તેવો કોઇ પણ વિદ્વાન ઉત્પન્ન થયો નથી. તેવી સ્થિતિમાં જ્યારે આખા યુજરાતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ નિર્મિત થયો નથી, ત્યારે કાઠિયાવાડના ઇતિહાસની આશા ક્યાંથી જ રાખી શકાય ? સૌથી પહેલાં ભગવાનલાલ સંપતરામે કાઠિયાવાડનો સમગ્ર ઇતિહાસ અર્ધેષુ કર્યો પછી, કાઠિયાવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ વોટસને સઘળાં રાજસ્થાનોની મદદ લઇને કાઠિયાવાડગેઝીટીયરમાં આખા પ્રાંતનો વિગતવાર ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્યો, અને તેનું યુજરાતી ભાષાંતર કવિનર્મદાશંકર પાસે કરાવી કાઠિયાવાડસર્વસંગ્રહ પ્રકટ કર્યો. ત્યાર પછી એચ. ડગલ્યુ. બેલ સાહેબે ઇંગ્રેજીમાં પણ એક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. છતાં યુજરાતના ઇતિહાસની જેમ કાઠિયાવાડનો ઇતિહાસ પણ અપૂર્ણ જ છે, એટલું જ નહિ પણ ચારણભાટોના ચોપડાઓ તથા ઇતકથાઓ ઉપર તેનો વધારે આધાર હોવાથી, જોઇએ તેટલો વિશ્વસનીય પણ નથી. ભગવાનલાલ ઇન્જિનિયર પછી ઐતિહાસિક સાધનો એકઠાં કરવા વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય જેવો પણ કોઇ ઇતિહાસ-રસિક વિદ્વાન કાઠિયાવાડમાં થયો નથી. પોલીટીકલ એજન્ટોના આગ્રહથી ભાવનગર, જૂનાગઢ અને રાજકોટમાં ઐતિહાસિક શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને પ્રાચીન સુક્રાઓનો ખની શકે તેટલો

આશ્ચર્ય નથી તેમ જાતાં મહામહોષાધ્યાય શીઘ્રકવિ શંકરદાન મહેશ્વર તેમજ પ્રાત સ્મરણીય કેશવભાઈ હરિરામ ભટ્ટની કૃતિઓની આ દેશના તેમ જ વિદેશના વિદ્વાનોએ સુકતક કે પ્રશંસા કરી છે તેઓના રચેલા આવિર્ભાવરિત્ત જાયાનાટક, ચંદ્રપ્રભાચરિત્ર અનુસૂયાકૃષ્ણદાસ નાટક, મિત્રપ્રતિ પદ, તથા કેશવકૃતિ ઇત્યાદિ ગ્રંથો હજી પણ ધાર્મિક ગસિકાની ગમતિને પરિપૂર્ણ કરે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્યમાન સાહિત્યકારો અને લેખકો વિષે પ્રમુખ મહાશયે એટલું બધું મર્વગ્રાહી અને વિદ્વાપૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે કે તે વિષયમાં હવે વિશેષ કંઈ પણ વકતવ્ય રહેતું નથી તો પણ ગ્રંથ અને ગ્રંથકારના પુસ્તકોમાં તેવા લેખકોની જે જીવનીઓ આપી છે, તે ઉપરથી જણાય કે તેવા બંને તેનીશ લેખકોમાં કાઠિયાવાડીઓ એક તૃતીયાંશ ભાગ રોકે છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાત સાહિત્યમંડળ તરફથી વર્ષોવાર ઉત્તમોત્તમ સાહિત્યકારોને જે રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અપાય છે, તેવા અઘાવાંધિ કુલ પાંચ ચંદ્રક પ્રાપ્ત કરનારાઓમાંથી મેઘાણી, રવિશંકરરાવળ, ગિજુભાઈ અને વિજયરાય—એ ચારે કાઠિયાવાડીઓ છે તેજ પ્રમાણે શ્રીયુત ગનીઆરાના પારિતોષિકો મેળવનારાઓમાં પણ મહાત્મા ગાંધીજી, અમૃતલાલ શેઠ, રવિશંકર રાવળ અને વિજયરાયના નામે જોવામાં આવે છે તે સર્વ ઉપરથી કાઠિયાવાડ, સાહિત્યની તેમ જ દેશની કેવી ઉત્તમ સેવા કરી રહેલ છે, તે સ્પષ્ટ થાય છે.

ભાવિ પ્રજાના જીવનનું ધડતર તો બાલસાહિત્ય જ ધરી શકે છે પચીસ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં બાલસાહિત્યની ગાળી પણ ફૂલેલ હતી બાલવનગરદક્ષિણામૂર્તિ બનનાના સંચાલકોએ તે કાર્ય તાર કર્યું ત્યાર પછી આજે તેની એટલી બધી સુદર અને ઉપયુક્ત મંબદિ થઈ છે કે તે સાહિત્યે બહુ દુક મુદતમાં દેશના બીજા પ્રાંતોને પછાત નાખી દીધા છે, એમ કહીએ તો તેમાં કંઈ અત્યુક્તિ નથી દક્ષિણામૂર્તિબલનના ન્હાનાભાઈ, ગિજુભાઈ અને હરભાઈની ત્રિપુટી કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતના બાળકોની તેમજ યુવકોની દષ્ટિ મગીપ તરવરે છે, તે તે મર્યાદા અસ્તિત્વ અને પ્રગતિની આવશ્યકતાને મિલ કરે છે.

બાલસાહિત્ય જેમ બાળકોનું જીવન વહે છે, તેમ આખી પ્રજાનું જીવન ડગવામાં, તેની અભિનાયકો અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ઉત્તેજવામાં, તેઓની સ્મૃત્તિઓ અને વીરભાવોને પોષવામાં, આમાર્મિક પત્રો અતિ મમર્થ સાધન થઈ પડ્યા છે ગુજરાત અને બૃહદ્ગુજરાતમાં દાસમાં નીકળતા તેવા બંને તેનીશ પત્રોમાં વિદ્વાનોને પરિતોષી શકે તેવા તેમ જ સુશિક્ષિતોને પણ નવનરી પ્રેરણાઓથી પ્રેરી શકે તેવા પત્રો તો આજનાઓને વેદે ગળી શકાય તેવા જ છે તે પત્રોમાં પણ, અખિન જીવન મરતનીસેવામાં અર્પાદિનાર વિજયરાયથી મંપાદિત કૌમુદી, સરસ્વતી તેમ જ સ્વસ્મિના ચરણમાં સંવરવ અર્પણ કરનારા રામનાગાયણ પાઠકથી મંપાદિત પ્રસ્થાન, કુમારમાનમશાસ્ત્ર અને ચિનકયાના દૈશમ્પથી કુમારનાં હૃદયને હરી લેનાર રવિશંકર રાવળથી મંપાદિત કુમાર, તેમ જ કના તથા સમમાલિયથી મૃદ્ધગુજરાતમાં પણ પ્રિય થઈ પડેલ વિદુલદામ આપણી અને રાયચૂસથી મંપાદિત નવચેતન અને શારદા—એ પત્રોએ માસિક પત્રોમાં જે ઉચ્ચરચાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી કાઠિયાવાડના ગૌરવમાં ઓછો વધારો થયો નથી દૈનિક અને માસિક પત્રોમાં મહાત્માજીના નવજીવન પદ વિષે તો બે

મત હોઈ શકે જ નહિ, પરંતુ ઉત્સાહ અને સાહસથી ઉભરાતા કર્મવીર અમૃતલાલશેઠના સૌરાષ્ટ્ર કાઠિયાવાડની જે સેવા કરી છે, રાજ્યો તથા અખિલ પ્રજાને મધુર નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરી જે નવીન પ્રકાશ દર્શાવ્યો છે, તેમ જ નીડરતા અને સાહસિકતાથી તનમનધનને યાહોમ કરવાને તત્પર થતા દેશસેવકોનું જે બલવાન મંડળ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે સર્વ સેવાઓ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ જ છે અને કાઠિયાવાડમાં હજી પણ તેની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરે છે.

નિત્ય નિત્ય નવનવીન સર્જતા સાહિત્યની તકરપર્શી વિવેચના કરવામાં, કૌમુદી અને રાજપ્રજના ગુણદોષનું નિવેદન કરવામાં સૌરાષ્ટ્ર, જે ઉભય પત્રો પોતપોતાની કક્ષામાં અદ્વિ-તીય જ છે એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તે સાથે એમ પણ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે- 'નમ સત્ય' એ શબ્દ આપણા દેશની ભૂમિની પેદાશ નથી, જે દેશમાં નમનપંથને ઉદ્ભવ અને પ્રચાર થઈ શક્યો છે, તે દેશમાંથી આપણે તે શબ્દની આપાત કરી છે. સર્વત્ર દુર્યોધનની દષ્ટિએ જોવાથી આખું જગત બાહુકે જ દેખાય, તેનું તેજ જગત અધ્યુનની દષ્ટિએ સ્વર્ગસમાન દર્શન આપે. દિગંબરત્વ તો સંહારક રૂદૈવને જ શોભે, લાલનપાલન કરનાર વિષ્ણુને તો સ્વચ્છ અને હૃદયંગમ વસ્ત્રાલંકાર વિના ચાલે નહિ. દીર્ઘકાલના અનુભવે પછી આપણા ઋષિઓએ તો કહી દીધું છે કે કસ્યાણ કરવાના હેતુથી જનસેવા કરવી હોય તો નમ સત્યને હિત અને પ્રિયનું આચ્છાદન કરવું જોઈએ. વાકપારુષ્યથી તો વિખવાદ જ વધી પડે છે, નહીં કિન્નાઇન ગળે ઉતરવું ન હોય તો શું શક્યનું મિશ્રણ કરીને આપવાથી જ્વરની શાંતિ થતી નથી ? ઇતર ઇત્રિયોના સંયમની જેટલી જરૂર છે, તેથી અધિક વાક્સંયમની જરૂર છે. અનુભવીઓના તે અનુભવની અવગણના નહિ કરવામાં આવે, તો તેથી દેશની તેમ જ સાહિત્યની સેવા સફલ થવાનો વધારે સંભવ છે.

પરંતુ જે વિષયમાં આપણે આખો ગુજરાતપ્રાંત બીજા પ્રાંતો કરતાં ઘણો પહોત છે, તે વિષય ઇતિહાસનો છે. આશ્ચર્ય જેવું છે કે-ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજિત જેવા આખા હિંદુસ્થાનમાં અગ્રગણ્ય પુરાતત્ત્વવેત્તા કાઠિયાવાડે ઉત્પન્ન કર્યા પછી તેઓની કક્ષામાં આવે તેવો કોઈ પણ વિદ્વાન ઉત્પન્ન થયો નથી. તેવી સ્થિતિમાં જ્યારે આખા ગુજરાતનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ નિર્મિત થયો નથી, ત્યારે કાઠિયાવાડના ઇતિહાસની આશા ક્યાંથી જ રાખી શકાય ? સૌથી પહેલાં ભગવાનલાલ સંપતરામે કાઠિયાવાડનો સમગ્ર ઇતિહાસ અર્પણ કર્યા પછી, કાઠિયાવાડના પોલીટીકલ એન્ડ ઈર્લ વોટસને સઘળાં રાજસ્થાનોની મદદ લઈને કાઠિયાવાડગેઝીટીયરમાં આખા પ્રાંતનો વિગતવાર ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્યો, અને તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કવિનમંદારાંકર પાસે કરાવી કાઠિયાવાડમર્સઅંક્રહ પ્રકટ કર્યો. ત્યાર પછી એચ. ડગ્લસ, જેલ સાહેબે ઇંગ્રેજીમાં પણ એક ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. છતાં ગુજરાતના ઇતિહાસની જેમ કાઠિયાવાડનો ઇતિહાસ પણ અપૂર્ણ જ છે, એટલું જ નહિ પણ ચારણભાટોના ચોપડાઓ તથા દંતકથાઓ ઉપર તેનો વધારે આધાર હોવાથી, જોઈએ તેટલો વિશ્વસનીય પણ નથી. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજિત પછી ઐતિહાસિક સાધનો એકઠાં કરવા વદ્વલજી હરિદત આચાર્ય જેવા પણ કોઈ ઇતિહાસ-રસિક વિદ્વાન કાઠિયાવાડમાં થયો નથી. પોલીટીકલ એન્ડોના આગ્રહથી ભાવનગર, જૂનાગઢ અને રાજકોટમાં ઐતિહાસિક શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને પ્રાચીન મુદ્રાઓનો જની શકે તેટલો

મંત્રદ કરીને સંત્રહસ્થાનો પણ સ્થપાયા હતાં તે પૈકી ભાવનગર રાજ્યે પ્રાચીન લેખમંત્રદના ત્રણ પુસ્તકો પ્રકટ કર્યા પછી સઘળી પ્રવૃત્તિ એકદમ બંધ પાડી દીધી છે. તે સંત્રદમાં હજુ પણ એટલા બધા અપ્રમિદ લેખો અને સિક્કાઓ છે કે તેનો શુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કાઠિયાવાડના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે જૂનાગઢમંત્રદસ્થાને દેશની શી સેવા બળવી છે, તે જાણવામાં આવ્યું નથી, પણ રાજકોટ સંત્રદસ્થાનના ક્યુરેટર ડીસ્કગકર પછી તેની પ્રવૃત્તિ પણ તદ્દન અટકી ગઇ છે. કાઠિયાવાડના છેક પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનો માટે માત્ર મહાભારત અને પુરાણોથીજ સંતોષ માનવો પડે તેમ છે, છતાં મધ્યકાલીન ઇતિહાસની સામગ્રીએ હજુ પણ શોધે તેને પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ છે.

સાતમી ગુજરાતીમાહિત્યપરિષદના રિપોર્ટમાં દત્તાત્રેય ડીસ્કગકર અને સુતીલાલ વર્ધમાન શાહના ઐતિહાસિક લેખો પ્રકટ થયા છે. ડીસ્કગકરે ઉનાના અપ્રસિદ્ધ લેખો ઉપરથી કનોજના સમ્રાટ મિહિરભોજ અને મહેન્દ્રપાલનો ગુજરાતકાઠિયાવાડ સાથેનો સંબંધ શોધી કાઢ્યો છે. મિહિરવત્તની સ્થાપના વિષે ઇતિહાસપંડિતો કંઈ પણ હેવટના નિર્ણય ઉપર આવ્યા નથી, સુતીલાલ વર્ધમાન શાહે વઢવાણમાં રાણકદેવીની દેરી પામેના પાળાયા ઉપરના લેખમાં પહેલા મિહિરવત્તનો લેખ શોધી કાઢ્યો છે, અને તે વિષયમાં સખળ પ્રમાણ પૂરું પાડ્યું છે. હાલમાં એક મહાગૃહસ્થની પસ્તીમાંથી કાળના સુખમાં મપડાયેલ, મંગાધરકવિવિરચિત મંડલિક-કાવ્યની સુંદર હસ્તલિખિત પ્રત પ્રાપ્ત થઇ છે. તે કાવ્યની કવિતાઓ જેટલી પ્રતિભાશાળી છે, તેટલો જ ઉપયોગી તેમાં સમાયેલો ઇતિહાસ ભાગ છે તેવા અનેક અંશો, લેખો અને મિક્કાઓ ખૂંચે જોખરે ગોઠાઈ રહ્યા હશે, તેનો ઉદ્ધાર કરવાને વખતસર પ્રયાત્ન કરવામાં નહિ આવે તો તે સર્વ કાલાવશેષ થઇ જશે.

હજુ કાઠિયાવાડના વાઘેર, મોયાણા, આયગ, મેર, ખાટ કાપી વગેરે જૂની જાતિઓના ઇતિહાસો શોધવા જ બાકી છે, ત્યારે લખાય તો ક્યાંથી જ ? મંડલિકકાવ્યમાં જૂનાગઢના છેલ્લા મંડલિક રાજાએ જે પરાક્રમો કર્યાંતું લખ્યું છે, સર્વવંશી ગોહેલો અને અંત્રવંશી ગોલાઓ વગેરે છત્રીશ મામંત રાજાઓ સાથેના સંબંધનું તેમ જ ઓખામંડલના રાજા મંગલજી અને ગોહેલરાજા દુદ ઉપર વિજયો મેળવ્યાનું વર્ણન કર્યું છે, તે ઇતિહાસ તો અંધકારાળમાં જ છે. કાઠિયાવાડના રાજાઓ, ધનવાન ગૃહસ્થો અને ઇતિહાસરસિદ્ધ વિદ્વાનો ધારે તો તે વિષયમાં તેઓ દેશ ઉપર બહુ ઉપકાર કરી શકે.

કાઠિયાવાડના વ્યક્તિત્વનું તેમ જ વિશિષ્ટતાનું દિગ્દર્શન કરાવવામાં જ મેં આપનો અમુક મમમ રોક્યો છે. તેમ કરવામાં તેનું ગુણગાન કરવાનો મારો હેતુ માત્ર ઉદ્દેશ નથી પરંતુ કાઠિયાવાડી માહિત્યનું અને માહિત્યકારોનું સ્થાન જેટલે અંશે વિશિષ્ટ છે તેટલે જ અંશે તેને શિર વિરિષ્ટ કરવું પણ છે તે દર્શાવવાનો હેતુ છે. બહાવીશ વર્ષના અંતરમાં ગુજરાતીમાહિત્યપરિષદ કેટલાક સંમેલનો ભર્યાં, પ્રમુખોનાં ભાષણો અને કેટલાક મનનીય નિમંધોથી ગુજરાતી માહિત્યની મર્યાદામાં સુંદર વૃદ્ધિ કરી, તદુપરાંત બંધાગમ્ય ગાંડી પરિવહની કર્તવ્યરેખાઓ નક્કી કરી છે. હવે પરિષદે કપી દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ તે વિષે પ્રમુખ મહારાજે વિસ્તારથી સૂચનાઓ કરી છે. ગુજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો પોતાની ફરજને બરાબર મમને છે અને તે ફરજને બળવવામાં તેઓ પગલ પડશે નહિ. ઓજસુ અને ઉત્સાહની

શ્રી. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા, બી. એ.
ઉપપ્રમુખ • માહિત્ય પરિષદ સમેલન-દ્વારી

જનાલાથી પ્રજ્વલત, ગુજરાતી સાહિત્યના નવયુગના ઉપકાલમાં નવલ નવલકારોના અગ્રણી મુનશીજી છૂટા થયા છે. તેઓ આપની સાહિત્યપરિષદમાં અંગીયસાહિત્યપરિષદની સારસ્વતપ્રભા અને સંયુક્ત પ્રાંતની ઇડિયન એકેડેમીના ક્રિયાગૌરવનું મિશ્રણ કરી, તેનું યથેષ્ટ સ્વરૂપ નિર્મિત કરવા પ્રવૃત્ત થશે જ. તેમાં કાંઈ શંકા નથી.

પરંતુ તેથી કાઠિયાવાડ પોતાની ફરજોમાંથી મુક્ત થઈ શકે નહિ. કાઠિયાવાડના એટલા બધાં રાજ્યોએ, તેના કાર્યદક્ષ મુત્સદીઓએ અને પ્રતિભાશાળી સાહિત્યકારોએ હજુ પોતાની ફરજો બજાવવાની શરૂઆત પણ કરી નથી.

સાહિત્યની સમૃદ્ધિ, શ્રી અને સરસ્વતી ઉભયના સહકારથી જ થઈ શકે, સરસ્વતી સર્જક છે, શ્રી પોષક છે. શ્રી સ્થૂલશરીરનું સૌંદર્ય છે, ત્યારે સરસ્વતી સૂક્ષ્મશરીરનું સૌંદર્ય છે. કાઠિયાવાડે હજુ તો સરસ્વતીના સેવન માટે તેના મંદિરનો પાયો પણ નાંખ્યો નથી. ગુજરાતીસાહિત્યપરિષદની એક શાખા કાઠિયાવાડના કોઈ પણ અનુકૂળ સ્થળે શા માટે ન સ્થપાય ? કાઠિયાવાડના સાહિત્યરસિકો અને ધનવાનો તેને શા માટે ન અપનાવે ? હિંદીસાહિત્યનું મંગલદાસપારિતોષિક જેવું એક પારિતોષિક કલાપીના સ્મરણમાં સ્થાપવાનું શું અશક્ય છે ? ગુજરાતી, મરાઠી, મંડૂત તેમ જ પ્રાકૃત સાહિત્યની પ્રભાથી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર જેમ ગુજરાતને તેજોમય કરે છે, તેમ કાઠિયાવાડને તેજોમય કરવા કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો શા માટે કટિબદ્ધ ન થાય ? ભાવનગર અને લીંબડીનાં રાજ્યોએ એ દિશામાં હજુ શરૂઆત માત્ર કરી છે, પરંતુ સરસ્વતીની સેવામાં આર્થિક ઔદાર્ય કરતાં હૃદયના ઔદાર્યની વિશેષ જરૂર છે. હૃદયનું દારૂ ખુલ્લું મૂક્યા વિના સરસ્વતી પ્રસન્ન થાય નહિ. કાળનું પરિવર્તન વિઘ્નેશો થતું જાય છે. કીડીવેગે ગતિ કરનારનું, ભાવિ મનુષ્યજાતિની પ્રગતિમાં કંઈ પણ સ્થાન રહેશે નહિ. પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર, કાઠિયાવાડને સ્વકર્તવ્ય કરવાને સમૈત અને સમર્થ કરે, એ મારી અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે.

અગિારમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

કાઠિયાવાડ કલાપ્રદર્શનના પ્રમુખ શ્રી વીરેન્દ્રરાય ચંદ્રશંકર મહેતાનું ભાષણ

મહાગુજરાતના વિધાયક વિદ્વદ્ગણ, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

સંમેલનના અર્થક્રમનું આ પ્રથમ અંગ હમ આપને સત્કરવાનું મને પ્રાપ્ત થાય છે તે માટે અહોભાગ્ય માનું છું. સૌરાષ્ટ્રને આંગણે મહાગુજરાતનું સ્વાગત અને તે પછી મહાગુજરાતના કવિ કલાપીના જીવનના પ્રસંગો નિહાળનાર, તેના કવનની કલ્પના જન્માવનાર તથા તેના ગુજનને ઝીલનાર સૃષ્ટિમાં—એ અણુમોલો અવસર જીવનની ધન્ય ધરીએ જ આવે.

કલાપ્રદર્શન સંમેલનનું મહત્ત્વનું અંગ છે. પરિષદનું બંધારણ પાંચે પાંચે ઘડાયા પછીની આ પ્રથમ બેઠક છે, એટલે સંમેલન અને પ્રદર્શન સંમાજને સાચી સંસ્કૃતિને પંથે વધારે ને વધારે દારનાર અને એમ સૌ કોઈ ઇચ્છે અને પ્રયાસે.

સંસ્કૃતિપંથ, કલાપંથ, પ્રગતિપંથ એ સર્વ સમાર્થસૂચક સૂત્રો છે. કલાનો પ્રદેશ વિશાળ છે. પ્રાણીમાત્રની લાગણીને કોઈ ચોક્કસ મર્યાદા નથી, તેમ કલાપ્રદેશને પણ મર્યાદા નથી. કલાને લીધે જીવન છે અને જીવનની ખાતર કલા છે.

જીવનપંથ કલામય છે અને કલાપંથ જીવનમય છે. કલા કોઈ રાજમહેલોમાંજ નથી, ખૂંપડાંમાં પણ હોઈ શકે છે; તે શાંતિનિકેતનના નટસમૂહમાં જ નથી, ભીલ, ખાવાના તડિવમાં પણ હોઈ શકે; જગતથહેરના મ્યુઝિક હોલમાં જ નથી, એકેતારાની ભજનમંડળીમાં પણ હોઈ શકે.

કલા જ્યારે ઉચ્ચ ઇંદિની હોય ત્યારે તે શય અને રૂંક, સાહસ અને નિરક્ષર, ઉંચ અને નીચ એમ સમાજના દરેક અંગમાં પ્રસરે છે, ત્યારે જ એ જીવનમાં વણાય છે અને મુખાજમાં પ્રગતિ પ્રમારે છે. કલા અને જીવન જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં વિચરે તો જીવન નીરસ, જડ, નિષ્ક્રિય, અહેતુક અને નિરાશખી બની જાય.

કલા એ ખરા જીવનનું સુકન છે અને સંસ્કૃતિની આરસી છે. કાળના ગર્ભમાં સુતેલ સમાજના ઇતિહાસના પડો, કલા અને ખાસ કરી સ્થાપત્ય જેટલાં યથાર્થ અને અચૂક ઉમેરો તેટલું લાગ્યે જ કોઈ સાધન કરી શકે. સંસ્કૃતિની ગતિ પ્રમાણે કલાની ગતિ પણ થાય છે. ન્યાં ઉલ્લાસ, જુસ્સો, આત્મબળ, ભાવના અને પાવિત્ર્ય સમાજની રોગરગમાં પ્રસર્યું હોય ત્યાં કલા અલૌકિક, દિવ્ય, ચિરસ્થાયી અને જીવનદાયી થાય છે. ત્યાં કલા રક્ત કલાની ખાતર રહેતી નથી પરંતુ જીવનના ઉત્કર્ષની ખાતર પ્રમારે છે.

આવી કલા, આવી સંસ્કૃતિ, ન્યાં વિશાળ ક્ષેત્રમાં વસી હોય ત્યાં ઘણાં વર્ષ તેની અસર નાખૂં થતી નથી. સમાજના દરેક અંગમાં, શહેરમાં, ગામડામાં કે જંગલમાં તે એવે

સમયે પહોંચી જાય છે. સ્વાભાવિક છે કે સંસ્કૃતિની અવનતિ થવા છતાં આવી પ્રસરેલી કલાના સિમેન્ટા જે વ્યક્તિસમષ્ટિના જીવનમાં ઓતપ્રાત યજ્ઞ ગયેલ હોય છે તે ત્યાં રહી જાય છે.

આવું જ કોઈક આપણા કિસ્સામાં બન્યું છે. આના જ પરિણામે આપણે કલાનો વારસો જેવો તેવો નથી. કુદરતની મહેરથી જ આ દેશ કલારસર છે અને તેથી રસિકતાના અંકુરો નાશ પામ્યા નથી.

કલા આપણી રહેણીકરણોમાં ફેટલી વણાઈ ગયેલ હતી તેનો ખ્યાલ શહેરોમાં બરાબર નહિ આવે, તે માટે ગામડામાં ફરવું જોઈશે. જો હાલની કહેવાતી સંસ્કૃતિનો હાથ નહિ પડ્યો હોય તો ગામડામાં ફરતાં જ લોકોના મકાન ઉપર ચિત્રો જોશે. તેનું બારણું શિષ્યપશાસ્ત્ર પ્રમાણે ધડેલું, કોરેલું, હાલના પેનલવાળા બારણાથી દરગણું કલામાં ચડિયાતું જોશે. મજબૂતાઈમાં તો સળી અને સ્તંભ જેવું પ્રમાણુ ગણીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. બારણા ઉપર ગણેશ કે લક્ષ્મી, બન્ને બાજુ દીપસ્થાન-જોખલા, માથે સૂર્યવર્ષાથી રક્ષતી છાજલી આ સર્વ મદીઓ જૂની કલાપરંપરાનું જ પરિણામ છે. સૈકાઓના અનુભવથી સિદ્ધ થયેલ વસ્તુને હાલની વેપારી પેઢીએ માફક Established in 1833 લખવાની જરૂર શી ?

ચોરાઓમાં જુઓ તો સમષ્ટિજીવન માટે ગામડામાં પણ આપણી સંસ્કૃતિએ કેવી વ્યવસ્થા કરી છે અને તે પણ કલામય. ચોરાઓની દીવાલો આગારચિત્રો (mural paintings) થી વિભૂષિત જોશે. એ ચિત્રો જો જો. સ્કૂલ એન્ડ આર્ટસમાં ભણવા નહોતો ગયો, પરંતુ ગ્રામવાસીઓને ઉન્નત બનાવે તેવાં ચિત્રો કાઢી શકતો હતો. આપણા કયા Town Hallમાં આપણે mural paintings કલાત્મક છીએ ? ન્યુદિલ્હીમાં પણ આવા આગાર-ચિત્રો કલાવર્ગ બંધ થયાં તો પછી બીજાં સ્થળોની તો વાત જ શી કરવી ?

આપણા જીવનનો કલાવણાટ એટલામાં જ નથી. ગામડાનો ડામચિયો જુઓ કે મજૂસ, પાણિયાર જુઓ કે બાળેક, દીંચણિયું જુઓ કે ખાતી, ઢોલિયો જુઓ કે હીડિંગો, પાટ જુઓ કે પાટલા, ગમે તે ગય જુઓ તો કસાથી ભરપૂર. મરખાવો હાલની તિલ્લેરી, (ભલે તે પછી ગોદરેજની હોય) આપણા પટારા માથે; સગખાવો હાલનું પાકીટ આપણા બટવા માથે, સરખાવો આપણી અંધધોડી હાલના book stand માથે. આપણા હીડિંગોની કંપના અને તેનો ઉપયોગ શીખતાં ગર્વિષ્ઠ સંસ્કૃતિને હજી મદીઓ જોઈશે. હીડિંગોની સાંકળ કે કાંતું અનુકરણ હજી imported fittingsમાં ઉતરી શક્યું પણ નથી. ક્યાં હાલનાં tumbler અને આપણા ગંજાજમનાના પ્યાલા ! આપણા રસમ કસબથી ભરેલાં ગાદી, તકિયા, ઓશીકાં, ગાલગસરિયાં કે ગવીયા રચતાં હજી પાશ્ચાત્યોને ફેટલા જમાના જોઈશે અથવા રચશે કે કેમ તે સંકા છે. આપણી દીવી, ધૂંપિયાં, આરતી, કળશા, કમંડળ વગેરે આપણી સંસ્કૃતિના સૂચક છે. એમાં રહેલી કલા, એમાં ગહેલી ઉપયોગિતા અને એમાં રહેલી અર્થશાસ્ત્રીયતા સમજીએ, ગમજીવો પ્રધામ કરીએ, તો ધણી પ્રગતિ કરી કહેવાય. આપણી ત્રાંખાકુંડીમાં રહેલ સ્વચ્છતાનો મિદાંત sanitary fittingsના બાથમાં હોય શકે ? પાણી અને સ્પર્શથી રોગનો પ્રચાર કરવાનો સીધો અને સહેલો ઉપાય એ આ bath. હાલનું કમોડ હોયો. શરીરનો જે સાચાં કામજ છે તે કમોડને સ્પર્શે છે

એટલું જ નહિ પણ ઘણી મપાટીનો સ્પર્શ થાય છે, જ્યારે આપણી પદ્ધતિમાં શરીરનો જે ભાગ (પગલું તળિયું) ગમે તે જગ્યાએ સ્પર્શ કરવાને સરળયો છે અને એ જ કારણે જે ભાગની ચામડી ઘણી મજબૂત અને ઓછામાં ઓછી રોગવાહી છે તે જ અસ્પર્શ ભાગને સ્પર્શે છે. એવી જ રીતે laboratory. કળાશાને કડિ વાળી હાથ ધોવાની રીતની સ્વચ્છતા ક્યાં અને લેબેટરીમાં પાણી નાખી તેમાં હાથ ધોળી હાથ ધોવાની રીતની અસ્વચ્છતા ક્યાં ? Diluted dirt હાથ ધોવા બરેબર જ ગણાય. આ પ્રમાણે જોઈ શકાય કે The fittings are most insanitary though the utensils are sanitary.

આપણા ગ્રામવાસીઓ, આપણે અલણ કહેવાતો જણસમૂહ ન હોત તો આપણે ક્યાં ઘસડાઈ જાત, આપણી સદીઓનો અનુભવ કેવો ભૂંસાઈ જાત અને માણસ જાત કલાનાં પોતાનાં કેવાં અણુમૂલાં રત્નો કાયમને માટે જોઈ મેસત તેનો કાંઈક ઝાંખા ખ્યાલ આપી આવી શકશે.

આપણું રાજ કેલું મજબૂત, ટકાઉ અને કલામય છે, તેની ઝાંખી આ પ્રદર્શનથી થાય તો તે આ પ્રસંગની મહત્ત્વની સાર્થકતા ગણાય. હાલનાં રાજ કેવાં નિર્માત્ર, તકલાદી, હલકાં અને કલા રહિત છે તે આપણાં રાજને કોઈ પણ જાતનાં જોડાં અર્થમાં વિના જોવાથી તરત જણાઈ આવશે.

ઠાઠિયાવાડ આ સંબંધમાં વિશિષ્ટતાં જોગવે છે. તેના રાજની કલામયતા આ વિશેષ છે. જે ભૂમિમાં રાસેશ્વરે રમણ ક્યું છે ત્યાં એમ ન હોય તે કેમ અને ? એ રાજ જળવાઈ રહેવાનું કારણ તેની સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ હોય એમ લાગે છે. ગમે તેમ હો, આપણા સૌરાષ્ટ્રની આ કલાકૃતિઓ ઉડી અને સહાનુભૂતિપૂર્ણ અભ્યાસ માગે છે.

ઠાઠિયાવાડ આ પ્રદર્શનમાં જોડવાયો છે તે નિહાળવાથી આ કથનની મથાર્થતા સમજાશે. ઊંટ, ઘોડા, બળદ, હાથી વગેરેના શણગાર પણ આ પ્રદર્શનમાં જોડવામાં આવ્યા છે, તે સૌરાષ્ટ્રની સૃષ્ટિ કેવી કલામય છે અને પ્રત્યેક અંગૂઠામાં કલા સૌરાષ્ટ્ર-જીવનમાં કેવી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

આજલાનું ભરત એ તો જાણે સૌરાષ્ટ્રની અનેરી કલાકૃતિ. એ આકાશ ચંદ્રવા અને તોરણ ડોડલા કંપતાં પાશ્ચાત્ય Domestic Decoratorને જમાનાએ જોઈશે, અને તે તૈયાર કરતાં સદીઓ જોઈએ તો નવાઈ નહિ. ઠાઠિયાવાડની ગામડિયણનું કપડું ને ધાપરો, તેના ગાવાળિયાની ચોરણી ને કજળો, લડે લણેલાની દષ્ટિએ વીસમી સદીમાં અસંમત એવા બારમી સદીના અવશેષો ભાસે, પરંતુ જે પ્રજાતનાં પૂર અત્યારે ઊભરાઈ ઊભરાઈને વહે છે અને વળી વધારે ઊભરાવા માટે થોડી વાર રાગે છે, તે પૂર ચાલુ રહે અને પ્રદેશને રેડાંછેલ કરી મૂકે તો વીસમી સદીની નિર્જનતા અને નિર્જનતા નાજૂદ કરી બારમી સદીની જનમયતાને જળમયતા પાછી જન્માવે.

આ ગામડાના જૂના પહેરવેશની રંગજોડવણી (Colour scheme) જોઈને પ્રખ્યાત મમાજ્ઞાત્રી (sociologist) અને કલાચૂર્ણક (art critic) પેટ્રિક ગીડિઝ

ફૂંછી હતો. 'ધન્યાસ્તદગરજસા મલીનીમ્રવન્તિ વાંચી ગયે નાચ્યો હતો. જો તે જ ગયે

“ ઘોચો ધકોચો મારો સાચ્યો,
જોળાનો ખૂંદનાર આપો રનાદે ”

વાંચે અગર તો કાઠિયાવાડણને આ ગાતાં ગાતાં પ્રાર્થતી જુએ તો શું કરે ? એ કલ્પના, એ વાસ્તવિકતા, એ નૈસર્ગિકતા, એ દીનતા, એ તન્મયતા, એ ઉત્સુકતા અને એ પરાવશ્યતા શું શું ભાવો ન પ્રેરે ? આમ પ્રાર્થતી પુત્ર વાંછતી કાઠિયાવાડણને કોઈ સમર્થ ચિતારો બરાબર ચીતરે તે મોના લિસાની વિશ્વવિખ્યાત કલાકૃતિ આખી પડી જાય એમાં શંકા લાગતી નથી. છતાં એ આમજીવનમાં આપણને કલા નથી દેખાતી. તો પછી પેટ્રિક ગીડિઝ જેમાં કલા જુએ છે તે Colour scheme આપણને રંગને ખીચડો અથવા બાધક જેવું દેખાય તો તે દેશનાં હીનભાગ્ય જ ગણવાં જોઈએ.

હિંદી કલાને કેવી નિત્યનિયમ જેવી બનાવી દીધી છે તે જો જૂનાં રાચરચીલાં આ દષ્ટિએ જોવામાં આવે તો તરત સમજાય. આપણે ત્યાં તો બાળકને જન્મતાં જ કલા વચ્ચે ફેળવવાનો વહિવટ છે. આપણું ધોડિયું તથા તેની ઝોળી; પારણું હોય તો તેની ભમરી તથા તેનું કુશરકું; તેનું ઝમરખ; એ પારણાની ગાદીના કે ઝોળીના પડના રંગબેરંગી વેલધુદાએ કે પશુપક્ષીઓ-આમ મર્વ વસ્તુઓ બાળકમાં કલાત્વ પ્રેરે તેવી કરવાનો પ્રયાસ થાય છે. આ ધોડિયાંપારણાને બદલે હવે લોહનાં સજેખડાનાં બનાવેલ cradles પ્રચાર પામતાં જાય છે તે વીસમી સદીનો વિઠાસ કે વિકૃતિ ?

પલંગ, ધોડિયાં વગેરે માટે પણ આપણા શિશ્વશાસ્ત્રીઓએ વિવેચન કરેલ છે. આપણે જૂનું ઉતારો જ કરીશું. શિશ્વશાસ્ત્રી મંડન કહે છે કે,

ध्यातोर्धभागेन च दैर्घ्यतश्च कलांशयात्रोधिक एवशस्तः ।

ज्येष्ठेन पादेन समुच्छ्रय स्याद्विभ्र्यंगुलानामधिकाचकार्या ॥

પલંગની લંબાઈનો અર્ધ ભાગ કયાં પછી પલંગની પૂરી લંબાઈનો સોળમે અંશ લંબાઈના કરેલા અર્ધ ભાગમાં મેળવતાં જેટલા આંગળ થાય તેટલા આંગળ પલંગની પહોળાઈ કરવી. પલંગની લંબાઈનો ત્રીજો અથવા ચોથો ભાગ કરી તે ત્રીજા અથવા ચોથા ભાગમાં બે અથવા ત્રણ આંગળ ઉમેરતાં જેટલા આંગળ થાય તેટલા આંગળ પલંગની ઊંચાઈ કરવી.

પલંગ, ગાડી, ગાડાં રથ, પાલખી, મ્થાનો, તાવડન, પાટ, પાટલા વગેરે કરવા, પણ જે વસ્તુ કરવી તે એક જ જાતનાં લાકડાની કરવી. એક જાતનાં ખીછ જાતનું લાકડું મેળવવું નહિ. તેમજ જે વસ્તુ કરાવવી હોય તે સિંધીનાં હાથે જ કરાવવી જોઈએ.

હાલ જેને આપણે નજીવી બાજત ગણીએ તેવા આપણા ગય મંબધમાં કેટલી ઝીણવટથી વિવેચન કરેલું છે તે આપોઆપ જણાઈ આવશે. કલાનું મહત્વનું અંગ એ સુપ્રમાણ્ય છે અને ઉપરનો શ્લોક સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે પલંગ જેવી વસ્તુમાં પણ આપણા પ્રાચીનો મુપ્રમાણ્ય માટે કેટલું કરતા.

એટલું જ નહિ પણ ઘણી મપાટીનો સ્પર્શ થાય છે, બ્યારે આપણી પદ્ધતિમાં શરીરનો જે ભાગ (ખનુ' તળિયું) ગમે તે જગ્યાએ સ્પર્શ કરવાને સરખાયો છે અને એ જ કારણે જે ભાગની ચામડી ઘણી મજબૂત અને ઓછામાં ઓછી રોગવાહી છે તે જ અસ્પર્શ ભાગને સ્પર્શે છે. એવી જ રીતે lavatory. કળશને કડિ વાળી હાથ ધોવાની રીતની સ્વચ્છતા ક્યાં અને લેવેટરીમાં પાણી નાખી તેમાં હાથ ધોળી હાથ ધોવાની રીતની અસ્વચ્છતા ક્યાં ? Diluted dirt હાથ ધોયા બરોબર જ ગણાય. આ પ્રમાણે જોઈ શકાશે કે The fittings are most insanitary though the utensils are sanitary.

આપણા ગ્રામવાસીઓ, આપણો અલગ કહેવાતો જલસમૂહ ન હોત તો આપણે ક્યાં ધસાડા જાત, આપણી સદીઓનો અનુભવ કેવો ભૂંસાડ જાત અને માણસ જાત કલાનાં પોતાનાં કેવાં અણુમૂલ્યાં રતો કાચમને માટે ખોદા બેસત તેનો કાંઈક અંખો ખ્યાલ આપી આવી શકશે.

આપણું રાચ કેવું મજબૂત, ટકાઉ અને કલામય છે, તેની અંખી આ પ્રદર્શનથી થાય તો તે આ પ્રસંગની મહત્ત્વની સાર્થકતા ગણાય. હાલનાં રાચ કેવાં નિર્માત્ર્ય, તકલાદી, હલકાં અને કલા રહિત છે તે આપણાં રાચને કોઈ પણ જાતનાં ખોટાં ચરમાં વિના જોવાથી તરત જણાઈ આવશે.

કાઠિયાવાડ આ સંબંધમાં વિશિષ્ટતા જોગવે છે. તેના રાચની કલામયતા ચોર વિશેષ છે. જે ભૂમિમાં રાસેશ્વર રમણ કયું છે ત્યાં એમ ન હોય તે કેમ અને ? એ રાચ જળવાઈ રહેવાનું કારણ તેની સામાજિક અને રાજકીય સ્થિતિ હોય એમ લાગે છે. ગમે તેમ હો, આપણા સૌરાષ્ટ્રની આ કલાકૃતિઓ જોડી અને સહાનુભૂતિપૂર્ણ અભ્યાસ માગે છે.

કાઠીનો ચોરડો જે પ્રદર્શનમાં જોડવાયો છે તે નિહાળવાથી આ કથનની યથાર્થતા સમજાશે. જોડ, ઘોડા, બળદ, હાથી વગેરેના શણગાર પણ આ પ્રદર્શનમાં જોડવામાં આવ્યા છે, તે સૌરાષ્ટ્રની દૃષ્ટિ કેવી કલામય છે અને પ્રત્યેક અંજલિપાંચમમાં કલા સૌરાષ્ટ્ર-જીવનમાં કેવી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

આભલાનું ભરત એ તો જણે સૌરાષ્ટ્રની અનેરી કલાકૃતિ. એ ચાકળા ચંદરવા અને તોરણ ટોલા કપડાં પાશ્ચાત્ય Domestic Decoratorને જમાનાએ જોઈશે, અને તે તૈયાર કરતાં સદીઓ જોઈએ તો નવાઈ નહિ. કાઠિયાવાડની ગામડિયણનું કપડું ને ધાધરો, તેના ગાવાળિયાની ચોરણી ને કળજો, બલે ભણેલાની દૃષ્ટિએ વીસમી સદીમાં અસંગત એવા બારમી સદીના અવશેષો ભાસે, પરંતુ જે પ્રજાત્વનાં પૂર અત્યારે જીભરાઈ જીભરાઈને વહે છે અને વળી વધારે જીભરાવા માટે થોડી વાર રામે છે, તે પૂર ચાલુ રહે અને પ્રદેશ રેલ'છેલ કરી મૂકે તો વીસમી સદીની નિર્જનતા અને નિર્જનતા નાજૂદ કરી બારમી સદી જનમયતાને જળમયતા પાછી જમાવે.

પતંગના લાકડા માટે પણ કેવી સરસ જાતો પસંદ કરી છે. ભાખામાં અતિશયોક્તિ છે પરંતુ તે નિર્બળ અતિશયોક્તિ નથી. એ તો તેમાં ઊંડા જિતરી અભ્યાસ કરીએ ત્યારે જ જણાઇ આવે.

સિંહાસન માટે પણ ખૂબ વિવરણ થયેલું છે. તેના એક નમૂનો લઇએ.

પદ્મશીત્યોદયે ભક્તે તત્રમિદંયુગાંશકં ।

જાડચકુભં તુ સત્તાંશં કંદમંશે નકારયેત્ ॥

કર્ણપાલી તુ વૈદાંશાદ્યંશ મંતર પત્રકમ્ ।

કર્ણાદ્વિભાગિકંકુર્યા દ્વાસપદ્વી યુગાંશકા ॥

ગજાઃ શિવૈર્હયાનંદૈર્નરાઃ સત્તમિર્ગંશકૈ ।

વૈદોશ્ચક્રૈરસૈચ્છાદ્યં તિથિર્મિમ્તવારણમ્ ॥

દંક સિંહાસનના ઉદયના છયાશી ભાગો કરવા અને તે ભાગોમાંથી ચાર ભાગોનો ભિદે કરવો, સાત ભાગોનો જાડબો કરવો, એક ભાગનો કંદ કરવો, ચાર ભાગની કણી કરવી, બે ભાગોનું અંતરપત્ર કરવું, બે ભાગોનો કાન કરવો, ચાર ભાગની દ્વાસપદ્વી કરવી, અગિયાર ભાગોનો મળચર કરવો, નવ ભાગોનો અધચર કરવો, સાત ભાગોનો નરચર કરવો, ચૌદ ભાગોની વેદી કરવી, છ ભાગોનું છાદ્ય કરવું અને પંદર ભાગોનું મતવારણ અથવા કક્ષાસન કરવું.

ઉપરથી જોઇ શકાશે કે આવા કક્ષામય સિંહાસનો અત્યારે ભાગ્યે જ દ્રવ્યી શકાય. તેનું કારણ કલા નષ્ટ થઇ છે એમ તો તદ્દન ન જ કહેવાય પણ આપણી તે તરફ દૃષ્ટિ જ ગઈ નથી.

ગજચર, સિંહચર, નરચર, કક્ષાસન, તોરણ, છાદ્ય, કળશચર, કપોતાલી, માનિકાચર વગેરે જુદી જુદી જાતની એક યા ખીછ જાતની કક્ષામય કંપનાથી સજાયેલું તેમ જ જે કારીગરો કક્ષામય કારીગીરીના વાતાવરણમાં જીવ્યાં છે અને જેને હાથે અસંખ્ય સુંદર આમેદુખ હાથી, સિંહ, કળશ વગેરે ક્રોતશયેલાં છે એ કારીગરોને હાથે ધડાયેલું, ઉપર કલા વિવિધ યરોધી વિભૂષિત, સ્વનથી ફેલીખમાન સિંહાસન, જ્યારે વશિષ્ઠ જેવા દૃષ્ટાને આસન આપવું હશે, ત્યારે કેવું કલાકરણો પ્રસારવું હશે એ કંપનું જ રશું! એવું કલાવાતાવરણ પાછું વેળાસર આવે અને પ્રાચીન સાનાવશેષોને નાચ થતાં અટકાવી, શૂન પૂરી, ખસધારી ખનાવે એમ ઇચ્છીશું, પ્રાર્થીશું અને આશા રાખીશું.

આપણા ગવાક્ષ એટલે ગોખ તે સિંહાસનની મુલ આશ્રિતિ છે. તેમાં ધખી જાતો છે. જૂના મહેલોમાં ધણ જ સુંદર ગોખ છે તથા તેનું અને શિવપશાઓમાં વણવેવ ગોખોનું પ્રયત્ન કરવામાં ધણે અવકાશ અને ચિત્રો જોઇએ. ગોખ સંબંધમાં કચ્છ-કાઠિયાવાડનું વિશિષ્ટ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ બરાબર નોંધવા અને વિચારવા લાયક છે.

આપણા શિવપશા પ્રાણીમાત્રના કદવાળુ અર્થે રચાયેલા હપ આજ સુધીના વર્ષ પછી પણ તેના સિદ્ધિતા કાયમ રહેલા છે. આર્થોએ મેળવેલી સિદ્ધિ તેમના રચેલા ગ્રંથમાંની સરપટ, અખાખિન અને સવિસ્તર દર્શકતથી સહજ મિદ્ધ થઇ શકે તેમ છે.

આ ત્રીજો જોવાથી તેમ જ અગાઉના જીતવિજો કે કાતરણી જોવાથી અભ્યાસીને તરત દેખાઇ આવશે કે આપણે દરેક વસ્તુમાં કલાનિરૂપણ કેવી સરસ રીતે કરતા. આપણાં વહાણોના દરેક ભાગો કેવા કલાપૂર્ણ હતા તે વર્ણન, ચિત્રો અને કાતરણીથી જોઇ શકાય છે. આવી આપણી કલાદષ્ટિ એવી પ્રબળ હતી કે એરોપ્લેન અહીં શોધાણું હોત તો જરૂર તેના આકાર આપણે કલામય કરત. પુષ્પકવિમાન કયાં કલામય નહોતું ? તે પુરાણની કદમના હો કે ન હો—નથી જ એમ પ્રતિપાદિત થાય એમ લાગે છે—પરંતુ આપણું કલામય ગમે તે વસ્તુને પોતાનો આકાર આપી શકે તેમ હતું તે વિશે શક ન રહેવો જોઇએ.

ચૈતન અને અચૈતન બધામાં ઇશ્વરતત્ત્વ હોવાની માન્યતાવાળા આર્યોએ કલાને દિવ્ય, ભવ્ય અને નૈસર્ગિક સ્વરૂપ આપ્યું. દરેક કારીગર ધર્માત્મભાવે કામ કરતો હોવાથી તે પોતાનું ચૈતન્ય દરેક કાષ્ટ કે પાપાણમાં ભરી પલંગ પ્રસાદ કે પ્રાકારમાં પ્રાથુ-પ્રતિષ્ઠા કરતો. અગમ્ય ધર્મભાવના, ચૈતન્યમય કુદરતનાં સૌંદર્ય તથા અનન્ય પ્રેમભાવથી ઉત્તેજિત થયેલ આર્યશિલ્પકાર કંઈક ભુદા જ પ્રકારના કલાપ્રદેશમાં વિહરે છે.

હિંદમાં જ્યારે કલા દેવીરૂપે પૂજાઈ વૃદ્ધિ પામી, તેના શિલ્પગો (એન્જીનીયર) જ્યારે દેવ અગર કાપિ તરીકે પૂજાણા, ત્યારે જ તેની કલા જીવનમાં આતપ્રોત યથ ગમ. અત્યારે જ્યારે કલા એક શોખની વસ્તુ ગણાવા લાગી અને તેના કારીગરો યંત્રોના એકાદ નાના કે મોટા ભાગ જેવા બન્યા, ત્યારે કલા નષ્ટપ્રાય થાય તો તે સ્વાભાવિક છે. હાલની અપ્રમાણિક અને ઉપરના ઢોળવાળી કલાએ પોતાનું તકલાદી સામ્રાજ્ય ફેલાવ્યું છે. પશ્ચિમની બનાવટી કેળવણીએ પૂર્વની કુદરતી કલાને નષ્ટ કરી નાંખી તેની પરંપરા તોડી છે. 'English domination set forth English imitation in motion and English imitation set an ebbing wave in Art'. છતાં આપણી પ્રાચીન કલામયતા એટલી વિસ્તીર્ણ છે અને તેના પાયા હજારો વર્ષના ગર્ભમાં રહેલા છે એટલે હજી તદ્દન હતી ન હતી નથી થઇ.

જૂના કારીગરોને જૂની હકીકતો અને જૂના રીતરિવાજનું તો રક્ષુ યથ ગચું છે. હજી એવા ઘણા કારીગરો છે કે જે હજારોના પગાર ખાતા સરકારી સ્થપતિ (Government Architect)ને પણ પોતાનાં આવકત તથા સ્થાનથી શરમાવે. છતાં વિધિની વિચિત્રતા એ છે કે એવા કારીગરોને ઓળખનાર ઓછા છે, ઓળખે છે તો તેની સેવા સ્વીકારનાર એથી પણ ઓછા છે, અને સેવા સ્વીકારે તો કદર કરનાર તો ઘણા જ ઓછા છે. ધરધણી, એન્જીનીયર, મુસ્લિમો કે રાજા જે આ કારીગરને રાખે છે તેને માસિક ત્રીસ, ચાલીસ કે પચાસના પગારનો ટુકડો નાખી, જાણે કેટલોય ઉપકાર કરતાં ન હોય તેમ વર્તાવ રાખે છે. જનમથી શિલ્પસંસ્કૃત કારીગરને આ સ્થિતિ કોઇ કલાજીવનમાં કે શિલ્પશાળા (Engineering school)માં હાકે છે; પોતાનું જનમજાન જુલાવે છે અગર જુલવાનો પ્રયાસ કરાવે છે અને અજાન પ્રાપ્ત કરી, છાપ લઇ એ અર્વાચીન કારીગર આવે છે ત્યારે વધારે સન્માનને પાત્ર બને છે. ખરા કારીગરોને અહીંથી ત્યાં રખડતા જોવામાં આવે છે ત્યારે કાળજી કકળી ઊઠે છે, પરંતુ હાલની શાસનપદ્ધતિ એવી છે કે આ વસ્તુ અત્યારે તો નિરુપાય જેવી લાગે છે.

આ ઉપરાંત આપણા કલાકૌશલ્યને હાનિકર ધણી વસ્તુઓ છે, ખાસ કરી કારી-ગરોની અંદર અંદરની અદેખાઈ. પાટણના કુંભારોમાં એક એવો ચાલ હોવાનું કહેવાય છે કે કુટુંબની કારોગીરી પોતાની દીકરીને ખતાવવામાં આવતી નથી, પરંતુ વધુ દીકરાને જ ખતાવવામાં આવે છે, કારણ કે દીકરી સાસરે જાય અને કારીગીરી સાથે લઈ જાય તો બીજા કુટુંબમાં તે કસબ જઈ પહોંચે અને હાલકાઈ વધે. આવો જ કિસ્સો હાલ અનુભવમાં આવ્યો. એક સોમપરા સલાટ (શિલાપાટ)ને તેનાં પુસ્તકો માટે પૂછવામાં આવ્યું. તેણે શરમાતાં શરમાતાં પણ કહી દીધું કે એ પુસ્તકોમાં અમારો રોટલો છે, અમે કાપને વ્યાપીએ નહિ. તેને સમજાવવામાં આવ્યું કે તમારા પુસ્તકો અને તમારી કિંમત વધારવા માટે આ પ્રયાસ થાય છે. ત્યારે શંકિત હૃદયે તેણે મદદ કરવા જ પાડી, આવા ધણા દાખલા વ્યાપી શકાય. મતલબ કારીગરોના એકલપેટાપણાને લીધે પણ આપણી વિદ્યા અને અનુભવનો જેટલો નાશ થાય છે તે જેવો તેવો નથી.

આપણી કળાની અવનતિનું કારણ પૈસાદારોની ચૂસણનીતિ તેમ જ કારીગરોની પેટભરવૃત્તિ પણ નાનું સત્તું નથી. હાલના કલાધરની કલાકૃતિમાં પાર્થિવતા અને દ્રવ્યોપાજ્ઞન-ભાવના તરત તરી આવે છે. અર્વાચીન કલાપ્રયાસી, માટી પત્થરમાં તે તે દ્રવ્યના દેવ જેવું શકેતો નથી, એમાં દર્શન કરી શકેતો નથી, એમાં દિવ્ય આલેખન કરી શકેતો નથી, એની દેવી વાણી વાંચી શકેતો નથી, એમાંથી ચિંતનવૃત્તિ મેળવી મનન કરી શકેતો નથી. વળી કલા-કૃતિના કદરૂદાન બહુ થોડા છે. પૈસાદારોને કલાકૃતિઓમાં પણ રૂપિયા, આના, પાઈ જ દેખાય છે અને તેમાં વેપારવૃત્તિ જ રાખે છે. કલાધરને બને તેટલો ચૂસવો એ પૈસાદારોની સાધારણ રીતે રસમ થઈ પડી છે. મતલબ આપણી કલા અત્યારે વિદ્યોભવમળ (Frigoire oiriole) માં પડી ગઈ છે. કાંઈ ખરે કલાધર અથવા પ્રખર સમાજનેતા તે વમળમાંથી બહાર કાઢે એમ પ્રાર્થના જ કરવી રહી.

કલા શબ્દનો પ્રયોગ જુદી જુદી રીતે થતો જોવામાં આવે છે. ભૂગુના મત પ્રમાણે નવ શાસ્ત્રો થયાં; તે નવ શાસ્ત્રની બત્રીસ વિદ્યા અને એ બત્રીસ વિદ્યાની ચોસઠ કલા આ પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવેલ છે.

આ વિદ્યા અને કલા જે અર્થમાં આપણે તે શબ્દો અત્યારે વાપરીએ છીએ અગર તો એ શબ્દોથી આપણે જે મમજીએ છીએ તે પ્રમાણે નથી. પરંતુ કલાની અર્થમાં ચોસઠ કલાનો ખ્યાલ તરત આવે એટલે અહીં તેનો નિર્દેશ થયો છે. આ ચોસઠ કલાને એકંદર દુનર (Crafts) કહી શકાય, જે કે તેમાં મુખ્ય કલાઓનાં નામ પણ આવી જાય છે.

આવી કલાનો ઉલ્લેખ બીજા જગ્યાએ પણ આવે છે. દાખલા તરીકે, મોક્ષ વિચારમાં શાસ્ત્ર તરીકે યોગ, વિદ્યા તરીકે બ્રહ્મ અને કલા તરીકે સમાધિનો ઉલ્લેખ છે.

આ પ્રમાણે કલા શબ્દ જુદી જુદી જગ્યાએ જુદા જુદા અર્થમાં અગર તો જુદી જુદી અર્થજાવામાં વપરાયો છે. દુનર (Crafts), લલિતકલા (Arts), ક્રિયા વગેરે તમામનો સમાવેશ કલા શબ્દમાં કરવામાં આવ્યો છે એમ ઉપરની કલાગણના જોતાં જણાય છે. આપણે કલા એટલે લલિતકલા (Arts) એ અર્થમાં જ કલા શબ્દ વાપરવાનું નક્કી કરીએ તો Craftsનો ન્યાં ભાવ આવતો હોય ત્યાં કલા શબ્દ ન વાપરતાં કૌશલ્ય અગર દુનર શબ્દ

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન-લાઠી

રા. સા ચુનીલાલ માતીલાલ શ્રેષ્ઠ બી.એ.
ઉપપ્રમુખ : સ્વાગત મંત્રિ

મહાન્ શિપશાસ્ત્રી હિંદને આપ્યો તે જેવી તેવી વાત નથી શિપની ગુજરાતની પ્રવૃત્તિ અત્યારે મોબુદ છે તે ઉપરથી કલ્પી શકાય છે કે ભૂગુએ ચાલુ કરેલી પરંપરાનું બાળ જેવું તેવું ન હતું આપણે આશા રાખીશું કે એવા શિપપ્રણેતા ભૂગુના ગુજરાતમાં શિપનું જૂનું પૂર જૂતા બાળ સંથે નીચી પ્રેરણા સહિત આપણે ત્યાં આવે પાડવોના શિપર (એન્જનીઅર) મંચની પ્રવૃત્તિઓને મહાભારતકારે જગમગદ્ગર કરી છે આ પ્રમાણે ચાર પ્રાચીન સહિતાઓ છે

અગત્ય એ મૂળ સહિતાકર હોય એમ લાગે છે વિધ્યાચાની દક્ષિણે જઈ તેણે આખા હિંદમાં પોતાના સિદ્ધાંતો વેચ્યા હોવા નોંધએ જૂના ગ્રંથો જોતા એવું પ્રતિપાદિત થાય છે કે કશ્યપ, ભણ અને મય એ ત્રણની પ્રથા હિંદમાં મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે તેમાં કશ્યપપ્રથા હિંદના ઉત્તર ભાગમાં, ભણપ્રથા મધ્ય ભાગમાં અને મયપ્રથા દક્ષિણ ભાગમાં પ્રચલિત થઈ હિંદના એ ત્રણે ભાગના છ છ પેઠા વિભાગ થયા અને એ પ્રમાણે અઢાર દેશો થયા આ અઢાર દેશોનાં હવામાન, ભૌગોલિક સ્થિતિ, રાજકીય સંયોગો, રહેણીકરણી વગેરેને અનુકૂળ અઢાર પેટા શિપસંહિતાઓ થઈ

આ શિપ મંદિતાકારે હિંદના ભુદ ભુદ ભાગોના અગર ભુદી ભુદી જાતના છે અને તે પ્રમાણે અઢાર ભુદી ભુદી જાતના શિપમત (School of Engineering) ગણાય

આ સહિતા પ્રમાણે જે તે ભાગોમાં માધકામ અગાઉ થતા તેની ખાત્રી કેટલાક દેવજો ઉપરથી થાય છે દાખલા તરીકે, ગુજરાતમાં દેવજોની ધણી વિગતો ભૂગુસહિતામાં આપેલા નિયમોને અનુસરે છે.

હિંદના અઢાર ભાગોની અઢાર શિપસહિતા થઈ એટલે આશું જ અનુમાન અઢાર પુરાણ, અઢાર રમૂતિ, અઢાર ન્યોતિધી વગેરે માટે કરીએ તો કંઈ હરકત આવે ખરી ?

ધણીની એવી માન્યતા છે કે શિવકલામાં પ્રાચીનો મંદિર વિભાગમાં જ દુશન હતા એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે પ્રાચીનોની શિવપ્રવૃત્તિ મવદેશીય હતી કના એક માનુષિક પ્રવૃત્તિ છે અને જનસમાજની સેવા કરી તેનું કેટલે અંશે કલ્યાણ માધી શકે છે તે ઉપરથી જ કલાની મહત્તાનું માપ નીકળવું નોંધએ એવો મત ધરાવનાર આપણા પ્રાચીનો હતા એમ તેઓના ગ્રંથો જોતા જણાય છે

પીતકામો (migration works) યરવામાં દિંદ હજારો વર્ષોથી દુનિયાના કોઈ પણ ભાગ ક્રતા આગમ છે તેનું જલશાસ્ત્ર કનાપૂર્ણ પીતકામો કરવાની સૂચનાથી ભરપૂર છે શ્રી આયંગર જે પુતા નયેજના પ્રોફેસર હતા અને જે હાન મુબઈ મરકારના બાધકામ-ખાતાના મદદનીશ મેકેટરી છે તેઓ હોતા કે West should come to the East for learning migration not East to West ખાત્યોએ પીતમમ માટે હિંદમાં શીખના આવવું નોંધએ, નહિ કે હિંદીએ પશ્ચિમમાં

ધર મંધે તો આપણા પ્રાચીનોએ ધણી લખ્યું છે તેની પગલા સાથેનો આપણો પરિચય બહુ ઓડો હોવાથી તે સમજતા બદ વાર લાગે છે અને જે લાવના અને જે વાતાવરણમાં એ લખાયા છે તેની ગ્રાખીની અવાગીનો પાસેથી આશા રાખવી એ વખતે ધણી વધારે પડતી માગણી કહેવાય

શિષ્યશાસ્ત્રોમાં આપેલા શ્લોકો ઉપરથી જણાઇ આવશે કે જેને અંગ્રેજીમાં plinth area (ખુરશી) કહેવામાં આવે છે તે ક્ષેત્રફળ, એ આ બધા શ્લોકોનો આધાર છે. તેમાં આય, નક્ષત્ર, વ્યય, અંશ, તારા, રાશિ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. તે લંબાઇ, પહોળાઇ તથા જગા-
ઇને આધારે ધરતું પ્રમાણુ બાંધનાર છે. જેમ આપણે વેદ એટલે ચારનો આંક, આદિત્ય એટલે બારનો આંક, નક્ષત્ર એટલે સત્તાવીસનો આંક, એમ લાપામાં વાપરીએ છીએ. તેમ ક્ષેત્રનું પ્રમાણુ યોગજવામાં આ પરિભાષા વાપરવામાં આવી છે. આ પરિભાષાનો સ્થૂલ અર્થ કરીએ તો લંબાઇ પહોળાઇનું પ્રમાણુ બરાબર મેળવવું અને તેમાં ક્ષેત્રફળ જેટલું જોઇએ તેટલું જ આવવું જોઇએ એમ થાય. હવે સ્થાપત્યનું મહત્ત્વનું અંગ સુપ્રમાણુત્વ છે, અને આદત્ત બધા ગુણાકાર, ભાગાકાર અને શેષોથી સિદ્ધ થયેલું ક્ષેત્ર સુપ્રમાણુ ન આવે એ ઓછો સંભવ છે. આવા સિદ્ધાંત ઉપર બંધાયેલાં દેવાલયો, તડાગો વગેરે આપણે જોઇએ છીએ. અને કોણ કહી શકશે કે સુપ્રમાણુત્વ તેમાં નથી? અગર તો હાલના સ્થપતિઓની વ્યક્તિગત પમા-
ણુદષ્ટિ ઉપર આધાર, રખાઇ થયેલાં બાંધકામો, પ્રાચીન સિદ્ધાંતથી થયેલાં બાંધકામો કરતાં અડિયાતાં છે ?

આવા અને આ જેવા આકરા સિદ્ધાંતો આખી સુપ્રમાણુત્વનો, તથા જે વસ્તુ ધવાની છે તે દેવમંદિર છે, રાજમહેલ છે, જનઘર છે, પલંગ છે, રથ છે, ગૌશાળા છે કે નગર છે વગેરે ઉપયોગ સંબંધી વિચાર, કરી સુપ્રમાણુત્વ અને ઉપયોગ એ બન્નેનું સાથે વિવેચન કરી આદર્શ પંથ ચીતર્યો.

મંડને બાંધકામની લંબાઇ, પહોળાઇ, જગાઇ અને ઉપયોગ ઉપરાંત ધણીનો, તેની રાશિ, નક્ષત્ર વગેરે લઈ વિચાર કર્યો. આ અત્યાદના જમાનાને ધર્તિમ (humbbug) જેવું લાગે. સદ્ગતિએ વિચાર કરીએ અને તદ્દન અચ્છા ન રાખીએ તો તેના ખુલાસો થવાને અવકાશ છે. અગર જે અંશુપાત ન થાય એવો વિષય છે, એટલે તેની બધી ફલી-
લોમાં ઊતરવાનું સલાહકારક જણાવું નથી. એટલું જ કહેવું બસ થશે કે જ્યોતિષવિદ્યા પ્રમાણુ પ્રાણીમાત્રના જીવનવહનને અને જ્ઞાતિગણને, ખામ કરીને આપણા મુખ્યમંડળના મહગણના સંચાલનને નિકટનો અને સચોટ સંબંધ છે. બાંધકામ એ પ્રાણી માત્રના જીવનનું એક અંગ છે, તો બાંધકામને તથા તેના ધણીને અને જ્યોતિષમંડળને મંબંધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એ સંબંધ શું અને કેવો છે તે અત્યારે અણકેલ જેવો છે. પ્રૌદ્ગમર આધરન્દાઇન જેવો કોઇ એક જ સૂત્રમંશા (formula)માં સમાવનાર થાય તો તે મંબંધની મમજ જરૂર પડે. અત્યારે તો તે અણકેલ કોપડો જ છે. પરંતુ પ્રો. આધરન્દાઇન જેવાની શોધ પછી આવાં બાંધકામ સંબંધના સિદ્ધાંતોને હસપા મરખા અથવા વહેમનાં પોડાં ગણી હસી કાઢવા એ ચોતાની બતને હાસપાન કરવા જેવું ગણાય. એવા ધણા દાખલા નિરીક્ષ-
ણમાં આવ્યા છે કે ધણી વહેમી ન હોય છતાં તે બાંધકામ સંબંધમાં જે ભવિષ્ય આ સિદ્ધાંતો ઉપરથી બોલાયું હોય તે સર્વોંશ નહિ તો કેટલેક અંશે ખરું થયું છે. ગમે તેમ હો પણ આ વિષય સદાનુભૂતિ સાથેનો જોડો અભ્યાસ માગે છે એ વિષે જે મત હોવા ન જોઇએ.

ઇમારતી મામલ (building materials) સંબંધે વિચાર તો અર્વાચીનોએ જ

કર્ચો છે અને તેમાં તો જડવાદી પશ્ચિમ જ પારંગત છે એવી માન્યતા સમાજનો નેતુ' ટકા ભાગ ધરાવે છે. હકીકત તરીકે એથી જિલદું છે. દ્રવ્ય (material) સંબંધે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ખૂબ જ લખેલું છે, એટલું જ નહિ પણ હજારો વર્ષના શિક્ષણ અને અનુભવથી દ્રવ્ય સિદ્ધાંતો (Theory of materials) અને ખાસ કરી દ્રવ્ય ક્રિયા (Manufacture of materials) અથવા સંહિતાની પરિભાષામાં કહીએ તો દ્રવ્યસંસ્કાર આપણા દેશમાં મર્વત્ર પ્રસરેલ હતા. કુતુબખિનાર પાસેનો લોઢાનો કાટ ન ખાય તેવો સ્થંભ તો હવે વિશ્વવિખ્યાત થઇ ગયેલ છે. પરંતુ ધણીને જાણ નહિ હોય કે ત્રાવણકોરમાં હજુ થોડા વર્ષ ઉપર જ કાટ ન ખાય તેવી લોઢાની બનાવટ તૈયાર થતી જોવામાં આવ્યાની પાકી નોંધ થયેલ છે. કાઠિયાવાડમાં પણ લોઢાને પાણી પાવું વગેરે લોહક્રિયા સરસ રીતે કરનારા ઘણા કારીગરો છે. જો તેઓને વહીવટી યોગ્ય (Administrative machine) ના કોઇ કારખાનાના યંત્ર (workshop machinery) ના એકાદ ભાગ જેવા બનાવવામાં નહિ આવે અને પાશ્ચાત્ય મૂડીવાદી પવન (capitalistic spirit) સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની સત્તા સર્વત્ર નહિ જમાવી શકે તો તે કારીગરો બચી જવા અને તેને લીધે આવી કલાઓ બચી જવા સંભવ છે. આવી જ સ્થિતિ સુતારો, સવાટો, કમાનગરો, કુંભારો, વણકરો, રંગારો, છીપાઓ, કંસારાઓ વગેરેની છે. જે કલા આ કારીગરોમાં જિતરી છે તેનું મૂળ આપણાં શિલ્પશાસ્ત્રો છે.

હિંદી કારીગરીનાં સુંદર ઝરણાં કાંઈક દરજ્ય તો કાંઈક અદરજ્ય પણ વહે છે. તે ઝરણાં સજીવન રાખવાં, તેનું વહન ચાલુ કરવું, તે રાજ્યનેતાઓની ફરજ છે. અત્યારે તો રાજ્ય કે મરકારનાં બાંધકામ ખાતાંઓ ધણે ભાગે એ ઝરણાંને પંપ કરવા મંડી ગયાં છે અને તે ઝરણાં સૂકવી નાખવાના પ્રયાસો સફળ થાય તો તે હાલની નિષ્કુરતાનું સીધું પરિણામ જ ગણાય.

હિંદુ કલાના નમૂના જોઇ, નિરીક્ષી, વિચારી, અભ્યાસ કરી, તેની વિશિષ્ટતાઓ-તેનો આત્મા આપણા બ્યવહારમાં ઉતારવાની જરૂર છે. દરેકે આવી દૃષ્ટિ કેળવવી તે આવશ્યક છે, પછી તે જીગસા મુમાફર હોય, ધાર્મિક માત્રાળુ હોય, કે ઉત્સુક કલાપ્રેમી કે કલાવિદ્યાર્થી કે કલાઅભ્યાસી હોય. ન્યુદિલ્હીની બાંધણી કે અમદાવાદના પ્રીતમનગર કે અજમેરના આદર્શનગર કરતાં હિંદી કલાના જાણકાર, પરંપરાગત કારીગરીને બ્યવહારમાં વણી દેનાર કારીગરગણને જીવંત રાખવો એ પ્રશ્ન વધારે તલસ્પર્શી, વધારે વિમાળ અને વધારે મહત્વનો છે.

દુઃખની વાત છે કે રાજકર્મી પ્રજા કલાદૃષ્ટિએ હિંદી કરતાં જિતરતી છે, છતાં પાશ્ચાત્ય પ્રજા વધારે કલાવાન છે એમ પાશ્ચાત્યોએ અને તેનું અનુકરણ કરતા આપણા સંસ્કારી સંસ્કૃતોએ માન્યું છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં આપણું એટલે ખાસ કરીને શુદ્ધિવાદી શુદ્ધિને-નાઓતું આંતરીકરણ એવું થઇ ગયું છે, અને જે રાજ્યો જમીનદારો વગેરે સત્તાધુરંધરો નથા અધધુરંધરોએ અત્યાર સુધી આપણી બધી કલાને ખોળી છે, ફાલીફાલી છે તેઓનું આંતરીકરણ તો એટલું બધું વધી ગયું છે કે જો આપણે વખતસર નહિ ચેતીએ તો દુનિયાની એક મોટામાં મોટી, સદીઓથી અભંગ વહેતી કલાપરંપરાને તટવા નીધાનું પાપ વહેરીશું, એટલું જ નહિ પણ આપણા સંસ્કૃતિના એક વિશિષ્ટ અંગને નાબૂદ થવા દઇ આપણી અસ્મિતાને પણ જોખમાવીશું. આ પરંપરાએ હજારો વર્ષો સુધી દરેક જમાનાને

અનુદૂલ કૃતિઓ ઉપજાવી છે. કલાધરની અચાગ આવડત, સર્વદેશીયતા અને વ્યવહાર કદપ-
નાએ બૌદ્ધ, જૈન, સૈન, વૈષ્ણવ અને ધર્મભાગી એમ હિંદના ભર્વ પ્રજાભાગીની જરૂરીઆતો
પૂરી પાડી છે, છતાં અત્યારે એ વિપુલ ઝરણું સૂકાઈ જાય તો તે આત્મધાત જ કહેવાય.
તેમાં વળી ગુજરાતે તો ખામ ચેતવાનું છે. પરદેશી આક્રમણ હિંદ ઉપર ધણું થયું; પરંતુ
જેટલું ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આક્રમણ થયું છે તેટલું ગુજરાતમાં નહિ; તેથી ય ઓછું દક્ષિણમાં.
આથી કરી હિંદુ શિષ્યપરિતિ ગુજરાત અને દક્ષીણમાં ઘણા સમય સુધી ચાલી અને તેનું
સ્વરૂપ વધારેમાં વધારે હિંદુ રહ્યું. આવી રીતે ગુદ્ધ હિંદુ શિષ્ય જાણનારા કારોગર જેટલી
સંખ્યામાં ગુજરાત અને દક્ષિણ હિંદમાં મળી શકે, તેટલી સંખ્યામાં બીજા ભાગમાંથી
મળવા મુશ્કેલ છે.

વળી ગુજરાતના રાજાઓ અને ખાસ કરી કાઠિયાવાડના રાજાઓએ આ આક્રમણનો
વધારેમાં વધારે મામતો કર્યો છે તેમ જ રાજ્યના પ્રચલિકા એવી હતી કે કલાનાં બધાં
અંગોને થોડું ધણું પોપણ મળતું. વળી જૈનોનાં એ મોટાં ધામ ગિરનાર અને શેત્રુંજય એ
એ કાઠિયાવાડમાં આવ્યાં. ત્યાં ધનાઢય જૈનોએ મંદિરો બાંધવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. આવાં
કારણોથી જૂની કલાનાં જાણનારા કારીગરો ગુજરાતમાં બીજા ભાગોને હિસાબે ઘણા મળી
શકે. સોમપરા અને ગુજ્જર કારીગરો તો બહુ વખણાય છે. મોમનાથ પાટણથી પ્રસરેલા
તે સોમપરા અને ગુજરરાષ્ટ્ર એટલે ગુજરાતના એ ગુજ્જર-ગુજ્જર કહેવાયા.

હિંદના શિષ્યપ્રણેતા કચ્છ, લુચ અને મય પૈકી લુચ ગુજરાતના હતા. તેમ જ
રાજવલ્લભ કર્તા મંડન તે પણ ગુજરાતના. મલાટ જેતો અલુહિલપુર પાટણનો રહેવાસી,
તે ચિત્રકૂટ એટલે ચિતોડ જન્મ રહ્યો. તે જેતાના બે પુત્રો મંડન અને નાથુ. મંડને રૂપમંડન,
વાસ્તુમંડન, પ્રાસાદમંડન, આયતત્ત્વ, વાસ્તુસાર વગેરે ગ્રંથો રચ્યા. નાથુએ વાસ્તુમંડની વગેરે
ગ્રંથો રચ્યા. મંડન કુંભારાણ્યાના આશ્રય તળે રહેતો. રાજવલ્લભ તથા કુંભારાણ્યાના વખતમાં
થયેલાં કામો જેવાં કુંભારાણ્યાનાં શિષ્ય (Engineer) મંડન હશે એમ લાગે છે.
ગુજરાતમાં તે વખતના બધાએલ પ્રાસાદો તો મંડનની રીત મુજબના હોવા જોઈએ.

શિષ્યપ્રણેતા ઉપરથી એવી તારવણી નીકળે છે કે અગાઉના શિષ્યો દરેક વિષયોમાં
પ્રમાણ ઉપર બહુ જ ધ્યાન આપતા હતા, અને એક બીજાં માપનો એવો સંબંધ જોડતા
કે એકંદર સરસ સુમેળ પ્રાપ્ત થાય. આવું સાધારણ રીતે નીરમ ગણાતું જ્ઞાન મેરીઅટનાં
સ્પેશીયલિશન નં. ૬ અને નં. ૧૬ થી કે ટેબલ નં. ૧૫ અને નં. ૩૫ થી નહિ આપતાં
સુમેળ, સુક્રાંબ્ય અને સૌથી વધારે સુસ્મૃત્ય શ્લોકમદ્દ ભાષામાં આપતા. નીરમમાં રસ રેડનાર
પૂર્વજોની કલામયતાની સામે આપણે અત્યારે કલામૃદ કૃતિઓ જ ધણે લાગે મૂકી શકીશું.

પરદેશી અથવા અહિંદુ ઘણા રાજ્યઅમલો હિંદુસ્તાનના કપાળે ચોંટ્યા. પરંતુ
જેટલી અસર અગાઉના એવા અમલે ઘણાં વર્ષોની કારકિર્દી દરમ્યાન ન કરી તેથી વધારે
અસર અંગ્રેજ અમલે ટૂંક વખતમાં કરી છે અને તે પણ એક ક્ષેત્રમાં નહિ પણ અનેકમાં.
કેટલીક અસર તો કાયદાકારક છે, પણ ઘણી ખરી તો આપણી સંસ્કૃતિને વિનાશને પગ
લાઇ જનારી છે.

હાલની પદ્ધતિની સીધી અને મચોટ ટીકા મરકારી અને રાજ્યોનાં ખાતાને ભાગ્યે જ

છે, તેમાં પણ વિલોમવમગ (vicious circle) છે. સત્તાધુરંધરોમાં લાગ્યે જ કોઈ એવું હેય છે કે હિંદી કલા માટે ધગશ રાખી નવીન અને અદ્ભુત પંથનું જોખમ ખેડે. કર્મચારીમાં કલાત્મ અને ધર્માત્મ લાવવો અભાવ હોય છે અને થોડા ઘણા નૈસર્ગિક ભાવ હોય છે તે કોલેજોએ સફળતાથી જૂંસી નાંખેલ જોષ શક્ય છે; તેનામાં નવી પ્રણાલિકા પમાર કરાવવાની શક્તિ કે સત્તા નથી. આવી પદ્ધતિ કાંઈ હિંદ એકલામાં જ નથી. યંત્રવાદ જ્યાં જ્યાં ધુસ્સો છે ત્યાં ત્યાં બધી જગ્યાએ છે.

હિંદી ચૂનો, હિંદી છાપચિત્ર અને હિંદી ભીતચિત્રો હજી પણ દુનિયાભરમાં અનુપમ છે. ચૂનો અગર સીમેન્ટ બનાવવાની જુદી જુદી રીતો અનેક છે. ઉપયોગ, સ્થળ, હવા, ગરમી વગેરે પ્રમાણે ચૂનાનાં દ્રવ્યોમાં ફેરફાર કરવામાં આવતો, પરંતુ આ બધી કલા, ઉપકરણ, પ્રતિકલા વગેરેના પુનર્જીવનને સ્વાર્થની અથડાઅથડીમાં, લાલની લડાલડીમાં, ક્યાં સંભવ છે ?

એટલે અહીં સમાજ ધુરંધરોની ફરજ થઇ પડે છે કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ગાઢમ-ણથી આપણી સંસ્કૃતિ નષ્ટ થતી અટકે અને બનેના સંપર્કથી એક બીજાને લાભ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ અને પ્રચાર કરે.

સાધારણ જનસમાજ એવી માન્યતા ધરાવે છે અગર તો મનને મનાવે છે કે કલા એ તો પૈસાદારોનો જ ફક્ત વિષય છે, અગર તો મહાન કલાવિધાયકો જ એમાં પ્રવૃત્ત થઇ શકે, આપણો ચંચુષાત પણ ન થઇ શકે, તેનો આપણે વિચાર જ શો કરવો ? આવી વિચારશ્રેણી પ્રભાવને હજીનારી છે. કલાવિધાયકગણ એ તો સમુદ્રમંથનને અમૃતકુંભ છે. સમુદ્રનાં દરેક બિંદુ એમ કહે કે આપણે શું કાંઈ અમૃત થઇ શકીએ ? આપણે શું કામ વસોવાવું ? તો અમૃત ક્યાંથી નીકળે ? સમાજની દરેક વ્યક્તિ બ્યારે વસોવાય, બ્યવહારમાં કલા-બ્યાપારથી વિમુખ ન થાય, અને આ રીત વાતાવરણને કલાકૃતિથી રંગે તેમ જ જનસમાજમાં વિચાર મંથન ઉપભવે, ત્યારે જ કલાવિધાયકો પાકે. કલાવિમુખ સમાજમાંથી કલાવિધાયકો થવા અશક્ય છે.

કલાપ્રિય સમાજનું કર્મચારી માટેનું લાવકાતનું ધોરણ ઘણું જાણુ' હતું. સ્થપતિના ગુણ (qualification) માટે મયમુનિ કહે છે કે,

સ્થપતિઃ સ્થાયનાર્દઃ સ્થાત્ સર્વશાસ્ત્રવિશારદ્ ।

ન હીનાંગોઽતિરિક્તાંગો ધાર્મિકસ્તુ દયાપરઃ ॥

અમાત્સર્યાંઽનસ્યશ્ચાત્દ્રિતસ્તથમિજાતયાન્ ।

ગણિતજ્ઞઃ પુરાણજ્ઞઃ મત્યવાદી જિતેન્દ્રિયઃ ॥

ચિત્રજ્ઞો દેશકાલક્રાંત્યદશાત્યલ્પધ્વકઃ ।

અરોગો ચાપ્રમાદી ચ સત્ત્વ્યમનયજિત્ ॥

સ્થપતિ સ્થાપનકાર્યમાં ચોખ્ખ, દરેક (ખામ કરી સિધ્ધ મંજૂંધો) શાસ્ત્રોનો જાણુ-નાર, કોઈ અંગ એમાં નહિ તેમ કોઈ અંગ વધારે નહિ તેવો, ધાર્મિક સ્થાવાળો, મત્સર વિનાનો, હેયા (કુટેવ કે hobby) રહિત, આગમ નહિ તેવો, કુળવાન ગણિત (જમા ખર્ચ તેમ જ સિધ્ધ ગણિત) જાણુનારો, માત્રેય હકીકત બરાબર આપનાર ખરું જોવાનાર. જિતેન્દ્રિય, નકશા કરી જાણુનાર ભૂરચના તથા દવામાન મમજનાર, નિર્દોશી, સુદૃઢ ચૂક

નહિ કરનાર અને સાત વ્યક્તિ (૧ સ્ત્રી, ૨ મધ, ૩ છુત, ૪ હિંમ્મ, ૫ વાજપારથી એટલે મુખે ગાળ આવતી તે, ૬ અર્થદાયક એટલે ચોરી અને ૭ દંડપારથી એટલે પક્ષપાત) જેને નથી તેવા હોવા જોઈએ.

સ્થપતિ એટલે એન્જીનીયરનાં આ લક્ષણો મયમુનિએ આપેલાં છે. આ મય તે ઇદ્રપ્રસ્થ રચનાર મયદાનવ કે મયામુર. મય એટલે માયાનો રચનાર એટલે જળ ત્યાં સ્થળ દેખાય અને સ્થળ ત્યાં જળ દેખાય એવા ભ્રમ થાય એવાં બાંધકામો કરનાર હોય. આ કારણથી તેનું નામ મયદાનવ પડ્યું હોય એમ અનુમાન થઈ શકે. અગર તો દક્ષિણ હિંદનો આ શિષ્યપ્રણેતા-ઉત્તર હિંદમાં આવી ઇદ્રપ્રસ્થમાં અકસ્માત ઇદ્રપુરી જેવું ખડું કરે અને તેમાં નવી નદી કાઢતો કરે તે કારણ પશુ દક્ષિણાત્મ તરીકે તેને દાનવનું નામ અપાવે. કદાચ એ બન્ને કારણો પશુ હોય. ગમે તેમ હો, આપણે તો તેને મયમુનિ કહીએ તે જ ઉચિત છે.

શિષ્યમાં કામ કરતી દરેક વ્યક્તિ માટે સરસ વર્ગીકરણ છે. કસબ, બુઝ અને મય દરેકે જુદી જુદી રીતે નામાંજિધાન કરેલ છે. અગર જો વર્ગીકરણનો સિદ્ધાંત તો એક સરખો જ છે. અંગ્રજીમાં પાંચ છે અને દરેકનું કાર્યક્ષેત્ર, લક્ષણ વગેરે લગભગ એક સરખું છે.

અંગ્રેજી	કાસ્યપમંદિતા	બુઝમંદિતા	મયમંદિતા
Engineer	શિષ્ય	સૂત્રધર	સ્થપતિ
Assistant	દેવસ	ગણિતસ	સૂત્રગ્રાહી
Foreman	વિધિસ	પુરાણસ	તક્ષક
Artisan	પૌર	કાર	વર્ધકિ
Labourer	નકર	કર્મકૃત	કર્મી

પ્રાચીનોની શિષ્યપ્રવૃત્તિ ક્રમ મંદિર કે મકાન બાંધવામાં મર્યાદિત ન હોતી થતી. જે નગર રચના વીસમી સદીનો જ વિષય મનાય છે, અને જે સંબંધમાં પ્રાચીનોનો ખ્યાલ નહિ જેવો હોય એવું ધણાના ધારવામાં છે, તે હકીકતથી સદંતર જલદું છે. પ્રાચીનોનું નગરરચના સંબંધી જ્ઞાન વિશાળ, ઉચ્ચ અને સર્વદેશીય તથા સર્વરેખી હવું, એટલું જ નહિ પણ તેની નગરરચના જિંદગી કક્ષાની હતી. દાખલા તરીકે,

માર્ગાન્મત્તદશાંકપંચશિવિનોયુગ્મંપુરાત્ત્વંદ

માર્ગાન્પોહકસર્વવિશતિકગકાર્યાન્નિધાવિસ્તરે ॥

પ્રાકારોદ્યઋક્ષહસ્તમપિતોઢામ્યાંધિહીનાધિકઃ

વ્યામાર્ધેનતદુર્ધતશ્ચકપિઠીવાંણ્યમ્માજાંતરમ્ ॥

આટલેથી જ આપણું પ્રાચીનો વિષેનું અજ્ઞાન દૂર કરવાની વિધિ અટકતી નથી. નહિ મનાય તે દિશામાં માર્ગશિલ્પ (road engineering) પ્રચલિત હવું. રસ્તા પહોળા હતા, એટલું જ નહિ પણ સારી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવતા.

કર્મકૃષ્ટા માર્ગચૂમિઃ કાર્યાં ગ્રામ્યૈઃ સુસેતુકાઃ ।

કૃયાન્ માર્ગાન્ પાર્શ્વવાતાન્ નિર્ગમાર્યં જલસ્ય ચ ॥

પંક્તિદ્વય ગતાનાં હિ ગંદાનાં કારયેત્ તથા ।

માર્ગાન્ સુધા શર્કરૈર્વા ઘટિતાન્ પ્રતિવત્સરમ્ ॥

હાલની કેલેજમાં લણેલા એમ જ માને કે મોભાર (camber) એ શબ્દ, એ વિચાર. એ ક્રિયા તો અંગ્રેજોએ જ આણી. પરંતુ આજથી સેંકડો વર્ષ પૂર્વે શુકનીતિકાર કહે છે કે કૂર્મપૃષ્ઠા માર્ગભૂમિઃ કાર્ય્યાઃ રસ્તાની સપાટી કાચખાની પીઠ જેવી કરવી, મોભાર-વાળી કરવી. ગ્રામ્યઃ સુસેતુકાઃ ગામડાની સડકા (district roads) સેતુવાળી જોઇએ. રસ્તાઓની બંને બાજુ જલના નિર્ગમ-નિકાસ-માટે પાર્શ્વસ્નાત (side drain) કરવી. મતલબ હાલની તમામ જરૂરિયાતોનો શિષ્ટપશાઓમાં ઉદ્દેશ્ય છે. એટલું જ નહિ પણ માર્ગાન્ પ્રતિવત્સરમ્ ઘટિતાન્ દર વર્ષે રસ્તા દુરસ્ત કરવા. કોષ કહી શકશે કે કાંકરી-કામ (macadamising) એતો વીસમી સદીની જ શોધ ? પ્રાચીનોનું માર્ગશિષ્ટ (road engineering) સેંકડો વર્ષ અગાઉ કેટલું પ્રગતિમાન હતું ?

માર્ગની સ્વચ્છતા (sanitation) અને વાયુગતિ (perfalation)નો કેવો સુંદર ખ્યાલ હતો તે નીચેના શ્લોકથી જણાશે:

પન્થાનઞ્ચ વિશુદ્ધયન્તિ સોમસૂર્યાશુમારૂતૈઃ ॥

(વિશ્વકુંઠિતા)

વાયુ અને સૂર્યચંદ્રના પ્રકાશથી રસ્તાઓ ચોખ્ખા રહે છે.

'શુકાચાર્ય' વીચિ (small shopping alleys) અગર પગોદરી મુખ્ય શહેરોમાં કરવાની મનાઇ કરે છે, કારણ કે નાની ગલીઓ ગંદાઈ (insanitation) વધારે. તેમજ શહેરની density of trafficને અનુકૂળ થઇ શકે નહિ. એજ traffic congestionના સિદ્ધાંત ઉપર રચ્યા (vehicular streets). વીચિ (avenues), અને નૃણાં માર્ગ (men's roads) કરવાનું હરિવંશ (વિશ્વપુરાણ)માં કહેવામાં આવ્યું છે.

શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે દ્વારામતી નગરી વસાવવાનો હુકમ આપ્યો ત્યારે નીચે પ્રમાણે ફરમાન કર્યું હતું.

" Temples were to be erected. Let there be selection of building plots and the placing and spacing of buildings. Create triangular and quadrangular 'places' at the junction of roads, or at any suitable spot. Measure up the royal roads. Ascertain the orientation of buildings. Thus ordered, the Yadavas engaged for the purpose began in right earnest; selected the site; measured up the boundary lines; carried out the divisions of plots;.....They carried out the orders reserving special sites for trees. " (Dutt)

સોરાષ્ટ્રના આ શહેરને નગરરચના કરવામાં જે રસ અને વ્યવહાર રેલાવ્યો છે તે અત્યારે તેજ સોરાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર ક્યારે જોવામાં આવશે ?

રા. રા. મંચેરશાહ હીરજીભાઈ વાડીયા
ઉપપ્રમુખ : સ્વાગત સમિતિ*

* ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના આજ્ઞાન સભ્ય થયા છે.

ગુજરાતના મંડનચુનિએ પણ નગરરચના માટે ઘણું લખ્યું છે. તે કથાની વિષયમાં તે રસ રીતે બીતરે છે. નગરનાં નામો પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

નગર તથા ગામ બન્ને માટે હિન્દી કોટિના સિદ્ધાંતો હતા. ગામ એ તો શિષ્ય-
||શ્રીઓનો એકમ (unit) હતો. જેમ અત્યારે ગામ તથા શહેરના સ્વચ્છંદ વસવાટને લીધે
||બોને ખર્ચે અને મેંકડોના મનદુઃખ સાથે શહેરસુધારણા હાથ લેવી પડે છે અથવા
||થ લેવાના પ્રયાસો થાય છે તેમ તો અગાઉ નહોતું, પરંતુ નગરના લવિષ્યના વિકાસ
||બંધીના ખ્યાલમાં બહુપને લીધે પાડોટ તથા ખર્ચ થવાના ઘણા નોંધાયા છે.

હારામતી વસાવતી વખતે શ્રીકૃષ્ણે હુકમો આપ્યા ત્યારે વિશ્વકર્માએ વિનયપૂર્વક
‘રથાબ્યુ’ કે,

સર્વમેતત્ કરિષ્યામિ યત્સયામિહિતં પ્રભો ।

પુરીં ત્વિયં જનસ્યાસ્ય ન પર્યાપ્તા મવિષ્યતિ ॥

મવિષ્યતિ ચ વિસ્તીર્ણાં વૃદ્ધિરસ્યાસ્તુ શોભના ।

(વિશ્વપુરાણ)

શ્રીકૃષ્ણે આ અનુભવી શિષ્યવિશારદનું કહેવું મહુકાયું નહિ અને થોડા વર્ષમાં જ ધણા
ખર્ચે શહેરનો સુધારો વધારો કરવો પડ્યો.

અષ્ટયોજનવિસ્તીર્ણામચલાં દામ્રશાયતામ્ ।

દ્વિગુણોપવિશાં ચ દદર્શ દ્વારકાં પુરીમ્ ॥

અષ્ટમાર્ગમહારથ્યાં મહાષોઢશચત્વરામ્ ।

પદમાર્ગપરિક્ષિતાં સાક્ષાદુશનસા કૃતામ્ ॥

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં પહેલાં પાંચ શહેરો પૈકીનાં હાલના કલકત્તાના વિસ્તાર કરતાં
મોટા વિસ્તાર થયો. કલકત્તામાં મહારથ્યા ચારથી વધારે ન ગણાય ત્યારે હારામતી
(ancient entrance town of India)માં આઠ મહારથ્યા હતી.

પ્રાચીનોત્તી નગરવ્યવસ્થા (municipal function) પણ કંઈ કમ નહોતી.
આપણે એમ જ માનીએ છીએ કે શેરીમાં દીવા એ તો વસ્તી માટેની હાલની ખાસ નીન
રશમ છે. હકીકત તેથી ખીણ રીતે છે.

‘ The Smriti Shastras enjoin lighting lamps at the
cross roads on light-post (દીપસ્તંભ) ’

બ્રહ્મપુરાણ અને અગ્નિપુરાણમાં કહ્યું છે કે,

દીપમાલાય કર્તવ્યા.....સ્થ્યા.....।

રસ્તા ઉપર દીવાની હાર (લાઇન) ગોઠવવી.

ધણે ભાગે રસ્તાના ચોકની મધ્યમાં દીપસ્તંભ રાખવામાં આવતો અને તેને ફરતી
મંદિરિયા કરીને જવાણું એટલે દીપ તરફ જમણો હાથ રાખી રસ્તાનો ઉપયોગ થતો ~

નેધંએ. આનો અર્થ હાલની ભાષામાં ‘ ડાબી બાજુ ચાલો ’ (keep to the left.) રસ્તાની ડાબી બાજુ ચાલ્યા શિવાય આવી પ્રદક્ષિણા થઈ શકે નહિ. traffic rules એ પાશ્વિમાય પર્યાપ્તિ છે તો તેના ઉત્તરમાં આટલું બસ છે. ’

વસવાટ માટે સરસ નિયમો હતા. હાલનાં વેપારીમથકો કે સ્વછંદી શહેરોની માફક જેમ તેમ જ્યાં ત્યાં અવ્યવસ્થિત વસવાટ નહોતો થતો.

नगर विन्यसेदादौ पश्चाद्गृहानि विन्यसेत् ॥
अन्यथा यदि कुर्वाणस्तदा न शुभमादिशेत् ।
आदौ वृक्षाणि विन्यस्य पश्चाद्गृहाणि विन्यसेत् ॥
अन्यथा यदि कुर्यात्तु तद् गृहैव शोभनम् ।

પહેલાં નગરરચના નક્કી કરવી અને પછી નક્કી કરેલ રચના પ્રમાણે મકાન બાંધવા દેવાં. આ વિશ્વકર્માના વિધિનિષેધ પ્રમાણે ન ચલતાં તેનો ભંગ થતો જોવામાં આવે છે. બેદરકારીને લીધે ભવિષ્યની પ્રજાને ખૂબ સહેલું પડશે. વહેલા ચેતીએ તેમ વધારે સારું છે. પદ્ધતિસરની નગરરચનાકલા ઉપર જેટલો ભાર મૂકાય તેટલો ઓછો છે

કથી જગ્યાએ કથી જગતની દુકાન કરવી, કેવી જગતના લગ્ન પાડવા વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં ‘કલાદષ્ટિ’ અને વ્યવહાર બંને લક્ષમાં લેવામાં આવ્યાં છે.

तांवूलंफलदंतगंधकुसुममुक्तादिकयद्भवेत्
राजद्वारसुराग्रतोहिंसुधियाकार्यपुरेत्सर्वतः ।
प्राग्विप्रास्त्ययदक्षिणेनृपतयःशुभ्रा कुचेराश्रिताः
कर्त्तव्याःपुरमध्यतोपिषणिजोविश्यायिचित्रैर्गृहः ॥
ईशैरंगकरा कृषिंदरजकावद्भीचतज्जीविनः
प्रोक्ता.भंत्यजचर्मकारयुरुडा स्य शौडिकाराक्षसे ।
पण्यस्त्रीनिर्ऋतौचमारुतयुतेकोण्यसेल्लुब्धकान्
यापीकृपतडागकुंडमणिल्लतोयंतयाचारुणे ॥

આ શ્લોકોમાં એકલી નગરરચના જ નથી, આખું મમાજશસ્ત્ર છે; મમાજનો કલા-પ્રતિહાસ છે. જે મમાજ આવે વિચાર કરતી હોય તેમાં કૌશલ્ય તો વાતાવરણમાં જ લથું હોય. બજારે બજારે અને લતે લતે કૌશલ્ય અને કારીગરો, કલા અને કલાધરો; પ્રાચીનોની કલાપ્રિયતા, કલાદષ્ટિ અને કલામાં ઉપયોગિતાનો સંગ્રોહ ખ્યાલ આવા શ્લોકોથી મહેને આવી શકે તેમ છે. વર્ણબેદની અભાવે અપ્રિય ભાવના બાદ કરીએ તો કેવી સુંદર યોજના છે તેની માથુ ના કહી શકશે ?

આ બધા નિયમો, સિદ્ધાંતો અને એકંદર વ્યવસ્થા માટે ગૃહાધિપતિ (Minister for municipalites) હતા.

પ્રાસાદં પરિઘાં દુર્ગં પ્રાકારં પ્રતિમા તથા ।
 ચન્દ્રાણિ સેતુબન્ધઞ્ચ વાર્પીં કૂપં તદાગમકમ્ ॥
 તથા પુષ્કરિણીં કુણ્ડં વલાદ્યુધ્વંગતિક્રિયામ્ ।
 સુશિલ્પશાસ્ત્રતઃ સમ્યક્ સુરમ્યન્તુ યથા ભવેત્ ॥
 કન્તુ જ્ઞાનાતિ ય. સ યથ ગૃહાચધિપતિઃ સ્મૃતઃ ।

પ્રાચીનની નગર વ્યવસ્થામાં આ પ્રમાણે Minister for Municipalities etc હતો. તેનો હોદ્દો ગૃહાચધિપતિ અને તેનું કામ ઉપર વર્ણવ્યું તે.

આવા તો ધણા ઉતારા આપી શકાય. નાગરિકતાની ઉંચી વ્યવસ્થા હતી એ આટલાથી જોઈ શકાય છે. ઉપર કહ્યાં તેવાં ધણાં શહેર સુધરાઈ નિયમે (Municipal bye-law), આરોગ્ય, વ્યવહાર અને કલાદૃષ્ટિ રાખી બનાવેલાં. તે દરેક ઉપર ખૂબ વિવેચન થઈ શકે, પરંતુ દિશાસૂચન તરીકે આટલું બસ ગણાય. નગરરચનાકલા (Town Planning) એ નવા જમાનાની શોધ માનનારાને અગર તો જૂના સંધર્મમાં રહેલી કલ્પનાની ગાથા ગણનાગને આ સચોટ, સંપૂર્ણ અને સંગીન જવાબ આપવા બસ છે.

રાજવંશભર્તા વર્ણવેલી રીતના કિલ્લાઓ કાઠિયાવાડમાં ધણી જગ્યાએ હજી મોજૂદ છે અને ધણા કલાપ્રિયજનોની પ્રશંસાને પાત્ર બને છે. આમાં ખૂણે ગોળ કોણ કરી અને વચમાં ચોરસ વિદ્યાધરી (વજેરીઓ) કરી ઉપયોગિતા (utility), સમતા (symmetry) અને (Avoidance of monotony) સારી રીતે સાધેલ છે. એના 'જુરજો, દોદીઓ, સિંહકારો, તેનાં ભવ્ય કમાડો, કોણાઓ, વજેરીઓ, હૈવારખી, કાંગરા, સેનામેણી અને પૂલો તથા બારીઓ સ્થાપત્યના સુંદર નમૂના ગણાય. એની (massive grandeur) એ ગુજરાત કાઠિયાવાડનો મહત્વનો સ્થાપત્ય-વારસો. ઝોઘ, ઝીંઝુવાડના કિલ્લાઓ તેના ખંડેરમાં પણ કલાપૂર્ણ દેખાય છે. આ કિલ્લાઓની અત્યારે વખતે ઉપયોગિતા ઘટી ગઈ હશે, પરંતુ તેની કલામયતા તો જોવીની તેવી છે. છતાં દુઃખની વાત એ છે કે કલામૂહતા આપણામાં એટલી બધી છે કે અત્યારે ધણા એાછા માણસો એવા મળી શકશે કે જે કિલ્લાને જોમને તેમ રાખવાનો મત આપે અને શહેરનો વધારો એ કિલ્લાને આબાદ રાખી સૂચવે; પણ કિલ્લાને ખંડેર રિથિતમાં જતો બચાવવા માટે નાણાં ખરચી તેને જુગ જુગની વાતો કરતો, કલાના કીર્તિસ્થંભની ગરજ મારતો ઉભો રાખવાની જરૂર સ્વીકારનારા નો આંગળીના ટેરવે જ ગણાય. આવા કલામૂહ વાતાવરણમાં કેટલાએ કિલ્લાઓ જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યા છે અને તેના ઇતિહાસ બોલતા પત્થરો કોઈ ગટરોના કે એવા બાંધકામમાં કાચમને માટે ફેદ કરવામાં આવ્યા છે. એકલા કિલ્લાની દીવાલો જ નહિ પણ તેના ભવ્ય દરવાજાઓ પણ ધૂળ બેગા થયાં છે. ધણી જગ્યાએ તો આ દરવાજાઓ આપણો નાગરિક સંસ્કૃતિની કલાકૃતિઓના શિરોમણિ સરખા હતા અને એની ભવ્યતા, સરલતા, સુંદરતા, સુપ્રમાણતા કોઈ પણ વ્યક્તિને આકર્ષે એવાં હતાં. આવી ધણી કલાકૃતિઓ કાઠિયાવાડે હાલની શહેર સુધારણાની પ્રવૃત્તિમાં કલામૂહતા અને સ્વાર્થપરાયણતાના અંધ બળોમાં ગુમાવી દીધેલ છે.

પ્રાચીનની સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિમા જળાશયોનો મહિમા ધણો હતો. રાજવંશભર્તા મંડનમુનિ કહે છે કે—

નોરાશ્રયઃપૂણ્યવતાવિધેયઃ મધ્યેપુરસ્થાપિતયૈવવાહ્યે ।

વાપ્યશ્ચતસ્તાપિદશૈવકૂપાઃ ચત્વારિકુંડાનિચષ્ટતઢાગાઃ ॥

નગરમાં અને તેની બહાર પુણ્યવંત પુરુષે જળાશયો કરવા. આ જળાશયોમાં ચાર પ્રકારની વાવ, દસ પ્રકારના કૂવા, ચાર પ્રકારના કુંડો, અને છ પ્રકારનાં તળાવોનો સમાસ થાય છે. તેનાં સુંદર નામ મંડનમુનિ આપે છે.

વાવ	કૂવા	
૧ નંદા	૧ શ્રીમુખ	૬ ચૂડામણિ
૨ ભદ્રા	૨ વૈજય	૭ દિગ્ભદ્ર
૩ જ્યા	૩ પ્રાંત	૮ જમ
૪ વિજયા	૪ કુંડુલિ	૯ નંદ
	૫ મનોહર	૧૦ શંકર
કુંડ	તળાવ	
૧ ભદ્ર	૧ અર્ધચંદ્ર	૪ ચતુઃકોણ
૨ સુભદ્ર	૨ મહાસર	૫ ભદ્ર
૩ નંદ	૩ જટ	૬ સુભદ્ર
૪ પરિધ		

આમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી બાબત વાવ, કૂવા, કુંડ વગેરેનું નામકરણ છે. હાલની નામ આપવાની પદ્ધતિમાં કૂવાને A, અને B, C well કહેવામાં આવે અગર કૂવો નં. ૧, કૂવો નં. ૨ એમ ઓળખ અપાય. ખેતીવાડી ગલી નં. ૫, મુખ્ય નં. ૪ એવા કુંદ, તીરસ અને નિશ્ચય નામો આયંત્રુએ આવતાં જ નહિ, કારણ કે આયત્નો વિકાસ નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં જ થયેલો છે અને તેટલા આતર તે કલામય છે.

આવું જ અથવા આથી પણ સરસ સરસ નામકરણ ધર સંબંધમાં આવે છે.

ચત્વારોગુરચસ્તુપૂર્વગુરુતોધો હ્રસ્વતોન્યેસમાઃ

ભૂયઃપશ્ચિમપૂરિતંદગુરુમિયાંબલ્લધુત્યંમયેત્ ।

ઉદિષ્ટેન્નિગુણાંકફેલંધુમયૈઃસંઘ્યેકમિધોકૃતે

મષ્ટસ્તેવિષમેસમંગુરુલઘૂરુપેતદર્દાદર્દતઃ ॥

ઓરડા અને અલિંદની ગોઠવણ પ્રમાણે ધરનાં જુદાં જુદાં નામ આપવા માટે આ પ્રસ્તારની કલ્પના છે. પ્રસ્તારમાં લઘુ ગુરુનો ઉપયોગ કર્યો છે. કલાઓમાં કાવ્ય અને સંગીત એ બંનેમાં લઘુ ગુરુનો ખૂબ જ ઉપયોગ છે. ખરું કહીએ તો લઘુ ગુરુનો બરાબરનો ઉપયોગ કાવ્ય અને સંગીત બંનેને આકર્ષક બનાવે છે. લઘુગુરુથી જોડે થાય છે. જેમ લઘુ ગુરુની જુદી જુદી ગોઠવણથી જુદાજુદા જોડે અને જુદા જુદા રાગો થાય છે, તેમ ચિંત્પના પણ જોડની કલ્પના કરવામાં આવી છે. એમાં લઘુને અલિંદની નિશાની મળી ધરની ગોઠવણી કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે ધર વાંધણીના જુદા જુદા જોડોનાં નામ પાડવામાં આવ્યાં

છે, આને આપણે ગૃહછદો કહીએ તો જે કદપના એ નામોની જનની છે તેને યોગ્ય ન્યાય મળ્યો કહેવાય. આ ગૃહછદોનાં નામો પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

કલાનો કેવો સમન્વય ! શિષ્યકાવ્ય અને શબ્દકાવ્ય એ આયોને હિસાબે એક જ છે. તેને માટે સૌથી વધારે પુરાવો શું જોઈએ ? એ કદપના જ કેટલી સુંદર અને ભવ્ય છે ! આવી કદપનાપૂર્ણ કૃતિઓ થાય તો તે સ્વાભાવિક છે. આવા વાતાવરણમાં પાપાણુ અને કાષ્ટ શિષ્યકાર સન્નુબ સાહિત્ય અને સંગીત સંચરે તો કાંઈ નવાઈ જેવું નથી, ક્યારે આપણે એ શૈલીપદ્ધતિ (sermons in stones)ની આરા રાખીશું ? .

આપણાં હાલનાં નામકરણમાં સગવડતા હશે, અગર જો તેના શક રહે છે, પરંતુ તેમાં મનુષ્યત્વ તો નથી જ. કવિશિરોમણિ શ્રી ટાગોરના રક્તકિરોળી નાટકમાં જેમ મીલમજૂરના નંબર આપી તેને યંત્રના એક નંબરી ભાગ તરીકે માલિકિ ઓળખે છે અને તેનું નિર્માનુવીપણું કવિશ્રીએ હૃદયબેદક રીતે બતાવ્યું છે તે નામકરણની ભયંકરતા હજી આપણામાંથી નિર્મૂળ થઈ નથી. જ્યારે આપણા ' પૂર્વજો થોડો થોડો ફેર હોવા છતાં કેવાં સુંદર અને સાર્થક નામો રાખતા તે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે અને આવા જ્ઞાન પછી આપણે જરા ચેતીએ તો તે મમાજને લાભદાયી નીવડશે. આ નામાવલિના દરેક નામ ઉપર તો વાવ, ફૂવા, કુંડ, તળાવ વગેરેના બાંધકામની વિગતોમાં રહેલી કલા તથા ઉપયોગના સમન્વય ઉપર વિવેચન કરીએ તો પનાનાં પાના લરાય. એક જ નિર્દેશ કરીએ: ઘક્સ્યલૈકલ્લયમેષ ચસ્મિન્માં રહેલી ભવ્ય કદપના અને સીધો ઉપયોગ આપણા એન્જનીયરોને સૂઝી શકે તો કેવું સારું ! આપણાં જલાશયો સુંદર અને સ્વચ્છ રહે

જળાશયોનો મહિમા એકલા હિંદુધર્મમાં નથી, ઇસ્લામીમાં પણ છે. પાણીનો સવાળ મુસલમાનોમાં ધણો મોટો છે. અત્યારે મુમલમાનભાઈઓ તરફથી, જેટલી સખાવત પ્રાણીમાત્રને-ઠોર તેમજ માણસોને-પાણીની સગવડ કરી આપવામાં થતી હો તોટલી હિંદુ-ભાઈઓ તરફથી નહિ થતી હોય એમ કહીએ તો ખોટું નથી આપણા કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં પાણીની સગવડ ખાસ જરૂરિયાત હવામાનને કારણે છે. તેમાં ગંગાજી કે જમનાજીની મારફત ફેરેશોએ ઘાટની જરૂરિયાત અનિવાર્ય નથી. પરંતુ વાવ, ફૂવા, કુંડ તથા તળાવની જરૂર ધણી છે.

ગુજરાત આ તમામ માટે મગરૂર છે. તળાવમાં પાટણનું સહસ્રલિંગ અને વીરમગામનું મન્સર પ્રખ્યાત છે. આ મન્સરમાં તો મૂકુંડ, અને આગમખાન (salt trap, approach channel) હજી પણ જોઈ શકાય છે.

તળાવ કરતાં કુંડો તો ધણી જગ્યાએ જોવામાં આવે છે. સિહોર, મોદેરા, લોટેશ્વર, જૂનાગઢ, ઝિંજુવાડા, સાયલા, મુંજપુર, વડનગર વગેરે સ્થળોએ અનેક કુંડો છે, એટલું જ નહિ પણ ધણાખરા તો સુશોભિત, ભાવવાહો અને મગજૂત છે.

ગુજરાતની વાવ એ તો જળાશયનો અનુપમ નમૂનો. અડાલજની વાવ, જેઠા મૂળ-જીની વાવ, માતર ભવાનીની વાવ, દાદા હરિની વાવ વગેરે વાવો પ્રખ્યાત છે. તેના માળો, મંડપો, વિસામો, ઝરખા, સ્તંભો, ગોખો, ગોખવાઓ, અને મૂર્તિવિભૂષિત નકશી

સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના છે. આ વાવપદ્ધતિમાં કલા અને ઉપયોગનો સુંદર સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. દુનિયાના જળાશયોના સ્થાપત્યમાં ગુજરાતનું આ સ્થાપત્ય સૌથી પહેલું આવે તેમાં જરા પણ શંકા રહે તેમ નથી.

આપણી વાવ જ્યારે જીવંત હશે ત્યારે સંસ્કૃતિ, કલા અને નાગરિકતાનું કેવું સુંદર કેન્દ્ર હશે ? અંદરનાં પગથિયાં બોલે કે પધારો અહીં પાણી છે, શાંતિ છે, વિસામો છે. બેઠકો સાદ પાડે વખત હોય તો અહીં જરા ઉપર આવજો અને જળમંડપ તો એમ જ કહે કે જો નહિ આવો તો રહો જરો—અહીંથી નેણદાર, આરામદાયી દસ્ય આપીશ. ફૂવા કરતાં પગથિયાંની આસી તો હમણાં બેટી પડશે એમ જ લાગે, આંખ દારે અને જાણે કે આપણે પગથિયાં ઊતરતા નથી પણ પાણી આપણને મળવા આવે છે.

પણ આ સર્વ નાખૂદ થયું છે. બેદરકારીએ તેનું જીવન ઉડાડી દીધું છે, અસ્વચ્છતા ધર કરી બેઠી છે. એટલે અગાઉનો સુસ્વાગત પામેલો તૃપાતુર કે આરામાતુર અત્યારે તુરત જ તિરસ્કૃત થાય છે. આમ નિર્જન થવાથી ચોરલૂંટારાનું રહેણાણ બની જાય છે અને જે સ્થળો એક વખત પુણ્યકાર્ય હતાં, લોકસમૂહની નિષ્પક્ષાપાત એકધારી સેવા કરતાં, તે અત્યારે કેમ વહેણાં નાખૂદ થાય એમ રક્ષક અધિકારીઓ તજવીજ કરી રહ્યા છે. પાણી સંચયની પવિત્રતા અને ધાર્મિકતા તથા તેમાંથી ઉદભવતી સ્વચ્છતા અને લાવના આપણામાંથી જોડી ગઈ છે. નહાવું ધોવું નહિ એમ લખ્યું હોય છતાં એજ જગ્યાએ લોકો ન્હાય તથા ધૂએ. આમાં વાંક કોનો ? જમાનાનો, સ્થળોનો, જનોનો કે નેતાઓનો ?

કુડેતું પણ તેવું જ છે. તેની સ્વચ્છતા સચવાતી નથી, આસપાસ મકાનો ધાર્મિક કે લૌકિક એવાં યથા ગયાં છે કે તેની પવિત્રતા નષ્ટ થઈ છે, અને ઉપયોગ ઓછો કરી દેવાથી નિર્જનતા ડોકિયાં કરે છે. આવાં પવિત્ર સ્થળો આપણાં જૂના કાળનાં મગરૂખ રમરણ ચિહ્નો આપણી બેદરકારીથી આકર્ષણ વિનાનાં અને ક્રોધ સ્થળે તો ભયંકર લાગે છે.

આપણી સંસ્કૃતિની અવનતિ એથી પણ વધારે ભયંકર છે. પ્રભાસપાટણવાળા મંદિરના ખંડેરનાં દર્શન કરવા જઈએ છીએ ત્યારે કંઈ કંઈ વિચારો આવે છે. સમુદ્રની છોજો જેને કાયમ પખાળતી હતી, જ્યાં અખિલ હિંદ યાત્રાએ આવતું, જ્યાં ધાર્મિક વાતાવરણ દરેક આગંતુકને રંગતું, ત્યાં સજીવતા હશે ત્યારે શું શું નહિ હોય ? કેવો નિર્સર્ગ, કલા, મનુષ્ય, અને ધર્મનો સમેજ ! અત્યારે તે ખંડેર છે, પરંતુ ખંડેરમાં પણ ભવ્યતા અને દિવ્યતા સહેજે દેખાઈ આવે છે. છતાં એ જ પવિત્ર સ્થળ માટે આપણામાં માન નથી, દરકાર નથી, તેનું પાવિત્ર જાળવી રાખવા ધગશ નથી. દુઃખ સાથે નોંધવું પડે કે એ જ સોમનાથ મહાદેવના મંદિરમાં માણસો જંગલે ગયેલ જેવામાં આવ્યાં હતાં, એ જ બેદરકારી અને એ જ ધગશનો અભાવ ધણી સ્થળે જેવામાં આવે છે. રૂદ્રમહાલયના ભવ્ય અવશેષો—આપણા સ્થાપત્યના અવશેષોમાં રહેલ ઉત્તમ નમૂનાઓ—આગળ નિષ્કુર માણસજાત ઘૂસી જઈ પોતાનાં ઉદ્ધત મકાનોથી એ અવશેષોને અભણવી રહેલ છે.

આવી કલાવિમુખતા હોવા છતાં archaeology અને preservation of monuments એ તો આ જમાનાની નવીન દષ્ટિ ! જ્યાંસુધી કલાકૃતિઓ માટે અવશેષ-માન જનસમાજમાં ઉત્પન્ન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આર્ચેસંસ્કૃતિની ઉન્નતિ થવી મુશ્કેલ છે.

નિસર્ગમાં રહેતો આર્ય કલાકૃતિઓમાં અને ધર્મરક્ષિતઓમાં દેવ જોતો. વનસ્પતિ એટલે પત્રં પુષ્પં ફલં તોવંથી એકતારતા સાધતો. આજ કારણથી આર્યનો બગીચાનો શોખ અગમ્ય હતો. ધણીની એવી માન્યતા છે કે બગીચાનો પ્રચાર અને મકાનો સાથે જ બગીચા થવા જોઈએ એવા ખ્યાલ આપણને મુઘલોએ જ આપ્યો. તો તેને માટે લુઓ દેઘીપુરાણ, જે કહે છે કે ' દરવાજાના આગળના ભાગમાં લતામંડપ અને બગીચો જોઈએ...તેનો ઉદયભાગ ચિત્રોથી વિભૂષિત બનાવવો, હથિયારી ચોક્કીદારની જગ્યા પાસે પણ લતામંડપ કરવો. '

દેવીપુરાણ કહે છે કે રક્ત રાજાના મહેલ આગળ નહિ પણ વસ્તીવર્ગના દરવાજા આગળ પણ બગીચો જોઈએ, પણ એટલું જ નહિ પણ ચોક્કીદારની જગ્યા પાસે લતામંડપ કરવો, એ સમયની કલાની ઉત્કૃષ્ટતાનું માપ આથી વધારે શું હોઈ શકે ?

વળી એવી માન્યતાવાળાને કુંભારાણના વખતમાં થઈ ગયેલ મંડપ શિલ્પશાસ્ત્રીએ લખેલ શ્લોકો પૂરતો જવાબ આપે છે.

ક્ષેત્રસ્તવિભાગભાજિતમતોમદ્રંચભાગત્રયં
તન્મધ્યેજલયાપિકાજિનપદૈરેકાંશતોવેદિકા ।
સ્તંભૈર્દાદશભિષ્મધ્યરચિત કોણેપુરુષાન્વિતઃ
કર્તવ્યોજલચંત્રપથવિધિવત્ત્રભોગાયપૃથ્વીભુજામ્ ॥

જળમંત્ર કરવાના ક્ષેત્રના સાત સાત કોઠાઓ કરવા અને તે કોઠાઓમાંથી ચારે દિશાઓ તરફ ત્રણ ત્રણ કોઠાઓનાં ભદ્ર કરવાં. બાકી મધ્યમાં રહેલા પચીસ કોઠાઓની ચારે બાજુ પાણી ભરેલું રહે તેવા કરતો હોજ કરવો. ત્યાપછી પ્રથમ બનાવેલા સર્વ કોઠાઓના મધ્યના ભાગમાં એક કોઠામાં વેદિક અથવા ખેસવાનો ચોતરો કરવો અને એ મધ્યખંડના કોઠાની આસપાસ (વેદીની આસપાસ) આઠ કોઠાઓના વિભાગમાં પાર રત્તવો કરવા. એ પુવાશના બહારના એટલે છેલ્લા ચાર તરફના ચાર ખૂણા ઉપરના કોઠાઓ ઉપર રૂપો અથવા પૂતળીઓ કરવી (તરફવાર પૂતળીઓ જેમાં કોઈ દત્ત-ભાવ બતાવે, કોઈના હાથમાં મૃદંગ પિચકારી વગેરે), એ રીતે શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કોઠા કરવા માટે જળમંત્ર અથવા પુવાશ જોઈએ.

આસ્થાનપ્રતિસેવનાયચઘટીયંત્રઃસુસારોભયેત્
દોલાશ્રીજનલેલનાયરુચિરેવર્ષાવસન્તોત્સવે ।
યાલાપ્રોદયઃસુમધ્યવન્નિતાગર્ભોનૌહારિમિઃ
પ્રીત્તમેશારદકેયશીતલજલશ્રીઢાશુભેમંડપે ॥

એવા બાગમાં ઘસોને પાણી પાવા માટે ફેવા ઉપર મજબૂત ખેર જાતિનાં વૃક્ષોને અરટ કરવો તથા વર્ષા અને વસંતઋતુમાં બાજા, મધ્યા અને પ્રોઠા એ ત્રણ જાતિની શી-ઓને મનોહર ગાન કરવા માટે તથા તેમને હાંચવા માટે તે બાગમાં હાંચીળા બાંધવા. તેમ જ ગ્રીષ્મ અને શરદઋતુના દિવસોમાં શીતળ જળમાં કોઠા કરવા માટે શ્રેષ્ઠ મંડપ વિધેના હોજમાં પાણી ભરી રાખવું.

કેવી સુંદર કદબા છે ! ભદ્રવાળો હોજ, ચોતરો, મુશોભિત સ્તંભવાળો મંડપ, આસપાસ પાણી અને આ બેટ જેવો મંડપ આબેદુલ આકબીક સ્વરૂપો, વૃક્ષ-ધટા અને શુભંત વાતાવરણ—કેણે કહી શકે કે બાગ, ફૂવારા, હમામખાનાં, ધોરિયા એ બધું મુધલોએ જ આપ્યું ? વૃક્ષવર્ણનનાં ખાસિયત જણાઈ આવે છે. અનુમાન થઈ શકે છે કે જેને આપણે landscape garden કહીએ છીએ તેના જ વિચાર આ વર્ણનમાં આપણે શિલ્પશાસ્ત્રી કરે છે, મુધલોની formal garden નો નહિ. પરંતુ ભદ્રવાળા ફૂવારા પાસે તો formal garden જ હોવી જોઈએ, છતાં વલણ તો landscape garden તરફ જ છે એમ સ્પષ્ટ અનુમાન નીકળે છે.

આપણા કેટલા બગીચાઓમાં સ્ત્રીઓને નિ સંકોચ સ્થાન છે ? મંડપ કહે છે કે બાગમાં સ્ત્રીઓને સ્થાન આપો, એટલું જ નહિ પણ બાલા, મધ્યા અને પ્રૌઢાને મનોહર ગાયન માટેની જગ્યા આપો, તેમ જ ખૂબ ધરાઈ ધરાઈને હીંચકે એવી રીતે હીંચકા બંધાવો અને હીંચકી હીંચકીને થાકે ત્યારે આનંદ મેળવે એવા ઉદ્દેશથી જળ ક્રીડા માટે શ્રેષ્ઠ મંડપમાં હોજ કરાવો અને તે પાણીથી ભરેલો રાખો. મંડપનું કથન એવું સ્વાભાવિક છે કે તે વખતના બધાય બાગમાં આ રીતની ગોઠવણ હોવી જોઈએ. આપણી લગભગ બધી મ્યુનિસિપાલિટીને આ Entopia લાગે તો નવાઈ નહિ. કેણે કમર કસરો આ મુટોપિયા ભાસતી પ્રધાને પાછો અગાઉની માફક સજીવ, સ્વાભાવિક અને નિત્યનિયમ જેવી કરાવી આપવાને ? ' It is by ક્ષેમ (preservation and consolidation of what one possesses) that India can be qualified for ચોગ (fresh acquisition) '.

રાજવંશીએ એક જ અંશ આવી રીતે બગીચા માટે લખે છે તેમ નથી, બીજા ઘણા અંશોમાં બગીચા માટે ઉલ્લેખ છે, વર્ણન અને વિગત છે.

આવા જૂના અંશોમાંથી સાર નીકળે છે કે જળાશયોને કાંઠે બગીચાઓ કરવા, કમળ, પોયણી વગેરે જળપુષ્પોથી જગ્યાને મનોહર બનાવવી, જળાશયની આસપાસ શુદ્રવાસ્તાવીય કરવી, જેથી લોકો હવા ખાવા આવી શકે અને સાંજ સવાર ફરી શકે. આવા જળાશય પાસેના બગીચાઓ ઉપરાંત ઘનોપચન (parks and gardens) તથા ખુલ્લી રમતનાં મેદાન પણ રાખવાં કલાં છે. આ સ્થાનોમાં ચૂડગૃહ અગર સમુદ્રગૃહ પણ કરવાં જોઈએ. ધારાગૃહ અગર ધારાયગૃહ એટલે shower bathની ગોઠવણ પણ કરવી. ઝાડની ડાળે હીંચકો (હોલા) તો અવશ્ય જોઈએ- ફૂવારા, લતામંડપ વગેરે તો હોય જ. વેદિકા અગર પીઠિકા એટલે બેમવાના ઝોટા જોઈએ. આનો ઉપયોગ અલકમલકની વાતો માટે કે કથાકાર માટે થતો હશે કે નિર્જીવ કાગળ ઉપર સ્વાર્થનિયંત્રિત ચીતરાણેલ સમાચાર વાંચવામાં ? ચોટે કે ચોકમાં એવી જગ્યાએ પીવાના પાણીની પ્રપા રચવાનો વહીવટ હતો. સ્વરચ્યાયોગ (road Junction) આગળ ચાંચરી ભાંગી ત્રિચ્છ ચતુરચ્છ (triangular કે quadrangular squares) કરવામાં આવતા અને ત્યાં જરૂર પ્રમાણે પ્રપા ગોઠવાતી.

હરદમેશ સુરચ્છાન એ જેની વિશિષ્ટતા છે, જ્યાં સૂર્ય તથા વાયુ તાપ અને તેજસ્વિતા

સા. રા. મનહરનાથ હરિહરરામ મહેતા બી. એ.
મત્રી રૂઝાની સાહિત્ય પરિષદ

વર્ષાવે છે એવા દેશને આથી વધારે અનુકૂળ થોજનાની વધારે લબ્ધ અને વધારે કલ્યાણ કલ્પના આકારવા, વિચારવા કે કલ્પવાની અર્વાચીન જગત પાસે શક્તિ છે ?

આર્થ સંસ્કૃતિની આથી પણ વધારે સુંદર કલ્પકૃતિઓ તો સ્થાપત્યમાં છે. સમર્થ કૌશલ્ય, પ્રગલ્ભ પ્રમાણુશીલતા, સર્વસ્પર્શી કલ્પનાશક્તિ અને લાવણ્યપ્રવીણતા ખરા કલાધરને સ્વર્ણસિદ્ધ છે અને આર્થ પ્રબળ નૈસર્ગિક રીતે જ કલાધારી હૃદય તેના સ્થાપત્યમાં આ શુણ્ણનાં ધણાં દર્શન થાય છે. આર્થની સ્થાપત્યકલા એ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા, રક્ષા અને પ્રચારનું સાધન હતું.

પ્રાચીન સમયમાં ધર્મલાવનાનું જ્ઞેમ ધણું હતું. પરિણામે આર્થની સ્થાપત્યસિદ્ધિ ધર્માલયમાં તેની સોળે કલામાં ખીલેલી જોવામાં આવે છે.

ગુફા એ ધર્માલયો પૈકીની એક કૃતિ છે અને આર્યોએ તેના ખૂબ વિકાસ સાધ્યો છે. કોઇ તપસીના કોતરથી તે એલોરાના કૈલાસમંદિર સુધીનો વિકાસ આ કૃતિઓમાં જોઇ શકાય છે. પ્રાચીન કામોમાં બધિલાં કરતાં આ ખોલવેલાં ધર્માલયો વધારે પ્રમાણુમાં જોવામાં આવે છે. જીવતા ખડકમાથી કોરી કાઢેલ ગુફામંદિરો એકજીવ છે અને એજ કારણે દીર્ઘાયુધી છે.

કાઠિયાવાડમાં ગુફાઓ રખડપાટમાં ધણીયે જોવામાં આવી છે અને તેની ધાટી ઉપરથી બૌદ્ધ વખતની હોય એમ અનુમાન થાય છે. પરંતુ તે બધી ગુફાઓ ધણે ભાગે ધોળા પત્થરમાં કોરેલી હોવાથી અને ધોળા પત્થરનું દ્રવ્ય જ એવું છે કે તેને કાળા પત્થર કરતાં ધણે વહેલો ધણે ભાગે એટલે કાઠિયાવાડની ગુફાઓ ધણી થોડી જ આવ્યાદ રહી છે. વળી કાઠિયાવાડમાં અંદર અંદરની લડાઇઓ ધણે વખત ચાલી તેમ જ બહારવટા પણ ધણે વખત ખેડાર્યા એટલે સંતાપ રહેવાનાં સ્થાન—આ ગુફાઓ—ધણી જગ્યાએથી તોડી નાખવામાં આવ્યાં અગર તો ખંડિત કરી તેના જ પત્થરથી પૂરી દેવામાં આવ્યાં, છતાં હજુ ધણી જગ્યાએ અવશેષો જોઇ શકાય તેમ છે. અને જેટલા અવશેષો છે તે પણ સમવાપ રહે તેવી ગોઠવણુ જે તે રાજ્યો કરે તેમ ધણું થયું કહેવાય.

ખોલવણુ (Tunnel working)માં કાઠિયાવાડના કોરીગરો વિશારદ હોતા, એવા પુરાવા ધણી જગ્યાએથી મળી શકે તેમ છે. જૂનાગઢથી તળાજ, ઝોરામથી જૂનાગઢ અને ગોપનાથથી ગિરનાર એવાં ભોંયરાની વાત તો ધણી સાલળી હશે. એ કપોલકલ્પિત હોય કે ન હોય, પરંતુ એથી નાનાં ભોંયરાં તો કાઠિયાવાડમાં ઠેકઠેકાણે છે. ન્યાં ખોલવિયા (tunneller)નું કારકર વસતું હોય ત્યાં ભોંયરાં મર્વત્ર થાય તે સ્વાભાવિક છે. ન્યાં લડાઇઓ કાયમ ચાલતી હોય ત્યાં ભોંયરાં અનિવાર્ય છે. પરંતુ ગુફાસ્થાપત્યમાં કાઠિયાવાડનું સ્થાન આ ભોંયરાંથી નહિ પણ ધર્માલયો માટે બનાવેલી ગુફાઓને લીધે જ રહેશે. તે ગુફાઓ સાચવવાની કાઠિયાવાડની ફરજ આથી વધારે મહત્વની બને છે.

તળાજની ગુફાઓ પ્રમાણુમાં વધારે આબાદ સ્થિતિમાં છે. તેનો સમય વલ્લભી વખતનો ઇસ્વીસન પહેલાથી ત્રીજા ચોથા સૈકાનો—એટલે આજથી આશરે પંદરમો વર્ષ પહેલનો હોવાનું અનુમાન થાય છે. એલલમંડપ એ બૌદ્ધ વખતનો મહાન વિહાર અગર વિલાપીદ હશે. તેની લબ્ધતા અને ગાંભીર્યની છાયા નીચે ધણા પ્રખર બૌદ્ધ વિદ્વાનો અને

અનુપમ લેખકોને ધ્યાન મળ્યું હતું. આ ગુફા નાલન્દ અને અજંટાની સમકક્ષીન ગણાય છે. આવું સ્મરણચિહ્ન ધરાવતું એ સૌરાષ્ટ્રનું સુભાગ્ય જ ગણાય.

ગુજરાતમાં ગુફાઓ બહુ નથી, તેમ જ બૌદ્ધ સ્તુપો, ચૈત્યો, કંઠેડા કે એવા વિકારો નથી. ગુજરાતમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર બહુ નહોતો એમ તો ન જ કહી શકાય, પરંતુ અશોકે પોતાના સ્થંભને ગિરનારની તળેટીમાં સ્થાપ્યો એટલે સૌરાષ્ટ્રનું સ્થાન અશોકના બૌદ્ધ સમયમાં ધણું મહત્વનું હોવું જોઈએ. બૌદ્ધ અવશેષો તો બહુ ઓછા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

ત્યાર પછીનું મંદિરસ્થાપત્ય ગુજરાતમાં તો ઓછા વધતા પ્રમાણમાં શક્તિ સાચવી હતું સુધી જીવંત રહ્યું છે. હાલ જે નમૂનાઓ હયાત છે અથવા જેના અવશેષો મોજૂદ છે એવાં તો અસંખ્ય સ્થાપત્યપૂર્ણ મંદિરો ગુજરાત, કાઠિયાવાડમાં છે. તેમાંનાં અમુક જ લક્ષ્યે તોપણ ગુજરાતની કલાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

રૂદ્રમહાલય અથવા રૂદ્રમાળ તેના અવશેષોમાં પણ લવ્ય છે. તેના ચાંબલાનું પ્રમાણ ઘાટી તથા નકશી તેમજ ચાંબલા ચાંબલા વચ્ચેનું અંતર, વિશાળ મેદાનની યોજના, બે ત્રણ માળનું કલાપૂર્ણ શિવાલય, નદીનો ઘાટ, પ્રવેશદ્વારનાં અનુપમ તોરણ, વિશાળ મેદાનમાં ૧૨૦' ઊંચું શિખર, આખા કામની ગિરિરેષા અને અપ્રતિમ પત્થરો એ સર્વ લવ્ય અને ભાવવાહી કલાકૃતિ ખડી કરે છે. રૂદ્રમહાલય એટલે આખું પદ્ધતિનો સુંદરમાં સુંદર નમૂનો. તેનાં ખડેરાં પણ પુસ્તક ભરાય તેટલું જ્ઞાન આપે તેમ છે; તે યોજનાર અને કરનારની આવડતની તો વાત જ શી કરવી ? જ્યારે તે અખંડ હશે ત્યારે આખી પ્રજામાં સંસ્કૃતિનું સિંચન કેવી સરસ રીતે થતું હશે !

મોદેરાનું સૂર્યમંદિર એ હિંદી સ્થાપત્યનો સર્વોત્તમ નમૂનો, ગુજરાતની મગરબી, જૂના વખતનું સ્થાપત્ય અહીં અણિશુદ્ધ જોવામાં આવે છે. તેની રચના, મંડપની યોજના, તેનું સ્તંભવિધાન, થરમાં તથા કુંભીમાં મૂર્તિકરણ એ સર્વ ઉત્તમ કલાકૃતિ છે. મનુષ્ય જેટલું કરી શકે તેટલું તમામ તેના શણગાર માટે કરવામાં આવ્યું છે. એ શણગારમાં અનુપમ હોશીયારી તરી આવે છે. તેના સુંદર અને કારીગરીથી વિભૂષિત ચાંબલા હાલનાં મુઘરેલા જમાનાના ખ્યાલને પણ ઊણગવાળા ન લાગે તેવા છે. તેમાં સુંદરતા અને સફાઈ ભરી છે. Col. Mollier Williamને દિન્જલનાં આવાં મંદિરોમાં આ મંદિર સૌથી અપ્રતિમ લાગ્યું.

જેમ મોદેરાના મંદિર માટે ગુજરાત મગરબી લઈ શકે તેમ કાઠિયાવાડ મોમનાથ મંદિર માટે, Fergusson says:—"From what fragments of sculptured decorations remain, they too, must have been of great beauty, quite equal to anything We know of this class, or of their age." મંદિરને લવ્ય યોજાન હતું, જેને માટે ફરગુસન કહે છે કે:—"That may have been of surpassing magnificence." આ મંદિરની લવ્યતા, કલામયતા અને મહત્તા માટે ઘણાં ઘણું લખ્યું છે અને ફરગુસન

સાક્ષી પૂરે છે કે — “ really have justified all that has been said regarding its splendour. ”

આશુનાં દહેરાં એ હિંદનો અણમૂલો વારસો. તાજમહાલ જે દુનિયાનાં સાત આશ્ચર્ય પૈકીનું એક હોય તો આશુનાં દહેરાં દુનિયાનું પ્રથમ આશ્ચર્ય (first wonder of the world) બેધડક કહી શકાય. પાપાણુને સજીવ જોવાની ઇચ્છા હોય અને આરસને વાચા આવેલી સાંભળવી હોય તો આશુનાં દહેરાં જ. દુનિયાનું એકાકી અને અચૂક સ્થળ છે. ગુજરાત સ્થાપત્યની પૂર્ણતા એ આ દહેરાં. તેના સ્તંભો, તેની મંદિરા, તેના ધુમટો એમ દરેક ભાગ અર્થગંભીર અને સ્થાપત્યપૂર્ણ છે. આખી કૃતિ કલામય છે. નકશીકામ ઊંચા પ્રકારનું, સંયમશાળી, સુમેળ (એકત્રીજ સાથે બળે એવું), એકાન્તિકતા રહિત, તેની ધાર કેર તીખી અને ચોખ્ખી, સુપ્રમાણ અને નખશિખ અણિશુદ્ધ જાણે સોની સોના ઉપર નકશી કરતો હોય તેમ ગુજરાતનો સલાટ-કલાધર-આરસ કોતરતો હતો. પર્વતને મથાળે જાગરદસ્ત પથ્થરો માધ્યમેના અંતરેથી લાવી આવી કલાકૃતિ કરવી એટલે તે વૈષ્ય અને અપભ્રંશભાવની મૂર્તિ જની જાય છે.

જે જૈનધર્મ આ દહેરાં આખાં તેણે ગિરનાર અને શત્રુંજય ઉપર તો મંદિરોમાં જ કર્યો એમ કહેવાય. જૈનોએ ઘણે ભાગે દેવાલયો માટે પર્વતનું મથાળું જ પસંદ કરેલ છે. પર્વત તેને મન ખાલી પવિત્ર જગ્યા નથી, પરંતુ પૂજનીય વસ્તુ છે. એ ધર્મમાં દેરાસર બાંધવાનું મોટામાં મોટું પુણ્ય છે. વળી ગુજરાતના જૈનો ઘણા ધનાઢ્ય છે; તેઓની દેરાસર તથા પવિત્ર જગ્યાની સાયવણી બ્યવસ્થિત છે; સંગઠન સારું છે; સાધુમાધ્વી માટે અપરિગ્રહ ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; હેમચંદ્રચાર્યાના વખતથી ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો મહિમા વધારે ને વધારે થવા લાગ્યો અને ગુજરાતમાં જૈનોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઘણી થઈ. આવાં કારણોને અંગે દેરાસરસ્થાપત્ય સારી રીતે વિકાસ પામ્યું, અને હજી સુધી જીવન ટકાવી રહ્યું છે.

આ જીવનના અસ્તિત્વની માક્ષી શત્રુંજય છે. જે બૂકપે વિંધ્ય પર્વતને બનાવ્યો તે જ બૂકપની અસરથી પીરમની દક્ષિણ આજી બોખરાની ટેકરીઓ તથા સિહોરની ટેકરીઓ સાથે શત્રુંજય બન્યો. આ પર્વત ઉપરનું મંદિર આજે તો દેરાસરસ્થાપત્યના વિકાસનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. તેમાં જોઈતું મંદિર તો થોડા દસકા પહેલાં તૈયાર થયું છે, જે સાબિત કરે છે કે હજી એ સ્થાપત્યકલા જીવતી છે અને બરાબર તક મળે તો ચોવન પ્રાપ્ત કરે.

ગિરનાર ઉપરનાં દેવળો વાલીતાણાનાં દેવળો જેવાં મુશોભિત, આકર્ષક અને રોનકાર નથી. વળી પર્વતના પડ્યારમાં આવેલાં હાથ તેની ભવ્યતામાં ઉલ્લેખ આવે છે. ત્યાં પણ ગુજરાતના સ્થાપત્યની જાંવી કક્ષાની ઝાંખી થઈ શકે છે. અત્યારે એ મુદ્દર મંદિરોને કાચની કટકીઓ અને રંગના ચથેડા લગાવી કુરંપ, વાતાવરણને પ્રતિકૂળ અને કલાપ્રિય જોતોને દુઃખ દેનાર બનાવી દીધેલ છે. હાલની કલાવિકૃતિ આ દેશના મંદિરના વ્યવસ્થાપકોમાં એવી પેઠી છે કે નાનાં-મોટાં ઘણાં ખરાં મંદિરોમાં પોતા રંગ કે બાંધવાની રીતીઓથી મંદિરનું સ્થાપત્ય તથા તેની અનુપમ નકશી બગાડી નાખવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ મંદિરનું વાતાવરણ પણ કલુષિત અને પૌર્નાત્યને બદલે પાશ્વિમાત્મ ભાડુની જેવું બનાવી

દેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે ન્યાં ત્યાં મંદિરમાં કે મંદિરની આસપાસ પતરાં નાખી તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય તેવાં કામો થતાં જોવામાં આવે છે. વળી મુખ્ય મંદિરની આસપાસ મકાનોનો ખીયડો કરી વિશાળતાને નષ્ટ કરવામાં આવે છે. જે ગુજરાતે ભવ્ય સ્થાપત્યનાં કામો કર્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે થાય એ ધણું શોચનીય છે.

ગુજરાતના કારીગરોને દેશસરની બાંધણીમાં રહેલી એક ખાસિયત આડે આવી. મંદિરો વ્યક્તિગત થયાં એટલે તેમાં વિશાળતા અને તત્તજ્જન્ય ભવ્યતા લાવી શકાણી નહિ. આ ખામી લગભગ બધાં જૈનમંદિરો માટે હોવાનું કહીએ તો સત્યથી બહુ દૂર નથી. પરંતુ એ ખામીનો બદલો પૂરેપૂરો અંદરની અસૌકીક કારીગરીથી મળી જાય છે.

ગુજરાતના કારીગરોને બ્યારે મસીદી બાંધવાનું આવ્યું ત્યારે વિશાળતાનો ખ્યાલ તેઓને કેવા સરસ હતો તેની સાબિતી બરાબર આપી દીધી. મસીદબાંધણી સંબંધમાં ગુજરાતની સ્થિતિ હિંદના બીજા ભાગ કરતાં વિશિષ્ટ હતી.

મુસલમાની આક્રમણો સંખ્યામાં, સમયમાં અને પ્રમાણમાં ઉત્તર હિંદમાં જેટલાં થયાં તેટલાં ગુજરાત તરફ થયેલ નથી. મોગલનું વખતમાં જે અસર દિલ્હી, આમ્રા વગેરે સ્થળોનાં સ્થાપત્ય ઉપર થઇ તે ગુજરાતમાં થઇ નહિ. હિંદની સ્થાપત્યસંકિત એટલી બધી હતી કે ઇસ્લામી આક્રમણોને પાંચસો વર્ષ ઉપરાંત થયાં હોવા છતાં અકબરના સમય સુધી બહારની અસર ધણી થોડી જ થઇ. એ અસર પણ આર્યપદ્ધતિમાં મળી જઇ પરદેશીપણું ગુમાવી આર્યત્વમાં પરિણમી. ફતેહપુરસીક્રીનો ઘણો ભાગ આ હકીકતની સાક્ષી પૂરે છે.

‘અર’ જોતાં ઇસ્લામ પાસે સ્થાપત્યમાં હિંદને આપવા જેવું બહુ થોડું જ હતું. તરી આવે તેવી તેની દેણગી એ રંગ અને નકશી કામ. પરંતુ તે ગલીઆ કે મંડપ બનાવવા જેવું, કે બગીચામાં નાજૂક બેઠક કે હોઝ કે તકતા કરવા જેવું, અગર તો સીધી અને તીક્ષ્ણ રેખાવાળું કે ભૌમિતિક આકૃતિઓવાળું શણગારકામ. અરબસ્તાનનાં સપાટ ઉજ્જડ મેદાનમાં ભાગ્યેજ ઝાંઝની ઉપાધિગ્રસ્ત રેખાવાળું આકાશ અને તત્તજ્જન્ય ચોકખી રેખાવાળું ‘કુદરતનું’ ચિત્ર, એ તેનું નૈસર્ગિક કારણ છે. આવી દેણગીમાંથી વિશાળ અને ભવ્ય કંપના સંભવતી નથી.

સ્થાપત્યમાં તો ઇસ્લામ જ આર્યનું દેણદાર છે. આરબોનાં ધર્મસ્થાનો હજી પણ ‘બૌદ્ધખાનાં’ તરીકે ઓળખાય છે. બૌદ્ધના વખતથી આર્ય ઇસ્લામભૂમિને ધર્મસ્થાનો બૌદ્ધસ્થાનો-બૌદ્ધખાના-આપતો આવ્યો છે. પોણીઆ કમાન (Moorish horse-shoe arch) એ બૌદ્ધ ચૈત્યગુફાઓની પ્રકાશબારી (sun-window) છે. મહેરાબ એ બૌદ્ધ ગોખલાઓ તથા તેનાં કપચરની સીધી વારસ છે. ઘૂમરો તો આર્ય પોતાના જ કર્યા છે, ફેર ફક્ત તેની વિગતમાં જ છે. ઘૂમટબાંધણીના નિયમો શિલ્પશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવેલા છે.

જે ફેર છે તે મકાનના ઉપયોગને અંગે ઉત્પન્ન થયેલ છે. બીલું હિંદુ ધર્મસ્થાનોમાં વ્યક્તિગત પૂજા, પ્રાર્થના થાય છે, બ્યારે ઇસ્લામી ધર્મસ્થાનોમાં એકીસાથે નિમાજ પઢવાનો રિવાજ છે. આ કારણથી ઇસ્લામને પોતાની મસીદો મોટા સમાસવાળી કરવી પડી. મોટા

મહાસ મોટા ગાળા માંજે અને મોટા ગાળા માગવાની જરૂરિયાતમાંથી કમાનનો વિશેષ ઉપયોગ મસીદામાં આપમેળે આવ્યો. મહેરાબ-મસ્લામનું માનનીય ચિહ્ન-કમાનનો એક પ્રકાર છે અને આ મહેરાબ વિષે શ્રી હેવલ લખે કે કે - "The idea appealed strongly to the Arab race, for every mariner saw the mihrab in the bow of his ship and every desert nomad in the door of his tent."

કમાનનો વિશેષ ઉપયોગ આ પ્રમાણે ઇસ્લામને લીધે થયો. આર્ય કારીગર કમાનનો ઉપયોગ જાણતો હતો છતાં તેણે તેનો જેમ બને તેમ ઝોછોજ ઉપયોગ કર્યો. ગુજરાતની શરૂઆતની મસીદામાં કમાનનો ઉપયોગ થયો જ નથી અને ટોડી પાટડાની પદ્ધતિનોજ ઉપયોગ થયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. આ પદ્ધતિની પ્રચલિતતામાં આર્ય અને ખાસ કરી ગુજરાતના કારીગરની નૈસર્ગિક આવડત તરી આવે છે. કમાન એ અસ્થિર બાંધકામ છે, જ્યારે પાટડો પોતાના ટેકાને ડાઘી ચસકવા ન દેવાનો પ્રયાસ કરતો જ હોય છે. કમાનનો થોડો ઘણો ભાગ પડી જવાથી આખા બાંધકામને નુકસાન પહોંચાડે છે, જ્યારે પાટડા સંબંધમાં તેવું નથી. અવાં આવાં કારણો આર્ય કારીગરને મુખે વખતે સ્પષ્ટ ભાષામાં ન આવે પરંતુ તેની અસ્પષ્ટ રેખા તેના મગજમાં તો હતી જ અને તેજ કારણથી કમાન તરફ તેણે શંકાની નજરથી જ જોયું છે.

ધૂમટ સ્થિર હાથ ગુજરાતે ધૂમટને ખૂબ મલાવ્યો છે. ગુજરાતની મસીદા તેના સુંદર પુરાવા છે. ખરું કહીએ તો સ્થાપત્ય દૃષ્ટિએ ગુજરાતની મસીદા નમાજ પદવાનાં દહેરાં જ કહી શકાય. મતલબ ગુજરાતમાં પશ્ચિમનાં આક્રમણીની અસર નહિ જેવી જ થઇ અને જે એ આક્રમણને લીધે ઉત્પન્ન થયું તેને આ દેશે એવી રીતે અપનાવ્યું કે વેપારી ગણાતા ગુજરાતે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય ઉપજાવ્યું.

હમલાખોર પાશ્ચિમી એશિયાવાસીઓમાં લડાયકપણું હતું, કલાવિધાન નહિ. તેઓની મસીદની જરૂરિયાતો હિંદી કારીગરે સુંદર રીતે પૂરી પાડી અને ધીમે ધીમે ભાત પાડે તેની કલાકક્ષાએ પહોંચાડી. દિલ્હી, અજમેરની મસીદામાં આ સમન્વયના એકડા ધુટાયાનું જણાઇ આવે છે. તેનું પ્રવેશદ્વાર આખા મકાન માથે લગતું નથી. પરંતુ ગુજરાતે દિલ્હી, અજમેરને જૂલાવે એવી મુમેજ મસીદા બાંધી. મોદેરા, ડભોઇ, રાણપુર, પાટણ વગેરે સ્થળે જલ્પ પ્રામાદો કે પ્રાકારો બાંધનાર ગુજરાતે ઇસ્લામના આગમન વખતે સદીઓના અભ્યાસ અને અનુભવથી ઊંચા સ્થાપત્યને અનુકૂલ વસ્તુઓ અને કારીગરી બન્નેને વ્યવહારમાં વણી દીધેલ હતું. વળી આગુંવુક ઇસ્લામે સ્થાપત્યમાં પોતાની ઉણપ ઝોળખી ગુજરાતના કારીગરને મૂળ જરૂરિયાતો સિવાય છૂટો હાથ આપેલ. ગુજરાતની મસીદામાં જણાતું મુમેજ કલાત્વનું કારણ આ ઇતિહાસમાં રહેલું છે. મોદેરાના જલ્પ પ્રવેશમંડપનો કેમ જણે નમૂનો હોય તેમ ખંભાતની જુમામસીદનો પ્રવેશમંડપ ત્રણસો વર્ષને ગણે થયો. ધોળકાની દિવાલખાન કાઝી તથા ટાંકાની ગસીદ પણ આજ પરંપરાની આભારી છે. તે મસીદાના સ્થાપત્યનું હિંદુપણું જોનારને તરત જણાઇ આવે તેમ છે.

જ્યારે મંદુ અને જોનપુરમાં પ્રખ્યાત ઇમારતો બંધાતી હતી તેજ અરસામાં ગુજરાત લબ્ધ પ્રાસાદોથી વિભૂષિત થતું હતું. જેની નસોમાં રજપુત લોહી વહેતું હોવાનું કહેવાય છે એ અહમદશાહ જ્યારે ઇ. સ. ૧૪૨૧ માં ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એટલે પંદરમી સદીમાં ગુજરાતે સ્થાપત્યપરંપરાને ધણું જોસ આપ્યું. આજ અરસામાં મેવાડનો કુંભોરાણી અમદાવાદથી ફક્ત માઠ માઇલ દૂર રાણપુરમાં જૈનપ્રાસાદ બંધાવતો હતો. રાણપુરના જૈન મંદિરની અને અમદાવાદની જુમામસીદની સામ્યતા ધણું જ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. ગુજરાતના કલાધરો અને કારીગરોની આવડતના આવા ધણા નમૂના બતાવી શકાય તેમ છે. રાણપુરનાં મંદિરમાં કાવ્ય છે જ્યારે મસીદની રચનામાં ગાંભીર્ય છે, અને એક પ્રજ્ઞાલિકાનાં જ પરિણામ છે.

દિલ્હી અજમેરની મસીદોના પ્રવેશનો શિરોભાગ એક સપાટીએ છે જ્યારે ગુજરાતના કારીગરે તેના પાંચ ભાગ પાડી આકાશરેખાને આકર્ષક બનાવી છે તેવી જ રીતે મસીદ ઉપર ધૂમટ તથા અગાશીની જુદી જુદી ગોઠવણ કરી જુમામસીદને ગિરિરેખા આપી લબ્ધ અને સુમેળ બનાવેલ છે. અંદરની ગોઠવણ રચના, રાણગાર સ્તંભો વગેરે તમામ આયર્ષકલા અનુસાર જ હોવાનું તરત જણાઇ આવે છે. ધૂમટને જીવાનીઆ બનાવી ધણા લાભો સાધ્યા છે. બહારના ભાગમાં આજ કારણથી ગિરિરેખા આપી શકાઇ. અંદરના ભાગમાં લંબાઇ પહોળાઇના પ્રમાણમાં ઉંચાઇ મેળવી શકાઇ. નહિતર ફૂલ જેવું ફૂંપાકાર કે બોયરા જેવું ગૂંઠાકાર થઇ જત. આજ ગોઠવણને પરિણામે અંદર હવાપ્રકાશ માટે અનુપમ યોજના થઇ; પવન લાગ્યા વિના વાયુ મતિમાન રહે, પ્રકાશ આંખને આંતર્યા વિના અંદર પથરાઇ તેજશાંતિ પાથરે.

દિલ્હી, અજમેરમાં પ્રવેશ માટે જે અપતરાઓ શરૂ થયા તે અમદાવાદમાં મુઆશીઝ ખાનની તેમ જ રાણી રૂપવતીની મસીદમાં તેમ જ ધોલકાની જુમામસીદમાં સુંદર સ્વરૂપે પહોંચી ગયા.

ગુજરાતે જળી કામમાં ધણું જ કૌશલ્ય, ફક્તા, સુમેળ અને કલાદષ્ટિ દાખવ્યાં છે. ઇરાન વગેરે દેશોએ રાણગાર માટે ભૌમિતિક આકૃતિઓ, ફારસી અક્ષરો અને બહુ તો વેલાણુદાઓનો ઉપયોગ કર્યો અને રંગને પ્રાધાન્ય આપ્યું, ત્યારે દિલ્હી કારીગરોએ લઘુજીવી રંગ ઉપર મદાર નહિ બાંધતાં દીર્ઘજીવી પાયાણુ ઉપર જ આધાર રાખ્યો અને એવી રચના કરી કે પાયાણુને પશુ સજીવ બનાવી દીધો.

સ્થાપત્યમાં જોઇતાં શિલ્પગાનમાં પણ ગુજરાતે કમાલ કરી છે. અમદાવાદમાં દિલ્હી દરવાજોથી એક માઇલ દૂર આવેલ દરિયાખાનનો મુકર્રમો અને ધોળકાની અલીદખાનની મસીદના દાખલાં ઝળહળતાં છે. બીજાપુરના મહમદના મુકર્રમો અને જુમામસીદ જે વિશિષ્ટતા માટે વિશ્વવિખ્યાત છે અને જે પૈકી ઘણી વિશિષ્ટતાનો હજુ પણ દુનિયાભરમાં નોટો જોવામાં આવતો નથી તેનાં બીજા ગુજરાતમાં વવાયેલ હતાં. બીજાપુરનાં માયો ગુજરાતનાં માયો કરતાં મોટાં છે એ શિવાય તેના ધૂમટમાં તરી આવે એવી કાઇ વસ્તુ નથી. ચોરસ સમાધિ કે પ્રાર્થનાગૃહમાંથી ધૂમટની ગોળ ખેમણી લૂમખાની ગોઠવણથી કેવી રીતે કરવી અને મુખ્ય ગૃહને તેમ કરી કેવી રીતે સુંદરતા અને લબ્ધતા આપી શકાય છે તે તેમ જ વિશાળ

આસવાળા પ્રયંત્ર ધૂમટને કેવી રીતે સ્થિર અને સ્થાયી બનાવવો તે સિલ્પનો કાયદો ગુજરાતે કલાપૂર્ણ તેમ જ સિલ્પપૂર્ણ રીતે પંદરમી સદીમાં ઉકેલ્યો.

શ્રી હેવલ કહે છે કે,

In the beginning of the sixteenth century Gaur and Gujarat, the former chiefly in brick and the latter mostly in stone, were the great creative centres of the architecture of Northern India.....The two localities, far more than any beyond the Indus, were the true formative centres of the early and later Muhamadan styles in India. The constructive forms used at Gaur and in Gujarat by Indian builders came to predominate in the Mogul architecture of Fatehpur Sikri, Agra and Delhi. The style of Gujarat produced some of the most stately and beautiful buildings ever consecrated to Muhamadan worship. "Ahmedabad had become on the whole," says Ferishta, "the handsomest city in Hindustan, and perhaps in the whole world."

એ જ દુનિયાભરમાં સૌથી સુંદરમાં સુંદર શહેર આજે મીસોનાં જૂંગળાં, ધૂમાડાના ગોટા સાંકડી અને ગંદો પોળો, અને આવી નિષ્કુર કલાવિમુખતાથી પંકાઇ ગયું છે એમ કહીએ તો સત્યથી બહુ દૂર નથી.

ગુજરાતના સ્થાપત્યની શ્રી હેવલનાથી વધારે પ્રેરક પ્રશસ્તિ શું હોઇ શકે ? દિંદિમાં તેની અનોખી ભાત છે, તેની કલાત્મક વિશિષ્ટ તત્ત્વ ટૂંકમાં મમાવીએ તો નીચે પ્રમાણે —

સમન્વય	પ્રમાણ્યબલતા
એકમતા	વિચારપકરતા
શીળતા	નાણુકતા છતાં એણુત્વનો અભાવ
ઉપયોગિતા	નિર્ચુકિતા છતાં
વિવિધતા	લખ્યતા (યોજનાથી)
મૌલિકતા	આકર્ષકતા
મંયમ	પ્રકુદલતા

આ યાદીમાં તમામનો સમાવેશ થતો નથી પરંતુ મુખ્ય લક્ષણ આવી જાય છે. આ દરેકનાં ઉદાહરણ આપી તે લક્ષણ ક્યાં અને કેવી રીતે છે તે વર્ણવી શકાય. પરંતુ તેવા વર્ણનને અહીં સ્થાન નથી. સ્થાપત્યની ભાત નક્કી કરનાર દરેક બાબતમાં ગુજરાતે સારી આવડત બતાવી છે. તે બાબતો પૈકી મુખ્ય નીચે આપીએ. ૧ સ્તંભ, ૨ કુંબી, ૩ મર, ૪ ટેડી તથા છુંબી, ૫ પટ્ટક, ૬ જાગડી, ૭ બારીનારણાં ફરતાં ઘાટો, ૮ આનંદાદન-છાપરાંની પદ્ધતિ, ૯ ધૂમટના આકાર વગેરે, ૧૦ સિખરો, ૧૧ સમગ્ર યોજના, ૧૨ આકાશ-

૧૫, ૧૩ કોતરણી, ૧૪ કાંગર, ૧૫ જોખ-ગવાદ, ૧૬ પગથી, ૧૭ મદળ, ૧૮ ગોખલા, ૧૯ ભદ્ર, ૨૦ ખાળિયા. આ દરેકમાં ગુજરાતે અણ્ણમૂલ વિકાસ સાધેલ એટલું જ નહિ પણ તમામનો સુમેળ સાધ્યો છે. શું શબ્દ કે શું પાપાણુ અસ્થાને મૂકવાથી અથવા બરાબર બંધ બેસતો નહિ આવવાથી જેમ વાંચનારને મેળંગાય (repulsion) આવે છે અથવા આવમાં જેમ કાંકરી આવવાથી એક જાતનો આંચકો લાગે છે તેમ શિલ્પકળામાં અગર કોઈ પણ કળામાં અસ્થાને અથવા અણ્ણમૂલ આવેલ કાંઈ પણ અંગ આખી રૂતિને બગાડી નાખે છે. તેવું ગુજરાતની મસદિ કે જળાશયો કોઈમાં જોવામાં આવવું નથી. જુદા જુદા ભાગોના એકપથી એક અખંડભાવ જાગૃત થાય છે અને ચિત્તને સ્વાસ્થ્ય સમર્પે છે.

ગુજરાતની આ સિદ્ધિ હતી નજર નથી યાદ. અમદાવાદના હડીસિંગના દેરાસરને હજી સંદો પણ પૂરી યાદ નથી. તેવું સ્થાપત્ય, તેની કલા અને તેવું આર્થિક દુનિયાની કલાકૃતિઓની સાથે ઉન્નત મુખે ઉજી રહી શકે તેમ છે. તેની સુંદર ગોઠવણ, ચડતા ઊતરતા શિખરોથી બનેલ ગિરિરેષા, સુખ્ય મંદિરની મહત્તાને મહાત કરે તેવી આકાશરેષા, બિન્નતા અને વિવિધતા હોવા છતાં સમતા, એકપતા અને સુંદરતા-એમ અનંકવિધ સ્થાપત્યકલાનાં લક્ષણો ગુજરાતની સ્થાપત્યસિદ્ધિ સાબિત કરે છે. તેની ત્રિમંદિર યોજના ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

તાજેતરમાં ત્રિમંદિર ગોઠવણનો સ્વામીનારાયણ પ્રદાયમાં મંદિરમાં કીકીક ઉપયોગ છે. જોને તે પણ વખતે મહાત કરે તેવી મંદિર બંધાવવાની ધંગસ સ્વામીનારાયણ પ્રદાયમાં હોવાનું જોવામાં આવે છે. દેક સમયમાં વિશાળ અને લબ્ધ મંદિરો તેના અનુયાયીઓએ બંધાવ્યા છે અને હજી મંદિરો વધારે ને વધારે બંધાવવાનું ચાલુ છે. બહુદેશના ધર્મસ્થાનો બંધાવવામાં જેમ રોય અને રેક બનેને એકીસાથે મળૂરીમાં ઊતરવું પડે છે અને એ મળૂરી કરવામાં રાય પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે તેવી જ કાંઈ લાવના સ્વામીનારાયણ પ્રદાયમાં જોવામાં આવી છે. આ લાવના એ જ વિસ્તૃત-સર્જનની શક્તિ છે.

ગુજરાતના સ્થાપત્યને જીવન દેકાવવા પૂરતા આવા અને આ જોવા દેકા મળે છે. તો તે નષ્ટ પામતું બચશે. આવા મંદિરનું તેમ જ ગુજરાતના હાલમાં થયેલ કેટલાક મુકરબાનું સ્થાપત્ય જોઈએ તો જરૂર ખાત્રી થાય કે હજી પણ જૂની રીત અને હાલનો ઉપયોગ એખ્યાલમાં રાખી ગુજરાતનો કલાધર સંભવ્ય સુંદર રીતે સાધી શકે છે. જો બરાબર પ્રચાર કરવામાં આવે તો અનુકરણીય શૈલી ગુજરાતનો સ્થાપત્યકાર બહુ સરસ રીતે ઉપજાવી શકે.

પરંતુ વિચાર ધડાના નેતાઓ, અમલદારો, મુલ્તદીઓ વગેરે સમાજને સુપથે કે દુષ્પથે લઈ જનારાઓ બેદરકાર રહે તો થોડું ઘણું જીવતું છે તેમાંથી નવીન, સુંદરતર શિલ્પ થવાને બદલે, છે તે પણ નષ્ટ થાય. જે જૂના જાણકારો છે તેઓ પોતાના ઊકરાઓને હાલની નિર્માલ્ય રાજમહારીમાં કે અંગ્રેજી ભાષાધારા ધજોરે (એન્જીનિયરિંગ) લણાવતી શાળા કોલેજોમાં મોકલે છે અને શિલ્પકલા ક્ષીણ થતે થતે વિચાર કરે છે કે કૌણ કોને દેવો ? જૂના જાણકારો કે તેનો નાશ કરવા બધે અંગપથે તત્પર થયેલા એન્જીનિયરો અને મુલ્તદીઓને ?

ધણાને જાણીને તાણીની યશો કે આગ્રામાં તાજમહાલને પણ ટકકર મારે એવું સમાધિગૃહ તૈયાર થઈ રહ્યું છે. દવાજબાગ પાસે રાધાસ્વામી પંથનું આ સમાધિગૃહ. તેના નકશા તૈયાર નમૂનો (model) નજરે જોયેલ છે. વિશાળતામાં, નવીનતામાં અને પૂજનીયતામાં

२।. २।. હીરાકાંત વિજયભાઈ પારેખ શ્રી જે
મંત્રી રાજ્યપાલ હતા.

તાજ કરતાં ચડી જશે. તેનો ધૂમટ તાજની માફક ખોટો શોભાનો નથી; અંદર રવેશ (ગિલેરી) ગોઠવી ધૂમટને તાજગી આપવામાં આવી છે, આગ્રાની આ ભવિષ્યની અન્યપ્તી એક સાધારણ મીઠ્ઠીની યોજના (design) છે. કોઈ કદવી ચક્રો કે આગ્રાનો મીઠ્ઠી તાજ કરતાં પણ સુંદર સ્થાપત્યનું કામ થોજી શકે અને તૈયાર કરી શકે ?

તાજ સાથે જડાઈકામ (Inlay work) તરત યાદ આવે. ટોડરાજસ્થાનમાં કુંભારાણ્યાએ એક જૈનમંદિર બંધાવ્યાની નોંધ આવે છે અને તે મંદિરના અંતર્ભાગમાં અકીક અને એવી કિંમતી વસ્તુઓનો જડાઈશણગાર (inlay work) કરાવ્યાની હકીકત આવે છે. આ ઉપરથી શાહજહાનના જડાઈશણગારનું મૂળ ઇલાહીમાં શોધવા જવાની જરૂર નથી. હિંદી કારીગરો ઓછામાં ઓછા પાંચસો વર્ષ પહેલાં તે હુન્નર જાણતા હતા અને જરૂર પડી ત્યારે તેનો ઉપયોગ તેઓએ સિદ્ધહસ્તે કર્યો. તાજનો જડાઈશણગારનો વિસ્તાર જેતાં હિંદી કારીગરો શિવાય તે કામ પૂરું થઈ શકે એવું નથી. જે કારીગરોએ પથ્થરને ચૂનાગાર (પ્લાસ્ટર)ની જેમ ગણી શણગાર્યો છે તે લોકો માટે જડાઈ શણગાર એક સાધારણ વસ્તુ છે, આવો જડાઈશણગાર ગુજરાતી કારીગરોએ પણ હાથ કર્યો છે.

ગુજરાતે પોતાની શક્તિ ધણી મોટા ક્ષેત્રમાં દાખવી છે. Sir S. Raffles લખે છે કે “ In the year 525 (A. D. 603 or 599), it being foretold to a king of Kujrat or Cujarat, that this country would decay and go to ruin, he resolved to send his son to Java. He.....finally settled at Matarem, in the centre of the island they were seeking;.....the prince..... applied to Gujarat for assistance, when his father, delighted at his success, sent him a reinforcement of 2000 people;.....from this period.....an extensive commerce was carried on with Gujarat;the country advanced in fame and prosperity;artists, particularly in stone and metals, arrived from distant countries, and temples, the ruins of which are still extant, were constructed both at this place and at Boro-Budur, in Kedu, during this period by artists invited from India. ” (History of Java)

આ ગુજરાતના સુવરાજે જવામાં પોતાનું નામ મહારાજા અધિરાજ આદિત્યધર્મ-પ્રથમ રાજવી એમ ધરાવેલ એમ જવાના લેખમાં મળી આવે છે. વળી આપણામાં

જે જામ જાવે, તે ફરી ન આવે,
આવે તો પરિચાન પરિચા આવે.”

એવી લોકોક્તિ જાણીતી છે.

આ જાવાની બાંધણીમાં સૌરાષ્ટ્રના હજારો માણસો ગયાં હશે એમાં શક નથી. જેનાં સંતાનોએ હજારોની સંખ્યામાં હજારો વર્ષોથી હજારો માઇલ દરિયો ખેડ્યો છે તે આદિત્ય-ધર્મને ત્યાં જાવે જરૂર નથી.

આમ જાવાના સ્થાપત્યપ્રણેતાનું માન પણ ગુજરાતને મળે છે, “ The Hindus were acknowledged to be the Best builders that Asia could provide ” માં આવતી હકીકત ખરેખર યથાર્થ જ છે. આર્થ કારીગરોએ દેશદેશાંતરમાં પોતાનો સિદ્ધહસ્ત બતાવેલ છે.

હર્ષન-અસ-રશીદે બધાદાની બાંધણીમાં, તૈમુરે સમરકંદને તેની પ્રશંસનીય સ્થિતિએ સ્થાપવામાં, અને મહમદ ગીઝનીએ આરસ અને સંગ્રેમરમરની મસીદ ગીઝનીમાં બાંધવામાં હિંદી કલાધરો અને કારીગરો રાખ્યા હતા. દેશદેશાંતરમાં હિંદી કલાધરોની ખ્યાતિ એટલી બધી હતી કે કોઈ યુગવર્તી કૃતિ થવાની હોય ત્યાં હિંદી કલાધરો તથા કારીગરો તો હોય જ. ઇતિહાસ અને પરદેશની કૃતિઓ આવા પુરાવા આપે છે. વળી શિલ્પશાસ્ત્રો કલા સંબંધી વિગતો એવી અને એટલી બધી આપે છે કે હિંદી શિલ્પની ઉત્તમતા માટે ભાગ્યે જ શક રહે. છતાં ફરગસન અને મારશલ જેવા પુરાતત્ત્વ અધિકારીઓ એમ માને-મનાવે છે કે હિંદી શિલ્પનો મધ્યાહ્ન ભોગલોએ સમરકંદથી આણેલાં તેજથી તેજવાન બન્યો. ખીબ કશા માટે નહિ તો જગતના દરેક કલાલોકારમાં સમૃદ્ધિ આણુવા માટે. આ પુરાતત્ત્વ અધિકારીઓ મેકાલેએ કેળવણીના પ્રદેશમાં જે બૂલ કરી હિંદને અને જગતને હિંદવિદ્યાથી વંચિત રાખી તેમ બૂલ કરતા કરાવતા બચે એટલું જ આપણે ઇચ્છીશું.

પણ આર્થની કલાનાં મૂળ ઊંડાં છે તેનો જેકને ખ્યાલ સરખો પણ ક્યાંથી આવે ! અર્ગમ્પ અને અનંતનો જે વિચાર કરે છે, તેની કલા રહસ્યપૂર્ણ હોય તે યથાર્થ છે. જે આર્થ વનરાજિમાં વિચરે છે, ન્યોતિમંડળ સાથે જે સોબત રાખે છે, ફળ ફૂળ અને પાણી સાથે જેનો બ્યવહાર છે, સૂર્ય, વાયુ, મેઘ વગેરે ક્ષત્રવરી શક્તિઓનો જે પૂજક છે, તે આર્થનું પ્રતીક-શું સ્થાપત્યમાં કે શું ધર્મવિદ્યામાં, શું ચિત્રકલામાં કે શું કાવ્યમાં-નિઃસર્ગસેવી, ગંભીર અને રહસ્યપૂર્ણ જ હોય. દાખલા તરીકે લક્ષ્મીની કલ્પના: તેના હાથી તે મેઘરહિત વાદળાં, આ હાથીઓ કળશ ટોળી રહ્યા છે તે એમ બતાવે છે કે લક્ષ્મીનાં આવરણાં વર્ષાથી જ લેવાય અને વર્ષાથી ઉત્પન્ન શું ન થાય ? સોભામ્પ, ફળદ્રુપતા અને ધન બહુલ થાપ, સુરોદય પહેલાં પ્રભાત ઊગે ત્યારે ઉપા દેવી-કમળમાંથી ઉત્પન્ન થતી લક્ષ્મી દેવી જ આર્થને બાસે, તેવી જ રીતે કમળનું પોતાનું.

હિંદી કલામાં કમળપુષ્પે અગત્યનો ભાગ ભજવેલ છે. શાંત, પ્રમદ્ભ સરોવરની સપાટી ઉપર રમણ કરતાં ચક્રચક્રતાં કમળો, સૂર્યના સ્પર્શથી દિનોદય સમયે ખીલતી અસંખ્ય પાંખડીઓ અને નીચે માટીના ચરમાંથી નીકળી પડતી ડાંડલી પ્રભાત સમયે અર્ધાંધ્રણ વખતે સરોવરમાં સંખ્યા કરતા આર્થને અનંતમાંથી નિર્ગમતું અદ્ભૂત જ બાસે અને શેષશાયી ભગવાનના નાલિકમળમાંથી ઉદ્ભવતા સ્વર્ણ અદ્ભૂત અને તેની સૃષ્ટિની કલ્પના જન્માવે. એ જ જળતત્ત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતો સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલ કળશ-અમૃતકુંડ એ

હિંદી કલાધરોનો એક અનુપમ ચૈતન્યદાતા. એ કળા અને કમળ સ્તંભની કુંભી આપે તેમ જ દેવાલયોનાં શિખર ઉપર શોભી પૂર્ણતા અર્પે-કળા ચડાવે.

કમળની પાંદડીઓએ જેમ હિંદી ચિત્રપણાગારને ઘણા જીલ્લા જીલ્લા નમૂના પૂરા પાડ્યા છે તેમ પવિત્ર પીપળાના પાન વિષે છે.

આપણી ક્ષિત્તચ્છ્રી તથા આપણી રહેણીકરણી અને આપણા સ્થાપત્યને કેવો સીધો છતાં ગૂઢ અને ગંભીર સંબંધ છે તે આર્ય સંસ્કૃતિના સમુદ્રમાં ગંભીર રૂબડીઓથી અગર આર્યસંસ્કૃતિના આકાશમાં પ્રશાંત ઉદ્ભવોથી જ બરાબર પારખી શકાય. આવી જ કલ્પના આપણા ૧ થી ૧૦ સુધીના આંકડા ગાયત્રીજપની આર્યની વેદજૂની પ્રથામાંથી કેમ ઉત્પન્ન થયા તે સંબંધમાં કરવામાં આવી છે. વ્યવહાર અને કલાને કેવો સીધો અને સચોટ સંબંધ ! લેખનકલા આર્યજીવનમાંથી આમ જ ઉપજીવી શકાય.

તે કળા કેવી રીતે વ્યવહારમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં દર્શાવે અહીં આપીએ તો કલાઓ કેવી રીતે જીવન સાથે સંબંધ ધરાવવાને લીધે વિકાસ પામે છે તે જણાશે. ગણતરી માટે ભૂંચ મક્કિ કહે છે કે,

પ્રારમ્યાનામિકામૂલં પ્રાવક્ષિણ્યેન વૈ ક્રમાદ્ ॥

મધ્યમામૂલપર્યંતં ગણયેદ્દશપર્વસુ ॥

ટચલી, પછીની બીજી અનામિકાના વેદથી ગણતરી શરૂ કરવી તે એક. પછી પ્રદક્ષિણાના કેમ પ્રમાણે ટચલીના મૂળ વેદે એ. અને ટચલીને વચ્ચે વેદે ત્રણ અને ટેરવે ચાર. પછી અનામિકાના ટેરવે પાંચ અને વચલીના ટેરવે છ. એમ છેલ્લીના ટેરવેથી મૂળ સુધી માત્ર આઠ અને નવ આવે અને વચલીના મૂળના વેદે આવતાં દસ થાય અને ગોળ પૂરો થઈ રત્ન એટલે મીડું અગર પૂર્ણ થાય. આવી ગણતરી હજુ પણ સંધ્યાની દસ ગાયત્રીના જપ વખતે આજ હજારો વર્ષ પછી પણ ચાલુ છે. આપણી આંગળીઓમાંથી આપણા આંકડાઓ કેવી રીતે આવ્યા તે ઉપર કલા પ્રમાણેની ગણતરી વખતે આંગળીઓની જે સ્થિતિ થાય તેના ચિત્રો દોરવાથી આંકડાની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. અંગ્રેજીમાં રોમન આંકડા (જે ધરિયાળમાં આવે છે તે) આવી રીતે બે હાથની પાંચ પાંચ મળી દસ આંગળીમાંથી આવેલા છે. ચિત્રલિપિની શરૂઆત પણ આવા જ વ્યવહારોને પરિણામે ઉત્પન્ન થઈ અને તેમાંથી સંસારો થતાં હાલના અક્ષરો ધીમે ધીમે વિકાસ કરીને વિકૃતિ પામી ઉત્પન્ન થયા. અક્ષરોની ઉત્પત્તિનો કેમ શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝાએ સરસ રીતે બતાવ્યો છે તે બહુ આકર્ષક થઈ પડે તેવા છે મતલબ કલા અને જીવનનો અંબંધ કેવો એકધારો છે તે આટલાથી પણ બરાબર જોઈ શકાય તેમ છે.

ગુજરાતે લેખનકળાને પણ દીક્ર પ્રમાણમાં વિકસાવી છે: તેનાં દસ્તખિખિત પુસ્તકો તેની સાક્ષી પૂરે છે. તેવી જ રીતે ચિત્રકલાનું. જૂનાં પુસ્તકોમાં જે ચિત્રો છે તે તથા જૂનાં સ્થળોનાં ભીંત ઉપરનાં ચિત્રો જોનાં ગુજરાતે અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડે ચિત્રકલાની શોખ કેળવેલ એમ જણાય છે. મિહોરનાં ચિત્રોની તો કેટલીએ નકલો હાથમાં ગઈ છે. ને શિવાય દરેક રાજ્યોના જૂના મહેલોમાં રંગબેરંગી ચિત્રો હોય છે જ. દુઃખની તાન છે કે આ ચિત્રો.

ના રક્ષણ માટે જેટલી ચીવટ રાખવી જોઈએ તેટલી ચીવટ દરેક સ્થળે રખાતી નથી. એ ચિત્રોમાં એકલી ચિત્રકલા પૂરતી જ કિંમત નથી; તેમાં કાલ્પિયાવાડનો સામાજિક ઇતિહાસ જોવાનું લાયક છે. બરાબર વાંચનાર પેદા થાય તો મહાગુજરાતને તેમાંથી ઘણું જાણવા, શીખવાનું મળે. ઉપરાંત દરેક ગામડાંઓના ચોરાઓમાં તથા ગામડાંના ચોવટિયા પટોલોના ધર ઉપર તેમ જ હિલડને બારણે ચિત્રો જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ચિત્રકલાનું ક્ષેત્ર ગુજરાતમાં વિશાળ હતું એમ જોઈ શકાય છે. પરંતુ હિંદના બીજા ભાગોમાં જેટલો ચિત્રકલાનો વિકાસ થયો તેટલો ગુજરાતમાં થયેલ નથી.

આજ કારણથી હોય કે પછી બીજા ગમે તે કારણથી, પણ જે ચિત્રો હાલની બનાવટ જોવામાં આવે છે તેના નેપું ટકા પણ ચિત્રકલાની કક્ષામાં આવે તેવાં જણાતાં નથી. સચિત્ર નવલકથામાં, કે ચિત્ર આપતાં સામયિકોમાં કે કલાશિક્ષણની શાળાઓમાં ભાગ્યે જ ભાવવાહી, હુબહુ અને પ્રેરક ચિત્ર જોવામાં આવે છે. જે આવે છે તેને રોકેલી ઉપમા પણ કેટલીક વખત આપી શકાય તેમ નથી. ચિત્રકારને પૂછતાં નાણાંની ફરિયાદ થાય છે. પુસ્તકને સચિત્ર ગમે તેમ કરીને કરવું એવો લેખક કે પ્રકાશકનો આગ્રહ હોય છે, પરંતુ યોગ્ય ચિત્રો યોગ્ય દામ દહ કરાવવાની ત્રેવડ હોતી નથી. ચિત્રકારે આથી પૂરી મહેનત લીધા શિવાય અનુકૂળ પડે તેમ લીટાઓ ફેરી આપે છે. ખરી ચિત્રકળામાં વિચારની વિશાળતા અને ઉચ્ચતાની સાથે ચિત્રની સત્યતા પણ જોઈએ. વિદ્યાન પછી રંગની યથાર્થતા એ મહત્ત્વનું અંગ છે. મનોહર રંગ એ ચિત્રને આકર્ષક બનાવે છે. રંગોની મિલાવટ એ ચિત્રકાર માટેની અનિવાર્ય જરૂરીઆત છે. છતાં તેના હુન્નર (technique) સંબંધમાં પણ જોઈએ તેવી પ્રગતિ થઈ નથી. ધણોખરો માલ પરદેશથી મંગાવાય છે, જે ઘણે ભાગે લઘુશૃંગી હોય છે. હુન્નર (technique) સંબંધમાં આપણી જૂની બનાવટો ધણી ચડિયાતી હતી. હજી પણ ધણા કમાનગરો અસલ રંગો અને બીજી જોઈતી ચીજો બનાવી શકે છે. પરંતુ સમાજને તકલાદી સરતો નખાનીઝ માલ જોઈએ છીએ, તેને પ્રમાણમાં મેંધિ પણ ટકાઉ હિંદી માલ નથી પોસાતો, આવી દશામાં ચિત્રકલા બિચારી અવમાનિત જેવી થઈ પડી છે અગર તો તેની તરફ નહિ જવું જ બાજુ અમાય છે. જે હિંદમાં ચિત્રકલા ફેવી તરીકે પૂજવી જોઈએ અને પૂજતી હતી ત્યાં તેની આવી દશા થાય છે તે માટે સૌ કોઈએ શરમથી નીચા જોવા જવું છે. હાયાદાને (ફોટોગ્રાફી) પણ ચિત્રકલા વિકાસને મદદ તેમ જ અડચણ બને કરેલ છે. ફોટોગ્રાફીને લીધે ચિત્રકલા તરફ બાજુ ખેંચાવા લાગ્યું છે તેટલી તેની મદદ છે. વળી ચિત્રની યથાર્થતા માટેની દૃષ્ટિ ફોટોગ્રાફીને લીધે જ ખીલી છે. બીજા પક્ષે ફોટોગ્રાફીનો ઉપયોગ વધી જવાથી ચિત્રની માગ ઝોછી થઈ ગઈ છે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં તો ગુજરાત ચિત્રકલા વિદ્યાલય થઈ ગયું હતું એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ હાયાદાનથી ચિત્રાદાન તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ તેથી ગુજરાતની ચિત્રકલા માટે કાંઈ શુભ ચિહ્ન જણાય છે. સમાજમાં ખરી ચિત્રકલા તરફ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય તો જ તે કલા તેનું યોગ્ય સ્થળ પ્રાપ્ત કરે. ચિત્રકલામાં રસ લેનારને 'ચિત્રકર્મ શિષ્ય' વાંચવા જવું પુસ્તક છે.

મર્વોગદ્દયકરણ ચિત્રમિત્યમિધીયસે ॥

અર્ધમંગ પ્રદર્શ્ય ચત્તેયં મિત્તિગતં મથેત્ ॥

તદર્થચિત્રમિત્યુક્તં ક્ષેય તત્ત્વ ચતુર્વિધં ॥
 સાદર્યં દસ્યતે યસ્મિન્ દર્પણે પ્રતિવિબવત્ ॥
 ચિત્રાભાસમિતિ પ્રોક્તં ચિત્રલેખ્યં ચિત્રલેપન ॥
 સંકેતૈર્વિચિધૈર્યત્ર તત્તદ્દર્માનુકૂલતઃ ॥
 લિપ્યતે વક્ષકાષ્ટાદૌ તદાહુચિત્રલેપનં ॥

આમાં ચિત્રને પ્રતિમા તરીકે ગણાવેલ છે. આપણે જોને ચિત્ર તરીકે ઓળખીએ છીએ તેને ચિત્રાભાસ કહે છે.

ચિત્ર —પ્રતિમા
 અર્થચિત્ર —અર્થો પ્રતિમા—burst
 ચિત્રાભાસ —ચિત્ર—painting
 ચિત્રલેખ્ય —વિશેષ સંકેતથી બનાવેલું ચિત્ર, વિગતવાળો નકશો
 ચિત્રલેપન —રંગથી બતાવેલ વિગતવાળું ચિત્ર, રંગીત નકશો
 લેખન —ઉદાવવાનું કામ
 લિપિ —ચિત્રરેલ કામ

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ચિત્રકલામાં મૂર્તિકરણ તેમ જ ચિત્ર એમ બન્નેને સમાસ કરવામાં આવેલા. ખરું કહીએ તો પ્રાચીનોએ લઘુજીવી રંગને બદલે દીર્ઘજીવી પાપાણ્ય અને ધાતુ ઉપર જ એકાગ્રતા સાધી છે, અને આજ કારણથી આપનું ચિત્રકરણ (sculpture) હજી પણ જીવંત છે.

ગુજરાતે આ ચિત્રકરણ (sculpture) માં તો ઘણો જ વિકાસ સાંધ્યો છે. તેનું દારકરણ (door sculpture) કલાની અદ્ભુત કૃતિ છે. ધર, મંદિર, કે સમાધિના કોઈ સ્થાનનું પ્રવેશદાર એ આપને મન પૂજનીકથી બીજો નંબરે પૂજનીય છે. ઉંબરની પૂજા કરવાની વિધિ તો હજી ચાલી આવે છે. પ્રવેશદાર ઉપર ખૂબ શણગાર કરવો અને તેનું મહત્ત્વ જહેલી મજદૂર દેખાઈ આવે તેમ કરવું તે શિલ્પશાસ્ત્રની સૂચના હજી પણ પળાતી આવી છે. ચોક્કાં જાણ કરી વખતે પૂજાવિધિ કરવાનો રિવાજ તો સૌની જાણમાં છે. મંદિરોનાં ગર્ભગૃહનાં પ્રવેશદાર તો દુનિયાના કોઈ પણ ભાગનાં દારો કરતાં બહુ સહેલાણથી ચડી જાય તેવાં હિંદુસ્તાનમાં અસંખ્ય છે. જય કૃત ‘પરિમાણ મંદીર’માં ચાવીશ સ્લોકમાં દારવિધિનો સાર આપેલ છે. તેમાં દારની સાખા, પ્રતિસાખા, પૃષ્ઠસાખા, ટોડા, માંચડી, ઉંબર, ઉપમાંચડી, પીઠ, જળકુંભ, કણી ભદ્ર, મંદારક, રચિકા, ઉત્તરંગ, ટોસ્લા શોભાવટું, જાળલી, ઘોડા વગેરે કેટલા માપનું, અને કેટલા પ્રમાણનું કરવું તે આપતાંની સાથે તે દરેક ભાગને કેવી રીતે શણગારવા તેની વિગત સ્વાત્મક ભાષામાં આપી છે. એક દારકરણ (door sculpture) ઉપર આખું પુસ્તક લખી શકાય.

જેવું દારકરણ (door sculpture) તેવું જ મૂર્તિકરણ (idol sculpture) મૂર્તિકરણ ગુજરાતને વધુ હળું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. જોનોની મૂર્તિઓ તેની જુદી જુદી મુદ્રાઓ, દેવી, દેવુમાન, ભૈરવ વગેરેની જુદી જુદી જગ્યાની મૂર્તિઓ આની સાક્ષી પૂરે

કરીએ તો તેમાં હરકત આવે તેમ જણાવું નથી. વખતે એમ પણ હોઈ શકે કે ગુજરાતે સંગીત કે અભિનયનો જોષએ તેવા વિકાસ ન સાધ્યો હોય. તે સંબંધની જૂની રિયલિટી ગમે તે હોય પરંતુ અત્યારે અભિનયકલા વિકૃત બની ગઈ છે તેમાં કંઈ શક નથી.

ગુજરાતમાં જન્મવતાં નાટ્ય ધણે ભાગે હીન કોટિનાં જોવામાં આવે છે. કુદભાવના પોષે તેવી વસ્તુ, હલકી વૃત્તિ ઉત્તેજે તેવા અભિનય, કૃત્રિમતા, રસનો અભાવ, સામગ્રી તરફ વિશેષ પડતું લક્ષ, અસ્થાને અને આડંબરી સાધનો વગેરે આગીઓથી જ હરેલાં ગુજરાતનાં નાટકો જોવામાં આવે છે. પ્રેક્ષકોનો ધણો ખરો ભાગ નટોએ કેવા પોષાક પહેર્યો હતો, પડદા કેવા હતા વગેરે સીનસીનેરી ઉપર ચર્ચા કરી તેની નવીનતા કે આકર્ષતા ઉપર નાટકને આશ્રય આપે છે. શિક્ષિત નટોનો અભાવ હોય છે એટલે પ્રેક્ષકોની હલકી વૃત્તિને ઉત્તેજન ન આપતાં ઉચ્ચવૃત્તિ તરફ લઈ જવાનો સફળ પ્રયાસ થઈ શકતો નથી. અશિક્ષિત પેટભરૂં નટો પ્રેક્ષકોની અસંસ્કારી રુચિઓને અનુલક્ષી અધમવૃત્તિઓને પોષનારા તથા ઉત્તેજનારા હોવાને, અભિનયો, પ્રકારો, હાસ્યરસો અને વાક્યોનો પ્રયોગ કરે છે.

શાળા કોલેજોએ નાટ્યકલા તરફ વલણ બતાવ્યું છે તે શુભ ચિહ્ન છે. પરંતુ તેના પ્રયાસો હજી આભ્યાસરથમાં છે. તેની અસર જોષએ તેવી થાય છે કે નહિ-થવી જોષએ - તે જોવાનું રહ્યું.

રંગભૂમિ એ સમાજને અસર કરનાર સમષ્ટિ જીવનનું મહત્વનું અંગ છે. કલાનો સમગ્ર વિકાસ તે અંગના વિકાસ સિવાય અધૂરો જ રહેવાનો. સાહિત્યરસિકો અને સમાજનેતાઓ ગુજરાતની રંગભૂમિને જેમ બને તેમ જલદી સુધારવાનો સખળ પ્રયાસ આદરે એમ ઇચ્છીશું.

અભિનયકલામાં આપણા રાસ ગરબા હિંદલરમાં ભાત પાડે છે. આ પ્રથા ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે. તેનો વિકાસ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ખૂબ થયો છે તે ખુશી થવા જેવું છે. એ વિશિષ્ટતા અભિનય તથા સંગીતમાં ગુજરાતને વિકાસપથે દારે એમ આશા રાખીશું.

સંગીતના બે પ્રકાર છે: ક્યુપ્રવેશી સંગીત (pure music) અને હૃદયપ્રવેશી સંગીત (applied music). પહેલામાં ફક્ત અક્ષરોથી જ રાગરાગણી થાય બ્યારે બીજામાં શબ્દ તથા તેના ભાવ સાથે ગાયન થાય.

નૃત્યં ગીતં ચ વાદ્યં ચ ત્રયં સંગીતકં મતં ।

એ પ્રમાણે સંગીતમાં નૃત્ય, ગીત અને વાદ્ય ત્રણેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રિધાનાં પોતાનું વિશિષ્ટ સંગીત વિકસાવ્યું છે, તેનાં વાદ્યો પણ જૂનાં વાદ્યોનો વારસો હોવા છતાં કંઈક વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. એક તારો તથા મંજરાની જનનમંડળી સાંભળી કવિવર ગોગર અનહદ પ્રસન્ન થયેલ અને દશ મિનિટનો કાર્યક્રમ હોવા છતાં સાઠ મિનિટ સુધી સંગીત સાંભળેલ, એટલું જ નહિ પણ એ એકતારો અને મંજરા શાંતિનિકેતન લઈ ગયેલ. આ ઉપરથી એ પ્રયામાં રહેલ સંગીતતત્ત્વની મહત્તાનો ખ્યાલ આવશે. આપણા સંગીતને 'રમોની'અને 'જેટલું' વિકૃત કરેલ છે તેટલું બીજા કોઈ વાદ્યે ભાગ્યે જ ક્યું હશે. આપણા સંગીતને તંત્રવાદ જ સૌથી વધારે અનુકૂળ છે,

છે. અલગત બધી મૂર્તિઓ એકસરખી લાવવાહી, પ્રેરક અને પ્રાર્થનાજનક નથી. દાખલા તરીકે પાલીતાણાનું મૂર્તિકામ તેના સ્થાપત્યના પ્રમાણમાં સુંદર નથી. પરંતુ ગુજરાતમાં જે મૂર્તિઓ છે તે ગુજરાતની કલાસમૃદ્ધિ બતાવવા પુરતી તે ચોક્કસ છે.

દેવાલયની અંદરની મૂર્તિ ઉપરાંત સ્થાપત્યના તમામ કામમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ગુજરાતની રૂપમંડનની આવડત જણાઈ આવે છે. ગુજરાત સ્થાપત્યથી ભરપૂર છે તેમાં મુખ્ય.

મંદિરો	કીર્તિસ્થભો	નદીધાટો
કુંડો	કિંધાઓ	વિદ્યાધરીઓ
તળાવો	મસ્જિદો	મીનારાઓ
વાવો	વિજયદ્વારો	વિસામાઓ
દેરીઓ	ફવાઓ	સામાજિકગૃહો
સિંહદ્વારો	ખીતકામે	

છે. ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય ગમે તેવા ઉપયોગ માટે હોય તેા પણ એ તમામને રૂપ, સ્વરૂપોથી ગુજરાતે શણગારેલ છે. ગુજરાતના જાળીકામનું ચિત્રરણ (sculpture) તે અલૌકિક છે. મંદિરો તથા મસ્જિદોમાં, તેમજ દરેક સ્થળોએ તેને છૂટા હાથે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કાઠિયાવાડમાં પણ જાળીકામના ઘણા નમૂના છે. સીદી સૈયદની મસ્જિદના જાળીકામ માટે શ્રી હેવલ લખે છે કે "the glorious stone tracery gives it almost as much warmth of colour as the jewelled windows of Western cathedrals. In this class of window tracery India stands alone: it is purely Indian development of the sculptor's craft having its origin in the Hindu temple tradition." ગુજરાતની આ આવડત હજુ પણ શક્તિશાળી છે અને જાળીકામ હજુ પણ ચલા કરે છે. સૈયદની જાળીમાં ચેતનવાન જુદા પ્રતીક તરીકે લઈ જડ પથ્થર ઉપર એવી કરામત કરી છે કે તે તમામને સજીવતા બક્ષે છે. આવી આ અસંગત ભાસતી વસ્તુઓમાંથી કલા અને ઉપયોગનો આવો સરસ સમન્વય ગુજરાતનો કારીગર જ કરી શકે. આની કલ્પના કે રચના દુનિયાના બહુ ઓછા ભાગમાં મળી શકશે.

ચિત્રકલા તથા મૂર્તિકલાની સહસ્ત્રપૂર્ણતા એ આર્યોની વિશિષ્ટતા છે. જે અગમ્ય લાવો એ કલાના પ્રેરક છે, જે ગૂઢ તત્ત્વ એ કલાને અનંતતાના ચિહ્નરૂપ બતાવે છે તે સર્વ હિંદુ શિવાય ખીજ કોઈ જગ્યોએ જોવામાં આવતું નથી. આર્યપ્રજ્ઞની જીવનદષ્ટિમાં જ એ સંભવે. ગુજરાતે પોતાની કારીગરીથી હિંદુના કલાસંકારને વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવેલ છે.

સ્થાપત્યકલા, ચિત્રકલા અને મૂર્તિકલાનું વાહન અચેતન દ્રવ્ય છે, જ્યારે સંગીત અને અભિનયનું વાહન ચેતનવાન મનુષ્ય છે. દ્રવ્યથી અચેતનને, લીધે લીધેજીવન એ પહેલી ત્રણ કલાની વિશિષ્ટતા છે જ્યારે ખીજ બે કલા લઘુજીવી કહી શકાય. આ કારણથી સ્થાપત્યકલાની અસર સમાજમાં જોડેલો વખત રહે છે તેટલો વખત સંગીત અને અભિનયકલાઓની અસર રહેતી નથી. આવું જ કાંઈક કારણ ગુજરાતને માટે જન્યું. હોય તેમ અનુમાન

કરીએ તો તેમાં હરકત આવે તેમ જણાવું નથી. વખતે એમ પણ હોઈ શકે કે ગુજરાતે સંગીત કે અભિનયનો જોષએ તેવો વિકાસ ન સાધ્યો હોય. તે સંબંધની જૂની સ્થિતિ ગમે તે હોય પરંતુ અત્યારે અભિનયકલા વિકૃત બની ગઈ છે તેમાં કંઈ શક નથી.

ગુજરાતમાં ભજવતાં નાટ્ય ઘણે ભાગે હીન કાઠિનાં જોવામાં આવે છે. કુદભાવના પોષે તેવી વસ્તુ, હલકી વૃત્તિ ઉત્તેજે તેવા અભિનય, કૃત્રિમતા, રસનો અભાવ, સામગ્રી તરફ વિશેષ પડવું લક્ષ, અસ્થાને અને આડંબરી સાધનો વગેરે ખામીઓથી જ ભરેલાં ગુજરાતનાં નાટકો જોવામાં આવે છે. પ્રેક્ષકોનો ધણો ખરા ભાગ નટોએ કેવો પોષાક પહેર્યો હતો, પડદા કેવા હતા વગેરે સીનસીતેરી ઉપર ચર્ચા કરી તેની નવીનતા કે આકર્ષતા ઉપર નાટકને આશ્રય આપે છે. શિક્ષિત નટોનો અભાવ હોય છે એટલે પ્રેક્ષકોની હલકી વૃત્તિને ઉત્તેજન ન આપતાં ઉચ્ચવૃત્તિ તરફ લઇ જવાનો સફળ પ્રયાસ થઈ શકતો નથી. અશિક્ષિત પેટભર નટો પ્રેક્ષકોની અસંસ્કારી રુચિઓને અનુલક્ષી અધમવૃત્તિઓને પોષનારા તથા ઉત્તેજનારા દેખાવો, અભિનયો, પ્રકારો, હાસ્યરસો અને વાક્યોનો પ્રયોગ કરે છે.

શાળા કોલેજોએ નાટ્યકલા તરફ વલણ બતાવ્યું છે તે શુભ ચિહ્ન છે. પરંતુ તેના પ્રયાસો હજી બાત્સાવરયામાં છે. તેની અસર જોષએ તેવી થાય છે કે નહિ-ચવી જોષએ - તે જોવાનું રહ્યું.

રંગભૂમિ એ સમાજને અસર કરનાર સમષ્ટિ જીવનનું મહત્વનું અંગ છે. કલાનો સમગ્ર વિકાસ તે અંગના વિકાસ સિવાય અધૂરો જ રહેવાનો. સાહિત્યરસિકો અને સમાજનેતાઓ ગુજરાતની રંગભૂમિને જેમ બને તેમ જલદી સુધારવાનો સબળ પ્રયાસ આદરે એમ ઇચ્છીશું.

અભિનયકલામાં આપણા રાસ ગરબા દિંદલરમાં ભાત પાડે છે. આ પ્રધા ગુજરાતની વિશિષ્ટતા છે. તેનો વિકાસ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ખૂબ થયો છે તે ખુશી થવા જેવું છે. એ વિશિષ્ટતા અભિનય તથા સંગીતમાં ગુજરાતને વિકાસપથે દોરે એમ આશા રાખીશું.

સંગીતના બે પ્રકાર છે: ક્લેરિપ્રેવેશી સંગીત (pure music) અને હૃદયપ્રવેશી સંગીત (applied music). પહેલામાં ફક્ત અક્ષરોથી જ રાગરાગણી થાય ત્યારે બીજામાં શબ્દ તથા તેના ભાવ સાથે ગાયન થાય.

નૃત્યં ગીતં ચ વાણં ચ ત્રયં સંગીતકં મતં ।

એ પ્રમાણે સંગીતમાં નૃત્ય, ગીત અને વાણ ત્રણેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કાઠિયાવાડે પોતાનું વિશિષ્ટ સંગીત વિકસાવ્યું છે. તેનાં વાણો પણ જૂના વાણોનો વારસો હોવા છતાં ક્રાંતિક વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. એક તારો તથા મંજરાની ભજનમંડળી સાંભળી કવિવર ટાગોર અનહદ પ્રસન્ન થયેલ અને દશ મિનિટનો કાર્યક્રમ હોવા છતાં સાઠ મિનિટ સુધી સંગીત સાંભળેલ. એટલું જ નહિ પણ એ એકતારો અને મંજરા સાંતિનિકેતન લઈ ગયેલ. આ ઉપરથી એ પ્રયામાં રહેલ સંગીતતત્ત્વની મહત્તાનો ખ્યાલ આવશે. આપણા સંગીતને હારમોનીઅમે જેટલું વિકૃત કરેલ છે તેટલું બીજા કોઈ વાણે ભાગ્યે જ ક્યું હશે. આપણા સંગીતને તંબુવાદ જ સૌથી વધારે અનુકૂળ છે.

સંગીતનો વિકાસ સાહિત્ય માટે ઘણો જરૂરનો છે. સંગીત એટલે જ્વલંત જીવનમય મૂર્તિમાન સાહિત્ય. સંગીતમાં ઉપર કલા પ્રમાણે ગાયન, વાદન અને નર્તન એ ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે. સંગીતથી સાહિત્ય જીવંત, બળદાયી અને ફળદાયી બને છે. કારણ સંગીતને ગતિમાન કરનાર જીવંત વ્યક્તિ છે. જેટલું તે વ્યક્તિમાં જીવન, તેટલું સંગીતમાં આવે છે. જે સાહિત્ય સંગીતદ્વારા અપાતું હોય તેમાં જેટલા પ્રમાણમાં જીવન તેટલા જ પ્રમાણમાં તે સાહિત્યનું જીવન સાથે સાથે વહે છે. સાહિત્યનું જીવન આ પ્રમાણે વર્ગ (square of the original) બની વહે છે. સાહિત્યસંગીત એટલે જીવન ધોધ. સીસાની ગોળાઓ તમે ફેંકો, તેથી ગોળા સામાને વધે નહિ, પરંતુ લાંબી રેન્જની રીવાલ્વરમાંથી તે ગોળાઓ ભડાકા સાથે વછૂટે, ત્યારે આરપાર વીંધી નાંખે. તેમ સાહિત્યનું પણ છે. ન્યારે સાહિત્ય વાતાવરણ તરબોળ કરતા બોલનારના નાદ વાટે તેનાં નિર્મળ ચારિત્ર્ય, આકર્ષતા ભાવ, સૌમ્ય શૈલિ અને પ્રખર વિદ્વાતાના બળથી અપાતું હોય, ત્યારે આતાના હૃદયને આરપાર વધે, એટલું જ નહિ પણ શ્રોતામાં કીટબમરન્યાયાનુસાર તાદાત્મ્ય હોય તો રૂપાંતર પણ કરી નાખે. નાદબ્રહ્મ-સંગીતની આવી શક્તિ છે તો કેાણુ કહી શકે કે સંગીત એ માત્ર શોખની જ વસ્તુ છે અને જીવંત શક્તિ નથી ? મોરલીની મંત્રમુગ્ધ શક્તિ તો જાણીતી છે. મોરલી શબ્દ માત્રથી જ ધણાને રોમાંચ થાય છે. જેઓ મોરલીની શક્તિને પુરાણ, કપોલકલ્પિત કે અધ્ધ-શ્રદ્ધાની નિશાની માનતા હોય તે જાણે કે કવિ નર્મદાશંકરે જાતે અનુભવેલી અને જણાવેલી એક હકીકત છે. કવિશ્રી આવી એક બાવાએ બજાવેલી મોરલી સાંભળવા ગયેલ, મોરલીએ મંત્રમુગ્ધ કર્યાં, કવિશ્રી બીજી મંડળી કરતાં વધારે વખત મુગ્ધ થયા શિવાય રહ્યા. પરંતુ વહેલી રાતે મુગ્ધ થયા તે સવારે અચ્ચોક્ત્ય વખતે તેઓ મોરલીમંત્રથી વિયોગ પામ્યા. તેઓને મંત્રથી વિમુખ થવું નહોતું મળતું. કાણુ કહેશે કે કવિશ્રી પૌરાણિક વસ્તુને માનનારા એટલે એમ જણાવે છે ? આપણા મુષિઓએ નાદબ્રહ્મ શબ્દ નિરર્થક નથી વાપર્યો.

હિંદી કલા માટે જિજ્ઞાસા, ઉત્સુકતા અને ભાવ ઉત્પન્ન થયેલ પરંતુ શિષ્યભાવે તેની સન્મુખ જઈ તેના આત્માને ઓળખી તેના અંતરનો આવિર્ભાવ બરાબર પોતામાં જીતવા શિવાય તેમાં ક્ષણે ક્ષણે નવતા દાખવતાં દરેકો સમજવાં પણ મૂશ્કેલ છે, તો કૃતિઓમાં અપનાવવાનું અસંભવિત જ ગણાય. હાલની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ કરવામાં મૂશ્કેલી નડતી હોય તો તે હિંદી કલાની પ્રણાલિકામાં રહેતી નથી. પરંતુ હાલના કલાકરને કલાવિધાયક થતાં આવડતું નથી એટલું જ નહિ પણ જે પ્રાચીન મામત્રી પડેલ છે તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડતું નથી એ વસ્તુરિચિતમાં જ તે મૂશ્કેલી રહેલી છે.

હિંદી કલામાં આંતરિક શક્તિ એટલી છે કે વહેલાંભાડાં તેનાં બજો પોતાની શક્તિની પ્રતીતિ જરૂર કરાવશે. હિંદી કલા એ જગતની મહાન મડી છે અને તે જતી કરી શકાશે જ નહિ.

દુનિયા ઉપરનો આ અણુમૂલો ઉપકાર હિંદી તેની ધર્માત્મ ભાવના અને કલાત્મ જીવનને લઈ કરેલ છે. કલાને અપનાવવા કાંઈ કલાશાસ્ત્રના જ્ઞાનની કે વિદ્યાનની જરૂર નથી. સાદા સરલ હૃદયથી જોનાર હરકોઈ મનુષ્ય કલાકૃતિને પીછાની શકી તેનાથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ અનુભવી શકે છે, પોતાના જીવનમાં વણી શકે છે. શરીરને ટકાવનાર હવા લેવા

ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ મજરાય દેગાધ,
મની ગુજરાતી માહિત્ય પરિષદ.

માટે કોઈ મનુષ્યને કેળવણી આપવી પડી હોય એવું જાણવામાં નથી. તેમ કલા એ આધ્યાત્મિક શરીરની હવા છે અને તેનો ઉપભોગ નૈસર્ગિક છે; પરંતુ નાસિકરોગ કે હૃદયરોગ કે એવું કોઈ જાતનું અનારોગ્ય હોય તો હવા માટે કૃત્રિમ ઉપાયો યોજવા પડે છે. મહારોગોમાં હવા બરાબર મળે તેટલા માટે કેટલીયે સૂચનાઓનું પ્રચારકાર્ય કરવું પડે છે, તેમ સમાજરોગમાં કલાનું મમજવું. અત્યારે આપણને એવો જ કાંઈ સમાજરોગ લાગ્યો છે એટલે કલા સંબંધમાં દુનિયાની પ્રથમ પંક્તિના પ્રદેશમાં કલાની જરૂરિયાત કે કલાના અસ્તિત્વ કે કલાના ઉપયોગ કે કલા તથા જીવનના સંબંધની વાત, બાળધ્વ, કે લેખ આગેજ કરવાની આપણને ફરજ પડે છે.

આપણે ત્યાં અત્યારે ઉચ્ચ ઉદાર લાગણીઓનો દુષ્કાળ થઈ પડ્યો છે. જીવનમાં કલા લાવવી હોય તો સર્વ સ્થળે ઉદાર લાગણીઓનો સતત પ્રવાહ વહેરાવવો જોઈએ, એ પ્રમાણે થાય તો જ કલા અને જીવન બન્ને ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર લાવી શકાય. તો જ ચિત્ર કે મૂર્તિ, સાહિત્ય કે સ્થાપત્ય, સંગીત કે નાટ્ય ખરી કલાકૃતિ બને. નહિતર નિર્માત્મ્ય, વસ્તુવચિત, પ્રેરણા રહિત કૃતિઓ જ થાય.

જીવનના ઉદાર અંશોને વધારે ઉદાર બનાવવા એ કલાનો ઉદ્દેશ અને સંદેશ છે, એટલે હલકી જીતિવાળા, અનુદાત કે અનીતિમાન વ્યક્તિથી કલાસંચાર સંભવતો જ નથી. આપણું નૃત્ય, નાટ્ય અને સંગીત હલકા સમાજને સુપ્રત ચલાવી અગર તો ઉચ્ચ સમાજને અવમાન્યાને લીધે નીચ સમાજમાં જવાની ફરજ પડવાથી અત્યારે અધોગતિને પંથે પરવડ્યું છે. પરંતુ કાલચિહ્ને શુક્રનવંતા છે, સિદ્ધસમાજ એ કલામાં રસ લેતો થયો છે, કલાને પોતાની કરવા પ્રયાસ આદરી રહ્યો છે, એટલે આશાવાદીને આશાકિરણો દેખાય છે.

કલાનો શબ્દ અદ્વૈત છે, રૂપ સૌંદર્ય છે, રસ પાવિત્ર્ય છે, ગંધ સત્ત્વ છે અને સ્પર્શ આનંદ છે.

કલાકાર અને કલાભોક્તા વચ્ચે એકતાનતા, અદ્વૈત, એ જ કલાની કસોટી છે, કલાનું આકર્ષણ છે.

કલાપીએ કહ્યું છે;—

કલા છે ભોળ્ય મીઠી ને, ભોક્તા વિશ્વ કલા નહિ;
કલાવાન કલા સાથે, ભોક્તા વિશ્વ મળે નહિ.

કલાના ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્રતા વિના કલાવિધાન થવું કઠિન છે અને ભૂતકાળની અતિપૂર્ણ જેમ એક જળરજસ્ત બંધન છે, અને આપણા પુરોગામી કલાધરો અને કારીગરોને નડ્યું તેમ ભૂતકાળથી તફન છૂટું પડી અમૂલ્ય વારસો વિસારે પાડી કલાસર્જનમાં ઉત્તમતાની આશા રાખવી તે એ બંધન કરતાં આ અબંધન વધારે નુકસાનકારક છે.

કૃત્રિમ કલ્પના અને અંધ અનુકરણ કલાનો હાસ કરે છે અને જીવન અને કલાનું અંતર વધારનાર છે.

જે કલાસર્જન વખતે કલાકારનું હૃદય હલનલટું ન હોય અને અંતરના ઉંડાણને સ્પર્શ ન થયો હોય તેવી કલાકૃતિ હૃદયસ્પર્શી થવાનો સંભવ જ કયાંથી હોય ? જે કલાસર્જન પહેલાં હૃદયમંથન થઈ સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ રેખાઓ ઉભારાઈ કલાકારના મર્મહાર ઉપર

આવી ઉઘાડવા માટે ટકોરા ન મારતી હોય ત્યાં આત્મનિયોવણું ક્યાંથી હોય અને આત્માને નિયોવી કોટેલા અમૃતસિંચન વિના કલાના અંકુર ફૂટી નવપલ્લવિત ક્યાંથી થાય ?

અંતરના ઊંડાણને ખગલજાવી વલોવી જે ભાવ પ્રકટ થાય તેને તદ્દવત્ સ્વરૂપમાં બહાર લાવવો તે જ ખરી કલા છે—પછી તે શબ્દકાવ્ય થાય કે નાદકાવ્ય, ચિત્રકાવ્ય થાય કે શિલ્પકાવ્ય.

કલાકારની લાગણીઓ જેટલી જીવંત અને જગૃત, તેના જીગરમાં જેટલું જોસ, તેટલી તેની કૃતિમાં રહેલ. તેના ભાવને હૃદયગર્ભમાંથી ફૂટવું હશે તો તે પત્યરને પણ વાગ્યા અર્પી શકશે.

મનુષ્યને અમાનુષિક સૃષ્ટિમાં લઇ જવા કરતાં તેને તેના મનુષ્યત્વનું ભાન કરાવવું એમાં જ અપૂર્વતા છે, દિવ્યતા છે. મનુષ્યને સૌંદર્યમય, આનંદમય, ચૈતન્યમય અને સત્યમય બનાવવામાં જ કલાનો આદર્શ છે.

સૌંદર્ય અને ઉપયોગિતા બન્ને કલામાં હોવાં જોઈએ. ઉપયોગિતા વિનાની કલા એ મનુષ્યને મૃત્યુપંથે લઇ જનાર રાક્ષસી છે અને કલાવિહોણી ઉપયોગિતા મનુષ્યને જીવંત મૃત્યુ આપનાર ઔષધિ છે.

ચૈતનવંતી કલા, એ માનવપ્રગતિ માટેની સારામાં સારી અને, સર્વગ્રાહી, હૃદય-સ્પર્શી ભાષા છે, અને લાગણી ઉત્પન્ન કરી સંયોદ મમજ પાડે છે. કલામાં કલાત્વ ન હોય તો તે લોક હૃદયને અસર કરી શકતી નથી. અદ્યપોખ્ય નહિ પણ સર્વજોખ્ય કલા જ જીવનને સ્પર્શે છે.

દુનિયાનાં કોઇ પણ સુદર સ્થળોમાં વિહરો તો પણ જો તમે સૌંદર્યને સાથે લઇને ફરતા નહિ હો તો સૌંદર્ય બરાબર જોઇ શકશો નહિ.

કલા એ જીવન છે; શુદ્ધ, સાત્ત્વિક ભાવનાશાળી જીવનનું ચૈતન્યમય પ્રતિબિંબ છે; કલા એ જીવનની અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે.

કલાકાર સમજી લે કે તેને આજને માટે સર્જવાનું નથી, કાલને માટે સર્જવાનું છે, કાલના કાલ માટે સર્જવાનું છે, યુગયુગને કાળે સૌંદર્યના સ્વરૂપો સમાજને સમર્પવાનાં છે.

યુરોપ ન્યારે જડને પૂજે છે ત્યારે હિંદુસ્તાન જડમાં રહેલા ચૈતનને પૂજે છે. કલામાં તેવો જ તફાવત તરવરે છે. એક મનુષ્ય એને કુદરતનું બાલ સ્વરૂપ આબેહૂબ બતાવવામાં સમાર્પિત માને છે, ન્યારે બીજો અંતરભાવોને મૂર્ત કરી કલાકૃતિમાં અગ્રાકાંઠે છે. પછી તે મૂર્તિ શબ્દની હો, રંગની હો, પાયાણી હો, કે પ્રાસાદની હો. એકની સ્થૂળ ભૂમિકા છે, બીજાની સૂક્ષ્મ.

આર્યાના સૂક્ષ્મ જીવનનો વારસો કાઠિયાવાડ શુજગતને પણ મળ્યો છે. તે વારસાની લાયકાત આપણા દેશે અનેક રીતે દર્શાવી છે અને તેનું સાહિત્ય તથા સ્થાપત્ય એ સંબંધની સાક્ષી પૂરે છે. અત્યારે પણ મહાશુજરાતની નૈસર્ગિક શક્તિ જેવી તેવી નથી. જે શુજરાતે આ યુગમાં પણ જગતને ગાંધીનું સમર્પણ કરેલ છે તે શુજરાત બીજા ભૂયુને નહિ જન્માવે ?

કલાસમુદ્રનાં મંથનથી જરૂર ભૂય જન્મશે. આવાં કલાપ્રદર્શનો એ આ મંથનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. કાઠિયાવાડની આ કલા-બુગ્ગજની કલા-પોતાનાં પાનાં ઉકેલાવા અને મહાગુજરાતના કલારસિકો સન્મુખ પ્રદર્શિત થવા તૈયાર થઈ રહેલ છે.

આ પ્રદર્શનની બે વિશિષ્ટતા છે: એક કલાપીમંદિર અને બીજી કાઠિગૃહસાહિત્ય. કલાપીમંદિરની યોજના એ બીજા દેશોને હિસાબે આપણી ચર્યાત જ કહેવાય. સાક્ષરો અને શોધકોનાં સ્મરણાર્થે ત્યાં તેઓના વપરાશની બધી વસ્તુઓ સાચવી રાખવામાં આવે છે અને તેનું કાયમી પ્રદર્શન રહે છે, એટલું જ નહિ પણ શેક્સપિયર જેવા માટે તો આખું ગામ શેક્સપિયરમય કરી દેવામાં આવ્યું છે. આ રિવાજ કલાને સુંદર રીતે ઉત્તેજન આપનાર છે. તે વધારે પ્રચલિત થાય તો પ્રશંસનીય છે. આવો પ્રયાસ અહીં પ્રથમનો જ છે તે નોંધવા જેવું છે.

કાઠિગૃહસાહિત્ય કલાકૃતિઓમાં અનેરી ભાત પાડે છે. આપણાં સાહિત્યો-રાચરચીલાં-માટે આપણે જોઈ ગયા. તે સાહિત્યો અને તેના કારીગરો બચાવી લેવા અને તે કલાવારસો સમૃદ્ધ થઈ શકે તો તેમ અને ન થાય તો જેમનો તેમ અણિશુદ્ધ લવિબ્ધને સોંપવાની આપણી ફરજ છે એવી ભાવના થાય અને આપણા કારીગરોનું માન વધે, તેને શોધી ઉત્તેજન આપવાની ઉત્કંઠા થાય, તો આ પ્રદર્શનની સાર્થકતા ગણાય.

આ ઉપરાંત કાઠિયાવાડનું વિશિષ્ટ કલાકૌશલ્ય પણ જોવાશે. ઉલ્લોગમંદિરનું કામ તો હવે ધણું જાણીતું થઈ ગયું છે. વણાટના જુદા જુદા સ્થળેથી નમૂના આવ્યા છે, તે બતાવે છે કે એ ઉલ્લોગમાં જનસમૃદ્ધ રસ લેતો થયો છે. પ્રદર્શનમાં આવેલી બાંધણી જોશો તો ખાતરી થશે કે ઉત્તેજન મળે તો આપણા દુનિયા સંજ્ઞવન થઈ શકે તેમ છે. ભરતચંદ્રણના ધણા નમૂના આવ્યા છે. તે કરનારાઓમાં આપણી જૂદી યોજનાઓ તરફ દ્રષ્ટિ વળે તો તેમાં ધણી પ્રગતિ થઈ શકે. આભલાંના ભરત માટે તો પરદેશમાં ધણી જ જાતી કિંમત અંકાય છે. પાશ્વમ હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ જ વાર તૈયાર થતા કારમીરી ગલીયા અહીં જોવાથી કાઠિયાવાડ ધારે તો ધણું ય કરી શકે તેમ જણાશે. હાથા વગેરેની બૂલો તો સૌરાષ્ટ્રની મિદિ જ ગણાય. કમળ તથા ઝીક્સનારાનું કામ હિંદના આ પ્રકારના કસબમાં જૂદી ભાત પાડનારું છે. સોનીની કારીગરી આ પ્રદેશમાં હજી જન્મત છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો રજી થયેલ વસ્તુઓ સચોટ પૂરા પાડે છે. લાકડા ઉપરના મીથાકારી કામની મોલિકતા બીજે ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે. લાકડાં, દાંત, બૂસાં વગેરેનાં રમકડાંની બનાવટમાં સૌરાષ્ટ્રે પોતાનું સ્થાન સાચવી રાખ્યું છે. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં તકલાદી કલાકીન રમકડાં આપણા સૌરાષ્ટ્રમાં ઘર કરી શકે છે એ શોચનીય ગણાય. માટીથી ચીરાડી તરફ જઈ પરદેશને ટક્કર મારે તેવી સ્વદેશી પ્લાસ્ટરમાંથી શાસ્ત્રીય બનાવટો બનાવી કેવો સરસ વિકાસ સૌરાષ્ટ્રે સાધ્યો છે ? એજનના નમૂના, ટાવરવી ધડીઆળ વગેરે અહીંયાં જોઈ પરદેશી મનાતા કૌશલ્યમાં પણ મૌરાષ્ટ્રનો કારીગર શું શું થોજી અને કરી શકે છે તે નજરેાનજર જોવાશે. હરલિખિત પુરાતંત્ર, મામિકો, સામાયિકો, તામ્રપત્રો વગેરે માહિત્યક્ષેત્રમાં વિચરનારાઓનું ખ્યાન ખેંચશે અને મૌરાષ્ટ્રના અણખેડેલ પુરાતત્ત્વ તરફ આકર્ષશે તો આ સંમંદની ફતહત્તવા થયેલ ગણાશે.

આવે પ્રસંગે શ્રી પટણી સાહેબ જેવા એક હિતચિંતક પુરુષના મુખારક હાથે આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનું છે તે કાઠિયાવાડી કલાનો આવકારદાયક અવસર છે. અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં કલા અને સાહિત્યને તેઓશ્રીએ કદી પણ વિસારે પાડેલ નથી. કોઈ પણ કલાબ્યાસી કે કલાધરને તેઓશ્રીએ કાંઈને કાંઈ ઉત્તેજન આપ્યું અપાવ્યું હોય તે સુવિદિત છે.

સાહિત્યમાં પણ તેઓશ્રીની કૃતિઓ બહુ માન પામેલ છે. તેઓશ્રીએ હૃદયના ભાવો સરલ ભાષામાં કાવ્યમાં સફળતાથી ઉતાર્યા છે મહાગુજરાતના માનીતા માસિક શારદા મારફતે તેઓશ્રીનાં હૃદયઝરણીથી અનેક લેખિકાનાં મન સીંચાયાં છે, દ્રવ્યાં છે, શેમાચિત થયાં છે અને સમૃદ્ધ બન્યાં છે.

આ જમાનામાં અવનવું ગણી શકાય તેવા કાર્યમાં પણ તેઓશ્રી નિમિત્ત થયેલ છે. આરણ્ય કવિ પિંગળશીને ગામ અપાયું તેમાં તે દેવીપુત્રને બક્ષિત અપાયોનો જ પ્રસંગ નથી, તેમાં કાવ્યદેવીને સમર્પણ કર્યોનો ભાવ છે, કલાનું સન્માન છે.

મુરબ્બી પટણી સાહેબે જીવનને સાહિત્ય અને કલાથી રંજ્યું છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં પડ્યા ન હોત તો આ ક્ષેત્રમાં તેઓશ્રી અગ્રસ્થાને બિરાજતા હોત. આવા અખિલહિંદ સોશાઈટીવાસી પુરુષથી કાઠિયાવાડ કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકાય તે ઉત્તેજક છે અને આપણે હૃદયથી કે નામદાર ઠાકોર સાહેબ તેઓશ્રીને તેમ કરવા વિનંતિ કરે.

ગ્રંથજ્ઞાણ

૧ શિલ્પશાસ્ત્ર	૨૦ New Ideals in the Planning of Cities Towns and Villages
૨, Medieval Art	૨૧ Gardens of the Great Moguls
૩ Indian Architecture	૨૨ રાજવલ્લભ
૪ Indian Architecture Vol. I	૨૩ પ્રાસાદમંડપ
૫ Indian Architecture Vol. II	૨૪ Village Reconstruction
૬ Indian Architecture Vol. III	૨૫ માનસાર
૭ Talks of Town Planning	૨૬ પુરાતત્ત્વ પુસ્તકો
૮ પરિમાણમંજરી	૨૭ સાહિત્ય પરિષદ અહેવાલો
૯ The Acoustics of Buildings	૨૮ Essays on Architecture
૧૦ Town Planning in Ancient India.	૨૯ Handbook to Agra and the Taj
૧૧ શિલ્પદીપક	૩૦ Art of Saracens in Egypt (Stanley Lane Poole)
૧૨ History of Indian and Eastern Architecture Vol. I	૩૧ Annals of Rajasthan
૧૩ History of Indian and Eastern Architecture Vol II	૩૨ History of Kutb Minar (R. N. Munshi)
૧૪ શિલ્પશાસ્ત્રસંગ્રહ	૩૩ Archaeological Survey of India
૧૫ Practical Bungalows and Cottages	૩૪ History of Fine Art in India and Ceylon
૧૬ City Planning	૩૫ Essays on the Architecture of the Hindus
૧૭ Architectural Hygeine or Sanitary Science as applied to Buildings	૩૬ A Study of Indo Aryan Civilisation
૧૮ Garden Cities in Theory and Practice	૩૭ ભદ્રોત્તમચંદ
૧૯ વિશ્વકર્માપ્રકાશ	

परिशिष्ट ख

शिष्टपंथा उल्लेखवाणा ग्रंथनी यादी

सूत्रग्रंथः १ ओषधायन शब्दग्रन्थ, २ हिरण्यकेशी श्रौतग्रन्थ, ३ कात्यायन श्रौतग्रन्थ, ४ गौलिक गृह्यग्रन्थ, ५ आश्वलायन गृह्यग्रन्थ, ६ गर्गग्रन्थ, ७ भारद्वाजग्रन्थ, ८ वात्स्यग्रन्थ, ९ संहिताग्रंथः ६ अथर्वमन्त्रसंहिता, १० तैत्तिरीय ब्राह्मण, ११ अगस्त्यसंहिता, १२, १३ कश्यपसंहिता, १४ अथर्वसंहिता १४ शिल्पसंहिता, १५ कपिलसंहिता, १६ बृहत्संहिता, १७ सारसंहिता, १८ हरित्यसंहिता, १९ विश्वकर्मासंहिता, २० पद्मसंहिता, ३ पुराणः २१ अग्निपुराण, २२ वायुपुराण, २३ गरुडपुराण, २४ देवीपुराण, २५ ब्रह्मांडपुराण, ४ ज्योतिषः २६ तत्त्वज्ञान, २७ ज्योतिष, २८ नक्षत्रज्ञान, २९ ज्योतिषपिका, ३० गृह्यसंहिता. ५ गणितः ३१ प्रमाणमन्त्र, ३२ मानविज्ञान, ३३ साधक, ३४ निबंधन, ३५ आर्यभट्ट, ३६ लीलावती, ३७ गोलाध्याय, ३८ मानसंग्रह, ३९ ज्योतिषमन्त्रमान, ४० विमानविमान, ४१ मानभोध. ६ चित्रविद्याः ४२ कलानिधि, ४३ चित्रभाष्य, ४४ ज्ञानपुराणसंहिता, ४५ वसुधैवकुटुम्बक, ४६ चित्रमन्त्र, ४७ चित्रज्ञान, ४८ चित्रकर्माध्याय, ७ द्रव्यविद्या ४९ दारुसंग्रह, ५० नक्षत्र, ५१ भाष्यशास्त्रा 'पर' दारुसंग्रह ५३ मूलसंग्रह, ८ प्रतिभाविद्याः ५४ रसमन्त्र, ५५ रसमन्त्र, ५६ मन्त्रविद्या, ५७ रसपत्रा, ५८ रसविधि, ५९ दारुपिका, ६० भूतज्ञान, ६१ ध्यानपद्धति, ६२ प्रतिभाज्ञान, ६३ विषयन-विद्याः ६४ आरुहिक, ६५ विहारकारिका, ६६ शारंगधर पद्धति, ६७ वास्तुविद्या (१) ६८ गृहवास्तुसार, ६९ निर्देशवास्तु, ६९ वास्तुभोध ६९ वास्तुमन्त्र, ७० वास्तुविचार, ७१ वास्तुसमुच्चय, ७२ वास्तुपद्धति, ७३ वास्तुशास्त्र, ७४ वास्तुतंत्र, ७५ वास्तुमन्त्र ७६ वास्तुसार, ७७ वास्तुशास्त्र, ७८ वास्तुविचार, ७९ वास्तुमन्त्र, ८० वास्तुतंत्रावलि, ८१ वास्तुप्रकाश, ८२ वास्तुमन्त्र, ८३ वास्तुशास्त्र, ८४ वास्तुशास्त्र, ८५ वास्तुमन्त्र ८६ वास्तुपुराण, ८७ वास्तुविधि ८८ वास्तुनिर्माण, ८९ वास्तुशिवमणि, ९० वास्तु-विद्या, ९१ वास्तुतिलक ९२ वास्तुशास्त्र, ९३ वास्तुज्ञान, ९४ वास्तुसंग्रह, ९५ वास्तुप्रदीप, ९६ वास्तुविद्यापति. (२) ९७ संतकुमारवास्तु, ९८ मानसारवास्तु, ९९ रुद्रयामलवास्तु, १०० विश्वेश्वरवास्तु, १०१ कुमारवास्तु, १०२ राजवर्षलक्ष, १०३ वास्तुतंत्र, १०४ प्रतिष्ठातंत्र, १०५ मनुतंत्र, १०६ नक्षतंत्र, १०७ त्वष्टृतंत्र, १०८ सुभानंदवास्तु १०९ ईश्वरेश्वरवास्तु. (३) ११० शिल्पज्ञान, १११ शिल्पप्रकाश, ११२ शिल्पसंग्रह, ११३ शिल्पकलादीप, ११४ शिल्पसाहित्य, ११५ शिल्पतन्त्राकर, ११६ शिल्पावतंस, ११७ शिल्पशास्त्रज्ञान ११८ शिल्पज्ञान, ११९ शिल्पसर्वसंग्रह, १२० शिल्पाध्यक्ष, १२१ शिल्पशास्त्रसार, १२२ शिल्पशास्त्र, १२३ शिल्पसार, १२४ शिल्पलेख १२५ शिल्पसंग्रह, १२६ शिल्पदीपिका, १२७ शिल्पदीपक, १२८ शिल्पविषय. (४) १२९ कश्यपशिल्प, १३० हनुमंतशिल्प, १३१ नासयशुशिल्प, १३२ वसिष्ठशिल्प, १३३ शिल्प, १३४ कश्यपशिल्प, १३५ संहितशिल्प, १३६ आत्रेयशिल्प, १३७ नारदीयशिल्प, १३८ प्राणपत्यशिल्प, १३९ मांडूकेयशिल्प, १४० शौनकशिल्प, १४१ विश्वशिल्प, १४२ औशनसशिल्प, १४३

परिशिष्ट क

उ२ विद्या

वृक्षशास्त्र १ वृक्षविद्या, २ पशुविद्या, ३ मनुष्यविद्या, ४ जलशास्त्र ४ संसेयनविद्या ५ संहरणविद्या, ६ स्तंभनविद्या, अनिशस्त्र ७ दत्तविद्या ८ अस्मीकरणविद्या, ९ मंकरविद्या, १० पृथक्करणविद्या. नौकाशास्त्र ११ तरीविद्या, १२ नौविद्या, १३ नौकाविद्या. रथशास्त्र १४ अश्वविद्या, १५ पथविद्या, १६ धंटा-पथ-विद्या, १७ मेतुविद्या अग्निपानशास्त्र १८ शकुंत-विद्या, १९ विमानविद्या. वेशभशास्त्र २० वासोविद्या, २१ कुटीविद्या. २२ भंडिगविद्या, २३ प्रासादविद्या. प्राकारशास्त्र २४ दुर्गविद्या, २५ कूटविद्या, २६ आकारविद्या २७ युद्धविद्या नगररयनाशास्त्र २८ आपणविद्या २९ शनगृहविद्या, ३० अर्वाजनवासविद्या, ३१ वनोपवन-विद्या, ३२ देवालयविद्या.

६४ कला

वृक्षविद्या, १ सीराध्याकपण्य, २ वृक्षारोहण, ३ यावादीक्षुविकार, ४ वेष्टुनृष्टादिकृति पशुविद्या: ५ गजशस्त्रधारण, ६ दुग्धहोहविकार, ७ गतिशिक्षा, ८ पत्माद्युक्तिमा, ९ पशुयर्मा-गतिहोहारे, १० यर्ममाहवक्रिया, मनुष्यविद्या: ११ क्षुरकर्म, १२ कस्युगदिसीपन, १३ गृहभा-गद्विभाजन, १४ वस्त्रसंभाजन, १५ मनोनुकूलसेवा, १६ नानादेशीय वस्तुसंभन, १७ शिशुसंरक्षण. १८ मयुक्तताउन, १९ शय्यास्तरण, २० पुष्पादिग्रथन, २१ अन्नपान. संसेयनविद्या: २२ जलवायवाग्निसंयोग दत्तविद्या २३ रत्नादिसंस्करण. अस्मीकर-विद्या: २४ क्षारनिष्कासन, २५ क्षारपरीक्षा, २६ स्नेहनिष्कासन, २७ छष्टिकाद्विभाजन. संकर-विद्या २८ धातुवैपक्षिसंयोग, २९ कायपात्रादिकरण. ३० योद्धाभिमार, ३१ लाडकिया, ३२ स्वयंश्रितायात्म्यदर्शन, ३३ भकरंदादिकृति पृथक्करणविद्या ३४ संपोगधातुगान तरीविद्या: ३५ व्याघ्राद्विजिर्णतरण. नौविद्या ३६ सुनादि रण्युकरण, ३७ पटलधन नौकाविद्या ३८ नौकापवन. पथविद्या: ३९ ममभूमिक्रिया, ४० शिलाया धटापथविद्या: ४१ विवरकरण. सेतुविद्या ४२ वृत्तभंडयधन, ४३ जलधन, ४४ वायुधन शकुंतविद्या: ४५ शकुंतशिक्षा. विमानविद्या: ४६ स्वयंलेपादिसंक्रिया वासोविद्या. ४७ यर्मकोषेयवाक्ष्यकायुसादिपटलधन कुट्टिविद्या: ४८ मृत्साधन, ४९ नृष्टाद्यावृजान महरिविद्या ५० यूर्ध्वपक्षेप, ५१ वस्तुकर्म, ५२ दारुकर्म, ५३ मृकर्म. प्रासादविद्या: ५४ यित्राद्यालेपन. ५५ प्रतिमाकरण, ५६ तलक्रिया, ५७ शिपरकर्म. युद्धविद्या: ५८ मल्लयुद्ध, ५९ शस्त्रसंधान, ६० अस्त्रनिपातन, ६१ व्यूहकरण, ६२ शय्यादत्त, ६३ वस्तुव्याधिनिराकरण. वनोपवनविद्या: ६४ वनोपवनरयना.

२८ नगरनां नाम

१ इंडक, २ सर्वतोभद्र, ३ नंदवर्त, ४ पद्मा अथवा पद्मका, ५ स्वरितक, ६ प्रस्तार, ७ कामुक, ८ यतुर्मन्, ९ प्रकिर्णक १० पराग, ११ श्री प्रतिष्ठिता. १२ माहेन्द्र १३ सिंह, १४ वारण, १५ नंद, १६ जयंत, १७ द्विष, १८ पुष्पपुर, १९ पौरुष २० रत्ना, २१ हंजनगर, २२ शक्रपुर, २३ कमलपुर, धार्मिकपुर २४ महाजय, २५ सौम्य, २६ श्रीनगर, २७ रिपुध

પરિશિષ્ટ સ્વ

શિલ્પના ઉલ્લેખવાળા મંથની યાદી

સૂત્રમથ. ૧ ઓધાયન શલ્કસૂત્ર, ૨ હિરણ્યકેશી શ્રૌતસૂત્ર, ૩ કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર, ૪ ગૌલિય ગૃહ્યસૂત્ર, ૫ આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર, ૬ ગર્ગ્યસૂત્ર, ૭ પારાશરસૂત્ર, ૮ વાત્સ્યસૂત્ર, ૯ સહિતામંથ: ૯ અથર્વમંત્રસંહિતા, ૧૦ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ, ૧૧ અગ્નિસંહિતા, ૧૨ કશ્યપસંહિતા, ૧૩ બૃહસંહિતા ૧૪ શિલ્પસંહિતા, ૧૫ કપિજલસંહિતા, ૧૬ બૃહત્સંહિતા, ૧૭ સારસંહિતા, ૧૮ હરિત્સંહિતા, ૧૯ વિશ્વકર્મસંહિતા, ૨૦ પદ્મસંહિતા, ૩ પુરાણ: ૨૧ અગ્નિપુરાણ, ૨૨ વાયુપુરાણ, ૨૩ ગરુડપુરાણ, ૨૪ દેવીપુરાણ, ૨૫ બ્રહ્માંડપુરાણ, ૪ જ્યોતિષ: ૨૬ તરલક્ષણ, ૨૭ ભનુશુદ્ધિ, ૨૮ નક્ષત્રકલ્પ, ૨૯ જુવનદીપિકા, ૩૦ ગૃહપીઠમાસા. ૫ ગણિત ૩૧ પ્રમાણમંજરી, ૩૨ માનવિજ્ઞાન, ૩૩ સાધક, ૩૪ નિબંધન, ૩૫ આયોજક, ૩૬ લીલાવતી, ૩૭ ગોલાખ્યાય, ૩૮ માનસંગ્રહ, ૩૯ જયમંથમાન, ૪૦ વિમાનાદિમાન, ૪૧ માનભોધ. ૬ ચિત્રવિદ્યા: ૪૨ કલાનિધિ, ૪૩ ચિત્રબાહુલ્ય, ૪૪ યાયાપુરુષલક્ષણ, ૪૫ વર્ણસંગ્રહ, ૪૬ ચિત્રખંડ, ૪૭ ચિત્રલક્ષણ, ૪૮ ચિત્રકર્મયશિલ્પ, ૭ દ્રવ્યવિદ્યા: ૪૯ દારુમંગ્રહ, ૫૦ નંદિધન, ૫૧ કાષ્ઠશાસ્ત્ર ૫૨ કાષ્ઠસંગ્રહ ૫૩ મૃત્સંગ્રહ, ૮ પ્રતિભાવિદ્યા: ૫૪ રૂપમંડન, ૫૫ રૂપાવર્ત, ૫૬ મંથર્વવિદ્યા, ૫૭ રૂપાવતાર, ૫૮ રૂપવિધિ, ૫૯ દારદીપિકા, ૬૦ મૂર્તિજ્ઞાન, ૬૧ ધ્યાનપદ્ધતિ, ૬૨ પ્રતિભાલક્ષણ. ૯ ઉપવનવિદ્યા: ૬૩ આરુટિક, ૬૪ વિહારકારિકા, ૬૫ શારંગધર પદ્ધતિ, ૬૬ વાસ્તુવિદ્યા (૧) ૬૬ ગૃહવાસ્તુસાર, ૬૭ નિર્દોષવાસ્તુ, ૬૮ વાસ્તુભોધ ૬૯ વાસ્તુમંજરી, ૭૦ વાસ્તુવિચાર, ૭૧ વાસ્તુસમુચ્ચય, ૭૨ વાસ્તુપદ્ધતિ ૭૩ વાસ્તુશાસ્ત્ર, ૭૪ વાસ્તુતંત્ર, ૭૫ વાસ્તુમંડન ૭૬ વાસ્તુસાર, ૭૭ વાસ્તુમાહાત્મ્ય, ૭૮ વાસ્તુવિકાર, ૭૯ વાસ્તુકોશ, ૮૦ વાસ્તુરત્નાવલિ, ૮૧ વાસ્તુપ્રકાશ, ૮૨ વાસ્તુચક્ર, ૮૩ વાસ્તુશાસ્ત્ર, ૮૪ વાસ્તુશોજ, ૮૫ વાસ્તુકેરણ, ૮૬ વાસ્તુપુરુષ, ૮૭ વાસ્તુવિધિ ૮૮ વાસ્તુનિર્માણ, ૮૯ વાસ્તુશિરોમણિ, ૯૦ વાસ્તુવિદ્યા, ૯૧ વાસ્તુતિલક ૯૨ વાસ્તુશાસ્ત્ર, ૯૩ વાસ્તુલક્ષણ, ૯૪ વાસ્તુસંગ્રહ, ૯૫ વાસ્તુપ્રદીપ, ૯૬ વાસ્તુવિદ્યાપતિ. (૨) ૯૭ સંતત્કુમારવાસ્તુ, ૯૮ માનમારવાસ્તુ, ૯૯ રત્નમામલવાસ્તુ, ૧૦૦ વિશ્વભારવાસ્તુ, ૧૦૧ કુમારવાસ્તુ, ૧૦૨ રાજવર્લ્લભ, ૧૦૩ વાસ્તુતંત્ર, ૧૦૪ પ્રતિષ્ઠાતંત્ર, ૧૦૫ મનુતંત્ર, ૧૦૬ નલતંત્ર, ૧૦૭ ત્વષ્ટાતંત્ર, ૧૦૮ સુખાનંદવાસ્તુ ૧૦૯ ફેલકકેરવાસ્તુ (૩) ૧૧૦ શિલ્પજ્ઞાન, ૧૧૧ શિલ્પપ્રકાશ, ૧૧૨ શિલ્પસંગ્રહ, ૧૧૩ શિલ્પકલાદીપ, ૧૧૪ શિલ્પસાહિત્ય, ૧૧૫ શિલ્પરત્નાકર, ૧૧૬ શિલ્પાવતંસ, ૧૧૭ શિલ્પશાસ્ત્રજ્ઞાન ૧૧૮ શિલ્પજ્ઞાન, ૧૧૯ શિલ્પસર્વસંગ્રહ, ૧૨૦ શિલ્પાર્થસાર, ૧૨૧ શિલ્પશાસ્ત્રસાર, ૧૨૨ શિલ્પશાસ્ત્ર, ૧૨૩ શિલ્પસાર, ૧૨૪ શિલ્પલેખ ૧૨૫ શિલ્પસંગ્રહ, ૧૨૬ શિલ્પદીપિકા, ૧૨૭ શિલ્પદીપક, ૧૨૮ શિલ્પવિષય. (૪) ૧૨૯ કશ્યપશિલ્પ, ૧૩૦ હનુમતશિલ્પ, ૧૩૧ નારાયણશિલ્પ, ૧૩૨ વસિષ્ઠશિલ્પ, ૧૩૩ શિલ્પ, ૧૩૪ કલ્પશિલ્પ, ૧૩૫ સ્પટિશિલ્પ, ૧૩૬ આત્રેયશિલ્પ, ૧૩૭ નારદીયશિલ્પ, ૧૩૮ પ્રાણપત્થશિલ્પ, ૧૩૯ માકંડેયશિલ્પ, ૧૪૦ શૌનકશિલ્પ, ૧૪૧ વિશ્વશિલ્પ, ૧૪૨ ઔશનસશિલ્પ, ૧૪૩

प्रधानशिष्ट, १४४ नमोन्नतशिष्ट, १४५ आलोच्यशिष्ट, १४६ वाङ्मयीकशिष्ट, १४७ वक्त्रशिष्ट, १४८ विश्वकर्माशिष्ट १४९ प्रयोगशिष्ट, १५० प्रयोगशिष्ट, १५१ आरक्षणशिष्ट, १५२ यमशिष्ट, १५३ विश्वामित्रशिष्ट, १५४ पराशरशिष्ट, १५५ अभिमन्युशिष्ट, १५६ अनिरुद्धशिष्ट, १५७ कुमारशिष्ट १५८ प्रशुद्धशिष्ट, १५९ पाणिनीशिष्ट, १६० बृहस्पतिशिष्ट, १६१ वामदेवशिष्ट, १६२ यित्रकर्माशिष्ट १६३ (मुनि) भयशिष्ट, १६४ सनत्कुमारशिष्ट, १६५ सारस्वतशिष्ट, १६६ आरुचरीयशिष्ट, १६७ विश्वकर्माशिष्ट, १६८ शत्रुघ्नीयशिष्ट. (५) १६९ गार्ग्ययोग, १७० पञ्चरात्रयोग, १७१ कुमारयोग. (६) १७२ अंशुमानभेदकम्, १७३ छिन्नकम् १७४ छिन्नवल्लीकम्, १७५ शुद्धकम्, १७६ धातुकम्, १७७ नक्षत्रकम्, १७८ दुर्भवाकम्, १७९ युक्तिभेदकम् १८० प्रासादकम्. (७) १८१ शीतम्, १८२ भोज्यमतं, १८३ सौरं, १८४ यैत्रिकं, १८५ अशुभं, १८६ अशुभं, १८७ अशुभमतं, १८८ आनुमतं, १८९ औन्नत्यमतं, १९० भौमं, १९१ साकं, १९२ भयमतं, १९३ क्षापीयं, १९४ नारदीयं, १९५ यित्रशास्त्रं, १९६ महाविश्वकर्मायं, १९७ क्षापीयं, १९८ क्षापीयं, १९९ क्षापीयं, २०० गोपास्यं, २०१ आलोच्यं, २०२ बृहस्पतीयं.

१ विमानशास्त्रः २०३ अभियानः २०४ विमान्यद्विधा, २०५ व्योमयानतन्त्रं, २०६ यन्त्रकम्, २०७ यानविद्, २०८ जेतयान, २०९ प्रदीपिका २१० व्योमयानार्क-प्रकाश, २११ वैमानिक प्रकरण. २ नौकाशास्त्रः २१२ अभियान, २१३ जलयायनगान, २१४ सिंधु. ३ यज्ञांगः २१५ पञ्चाशत्कुम्भोपनिषद्, २१६ वस्तुपूजविधि, २१७ प्रवेश आशि. ४ देवालयशास्त्रः २१८ केसरीराज, २१९ प्रासादभंडन, २२० प्रासादकम्, २२१ प्रासादकीर्तनं, २२२ प्रासादकेसरी, २२३ प्रासादलक्षणे २२४ प्रासादपिका, २२५ प्रासादलक्षार २२६ प्रासादविचार २२७ प्रासादनियुक्तं, २२८ शब्दशुद्धिनिर्माण, २२९ केसरी वस्तु ५ यज्ञशास्त्रः २३० यन्त्राण्युक्तं, २३१ शिष्टपक्षिता अभ्यास १८, २३२ यन्त्रयन्त्राभ्यास २३३ यन्त्रसर्वस्व, २३४ यन्त्राधिकार, २३५ सूर्यसिद्धांत, २३६ सिद्धांतशिरोमणि, ६ अनिशशास्त्रः २३७ रत्न-परीक्षा २३८ लोहावर्णव. २३९ धातुकम्, २४० लोहप्रदीप, २४१ महावज्र, २४२ लैरवतन्त्रं, २४३ पाषाणविचार. ७ तन्त्रविद्याः २४४ तन्त्रसमुच्चय, २४५ महातन्त्रं, २४६ तत्त्वमाला. ८ रसविद्याः २४७ रसगंधधर, २४८ रसरत्नसमुच्चय, २४९ शारंगधर ९ प्राकारशास्त्रः २५० शुद्धयार्णव, २५१ आलुस्थाननियुक्तं, २५२ समगण्य स्रग्धर, २५३ विश्वामित्र धनुर्वेद. २५४ अभिमन्यु धनुर्वेद, २५५ आरक्षण धनुर्वेद, २५६ कोटभंडनं, १० नगर-यनाशास्त्रः २५७ भयमतं, २५८ युक्तिभेदकम्, ११ वृक्षविद्याः २५९ दुर्भवाकम्, २६० वृक्षधनुर्वेद. २६१ पाराशरीय कृषि, १२ पशुविद्याः २६२ वृक्षधनुर्वेद, २६३ गवाश्वधनुर्वेद, २६४ नाकुल, २६५ शास्त्रिणा. १३ अर्थशास्त्रः २६६ कौटिलीय, २६७ आरक्षण, २६८ शौचपद्धतं, २६९ बृहस्पति, २७० विशालाक्ष, २७१ पिशुन, २७२ औशनस, २७३ पाराशर, २७४ वातव्याधि. १४ कामशास्त्रः २७५ नंदीय, २७६ कामद्वी, २७७ वात्स्यायन, २७८ औद्धालिका. १५ नीतिशास्त्रः २७९ नारद, २८० कण्विक, २८१ विद्वत्, २८२ व्यासकथ, २८३ शुक्र, २८४ बृहस्पति, १६ संकीर्णग्रंथः २८५ आदित्यार, २८६ मानवसूत्र, २८७ विशालाक्ष, २८८ छिन्नयानयन, २८९ विश्वकर्माविद्या, २९० तावदक, २९१ प्रतिष्ठासाधनग्रंथ, २९२ गानरत्नकोष, २९३ नामसंगीत, २९४ विश्वसार, २९५ भयदीपिका, २९६ आदित्य

રા રા રાજીલાલ ગઢવાલાઈ નાણાવડી

બી એ એલએલ બી, મેલિસીટર,

પાનનગરી ગઢવાની ગ્રામિ, મનિસ

અગિયારમું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન

શ્રી કાઠિયાવાડ કલા પ્રદર્શન

પ્રદર્શિકા

તા. ૩૧-૧૨-૩૩

લાઠી

આ પ્રદર્શિકા પ્રેક્ષકને નીચે પ્રમાણે માર્ગદર્શન કરાવે છે

પ્રવેશદ્વારે

પ્રવેશદ્વાર આગળ આપણા કલામય જીવનના અવશેષ રૂપ લાઠીના બળદ તથા ઘોડાને શણગારેલા જોશો. આ કૃતિઓ નમૂના રૂપ છે, પરંતુ કાઠિયાવાડ આવી ધણી જ સુંદર કૃતિઓ હજી ધરાવે છે.

સિંહદ્વારના શિરોભાગ ઉપર કામ ચલાઈ ગોઠવાયેલી મોટી ધડીઆળ સૌ કાંઈનું ધ્યાન ખેંચે છે. નાનડડા ચઢીથી માંડીને તમામ વસ્તુઓ ગોઠવમાં જ બનાવી છે એ તેની વિશિષ્ટતા છે. તેને વિજળીથી ચલાવવાની યોજના થોડી છે. આવી આપમેળે દેવાઈ શકે તેવી ગોઠવણ છે.

પ્રવેશમંડપમાં હાલ પ્રખ્યાતિ પામતું આભલાનું ભરતકામ જોવામાં આવશે. આ શણગાર વધારે પ્રચાર અને ઉત્તેજન, દારમાં પ્રવેશતાં જ, હલા રહી માગે છે, જેથી આ કળાપૂર્ણ ગૃહઉદ્યોગ સજીવન થાય.

આંગણમાં

કાચી ચીરોડીમાંથી ગોઠવેલ કલામંદિરમાં બનાવેલ સ્વદેશી પ્લાસ્ટરમાંથી તૈયાર થયેલ કલાકૃતિઓ પ્રવેશતાં જ જમણા હાથ તરફ પ્રેક્ષકનું ધ્યાન ખેંચશે.

પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમવાર જ કાઠિયાવાડમાં ગોઠવેલા કારખાનામાં બનેલા કારમીરી ગાલીચા સામે જ જોવામાં આવશે. તે ગલીચાની યોજના, રંગાટ, વણાટ વગેરે આ પ્રદેશનું જ છે.

ભાયાવદરના સાધારણ લુહારે બનાવેલ એ-જીન તથા ધોરાજીમાં બનેલ એ-જીનના નમૂના જે પાસે પડેલા છે તે જણાસા જગાડશે. તેની જ પાસે શુદ્ધ સ્વદેશી સાણુ તમને ખરીદવાનું મન કરાવશે.

આજ યોગ્યનમાં આપ ભાવનગરની હાથીની અંબાડી જોઈ કાઠિયાવાડની કારીગરી જીવતી હોવાનું નિહાળશો.

એ ઉપરાંત કુંડલાની કપાની સાઉન્ડ બોક્સ, ચાંદીના દાગીનાના નાના મોટા નમૂના, પિત્તળનું બખતર, અને મોતીકામ જેવા જેવાં છે. લીલીયાનું જુદી જુદી જાતનું હંમેશના ઉપયોગનું ચામડકામ, શીઠોરનું બધે પોલીશ પિત્તળકામ અને મહુવાનાં મશહૂર રમકડાં ઉપરાંત દાંતની બનાવટની પારકરની સરસાઈ કરતી કાઉન્ટન પેન જેવા લાયક છે.

પ્રથમખંડ

11.1

મુખ્ય મકાનમાં પ્રવેશતાં જમણા હાથ તરફના ઓરડામાં જમણી બાજુએ લાઠીમાં બનેલી કારીગરી જેવામાં આવશે. લાઠ મોજગર ગોસ્વામી તથા લાઠ ચંકરલાલ ત્રિવેદીના હાથનું ફેટવકર્તું કામ તથા શ્રી. દીવાળીબાઈનું ભરતકામ જોઈ આપ ખુશી થશો.

વળી વાળુકડના લુહારે બનાવેલા વાળનાં સૂરો જે સારામાં સારી બનાવટના સૂરો જેવું કામ આપે છે તે આપ જોઈ શકશો. એજ કારીગરે બનાવેલા સંચાનો સામાન પણ જેવા લાયક છે ઉપરાંત અહીંનાં સુયાર, સોની, કંસારા, લુહાર, મોચી વગેરે કામેના હાથની કારીગરી, લાઠીમાં બનેલી કેટલીક વસ્તુઓ બતાવશે.

અને આ બધું જોયા પછી વાળુકડના રોક પ્રેમચંદ રતનજી પાસેથી મળેલા તાડપત્ર ઉપર લખેલા જુના ગ્રંથો, હાથીદાંતની કારીગરી, સુખડનાં લાકડાં ઉપરની કારીગરી, ૪૦૦ વર્ષ પરની આમત્રણ પત્રિકા, તાડપત્ર ઉપર લખેલી રત્નાવળી વગેરે તથા ભાવનગરમાં બનેલ લાકડકામ, એ બધું જેવા ન ચૂકશો.

ડાબા હાથ તરફ ગોંડલમાં બનેલા ધોરાજીના પાંચ દરવાજા, રંગભૂમિ અને ગાય, સોનાની સુંદર કારીગરીના નમૂના રજુ કરે છે. ત્યાંજ પ્રદર્શિત થયેલા બાળેક તથા ગ્રંથ-થોડી લાકડા ઉપરના ગ્રીણાકારી કામની અજોડ કલા પ્રત્યક્ષ કરશો. આવું કામ ધોરાજી શિવાય બીજે લાગે જ બને છે; ત્યાં પણ આ કામના માત્ર ત્રણ જ કારીગરો છે.

ખંડ બીજો

ડાબા હાથના ઓરડામાં ભરત, ગુંથણ, છક, સતારાનું કામ, મોતીના તોરણ ચાકળા વગેરે જેવામાં આવશે. તેમાં સામે જ મોતીના કામમાં સુંદર વેલો, કાથળાઓ ફેટાવાળા મોતીના પડદા, ગ્રાફ વગેરે જેવાશે. ઉપર સુંદર અને નવીન બનાવટના છકના હાર લટકેલા જોઈ તેવાં વાપરવાનું મન થઈ જશે.

દોરાના કમાડો, ભરતકામના નકશા, કાનનું ગુંથણકામ, સ્વેટર, મોત્ત. ગ્રમલાં, ટોપીઓ, ધાબળા વગેરે જેતાં એમજ ધ્વજશો કે આ ઉદ્યોગ ધોરધોર અને કુંપડે કુંપડે પ્રમરે તો થયું મારું થાય.

આ રથજે મેર, આદિર વગેરે જાતિના પોપાકો પણ જેવા મળશે.

મેર વિભાગ

મેર જાતિની આર વર્ણની કન્યાએ ભરેલ ભરત અને તોરણોમાં આજના મિધ્યદસ્ત કલાકારોના રેખા દર્શન, આ ગામડાની ગોરીઓ સાધન વગર આવેખી શકે છે.

સ્વ. કલાપીનાં સંસ્મરણો જગાવતું આ મૃદુ તેમના મુંપકમાં આવેલી બહુવિધ સામ-
ગ્રીથી ભરપુર છે. કેટલીએક જગ્યાએ તથા કર્નાચરો અને કુટુંબી જનોના ફોટાઓ, પરિચિત
જનો ઉપરના પત્રો વગેરે તેમના સાહિત્ય ઉપર અનુરાગ ધરાવનારાઓને ગેમાય અને નવીન
કલ્પનાઓ જગાવે તો નવાઈ નથી. આટલી બધી વસ્તુઓ એક સાથે ગોઠવાયેલી જોઈને
કોઈને પણ આ મંદિરનાં દર્શન હૃદયોત્તજક લાગશે.

મંદિરમાં મૂકેલી દરેક વસ્તુ સાથે વિવરણ આપેલું છે તે વાંચવાથી વધારે વિગત
મળી શકશે.

ખંડ ૫ માં —

આ ઓરડામાં પાલીતાણા તથા ગોંડલના અનાયાચીઓના અને સોનગઢ શુરુકુળના
બાળકોથી તૈયાર થયેલ વસ્તુઓ તથા નવયુગના પડધા પાડતાં ચિત્રો અને સૂત્રો તેમજ
વણાટ, ગુંથણ, શિક્ષણ વગેરેના નમૂના જોવાશે.

અહીં ગોંડલનાં આપણાં ચર્મવાદ્યો તથા નંતુવાદ્યો વખતે ધ્યાન તો નહીં ખેંચે પરંતુ
તેથી તેની સંગીત છેડવાની શક્તિ જરાપણુ અદ્ધપ થતી નથી. મંગીત-પ્રિય જનો જરૂર
તેને સાકારશે.

ખંડ ૭ઠ્ઠો પહેલે માળે—

દાદર ચડતાં આ પુરાતત્ત્વ વિભાગમાં ભાવનગરના બાર્ડન મ્યુઝીયમનું નામ તમારી
નજરે ચડશે.

ભાવનગરનું બાર્ડન મ્યુઝીયમ એટલે પુરાતત્ત્વ અને પ્રાચીન શોધખોળનો ખજાનો.
આ વિભાગમાં નજરે તરી આવે તેની નીચે પ્રમાણે વસ્તુઓ છે:

ઉપયુક્ત મ્યુઝીયમનો અમૂલ્ય પુસ્તક સંગ્રહ જેમાં ક્રીફ્ટિસ કૃત અજંટાના અતિ
દુર્લભ યથ પડેલાં બે મોટા પુસ્તકો છે, જેની પ્રતો અપ્રાપ્ય યથ જવાથી યુરોપમાં તેની
કિંમત રૂ. ૧૦૦૦ જેટલી અંદાજ છે તે, તથા જગતના મહાન શોધક ઓરેલ્સ્ટ્રીન તથા
હિંદના પ્રાચ્યશાસ્ત્રી કર્નાગહામના બેનચૂન ગ્રંથો ગણાય છે તે જોઈ શકાય છે. અન્ય
પ્રાચીન લેખ સંગ્રહોના મૂળ સ્વરૂપ છાપેલા તેમજ અસલ પ્રતોમાંથી મંગ્રહ કરેલા પેટ્રી
અથર્વવેદનાં કારિગરી લિપિમાં દોથે લખેલા પાનાંનો પણ મમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત વલ્લભી-
કાલનાં અસલ તામ્રપત્રોથી આપણા દેશના ઇતિહાસનાં અપૂર્વ માધનો સ્વદષ્ટિએ નિગમવા
મળશે.

આજ વિભાગમાં કાઠિયાવાડની ચિત્રકળાના અભ્યાસયોગ્ય નમૂના અને ૧૯ મી
સદીના જીવનના પેશાકો તથા યુદ્ધચિત્રો રજુ કરતા ભાવનગરના દોકાર માહિય વખતમિંદજી
ઉદે આતાભાઈની ચીતરતી લખાઈના નમૂના દિવાવપગની દારમાળામાંથી જોઈ શકાશે. વડાઈ
પ્રસંગનાં બેનમુન ચિત્રો શિહોરના દરગાઠગઠની દિવાલો ઉપર આજે હજી તાજાંજ દેખ
તેનાં જોઈ શકાય છે તે, ચિત્રો ઉપરથી ખાસ બનાવવામાં આવેલાં ચિત્રો ધ્યાન ખેંચશે.

એમની કળાકારીગરી પોષણ અને અન્વેષણ અવશ્ય માગે છે.

આરીતું ભરત ભરેલ ટોપીઓ પોલકાં વગેરે આ ધંધાનો સુંદર ખમાલ આપશે.

અંદરના ભાગમાં મગમલ ઉપર ઘણી સરસ યોજના વાળું ભરતકામ દેખશે. આ વિભાગને સમૃદ્ધ કરવામાં અમરેલીની મહિલા વિદ્યાલયની ખેતોની ચિત્રકળાએ, ધોરાણી કન્યાશાળાના નમૂનાએ તેમજ કાઠિયાવાડનાં બીજાં ભાષ ખેતોએ પોતાનો ફાળો આપેલ છે.

આજ વિભાગમાં પોરબંદરની બાંધણીઓ જોવાથી તે હુન્નર હજુપણ કેટલું જીવન ધરાવે છે તથા તેમાં કેટલી કળા છે તે પ્રત્યક્ષ થશે.

ખંડ ૩ જો, ચિત્રકળા વિભાગ—

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ચિત્રકળાને રાષ્ટ્રની અસ્મિતા અને સંસ્કારના પ્રતિનિધિત્વનું માન મળેલું. એ વેળા તે શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી મગનલાલ શર્મા, શ્રી ત્રિજીવન પટેલ અને શ્રી પુરુષોત્તમ મધુરાદાસના ચિત્રો એજ આપણે ખખનો હતા; પણ એ લાંબા અતરાય પછીના દાયકામાં આજે જોઈશું તો એક બીજામાંથી મોટું એવું વૃક્ષ ફાટ્યું ફૂટ્યું છે, જ્યોતે જ્યોત પ્રગટી છે; જેને પરિણામે ચિત્રકળાની દિશામાં ગુજરાતને ગૌરવ લધું સ્થાન મળી ચૂક્યું છે. ગુજરાતના ચિત્રકારોની કેટલીક અસલ કૃતિઓ એકી સાથે જોવાનો પ્રસંગ એ સાહિત્યપરિષદનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. અનેક તરફથી આપણી ચિત્રકળાની ફૂલછાંય જરૂર ભરાતી જાય છે એમ અહીં ગોઠવેલા નમૂનાઓ ઉપરથી જરૂર લાગે છે.

વધારામાં સર ચિત્રભાષની ગૃહશાળાનાં ચિત્રો કેળવણીની દૃષ્ટિએ ખૂણી નવીનતા બતાવે છે. ચિત્રકળાની સાથે સાથ ફોટોગ્રાફી ના કળારૂપે સુંદર નમૂના ચૂકવામાં આવ્યા છે. શ્રી ફિરીદસિંહજી જોરાવરસિંહજી ગોહેલે ફોટોગ્રાફીદાર જાયાચિત્રોની કળામાં ખાસ પ્રવીણતા કેળવેલી જોવાશે. બીજા ઉત્સાહી વિદ્યાર્થી વર્ગના ફોટોગ્રાફીના, વિવિધતા અને ચિત્રપ્રસંગો રમણીય આકર્ષણ કરે એવા છે.

પશ્ચિમ મૌરાણના આમ્મપાનો આલેખનાર પોરબંદર નરેશના કલાકાર ભાષ શ્રી નારજી તેજ ખેર, આવીસ વર્ષના યુવાન ધેડીઆ કોળ શાંતિના કલાકાર છે, એમના વિશાળ સંગ્રહમાંનાં આ કેટલાંક પાત્રો અહીં રજુ થાય છે.

સ્વ. કલાપીના કાબોમાં ચિત્રોદ્દીપક સામગ્રી પુષ્કળ છે જતાં એમના કાબોમાંથી પ્રસંગે લઈ ચિત્રો દોરવાની જે હરિફાઈ જાહેર કરવામાં આવી હતી તે માટે રજુ થયેલાં ચિત્રોની સંખ્યા અને કક્ષા જોઈએ તેટલી સંતોષકારક ન જણતાં હરિફાઈની મુદત લંબાવવામાં આવી છે; એનો લાભ બીજા ચિત્રકારો લે એવી સંચલકોની આસા છે.

ખંડ ચોથો-કલાપી મંદિર.

કલાપી મંદિરની કલ્પના આવકારદાયક છે. સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરો, કવિઓ અને શોધકોની જીવન સામગ્રી આવી રીતે એકઠી કરવાનો રિવોજ બીજા દેશોમાં તો ઘણા વખતથી છે. આ સ્થળે ગુજરાત એ સંસ્કૃતમાં પહેલ કરે છે.

સ્વ. કલાપીનાં સંસ્મરણો જગાવતું આ ગૃહ તેમના સંપર્કમાં આવેલી બહુવિધ સામ-ગ્રીથી ભરપૂર છે. કેટલીએક છત્રીઓ તથા કર્નીયરો અને કુટુંબી જનોના ફોટોગ્રાફો, પરિચિત જનો ઉપરના પત્રો વગેરે તેમના સાહિત્ય ઉપર અતુરાગ ધરાવનારાઓને રોમાંચ અને નવીન કલ્પનાઓ જગાવે તો નવાઇ નથી. આટલી બધી વસ્તુઓ એક સાથે ગોઠવાયેલી જોઇને કાંઈને પણ આ મંદિરનાં દર્શન હૃદયોત્તજક લાગશે.

મંદિરમાં મૂકેલી દરેક વસ્તુ સાથે વિવરણ આપેલું છે તે વાંચવાથી વધારે વિગત મળી શકશે.

ખંડ ૫ મો.—

આ ઓરડામાં પાલીતાણા તથા ગોંડલના અનાયાચરોના અને સોનગઢ ગુરુકુળના બાળકોથી તૈયાર થયેલ વસ્તુઓ તથા નવયુગના પડ્યા પાડતાં ચિત્રો અને સૂત્રો તેમજ વણાટ, ગુંથણ, શિક્ષણ, વગેરેના નમૂના જોવાશે.

અહીં ગોંડલનાં આપણાં ચર્મવાલો તથા નંતુવાલો વખતે ખ્યાન તો નહોં ખેંચે પરંતુ તેથી તેની મંગીત છેડવાની શક્તિ જરાપણ અદ્ધ થતી નથી. મંગીત-પ્રિય જનો જરૂર તેને સત્કારશે.

ખંડ છઠ્ઠો પહેલે માળે—

દાદર ચડતાં આ પુરાતત્ત્વ વિભાગમાં ભાવનગરના આર્ટનમ્યુઝીયમનું નામ તમારી નજરે ચડશે.

ભાવનગરનું આર્ટન મ્યુઝીયમ એટલે પુરાતત્ત્વ અને પ્રાચીન શોધખોળનો ખજાનો. આ વિભાગમાં નજરે તરી આવે તેવી નીચે પ્રમાણે વસ્તુઓ છે:

ઉપયુક્ત મ્યુઝીયમનો અમૂલ્ય પુસ્તક સંગ્રહ જેમાં ગ્રીકિથ્સ કૃત અજંટાનાં અતિ દુર્લભ ચિત્ર પેકેટ બે મોટાં પુસ્તકો છે, જેની પ્રતો અપ્રાપ્ય ચિત્ર જવાથી પુરાણમાં તેની કિંમત રૂ. ૧૦૦૦ જેટલી અંદાજ છે તે, તથા જગતના મહાન શોધક ઓરેલ્સ્ટ્રીન તથા હિંદના પ્રાચીનશાસ્ત્રી કર્નોગહામના બેનમૂન ગ્રંથો મળ્યા છે તે જેમ શકાય છે, અન્ય પ્રાચીન લેખ સંગ્રહોનાં મૂળ સ્વરૂપ હોયેલાં તેમજ અસંખ્ય પ્રતોમાંથી સંગ્રહ કરેલાં પેકેટ અથર્વવેદનાં કારિમંદી લિપિમાં દાથે લખેલાં પાનનાં પણ મમાવેશ યાવ છે. ઉપરાંત વક્ત્રબી-કાસનાં અસંખ્ય તામ્રપત્રોથી આપણા દેશના ઇતિહાસનાં અપૂર્વ માધનો સ્વદષ્ટિએ નિરખવા મળશે.

આજ વિભાગમાં કાઠિયાવાડની ચિત્રકળાના અભ્યાસયોગ્ય નમૂના અને ૧૯ મી સદીના જીવનના પોશાકો તથા યુદ્ધચિત્રો રજુ કરતા ભાવનગરના કોર સારુંજ વખતસિંદહ ઉર્ફે આતાલાઈની ચીતરણની લગાધના નમૂના દિવાલપરની દારમાગામાંથી જોઈ શકાશે. લગાઈ પ્રસંગનાં બેનમુન ચિત્રો શિહોરના દરવારમંડળી દિવાલો ઉપર આજે દહ નાનગ દોષ તેવાં જોઈ શકાય છે તે ચિત્રો ઉપરથી આસ બનાવવામાં આવેલાં ચિત્રો ખ્યાન ખેંચ્યા.

એમની કળાકારીયરી પોપણ અને અન્વેષણ અવશ્ય માગે છે.

આરીનું ભરત ભરેલ ટોપીઓ પોલકાં વગેરે આ ધંધાનો સુંદર ખ્યાલ આપશે.

અંદરના ભાગમાં મખમલ ઉપર ઘણી સરસ યોજના વાળું ભરતકામ દેખશે. આ વિભાગને સમૃદ્ધ કરવામાં અમરેલીની મહિલા વિદ્યાલયની બહેનોની ચિત્રકળાએ, ધોરાજીની કન્યાશાળાના નમૂનાએ તેમજ કાઠિયાવાડનાં બીજાં ભાષ બહેનોએ પોતાનો ફાળો આપેલ છે.

આજ વિભાગમાં પોરબંદરની બાધણીઓ જોવાથી તે હુન્નર હજીપણ કેટલું જીવન ધરાવે છે તથા તેમાં કેટલી કળા છે તે પ્રત્યક્ષ થશે.

ખંડ ૩ જો, ચિત્રકળા વિભાગ—

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ચિત્રકળાને રાષ્ટ્રની અસ્મિતા અને સંસ્કારના પ્રતિનિધિત્વનું માન મળેલું. એ વેળા તો શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી મગનલાલ શર્મા, શ્રી ત્રિજીવન પટેલ અને શ્રી પુરુષોત્તમ મથુરાદાસના ચિત્રો એજ આપણે ખજાનો હતા; પણ એ લાંબા અતરાય પછીના દાયકામાં આજે જેમણે તો એક બીજામાંથી મોડું એવું વૃક્ષ શાક્યું ફૂલ્યું છે, જ્યોતે જ્યોત પ્રગટી છે; જેને પરિણામે ચિત્રકળાની દિશામાં ગુજરાતને ગૌરવ લયું સ્થાન મળી ચૂક્યું છે. ગુજરાતના ચિત્રકારોની કેટલીક અસલ કૃતિઓ એકી સાથે જોવાનો પ્રસંગ એ સાહિત્યપરિષદનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે. અનેક તરફથી આપણી ચિત્રકળાની ફૂલછાંય જરૂર ભરાતી જાય છે એમ અહીં જોઈવેલા નમૂનાઓ ઉપરથી જરૂર લાગે છે.

વધારામાં સર ચિત્રભાષીની શૃદ્ધશાળાનાં ચિત્રો કેળવણીની દૃષ્ટિએ ધણી નવીનતા બતાવે છે. ચિત્રકળાની સાથે સાથે ફોટોગ્રાફી ના કળારૂપે સુંદર નમૂના ચૂકવામાં આવ્યા છે. શ્રી કિરીટસિંહજી જોશીવરસિંહજી ગોહેલે ફોટોગ્રાફીદ્વારા હાયાચિત્રોની કળામાં ખાસ પ્રવીણતા કેળવેલી જોવાશે. બીજા ઉત્સાહી વિદ્યાર્થી વર્ગના ફોટોગ્રાફીના, વિવિધતા અને ચિત્રપ્રસંગો રમણીય આકર્ષણ કરે એવા છે.

પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્યપાત્રો આલેખનાર પોરબંદર નરેશના કલાકાર ભાષ શ્રી નારણ તેજ ઝેર, માવીસ વર્ગના યુવાન ઘેડીઆ કેળ શાંતિના કલાકાર છે, એમના વિશાળ સંગ્રહમાંનાં આ કેટલાંક પાત્રો અહીં રજુ થાય છે.

સ્વ. કલાપીના કાબોમાં ચિત્રોદ્દીપકે સામગ્રી પુષ્કળ છે છતાં એમના કાબોમાંથી પ્રમંગે લઇ ચિત્રો દોરવાની જે હરિશ્ચંદ્ર બહેર કરવામાં આવી હતી તે માટે રજુ થયેલાં ચિત્રોની સંખ્યા અને કક્ષા જેમણે તેટલી મંતોપકારક ન જણાતાં હરિશ્ચંદ્રની યુદ્ધ લંબાવવામાં આવી છે; એનો લાભ બીજા ચિત્રકારો લે એવી સંયલકાની આશા છે.

ખંડ ચોથો—કલાપી મંદિર.

કલાપી મંદિરની કંપના આવકારદાયક છે. સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરો, કવિઓ અને શોધકોની જીવન મામત્રી આવી રીતે એકઠી કરવાનો રિવાજ બીજા દેશોમાં તો ઘણા વખતથી છે. આ રીતે ગુજરાત એ સંપ્રદાયમાં પહેલ કરે છે.

વિભાગમાં સ્થાન અપાઈ છે. આ પુસ્તકોમાં કાવ્યો, નાટકો, ચરિત્રો, મંત્ર તંત્ર મંથા, યુત્રો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત ધોરાજી જૈન લાંડાર તરફથી પાંચસો વર્ષ પહેલાં લખાયેલું સચિત્ર કદપસૂત્ર આવેલ છે, તેમજ શ્રી વિશ્વનાથ તરફથી નેવું વર્ષ પૂર્વે લખાયેલ ભાગવત તથા સિદ્ધાંતમાર રણુ યજ્ઞેલ છે.

ખંડ ૮ માં કાઠીગૃહ—

શિક્ષણ વિભાગમાંથી નીકળતા કાઠિયાવાડની વિશિષ્ટતામાં પ્રવેશ કરશે. આ ઓરડામાં કાઠીની ધરવખરી તથા રાયરચીલાં જોવામાં આવશે. આ સાહિત્યનું વર્ણન અશક્ય છે, જોવાથી જ તેની કલામયતા પ્રત્યક્ષ થાય. આ આખો સરંજામ ચીતળના શ્રી રાણીગવાળા સાહેબની જાત મહેનતથી જોઈવાયેલ છે. તેમાં બાબરા, હડાળા અને વડીઆ તરફથી આવેલ શણગારના નમૂનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

અહીં ભાવનગરના મરહુમ મહારાજ સાહેબે ખાસ શોખથી પોતાની દેખરેખ નીચે ખનાવેલ હરણનાં શિંગડોનાં હિંડોળો આંખને ઠારશે.

ખંડ ૯ માં વસ્ત્રકળા—

કાઠીગૃહમાંથી નીકળતાં ઉદ્યોગમંદિરની ચીજો જોશે. તેમાં નીચે મુજબ નમૂનાં છે. કાઠિયાવાડની ભૂમિમાં પાકેલી સાડાઆઠ હાથ લાંબી મઠીયા જાતની વણની વરખડી અને તે મઠીયા કપાસમાંથી હાથ કાંતણુ પીજણના કામથી તૈયાર કરાવેલા નિત્ય વપરાશના વસ્ત્રના નમૂનાઓ, હજી સુધી હિંદુસ્તાનની મોક્ષે નથી કરી શકી તે મંગળ મુદ્રતની ચુદ્દી, ઉદ્યોગ મંદિર આપે છે. ઉપરાંત પરચુરણ ધર વપરાશની અને પહેરવેશની ભાતીગળ વસ્ત્રની જાતો, જુનવાણી કળાભયાં રાવળ લોકોએ વણેલા માલડા, ખડીઆ, તથા ખત્રી લોકોના છાપકામના નમૂના, અને એ બધાનું હાઈ સમજાવવા માટે ઉદ્યોગ મંદિરે પ્રકટ કરેલી સ્વદેશી પ્રકાશનની પત્રિકાઓ, ઉપરાંત આ જગ્યાએ કપાસમાંથી કાપડ વણાવી તેને રંગાવી છપાવી અને કપડાં તૈયાર કરી લેવાના, વસ્ત્રસ્વાવલંબનના પાઠ આપવાના મનોરથ સેવતા ઉદ્યોગ મંદિરના આકર્ષક નમૂનાઓ અને તે ગ્રામ્ય જનતાને અતિ સુલભ થઈ શકે છે તે સમજાવતી પુસ્તિકાઓ અને ઉદ્યોગ મંદિરના અંગના ખેડૂતશાળાના નમૂના જોવામાં આવશે.

ઉદ્યોગ મંદિરમાંથી કાઠીગૃહમાં પાછા આવી ડાબા હાથ તરફની ઓરડીમાં જશો અને ત્યાં ગીર તથા મેર વિભાગ નિહાળશે તો નવીનતા જોવામાં આવશે સિંહ, વાઘ, હરણ વગેરેના ચર્મ, વાઘનખ, ચરખી તથા જંગલની ઔષધિની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી પશુપક્ષીનાં અંગ ઉપાંગ ધ્યાન ખેંચશે. મેર જાતિની વિશિષ્ટતા દાખવતા પોશકો જરૂર જોવા જેવા છે.

આ રીતે કાઠિયાવાડ કલા પ્રદર્શન જોવાનું કામ સમાપ્ત થાય છે: પણ તેનાં સંસ્મરણોની સાર્થકતા તો ત્યારે જ થશે કે જ્યારે જોયેલું ઉત્તેજ કાઠિયાવાડની કલાનો વિકાસ કરાવવામાં ધરણુભૂત બનશે. અસ્તુ !

પ્રાચીનકાળમાં જ્ઞાન વ્યાપ્તિના લેખો ત્રાંચાને પત્ર કરતા તેવા તાત્રપત્રો, શિક્ષા લેખો મૂળ સ્વરૂપે તથા નકલ રૂપે અથવા ભાષાંતર રૂપે આ વિભાગમાં જોઈ શકાશે.

ત્રાંચાપિતળનાં વાસણોના ઉદ્યોગ માટે પહેલાં ચિહોર ઘણું મશહૂર ગણાતું તે વખતના નમુના પણ જોવામાં આવશે.

મહુવા તો હાથીદાંત અને લાકડાનાં રમકડાં માટે આજે પણ જાણીતું છે, તે કારીગરીના નમુના વિભાગના ખુણેખુણામાંથી જોઈ શકાય છે. ઉપરાંત એક અજબ કારીગરીના નમુના ૨૫ ઇંચોતરો છે. આખોય સળંગ હોવા છતાં જુદી જુદી રીતે જોડાયેલા હોઈ ખાસ એકજ તરફીય-કળથી ઉઘાડી શકાય છે,

ખાટન મ્યુઝીયમમાં પુરાણાં હથીયારોનો સંગ્રહ થાય છે તે પૈકીનાં કેટલાંક ખાસ હથીયારો પણ આ વિભાગમાં ઉમેરવામાં આવ્યાં છે,

ભાવનગરના રાજ્ય તરફથી ઇંગ્લાંડ મોકલવામાં આવેલ હાથીદાંતનું 'લાલુ' પણ પ્રેક્ષકનું ધ્યાન ખેંચે છે.

ખંડ ૭ માં શિક્ષણ સાહિત્ય—

ખાટન મ્યુઝીયમની વસ્તુઓ તથા ખીજેથી આવેલ હથીયારો જોઈ આગળ ચાલો તો શિક્ષણ વિભાગ તમોને રોષ્ટ્રી રાખશે. તેમાં નીચેની વસ્તુઓ જોશે.

પુસ્તકાલયની પ્રગતિ સૂચક ચિત્રો અને સૂત્રો, ગ્રામ્યપુસ્તકાલયની ફરતી પેટીઓ, ૩૧, ૧૦ માં ૩૧, ૨૦ ની કિંમતનું સાહિત્ય મળી શકે તેવી ખાગસાન પ્રચારની યોજના, અને અત્યારે દુનિયાના કોઈપણ ભાગમાં કેટલા વાંચ્યા છે તે દર્શાવતો ધડીયાળનો ચઢો, ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપનારાં સાધનો, રોઠ રામજી હંસરાજની ખેડુતજ્ઞાનાએ યોજેલી નકશાની તથા પશુ પક્ષીની પઝલ બોક્સ, તથા ગામડાની સ્થિતિ સૂચવતાં દર્પણનાં ચિત્રપટો, અમરેલી સાર્વજનિક પુસ્તકાલયે યોજેલી વર્તમાનપત્રોમાંથી કાપી લીધેલી, કાણુજીવીમાંથી ચિરંજીવી થવા યોગ્ય સાહિત્ય કૃતિઓ, કે. કે. જોશી દ્વારા શિક્ષણનાં સાધનો, હસ્તલિખિત માસિકો.

ગુજરાતના પ્રગતિ પરાયણતાના મનોરથો સેવતા શિષ્ટવર્ગનાં તથા નાનાં બાળકોનાં હસ્તલિખિત સામયિકો, શાંતિના અને જનતામાનના પ્રત્યેનો ઉત્કેશ કરતા મયતાં દૈનિક સાપ્તાહિક, માસિક, ત્રિમાસિક છાપાંઓ.

આજ જગ્યાએ શિક્ષણમાં ઉપયોગી છતાં આવાત થતા માલથી મરતા ગોંડળ કાગામંદિર બનાવેલા શરીર વિભાગો જોવામાં આવશે. તેની પાસે ગોંડલ કેળવણી ખાનાએ તૈયાર કરેલ અંગ્રેજી ગુજરાતી વાચનમાળાઓ અને ઇતર વાચન સંગ્રહ ગોઠવેલ છે.

આ ઓરડામાંજ પ્રાચીનલિપિ ઉપરથી લાલની લિપિ કેમ ચઢે તે બતાવતું પત્રક, અમરેલીમાંથી મળી આવતા મિલ્લાઓ અને તાત્રપત્ર ગરૂ તમને આકર્ષશે.

શ્રી ગોકુલદાસ ગાંધીએ ૩૨ હસ્તલિખિત મુંદર અમરોવાળા, પ્રાચીન અને કેટલાક સચિત્ર એવા ગ્રંથો અને વીસ પ્રાચીન દૃષ્ટિએ મુંદર એવાં, ચિત્રો રજુ કર્યાં છે તેને આ

વિભાગમાં સ્થાન અપાણું છે. આ પુસ્તકોમાં કાબો, નાટકો, ચરિત્રો, મંત્ર તંત્ર ગ્રંથો, સૂત્રો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત ધોરાજી જૈન હંડાર તરફથી 'પાંચસો વર્ષ પહેલાં લખાયેલું' સચિત્ર કદપસૂત્ર આવેલ છે, તેમજ શ્રી વિશ્વનાથ તરફથી નેવું વર્ષ પૂર્વે લખાયેલ ભાગવત તથા સિદ્ધાંતસાર રણુ થએલ છે.

ખંડ ૮ માં કાઠીગૃહ—

શિક્ષણ વિભાગમાંથી નીકળતાં કાઠિયાવાડની વિશિષ્ટતામાં પ્રવેશ કરશે. આ ઓરડામાં કાઠીની ધરવખરી તથા રાચરચીલાં જોવામાં આવશે. આ સાહિત્યનું વર્ણન અસંકલ્પ્ય છે, જોવાથી જ તેની કલામયતા પ્રત્યક્ષ થાય. આ આખો સરંજામ ચીતળના શ્રી રાણીગવાળા સાહેબની જાત મહેનતથી ગોઠવાયેલ છે. તેમાં બાબરા, હડાળા અને વડીઆ તરફથી આવેલ શાશુગારના નમૂનાઓનો સમાવેશ થાય છે.

અહીં ભાવનગરના મરહૂમ મહારાજ સાહેબે ખાસ સોખથી પોતાની દેખરેખ નીચે બનાવેલ હરણુનાં શિંગડાનો હિંગોળો આંખને ઠારશે.

ખંડ ૯ માં વસ્ત્રકળા—

કાઠીગૃહમાંથી નીકળતાં ઉદ્યોગમંદિરની ચીજો જોશે. તેમાં નીચે મુજબ નમૂના છે. કાઠિયાવાડની ભૂમિમાં પાકેલી સાડાઆઠ હાથ લાંબી મઠીયા જાતની વણની વરખડી અને તે મઠીયા કપાસમાંથી હાથ કાંતણુ પીંજણુના કામથી તૈયાર કરાવેલા નિત્ય વપરાશના વસ્ત્રના નમૂનાઓ, હજી સુધી હિંદુસ્તાનની મીલો નથી કરી શકી તે મંગળ મુહૂર્તની ચુંદડી, ઉદ્યોગ મંદિર આપે છે. ઉપરાંત પરચુરણુ ધર વપરાશની અને પહેરવેશની ભાતીમળ વસ્ત્રની જાતો, જીનવાણી કળાભર્યા રાવળ લોકોએ વણેલા માલડા, ખડીઆ, તથા ખત્રી લોકોના છાપકામના નમૂના, અને એ બધાનું હાર્દ સમજાવવા માટે ઉદ્યોગ મંદિરે પ્રકટ કરેલી સ્વદેશી પ્રકાશનની પત્રિકાઓ, ઉપરાંત આ જગ્યાએ કપાસમાંથી કાપડ વણાવી તેને રંગાવી છપાવી અને કપડાં તૈયાર કરી લેવાના, વસ્ત્રસ્વાવલંબનના પાઠ આપવાના મનોરથ સેવતા ઉદ્યોગ મંદિરના આકર્ષક નમૂનાઓ અને તે ગ્રામ્ય જનતાને અતિ સુલભ થઈ શકે છે તે સમજાવતી પુસ્તિકાઓ અને ઉદ્યોગ મંદિરના અંગના એકુતશાળાના નમૂના જોવામાં આવશે.

ઉદ્યોગ મંદિરમાંથી કાઠીગૃહમાં પાછા આવી ડાખા હાથ તરફની ઓરડીમાં જશો અને ત્યાં ગીર તથા મેર વિભાગ નિહાળશે. તે નવીનતા જોવામાં આવશે સિંહ, વાઘ, હરણુ વગેરેના ચર્મ, વાધનખ, ચરબી તથા જંગલની ઔષધિની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી પશુપક્ષીનાં અંગ ઉપાંગ ધ્યાન ખેંચશે. મેર માતિની વિશિષ્ટતા દ્રાખવતા પોચાકો જરૂર જોવા જોવા છે.

આ રીતે કાઠિયાવાડ કલા પ્રદર્શન જોવાનું કામ સમાપ્ત થાય છે: પણ તેનાં સંસ્મરણોની સાર્થકતા તો ત્યારે જ થશે કે જ્યારે જોયેલું ઉત્તેજ કાઠિયાવાડની કલાનો વિકાસ કરાવવામાં કારણભૂત બનશે. અસ્તુ !

ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેમનું નિરૂપણ

લેખક : શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

વીસ વર્ષ થયાં કેટલાક વિવેચકોએ પાત્રો હું કેમ બગાડી મૂકું છું અને તે કેમ ચીતરવાં જોઈએ એ વિશે ઘણું લખ્યું છે. પણ હું કોઈ નિશ્ચયિયો છું. હું એમની પાસેથી ઝાઝું શીખી શક્યો નથી. તેનાં કારણ હું આજે આપું છું.

૧

ઇતિહાસ વિજ્ઞાન છે કે કલા, એનો પ્રાણ મત્સ્ય છે કે કૃષ્ણના, એ શાસ્ત્રીય થઈ શકે કે માત્ર કથા જ રહે—આ મતભેદ ધણો જૂનો અને ન મટે એવો છે. “ઇતિહાસનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર,” શ્રી. ડબ્લ્યુ. એસ. જોન્સન કહે છે, “એના ખરા અર્થમાં—એ આખો ખ્યાલ જ મૂખ્યબોધો છે.” ડૉ. જે. બી. બેરી એથી જોલકું જ કહે છે: “ઇતિહાસ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે—નથી વધારે ને નથી ઓછું.” મહાવિદ્વાનોની આવી માયાફાડ આગળ પામર માનવીનું શું મળું ?

વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર શું ? સત્ય હકીકતોનું અન્વેષણ ને વર્ગીકરણ અને એમના ક્રમ અને પરસ્પર સંબંધના અચલ નિયમોનું દર્શન. હોડ્જે એક્ટન, અર્વાચીન યુગનો મહાસમર્થ ઇતિહાસકાર કહે છે: “વિજ્ઞાન એટલે સરખી હકીકતોના મહાસમૂહને એક સર્વવ્યાપી અનુમાન, એક સિદ્ધાંત, એક નિયમને અનુસાર એવી રીતે ભેગો કરવો કે ભવિષ્યમાં અમુક સંયોગોમાં અમુક જ બનાવ થયા વિના નહિ રહે એમ કહી શકાય.” અને એ પણ એ જ નિર્ણય પર આવે એ કે ઇતિહાસ વિજ્ઞાન ન થઈ શકે.

ઇતિહાસના સામનો સઘ લક્ષાં જ રહેવાના. માનવીની જોવાની, યાદ રાખવાની શક્તિ અત્યંત પરિમિત. એની માનવાની અને અતિશયોક્તિ કરવાની શક્તિને માપ નહિ, એકથી બીજો મોટો જતાં એ વાતનું વતેસર કયાં વિના રહી જ શકે નહિ. એ લખે તો પોતાનો પક્ષ જ સમજાવ કરવા. એવા માનવીની કહેણી ઉપર મત્સ્યનો પાયો રચવા કરતાં તો રેતીમાં બંગરો બાંધો હોય તો વધારે વાર ટકે.

કેટલી ય મદીઓ થયાં પુરાણોમાં લખાવું આવ્યું છે કે ગાળ હરિશ્ચંદ્ર ત્રિશકુંના પુત્ર. વૈદિક માહિત્યમાં એ જ હરિશ્ચંદ્ર વેદમનો પુત્ર, અને ત્રિશકું એક ઋષિ. કૃષ્ણ લગવાનું નથી થયા એમ પોતે કહેવા કરતાં કરોડોને પ્રાણ આપવો વધારે સહેલો થઈ પડે. છતાં એ જીવી ગયા તેના પુરાવામાં જોઈએ તો આટલું જ: એ થઈ ગયા કહેવાય છે તેનો મોઝામાં મોઝા સમય લઈએ તો તેનાથી બે વર્ષ પછી એક ઋષિના શિષ્યનું નામ દેવપ્રપુત્ર કૃષ્ણ છે; અને પાંચમો વર્ષ પછી એક વૈષ્ણવકરણ એનો નામનિર્દેશ કરે છે. અને જે દ્વાપરજો જનમે જ્ય પરીક્ષિતના સમયથી થોડા વખતમાં રચાયાં, અને જેમાં એ ચક્રવર્તીની પ્રશંસા છે. તેમાં નથી એના દાદાઓનું કે મહાભારતનું નામ કે નિશાન !

શ્રી. શ્રી. જયેન્દ્રનાથ લગપાનલાલ દેસાઈ, એમ. એ
ખગ્ગનચી ગુજરાતી સાહિત્ય પગિદ

આજે સિદ્ધરાજ કુમારપાલ માટે ઘણે ભાગે જૈન સાધુઓના પુરાવા છે પણ ભાવ બૃહસ્પતિ, આમિગ આદિ બ્રાહ્મણ પ્રતિસ્પર્ધીઓના પુસ્તકો હયાત હોત તો, અને જૈનોના પુસ્તકો મુસલમાનોએ બાળી મૂક્યા હોત તો ? ને બંને હોત તો પણ, ખરો રાજ કેવો હતો તે પ્રશસ્તિઓ રચવામાં મગ્ન, પોતાના મંપ્રદાયને સુંદર બતાવી સામાને કદરૂપા બનાવવામાં ઉદ્યુક્ત સાહિત્યકારો પર સત્યનો આધાર કેમ રખાય ?

જર્મન કૈસર સમકાલીન છે, પણ એના ઇતિહાસ માટે કયા સાધન લેવા—એના અહંભાવી કથનો, મિત્રરાજ્યોના જૂઠાણા, કે એના જર્મનભક્તોની રચેલી કીર્તિગાથા ? અને એને ખરેખરો પિછાણનાર એની સ્ત્રી, એનો મંત્રી—તેની જીવ્યાની લાવવી કયાથી ? ને લવાય તો એ નિબંધકાપાત છે તેની કસોટી શી ? જાણ્યા ને અજાણ્યા અર્ધસત્યો ને અસત્યો પર ઇતિહાસ રચાયો છે અને બીજી રીતે એને રચ્યો શક્ય નથી ઐતિહાસિક વસ્તુઓની અપ-રેક્ષ, પ્રયોગાત્મક તપાસ શક્ય નથી

નરસિંહ મહેતાએ સં ૧૫૧૨માં રા' માહલિકના ઇસ્ખારમાં કીર્તન કયું. એ હકીકત લખ્યો. એની તપાસ કેમ થાય ? તેને જોનાર કોઈ છે નહિ, કોઈ જોનારની જીભાની પ્રાપ્ત નથી સં ૧૭૩૧-૩૪ માં એક અણુદ લખેના શુદ્ધકામાં કીર્તન થયું તેની લોકકથિતાની નકલ લખી ગયો, અને સંમાં લખાયેલી એની બીજી નકલમાં એ કીર્તનનું વર્ષ સં ૧૫૧૨ આપ્યું છે આ બે હકીકતો પર જેટલા હવાઈ કિ'ના બાધવા હોય તેટલા બાધી શકાય છે પણ ધર્મદ્રુષી રાજા સંતની કસોટી ક્યારે ને કેવા સંયોગોમાં કરે એનો નિયમ કેમ નીકળે ?

કુમારપાલે ગુજરાતમાં અહિંસા પ્રવર્તાવી, એનું ખરું કારણ હેમચંદ્રની પ્રેરણા, કે વૃદ્ધ કુમારપાલનું શૌયશૈથિલ્ય, કે પાસે આવતા મરણનો ભય, કે ગુજરાતીઓની ધર્મભાવના, કે પાટણનાં હવાપાણી—એ જીવજીવિત પ્રયોગો કરી નક્કી થાય નહિ ત્યાં સુધી અમુક જ મંથો-ગોમાં અહિંસા પ્રવર્તે તેવો સાર્વભૌમ સિદ્ધાંત કેમ નીકળે ?

અને ખરું જોતા તો એકે બનાવ બન્યો એવો અણીશુદ્ધ બીજો બન્યો નથી મનુષ્યજીવનનો પ્રવાહ અકસ્માતથી અને ઇચ્છાશક્તિના સ્વેરવિહારથી બદલાતો ચાલ્યો આવે છે. આ બે મહાન તત્ત્વો છે: એનું ન માપ કદાચ અને ન એ એક જ રીતે ફરી દર્શન દે વેતલું પર બહુશર બે દલાક મોડો આવ્યો હોત તો ? જગતના આર્થિક બળોના અણુગણના વહેણો—જેનાથી ગાંધીઅર્વાન કોનકરાં થયા—ફેણુઆરી ૧૯૩૧ માં હતા તેના કરતાં ૫ જાન્યુઆરી ૧૯૩૨ માં ઇંગ્લાન્ડની વિરુદ્ધ ગયા હોત તો ? ગાંધીજીને મરીને પણ હરિજનોને હિંદુઓ રાખવાનું મન ન થયું હોત તો ? આવા અણુધાર્યા અઘરમાતો શુદ્ધ વિશાનના ક્ષેત્રમાં શક્ય નથી

તેમજ જેટલા ઇતિહાસકારો તેટલી ઇતિહાસદષ્ટિ દેખાય છે ઓગસ્ટ કોતે સિદ્ધાંત શોધ્યા, બકચે શોધ્યા, માક્સે શોધ્યા, આજે સુઓવીની ને હિટલર પોતાના લાભાર્થે મિદ્ધાતો શોધાવે છે, ૫૦૬૬ીઓએ લખેલા ઇતિહાસોમાં હિંદ વિગ્દ મિદ્ધાતોના ટગ અડકનામાં આવે છે, જેમ જાપાના મહાત્મા અંબાડિયું બે અંબાડિયા ટકે છે, તેમ આવા સિદ્ધાંતો પેદી બે પેદી ટકે છે—અને પછી લોક તેને હસી કાઢે છે.

વીરથી વસ્તુસ્થિતિ ધડાય છે ? વીરને પૂર્વજો ઘડે છે કે સમયબલ ? ઇતિહાસ ભાવનાથી ધડાય છે કે આર્થિક મૂંઝવણોથી ? લોક શાંતિને સુખથી પ્રેરાય છે કે વર્ગોવિરોધના અનૂનથી ? આવા પ્રશ્નોનો સ્વભાવ પ્રમાણે ઇતિહાસકાર જવાબ દે છે, ને રુચિ પ્રમાણે વાચક તેનો સ્વીકાર કરે છે. આવા પ્રશ્નો એકમેકને પૂછવા કરતાં નચિકેતાની માફક ચમરાળને જ પૂછવા એમ શા માટે ન રાખવું ?

આ બેતાં ઇતિહાસ વિજ્ઞાનની ભૂમિકા પર ન પહોંચી શકે. ભૂતકાલના અવશેષો વર્તમાનમાં પડ્યા હોય-સિક્કા, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, પ્રશસ્તિઓ, સ્થાપત્યના નમૂનાઓ, નોંધો નોંધોપર્યાયો, પત્રો, સમકાલીન માહિત્ય-એ બધાંની વિવેચનાત્મક તપાસ, પૃથક્કરણ ને સરખામણી કેંક અંશે વિજ્ઞાનલક્ષી બની શકે. પણ ત્યારે ઇતિહાસ ઇતિહાસ ન રહે-એ પુરાતત્ત્વ બની જાય.

૩

ઇતિહાસ સાહિત્યની એક કલાત્મક કૃતિ છે.

‘ ઇતિહાસ કલા છે કે કેમ એ પ્રશ્ન પૂછ્યો અને ગંભીરતાથી ચર્ચ્યો એ મનુષ્યની મૂખાંધનો નમૂનો છે. એ બીજું શું હોઈ શકે ? સ્પષ્ટ રીતે એ વિજ્ઞાન નથી; સ્પષ્ટ રીતે એ હકીકતોનો સમૂહ નથી, તેના પરસ્પરસંબંધનું દર્શન છે. અધુરા વેદિયાઓના આડંબર-માંથી આ અમાનુષ વિચારનો ઉદ્ભવ થયો છે. ભૂતકાલ વિશેની હકીકતો, કલા વિના એકઠી કરવામાં આવે, તો તે સંગ્રહ બને; સંગ્રહ તરિકે જરૂર તે ઉપયોગી થાય; but they are no more History than butter, eggs, salt and herbs are an omelette.’^૧ આપણી ભાષામાં ધઉને શેરડી અને દૂધને કંસાર કહી શકીએ તો આવા સંગ્રહને આપણે ઇતિહાસ કહી શકીએ.

એક કૃતિ સાહિત્ય છે, બીજી નથી; એમ શા માટે ? ‘ હુન્નરખાનની ચઢાઈ, ’ ‘ નવસરામની ગરબીઓ ’ ને ‘ ચક્રવાકમિથુન ’ માં સાહિત્યની કૃતિઓ કથી, અને શા માટે ? ‘ હુન્નરખાનની ચઢાઈ ’ લખવામાં દલપતરામનો મુદો પરદેશી હુન્નરના આક્રમણમાંથી સ્વદેશી હુન્નરને બચાવવાનો હતો. ‘ ગરબીઓ ’ લખવાનો નવસરામનો હેતુ નીતિની શિખામણ દેવાનો હતો. કાન્તનો મુદો માત્ર કથન હતું; કથનની સરસતા સાધ્યા વિના એમાં બીજો કેં પણ મુદો નહોતો, કેં પણ હેતુ નહોતો. જો કથન કથનની મરસતા માટે ઉદ્ભવે તે જ શુદ્ધ સાહિત્ય, તે જ શિષ્ટ સાહિત્ય. સ્વદેશી વિદેશીના બેદ જાય, નીતિનાં ધોરણ બદલાય, બાળ-લગ્ન અદરય થાય તોય એ રહેલાવું સાહિત્ય, દેશને કાચથી અસ્પૃશ્ય. ‘ હુન્નરખાનની ચઢાઈ ’ ને ‘ ગરબીઓ ’ એ ઉપયોગી સાહિત્ય છે; એમાં રમિકના સંતોષવા ઉપરાંત બીજા મુદાઓ છે; પણ એ મુદાઓની પરવા વિના એના કથનમાત્રથી રસિકતા સંતોષાય તેટલે જ અંશે એ એ કૃતિઓ શુદ્ધ સાહિત્ય કહેવાય. નગસિંહ મહેતાનાં નીતિભક્તિનાં પદો. નીતિને ભક્તિ દર્શાવવાવા મુદા વીસરતે છતે, ચોતાની સરળતાથી શુદ્ધ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે.

આમ જે ઇતિહાસો માત્ર કથનની સરગતા માટે વંચાયા છે તે બચી ગયા છે. બાકીના બધા ઉધાઠઓનાં ભોજનરૂપ બની, એ ઉપયોગી પ્રજ્ઞની વૃદ્ધિનાં સાધન થયાં છે. ' હેરોડોટસ ' અને ' થુસીડાઇડીસ ' મર્યાદિત ને એક પક્ષી છે; ગીબનનો ' રોમન સામ્રાજ્યની પડતી અને વિનાશ ' નવાં સાધનો મળ્યે આજે અર્ધસત્યથી જ ભર્યો છે; મેકેલેના ' ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસ 'માં, પાને પાને હકીકત ખોટી છે ને દષ્ટિ વિકારી છે; કાલોઇડનો ' ફ્રેન્ચ વિપ્લવ ' મનરૂપી છે;—છતાં બધા આદર્શરૂપ ઇતિહાસો છે, આજેય આનંદ આપે છે; એ પ્રોત્સાહક છે, અને અમર રહેવાના. કારણ કે એ બધા કલાત્મક-કૃતિઓ છે. એમાં કથનથી રસિકતા સંતોષાય છે, એમાંથી ઝરતી ભાવનાત્મક અપૂર્વતા આનંદ પ્રગટાવે છે.

કોઇ પણ મુદ્દો સાધ્યા વિના, ઘણી રીતે અશુદ્ધ કે અસત્ય છતાં ' ચક્રવાકમિથુન ' કેમ સરસ લાગે છે ? એવું કે' એ શું વ્યક્ત કરે છે કે આપણે તેને હૃદયમાં સ્થાન આપવા પ્રેરાઇએ છીએ ? એ કે' તે સાહિત્યકારનો સ્વાનુભવ એ સ્વાનુભવ અનુભવ-રસ પોષવા જ એણે અનુભવ્યો છે; અર્થાત્, એમાં બીજા સ્વતંત્ર મુદ્દા કરતાં સરસતાનો સ્વયંભૂ આનંદ લેવાનો મુદ્દો જ પ્રધાનપદે છે. એને એની રસવૃત્તિએ કલ્પના દ્વારા એકતાનતા આપી અપૂર્વ બનાવ્યો છે. અને એને એવો જ સ્વાનુભવ હું 'લઇ શકું' એવા શબ્દચિત્રોમાં પ્રગટ કર્યો છે.

કલાત્મક ઇતિહાસનાં પણ એ જ અંગ. હેરોડોટસ પોતાના સ્વાનુભવને ગ્રીસ ને ધરાનના મહાયુદ્ધના પ્રસંગો, પાત્રોને કૃત્યો દ્વારા જુએ છે. એની રસવૃત્તિ એ બધી છૂટી-છવાઇ વસ્તુઓને એકતાનતા આપે છે. જ્યાં લિનનતા ને અસંબંધતા હતી ત્યાં શબ્દચિત્રો દ્વારા અભેદ ને શ્રવંત સંકલ્પનાની અપૂર્વ એકતા પ્રગટે છે. એ શબ્દચિત્રો હું 'જેહ છું' ત્યારે એ અપૂર્વતા મારે હૈરે વસે છે, મારી રસિકતા સંતોષાય છે. બૃતકાળનાં પાત્રો અને પ્રસંગોનો મને સરસ રીતે અનુભવ થાય છે, અને તે મારા સ્વાનુભવસંચયને સમૃદ્ધ કરે છે. આમાં જ ઇતિહાસની સરસતા સમાઇ છે.

સંજ્ઞકતાનું રહસ્ય, આ પ્રમાણે, સાહિત્યકારના સ્વાનુભવમાં છે; પાત્રો કે પ્રસંગોના અરાપણામાં નથી. ઇતિહાસકારોના સ્વાનુભવે પોતાના ઓપ પુરાણાં પાત્રોને-થેમિસ્ટોકલિસ, વિલિયમ, ફ્રેડરિક, હેત્રી આદમાને-આપી તેમને મારાં સ્વજનો બનાવ્યાં છે; અને આ સ્વજનોના પરિચયનો અનુભવ આનંદ લેતાં. હું હેરોડોટસનો એશિયા તરફનો દ્રેષ, થુસીડાઇડીસનો પક્ષપાત, મેકેલેની ભૂલો, કાલોઇડની અવાસ્તવિકતા, કુડની દુષ્ટતામાં ઉદારક શક્તિ માનવાનો અંધાપો વીસરી જાઉં છું.

આ ઉપરથી મને એ સત્ય સ્પષ્ટ દેખાય છે :

- (૧) ઇતિહાસમાં સરમતા મને દેખાય છે તે ઇતિહાસકારે સ્વાનુભવમાંથી ઉપજાવેલી એકતાનતાને લીધે છે;
- (૨) જે સ્વાનુભવ ઐતિહાસિક પાત્રોમાં હેતુ, ભાવ, વ્યક્તિત્વ, અને પ્રસંગો સાથેનો શ્રવંત સંબંધ ઉપજાવી તેમનામાં મનુષ્યત્વનો પ્રાણ મૂકે છે.
- (૩) આ પ્રાણ ઇતિહાસકારનો છે, અસલી પાત્રોનાં રચણેશાં હાડકાંમાં ભરાઇ ગયેલો તેમનો પ્રાણ નથી.

રેખાઓ વડે ઘડ્યા ગયા છે: અને તેથી જ મહાભારતનું પાત્રાલેખન ઇત્રીઅઝ જેવું સરસ નથી.

ત્રીજી ભૂમિકાના ઇતિહાસસાહિત્યમાં નવલકથા અને ઇતિહાસ બંને આવે છે. બંનેનો હેતુ એક જ છે—ભૂતકાલીન પાત્રો, કૃત્યો અને પ્રસંગોમાં સ્વાનુભવસિદ્ધ એકતાનતા દ્વારા અપૂર્વતા સમજાવી. પણ નવલકથાકારનું કામ સરલ છે. એ નવાં પાત્રો, કૃત્યો ને પ્રસંગો ઉપજાવી કાઢ્યા સ્વતંત્ર છે. ઐતિહાસિક કૃત્ય કે પ્રસંગોની કાલ્પનિક હેતુથી તે સંકલના કરી શકે છે, અને ચાલુ તે નિરૂપણનાં સાધનો વાપરી શકે છે. ઇતિહાસકાર આધાર વિના નથી પાત્ર કે કૃત્ય મરજી શકે, નથી હેતુ સૂચવી શકે, અને નથી કાલ્પનિક વર્તણૂકને જેવાં નિરૂપણનાં સાધનો ઉપયોગ કરી શકે, નવલકથાકારની કલ્પના અને સર્જકતાને સ્વાભાવિકતાનાં જ બંધનો હોય છે; ઇતિહાસકારની કલ્પના અને સર્જકતાને એ ઉપરાંત ભૂતકાલીન અવશેષરૂપ સાધનોનું કંઈજ બંધન સ્વીકારવું પડે છે. ઇતિહાસને આદિ ન હોય, અને અંત ન હોય; તેનાં મૂળ પુરાણો સમયમાં દટાયાં હોય; તેની કૂંપેશ લાવિયારાં અદ્ધર લટકતી હોય; અને તેનાં બધાં ધડિયાં આપણે ગણી પણ ન શકીએ. એક પ્રસંગ ને બીજાની વચ્ચેના સંબંધ પણ આપણે ગણતી ન હોઈએ. નવલકથા કે કાવ્યમાં તો સંપૂર્ણ એકતાનતા લાગે. ધાર્યાં મૂળ ને ધારી કૂંપેશ આણી શકાય. કાર્યકારણનું બંધ સંપૂર્ણ રીતે જળવાઈ શકે. હેતુઓની શુદ્ધતી તદ્દન સુરેખ થઈ શકે અને લાવનાત્મક અપૂર્વતા બરોબર સર્જાઈ શકે. પરિણામે નવલકથાકાર કરે તેવી સહેલાઈથી ઇતિહાસકાર સરસતા ભૂતિમાન કરી શકે નથી.

અને છતાં બંનેની નેમ એક જ છે.—સ્વાનુભવસિદ્ધ એકતાનતા લાવવાની. એ લાવવા માટે બંને પોતાના સમકાલીન મનુષ્યસ્વભાવના ધ્વનનો જ ઉપયોગ કરે છે બીજાનો ઉપયોગ એનાથી યદ્ય શકે નથી. કારણ કે એમનો સ્વાનુભવ એમની સમકાલીનતાની મર્યાદા ઊઠી શકે નથી. પોતાના અનુભવની, આંતરબંધાની, પરિચયની લઠ્ઠીમાં તથા વિના નવલકથા કે ઇતિહાસનાં પાત્રો બોલી, ચાલી કે જીવી શકે નથી. આ કલાત્મક સર્જનનો મૌલિક નિયમ : સમકાલીન માનવતાના પ્રાણ વિના કોઈ પણ ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક પાત્ર સજીવન થઈ નથી. કાલાંતરનો કોમ્પેલ, એગીલ લુડવીગનો નેપોલિયન, લીટન રૅપ્સોની એલીઝાબેથ, કે પછી વ્યાસનો કૃષ્ણ, કાલિદાસનો દુષ્યંત, શેક્સપીયરનો રીચરડ, લુગોની એન, કુમારનો રીચરડ, ફ્રાંસીસ કે રોની નોન ઓફ આર્ક કે ડુકલેંગરનો જ્યુસ્ટ પોતાના વિધાતાનાં માનસ સંતાન છે. એમની માનવતા એમના કર્તાની છે—નથી તેના પહેલાંની, ને નથી તેની પછીની.

આ દૃષ્ટિથી પ્રેરાઈ, મેં પ્રયત્ન આદર્યો નથી સાધુ ચિતરવાનો, કે ગણાઓ અને મહેતાજીઓને પ્રિય એવાં પ્રણાલિકા ઘડ્યાં દીગલાંઓ ચીતરવાનો, કે શુણ્દેષના શિક્ષા આકારો ચીતરવાનો. હું તો ચીતરવા મર્યો છું—લોકોની ભારતીઓ જેની રંગમાં આવે છે એવાં, ખરા જીવનમાં પ્રેમ કરે છે, યુદ્ધ કરે છે, પાપ કરે છે, તકે છે એવાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો. મારો રસ જીવનતા છે એવા જેલમાં રહ્યો છે, નથી રહ્યો ડહાપણે ઘડ્યાં ધોરણોમાં, નીતિએ ઘડ્યા સિદ્ધિઓમાં અને પાઠ શીખવવાના એ પેદાઓના વિવેચકોના પ્રયત્નો છતાં ઐતિહાસિક નવલકથાને માનવ વ્યવહારના એક પ્રયોગ શિશ્ય-બીજી રીતે દું

ઇતિહાસને ચાર જુદાજુદા પ્રકારમાં વહેંચી શકીએ: લોકકથા, કથા, નવલકથા, અને ઇતિહાસ. ચારેનું મૂળ એક જ છે: ભૂતકાલનાં પાત્રો અને પ્રસંગોને, કલ્પના દ્વારા સ્વાનુભવના રંગથી સરસતા આપી, સજીવન કરવાનો પ્રયાસ. પ્રારંભદશ્યનો પ્રયત્ન તે લોકકથા. તેને ઇતિહાસની આપણી આખ્યા યરોબર લાગુ પડે :

ધર્માર્થકામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતં ।

પૂર્વવૃત્તં કથાયુક્તમિતિહાસં પ્રવક્ષતે ॥

એમાં ધર્માદિ ચાર હેતુ, ઉપદેશનો મુદ્દો અને પૌરાણિક પૂર્વવૃત્ત એની સરસતાને ગૌણ બનાવે છે. જેમ એમાં કલ્પના વધારે જીવંત, જેમ સ્વાનુભવ વધારે સમૃદ્ધ, જેમ સર્જકતા વિશુદ્ધ, તેમ એ પ્રકાર સરસ વધારે થાય.

જસમા ઓડણનો ગરબો એ નગદ્યૈતિહાસિક લોકકથા-લોકવાયકાએ સાચવેલી કદાણી છે. એમાં સત્યનો અંશ નહિ જેવો. એમાં માત્ર પ્રસંગ ને ભાવ, પણ પાત્રોના માત્ર આકાર જ. સિદ્ધરાજ માત્ર જુલ્મી લંપટ રાજાનો આકાર, જસમા એક મજૂરજીનો આકાર; હઝારો જુલ્મી રાજા ને કરોડો લટકાળી મજૂરજીથી તે જુદાં પડતાં નથી.

કોઇ વાર આવી લોકકથાઓમાં પાત્ર આકાર મટી એક ગુણની મૂર્તિ યદ્ય જાય છે-મનુષ્ય કદી થતો નથી એમ, જૂની જૈન ધર્મકથામાં આવાં પાત્રો બહુ મળે છે. હરિભદ્રની 'સમારાધરયા કહા'માં પાત્રો લગભગ એક ગુણની હાલતી ચાલતી પ્રતિમા બની જાય છે. સ્વાનુભવને વિસારે ચૂકવાથી ધર્મકથાની મહત્તા સમવાઈ એમ લેખક માને છે.

જેમ કેટલીક મૂર્તિઓ કારવામાં જડ નિયમો હોય છે તેમ પુરાણોનો સામાન્ય આખ્યાયિકામાં પાત્રો ચીતરવાના નિયમો લાગે છે. રાજા, ઋષિ ને સતીને ત્રણ પ્રણાલિકાબદ્ધ બીજામાં ત્રણ પ્રકારનાં પાત્રો ગોડવી દેવા શિવાય સ્વાનુભવનો બીજો ઉપયોગ નહિ. એમાં નથી કુર્વાસામાં ને વસિષ્ઠમાં ફેર. એક જ ફેર : એક ગુસ્સો થાય ને બીજો શાંતિ જાળવે. મોંઘાતા, સગર ને નહુય બધા એક જ પ્રકારના ચક્રવર્તી. સીતા ને સવિત્રી ને અરુંધતી બધીએ એક જ પ્રકારની સ્ત્રીઓ, નહિ કોઇ ગિદ્દી, નહિ કોઇ તોફાની, નહિ કોઇ જીવંતી સ્ત્રી જેવી. બધાં પ્રતિમારૂપ : સ્વભાવ અને કૃત્યમાં થોડો ફેરફાર ખરો, પણ મનુષ્યસ્વભાવની રૂપાઓ તેમનામાં શોધવી કઠણ થઇ પડે.

કથા એ લોકકથા અને ઇતિહાસ વચ્ચેનું પગથિયું. એમાં પાત્રોને જીવંત રંગ સ્વાધુઓ અર્પવાના પ્રયત્નો સમાયા હોય છે, અને છતાં તેમને આકાર કે પ્રતિમાનાં સ્વરૂપમાંથી કલાકાર છોડવી શકતો નથી. પુરાણોની સારી આખ્યાયિકાઓમાં, કલ્પજીનો રાજતરંગિણીમાં, પ્રેમાનંદદિ કવિઓનાં આખ્યાનમાં, આપણી કેટલીક જૂની દબે લખાયેલી નવલકથા ને નાટકોમાં આ જાતનાં પાત્રો મળે છે. એ એક ગુણ દર્શાવવા, એક નીતિ સિદ્ધ કરવા, રચનામાં આવે છે. કોઇક જ મહાભારતકાર જેવો સાહિત્યસ્વામી કૃષ્ણ જેવા પાત્રને ચીતરતાં મનુષ્યસ્વભાવના મૌલિક રંગો તેમાં પૂરે છે. છતાં સદીઓના સંપાદકો તેને આકાર ને પ્રતિમાની

રેખાઓ વડે ધડકા ગયા છે: અને તેથી જ મહાભારતનું પાત્રોલેખન ઇલેક્ટ્રિક જેવું સરસ નથી.

ત્રીજી ભૂમિકાના ઇતિહાસસાહિત્યમાં નવલકથા અને ઇતિહાસ બંને આવે છે, બંનેનો હેતુ એક જ છે—ભૂતકાલીન પાત્રો, કૃત્યો અને પ્રસંગોમાં સ્વાનુભવસિદ્ધ એકતાનતા દ્વારા અપૂર્વતા સમજાવી. પણ નવલકથાકારનું કામ સરલ છે. એ નવાં પાત્રો, કૃત્યો ને પ્રસંગો ઉપગમવી કાઢવા સ્વતંત્ર છે. ઐતિહાસિક કૃત્ય કે પ્રસંગોની કાલ્પનિક હેતુથી તે સંકલના કરી શકે છે, અને ચાલુ તે નિરૂપણનાં સાધનો વાપરી શકે છે. ઇતિહાસકાર આધાર વિના નથી પાત્ર કે કૃત્ય સરજી શકતો, નથી હેતુ સૂચવી શકતો, અને નથી કાલ્પનિક વાર્તાલાપ જેવાં નિરૂપણનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી શકતો. નવલકથાકારની કલ્પના અને સર્જકતાને સ્વાભાવિકતાનાં જ બંધનો હોય છે; ઇતિહાસકારની કલ્પના અને સર્જકતાને એ ઉપરાંત ભૂતકાલના અવરોધક સાધનોનું કંઠે બંધન સ્વીકારવું પડે છે. ઇતિહાસને આદિ ન હોય, અને અંત ન હોય; તેનાં મૂળ પુરાણોમાં સમયમાં દટાયાં હોય; તેની કૂંપેરો ભાવિમાં અદર લટકતી હોય; અને તેનાં બધાં થડિયાં આપણે ગણી પણ ન શકીએ. એક પ્રસંગ ને બીજાની વચ્ચેનો સંબંધ પણ આપણે જાણીતા ન હોઈએ. નવલકથા કે કાવ્યમાં તો સંપૂર્ણ એકતાનતા લવાય. ધાર્યાં મૂળ ને ધારી કૂંપેરો આણી શકાય. કાર્યકારણમંબંધ સંપૂર્ણ રીતે જળવાઈ શકે. હેતુઓની યુથણી તદ્દન સુરેખ થઈ શકે અને ભાવનાત્મક અપૂર્વતા બરોબર સર્જાઈ શકે. પરિણામે નવલકથાકાર કરે તેવી સહેલાઈથી ઇતિહાસકાર સરસતા ભૂતિમાન કરી શકતો નથી.

અને છતાં બંનેની નેમ એક જ છે,—સ્વાનુભવસિદ્ધ એકતાનતા લાવવાની. એ લાવવા માટે બંને પોતાના સમકાલીન મનુષ્યસ્વભાવના યાનનો જ ઉપયોગ કરે છે બીજાનો ઉપયોગ એનાથી થઈ શકતો નથી. કારણ કે એમનો સ્વાનુભવ એમની સમકાલીનતાની મર્યાદા છોડી શકતો નથી. પોતાના અનુભવની, આંતર્યાયની, પરિચયની ભૂમીમાં તથા વિના નવલકથા કે ઇતિહાસનાં પાત્રો બોલી, ચાલી કે જીવી શકતાં નથી. આ કલાત્મક સર્જનનો મૌલિક નિયમ : સમકાલીન માનવતાના પ્રાણ વિના કોઈ પણ ઐતિહાસિક કે કાલ્પનિક પાત્ર સજીવન થઈ શકતો નથી. કાર્ત્તવ્યનો કોમ્પેક્ષ, એમીલ લુડવીગનો નેપોલિયન, લીટન સ્ટ્રેચીની એલીઝાબેથ, કે પછી વ્યાસનો કૃષ્ણ, કાલિદાસનો દુષ્યંત, શેક્સપીયરનો સીઝર. લુગોની એન, કુમારનો રીશરુદ્ધ, ક્રાંસની કે સોની જોન ઓફ આર્ક કે ડુક્તવેંગરનો જુડુ સસ પોતાના વિધાતાનાં માનસ સંતાન છે. એમની માનવતા એમનાં કર્તાની છે—નથી તેના પહેલાંની, ને નથી તેની પછીની.

આ દૃષ્ટિથી પ્રેરાઈ, મેં પ્રયત્ન આદર્યો નથી સાધુ ચિતરવાનો, કે ગદ્યાઓ અને મહેતાજીઓને પ્રિય એવાં પ્રણાલિકા ધડકાં ટીંગલાંઓ ચીતરવાનો, કે યુજ્જ્વલના કિક્કા આકારો ચીતરવાનો. હું તો ચીતરવા મર્યો છું—લોહીની ભરતીઓ જેની રંગમાં આવે છે એવાં, ખરા જીવનમાં પ્રેમ કરે છે, યુદ્ધ કરે છે, પાપ કરે છે, તરડે છે એવાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો. મારો રમ જીવનના છે એવાં ખેલમાં રહ્યો છે, નથી રહ્યો ડહાપણે ધડકાં ધોરણોમાં, નીતિએ ધડકાં સિદ્ધિમાં. મને પાક શીખવવાના એ પેદાઓના વિવેચકોના પ્રયત્નો છતાં ઐતિહાસિક નવલકથાને માનવ વ્યવહારના એક પ્રયોગ શિવાય બીજી રીતે હું

ઉદ્ભવ્યું. નાટ્યકલાનું મૂલ શ્રવણ ને દર્શન બેમાં છે; નાટક દ્રશ્ય ને શ્રાવ્ય કાવ્ય. અને એનાં પાત્રો જીવંત હોય નહિ ત્યાં સુધી ઓળખાય નહિ; જેણે એક શબ્દના વર્ણન વિના વાર્તાલાપથી જ પાત્રો દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હશે તેને સ્પષ્ટ થશે કે એ રીતે સજીવતા આણવી કેટલી અઘરી છે, અને આણ્યે પાત્રો કેવાં સરસ થાય છે.

પાત્રોએ બોલવું ને કરવું બેઠેએ-એવી રીતે કે એમનાં વ્યક્તિત્વ જણાય, શું થવાનું છે તે તરફ 'રસનું' વહેણ વણું જાય, અને સુસંબદ્ધ કૃત્યો મુખ્ય પ્રસંગની રચના રચે જાય. પાત્રોના વ્યક્તિત્વના પરિપાકરૂપ પ્રસંગોની સંકલના જ્યારે માત્ર વાર્તાલાપ ને કૃત્યો દ્વારા વ્યક્ત થાય ત્યારે નાટ્યકલા સધાય. બનાવોની સંકલના દ્વારા જીવનનો પ્રવાહ દર્શાવે તો સંચલન-action, તેને એરિસ્ટોટલ ટ્રેજેડીનું મુખ્ય તત્ત્વ માને છે. વર્ણનનું સ્થાન આમાં નથી એમ નથી. પણ નાટકનાં Stage-directionsમાં ભાષણો ને ઉપમાપરંપરા તો અક્ષય જ. તેમ જ નવલકથા અને ઇતિહાસમાં એવું સ્થાન મોટું જ રહેવાનું. પણ તે સ્થાન આંતર સ્વરૂપ કે વ્યક્તિત્વવિકાસ દર્શાવવા નહિ. રંગભૂમિ પર પડા, સીનરી, લાઇટ, પહેરવેશ, પાઉડર ને અલિનયનુ જે સ્થાન છે તે સ્થાન નાટ્યકલાત્મક સાહિત્યમાં વર્ણનનું છે, નવલકથા, ઇતિહાસ કે નાટક વાંચનાર આગળ નાટક નથી થતું; છતાં સાહિત્યસ્વામીઓ સૂચક વર્ણનાત્મક શબ્દચિત્રોથી પાત્ર અને કૃત્યના દર્શનને સમૃદ્ધ કરી તેની સજીવતાને મન આગળ તરાવી શકે છે.

જૂનામાં જૂનો દાખલો હોમરના 'ઇલીઅડ' નો છે; એવું લખ્ય નાટક શબ્દચિત્રોની રંગભૂમિ પર ખીણું મળવું અઘરું છે. તાજા દાખલામાં લુડવીગનું જીવનચરિત્ર 'નેપોલીઅન.' એમાં નાટ્યકલાના અદ્ભુત ઉપયોગથી નેપોલીઅનનું ચરિત્ર ગભ મહાકાવ્ય લાગે છે. કુબેરેના ધનભંડાર સાથે આપણી રાંકડી પુંજ બેઠેએ તો રા. વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટના 'વીર નર્મદ' માં આ કલાનું ઉગતું ખીજ જડે છે.

ગુજરાતમાં નાટ્યવૃત્તિ-dramatic sense—બહુ ઓછી છે; આજથી નહિ, પહેલેથી. હૈયચંદ્ર અને તેના શિષ્ય રામચંદ્રે બારમી સદીમાં નાટકનાં ખીજ આ ભૂમિમાં રોપવાના બહુ પ્રયત્ન કર્યા; છસો ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત નાટકોમાં ગુજરાતી લેખકોનાં પચીસેક મળી આવે છે; અગિયાર તો રામચંદ્રે પોતે લખ્યાં. મુ. નરસિંહરાવભાઇ સચવે છે તેમ ઓગણીસમી સદીના કોઇ કવિએ અઠારમી સદીમાં એ ખીજ રોપવાનો અખતરો પણ અજમાવ્યો. રામચંદ્રની પણ નાટ્યકલા અધમ પ્રકારની; અને ૧૨૯૭ થી માંડીને ૧૮૫૧માં શેક્સપીઅરની ગ્રેરણા નીચે નાટકો લખાવા માંડ્યાં ત્યાં સુધી આ કલા આપણે ત્યાં હતી જ નહિ. આજે આપણી રંગભૂમિ નાટ્યકલાની કચર પર રચાઇ છે. અને કેટલાંય નાટકો ને નવલકથાઓ વાંચતાં, મને તેના લીખકો દર્શનાત્મક કલાને પહોંચવાના પ્રયત્ન કરતા શ્રવણાત્મક કલામાં લપસી પડતાં વધારે લાગ્યા છે. મારો પોતાનો અનુભવ પણ એ જ કહે છે. વાચકના ધ્યાન આગળ નાટક કરે એવાં પાત્રો રચવાની મહેનત કરવા કરતાં તેમને રસ પડે એવી રીતે વર્ણવવાની સહેલી રીત પકડી લેવાનું ઘડીએ ને પળે મન થઇ જાય છે-ને ઘણીવાર પકડી લેવાય છે.

અર્વાચીન વિગ્નાનશાસ્ત્રે નિર્જીવ સંતાનો દસ્તીમાં આવતાં અટકાવવા રસ્તા શોધ્યા છે. કોઇ સાહિત્યકારો પર તો કૃપા કરો : નિર્જીવ પાત્રો દસ્તીમાં આવતાં અટકાવવાનો એમને કોઇ તો રસ્તો ખતાવો !

ગાંધીન પાર્કમાં હાજરી આપનાર સરકારી બહેનો

પરિશિષ્ટ ઘ

સને ૧૯૩૩ ના ડિસેમ્બરની તા. ૩૧ મીને રોજ લાઠીમાં મળેલી-

“ શ્રી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ”ના અગીઆરમા સંમેલન સમક્ષ

સ્વર્ગસ્થ ઠાકોરશ્રી મુરસિંહજી (જે ગુજરાતમાં ‘કલાપી’ કવિને

નામે સુવિખ્યાત થયા તેમની) સાથેના પરિચયનાં

જૂનાં સ્મરણો

લેખક : શ્રી. મૂળચંદ આશાસભ સાહ

મહેરખાન પ્રમુખ સાહેબ, કૃપાળુ ઠાકોર સાહેબ તથા શ્રીયુત ભાઈઓ તથા શ્રીમતી બહેનો,

૧. સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનમાં સારો ભાગ લેવાનો તથા તેમાં યોગ્ય વિવેચનો કરવાનો હક મારી માન્યતા પ્રમાણે સાક્ષરોનો છે. તેના કામકાજમાં રસ તો બહારનો ધણો વર્ગ લે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ કાંઈ લેખ વાંચવાનો અને કોઈનો અમૂલ્ય વખત તે નિમિત્તે શોકવાનો અધિકાર સાક્ષર શિવાય અન્ય જનોનો ન હોય એવું મારું મનઃબલ છે.

૨. હું પોતે સાક્ષર નથી. માત્ર જેને સારી કેળવણી કહે છે તે ધન્વર કૃપાથી પામીને તેનો મુખ્ય ઉપયોગ પોતાના પ્રવૃત્તિમય જીવન અર્થે કર્યો હોય, અને વિદ્યાના વિલાસ પર હલ ભાવના ન રાખી હોય, તેવી કોટિના માણસને આપની સમક્ષ આજે ઉભા રહેવાનો, અને પોતાના બે શબ્દો સંભળાવવાનો અધિકાર ન હોય.

પરંતુ જે સ્થળે આ સમાજનું આજે સંમેલન થયું છે, અને જે સ્થળને, જે વ્યક્તિએ કવિતાપ્રેમી વિદ્વદ્વર્ગમાં જાણીતું કરીને આપના સહુનાં મન આટલે સુધી આવવા પ્રેરિત કર્યું છે તે સ્થળ સાથે અને તે વ્યક્તિ સાથેનો કિશોર વયથી મારો પરિચય મને હિંમત આપે છે. ‘કલાપી’ વિશે માહિતી મેળવવાનું સર્વ કોઈ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રેમીને મન થાયજ, અને પરિષદ બ્યારે લાઠીમાં ભરાય છે ત્યારે તો ખાસ કરીને વધારે. ‘કલાપી’ના અને મારો બાલ્યકાલ લાઠીમાં સાથે વ્યતીત થયેલો એટલે એમનાં સ્મરણો હું સ્વાભાવિક રીતે કહી શકું ને તેમાંથી બીજાને રસ પડે એવું પણ મળી આવે. મારા સ્નેહી શ્રીયુત ચંદ્રશંકરભાઈ પંડ્યાના આગ્રહથી અને ઠાકોરશ્રી પ્રદ્વીદસિંહજીના આમંત્રણથી આ જેવીતેવી સ્મરણોજલિ રજુ કરવા પ્રેરાઈ છું.

૩. લાઠીમાં મારી કિશોરવયમાં ‘કલાપી’ સાથેનો સ્નેહ સંબંધ બંધાયો. તેમની સાથે પરી ઉછરતી વયમાં અમે રમ્યા, સાથે ઘોડાં દોડાવ્યાં, ટેનીસ કોર્ટ ઉપર ધણી દરિયાઈ કરી, તેમની સાથે કેટલાંક પાસેનાં સ્થળોમાં ફર્યા, આ ગામમાં સાથે ધણો વખત રહ્યા, જમ્યા, તથા ધણો વિનોદ કર્યો. તેમનાં લગ્ન થયા નાદ તેમને સંપૂર્ણ રાજસત્તા સોંપાવાની તૈયારીના

અગ્રમાં હું એલ એલ. બી. પાસ થયો. તે ઉગતી વયના મંદારણાં તાજ કરીને સ્વર્ગસ્થ પ્રત્યે મારી વાગણી બતાવવાનો તથા તેમને જેવા મેં જાણ્યા હતા તેવા આપ સમક્ષ કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે.

૪. જે મેં બંધ 'કલાપી' માથે જોડાયો હતો તે તેમના સૌજન્ય સપત્ર પુરે તથા પૈત્રે પણ અમારા કુટુંબ સાથે નલાવ્યો છે. અમારી તરફ હાલના ઠાકોરશ્રી પ્રજ્ઞાદસિંહજી તથા તેમના પિતાશ્રી પ્રતાપસિંહજી ધણું હેત તથા કૃપા રાખતા આવ્યા છે. જે સ્થળમાં મારી ઉછરતી વયમા આનંદ લીધો છે ત્યાંની સ્મૃતિ તાજ કરવા તેઓ વખતો વખત બોલાવે છે. તેમનો ભાવ તથા લાગણી એ પણ આ તકનો લાભ લેવાને મને પ્રેરવામાં ધારણુભૂત છે.

૫. મારી સાથેના સહવાસના તથા હેતના જે સ્મરણો હું આપું છું તેમાં મારી અગર મારા કૌટુંબિક જનોની વાત આવવાનો મહત્ત્વ છે. તેથી હું મારી પોતાની જ વાત કરવા ધારણુ રાખું છું એમ આપ મન પર ખ્યાલ નહી કરો એવી આશા રાખું છું.

૬. ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજીને બાળક મૂકીને તેમના પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. તે વખતના પ્રચલિત ધોરણ પ્રમાણે એજન્સી તરફથી રાજ્ય ઉપર મેનેજમેન્ટ થયું હતું.

સને ૧૮૮૬ના ઉત્તરાર્ધમાંના અરસામાં મારા વડીલ શ્રી આશારામભાઈની અહીંના એકઠીંગ મેનેજર તરીકે નીમણુક થઈ.

મારા વડીલે ચાજ લીધો ત્યારબાદ થોડાજ વખતમાં ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજીનાં માતૃશ્રી બાઈ રામબા સ્વર્ગવાસી થયાં. રાજ્યકર્તા સુરસિંહજીની જાતની સંભાળ લેનારને એ રીતે દેવે તેડી લીધાં. બાબાપના જાતનો અભાવ જેમ સામાન્ય જનતાને દુઃખદાયી છે તેમજ રાજપાટ બોગંવનાર રાજવીઓને પણ હોય જ, કુખંતા પ્રકારે જુદા હોય એટલુંજ.

બાઈશ્રી રામબા મારા વડીલને તે લાડીમા આવ્યા તે પહેલાંથી જાણતા હતા. તેમના ઉપર એમનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેમજ ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજીના તે વખતના માસ્તર રા. ત્રિજીવન જગજીવન જની (જે હજી ધ્રુવરૂપાથી હમ્મત છે તેઓ) પણ તેમના વિશ્વાસ અને વફાદાર નોકર હતા. મારા વડીલને તથા જની માસ્તરને બાલ ઠાકોર સાહેબની જાતની સંભાળ લેવા બાઈશ્રીએ તેમના છેલ્લા મંદવાડમાં ભલામણ કરી હતી.

વળી બાઈશ્રી રામબાએ તે વખતે ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજીને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું કે, મેનેજર તરીકે આશારામભાઈ કાયમ થાય તેવી વ્યવસ્થા જોરા અમલદારોને કહેવાય તેવી રીતે કહીને, કર્યો.

મરણ પચારીએ પડેલાં માતૃશ્રીએ જે કાંઈ લલમણ કરેલી તેનું પાલન મરદુમ ઠાકોર સાહેબે (રાજકીય વાતાવરણમાં જેટલે અંશે જની શકે તેટલે અંશે) કયું હતું.

ઠાકોર સાહેબ સુરસિંહજી એટલા કિશોરવયના હતા છતાં પોતાનો માતૃભક્તિનો આદર્શ કેટલો ઉંચો હતો તે પોતાના આસાંકિત વર્તનથી સચોટ રીતે સ્પષ્ટ રહ્યા હતા. 'કલાપી'નું હૃદય નૈસર્ગિક રીતે ઉંચી 'પેટિનું' હતું, એ તો એમના સમગ્ર જીવનમાંથી પડે પડે ત્રીતી સાથ તેમ હતું.

૭. અને ૧૮૮૬ ના માર્ચ-એપ્રિલ માસમાં મારો પ્રથમ પરિચય દાકારશ્રી સુરસિંહજી સાથે થયો. અને જે સ્નેહ તે વખતથી અંધારો તે અસપરસ જીવન પુર્યંત કાયમ રહ્યો.

તે વખતે હું કેલેજમાં પ્રીવીઅસ ક્લાસમાં (જેને હાલ F. I. A.) કહે, છે તેમાં હતો. પ્રીલિમિનારી પરીક્ષા આપીને ' વેકેશન ' દરમ્યાન, યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા આપવા જતાં પહેલાં, હું પ્રથમ લાડી ગયો. તે વખતે મારા સ્વર્ગસ્થભાઈ લલ્લુભાઈ હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા. દાકારશ્રી તે વખતે રાજકુમાર કેલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા, અને વેકેશન નિમિત્તે લાડી પધાર્યા હતા. રાજકુમાર કેલેજના તે વખતે પ્રિન્સિપાલ શ્રી. મેકમોલ્ટન સાહેબ હતા.

તે વખતથીજ અમે બેઠિનાં મન અસપરસ આકર્ષાયાં હતાં. હું તે વખતે માત્ર ૧૭-૧૮ વર્ષની ઉમરનો હતો. અને, કોઈ પણ વ્યક્તિ પરત્વે અભિપ્રાય બાધવાને અગર દર્શાવવાને અધિકારી નહોતો. દાકારશ્રી સુરસિંહજીના પ્રથમ મમાગમથીજ તેમનું નિરલિ-માનપણું, તેમની માદાઈ અને તેમનું નિખાલમપણું સર્વ કાંઈના મનપર છાપ પડે તેવું હતું. પોને રાજ છે, મોટો છે, અન્યજનો ઉતરતા છે, તેવા પ્રકારના વિચારો અગર જેને ' અતડાપણું ' કહીએ તેવો કિંચિત્ પણ ભાવ તેમનામાં મૂળથીજ નહોતો. મમાગમમાં આવનાર માણસને તેમનાથી અંતર રહે તેવું કાંઈ કારણ તે આપતાજ નહિ. તેમની બલમ-ન સાધ તે અપૂર્વ તે વખતથીજ હતી.

તેમનાં માતૃશ્રીના સ્વર્ગવાસનો તાજો ધા હોવાથી જોઈએ તેવો આનંદ તેમના મુખ ઉપર તે વખતે નહોતો.

૮ તે સમયમાં રાજકુમારો માથે તેમનાં દરેકના રાજ્ય-તરફથી નીમાયેલ એક માસ્તર રાખવાનો શિસ્તો હતો તે વખતે ' કલાપી 'ના માસ્તર રા. ત્રિજીવન જગજીવન જનની હતા. તે રાજ્યના જૂના વફાદાર નોકર હતા. દાકાર શ્રી સુરસિંહજીની મંભાગ ધણી કાળજી-પૂર્વક તેઓ રાખતા; અને બાઈશ્રી રામબાએ ધ્વજા બતાવેલી તેવું યથાર્થ પાલન કરતા. તે માસ્તર શુદ્ધિશાળી અને હોશીઆર હતા. તેઓ જો કે હાલના જમાનાને ધોરણે બહુ કેળવણી પામેલા નહોતા; પરંતુ તેઓ કારસી, અંગ્રેજી, ને માર ગુજરાતી જાણતા હતા. ખાસ અગત્યનું તે એ હતું કે વિદ્યારેખી હતા. મહત્વન તથા ધર્મ ઉપર પ્રીતિવાળા હતા. તેવા ગુરુને મહત્ત્વસ પછી ' કલાપીને ' મસ્કારી બનાવવામાં મદાબૂત થયો હશે.

૯. સને ૧૮૮૭ થી ૧૮૯૦ મુધીમાં આર્ટસ કોલેજમાં મારો અભ્યાસ દોવેજમાં આવ્યો. તે દરમ્યાન દર વર્ષની બેઉ વેકેશનમાં અમે બેઉ ભાઈઓ મારા વડીલ પાસે લાડી આવતા,

તે દરેક વેકેશનમાં ' કલાપી ' સાથે સખાભાવથી મળેતા, અને તેઓ પછી અમે બેઉ તરફ ધણી પ્રેમ ધરાવતા.

૧૦ વેકેશનમાં વગભગ મનત સુવારે તથા મોજે ટેનીસ સાથે રમતા, અગર થોડેસ્વાર યાદ સાથે ફરવા જતા. સુરસિંહજી ગ્લોબલે માદા હતા. પરંતુ રાજની હેતુથી, વેલવ તેમને પ્રિય હતો. સાધારણ અગર હવડી યોગ તેમને ગમતી નહિ. પોતાની સ્વાગીના ઘોડા, જીન,

ગાડી, તેમના ઉપયોગની દરેક વસ્તુ ઉંચી જાતની પોતે પસંદ કરતા. તેમના શોખ ઉંચી ભૂમિકાના હતા.

ટેનીસનો તેમને ખાસ શોખ હતો. અમે બે લાઘ લાઠી આવતા થયા તે પહેલાં ટેનીસ રમવાની પૂરતી સંખ્યાની ખામીથી અહીં ટેનીસ કોર્ટ નહોતું, પછી તે બનાવવાનું. ટેનીસની રમતનો તમામ સામાન મંગાવવાનો. તે ટેનીસ કોર્ટ કરાવવા તથા ટેનીસની રમતનો સામાન મંગાવવા પ્રસંગે તે વખતને ધોરણે તે ૧૮૭૫ બજેટમાં નહિ હોવાથી, અગર કોઈ હિસાબી આરિફીને કારણે (તેની તપશીલ હાલ મને બરાબર યાદ નથી) તે વસ્તુઓ મંગાવવામાં કંઈક મૂશ્કેલી આવશે તેવું ઠીકરશ્રીને પ્રથમ જણાવવામાં આવ્યું. પરંતુ તેમને કસરત તથા રમત ઉપર લાવ તેથી અને અને બધા સાથે રમી શકીએ, તે ભાવનાથી તે પોતે મારા વડીલને તેને સાર ખાસ મળ્યા અને મુખ્ય તાર કરીને ટેનીસની રમત સાર તમામ વસ્તુઓ મંગાવવા ગોઠવણ કરી હતી. ટેનીસ કોર્ટ પણ તાબડોતોબ તૈયાર કરાવવાનું હતું તે હજી મને યાદ છે.

૧૦. તે વખતના સહવાસની સ્થિતિ તાજ કરતાં ' કલાપી 'માં નૈસર્ગિક ગુણો ઉંચા પ્રકારના હતા, તે ભાવના મન ઉપર તરી આવે છે.

તેમને કોઈ હલકા માણસનો સહવાસ ગમતો નહિ. કેળવણી પામેલા અને સદાયરણી મનુષ્યોને મળવાનું અને તેમનો સમાગમ કરવાનું તે ચહાતા.

શિકાર, દારૂ, વગેરે જે વસ્તુઓ કોઈ રાજ્યોને લતમાં નાંખી દે છે તેનો તેમને ખ્યાલ પણ આવતો નહિ. ' કલાપી ' તો રાજવીઓમાં પણ વિરલ રાજવી હતા. ખરેખર, રાજવીના દેહમાં કોઈ ઉન્નત આત્મા અવતર્યો હશે !

૧૧. રાજકુમાર કોલેજમાં અપાતા શિક્ષણ વિષે અમે જાણ્યો તેમને કોઈ વખત ઉત્કંઠાથી પૂછતા. ત્યાં કેટલું ગુજરાતી તથા ઇંગ્લેશ શિક્ષવાય છે તેનો ખ્યાલ કાઢ્યાવાડની પ્રજાને તો છે; અને જે સંસ્થાને ' કોલેજ ' એવું નામ આપ્યું છે તેમાં કેટલી ઉંચી કેળવણી અપાતી તે પણ અજ્ઞપણું નથી. તે કોલેજમાં પાસ થઇને નોકમેલી બ્યકિનઓ પોતાની મેજે કેટલું સાફ ઇંગ્લેશ ગુજરાતી લખી શકતા અગર લખી શકે છે તે પણ સુવિદિત છે. તેમનાં મન તથા બુદ્ધિના વિકાસ પણ કેટલી કોટિએ પહોંચેલા હોય તેનો અનુભવ કાઢ્યાવાડની પ્રજાને તથા તે પુરુષોથી પરિચિત ગૃહસ્થોને થયેલો હોવા જોઈએ.

તે ઉપરાંત તો ત્યાં અપાતી કેળવણીની ખરી અસર રાજવીઓ ઉપર થી થાય છે તે ખાસ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ' કલાપી ' પોતે તે સમયે પણ કહેતા હતા કે રાજકુમાર નહાનો, હોય ત્યારથી ગોરા લોકોને માનની દૃષ્ટિએ જોવાની, તથા તે મોટા અને ઉપરી જવા હોય તે ભાવના કેળવવાની ખાસ અસર કોલેજમાં અપાતી કેળવણીની છે.

આપણા દેશના રીતરિવાજ તરફ અણગમો ઉત્પન્ન કરવાનું અને રહેવાની શૈલીમાં પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાનું પણ ત્યાંથી શિક્ષવાય છે તેવું તે કહેતા.

' કલાપી 'ની તે વખતે જે ઉંમર હતી તે સમયે ઉપર પ્રમાણેના જે પુરુષ વિચારો

ધરાવે, અને પોતાના મનથી તે પોતે કેવા સંજોગોમાં ઉછરે છે તેનો યથાર્થ ખ્યાલ બાંધી શકે તે ઇશ્વરદત્ત બક્ષિસ !

૧૨. સને ૧૮૮૭ ના ઉત્તરાર્ધમાં હાકોર શ્રી સુરસિંહજીની આંખોમાં ખીલનું (Granulation) દરદ થયું, અને તેમની આંખો ઉપર અસર કરી. એ દરદની તેમને અસર થઇ હતી તે તેમને મળનાર અને જોનાર માણસ તેમના જીવનના છેવટના ભાગ સુધી પણ ટુરત કહી શકે તેમ હતું. તેમની છેવટની જખીઓ જોવાથી પણ જણાશે કે તેમની આંખો જોષએ તેવી સારી નહોતી. રાજકોટમાં સારા Oculistની ખામીથી તેમને મુંબઈ જવું પડ્યું. ત્યાં ચર્નિશિડ રોશનની સામે આવેલા સર આદમજી પીરભાઈ સેન્ટે-રિઅમમાં જે વિભાગ તે રોહના મહેમાનો માટે અલગ રાખવામાં આવતો હતો ત્યાં રહ્યા. તે વખતે હાકોર સાહેબ, સર આદમજીના મહેમાન હતા. ત્યાં લગભગ ચાર માસ રહેવાનું થયું. હું પણ તે વખતે વિક્ટોરિયા ગાર્ડન સામેની “ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ ”ની હોસ્ટેલમાં વિદ્યાર્થી તરીકે રહેતો હતો, અને મારું તેમને મળવાનું વખતો વખત થતું. મુંબઈના નિવાસ વખતે તેમના મારત્તર જાની પણ તેમની સાથે હતા તેમની સારવાર તે વખતે સુવિખ્દાત આપના દાકતર ડૉ. મેકેનોઈ કરના હતા. મુંબઈના નિવાસ દરમ્યાન તેમને સર આદમજીના દોકરાઓ સાથે ધણે મૈત્રીભાવ જોડાયો અને તે સંબંધ જીવન પર્વત સત્યવાઇ રહ્યો હતો.

૧૩. કોલેજના પ્રિન્સિપાલની સૂચનાને માન આપીને તેઓ ધણું કરીને સને ૧૮૮૮ ની ઉનાળાની રજા માળવા મહાબળેશ્વર ગયા હતા અને ધણે ભાગે વડીઆના મરહુમ બાવાવાળા સાહેબ તેમની સાથે હતા અને તેઓ એકજ બંગલામાં રહ્યા હતા.

વેકેશનમાં અમારે સાથે રહેવાનો જે નિયમ હતો તેમાં આટલો અપવાદ થયો હતો.

૧૪. મારો માગણીને માન આપી હાકોરશ્રી સુરસિંહજી તથા અમે સૌ એક વખત નાતાલની રજામાં ગઢે ગયા હતા. ધણું કરીને તે સને ૧૮૮૮ નું વર્ષ હતું. ગઢમાં ચાર દિવસ ધણા આનંદમાં સાથે રહ્યા હતા. વિદ્વાન સંસ્કારી સંતોનો તે વખતે તેમણે સહબોધ મંલિઓ હતો. તેમજ સ્વામીનારાયણના લખ્ય મંદિરમાં બેસીને શ્રી ઝોષીનાથજીની સમક્ષ ગાયનકળામાં નિખ્યાત સાધુ શ્રી કૃષ્ણસેવાદાસજીના મુખથી હરિષ્ઠીર્ષને સાંભળવાનો અપૂર્વ લાભ લીધો હતો. તે વખતનો આનંદ જુદા જ પ્રકારનો હતો, તે સ્મરણમાંથી જુંસાય તેવો નથી.

૧૫. રાજકુમાર કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો થયાના અરમામાં સને ૧૮૮૯ ની આખરમાં તેમનાં લગ્ન થયાં. (૧) એક બાઇ કચ્છમાં આવેલા રોહાનાં રાજપુત્રી: તેમને પોતે પાછળથી ‘ રમા ’ નામ આપ્યું હતું. (૨) બીજા બાઇ તે કોટડા રાજનાં પુત્રી અને હાકોરશ્રી મૂળવાળાં બહેન, તે બેઉ સાથે ખાડેથી લગ્ન કરવા યોગ્યતા ગયાં હતાં, અને છેવટની લગ્નક્રિયા તળ લાઠીમાં જ થઇ હતી. તે વખતે હથેલાળેથી લગ્ન કરવાનો રિવાજ ઓછો પ્રચલિત હતો.

આ પ્રસંગે એક વાત જો કે તે અગત્યની નથી તોપણ આપને જરા રસુજ આપશે એમ માનીને જણાવું છું.

રાજ્યમાં એવો રિવાજ છે કે જે રાણી પહેલાં પોંખાય તે પટરાણીનો દરજ્જો ભોગવે. રોહા રાજ્યનાં જે માણસો લાઠી આવતાં તે વધારે કાર્યકુશળ હતાં, અને રાજકીય વાતાવરણમાં કેમ કામ લેવું તે ઠીક જાણતાં. લાઠીમાં તો મેનેજમેન્ટ હતું, એટલે પ્રાંત ઑફિસર (જે તે વખતે Assistant Political Agent કહેવાતા) જેમ હુકમ કરે તે મુજબ ક્યાં જાણને પહેલાં પોંખવાં તે વિશેની વ્યવસ્થા થવાની હતી. તે વ્યવસ્થા રોહાના ધાર્યા મુજબ થાય તે સારૂ ખૂદ ઠાકોર સાહેબની સહાનુભૂતિ હોય તો તે ધારણા પાર પડે એમ માની તેઓ લાઠીમાં આવીને ‘ કલાપી ’ની પાસે આવતા, મળતા અને તેમના મન ઉપર રોહા તરફ પક્ષપાત ઉત્પન્ન કરતા. ત વખતે કોટડા રાજ્ય (ઠાકોરસાહેબ શ્રીમૂળગણની સગીરવયને લીધે) ઉપર પણ મેનેજમેન્ટ હતું. ત્યાં ઉમિયાશંકરભાઈ કરીને નામર મુદ્દત મેનેજર હતા. તેમને આવા પ્રકારની હીલચાલની ખબર પડી. તેઓ તો જન્મથી જ ખરા મુત્સદ્દી, કોટડા રાજ્ય હાલાર પ્રાંતમાં હતું. ત્યાંના પ્રાંત ઑફિસરની મદદ લઈ, તેઓ રાજ્ય કોટડા પોલિટિકલ એજન્ટને મળ્યા અને પોલિટિકલ એજન્ટ (જે જ્યાં પ્રાંત ઑફિસરના ઉપરી) તેમણે તો ગોહેલવાડ પ્રાંતના Assistant Political Agent ઉપર હુકમ જ લખી મોકલ્યો કે કોટડાવાળાં બાંધને પહેલાં પોંખવા વ્યવસ્થા રાખવી. એટલે રોહાના કાર્યવાહકોના હાથ હેઠા પડ્યા, ઠાકોરસાહેબ પોતે તો એટલા નરમ અને સુશીલ કે પોતાની મરજી ખરેખર તે હુકમથી જુદી હોય, તોપણ પોતાનું મન જણાવીને કાંઈ અન્યથા કરવાનું પ્રાંત ઑફિસરને કહે તે કેવળ અસંભવિત જ હતું.

રોહાની કુશળતા લાઠીના લોકની નજરે ચડી હતી, અને આ ન્હાના સરખા બનાવમાં તેમનું ધાયું ન થયું, તેથી તેમના મનમાં શું થયું હશે તે આપ સૌ સમજી શકો તેવું છે.

૧૬. ૧૮૮૯ માં ‘ કલાપી ’ યુવાન વયે પહોંચ્યા હતા, અને પોતાની ઇચ્છા અમર બાવના જે હોય તે ખુશ્લી રીતે જણાવીને તે સંતોષવાની સ્થિતિમાં હતા. વળી તે રાજા હતા. તોપણ લગ્ન પ્રસંગે તથા ત્યાર પછી હરહમેશ મારા પિતાને તથા તેમના મારતર મી. જાનીને વડીલ તરીકે માન આપીને દરેક વ્યવહાર કાચ કરતા. તેમના હૃદયની ખરી મોટાઈ અને નિર્માનિતા તો આવા પ્રસંગોમાં ધણાં વ્યક્ત થતાં.

૧૮૮૯ની આખરમાં ‘ કલાપી ’નાં લગ્ન થયાં તે વખતે મારો સમારંભ થયો હતો.

બહારથી ધણાં માનનીય મનુષ્યો આવ્યાં હતાં. તેમાં એનાં નામ આ સ્થળે જણાવ્યા વગર મન રહેતું નથી. એક તો કવીશ્વર શ્રી દત્તપતરામ ડાલાભાઈ અને બીજા શ્રી. મણિ-શંકર રત્નજી ભટ્ટ-“ કવિકાન્ત. ”

કવીશ્વર તો ગુજરાતના સુવિખ્યાત પુરુષ હતા. મારા વડીલનો તેમની માથે સ્નેહ હતો. તેઓના સુપુત્રો કવિશ્રી ન્હાનાલાલભાઈ તથા રા. ચીમનલાલભાઈ પણ તે વખતે ધણું કરીને તેમની સાથે હતા. લગ્નના દરબારમાં કવીશ્વરે ‘ કલાપી ને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. તેનું દરય તથા તેનું સ્મરણ હવું મને મ્હારા મન આગળ તાર્જાં લાગે છે.

શ્રી. મણિશંકરભાઈ સ્કૂલની ફેગવણીના સમયથી મારા સંબંધવાળા હતા. તેમની સાથે મારો અંત સ્નેહ તેથી તે અમારે ઘેર અમારી સાથે જ તે વખતે રહ્યા હતા.

અને તેમનું સુવિખ્યાત કાવ્ય “ વસંતવિજય ” તેમણે અમને અમારે ધેર તે વખતે સંભળાવ્યું હતું. તેમણે પણ લખના દરબારમાં હાજરી આપી હતી, અને ‘ કલાપી ’ સાથે મેં તેમને મેળવ્યા હતા. પાછળથી ‘ કલાપી ’ તથા ‘ કાન્ત ’ એ બે કવિઓનો જે પ્રેમ બંધાયો તેનું પ્રથમ ખીજ રાખનાર હું હતો તેમ કહું તો તે આપ મિથ્યાભિમાનના શબ્દો નહિ, ગણે એવી આશા રાખું છું.

૧૭. લક્ષમ્બીથી જોડાયા એટલે કલાપીનું નવું જીવન શરૂ થયું, તેમના જેવા સાધુ અને સરલ સ્વભાવના રાજવીને ઝનાનાના પ્રસંગો કોઇ વખત વિષમ લાગશે, અને તેમને આંતરિક દુઃખ ઉત્પન્ન કરશે, એ તો તેમના મિત્રોને લાગતું જ હતું. તેવા પ્રસંગો સાથે અન્ય ગુણો કેળવવા જોઇએ તેવી મતલબની અમે ધણી વાર મળક કરતા.

તેમણે પોતે તે વિષયમાં તેમના કેટલાક આંતરિક વિચારો તેમના લેખોમાં નથા કાવ્યોમાં જણાવ્યા છે. તેમનું જીવન ત્યારથી સુખ તરફ દોરવાનું કે કેમ તે વધારે શુદ્ધિશાળી, બારિક નિરીક્ષણ કરનાર, તથા ઐતિહાસિક ભાવના ધરાવનાર પુરુષો વધારે સારી રીતે કહી શકે.

૧૮. તેમને પ્રથમ ફરજંદમાં એક કુંવરી યયાં હતાં, જે, તેમની યોગ્ય વયે, રાજકોટ નરેશ લાખાજી રાજાનાં પટરાણી પદને પામ્યાં હતાં.

૧૯. દાકિરશ્રી સુરસિંહજી સ્વભાવે નરમ હતા. તેમનું સૌજન્ય તથા લલમનસીક બારે હતાં, તે ગુણો સારા છે; કેળવવા જેવા છે; તેમજ જેનામા તે સ્વાભાવિકપણે હોય તે બાળશાળા કહેવાય; પરંતુ દરેક ગુણ પરત્વે તેની હદ પણ હોય છે. રાગ તરિકે રાણીવાસ ઉપર યોગ્ય અંકુશ રાખવાને દાકિર સાહેબ યોગ્ય પ્રમાણમાં સશક્ત નહોતા એવું હું માનું છું. તેમની પાસે જે જરા પ્રયત્ન વ્યક્તિ હોય તેનાથી દયાઇ જઇને, પોતાને અંતરથી અચુક કાર્ય પ્રિય ન હોય તો પણ તે કરવા દોરતા, તેના પ્રથમ દાખલો ૧૮૯૧ માં બન્યો. તેમની પાસે જાની માસ્તર તેમની બાલવયથી હતા. તેમનાથી તે દરેક પ્રકારે રાજી હતા. વળી તે માસ્તર તેમના શિષ્ય દાકિર તરફ ધણી બાવ રાખતા; અને તેમની દરેક પ્રકારે સંભાળ રાખવામાં કોઇ ખામી આવવા દેતા નહિ. ગુરુશિષ્યનો આવો અરસપરસ સંબંધ હતો. આપ સૌને વિદિત છે કે આવા પ્રકારનાં મનુષ્યને પણ રાજ્યમાં કોઇ વખત રોપવું પડે છે. દાકિર શ્રી સુરસિંહજી જે નવા વાતાવરણમાં મૂકાયા, તેમાંની કોઇ વ્યક્તિને જાની માસ્તરની હાજરી નહિ ગમી હોય, તેથી દાકિર સાહેબ પાસે કોલેજના પ્રિન્સિપાલને કહેવાની તે જૂના વશદાર નોકરને ત્રણ માસનો પગાર આપીને નોકરીમાંથી ફારગ કરવામાં આવ્યા. આ બનાવથી દાકિર સાહેબ સ્વતંત્ર તથા બ્યાજબી સલાહ આપનાર વિનાના થયા, તેમની પાસે એકજ હવાનું વાતાવરણ હતું થયું.

જાની માસ્તરને ખસેડવ. દાકિર સાહેબ ખુશી નહોતા; તેમજ તેઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી જાની માસ્તર તરફ તેમની સતત લાગણી હતી. તેમણે યોગ્ય પ્રસંગે તે માસ્તરને આર્થિક તથા ખીજ મદદ પણ ત્યાર પછી ધણી વાર કરી હતી. આ વાત મારા સ્થાનુલવની છે.

તેમના જૂના ગુરુ તરફ આવો મદલાવ હોવા છતાં, અન્ય પ્રેરણાથી લેવાઇને તેમને

ફર કરવા પોતે વ્યવસ્થા કરી તે ઉપરથી એક રાજા તરીકે, અગર દૃઢ સ્વાશ્રયી તરીકે કેવું મન, તથા ખીજા બાવ બતાવે છે તે આપ સમજી શકો તેવું છે. કલાપીની એ કૃષ્ણતા !

૨૦. ઉપરોક્ત હકીકત બન્યા પછી, ઠાકોરશ્રી સુરસિંહજીના શિક્ષક તરીકે મી. જોષીને નીમવામાં આવ્યા હતા. તે જોષી માસ્તર B. A. LL. B. હતા. ઇંગ્રેજી કવિતાના સારા અભ્યાસી હતા. અને સારા વિદ્વાન હતા. તેમના સહવાસમાં ઠાકોરશ્રી રહ્યા તે વખતમાં ઇંગ્રેજી કવિઓ વર્ડ્ઝવર્થ, શેલી વગેરેની કવિતાના તેમને સારો ખ્યાલ મળ્યો; અને તેમને કવિતા ઉપર સારો પ્રેમ ત્યારથી જન્મ્યો એમ માઈ મન્તવ્ય છે. જે બાવનાઓ તે વખતે ખીજા રૂપે હતી, તે આગળ જતાં ' કલાપી 'માં કેટલે અંશે પ્રકાશિત થઈ તે સૌને વિદિત છે.

' કલાપી 'એ કાશ્મીરનો પ્રવાસ લખ્યો છે તે મી. જોષી માસ્તર ઉપર પત્રોના રૂપમાં લખ્યો છે. જોષી માસ્તરે તેમનું ' મન કયી દિશામાં દોયું ' હવું તેનો થોડો ખ્યાલ તે પ્રવાસના પુસ્તક ઉપરથી આપણને આવી શકે છે.

૨૧. ૧૮૯૧ માં તેમણે કોલેજ છોડી. એજન્સીએ સ્વીકારેલા ધોરણને અનુસરીને કેળવણી પૂરી થયા બાદ દેશમાં મુસાફરી કરવા તેમને મોકલવામાં આવ્યા. તેમના તે વખતના સોબતી વાજસુરવાળા સાહેબ હતા, અને તે બેઉ કુમારોને મુસાફરી દરમ્યાન, યોગ્ય વાલી કહો કે સોબતી કહો, તે દરજ્જે વડવાણના રાવબહાદુર પ્રાણીચરનદાસભાઈ નીમાયા હતા.

મુસાફરીનો પ્રોગ્રામ રીતસર ઘડાયો હતો. તેમની મુસાફરીમાં પ્રથમ મુકામ અમદાવાદ હતો. તે બેઉ કુમારો, તથા તેમની સાથેનાં બધાં માણસોને મારા વડીલે અમદાવાદમાં અમારા મકાન ઉપર નોતપાં હતો. તે પ્રસંગે ઘણો આનંદ થયો હતો. અમદાવાદથી પ્રથમ મુકામ જયપુર હતો. ત્યાં સુધી હું તેમને વિદાય કરવા ગયો હતો. જયપુરના રાજકોળમાં જે પાછળથી વિખ્યાત થયા તે રામબહાદુર અવિનાશ ચંદ્રસેન મારા બાળપણથી મિત્ર હતા. તેમના પિતા રામબહાદુર સંસાર ચંદ્રસેન તે વખતે રાજ્યમાં મુખ્ય અધિકાર ઉપર હતા. તેમને તો ઠાકોર સાહેબ વગેરે તે વખતે મળ્યા હતા. જયપુરમાં અમે સૌ સાથે હાંધી ઉપર બેસીને અંબેર (જૂનું જયપુર) જોયું હવું. અને ત્યાં ત્રણ ચાર દિવસ રહીને તે ઉત્તર તરફ વિદાય થયા.

ત્યાંથી તેમણે પ્રથમ પંજાબનાં સ્થળો જોયાં. ત્યારબાદ કાશ્મીર ગયા. કાશ્મીરમાં તેમને ઘણો આનંદ આવ્યો. ત્યાં જે આવર કોટ પહેરીને ફરતા તે પોસાકમાં તેમણે ફોટોગ્રાફ પડાવેલો છે, તે તેમની પ્રવાસની ચોપડીમાં હયાથેલો છે.

૨૨. ' કલાપી 'નું ' ખર ' સ્વરૂપ જનતાને જણાવા માંડયું તે તેમના " કાશ્મીરનો પ્રવાસ " એ પત્ર-પુસ્તકથી.

કલાપીની દ્રષ્ટિના શક્તિ તથા કવિત્વ શક્તિ વગેરે જે મહાન ગુણો, તે કાશ્મીરનાં અલૌકિક દરયોધી ધણા પોષાયા. તેમની વય નાની હોવા છતાં, તથા તેમની કોલેજમાં 'તો' ભાષાશાસ્ત્ર જેવું તેવું અભ્યાસ હશે તે છતાં, ગુજરાતી ભાષા ઉપરનો તેમનો કાષ્ઠ તેમજ પોતાના વિચારો સચોટ રીતે પ્રકટ કરવાની શૈલી, તે બધાં તેમનામાં કુદરતથીજ કેટલા સારા પ્રમાણમાં હતાં તે તેમના કાશ્મીરના પ્રવાસના લેખથી લોક જાણવા લાગ્યા.

૨૩ પ્રથમથી રચેલા ક્રમ મુજબ તેઓ જ્યારે ફરતા ફરતા મુ'બઇ આવ્યા ત્યારે અડધી મુસાફરી થઇ હતી. તે વખતે પણ તેઓ સર આદમજી પીરભાઇના ચર્ચાઓ ઉપરના સેનિટેરિઅમમાં ઉતર્યા હતા. " મનુષ્ય ધારે છે કાંઇ ને પ્રભુ કરે છે કાંઇ. " શેઠાવાળાં બાઇના મંદવાડને ત્યાં તાર મળતાં, બાડીની મુસાફરીને પ્રોત્સાહન રદ કર્યો, અને દરિયા રસ્તે માંડવી થઇ પોતે શેઠે પધાર્યા. તેઓ ત્યાં લગભગ ચાર પાંચ માસ રહ્યા, ને તેથી લાડીથી તથા લાડીના વાતાવરણથી દૂર રહેવાની ધટના થઇ.

ત્યારબાદ શેઠાવાળાં બાઇ સાથે તેઓ લાડી પધાર્યા. અહીં થોડો વખત રહીને, કેઇ નિમિત્તે તેઓ એક રાજકોટ જઇ રહ્યાં. ત્યાં તે લાંબો વખત રહ્યાં, અને મારી યાદદાસ્ત મુજબ હાકોર શ્રી પ્રતાપસિંહજીનો જન્મ સને ૧૮૯૨ માં રાજકોટમાં થયો હતો. તેમના નાના કુમાર અને કોટડાવાળાં રાણીના કુંવરશ્રી જોરાવરસિંહજીનો જન્મ ત્યારબાદ થોડા માસ પછી થયો હતો.

૨૪. સને ૧૮૯૨ ની આખરમાં હું એલ. એલ. બી. ની પરીક્ષામાં પાસ થયો. મારા ભાઇ લક્ષ્મીભાઇ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયા, અને મારા વડીલે લાડી છોડ્યું.

મારા પ્રવૃત્તિમય જીવનની શરૂઆત થઇ, ભાઇ એલ. એલ. બી. ના અભ્યાસ માટે મુ'બઇ ગયા. મારા વડીલ ચૂડે નીમાયા. આ સ્થિતિને લીધે ' કલાપી ' ના નિકટપરિચયના ' પ્રસંગો ઓછા થયા; પરંતુ જે આંતરિક પ્રેમ હતો તે તો સતત કાયમ જ હતો.

૨૫. ત્યાંસુધી તેમને રાજસત્તા સોંપાઇ નહોતી, કાલેજ છોડી દીધી હતી, એટલે પોતાને જે પ્રિય હોય તે વાંચવાને તથા તે ઉપર વિચારવાને હાકોરશ્રી સુરસિંહજીને સારી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ. રાજ્યની પુરાનો બોળે હજી પડ્યો નહોતો, તેથી તે દિશાની તેમને ચિંતા નહોતી.

એક અગર બીજે નિમિત્તે શેઠાવાળાં બાઇશ્રી એકલાની સાથે લાડીથી બહાર રહેવાનું તે અરસામાં થયું.

આ વખત દરમ્યાનના તેમનો કેઇ પત્રો હોય તો તેમના મનની સ્થિતિનો યથાર્થ ખ્યાલ આવી શકે.

લાડીના રાજ્યના રાજચિહ્ન તથા તેને સાર થોડા મોડે (૧૯૦૮) તે આ વખતમાં કલાપીએ વિચાર્યા, અને તેની યોજના કરી. તે બાબત લાગે છે ' ન્હાની, પરંતુ જ્યારે તેના ઉપર આપણે કાંઇક વધારે લક્ષ્ય આપીએ છીએ ત્યારે તે વિચારનારની મહાતુલાવતાનો ખરો ખ્યાલ આવે છે. રાજચિહ્નનું જે ચિત્ર છે તે આ સંસાર તથા જીવન વિષે શું સૂચવે તે આપ જેવા વિદ્વાનોની સલામત કહેવું જરૂર નથી. તેમજ જે શબ્દો તથા વાક્ય તે ચિહ્નમાં મૂક્યાં છે તે તેમના જીવનનો ઉચ્ચ આશય સૂચવે છે. તે શબ્દો વડે તેમના વંશજોને તેમાં સમાયેલા ધર્મ તથા તેમાં રહેલું રહસ્ય હંમેશા પાળવાને તેમણે સૂચના કરી છે.

૨૬. ૧૮૯૩ માં કે ત્યારપછી થોડે વખતે તેમને સંપૂર્ણ રાજસત્તા સોંપાઇ. રાજ્યના કામનો તેમને શિર ભાર ત્યારથી પડ્યો. માણસોને પારખીને તેઓ ખાસેથી થોડા કામ લેવું,

તેમજ તેમના ઉપર કાણુ રાખવો, એ વગેરેની તેમની પ્રકૃતિને પ્રતિકૂલ સ્થિતિમાં તેઓ મૂક્યા. ક્રોધ કરવો અગર તાણીને કાઢને ઠપકો દેવો તે તો તેમના સ્વભાવમાં જ નહોતું.

૧૮૮૯ માં જ્યારે તેમનાં લગ્ન થયા ત્યારથીજ મારા વિચાર પ્રમાણે તો તેમના જેવા મહાપુરુષને સાર તો કાંઈ વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ જ હતી. તે વિષમતામા રાજ્યના ભારથી ઉમેરો થયો અને તે ત્હેમના સુંકુમાર હૃદય માટે વસ્તુતઃ દુઃસહ.

૨૭. રાજસત્તા સોંપાયા પછી તેમનું મન ચિંતાગ્રસ્ત રહેતું. મારી ફાંજના દીકરા ભાઈ ભોગીલાલ રણછોડદાસ સાથે તેમને ઘણો સખાભાવ હતો, તે વખતે વ્યવહારમાં અગર ખીજાં અંકુશોને લીધે જે વિચારો કાઢને જણાવી શકતા નહિ, તે બધી વાત તેની આગળ તે કરતાં અને તેમનું હૈયું ઠાલવતા. તે પોતે ઘણીવાર તેને કહેતા કે “ રાજ કરતાં ખાનગી ગૃહસ્થનું જીવન ઘણું વધારે સુખી હોય છે. ” તેમનાં આત્મિક દુઃખોની તેઓ તેની આગળ ખુલ્લા મનથી વાત કરતા; અને તેવે પ્રસંગે તેમની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલી જતી.

૧૮૯૩ પછી કાંકર સાહેબ પાસે અમારું તો જવાનું ઓછું થયું. તેઓ ભાઈ ભોગીલાલને વખતો વખત લાંબી બોલાવતા, મહીનાઓ સુધી પોતાની પાસે રાખતા; અને પોતાનાં સુખદુઃખોની વાત ખુલ્લા દિલથી તેને કરતા. તે જ્યારે અમદાવાદ તરફ વિદાય થવા રજા માગતા ત્યારે કલાપીને બહુ દુઃખ થતું, અને ફરીથી પાછા જવ્હી આવવાની માગણી સાથે તેને ઘણી મૂકોલીથી અમદાવાદ જવા દેતા. હૃદય વિસામો એ ‘ કલાપી ’ની મ્હોટામાં મ્હોટી જરૂર હતી—કયા કોમળ કાળજીની નથી હોતી ?

૨૮. તે સમયમાં જે સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ તેમાંથી કાંઈક શાંતિ મેળવવા, કાંઈક ઐહિક સુખની, અભિલાષા સંતોષવા, તેમજ કુદરતી અંતઃકર્તા અને સહૃદયતાથી આકર્ષાઈ તેમનો રનેહ સંબંધ શ્રીમતી શાલના સાથે જોડાયો હશે એવું મારું માનવું છે.

૨૯. તે સંબંધને પરિણામે દરબારગઢમાંથી તેમનો કાયમી નિવાસ બંધ થયો અને તે વખતે જોને “ મુસાફરી બંગલા ” તરીકે સૌ જાણતું ત્યાં ગામની બહાર તેઓ રહેવા લાગ્યા.

૩૦. રક્તે ઓ સમયમાં તેમનો પરિચય ગુજરાતના સાક્ષરો સાથે ઘણો વધ્યો હતો. ગુજરાતના સુવિખ્યાત લેખક ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ ના અમર સર્જક શ્રીયુત ગોવર્ધનરામભાઈ લાડીમાં કેટલોક વખત રજા હતા, અને કલાપીના મોટા પુત્ર કાંકર સાહેબથી પ્રતાપચિંહજીએ અને કલ્યાણે હવું તે સુજળ “ સરસ્વતીચંદ્ર ” નો કેટલોક ભાગ તો લાડીમાંજ ગોવર્ધનભાઈએ લખ્યો હતો. તે ઉપરાંત ગોવર્ધનરામભાઈએ પોતાની પ્રિયતમ જ્યેષ્ઠ પુત્રી અંબ સૌ લીલાવતીને પણ કલાપીના ખાસ આગ્રહથી અને ત્હેમના નડિયાદના નિવાસી કારભારી શ્રી ગિરિધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈની યોજનાથી હવાદેર માટે લાડી પોતાની સાથે રાખવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

૩૧. મણિલાલ દિવેદી, રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (‘ કવિકાન્ત ’), ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (મસ્ત કવિ), જટિલ, લલિત વગેરે કવિઓ તથા વિદ્વાનો સાથે તેમનો ગાઢ સમાગમ થયો હતો. પોતે ક્યે ક્યે લેખકની પ્રવૃત્તિમાં વધુ ને વધુ પડ્યા, અને કવિતા તથા સાહિત્યમાં પોતાનો-અળેલો શૈલો આપવા લાગ્યા. એક તો રાજવી, અને તેમાં સાદી,

દર્દભરી, પ્રવાહિની કવિતા રચનાર કવિ, તેમજ તે ઉપરાંત પ્રો. અણ્ણલાલ નણ્ણભાઈ દિવેદી જેવા “ સુદર્શન ” કારના ખામ પક્ષપાતના પાત્ર, એટલે પ્રતિષ્ઠા તો સત્તર સંપાદન કરી શક્યા. કવિ તરીકે ‘ કલાપી ’ ની વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ છે, એમની લોકપ્રિયતા પણ સ્પષ્ટ છે. ‘ કલાપીનો કેકારવ ’ એ ગુર્જરી ગિરાની સાહિત્યદેવીનું કંઠાભરણુ છે.

૩૦. કલાપી પોતે સ્વભાવે અસામાન્ય અંશે ઉદાર હતા. તેમની પાસે કોઈ આત્મજન્ય આવે, તો તેનું દુઃખ દૂર કરવા તેઓ તત્પર રહેતા. તેમજ તેમની પાસે કોઈ કંઈ - માગણી કરે તો તે સંતોષવા તેઓ ઉત્કંઠિત રહેતા. ‘ લાખ, એ તો રાજા છે, એ જે , પૂરાપકાર ન કરે તે કમી ” એમ, જે કહેવાય છે તે એમની બાબતમાં પૂરેપૂરું લાગુ પડે તેમ હતું. .

બહારનાં સુવિખ્યાત મનુષ્યોના પરિચયથી, કૌટુંબિક આંતરિક જાડી વેદનાઓથી, પ્રકૃતિથીજ, સાધુતા તથા વૈરાગ્ય તરફ પ્રેમવાળા હોવાથી, તે રાજવીના મનમાં અનેક તરંગો ઉદ્ભવ્યા તે તેમનાં કાવ્યોથી જણાય છે. તે વિષે વધારે હકીકત તે વખતના તેમની સાથેનાં પરિચયવાળા, પુરુષો વધારે સારી રીતે વર્ણવી શકે.

હું તો અમદાવાદ તેમનાથી તે વખતે દૂર હતો. માત્ર જે કંઈ દુનિયાએ જોયું તેં અત્રે જણાવું છું. મેનેજમેન્ટના વખતમાં બચાવીને તીજેરીમાં ચૂકાયેલાં નાણાં તે અરસામાં સાફ થઈ ગયાં; અને રાજાની આર્થિક સ્થિતિ નીચે પડી ગઈ આવી મધ. ખરચ વધી ગયું, અને હાકોર સાહેબ એવી વૈરાગ્યવૃત્તિ ઉપર આવ્યા કે રાજ્ય છોડી દઈને, સાહિત્યવિશ્વાસી થઈને એક ગૃહસ્થ તરીકેના જીવનને સ્વીકારવા તૈયાર થયા.

૩૧. ૧૮૯૬ દરમિયાન કવિ કાન્ત સાથે પ્રો. બળવંતરાય ક. હાકોર તે વખતે ઉત્કલ કોલેજમાં એક્ટીંગ પ્રોફેસર થયેલ (અજમેરથી બદલાઈ એ વર્ષ માટે) કેટલાંક સમયે ગાળવા લાડી આવેલ તેનો લાલ લાલ તેમની જોડે હાકોર સાહેબે ગાદી છોડી દેવા વિષે લાંબી ચર્ચા કરી હતી. ૨ા. બલુભાઈ મહારા મિત્ર છે અને તેઓના કહેવાથી જાણું છું કે આવી બાબતના વાદવિવાદમાં હાકોર સાહેબ કોઈથી પણ મઠાત યાય એવા ન લાગતાં એમને છેવટની મલાહ આપેલી કે આવા કાર્યમાં ધીરજ સારી; આપણા કરતાં વધુ દુરઅંદેશ અને અતુલવી ગણાતા હોય તેવાની મલાહ લેવી સારી. માટે પ્રથમ તો ગોવર્દનલાલની સલાહ લ્યો અને પછી અકટોબરમાં મહાબળેશ્વર પધારવા છ-ઠો તો તે વખતે ફરી છેવટનો વિચાર કરશો. પરંતુ ૧૮૯૯ ના અકટોબર નવેમ્બરમાં પોતે મહાબળેશ્વર ગયાજ નહિ, બલુભાઈએ શ્રી. હાકોર સાહેબ સાથે થોડાજ દિવસ ગાળેલા પણ તે દરમિયાન રાજ શેકમપિઅર, બ્રાઉનિંગ, ટેનિસન અને વર્ડસ્વર્થનાં જુદાં જુદાં કાવ્યોનાં વાચન ચર્ચા આદિમાં પોતે સવાર અને સાંજ બંને વખતે નિયમિત રીતે દોઢથી બે કલાક આપતા. પ્લેટો પણ વાચવા માંડ્યો હતો. તેના અનુસંધાનમાં ૨ા. બલુભાઈએ હાકોર સાહેબને હસતાં હસતાં ‘ મહાબળેશ્વર ’ જે હાકોર સાહેબ, પ્લેટો જેવા તો, આપ રૈયત પ્રતિ આપની ફરજને છે તે કુંસરીમાંથી મુક્ત થવા આહો છે, એવાં ડગલાને કદાપિ મદાવરણનું ગણે નહિ.

પોતે મહાબળેશ્વર બે માસ ગાળવા ઈચ્છા કરતા હતા. તેમાં પણ એવા શાંત સ્થળમાં અમર સર્જકો અને ચિન્તકોના જીવિહારો અને કલ્પનામુષ્ટિનો વધારે ગાઢ પરિચય મધ્યસ્થ એજ શ્રી હાકોર સાહેબને મન તો મુખ્ય આકર્ષણ હતું.

૩૬. કલાપીની ગેરહાજરી તે તેમના આગમ્નેહીને દુઃખકરજી હોય. તેમના મોટા પુત્ર સહગત હાકોરથી પ્રતાપસિંહજી મારી તરફ ઘણો સ્નેહ ધગવતા અને તેમના પૌત્ર હાલના હાકોરથી પ્રદીપસિંહજી પણ તેવોજ સહભાવ રાખે છે. તેમના તે પ્રેમ તથા લાગણીથી તે દુઃખનો કાંઈક દિલાસો મળે છે. જે સ્થળમાં ધૈર્યનના ઘણા દિવસો મારા વહીવટી હાથમાં તથા 'કલાપી'ના સમાગમમાં વ્યતીત કરીને આનંદ ભોગવ્યો હતો, ત્યાં આવવાનો કલાપી જતાં ઉમંગ નજર રહે, પણ આવવા મન થયું તે કલાપી તરફની ફરજની ત્રાગણીથી, હાકોરથીના રાજવંશી આમંત્રણથી, મારા મિત્ર શ્રી કૃષ્ણચાવલાધના પ્રમુખપદના આકર્ષણથી. જૂનાં સ્મરણો આ વખતે તાજાં થાય છે; સ્વર્ગસ્થ કલાપીને સ્નેહાંતરિ આપવાનો પ્રસંગ ઉપવબ્ધ થયો છે; અને તે ઉપરાંત આપ સહુ સાક્ષીનાં દર્શન તથા મમાગમનો મને લાભ થયો છે તે માટે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરનો મહાન્ ઉપકારી થયો છું. લાગી 'કલાપી-તીર્થ' રૂપે કાવ્યમી કથિત કમાઓ. એ મહારી એક જૂના લાફો-પ્રેમીની હાર્દિક પ્રભુ પ્રાર્થના !

૩૨. આવા સમયમાં પણ તે પોતે તેમનો ધર્મ સાચવવામાં ખંત રાખતા. “શાહના” સાથે સંબંધ જોડાયા છતાં, અને “રમા” સાથે મનાન્તર થયા છતાં, તેમની તરફ તેમનો પતિ-ધર્મ જળવવા તે તત્પર રહેતા.

આવી વિષમ સ્થિતિમાં તે ધર્મ જળવવામાં કેટલી મૂરકેલીઓ તે દુનીયાનાં અનુભવીઓથી અનુભવી ન જ હોય.

૩૩. મનુષ્યનું ધારું કાંઈ બનતું નથી. હરિ ઇચ્છા બળવાન છે. દકાઈશ્રીની તે સમયની સ્થિતિમાંથી પસાર થઇને તે પોતાને માટે કયું જીવન પસંદ કરે છે, અગર કયો માર્ગ સ્વીકારે છે, તે વિષે તેમના રોહીઓ તે વખતે સંભવમાં હતા. તે વસ્તુસ્થિતિ વિષે વિચાર કરીને કાંઈ નિર્માણુ યાચ તે અરસામાં દેવે દકાઈશ્રીના ક્ષર દેહને નાશ કર્યો; અને તેમનાં સ્વજનનો ત્યાગ કરીને તેમનો અમર આત્મા અક્ષરવાસી થયો, તે બનાવથી ગુજરાતને કેવો આઘાત લાગ્યો હશે તે કહેવાની જરૂર છે ?

તોપણ તે સમાચારથી અને જે આઘાત થયો તે કહું તો આપ અચોચ નહિ માનો. તેમનો મંદવાડ જાણ્યો નહોતો, તે માંદા રહ્યા નહોતા. તેમના આરોગ્યના સમાચાર મને વખતોવખત મળતા. તે ખુશીમજામાં લાડીમાં કવિતાના વિલાસમાં નિમગ્ન તેવું હું માનતો હતો. તેવામાં સને ૧૯૦૦ ની સાલમાં અમદાવાદમાં તે વખતની કોર્ટના કમ્પાઉન્ડમાં એક વૃક્ષ નીચે હું ઉભો હતો, અને કોષક સાથે વાત કરતો હતો, તે વખતે લીબડી તથા હિતેળીયાના જૂના કારભારી સ્વર્ગસ્થ રા. મેધાભાઈ મારી પાસે ખાસ આવ્યા, અને મારા પ્રિય બાલમિત્ર સુરસિંહજીના અવસાનના સમાચાર મને કહ્યા. તે શબ્દો સાંભળતાં, મારી આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલી. થોડો વખત કાંઈ વાત કરી શક્યો નહિ. અંતિ વહી ગયા બાદ ત્યારે હૈયું કાંઈક હલકું થયું, ત્યારે આવા અચાનક મૃત્યુનું કારણ મેં પૂછ્યું. મેધાભાઈએ મને જે કારણ આપ્યું તે ‘કોલેરા’. કોલેરાની હવા કોષ સ્થળે નહિ તો લાડી જેવા આરોગ્ય સ્થળમાં તે કેમ હોય તેવા અનેક વિચારો થયા, તેનો કાંઈ અર્થ નહિ. ‘સુરસિંહજી ગયા. તેમને હવે નહિ મળાય; અને આવો રાજની ગ્રેમી મિત્ર આટલી નાની વયમાં અમને છોડી ચાલી ગયો, તે પ્રભુની કૌંઠ અકૃપાનું ફળ, તેવા વિચારોથી ધેર ગયો. મારા વડીલને તે સમાચાર આપ્યા. અમારું આખું કુટુંબ ખેદમાં પડી ગયું. વિશેષ શું લખું !

૩૪. આવી અચાનક રીતે અને એકએક ગુજરાતનું એક અમોલું રત્ન ગયું ! તેમના હુંક જીવનમાં તેમણે જે કાંઈ લખ્યું છે તેટલાથી તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાયી નામ મૂક્યું છે. તેવા પુરુષને પ્રભુએ લાંબુ આયુષ્ય આપવું જોઈતું હતું—પણ આપણે પ્રભુને કહેનાર કોણ ? તેમની સાહિત્ય સેવા, તથા કવિતા વિષે મારા કરતાં અન્ય સાહિત્યપ્રેમી પુરુષો વધારે સારી રીતે કહી શકશે. તેમના જેવા પુરુષના જવાથી ગુજરાતને મોટી જોડ પડી, અને તેમને માટે ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં જે આશાઓ બંધાઈ હતી તે અકાળે રાજાઈ ગઈ !

૩૫. આપનો સૌનો વખત લીધો છે તે માટે ક્ષમા કરશો. જે કાંઈ મેં કહ્યું છે તે ઉપયોગી હોવા ન હોવા, તે વિચાર મેં નગ્ન આગળ રાખ્યો નથી, માત્ર ‘કલાપી’ સાથેના મારા પરિચયનાં સ્મરણો યથાસ્થિત રૂપમાં રજૂ કરવા મેં એક પ્રયત્ન કર્યો છે.

૩૬. કલાપીની ગેરહાજરી તે તેમના બાળસ્નેહીને દુઃખકરજી હોય. તેમના મોટા પુત્ર સહગત હાકોરશ્રી પ્રતાપસિંહજી મારી તરફ ધણો સ્નેહ ધરાવતા અને તેમના પૌત્ર હાલના હાકોરશ્રી પ્રદીપસિંહજી પણ તેવાજ સદ્ભાવ રાખે છે. તેમના તે ગ્રેમ તથા લાગણીથી તે દુઃખનો કાંઈક દિલાસો મળે છે. જે સ્થળમાં યૌવનના ઘણા દિવસો મારા વસીલની હાયામાં તથા 'કલાપી'ના સમાગમમાં વ્યતીત કરીને આનંદ ભોગવ્યો હતો, ત્યાં આવવાનો કલાપી જતાં ઉમંગ નજર રહે, પણ આવવા મન યતુ તે કલાપી તરફની ફરજની કાગણીથી, હાકોરશ્રીના રાજવંશી આમંત્રણથી, મારા મિત્ર ની કૃષ્ણચાલભાઈના પ્રમુખપદના આકર્ષણથી. જૂનાં સ્મરણો આ વખતે તાજાં થાય છે; સ્વર્ગસ્થ કલાપીને સ્નેહાંજલિ આપવાનો પ્રસંગ ઉપવબ્ધ થયો છે; અને તે ઉપરાંત આપ સહુ સાક્ષીનાં દર્શન તથા મમાગમનો મને લાભ થયો છે તે માટે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરનો મહાન્ ઉપકારી થયો છું. લાડી ' કલાપી-તીથે ' રૂપે કાચમી કીર્તિ કમાઓ એ મહારી એક જૂના લાડી-ગ્રેમીની હાર્દિક પ્રભુ પ્રાર્થના !

૩૨. આવા સમયમાં પણ તે પોતે તેમનો ધર્મ સાચવવામાં ખત રાખતા. “શાભના” સાથે સંબંધ જોડાયા છતાં, અને “રમા” સાથે મનાન્તર થયા છતાં, તેમની તરફ તેમનો પતિ-ધર્મ જળવવા તે તત્પર રહેતા.

આવી વિષમ સ્થિતિમાં તે ધર્મ જળવવામાં કેટલી મૂશ્કેલીઓ છે તે દુનીયાનાં અનુભવીઓથી અજાણી ન જ હોય.

૩૩. મનુષ્યનું ધાયું કાંઈ જનતું નથી. હરિ ઇચ્છા જળવાન છે. કાંઈકશ્રીની તે સમયની સ્થિતિમાંથી પસાર થઈને તે પોતાને માટે કયું જીવન પસંદ કરે છે, અગર કયો માર્ગ સ્વીકારે છે, તે વિષે તેમના સ્નેહીઓ તે વખતે સંલગ્નમાં હતા. તે વસ્તુસ્થિતિ વિષે વિચાર કરીને કાંઈ નિર્માણ યાચ તે અરસામાં હવે કાંઈકશ્રીના ક્ષર દેહનો નાશ કર્યો; અને તેમનાં સ્વજનનો ત્યાગ કરીને તેમનો અમર આત્મા અક્ષરવાસી થયો. તે બનાવથી ગુજરાતને કેવો આઘાત લાગ્યો હશે તે કહેવાની જરૂર છે ?

તોપણ તે સમાચારથી મને જે આઘાત થયો તે કહું તો આપ અચોક્ક નહિ માનો. તેમનો મંદવાડ જાણ્યો નહોતો. તે માંદ રહ્યા નહોતા. તેમના આરોગ્યના સમાચાર મને વખતોવખત મળતા. તે ખુશીમજામાં લાડીમાં કવિતાના વિદ્યાસત્રમાં નિમજ્જ છે તેવું હું માનતો હતો. તેવામાં સને ૧૯૦૦ ની સાલમાં અમદાવાદમાં તે વખતની કોર્ટના કમ્પાઉન્ડમાં એક વૃક્ષ નીચે હું ઉભો હતો, અને કાંઈક સાથે વાત કરતો હતો, તે વખતે લીંબડી તથા ઉતેળીયાના જૂના કારભારી સ્વર્ગસ્થ રા. મેઘાભાઈ મારી પાસે ખાસ આવ્યા, અને મારા પ્રિય બાલમિત્ર સુરસિંહજીના અવસાનના સમાચાર મને કહ્યા. તે સંજ્ઞે સાંભળતાં, મારી આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલી. થોડો વખત કાંઈ વાત કરી શક્યો નહિ. અંતિમ વહી ગયા બાદ ત્યારે હૈયું કાંઈક હલકું થયું, ત્યારે આવા અચાનક મૃત્યુનું કારણ મેં પૂછ્યું. મેઘાભાઈએ મને જે કારણ આપ્યું તે ‘કોલેરા’. કોલેરાની હવા કોઈ સ્થળે નહિ તો લાડી જેવા આરોગ્ય સ્થળમાં તે કેમ હોય તેવા અનેક વિચારો થયા, તેનો કાંઈ અર્થ નહિ. ‘સુરસિંહજી’ ગયા. તેમને હવે નહિ મળાય; અને આવો રાજવી ગ્રેમી મિત્ર આટલી નાની વયમાં અમને છોડી ચાલી ગયો, તે પ્રભુની કોઈ અકૃપાનું ફળ, તેવા વિચારોથી ઘેર ગયો. મારા વડીલને તે સમાચાર આપ્યા. અમારું આપું કુટુંબ ખેદમાં પડી ગયું. વિશેષ શું લખું !

૩૪. આવી અચાનક રીતે અને એકએક ગુજરાતનું એક અમેાલું રત્ન ગયું ! તેમના હુંક જીવનમાં તેમણે જે કાંઈ લખ્યું છે તેટલાથી તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાયી નામ મૂક્યું છે. તેવા પુરુષને પ્રભુએ લાંબુ આયુષ્ય આપ્યું નેમણું હતું—પણ આપણે પ્રભુને કહેનાર કોણ ? તેમની સાહિત્ય સેવા, તથા કવિતા વિષે મારા કરતાં અન્ય સાહિત્યપ્રેમી પુરુષો વધારે સારી રીતે કહી શકશે. તેમના જેવા પુરુષના જવાથી ગુજરાતને મોટી ખોટ પડી, અને તેમને માટે ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં જે આશાઓ બંધાઈ હતી તે અકાળે રોજાઈ ગઈ !

૩૫. આપનો સૌનો વખત લીધો છે તે માટે ક્ષમા કરશો. જે કાંઈ મેં કહ્યું છે તે ઉપયોગી હોવા ન હો, તે વિચાર મેં નજર આગળ રાખ્યો નથી, માત્ર ‘કલાપી’ સાથેના મારા પરિચયનાં સ્મરણો યથાસ્થિત રૂપમાં રજુ કરવા મેં એક પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઉપલા દૂહા હેમચન્દ્રે સિદ્ધહૈમના આઠમા અધ્યાયમાં ઉતાર્યા છે તે વાંચતાં જ તે કોષ કથા-કાવ્યમાંથી ઉતારેલા લાગે છે.

બારમા સૈકામાં અપભ્રંશમાં રચાયેલ વિરહિણીસન્દેશવિષયક સન્દેશરાસક^૪ પણ ઘણું કરીને લૌકિક કથા 'હરો એમ તેના નામ ઉપરથી તથા સ્વ. ચીમનલાલ દલાલે તે વિષે આપેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે.

તરમા સૈકાના અપભ્રંશમાં રચાયેલા નિનપ્રભાચાર્યકૃત મધિયકુહુંબચરિય પણ એક લૌકિક કથા છે.^૫ આ જ વિષય ઉપર 'ભવ્યકુહુંબચરિત્ર' કે 'ભવ્યકુહુંબસન્નિધાય' એવા નામથી પાછળના જૈન કવિઓએ અનેક કાવ્યો રચેલા છે.

પ્રચંધચિન્તામણિના કર્તા મેરુવુંગે જે અનેક દૂહાઓ વગેરે અવતાર્યા છે, તેમાંના કેટલાક, તે વખતે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત રાણકદેવી-નવધણ વગેરે સંબંધી છે, જ્યારે 'કેટલાક કોષ સળંગ કથા-વાર્તાનાં પુસ્તકોમાંથી લીધા હોય એવું અનુમાન થાય છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતનું લોકકથાનું સાહિત્ય બહુ પ્રાચીન છે.

આપણું લોકવાર્તાવિષયક પ્રાચીન સાહિત્ય*

એક તુલનાત્મક દ્રષ્ટિ

લોગીલાલ જયયંદ સાહેબરા

૧

એ દસકા પહેલાં કેટલાક સાહિત્યરસિકોનું માનવું હતું કે ગુજરાતનું પ્રાચીન સાહિત્ય માત્ર ધર્મરંગથી જ રંગાયેલું હતું, અને વાર્તાઓ રચવાની ખરી શરૂઆત તો માત્ર શામળે જ “કશ્યપ” કથે તે શાનો કવિ” એ પ્રમાણે પ્રેમાનંદની ઠેકડી કરીને કરી.^૧ વચ્છરાજકૃત ‘રસમંજરી’ આદિ કેટલીક સાંસારિક વાર્તાઓ મળી આવેલી તે અપવાદરૂપ ગણાતી. પુરાણકથાના અવાધ ગયેલા વિષય અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં શુષ્ક કાવ્યો સાંભળી સાંભળીને કેટલાં ગયેલ જનતા માટે વિક્રમ જેવા લોકોત્તર પુરુષની કે ખીણ સામાજિક વાર્તાઓ રચાઈ એમ પણ કેટલાક માનતા.

આ માન્યતા ભ્રમપૂર્ણ છતાં એ વખતની જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસ સંબંધી અદ્યપસાધની સ્થિતિ તરફ જોતાં સાવ કુદરતી હતી. પાછળથી જૂની ગુજરાતીનું જે વિપુલ સાહિત્ય જાણવામાં આવ્યું છે તેને આધારે તો આપણે નિઃશંક એમ કહી શકીએ કે ગુજરાતમાં કથાવાર્તા, શૃંગાર, આખ્યાનાદિ, ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન એ સર્વ પ્રકારના સાહિત્યપ્રવાહો એક જ સમયે અને એક જ સાથે વહેલા છે.^૨ તરકાલીન (પ્રાચીન પણ ક્યાં નથી ?) ગુજરાત જનતા જ એવી વિવિધરંગી હતી.

૨

रफखइ सा विसहारिणी बे कर चुंविचि जीउ ।
पडिविम्बिअ-भुज्जालु जलु जेहि अडोहिउ पीउ ॥
बाह विणोडवि जाहि तुहुं हउं तेम्बइ को दोसु ।
हिअय-ठिउ जइ नोसरइ जाणउं मुअ सरोसु ॥^૩

● અગિયારમા સાહિત્યસંમેલનમાં સ્વીકારાયેલો નિબંધ.

૧ આ લેખક શામળ-પ્રેમાનંદના કથામાં માને છે એવો આ કથનનો અર્થ થતો નથી.

૨ જુઓ, ‘દરિશીલાપોડસકલા’ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૧-૧૨-૧૩

૩ સંસ્કૃતમાં પ્રાચીન કથાસાહિત્ય પુષ્કળ છે, પ્રાકૃતમાં પણ તરંગવતી, વિલાસવતી, લીલાવતી, કવલપમાલા જેવાં અતિપ્રાચીન કથારત્નો છે; પણ અને જે લખવાનું છે તે ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્ય પરત્વે જ હોવાથી હેમચન્દ્રનાં અપભ્રંશ અવતરણો, ન્યાં આપણે પ્રાચીનતમ ગુજરાતીનું મૂળ શોધી શકીએ, ત્યાંથી ક્યાં છે.

ઉપલા દ્રહા હેમચન્દ્રે સિદ્ધહૈમના આઠમા અધ્યાયમાં ઉતાર્યા છે તે વાંચતાં જ તે કોષ કથા-કાવ્યમાંથી ઉતારેલા લાગે છે.

બારમા સૈકામા અપભ્રંશમાં રચાયેલ વિરહિણીસન્દેશવિષયક સન્દેશરાસકાં પણ ધણું કરીને લૌકિક કથા દર્શો એમ તેના નામ ઉપરથી તથા સ્વ. ચીમનલાલ દલાલે તે વિષે આપેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે.

તેરમા સૈકાના અપભ્રંશમાં રચાયેલા જિનપ્રભાચાર્યકૃત મધિયકુટુંબચરિય પણ એક લૌકિક કથા છે. આ જ વિષય ઉપર 'ભવ્યકુટુંબચરિત્ર' કે 'ભવ્યકુટુંબસંગ્રહ' એવી નામથી પાછળના જૈન કવિઓએ અનેક કાવ્યો રચેલાં છે.

પ્રવંચચિન્તામણિના કર્તા મેરુતુંગે જે અનેક દ્રહાઓ વગેરે અવતાર્યાં છે, તેમાંના કેટલાક, તે વખતે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત રાષ્ટ્રકેદેવી-નવધણુ વગેરે સંબંધી છે, બ્યારે 'કેટલાક કોષ સંગ્રહ કથા-વાર્તાનાં પુરતકામાંથી લીધા હોય એવું અનુમાન થાય છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતનું લોકકથાનું સાહિત્ય બહુ પ્રાચીન છે.

૩

વિક્રમ, નંદ, ઉષા, માધવાનલ, સદયવત્સ, ચન્દનમલયાગિરી વગેરે લોકપ્રસિદ્ધ વિષયો ઉપર એકથી વધુ ગુજરાતી કવિઓએ પોતાની કલમ ચલાવી છે. આ એક જ વિષય ઉપરની જુદા જુદા જુદા કવિઓની રચનામાં સમયાનુસાર, પ્રસંગાનુસાર અને ધર્માનુસાર વિવિધ ફેરફારો માલૂમ પડે છે. કોષ કોષ વાર પુરોગામીઓની સખળ અસર પછીના કવિઓ ઉપર પડેલી દેખાય છે. રચનાર જૈન હોય કે વૈદિક હોય તે પોતપોતાના મત પ્રમાણે, વૃદ્ધમાન્ય વાર્તાઓના કોષ પ્રસંગ વધારીઘટાડી પોતાને મનમાનતા સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરે છે. કવચિત્ કવચિત્ એકની એક વાર્તા કથાએ છવ જેવા ફેર વગર-શોધિત વર્ધિત આશ્રિત જેવી-જેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં કે હિન્દુસ્તાનમાં તે શું પશુ, પરસ્પર બ્યાપાર હત્યાદીનો પ્રસંગ હોય એવા દેશને માટે પણ વસ્તુ સાવ સાચી જેવી-જેમ કે 'કથાસરિત્સાગર'ની કોષ વાર્તા સહેજ ફેરફાર સાથે 'અરેમિયન નાઇટ્સ'માં દેખાય છે.

શામળ વાર્તાસાહિત્યને નવો જ ઝોક આપ્યો, તેના સર્વ પુરોગામીઓ તેની આગળ ઝાંખા અને શુષ્ક લાગે છે તે પશુ ખરું, છતાં એ પુરોગામીઓની શામળ ઉપર ઓછી અસર નથી તે આગળ જણાશે.

આપણા પ્રાચીન લોકવાર્તાના સાહિત્યમાં વિક્રમ જેવા લોકોત્તર પુરુષનું પ્રાધાન્ય છે, પણ એ શિવાય બીજી પશુ સામાજિક વાર્તાઓ મળે છે.

૪ જુઓ પાંચમી સાહિત્યપરિષદમાં સ્વ. દલાલનો પાટણના બંડાર વિષે લેખ.

૫. એ વખતની અપભ્રંશ ભાષાની જૈન શાસ્ત્રકથાઓ જેવી કે સુલવાસ્વાન, વર્દેશ્વરીચરિય તથા બીજી નાની કૃતિઓ પુષ્કળ છે; લોકવાર્તામાં ગણાવી શકીએ તેવી તો મધ્યકુટુંબચરિય જ છે. એ સર્વની હાથપ્રતો હું જૈન જ્ઞાનમંદિર-વડોદરામાંથી જોઈ શક્યો હતો તેથી પ્ર. કન્દિવિજયજી મદન-રાજને અત્યંત આભારી છું.

શામળભટ્ટ પહેલાંનું જે વાર્તાઓનું સાહિત્ય મળી આવે છે તે મોટે ભાગે જૈનોનું છે ! આનો અર્થ કેટલાક ‘ અતિજૈનો ’ કરે છે તેમ ‘ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્પાદક જૈનો છે ’, એમ નથી, પણ સાચવણીના અભાવે વૈદિકોનું ઘણું સાહિત્ય નાશ પામ્યું એટલો જ છે. તેમ છતાં વૈદિકોએ રચેલી જે થોડીઘણી પ્રાચીન વાર્તાઓ મળી આવે છે, તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે તેમની રચનાઓમા ધર્મને ગૌરુરથાત હર્ષ, જ્યારે જૈન સાધુઓએ રચેલી કથાઓ ભલે શૃંગારમય હશે, પણ છેવટે તો કામને કેમ જીતવો એ વાતનું જ એમાં પ્રાધાન્ય આવશે. ‘ તરંગવતી ’ વગેરે પ્રાકૃત જૈન કથાઓથી પણ એ વાત જણાય છે, અને આ આખત તરફ જોતા તો આટલી મર્યાદા અને સીમાબંધનોમાં રહીને જૈનોએ કરેલી સાહિત્યસેવા તરફ રાતજુદિ પેદા થાય છે.

વાર્તાનું સાહિત્ય ઘણુંખરું સમકાલીન સમાજની પરિસ્થિતિ ઉપરથી લખાયેલું હોવાથી તે વખતની સ્થિતિ, આચારવિચાર, રીતરિવાજ, વહેમો વગેરે જાણવાને પણ બહુ ઉપયોગી થાય.

ગુજરાતના લોકવાર્તાના સાહિત્ય વિષે વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે ‘ મધ્ય-કાલીન સાહિત્યપ્રવાહ ’ માં રા. મંજુલાલ મજુમદારકૃત ‘ લોકવાર્તાનું સાહિત્ય ’ એ વિષય વાંચવો, અહીં પ્રાચીન ગુજરાતમાં પ્રચલિત વિવિધ લોકવાર્તાઓ વિષે જુદા જુદા કવિઓના કાવ્યો-તેનો ઉત્પત્તાત્મક અભ્યાસ કરવાનાં શાં સાધનો છે-વગેરે વસ્તુ આ વિષયના રસિકને ઉપયોગી થઈ પડે તેટલા ખાતર આપું છું. એ માટે ‘ જૈનયુગ ’ માસિકમાં પ્રગટ થયેલ રા. મંજુલાલ મજુમદારના ‘ કામાવતીની વાર્તા ’, ‘ વિદ્યાવિદ્યાસિનીની વાર્તાનું મૂળ ’ વગેરે વિષયોનો યોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે એ વાતની સાબર નોંધ લઈું છું.

વાર્તાઓના ઉત્પત્તાત્મક અભ્યાસનો વિષય બહુ રસભર્યો હોઈ સામાન્ય માણસને પણ મજા પડે તેવો છે; અને એક સમગ્ર રૂપમા તો અહીં પહેલી વાર જ રજુ થાય છે, એટલે તેનો યોગ્ય લાભ લેવાશે એવી આશા છે.

મુખપાઠે રહેલા ચારણી લોકસાહિત્યનો વિભાગ જ જુદો છે એટલે આ રચને એ વિષે કંઈ લખવું અપ્રસ્તુત છે. એક સાથે કલ્પકંઠ વાર્તા વિષે લખવાનું હોવાથી અનતો સંક્ષેપ કર્યો છે.

૧. સિંહાસનખત્રીસી: કયાસરિસ્તાગરના શશાંકવૃત્તીલંઘકમા ત્રિવિક્રમસેનની લાંબી કથા આવે છે. કયાસરિસ્તાગર અન્ય ગુણાદયના અતિપ્રાચીન પૈશાચી વૃહત્કથાનો અનુવાદ છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ છે. વેતાલપચીસીની વાર્તા પણ ઉક્ત કયાસરિસ્તાગર=વૃહત્કથામાં આવે છે, તે ઉપરથી હિન્દી લોકવાર્તાઓમાં કાયમનું સ્થાન પામેલ ‘ પરદુઃખ-ભંજન વિક્રમ ’ એ જ ત્રિવિક્રમ એમ લાગે છે. ગુણાદય ઇ. સ. ના પહેલા કે બીજા સૈકામાં થઈ ગયેલો મનાય છે એટલે ‘ લોકવાર્તાના નાયક ત્રિવિક્રમ નો તેનો ઉલ્લેખ સૌથી પ્રાચીન છે.

પણ સિંહાસનખત્રીસીનાં પ્રાચીન મૂળ જાણી શકતાં, આશરે બારમા સૈકામાં ક્ષેમકરે ‘ સિંહાસનખત્રીસી ’ ની ગણપલ વાર્તાઓ મહારાષ્ટ્રી ઉપરથી સંસ્કૃતમાં લખી. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ક્ષેમકરની જે પહેલાં પણ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં આ વાર્તાઓ કદાચ

સાહિત્ય પરિષદ સ મેક્શન-લાઈમ્સ

સામેક્ષના પ્રમુખ શ્રી દી. બ. દુબ્બલાલ ગોહનલાલ ળવેરી તથા અન્ય સાક્ષરોનું ભવ્ય સ્વાગત સરઘસ

રચાઈ હોય, અને ક્ષેમંકરની અલંકારપ્રચુર કૃતિ આગળ જાંબી અને ટુકડા સાગતાં કાળે કરીને બૂલાઈ ગઈ હોય, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. એ પછી ડબોઈમાં રામચન્દ્રસૂરિએ સં. ૧૪૬૦ માં વિક્રમચરિત્ર રચ્યું છે.

ક્ષેમંકર અને રામચન્દ્રના વિક્રમચરિત્રમાં પૂતળાઓનાં નામ એક સરખાં નથી, કોઈ કોઈ સ્થળે વાર્તામાં પણ ફેર આવે છે. વિક્રમચરિત્ર સંબંધી ઉલ્લેખનીય સંસ્કૃત મન્થે પૈકી કાસહરમન્થીય દેવમૂર્તિકૃત વિસ્તૃત 'વિક્રમચરિત્ર' (વિક્રમનો પંદરમો સૈંદા), તથા અગ્રાત જૈન કવિ કૃત વિક્રમકથા ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. વિક્રમકથાની પાટણના સાગરના ઉપાશ્રયના અંકારની મને મળેલી હાથપ્રત સં. ૧૫૩૨ માં લખેલી હતી, એટલે એ પહેલાં ઉક્ત વિક્રમકથા રચાઈ હશે. જીવાનન્દ વિદ્યાસાગરે પ્રકટ કરેલ ક્ષાત્રિશાસ્ત્રપુત્તલિકાકાવ્ય મૂલ્ય આ ખાખતમાં બહુ ઓછું છે.

ગુજરાતી કાવ્યો પૈકી જૂનામાં જૂનું મલયચન્દ્ર નામે જૈન કવિએ સં. ૧૫૧૬ માં રચેલી યોપાઈ છે.^૧ તે ધણે ભાગે વિક્રમકથાને અનુસરે છે. કાવ્ય ખાસ રસ પડે એવું નથી, કારણુ ૩૨ વાર્તાઓ અને પ્રાસ્તાવિક ભાગ એ બધું માત્ર ૩૮૫ કડીઓમાં સમાવ્યું છે. પણ સિંહાસનબત્રીસી વિષે જૂનામાં જૂના ગુજરાતી કાવ્ય તરીકે તેની કિંમત ઓછી નથી. એ પછી સિદ્ધિસૂરિએ સં. ૧૬૧૬ માં,^૨ તથા હીરકલશે સં. ૧૬૩૬ માં^૩ સિંહાસનબત્રીસી રચી છે. બ્રહ્મણ કવિ મધુસૂદને પણ ૧૬૧૬ લગભગ ગદ્યપદ્યમાં સિંહાસનબત્રીસી રચી હતી એમ જણાય છે.^૪ સં. ૧૬૭૯ માં જૈન કવિ સંઘવિજય આ ચવાઈ મથેલા વિષય ઉપર ફરી હાથ અજમાવે છે.^૫ એ કૃતિ પણ કાવ્ય તરીકે તો નિષ્ફળ જ છે. કર્તાના નામ વગરની વિક્રમકથાનો તે આબાદ અનુવાદ છે.

સૌથી છેલ્લા શામળભટ્ટ આવે છે. તેની સિંહાસનબત્રીસી આગળ પૂર્વની કૃતિઓ દંકાઈ ગઈ ભાગે છે. તેની કૃતિમાં સૌથી વધુ મૌલિકતા છે. 'ભાભાગમ' જેવી કોઈ વાર્તા સ્વતંત્ર છે, ન્યારે ધણીખરી રામચન્દ્ર કે ક્ષેમંકરના રૂપાન્તર જેવી નથી. તેને 'પંચદંડ' તો કોઈ ચે સિંહાસનબત્રીસીમાં મળતો નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય કે આલતી આવેલી પરંપરાથી બહાર આવી વિશાલ સંસ્કૃત સાહિત્યના સાગરમાંથી નવીન મોતી તેણે કાઢ્યાં.

૫

૨. પંચદંડ કવિ શામળભટ્ટે પોતાની સિંહાસનબત્રીસીમાં પાંચમી પૂતળી હંસાના યુએ 'પંચદંડ'ની વાર્તા કહેવરાવી છે. હવે પૂર્વેની કોઈ ચે સિં. જ. માં 'પંચદંડ'ની વાર્તા આવતી નથી. ક્ષેમંકર કે રામચન્દ્રની પ્રાચીન કૃતિઓમાં એ વિષે કંઈ ચે ઉલ્લેખ નથી.

૧ 'જૈન ગુજર' કવિએ 'આ આ કાવ્યની નોંધ નથી. તેની હાથપ્રત પ્રાચ્યવિદ્યામન્દિરમાં છે,

૨ જૈન ગુજર' કવિએ ભાગ ૧ પૃ. ૨૦૫

૩ એજન પૃ. ૨૩૫

૪ જુઓ 'વિમલપ્રબન્ધ'ના ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૩૮

૫ હાલ આ કાવ્ય 'સાહિત્ય' માસિકમાં ખાસ વરદથી છપાય છે.

મોજમવન્ધ બલ્લાલે તેમ એક બે જૈન કવિઓએ રચ્યો છે. સંસ્કૃત મોજમવન્ધનું નામ શામળભટ્ટ લે છે; પણ અલ્પપર્યન્ત પ્રાપ્ત કોઇ મોજમવન્ધમાં એ વિશે ઉલ્લેખ નથી.

કોઇ અસાત જૈન લેખકરચિત પञ्चदण्डात्मकं विक्रमचरित्रम् પंडિત હીરાલાલે છપાવ્યું છે; તે શામળભટ્ટની વાર્તા સાથે બહુ મળતું આવે છે. સ. ૧૫૫૬ માં અસાત જૈન કવિએ રચેલ 'પંચમહંડ ચતુષ્પદી' 'શુદ્ધિ પ્રકાશ'ના ફેશ્વર્યારી ૧૯૩૨ ના અંકમાં મેં છપાવી છે તે પણ શામળભટ્ટની વાર્તા સાથે ખૂબ મળતી આવે છે. જો ઉક્ત સંસ્કૃત અને ગુજરાતી બન્ને કાવ્યના કર્તાઓએ જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરતાં કેટલાક પ્રકીર્ણ પ્રસંગો ઇત્યાદિ દાખલ કર્યું છે. જૈનેતર કવિ નરપતિએ સં. ૧૫૬૧ માં 'પંચમહંડાત્મક વિક્રમચરિત્ર' રચ્યું છે; ૧૧ તે પણ ધણે ભાગે શામળભટ્ટને મળે છે. સત્તરમા શતકના આરંભમાં રાજધરનો પંચમહંડ પણ જોવા જેવો છે.

અઢારમા સૈકાના આરંભમાં જૈન કવિ લખિધરચિએ 'પંચમહંડની વાર્તા' દેશીબદ્ધ રચી છે તેની પ્રેમ કોપી મેં શ્રી. મંજુલાલ મજુમદાર પાસે જોઇ હતી. તે પણ શામળભટ્ટથી બહુ જૂદી, પડતી હોય એમ જણાતું નથી. સંવત ૧૭૨૭ માં જૈનકવિ લક્ષ્મીવલ્લભે પણ પંચમહંડની વાર્તા રચી છે. ૧૨ ઉપરાંત પાટણમાં સંધના બંડારમાં પંચદણ્ડ છત્ર નામે નાની પોથી છે, તેમાં સાદી સંસ્કૃતમાં પંચમહંડની વાર્તા વર્ણવેલી છે. ગુ. વ. સો. ના સંગ્રહમાં સં. ૧૭૩૮ માં લખેલી પ્રતમાં આ પ્રસંગ મારવાડી ભાષામાં છે, તે પ્રચલિત વાર્તાથી સહેજ જ જૂદો પડે છે.

આ બધા ઉપરથી એમ લાગે છે કે 'પંચમહંડ'નો પ્રશ્ન બહુ ગુપ્તવાડા બરેલો નથી. બધી પ્રસિદ્ધ રચનાઓનું વસ્તુ લગભગ એક જ છે વર્ણન વગેરેના ભાવોની, ધણીવાર પરસ્પર આપ-લે થયેલી હોય છે તે તો ઉપયુક્ત કાવ્યોના સક્ષમ અવલોકનના અંતે જ જણાઇ આવે.

પાટણમાં સંધના બંડારની એક સંસ્કૃત પ્રત નામે પञ्चदण्डप्रबन्ध પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ કઢાવી આપી હતી, તે 'પંચમહંડ' વિષેના આ સર્વ કાવ્યોથી જૂદી પડે છે. એ ફેર નીચે પ્રમાણે: 'ઉજ્જયિનીમાં એક શાહુકારની પુત્રી વિષકન્યા હતી તેથી તેને કોઇ પરણતું નહોતું. એથી તે કન્યા ઝંખાખાત કરતી હતી ત્યાં નગરચર્યા જેવા નીકળેલા વિક્રમે તેને જોઇ અને અટકાવી, આપઘાત નહિ કરવા કહ્યું. ત્યારે કન્યાએ તેને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા કહ્યું. પણ વિષકન્યા સાથે લગ્ન કરે તો વિક્રમ પોતે પણ મરી જાય, આથી તેણે બચાવેના કંઈક ઉપાય માગ્યો. ત્યારે વિષકન્યાએ તેને દેવદમની ગાંઠણ (વાંસફોડા)ને ત્યાં મોકલ્યો.' પછીની વાર્તા બધી શામળને મળતી જ છે. ફેર માત્ર એટલો જ કે, વિષાપહાર દંડથી વિક્રમ વિષકન્યાનું વિષ સહી શકે છે.

ઉપર બતાવેલી વાર્તાઓમાં કેટલેક સ્થળે દંડનાં નામો જૂદાં પડે છે તેની પાછળ પણ એક રસિક (આ વિષયમાં સહેજ બેડા બિતરેલાને જ એ સંપર્ક પડે એવો) ઇતિહાસ છુપાયો છે.

૧૧ આ કાવ્ય કાર્તિક ગુજરાતી સભા તરફથી છપાય છે.

૧૨. જુઓ જૈનગુર્જર કવિઓ ભાગ ૨ પૃ. ૨૪૩.

૧૩. જૈન ગુર્જર કવિઓમાં આ કાવ્યની નોંધ થઇ નથી.

શામળે રામચન્દ્રશરિનું વિક્રમચરિત્ર, અચાતકવિકૃત પચ્ચદળહોત્તમકં વિક્રમચરિત્ર એ બન્ને નેમાં હશે, એમ એક સુભાષિતના તેમણે કરેલા અવતરણ ઉપરથી લાગે છે.

શામળ : જુવારી પાસે રિહડી, માંકડ કેટલે હાર,
ગેહિલી માથે બેડલું, ઝાળે કેતી વાર ?

અજ્ઞાતકવિ : જુવારી ઘર રિહડી, માંકડ કેટલે હાર,
ગેહિલી માથે બેડલું, ઝાળે કેતી વાર ?

રામચન્દ્ર : જુવારી ઘર રિહડી, માંકડ કેટલે હાર,
ગેહિલી માથે બેડલું, ઝાળે કેતી વાર ?

૩. નંદબત્રીસી : નંદબત્રીસીની વાર્તાનું મૂળ મળી શક્યું નથી. એ વાર્તાનું કોઈ સંસ્કૃત પુસ્તક મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું નથી; પણ એ વિષયના પ્રકીર્ણ સ્ત્રોત દ્વારે તિજ્ઞતિ મૂળાલો દ્વારપાલો ન મુચ્ચતિ । શીર્ષ વદતિ કામાર્થ દારિત્ય રત્નકુણ્ડલમ્ ॥ વગેરે છૂટક પાનાઓ ઉપર ધણું મળ્યા છે. અને તેમાંના કેટલાકની પ્રાચીનતા તો લિપિ ઉપરથી ચોક્કસ શતક પ્રવર્ત્ત લાઈ જવી ધરે.

ગુજરાતીમાં એ વિષય ઉપર સૌથી જૂનું લખાણ 'જૈન કવિ ન્યાયશીલનું' છે. 'નંદબત્રીસી' સં. ૧૫૦૦ માં રચાયેલી છે. આ પુસ્તકની ૮ પાનાની હાયપ્રત પાટલુમાં હાથાલાઈના લંડારમાં છે. તે પછી ઉત્ત કાવ્ય સં. ૧૫૪૫ માં જૈનેતર નરપતિએ રચ્યું. ૧૪ તેની નંદબત્રીસી કંઈક ટૂંકી અને નીરસ પણ છે; અને તેમાંના કેટલોક ભાગ શામળ સાથે હબ્બ મળતો આવે છે. સં. ૧૫૬૦ માં સંઘકુલની નંદબત્રીસી રચાઈ છે, ૧૫ તે ધણે ભાગે નરપતિને મળતી જ આવે છે. કવિતા ધણે દરબરે નરપતિથી ચરે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકપ્રિય વિષયો દોઢ કે બે સૈકા સુધી અસ્પર્શ રહ્યા હોય એવું ભાગ્યે જ બન્યું હશે. સિંહાસનબત્રીસી કે પંચદર્શનાં અર્ધી કે પા સદીએ મળતાં કાવ્યો એ વાતના ઉદાહરણ રૂપ છે. સં. ૧૫૦૦ ની સંઘકુલની નંદબત્રીસી પછી ઠીક સં. ૧૭૭૧ માં ત્રિપુરામાં એ વિષય ઉપર એક નાનું કાવ્ય રચ્યું છે. તે, ઉપર એમ લાગે છે કે, આ વાર્તા વિક્રમની વાર્તાઓ જેટલી લોકપ્રિય તો નહોતી જ; નહિ તો આધુનિક સમયમાં જેમ પુસ્તકની ખીજ આજ્ઞતિ કાઢવામાં આવે છે તેવું એ સમયે પણ બન્યા વગર ન જ રહે.

સં. ૧૭૮૩ માં નકલ કરેલ કોઈ જૈન કવિએ રચેલ 'નંદબત્રીસી' ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાં છે. આ વિષય ઉપર હેડલું કાવ્ય રચનાર શામળભટ્ટ : ઉર્ધ્વા, નળ, અભિમાન્યુ, જેવા વિષય ઉપર પ્રેમાનંદ પોતાની પ્રાસાદિક કલમ ચલાવી તે પછી ગુજરાતમાં એ કાવ્યોની નવિન આજ્ઞતિ ની માગણી બહુ જ ઓછી-બંધે નહોતી થઈ એમ પછીનું સાહિત્ય જોતાં લાગે છે. તેવું જ વાર્તાઓ માટે શામળભટ્ટના સંબંધમાં બન્યું.

૧૪ પંચદર્શ રચનાર નરપતિ અને આ નરપતિ એક જ વ્યક્તિ છે. તેનું નંદબત્રીસી કાવ્ય ભુ. પ્ર. સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ ના અંકમાં મેં છપાવ્યું હતું.

૧૫ ઇ. સં. ૧૯૧૫ માં આ કાવ્ય બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયું હતું.

ઉપર જણાવેલાં સર્વ કાવ્યો નાનાં છે, તેથી જો એ બધા સારી રીતે સંશોધીને એક જ પુસ્તકમાં છાપવામાં આવે, તો એ સર્વનો તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે બહુ સગવડ થાય.

વધુ વિસ્તાર નહિ, પણ શામળ અને નરપતિ વચ્ચે કેટલું બધું સામ્ય છે તે જોવા ખાતર બન્નેની થોડીક કડીઓ આપણે જોઈ જઈએ.

નરપતિ : કામાતુર નર કહીધ અંધ, જનમજપ્યો કહીધ જાત્યંધ,
મદપૂરિત ગજ કહીધ અંધ, અરથી નર સદાધ અંધ.
એ જ્યારે કહીધ આંધળા, પુણ્ય રહિત પાપે પાંગળા
ધર્મતણું તું કરી વિચાર, પાપ તણો નવ કરિ આચાર.

શામળ : જોબનમદ પહેલો આંધળો, ખીજો મદ કામે આંધળો,
ત્રીજો અંધ ધનમદ જેહને, ચોથો મદ જેની દેહને.
પંચમ અંધ જે જીવ આહરે, છઠ્ઠો અંધ જે કોપે ભરે,
સાતમો અંધ દબાણો જેહ, આઠમો અંધ વ્યસનીની દેહ.
એટલા અંધ વિચાર ના કરે, ના કહીયે તો નિમ્મે મરે,

નરપતિ : તૃપ્તાકાન્ત મયગલ આવિહિ, સરોવરપાલિ પુહતુ થયુ,
સીંહ તણો પગ દોઠો જિત્યે તરસ્યો હસ્તી નાઠો તિસ્યે.
કેસરી કેશ, ફણિંદમણિ, શરણાગત સોઢાંહ,
સતી પથોહર કૃપણ ધન એ લીજીધ મૂંઝાંહ.

શામળ : હંસ ગયો સરોવર વિષે, દીહું અમૃત વાર.
પિધા વિણ પાછો વળ્યો પડ પાસા પોખાર.
સિંહ મૂઝ, ભોરિંગમણિ, કર્પીણ ધન, સતી નાર,
જીવતાં પરકર જામ નહી, પડ પાસા પોખાર.^{૧૧}

પદ્મિનીની સતિત્વપરીક્ષા માટે શામળે જે પાસાની રમતનો પ્રસંગ ગોઠવ્યો છે તે ખીજે કર્યાં જણાતો નથી. મને લાગે છે, એનો પોતાનો મૌલિક છે. એ પ્રસંગ વડે શામળના કાવ્યની મધુરતા અજળ વધે છે.

૭

૪. હંસાવલી : ખંભાતના કવિ શિવદાસે સં. ૧૬૭૩માં રચેલ હંસાવલીની વાર્તા પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં નાયિકા હંસાવલી, જે નસીબયોગે પુરુષદ્વેષિણી બની હતી,^{૧૭} તે છેવટે પૈકણના શાલિવાહનના પુત્ર નરવાહન સાથે કેવી રીતે લગ્ન કરે છે તે વાત છે.

૧૬ વિરોધ અક્ષરણો માટે નરપતિકૃત નંદનગીતીને અંતે જે 'જેડેડુ' પરિચિત્ત જોડું.

૧૭ પુરુષદ્વેષિણી નાયિકાની વાત આપણા સાહિત્યમાં રચ્યે રચ્યે ગળે છે. સં. ૧૫૬૫માં રચાયેલ ઉદયભાણુકૃત 'વિક્રમરાસ'ની નાયિકા લીલાવતી પુરુષદ્વેષિણી હોઈ ક્રોધને પરજીતી નહોતી.

વીરજીવ 'કામાવતી' માંની કામાવતી પણ આ પ્રકારની સ્ત્રી છે.

શામળમદની વેતાલપયોરીની નવમી વાર્તાની જન્મવંતી પણ પુરુષદ્વેષિણી હતી. તેનું શામળસટે

સં. ૧૪૧૧માં જૈન કવિ વિનયભદ્રે હંસવત્સકથાઓપાદ્ય રચી છે, ૧૮ આસાયતકૃત હંસવત્સકથાની હાથપ્રત સં. ૧૫૧૩ની મળેલી છે એટલે કાવ્ય અવશ્ય એ પહેલાંનું હોવું નોંધએ. ૧૯

ઉપર્યુકત બે કાવ્યોમાંથી એકેની હાથપ્રત હું વાંચી શક્યો નથી એટલે જૈન કવિએ અને શિવદાસ વચ્ચે ક્યાં ક્યાં સામ્ય કે ફેરફાર છે તે હું જાણી શક્યો નથી. પણ શિવદાસના કાવ્યમાં કેટલેકે રચેલે જૈનધર્મની અસર દેખાય છે તે વિનયભદ્ર અને આસાયત જેવા પુરો-ગામીએને લીધે હશે એમ લાગે છે.

૮

૫. કામાવતી: કામાવતીની વાર્તા પણ આપણી જૂની સામાજિક વાર્તાઓ પૈકીની એક છે. પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીએ સં. ૧૭૨૫માં રચેલ કામાવતીની વાર્તા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. વીરજીને દારસી-અરખી સાહિત્યમાંની અદ્વૈતરસની વાર્તાઓને પણ ટકકર મારે એવી રચનાઓ કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું એમ જે માનવામાં આવે છે, તે મતને તો બિલ્કટો આ વડે ધક્કો પહેચે છે, કારણ કામાવતીની વાર્તા વીરજી પહેલાં ખંભાતના કવિ શિવદાસે રચેલી મળી આવે છે. ૨૦

આ વાર્તાનું મૂળ પદ્મપુરાણ અને દશકુમારચરિતમાં છે. વીરજીએ પોતાની વાર્તાનાં સાત કડવાંમાં પદ્મપુરાણનો કથાના સાત અધ્યાય અને બાકીનાં ૧૫ કડવાંમાં દશકુમારચરિતની આખ્યાયિકામાંથી સંબંધ જોડ્યા છે; પછી એક અજગરની આડકથા પણ જોડી છે. શિવદાસકૃત 'કામાવતી' તથા વીરજીકૃત 'કામાવતી'માં કદાચ સામ્ય હશે એમ તેના નામ ઉપરથી લાગે છે; પણ વીરજીને કંઈક સ્વયં શિવદાસકૃત 'હંસાવલી' માંથી પણ મળ્યું હોવું નોંધએ; અથવા તો તે સમયે સમાજમાં પ્રસિદ્ધ કોઈ બળતી જ લોકકથામાંથી જોઈવું વરણ તેણે લીધું હોય. તે એ કે કામાવતીમાં પણ હંસાવલીની જેમ ત્રણ અવતારની વાત છે, જેમાં પહેલા અવતારે તેનું નામ હંસાવલી, બીજા અવતારે 'પંખિણી' - પોપટી, તથા ત્રીજા અવતારે કામાવતી. જન્માન્તરથી પુરુષદેવિણી છે એ વાત પણ સૂચક છે.

કરેહું વહુન સૌથી ચડી નય એવું છે. 'ઉદયમર્મસંવાદ' માં કર્મવાદીના બીજા સિદ્ધાન્તમાંના દશાન્તમાંની ધમિની પણ આવી જ છે.

'પ્રેમાવતી' ની વાર્તામાંની પ્રેમાવતી પણ પુરુષદેવિણી છે.

શામળમહદેવ સિદ્ધાસનજત્રીસીની ચોથી વાર્તામાંની અગ્નેશ્વરાળી પણ આવી જ સ્ત્રી છે.

આ સર્વમાં એક જૂળી છે જ કે ઉવટમાં જાયે પુરુષ સાથે સધિ થવાની વાત આવે છે. (જુઓ 'જૈનયુગ' પૃ. ૩૮૪)

૧૮. જુઓ જૈનયુગ ૨ કવિઓ ભાગ ૧ પૃ. ૪૬.

૧૯. હાથપ્રત પ્ર. કાન્તિવિજયજી મહરાજ પાસે છે.

૨૦. હાથપ્રત ફાર્જીસ ગ્રુન્જાતી સભામાં છે.

ખીજ એ વાત જાણવા જેવી છે કે શામળભટ્ટકૃત 'મદનમોહન'માંની મોહના જેવી રીતે પોતાના પતિને બદલે ઓઝો પરણી લાવે છે તેવું જ કામ વીરજીની વાર્તાની કામાવતી પણ કરે છે. મોહના પુરુષવેશમાં રાજા તરીકેની આણુ ચલાવે છે અને પોતાના વલ્લભને શોધે છે પણ તે જડતો નથી; ત્યારે મોહનાનું પૂતળું બનાવરાવીને મૂકે છે, ત્યાં મદન આવી ચડે છે, પૂતળું જોઈને ખેદ જાહેર કરે છે અને આખરે બન્નેની પરસ્પર ઓળખાણ થાય છે. મદનમોહનાનો આ પ્રસંગ વીરજીની કામાવતી સાથે ખૂબ મળતો આવે છે.

કામાવતીમાં ઢગલાળંબ સમસ્યાઓ આપી છે. મંવતના સોળમા સૈકાના આરંભમાં રચાયેલ વીરસિંહકૃત ઉપાદરણમાંની ઉપા-અનિરુદ્ધની વિવાદાત્મક સમસ્યાઓથી માંડીને શામળભટ્ટની મદનમોહના સુધીની સમસ્યાઓ સાથે તે સરખાવવા જેવી છે.

૯

૧. હંસાવતી : સં. ૧૬૧૬માં મધુસૂદને વિક્રમચરિત્ર-હંસાવતીની વાર્તા રચી છે. હમણા સુધી હું શિવદાસકૃત હંસાવતી અને મધુસૂદનકૃત હંસાવતી એક જ સમજતો હતો, પણ શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળ જેઓ આ વાર્તા હાલ એડિટ કરે છે તેમણે સાર લખી મોકલ્યો ત્યાર પછી જ મારે ભ્રમ ભાગ્યો. આ વાર્તામાં વિક્રમના પુત્ર વિક્રમચરિત્રના ખંભાતના રાજાની પદ્મિની પુત્રી હંસાવતી સાથેના લગ્નની વાર્તા આવે છે. તેની અને શિવદાસની હંસાવતી વચ્ચે સામ્ય માત્ર એટલું જ છે કે કાશીમાં જઈને કરવત મૂકાવવાની વાત બન્નેમાં આવે છે.

મં. ૧૪૯૯ માં જૈન કવિ સાધુકીર્તિએ 'વિક્રમચરિત્ર કુમાર રાસ' રચ્યો છે.^{૨૧} તેની અને હંસાવતીની વચ્ચે સામ્ય છે. સંભવ છે કે મધુસૂદનના જોવામાં આના જેવી જ કોઈ કથા આવી હોય

૧૦

૭. વૈતાલપચીસી : શામળભટ્ટ કૃત વૈતાલપચીસી અપર નામ મહાપચીસીથી કોઈ અજાણ્યું નથી. વિક્રમ કે ત્રિવિક્રમનાં અજબ સાહસો તેમાં વર્ણવેલાં હોઈ બહુ લોકપ્રિય થયેલ છે.

વૈતાલપચીસીનું મૂળ આપણને કથાસરિત્સાગરના શશાઙ્કવતી લેલકમાં મળે છે. તેમાં પચીસ વાર્તાઓ વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે. કથાસરિત્સાગરનું મૂળ પહેલાં કે ખીજા સૈકામાં રચાયેલ વૃહત્કથા સુધી લઈ જવામાં આવે તો આ વાર્તાઓ બહુ જ પ્રાચીન ગણાય. ધણું કરીને કથાસરિત્સાગર ઉપરથી કંઈ ફેરફાર માથે હિન્દી, ગુજરાતી બંગાળી, મરાઠી તથા સંસ્કૃત સુદ્ધામાં આ કૃતિ બનેલી છે. પંડિત જીવાનન્દ વિદ્યાસાગરપ્રકાશિત જંબલદત્તપ્રોક્ત વૈતાલપચીસી પણ આ સાથે સરખાવી શકાય.

હવે ગુજરાતી રૂપાન્તરો વિશે. સૌથી જૂની કૃતિ ધણું કરીને દેવશીલ (સં. ૧૬૧૯)

ની છે. ૨૨ તે પછી વેતાલપચીસીની એક અવકૃતિ ઘણું કરીને સોળમા શતકમાં જ રચાયેલી મળે છે. ૨૩ આ બેની વાર્તાઓની ઘટનામાં ઝાઝો ફેર નથી; એક જ મૂળને બંને અનુસરે છે. ૨૪ આ કૃતિઓમાં જે બીજી વાર્તા બ્રાહ્મણકન્યા મન્દારવતીની છે તેની સાથે શામળકૃત સિંહાસનજત્રીસીમાંની અબોલારાણીની આડકથા અજબ સામ્ય ધરાવે છે. મન્દારવતીને જેમ ત્રણ વાર પરણ્યા આવે-છે, પણ કન્યા મરી જતાં ત્રણેમાંથી એકે પરણી શકતો નથી; દૈવયોગે મન્મથયોગ મળતાં મન્દારવતી જીવતી થતાં તેને પરણ્યા ત્રણેનો કબિયો બનમે છે; વેતાલ વિક્રમરાજને સાચો કેણુ એમ પૂછે છે અને ભૂડી બય છે. શામળની કૃતિમાં વિક્રમરાજ અબોલારાણીના હાર ઉપર ખેસાડેલ વેતાલને આ પ્રશ્ન પૂછે છે, અબોલા-શનીને મૌનવ્રત તોડ્યું પડે છે વગેરે.

સમયના અભાવે બીજી વાર્તાઓ સંબંધી આપું અવલોકન યથા શક્યું નથી; પણ એક વાર્તાના અંશ સંકળતાપૂર્વકે બીજીમાં કેવી રીતે ઘટાવી શકાય તેના માટે આ એક જ ઉદાહરણુ બસ છે.

ઉપરાંત સં. ૧૬૪૬ માં હીરકલશશિખ હેમાણુંદે પણ વેતાલપચીસી રચી છે. ૨૫ પણ એની હાથપ્રત મેં જોયેલ નહિ હોવાથી એમાંની વાર્તાઓ વિષે કંઈપણ મત આપવો હુદરસ્ત નથી.

હવે શામળની કૃતિ : તેણે મઝાપચીસી, સિંહાસનજત્રીસીની જ એક વાર્તા તરીકે રચી છે. ખરી રીતે તો જૂદી વાર્તા તરીકે જ તેનું વધારે ઔચિત્ય હતું. શામળની વાર્તાઓમાં અને પૂર્વની પરંપરામાં ઘણો જ ફેર છે. જેવી રીતે ઉક્ત જૈન કવિની વેતાલપચીસીની બીજી વાર્તાનું વસ્તુ શામળની સિંહાસનજત્રીસીની ચોથી વાર્તામાં આવી ગયું, તેમ શામળની મઝાપચીસીની નવમી વાર્તા જયવંતીની વસ્તુગ્રંથણીને કેટલોક ભાગ પૂર્વેની વાર્તાઓ જેવી કે, કામાવતી, હંસાવલી, વિક્રમલીલાવતી વગેરેમાં દેખાય છે. ૨૬ શામળે ગુર-શિખની જેઆણુકારક કથા વડે પ્રસ્તાવના લખી હોવાથી તેની વાર્તા વિશેષ રસિક બને છે. સંભવ છે કે આ આખ્યાયિકાનું મૂળ પણ કોઇ જૂની વાર્તામાં મળી આવે. એકંદરે શામળ સૌથી જૂદો પડે છે.

આવી રીતે વેતાલપચીસી સંબંધી જૂદી જૂદી કૃતિઓમાંથી વાર્તાઓ ભેગી કરવામાં આવે તો પચીસ તો શું પણ પચાસ સુધી તેની સંખ્યા જવા સંભવ છે. -

૨૨. પ્રકટકર્તા શ્રી. જગજીવન દયાળજી મોદી.

૨૩. પ્રકટકર્તા શ્રી. જગજીવન દયાળજી મોદી.

૨૪. સિંહાસનજત્રીસીમાં પણ આ વસ્તુ જ આપણને દેખાય છે. પૂર્વના જૈન કવિઓ ચાલતી આવેલી પરંપરામાંથી ઘણે ભાગે બહાર જ નીકળ્યા નથી, જેથી એ જ વિષયનાં બે કાન્થો સંગ્રામમાં વાંચતાં સહેજ કંઠજો આવે છે, ત્યારે શામળે લોકોની રસરુચિનો વિચાર કરી પોતાની વાર્તાઓમાં જે નવીન લાગતાં તત્ત્વો દાખલ કર્યાં છે, તેથી, વિષય એક સમય વસ્તુ તરીકે પુરાનામાંથી આવી નાખેલો હોવા છતાં હૃદયગમ યથા પડે છે. સાહિત્યમાં તે ચિરંજીવ રથો આજ વિચિત્રતા વડે,

૨૫. જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ ૧, પૃ. ૨૮૮.

૨૬. જુઓ પુરુષદેવિણી નાયિકાનું ટિપ્પણ.

૧૧

૮. **વિક્રમ-લીલાવતી:** માવલદેશપતિ ગર્દભસેનનો પુત્ર વિક્રમ ચંપાનગરીના રાજા ચંપકસેનની પુત્રી લીલાવતી સાથે સ્વખ્યામાં પરણ્યો. લીલાવતી પુરુષદ્વેષિણી હતી. ૨૭ તેના મનનું સમાધાન કરીને કેવી રીતે લગ્ન કર્યું એ વાત જૈન કવિ ઉદયભાનુકૃત સં. ૧૫૬૫ માં રચાયેલા વિક્રમરાસમાં કરે છે. ૨૮

પુરુષદ્વેષિણી સ્ત્રીની વાર્તા આપણી પ્રાચીન કથાઓમાં બહુ પ્રસિદ્ધ હતી એમ આ જ લેખમાં અગાઉ કરેલા ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાશે.

જૂયાંબુલદેસ નુકૃત પ્રાકૃત લીલાવત્ કહા જેસલમીરના લંડારમાં છે. તેમાં, પૈશ્વનો કવિવત્સલ આતવાહન સિંહલદ્વીપના રાજાની કન્યા લીલાવતી સાથે પરણ્યો તેની વાત છે. સંભવ છે કે કામાવતીની વાર્તામાંના સાતવાહનના પુત્ર નરવાહનની પરંપરાનું મૂળ આમાં સંકળાયેલું હોય. વિક્રમલીલાવતીનું એકહુ કંઈક અંશે ઉક્ત લીલાવત્ કહાને મળતું હશે એમ લાગે છે.

આ વિષયમાં ઉદયભાણી રચના સૌથી જૂની છે. તેના સમકાલીન બીજા વાર્તાકાર કવિઓથી તે એકદમ જૂદો પડી આવે છે. તેની શૈલી રસિક અને પ્રાસાદિક છે. શામળદત્તાને તેનાં વર્ણનો ધણી રીતે મળતાં આવે છે.

જૈન કવિ અલયસેમે સં. ૧૭૨૪ માં વિક્રમલીલાવતીકથા રચેલી છે, ૨૯ તથા પરમસાગરની એ જ વિષય ઉપર સં. ૧૭૨૬ લગભગ રચાયેલી કૃતિ પણ પ્રસિદ્ધ છે. ૩૦

આ સર્વાની પદ્ધતિસર સરખામણી કરવામાં આવે તો ધણું જણવાનું મળે.

૧૨

૯. **માધવાનલ:** માધવાનલ-કામકુંડલાની શૃંગારસપ્રચુર કથા આપણા જૂના સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. માધવાનલચરિત્રની સંસ્કૃત મધ્યપદ્ય કૃતિ બહુ પ્રચાર પામેલી છે. અને તેની સંખ્યાબંધ હાથપ્રતો મળી આવે છે. રચનારના નામ વચરની એક એ જૈનકૃતિઓ પણ જોવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં સૌથી જૂની રચના આમોદના કાયસ્થ કવિ ગણપતિએ સં. ૧૫૭૩ માં કરી. ૩૧ આ કાવ્ય તેની પછીનાં એ વિષયનાં સર્વ કાવ્યોથી મોટું છે—લગભગ ૨૫૦૦ દુહાનું. પછીની સર્વ રચનાઓ કરતાં તે શ્રેષ્ઠ છે.

સં. ૧૬૧૬ માં કુશલલાલે ‘માધવકામકુંડલારાસ’ રચ્યો છે. તેની પણ પુષ્કળ

૨૭. જુઓ એન.

૨૮. હાથપ્રત, સાગરના ઉચ્ચાચનો લંડાર, પાટલ.

૨૯ જૈન ગુજાર કવિઓ શાગ ૨, પુ. ૧૪૪

૩૦ હાથપ્રત, પ્ર. કાન્તિવિજયજી જૈનશાસ્ત્રસંગ્રહ વડોદરા

૩૧ શ્રી મંજુલાલ મજમુદારે સંપાદિત કરેલું આ કાવ્ય હું કે સમયમાં ગાયકવાડ પ્રાચ્ય માલામાં છપવાનું છે. તેની પ્રેસકોપી એમની પાસેથીજ હું નેષ્ટ રાક્યો હતો.

પ્રતો મળી આવે છે. જૈન કવિએ પોતાના નિયમ મુજબ એને માત્ર સુંગારપ્રધાન ન બનાવી દેતાં પાછળથી શીલમહિમામાં કૃતિને ઘટાવી છે. એમાંની મમરયાઓ પાછળની સમરયાઓ સાથે સરખાવવા જેવી છે.

કેષ અગાત વૈદિક-કવિએ રચેલ માધવાનલની વાર્તા સં. ૧૭૨૭ માં નકલ કરેલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંગ્રહમાં છે તે પણ આ સાથે સરખાવવા જેવી છે.

શ્રી હગનલાલ વિદ્યારામ રાવળને “ માધવચરિત્ર ” નામે આજ વિષયનું એક રસભર્યું કાવ્ય મળેલું છે.^{૩૨}

આ વિષય ઉપરની સૌથી છેલ્લી કૃતિ રામળભટ્ટની. પણ ગણ્યપતિ કરતાં તો એ ન જ મહે,

માધવાનલની વાર્તા એક જ પરંપરા પ્રમાણે ચાલી આવી જણાય છે. ઉપર જણાવેલી સર્વ રચનાઓ ધણે ભાગે સુસંગત છે.

તે સમયના વિદ્યુત્ત વર્ગમાં માધવાનલની કથા બહુ લોકપ્રિય હશે એમ ભાગે છે. કારણ સં. ૧૭૦૬ માં રચાયેલ ‘ રૂપસુંદરકથા ’ નામે સુંગારિક વાર્તાના મંગલાચરણમાં જ માધવ-કામકુંડમાનો માનભેર ઉલ્લેખ છે.

રથોદ્ધત્તા

માધવાનલ વિષે રકત કામા,
ધન્ય તે ચતુર સુંદર રામા,
વજ્રદુઃખ વછોડાતણું પામ્યા,
જીવતાં તે વહી ફરી સુખ પામ્યા.

૧૩

ચન્દનમલયાગિરિ : ચન્દનમલયાગિરિ પણ આપણી જૂની શુદ્ધ સામાજિક વાર્તાઓમાંની એક છે. અલપર્યન્ત તે વિષયનાં બેટલાં કાવ્યો જણાયા છે તે સર્વ જૈનોનાં જ છે. એ વાર્તા પણ એમણે શીલમહિમારૂપે ઘટાવી છે.

મારવાડી-રાજસ્થાનીમાં આ વાર્તા ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે; ગુજરાતીમાં સૌથી જૂની કૃતિ તો ધણું ફરીને સં. ૧૬૭૫ માં રચાયેલ ભદ્રસેનની હાલ તો મળી આવે છે. એ પહેલાં પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ વાર્તાનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ એમ ભાગે છે; કારણ,

કિહાં ચન્દન, કિહાં મલયાગિરિ, કિહાં સાવર, કિહાં નીર,
જિમ જિમ પડખ અવત્યડી, તિમ તિમ સહધ શરીર.

એ હુહો ભદ્રસેનની કૃતિમાં છે. તે જ સહજ પાઠાન્તર સાથે સં. ૧૫૨૬ માં રચાયેલ કર્મણના સીતાહરણમાં છે; તે ઉપરથી આપણને સહજ ઉપયુક્ત અનુમાન કરવાનું મન થાય છે.^{૩૩}

૩૨ આ કાવ્ય ગણ્યપતિના કાવ્યના પરિશિષ્ટ તરીકે છપાવાનું છે.

૩૩ હી બા. કેશવલાલ મુવ સંપાદિત “ પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્ય, ” ઉપોદ્ધાત, ૨૭

અરાધમા શતકમાં સાત જૈન કવિઓએ ચંદનમલયાગિરિની વાર્તા રચી છે. સં. ૧૭૦૪ માં જિનહર્ષે, સં. ૧૭૪૫માં જિનહર્ષે, સં. ૧૭૧૧માં સુમતિદાસે, સં. ૧૭૩૬માં અન્નિતચંદે, સં. ૧૭૪૭ માં યશોવર્દને સં. ૧૭૭૭ માં ચતુરે, તંયાં સં. ૧૭૭૬ માં કસરે, ૩૪ .

આ આઠ કૃતિઓમાંથી મેં માત્ર લક્ષ્મણકૃત તથા જિનહર્ષ (સં. ૧૭૪૫) કૃત એ બે જ કૃતિઓ મુનિથી જશવિજયજી પાસેથી જોઈ હતી; એટલે એ વિષે વધારે લખવું ઠીક નથી. અભ્યાસી ઉપરનાં માધનોનો ઉપયોગ કરી લે.

ચંદનમલયાગિરિ વિષેની આ આઠ કૃતિઓ ટુંકી છે, અને ઉપોદ્ધાત સાથે જો તે એક જ પુસ્તકમાં પ્રકટ કરવામાં આવે તો અભ્યાસની દૃષ્ટિએ બહુ જ ઉપયોગી થાય.

૧૪

સદયવત્સ : સદયવત્સ- સાવલિંગા, સદયવત્સવીરચરિત્ર, કે સદેવંત-સામલિષ્ઠ નામથી, જોળખાતી વાર્તા બહુ પ્રખ્યાત છે. સંસ્કૃતમાં રત્નશેખરગણિકૃત સદયવત્સંધીરચરિત્ર મળી આવે છે. બીજા કેટલાક જૈનોની પણ નાની મોટી ગદ્ય-પદ્ય રચનાઓ પાટણના બંડારમાં છે.

ગુજરાતીમાં આ વિષય ઉપરનું સૌથી જૂનું કાવ્ય જૈનેતર કવિ ભીમનું છે. વડોદરા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં તેની સંવત ૧૪૮૮ માં લખાયેલી બહુ જ અશુદ્ધ હાથપ્રત છે; તે ઉપરથી એનો કવનકાળ એ સમયથી સહેજે પા-અડધી મટી પૂર્વે લઈ જવો ધટે. આશરે ૭મો કડીનું એ ટુંકું કાવ્ય છે. એનાં વર્ણનોની બરાબરી કરે એવાં વર્ણનો આપણા સાહિત્યમાં થોડાં જ છે.

અત્રાત જૈન કવિકૃત સંવત ૧૬૫૨ પહેલાં રચાયેલ સદેવંતની વાર્તા તથા કીર્તિ-વર્દનકૃત સં. ૧૬૬૭ પહેલાં રચાયેલ સદેવંતસાવલિંગારામ એ પછીનાં છે. ૩૧ નિત્ય-લાભકૃત સદેવંતસાવલિંગારાસ સં. ૧૭૮૨ માં રચાયેલ છે. ૩૭ એ પછી એક જૈન કવિની ૩૮ સં. ૧૮૫૬માં રચાયેલી એક લાંબી-૩૦૦૦ થી પણ વધારે કડીની-આ વિષય ઉપરની વાર્તા જોવામાં આવે છે, સદયવત્સ-સંબંધી ધણું કરીને એ કાવ્ય જ, સૌથી છેલ્લું છે.

૩૪ જુઓ જૈન ગુજાર કવિઓ ભાગ ૨

૩૫ શામલિ નામ બીમના કાવ્યમાં મળે છે : તિદિ સુત્ર સુદસકુમાર સબલ સામલિ મત્તારહ ।
જે કે ' સામલી ' શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ ' સાંવરી ' , ' સી એટલે જ માત્ર છે ; જુઓ રેમાચાર્યના અપભ્રંશ અનંતરણમાં -

જિમ જિમ વહિદમ લોગ્ગહં જિમ સામલિ સિમ્હેદ ।

તિમ તિમ વેમ્મહુ નિગ્ગય સદ્ધ વરપત્તયિ તિવ્હેદ ॥

૩૬ જુઓ જૈન ગુજાર કવિઓ ભાગ ૧

૩૭. જુઓ જૈન ગુજાર કવિઓ ભાગ ૨

૩૮. કવિનું નામ કીર્તિવર્દન કે એવું જ કંઈક હતું. પ્ર. કાન્તિવિજયજી મહારાજ પાસે જોયેલી હાથપ્રત આશરે સવાસો પાંચાની હતી

૧૧. ઉપર જણાવ્યાં તે કાવ્યોની પરંપરા લગભગ એકસરખી જ છે. ઇતિહાસિકીના પ્રભુવત્સ રામના કુંવર-સહયવત્સની અદ્ભુત રસિક વાર્તા તેમાં આવે છે. સં. ૧૮૫૬ વાળાં કાવ્યમાં કેટલાંક નામ ફેર છે, તથા વિસ્તાર બહુ છે એટલું જ માત્ર; બાકી વાર્તાનું બોધુ મોટે ભાગે ભીમનું જ છે.

હાલમાં પ્રસિદ્ધ 'સદેવંત-સાવર્ણિ'ની વાર્તા નું વસ્તુ ઉપરનાં કાવ્યોથી બહુ જૂદું છે: રાશ્યાતમાં શિવ-પાર્વતીના સંવાદ, પાર્વતીની હઠ અને છેવટે શિવે સદેવંતની વાર્તા કહેવી. વાંદરા-વાંદરી વગેરે સાત અવતારની વાર્તા; નિશાળમાં સદેવંતસાવર્ણિ'ગાનું તારામૈતક; ગુરુજનું કોપણું, એ બધું જૂની કૃતિઓમાં ક્યાંયે નથી. (આ પ્રસિદ્ધ સદેવંતની વાર્તાના રચનારનું નામ જણાવું નથી). આથી જોઈએ, પ્ર. કાન્તિવિજયજી મહારાજના વડોદરાના સંગ્રહમાં સદેવંત વિષેની મારવાડી મિશ્રિત ગદ્યપદ્ય વાળી બે જૂદી હસ્તલિખિત કથાઓ મેં જોઈ હતી. એમાં એ પ્રસંગો છે, એટલે આ પ્રસિદ્ધ વાર્તાની પણ જૂની પરંપરા તો છે જ, પણ એ પરંપરાનું મૂળ બીજે ક્યાંયે શોધી શકાતું નથી. નિશાળમાં સદેવંત અને સાવર્ણિ'ગાનો પ્રેમ તથા તે તરફ ગુરુજનું કોપે યજનું એ હકીકત લખસામજનુની પ્રસિદ્ધ પ્રેમકથા સાથે કેટલી બધી મળતી આવે છે? આવી જ રીતે લોક-કથાઓના અમુક અંશોની આપાત નિકાસ થયા કરે છે,

ભીમની વાર્તામાંના અદ્ભુતરસના પ્રસંગો પણ અજબ રંગન જમાવે છે; પ્રેમ અને પરાક્રમના મિશ્ર પ્રસંગો તો એથી થે વધારે. ક્યારા જેવી સ્થિતિમાં નવીન પરંપરાવાળી કથાને બહાર પાડીને છુકસેલોએ એ વાર્તાને નાહક પદનામ કરી છે. બાકી ભીમનું કાવ્ય વાંચતાં એમ લાગે છે કે ગુજરાતીનાં જૂના સાહિત્યમાં બહુ કરીને આજ સર્વશ્રેષ્ઠ Romance છે.

૧૫

૧૨. બિલ્હલુકાવ્ય : બિલ્હલુકાવ્યને સામાન્ય વાર્તાના વર્ગમાં મૂકવું કોઈને અનુ-ગતું લાગશે. અત્ર એ વિષે એટલું જ જણાવવાનું કે બિલ્હલુ-શશીકલાની ઘટના સત્ય હોવા ન હોવા; પણ આપણા 'પ્રાચીન વાર્તાના સાહિત્ય ઉપર તેની જખરી' અસર થઈ છે એટલે, અહીં એ વિષે લખવું પ્રસ્તુત છે.

સંસ્કૃત, બિલ્હલુકાવ્યનું - ગુજરાતી ભાષાન્તર બહુ કરીને, સોળમાં સૈકામાં રાના-આચે કયું. બહુ લોકપ્રિય થયું, એટલે સુવલ્લખનાએ શશીકલાપર્યાશિક લખવાનું પણ તેને સૂઝ્યું, પણ એ કાવ્ય, કાવ્ય તરીકે ફિક્કું જ રહ્યું. બિલ્હલુકાવ્યનું બીજું ભાષાન્તર સં. ૧૯૫૨ લગભગ જૈન કવિ સારંગે કયું છે,

શિક્ષક-શિષ્યા વચ્ચેના પ્રેમની કથાની પરંપરા કદાચ કોઈ જૂના ગ્રન્થમાં હશે. ૪૪

૩૯. કુમારસભવમાં શિવ પાર્વતીના વિલાસપ્રસંગનો એક આવેલો શ્લોક છે; સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તપાસ કરતાં બીજે સ્થળે, પણ મળી આવે. સં. ૧૧૪૦૫ માં રચાયેલ રાજશેઠરસરિના પ્રવચ્ચકોશના મદનકીર્તિપ્રવચ્ચમાં પણ શિષ્યા સાથેના પ્રેમની કથા છે, પ્રવચ્ચકોશ ન્દત પ્રખ્યાત પત્યાદિ ઉપરથી રચાયેલ હોવાથી જ મદનકીર્તિપ્રવચ્ચનું મૂળ કદાચ બિલ્હલુ કરતાં પણ જૂનું હોય.

૧૧ પણ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તો અસર બિલ્હણકાવ્યની જ છે. સં. ૧૭૦૬ માં રૂપસુંદર કથા નામે એક વૃત્તબદ્ધવાર્તા રચાયેલી છે, તેમાં રૂપાં નામની રાજકુંવરીના, પોતાના શિક્ષક વિશ્વનાથના પુત્ર સુંદર ઉપરના પ્રેમનું વર્ણન છે. કાવ્યમાંની કેટલોક ભાગ બિલ્હણકાવ્યના અનુવાદ જેવો લાગે છે, અને સમગ્ર કાવ્યની કદરના તો બિલ્હણકાવ્ય ઉપરથી જ લીધેલી છે.

શામળભદ્રકૃત મદનમોહનમાં પણ મોહનાના શિક્ષણનો પ્રસ્તાવ, પંડિતનું આવડું વગેરે રૂચરતાતો ભાગ ચિલ્હણકાવ્યને જ આભારી છે. ચિલ્હણકાવ્યની એક વિશિષ્ટ અસર આપણા સાહિત્ય ઉપર બીજી રીતે પણ થઈ છે: તે સમસ્યાપ્રેમણ.

નિરર્થક જન્મ ગતં નલિન્યા યયા ન દદં તુલિનાંશુચિમ્યમ્ ।
ઉત્તત્તિરિન્દોરપિ નિષ્ફલૈય સ્પૃષ્ટા પ્રયુદ્ધા નલિની ષ યેન્ ॥

આવી ચિલ્હણકાવ્યમાંની સમસ્યાઓની અસર તેમ જ મદનમોહનની સમસ્યાઓ રચાઈ એમ લાગે છે. એ જ અસર વીરસિંહકૃત ઉપાહરણ, વીરજીત બલિરાગનું આખ્યાન, કામાવતી, કુશલસાહકૃત માધવનંદ, શામળકૃત પદ્માવતી, ભદ્રાભાગિની, એ સર્વમાં કંઈ કંઈ ફેરફાર સાથે દેખાય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય પણ ચિલ્હણકાવ્યની અસરથી મુક્ત રહ્યું નથી.^{૪૦} પણ તેમાંના ગુજરાતમાં ઓછા પ્રસિદ્ધ, કોઈ એક ગ્રંથ ઉપરથી આ અસર જોળવી તેના કરતાં ગુજરાતમાં સત્કાર પામેલ ચિલ્હણકાવ્યનું જ એ આગતમાં ઝાલુ સ્વીકારવું તે વધારે ઠીક છે.

૧૬

૧૩. વિદ્યાવિલાસિની: “ એક વણિક શેઠનો મૂર્ખ છોકરો ગુરુસેવામાં વિનય દાખવવાથી વિનયચંદ્ર કહેવાયો. તેને ગુરુપાથી સરસ્વતીનો પ્રસાદ મળતાં એ વિદ્યાનો વિલાસ કરનાર થયો, અને આખરે વિદ્યાના પ્રતાપથી રાજકન્યા પરણી રાત્રી પણ મેળવ્યું. એ રીતે વિદ્યાવિલાસ રાગનું નામ દક્ષિણેશ્વરે મળ્યું. ”

સંવત ૧૨૮૫ ની આસપાસ રચાયેલ વિનયચંદ્રકૃત મહિનાચકાવ્યમાં આ કથા એક આડકથા તરીકે મૂકેલી છે. તપની મહતાનું તેમાં વર્ણન છે. ૨૦૩ શ્લોકોની એ આખ્યાનિકા, ૨૩૦૦ કડીના શામળભદ્રના કાવ્યના ૩૫માં કેવી રીતે આવી જાય છે તે નોંધવા જેવું છે.

ઉપરના સંસ્કૃત ઉપાખ્યાન પછી સં. ૧૪૮૫માં હીરાણ્દસરિએ વિદ્યાવિલાસ પવાડો ગુજરાતીમાં રચ્યો. તે ઘણે ભાગે વિનયચંદ્રના સંસ્કૃત ઉપાખ્યાનને અનુસરે છે.

એ પછી સં. ૧૫૩૧માં કોઈ અગ્ણાત જૈનકવિકૃત વિદ્યાવિલાસચોપાઈ,^{૪૧} તથા સં. ૧૬૭૨ માણેકકૃત વિદ્યાવિલાસ રાસ આવે છે.^{૪૨} અઢારમા શતકમાં જિનહર્ષ, અમરચંદ અને ઋષભસાગર^{૪૩} એ જૈન કવિઓએ આ કાવ્ય રચ્યું છે. એ ઉપરાંત સુરતના રહેવાસી

૪૦. જુઓ, પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીકૃત વિક્રમાર્જુનદેવચરિતચર્ચા

૪૧ જૈન ગુર્જર કવિઓમાં આ કાવ્યની નોંધ નથી. હાથપ્રત, હાથબાંધનો બંગાર, પાટણ.

૪૨ જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ ૧

૪૩ એજન ભાગ ૨

લઘુ અને મુખ એ બે વણિકભાઈઓએ સં. ૧૭૨૩ માં વિનયચંદ્રની વાર્તા રચી છે; એ તો શામળભટ્ટને બહુ મળતી આવે છે.

હવે, સંસ્કૃત કથા તથા શામળભટ્ટમાં ફેરફાર છે તે જોઈએ: તેમાં ખાસ નોંધવા જેવું એ છે કે પહેલાંની કથામાં વિદ્યાવિલાસ પુરુષનું નામ છે તે શામળભટ્ટના કાવ્યમાં રાજકુંવરી વિદ્યાવિલાસિનીમાં ફેરવાઈ જાય છે. રાજપુત્રી સૌભાગ્યમંજરી રાતે છાનીમાની પ્રધાનપુત્ર (ખરી રીતે વિનયચંદ્ર) સાથે ઉંટ ઉપર બેસી ાસી જાય છે. મૂળ સંસ્કૃતમાં એ વખતે રસ્તામાં કંઈ ન બોલવાનો મંત્ર છે; હીરાણુદે એ સ્થળે કેટલીક સમસ્યાઓ મૂકી છે; જ્યારે શામળભટ્ટમાં એમાંનું કંઈ નથી.

સંસ્કૃતમાં જ્યાં સંધિવિગ્રહનો ગુપ્ત લિપિવાળો લેખ ઉકેલવાની હકીકત આપી છે ત્યાં હીરાણુદે, જયમિ હરેવ તળાવ ખોદાવતા હતા ત્યાં પ્રાચીન તામ્રપટ નીકળ્યું એવી હકીકત આપી છે. શામળભટ્ટે હીરાણુદેને જ લગભગ અનુસરે છે, પણ લિપિના ઉકેલને અંતે વિદ્યાવિલાસને મન્ત્રીપદ મળ્યું એનું સ્પષ્ટ વર્ણન એના જેવું બીજા કોઈએ કર્યું નથી.

નગરદેવતા આમળ વૃત્તપ્રસંગે સૌભાગ્યમંજરીની આંગળીએથી ચીંટી સરી પડે છે, પણ શામળની વિલાસિનીનું ઝંઝર નીકળી જાય છે અને એ બહાને અબોલા ભગિ છે.

સર્પદંશથી પ્રધાનને ઉગારીને, વેસ્યા તે પોતાની પાસે જ રહે એવું માગી લે છે અને પછી તેને ત્રિવેસે મોર અને રાતે મનુષ્ય બનાવી દે છે. જ્યારે હીરાણુદે અને શામળમાં વર માગવાની હકીકત નથી, પણ, અણ્ણિકા પ્રધાનને પોષ્ટ બનાવી દે છે તે વાત છે.

શામળભટ્ટે વિનયચંદ્ર કે હીરાણુદેની કથા વાંચી હશે, પણ મુરતના વણિક બંધુ-ઓના કાવ્યની તેના ઉપર કંઈક વધારે અસર થઈ છે એમ નીચેનાં અવતરણો ઉપરથી લાગશે:

શામળભટ્ટ : વળતી સરસ્વતિ એમ વદે, ભગત ન આણીશ બ્રાન્ત,
વિનેચટના ગુણ ગારો જહાં, ત્યાં વસું વાસ એકાન્ત.
સેવક મહારો વલ્લભ મુને જેમ જેમ સેવે અપાર,
અક્ષર મુખથી બિચરે તેમ કરું હું સાર.
કવણુ વિનેચટ ક્યાં હવો, કોણુ જાત કોણુ દેશ,
માત તાત કોણુ તેહનાં, રંક કિંવા નરેશ.

લઘુ-મુખ : વળતી સરસ્વતી એમ વદે, ભગત ન આણીશ બ્રત્ય,
વિનેચટના ગુણ ગારો જહી, તહી હું વસું એકાન્ત.
સેવક મારો વાલો મુને, જમ જમ સેવે અપાર,
અક્ષર મુખથી બિચરે તેહવે કરું અમે સાહાર.
કવણુ વિનેચટ, કહાં હુઓ, કોણુ જાત, કોણુ દેશ.
માત તાત કોણુ એહનાં, કવણુ પૂર નરેશ. ૪૪

પણ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તો અસર બિલ્હણકાવ્યની જ છે. સં. ૧૭૦૬ માં રૂપસુંદર કથા નામે એક વૃત્તપદ્યવાર્તા રચાયેલી છે, તેમાં રૂપાં નામની રાજકુંવરીના, પોતાના શિક્ષક વિશ્વનાથના પુત્ર સુંદર ઉપરના પ્રેમનું વર્ણન છે. કાવ્યમતિ કેટલોક ભાગ બિલ્હણ કાવ્યના અનુવાદ જેવો લાગે છે, અને મમત્ર કાવ્યની કદરના તો બિલ્હણકાવ્ય ઉપરથી જ લીધેલી છે.

શામળભટ્ટેત મદનમોહનમાં પણ મોહનાના શિક્ષણનો પ્રસ્તાવ, પંડિતનું આવવું વગેરે રજૂઆતનો ભાગ વિલ્હણકાવ્યને જ આભારી છે. વિલ્હણકાવ્યની એક વિશિષ્ટ અસર આપણા સાહિત્ય ઉપર બીજી રીતે પણ થઈ છે: તે સમસ્યાપ્રેરણ.

નિરર્થક જન્મ ગતં નલિન્યા યયા ન દૃષ્ટ તુહિનાંશુવિમ્વમ્ ।

उत्ततिरिन्दोरपि निष्फलैव स्पृष्टा प्रयुक्ता नलिनी व येन ॥

આવી વિલ્હણકાવ્યમાંની સમસ્યાઓની અસર તેમ જ મદનમોહનની સમસ્યાઓ રચાઈ એમ લાગે છે. એ જ અસર વીરસિંહકૃત ઉપાહરણ, વીરજીત બલિરાજનું આખ્યાન, કામાવતી, કુશલભાભટ્ટેત માધવાનલ, શામળકૃત પદ્યાવતી, ભદ્રાભામિની, એ સર્વમાં કંઈ કંઈ ફેરફાર સાથે દેખાય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય પણ વિલ્હણકાવ્યની અસરથી મુક્ત રહ્યું નથી.^{૪૦} પણ તેમાંના ગુજરાતમાં ઓછા પ્રસિદ્ધ, કોઈ એક ગ્રંથ ઉપરથી આ અસર જોળાવી તેના કરતાં ગુજરાતમાં સત્કાર પામેલ વિલ્હણકાવ્યનું જ એ બાબતમાં ઝણ સ્વીકારવું તે વધારે ઠીક છે.

૧૬

૧૩. વિદ્યાવિલાસિની: “ એક વણિક શેઠનો મૂર્ખ છોકરો ગુરુસેવામાં વિનય દાખવવાથી વિનયચંદ્ર કહેવાયો. તેને ગુરુકૃપાથી સરસ્વતીનો પ્રસાદ મળતાં એ વિદ્યાનો વિલાસ કરનાર થયો, અને આખરે વિદ્યાના પ્રતાપથી રાજકન્યા પરણી રાજ્ય પણ મેળવ્યું. એ રીતે વિદ્યાવિલાસ રાજનું નામ દૃષ્ટાન્તરોચ્ચ ગણાયું. ”

સંવત ૧૨૮૫ ની આસપાસ રચાયેલ વિનયચંદ્રકૃત મહિનાયકાવ્યમાં આ કથા એક આડકથા તરીકે મૂકેલી છે. તપની મહતાનું તેમાં વર્ણન છે. ૨૦૩ શ્લોકની એ આખ્યાનિકા, ૨૩૦૦ કડીના શામળભટ્ટના કાવ્યના રૂપમાં કેવી રીતે આવી જાય છે તે નોંધવા જેવું છે.

ઉપરના સંસ્કૃત ઉપાખ્યાન પછી સં. ૧૪૮૫માં હીરાણ્ડસરિએ વિદ્યાવિલાસ પવાડો ગુજરાતીમાં રચ્યો. તે ધણે લાગે વિનયચંદ્રના સંસ્કૃત ઉપાખ્યાનને અનુસરે છે.

એ પછી સં. ૧૫૩૧માં કોઈ અત્યંત જૈનકવિકૃત વિદ્યાવિલાસચોપાઈ,^{૪૧} તથા સં. ૧૬૭૨ માણેકકૃત વિદ્યાવિલાસ રાસ આવે છે.^{૪૨} અદારમાં શતકમાં જિનહર્ષ, અમરચંદ અને અવલસાગર^{૪૩} એ જૈન કવિઓએ આ કાવ્ય રચ્યું છે. એ ઉપરાંત સુરતના રહેવાસી

૪૦. જુઓ, પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીકૃત વિક્રમાદિત્યચરિતચર્ચા

૪૧ જૈન ગુર્જર કવિઓમાં આ કાવ્યની નોંધ નથી. હાથપ્રત, હાલાભાઈનો ભંડાર, પાટણ.

૪૨ જૈન ગુર્જર કવિઓ ભાગ ૧

૪૩ એજન ભાગ ૨

૧૫. આરામશોભા : આરામશોભા એક આદર્શ મહિષાસુરની વાર્તા છે, બહુ જૂના સમયથી એ વાર્તા ગુજરાતના જૈનો અને જૈનેતરોમાં સહે જ ફેરફાર સાથે ચાલતી આવી છે. એ કથામાં ગુજરાતી તત્ત્વ ધણું છે (એ આગળ જણાશે) એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે ક્યાંકથી આપણા થયેલી નથી.

આરામશોભાના સાત અને અસાત જૈન કવિઓએ રચેલાં ધણાંક સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્ય પ્રતીકા મળી આવે છે.^{૪૭} પછી ગુજરાતીમાં સૌથી જૂની કૃતિ સં. ૧૫૮૭ માં વાચક વિનય-સમુદ્રની છે તે પછી રાજસિંહે સં. ૧૬૮૭ માં આરામશોભા ચોપાઇ,^{૪૮} તથા સં. ૧૭૬૧ માં નિનદર્થે^{૪૯} આરામશોભારાસ રચ્યો છે. એટલે આ વિષયની સર્વ પ્રાચીન કૃતિઓ પ્રાયઃ જૈનોની જ છે.

જૈન કવિઓની રચનાઓ ધણું કરીને એક સરખી જ છે; પછી આરામશોભાની વાર્તા-નામફેર, સહેજ ફેરફાર, વાર્તાનું બોધું એક જ સરખું, એ પ્રમાણે-ગુજરાતમાં જૈન-જૈનેતરો, શ્રીઓ, બાળાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. જૂની કૃતિઓમાં એરમાન મા એરના લાકુ બનાવરાવીને આરામશોભાને સાસરે મોકલે છે, આરામશોભાના ધર્મપિતા નાગદેવ આ વસ્તુ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી જણી નીચ છે, અને રસ્તામાં એરના લાકુને બદલે અશ્વત્થના લાકુ બનાવી દે છે. બપોરે પ્રચલિત દંતકથામાં, એરમાન મા રાખના રોટલાનું ભાતુ આપીને ગાયો ચારવા મોકલે છે અને ગાયનું દૂધ તેણે રાકડામાં રોડેલું એટલે નાગદેવ રોટલાને અમૃત મય બનાવે છે, વગેરે ફેર છે. જૂની કથામાં આરામશોભાની “આસપાસ નાગદેવની કૃપાથી” હંમેશાં ઉપવન રહેતું. એનું નામ તો વિદ્યુત્પ્રભો, આરામ-ઉપવનને લીધે જ આરામશોભા નામ પડ્યું. એ બાબત દંતકથામાં નથી; બાકી સર્વ વસ્તુ એક જ છે. આ પ્રમાણે જૈન કવિઓની વાર્તા અને પ્રચલિત દંતકથાનું મૂળ એક જ હોય એમ લાગે છે.

નાગદેવની કૃપાની વાર્તાઓ આપણા સાહિત્યમાં સ્થળે સ્થળે મળે છે: પ્રવચ્ચકોશના આર્યતન્દિલપ્રવચ્ચમાંની કુલવધુ વેરાટયા જેણે ગર્ભાવસ્થાના દોહડ પામેલ નાગણને દૂધપાક ખવરાવ્યો હતો, તેથી નાગે તેને ધર્મની પુત્રી કરીને રાખી હતી, અને અળવયે પોતાનો પુત્ર તેને હાથે મરણ પામ્યો તે છતાં કંઈ ધમ્મ કરી નહોતી.^{૫૦}

અઘપર્યન્ત શ્રીઓમાં પ્રચલિત નાગપ્રતિમ્મની વ્રતકથામાં આની આ જ વાર્તા સહેજ ફેરફાર સાથે-માત્ર જૈન સંપર્ક શિવામ-જોડામાં આવે છે એ નોંધવા યોગ્ય છે.^{૫૧}

પ્રસિદ્ધ શાલિવાહનની વાર્તામાં, શાલિવાહન નાગદેવની કૃપાથી વિક્રમ ઉપર જય મેળવે છે એવી વાર્તા છે. આ મર્તની કંઈ અસર આરામશોભા ઉપર, આરામશોભાની આ સર્વ

૪૭. જુઓ, વિનયસમુદ્રની આરામશોભા ઉપર લાલચંદ ગાધીનેા ઉપોદ્ધાત.

૪૮. જૈન ગુર્જર કવિઓ લા. ૧

૪૯. એજન લાગ ૨.

૫૦. આર્યતન્દિલપ્રવચ્ચ નેા અનુવાદ ‘ગુણગુન્દરી’ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૩ માં મેં ઉપાવ્યો હતો.

૫૧. જુઓ. શ્રી મેઘાણીસાહિત્ય ‘કંકાવટી’

કેટલેક સ્થળે તો વાક્યો શુદ્ધાં મળે છે. મુકાબલે આ સમકાલીનોની જ અસર શામળ ઉપર વધારે જણાય છે.

સઘવિજયની સિંહાસનપત્રીસીમાં એક અમાન બ્રાહ્મણપુત્રની કથા છે. તે કારમીર જમને યુરુકપાથી સરસ્વતીનો કૃપાપાત્ર થાય છે. યુરુ તેને સારસ્વત મન્ત્ર આપે છે, એટલી વાત વિનયચંદ્રના સંસ્કૃત ઉપાખ્યાનને બદલે અંશે મળતી છે. પછીની વાર્તા, પ્રસંગાનુસાર કવિ ફેરવે છે, તે જતાં એ સમયે વિદ્યાવિલાસની કથા, તેના મગજમાં હોવી, જ નેપથ્યે એમ લાગે છે. કારણ બ્રાહ્મણપુત્રનું વર્ણન તે 'જલે બીજે વિદ્યાવિલાસ' એ પ્રમણે કરે છે.

૧૭

૧૪ શુકબહોતેરી : સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે શુકબહોતેરી - મુકાબલો-તેરીની વાર્તા 'તૂતીનાંમેહ' એ મૂળ કારસી ઉપરથી સંસ્કૃતમાં તથા. હિન્દી બીજા ભાષામાં ઉતરી આવી છે. જૈન સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. હર્ટલનું માનવું છે કે એ કૃતિના મૂળ ઉત્પાદક જૈનો છે; કારણ સંસ્કૃત શુકસત્તિની કેટલીક વાર્તાઓમાં શ્વેતાશ્વર જૈનો માટે માનભયું લખાયું છે. તથા શ્રીમદ્, હેમચંદ્રાચાર્ય યોગશક્તિમાં

કયાસત્તિસંશતૌ માર્જાર્ય્યેશ્વ શુકોડનયા

નોતિજ્ઞોડપિ ગૃહીતોત્તિ જગાદેત્યમયં ચ. સ્ત્ર. ૥

એ પ્રમાણે શુકસત્તિની કથા કહેનાર નીતિય શુકનો માનભર ઉલ્લેખ છે વગેરે. ૪૫

એ વિવાદારપદ વિષયની લંબાણ ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી; પણ એટલું તો ખરું જ કે ધણાક દેશોના સાહિત્યમાં એ વાર્તાઓ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામી છે.

સ્વ. તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ નાગરસર્વસ્વમ્ની ટિપ્પણમાં દિનાલાપનિકાશુકસત્તિ નો ઉલ્લેખ કર્યો તે ઉપર બતાવેલ શુકસત્તિથી ભિન્ન છે કે કેમ તે બાબતી શકાવું નથી.

ગુજરાતીમાં પ્રાચીન ગદ્યના રત્નસુન્દરસરિએ શુકબહોતેરી રચી છે. પ્રસિદ્ધ કવિ શામ-ભટ્ટે સં, ૧૮૨૧ માં ખૂબ લાંબી મુકાબલોતેરી રચી છે.

ઉપરની એ કૃતિઓ તો જાણીતી છે, પણ તે ઉપરાંત ડૉ. જાંઝરકર ઇન્ડીટ્યુટમાં મારવાડી ભાષામાં લખેલ મુકાબલોતેરી છે. તથા પાલનપુરમાં અપરાતા બંડારમાં સં, ૧૮૦૫ માં ગુજરાતી ગદ્યમાં બ્રાહ્મણને હાથે લખેલી મુકાબલોતેરીની એક પ્રત છે. ૪૬

શામળભટ્ટની વાર્તાઓમાં નીતિના તત્ત્વોનો ઉઘાડો ભંગ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ અનીતિની કેટલેક શુદ્ધાં દેખાય છે. અને બીજી રીતે જૈન. કવિની કૃતિ કરતાં શામળની કૃતિ ચડે એવી હોવા જતાં આ બાબતમાં નિષ્ફળ છે.

શામળભટ્ટની વાર્તાઓ મર્વાંશે શુકસત્તિને અનુમરતી નથી. કેટલીક તો તેણે પોતે ઉપજાવી કાઢી હોય એમ જણાય છે. કેટલીક વાર્તાઓમાંથી શામળના સમયની લોકોની સ્થિતિ ઉપર પણ પ્રકાશ પડે છે, અને કૃતિ શુદ્ધ સામાજિક હોવાથી બીજી રીતે પણ તે સમસામયિક સંસારનું પ્રતિબિમ્બ પાડે છે, એટલે એ પુસ્તક " બાળી નાખવા " જેવું તો નથી જ.

૧૮

૧૫. આરામશોભા આરામશોભા એક આદર્શ ગૃહિણીની વાર્તા છે, બહુ જૂના સમયથી એ વાર્તા ગુજરાતના જૈનો અને જૈનેતરોમાં સહેજ ફેરફાર સાથે ચાલતી આવી છે એ કથામાં ગુજરાતી તત્ત્વ ધણું છે (એ આગળ જણાશે) એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે કથાકથી આપણા યથેલી નથી.

આરામશોભાના સાત અને અઠાત જૈન કવિઓએ રચેલાં ધણાક સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્ય પ્રતીકા મળ્યા આવે છે^{૧૭} પણ ગુજરાતીમાં સૌથી જૂની કૃતિ સં. ૧૫૮૭ માં વાચક વિનય-સમુદ્રની છે તે પછી રાજસિંહે સં. ૧૬૮૭ માં આરામશોભા ચોપાઈ,^{૧૮} તથા સં. ૧૭૬૧ માં જિનહરે^{૧૯} આરામશોભારાસ રચ્યો છે. એટલે આ વિષયની સર્વ પ્રાચીન કૃતિઓ પ્રાપ્ય જૈનોની જ ■

જૈન કવિઓની રચનાઓ ધણુ કરીને એક સરખી જ છે, પણ આરામશોભાની વાર્તા-નામફેર, મહેજ ફેરફાર, વાર્તાનું 'ખોણું' એક જ સરખું, એ પ્રમાણે-ગુજરાતમાં જૈન-જૈનેતર સ્ત્રીઓ, બાળાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે જૂની કૃતિઓમાં ઝોરમાન માં ઝેરના લાડુ બનાવવાની આરામશોભાને માસરે મોકલે છે, આરામશોભાના ધર્મપિતા નાગદેવ આ વસ્તુ પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિથી જાણી ગઈ છે, અને રસ્તામાં ઝેરના લાડુને બદલે અમૃતના લાડુ બનાવી દે છે જ્યારે પ્રચલિત દંતકથામાં ઝોરમાન માં રાખના રોટલાનું ભાતુ આપીને ગાયો ચારવા મોકલે છે અને ગાયનું 'દૂધ' તેણે રાકડામાં 'રેડેલું' એટલે નાગદેવ રોટલાને અમૃત મય બનાવે છે, વગેરે ફેર છે. જૂની કથામાં આરામશોભાની 'આસપાસ નાગદેવની' કૃપાથી હંમેશાં ઉપવન રહેતું એનું નામ તો વિદ્યુત્ત્રભો, આરામ-ઉપવનને લીધે જ આરામશોભા નામ પડ્યું એ બાબત દંતકથામાં નથી; બાકી સર્વ વસ્તુ એક જ છે. આ પ્રમાણે જૈન કવિઓની વાર્તા અને પ્રચલિત દંતકથાનું મૂળ એક જ હોય એમ લાગે છે.

નાગદેવની કૃપાની વાર્તાઓ આપણા સાહિત્યમાં રચે રચે મળે છે પ્રવચ્છકોજ્ઞના આર્યનન્દિલપ્રવચ્છમાંની કુલવધૂ વૈગટમાં જેણે ગભીરસ્થાના દોહડ પામેલ નાગણને દૂધપાક ખવરાવ્યો હતો, તેથી નાગે તેને ધર્મની પુત્રી કરીને રાખી હતી, અને અજાણ્યે પોતાનો પુત્ર તેને હાથે મરણ પામ્યો તે છતાં કંઈ ઇર્ષ્ય કરી નહોતી^{૨૦}

અઘપર્વન્ત સ્ત્રીઓમાં પ્રચલિત નાગપાયસની વ્રતકથામાં આની આ જ વાર્તા સહેજ ફેરફાર સાથે-માત્ર જૈન સંપર્કે શિવાય જોવામાં આવે છે એ નોંધવા યોગ્ય છે^{૨૧}

પ્રસિદ્ધ શાલિવાહનની વાર્તામાં, શાલિવાહન નાગદેવની કૃપાથી વિક્રમ ઉપર જય મેળવે છે એવી વાર્તા છે આ મર્વની કંઈ અસર આરામશોભા ઉપર, આરામશોભાની આ મર્વ

૧૭ જુઓ, વિનયસમુદ્રની આરામશોભા ઉપર લાલચ દ આધીનો હોમદ્વાત

૧૮ જૈન ગુજાર કવિઓ લા ૧

૧૯ એજન લાગ ૨

૨૦ માર્યનન્દિલપ્રવચ્છ નો અનુવાદ ' ગુણગુન્દરી ' ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૩ માં મે છપાવ્યો હતો

૨૧ જુઓ શ્રી મેઘાણીસિંહ પાલિત ' ક કાવ્યી '

ઉપર, અથવા તો કળી ન શકાય એવી રીતે આ વાર્તાઓની એક બીજા ઉપર અસર થઇ એમ તો સર્વ કાષ્ઠ સ્વીકારશે જ.

હવે વાર્તા વિષે બે શબ્દ : જેવી રીતે સદ્યવત્સ એ જૂની ગુજરાતીનું સર્વોત્તમ Romance તેવી રીતે ઉદાર ગ્રહિણીહૃદયના નાણુકના નાણુક ભાવો રળુ કરતી આ એક અત્યુત્તમ વાર્તા છે. એના પ્રસંગે પ્રસંગમાંથી કામળતા ટપકે છે. આપણા જૂના અને કદાચ નવા સાહિત્યમાં પણ (આધુનિક રચનરૂતિને તે ન રુચે એ જૂદી વાત છે) આના જેવી નાણુક અને કરુણરસ ભરી વાર્તાઓ બહુ ઓછી છે. ભીમ જેવા કાષ્ઠ પ્રવીણ લેખકનો હાથ ક્યો હોત તો, માત્ર વાંચી જનારને માટે પણ તે વધુ રસભરી બનત.

૧૯

અહીં જે વાર્તાઓની ટુંક સમીક્ષા કરી છે, તેના વાંચનારને એ વાર્તા-કારણ એ સર્વ બહુ પ્રસિદ્ધ છે-ના સામાન્ય સારની ખબર હશે એમ માનીને જ કરી છે. નહિ તો જો સર્વ વાર્તાઓનો સાર આપવામાં આવે તો આ નિબંધ, છે તે કરતાં ત્રણ ગણો લાંબો થઇ જાય, એટલે જ જે સમીક્ષા કરી છે તેને સર્વગ્રાહી માનવાની નથી, કારણ સર્વ સાધનો મેળવીને આટલી બધી વાર્તાઓને માટે તેમ કરી શકાય એમ નહોતું. સંપૂર્ણ સમીક્ષા ત્યારે જ કરી શકાય કે જ્યારે એમાંની કાષ્ઠ વાર્તાઓની તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ સંશોધિત આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો પ્રસંગ આવે-ભવિષ્યમાં અનુકૂલતા મળતાં સદ્યવત્સ, નંદ્યત્રીસી વગેરે માટે તેમ કરવાનો ધરાદો છે. હાલ તો કાંધને સહેજ પણ માર્ગદર્શક થાય એટલા જ માત્ર ઉદ્દેશથી આ લેખ જાહેર સમક્ષ મૂક્યો છે.

૨૦

વચ્છરાજકૃત રસમંજરી, વચ્છ અને બીજા જૈન કવિઓ રચિત મૃગાંકલેખા, સગાલસાહઆખ્યાન,^{૧૨} ચન્દ્રહાસાખ્યાન,^{૧૩} કોકશાસ્ત્ર,^{૧૪} વિક્રમ - ખાપરો ચોર, વિક્રમ શનિ-શ્વરરાસ, ગોરાબાહલ (પત્નિની ચોપાઇ), દોલામારુ, ગુલથંકાવલી^{૧૫} પદ્યાવતી,^{૧૬} પ્રેમાવતી,^{૧૭}

૧૨. લોભે, નાકર, કનકવિજય, સુખરામ, રતનદાસ વગેરે આઠ કવિઓ રચિત સગાલસાહઆખ્યાન જે ગ્ર. વ. સો તરફથી બહાર પડનાર છે તેના હપોદ્ધાતમાં સંપાદક એ બાબત સારી થયાં કરી છે.

૧૩. ચન્દ્રહાસાખ્યાનમાં વિવિધ લોકકથાઓના અંશોનો કેવી રીતે પ્રવેશ થયો તે સ્વ. ચિમનલાલ દલાલે બતાવેલું. એ જ વિષય ઉપરનું ડી. બા. કેશવલાલ મુવતું વ્યાખ્યાન મનનીય છે.

૧૪. ' કોકશાસ્ત્ર ' ને વળી લોકવાર્તામાં સ્થાન શી રીતે મળે ? ' તો જણાવવાનું કે ગુજરાતી કોકશાસ્ત્રની એ જ ખાસિયત છે. હેરવર્સેન રાજની તથા કોકદેવ પ્રધાનની વાત તેમાં આવે છે. વચ્ચે કવચિત્ આડકથા પણ આવે. તે વખતના કેટલાક વિચિત્ર વહેમો, જેનું નામોનિધાન સંસ્કૃત કામશાસ્ત્રોમાં મળતું નથી તે આમાં દેખાય છે. જૈન કવિ નર્મદાચાર્યનું કોકશાસ્ત્ર ચતુષ્પદી. તથા બીજા બે ગદ્યકૃતિઓ મેં જોઇ હતી. હવે, સાધુ વળી કોકશાસ્ત્ર કેમ રચે ? નાગરસર્વસ્વ રચનાર બૌદ્ધ શ્રમણ પદ્મશીનો જે બચાવ સ્વ. તનસુખરામભાઈએ કર્યો હતો તે જ માત્ર આગળ ધરી શકીએ.

૧૫. આ વાર્તા ફારસી પરથી આખ્યાનું કહેવાય છે.

૧૬. આનો સંબંધ પ્રેમાવતીની ગાથામાં શ્રી મંબુલાલ મન્યુદારે થોડાં છે.

૧૭. જુઓ ટિપ્પણ નં. ૫૬

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન-લાહોર

સ્વામી સરસ્વતી પ્રમુખશ્રીની આર દોડાની ગાડી

ચંદ્રકુમારની વાર્તા, મદનમોહના, બ્રહ્મસકસ્તુરી, હાદ્રાભામિની, કપૂરમંજરી, મદનરેખા, ચિત્તસેન - પદ્માવતી, લલીતાંગચરિત્ર, ઔચરિત્ર, વગેરે પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વાર્તાઓની આ કે બીજી દબે સમીક્ષા થવી ઘટે.

સમસ્ત સાહિત્યના તુલનાત્મક અભ્યાસને ધ્યાનમાં લઈએ તો અભિમન્યુ, ઉષા, નળ, હરિચન્દ્ર, દ્રુવ, મુદામા વગેરે પુરાણકથાના પાત્રો અનેક વિષયો ઉપર વિવિધ કાવ્યો રચાયેલા છે; અને એ વિષયો ઉપર કંઈ પણ લખતાં કે બોલતાં તે સર્વનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ થવો જરૂરનો છે. અને અત્ર, ઉક્ત કથન માત્ર લોકકથાના વિષયને જ લાગુ પાડીને આ નિબંધમાં ક્ષેત્રને મર્યાદિત બનાવ્યું છે. તેમ છતાં દરેકને આ સિદ્ધાન્ત તો સરખી રીતે જ લાગુ પડે છે: "શામળ, શ્રેમાન્દ, દયારામ આદિ કવિઓનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યોની મૂળ વસ્તુ શી હતી, તેમાં એ કવિઓએ શા શા અને કેવા ફેરફાર કર્યા અને સુધારાવધારા કર્યા, સમકાલીન પ્રચલિત સાહિત્યને તથા પૂર્વના કવિઓને તેઓ કેટલે દરજ્જે આજારી છે અને તેમની એમનાં કાવ્યો પર કેવી અસર થઈ છે, તે જાણવાને પ્રથમ, મળી આવતાં તમામ હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ તથા તપસીલવાર નોંધ થવાની જરૂર છે, જેથી પ્રાચીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વિષે ધણું નવું જાણવાનું મળશે તેમ જ એ કવિઓની ખરી મહત્તા તેમ જ ખૂબીઓ આપણે પિળાણી શકીશું." *

આચરિયામાં પદ્માનો માલ
પાટણ (ઉ. ગૂજરાત) }
તા. ૨૬-૧૧-૧૯૩૩

* બુદ્ધિપ્રકાશના - મે ૧૯૧૬ના અંકમાં સંપાદકની નંદનગીરી ઉપર લગ્નની નોંધમાંથી પ્રસ્તુત અવતરણ લીધું છે.

ચબરાકિયાં

લેખક: ફિરોજશાહ રુસ્તમજી મહેતા

‘ચબરાક માણસ’ આપણે અને કહીએ ? જેનામાં બુદ્ધિ આતુર્ય હોય, ઉપરાંત જેનું બુદ્ધિઆતુર્ય સુંદર તથા સુધક (Refined) હોય તેજ મનુષ્ય ખરો ‘ચબરાક’ કહેવાય. બધાંજ ચબરાક માણસો આપણને ગમતાં નથી, એનું કારણ એજ કે તેઓ જેટલાં ચબરાક હોય છે તેટલાં સભ્ય, સુધક અને મીઠાં (Sweet) હોતાં નથી.

આજની હાથ ધરેલા વિષયને ચલુ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. જે ટુંકી પંક્તિઓમાં કે વાક્યોમાં બુદ્ધિના ચમકારા હોય અને જેની શૈલી સુધક ને સુંદર હોય તેમને અંગ્રેજી સંજ્ઞા ‘ Epigrams ’ પ્રમાણે તેની આજની સમજમાં લેતાં, ચબરાકિયાં એવું નામ આપેલું થોડ્ય ગણી શકાય. આગળ જતાં એ આપણે જોઈશું.

‘એપીગ્રામ’ કોઈ તદ્દન નવી બનાવટ નથી

‘એપીગ્રામ’ એવાં નામવાળા લેખ-પ્રકાર કેમ અને ક્યાંથી જાહેર થયો, અને આજે તે ક્યાં સ્થિતિએ આવી ઉભો છે, તે હવે પછી આપણે જોઈએ તે પહેલાં ખુલ્લું કહી દેવું પડશે કે:-આપણે ત્યાં ‘એપીગ્રામ્સ’ એટલે કે ચબરાકિયાં એવું કાંઈક ઠાઈ કાળે હવુંજ નહોતું એતો પ્રાચીન ગ્રીક સમયથી શરૂ થયેલો અને ફરફાર પામેલો સાવ નવોજ લેખ-પ્રકાર છે, એ વિચાર એક ધડીભર ચે ટકી શકે તેમ નથી. જેમ પશ્ચિમાત્ય દેશોમાં તેમ હિન્દ, અરબસ્તાન, ચીન, જપાન આદિ પૂર્વના મુલકો ત્યાં પરાપૂર્વથી સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના પ્રવાહ ચાલી આવ્યા છે ત્યાં, કોઈ ખાસ યોજેલા શીર્ષક હેઠળ નહિ તોયે સુંદર અને સુધક શૈલીમાં બુદ્ધિના ચમકારા મારતાં ટુંકાં સૂત્રો અને વાક્યો એક બા બીજે સ્વરૂપે હતાંજ.

હમણાં, અંગ્રેજી ભાષા અને અંગ્રેજી માહિત્યના મંસરને લઈને, ‘એપીગ્રામ્સ’ એવું નામ આપણે જાણતા વાંચતા થયા છીએ; એપીગ્રામ્સ બનાવનારા ‘એપીગ્રામિસ્ટ્સ’ કહેવાય; તેવા એપીગ્રામિસ્ટ્સ યુરોપ અમેરિકામાં અઘાપિ સેંકડો થઈ ગયા છે; અને ગ્રીક લૅટીન ફ્રેન્ચ આદિ પરભાષાના લેખકો તથા કવિઓના મૌલિક એપીગ્રામ્સના અનુવાદો ત્યાં ઘણાંયે થઈ ગયા છે. એ બધી વાતોથી આપણે અગ્મણ તો નથીજ. ફર એટલેજ કે આપણા પ્રાચીન અર્વાચીન લેખકો તથા કવિઓની કૃતિઓમાંથી ‘એપીગ્રામ્સ’ કહી શકાય એવાં ચતુર-નાકયો કિંવા સૂત્રોના કોષ્ટકો આપણે ત્યાં સંગ્રહ કીધો નહિ. કોષ્ટકો તેમને નોંખ્યાં નહિ-કોષ્ટકો તેમને જાણ્યાં નહિ-કોષ્ટકો તેમના પ્રકાર બાંધ્યા નહિ-કોષ્ટકો તેમને અનુકૂળ નામ આપી દર્શાવ્યાં નહિ. પરિણામે ‘એપીગ્રામ્સ’ તો પશ્ચિમનીજ પેદાશ અને તે ત્યાંનીજ મીરાત એવો, વાસ્તવિક નહિ, તોયે દેખીતો ખ્યાલ આપણા વચ્ચે બંધાયો હોય એમાં નવાઈ નહિ.

સંત્ય તો આ છે કે 'એપીગ્રામ્સ' ને તેની જૂની કાંઈ સમજમાં લ્યો કે પછી તેના નવા અર્થમાં લ્યો તો આપણી પ્યારી ગુજરાતી ભાષામાં, પ્રેમાનંદથી લઈને નાનાલાલ કે ખખરદાર પર્વત અને નર્મદથી માંડીને ગાંધીજી કે મુનશી સુધીના ચુનંદા કવિઓએ તથા લેખકોએ જે જે કાંઈ કબુતું અને લખ્યું છે, તેમાંથી એપીગ્રામ્સ જેવાં કહી શકાય તેવાં સૂત્રો નિઃશંક સંખ્યાબંધ ચૂંટી શકાય. પણ અસ્તોસની વાત આ છે કે આજ લગીના વિશાળ અને રસાળ ગુજર સાહિત્યમાંથી, આગળી ચીંધીને બતાવી શકાય તેવાં એ વેર વિખેર રતોતો આપણા વચ્ચે નાનો મોટો સંગ્રહ થયો નથી, એનું વર્ગીકરણ કરાયું નથી, એના સમયવાર જઘ્યા બધાયા નથી, એપીગ્રામીસ્ટોનો ખાસ લેખક-વર્ગ ઉપસ્થિત થયો નથી - રે હજીતો નવી સમજ પ્રમાણેનું ગુજરાતી એપીગ્રામોનું સાહિત્ય, ખાસ એક અલગ અને જુદી શાખા લેખે બનાવવાની કાંઈક શરૂઆત કરવી એવો વિચાર સરખોયે હજી આપણમાં થવા માંડ્યો નથી.

પ્રાચીન સંસ્કૃત તથા જૂના ગુજરાતી એપીગ્રામો

આપણે આગળ કહી ગયા છીએ કે એપીગ્રામ એ કાંઈ તદ્દન નવી બનાવટ નથી. જેમ અસલ ગ્રીસમાં એપીગ્રામો બનતા, અથવા તો પાછળથી તેમાં જે પ્રકાર ફેર થયા, તેવાં કાંઈ મળતાં આવતાં ચાટુર-સૂત્રો પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધરાવતા અન્ય દેશોમાં તેમ આપણાં જૂનાં સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી ધણા સારા પ્રમાણમાં મળી શકે એમ છે. શું પ્રાચીન ગ્રીસમાં જેમ સાહિત્ય અને અર્થથી જરૂર નીતિબોધક સૂત્રો, સ્તુતિ વાચક સૂત્રો, દેહ-સાહિત્યદર્શક સૂત્રો, પ્રકૃતિ-સૌંદર્યદર્શક સૂત્રો, ઉપરાંત પ્રમદ્ય, પ્રેમાકર્ષણ, પૂજ્યતા, શૃંગાર, વીરત્વ આદિ વિષયોની ટચુકડી ચંચળ પંક્તિઓ રચાતી અને લખાતી અને જે પ્રાચીન ગ્રીસમાં એકવાર " એપીગ્રામ " લેખેજ ઓળખાતી, તેવી સુંદર અને ચંચળ બનાવટ જેવું શું આપણાં જૂનાં સંસ્કૃત કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં હવેજ નહિ એમ કાંઈ કહેશે ? શું આપણાં એ પુરાણાં સાહિત્યમાં દીપાયમાન ટુંકી દેહવાળા અને અર્થનું દૈવત ધરાવનારા શ્લોકો, મુક્તકો અને છંપાઓ નહોતાં ? વળી એ સુંદર અર્થવાહી શ્લોકો, મુક્તકો અને છંપાઓને છેડે વિચારની પરાકાષ્ટા દર્શાવનારાં. છેલ્લા ઝમકરા (Epitaph) જેવાં વિચાર-દ્રોતક નહોતાં ? હતોજ. વિધ વિધ વિષય પરત્વેનાં એવાં માંગે એટલાં, મોતી સમ શોભતાં મુક્તકો ખુદીથી ટાંકી શકાય. પણ અને એ વિષે આપણો હેતુ માત્ર અંગુલી-નિર્દેશ કરવા પૂરતો હોઈ, નમુનારૂપ પાંચ જ દૃષ્ટાંત જોઈ-જાણી આપણે સંતોષ ધરીશું:—

કવિ કાલિદાસ અને ભટ્ટહરિના સમય વિષે જાણકારોમાં મતફેરી તો છેજ; તોયે, એ પ્રાચીનકાળ તો લેખાયજ, કહેવાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં કાલિદાસ અને ભટ્ટહરિ યજ ગયા. નીચે ટાંકેલો શ્લોક કાલિદાસ રચિત ' સકુન્તલા 'માં અને ભટ્ટહરિકૃત ' શૃંગાર શતક 'માં આવેલો છે. એ સુંદર મોતી આપણા દેશનું, જૂના જમાનાનું એક કીમતી એપીગ્રામજ છે:—

અનાઘાતં પુષ્પં કિમલયમલૂનં કર રુદ્ધે—

રનાવિદ્ધં રત્નં મધુનવમનાસ્વાદિતરમમ્

અચળદ્ધં પુણ્યાનાં ફલમિથ ચ તદ્રૂપમનઘમ્

નજાને મોકારં કમિદ્ધ સમુપસ્થાસ્વત રતિ ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—આતું રૂપ (રત્નીતું) ન સંધેલા ફૂલ જેવું, નખ વડે ન હેઠાયેલ નવા અંકુર જેવું, ન વીધેલાં રત્ન જેવું, ન ચાખેલા નવા મધ જેવું અને પુણ્યના અખંડ ફળ જેવું છે. તેને કયો પુરુષ ભોગવશે એ હું જાણતો નથી.

(ભટ્ટહરિ સૃંગાર શતક શ્લોક ૧૬, પા. ૭૨)

કેવળ શબ્દ સાહિત્યથી શોભી રહે એવી ગદ્ય કે પદ્યની ટુંકી પંક્તિઓ એતું નામ એપીગ્રામ નહિ, એવાં શોભન-સાભનનાં મોતીઓ તેા સાહિત્યમાં જગે જગે જડે. આપણે તેા ઉપરનાં જેવાં ખરેખર પુખ્તીદાર મોતીઓનાં વાત કરીએ છીએ. કાલિદાસ રચિત ઉપલું મુક્તક, શબ્દ સાહિત્ય ઉપરાંત અર્થની ઉમદા ચમત્કૃતિ ધરાવે છે. એટલુંજ નહિ, પણ 'એપીગ્રામ'ની સંગ્રામાં આવી શકે તેમ પ્રસ્તુત શ્લોકને છેડે “ પુણ્યના અખંડ ફળ ” વાળી ઉપમા તેા સ્ત્રીના રૂપની પરાકાષ્ઠ સૂચક, રસની અવધિજ કરે છે. એપીગ્રામની એક વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ આપણને મોહ પમાડે છે એટલુંજ નહિ પણ વિચાર કરાવવા ભણી પણ દોરવે છે.

હવે ભટ્ટહરિ કૃત “ વૈરાગ્ય શતક ” મહિયો એક બીજો નમુનો લખ્યો:—

યન્નાનેકઃ કચિદપિ ગૃહે તત્ર તિમ્મત્યયૈકો

યન્નાપ્યેકસ્તદનુ વહવસ્તત્રં ચાન્તે ન ચૈકઃ ।

હત્યં ચેમૌ રજનિવિવસૌ દોલયન્દ્રાવિવાક્ષૌ

કાલઃ કાલ્યાસહવહુકલઃ ક્રીઢતિ પ્રાણિસારૈઃ ॥૩૮॥

અર્થ:—જ્યાં અનેક હતાં ત્યાં એકજ માણસ ધરમાં રહે છે. એક હોય તેના બહુ થાય છે અને અન્તે વળી એકે રહેતું નથી; આ પ્રમાણે રાત દિવસ રૂપી પાશા વડે કાલિકાની સાથે, કાળ પ્રાણીરૂપ સોગટીઓથી રમત રમ્યાં કરે છે.

(ભટ્ટહરિ વૈરાગ્ય શતક શ્લોક ૩૮ પૃ: ૧૦૧)

તપાસો આ મનહર મોતી ! એની હેઠ્ઠી એ પંક્તિઓ એ મુક્તકના નિધાન-બિન્દુ (Point) જેવી, બધે પ્રાણ-બિન્દુ સમી છે. ભટ્ટહરિએ અહીં ચરણે બનાવ્યાં નથી પણ ચિત્રજ ઉપજાવ્યું છે ! એક કુશળ ચિત્રકાર આ ત્રીજાં ચોથાં ચરણમાંથી ખુશીથી કાગળ વા કેનવાસ ઉપર એક સુંદર ‘ સંજ્ઞા-ચિત્ર ’ ચીતરી ઉજું કરી શકે, એવું આ પ્રાચીન સંસ્કૃત એપીગ્રામ છે.

આ રથું ત્રીલું દર્શાતઃ—

ક્ષણ વાલો મૃત્યા ક્ષણમપિ યુવા કામરમિક

ક્ષણં ચિત્તૈર્દીનઃ ક્ષણમપિ ચ સંપૂર્ણ વિભયઃ ।

જરાજીર્ણરઙ્ગૈર્નટ ર્વ ઘલીમણ્ઢિત તનુ-

ર્નર મસારાન્તે વિશતિ યમધાનો જયનિકામ્ ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:—પુરુષ ક્ષણવાર બાલ થઈને પછી ક્ષણવાર વિપથમાં રસિક જીવાન થાય છે, ક્ષણવાર ધન રહિત થાય છે-ને ક્ષણવાર પુષ્કળ ધનવાળો થાય છે; ધડપણથી શિથિલ થયેલો

અવયવોવાળો થાય છે અને ક્ષણવાર ત્રિવલિથી શોભતા શરીરવાળો થાય છે. એવી રીતનો મનુષ્ય મેરણ પછી નટની પેઠે યમની નગરી રૂપી પડદામાં પેસે છે.

(ભાર્ગવદ ગીતા સતતશ્લોક ૧૧૩ પૃ. ૧૭૦)

માનવ-દેહ-સૌંદર્ય તથા સંપત્તિ કેટલાં ક્ષણિક છે, તથા પ્રત્યેક મનુષ્ય જાતે નટ છે અને મરણ પર્થત નટજ રહેવાનો અને અંતે તો નટ પેઠે રંગભૂમિના પડદા પાછળ અલોપ થઈ જવાનો, એવી સચોટ ઉપમા સાથેનું આ મુક્તક કેટલું રસિક તથા મોહ પમાડે એવું છે. વળી મોહ પમાડવા ઉપરાંત મનુષ્ય મરવા બાદ નાશ પામતો નથી પણ કેવળ ' પડદા પાછળ ' ચાલી જાય છે, એવો મનુષ્યનો તથા જીવની અમરતાનો તત્ત્વદર્શી વિચાર સાથે સાથે આપણી પાસે કશવે છે, એ રીતે જોતાં આ પ્રાચીન સંસ્કૃત શ્લોક એક એપીગ્રામ જેવાજ દીસે છે.

હવે સંસ્કૃતને ઊંડી આપણે જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ત્યાં પણ આપણને એપીગ્રામ જેવું જરૂર મળી આવશે. એના ચોક્કસ નમુના આ રહ્યા—

તત્ત્વજ્ઞાની દિલ્લુ કવિ અખો ઇસ્વીના સત્તરમા અઢારમા સૈકામાં સામજની ત્રીસ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલો કહેવાય છે. એણે પોતાના વિચારનાં તથા અનુભવનાં પુષ્કળ મોતીઓ બનાવી જગત સમક્ષ ધર્માં છે. એ મહિયું એકજ અવલોકીએ—

એક અજનું દોજ ભોજ્ય ધૃત નાવે શતથી,
જેમ કુલીનો આહાર કાર હોય બહુ જતથી
જેમ બ્રહ્મીના વેપાર સાર શું ઉગરે તેને
જેમ ઝાકળની વૃષ્ટિ અર્થ શું આવે મેહને,

તેમ અણબિંગી અનુભવ વિના સાધન સર્વે જે બ્રહ્મ
આકર્ષું ફળ શોભે અખા પણ તૂલ થઈ ઉડી ગયાં.

(અખો, અનુભવ બિન્દુ-બુ. ક. દો. ભા. ૨ પૃ. ૫૩૬)

અર્થ—જેમ એક, જે કે સો બકરાં હોય તો પણ તેમાંથી ખાવા લાયક થી ન મળે; જેમ બાજરીના લોટનું પણ ભોજન સત્ત્વથી ધણું દેખાય છે, જેમ બોરનો વેપાર કરે તેને કે પણ બચે નહિ; જેમ ઝાકળ પડે તેથી વર્ષાદની ગરજ ન સરે; તેમ નિરાકાર (બ્રહ્મા) અનુભવ વિના, બીજાં સાધનો નક્કમાં છે. આકર્ષણું ફળ બહુ શોભા આપે છે પણ તેને ભાંગીએ તો કે થકને તે ઉડી જાય છે.

ક્રિયા-કર્મ વગેરે ધાર્મિક કહેવાતી બીજી નકામી ચેષ્ટાઓ કરવી માંડીગણી સીધા ઇશ્વર ભણી વજો એવી મલાહ આપતી, અનુભવમય દિલ્લુરીનું બનેલું આ મોહક મોતી “ આકર્ષું ફળ શોભે અખા પણ તૂલ થઈ ઉડી ગયાં ” એવી સૌથી છેલ્લી પંક્તિમાં અર્થની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું, વિચાર-દ્યોતક બનેલું એક ખરેખર એપીગ્રામજ કહી શકાય. મર્મ અને કટાક્ષી બનેલાં એપીગ્રામો વે હોય છે. અખો અહીં કદી-ત્રિધિના પૂજારી ડાલા ડમરો ધર્મ દોંગીઓને તથા સત્ત્વમાર્ગ ચૂકેલાં સંસારીયાંઓને મર્મમાં કદી સંભારી મીઠી જાં પાવ એવો મુઠ્ઠ કટાક્ષનો રેશમી ચાબળો લગાવી કાઢે છે કે-જે કરવાનું છે તે છોડી

અર્થ:—આનું રૂપ (સ્ત્રીનું) ન સુંઘેલા ફૂલ જેવું, નખ વડે ન છેદાયેલ નવા અંકુર જેવું, ન વીધેલાં રત્ન જેવું, ન ચાખેલા નવા મધ જેવું અને પુણ્યના અખંડ કૃષ્ણ જેવું છે. તેને કયો પુરુષ ભોગવશે એ હું જાણતો નથી.

(ભટ્ટહરિ શૃંગાર શતક શ્લોક ૧૬, પા. ૭૨)

કેવળ શબ્દ લાલિત્યથી શોભી રહે એવી ગદ્ય કે પદ્યની ટુંકી પંક્તિઓ એનું નામ એપીગ્રામ નહિ. એવાં શોભન-સાલનનાં મોતીઓ તો સાહિત્યમાં જગે જગે જડે. આપણે તો ઉપરનાં જેવાં ખરેખર પુખ્તીદાર મોતીઓનાં વાત કરીએ છીએ. કાલિદાસ રચિત ઉપલું મુક્તક, શબ્દ લાલિત્ય ઉપરાંત અર્થની ઉમદા ચમત્કૃતિ ધરાવે છે. એટલુંજ નહિ, પદ્ય 'એપીગ્રામ'ની સંજ્ઞામાં આવી શકે તેમ પ્રસ્તુત શ્લોકને છેડે " પુણ્યના અખંડ કૃષ્ણ " વાળી ઉપમા તો સ્ત્રીના રૂપની પરાકાષ્ટા સૂચક, રસની અવધિજ કરે છે. એપીગ્રામની એક વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ આપણને મોહ પમાડે છે એટલુંજ નહિ પણ વિચાર કરાવવા ભણી પણ દોરવે છે.

હવે ભટ્ટહરિ કૃત " વૈરાગ્ય શતક " મહિયો એક બીજો નમુનો લખ્યો:—

યત્રાનેકઃ કચિદપિ ગૃહે તત્ર તિષ્ઠત્યયૈકો

યત્રાપ્યેકસ્તદનુ વહવસ્તત્ર ચાન્તે ન ચૈકઃ ।

इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दोलयन्द्राविवाक्षौ

કાલઃ કાલ્યાસહવહુકલઃ ક્રીઢતિ પ્રાણિસારૈઃ ॥૩૮॥

અર્થ:—જ્યાં અનેક હતાં ત્યાં એકજ માણસ ધરમાં રહે છે. એક હોય તેના બહુ થાય છે અને અન્તે વળી એકે રહેતું નથી; આ પ્રમાણે રાત દિવસ રૂપી પાશા વડે કાલિકાની સાથે, કાળ પ્રાણીરૂપ સોગરીઓથી રમત રમ્યાં કરે છે.

(ભટ્ટહરિ વૈરાગ્ય શતક શ્લોક ૩૮ પૃ. ૧૦૧)

તપાસો આ મનહર મોતી! એની છેક્ષી એ પંક્તિઓ એ મુક્તકના નિશાન-બિન્દુ (Point) જેવી, બરેકે પ્રાણ-બિન્દુ સમી છે. ભટ્ટહરિએ અહીં ચરણે બનાવ્યાં નથી પણ ચિત્રજ ઉપનયુ છે એક કુશળ ચિત્રકાર આ ત્રીજાં ચોથાં ચરણમાંથી પુરાણી કાગળ વા કેનવાસ ઉપર એક સુંદર ' સંજ્ઞા-ચિત્ર ' ચીતરી ઉછું કરી શકે, એવું આ પ્રાચીન સંસ્કૃત એપીગ્રામ છે.

આ રથું ત્રીણું દર્શાતઃ—

क्षणं बालो भूत्या क्षणमपि युवा कामरमिकः

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्ण विभयः ।

जराजीर्णैरङ्गैर्नष्ट इव बलीमण्डित तनु-

नरः संसारान्ते विव्रति यमधानी जयनिकाम् ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:—પુરુષ ક્ષણવાર બાલ યદને પછી ક્ષણવાર વિયવમાં રમિક જુવાન થાય છે, ક્ષણવાર ધન રહિત થાય છે; ક્ષણવાર પુરુષ ધનવાળો થાય છે; ઘડપણથી શિયિસ યગેસો

અવયવોવાળો થાય છે અને ક્ષણવાર ત્રિવલિથી શોભતા શરીરવાળો થાય છે. એવી રીતનો મનુષ્ય મરણ પછી નટની પેઠે યમની નગરી રૂપી પડદામાં પેસે છે.

(ભર્તૃહરી: વૈરાગ્ય સતકશ્લોક ૧૧૩ પૃ. ૧૭૦)

માનવ-દેહ-સૌંદર્ય તથા સંપત્તિ કેટલાં ક્ષણિક છે, તથા પ્રત્યેક મનુષ્ય જાતે નટ છે અને મરણ પર્થત નટજ રહેવાનો અને અંતે તો નટ પેઠે રંગભૂમિના પડદા પાછળ અલોપ થઈ જવાનો, એવી સચોટ ઉપમા સાથેનું આ મુક્તક કેટલું રસિક તથા મોહ પમાડે એવું છે ! વળી મોહ પમાડવા ઉપરાંત મનુષ્ય મરવા બાદ નાશ પામતો નથી પણ કેવળ ' પડદા પાછળ ' ચાલી જાય છે, એવો મનુષ્યનો તથા જીવની અમરતાનો તત્ત્વદર્શી વિચાર સાથે સાથે આપણી પાસે કરાવે છે, એ રીતે જોતાં આ પ્રાચીન સંસ્કૃત શ્લોક એક એપીગ્રામ જેવાજ દીસે છે.

હવે સંસ્કૃતને છોડી આપણે જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ત્યાં પણ આપણને એપીગ્રામ જેવું જરૂર મળી આવશે, એના યોગ્ય નમુના આ રહ્યા—

તત્ત્વજ્ઞાની કિલ્લુક કવિ અષ્ટોષ્ટરની સત્તરમા અદારમા સૈકમાં સામળની ત્રીસ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલો કહેવાય છે. એણે પોતાના વિચારનાં તથા અનુભવનાં પુષ્કળ મોતીઓ બનાવી જગત સમક્ષ ધર્ષાં છે. એ માહેનું એકજ અવલોકન—

એક અળનું દોળ ભોજન ધૂત નાવે શતથી,
જેમ કુલીનો આહાર દાર દીપ્તે બહુ વ્રતથી
જેમ બદીનો વેપાર સાર શું ઉગરે તેને
જેમ ઝાકળની વૃષ્ટિ અર્થ શું આવે મેહને,

તેમ અણલિંગી અનુભવ વિના સાધન સર્વે જે કલાં
આકર્ષુ કૃણ શોભે અખા પણ તૂલ થઈ ઉડી ગયાં.

(અષ્ટોષ્ટર, અનુભવ બિન્દુ-પૃ. કા. દો. ભા. ૨ પૃ. ૫૭૬)

અર્થ—જેમ એક, જે કે સો ઝાકરાં હોય તો પણ, તેમાંથી ખાવા લાયક થી ન મળે; જેમ બાજરીના લોટનું પણ ભોજન સત્ત્વથી ધણું દેખાય છે, જેમ બોરનો વેપાર કરે તેને કે પણ બચે નહિ; જેમ ઝાકળ પડે તેથી વર્ષાદની ગરજ ન મરે; તેમ નિરાકાર (બ્રહ્મના) અનુભવ વિના, બીજાં સાધનો નકામાં છે. આકર્ષકનું કૃણ બહુ શોભા આપે છે પણ તેને ભાંગીએ તો કે થકને તે ઉડી જાય છે.

ક્રિયા-કર્મ વગેરે ધાર્મિક કહેવાતી બીજી નકામી ચેષ્ટાઓ કરવી માંડીત્રાણી સીધા મંથર લાંબી વળો એવી સંકાહ આપતી, અનુભવમય કિલ્લુશીનું બનેલું આ મોહક મોતી " આકર્ષુ કૃણ શોભે અખા પણ તૂલ થઈ ઉડી ગયાં " એવી સૌથી છેલ્લી પંકિતમાં અર્થની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવું, વિચાર-દ્યોતક બનેલું એક ખરેખર એપીગ્રામજ કહી શકાય. મર્મ અને કટાક્ષથી બનેલાં એપીગ્રામો ચે હોય છે. અષ્ટોષ્ટરે રૂઢી-વિધિના પૂજારી ડાહ્યા ડર્મરો ધર્મ દોંગીઓને તથા સત્યમાર્ગ ચૂકેલા સંસારીયાંને મર્મમાં કહી સંભળાવી મીઠી દંડો પાપ એવો મુદ્દ કટાક્ષનો રેશમી ચાળખો લગાવી કાઢે છે કે જે કરવાનું છે તે છોડી

અર્થ—આતું રૂપ (સ્ત્રીતું) ન સુધેલા ફૂલ જેવું, નખ વડે ન , છેદાયેલ નવા અંકુર જેવું, ન વીધેલાં રત્ન જેવું, ન ચાખેલા નવા મધ જેવું અને પુણ્યના આખું કળ જેવું છે. તેને કયો પ્રરુષ ભોગવશે એ હં જાણતો નથી.

પાશ્ચિમાત્મ લક્ષણ પ્રમાણેના ગુજરાતી એપીગ્રામ્સ આપણા આજના એકે એક કળાવંત સુંદર કવિઓ, લેખકો, વાર્તાકારો અને નાટકકારોની કૃતિઓમાંથી સખ્યાબંધ મળી આવે એમ છે. માત્ર, એમને એમના મૂળ અંગથી નોખાં કરીને, ભુદાં ભુદાં શિર્ષક હેઠળ એકત્ર કરીને, સાહિત્યની એક અલગ અને અલાહેદી શાખા લેખે પ્રકટાવવાનીજ ખોટી છે. કાંઈ એ કાર્ય ઉચ્ચકી લેશે.

એપીગ્રામ્સ-તેની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ

Epi એટલે Upon અને Graphen એટલે to write એ ધાતુ પ્રમાણે બનેલા મૂળ ગ્રીક અને લેટીન શબ્દ Epigramma ઉપરથી અંગ્રેજી શબ્દ Epigram થોજવામાં આવ્યો છે.

પ્રાચીન ગ્રીસ મધ્યે ગ્રીકોના પુરાણોક્ત દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ તથા મહાન નર-નારીઓની દેવડીઓ (કબરો) ઉપર સ્તુતિવાચક તથા નીતિબોધક સૂત્રો કોતરવામાં આવતા હતાં. આમ બાવલાંઓ કે સમાધિ-ગૃહોના પથ્થર ઉપર ચચેલું કોતરણમણ કિંવા વાંચન, Epigramma નામક સંગ્રાથી ઓળખાવા લાગ્યું.

પૂર્વે ગ્રીસમાં મૃત્યુ પામેલોઓની કબર ઉપર જે પ્રશસ્તિઓ પદ્યમાં લખાતી તેને સાંપ્રત સંજ્ઞા પ્રમાણે ' Epitaph ' એટલે સ્મૃતિલેખ કહી શકાય. પ્રાચીન ગ્રીકોને મનથી ' Epitaph ' અને ' Epigram ' એ બે વચ્ચે ફેર નહોતો. Epi એટલે Upon અને Taphos એટલે કે કબર (Tomb) એ ધાતુ પ્રમાણે આ બે શબ્દો વચ્ચે જોડ બહેતો જેવું નાણું છે.

એપીગ્રામે લીધેલા વિધિવિધ અવતાર.

પણ પુરાતન ગ્રીસમાં આ એપીગ્રામનો સંબંધ, કેવળ સમાધિગૃહો અથવા પૂતળાઓ જોડેજ નહોતો. કબરો અને પૂતળાઓની પહેલાં તો મંદિરો અને દેવાલયોએ આ શબ્દને પોતાનો કરી લીધો હતો. ધર્માલયોની વેદી ઉપર બળિદાન દેતી વેળાએ અમુક ટુંકા ટુંકાં સૂત્રોનો ઉચ્ચાર થતો તે સૂત્રો આ એપીગ્રામ્સનું પહેલું સ્વરૂપ.

ત્યારપછી ધર્મસ્થળોની દીવાલો પર તેમજ અન્ય જાહેર-ધંધારતો ઉપર જે સૂત્રો કોતરાઈને વંચાવા લાગ્યાં તે પણ ' એપીગ્રામ્સ ' ગણાયાં. એપીગ્રામનો આ બીજો અવતાર.

પછી તો ઉપર કહ્યું તેમ દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ તથા રસ્તા ઉપર આવેલી ગુજરેલાં-ઓની કબરો ઉપર જે કાંઈ ટુંકી સ્મારક-નોંધ કોતરાતી તે ' એપીગ્રામ્સ ' લેખાતાં. આ એપીગ્રામનો ત્રીજો તબક્કો, એ ફરજિયાત ટુંકાં રહેતાં; કારણ પિતૃજન અથવા આરસ ઉપર લાંબી સ્મારક-કોતરણી જેમ અયોગ્ય તેમ અવગડ કર્તા જ યદ્ય પડે.

વખત જતે ત્યાં આ એપીગ્રામે પોતાનો પ્રદેશ વિસ્તાર્યો. એપીગ્રામ્સ સ્મૃતિ-સૂત્રો રૂપે શિલાલેખોમાં અંકિત થઈને બેઠા નહિ- તેણે આગળ પગલાં માર્યાં (ક) સમકાલીન ઇતિહાસના અસરકારક પ્રસંગો, (ખ) કીર્તિવંત સ્વદેશ લોકોનાં શરૂતીર કાર્યો (ગ)

દષ્ટ ન કરવા જેવું શું લાઇ બેઠા છો? આકાશનું ફળ દેખાવમાં કેરી જેવું શામે પણ રસ તો કેરીમાંથી જ ચૂસાય અને આકાશનું ફળ લાગે તો તે માંહેણું કે તો હવામાંજ ઉડી જાય !

હવે શામળનો એક ચટકાદાર છપો લખશું:—

જયમ વાદળની છાંય, ચાર પળનો છે ચટકા,
મનમાં ચેતો મનુષ, ખરો રાખીને ખટકા,
રાખ્યું તો નહિ રહે રૂપ ને જ્યેષ્ઠ રૂડું,
વૃદ્ધ થઇ જશે વેષ કલંક રહે બહુ કૂડું,
છે કાણુ રંક કે રાજિયો રૂપ વૃદ્ધ ને બાળનું,
શામળ કહે રાખ્યું નવ રહે, સર્વ ચવેણું કાળનું.

(શામળ: જુનું કાનું દોનું ભાગ ૨ જો. પૃ. ૪૬૨)

આ નીતિબોધક છપો ઉપર વધુ વિવેચન કરવાની અગત્ય નથી. એમાં પહેલી પાંચ લીંટીઓ તો એક શોભામય પ્રસ્તાવ અથવા આરંભદર્શક વાક્યો જેવી છે; અને એ પાંચ પંક્તિઓ છેવટની છઠી પંક્તિને છેડે આવેલાં નિશાનબિન્દુ વા ચટકા (Sting) ભણી જઇ પહોંચવાના માર્ગ જેવોજ છે. સર્વલક્ષી કાળને વિષે “ ચવેણું ” એવો, તીર પેઠે હયામાં સોસરો પેસી જાય તેવો સચોટ તળપદો શબ્દપ્રકાર વાપરી, બિન્દુમાં સાગર સમાય, એવી કવિ લેખેની ચમત્કારી કળા દાખવી અહીં શામળે એક ખરેખરો એપીગ્રામજ ઉપજાવ્યો છે.

હવે એજ શામળનો એક બીજો છપો વિચારીએ:—

મૂરખને વાહન, પંડિત અડવાણો ચાલે,
મૂરખ મોતનમાલ, પંડિત ફૂલમાળા ધાલે,
મૂરખને ગાહુ માન, પંડિત કદી ગરીબ કહાવે,
મૂરખને અક્ષખત મોજ, પંડિત ખડ ધાન્યજ ખાવે,
પણ મૂરખ કાચ કથીર છે, દીસંતાં તો દિલ હરે,
પણ પંડિત રત્ન અમૂલ્ય છે, શામળ ઝવેરી પરીક્ષા કરે.

(શામળ: રત્નમાળા. જુનું કાનું દોનું ભાગ ૨ જો. પૃ. ૪૬૬)

એમાં આરંભનાં ચાર ચરણો, જગતના લોકો મૂર્ખાઓને માન આપી તેમને કેવા મલીદા જમાડે છે અને બાપડા પંડિતોથી ઉચ્ચો વર્તાવ શમે છે, તેનું દ્વંદ્વમાં રસિકતાથી ખ્યાન કરે છે. પણ એ પહેલી ચાર પંક્તિમાં નથી કોઇ મોહ પમાડે એવી ખાસ ચતુરકી કે નથી વિચારનું છોતક. પણ છેલ્લી બે પંક્તિમાં એ બન્ને તરવો છે. શામળનું મન — ચાંચલ તથા મંદિષ્ટ-આલેખન-કળા અહીં બન્ને સાથે મળીને કાર્ય કરે છે: એક મપાટે મૂર્ખ અને પંડિતનાં ખરાં સ્વરૂપો દર્શાવે છે, અને તેટલીજ ત્વરાથી તેમના પરીક્ષ-કાની પણ સત્ય ઓગળાણ કરાવી દે છે.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન મંરૂત અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં એપીગ્રામના યુક્ત ધરાવતાં આદ્યર્પણો હતાં. હાલમાં પણ ફેરવાયેલાં સ્વરૂપો

પ્રાચીનપણ્ય લક્ષણ પ્રમાણેના ગુજરાતી એપીગ્રામ્સ આપણા આજના એકે એક કળાવંત સુંદર કવિઓ, લેખકો, વાર્તાકારો અને નાટકકારોની કૃતિઓમાંથી સંખ્યાબંધ મળી આવે એમ છે. માત્ર, એમને એમના મૂળ અંગથી નોખાં કરીને, જુદાં જુદાં શિર્ષક હેઠળ એકત્ર કરીને, સાહિત્યની એક અલગ અને અલાહેદી શાખા લેખે પ્રકટાવવાનીજ ખોટી છે, કાંઈ એ કાર્ય ઉચ્ચકી લેશે.

એપીગ્રામ્સ-તેની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ

Epi એટલે Upon અને Graphein એટલે to write એ ધાતુ પ્રમાણે અનેકા મૂળ ગ્રીક અને લેટીન શબ્દ Epigramma ઉપરથી અંગ્રેજી શબ્દ Epigram ચોળવામાં આવ્યો છે.

પ્રાચીન ગ્રીસ મધ્યે ગ્રીકોના પુરાણોક્ત દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ તથા મહાન નર-નારીઓની દેવરીઓ (કબરો) ઉપર સ્તુતિવાચક તથા નીતિબોધક સૂત્રો કાતરવામાં આવતા હતાં. આમ જાવણાંઓ કે સમાધિ-ગૃહોના પથ્થર ઉપર થયેલું કાતરામણ્ય કિંવા વાચન, Epigramma નામક સંસ્કૃતિ ઓળખાવા લાગ્યું.

પૂર્વે ગ્રીસમાં શ્રુત્ય પામેલોઓની કબર ઉપર જે પ્રશસ્તિઓ પદ્યમાં લખાતી તેને સાંપ્રત સંગ્રા પ્રમાણે ' Epitaph ' એટલે સ્મૃતિલેખ કહી શકાય. પ્રાચીન ગ્રીકોને મનથી ' Epitaph ' અને ' Epigram ' એ બે વચ્ચે ફેર નહોતો. Epi એટલે Upon અને Taphos એટલે કે કબર (Tomb) એ ધાતુ પ્રમાણે આ બે શબ્દો વચ્ચે ભેદ બહેનો જેવું નાતું છે.

એપીગ્રામે લીધેલા વિધિવિધ અવતાર.

પણ પુરાતન ગ્રીસમાં આ એપીગ્રામનો સંબંધ, કેવળ સમાધિગૃહો અથવા પૂતળાંઓ જોડેજ નહોતો. કબરો અને પૂતળાંઓની પહેલાં તો મંદિરો અને દેવાલયોએ આ શબ્દને ચોતાનો કરી લીધો હતો. ધર્માલયોની વેદી ઉપર બળિધન દેતી વેળાએ અમુક ટુંકાં ટુંકાં સૂત્રોનો ઉચ્ચાર થતો તે સૂત્રો આ એપીગ્રામ્સનું પહેલું સ્વરૂપ.

ત્યારપછી ધર્મરથોની દીવાલો પર તેમજ અન્ય જાહેર-ઇમારતો ઉપર જે સૂત્રો કાતરાઈને વંચાવા લાગ્યાં તે પણ ' એપીગ્રામ્સ ' ગણાયાં. એપીગ્રામનો આ બીજો અવતાર.

પછી તો ઉપર કહ્યું તેમ દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓ તથા સ્તંભો ઉપર આવેલી ગુજરેલાં-ઓની કબરો ઉપર જે કાંઈ ટુંકી સમારક-નોંધ કાતરાતી તે ' એપીગ્રામ્સ ' લેખાતાં. આ એપીગ્રામનો ત્રીજો તબક્કો. એ ફરજિયાત ટુંકાં રહેતાં; કારણ પિતૃજન અથવા આરસ ઉપર લખી સમારક-કાતરણી જેમ અયોગ્ય તેમ અવગણ કરતાં જ થઇ પડે.

વખત જતે ત્યાં આ એપીગ્રામે ચોતાનો પ્રદેશ વિસ્તાર્યો. એપીગ્રામ્સ સ્મૃતિ-સૂત્રો રૂપે શિલાલેખોમાં અંકિત થઇને બેઠા નહિ; તેણે આગળ પગલાં માર્યાં (ક) સમકાલીન ઇતિહાસના અસરકારક પ્રસંગો, (ખ) કીર્તિર્વંત સ્વદેશ ભક્તોનાં શરવીર કાર્યો (ગ)

ડહાપણુ-વૃદ્ધ ધારાશાસ્ત્રીઓના અગત્યના સુકાદઓ, અને (ધ) વર્તમાન Love Sonnet જેવાં મૃદુ દેહધારી પ્રેમ-ગીતો, ઝણુઝણુટી ઉપગમે એવી ટચુકડી પંક્તિઓમાં એપીગ્રામ લેખે જાહેર થવા લાગ્યાં. આમ પ્રેમાકર્ષણ, પૂન્યતા, ભક્તિરાગ, સૌંદર્ય, વીરત્વ, સ્ત્રી, ધૃત્યાદિ ધૃત્યાદિ, મનુષ્ય હૃદયને સજીવ બનાવતા સર્વ વિષયો એપીગ્રામ દ્વારા પ્રકાશ પામ્યા. આમ મૂળમાં જે શબ્દ કેવળ મૃત્યુ પામેલાંઓની સ્મારક-કાતરણીને અવલંબીને રહેલો તે છેવટ વધી વધીને, “ કોઇપણ અમુક એક ભાવના યા વિચાર જાહેર કરતી ટુંકી કવિતા ” એવાં વિસ્તૃત સંજ્ઞાપદને પામ્યો. તે વેળાએ વિશુદ્ધતા અને સુધડતા, એ આ ટુંકા કાવ્યો એટલે એટલે એપીગ્રામનાં ખાસ તત્ત્વો લેખાતાં. અન્ય એવાં કોઇ પાછળથી દાખલ થયેલા લક્ષણો એમાં ત્યારે નહોતા.

એપીગ્રામ્સનો પહેલો સંગ્રાહક.

આવાં એપીગ્રામ્સનો એક ગળરો (Garland) “ Greek Anthology ” ગ્રીક-સાહિત્ય-પુષ્પમાળાના સૌથી પહેલ પહેલા નમુના લેખે મળી આવે છે. ખ્રિસ્તી સને શરૂ થયો તેની પછી એક સૈકા પહેલાં Meleager નામે એક શીરિષન લેખક થઇ ગયો; એપીગ્રામ્સનો એ સૌથી પહેલો સંગ્રાહક. એપીગ્રામ રૂપી જે રત્નો છૂટાં છવાયાં ને વેર વિખેરે હતાં તેમને એણે અંધકારમાંથી બાહરે આણી, એક શુશોભિત ગળરામાં ગોઠવ્યાં. જે આમ ન થયું હોત તો કબર પરના આ શિલાલેખો અસ્તવ્યસ્ત થઇ કે દીના નાશ પામ્યા હોત. એપીગ્રામ્સની આવી અન્ય પુષ્પમાળાઓ ત્યાર પછી અનેક જાહેરમાં આવી હોત, પણ અંધકાર-યુગમાં હસ્ત લેખોના બગાડ તમ જ નાશને લઇને તથા ખુસ્તકાલેબોના મંત્રીઓની ખેદરકારીને લીધે પછી તેમ બનવા પામ્યું નહિ.

તોયે ગ્રીક એપીગ્રામોનો એક ઉમદા જથ્થો હજી હયાત છે. Jakob નામે સંગ્રાહક જે ઇ. સને ૧૭૯૪ થી ૧૮૧૪ માં થઇ ગયો, તેણે પ્રકટાવેલું ‘ Jakob's Anthologia ’ માં એપીગ્રામના ધણાએ લખિત નમુનાઓ એકત્ર થયેલા જોવામાં આવે છે. કાળની વિનાશવૃત્તિ પર અદૃશ્ય કરતા એ એપીગ્રામ્સ, વિચારની સાદાઇના તેમજ ભાષાની સુંદરતાના પુષ્પોસમા, વિશ્વની સાહિત્ય-વાડીમાં હજીયે પોતાની ફેરમ ફેરતા અમર છે.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં એપીગ્રામની અસર અને મહત્વ.

પુરાતન ગ્રીકોને જે જે ભાવનાઓ પ્રાણસમી પ્રિય હતી, જે જે શુરો તથા લક્ષણો તેમને સુલભ અને સ્વાભાવિક હતાં, મૃત્યુ પામેલ મહા-પુરુષોના પરાક્રમોની જે સ્મૃતિ તેમના હૃદય-તંત્રુઓને ધ્રુળવી દેતી, વીર મર્દોના શૌર્ય-બળની અને યુદ્ધકૌશલ્યની જે જ્વલંત કીર્તિ તેમના ઉભરાતા મવને અહોનિય પોખતી હતી, એ સર્વના સ્મારક તથા પોષક જેવાં આ એપીગ્રામો ઉપયોગી અને અમૃતમય લેખાઇ ગયાં છે. વન અને જળ, વર્ષા અને વાદળ, માગર અને સરિતા, શાન્તિ અને તુષ્ટાન આદિ જે જે કુદરત-લીલા, યુનાનીઓ ઉપર અત્યંત અસર કરતાં હતી, અને જે વડે તેમના ધર્મે એક સુંદર કાવ્યમય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત હવું, તેની મોટાઇ અ મહિમા આ એપીગ્રામો મહી આપણને જણાઇ આવે છે.

એપીગ્રામ્સનાં પુરાણાં લક્ષણ

આ જાતના એપીગ્રામ્સ છેલ્લામાં છેલ્લા ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષ આગમજના મળી આવે છે. એ વેળાએ એમની એ પુણ્ય-વાટિકામાં આપણે જેને સાદી રીતે ' મહેણાં ' કહીએ છીએ તેવાં લક્ષણવાળાં એપીગ્રામ્સ અસ્તિત્વમાં નહોતાં. એ તત્ત્વ તો એમાં પાછળથી બેળાયું-પણ તે થોડુંક જ. તે સમયે તો માત્ર વિચારની એકતા, ભાષાની સુંદરતા અને સંક્ષિપ્તતા એપીગ્રામ કાળે પૂરતાં ગણાતાં. હાલ જેમ એપીગ્રામમાં કાંઈક નિશાન-બિન્દુ (Point) કેવા ચટકા (Sting) હોવાં જ જોઈએ એવો નિયમ છે, તેમ તે વેળાના એપીગ્રામ્સ એવાં કોઈ લક્ષણથી અલિપ્ત જ હતાં. ગ્રીકોને જે ગમતું તે, ' એપીગ્રામ ' નામ હેઠળ, આજની નવી સમજને ચાહનાર વાચકોને ભાવે કે પાલવે નહિ; તેમ વળી તે સમયના ગ્રીકોને આ નિશાનબિન્દુ ડાખવાળા ઉપ એપીગ્રામ્સ અરુચિ અને અણગમો જ ઉપજાવે. તેમની આગળ આવાં એપીગ્રામ્સ રજૂ કરતે જ તેઓ પોતાની કબજામાંથી જે જરૂર પુકારી ઉઠે: " આ વિકાર અમારાથી રહેવાતો નથી. અમને તો અમારી મીઠી મુઠક પંકિતઓ જોઈએ છે. " પૂર્વકાળના ગ્રીકોને એપીગ્રામ મહીં જોઈતાં હતાં:-મધુરુચિ, નૈસર્ગિક લલિત આવિષ્કરણ, કહીં કહીં અતિશયોક્તિ અથવા કવચિત્ નિખાલસ ભાવ કે શબ્દ-વિરોધ. તે વેળાના ગ્રીકોને નીચે રજૂ કરેલ કટાક્ષમય એપીગ્રામ તો અપ્રિય જ થઈ પડે:-

" You feed so fast-and run so very slow-

Eat with Your legs, and with your grinders go "

તેજ પ્રમાણે

" All wives are 'bad yet two blest hours they give

When first they wed, and when they cease to live."

આવાં કોઈ સ્ત્રીનિંદક એપીગ્રામને તો તેઓ ધૂષ્ટતા કેવા અપમાન કહી હરકાટી જ કાઢે.

પ્રાચીન ગ્રીકોના મધુ, મુઠક તથા ઉદાત્ત એપીગ્રામોની તેમના પાડોશી રોમનો પર યોડીક જ અસર થઈ. તેમજ સ્ત્રીઓના દરબારમાં 'લિબુલ્ડ સાદાઈ' ગમતેલિય હતા. મુશામલનો અને કટાક્ષનો શહેનશાહોને બારે સ્વાદ હતો. આથી, જેવા રાજા તેવી પ્રજા એ કહેતી અનુસાર એપીગ્રામનો અસલ પ્રકાર બદલાઈ તે કટાક્ષમય બનવા લાગ્યા, ને લૅટીન એપીગ્રામ્સ્ટિસ્ટોની આવી સંક્ષિપ્ત કૃતિઓ ત્યાં એક પછી એક આદર પામવા લાગી.

અર્વાચીન એપિગ્રામ્સનો પિતા

આ લૅટીન એપીગ્રામ્સ્ટિસ્ટોમાં Martial મુખ્ય થઈ ગયો. તેણે આશરે ૧૫૦૦ એપીગ્રામ રચ્યાં છે. એમાં ' રત્નો ' કહીએ તેવાં થોડાં જ છે. પણ, એને અર્વાચીન એપીગ્રામ્સનો પિતા ' કહી શકાય, કારણ એણે નિશાન-બિન્દુ (Points) વાળા તથા ચટકા (Sting) દાર એપીગ્રામ્સનો માર્ગ બીજાઓને પ્રથમ બતાવ્યો. રમુજી ઉપરાંત શૃંગારી અને અતિ શૃંગારી એપીગ્રામો જે ત્યાર પછીથી આજ સગી રચાતાં આવ્યાં છે.

રોમનો પછીથી ફ્રેન્ચ લેખકોએ પણ મહેણાંદાર એપીગ્રામો ઘડવા માંડ્યાં. તે જોઇ ૧૬ મા અને ૧૭ મા સૈકામાં ઘણા એ અંગ્રેજ લેખકોએ તેનું અનુકરણ કર્યું, અથવા પોતાના વિચારોને ‘ એપીગ્રામેટિકલી ’ દર્શાવવા લાગ્યા. ચાર્લ્સ જીન્સના રાયન-ગૃહના દાર ઉપર રોચેસ્ટરના અલેક્સાન્ડર યબરાકિયું લખ્યું છે.

Here lies out sovereign lord the King,
Whose word no man relies on;
He never Says a foolish thing,
Nor ever does a wise one.

યુગ નિર્દેશ

પાશ્ચિમાત્ય સાહિત્ય એપીગ્રામ્સથી ભરપૂર છે. એના ઘડનારાઓ, અનુવાદો અને સંગ્રાહકો જૂના તથા નવા ત્યાં સેંકડો થે થઇ ગયા છે. ત્યાં તો એપીગ્રામ્સનું અલાહેદું સાહિત્યજ બન્યું છે. વળી એનો આખો ઇતિહાસ તેમજ ઉત્તરો ઉત્તર બદલાયેલાં ૩૫ સમયવાર નકકી થયાં છે. ઇ. સ. પૂર્વે ઘણાં ઘણાં વર્ષો આગમનથી લઇને તેઓએ એપીગ્રામના વિધ વિધ યુગ કિંવા સમયો આજ સુધીના જાહેર કર્યાં છે તે આ પ્રમાણે:—

ગ્રીક યુગ : ઇ. સ. પૂર્વે ૬૯૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૦

પ્રાચીન લૅટીનયુગ : ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪ થી ઇ. સ. ૩૭૦

અરેબિયન યુગ : ઇ. સ. ૭૧૬ થી ૯૮૮

મધ્યકાલીન યુગ અને અર્વાચીન લૅટીનયુગ : ઇ. સ. ૧૨૬૫ થી ૧૬૭૦

વર્તમાન યુગ : ઇ. સ. ૧૪૮૦ થી આજ લગી.

એપીગ્રામ્સ, તેના પોતાના જમાનાની આરસી જેવાં હોય છે. યુગ પ્રમાણેનું દર્શન આપણે તે વડે કરી શકીએ છીએ. અત્રે, કોઇ ગત યુગોનું દર્શન એપીગ્રામો દ્વારા રજૂ કરવાનો ઉદ્દેશ આ નિબંધ ધરાવતો નથી. આ તો નિબંધ અંગે થોડોક ઇતિહાસ એપીગ્રામોના આપણે જોયો. હવે એની સંપ્રત સમજનાં આપણે પગ મૂકીશું.

અબરાકિયાં : તેનું કર્તવ્ય તથા શક્તિ

અબરાકિયાં (Epigrams) જેટલી જીજ્ઞાસુ કોઇ પણ ગદ્ય કે પદ્ય રચના સર્વ-સામાન્ય રીતે વિશેષ લોક-પ્રિય ન હોય. સલાહો તથા તખ્તાઓ ગજવવા વક્તાઓ તેને વાપરે છે.—કટાક્ષવા અને જાપ પાડવા વાર્તા-વિનોદી તેનો ઉપયોગ કરે છે.—સ્મૃતિ-શુદ્ધિ લાખવવા તથા સુલોકાત અને મેળાવડા રીઝવવા. કવિઓ લેખકો અને પત્રકારો તેને હામમાં લે છે :—વિચાર તથા વિષયને ઝમકાવવા.

અબરાકિયાં સંક્ષિપ્ત એટલે ટ્યુકડાં હોવાથી સ્મૃતિમાં રહી શકે છે. અબરાકિયાં કસદાર હોવાથી થોડીક લીટીઓ કે છંદોના ચોક્કસમાં સમાઇ શકે છે. અબરાકિયાં ગર્ભિત તથા

માર્મિક હોવાને લીધે અનુભવને એક ધરાશમાં સમાવે છે, દલીલને એક દાણામાં ફેંકે છે અને કોઈ વાર તો યુગોની પ્રત્યને એ એ ચાર બોલોની રમતમાં બહાર કરે છે.

હા, લક્ષણમાં એ ધણું બદલાયું છે પણ તત્ત્વમાંથી તે મૃતું નથી. એની નાજુક સાદાઈ ધટી ગઈ છે પણ એનું મોહક ચાતુર્ય ખીલ્યું છે. પુરાણનાં વર્ણન એણે તત્ત્વમાં નથી પણ નવા સંબંધ અનેક સાધ્યા છે. ચખરાકિયાં મૂળમાંથી હાલમાં એવું બન્યું છે.

“ ચખરાકિયાં ” : એ નામ શા માટે ?

કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ‘ Epigrams ’ ને ‘ ચખરાકિયાં ’ એવું નામ શા માટે આપ્યું છે ? ઉત્તર આટલો જ કે ‘ એપીગ્રામ્સ ’ હાલ જે પરિસ્થિતિને પામ્યા છે તેને અનુકૂળ આ સંજ્ઞા છે.

‘ ચખરાકિયાં ’ એવું નામ આપવાનું બીજું ખાસ કારણ આ કે, અત્યારે ચખરાકિયાંની જે જે વ્યાખ્યા દર્શાવાય છે તે દરેકમાં જે તત્ત્વોનું પ્રાધાન્ય રહે છે તેને સિદ્ધ કરવું અને અનુસરવું એ નામ છે, આ રહી એ વ્યાખ્યા:

ચખરાકિયાંની વ્યાખ્યા

ચખરાકિયાં એટલે કે એવાં ચખરાક દુકાં વાક્યો જે વાંચતાં વેંત મોહ પમાડે ને વાંચ્યા બાદ વિચાર કરાવે.

બીજી વ્યાખ્યા: ચખરાકિયાં એટલે કે એવાં દુકાં ટચ્ચ કથન અથવા કાવ્યો જે એક જ વસ્તુ ઉપર બોલે અને જેના અંત કોઈ મોહક, ચાલક, નૈસર્ગિક વિચારમાં આવી અટકે.

કોઈ અત્રે દલીલ કરશે કે ચખરાકિયાં તો દુકાં ટચુકડાં હોય, તો ક્યાં છે આ ‘ ચખરાકિયાં ’ શબ્દમાં સંક્ષિપ્તતા વંચાય એવી કોઈ વિશેષતા ? જવાબ આ કે એ વિશેષતા, નામ મહી ખાસ બતાવવાની જરા થે જરૂર રહેતી નથી. ‘ ચખરાકિયા ’ એ શબ્દ ઉચ્ચાર તેજ ફેંક મોહું-ફેંક લાંબુ-ફેંક જાકું-ફેંક પહોણું એવો ભાસ ઉપજી શકેતો જ નથી. ઉલટું, ‘ ચખરાકિયાં ’ એ શબ્દ કણે અથડાતાં કેક નાનું-નાનું, કેંક દુકું, દુકું એવો ખ્યાલ કુદરતી આવી મળે છે, તો પછી દુકું એવો અર્થ એ નામમાં તાણી તોડીને લઈ આવવાનું કર્યું પ્રયોજન રહેવું નથી જેમ ‘ બજારમાં ’ કહેતે અધશેરીયા લોકુ આંખ આગળ આવી ઉભા રહે નહિ તેમ ‘ ચખરાકિયાં ’ બોલતે કદીયે લાંબી લટાક રચનાનો ખ્યાલ ઉદ્ભવે નહિ. આમ તો ચખરાકિયાં સંક્ષિપ્તતા ઉપરાંત બીજા અનેક લક્ષણો ધરાવે છે પણ એમ બધાં લક્ષણો સમાવીને તે કેં નામ પડતા હશે ? યાદ રાખવું કે ‘ ચખરાકિયાં ’ માત્ર દુકાં કે કેવળ મોહક કે રસદાર હોય એટલું જ પૂરતું નથી. ચખરાકિયાં મને તેવાં દુકાં હોય કે મોહક હોય પણ તે જરૂરજ અંગ્રેજીમાં જેને આપણે Smart એટલે કે ‘ ચખરાક ’ કહીએ છીએ, અને Ingenious એટલે કે ‘ અક્ષલમંદ ’ કહીએ છીએ તેવાં ચાતુર્ય-દર્શક હોવાંજ નોંધએ. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાને લીધેજ ‘ ચખરાકિયાં ’ એ નામ ‘ Epigram ’ જગ્યે ઉચિત સમજાય છે.

અપરાધિયાંનાં લક્ષણ

અપરાધિયાંનાં મુખ્ય લક્ષણ બે છે: પહેલું સંક્ષિપ્તતા. અપરાધિયાં એ તો વીજળીના ચમકારા છે. એ લાંબો પટ ખાડતી કોષ્ટ જળરક્ત જ્યોતિ નથી. એટલાજ માટે અપરાધિયાંની દેહ નાનકડી હોવી ધટે, એટલે કે અપરાધિયાં બનતા સુધી ટુંકાંટય યાને ટચુકડાં હોવાં જોઈએ. વિના અગર્યે અપરાધિયાંમાં એક પણ વિશેષ વાક્ય કે એકે વધુ પડતો શબ્દ નકામો તેમજ નુકસાનકારક હોવો ન જોઈએ. એથી અપરાધિયાંની ચમક તથા અસરમાં ન્યૂનતા આવી, તે નિર્મૂળ થવા પામે છે. કદાચ લાંબો પટ થવાને લીધે અપરાધિયાંનું પ્રાણસમુ જ એનું નિશાન-બિન્દુ તે ખોરવાઈ કે ગુમાઈ જવાનો સંભવ રહે છે. આમ થવે અપરાધિયું પોતાના નામ કામને વફાદાર રહી ચકતું નથી.

શું એક અપરાધિયું માત્ર એકજ વાક્યનું બનેલું હોવું જોઈએ ?

પણ અપરાધિયાંની આ સ્વીકારાયેલી ટુંકાઈ વિષે અત્યુક્તિ થવી ન ધટે. કોષ્ટએ આવો પણ અભિપ્રાય જાહેર કર્યો હતો કે એપીગ્રામ્સ કેવળ ઓકડાં વાક્યનાંજ બનેલાં હોવાં ધટે. એમાં એકથી બીજું કે ત્રીજું વાક્ય ન ચાલે. આપણે કહીશું કે ના, એવો કોષ્ટ જડ નિયમ એ વિષે નક્કી ધણેજ નથી; નક્કી થાય એ અસંભવિત છે, અને જો થાય તો તેનો અમલ અશક્ય છે. અગત્ય હોય તો અપરાધિયાં એકથી અનેક વાક્યો લઈ ધરાવે મુખ્ય વાત એજ છે કે એ વાક્યોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી હોય અને એ ઓછા વાક્યો પણ બનતા લગી બહુજ ટુંકાં હોય. એકજ વાક્યનું એક અપરાધિયું દરેગાએ બનાવવું અશક્ય છે. ધણું ખરું તો એકથી વધુ વાક્યોની ખાસ અગત્ય રહે છે જ. દાખલા લેએ અપરાધિયાંના કતવ્યને ધણી ચે વાર અપરાધિયાંની છેડે જો નિશાન-બિન્દુ રહે છે તે બહુ જવા સાર પ્રસ્તાવ કરણે આરંભદર્શક કે વિગતસચક બે ચાર વાક્યોની ખાસ જરૂર પણ રહે છે. કોષ્ટ વેળાએ આવશ્યક શબ્દગાર કરણે પણ આમ કરવું પડે છે. આ નિર્બંધની પૂર્તિ કાળે જો ખાસ ધડેલાં ૧૦૧ અપરાધિયાં છેવટ રજી કર્યાં છે, તે મહિલાં કેટલાંકને વાંચતાંજ સુર વાચક પોતેજ તેવી અગત્ય જોઈ-વિચારી ચકશે.

અપરાધિયાંનું બીજું ખાસ લક્ષણ આ છે કે એણે પોતાની અંદર, અને છેડે ધાર્યા પ્રમાણેનો કોષ્ટ ચટકો (Sting) અથવા નિશાન-બિન્દુ. (Point) ધરાવવાં જોઈએ. કોષ્ટ પૂછશે કે, આ ચટકો કે નિશાન-બિન્દુ શા માટે ? એનો ટુંકે ખુલાસો એ કે જો આ અમુક તત્ત્વ અપરાધિયાંમાં ન હોય તો અપરાધિયું, પછી અપરાધિયું મરીને પથ કે ગદ્યરૂપી સામાન્ય શૈલી કે સમજનો એકાદ દેખાવડો પણ નમાલો ટુકડો કે 'ગાંગડો બની જાય છે. આવાં ચટકો કે નિશાન વિનાનાં શીણાં જડાં રત્નો તો કોષ્ટપણ ભાષાના સાહિત્યમાં અગણિત પડેલાં છે. તેથી શું એ બધાં જ 'અપરાધિયાં' કહેવાશે ? ના-નહિ જ.

અપરાધિયાંનું પ્રાણ-બિન્દુ

આ વાતના સમર્થન અર્થે આપણે જો શબ્દ-કોશ ઉપલાવી જોઈશું તો ત્યાં પણ ખાસ લખેલું જણાશે કે "Any Saying of a pointed Character is an epigram. સત્ય જોતાં આ નિશાન-બિન્દુ, કે ચટકો (Sting) એ તો અપરાધિયાંનો

પ્રાણ છે—અન્ય જે કાંઈ છે તે તો માત્ર એની કાયા છે. એટલા માટે એ, ચખરાકિયાંનું ખીજું ખાસ મુખ્ય લક્ષણ લેખાય છે. પહેલું જે લક્ષણ કહ્યું તેનો સંબંધ એની દેહ સાથે છે. આ ખીજું જે લક્ષણ દર્શાવ્યું તેનો સંબંધ એના જીવ સાથે છે.

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી જ કાંઈ ચખરાકિયાકારે ‘ચખરાકિયાં’ વિષે આ પ્રમાણે ચખરાકિયું રચ્યું છે કે:—

" The qualities rare in a bee that we meet,
In an epigram never should fail :
The body should always be little and sweet
And Sting should left in its tail. "

આ બાબતની સમજ સારી નીચલાં ત્રણ ખાસ બનાવેલાં ચખરાકિયાં આપણને દૃષ્ટાંત લેખે કામે લાગશે. એ ઉપરથી ચખરાકિયામાં ચટકા અથવા નિશાન-ખિન્દુ તે શું, અને તે, તેમાં કંઈ જમ્યે રહે છે તે સ્પષ્ટ થવા પામશે:—

પ્રેમને ઉપલે છેડે પ્રભુતા છે.

પ્રેમને નીચલે છેડે પાશવતા છે.

અને એ બે વચ્ચે જે કાંઈ છે તે જાતિ-વિષયક વિવિધતા છે.

આપણે જેને ચખરાકિયાનું નિશાન-ખિન્દુ કહીએ તે ‘તો’ ‘એ’ બે વચ્ચે જે કાંઈ છે તે જાતિ વિષયક વિવિધતા છે ‘એજ ત્રીજી લીટીવાળો ભાગ છે, અને પ્રથમની જે બે લીટીઓ છે, તે આ નિશાન-ખિન્દુ લાક્ષી જવા માટેના માર્ગ કે પ્રસ્તાવ જેવી છે.

કાંઈવાર આ નિશાન-ખિન્દુ (Point) માત્ર એક જ શબ્દ ઉપર ટંગાઇને રહેલું હોય છે. આ જુઓ:—

પ્રેમ-હર્ષા મોટે ભાગે જે આહાર ઉપર જીવે છે તે દશ્ય કરતાં અદૃશ્ય વિશિષ્ટ હોય છે.

અત્રે એક ‘અદૃશ્ય’ શબ્દ ચખરાકિયાનું નિશાન-ખિન્દુ બનીને રહેલું છે એ ખુદ્દુ જણાઇ આવે છે.

આ ત્રીજી દૃષ્ટાંતનો કંઈ કિંવા ચટકો (Sting) પણ એના અંતમાં જ આવેલો છે:—

કેટલાક ધર્મ ઉપદેશકો અમુક સાધુને મળતાં આવે છે, કે જે શીલુ બહુ કાઢે; પણ મળ સુદૃઢ ધોઈ શકતા નથી.

સાધુ દેખાવડો હોય, સુગંધી હોય, શીલુ શીલુ થઇ જતો, ગદુ વપરાય ચે ખરો, પણ મળ કાઢવા સાર તદ્દન નકામો એવું ધર્મ બાણ મારતું આ ચખરાકિયું એના છેલ્લા શબ્દો વડે જ જીવંત તથા જવલંત બની શક્યું છે.

લાખા-લાલિત્ય તો હોવું જ જોઈએ

સંક્ષિપ્તતા અને નિશાન-ખિન્દુ ઉપરાંત ચખરાકિયું તેના કર્તા પાસેથી એક ત્રીજું પણ લાયકાત માગી લે, અને તે લલિત લાખા છે. ચખરાકિયું કદાચ પ્રકારમાં કડવું

હોય-કોર હોય-કટાક્ષપૂર્ણ હોય-મુજ થવા જેટલું રમુજ હોય કે પછી કંકડધમ ચાખખા રૂપ હોય, તોયે તે તેની બોલીમાં એટલે કે ભાષામાં શૈલીત્વ અને રસીલું હોવું જોઈએ. ચંપરાકિયું નરમ હોય કે અરમ હોય, એ કશું બને કે ઉદ્ધત બને-ગમે થે બને-પણ જો એણે એની ભાષા વિષયક એની નૈસર્ગિક મીઠાસ ગુમાવી તો પછી ચંપરાકિયાએ પોતાની પ્રકૃતિ ગુમાવી છે, એમ નક્કી કહી શકાય. જેમ ખરો ચંપરાક મનુષ્ય મિમ્મજ ગુમાવતો નથી-ઉચ્ચ પરિસ્થિતિમાં પણ તખીયત ખુશ રાખે છે, તેમ ચંપરાકિયાએ પણ તેવા જ ભાષાવિષયક વેશ તથા વર્તવ રાખવાનાં છે.

ચંપરાકિયાનું એક અધિક તત્ત્વ

ચંપરાકિયુ એક ચોથું પણ તત્ત્વ ધરાવે છે. ખરું જોતાં એને ચંપરાકિયાનો એક પ્રકાર જ કહી શકાય; પણ એ પ્રકારવાળા ચંપરાકિયા હમણાં એટલાં તો મોટા પ્રમાણમાં રચાય છે, એની એટલી તો 'ફેશન' ચાલુ થઈ ગઈ છે, કે એ પ્રકાર, ચંપરાકિયાનું એક અંગ-ભૂત તત્ત્વ કિંવા લક્ષણ જ હવે લેખાવા લાગ્યું છે. એને લઈને તો વિદ્યમાન અંગ્રેજી શબ્દ કોષમાં 'Epigram' નો અર્થ જણાવતાં લખાય છે કે 'Epigram should be also of antithetical character' એટલે કે 'એપીગ્રામ' ભાવ અથવા શબ્દ વિરોધદર્શક લક્ષણવાળાં પણ હોવાં ધટે. આ વાંચી કોઈએ ગેરસમજુતી ન કરવી કે દરેક ચંપરાકિયાએ આવું લક્ષણ ધરાવવું જ જોઈએ, અને જો તેમ ન હોય તો તે ચંપરાકિયું ન કહેવાય. ના, કોઈ એમ કહેતું જ નથી, અને શબ્દકોષ થે એમ કહેતો નથી. એ એટલું જ કહે છે કે અન્ય લક્ષણ ભેગાં ચંપરાકિયાં આવાં અમુક લક્ષણવાળાં પણ હોઈ શકે વા હોવાં ધટે. સત્ય આ છે કે આ 'ભાવ' કે શબ્દ વિરોધદર્શક ચંપરાકિયાં પોતાનો એક ખાસ સ્વાદ (Taste) ધરાવે છે, જેથી ચંપરાકિયાના વર્ગમાં એની આકર્ષણ તથા મોજ મોટી મનાય છે. એક શબ્દની સામે જતો બીજો શબ્દ અથવા એક ભાવનાની સામે જતી બીજી ભાવના પરસ્પર ભટકાય એવી રચના ચંપરાકિયાકારોને કરવા ગમે અને વાંચકોને તે વાંચવા ગમે એ સ્વભાવિક છે.

એકાદ એ અનુકૂળ દૃષ્ટાંત ઉપરથી આ ભાવ કે શબ્દવિરોધક ચંપરાકિયાને આપણે ખ્યાલ લઈશું. પ્રથમ એક સાદો સંગોટ દાખલો જોઈએ:—

વિચારવા માટે થોભી જ-થોભવા માટે વિચારી લે

આ દૃષ્ટાંત શું બતાવે છે ? એ એક વિચારની સામે જતો બીજો વિચાર અને એક શબ્દની સામે જતો બીજો શબ્દ જેને અંગ્રેજીમાં 'Antithesis' એટલે "શબ્દ-વાક્ય-અર્થ વિરોધ દર્શન" કહે છે તે રચના દાખવે છે. યાદ રાખવું, પ્રસ્તુત ચંપરાકિયું કાંઈ 'શબ્દોની રમત' નથી ને શબ્દોની રમત હોય તો થે તે અર્ધપૂર્ણ છે. એ એક બોધપ્રદ ચંપરાકિયું છે. જે આ અમુક પ્રકારમાં કે લક્ષણમાં લાલિત્યપૂર્વક રજૂ થયું છે. સાદી સટ ભાષામાં તો એ આટલું જ કહે છે કે: ક્યાં વિચારીને કામ કરવું તે જાણવા માટે થોભવાની અગત્ય છે અને ક્યાં થોભી જવું તે સમજવા સારૂ વિચાર કરી લેવાની જરૂર છે.

એવી જ ભાવના આ બીજો દાખલો:

ધર્મનો વહેમ તજવો કાંઈક સહેલ જ પણ
વહેમનો ધર્મ તજવો લગભગ અશક્ય.

નાત્રે શબ્દવિગેધ ભેગો અર્થવિશેષ થે દેખીતો છે.

આમ, ઉપર આપણે અખરાકિયાંનાં જે સર્વ લક્ષણો તપાસી આવ્યા તે આજના Epigrams એટલે કે ‘અખરાકિયાંઓનું’ નું સત્ય સ્વરૂપો દર્શાવે છે. સમય જતે એમાં કોઈ અન્ય નવું જ લક્ષણ થે ઉમેરાય એ બનવાનું જ છે; કારણ આપણે જોઈ આવ્યા છીએ કે મૂળથી લઈને તે આજની ઘડી સુધી અખરાકિયાંએ અનેક ઘાટ લીધા છે અને હવે પછી ભવિષ્યમાં કોઈ બીજી વિશેષતા તેમાં આવે તો તેની નવાઈ નથી.

અખરાકિયાંનું સંપૂર્ણ સફળ વર્ગીકરણ થઈ શકે ?

વિધ વિધ પ્રકારવાળાં અખરાકિયાંએને અલગ અલગ કરી તેના જુદા જુદા વર્ગો બનાવવાના ધણીએ પ્રયાસો આજ લગીમાં પશ્ચિમમાં થયા છે. પણ તેમાંના એકેયને જોઈએ એવી સંપૂર્ણ સફળતા મળી નથી.

Scaliger નામે કોઈ પુરાણ અખરાકિયાંકારે અખરાકિયાંના આ પ્રમાણે પાંચ વર્ગો બહેર કર્યા:—૧. મધ જેવાં ૨. મર્યા જેવાં ૩. સરકા જેવાં ૪. લવણ જેવા ૫. ખુર-ચણિયા એટલે કે મિશ્ર અખરાકિયાં. પણ એ લેખકનું આવું વર્ગીકરણ અદ્યાપિ કોઈએ સત્કાયું કે સ્વીકાયું નથી.

Herder નામના એક બીજા અખરાકિયાકારે અખરાકિયાના સાત વર્ગો બનાવી મેલ્યા:— ૧-ટીકામય ૨-દૃષ્ટાંતિક ૩-ચિત્રાલેખનમય ૪-આવેશયુક્ત, ૫-માર્મિક ૬-કળાત્મક, ને ૭-ઝડપી અખરાકિયાં, પણ કર્તાના સ્વકથન પ્રમાણે તેનું એ વર્ગીકરણ તેને પોતાને જ અસ્પષ્ટ અને અનિર્ણીત જણાય છે.

અખરાકિયાં વિષે આવા પ્રયોગ કે પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડે અને તેમાં નિરાશા જ સાંપડે એનાં કારણ દેખીતાં છે:—સર્વ સાહિત્યક રૂપોમાં અખરાકિયાં સૌથી વધારે સર્વાનુસારી (Catholic) છે. તે કોઈ પણ જીર્મિને અને કોઈ પણ વિચારને ઝાંઘે છે એટલે પછી અખરાકિયાંના જેટલા વર્ગો બનાવો તેટલા ઓછાજ. એમાં તો સ્મારક સૂત્ર આવે, વળી પ્રેમ-કાવ્ય થે આવે ને યુગપ્રજ્ઞા થે આવે, ટૂંચકા પણ આવે ને ટહુકા પણ આવે, વિનોદ પણ આવે ને હાજર-જવાબી થે આવે, કાવ્ય પંક્તિઓ થે આવે ને હળવા-ગંભીર નોંકણાં થે આવે. એટલે પ્રકારના શુભાર કાઢવાનું અને વર્ગોના વાઝ બાંધવાનું કાર્ય સંપૂર્ણ સફળ ઉતરી શકે જ નહિ. પરંતુ કાંઈક બહોળા વિભાગો જરૂર જ બની શકે, જેવા કે:— પ્રેમાત્મક, અર્પણાત્મક, પ્રશંસાત્મક, ઉપદેશક, કળાત્મક, ધાર્મિક, નૈતિક, વિનોદાત્મક, કટાક્ષમય, શૃંગારી, સૌંદર્યાત્મક, શૈથિલ્યત્મક, વૈરાગ્યાત્મક, હાસ્યરસિક, કરુણામય, વિવેચનિક અને પરચુરણ વગેરે.

ચખરાકિયું કેવું છે ?

સત્ય જુઓ તો ‘ચખરાકિયાં’ લેખનકળાનું કે કાવ્યરચનાનું નૈસર્ગિક બાળ છે. એ દેખાવે બાળુડા જેવું જ ઝીણું અને પ્રિય છે—લાડકવાયું અને લલિત છે—મોજીલું અને મસ્તીખોર છે. એ બોધે છે અને હસે છે—ટોણા મારે છે અને ટહુકે છે—ખીજવે છે અને રીઝવે છે. એક નિબંધ, કાવ્ય કે મહાન વાર્તા પાસે એની કાયા અને કાપનાત દિસે છે નાનકડી ને નબળી, છતાં એની શક્તિ ભારે છે—એની છાપ લાંબી છે—એની અસર ચમત્કારી છે. એનો આનંદ અજબ છે—એનો આત્મા અદ્ભુત છે.

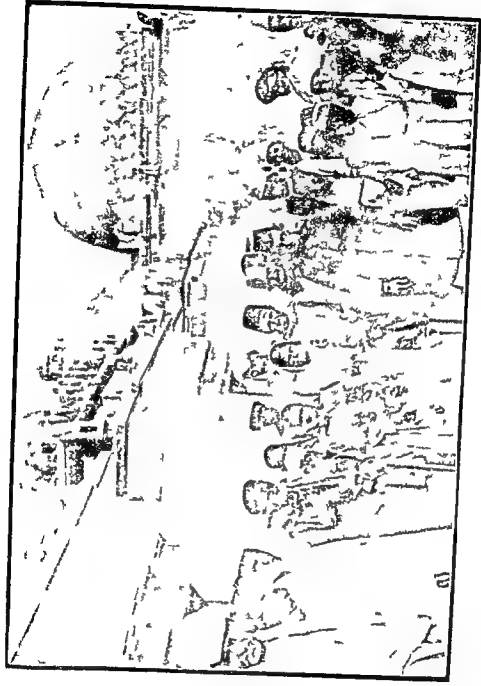
ચખરાકિયાં બનાવનાર ખાસ કારીગરો અને કારખાનાઓ આપણે ત્યાં નહિ જેવાં છે, તોયે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં એનું સર્જન સહજ અને સ્વાભાવિક છે; કારણ, પ્રયાસે, અને મોટે ભાગે અનાયાસે, એની બનાવટ તો હર જગ્યાએ છે. એ લખાતે લખાતે સ્વાસ્થ જાય છે. આમ છતાં આ સત્ય નોંધવા જેવું છે કે કવિઓમાં તેમજ લેખકોમાં ખરા ચખરાકિયાકરો સર્વ સ્થળે ઓછા અને ઓછાજ હોય છે.

ઘણી યે વાર કાંઈક ‘કળામય શૈલીમાં લખવું’ એજ ઉદ્દેશને લઇને ચખરાકિયાં ઉપસ્થિત થઇ જાય છે. અનેકવાર કોઇ સચોટ સુંદર વિચારને સંક્ષિપ્તતા આપવા જતાં ચખરાકિયાં ફાટી નીકળે છે. વળી આપણે અનેકવાર કોઇ કવિ કે વાર્તાકાર વિષે આમ પણ બોલીએ છીએ કે “એની શૈલી એપીગ્રેમેટિક છે,” એ સત્યવે છે કે તે કવિ અને કથાકાર પોતાના મનને ચાલુપણે એવી એક માનસિક ધરેડમાં મૂકી દીધું છે કે લખતીવેળાએ ચખરાક વિચાર ચખરાક ભાષામાં (એપીગ્રેમેટિક શૈલીમાં) દર્શાવ્યા વિના એને ચાલવું નથી; પ્રયાસે કે અનાયાસે નાની કે મોટી વાર્તા મારફતે કે લેખ યા કવ્યદ્વારા, ઘટે ત્યાં અને વ્યવચરમાં, ચખરાકિયાં બનાવ્યા વિના એનાથી રહેવાવું નથી. પોતાની કૃતિને વિશેષ દીપાવવા સારૂ ચખરાકિયાં બનાવવામાં એને મહેનત હોય તેના કરતાં મોજ વિશેષ હોય છે; પણ આવી રીતે જે જે ચખરાકિયાં એણે રચ્યાં હોય તેમાં નર્મ ચખરાકિયાં કેટલાં છે—ચખરાકિયાંના ભાસ જેવાં કેટલાં છે અને કેવળ હાંસિ ક્યાં ક્યાં છે તે તો પરીક્ષક એવો કોઇ વિવેચક જ કહી શકે.

રમુજ દુયકાઓ તથા કહેવતો ચખરાકિયાં કહેવાય કે ?

જો કોઇ આમ પૂછે કે ‘રમુજ’ એવાં શીર્ષક હેઠળ અંગ્રેજી ગુજરાતી સામયિકોમાં જે દુયકાઓ આવે છે તેને ચખરાકિયાં કહી શકાય કે ? તો આપણે સત્વર ખુલ્લું કહીશું કે, નહિજ. બધાજ રમુજ દુયકા ચખરાકિયાં બનવા જેટલી લાક્ષણિક પ્રકૃતિ અને દેહ—લાલિય ધરાવતાં હોતાં નથી. જેમ ચખરાકિયાં બધી વેળાએ ‘રમુજ’ ન હોય તેમ રમુજ બધી વેળાએ ‘ચખરાકિયાં’ ન હોય. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ‘રમુજ દુયકા’ તરેહવાર શીર્ષક હેઠળ પ્રતિદિન પુષ્કળ બાહર પડે છે—જખરસ્ત સંખ્યામાં બાહર પડે છે છતાં ‘ચખરાકિયાં’ કહી શકાય એવાં રત્નો એમાં ઘણાંજ ઓછા જડે છે. માટે એ બે વચ્ચેનો ભેદ પારખી કાઢી તેને જૂદાં પાડવાનું કાર્ય સુઝ વાચકે પડે કરી લેવાનું છે. ચખરાકિયાંના લક્ષણની

આહિત્ય પરિપદ્ સ મેલન—લાહી

દેલા પીની સમાધિ સમક્ષ

સમજ આગળ આપી છે તે ઉપરથી એવી તપાસ તે કરી શકે એમ છે. એજ પ્રમાણે કહેવતો, નીતિસૂત્રો, બોધદાયક ચાળખા ઇત્યાદિ અમુક જગ્યે ચખરાકિયાં રૂપે છે વા નહિ તે પારખી શકાય છે.

ચખરાકિયાં કેવાં ન હોવાં જોઇએ ?

ચખરાકિયાં કેવાં હોવાં જોઇએ એ ઉપર આપણે પૂરવું 'વિવેચન કયું' છે; પણ ચખરાકિયાં કેવાં ન હોવાં જોઇએ તેના કાંઈક વિચાર કરી લેવો અત્રે આવશ્યક થઇ પડશે.

કોઇ પણ વિષય પર કાંઈ એવાં દુર્કાંટિય વાક્યો લખી માર્યાં એવું નામ 'ચખરાકિયાં' નથી. ધૂળ ધમસા જેવા દુચકા દટકા, બચ્ચાસાહી રમુજ, બાલિશ કુત્સકતા, તુચ્છ શાબ્દિક રમત, એવું એવું ચખરાકિયાંમાં ન આવે. વળી ચખરાકિયાં ભાંડમવાઇ, ઝેરીલો કડવાસ, ગાલીપ્રદાન અને અતિ સંગારના નામે બિભત્સતાથી પણ તદ્દન દૂર રહેવાં ધટે. તદ્દઉપરાંત ચખરાકિયાં છેકજ સાધારણ કોટિનાં (Common) ન હોવાં ધટે, તથા જે વિચાર અને ભાવના એ ધરાવે તેનાથી પ્રતિકૂળ ભાષા અને શૈલીમાં પ્રકટેલાં એ નજ શોભે.

દુર્કાંમાં, બુદ્ધિના ચમકારા મારવું, માનવ-જીવનમાં રસ તથા મોજ પૂરવું, સાહિત્ય વિષયક સુંદર સાધન તે ચખરાકિયાં છે. વળી જાહેર જીવનમાં રસકસ આણતી હરીશાઇ અને લડત પ્રસંગે ચખરાકિયાં કીમતી અસ્ત્ર શસ્ત્રની ગરજ સારી શકે એમ છે. રાજદારી રણગણતરી રાજપ્રકરણી વ્યક્તિઓ લગ્યે વાગ્યુદ્ધ જમવા પામે ત્યારે, અથવા સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં એ મસ્ત શાક્ષરશ્રીઓ સામસામા થઇ જાય ત્યારે, તેઓ નિખાલસ રસિકતાથી, ઊંચ તેજસ્વિતાથી પણ શુદ્ધ બુદ્ધિથી અમચમતાં ચખરાકિયાંનો ચાલાક રડો ઉપયોગ કરી શકે છે.

૧૦૧ ચખરાકિયાં

ચખરાકિયાં વિશે અત્યાર આગળજ જોઇતી કરતી અનેક સમજણ આપણે પ્રાપ્ત કીધી છે. વળી આ પહેલાં, હિન્દુ તથા પારસી સામયિકોમાં " કાંઈક કંપના " " મર્મબાણુ " " તરંગના તણુખા " " જબજબીયાં " " સૌંદર્યબિન્દુ " ઇત્યાદિ શીર્ષકો હેઠળ ચખરાકિયાંનો એક નાનકડો જથ્થો આ લેખકે રચી પ્રકટાવ્યો છે. તેા આજે આ વિષયને અંગે થોડાંક તે મહિલાં અને થોડાંક યથાશક્તિ અત્રે નવાં રણુ કીધેલાં ચખરાકિયાં, કેવળ પ્રસંગોપાત તથા સૂચક જ થઇ પડશે. એ મહિલાં કેટલાંક ચખરાકિયાં, ઉપર આપેલી સમજને અનુસરીનેજ લખાયેલાં છે, તેમજ કેટલાંક, વાંચતાં મોઢ પમાડે અને વાંચ્યા પછી વિચાર કરાવે એવાં પણ દાખલ કર્યાં છે:—

(૧) સોળાઈને હૃદય છે પણ આંખ નથી-ઠગાઈને આંખ છે પણ હૃદય નથી.

x

x

x

- (૨) મોજ ભોગવવા માટે યાચ છે અને મોજ ભૂલી જવા માટે યાચ છે.
પહેલામાં અતૃપ્તિનો ડંખ છે—ખીજમાં ડંખનો અતૃપ્તિ છે.
- (૩) ફાંફાંમાં આટલી વિશેષતા ખરી કે તે શેખચલ્લીપણા કરતાં કંઈક વધુ નકકર છે
- (૪) ગદ્ય ! સદાને માટે ગદ્ય એ વસંતઃ જ્યારે આપણે પ્રેમને અંગે ખૂબ રમત કરી, અને હવે પાનખર આવતાં રમતને અંગે જરૂરિય પ્રેમ ઉપર આપણે નબી રહ્યાં છીએ !
- (૫) સ્વતંત્રતા ભોગવી રહ્યાં હોય તેના કરતાં જેઓ સ્વતંત્રતાના સ્વપ્ન સેવી રહ્યાં હોય તેઓનો આત્મા વધારે સ્વતંત્ર હોય છે.
- (૬) ' કુદરતી-મૂર્ખાઓ 'ને ક્યા રડીએ !—મૂર્ખતા કેટલી બધી કુદરતી છે એ જો આપણે વિચારી એ તો !
- (૭) લોકો નહિ ઢોળાયેલાં દૂધ પર રહે છે તો પછી " ઢોળાયેલા દૂધ " પર તેઓ કાં ન રહે ? !
- (૮) સંયમથી રોકાયેલી મોજ કરતાં સંયમથી રક્ષાયેલી મોજ વિશેષ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.
- (૯) નમ્રતાનો પ્રેમ તો આપણે ધણીય કરીએ છીએ, પણ પ્રેમની નમ્રતા આપણે કેટલી ઓછી સમજીએ છીએ ! અને કેટલી ઓછી પાળીએ છીએ !
- (૧૦) સૌંદર્યને બરાબર જોવા કાળે ઇચ્છા આશકની, સુદિક્ષણાકારની, રસિકતા કવિની અને શાન્તિ સાધુની હોવી ધટે.
- (૧૧) ' ઇશ્વરની લાકડીનો અવાજ ' આપણને ધણો ખરો આપણા શત્રુઓની જ કમનસીબીમાંથી સંભળાય છે !
- (૧૨) જીવાનીનું સૌંદર્યઃ એતો મળેલી બક્ષેય, ધડપણનું સૌંદર્યઃ એતો ફળેલી કોરોય
- (૧૩) વૃદ્ધ—તમે નાદાન યુવકો અનુભવ વિનાનો ફેરફાર માગો તે કેમ આવે ?
યુવક—ને તમે જકડી ધરણો ફેરફાર વિનાનો અનુભવ પકડી બેસો તે કેમ પાસવે ?

(૧૪) દુનિયા આપ લેની કે: કહેતી છે વાળખી; પણ કોણુ આપે છે ને કોણુ લે છે, તેનું વાળખીપણું નક્કી થવા ઉપર એનો આધાર રહ્યો !

(૧૫) **ગુપ્ત પહેલો**—આ અંગ્રેજ છોડીઓ હદ કરી રહી છે ! ઉર-પ્રદેશ તો ખુદસો હતો જ, તેમાં આ ખભા સુધીના ખુલ્લા હાથ અને ધુટણથીયે ઉપર ઉધાડા પગે તો અવધી જ કરી છે.

ગુપ્ત બીજો—ન જોવાનું હોય તો આખો અંધ કર. સમજી લે કે એ એમના વધારાના ફાલનું બીજું મુખડાં છે,

ગુપ્ત પહેલો—હા, એમજ હશે, કારણુ મને વાગે છે કે એમનાં બેજાં પણ ત્યાંજ વસે છે !

(૧૬) જેઓ સુંદરતામાં જોષ જોષને માત્ર નમતા જ જોનારા છે, તેઓ નમતામાં સુંદરતા તે શી જોષ શકવાના ? !

(૧૭) **પવિત્રાર્થના સૌંદર્ય** માટે શક ન હોય—અને **સૌંદર્યની પવિત્રાર્થ** માટે સવાલ જ ન હોય.

(૧૮) **મનુષ્યનું અવલોકન કરવું** હોય તો **સૌંદર્ય-પ્રેમ વડે**; **મનુષ્યનું પૃથક્કરણ કરવું** હોય તો **પ્રેમ-સૌંદર્ય વડે**.

(૧૯) સખળ પ્રેમીઓ પોતે પ્યારની અંદર ડૂબી જાય છે. નિર્જળ પ્રેમીઓ પોતાની અંદર પ્યારને ડૂબાવી મારે છે.

(૨૦) હિમગિરિ પર ઉભા રહી જે સૌંદર્યપ્રિય પ્રવાસીઓ આસપાસનું સ્વર્ગસમું સૃષ્ટિ સૌંદર્ય ગુપ્તગુપ્ત નીરખી રહ્યા હતા. સ્પર્શ કરી શકાય એવી નીરવ શાન્તિનું માત્રાજ્ય સર્વત્ર પ્રસરી ગયું હતું. અંતે એમના એક પોતાના સાથીને સંબોધી આતંકભર બોલી ઉઠ્યા ‘ ચૂપકીદીને સાંભળી લે. ’

સાથીએ કચવાઇને પ્રત્યુત્તર દીધો ‘ સાંભળીને ચૂપકીદી ધર. ’

(૨૧) “ **લોક-ફિટકાર** ” એટલે કે એક પ્રકટ પાપી પર લાખો પાપીઓનું વગાઇ ભરેલું ટાંગી ન્યાપાધીરાપણું !

“ **લોક-દરકાર** ” એટલે કે એક જ વેળાએ બધાઓને સામટા રાજ રાખીને કામ કરવાની બીકણ કાળજી !

“ **લોક-અકચાર** ” એટલે કે ખરી વાતથી અગમણ એવા હજારો ડાહ્યાઓનો દશ દિવસનો એખજર જેવડું બકબકારો !

“ લોક-હિતકાર ” એટલે કે પક્ષપાત અથવા પેટને ખાતર અંતઃકરણના પ્રમાણિક અવાજને કદી કદી કદીપણ નહિ દાખનારા, ‘સદાય લોકનુ’ હિત સાચવનારા, શુદ્ધ, સાચા, સર્વજ્ઞ, સ્વતંત્ર જાપાવાળાઓ ! !

(૨૨) કોઇ કોઇ વેળાએ આપણને ભયાં સસારમાં એક જ ચીજ ગમે છે તે આ કે આપણને કરું જ ગમતું નથી !

(૨૩) સાચા સૌંદર્ય પ્રેમીઓને સુંદરતા વિનાની સાદાઈ, સહરાના રણમાં મુસાફરી કરતાં પ્રવાસીઓને, એક જ ન્હાનો લીલો ઊડવેા જેવા માટેની ટળવળતી તલખ જેવી જ સતાવે છે. અને સાદાઈ વિનાની સુંદરતા, કોઇ લક્ષ્યામણી પણ અવગુણકારી મીઠાઈ ખાધાથી ગળા મહિ ઉપજતા અણુગમતા ખડખડાટ જેવી જ અકળાવી મારે છે.

(૨૪) એક તરફથી યુવતિના હૈયામાં, લાખા સંમયથી ગુંગળાઈ મરતો તોફાની પ્રેમ બાહેર ધસી આવવા સાર થનથની રહ્યો હોય, અને બીજી બાજુએથી બાપડી “ સ્ત્રી લગ્ન ” જીવ પર આવી છેવટની ‘ધડીએ જુગતા હીપક મિસાલ વધારે સતેજ બની મોતનાં છેલ્લાં ડચકાં ખાવા માડે ત્યારે, જે ભયાનક આંતર યુદ્ધ હૃદયમાં ચાલી રહે તેમાંથી જે મોહક વસ્તુ ઉભી થવા પામે તેનું નામ સ્ત્રીનાં નખરાં !

(૨૫) પ્યારમાં ધડવું એ તો બચ્ચાની રમત છે, પણ પ્યારમાં પડી રહેવું એ મર્દોની રીત છે.

(૨૬) એકે કહ્યું: સ્ત્રીઓ આગળ જીદ ન કરવી એ ડહાપણની વાત છે બીજે બોલી ઉઠ્યો: અને સ્ત્રીઓ આગળ ડહાપણની વાત કરવી એ જીદ કીધા બરાબર છે.

(૨૭) પ્યારને લગતી ફાટી નીકળેલી અદેખાઈ એક હ્યુમરસિક નાટ્ય (Comedy) છે.

પ્યારને લગતી દાબી રાખેલી (કાણમાં રાખેલી) અદેખાઈ એક કરણા રસિક નાટક (Tragedy) છે. ઉપલા ‘ હ્યુમરસિક ’ ખેલમાં મુખ્યપાત્ર લેખે અવિધાસ કાર્ય કરે છે.

પ્રસ્તુત ‘ કરણા રસિક ’ નાટ્યનો નાયક ફિદસૂદ્દીન ભાગ લગ્નવે છે.

એ ‘ કામેડી ’નું છેવટ ધણું ખરું વાહીવાત જોયાં સર્વેનાં ‘ ખૂને નાહક ’ માં આવે છે.

એ ‘ ટ્રેજેડી ’ નો અંત મૂગી વેદના વેઠતા એક સાચા મનુષ્યના હૃદય-ભંગમાં આવે છે.

પહેલા પ્રકારની અદેખાધથી આત્મા બગડે છે-મીઠા પ્રકારની અદેખાધથી
જીવન-રસ સુકાય છે.

ડાહો એક વિદ્યુત્તક જ, જે રંગભૂમિ પર આવ્યા છતાં “ પ્રેમ-ધર્મ ” ના
એ ખેલના રંગથી રંગાતો જ નથી

(૨૮) જેને સ્વાદિષ્ટ વાનીમાં મોહ ન હોય, તે મિતાહારી. પણ જેને સ્વાદિષ્ટ વાનીમાં
રસ ન હોય તે તો મિથ્યાહારી.

(૨૯) મનુષ્ય અને મહાત્માઓ વચ્ચે ફેર એટલોજ કે મનુષ્યો કરીને જાણે છે, ત્યારે
મહાત્માઓ જાણીને કરે છે

(૩૦) રસિકો રંગને જુએ છે અને રસને ચૂસે છે; અરસિકો રંગને ચૂસે છે અને રસને
જોઈ રહે છે, કિંવા તેને મુદ્દલ જોઈ શકતા નથી.

(૩૧) એક કળા પોતાના બાહ્ય-કળામાં એનાં પૂર બહારમાં તો ક્યાંથી હોઈ શકે ? એક
કળા પોતાના પૂર બહારમાં પણ, “ હજી એ એ એની બચગીમાં છે. ” એવી
સદાય આશાજનક ઉદ્દગારોવાળી ચાલુ પ્રશંસાને પાત્ર બની શકે.

(૩૨) જે સૌંદર્ય આંખ આગળથી સગડી ગયું એનો ગમ નથી, પણ જે સૌંદર્ય અંત-
રમાં ઉતરી ન શક્યું એનો ગમ છે જ.

(૩૩) મ્હારી નિર્બળતામાં હું ઇશ્વરના બળની કલ્પના કરી શકું છું, અને મ્હારા
બળમાં હું ઇશ્વરના બળનો અનુભવ કરી શકું છું.

(૩૪) કુવારી હાલત તીખી મોજ છે-પરણેલી જિંદગી મીઠી જાંજળ છે.

(૩૫) જીવનની વેળા આવી લાગી. આગગાડી ઉપડવાની તૈયારીમાં હતી, એટલે પુરમે
છૂટા પડતાં, સીના કલ્પ પર પડી તેને દિશાસો દેતા કથું “ પ્રિયે ! દુખી થઈશ
નહિ ! જાણે એમજ સમજ કે આપણે છૂટા છીએજ નહિ એમ આપણે છૂટા પડીએ
છીએ; અને જાણે આપણે આગગ કદી એકેકને મળ્યા જ ન હોઈએ તેમ કાલે
કરી આપણે પાછા મળીશું.”

(૩૬) વાયતે લાયતે સૌંદર્ય જોઈ શકે એ ખરો વાયક; જોતે જોતે સૌંદર્ય વાંચી શકે
એ જખરો પ્રેક્ષક.

(૩૭) પ્રેમને બતાવીને પાળો-વિશ્વાસને પાળીને બતાવો

(૪૯) ધિક્કારવશ રહ્યા કરવું એ એક મંદવાડ છે, તેમા એ ધિક્કાર-યુદ્ધ કરવા નીકળવું, એતા મંદવાડમાંથી છૂટતા એક ગલીય મંદવાડ જ છે.

(૫૦) પ્રેમ એક મોટા કીમિયાગર છે. તે હક્સને લકિતભાવમાં, ક્રોધને દયામાં, લોભને સ્વભોગમાં, મોહને મક્કમતામાં, અહંકારને નમ્રતામાં અને અદેખાધને ઉદારતામાં ફેરવી શકે છે.

(૫૧) ધણી વેળાએ " સ્વમાન ", એ " સ્વમર્મતા " કે " સ્વમર્મત " જેવાં વિશેષ જણાય છે.

(૫૨) જીવનમાંથી હાર્થ શોધતા રહી હાર્થમાંથી જીવન મેળવ્યા કરો.

(૫૩) " કાળ "ને લગીર સૌંદર્યપૂર્વક બહલાવીએ તો તેમાંથી " કળા " પ્રકટે.

(૫૪) પ્રશ્ન—પોતાની અંદરથી સુખ મેળવવું લોકોને ધણું મુશ્કેલ કાં થઈ પડે છે !
ઉત્તર—કારણ સુખને બીજાઓમાં જોવું લોકોને ધણું સહેલ થઈ પડે છે.

(૫૫) મેણું મારનાર અને મેણાંથી મરનાર એ બન્ને નળળા છે: એક હલકો (Mean) છે. બીજો પોચો (Soft) છે. મીઠી ખુબ્લી જેવી મેણું મારવાની તીમ તલબને જે વારી શકે, અને જે, હળાહળ ઝેરીલાં મેણાને મીઠાશથી જીરવી શકે, એ બન્ને ઉચ્ચ કોટિના વીર મદો છે. એમાંથી વિશેષ ધન્યવાદ કેણુને ઘટે એ એક કામડો છે.

(૫૬) પૌર્વાત્યો ધમ્મરને મોટે ભાગે વિનવી બાજુ છે-પાશ્ચિમાત્યો ધમ્મરને મોટે ભાગે વાપરી બાજુ છે.

(૫૭) પ્રથમ, માતાઓ આપણને ઉછેરે છે-પછી, માશુકો આપણને ઉછાળે છે.

(૫૮) પ્રશંસાપૂર્વક ઉદારતા અને ઉદારતાપૂર્વક પ્રશંસા એ બન્ને થોડાંકજ દેખાં અને હોકોની અરકમામત !

(૫૯) પ્રભુની દુનિયામાં એક પણ ચમત્કાર ન હોય-પણ ચમત્કારની દુનિયામાં અનેક " પ્રભુજીઓ " હોય છે !

(૬૦) બાપડો છોકરોયો પ્રેમી, પ્રથમ પ્રેમ પ્રસંગે કેવળ સાહી-ચૂસ કાગળ જેવો છે: સામે વાળી ચંચળ સુંદરી એના ઉપર સારા અક્ષર છાપે કે ખરાબ ગ્રહા પાડે તે બધુંજ એ તરત સમજે તુર્તાતુર્ત અતિ આનંદપૂર્વક ચૂસી લે છે.

(૩૮) પ્રેમ વિનાનું ડહાપણ એટલે કે ધૂળમાં રવડતું પુષ્પ અને ડહાપણ વિનાનો પ્રેમ એટલે કે અપકીર્તિને ખડકે અથડાવા યોગ્ય વિહાર-નૌકા

(૩૯) ‘ ભલી જિંદગી ’ માં દરેક વેળાએ ‘ ખરી જિંદગી ’ હાજર હોતી નથી, પણ ‘ ખરી જિંદગી ’ માં “ ભલી જિંદગી ” હમેશાંજ હાજર હોય છે.

(૪૦) એક સમી સાંજે હું શહેર બહાર રમવાન કાઠે ગયો ત્યાં સર્વે શાન્ત, ભગ અને, એકાંત જોઈ મને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. મારાથી બોલાઈ જવાયું “ બધુંજ છે છતાં કશું થે નથી. ”

એક રમ્ય પ્રભાતે હું સંતની ખૂંપડીએ ગયો ત્યાં સંતની અનહદ ગરીબાઈ અને તેના આત્માની અપાર તવગરી જોઈ મને સાત્ત્વિક આનંદ થયો. મારાથી બોલાઈ જવાયું: “ કશુંજ નથી છતાંયે બધુંજ છે. ”

(૪૧) માઠાં ભવિષ્યના ચિન્તા કરવાને બદલે ચિન્તાનું ભવિષ્ય માહું છે એટલુંજ સમજવું આપણે માટે બસ છે.

(૪૨) ખુબસુરતીમાં પ્રખ્યાત થવા કરતાં પ્રખ્યાતિમાં ખુબસુરત થવું મને વધારે પસંદ છે.

(૪૩) લોકોએ “ પાપ ” અને “ પાપી ” એ શબ્દો સંબોધવા માટે રાખ્યા છે— સમજવા માટે નહિ.

(૪૪) અરેરે ! “ વહાલાઓની દુનિયા ” શિવાય જોયે “ દુનિયા ” કહેવાઈ શકાય એવી કાંઈ દુનિયા છે ખરી ?

(૪૫) કેટલાક ધર્મ-દોંગીઓ જોઆ દરરોજ લોકોના મળાં ફસિ છે અને જોઆ દરરોજ પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે, તેઓ શું પોતાની આ કાર્ય-નીતિને “ શરીર તો દરરોજ મેલું થાય અને તેથી દરરોજ નહાવું તો બેઈએ ” એ સાધારણ નિયમ જોડે સરખાવતા હશે ? !

(૪૬) નિર્બળ પ્રેમીઓ જીવવાને માટે ચાહે છે—સખળ પ્રેમીઓ ચાહવાને માટે જીવે છે.

(૪૭) સ્ત્રીની દુનિયા તેના હૈયામાં છે—પુરુષનું હૈયું તેની દુનિયામાં છે.

(૪૮) મનુષ્યનાં લગભગ બધાં અને જાતજાતનાં પાપોનું એકજ નામ: મેલું કે સાંકડું હૈયું.

(૪૯) ધિક્કારવશ રહ્યા કરવું એ એક મંદવાડ છે, તેમા યે ધિક્કાર-મુદ્દ કરવા નીકળવું, એતો મંદવાડમાંથી છૂટતો એક ગલીય મંદવાડ જ છે.

(૫૦) પ્રેમ એક મોટો કીમિયાગર છે. તે હવસને લકિતભાવમાં, ક્રોધને દયામાં, લોભને સ્વભોગમાં, મોહને મજ્જમતામાં, અહંકારને નમ્રતામાં અને અદેખાધને ઉદારતામાં ફેરવી શકે છે.

(૫૧) ધણી વેળાએ “ સ્વમાન ”, એ “ સ્વમંમતા ” કે “ સ્વમમ્મત ” જેવાં વિશેષ જણાય છે.

(૫૨) જીવનમાંથી હાસ્ય શોધતા ગદી હાસ્યમાંથી જીવન મેળવ્યા કરો.

(૫૩) “ કાળ ”ને લગીર સૌંદર્યપૂર્વક બદલાવીએ તો તેમાંથી “ કળા ” પ્રકટે.

(૫૪) પ્રશ્ન—પોતાની અંદરથી સુખ મેળવવું લોકોને ધણું મુશ્કેલ કાં યમ્મ પડે છે ?
ઉત્તર—કારણ સુખને બીજાઓમાં જોવું લોકોને ધણું સહેલ યમ્મ પડે છે.

(૫૫) મેણું મારનાર અને મેણાંથી મરનાર એ બન્ને નબળા છે: એક હલકો (Meek) છે. બીજો પોચો (Soft) છે. મોડી ખૂબી જેવી મેણું મારવાની તીવ્ર તલબને જે વારી શકે, અને જે, હળાહળ એરીલાં મેણાંને મીઠાશથી જીરવી શકે, એ બન્ને ઉચ્ચ ક્ષાત્રીના વીર મદોં છે. એમાંથી વિશેષ ધન્યવાદ કાણુને ઘટે એ એક કાયડો છે.

(૫૬) પૌર્વાત્યો ધન્યરને મોટે ભાગે વિનવી જાણે છે—પાશ્ચિમાત્યો ધન્યરને મોટે ભાગે વાપરી જાણે છે.

(૫૭) પ્રથમ, માતાઓ આપણને ઉછેરે છે—પછી, માશુકો આપણને ઉછારે છે.

(૫૮) પ્રશંસાપૂર્વક ઉદારતા અને ઉદારતાપૂર્વક પ્રશંસા એ બન્ને થોડાંકજ દેખાં અને હોકોની અરકયામત !

(૫૯) પ્રભુતી દુનિયામાં એક પણ ચમત્કાર ન હોય—પણ ચમત્કારની દુનિયામાં અનેક “ પ્રભુઓ ” હોય છે !

(૬૦) બાપડો છોકરોએ પ્રેમી, પ્રથમ પ્રેમ પ્રસંગે કેવળ સાદો-ચૂસ કાગળ જેવો છે: સામે વાળી ચંચળ સુંદરી એના ઉપર સારા અક્ષર છાપે કે ખરાબ કાથા પાડે તે બધુંજ એ રગર મમજે તુર્તાતુર્ત અતિ આતંદપૂર્વક ચૂસી લે છે.

(૧૧) હોયી હોતા રહેવું એ નિર્દોષતા નથી; કેવળ અસાવધતાનું પાપ છે.

હોયા તે માટે મનમાં બળ્યા કરવું એ સ્વાભાવિકતા નથી; જખમાયેલી અહંતાનું પાપ છે.

હોયના બદલામાં વળતી હોયાજી કે વેર વમાસવાં—આચરવાં એ સુધ્ધાં નથી; દુષ્ટતાનું પાપ છે.

અને હોને પહોંચી વળાવું નથી, માટે તેમને ઠેકણે લાવવા ક્રુર આગળ મદદ માટે હોડી જવું એ પ્રાર્થના નથી; પણ આપણો સર્જનહાર જે આપણાથી લાજે એવી મદદને ન છાજતી કાયરતાનું મહાપાપ છે.

(૧૨) તારો ખર્ચોઃ પૃથ્વીને ચૂમવા ફેટલો આતુર !

પ્રેમી ગળકચોઃ માથુકમાં બળવા ફેટલો આતુર !

(૧૩) મેં એક પંડિતની વિચાર સૃષ્ટિ દીઠી; એમાં સૌંદર્યને સ્થાન નહોતું.

મેં એક પૈસાદારની સૌંદર્ય સૃષ્ટિ જોઈ; એમાં વિચારને સ્થાન નહોતું.

(૧૪) પ્રશ્ન—શિક્ષાચારનું સ્થાન ક્યાં ?

ઉત્તર—મતલબ અને મહોબ્બતની મધ્યમાં.

પ્રશ્ન—સા સાર ?

ઉત્તર—વેળાસર, ઝટ કોઇ પણ છેડે પહોંચી શકાય તેટલા સાર.

(૧૫) રે ! ન્યાં જુઓ ત્યાં “ પ્રેમમય જીવન ”ના આ ચૈત્તિ મહિમા જોઈ જો; જીવતાં હૈયાં મર્યા કરે અને મરેલાં હૈયાં જીવ્યા કરે !

(૧૬) પ્રેમ ઇર્ષાની પાટી ઉપર અદેખો પતિ અથવા આશક બેની પાસે બે મૂકી તેનો સરવાળો ચાર નથી કરતો પણ ચોદ કરી મેલે છે !

(૧૭) તવારિખનું સૌંદર્ય જે પ્રકટાવે તે ઇતિહાસકારઃ

સૌંદર્યની તવારિખ જે પ્રકટાવે તે કવિ.

(૧૮) ચિન્તારીઓએ એટલે અગ્નિવની ગુલાબ જેવી આતશી દુહિતાઓઃ સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અને સ્વચ્છંદીઃ જન્મ લેતેજ ચક્ષુકારે નાચતી નાચતી, નાચકતથી અલોપ થઇ જતી અશ્વિકારી અપ્સરાઓ !

(૧૯) જે સાહિત્યકારો આપણને, જીવે એવું સાહિત્ય ન આપી શકે, તે પછી આપણને જીવવા દે એવું સાહિત્ય આપવાની કૃપાતો તેઓ જરૂર કરે !

(૭૦) પોતાને એક પ્રિય પુરુષ પ્રાપ્ત થવો એનું નામ પ્રારબ્ધ; પ્રાપ્ત થયા બાદ તેને જાણી લેવો એનું નામ શુદ્ધિ; જાણ્યા પછી એને છૂટી લેવો એનું નામ કળા; અને છૂટી લેવા કે તેને હમોશ માટે બસ પોતાનોજ કરી રાખવો એનું નામ અહોભાગ્ય કિંવા ચમત્કાર !

(૭૧) સૌંદર્ય એ શસ્ત્ર નથી, ખુદ શક્તિ છે,
સૌંદર્ય એ શણગાર નથી, શણગારનું એ પ્રાણ બિન્દુ છે.

(૭૨) સૌંદર્યની સૌથી છેલ્લી મહોરજાપ લગાડ્યા વિના કોઈ પણ એક વસ્તુ સંપૂર્ણ બની શકતી નથી.

(૭૩) આપણે ત્યાં નથી તો વાર્તા વિષે કળાનો ધંધો, કે નથી વાર્તા વિષે ધંધાની કળા.

(૭૪) પ્રેમની વસંતમાં પિયુ અને પ્રિયા પરસ્પર એક બીજાના ચિત્રકાર હોય છે, પણ એ વસંત મધ્ય કે પછી તેઓ ચિત્રકાર મરી એક બીજાના ફેરોઆકર બને છે.

(૭૫) સુંદરીની અસાધારણ રૂપજામાં ફેસેલા, પણ તેને પરણવાની ધારણામાં નિષ્ફળ ગયેલા એક નિરાશ યુવકે ઇશ્વર સામે આ ફરિયાદ ઉઠાવી: “ અહો પ્રભુ ! તે સુંદરીઓ બનાવીનેજ અમારી આંખો બંધ કરી નાખી છે ! ”

અને:—

સુંદરી વેરે પરણવામાં સફળ થયેલા પણ તેની આગ સમી સ્વભાવ-જાળમાં ફેસેલા એક દુ:ખી યુવકે ઇશ્વર સામે આ વાંધો નોંધાવ્યો: “ અહો પ્રભુ ! તે ત્હારી આંખો બંધ કરીનેજ સુંદરીઓ બનાવી છે ! ”

મનુષ્યો ઇશ્વરને ક્યારે દંડતા નથી !

(૭૬) એક પાપા પિતાની અફવાજ અતિ વિશાળ જખીન રોકી લે છે !

(૭૭) એક વાધ જેવો મોટો ફૂર કુતરો એક બચ્ચાળિયાને પકડી તેને મારી ચૂંથી રહ્યો છે. પાસે ઉભેલું એક બાળક તે જુએ છે. લોક બધું એકઠું થયું છે.

એક વ્યક્તિ કુતરાને રસલાવે નીહાળી રહી છે: એ સાવ અસંસ્કારી છે.

બીજી વ્યક્તિ દુકડા થતા બચ્ચાળિયાને અતિ દયાલાવે વ્તેષ રહી છે: એ અર્ધ મંસ્કારી છે.

ત્રીજી વ્યક્તિ પેલા બાળકને ખેદલાવે નિરખી તેને ઝટ પોતાના હાથોમાં ઉંચકી લઈ ત્યાંથી ચાલતીજ પકડે છે: એ પૂરો સંસ્કારી છે.

(૧૮) પ્રેમ-પ્રપાનો લોગ અદેખો, ધરિદ્રપૂર્વક પ્રકાશ શોધવા મથે છે; પણ ન્યારે એ પ્રકાશ તેને મળી આવે છે ત્યારે તે માટે ફરિયાદ ઉઠાવવા અને બળાપો કરવા પણ એજ નીકળે છે.

(૧૯) ધણાને સૌંદર્યરહિત વસ્ત્ર ગમતાં ન હશે; ધણાને વસ્ત્રરહિત સૌંદર્ય ગમતું ન હશે; પણ કળાકાર આ બંને લાગણીઓથી પર છે. એને મન સારીયે સૃષ્ટિનું એકજ વસ્ત્ર સૌંદર્ય.

(૨૦) જોબન ! તને પોતાને મેં કદી રડતું જણ્યું નથી !

(૨૧) સૌંદર્ય સદા સખાવતી છે; અને જોતે સુખની પ્રાપ્તિ છે. એનો વિચાર કરતે એની પોતાની જ પ્રાપ્તિ છે—અને એના થકીને રહેતે સ્વસ્વ એવા સર્જનહારની પ્રાપ્તિ છે.

(૨૨) ધણાં એક મનુષ્યો બહુ સહેલાઈથી એક પુસ્તક જોટલી બકબક કરી શકે છે. આપણે તેમને એક પુસ્તકના જ જોટલી બહુ સહેલાઈથી ફડાકે દેતે કે બંધ કરી શકતા હોઈએ તો કેવું સારું !

(૨૩) શીખામણ આપવી એ પ્રસંગે ધર્મ પણ છે—દોષ પણ છે—ધર્માર્થ પણ છે.

(૨૪) જીવનના ત્રણ માર્ગઃ ભલાઈનો, ભૂંડાઈનો ને બેપરવાઈનો. પહેલો શાન્તિ લાવે પણ નિદ્રામાં રાખી મેલે; બીજો વિકારો અનુભવાવે પણ રડાવે; ત્રીજો કદાચ અનુકૂળ પડે પણ તેમાં બગાડાં હોય; માટે—હાપણથી જ ચુંટણી કરવી.

(૨૫) કળાની એક મોહક વસ્તુમાંથી સૌંદર્યને બાહર નીતરવું—નીકળવું જોઈ જોઈએ દેખાતું આ અનુમાન બાંધ્યું કે “ સૌંદર્ય એ કળાનું બાળ છે. ”

“ ના, એ તો એની માતા છે, જે પોતાના બાળક દ્વારા રજુ થઈ છે. ”
પાસે ઉભેલા એ વસ્તુના સર્જક કળાકારે પોતાના ભણી આંગળી કરી સ્મિત પૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

(૨૬) ‘ ચંચળા ’ એટલે કે આશકોને ઉલ્લુઓ બનાવતી, અને ઉલ્લુઓને આશકો બનાવતી, તેમને દગવાને માટે વાપરતી અને વાપરવાને માટે દગતી, એક અસાધારણ જબરદસ્ત શિકારી વ્યક્તિ.

(૨૭) દુંકામાં દુંકી મૂખાઈઓ એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ મૂખાઈઓ છે !

(૮૮) સ્વભોગ એટલે કે જોનારની દષ્ટિએ આપી દેવા થોડા વસ્તુ-આપનારની દષ્ટિએ જોઈ રહેવા જેવી વસ્તુ.

(૮૯) સૌંદર્યને જાણી લઈ તેને માનવા નીકળે એ સાધારણ પ્રેક્ષક: સૌંદર્યને માની લઈ તેને જાણવા મથે એ કુચ્છળ કળાભિરા.

(૯૦) બાળ સૌંદર્ય: કેટલું મોહક ! કેવું અદ્ભુત ! બાળુડાનું સ્વર્ગીય હાસ્ય સાંભળતે મીઠી નિદ્રા જેવો આરામ અનુભવાય છે; અને બાળુડાની મીઠી નિદ્રા જોતે સ્વર્ગીય હાસ્ય જેવો સ્વર સંભળાય છે.

(૯૧) તકરાર એટલે કે મોટો બમ: ' સમજાવી લેવા ' માટે અને ' દિશ જીતવા માટે ' સૌથી વિશેષ વપરાતો, પણ ઐથી અથોગ્ય ઉપાય.

(૯૨) જિંદગી આપણી પાસે સારી લડત માગી લે છે; લડત આપણી પાસે સારી કળા માગી લે છે; અને કળા આપણી પાસે સારી નિદ્રા માગી લે છે.

સારી લડતમાં સુવર્તન આવી જાય છે; સારી કળામાં સુવાણી આવી જાય છે; અને સારી નિદ્રામાં સુવિચાર આવી જાય છે.

(૯૩) હારેલાની હાથ કરતાં અશક્તની હાથ વિશેષ શરમાવા જેવી છે.

(૯૪) સૌંદર્યનું આકર્ષણ થવા મારે એ સ્વાભાવિક જ, પણ તે થયા બાદ આકર્ષણનું સૌંદર્ય બગડવા મારે એ અસ્વાભાવિકજ.

(૯૫) તે કુમાર અને કુમારી સિનેમા-ગ્રહર્મા એકેકની સોડમાં ખેડાં હતાં, થીએટરના ઝાખા અધિકારમાં તેઓ આમપાસનાંઓનું લક્ષ્ય બેંચી રહ્યાં હતાં. કારણ ? કારણ કશુંજ નહિ. માત્ર, એ બેનું સાથે બેસવું, " ડાહી દુનિયા "ને રુચે એવું લોકાચારિક (Conventional) નહોતું.

હું અને એક ઓળખાણના ભાઈ તેમની બરાબર પાછળની બેઠક પર ગોઠવાયા હતા. એ ભાઈએ ધીમેથી સ્ક્રીન પર પડી ઉરોરાયેલી ફૂંક મારી: " દેખાય છે એકેકના પ્રેમી ! "

શાન્ત પણ ટપકા ભર્યાં માટે મેં તેને આટલો જ ઉત્તર આપ્યો: " અને મુખી. "

(૯૬) સુંદર લીલીછમ મપાટ લાંચી ટેકરી ઉપર એક નાલુકડી વાદળીએ નીચે નમી ખૂમી પડી પોતાનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું. કોઈ સૌંદર્યને આસક એ મને બોલી ઉઠ્યો: ' વાદ ! આ રૂપગર્વિતાને યે આરસી જોઈએ છે; જોવા અને ચૂંમવા ! '

(૯૭) “ પ્રિયે ! ત્હારે લાયકનો થવા માટે હું એવા હંઘર લગીરથ પ્રયત્ન કરું કે જેથી ત્હારે લાયકની થવા માટે તને એક પુણ્ય પ્રયત્ન કરવાની અગત્ય જ નહિ પડે. ” આમ એક આશકે પોતાની માથુકને કમળમાં લખેલું : ખાસ વિચારીને કમળે” કે વિચાર કર્યા વિના લખી નાંખેલું, તે તો આશક-લેખક જ બને !

(૯૮) રસ્તેથી એ કોણેજાન્યો ચાલ્યા જતા. બાજુની પગવાટ પરથી પસાર થતો એક શહદારી કેળાંની છાલ પરથી લપસી પડી ભોંય માપતો ઉભો માપ સખત પટકાયો.

એ જોઇ વિદ્યાર્થીમણિ એક બોલ્યો, “ કેળાંની છાલ એટલે લપસવું જ. ”

બીજાએ મર્મમાં કહી સંભળાવ્યું “ હા, અને ‘ લપસવું ’ એટલે કે કેળાંની ‘ છાલ જ ’ ! ”

(૯૯) મને થાકેલી શાન્તિ જોઈતી નથી.
મને હારેલી શાન્તિ ગમતી નથી.
મને તૃપ્ત શાન્તિ ભાવતી નથી.
મને મૃત શાન્તિ ફાવતી નથી.
મને સંન્યસ્ત શાન્તિ પણ પસંદ નથી.
મને એક મરત શાન્તિ જ જોઈએ છે !

(૧૦૦) “ પ્રિયે ! ત્હારા હૃદયના એક ખૂણામાં નહિ, તો ત્હારી યાદદાસ્તના એક ખૂણામાં તો મને જગ્યા આપીશની ?.....પણ યાદ રાખજે. યાદદાસ્તનું એક ખૂણું એટલે કે ખૂણે પડેલી યાદદાસ્ત નહિ હો ! ”

(૧૦૧) પ્રેમ-કાવ્ય એટલે પ્રેમના શબ્દો નહિ-પ્રેમનું સંગીત એ નહિ પણ તે કાવ્યનીજ પ્રમાવસ્થા.

આ એકસો ને એક ચખરાકિયાં જે રણુ ક્યાં છે તેમાં કોષક નીતિ—બોધક હશે, કોષક રમુજી ટુચકા જેવાં હશે, કોષ આનંદપ્રદ શિક્ષણ જેવાં હશે, કોષક રસપ્રદ ઉદ્દગાર જેવાં હશે અને બાકીનાં સર્વે વાંચતાસાથે મોજ અને વાંચ્યા પછી વિચારની ભેટ કરાવનારાં હશે. તે બધાંજ ટુંકાં ટચુકાં છે—લાગુ પડતી વ્યાખ્યાઓ અને ઉપર વણવેલાં લક્ષણો પ્રમાણેનાં જ છે; ઉપરાંત એમનો અર્થ પ્રકાર મીઠી સમ્યતા અને યોગ્ય ભાષાથી મઢાયો છે, એટલે એમને ચખરાકિયાં કહેવામાં વધી અવિ એમ નથી.

છેવટ

આગળ આપણે કહી ગયા છીએ કે ગુજરાતી ભાષામાં, આજની સમજ પ્રમાણેનાં ચખરાકિયાંનું સાહિત્ય જેવું, અત્યંત પ્રકાર દાખવણું કદાચ શરૂ થવા પામ્યું નથી. અંગ્રેજી

સામયિકામાં દૃષ્ટિપાત કરીએ તો ત્યાં ચત્વરાક્રિયા સામાન્ય લેખોમાં સમાઈ ગયેલાં, એટલું જ નહિ પણ, જૂનાં ગ્રંથમાં લેખે પ્રકટ થયેલાં, વાંચક તર્જની રસ-સેવા બળવવાને હાજર અને હાજર જ હોય છે.

ત્યાં ચત્વરાક્રિયાંકારો માગે એટલે મળશે-ચત્વરાક્રિયાને લગતાં ખાસ પુસ્તકો; જૂના અને નવાં ત્યાં સે'કેડોથી સાંપડશે.

યુરોપ—અમેરિકામાં ચત્વરાક્રિયાંકારોને માન અને મહેનતાણ્યાં મળે છે—પ્રોત્સાહન અને પારિતોષિક મળે છે. અંગ્રેજ પ્રજાએ લેટીન ચત્વરાક્રિયાંઓની પરંપરાગત સ્વાધીનતા પોતાના લેખકો અને સંગ્રાહકો દ્વારા હજી એ ચાલુ રાખી છે, અને ઘિટનની વિખ્યાત વિદ્યાપીઠો માહેતી એક તો, સૌથી સરસ ચત્વરાક્રિયાં બનાવનાર ભાવ્યશાળી વ્યક્તિને પ્રતિ વર્ષ 'સાર્' જેવું ખતામ આપતી રહે છે.

અને એવી કોઈ સંસ્થા નથી, કોઈ એવી શાળા નથી, કોઈ એવું સામયિકે નથી, કે જે સાહિત્યની આ શાખાને અપનાવી લઈ, ચત્વરાક્રિયાંઓની અને ચત્વરાક્રિયાં-કારોની કિંમત અને કદર કરે ! પશ્ચિમમાં ચત્વરાક્રિયાંઓનાં મનમોહન ઉદ્ધાનો શોભી રહ્યાં છે—અહીં એક નાનકડી ક્યારી સરીખી એ દેખાતી નથી.

તો એ-આશા મોટી વાત છે, વિકસતું અને પળે પળે વધતું જતું ગુર્જર સાહિત્ય એ આશાને મૂર્તિમંત અને હજવંત બનાવવા ચૂકશે નહિ, એવી ખાતરી છે.

અંતમાં આપણી માગણી તથા મહાત્વાકાંક્ષા એ જ કે નજીકના ભવિષ્યમાં સારા એ ગુજરાત અને મહા ગુજરાતમાં " ચત્વરાક્રિયાં કારો " એ નામે કળાકારોનો એક ખાસ વર્ગ એવો ઉપરિચિત થવા પામે કે આપણા તંત્રીશ્રીઓ તરફથી " કૃપા કરી થોડાંક ચત્વરાક્રિયાં બનાવી મોકલશો, એવો સંદેશ તમને મળતે જ તેનું એક નાનકડું 'પેકેટ' બનાવી ઘટતે ઢેકાણે મોકળી આપવું તેઓને માટે સહેલ તથા સુલભ હોય જ અને હશે જ.

અરવું !

(૯૭) “ પ્રિયે ! ત્હારે લાયકનો થવા માટે હું એવા હજાર લગીરથ પ્રયત્ન કરું કે જેથી ત્હારે લાયકની થવા માટે તને એક પણ પ્રયત્ન કરવાની અગત્ય જ નહિ પડે. ” આમ એક આશંક પોતાની માથુકને કાગળમાં લખેલું : ખાસ વિચારીને ‘ખખેલું’ કે વિચાર કર્યા વિના લખી નાખેલું, તે તો આશંક-લેખક જ નહોતો !

(૯૮) રસ્તેથી એ કોલેજીઅનો ચાલ્યા જતા, બાબુની પગવાટ પરથી પસાર થતો એક રાહદારી કેળાની છાલ પરથી લપસી પડી ભોંય માપતો ઉભો માપ સખત પટકાયો.

એ જોઈ વિદ્યાર્થીમણિ એક બોલ્યો, “ કેળાની છાલ એટલે લપસવું જ. ”

બીજાએ મર્મમાં કહી સંભળાવ્યું “ હા, અને ‘ લપસવું ’ એટલે કે કેળાની ‘ છાલ જ ’ ! ”

(૯૯) મને થાકેલી શાન્તિ જોઈતી નથી.
મને હારેલી શાન્તિ ગમતી નથી.
મને તૃપ્ત શાન્તિ જાવતી નથી.
મને મૃત શાન્તિ કાવતી નથી.
મને સંન્યસ્ત શાન્તિ પણ પસંદ નથી.
મને એક મરત શાન્તિ જ જોઈએ છે !

(૧૦૦) “ પ્રિયે ! ત્હારા હૃદયના એક ખૂણામાં નહિ, તો ત્હારી યાદદાસ્તના એક ખૂણામાં તો મને જગ્યા આપીશની ?.....પણ યાદ રાખજો. યાદદાસ્તનું એક ખૂણું એટલે કે ખૂણું પડેલી યાદદાસ્ત નહિ હો ! ”

(૧૦૧) પ્રેમ-કાવ્ય એટલે પ્રેમના શબ્દો નહિ-પ્રેમનું સંગીત ચે નહિ પણ તે કાવ્યનીજ પ્રભાવસ્થા.

આ એકસો ને એક અખરાકિયાં જે રજુ કર્યાં છે તેમાં કોષક નીતિ—બોધક હશે, કોષક રમુજ દુયગ જેવાં હશે, કોષ આનંદપ્રદ શિક્ષણ જેવાં હશે, કોષક રસપ્રદ ઉદ્ગાર જેવાં હશે અને બાકીનાં સર્વે વાંચતામાથે મોજ અને વાંચ્યા પછી વિચારની ભેટ કરાવનારાં હશે. તે બધાંજ ટુંકાં ટચુકકાં છે—લાગુ પડતી વ્યાખ્યાઓ અને ઉપર વર્ણવેલાં લક્ષણો પ્રમાણેનાં જ છે; ઉપરાંત એમનો અર્થ પ્રકાર ચીડી સમ્યક્તા અને ચોખ્ખા ભાષાથી મદાયો છે, એટલે એમને અખરાકિયાં કહેવામાં વાધો આવે એમ નથી.

છેવટ

આગળ આપણે કહી ગયા છીએ કે ગુજરાતી ભાષામાં, આજની સમજ પ્રમાણેનાં અખરાકિયાંનું સાહિત્ય જેવું, અવગ પ્રકાર લખવનું કશું શરૂ થવા પામ્યું નથી. અંગ્રેજી

સિન્ધુથી માંડીને પશ્ચિમ કિનારાનો પ્રદેશ અપરાન્ત કહેવાતો એમ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર જણાવે છે. કનિંગ્હામ સાહેબ^૩ અપરાન્તિકા-અપરાન્તની સીમામાં પશ્ચિમ સમુદ્રના કીનારાનો આખો પ્રદેશ, સિન્ધુસૌવીર, અને પંચનદ (પંજબ) દેશનો સમાવેશ કરે છે. મી. ફ્લીટ^૪ કોકણ, ઉત્તર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને સિન્ધ એ અપરાન્તના સીમાડા પ્રદેશમાંના દેશ જણાવે છે. વાસ્તાયન કામસૂત્રના ટીકાકાર પશ્ચિમે સમુદ્ર સમીપનો પ્રદેશ અપરાન્ત કહેવાતો એમ હકીકત આપે છે. (પશ્ચિમ સમુદ્ર સમીપેઽપરાન્ત દેશઃ ।).^૫ આ અપરાન્ત દેશના મુખ્ય પ્રાંતીય વિભાગ સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ. એ વર્તમાન ગુજરાતનો આખો સીમાડો હતો. પ્રાચીન કાળથી આ ત્રણ દેશોની રાજકીય અને વ્યાવહારિક વસ્તુ યુથણી પરસ્પર સંકળાયેલી છે. એ દેશોની સીમા કાળના પરિવર્તન પ્રમાણે વધતી ઘટતી રહી છે, પણ પરસ્પરનું સગપણ ગુમાવ્યું હોય એમ ઇતિહાસને પાને મળતું નથી. સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ દેશની ટુંકી હકીકત આ પ્રમાણે મળે છે.

સૌરાષ્ટ્ર.

પ્રાચીન કાળમાં આર્યવર્તમાં જે થોડાક દેશોનાં નામ મળે છે તેમાંના એક સુ-સારો-રાષ્ટ્ર-દેશ સૌરાષ્ટ્ર (સુરાષ્ટ્ર) કહેવાતો. અત્યારે એ કાઠિયાવાડ નામે પ્રસિદ્ધ છે. વાસુદેવ બ્રીહજ્યુત્યંદના છવનનું ક્ષેત્ર સૌરાષ્ટ્ર હતું. પાણિનિ, પંતજલિ અને બ્રહ્મવિદ્ય સ્મૃતિમાં નાસિક અને જૂનાગઢ શિલાલેખમાં અને વલ્લભીના ચૈત્રકાનાં દાનપત્રોમાં આ દેશનો ઉલ્લેખ છે. પરદેશી લેખકો જેવા કે રોબી, (ઇ. સ. પૂર્વ ૫૦-૨૦) પ્લીની, (ઇ. સ. ૭૦) પેરીપ્લસ, (ઇ. સ. ૮૦) ટોલેમી, (ઇ. સ. ૧૫૦) ના ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્ર દેશની હકીકત મળે છે. મૌર્ય કાળથી મગધ સામ્રાજ્યના સૂબા આ દેશમાં શાસન કરતા. એ દેશના રાજરાણાઓના પરાક્રમના ઇતિહાસનું ગૌરવ પણ મહત્ત્વનું છે. પ્રભાસ એ સૌરાષ્ટ્રનું અતિ પ્રાચીન બંદર. અહીંઆથી દુનિયાનાં પ્રસિદ્ધ બંદરો જોડે વેપાર ચાલતો હતો. અસલમાં ખુશકી માર્ગનો વહેવાર બહુજ ઓછો ચાલતો. લાટના ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) ની રેવા નદીથી દરિયા માર્ગે સૌરાષ્ટ્રનો વહેવાર અને વ્યાપાર સંધાયેલો હતો. લાટ અને સૌરાષ્ટ્ર બન્ને સમોવહીયા ભાષાં હતાં.

આનર્ત.

એ ઉત્તર ગુજરાત. આ દેશનું મુખ્ય નગર વડનગર હતું. આનર્તની સીમા પશ્ચિમે કચ્છનું રણ, ઉત્તરે આણી પર્વત. અને પૂર્વે માળવા. પ્રાચીન કાળમાં શાયંત નાતની અત્યંત જાતિએ ગુજરાતમાં વાસ કરી આનર્ત નામ આપ્યું એમ હરિવંશ અને મત્સ્ય પુરાણમાં કથા છે. બીજી કથા પ્રમાણે મનુ વૈવસ્વતના પુત્ર સર્વાતિને હિંદનો પશ્ચિમ-દક્ષિણ ભાગ મળ્યો હતો, અને એના પુત્ર આનર્તે આનર્ત વસાવ્યું. આચાર્ય આનંદરાંકરભાઈ લખે છે.

(૩) કોઈન્સ ઓફ ઓરિસિયન્ટ ઇન્ડીયા પૃ. ૧૦૨-૩.

(૪) ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી પૃ. ૨૨ પૃ. ૧૭૩ અને જર્નલ રી. એ. સો. વર્ષ ૧૯૧૦ પૃ. ૪૨૭.

(૫) કામસૂત્ર પૃ. ૧૨૬ અને એનલ્સ બાંડારકર એ. રી. ઇ. પૂના પુસ્તક ૮ ભા ૧.

વર્તમાન ગુજરાતે ‘ગુજરાત’ નામ ક્યારે ધારણ કર્યું.

(લેખક: ધનપ્રસાદ ચંદ્રલાલ સુનશી)

સીમા

વર્તમાન ગુજરાત એટલે કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને તળ ગુજરાત. એની ઉત્તરે મારવાડ ને મેવાડ, દક્ષિણે દમણગંગા ને ચાણા જીલ્લો, પૂર્વે ખાનદેશ ને માળવા, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. આ વર્તમાન ગુજરાતની સીમા, અત્યારે જ્યાં ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે, જે ગુર્જરાનો દેશ-ગુર્જરના (સંસ્કૃત)-ગુજરાત કહેવાય છે તે. વિક્રમની દશમી શતાબ્દી પૂર્વે એ દેશનું નામ પ્રચારમાં હતું કે નહિ એ વિશે જોઇએ તેવી હકીકત મળતી નથી. એ સમય પૂર્વે ગુર્જરના-ગુર્જર દેશ (પ્રાચીન ગુજરાત) રજપૂતાનાનો પશ્ચિમ દેશ-જેઠપુર રાજ્યની ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશાનો વિભાગ કહેવાતો હતો. જે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં જુદા જુદા દેશોનાં નામ અથવા વિભાગોનાં નામ તેઓના રાજકર્તાના નામ ઉપરથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે, તેજ પ્રમાણે ગુર્જર રાજકર્તાનાં નામ ઉપરથી ગુર્જરના (સં.) ગુર્જરાદ (પ્રા.) દેશનું નામ પ્રચારમાં આવ્યું છે. ભારત વર્ષમાં ગુર્જર લોકો ક્યારે આવ્યા એ ભારે મત-ભેદનો પ્રશ્ન છે. એ વિષયમાં હિંદી તેમ જ યુરોપીય ઐતિહાસિક પંડિતોએ ધણાં સાહસ ખેડી પોત પોતાના મત સિદ્ધ કરવા અનેક પ્રયાસો કર્યા છે. પણ પ્રાચીન ગુર્જર લોકોનો ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ અધુરો છે.

પ્રાચીન કાળ

વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીના ગૌતમી બાલાગ્રીના નાસિક પાન્ડુગુફાના શિલાલેખમાં ગુર્જરના-ગુર્જર દેશનું નામ મળતું નથી. મહાક્ષત્રપ ઝરદામને ભારત વર્ષના અનેક દેશોના રાજ્યોને નમાવ્યા હતા એમ ગિરનાર લેખથી ક્ષિત થાય છે,^૧ પણ શિલાલેખમાં ગુર્જરના દેશનું નામ જડતું નથી. ગુપ્ત સામ્રાજ્યની છાયા તળે એ દેશ અસ્તિત્વમાં હતો એમ પણ હકીકત મળતી નથી. જૂના કાળમાં મિન્દુ નદીના ખીણના પ્રદેશથી શૂપારક (મુંબઈ નજીકનું સોપારા) સુધીનો દેશ અપરાન્ત કહેવાતો હતો. મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના કાલસી, ગિરનાર, ધૌલી વગેરે અનુશાસનમાંના લેખમાં બીજા દેશોનાં નામની જોડે અપરાન્ત (પશ્ચિમ સીમા પ્રાંત પર રહેવા વાળા) દેશનું નામ મળે છે. કવિ કાલિદાસના રઘુવંશમાં^૨

(૧) પૂર્વપરાકરાવન્ત્ય ન્દ્રન વિદાનર્તપુરાટથપ્રમદ

કચ્છ સિન્ધુ મૌરિ કુકુરાપરાંત નિપાદા દીના સમપ્રાણો . ।

એપીગ્રાફીયા ઇન્ડીકા પુ. ૫૫૪ ૪૪,

(૨) રઘુવંશ સર્ગ ચોથો શ્લોક ૫૩ અને જર્જલ શેષલ એશિઆટીક સોસાયટી વર્ષ

૧૮૪૪ પ. ૮૬.

સિન્ધુથી માંડીને પશ્ચિમ કિનારાનો પ્રદેશ અપરાન્ત કહેવાતો એમ સર રામકૃષ્ણ લાંડારકર જણાવે છે. કનિંગ્હામ સાહેબ^૩ અપરાન્તિકા-અપરાન્તની સીમામાં પશ્ચિમ સમુદ્રના કીનારાનો આખો પ્રદેશ, સિન્ધુસૌવીર, અને પંચનદ (પંજબ) દેશનો સમાવેશ કરે છે. મી. ફ્લીટ^૪ કોકણ, ઉત્તર ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને સિન્ધ એ અપરાન્તના સીમાડા પ્રદેશમાંના દેશ જણાવે છે. વાસ્તાયન કામસૂત્રના ટીકાકાર પશ્ચિમે સમુદ્ર સમીપનો પ્રદેશ અપરાન્ત કહેવાતો એમ હકીકત આપે છે. (પશ્ચિમ સમુદ્ર સમીપેઽપરાન્ત દેશઃ).^૫ આ અપરાન્ત દેશના મુખ્ય પ્રાંતીય વિભાગ સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ. એ વર્તમાન ગુજરાતનો આખો સીમાડો હતો. પ્રાચીન કાળથી આ ત્રણ દેશોની રાજકીય અને વ્યાવહારિક વસ્તુ શુંથણી પરસ્પર સંકળાયેલી છે. એ દેશોની સીમા કાળના પરિવર્તન પ્રમાણે વધતી ઘટતી રહી છે, પણ પરસ્પરનું સગપણ ગુમાવ્યું હોય એમ ઇતિહાસને પાને મળતું નથી. સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ દેશની ટુંકી હકીકત આ પ્રમાણે મળે છે.

સૌરાષ્ટ્ર.

પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્તમાં જે થોડાક દેશોનાં નામ મળે છે તેમાંના એક સુ-સારો-શાષ્ટ્ર-દેશ સૌરાષ્ટ્ર (સુરાષ્ટ્ર) કહેવાતો. અત્યારે એ કાઠિયાવાડ નામે પ્રસિદ્ધ છે. વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના જીવનનું ક્ષેત્ર સૌરાષ્ટ્ર હતું. પાણિનિ, પંતજલિ અને બોદાયન સ્મૃતિમાં નાસિક અને જૂનાગઢ શિલાલેખમાં અને વલ્લભીના મૈત્રકેનાં દાનપત્રોમાં આ દેશનો ઉલ્લેખ છે. પરદેશી લેખકો જેવા કે રટ્ટેઓ, (ઇ. સ. પૂર્વ ૫૦-૨૦) પ્લીની, (ઇ. સ. ૭૦) પેરીપ્લસ, (ઇ. સ. ૮૦) ટોલેમી, (ઇ. સ. ૧૫૦) ના ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્ર દેશની હકીકત મળે છે. મૌર્ય કાળથી મગધ સામ્રાજ્યના મુખ્ય આ દેશમાં શાસન કરતા. એ દેશના રાજારણુઓના પરાક્રમના ઇતિહાસનું ગૌરવ પણ મહત્ત્વનું છે. પ્રભાસ એ સૌરાષ્ટ્રનું અતિ પ્રાચીન બંદર. અહીંઆથી દુનિયાનાં પ્રસિદ્ધ બંદરો જોડે વેપાર ચાલતો હતો. અસલમાં ખુશકી માર્ગનો વહેવાર બહુજ ઓછો ચાલતો. લાટના ભુગુકચ્છ (ભરૂચ) ની રેવા નદીથી દરિયા માર્ગે સૌરાષ્ટ્રનો વહેવાર અને વ્યાપાર સંધાયેલો હતો. લાટ અને સૌરાષ્ટ્ર બન્ને સમોવડીયા ભાષા હતા.

આનર્ત.

એ ઉત્તર ગુજરાત. આ દેશનું મુખ્ય નગર વડનગર હતું, આનર્તની સીમા પશ્ચિમે કચ્છનું રણ, ઉત્તરે આણી પર્વત. અને પૂર્વે માળવા. પ્રાચીન કાળમાં સાર્થત જાતની અર્થ જાતિએ ગુજરાતમાં વાસ કરી આનર્ત નામ આપ્યું એમ હરિવંશ અને ભત્ત્ય પુરાણમાં કથા છે. બીજી કથા પ્રમાણે મનુ વૈવસ્વતના પુત્ર ચર્ચાતિને હિંદનો પશ્ચિમ-દક્ષિણ ભાગ મળ્યો હતો, અને એના પુત્ર આનર્તે આનર્ત વસાવ્યું. આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ લખે છે.

(૩) કોઈન્સ ઓફ ઓરિસન્ટ ઇન્ડિયા પૃ. ૧૦૨-૩.

(૪) ઇન્ડિયન એન્ડ્રીકેરી પૃ. ૨૨ પૃ. ૧૭૩ અને જર્નલ રી. એ. સો. વર્ષ ૧૮૧૦ પૃ. ૪૨૭.

(૫) કામસૂત્ર પૃ. ૧૨૬ અને એનલ્સ ઓફ ઇન્ડિયન એ. રી. ઇ. પૂના પુસ્તક ૮ ભા. ૧.

‘અનૃત’ ઉપરથી આનર્ત શબ્દ થયો છે. અને ઋત કહેતાં બ્રાહ્મણોનો યજ્ઞ ધર્મ તે ન પાળનારા દ્યુઓ, અનાયો, જ્યાં વસે છે તે આનર્ત,^૧ ત્રિરનારના લેખમાં આનર્ત નામ મળે છે. વલ્લભીપુરના મૈત્રકે રાજાઓનાં તામ્ર શાસનોમાં આનર્ત આનર્તપુર અને આનંદપુર એમ બે દેશના જુદાં જુદાં નામ મળે છે.^૭ આ દેશમાં કોઈ સ્વતંત્ર રાજાની સત્તા થઈ હોય એમ જાણ્યામાં નથી. વિદ્યા અને બ્રાહ્મણ્યત્વનું કેન્દ્ર, મુત્સદ્દી નાગર બ્રાહ્મણોના નિવાસનું સ્થાન આનંદપુર (પ્રા. આનર્ત) જૂનાં કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતના કિતર સીમાડાની મર્યાદા અહીંયાં પૂરી થતી.

લાટ.

મહી નદીનો દક્ષિણ વિભાગ, વર્તમાન અધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત, લાટ દેશ કહેવાતો. આ દેશનું નામ ક્યારે. પ્રચારમાં આવ્યું એ વિશે ઇતિહાસકારોમાં મતભેદ છે. કેટલાક ઇતિહાસકારો લાટ દેશનું નામ આર્ય પ્રજાએ આપ્યું હોય એમ માનવા ના પાડે છે; પણ વિદેશી પ્રજાના સંબંધથી એ નામ પ્રચારમાં આવ્યું એમ તેઓનો મત છે. મૈયર્ ‘સમ્રાટ અશોકના લેખમાં ‘લટિક’-રટીક (પ્રા.) શબ્દનો ઉલ્લેખ આવે છે. એ લાટ દેશનો સૂચક શબ્દ છે એમ આચાર્ય આનંદચંદ્રભાઈનું માનવું છે. તેઓ આ પ્રમાણે કહે છે, ‘લાટ એ રાષ્ટ્ર ઉપરથી થયેલો શબ્દ છે, અને ટેલેમી અને વાત્સ્યાયન વગેરેને જાણીતા હોઈ અશોકના લેખમાં ‘લટિક’ (લટિક) નામનો જે એક ‘અપરાન્ત’ (સામ્રાજ્યમાં અપર નામ સામે અંતે કે પશ્ચિમ છેડે આવેલા પ્રદેશમંત્રી એક) કહ્યો છે તે લાટજ હોવાનો સંભવ છે.’^૮ શક ક્ષત્રય રૂદ્રામળના શિલાલેખમાં એ, દેશનું નામ નથી, પણ એ કાળના વિદેશી સોદાગરના ‘પેરીપ્લસ’ ના અને ટોલેમીના ગ્રંથમાં ‘લારીક’ (સં. રાષ્ટ્રિક-પ્રા. રટીક) નામનો ઉલ્લેખ મળે છે. વાત્સ્યાયનના કામધ્યુતમાં (ઇશુની ત્રીજી શતાબ્દી) આચારગણ (ઇશુની ચોથી શતાબ્દી ‘રટ’), વરાહમિહિર, ગુપ્ત રાજા કુમાર ગુપ્તના મંદસોર શિલાલેખમાં, (ઇ. સ. ૪૩૭-૩૮), હર્ષચરિત્રમાં, રવિશર્માતીકૃત એહોલ પ્રચરિતમાં (ઇ. સ. ૬૨૭-૮), અને અવતી જનાશ્રય ચૌલુક્ય પુલકેશી ખીજના તામ્રશાસનમાં (ઇ. સ. ૭૩૮-૩૯) લાટ દેશનું નામ મળે છે. વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીથી પાંચમી શતાબ્દી

(૬) જુઓ ભુદ્ધિ પ્રકાશ જુલાઈ ૧૯૨૪ તથા વચન્ટ સં. ૧૯૮૦ ના અપાકના અંકમાં “ પૌરાણિક ઇતિહાસ ” ઉપરનું વ્યાખ્યાન.

(૭) ઇશુના પાંચમા છઠ્ઠા સેકામાં ગુજરાતમાં આનર્તપુર-આનંદપુર નામનાં બે સ્થળ દર્શા. એક કાઠિયાવાડમાં અને બીજું ઉત્તર ગુજરાતમાં. ચૌદમા સેકામાં જન્મે નગર વડનગર નામે જાણીતાં દર્શા. આ વિષય વાસ્તે જુઓ ‘ કાઠિયાવાડનું વડનગર ’ નામનું ન્હાનું પુસ્તક પ્રકાશક અને લેખક રા. રા. માનસંકર પી. મહેતા. ગુજરાતી પ્રી. પ્રેસ. એજ સમયે ઇશુના સાતમા સેકામાં વર્તમાન આણંદ પણ આનંદપુર નામે જાણીતું હતું, એમ ચેદી વંશના ભુદ્ધિરાજના સારથીની લેખથી ક્ષિત થાય છે. ચેદી સંવત ૩૬૧ II સ. ૬૧૦ સારથીની વડોદરા રાજ્યના પાદરા ગામથી ચાર માઈલ દૂર છે, એટલે વલ્લભી કાળમાં આનંદપુર ત્રણ હવા એમ માનવાને કારણ મળે છે. (સારથીની લેખ. એ. ઇ. પુ. ૬ પૃ. ૨૭૯: ૧૯૮૦-૦૧)

(૮) નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પ્રગુળ આનંદચંદ્રનું લાપણ પૃ. ૩૧.

સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન-લાહોર

રાત્રે લોકસાહિત્યના દાયરાની રમઝર

સુધી એ દેશનું નામ શિષ્ટ જનોએ બરાબર સ્વીકાર્યું હોય એમ જણાતું નથી. ૮મી યીની યાત્રાણુ હયુનસંગ લાટનું નામ લો. લો. Lo. Lo જણાવે છે. ૯ દક્ષિણપથના ચૌલુક્ય રાષ્ટ્રકૂટના રાજ્ય કાળ સમયે એ દેશનું નામ રૂઢ થયેલું જણાય છે. રાષ્ટ્રકૂટ ત્રીજી ગોવિન્દનો ભાઈ ઇન્દ્ર લાટેશ્વરમંડળનો સત્તાધીશ હતો. (ઇ. સ. ૮૧૨ ચક્ર ૭૩૪). રાષ્ટ્રકૂટ ચોથા ગોવિન્દના ખંભાત તામ્રપત્ર પ્રમાણે ખેટકમંડળ-ખેડા જિલ્લો લાટ દેશની સીમામાં હતો એમ ખબર પડે છે. ૧૦ આલિયર લેખ પ્રમાણે આનંદપુર-વડનગર સુધી લાટ દેશનો સીમાડો ગણાતો. ૧૧ શક્તિ સંગમ તંત્રમાં અવન્તી દેશની પશ્ચિમે લાટ દેશ આવેલો કહ્યો છે. ૧૨ લાટ દેશનું પાટનગર ભુગુકચ્છ-ભરૂચ કહેવાતું. પ્રભાવક ચરિતમાં લાટ દેશના લલાટના તિલક સમાન ભુગુકચ્છ દેશ શોભતો એમ તેના પાદલિપ્ત પ્રબંધમાં છે. ૧૩ (વિન્ધ્યા દધિકૃત ઘાટા લાટદેશ લલાટિકા । પુરં ઓ મૃગુકચ્છા રઘ્યમસ્તિ રેવા પવિત્રિતમ્ ॥૧૬૩॥) અલબેશની અણુહિલવાડ પાટણની દક્ષિણે લાટ દેશ આવેલો છે એમ ઉલ્લેખ કરે છે. એ દેશની સીમા રાજ્ય કાળ પ્રમાણે ઓછી વધતી થયેલી લાગે છે. ઠેઠ વાઘેલાના રાજ્ય કાળ સુધી મહી અને તાપી નદીનો મધ્ય પ્રદેશ લાટ કહેવાતો હતો. પરંપરાથી સૌરાષ્ટ્ર, આનંત અને લાટ સંબંધી થતા આવ્યા છે. વર્તમાન ગુજરાતે પણ એ સંબંધ કાયમ રાખ્યો છે.

ગુજરાત-ગુર્જરા

ગુજરાતનો અર્થ ગુર્જરાથી રક્ષિત દેશ એવો થાય છે. વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દીમાં ગુર્જર રાજનું રાજ્ય રજપૂતાનામાં હતું. તેઓના રાજ્યકાળ સમયે એ પ્રદેશ ગુર્જરા-ગુર્જર દેશ કહેવાવા લાગ્યો. એ સમયે વર્તમાન ગુજરાતનું નામ ‘ ગુજરાત ’ નામ તરિકે પ્રચારમાં આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી. પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ગુજરાત દેશનું નામ ક્યારે અને કેમ પ્રમિલિમાં આવ્યું તે આ પ્રમાણે જણાવે છે કે-(પ્રા) ગુર્જરાટ, (સં.) ગુર્જરાટ્ટએ ગુર્જરાનો દેશ એ ઉપરથી ગુજરાત નામ પ્રચારમાં આવ્યું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને તામ્રપત્રોમાં ગુર્જરમંડળ અથવા ગુર્જર દેશ એવું નામ મળે છે. ગુર્જર લોક વિદેશી હતા. તેઓ ઉત્તર પશ્ચિમ રસ્તે થઈ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા. એ પછી ધીમે ધીમે તેઓ ખાન દેશ અને મુઘાઈ હલાકામાં આવી સ્થાયી થયા. જૂઠા સૈકામાં બે સ્વતંત્ર ગુર્જર રાજ્ય હતાં. એક ઉત્તરમાં અને બીજું દક્ષિણમાં. યીની પ્રવાસી હયુનસંગ ઉત્તરના ગુર્જર રાજનું પાટન-

(૮મી) મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં (પ્રકરણ ૩૫-૧૭) લાટ વિશે આ પ્રમાણે લખાયું છે. લાટ દેશની ક્ષત્રિય જાતિને આ દેશના બ્રાહ્મણોને નહિ મળવાથી ન્યાત બહાર રહેવું પડ્યું હતું. પ્રથમ ઓરીચેન્દ્ર કોનક રત્ન પૂના. શ્રી. પી. વી. કાનેનો ‘ કોકણની પ્રાચીન શ્રેણી ’ નામના નિબંધમાં પુ. ૨. પૃ. ૩૬૦. અગ્રાહી.

(૯) બીલડું શુદ્ધિટ રેકડ, પુ. ૨ જુ. પ. ૨૬૬ નોંધ ૭૧.

(૧૦) વડોદરા ષ્ટેટ ઇ. એ. પુ. ૧૨. પ. ૧૬૦. અને અગ્રાહી. એ. ઇ. પુ. ૭ પ. ૪૦.

(૧૧) એ. ઇ. પુ. ૧. પ. ૧૫૬. અને જ. રા. એ. સો. મુઘાઈ. બ્રાંચ. પુ. ૨૧. પ. ૪૧૩

(૧૨) રાણી મજલાલ કાલિદાસનો ગુજરાતી વાપાનો ઇતિહાસ. પ. ૮૧.

(૧૩) પ્રભાવક ચરિત. પ. ૫૬.

ગર લિન્નમાલ, લિલ્લમાલ-Pi-lo-me-lo હતું એમ માહિતી આપે છે. દક્ષિણમાંનું ગુર્જર રાજ્ય નાંદીપુરી (વર્તમાન નંદિદ રાજપીપલા સંસ્થાનમાં છે તે) હતું. દક્ષિણના ગુર્જર રાજાઓ ગુર્જર વંશના હતા એમ તેઓના દાન પત્રમાં છે. ઇશુની ચોથીથી આઠમી શતાબ્દી સુધી મધ્ય ગુજરાતમાં-ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુર્જર રાજ્ય વચ્ચે વલ્લભી રાજ્ય હતું. વલ્લભીના રાજાઓ ગુર્જર જાતિના હતા. આ ત્રણે ગુર્જર રાજાઓના (વલ્લભી, લક્ષ્ય અને લિન્નમાલ) રાજ્ય વિસ્તાર ઘણો વિશાળ હતો, અને તેઓએ પરસ્પર વહેંચી લીધો હતો. આ ગુર્જર રાજાઓના રાજ્ય અમલથી ગુજરાત દેશનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં (પ્રચારમાં) આવ્યું. ^{૧૪}

મુંબઈ ગેઝીટિયરના સંપાદક મી. જેકસને પંડિતજીના કથન ઉપર આ પ્રમાણે નોંધ લખી છે. 'આવડાઓના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ગુજરાત (ગુર્જરરાષ્ટ્ર) દેશનું નામ પ્રચારમાં આવ્યું' હોય એમ જણાય છે. વલ્લભીના રાજાઓ ગુર્જર જાતિના હતા કે નહિ તે સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી. એ સમયના ઉડીણું લેખો જોતાં ચાવડા અને સોલંકી રાજાઓ ગુર્જર દેશમાં રાજ્ય કરતા હતા. બન્નેમાંથી એક અથવા બન્ને ગુર્જર જાતિના હતા કે કેમ એ પ્રશ્નની વાત છે. માત્ર તેઓની સત્તા ગુજરાતમાં હતી. એ ઉપરથી તેઓ ગુર્જર જાતિના હતા એમ માનવાને કારણ મળે છે. અલખેરનીના સમયમાં (ઇ. સ. ૧૦૪૦) માં ગુજરાત રજપૂતાનાનો કેટલોક વિભાગ કહેવાતો હતો. ઇ. સ. ૭૫૦ થી ૯૭૦ સુધી ગુર્જર દેશની સીમા અણહિલવાડ અથવા વડનગર (પ્રા. આનંદપુર) સુધીની ગણાતી. કેટલીક વખત મહી નદી સુધી એ દેશની હદ પહોંચી હતી. રાષ્ટ્રકૂટના ચક્ર સંવત ૮૧૦ (ઇ. સ. ૮૮૮) ના તામ્રપત્ર પ્રમાણે તાપી નદી ઉપર આવેલા વરીયાવ ગામ સુધી કોંકણ-અપરાન્ત-ની હદ ગણાતી હતી. મહી નદીનો દક્ષિણ ભાગ લાટ અને ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ ગુજરાત કહેવાતો. ગુજરાત નામ મુસલમાન રાજકર્તાઓના સમયમાં પ્રચારમાં આવ્યું. ^{૧૫}

પંડિતજી સં. ' ગુર્જરરાષ્ટ્ર ' ઉપરથી ગુજરાત નામ અવતરણ પામ્યું જણાવે છે, પણ અત્યાર સુધીનાં ઉપલબ્ધ થયેલાં સાહિત્ય તેમજ તામ્રશાસનોમાં ' ગુર્જરરાષ્ટ્ર ' નામનો ઉલ્લેખ થયો હોય એમ કોઈ ઠેકણે મળતું નથી. ગુર્જરના, ગુર્જર દેશ, ગુર્જરમંડળ વગેરે દેશ વાચક શબ્દ બધા લેખોમાં મળે છે, ^{૧૬} લક્ષ્યના રાજા ગુર્જર વંશના હતા એમ તેઓના દાનપત્રથી ખબર પડે છે. ^{૧૭} લિન્નમાળ અને ભૃગુકચ્છમાં ગુર્જર રાજાઓનું રાજ્ય હતું એ વાત ખરી, પણ આ ત્રણ ગુર્જર રાજાઓએ (લિન્નમાલ, ભૃગુકચ્છ, અને વલ્લભી) પરસ્પર રાજ્ય વહેંચી લીધું એમ જે પંડિતજી નિર્ણય બાધે છે તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બંધ બેસતો લાગતો નથી. એ સમયની ઇતિહાસ તવારિખ આ પ્રમાણે મળે છે વલ્લભીના રાજાઓના પ્રબળ રાજ્ય કાળ સમયે તેઓની હકુમત ઉત્તર અને પશ્ચિમના પ્રદેશોમાં નહોતી. શાણેશ્વરના હર્ષવર્ધનના પિતા પ્રભાકર વર્ધને (ઇ. સ. ૫૮૫) જે ગુર્જર દેશના રાજાને હરાવ્યો તે

(૧૪) મુંબઈ ગેઝીટિયર પુ. ૧, ભાગ ૧, પૃ. ૩-૫.

(૧૫) મુંબઈ ગેઝીટિયર પુ. ૧ ભાગ ૧ પૃ. ૫.

(૧૬) ગુર્જરાદ્વના નામના સ્પષ્ટીકરણ વારતે જુઓ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, નવમું અધિવેશન નડિયાદ. પ્રમુખનું બાલ્ય પૃ. ૩૦/૩૧

(૧૭) ઇ. એ પુ. ૧૩. પૃ. ૮૧-૮૮ એકા દાન પત્ર.

ગુજર્ રાજ્યનો અધિકાર કેટલા વિસ્તારમાં હતો તે જાણવાનું સાધન મળતું નથી. ઉત્તર ગુજરાતમાં—આનંદપુરમાં તે કાળે માગવાના ગળતું શાસન હતું.^{૧૮} વલ્લભીના રાજ્યોના જેટલા લેખો મળ્યા છે તેમાં તેઓ ગુજર્ વંશના હતા એવો કોઇ પણ ઠેકાણે ઉલ્લેખ મળતો નથી, પણ તેઓ મૈત્રક (જાતિના) હતા એમ હકીકત મળે છે. જીનસંગ વલ્લભીપુરમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં ક્ષત્રિય રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો એમ માહિતી આપે છે. વલ્લભીના મૈત્રક અને ભરૂચના ગુજર્ રાજ્યોનાં રાજ્ય નષ્ટ થયાં તે સમયે વર્તમાન ગુજરાતનું નામ ‘ ગુજરાત ’ તરીકે પ્રચારમાં આવ્યું હોય એમ કોઇપણ લેખમાં મળતું નથી. દક્ષિણના ચૌલુક્ય અને રાષ્ટ્રકૂટના લેખો પ્રમાણે મહીનદીથી બધી દક્ષિણ ગુજરાત એ લાટ દેશ, અને જોધપુર રાજ્યનો ઉત્તર દક્ષિણ દેશ ગુજર્ના—ગુજર્ દેશ કહેવાતો હતો. ગુજર્નાનું પાટનગર જિન્નમાલ (જિલ્લમાલ) હતું.

જિલ્લમાલ—જિન્નમાલ અથવા શ્રીમાલ આશુપર્વતથી ૫૦ માઇલ ઉપર જોધપુર રાજ્યના એક વિશાળ મેદાનમાં લગભગ ૨૦ થી ૩૦ ફીટ ઉંચી તથા ઉત્તર દક્ષિણે પોણા માઇલ પથરાતી લાંબી ટેકરી ઉપર આવેલું છે. વિક્રમની નવમી સદીમાં (સં. ૮૦૨ માં) ચાવડા વંશના વનરાજે અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના કરી એ પૂર્વે ગુજર્ રાજ્યની રાજધાનીનું નગર શ્રીમાલ—જિન્નમાલ હતું. ચીનીયાત્રાળુ જીનસંગના પ્રવાસ ગ્રંથમાં—સીયુકીમાં—લખ્યું છે કે એ ચીનીપ્રવાસી મહારાષ્ટ્રમાંથી ભૃગુદંબ, માલવા, અટલી. કંબ, વલ્લભી, આનંદપુર અને સૌરાષ્ટ્રમાં યઇને કી-ચે-લો (Kin-che-lo)—ગુજર્ દેશમાં આવ્યો હતો. તેના પ્રમાણે ‘ વલ્લભીથી ૧૮૮૦ લી-૩૦૦ માઇલની ઉત્તરે ગુજર્ દેશમાં (કી-ચે-લો માં) પહોંચાતું. એનો ધેરાવો ૫૦૦૦ લી (૮૩૩ માઇલ)નો છે. પાટનગર પી-લો-મો-લો (Pi-lo-mo-lo) જિન્નમાલ ૩૦ લી-પાંચ માઇલના ધેરાવાવાળું નગર છે. રાજ ક્ષત્રિય જાતિનો છે. એની ઉમ્મર પીસ વર્ષની છે.^{૧૯}

ચીનીપ્રવાસી ગુજર્ દેશનું વર્ણન આપે છે તે જોતાં એ દેશ ધણેજ સમૃદ્ધિશાલી અને કૃષ્યો કાષ્યો હોવો જોઇએ. એ દેશનો રાજ ક્ષત્રિય જાતિનો હતો. પણ તેનું નામ અથવા જાતિ વિષે ચીની યાત્રાળુએ કશી માહિતી આપી નથી. ભારતવર્ષના ઇતિહાસ પદ ઉપર પ્રથમ દષ્ટિએ બાણ લટના હર્ષચરિતમાં (ઇ. સ. ૬૩૫) ગુજર્ (ગુજર્ દેશ અને ગુજર્ જાતિ વિષે) નામનું દર્શન થાય છે. એ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે ‘ પ્રજાકરવર્ધન જે હજીની સરખામણીમાં સિંહ જેવો, સિંધના રાજાને માનસિક વ્યાધિરૂપ, ગુજર્ રાજવીને ખેડેની ઉપજવનાર, ગાંધારના રાજાને જવર જેવો, લાટ દેશના રાજાને શુદ્ધિ હણનાર સમાન અને માલવાની સમૃદ્ધિરૂપી વેલીને છેદન કરનાર કુહાડરૂપ હતો. ૨૦ ચાણેશ્વરના મહારાજનધિરાજ

(૧૮) ઇલ્લિસ્ટ રેકર્ડ ઓફ થી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ ‘ જીનસંગ ’ પૃ. ૨૫ ૨૧૮.

(૧૯) એજન પૃ. ૨૧૬-૩૦.

(૨૦) હર્ષચરિત પૃ. ૧૨૦ હજી હમ્મિન કેશરી મિન્ધુ રાજકવો ગુર્જ પ્રજાગરો માન્ધારાધિ પગન્ધદિપ કૂટ પાલકો આટપાટા ગટચરો માલવ રુદ્રમી મ્તા વરુઃ પ્રનાવસીલ કિતિ પ્રધિના પનામા પ્રમાદર વર્ધનો નામ રાજાધિગજઃ ।

પ્રભાકર વર્ધનના રાજ્યકાલ સમયે (ઇ. સ. ૫૮૫) રજપૂતાનામાં ગુર્જર રાજ્ય હતું એમ હર્ષચરિતથી ફલિત થાય છે. એ ગુર્જર રાજ્યનું નામ અથવા તેનો ઇતિહાસ મળતો તથી; પણ એ ગુર્જર રાજ્યની સત્તા ઘણી પ્રબળ હોવી જોઈએ. ૨૦૪૫ આ ગુર્જર રાજ્યનો મંડલિક (સામંત) અથવા સર્જો ગુર્જર દદા પ્રથમે લાટ દેશના ભૃગુકચ્છના (નર્મદા પ્રદેશના) નામ રાજા નિરહુલક (હિલ્લપતિને)^{૨૧} હરાવી પોતાની સત્તા એ દેશમાં જમાવી; ઇ. સ. ૫૮૦. ભરચતો દદા ગુર્જર વંશનો હતો એમ એ વંશના રાજ્યના ખેડા દાનપત્રથી ખબર પડે છે; એટી સંવત ૩૮૦-ઇ. સ. ૬૨૯.^{૨૨} આ ઐતિહાસિક ઘટના જોતાં ઇ. સ. ૫૮૦ ના સમય પૂર્વે રજપૂતાનાના પશ્ચિમ વિભાગમાં પરાક્રમી ગુર્જર રાજા રાજ્ય કરતો હતો (જુઓ નોંધ ૨૦૪). આ ગુર્જરના-ગુર્જર દેશના ગુર્જર રાજ્યોએ ક્યારે સત્તા સ્થાપી અને તેઓનો અધિકાર ક્યાં સુધી એ દેશમાં રહ્યો એ વિષે ઇતિહાસનું પાનું કાંઈ છે.

ગુર્જર દેશ વિશે રવિકીર્તિકૃત ઐહોલ પ્રસ્તિતમાં; ઇ. સ. ૬૨૭,^{૨૩} જ્ઞાત્રપુત્ર પુલ્કેશીના દાનપત્રમાં; ઇ. સ. ૭૨૮-૯,^{૨૪} રાષ્ટ્રકૂટ ત્રીજા ગોવિન્દના રાધનપુર લેખમાં; ઇ. સ. ૮૦૦,^{૨૫} મુવ અને ત્રીજા ઇન્દ્ર (રાઠોડ-રાષ્ટ્રકૂટ)ના તામ્રપત્રોમાં ઇ. સ. ૮૨૭ અને ૯૦૦,^{૨૬} અને બીજા લેખોમાં એ દેશનો ઉલ્લેખ મળે છે, તે રજપૂતાનાના ગુર્જર દેશ વિષે છે. શ્રી કંઠપતિ પ્રભાકર વર્ધનને ગુર્જર દેશના ગુર્જર રાજ્યને નમાવ્યા પછી એટલે

(૨૦ થ) પ્રો. આ. સી. મજમુદારે ‘ ગુર્જરોના પૂર્વ ઇતિહાસ ’ એ નામનો લેખ લખ્યો છે તેમાં આ પ્રમુખે હકીકત મળે છે. જોધપુરથી ચાર માઇલને અંતરે મંડોર છે. ત્યાં ગુર્જર રાજ્ય હતું. એનો આદિ રાજા હરિશ્ચન્દ્ર હતો. એને બે સ્ત્રી હતી. એક બ્રાહ્મણ કન્યા અને બીજી બદ્ધા તે ક્ષત્રિય કુળની હતી. આ પ્રતિહાર હરિશ્ચન્દ્રની તેજની ચહેરાએ કકુક નામનો રાજા થયો હતા. એના સમયના પાંચ લેખ ધટિમાલથી મળ્યા છે. (ધટિમાલ જોધપુરથી ૨૦ માઇલ ઉત્તરે આવેલું છે.) એમાંથી ત્રણ વિ. સં. ૬૧૮ ઇ. સ. ૮૬૧ ના વર્ષના છે. એમાં એ વંશની વંશાવલી આપી છે. (જ. શ. એ. સો. ૧૮૬૫. પૃ. ૫૧૩ અને એ ઇ. પુ. ૬ પૃ. ૨૭૩) શ. બ. ગૌરીશંકર યોગા પ્રતિહાર હરિશ્ચન્દ્ર વિદ્યમાન હોવાનું વર્ષ વિ. સં. ૬૫૪ ઇ. સ. ૬૯૭ ન્યારે શ્રીયુત મંજુમદાર ઇ. સ. ૫૫૦ (વિ. સં. ૬૦૮) કહે છે. હર્ષચરિતમાં શ્રી કંઠ પતિ (પ્રભાકર વર્ધન) ગુર્જર રાજ્યને જેણી ઉપજાવનાર સમાન હતો એમ કહે છે તે ગુર્જર રાજા હરિશ્ચન્દ્ર હતા. આ વંશના રાજાકાલના સમયથી ‘ ગુર્જરના-ગુર્જર દેશનું નામાલિધાન થયેલું ’ લાગે છે. પ્રતિહાર ગુર્જર હરિશ્ચન્દ્રને ચાર પુત્ર હતા. (સત્રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલા, લોગશ્ય, કકક, રાજા અને દદ.) છેલ્લો પુત્ર દદ લાટના ભૃગુ કચ્છ (ભરચ) નો સામંત રાજા હતો. (લેખકે ભૃગુકચ્છના ગુર્જર વિષે જુદો નિબંધ લખવા માંડ્યો છે, એમાં ગુર્જરોના આગમનથી જાણી હકીકત આપવા પ્રબળ કર્યો છે.) શ્રી. મંજુમદારનો લેખ ‘ ગુર્જરોના પૂર્વ ઇતિહાસ ’ પહેલી યોરીઅન્ટલ કોનફરન્સ પૂના. બા. ૨૫. ૩૬૩ અને અગ્રાડી.

(૨૧) સર્જોડા દાનપત્ર. એ. ઇ. પુ. ૨ પૃ. ૫૨૧.

(૨૨) ઇ. એ. ૧૩ પૃ. ૮૧-૮૮

(૨૩) એ. ઇ. પુ. ૬ પૃ. ૧ અને અગ્રાડી.

(૨૪) નાગરી પ્રચારણી પત્રિકા ન. સં. બા. ૨ પૃ. ૨૧૧.

(૨૫) એ. ઇ. પુ. ૬ પૃ. ૨૪૩.

(૨૬) જ. શ. એ. સો. જુનિય બ્રાંચ પુ. ૨૦ પૃ. ૧૩૧ અને ઇ. એ. પુ. ૧૨ પૃ. ૧૮૧.

ઇ. સ. ૫૮૫ થી ઇ. સ. ૬૨૮ સુધી ગુર્જર દેશમાં અધિકાર કેનો હતો એ ઇતિહાસની સાંકળ સંધાતી નથી. શક સંવત ૫૫૦-૫૫૧ ૬૨૮માં બિન્નમાલમાં પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી શ્વેતગુપ્ત (હિલ્લમાલકાર્યાર્થ) રહેતો હતો. આ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી એ શ્વેતગુપ્ત સિદ્ધાંત નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. આ ગ્રંથની પૂર્ણાવસ્થાએ એ સમયના રાજાનું નામ આપ્યું છે. તે રાજવી ચાંપ વંશ (ચાપોતકટ-ચાવડા) નો હતો ચાંપ રાજેન્દ્ર વ્યાધમુખ આ પ્રદેશનો સત્તાધીશ હતો એમ જ્યોતિષના શ્લોકથી ક્ષણિત થાય છે. ૨૭ ચાંપ (ચાવડા) અને ગુર્જર બંને જુદા કુટુંબી થતા હતા એમ અવનીજનાશ્રય પુલ કેશીના ચેદી સં. ૪૯૦ ઇ. સ. ૭૩૮-૯ના દાન પત્રથી માહિતી મળે છે. ૨૮ વર્તમાન ભાષામાં કહીએ તો ગુર્જર, ચાંપ (ચાવડા) અને ચૌલુક્ય (સોલંકી) એકજ ન્યાતના પશુ જુદા જુદા કુટુંબી થતા હતા, એમ એ સમયની ઇતિહાસ ઘટના જોતાં જણાય છે. ગુર્જર દેશના રાજાને હરાવી પ્રતિહાર (પડિહાર) વંશ ગાદીએ આવ્યો. પ્રતિહાર રાજાની રાજધાનીનું નગર બિન્નમાલ-શ્રીમાલ, કનોજ-મહાદેવ, જાલાલીપુર કે મંડોર હતું એ વિષે કેટલોક મત ભેદ જણાય છે, પ્રભાકર વર્ધનના રાજ્ય કાલ, સમયે ગુર્જર દેશની રાજધાની બિન્નમાલ હતી. ત્યાં ગુર્જરના સમયનું સુધર્મંદિર એ વાતની સાક્ષિ પુરે છે. આ સુધર્મંદિર બૌદ્ધ મંદિર નહીં કરીને ગુર્જરોએ મંદિરમાં પરિવર્તન કર્યું એમ એના ખડેરના અવશેષોથી ખબર પડે છે. ૨૯ બિન્નમાલના પ્રતિહાર વંશના (રા. બ. ગો. હી. ઓઝા રઘુવંશી પ્રતિહાર-ડૉ. દેવદત્ત ભાંડારકર ગુર્જર વંશના પ્રતિહાર કહે છે). આદિ રાજા નાગભટ્ટની ચોથી પહેડીએ વત્સરાજ થયો. એણે કનોજના ઇન્દ્રાસુદને હરાવી ૯મ મહાદેવ સર કર્યું. વત્સરાજના પુત્ર બીન્ન નામ ભટ્ટે (નાગવલોક) મહાદેવમાં રાજ્ય ગાદી

(૨૭) શ્રી ચાત વંશતિલકે શ્રી વ્યાગ્રમુલે નૃપે શક નૃપાણામ્ ।

વંશગતસંયુક્તે વર્ષયતૈઃ મંચમિરતીતૈઃ ॥ ૭ ॥

શ્વેત સ્ફુટ સિદ્ધાન્તઃ સજ્જન ગણિત ગાલવિત્પ્રીત્ય ।

ત્રિશદ્ધર્મેન કૃતો જિજ્ઞસુત શ્વેત ગુપ્તેન ॥ ૮ ॥

(૨૮) ૧૧૯૯ તાત્કાલિકાદિ દર્શિતોદિત વૈષ્ણવ કચ્છેઽલ સૌભાગ્ય વોદક મૌર્ધ્ય પુર્ણાદિ ૧૧૭૫ે ।
મુ. ગ્રં. પુ. ૧. ભા. ૧. પૃ. ૧૦૯ અને વિરોધ માટે જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૨. પૃ. ૨૧૧, ટિપ્પણ ૨૩.

(૨૯) મુબાઇ ગેઝીટિયર પુ. ૧. ભાગ-૧ પૃ. ૪૫૮.

(૨૯મ) શાકેષ્વરદશતેષુ સપ્તમુ દિક્ષાં પશોત્તરેષૂતરાં

પાતીન્દ્રાધુષનામ્નિ કૃષ્ણ નૃપજે ધોરજ્ઞમે દક્ષિણામ્ ।

પૂર્વો શ્રીમદ્વન્તિમૃત્યુતિ નૃપે વત્સાધિરાજેડવરાં

સૌર્ગ(સ)નામધિમન્દલે(લ) જયયુતે લીરે નરાદેડવતિ ॥

આ શ્લોક જેન દરિયસ પુરાણના કર્તા જિનસેન આવ્યાવંતો કરેલો છે; રા. સં. ૭૦૫, ભારત વર્ષના ઇતિહાસમાં આ પ્રચારિત ઐતિહાસિક સાધન સાદ અલગ્ય ૩ કારણ કે એ કાલે ભારત વર્ષમાં કયા રાજા કયાં રાજ્ય કરતા હતા તે હકીકત મળે છે.

સ્થિર કરી, ત્યારથી પ્રતિહાર વંશનું પાટનગર કનોજ કહેવાયું. મંડોરમાં ગુર્જર પ્રતિહાર (ગુર્જર હરિશ્ચંદ) વંશની શાખા રાજ્ય કરતી હતી. ધટયાલના લેખથી જ્ઞાત થાય છે; વિ. સં. ૯૧૮.૪૦ મુનિ જિનવિજયજી જાળાલિપુર-વર્તમાન જાગોર, લિન્નમાત્ર લાંગા એ સ્થાન અલાઉદ્દીનના જમાના સુધી મરહૂમિનું (મારવાડનું) રાજનગર હતું.^{૩૧} જાળાલિપુરમાં પરમાર અને સોનમરા ચૌહાણોનું પણ રાજ્ય હતું^{૩૨} જાળાલિપુરમાં કયો પ્રતિહાર રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો એ વિશે પ્રમાણભૂત હકીકત મળતી નથી.

પ્રતિહાર વત્સરાજ ધણો પરાક્રમી, સાહસિક અને રણરસિક રાજા હતો. એણે બંગદેશ (ગાડહેશ) છતી પોતાની કીર્તિ વધારી એના રાજ્યની ઝાયા નીચે ગુર્જર દેશનું ગૌરવ વિશેષ વધ્યું એમ પ્રાકૃત 'કુવલય માલા' નામના ગ્રંથથી ખમર પડે છે આ ગ્રંથ જાળાલિપુરના જૈન વિદ્વાન ઉચોતન સુરિ ઉર્ફે દક્ષિણ ચિન્હે શક સંવત ૭૦ વિ સં. ૮૩૬ માં રચ્યો છે અમર ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરી પ્રજાની ભાષા વિશે ઉલ્લેખ મળે છે^{૩૩} એ પછી વત્સરાજના પ્રપૌત્ર ભોજદેવ-આદિવરાહના સમયમાં દોલતપુર જાનપત્ર વિ. સં. ૯૦૦, ઇ. સ. ૮૪૨માં ગુર્જરના ભૂમિ, અને કલિંજરના શિવાલેખમાં ગુર્જરના મંડગનું નામ મળે છે.^{૩૪} આદિ વરાહ ભોજદેવનો અધિકાર સૌરાષ્ટ્ર કાઠિયાવાડ ઉપર હતો એમ એના પુત્ર મહેન્દ્રપાલના હિના ગામમાંથી વલ્લી સંવત ૫૭૪-વિ. સં. ૯૫૦ ના ખેદાન પત્ર મળ્યા છે એથી જ્ઞાત થાય છે.^{૩૫} કાઠિયાવાડના દક્ષિણ ભાગમાં પ્રતિહાર મહેન્દ્રનો

(૩૦) જુઓ રજપૂતાનાકા પ્રાચીન ઇતિહાસ શા ખ. ચૌરીશકર હી એકાદિત ભાગ ૧ પૃ. ૧૪૭. તેમજ પહેલી ચૌરીએન્ટલ કોફરન્સ પૂના પુન રજુ આર. સી મજમુદારનો લેખ Daily History of the Gurjars.

(૩૧) વરસન્ત સ્મારક ગ્રંથ 'કુવલયમાલા' પૃ. ૨૭૬.

(૩૨) વિશ્વેશ્વર રેકૃત 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૦૨.

(૩૨અ) તદ્દા ય વહ્ન્યા ઈલા તથ નીરિ પ્રવગજ સદ્ધિ સવળ્લા ।

સ્મો ગુજ્ઞા દેસો જેહિ કઓ દેન હર પેહિ ॥

‘તેમને તપ વીર્ય વચન અને લખિ સપન્ન એવા અનેક શિષ્યો થયા જેમને દેવ મદિરો બનાવરાવી ગુર્જર દેશને જય બનાવ્યો ! (વસન્ત સ્મારક ગ્રંથ પૃ. ૨૬૮)

ભાષા ‘ધયલોલિય પુદ્ગલ ધમ્મવરે સધિ વિગ્ગ હે નિરજે’

ન હરે ભલ્લક ભણિ રે અહ પેચ્છા ગુજ્ઞરે અવરે’

પછી ગુર્જર લોક ભોયા, એ લોક થી અને માખણથી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધર્મ પ્રાયણ, સધિ વિગ્રહમાં નિપુણ અને ‘ન હરે ભલ્લક’ એમ ભાવનાર હોય છે, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ મો. મનકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ ભાગ ૩ ને પૃ ૧૦૦.

(૩૩) ગુર્જેત્ત્રામૃમૌદેજ્ઞવાનક વિપયલ્લમ્(સ્વ)દ્ સિદ્ધાપ્રામાપ્રદારે...। એ. ઇ. પુ. ૫ પૃ. ૨૧૧ કે વાનક વિપય (જહી) નેધપુર રાજ્યના ઉત્તર પૂર્વ ભાગમાં આવેલું છે. અત્યારે ડીડવાન પરમણું કહેવાય છે. કલિંજર લેખ રીમટ્ ગુર્જ જ્ઞાનજલન્તઃ પાતિ મંગરાન કવિનિર્મનઃ...। એજન પુ ૫. પૃ ૨૧૦ દિપ્પણ ૩.

(૩૩અ) એ ઇ. પુ ૬ પૃ. ૪-૬

(પરમભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી મહેન્દ્રાધિપતેવ મહેન્દ્રપાલ) સામંત ધી ધક (સોલંકી બલવર્મા) શાસન કરતો હતો. ૩૪ મંડારના પ્રતિહાર (પડિહાર) કમ્બુકના ધટિયાલ (ધટયાલ) શિલા લેખમાં એ રાજાની સત્તા મર, માડ, વલ્લ તમણી, અન્ન, ગુર્જરા ઉપર હતી; વિ. સં. ૯૧૮.^{૩૫} ભર્ય જલ્લાના હાંસોટ મહાલમાંથી વિ. સં. ૯૧૩-૪. સ. ૭૫૬ નું ચૌહાણ ભટ્ટવર્ધ (ભટ્ટવર્ધ) ખીખનું દાનપત્ર મળ્યું છે.^{૩૬} તેમાં ચૌહાણ ભટ્ટવર્ધ (ખીખે) નાગવ લોકનો સામંત હતો, એમ લખાયું છે. નાગવલોક તે પ્રતિહાર વંશનો આદિ રાજા નાગભટ્ટ હતો એમ ઇતિહાસકારોનું માનવું છે. પ્રતિહાર રાજેન્દ્ર મહેન્દ્રના પુત્ર મહીપાલનો અધિકાર ઉત્તર ગુજરાતમાં હતો એમ ચાંપવંશના (ચાપો-લકટ) પુરણીવરાહના રાક સંવત ૮૩૬ના હડાલા દાનપત્રથી માહિતી મળે છે.^{૩૭} દક્ષિણાપથના રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન લાટમાં હતું. લાટદેશના રાઠોડ (રાષ્ટ્રકૂટ) અને પ્રતિહાર સાખા પાડેશી થતા હતા. ગુર્જરદેશની અને લાટ દેશની સીમા અડકતી હતી. પ્રતિહાર વંશનો અબ્દુલ્લ પ્રાચીન ગુર્જર ભૂમિમાં થયો; અને પાછળથી પોતાના પરાક્રમે ઉત્તરાપથના કાન્થકુબ્જ-કનોજમાં પ્રભાવશાળી બન્યો, આ વંશ ઇતિહાસને પાને કનોજના પ્રતિહાર નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રતિહાર વંશની કીર્તિ રાષ્ટ્રકૂટ ત્રીજા ઇન્દ્રે મહીપાલદેવને હરાવી ખંડિત કરી. ઉત્તર ગુજરાત રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના અધિકાર તળે ગયું.

ગુર્જરના ભૂમિમાં પ્રતિહાર વત્સરાજ પ્રબળ પરાક્રમે રાજ્ય કરતો હતો. એ સમયે આણ્ણમાં પરમાર અને અણહિલવાડ પાટણમાં ચાવડાનું રાજ્ય શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. પરમાર વંશની એક શાખા મર-મંડળમાં (મારવાડમાં) અને ખીજી માલવામાં રાજ્ય કરતી હતી. વનરાજ ચાવડાએ અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના વિક્રમ સંવત્સર ૮૦૨ માં કરી. એણે ધણી વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ કહેવાય છે, વિ. સં. ૮૦૨ થી ૮૬૨. જૈનગ્રંથોમાં ચાવડા વંશની જે હકીકત મળે છે તે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ કમખર્ચ નથી. ચાવડાવંશનો છેલ્લો રાજા સામંતસિંહ પાટણની ગાદીનો સત્તાધીશ હતો. એની બહેન કલ્યાણી કટકના મહારાજાધિરાજ રાજા જોડે પરણી હતી. એનો પુત્ર મૂળરાજદેવ ચૌલુક્ય સોલંકીવંશનો પ્રસ્થાપક, એણે (મૂળરાજે) પોતાના મામા સામંતસિંહ (ભૂચડ)ને મારી પાટણની ગાદી લઈ લીધી; વિ. સં. ૧૦૧૭. (ઇ. સ. ૯૬૦). વનરાજના પરાક્રમની કૂલવાડી સગી પાટણ ભૂમિમાં સોલંકીરાજે પોતાની ગાદી નિશ્ચિત કરી. એ પછી પાડેશી રાજ્યો ઉપર વિજય મેળવવા પોતાનું ચિત્ત વાળ્યું. વિ. સં. ૧૦૪૩ ના દાનપત્રમાં સોલંકી રાજાનું બિરુદ મહારાજાધિરાજ મૂલરાજ(દિવ) શ્રી મહારાજાધિરાજ રાજાનો પુત્ર એમ ઉલ્લેખ છે.^{૩૮} પ્રથમ એણે સારસ્વત મંડળ ૪૮૪સર

(૩૪) નાગરી. પ્ર. મ ભાગ ૧. પૃ. ૨૧૨-૧૫.

(૩૫) ઐતિહાસિક રાજપૂતાનાકા પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રથમ ખંડ પૃ. ૧૫૧.

(૩૬) એ. ઇ. પુ. ૧૨ પૃ. ૨૦૨-૦૩ .

(૩૭) ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી પુ. ૧૨, પૃ. ૧૯૩-૯૪.

(૩૮) ઇ. એ. પુ. ૬, પૃષ્ઠ ૧૯૧.

(૩૯) ઉત્તર ગુજરાત,

સ્થિર કરી, ત્યારથી પ્રતિહાર વંશનું પાટનગર કનોજ કહેવાયું. મહેરમા ગુર્જર પ્રતિહાર (ગુર્જર હરિશ્ચંદ) વંશની શાખા રાજ્ય કરતી હતી. ઘટ્યાલના લેખથી દર્શિત થાય છે; વિ. સં. ૬૧૮.૩૦ મુનિ જિનવિજયજી જાળાલિપુર-વર્તમાન મહેર, લિન્નમાત્ર ભાંગા એ સ્થાન અલાહીદીનના જમાના સુધી મરૂભૂમિનું (મારવાડનું) ૧ રાજનગર હતું.^{૩૧} જાળાલિપુરમાં પરમાર અને સોનગરા ચૌહાણોનું પણ રાજ્ય હતું,^{૩૨} જાળાલિપુરમાં કયો પ્રતિહાર રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો એ વિશે પ્રમાણભૂત હકીકત મળતી નથી.

પ્રતિહાર વત્સરાજ ધણે પરાક્રમી, સાહસિક અને રણરમિક રાજા હતો. એણે બંગદેશ (ગોડેશ) જીતી પોતાની કીર્તિ વધારી. એના રાજ્યની ઝાયા નીચે ગુર્જર દેશનું ગૌરવ વિશેષ વધ્યું એમ પ્રાકૃત 'કુવલ્લખ માલા' નામના ગ્રંથથી ખમર પડે છે આ ગ્રંથ જાળાલિપુરના જૈન વિદ્વાન ઉદ્યોતન સુરિ ઉર્ફે દક્ષિણ ચિન્હે રાક સંવત ૭૦૦ વિ. સં. ૮૩૬ માં રચ્યો છે. અમાં ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરી પ્રજાની ભાષા વિશે ઉલ્લેખ મળે છે ૩૨૪ એ પછી વત્સરાજના પ્રપૌત્ર ભોજદેવ-આદિવરાહના સમયમાં કાલતપુર દાનપત્ર વિ. સં. ૬૦૦, ઇ. સ. ૮૪૨મા ગુર્જરના ભૂમિ; અને કલિંજરના શિક્ષાલેખમાં ગુર્જરના મંડળનું નામ મળે છે.^{૩૩} આદિ વરાહ ભોજદેવનો અધિકાર સૌરાષ્ટ્ર-કાઠિયાવાડ ઉપર હતો એમ એના પુત્ર મહેન્દ્રપાસના ઉના ગામમાંથી વલ્લભી સંવત ૫૭૪-વિ. સં. ૬૫૦ ના ખેદાન પત્ર મળ્યાં છે એથી દર્શિત થાય છે,^{૩૪} કાઠિયાવાડના દક્ષિણ ભાગમાં પ્રતિહાર મહેન્દ્રનો

(૩૦) જુઓ રજપૂતાનાકા પ્રાચીન ઇતિહાસ રા. જ. મીરીસંકર હી. ઓગ્રાફત. ભાગ ૧ પૃ. ૧૪૭. તેમજ પહેલી ઓરીએન્ટલ કોફરન્સ પૂના. પુન રજુ આર. સી. મજમુદારનો લેખ Early History of the Gujjaras.

(૩૧) વસન્ત સ્મારક ગ્રંથ 'કુવલ્લખમાલા' પૃ. ૨૭૬.

(૩૨) વિશ્વેશ્વર રેફરેટ 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૦૨.

(૩૨૪) તત્સ ચઢ્ઢયા છીસા તવ લીરિ પ્રવગળ લલ્લિ સેવળા ।

રમ્મો ગુજર દેસો જેઈ કલો દેવ હર એહિ ॥

'તેમને તપ લીર્ય વચન અને લખિ સંપન્ન એવા અનેક શિષ્યો થયા એમને દેવ મદિરો બનાવરાવી ગુર્જર દેશને રચ્ય બનાવ્યો ! (વસન્ત સ્મારક ગ્રંથ પૃ. ૨૬૮)

ભાષા 'ધયલોલિય પુક્રમ ધમ્મવરે સધિ વિગ્ગ હે નિરૂણે'

ન હરે ભલ્લહ ભણિ રે અહ પેચ્છધ ગુજ્જરે અવરે'

પછી ગુર્જર લોક જોયા, એ લોક ધી અને માખણથી પુષ્ટ શરીરવાળા, ધર્મ પ્રસાદ, સધિ વિગ્રહમાં નિપુણ અને 'ન હરે ભલ્લહ' એમ જોલનાર હોય છે, 'ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ મો. મધ્યકાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ ભાગ ૩ જો પૃ. ૧૦૩.

(૩૩) ગુર્જરવામૂર્તિદેહવાનક વિવયલ્પ્પર(સ્વ)દ્ધ સિનામામાપહારે...। એ. ઇ. પુ. ૫ પૃ. ૨૧૧ ૩૬ વાનક વિષય (જીહી) નેધપુર રાજ્યના ઉત્તર પૂર્વ ભાગમાં આવેલું છે. અત્યારે ઝીડવાન પરગણું કહેવાય છે. કલિંજર લેખ. ચીમદ્ ગુર્જાત્રામજ્જલ્લન્તઃ પાતિ મંચલાન કવિનિર્ગતઃ...। એજન પુ. ૫. પૃ. ૨૧૦ ટિપ્પણ ૩.

(૩૩૪) એ. ઇ. પુ. ૬ પૃ. ૪-૬

સોલંકી જયસિંહના પિતામહ બીમદેવ (પ્રથમ)નો મંત્રી પોરવાડ મહાજન વિમલશાહ હતો. વિમલ આણુનો દંડપતિ હતો. એણે આણુના શિખર ઉપર આદિનાથનું રમ્ય મંદિર બંધાવ્યું છે. આ આદિનાથના મંદિરમાંની એક પ્રશસ્તિમાં બીમદેવનું બિરુદ ગુર્જરેશ્વર આપ્યું છે. જિનદત્તસૂરિકૃત “ ગણધર સ્તોત્ર ” નામના પ્રાકૃત ગાથાના ત્રંચમાં ગુજ્જરતાપ-ગુર્જરગ્રા (સં.) ૧૧૭૬; સોમનાથ પ્રશસ્તિમાં સોલંકી કુમારપાલને ગુર્જર મંડળનો સમ્રાટ વલભી સં. ૮૫૦; ૪૫ (વિ. સં. ૧૨૨૫) સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાલ પ્રતિષ્ઠાધર્મા ગુર્જરદેશ; વિ. સં. ૧૨૪૧; ૪૬ હેમચંદ્રસૂરિ ગુર્જર વિષય અને અણહિલવાડને ગુર્જરેન્દ્રપુર, ગિરનાર પ્રશસ્તિમાં ગુર્જર મંડળ; વિ. સં. ૧૨૮૮, ૪૭ આ પ્રમાણે ગુર્જર દેશનાં નામ લેખો અને સાહિત્યમાં મળે છે. વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીમાં ગુર્જર દેશ- (મંડળના) ના પ્રમુખ નગરે અણહિલવાડ પાટણ, સ્તંભતીર્થ, (ખંભાત), દર્ભાવતી (ડભોઇ), ધવલ્લક (ધોલકા) અને ભુગુપુર (બરૂચ) કહેવાતાં. જૈન સાહિત્યમાં રવતગિરીરાસુ વિ. સં. ૧૨૮૭, ૪૮ જિનપ્રભ સૂરિકૃત ‘તીર્થકલ્પ’ માં વિ. સં. ૧૩૫૬, ૪૬ અને ઉદયપુરના રવલ તેજસિંહના પુત્ર સમરસિંહની આણુ પ્રશસ્તિમાં સં. ૧૩૪૨, ૫૦ ગુજરાત દેશનાં નામ ગુજ્જર દેશ ‘ ગુરજરધર, (ગુર્જરધરા) અને ગુર્જરમહી એવાં ઉલ્લેખ મળે છે. વિક્રમની ચૌદમી સદીના ઉત્તરાર્ધ કાળમાં ‘ ગુજરાત ’ નામનું દર્શન જૈન સૂરિઅમ્બદેવના સમરારાસોમાં-વિ. સં. ૧૩૭૦ વ્યવસ્થિત રીતે થાય છે: ટિપ્પણે સમરઉ એ સમરઉ એ સમરૂ આવીઉ ‘ ગુજરાત. ’ ૧૧ વાઘેલા રાજ્યોના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ‘ ગુજરાત ’ નામ પ્રચારમાં આવી ગયું હાજે છે, અમદાવાદના સુલતાનનો અધિકાર ખુદ ગુજરાતમાં હતો. આ ગુજરાતની સલ્તનતના સુલતાનોનું બિરુદ સુચવણું નામ-ગુર્જરના સુરનાથા-રાણપુરના જૈન મંદિરમાં રાણા શ્રી કુંભકર્ણુના સમયના શિલાલેખમાં મળે છે; વિ. સં. ૧૪૯૬, ૧૨ અમદાવાદના કવિ હુલ્લી શીરાડી ગુજરાત પુરાસનની હરીશાષ કરે છે, એમ પોતાના કાવ્યમાં સૂચન કરે છે:

નિશા પૂરમ અસ હસદ જોરવદ

કે ગુજરાત રરકે પુરાસો શવદ ॥ ૧૭ ॥ ૧૪

અમદાવાદની સલ્તનતના અમીર, ઉમરાવ અને સૈન્ય વગેરે વારં વારં મુમક્ષમાન પ્રતિ-

- (૪૫) ભા. પ્રા. સં. ઇ. ભૂતારામના ભૂતનાથ મંદિરનો લેખ પૃ. ૧૮૧.
- (૪૬) કુમારપાલ પ્રતિષ્ઠાધ શ્રી જૈન આત્માનંદ સલા પૃ. ૩.
- (૪૭) પ્રાચીન લેખમાલા લેખ નં. ૧૬૨ પૃ. ૧૮૫
- (૪૮) પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહ પૃ. ૧. ૨. (ગાયકવાડ ઓ. સી. નં. ૧૩)
- (૪૯) બિખ્લિઓરીક ઇન્ડીકા નં. ૧૪૫૯ પૃ. ૯૫. ૯૬
- (૫૦) ઇ. એ. પુ. ૧૬ પૃ. ૩૫૦
- (૫૧) પ્રા. ગુ. કાવ્ય પૃ. ૩૭ ગા. ઓ. સી. નં. ૧૩
- (૫૨) પ્રાચીન લેખમાળા નં. ૭૪ પૃ. ૨૯
- (૫૩) પુરાતત્વ પુ. ૪ પ. ૨૬ નં ૧૦

કયું. એ કાળે સોલંકી મૂળરાજના સમકાલીન રાજેન્દ્રે આણુમાં પરમાર ધરણીવરાહ અને માલવામાં શ્રીહર્ષ-સીયક બીજે રાજ્ય કરતા હતા. પરમાર મુજદેવ (શ્રીહર્ષ અથવા સીયકનો પુત્ર) પણ આણુકોનો સમકાલીન રાજા થતો હતો, કનો ના પ્રતિહારોની નબળી રાજ્યસત્તાથી પરમાર રાજાઓનું જોર વધુ હતું. પ્રતિહાર મહીપાલને હરાવી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાની સત્તા ઉત્તર ગુજરાત મુખી પહોંચી હતી. પરમાર રાજાઓએ વિ. સં. ૧૦૦૫ પહેલાં ઉત્તર ગુજરાતનું સ્વામિત્વ રોકોડે (રાષ્ટ્રકૂટો) ને હરાવી લઈ લીધું એમ હરસોલ્લાના શાસનપત્રથી માહિતી મળે છે. ૩૬ સોલંકી મૂળરાજ પરમાર કૃષ્ણરાજ (કાન્હડેવ) ના પુત્ર ધરણીવરાહ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો, આણુનો પરમાર ધરણી વરાહ હસ્તિકૂંડી (હથૂડી જોધપુર રાજ્યના ગોડવાડ જિલ્લામાં છે) ના રોકોડે (રાષ્ટ્રકૂટ) રાજા ધવલને શરણે ગયો. રોકોડે ગુર્જર દેશના-ગુર્જરેશ્વર મૂળરાજની પ્રગતિ વિનષ્ટ કરી એમ રોકોડે ધવલના હસ્તિકૂંડી લેખથી દર્શિત થાય છે; વિ. સં. ૧૦૫૩ (ઇ. મ. ૯૯૭). ૪૦ આખરે પરમાર રાજા હાર્યો; અને ઉત્તર ગુજરાતનો સ્વામી સોલંકીરાજ મૂળરાજ થયો. વિ સં. ૧૦૫૧ ના દાવ પત્રમાં પાટણના સત્તાધીશ મૂળરાજનું ખિરદ આ પ્રમાણે છે, ' પરમ લદ્દારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર મહારાજ । ગુર્જર દેશની (ગુજરાતની) કીર્તિ અને પ્રભુત્વ સોલંકી મૂળરાજદેવે વધાધું, મહી નદીનો દક્ષિણ પ્રદેશ-લાટ-દક્ષિણના ચોલુક્ય અને પરમારોની સત્તા તળે હતા. ઇ. સ. ૧૦૮૬ મુખી પરમાર ત્રિભુવન નારાયણ બોજદેવનો અધિકાર લાટ દેશમાં હતો. ૪૧

ચોલુક્ય-સોલંકી વંશના પ્રથાપક મૂળરાજના સમયથી ગુર્જર દેશ (ગુર્જરા) - વર્તમાન ગુજરાતનું નામ કેમ પ્રસિદ્ધ પામતું ગયું તે જોઈએ. એ પૂર્વે આ દેશ ગુર્જર દેશ કહેવાતો હતો કે કેમ તે પછી જોઈશું. ઉપર આપણે જોયું કે રોકોડે ધવલના હસ્તિકૂંડી લેખમાં સોલંકી મૂળરાજનું ખિરદ ગુર્જરેશ્વર-ગુર્જર દેશનો સત્તાધીશ હતો એમ ખબર પડે છે; વિ. સં. ૧૦૫૩. (ઇ. સ. ૯૯૫). કાશ્મીરના પંડિત કવિ ખિલ્લણના કાવ્યમાં ' ગુર્જરાણાં ' (ગુર્જર દેશના લોક) શબ્દનો ઉલ્લેખ છે; વિ. સં. ૧૧૫૪. ૪૨ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયનો દાહોદમાંથી વિ. સં. ૧૧૯૬ (ઇ. સ. ૧૧૩૮-૩૯) નો શિલાલેખ ૪૩ મળ્યો છે. આ લેખમાં ગુર્જર મંડળના જયસિંહે સૌરાષ્ટ્ર (સોરઠ) ના રાજા નવલજીને કેદ કર્યો એમ હકીકત આપી છે. કલિંજરમાંના એક પંડિત લેખમાં ' ગુર્જરેશ ' એ શબ્દ જયસિંહ (સોલંકી સિદ્ધરાજ) વાસ્તે વપરાયો હોય એમ જણાય છે. ૪૪ ચોલુક્ય

(૩૯) પુરાતત્વ પુસ્તક ૨ જી. પૃ. ૪૭.

(૪૦) શ્રી...માળેપ્રગળ્હે હરિજ કવ મિદા ગુર્જરેશ વિનષ્ટે । એ. ઇ. પુ. ૧૦ પ. ૧૨-૨૧,

(૪૧) પહેલી ઓરીએન્ટલ કોનફરન્સ પૂના પુ. ૧ તિલકવાડા પ્યેટ અને રેકૃટ ' ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ' પ્રથમ ભાગ પૃ. ૧૧૨ ૧૧૩

(૪૨) ચંપા માળે પરિચયવશાદ્વર્જિત ગુર્જરાણાં

ય: સંતાપશિયિલમકરોત્સોમનાયં વિલોક્ય ॥ ૧૮-૧૯:

(૪૩) શ્રી જયસિંહ દેવોસ્તિ મ્પો ગુર્જરમંદલે । ઇ. એ. પુ. ૧૦ પ. ૧૫૬.

(૪૪) જંગલ એ. સોલ. વર્ષ ૧૮૪૮ પૃ. ૩૧૮.

સોલંકી જયસિંહના પિતામહ બીમદેવ (પ્રથમ)નેા મંત્રી પોરવાડ મહાજન વિમલશાહ હતો. વિમલ આણુનો દંડપતિ હતો. એણે આણુના શિખર ઉપર આદિનાથનું રમ્ય મંદિર બંધાવ્યું છે. આ આદિનાથના મંદિરમાંની એક પ્રશસ્તિમાં બીમદેવનું બિરુદ ગુજરેશ્વર આપ્યું છે. જિનદત્તસૂરિદ્વિત “ ગણુધર સાર્થે શતક ” નામના પ્રાકૃત ગાથાના અંથમાં ગુજ્જરતાપ-ગુર્જરના (સં) ૧૧૭૬; સોમનાથ પ્રશસ્તિમાં સોલંકી કુમારપાલને ગુજરે મંડળનો સમ્રાટ વલભી સં. ૮૫૦; ૪૫ (વિ. સં. ૧૨૨૫) સોમપ્રભાચાર્યકૃત કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞાધર્માં ગુજરેદેશ; વિ. સં. ૧૨૪૧૪૬ હેમચંદ્રસૂરિ ગુજરે વિષય અને અણુહિલવાડને ગુજરેન્દ્રપુર, ગિરનાર પ્રશસ્તિમાં ગુજરે મંડળ; વિ. સં. ૧૨૮૮, ૪૭ આ પ્રમાણે ગુજરે દેશનાં નામ લેખો અને સાહિત્યમાં મળે છે. વિક્રમતી તેરમી શતાબ્દીમાં ગુજરે દેશ- (મંડળના) ના પ્રમુખ નગરે અણુહિલવાડ પાટણ, સ્તંભતીર્થ, (ખંભાત), દર્ભાવતી (ડભોઇ), ધવલક (ધોલકા) અને ભુગુપુર (ભરૂચ) કહેવાતાં, જૈન સાહિત્યમાં રેવતગિરીરાસુ વિ. સં. ૧૨૮૭, ૪૮ જિનપ્રભ સૂરિદ્વિત ‘તીર્થકલ્પ’ માં વિ. સં. ૧૩૫૬, ૪૯ અને ઉદયપુરના રવલ તેજસિંહના પુત્ર સમરસિંહની આણુ પ્રશસ્તિમાં સં. ૧૩૪૨, ૫૦ ગુજરાત દેશનાં નામ ગુજ્જર દેશ ‘ ગુરજરધર, (ગુજરધરા) અને ગુજરમહી એવાં ઉલ્લેખ મળે છે. વિક્રમતી ત્રીદશી સદીના ઉત્તરાર્ધ કાળમાં ‘ગુજરાત’ નામનું દર્શન જૈન સૂરિઅમ્બદેવના સમરારાસોમાં-વિ. સં. ૧૩૭૦ બ્વરિચિત રીતે થાય છે: ટિપ્પણે સમરઉ એ સમરઉ એ સમર આવીઉ ‘ ગુજરાત. ’ ૫૧ વાઘેલા રાજ્યઓના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ‘ ગુજરાત ’ નામ પ્રચારમાં આવી ગયું લાગે છે, અમદાવાદના સુલતાનનેા અધિકાર ખુદ ગુજરાતમાં હતો. આ ગુજરાતની સલ્તનતના સુલતાનેાનું બિરુદ સુચવણું નામ-ગુજરના સુરનાણા-રાણુપુરના જૈન મંદિરમાં રાણા શ્રી કુંભકર્ણુના સમયના શિક્ષાલેખમાં મળે છે; વિ. સં. ૧૪૯૬, ૫૨ અમદાવાદના કવિ હુલ્વી શીરાઝી ગુજરાત ખુરાસનની હરીકાષ કરે છે, એમ ચોતાના કાવ્યમાં સૂચન કરે છે:

નિશા પૂરમ અસ હસદ જોરવહ

કે ગુજરાત રસકે ખુરાસોં શવદ ॥ ૧૭ ॥ ૫૭

અમદાવાદની સલ્તનતના અમીર, ઉમરાવ અને જૈન્ય વગેરે વાસ્તે ખુસલમાન ખતિ-

- (૪૫) ભા. પ્રા. સં. ઇ. ભૂતામકના ભૂતનાથ મદિરનેા લેખ પૃ. ૧૮૧.
- (૪૬) કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞાધ શ્રી જૈન આત્માનંદ સલા પૃ. ૩.
- (૪૭) પ્રાચીન લેખમાલા લેખ નં. ૧૬૨ પૃ. ૧૮૫
- (૪૮) પ્રાચીન ગુજરે કાવ્ય સંગ્રહ પૃ. ૧. ૨. (ગાયકવાડ ઓ. સી. નં. ૧૩)
- (૪૯) બિખિસઓધીક ઇન્ડીકા નં. ૧૪૫૯ પૃ. ૯૫. ૯૬
- (૫૦) ઇ. એ. પુ. ૧૬ પૃ. ૩૫૦
- (૫૧) પ્રા. ગુ. કાવ્ય પૃ. ૩૭ ગા. ઓ. સી. નં. ૧૩
- (૫૨) પ્રાચીન લેખમાલા નં. ૭૪ પૃ. ૨૯
- (૫૩) ખુરાસન પુ. ૪ પ. ૨૬ નં. ૧૭

હાસકારોએ પોતાના ગ્રંથમાં દેશનાયક ' ગુજરાતી ' શબ્દ લગાડેલો મળે છે ૫૪ કાન્હડે પ્રબન્ધમાં ' ગુજરાત દેશ ' નો ઉલ્લેખ છે, વિ. સં. ૧૫૧૨,^{૫૫} અતઃ દસ્તાવેજમાં ' ગુર્જર-ધરિયા ' લખાતું.^{૫૬} અંગ્રેજ એલવી સર થોમસરો અમદાવાદથી કાગળ લખતાં ' ગુજરાત ' (Gujaratt) ; ઇ. સ. ૧૬૧૮^{૫૭} અને ૩૫-વર્ષના પત્રકમાં ' ગુસરાત ' (Gussarat); ઇ. મ. ૧૬૩૬,^{૫૮} નામ લખે છે. પરદેશીઓ ગુજરાત દેશના નામનો શબ્દપ્રયોગ પોતાની ભાષામાં કેમ કરતા હતા તે આ નમુના રૂપે છે. મોગલાધના જમાનામાં રાજ્ય વહીવટ અને સુવ્યવસ્થા માટે આખા દેશને (મુલકને વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો હતો અને તે વિભાગને સરકાર કહેતા, પણ વહેવારમાં ગુજરાત દેશનું નામ પ્રચારમાં હતું. એ કાળના સાહિત્ય અને લેખોમાં ગુજરાત દેશનું નામ મળે છે. અથા અનેક દાખલા ' ગુજરાત ' દેશનું નામ કેમ કેમ મદ વપરાતું આવ્યું તે આપી શકાય તેમ છે. હવે વર્તમાન ગુજરાત દેશનું નામ કયારે પ્રચારમાં આવ્યું તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ.

ગુર્જરા-ગુજરાત દેશનો અર્થ ' ગુર્જરાથી રક્ષિત દેશ ' એવો થાય છે. આર્યાવર્તમાં ગુર્જર લોક કયારે આવ્યા એ વાદગ્રસ્ત વિષય છે, ઇતિહાસ પંડિતોના વાદગ્રસ્ત વિષયથી દૂર રહેતાં, દેશના નામના વિષયમાં જે હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે જોઈએ. શક-ક્ષત્રપ અથવા ગુપ્ત રાજ્ય કાળના સમયમાં ગુર્જર દેશનું નામ નથી મળતું, નથી મળતું એ નામ શદ્દામનના ગિરનાર લેખમાં, કે નથી સમુદ્ર ગુપ્તની અસ્લાખાદ પ્રશસ્તિમાં નથી. ગુપ્ત રાજ્ય કાળના કોષપણ્ય લેખમાં, ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંત કાળે કાઠિયાવાડના વંશ-વલ્લભીમાં મૈત્રક ભટ્ટારકે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું; ઇ. સ. ૪૭૦. આ ક્ષેત્રની સરઆતમાં આપણે જોઈએ કે વલ્લભીપુરના રાજાઓના લેખોમાં તેઓ ગુર્જર જાતિના હતા તે અથવા તો ગુર્જર દેશનું નામ કોષ પણ્ય ઉલ્લેખમાં મળતું નથી. સમ્રાટ સ્કન્દ ગુપ્તના મૃત્યુ પછી ઉત્તરાપચનું ચક્રવર્તી શાસન ખૂટ્યું. નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્ય પોત પોતાના રાજ્યોનો વિસ્તાર સાચવી બેઠાં, લાગ મળતાં એક બીજા ઉપર આક્રમણ કરતાં. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના જૂપાલ સ્કન્દ ગુપ્તના મરણ પછી અર્ધો સૈંદા વીત્યાખાદ પુરાણ અને ઇતિહાસમાં સર્વોપરી ખ્યાતિ ધરાવતા કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં સ્થાપવીશ્વર-ચાણેશ્વરમાં વેસ્વશવંશની સ્થાપના થઈ. એ વંશનો પાંચમો પુરુષ પ્રભાકર વર્ધન થયો. એ ધણો પ્રતાપી અને રણરસિક રાજા હતો. એણે દક્ષિણના દ્રણ, ગાંધાર, સિન્ધ, ગુર્જર, રાજાઓને નમાવ્યા હતા એમ બાણ્ય ભટ્ટના હર્ષ ચરિતથી ખબર પડે છે. શ્રી કંઈ પતિના રાજ્ય કાળના સમય પૂર્વે-ઇ. સ. ૫૮૫-૨જૂપૂતાનામાં ગુર્જરોનું પ્રશંકની રાજ્ય હતું. આ ગુર્જર રાજ્યોનો ઇતિહાસ અત્યારે જોઈએ તેવો મળતો નથી. પણ એ ગુર્જર દેશ વિશે ચીની યાત્રાલુ હ્યુનસંગ, હર્ષ ચરિત, ઐહાલે પ્રશસ્તિ અને ઇટિયાલ લેખ વગેરેમાં ઉલ્લેખ

(૫૪) એજન પૃ. ૩૭

(૫૫) કાન્હડે પ્રબન્ધ રા. ડા. પી. દેરાસરી સા પાદિત પ નં. ૪

' અલખાન જલવન્તુ બાન્દુ તાસ દીઠ ' કુરમાણ્ય

ગુજરાતી ઉપરી દલન્યુધા બીડકં દીઠ સુરતાલિ ' ॥ ૩૬ ॥

(૫૬) ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫. મધ્ય કાલનો સાહિત્ય પ્રવાહ ભાગ ૧ લેા પૃ. ૨૪

(૫૭) ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ પૃ ૮૯. ૯૦

(૫૮) જર્નલ ઓફ હિસ્ટોરીકલ સોસાયટી પુ. ૫ નં. ૧ ૩૫ ૧૬૬,

મળે છે. આ ગુર્જર ઝાંઝનાં ડાળ પાખડાંમાંથી ગુર્જર વંશના રાજ્યએ (સામંતે) ભુગુકચ્છ - ભરૂચમાં નાગલોકને હઠવી પોતાનું નહાનકડું રાજ્ય સ્થાપ્યું; ઇ. સ. ૫૮૦-૭૪૦. (ભુગુ નોંધ ૨૦૩) ભરૂચી ગુર્જર રાજ્યએ સ્વતંત્ર સત્તાધીશ નહોતા એમ તેઓનાં તાત્રપત્રોમાં જે બિરુદ આપ્યાં છે તેથી માહિતી મળે છે. વલ્લભી અને ભરૂચનું રાજ્ય બન્ને પાડોશી રાજ્યો હતાં, પણ પરસ્પર શુ” સંબંધ હતો તે બજવામાં નથી, ઇશુની સાતમી શતાબ્દીમાં ઉત્તરાપથમાં ચક્રવર્તી હર્ષવર્ધન અને દક્ષિણપથમાં ચૈલુક્ય સત્તાશ્રવ પૃથ્વી લલ્લભ પુલકેશી ખીજે ધણા પ્રસાંકી ભૂપાલે રાજ્ય કરતા હતા, વલ્લભીના મૈત્રક અને ભરૂચના ગુર્જર રાજ્યો બેમાંથી એક ચક્રવર્તીનું માંડલિક પદ સ્વીકારી રાજ્ય કરતા હતા. ઇશુની આઠમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ કાળમાં બન્ને રાજ્યો (વલ્લભી અને ભરૂચના ગુર્જર) નષ્ટ પામ્યાં એ સમયે આપણે દેશ ગુર્જરના (સં) ગુજ્જરના (પ્રા) કહેવાતો હતો કે નહિ એ વિષયમાં ઇતિહાસનું પાતું ફાડે છે. ધારવા પ્રમાણે એ દેશનું નામ પ્રચારમાં આવ્યું નહોતું. એ કાળે સૌરાષ્ટ્ર, આનત” અને લાટ દેશનાં નામ પ્રચારમાં હતાં, ઉત્તરાપથનો ચક્રવર્તી હર્ષવર્ધન ઇ. સ. ૬૪૮ માં મરણ પામ્યો. એના મરણના એક સૈકા પછી પ્રાચીન ગુર્જરના ભૂમિમાં પ્રતિહાર વંશના નખીરા નાગભટે (નાગવ લોકે) રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિક્રમ સંવત ૮૧૩ ના હાંસોટ દાન પત્રમાં ચૌહાણ ખીજે ભર્તુવદ્ નાગવ લોકનો સામંત હતો એમ ઉલ્લેખ મળે છે, નાગવ લોક તે આજ હોય તો એની સત્તા નર્મદા સુધીની હતી એમ માનવાને કારણ મળે છે. નાગભટથી ચોથો પુરુષ પ્રતિહાર વત્સરાજ થયો, એ ધણો પરાક્રમી અને રણરસિક રાજા હતો. એના રાજ્યકાળ સમયે આપોતકટ-આવડા વનરાજે અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના કરી; વિ. સં. ૮૦૨. વત્સરાજના પુત્ર ખીજા નાગભટે પ્રાચીન ગુર્જર ભૂમિની રાજધાની લિન્નમાલ અથવા જામણપુરથી ખસેડી કનોજ રાજ્યગાદી કાયમ કરી. એ કાળે આજુમાં પરમાર રાજ્યઓનું બળવાન રાજ્ય જામણ હતું. તેઓની એક શાખા મરમડળ (મારવાડ) અને ખીજી માળવામાં રાજ્ય કરતી હતી, ઉપર આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે પ્રતિહાર વંશનાં દાન પત્રોમાં ગુર્જરના ભૂમિ-ગુર્જરના મંડળ રજપુતાનાના પશ્ચિમ પ્રદેશનું નામ કહેવાતું. ગુર્જરના દેશની જૂની રાજધાની ખસેડી સુરેદ્રદેશ મહોદય-કનોજ કાયમની રાજગાદી થવાથી ગુર્જરી પ્રજા અરક્ષિત અને નિર્નાયક જેવી સ્થિતિમાં આવી પડી હતી. તેઓને અરવલ્લી પર્યંતની અનાય” પ્રજા ધાડપાડી કનડવા લાગી, અને ખીજી તરફથી સિન્ધના બખ્તર આરમો ધારવાર હુમલા લાવી તેઓના દેશની દુર્દશા કરવા લાગ્યા. આવા ત્રાસદાયક સંજોગોને લઈને ગુર્જર પ્રજાજન કેટલાક ચંદ્રાવતીમાં (આણવા પરમારોની રાજધાની) અને કેટલાક અણહિલવાડમાં આવડા વનરાજની છત્ર છાયા તળે આવીને વસ્યા. પ્રતિહાર બેજ દેવ-આદિ વરાહ, તેનો પુત્ર મહેન્દ્ર અને પૌત્ર મહીપાલનો અધિકાર ઉત્તર ગુજરાત (લાટ) અને સૌરાષ્ટ્રમાં હતો એમ તેઓના માંડલિક રાજ્યોના દાનપત્રથી માહિતી મળે છે. ગુર્જરના ભૂમિનું નામ શાસન કર્તાના અધિકારના સંસર્ગથી વધ્યું હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે.

આ બધી ઐતિહાસિક ઘટના જોનાં વિક્રમની નવમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ કાળમાં અને દશમી શતાબ્દીની શરૂઆતમાં વર્તમાન ગુર્જર દેશના નામનું ઉત્થાન કામ થયું જણાય છે. અણહિલપુર. ચંદ્રાવતી, સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત (પ્રા. આનત”) પ્રાચીન ગુર્જર ભૂમિમાં આવેલા લોકોથી ઉલરાઈ જવા લાગ્યા. વનરાજ આવડાના વંશનો

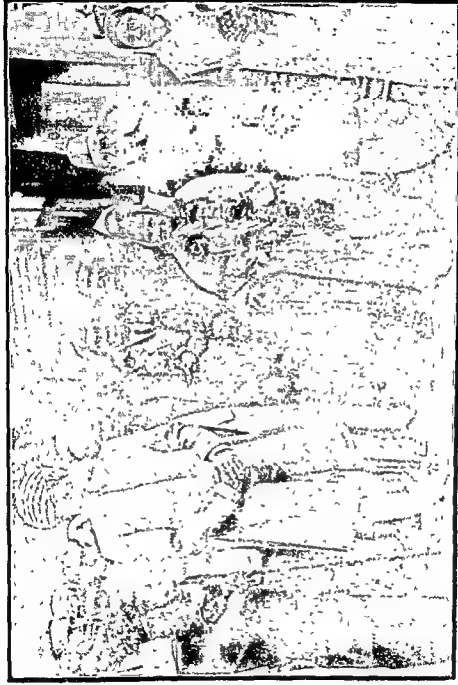
ઇતિહાસ મળતો નથી. ચૌલુક્ય-સોલંકી મૂળરાજે પોતાના મામા ભૂવક સામંતસિંહ અને મેશાળ પક્ષના રાજવીઓના સંહાર કર્યો અને ગુર્જર દેશના પાટનગર અણહિલ પાટણની ગાંધીએ આવ્યો. સોલંકી મૂળરાજ દેવ ગુર્જરેશ્વર (ગુર્જર દેશનો સત્તાધીશ) કહેવાતો હતો, એમ રાઠોડ (રાષ્ટ્રકૂટ) ધવલના હસિફુંડી લેખથી ફલિત થાય છે. પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાંથી નવા આવેલા લોકોના મૂળ નિવાસ ઉપરથી આ દેશનું 'જૂનું' નામ ભૂંસાઇ ગુર્જર લોકની ભૂમિ તરીકે આ દેશ ઓળખાવા લાગ્યો. ચાવડાઓના રાજ્ય કાળ દરમ્યાન-ગુર્જર દેશ ગુર્જર મંડળ એ નામ પ્રચારમાં હતો. પશ્ચિમ સૈકા દોઢ સૈકાનો એ રાજ્યઓના રાજ્ય કાળનો ઇતિહાસ આરખો અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની પ્રખળ સત્તારીઓને લઇને વ્યવસ્થિત મળતો નથી. ગુર્જરના-ગુર્જર દેશના પ્રતિહારોની સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાતમાં સત્તા અને ચાવડાઓના અબુદુદ સમયે ગુર્જરભૂમિમાંથી આવી વસેલા પ્રજાવર્ગના નિવાસને લઇને ગુર્જર દેશનું નામ પ્રસિદ્ધ પામ્યું હતું; અને સોલંકી રાજકર્તાઓના રાજ્ય કાળ સમયે ગુજરાત દેશનું નામ અવિચળ થયું. સોલંકી રાજેન્દ્રો ગુર્જર નરેન્દ્રને નામે સંબોધાવા લાગ્યા.

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ જૂના ગુજરાતની સીમા આ પ્રમાણે જણાવે છે. ' ઉત્તરમાં અશ્વઘાયળ, પશ્ચિમે કચ્છનું રણ, દક્ષિણે મહી નદી અને પૂર્વમાં કુંગરપુર વસવાડા. ' આ સોલંકી વંશના પ્રસ્થાપક મૂળરાજ દેવના રાજ્ય વિસ્તારનો સીમાડો હોય એમ જણાય છે. ઇશુની તેરમી સદીમાં સદીમાં કચ્છના રણથી તાપી નદી સુધીનો અથવા એ ઉપરનો કટલોક પ્રદેશ ' ગુજરાત ' દેશ નામે ઓળખાવા લાગ્યો હતો. ગુજરના-ગુજરાતના ઉપરથી દેશવાચક ' ગુજરાત ' નામ કહેવાય છે.

ગરવી ગુજરાત-ગુર્જર ભૂમિ પોતાની સુંદરતા અને સમૃદ્ધિ માટે દુનિયાના પ્રસિદ્ધ દેશોમાં જૂના જમાનાથી વિખ્યાત છે. એ દેશનું સૌંદર્ય, ફળદ્રુપતા, નદીઓ અને વનો, એનું વાતાવરણ સૌમ્ય અને ઋતુમાન એવી એવી એની પ્રાકૃતિક વિશિષ્ટાઓને લઇને ભારત વર્ષના અન્ય દેશોમાં ગુજરાત એક મોહક પ્રદેશ છે. એ દેશની પશ્ચિમે પગથારો ભીજતો અરબી સમુદ્ર (પ્રાચીન યુરેશિયન સી. પેરીપ્લસ) દુનિયાના ઉદય કાળથી છેલ્લા ઉરાડતો પડ્યો છે. પ્રાચીન ભૂગુરુ અને પ્રભાસ ગુર્જર દેશના જૂનામાં જૂના બંદરો, અહીંયાથી દુનિયાના મોટામાં મોટા બંદરો જોડે વ્યાપાર ચાલતો હતો. તેઓનાં નામ ઇતિહાસને પાને જગમગાડે છે. કવિ નાનાલાલ ગુજરાતી ભૂગોળમાં કહે છે- ' પછી ગુર્જરે મોટા વેપારીઓ થયા. સાગરની સફર કરતા ને દેશ દેશનો વેપાર ખેડતા. ગુજરાતના ખારવાઓને દિંદી મહાસાગર સરોવર હતું. પ્રાચીનકાળથી ગુજરાત વેપારે સમૃદ્ધ હતું. ' પ્રાચીનકાળથી અહિંસા પરમ ધર્મના આદ્ય સંસ્થાપક યુગાદિદેવ ઋષભનાથ, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો અનુભૂત આદર્શ આપનાર યાદવ તીર્થંકર નેમીનાથ, કમંચોગી વાસુદેવ શીકૃષ્ણચંદ્ર જેમણે કમંચોગને સક્રીય ભાગની ઉપદેશ જગતને આપ્યો, અને એવી એવી દિવ્ય વિભૂતિઓએ પોતાના પાદ સ્પર્શથી ગુજરાત દેશની ભૂમિને પવિત્ર કરી છે. ગુજરાતના સ્થળ સ્થળના પરક્રમનો ઇતિહાસ પશ્ચિમ ભરપુર છે. ચાવડા અને સોલંકીઓનું ગુજરાત આજે તો કવિ ખજરદારના શબ્દોમાં ' ન્યાં ન્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત. ' ' જય ગુજરાત. '

સેવાસદન-પશ્ચિમ આજી,

જુદુ રાઠ-વિદ્યા પાલો.

લાહી રેશન પર સંમેલનના પ્રમુખ તથા અન્ય સાક્ષરોનું
ના. ઠાકોર સાહેબે કરેલ લાવલખું સ્નાયત

અસલી પ્રેમ પત્રિકા.

લેખક : કલ્યાણરાય ના. જોષી.

વિસનગરમાં જે વરસથી કામ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે. દરમ્યાન કેટલાક ખારોટ લાઇઓ સાથે વાતચીતના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા. તેમાંના એક સાહિત્યપ્રિય ખારોટ શિક્ષક બન્ધુ રા. વિઠ્ઠલભાઈ નરસિંહભાઈ ગુંદીખાડના રહેવાવાળા વિસનગરના વતની છે. તેમની પાસેથી એક જૂનો હસ્તલિખિત લેખોનો શુટકો મને મળ્યો હતો. તેમાં (૧) નંદબત્રીસી, (૨) પદ્માવતીની કથા, (૩) સદેવંત સાવલીંગાની વાત, (૪) મોજદીનની વાર્તા, (૫) ઢોલા માડની વાર્તા, (૬) સોરઠની વાત, (૭) ચંદન મલયાગરીની વાત, (૮) ચંદકુંવરની વાર્તા, (૯) રસાલુ કુંવરની વાત, (૧૦) ખાર માસના હુડા, (૧૧) પંદર તિથિ, (૧૨) કાગદરા હુડા, (૧૩) વરસાતરા હુડા, (૧૪) લુકમાન હકી-મકી નસીબત, (૧૫) નેમનાથની લાવણી અને (૧૬) નિસાણી શ્રીનાથજીની:- આટલી વસ્તુઓ છે. તેમાંથી કાગદરા હુડા-સાહિત્ય પરિષદ આગળ “અસલી પ્રેમપત્રિકા” ના નામથી રજુ કરવામાં આવે છે.

આ પોથી સંવત ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૨ માં લહીઆ તલોકચંદે લખી છે. “વંચપુર મધ્યે ખાવાજી સુરદાસજીને સ્થાનકે રાવલ બવાનસિંહજીની વારમાં કોઠારી સોભાગચંદ-જીની વારમાં આ પોથી લખાઈ છે. પઠનાર્થ ખારોટ કલજી વલંદ ખારોટ કેસરીસિંહના શહેર વિસનગર મધ્યે રહે છે. શ્રી ગુંદીખાડ ભાટવાડા મધ્યે રહે છે.” આટલા શબ્દો પદ્માવતીની કથાને અંતે લખાયા છે.

આ પત્રિકામાં મૂકાયલા ઢોલા, ચોપાઈ, વગેરે સળંગ એકજ કવિએ ખાસ પ્રેમ પત્રિકા માટે લખ્યા છે તેવું જણાતું નથી; પરંતુ જુદી જુદી વાર્તામાં રસ જમાવવા માટે કવિ જે ઢોલા કે ચોપાઈ ઉપજાવે છે અગર વાપરે છે, તે બધાને વીણીને એક રચણે ગોઠવવામાં આવ્યા છે. આ “કાગદરા હુડા” નો ઉપયોગ ઘણે ભાગે રાજકુટુંબની કુંવરીઓને લણાવનારા ગોર, ભાટ કે ગોરાણી કરતાં હશે એમ સ્પષ્ટ જણાયું છે; કારણ કે એમાંના ઘણા હુડા આ શુટકામાં અન્તર્ગત વાતોમાં ઢોલામાડમાં સદેવંત સાવલીંગામાં જોવામાં આવેલ છે.

કાગળનું મથાળું તો વ્યવસ્થિત લેખનચન્દ્રિકા કે લેખપદ્ધતિનું એક પ્રકરણ જ હોય તેમ જણાય છે. પ્રેમીને પત્ર લખતી વખતે માથુકે કેવાં વિશેષણ વાપરવાં જોઈએ તેનું શિક્ષણ તેમાંથી મળે છે.

વિરહની વેદના માટે કવિની કલ્પના જે રીતે પ્રચલિત હતી તે રીત પણ આ વસ્તુમાંથી માંપડે છે.

આવા પત્રોનો ખુબપાઠ કુંવરીઓએ કરી લીધો હોય છે તો લવિષ્યમાં જ્યારે તેઓ રાણી બને છે ત્યારે રાજા સાહેબને ખુશ કરવા ખાતર આ પત્રિકાના અનેક ચરણોનો તેઓ ઉપયોગ કરી શકે છે.

આ પત્રના ચરણો ખારોટ પોતે ઝાઢે કરી લે છે તો પોતાના કાર્યમાં તે ચરણોનો ઉપયોગ અનુકૂળતા પ્રમાણે તે કરી શકે છે.

આ પત્રિકાની ભાષા જોધપુરી ગુજરાતી છે. એકવાર ગુજરાતની રાજધાની જોધપુર (લીનમાલ-શ્રીમાલ) હતું. ત્યાંના રાજા ગુજરાતનાજ રાજા ગણાતા હતા. તે સમયે જોધપુરથી માંડીને છેક અમદાવાદના દરવાજા સુધી જોધપુરી ભાષા રાજદરબારમાં વપરાતી હતી-જોલાતી હતી. વિદ્વાનોની ભાષા પણ એજ હતી.

અસલી ભાષાનો ભાવાર્થ ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી મૂળ હુહાને નવા સ્વરૂપમાં અત્રે ઉતાર્યા છે. તેથી સામાન્ય જન મૂળ ભાષાનો અર્થ પણ ઝટ કળી શકે. કોઈ ક્ષેત્રે અર્થ સંદિગ્ધ રહેવા પામ્યો છે. અસલી લઘીઆ શબ્દશઃ લખતા નહોતા પણ અક્ષરક્ષઃ લખતા હતા.

પ્રેમ પત્રિકા.

અથ કાગદરા હુહા લિખ્યતે ॥

સ્વસ્તિ શ્રી સજ્જન નગર મુલમુથાને સરવ ઉપમા વિરાજમાન ગંગાજલ નિર્મલ પુન્ય પવિતર સકલ ગુણનિધાન આસા વિસરામ ગઉપ્રાંમણુ પ્રતિપાલક પાગ ત્યાગ નિકલંક ષટ્દરસણુ પોષક રાજ સરખળંણુ પ્રવીણુ મુપકે સાગર રૂપકે ઉભગર મુપકે કરણ મનહરણુ, જીવવસકરણુ, દુષભંજણુ મનરંજન મુપદેયણુ, ખ્યારીરા પ્રાણુ આધાર, ગુણુરા ગંભીર ગુણુરા આહક મોજાંસ બગસણુહાર સાહિબ, વાડીરા ભમર, કેતકીરા પ્રાણુ, કુલમેં ગુલાબ, બહોત બુધવંત, સોલા સંપુર્ણ સોલાવિરાજત, ચવદે વિધાન નિધાન, સોલ કલાબણુપ્રવીણુ છતીસ રાગમે બંણુ, બત્રીસ લખણુ વિરાજમાન, બહોતેર કલારા બણુ પ્રવીણુ માધારા મોઝ સિસરા સેહરા હીયારાહાર, પુન્યમના ચંદ્ર પુન્યમરી કલા, પ્રભાતરા સૂરજ, સુરજ જેહા તેજ ચંદ્ર જેહા નિરમલા મોતી જેહા જલહલા, રૂપા જેહા ઉજલા, ચુની જેહા મુરંગ ગુણુ માંહે અપાર, નેહકે નીલાવણુહાર, શ્રી પ્રમેસર પાંગીએ તો એ ભવ ભવ એ ભરતાર, અનેક ઉપમા લાયક, શ્રી શ્રી ૧૦૮ શ્રી શ્રી શ્રી પ્રાણુ વલલ સલામત ચિરંજીવી, ચરણુ કમલા ઇણુ ધરાંથી સદા સેવક આગન્યાકારી હુકમી આકર હાજરા હજુર, પાવાંરીનેહ મનરી ખ્યારો લિખત બહોત હેત અનેક પ્રીતમુ ઘણે માન સાત સલામ મુઝરો માલમ હુવે,

હાલની બાધામાં કાગળના હુહા લખ્યાં છે.

સ્વસ્તિ શ્રી સજ્જન નગર મુલમુથાને મર્વ ઉપમા(થી) વિરાજમાન ગંગાજલ નિર્મલ પુણ્ય પવિત્ર સકલ નિધાન આશાવિશ્રામ ગૌહાલણુ પ્રતિપાલક આગત્યાગ નિકલંક ષટ્દરસ પોષક રાજ સર્વરા પ્રવીણુ મુખના સાગર રૂપના ભંડાર, મુખના કળાર મનહર જીવ વથ કરનાર, દુઃખભંજન, મનને રંજનાર મુખ દેનાર, ખ્યારીના પ્રાણુધાર ગુણુના ગંભીર ગુણુઆહક મોજના બગસણુહાર(ગાર) સાહેબ, વાડીના ભમર, કેતકીના પ્રાણુ કુલમાં ગુલાબ બહુ શુદ્ધિવાન શોભાસમ્પૂર્ણ શોભાવિરાજિત; ચૌદ વિધાના નિધાન, સોળકળાના જ્ઞાનમાં પ્રવીણુ, છત્રીસ રાગના બળુહાર, બત્રીસ લખણુથી વિરાજમાન, બોતેર કળાના જ્ઞાનમાં પ્રવીણુ, માયાના મોઝ, ચિરના તાજ, દેવાના હાર, પૂતેમના ચંદ્ર, પૂતેમની કળા, પ્રભાતના મુરજ, સુરજ જેવા તેજસ્વી, ચંદ્ર જેવા નિર્મલ મોતી જેવા જલહલિત (પ્રકાશિત) રૂપા જેવા ઉજલા, ચુની જેવી ચટકાર રંગીલા ગુણુમાં અપાર, નેદન નીલાવનારા, (હે) શ્રી પરમેશ્વર, પાંગીએ તો એ ભવેભવ એજ ભરતાર, અનેક ઉપમા લાયક શ્રી શ્રી ૧૦૮ શ્રી શ્રી શ્રી પ્રાણુવલલ મલામત ચિરંજીવી, ચરણુકમલ(ની) આ ધરેથી મગ મેવક આસાધારક હુકમની આકર, હાજગ હજુર પગની રંજ મનની ખ્યારી લિખિતમ પણા હેત(થી) અનેક પ્રીતથી ધણા માન સાથ સલામ મુઝરો માલમ ચાવ.

- અપ્રંય અરજ સલામ હે સુનજ્યો સજન સુનન
મે કાગરમે કયા લિધું તુમ હો ચતુર સુનંણ ૧
- પ્રમલ બુધ કોમલ દસા પ્રેમ ચતુર બહોબંણ
કહા લધુ અબ ઝોપમા તુમ હો ચતુર સુનંણ ૨
- ચેન ચાર ઇંહ કોર હે ચાહી જે તુમ ચેન
પ્રભુ ઉ દિન કરે હસમિલ કરાં કોય વેન ૩
- બહોત હેત હિરદે વસે નાંમ નહીસ સનેહ
કિરપા કરી કાગદ લિધે મે હું પગરી વેહ ૪
- કાગદ આયો આપકો લીનો સીસ ચઢાય
વાંચત હી સુખ ઉપજ્યો આનંદ અંગ ન માય ૫

હહા

- અપ્રંય અરજ સલામ હે સુબુજો સજન સુનજ્યુ
હું કાગળમાં શું લખું તમ હો ચતુર સુનજ્યુ ૧
- પ્રમલ શુદ્ધ કોમલ દશા પ્રેમ ચતુર બહુ બજ્યુ
કથી લખું હવે ઉપમા તમ હો ચતુર સુનજ્યુ ૨
- ચેન ચાર આ સ્થાન છે ચાહીએ તમ ચેન
પ્રભુ એ દિન દીએ હસીમલી બોલું મે વેચ્યુ ૩
- બહુ જ હેત હદયે વસે નામનો નહી મનેહ
કૃપા કરી કાગળ લખો હું છું પગની ખેહ ૪
- કાગળ આવ્યો આપનો લીધો શીષ ચક્ષુ
નાચતા સુખ ઉપજ્યું આનંદ અંગ ન માય ૫

જાન વાત હે પ્રીયા સમાચાર ચિત માંન
વિરહ વ્યથા જતનકું કાસું કરું વંધાન ૬

ચોપાઈ

પુનર ધ્યારકે પત્રી આઈ, નિરખત નેન બહોત મન ભાઈ
વિરહ સમુદરમે બેઠાલા બુઠણ, રૂપ ભૂઈ તતકાલા ૭

પુન વિરહા જલ બુઠે મહા
તાકી વાત અબ કહીએ કહા
સમાચાર વેરી સમ ભએ
પ્રીયા છય કર વિલંબ ન દેએ. ૮

કુંડા.

લેઈ વિરહા બુઠે ન જાય વે પહોંચ્યો નહી પાર
સજન પેલટ સમ વિના દેાન રલાએ બાર ૯

જો દિન વાત થૈ પ્રીયા સમાચાર ચિતવાય
વિરહ વ્યથા મ તનની કેને કરું વખાણ ૧

ચોપાઈ

પુનર ધ્યારનો પત્ર આવ્યો નિરખતે નેન બહુ મન ભાવ્યો
વિરહ સમુદરમાં બેઠાંલ બુઝણરૂપ થઈ તત્કાળ ૭

પુનવિરહ જલ બુંડે બહુ તેની વાત હવે શી કરું
મમાચાર વેરી સમ થાય પ્રીયુછ વિલંબ હવે નવ થાય ૮

...
... ૯

તુ મહે જ્યું એસે પીએ મુહ દેવેકી પ્રીત
એહ તો રીત નહી ઇહાં એહ અનેરી રીત ૧૦

ચોપાઈ

ચાતક પીયા મોર સમાન અમ જીવનકું એસે જાન
ઓર કઠોર લિયે તુમ વેન પઢિ કે કુનર ભરાયે નેન ૧૧

કુહા.

બહોત ગુણ તુમ હે પીઉ મોપે લિખ્યા ન જાય
સાગરમે પાણી ઘણો ગાગર મેં ન સમાય ૧૨

કબહી ન વિસરે ચિતમે વિષ્ણુ વિષ્ણુ સમરે તુજ
ના જાણુ તે કયા કીયા પ્રેમ પીયારા મુજ. ૧૩

... .. મુખ દીક્ષની પ્રીત
એહ તો રીત નહી અહિં એહ અનેરી રીત ૧૦

ચોપાઈ

ચાતક પીયા મોર મમાન અમ જીવન તું એવું જાય
અન્ય કઠોર લખ્યા તમ વેણ પડતા પુનર ભરાયો નેણ ૧૧

કુહા

ભદુ જ ગુણ તમ હે પીઉ મુજથી લખ્યા ન જાય
સાગરમાં પાણી ઘણુ ગાગરમાં ન સમાય ૧૨

કદિ ન વિસરું ચિતમાં ક્ષણ ક્ષણ સમરે તુજ
ના જાણુ તે શું કયું પ્રેમ પીયારા મુજ ૧૩

નેણાં નીકને જીવ સુખ જળહી ન દેણું તુજ
નાં જાણુ તે કયા કીયા પ્રેમ પીયારા મુજ ૧૪

હુસ ઘણી મનમાં રહે કાંઈ ન પડે પાર
કે જાણે મન માહરો કે જાણે કિરતાર ૧૫

જળ નેક તળ રૂસણે ફર ગયે તળ હુષ
એક ઘડી ન માંણીયો સેન્યાં હંદા મુખ ૧૬

ચિત આહત ઉડ મીલુ તુમ પ્રીતમ પે આપ
કહા કરે હોય પર નહી પર વિષુ ઉડયો ન જાય ૧૭

સવૈયા.

મનહી મન લીતર સોચ રહી અપનો હુષ કહું પરમું
કળ હોય વહ રામ ભલી જળ બદન જાય પીયા પરમું
કામુ કહું કળ આવેગા પ્રીતમ આજ કે કાલ કિધુ પરમું
મન એસો ભયો ઉડ જાય મહું પિણુ કેસે મિલુ વિના પરમું ૧૮

નવન નિદ ને જીવ સુખ જ્યારે ન દેણું તુજ
ના જાણું તે શું કયું પ્રેમ પીયારા મુજ ૧૪

હોમ ઘણી મનમાં રહે કાંઈ ન પડે પાર
કે જાણે મન માહરો કે જાણે કિરતાર ૧૫

જવ પાસે તવ રૂસણું ફર ગયા તવ દુઃખ
એક ઘડી નવ માણીયું સેન્યા કેરું સુખ ૧૬

ચિત આહે ઉડી મળું તમ પ્રીતમની પાસ
શું કરે બે પંખ ના પંખ વિષુ ઉડયો ન જાય ૧૭

સવૈયા

મનને મનમાં દુ વિચારી રહી નીજ દુઃખ કહેણું શું પરને
કળ થાય એ વાત હો રામ ભલી જળ દિન જશે પિયુને રપશે
કેને કહું કદી આવશે પ્રીતમ આજ કે કાલ દિને પગશે
મન એવુ ચધું જઈ ઉડી મળું પણ કેમ મધું નદિ પાંખ મને ૧૮

દ્રુહા.

નેન તપત તો દરસ તે શ્રવણ તપત તો વેન
મેા માલા તો નામકી જપત રહું દિન દેન ૧૯

ગુણ થાહરા હીયરે વસે જીભ જપું તુજ નામ
ચરણે ચિતરા તો રહે મુજ હન જાયે આમ ૨૦

કર કંપે લેખણ કિંગે અગ અંક અકુલાય
મુધ આભ્યા છતીયા જરે પતીયાં લખી ન જાય ૨૧

કાગઢ તો કારો ભયો લેખણ પોરે ગાત
લેખણકી છતીયાં ફરી લિખત વિરહકી વાત ૨૨

નેન તપત તુજ દરને શ્રવણ તપન તુજ વેણ
હું માળા તુજ નામની જપ્યા કરું દિન રેણ ૧૯

ગુણ તારા હૈયે વસે જીભ જપું તુજ નામ
તુજ ચરણે ચિતરું રહે મુજ દિન જાયે આમ ૨૦

કર કંપે લેખણ કિંગે અંગ અંક અકુલાય
મુધ આવે છાતી જગે પતર લખ્યો ન જાય ૨૧

કાગઢ તો કાગો ચયો લેખણ પોરે માત્ર
લેખણકી છાતી ફરી લખનાં વિરહની વાત ૨૨

કાગડ લિપતાં નેણુ જલ અપર લીજે મિત
કર કપે લેખણુ ડરે અપર નાવે ચિત ૨૩

પ્રીતમ પતીયાં ને લણુ ને કછુ અંતર હોય
હમ તુમ જીવડા એક હે દેખણુ મે તન હોય ૨૪

દહ દહ કરતી ફરી રહી રહી નહી લાજ
વહી વહી ધર ધર પ્રીરી મિત તુમારે કાજ ૨૫

કહા તુમારા લગત હે લખતા મુખ કે જોલ
હમ પાસે ભર લીજીયો કાગડ મસીકે જોલ ૨૬

કનક પત્ર કાગડ ભયો મસી ભધ માણુક જોલ
લેખણુ ભયી કોડકી તિણુ લિપતા નાવે જોલ ૨૭

કાગડ લખતાં નવનજળ અક્ષર ભીજવે મિત્ર
કર કપે લેખણુ ડરે અક્ષર નાવે ચિત ૨૩

પ્રીતમ પતીયાં ને લણુ, ને કછ અંતર હોય
અમ મત જીવડો એક હે દેખણુમાં તન હોય ૨૪

દહ દહ કરતી ફરી ગહી રહી નહી લાજ
વહી વહી ધર ધર ફરી મિત તમારે કાજ ૨૫

શુ તમને ચાહુ ફરી લખતા મુખના જોન
મુજ પાસે વરતી લીઝો કાગડ મસીના જોલ ૨૬

કનક પત્ર કાગડ યયો મસી યધ માણુક જોલ
લેખન યધ કોડની તે લખતા નાવે જોલ ૨૭

કાગદ લખુ કપુરસુ' વિચ વિચ લખુ સલામ
જઠથી હમ તુમ વિછડે તઢથી' નીદ હરામ ૨૮

કીજે પ્રીત મુ' માણસાં જે જાણે રસ ભેદ
મુકડ પથરસુ' ધસે તોહી ન દારે છેદ ૨૯

કાગદ જરથી ઉપજે જર દીઠે મુર જાય
ગોરાથી કારો બયો છતીયાં મે ન સમાય ૩૦

કીજે પ્રીત મુમાણસાં જી જાણે રસભેદ
જનમ લગે ન વીસરે ઉપજે બહુલા પેદ ૩૧

પ્રીતમ તોરા ગુણગણ વસ્યાજ હીયડા માંહિ
રાત દન ન વીસરે જો વરસા સો જાય ૩૨

કાગળ લખુ' કપુરથી વિચ વિચ લખુ' સલામ
જ્યાથી અમ તુમ વિધુવા ત્યાથી નીદ હરામ ૨૮

કરીએ પ્રીત મુમાણસે જે જાણે રસ ભેદ
મુખડ પથરથી ધસો તોમ ન દાખે બેદ ૨૯

કાગળ જગથી ઉપજે જર દીઠે મુર જાય
ગોરાથી કાળો થયો છાતીમાં ન સમાય ૩૦

કરીએ પ્રીત મુમાણસે જે જાણે રસભેદ
જનમ લગી ન; વિસરે ઉપજે બરોળો બેદ ૩૧

પ્રીતમ તારા ગુણગણ વસ્યા જ દેડા માંહિ
નન દિન ન વિસરે વરસો સો વહી જાય ૩૨

કહા કહીં કિરતારકું દોય દોય દેહ ધરી
મેરી મેરા પીવડી એકી ૧૩ ન કરી ૩૩

પ્રીતમ તુમ ચરંછવ હો મેલો દીને વેગ
તો મલીયાં મુખ ઉપજે અલગો દલે ઉદેગ ૩૪

દીકાં હી મુખ ઉપજે મીઠા સયણ મલુક
મેલો દે મહારાજ મો ઉણમું એક અંચુક ૩૫

પ્રીતમ કાઠું કે કહે મન મત આણો દોષ
સારે હી સંસારમે તો કર મો સંતોષ ૩૬

સાઈ તું સિર ઉપરે તેસુ એક અરદાસ
દુખ વટાવો મુખ દીએ મો વલ્લભનેડા વાસ ૩૭

તું કહું કિરતારને બેય બેય દેહ ધરી
મારી મારા પીયુછ તણી એક જ કાં ન કરી ૩૩

પ્રીતમ તમ ચિરંછવ હો આપો મેળો સુવેગ
તમ મળે મુખ ઉપજે અલગો દલે ઉદેગ ૩૪

દીકાં કે મુખ ઉપજે મીઠું શયન મલુક
મેળો દે મહારાજ મમ તેસું એક અંચુક ૩૫

પ્રીતમ તું તું દુ કહું મન નહિ આણો દોષ
મારા આ સંસારમા તમથી મુજ સંતોષ ૩૬

ગાઈ તું શીર ઉપરે તુજને એક અરદાસ
દુખ વટાવી મુખ દીએ એ વલ્લભ પાસે વાસ ૩૭

પ્રીતમ કલમે સંરળ્યા સત જુગરો સહિનીંણ
કષ્ટ ન ધારે ચિતમે પ્રીત કરે પરમાણુ ૩૮

પ્રીતમ માહી દીદાર દે મેરા તરસે મન
થોડેરો મુખ દીઠા વિના મોહિ ન ભાવે અન ૩૯

પ્રીતમ વિસારે રખે ઉરમું પ્રીત લગાય
મુઝે સરીખાં તો લખ હે તુજ સરીખા મુઝ નાંહી ૪૦

લણી મંહીર કરજો સદા મંતિ વિચારો ચિત
મા સરીખાં મુખ થોડેર આહરે તું હિ જ મિત ૪૧

પ્રીત રીત રાખણુ લણી પુઠો લખીયો લેખ
એહીજ મારી વીનતી જયુ મુખ પાવે દેહ ૪૨

પ્રીતમ કલમા મરણ્યા સત જુગના છે નાણુ
કષ્ટ ન ધારે ચિતમાં પ્રીત કરી પરમાણુ ૩૮

પ્રીતમ દરશન દે મને માફ તરસે મન
તારે મુખ દીઠા વિના મને ન ભાવે અન ૩૯

પ્રીતમ વિસારે રખે ઉરથી પ્રીત લગાડી
મુજ સરખા તો લાખ હે તુજ સરખા મુજ નાહી ૪૦

લણી મહેર કરજો મદા વિચાર ધારી ચિત
મુજ મરખાં મુખ તુજને મારે આપજ મિત ૪૧

પ્રીત રીત રાખણુ લણી પુજ લખી આ લેખ
એકજ મારી વિનતિ જેમ મુખ પામે દેહ ૪૨

કામ કાજ ઇહ કોર તે જે હમ લાયક હોય
હિત કર લખ્યો, હાથનું અંતર રહે ન કોય ૪૩

વાવડ તો દીન્યો સિદા કાર્ગદ અંધર ઉભસ
હિત કર લખ્યો, હાથનું કસકત અપને પાસ ૪૪

ઇતિ શ્રી કાર્ગદરા દુહા સપુષ્પ

કામ કાજ આ તરફનું જે અમ લાયક હોય
હિતકર લખ્યો હાથથી અંતર રહે ન કોય ૪૩

વાવડ તો દેખે મદા કાજનું અંધર ઉભસ
હિતકર લખ્યો હાથથી કસકત આપનો પાસ ૪૪

ઇતિ શ્રી કામળા દોહરી સમ્પૂર્ણ.

પ્રીતમ કલિમાં સરજ્યા સ્વતંત્ર જુગના છે નાથ
'કપટ' ન ધારે ચિત્તમાં પ્રીત કરી પરમાણુ ૩૮

પ્રીતમ 'મોહી' દીદાર દે મેરા તરસે મન
'ચાંદરો' મુખ દીઠા વિના મોહિ ન લાવે અન ૩૯

પ્રીતમ 'વિસારો' રખે ઉરમું પ્રીત લંગાણ
'મુજ સરીખાં તો' લખ છે તુજ સરીખાં મુજ નાંદી ૪૦

બણી મંદીર કરજો મદદ મંત્રિ વિચારો ચિત
'મો સરીખાં મુખ ચાંદરો' આંદરે તું હિ જ મિત ૪૧

પ્રીત રીત રાખણ બણી પુઠો લખીયો લેખ
'એહીજ' મારી વીનતો જયું મુખ પાવે દેહ ૪૨

પ્રીતમ કલિમાં સરજ્યા સ્વતંત્ર જુગના છે નાથ
'કપટ' ન ધારે ચિત્તમાં પ્રીત કરી પરમાણુ ૩૮

પ્રીતમ 'દરશન' દે મને મારું તરસે મન
'તારું' મુખ દીઠા વિના મને ન લાવે અન ૩

પ્રીતમ 'વિસારો' રખે ઉરમાં પ્રીત લંગાડી
'મુજ સરખાં તો' લખ છે તુજ સરખાં મુજ નાંદી

બણી મહેર કરજો મદદ વિચારો ધારી ચિત
'મુજ સરખાં મુખ તુંજને' મારે આપજ મિત

પ્રીત રીત રાખણ બણી પુઠું લખી આ લેખ
'એકજ' મારી વિનતિ જેમ મુખ પામે દેહ

વધુ વખત ચર્ચાવાનો નજ હોય તેની પ્રતીતિ થાય છે. ત્યારે સ્વાભાવિક એ પ્રશ્ન ઊઠશે કે આ પ્રયત્ન કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

૨૧. નરસિંહરાવનાજ શબ્દોમાં કહ્યું તો—“ કાષ્ટ પણ પ્રકારનું વાજબી સમાધાન પામ્યા વિના એ પ્રશ્ન શાન્ત થવાનો નથી; અને કરીને ગૂંચળાવી નાખવાનો પ્રયત્ન થશે તો પણ હેના જીવન અને કરીને, Phoenix પક્ષીની મૈકે-ફરી સજીવન થઇને આપણી સમક્ષ ઊભો રહેશે. માટે સર્વ દરદર્શી વિદ્વાનોની ફરજ છે કે એ પ્રશ્નને શાન્ત, નિર્વિકાર મનથી અને સત્યશોધક દષ્ટિથી તેમજ ખરી વ્યવહાર કુશલતાથી તપાસવો અને સારી વ્યવસ્થાના કાયમ પાયા ઉપર મૂકવો. એમ કરવામાં એટલુંજ યાદ રાખવાનું છે કે વ્યવહાર કુશલતાની આગળ સત્યનાં ઊંચાં તત્ત્વોનું બલિદાન અથોઅ રીતે આપવાનું નથી. ” (જોડણી પૃ. ૧૬.)

જોડણી કોશમાં સ્વીકારવામાં આવેલી જોડણી અન્તિમ છે, એમ તો જોડણી કોશકાર હહેવા માગતા જ નથી. પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી એ વસ્તુ આપણે સમજી શકીએ છીએ:—“ એકવાર અરાજકતામાંથી વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઇ ગઇ, એટલે પછી સુધારા કરવા જ હોય તો તે કામ પ્રમાણમાં વધુ સહેલું થઇ જાય છે. ” (પૃ. ૧૦) .

ખુદ જોડણી કોશમાં જ બીજી આવૃત્તિમાં સાંજ એવી ખરી જોડણીને વિકલ્પ દ્વારા સ્વીકારી આ વાતને સાચી કરી બતાવવામાં આવી છે.

હવે ગૂંચરાતી ભાષા પોતાની નજીકમાં નજીકની જોડણીના સ્વરૂપને લગભગ પામી ચૂકી છે, એ ગૂંચરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી જોડણી નક્કી કરવા મળેલી કમિટીના કાચા ખરડા ઉપરથી જોઇ શક્યા છીએ. આ છેલ્લા બે પ્રયત્નોની પૂર્વે ગૂંચરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણડે જોડણીના અદ્વાર નિયમો પ્રસિદ્ધ કરેલા, તે નિયમો વધે ભાગે ગૂંચરાતી ભાષાના સ્વરૂપને અનુકૂળ હતા. આમ છતાં ગૂંચરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી જોડણી કોશ પ્રસિદ્ધ કરી સરલતા ખાતર કેટલાક કામ અલગિ નિયમો અમલમાં મૂકવા અનુરોધ કરવામાં આવ્યો. પરિણામે મૂકેલી ઉત્પન્ન થતાં ગૂંચરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ અન્તિમ જોડણી નક્કી કરવા એક કમિટીની નિયોજના કરી. જે કે તે કમિટી છેવટનું સમાધાન લાવી શકી નહિ, તેમ છતાં જે ચર્ચાઈ થયાં તે ઉપરથી એક કાચો ખરડો તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. પ્રાય: જોડણીકોશના નિયમો અને ગૂંચરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણડના નિયમોમાં ન્યાં વિશેષ હતો, તે તે સ્થળે વિભાષા સ્વીકારી સમાધાનનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. આ ત્રણેય નિયમાવલીઓ ઉપર એક ચર્ચા સં. ૧૯૮૮ ના શ્રાવણ-ભાદ્રપદના વસન્ત માસિકના પૃ. ૨૧૬-૨૨૬ માં આ નિર્ણયના લેખક તરફથી આપવામાં આવી છે, તે આ વિષયના બહુકાર વિદ્વાનોની બહુ પહોં નહીં જ હોય. જોડણી કોશના નિયમોના માન ખાતર જે કે ગૂંચરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં વિકલ્પો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, છતાં ગૂંચરાતના સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રીઓના મતે તેવા વિકલ્પો જોવાની જરૂર નથી, એમ જ કહ્યું તો તે અતિશયોકિત ભરેલું નથી. આ રીતે એ અતિ સ્પષ્ટ છે કે ગૂંચરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણડની જોડણી બીજી કાષ્ટ પણ નિયમાવલીઓની જોડણી કરતાં ગૂંચરાતી ભાષાના સ્વરૂપને વધુમાં વધુ નજીક છે, એમ બહોળા પ્રમાણમાં મળતા પ્રાચીન શિલ્પ હસ્ત લિખિત ગ્રંથોમાં સ્વીકારવામાં આવેલી જોડણી જોવાથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. ગૂંચરાતી પદ્યનંધ મહાભારતના સંપાદનને અહીં

શ્રીકૃષ્ણઃ ।

શાસ્ત્રોચાર પરિશુદ્ધ જોડણી.

(લે. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, માંગરોલ-ગ્રહિયાત્રાઃ)

(સોપાન)

- વાગીશ્વર ચગણાબજ-રંગથી રંગ્યા હૃદયથી,
લખવા પ્રેરણુ આજ યાય જોડણી-વિષયને. ૧
- નર્મ નવલ, ગોપાલ, માધવ, કમલા, રમણુનં,
સ્મરણુ કરી આ બાલ, તત્પથ ઉભજવલ અનુસરે. ૨
- ભાષાન્વેષણુ કામ સન્તત જોજો આદરી,
કથૂં ખરું નિજ નામ, પ્રેરક તે નરસિંહ મુજ. ૩
- વાણીનો વ્યાપાર પ્રમદ્યો એ એંધાણથી,
હૈંડા એકાકર, નામજંમ બને બનો. ૪
- શબ્દભલ-વિકાસ આનન્દે દિલમાં ભર્યો,
દિલનો એ ઉલ્લાસ, આનન્દે સંસ્થાન હો. ૫
- બળ ન કે નહિ હામ; તોપણ યત્ન શરૂ કરે,
દિલમાં છે આરામઃ અશ્રુતદષ્ટિ બલવન્ત છે. ૬

(મન્દાકાન્તા)

- ક્યાં આ વિદ્યત્પરિષદવડી ? ક્યાં રહ્યો બાલ આ હું ?
તોયે કેવું મુજ દિલ બન્યું હામ આ બીડવાનું ?
- બચ્યાં કેરાં મધુર વચનો બૃદ્ધને જે ગમે છે,
સાચું તે જો, મુજ હૃદય તો યત્ન આ આદરે છે. ૭

માનુભાષા પ્રેમી વિદ્વદ્-૬ !

ગૂજરાતી ભાષાની જોડણીમાં સામાન્ય રીતે જે અસજ્જતા હતી, તે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જોડણીકૌશલથી ધણીજ ઓછી યથ ગણ છે, એમ અત્યારની પરિસ્થિતિ જાપરથી આપણે મમત્રી ઇકિયે છીએ. સામાન્ય દષ્ટિએ વિદ્વાનો તેમજ જાણખાનાં વાગાઓએ જોડણીકથને સ્ત્રમાની તેની જોડણીને પ્રાન-આપ્તુ છે. આમ આ વિષય હવે

વધુ વખત ચર્ચાવાને! નજ હોય તેની પ્રતીતિ થાય છે. ત્યારે સ્વાભાવિક એ પ્રશ્ન ઊઠશે કે આ પ્રયત્ન કરનાર શું પ્રયોજન છે ?

રા. નરસિંહરાવનાજ શબ્દોમાં કહું તો—“કાંઈ પણ પ્રકારનું વાજબી સમાધાન પામ્યા વિના એ પ્રશ્ન શાન્ત થવાનો નથી; અને કરીને ગૂંગાવી નાખવાનો પ્રયત્ન થશે તો પણ હેના જીવન અને કરીને, Phoenix પક્ષીની જેમ કરી સજીવન થઈને આપણી સમક્ષ ઊભો રહેશે. માટે સર્વ દરદર્શી-વિદ્વાનોની ફરજ છે કે એ પ્રશ્નને શાન્ત, નિર્વિકાર મનથી અને સત્યશોધક દષ્ટિથી તેમજ ખરી વ્યવહાર કુશલતાથી તપાસવો અને સારી વ્યવસ્થાના કાયમ પાયા ઉપર મૂકવો. એમ કરવામાં એટલું જ યાદ રાખવાનું છે કે વ્યવહાર કુશલતાની આગળ સત્યનાં જાયાં તત્ત્વોનું બલિદાન અપોગ્ય રીતે આપવાનું નથી.” (નોંડણી પૃ. ૧૬.)

નોંડણી કાશમાં સ્વીકારવામાં આવેલી નોંડણી અન્તિમ છે, એમ તો નોંડણી કાશકાર હહેવા માગતા જ નથી. પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી એ, વસ્તુ, આપણે સમજી શકીએ છીએ:—“એકવાર અરાજકતામાંથી વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ ગઈ, એટલે: પછી સુધારા કરવા જ હોય તો તે કામ પ્રમાણમાં ધણું સહેલું થઈ જાય છે.” (પૃ. ૧૦)

ખુદ નોંડણી કાશમાં જ ખીજી આવૃત્તિમાં સ્પષ્ટ એવી ખરી નોંડણીને ચિકિત્સા દ્વારા સ્વીકારી આ વાતને સાચી કરી બતાવવામાં આવી છે.

હવે ગૂજરાતી ભાષા પોતાની નજીકમાં નજીકની નોંડણીના સ્વરૂપને લગભગ પામી ચૂકી છે, એ ગૂજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી નોંડણી નક્કી કરવા મળેલી કમિટીના કાચા ખરડાં જીપરથી જોઈ શક્યા છીએ. આ હેતુએ જે પ્રયત્નોની પૂર્વે ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણ્ડલે નોંડણીના અદ્યાર નિયમો પ્રસિદ્ધ કરેલા, તે નિયમો ઘણે ભાગે ગૂજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને અનુકૂળ હતા. આમ છતાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી નોંડણી કાશ પ્રસિદ્ધ કરી સરલતા ખાતર કેટલાક કામ ચલાઉ નિયમો અમલમાં મૂકવા અનુરોધ કરવામાં આવ્યો. પરિણામે મૂકેલી ઉત્પન્ન થતાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ અન્તિમ નોંડણી નક્કી કરવા એક કમિટીની નિયોજના કરી. જે કે તે કમિટી છેવટનું સમાધાન લાવી શકી નહિ, તેમ છતાં જે ચર્ચાઈ થયાં તે જીપરથી એક કાચો ખરડો તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. પ્રાય: નોંડણીકાશના નિયમો અને ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણ્ડલના નિયમોમાં ન્યાય વિરોધ હતો, તે તે સ્થળે વિભાષા સ્વીકારી સમાધાનનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. આ ત્રણેય નિયમવાલીઓ જીપર એક ચર્ચા સં. ૧૯૮૮ ના ગ્રાવજી-ભાષપદના વસન્ત માસિકના પૃ. ૨૧૬-૨૨૬ માં આ નિર્ણયના લેખક તરફથી આપવામાં આવી છે, તે આ વિષયના જાણકાર વિદ્વાનોની જાણ પહોંચી જ હોય. નોંડણી કાશના નિયમોના માત્ર ખાતર જે કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં વિકલ્પે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, છતાં ગૂજરાતના સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રીઓના મતે તેવા વિકલ્પો જોવાની જરૂર નથી, એમ હું કહું તો તે અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. આ રીતે એ અતિ ગપ છે કે ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણ્ડલની નોંડણી ખીજી કાંઈ પણ નિયમાવલીઓની નોંડણી કરતાં ગૂજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને વધુમાં વધુ નજીક છે, એમ બહોળા પ્રમાણમાં મળતા પ્રાચીન શિષ્ટ દસ્ત લિખિત ગ્રંથોમાં સ્વીકારવામાં આવેલી નોંડણી જોવાથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. ગૂજરાતી પદ્ય-અઘાણારતના સંપાદનને અડું

આત્મી, મધ્યકાલીન તેમજ અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં લખાયેલા અનેક હસ્તલિખિત ગ્રંથોના દર્શનને લાભ આ નિબંધના લેખકને મળ્યો હોવાથી આમ મત ઉચ્ચારવાને, હિંમત કરવામાં આવી છે.

ગૂજરાત જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વિલક્ષ્ણ છે; ઉચ્ચારણોમાં તે તે પ્રાંતમાં ભિન્નતા છે; એ બધાનો સમન્વય કરવા વિભાષા-વિકલ્પની આવશ્યકતા છે. ઉપર જે ભતના વિકલ્પનું સૂચન કર્યું છે, તે કાંઈ પ્રાંતીય વિકલ્પ નથી જ. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં નીચેના વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે:—

“૩. જે વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લે તે અને તત્સમ ભારદર્શક જ લે ત્યારે અકારાંત ગણીને લખવા. જેમ કે વિદ્વાનુ-વિદ્વાનને; પરિહદ-પરિષદમાં તેમ કવચિતજ. ” (અન્થ અને અન્થકાર પુ. ૨. પૃ. ૨૧૬). અને:—

“૧૭. મૂળ શબ્દ પરથી જનતા શબ્દોમાં અને મૂળધાતુ પરથી કરાતાં પ્રેરક અને કર્મણિ પ્રયોજનાં રૂપોમાં મૂળ શબ્દ યા ધાતુની જોડણી કાયમ રાખવી નહિ પરંતુ આગલા નિયમ મુજબ વિકલ્પે ફેરવવી. ઉદા. ભૂલ-ભુલામણી વગેરે. ” (એજ અન્થ. પૃ. ૨૧૬).

આમની પહેલાં આપેલો નિયમ સંસ્કૃત ભાષાનું માન સાચવવા નિયોજાયેલો છે. ગૂજરાતી ભાષામાં માત્ર સંસ્કૃત ભાષાનાજ તત્સમ શબ્દો વાપરવામાં આવતા હોય તો આ નિયમ યોગ્ય ગણાય. પરંતુ અહીં મૂકેલી એ છે કે સંસ્કૃત શિવાયની અન્ય અરબી, ફારસી, અફઝેશ વગેરે ભાષાઓના તત્સમ વ્યંજનનાંત શબ્દો બહેળા પ્રમાણમાં ગૂજરાતીમાં વાપરવામાં આવે છે, તેના ખોડા વ્યંજનનું શું ? વસ્તુસ્થિતિજ એવી છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં આવા શબ્દો વ્યંજનનાંત બોલાતા નથીજ, પરંતુ તેમાં લઘુ પ્રયત્ન અકાર સામેલ હોય છે; એટલેજ ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણ્ડળે આવો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો નથી અને—

“૪ ગુજરાતીમાં આવેલા વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દોની જોડણી સ્વરાંત કરવી. (જેમ કે, ‘જગત,’ ‘પરિષદ,’ ‘અકરમાત’) ”—એવો ભાષાવ્યારણની સ્વાભાવિકતાને અહો-અહલ આપતા નિયમનો અનુરોધ કર્યો છે. આપણે ત્યાં આવા વ્યંજનનાંત શબ્દોમાં લઘુ પ્રયત્ન અકાર છે, તેની ખાતરી જ વગેરે અવ્યયો કરી આપે છેજ. જ વગેરે અવ્યયો લાગતાં જે અકારાંત શબ્દોમાં નો લઘુ પ્રયત્ન અકાર પૂર્ણ-પ્રયત્ન થઈ જાય છે, તેજ સ્થિતિ આ વ્યંજનનાંત શબ્દોની થાય છે. જેમ કે કવચિતજ.

સાધિત શબ્દોની જોડણીમાંના ઈ. જી. ને ફેરવવા સમ્યન્ધમાં પણ આવીજ સમજ ફેર છે. સ્વરભારના નિયમે આકારવાળા મૂળ શબ્દો ઉપરથી સાધિત શબ્દો તૈયાર થતાં આકારનો અકાર થાય છે. તેને અનુસરી એવો બ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કે જાણે તેવા સંયોગોમાં ઈ. જી. પણ હસ્ત થઈ જતા હોય. આ બૂલ આ ને અનો દીર્ઘસ્વર માનીને થયેલી છે. વસ્તુસ્થિતિએ આ એ તો અનુ વિષ્ટિતિવિધાન રૂપ છે ઉચ્ચારણવિધાન જોતાં જે રીતે ઈ-ઉના એ-ઓ થાય છે, તેજ રીતે ગળાની બહારી ખુલ્લી કર્યે અમાંથી આ થાય છે. દિન્દીમાં એ-એ તેમજ એ-ઐ વાળા ધાતુ ઉપરથી સાધિત ધાતુઓ જનતાં એ-ઐનો ઇ અને ઓનો ઊ થાય છે, જેવી રીતે આ નો અ. માસનાં-મરાનાં દેખનાં-દિખનાં; બોવનાં-બુઢાનાં. ગૂજરાતીમાં માત્ર આવાળા શબ્દોમાંજ અકર થવાનું વલ્લુ રહ્યું છે.

એ-ઓ વાળાનું નહિજ. આજ વસ્તુ ઈ-બીની અવિકૃત સ્થિતિમાં સૂચક છે. રા. નરસિંહરાવે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છેજ:-

“ (૪) વસ્તુતઃ પોચા અનુસ્વાર યુક્ત આ-કારનો હોવે પ્રસંગે અ-કાર થતાં અનુસ્વાર જોરદાર થઈ જાય છે, તેમ ઈકાર-બિકારને પ્રસંગે ઉચ્ચાર પરિણામ નથી થતું; વાંચવું-વંચાવવું, રાંધવું-રંધાવવું; ઇત્યાદિ: પશુ નીંદવું-લૂંટવું-નું નિંદાવવું. લુપ્ટાવવું, જોવું ઉચ્ચાર પરિણામ નથી થતું. નીંદાવવું-લૂંટાવવું એમ થવા માટે આ બહુ સૂચક સ્થિતિ છે. ” (સને ૧૯૩૦ ના બુદ્ધિપ્રકાશના પ્રથમ અઠ્ઠમાના જોડણીનો એક નિયમ એ અર્થાપત્રમાંનો તેમનો ખુલાસો.)

ઉપર મુજબ વિકલ્પ અનાવરણક છે. તે ઉપરાંત નીચેની વસ્તુથી પણ એની અનાવરણકતા સિદ્ધ થશે. જોડણીક્રીડામાં એક નિયમ છે કે:-

“ ૩૩(મા નિયમનો)-અપવાદ:-વિશેષણ પરથી યુતાં નામો તેમજ નામ પરથી બનતાં ભાવવાચક નામોમાં મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદાહરણ:-ગરીબ-ગરીબાઈ; વકીલ-વકીલાન; ચીકણું-ચીકણાઈ; મીઠું-મીઠાસ; જૂઠું-જૂઠાણું.” તે પછી ૨૪મા નિયમની નોંધ:-

“ આ જાતનો શબ્દ સમાસ હોય તો સમાસના અંગબૂત શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદાહરણ:-જૂલ થાય, બીજવર, હીણકમાઉ. ”

ભાષામાં નિયમો એકસરખાંજી કામ કરનારા હોય છે. અપવાદ અમાધારણ સંયોગો-માંજી ઉચ્ચારવિપરિણામને લીધે હોય છે. વસ્તુસ્થિતિએ ગૂજરાતીમાં મૂળ શબ્દોને તદ્દિત-કૃત-કર્મણિ-ભાવે-પ્રેરકના પ્રત્યયો લાગતાં ઈ-બીની એક સરખીજી સ્થિતિ ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ છતાં એક ઠેકાણે તેનો અમલ કરવો અને બીજે ઠેકાણે ન કરવો એ વદતોવ્યાપાત જ છે. કરવો હોય તો બન્ને સ્થળે કરવો, ન કરવો હોય તો બન્ને સ્થળે ન કરવો. ઉપર બતાવ્યું તેમ કરવા કરતાં ન કરવા તરફ ભાષાનું વલણ સ્પષ્ટ છે, તે રા. નરસિંહરાવના અવતરણથી સમજી શકાય તેવું છે. આ માટેજ ગૂજરાત સાહિત્ય પરિષદ મણડે નીચેના નિયમનો અનુરોધ બ્યાજબી તેમજ ભાષોચ્ચારણના સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરી કર્યો છે:-

“ ૮, ‘ ઈ ’કારવાળા અને ‘ બી ’કારવાળા પ્રાથમિક તદ્દલવ શબ્દ ઉપરથી ધડાતા શબ્દોમાં પ્રાથમિક શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી. (જેમકે, ‘ દૂધ ’, ‘ દૂધપાક ’, ‘ દૂધાળો ’, ‘ જૂલ ’, ‘ જૂલયાપ ’, ‘ જૂલામણ ’, ‘ જૂલાવો ’, ‘ બીણું ’, ‘ બીણવું ’, ‘ શીખવું ’, ‘ શીખવાડવું ’, ‘ પીવું ’, ‘ પીવાડવું ’)

મૂળમાં રહેલો સ્વરભાર પ્રત્યય આવતાં આવા અંગોગોમાં સ્થાનબદ્ધ થતો નથી; તેજ આના અવિકૃતપણા માટે નિયામક છે.

આમ જોતાં ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં સ્વીકારામાં આવેલી જોડણીમંત્રા વિકલ્પો માત્ર કૃત્રિમ તેમજ ભાષોચ્ચારણ માથે મેળ ન ખાતા તેમજ જેને પ્રાંતીયતા સાથે લેશ પણ અગ્રમ્બ નથી તેવા હોવાથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણડાના

તેવા સ્થળોના નિયમો સ્વીકારવામાં કોઈ પણ જાતની મૂરકલી નથી, બિયટું સૌક્ય-સરળતા છે

તેમ છતાં વિલાપા વિના ચાલે તેમ નથી તે વિલાપા ક્રિયા ક્રિયા સ્થળોએ સ્વીકાર્ય છે, તે હવે પછી જતાવવામાં આવશે તે પૂર્વે અહીં ગૂજરાતી ભાષાના સ્વરૂપથી વિરૂદ્ધ એક ઉચ્ચારણ ગૂજરાતીમાં શિષ્ટ તરીકે સ્વીકારાય ગયું છે, તેના વિષયમાં કેંડ વકતવ્ય રહે છે, તે આપું છું

પરિપદ મળડળના ૭મા નિયમમાનો (ગ) એ પેટાનિયમ એક આ વાત આપે છે કે -

" અનુસ્વારવાળી અંત્ય 'ઈ' દીર્ઘ લખવી, પણ રકાર સિવાયના બધા પ્રસંગમાં અનુસ્વારવાળો અંત્ય 'ઉ' દ્રસ્વ લખવો (જેમ કે, 'તહીં', 'અહીં', 'હવુ', 'અધુ', 'કેશ', 'વેશ')

સને ૧૮૫૮ પછી હોય વાચનમાળાને માટે જોડણીના નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા ત્યારથી આ અન્ધેર ચાલ્યું આવે છે, તેના તરફ દી બ કેશવનાથ હર્ષદરાય દુવ શિવાય ખીળ કોઇ પણ વિદ્વાનનું ધ્યાન જોવાય હોય, તેનું મારા સ્મરણમાં નથી

એતાજી દુર્ગારામ મજ્જારામ, કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર કવિ દનપતરામ ડાહ્યા-ભાઈ અને શાસ્ત્રી પ્રજ્જલાલ કાળીદાસએ ચાર વિદ્વાનોએ એકમત થઈને તૈયાગ કરેલ નિયમોમાં એક નિયમ એ કર્યો કે -

" ૮ કાશ્ઠું, રાત્રી, વાયવું વગેરે શબ્દોમાં નાન્યતર જાતિ જણાવનારો જે સ્વર તે અનુસ્વારવાળો દ્રસ્વ ઉકાર છે " (ગૂજરાત વર્ના સો નોંધતિહાસ પૃ ૧૧૬)

સ્વ નવલગમભાઈએ તે ઉપરથી એવો મત જાહેર કર્યો કે -

(૩ પ્રત્યયમાં ઉકાર ઘણે ટેવાળે હ્રસ્વ જ છે.)

આમ નિયમ કર્યો તો ખરો પરંતુ ચતુર કવિ નર્મદાશંકરને લખતું વગેરમાં ઉકાર કાઢક નંઆતો લાગ્યો તેમણે તે હકીકત ખુલ્લા દિવથી નર્મકેશની બુમિકાના લ્હ પૃષ્ઠ ઉપર આપી છે કે - " XXXX કેટલાએક ઉકારાંત નપુંસક નામ-વિશેષણના પ્રત્યયરૂપે છે, તે અને કેટલાક ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય વુ રૂપે છે તે એક મરખી જ રીતે બોલાય છે, પણ વુ છે તેનું ઉચ્ચારણ કષ્ટક વિશેષ સ્પષ્ટ ને કિચ્ચિત્ત લગ્યાતુ લણ્ણશે એમ મને ભાવાતુ વચણ અને હું શું નું ઉચ્ચારણ જોતા ને શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોતા જણાય છે "

કવિએ આ પછી શ કથું તે જાણવામાં નથી આવ્યું, પરંતુ ત્યાર પછી ગૂજરાતી પ્રેસ તરફથી નર્મકવિત્તિનો અન્ય પદ્યો, તેમાં આ વસ્તુનો તેમણે અમન કરી માનુનાસિક દીર્ઘ ઉકાર સ્વીકાર્યો

હવે અત્યારે તો મધ્યમલીન ગૂજરાતી તેમજ અર્વાચીન ગૂજરાતીના અનેક દગ્ત-લિખિત શિષ્ટ ગ્રંથો આપણને પ્રાપ્ત થયા છે, તેમાં અર્વદ દીર્ઘ માનુનાસિક ઉં ૧૨ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વાત ઉપરની સ્વ કવિને થયેલી વુ માની દીર્ઘતાની ખાખીને અતિ પુષ્ટ કરે

છે. ઉચ્ચાર હ્રસ્વ છે એમ તો કોઇ પણ કહી શકે તેમ નથી. વ્યુત્પત્તિ પણ તેવે સ્થળે દીર્ઘતા જ અર્પે છે; તે વાત વસન્તના સાં. ૧૯૮૮ના પૌષના અર્ધમાં પદાન્ત છ ઈ ઉ ઊ વાળા લેખમાં વિસ્તરથી મારા તરફથી આપવામાં આવી છે. તે ઉપરથી સમગ્રી શકારો. વ્યુત્પત્તિ, ઉચ્ચાર અને સારસ્વ એક સરખી રીતે આપણને સાનુનાસિક દીર્ઘ ઉંકાર આપે છે, આમ છતાં હ્રસ્વ જ લખવો, એ કેવળ પ્રતારણ છે, એમ કહેવાની દં હિમ્મત કરી શકું છું. તેવા સ્થળેએ ઇકારને દીર્ઘ સ્વીકારવામાં કોઇને વધિ નથી. મુદ્દે ઇકાર અને ઉકારની ગૂજરાતી ભાષામાં એક સરખી સ્થિતિ છે, આમ છતાં એકને તેજ સંયોગોમાં દીર્ઘ અને બીજાને હ્રસ્વ સ્વીકારવો, એ કોઇ પણ રીતે ન્યાય ન જ ગણી શકાય, પરિપદ્ મણ્ડળના નિયમમાં તેજ સ્થળે ઇંકારમાંના જીને દીર્ઘ સ્વીકારવામાં જ આવ્યો છે, તો પછી બીજા વ્યંજનોમાંના તેવા ઉકારને દીર્ઘ સ્વીકારવામાં બાધ ન જ ગણવામાં આવવો જોઇએ. આ રીતે પરિપદ્ મણ્ડળના નિયમોમાં આ (ગ) નિયમની આવશ્યકતા જ નથી રૂઢેલી. તેને બદલે છઠ્ઠી નિયમ નીચે મુજબ સુધારવાથી કામ પતે તેમ છે —

નિયમ—એક સ્વર કે અનેક સ્વરવાળા તત્સમેતર શબ્દોમાં અત્ય સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક ઈ. ઊ દીર્ઘ છે, ધી, છી; તહીં; અહીં; હં, શં; હૂ, બધૂં, મૂ, લૂ; આલૂ, લાગૂ વગેરે.

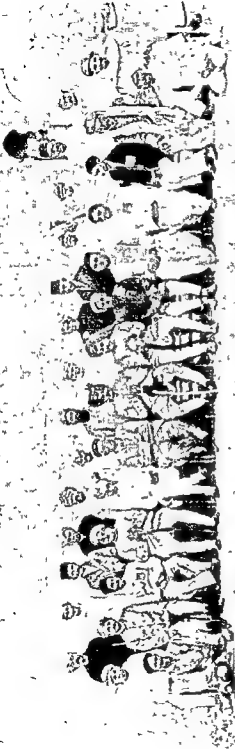
અપવાદ—જ્યાં સ્વરભાર ઉપાન્ત્ય સ્વર ઉપર છે તેવા અમયુક્ત ઇ, ઉ માત્ર હ્રસ્વ છે. કાંઈ, જનોઈ, ભાઈ, જોઈ, રોઈ; ગાહિ, કમાહિ, તેમજ થાંહિ, જાંહિ, કમાંહિ વગેરે. (થાહિ, જાહિ, કમાહિ તે સ્થળે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં દીર્ઘતા છે, તે માત્ર તત્સમ લેખે સ્વીકારવી હોય તો વિકલ્પે સ્વીકારાય.)

વ્યુત્પત્તિ, ઉચ્ચાર અને સારસ્વ એ ત્રણેય તત્વોનો આ નિયમમાં સમન્વય છે, એમ હરકોઈ નિષ્પક્ષપાત વિદ્વાને જણાયા વિના નહિ રૂઢે. એટલે આ સાનુનાસિક દીર્ઘ ઉંકારના સમન્વયમાં વિભાષા કોઈપણ રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. આજ દિવસ સધી હ્રસ્વ ઉકાર લખાયો—છપાયો છે, તેનાથી મૂંઝાવા કાંઈ પણ કારણ નથી. આર્ષ ગૂજરાતીમાં એ સ્થિતિ હતી. પાણિનિએ એ રીતે કેટલાય વ્યાકરણ-વિશુદ્ધ પ્રયોગોને “ તેઓનો માત્ર વેદમાં પ્રયોગ છે. ” એમ કહી સંસ્કૃતથી અલગ પાડી નાખ્યા છે, બાકી તો “ જગ્યા ત્યાંથી સવાર, ” એમ સ્વીકારવામાં કશો બાધ નજ હોય.

શાસ્ત્ર, ઉચ્ચાર અને માર્ગ્યમાં અન્તર્ગત થતી વિભાષા-વિકલ્પ સ્વીકાર્યા વિના આલે તેમ નથીજ, તે વાત પરિપદ્ મણ્ડળનો પાયો નિયમ જોવાથી સમન્વય છે. તે નિયમ એ છે કે:—

“ પ. શિષ્ટ જનોના ઉચ્ચાર જુદા જુદા હોય ત્યાં બધા ઉચ્ચાર સ્વીકારવા, અને તે તે પ્રમાણે જોડણી કરવી. [જેમ કે, ‘ઝાસી,’ ‘ઝાસી,’ ‘ફલ,’ ‘ફળ,’ (પ્રમંગાનુસાર); પણ ‘શુ’ નહિ પણ ‘શુ’] પરંતુ સરક્ષતા વગેરે કારણથી આ નિયમનો અપવાદ કરવો પડે. (જેમકે, પકારને લગતો નીચેનો ચોદનો નિયમ જુઓ.) ”

દં ઊમેઝં છં કે માત્ર ચાદનો નિયમ નહિ પણ દધમે, અગિયારમે એ બે નિયમ પણ આપવા જોઇતા હતા. કેમકે તેમાં પણ તેજ લઘુ પ્રયત્ન યકારની અને વકારની વાત

કાર્યવાહક સમિતિ-લાઠી.

પુરથી ઉપર જોડેલા: (ડાબા હાથથી) ૧ રા. લાલજી રામજી, ૨ ડૉ. પ્રાણજીવન કા. દવે, ૩ રા. મનસુખલાલ મહેતા, ૪ ક્ર. શ્રી. ગમિરસિંહજી, ૫ ક્ર. શ્રી. મંગળસિંહજી, ૬ રા. રા. ચુનીલાલ શોધ, ૭ ના. લાડી કાંધાર ચાઉખેડ, ૮ ક્ર. શ્રી. હરિશ્ચંદ્રસિંહજી, ૯ રા. કૃષ્ણલાલ ક. જોશી, ૧૦ ડૉ. રમણલાલ ચાવ્લિક, ૧૧ રા. હરખજી બેદેરીયા, ૧૨ રા. બાવચંદ વહેરા, ૧૩ રા. પ્રજાદાસ વસરામ, ૧૪ રા. ચોપીભાઈ જોશી.

પાછળ ઉભેલા : (ડાબી તરફથી) ૧ રા. ટંબલાલ રામેજી રોડી, ૨ રા. છત્રનાથલાલ લાલજી વળીયા, ૩ રા. સોની જગજીવન રામજી, ૪ રા. પ્રભાશંકર જોશી, ૫ રા. ચત્રસુજી કાનજી વળીયા, ૬ રા. લાણજી રાવસાણી, ૭ રા. હરખજી તેવજી, ૮ રા. ચીવસિંહજી આલા, ૯ રા. ગોપાળદાસ ડી. પટેલ, ૧૦ રા. ધીરજીલાલ ગોસ્વામી, ૧૧ રા. કુલમહામંદ સીંધી, ૧૨ રા. પ્રાણજીવન ઉપાધ્યાય, ૧૩ રા. જમનાદાસ પાનાચંદ.

નીચે જોડેલા: ૧ રા. ચંપકલાલ મૂલાણી, ૨ રા. પટેલ રામજી શંભુ.

છોડી દેવાં તેમાં ભાષાનું સ્વરૂપ નષ્ટ કરવા જેવું છે. આવાં સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો નષ્ટ થઈ જાય તે માટે તે વિભાષાદ્વારા સ્વીકારી લેવાંજ જોઈએ.

આ રીતે આ ત્રણેય નિયમોનું પાંચમા નિયમમાં ગતાર્થત્વ થતું હોવાથી તેઓને જુદા આપવા જરૂર નથી.

હવે અહીં ક્રમપ્રાપ્ત અનુસ્વાર અને અનુનાસિકના વિકલ્પવાળો નિયમ જરા તપાસી જવો યોગ્ય માનું છું:—

" ૧૩. તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો અને અનુનાસિકનો વિકલ્પ રાખવો. (જેમ કે, 'ગન્ધ', 'ગંધ'; 'અન્ધ', 'અંધુ'; 'આનન્દ', 'આનંદ'.) પરંતુ અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય હોય, ત્યાં તથા તદ્ભવ શબ્દોમાં કેવળ અનુસ્વારનો ઉપયોગ કરવો. (જેમ કે, 'સંયમ', 'વંશ', 'માંસ'; 'કાંઈ', 'કાંતવું'; 'આંખ', 'આંધવું'.) અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય 'અ' હંમેશાં દૂંઠા બોલાય છે. "

આ નિયમમાં અનુનાસિકનો અર્થ અનુનાસિક વ્યન્જન ક્ષ, મ્, જ્, ન અને મ્ સમર્જવાનો છે. જે કે મહર્ષિ પાણિનિ આ વિકલ્પને અસિદ્ધિમાને છે. આમ છતાં પરંપરાથી વિકલ્પ પ્રચારમાં આવ્યો છે, એટલે વિભાષા સ્વીકારવામાં આવે નથી.

અહીં એક હકીકત સમજવા જેવી છે. ઉપરના નિયમમાં અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે, અને સાથે સાથે જણાવ્યું છે કે— " અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય " અ' હંમેશાં દૂંઠા બોલાય છે. " અહીં જે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાંના પ્રથમના ત્રણ શબ્દોમાં અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય હોય તે સર્વથા અસંભવિત છે. અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય એટલે મહર્ષિ પાણિનિ જેને " મુલનાસિકા ઘઘનોડુનાસિકા: (અ. ૧-૧-૮) મુખની સાથે નાસિકા વડે ઉચ્ચારાતો વર્ણ તે અનુનાસિક. " આ રીતે દરેક સ્વર સાનુનાસિક બને છે. હ્રસ્વ સ્વર સાનુનાસિક હોય ત્યારે તે ફક્ત એક માત્રા જેટલો સમય રોકે: સંયમ, વંશ-માંનં ઉચ્ચારણ સકારની હ્રસ્વતા અર્થે છે ખરું ? બેશક જે સંયમ એવી જોડણી કરિયે તો સંમનિ અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય ઉચ્ચારણ આ હ્રસ્વ રૂઢે, બાકી નહીં જ. અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ બે અલગ વસ્તુ છે, તે તરફ મેં સં. ૧૯૮૮ ના વસન્તના માધના અંકમાં આપણી વર્ણમાલા નામના લેખમાં પૃ. ૨૪-૨૫ મેં સૂચ્યું છે જ. અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય એ જ સાનુનાસિક અથવા જેને અનુસ્વારનો કોમળ ઉચ્ચાર કહેવામાં આવે છે તે. સંયમ વગેરેમાં અકાર અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય રાખવો હોય તો ય-વ-લ્ જેવડા કરવા જોઈએ જેથી માપ સચવાઈ રહે. સંસ્કૃત ભાષામાં ય-વ-લ્ ના પરસવર્ણ સ્વીકાર્ય જ છે. તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધ મૂળ પ્રમાણે રાખતાં પરસવર્ણ આવે જ; એટલે ગન્ધ વગેરેની માફક સંયમ, સંવાદ, સંલોપ એમ અથવા ગંધ, સંયમ, સંલોપ સ્વીકારવા જોઈએ. અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચાર બે જુદા વસ્તુ છે, તેને અલગ બતાવવા માટે બે ચિહ્નની જરૂર છે. અનુસ્વાર પોલા મીઝાથી બતાવવો યોગ્ય છે, જ્યારે સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ ચાલુ બિન્દુથી બતાવાય, એટલે આ ઉચ્ચારણો કાયમ માટે જુદાં પડતાં ઝોળખી શકારો. એકવાર પ્રચારમાં આવ્યા પછી આનો પ્રયોગ અતિ સરસ થઈ જશે. આ સાથે મૂર્ધન્યતર ૩-૬ નાં ઉચ્ચારણ પૃથક્ બતાવતાં

છોડી દેવાં તેમાં ભાષાનું સ્વરૂપ નષ્ટ કરવા જેવું છે. આવાં સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો નષ્ટ થઈ જાય તે માટે તે વિભાષાધારા સ્વીકારી લેવાંજ જોઈએ.

આ રીતે આ ત્રણેય નિયમોનું પાંચમા નિયમમાં ગતાર્થત્વ થતું હોવાથી તેઓને જુદા આપવા જરૂર નથી.

હવે અહીં ક્રમપ્રાપ્ત અનુસ્વાર અને અનુનાસિકના વિકલ્પવાળા નિયમ જરા તપાસી જેવો યોગ્ય માનું છું:—

“ ૧૩. તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો અને અનુનાસિકનો વિકલ્પ રાખવો. (જેમ કે, ‘ગન્ધ’, ‘ગંધ’; ‘બન્ધુ’, ‘બંધુ’; ‘આનન્દ’, ‘આનંદ’.) પરંતુ અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય હોય, ત્યાં તથા તદ્દભવ શબ્દોમાં કેવળ અનુસ્વારનો ઉપયોગ કરવો. (જેમ કે, ‘સંયમ’, ‘વંશ’, ‘ભંસિ’; ‘કંઈ’, ‘કંઈતલુ’; ‘આંખ’; ‘બાંધવુ’.) અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય ‘અ’ હંમેશાં ટૂંકા બોલાય છે. ”

આ નિયમમાં અનુનાસિકનો અર્થ અનુનાસિક બળજન હ, ઝ, ણ, ન અને મ સમજવાનો છે. જો કે મહર્ષિ પાણિનિ આ વિકલ્પને અસિદ્ધિમાને છે. આમ છતાં પરંપરાથી વિકલ્પ પ્રચારમાં આવ્યો છે, એટલે વિભાષા સ્વીકારવામાં બાધ નથી.

અહીં એક હકીકત સમજવા જેવી છે. ઉપરના નિયમમાં અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. અને સાથે સાથે જણાવ્યું છે કે—“ અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય “અ” હંમેશાં ટૂંકા બોલાય છે. ” અહીં જે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાંના ત્રણ શબ્દોમાં અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય હોય તે સર્વથા અસંભાવિત છે. અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય એટલે મહર્ષિ પાણિનિ જેને “ મુક્તનાસિકા ઘચનોડનુનાસિકા: (અ. ૧-૧-૮) મુખની સાથે નાસિકા વડે ઉચ્ચારાતો વર્ણ તે અનુનાસિક. ” આ રીતે દરેક સ્વર સાનુનાસિક બને છે. હ્રસ્વ સ્વર સાનુનાસિક હોય ત્યારે તે ફક્ત એક માત્રા જેટલો સમય રોકે: સંયમ, વંશ-માનં ઉચ્ચારણ સકારની હ્રસ્વતા અર્થે છે ખરું ? બેશક જો સંયમ એવી જોડણી કરિયે તો સંમતિ અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય ઉચ્ચારણ અ હ્રસ્વ રૂઢે, બાકી નહીં જ. અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ બે અલગ વસ્તુ છે, તે તરફ મેં સં. ૧૯૮૮ ના વસંતના માધના અંકમાં આપણી વર્ણમાલા નામના લેખમાં પૃ. ૨૪-૨૫ મે સૂચવ્યું છે જ. અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય એ જ સાનુનાસિક અથવા જોને અનુસ્વારનો કામળ ઉચ્ચાર કહેવામાં આવે છે તે. સંયમ વગેરેમાં અકાર અસ્પૃષ્ટનાસિક્ય રાખવો હોય તો ય-વ-લ બેવડા કરવા જોઈએ જેથી માપ સચવાઈ રહે. સંસ્કૃત ભાષામાં ય-વ-લ ના પરસવર્ણ સ્વીકાર્ય જ છે. તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ મૂળ પ્રમાણે રાખતાં પરસવર્ણ આવે છે જ; એટલે ગન્ધ વગેરેની માફક સંયમ, સંવાદ, સંદર્ભ એમ અથવા ગંધ, સંયમ, સંભાષ સ્વીકારવા જોઈએ. અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચાર બે જુદી વસ્તુ છે, તેને અલગ બતાવવા માટે બે ચિહ્નની જરૂર છે. અનુસ્વાર પોતા મીઠાઈથી બતાવવો યોગ્ય છે, જ્યારે સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ ચાલુ બિન્દુથી બતાવાય, એટલે આ ઉચ્ચારણો કાયમ માટે જુદાં પડતાં જાણખી શકાશે. એકવાર પ્રચારમાં આવ્યા પછી આનો પ્રયોગ અતિ સરસ થઈ જશે. આ સાથે મૂર્ધન્યતર ૩-૬ નાં ઉચ્ચારણ પ્રથમ બતાવતાં

નુકતાવાળા ૬-૬ સ્વીકારી સદાની મૂઝવણ દૂર કરવાની જરૂર છે. ઉચ્ચારાનુકૂલ જોડણી ત્યારે જ સરલ થશે.

હવે માત્ર છેલ્લો નિયમ હું સમજાવવા રૂઢે છે. જોડણીના ઇતિહાસમાં આ હું શ્રુતિ મશહૂર છે. હોપ વાચનમાલાના સમયથી આ વિષય ડોળાતો આવે છે. જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતે આ લઘુ પ્રયત્ન હકાર જોડણીમાં બતાવવાની હિમાયત કરી છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ હકાર ન્યાં ન્યાં ઉચ્ચારાય છે, ત્યાં વ્યગ્જન યુક્ત સ્વર હોય તો વ્યગ્જન અને સ્વરની વચ્ચે અને કેળળ સ્વર હોય તો સ્વરની પૂર્વે. આ રીતે તેનું ખરું સ્થાન માત્ર 'હ' સિવાયના બીજા સંયોગોમાં રા, નરમિંહરાવ જે પ્રમાણે જોડણીમાં બતાવવા માગે છે, તે જ છે, એટલે રા, નરમિંહરાવની જ પદ્ધતિયે તેના યોગ્ય સ્થાનમાં જ લખાવો જોઈએ. પ્રાચીન શિષ્ટ લખાણોમાં હું તેહને, એહને, અહમારે એમ સ્વર પછી બતાવવામાં આવ્યો છે, પણ તે તેના યોગ્ય સ્થળે નથીજ, અર્વાચીન પ્રચલિત જોડણીમાં વ્યગ્જન અને સ્વરના મધ્ય ભાગમાં હોય તેવાં સ્થળોએ વ્યગ્જનની પૂર્વે અકાર, અશ્રિત છે; અને માત્ર સ્વરજ હોય તો તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. આ યોગ્ય તો નથીજ. લેખનની અનુકૂળતા માટે કદાચ વિભાષા સ્વીકારવી હોય તો સ્વીકારી શકાય. આનો નિયોઃ કેમ લાવવો તેનો ખુલાસો “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મણ્ડલની જોડણી” એ નામના એક નિબંધમાં (વસન્ત સં. ૧૯૮૮ આવણ-ભાદ્રપદના અઠ્ઠતા પૃ. ૨૨૫-૨૬ ઉપર) મેં આપ્યો છે. એટલે અહીં તે વસ્તુ પુનઃ પિષ્ટ કરવા માગતો નથી.

ઉપર સૂચવ્યા મુજબની દિશાએ ગુજરાતી ભાષાની જોડણીમાં ફેરફાર કરી લેવાની આવશ્યકતા હું માનું છું. ગુજરાતી ભાષાના શિષ્ટોમાં ૩૬ થયેલાં ઉચ્ચારણોનું અનુરૂપ જોડણી જોઈતી હોય તો ગુજરાતી ભાષાનાં સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોને જતાં કરવા નહીંજ પાલવે, જે ખરાજ છે તેને સ્વીકારી લેવાં. જેના ઉચ્ચારમાં મતભેદ છે, તેવાંઓને વિભાષા-વિકલ્પ દ્વારા સ્વીકારી લેવાં, તે સિવાય અન્તિમ શાસ્ત્રોચ્ચાર પરિશુદ્ધ જોડણીની આશા વ્યર્થજ સમજવી. નરી વ્યવહારકુશલતા કાખવતાં સત્યનાં ઊંચાં તત્ત્વો-સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોનું અલિદાન-અયોગ્ય રીતે અપાઘ જતું હોય તો તેવી વ્યવહાર કુશલતાની કશીજ કીમત નથી. સારી વ્યવસ્થાના કાયમ પાયા ઉપર જોડણીને મૂકવી હોય તો સત્યાન્વેષક બુદ્ધિથીજ તપાસ કરવી આવશ્યક છે.

આ સાથે પરિશિષ્ટ તરીકે પરિષદ મણ્ડળના નિયમોને સંસ્કૃત કરી મૂકું છું, તેની યોગ્યતા જણાય તો વિદ્વાનો તેને સન્માને. વિદ્વાનો કદાચ તેને ન સન્માને તો પણ હૃદયપૂર્વક તેને વિચારી જુવે તોય હું મારા ચલની સફળતા થઈ માનીશ. બાકી તો--,

વિદ્વાનેવ વિજાનાતિ વિદ્વજ્જનપરિશ્વમમ્ ।

નહિ વન્ધ્યા વિજાનાતિ ગુર્વી પ્રસવવેદનામ્ ॥

इति शम् ।

પરિશિષ્ટ.

૧. ભાષામાં તત્સમ અને તદ્ભવ બન્ને રૂપોને સમાન રીતે સ્વીકારવાં, જેમ કે કઠિન-કઠણ, આશ્રય-અચરજ, વગેરે.
૨. મૂળ અરખી, કારસી, અડ્ડેજી વગેરે વિદેશીય શબ્દ ગૂજરાતી ભાષામાં કઠડા ન દેખાય તેમ મૂળને અનુસરતા લખવા. જેમ કે, અરજી, ખુશબો, દરદી, સિપાઇ, વગેરે.
૩. સ્વરાન્ત તત્સમ શબ્દો મૂળ પ્રમાણે લખવા જેમ કે, મતિ, યુરુ, કાખૂ, બાખૂ.
૪. ગૂજરાતીમાં આવેલા વ્યગ્જનાન્ત તત્સમ શબ્દોની નોંડણી સ્વરાન્ત કરવી. જેમ કે, જગત, પરિપદ, અકરમાત, કવચિત; અકબર, ઇન્સાફ, સ્ટેશન, પેન્સિલ, બ્લોટીંગ, વગેરે.
૫. શિષ્ટ જનોના ઉચ્ચાર જુદા જુદા હોય ત્યાં બધા ઉચ્ચાર સ્વીકારવા અને તે મત પ્રમાણે નોંડણી કરવી. જેમકે ડોશી-ડોમી, દશ-દસ; માયાલુ-માયાળુ; (વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગી-) નદીઓ-નદીયો-નદિયો, દાડ્યો-દડિઓ, ઘોડિયું-ઘોડિજી, દરિયો-દરિઓ; ધડિયાળ-ધડિયાળ; કાઠિયાવાડ-કાઠિઆવાડ; કરિયે-કરિએ; આખ્ય-આખ; આવ્ય-આવા; દિયે-દિએ-દે, દિયો-દિઓ-દો, લિયે લિએ-લે, લિયો-લિઓ-લો; (એજ પ્રમાણે પી-પીનાં રૂપો); જુવો-જુઓ-જોવ, જુવે-જુએ-જોય, જાવ-જાઓ, કમાવ-કમાઓ, ગયેલું-ગએલું, વગેરે.

૬. એક સ્વરવાળા કે અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અન્ય નિરનુનાસિક અને અન્ય કે અનન્ય સાનુનાસિક ઈ-ઊ દીર્ઘ છે. જેમકે, લી, છી, વીંછી, તહી, અહીં, નહીં, વિનતી-વીનતી; હં, થં; હટું, બધું; કરં, કર; હસું; બોલડું; પોચું; જૂ, લૂ; ચાલૂ, લાગૂ, રજૂ; સીંચણિયું; દૂંદૂં; લીખું; વગેરે.

અપવાદ—જ્યાં સ્વરભાર ઉપાન્ત્ય સ્વર ઉપર છે, તેવા અસંયુક્ત ઇ-ઉ માત્ર દૂસ્વ છે. જેમ કે, કાંઇ, જનોઇ, ભાઇ, જોઇ, રોઇ; ગાઉ, કમાઉ તેમજ યાઉ, જાઉ, કમાઉ. (યાઉ, જાઉ, કમાઉ તે સ્થળે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં દીર્ઘતા છે, તે માત્ર તત્સમ લેખે સ્વીકારવી હોય તા વિકલ્પે સ્વીકારવી.)

- ૭ અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોની નોંડણી કરવામાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઉપર, અને જ્યાં વ્યુત્પત્તિના આધારે મળી શકે તો હોય ત્યાં વિશેષે કરીને વ્યુત્પત્તિ ઉપર ધ્યાન રાખવું. જેમ કે, દૂધ, શીખવવું, ઊઠવું, નીવડવું; ગૂજરાત-ગુજરાત; ઊપર-ઉપર, વગેરે.

૮. દીર્ઘ ઈ-ઊકારવાળા પ્રથમિક શબ્દો જોપરથી ઘડાતા શબ્દોમાં પ્રથમિક શબ્દોની નોંડણી કાયમ રાખવી. જેમ કે, દૂધ, દૂધપાક, દૂધવાળી; જૂલ, જૂલથાપ, જૂલામણ, જૂલાવો; ઊઠવું, ઊઠાડવું ઊઠાય; શીખવું, શીખાવવું, શીખાડવું, શીખવડવું સીખામણ; પીવું, પીવડાવવું; મીઠું, મીઠાઇ, મીઠાય; જૂઠું, જૂઠાણું, વગેરે.

૯. શબ્દમાં આવતાં નોંડાક્ષરથી જ્યાં આગલા સ્વરને ઘડકા લાગતો હોય ત્યાં ઇ ઉ દૂસ્વ કરવા. જેમ કે, કુકર હિસ્સો, કિસ્સો, ખુલ્લું, વગેરે. (અનુસ્વારના રૂઢેવાતા પોચા ઉચ્ચારની વાત નિયમ ફટામાં આવે છે.)

૧૦. જે શબ્દોમાં ' ઐ ' અને ' ઔ ' એમ એક સ્વરવાળો ઉચ્ચાર હોય, તે શબ્દોમાં ' ઐ ' થી અને ' ઔ ' થી નોંધણી કરવી. જેમ કે, પૈસો, ખૈયર; ચૌટું, કૌંસ; નૈં-જળ પણ, તેજ રીતે દૌં-દહી, લૌ-લળ વગેરે.
૧૧. તત્સમ-તદ્ભવ શબ્દોમાં અનુસ્વાર અને પરસર્વજીનો વિકલ્પ રાખવો. અનુસ્વાર રાખવો હોય ત્યારે તે પોલા મીઠાથી બતાવવો. જેમ કે ગન્ધ-ગંધ, કર્કુણ-કંકણ, અવટસ-અંટસ, સંપ્પમ-સંપમ; સંવ્વાદ-સંવાદ, સંસ્લાપ-સંલાપ, વંચ, માંસ, વગેરે.
૧૨. તદ્ભવ શબ્દોમાં મહાપ્રાચ્યુરું વિકલ્પે દિત્વ સ્વીકારવું. જેમ કે, ચોખ્ખૂં-ચોખ્ખું, ચિટ્ટી-ચિટ્ટી, પચ્ચર-પત્ચર. પરન્તુ હ-ધ, ચ-છ માં હ-ચ બતાવવા. જેમ કે, અદ્ધર, અચ્છર, વગેરે.
૧૩. મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ નોંધણીમાં નુકતાવાળા ડ-ઢ થી બતાવવા. જેમ કે, થોડો, વડૂ, હાડકું; કાઢવું, ચઢવું, લોઢું, મોઢૂ, વઢવું, વગેરે.
- ૧૪ (અ) ન્યાં ન્યાં લઘુપ્રયત્ન હકારનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ છે, તેવા તદ્ભવ શબ્દોમાં હકાર પૂર્વનો વ્યન્જન અકાર સહિત અથવા અકાર સહિત એમ બંને રીતે લખવો. જેમકે, ચ્હેરો-ચહેરો, ન્હેર-નહેર, ન્હોર-નહોર, પ્હાડ-પહાડ, ર્હે-રહે, ર્હે-રહે વગેરે.
- (બ) સ્પષ્ટ ઉચ્ચારમાં કેટલાક શબ્દોમાં હકાર છે અને કેટલાકમાં નથી ત્યાં વિભાષા સ્વીકારવી. જેમકે, નહાર-નાર, ખાહ-ખો, ચાહ-ચા, જેહ-જે, તેહ-તે, એહ-એ, કુહાડો-કુવાડો, વગેરે.
- (ક) ગૂજરાતના કેટલાક ભાગમાં વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ હકારનું કેટલાક શબ્દોમાં અસ્તિત્વ છે, પરન્તુ કેટલાક ભાગમાં એ લઘુ પ્રયત્ન હકારનું શ્રવણ નથી. આવા શબ્દોમાં હકાર વિકલ્પે બતાવવો. જેમ કે, ન્હારું-નારું, પ્હાની-પાની, પ્હાનો-પાનો, ક્હાન-કાન, પ્હોરોણો-પરોણો બ્હે-વે, બ્હેંત-વેંત, મ્હોટું-મોટું, બ્હાલમ-વાલમ વગેરે.

વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના

કોણે કરી અને ક્યારે કરી ?

લેખક : ત્રિભુવનદાસ લાહેરચંદ શાહ

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

જો તપાસ કરીશું તો માલુમ પડશે કે, દરેક સંવત્સરની શરૂઆત કોઇપણ મહત્ત્વ પૂર્ણ બનાવ અન્યાના સ્મરણ તરીકે જ કરવામાં આવેલ હોય છે. પછી તે બનાવ ભલે રાજકીય હોય કે, ધાર્મિક હોય, કે સામાજિક હોય તેને અંગે કાંઇ ફેરફાર રહેતો નથી.

પ્રસ્તુત વિષયનું નામ જ ન્યારે ' વિક્રમ સંવત્સર ' રાખવામાં આવ્યું છે. ત્યારે સ્પષ્ટ થાય છે કે, તે સંવત્સરને કોઇ વિક્રમ-વિક્રમાદિત્ય નામની વ્યક્તિ સાથે જ સંબંધ છે. અને તેની સ્થાપના, તે વિક્રમાદિત્યના જીવનમાંના કોઇ મહત્ત્વ પૂર્ણ બનાવ સાથે સંકલિત હોવી જોઇએ. હવે આપણું કર્તવ્ય એ છે કે, તે વિક્રમાદિત્ય કોણ હતો, ક્યારે થયો અને તેના જીવનનો તે મહત્ત્વશીલ બનાવ કયો હતો ? તે સર્વ હકીકત શોધી કાઢવી.

તે વિક્રમાદિત્ય કોણ હતો, તેની ચર્ચા આપણે પ્રથમ હાથ ધરીશું. સર્વ કોઇ એટલે દરજ્જે તો સહમત થાય છે કે, તે વિક્રમાદિત્યનું ખ્રિસ્ત

તે કોણ

શકારિ હતું તેથી તેને શકારિ વિક્રમાદિત્યના નામથી ઇતિહાસકારો ઓળખાવે છે. પણ તે ક્યારે થયો અથવા તે

કયા વંશનો હતો, અથવા તેવી નામધારી કોઇ વિશેષ વ્યક્તિઓ થઇ ગઇ હોય તો તેમાંથી કઇ વ્યક્તિ આ સંવત્સરી સ્થાપક હોઇ શકે તે બાબત અદ્યપિ પર્યાપ્ત નિશ્ચયપણે અભિપ્રાય ઉચ્ચારી શકાતો નથી. જેથી આપણે તે પ્રશ્નના ઉકેલ માટે ઉંડાણમાં ઉતરવા પૂર્વે બિન્ન બિન્ન વિદ્વાનોના મતોએ રજૂ કરીશું અને તે ઉપરની ચર્ચાના ઉદ્દાપોહ કરી કોઇપણ તારતમ્ય શોધી કઢાવું હોય તો તેમ કરવા પ્રયત્ન કરીશું. અને તેમ કર્યા બાદ જે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ વિક્રમાદિત્ય નામની થઇ ગઇ છે તેની સમાલોચના કરીશું અને અંતે, સંવત્સરી સ્થાપના માટેનો મહત્ત્વ પૂર્ણ બનાવ કયો હોઇ શકે તેની ચર્ચા હાથ ધરીશું.

શકારિ શિવાય, તેના બીજાં પણ બે ત્રણ નામો જણાયાં છે. એક વિક્રમસેન છે. બીજું વિક્રમસિંહ^૧ પણ છે. ત્યારે અમરોદાપમાં તેનું નામ શૂદ્રક^૨ લખ્યું છે. આટલું કહીને હવે આપણે અનેક વિદ્વાનોના અભિપ્રાયની સમાલોચના કરીએ.

(૧) કેટલોગ ઓફ કોઇન્સ એન્ડ એન્સન્ટ ઇન્ડિયા (મી. રૅપ્સન દ્વા) પ્રસ્તાવના CLXII & 135 જુએ " The foundation of an era must be held to denote the successful establishment of the new power rather than its first beginnings or the down-fall of any. "

(૨) જુએ એશીઆટિક રીસર્ચીઝ નામનું પુસ્તક, અંક ૯. પૃ. ૧૨૨.

(૩) જર્નલ ઓફ ધી આર્થ હિસ્ટોરીકલ રીસર્ચ સોસાયટી પુસ્તક, ૨. અંક ૧૪ ૬૪, ૬૫

(૧) એક લેખક જણાવે છે કે “ Chandragupta II Vikramaditya (A.D. 380-414) finally crushed the Saka power at Ujjain Indian tradition does not make any distinction between the first Vikramaditya and the second—It regards the supposed founder of the Era, which began in B.C. 57, and the royal patron of Kalidasa, who lived more than four hundred years later, as one and the same person ” આ કથનથી વિદ્વાન લેખકની માન્યતા એમ કે (અ) ચંદ્રગુપ્ત બીજે ઉર્ફે વિક્રમાદિત્ય જે ગુપ્તવંશી સમ્રાટ છે અને અવંતિપતિ પણ છે તેણે ઇ. સ. ૩૮૦ થી ૪૧૪ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું અને શક પ્રજાને હાથેશને માટે વિદ્યારી નાખી હતી અને આ વિક્રમાદિત્યથી જ ખરી રીતે વિક્રમ સંવત્ શરૂ થયો છે (ઘ) પણ હિંદુ પ્રજાએ એક તેમજ જ નામધારી બીજો વિક્રમાદિત્ય જે ઇ. પૂ. ૫૭ માં થયો છે તેના નામે વિક્રમ સંવત્ શરૂ થવાનો યશ અર્પી દીધો છે અને તેમ કરીને (ક) આ બે વિક્રમાદિત્યની વચ્ચેનો ભેદ હિંદુ શાસ્ત્રો પૂરી રીતે ખીછાણી શક્યા નથી.

દીપણુ.—ગુપ્તવંશી સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત બીજાનું નામ વિક્રમાદિત્ય હતું તે ખરી વાત છે. અને તેમણે અવંતિપતિ ચળ્લુવંશી ક્ષત્રપોના વંશજોને હરાવીને અવંતિની ગાદી મેળવી છે તે પણ ખરી ખાત જ છે. એટલે સમજાય છે કે આ ચળ્લુવંશી ક્ષત્રપોને લેખક મહા શયે શક પ્રજા લેખી છે પણ ઇતિહાસ કહે છે કે, શક પ્રજાનું નિકટન તો ગોતમીપુત્ર શાતકરણ્યએ જ ઇ. સ. ૭૮ માં કાઠી નાખ્યું છે, તો પછી ઇ. સ. ના ચોથા સદશમાં પાછી શક પ્રજા આ ઇ. ક્ષાધી ૧ તો લેખકનું કથન સાચું થયુંનું કે શીલા લેખની હકીકત સાચી

(From અમરકોષ we learn that શરક, Hala and other kings had the title of વિક્રમાદિત્ય) (એને સાબિત થાય છે કે રાજા હાલતુ નામ પણ વિક્રમાદિત્ય હતું જ) બાકી, અમર કોષના શબ્દો આ પ્રમાણે છે “ This શરક may be said to have founded the વિક્રમ era, in B.C. 58, by defeating the Sakas of Malwa Tradition is strong in ascertaining that Vikramaditya defeated alien Sakas near Kurur and established his era ”

(૪) કેમ્બ્રીજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા (કે હી ઇ) પૃ. ૫૩૩ આ લખાણ ઉપરાંત, તેજ લેખકે નીચે પ્રમાણે પાછું લખ્યું છે—Vikramaditya “ the Sura of Might ”—It is hopeless to attempt to discriminate between the elements which may be historical and others which are undoubtedly romantic in the great cycle of legends which has gathered round the name or rather the title of Vikramaditya = The Sura of the might may be kings at different periods and in different countries of India have been so styled while it is probable why can probable that there may have been a Vikramaditya, who expelled the Sakas from Ujjain

(૫) જુઓ રાણેશ્વરી બજારીનો નાસીકનો શીલાલેખ

માનવી ? ખરી વાત એમ છે કે, સહુથી પોતે શક જ નહોતો. વળી શક પ્રજાના પશુ. એ વિભાગ હતા. ખરી શક પ્રજાનું નિકંદન ગર્દભીલવંશી વિક્રમાદિત્યે ઇ. પૂ. ૫૭ માં કાઢી નાંખ્યું છે. અને જે શક પ્રજાનો હિંદી વિભાગ હતો કે જેને ઇતિહાસકારો ઇન્ડો-સીથીઅન્સ તરીકે પણ ઓળખાવે છે, તેનો વિનાશ ઇ. સ. ૬૮ માં સહુથી બાબરીના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાત કરણીએ કરી નાંખ્યો હતો આ પ્રમાણે બે વખત મળીને શક પ્રજાનું નામ સુદ્ધાં ઇતિહાસમાં બૂંસી જઈ હંમેશને માટે અદૃશ્ય થઈ ગયું છે. ઉપરાંત બીજી તો ઘણીએ દલીલો ગ્રુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્તની વિરુદ્ધ બધ તેવી છે પણ તે ઉપરના કકરામાં ટકિલા શબ્દથી અપર છે. એટલે અહીં ચર્ચામાં ઉતરવું દુરસ્ત ધારતો નથી. આથી કરીને ગ્રુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્ત ખીળને, ન કહી શકાય શકારિ વિક્રમાદિત્ય કે ન કહી શકાય વિક્રમસંવત્સરની સ્થાપક: તેમ હિંદી પ્રજાએ પોતાના ઉપકારક પુરુષને પોતાના હૃદયમાં ધારી રાખવાના કાર્યમાં બૂલ ખાંધી છે એમ પણ નહીં કહેવાય.

(૨) એક ખીળ લેખક પોતાનું મંતવ્ય નીચે પ્રમાણે રજુ કરે છે:—“This Aziz (પાર્થિયન શહેનશાહ મોઝોઝના વારસદારમાંનો એક રાજા છે) the first, has been placed in about 58 Bc and it appears there fore that the era referred to in the Taxilla inscription is the Vikram era, beginning in 58 Bc, which was founded perhaps to commemorate the accession of Aziz I.” અને આ લેખક મહારાષ્ટ્રના ઉપરના કથન વિશે, પોતાનું મંતવ્ય રજુ કરતાં, મી. રૅપ્શન વદે છે કે, “the interpretation may well be correct, in spite of the tradition that the era was founded by Vikramaditya of Ujjain to Commemorate the defeat of the Sakas” એટલે આ બન્ને વિદ્વાન ઇતિહાસકારોના મતથી એમ દેખાય છે કે (અ) શક પ્રજાને હરાવનાર જે કે ઉત્તૈનપતિ વિક્રમાદિત્યજ હતો ખરો પણ (બ) વિક્રમનો સંવત્સર જે ઇ. પૂ. ૫૮ થી શરૂ થયોનો મનાય છે અને જેની નોંધ તક્ષીલાના શિલાલેખમાં કરવામાં આવી છે તેનો અગ્રીક પહેલાંના સમયના પ્રારંભથીજ ગણવાની છે. (ક) અને કદાચ તેજ સાક્ષમાં અગ્રીક પહેલો ગાદીએ બેઠો હશે તેથી તેના સ્મરણ ચિન્હ તરીકે આ સાક્ષથી તે સંવત્સરની આદિ કરવામાં આવી છે.

ટીપ્પણી:—પ્રથમ નજરેજ એ આશ્ચર્ય બરેણું દેખાય છે કે, જે શકપ્રજાને હરાવનાર ઉત્તૈનપતિ હોય તો પછી તેના નામે સંવત્સર ચાલુ થાય છે. અગ્રીક પહેલો તેજ મથુરા-પતિ અને તક્ષીલાપતિ હોના તેના નામે અને તેના સ્મરણ માટે સંવત્સર શરૂ થાય ? વળી અગ્રીક પહેલાંનું રાજ્ય કોઈ દિસે અવંતિના પ્રદેશમાં ચલુજ નથી તો પછી શક પ્રજાને હરાવનાર અવંતિપતિને અને આ મથુરાપતિને શું લેવાદેવા હોઈ શકે ! અને જ્યારે અગ્રીક પહેલો અવંતિપતિજ બન્યો નથી તો પછી તેના કાળે શકપ્રજાને હરાવ્યાનું માન પણ કેમ

(૬) જરનલ ઓફ ધી બોજી શ્રેય ઓફ ધી રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી (JBRRAS) 1૯૨૮: નવી આગ્રતિ પુસ્તક ત્રીજું પૃ. ૬૮: વળી આગળ દલીલ નં. ૧૦ જુઓ.

નોંધી શકાય ? એટલે તાત્પર્ય એજ કે, આ અગ્રીમને પણ ન કહી શકાય શકારિ કે ન કહી શકાય વિક્રમસંવત્તો સ્થાપકઃ બ્રાહ્મી તેના પોતાના રાજ્યે તેની કારકીર્દિ ઇ. પૂ. ૫૮ ની આસપાસમાં ભલે ચર ચઢ હોય અને તેટલા દરજ્જે તે હકીકત સાચી પણ હોય ખરી.

(૩) એક ખીમ વિદ્વાન લેખક કહે છે કે " In general, the Hindus know but of one Vikramaditya, but the learned acknowledge four and when written authorities examined, they were formed no less than eight or nine. those who reckon four heroes of that name, agree only about two. the first Vikramaditya was he, after whom the period is demonstrated; the second is Raja Bhoja. " એટલે આ લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે (અ) હિંદુ પ્રજાને મન તો એક જ વિક્રમાદિત્ય થયેલ છે, બ્યારે (બ) વિદ્વાનો અને પંડિતો તેવા ચાર વિક્રમાદિત્ય થયાનું માને છે. પણ (ક) ગ્રંથોનું સંશોધન કરવાથી તો આઠ કે નવ વિક્રમાદિત્યો થયાનું નીકળે છેઃ (ઢ) જે ચાર વિક્રમાદિત્યો થયાનું માને છે, તેમણે આપેલા તેમના વૃત્તંતો નો મેળવીએ તો આ ચારમાંથી બે જણની હકીકત જ ઠીક ઠીક મેળ ખાતી જણાય છે. તેમાંનો એક વિક્રમ સંવત્તો સ્થાપક વિક્રમાદિત્ય છે. અને બીજો વિક્રમાદિત્ય તે રાજા ભોજ તરીકે ઓળખાયો છે તે છે.

ટીપ્પણ્યઃ—આ વિદ્વાન મહારામનું કથન હજી વિચારપૂર્વક અને બહુ જ બારીક અવલોકનથી તારવી કાઢેલું, દેખાય છે. તેમણે નથી કાઢતે ખોટા પણ ઈસવ્યા, તેમ ખરા વિક્રમાદિત્યની, સાક્ષ પણ નથી બતાવી, તેમ બીજું વિશેષ ઓળખ પણ નથી આપી. પણ બે વિક્રમમાંથી જે રાજા ભોજ વિક્રમ યદ્ ગયો છે તેનાથી પૂર્વે, વિક્રમ સંવત્સરનો સ્થાપક યદ્ ગયો છે, એટલું તેમના કથનનું ગર્ભિત સૂચન છે.

ઉપરાંત એમ બતાવ્યું છે કે, કુલ્લે ચારથી આઠ અને નવની સંખ્યામાં વિક્રમાદિત્ય નામધારી રાજાઓ હિંદના જુમિતળ ઉપર થયા છે. તેમાંનો કયો સંવત્સર સ્થાપક હશે તે બાબત પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાથી પોતે ચૂપ જ રહ્યા છે. અથવા ગર્ભિત અભિપ્રાય એમ ધરાવતા પણ હોય કે, સર્વે વિક્રમાદિત્યમાં જે પ્રથમ થયો છે તે જ સંવત્સરનો સંચાલક હોય, આગળ ઉપર આપણે, વિક્રમાદિત્ય નામની વ્યક્તિઓ કેટલીક યદ્ છે તે ક્યારે યદ્ છે તથા રાજા ભોજ પણ કેટલા યદ્ અને ક્યારે યદ્ તે બધું જણાવવાનું છે એટલે અહીં તો આટલે જ પતાવી આગળ વધીશું.

(૪) સર કર્નિંગહામ સાહેબનો મત નીચે પ્રમાણે છેઃ—A cave inscription at udayagiri of the Samwat year 1093 or A. D. 1036, couples the name of Chandragupta, with the kingdom of Vikramaditya—In the Raja Tarangiri also, it is mentioned

(૩) જુઓ એશિયાટીક રીસર્ચીઝ પુ. ૯ પ. ૧૧૦.

(૮) જુઓ તેમનું રચેલું " ધી બીહસ ટાઇમ " નામનું પુસ્તક પ. ૧૪૩,

that mantrigupta was placed on the throne of Kashmir by Vikramaditya of Ujjain. According to my corrected chronology of the Raja-Tarangini, this happened in A. D. 480...The Satrunjaya mahatmya also places (Wilford: Researches A. S. Bengal IX 156: and Wilson Res. A.S. Beng. XV 39 vols) the third Vikramaditya in Samvat 466; AD. 409. એટલે કે સર કનિંગહામ સાહેબનું કહેવું એવું ચાલુ છે કે (જ) ઉદયગિરિ પહાડની શુક્રામાં જે વિ. સં. ૧૦૬૩ નો શીલાલેખ છે તે જેમાં વિક્રમાદિત્યના રાજ્યે, કોષ ચંદ્રગુપ્ત, યર્ષ મયા હોવાનો જે ઉલ્લેખ છે તે (ઘ) તેમ જ રાજતરંગિણીમાં ઉજ્જૈનીના જે વિક્રમાદિત્યે પોતાના તરફના પ્રતિનિધિ તરીકે મંત્રીગુપ્તને કાશ્મીરની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો તે તેમજ (ક) જે વિક્રમાદિત્યના રાજ્ય અમલે શત્રુઞ્ચ માહાત્મ્ય રચાયું હતું તે, એમ કુલમળાને આ ત્રણે વિક્રમાદિત્યો એક જ વ્યક્તિ હાજે છે. કારણ કે પોતે રાજતરંગિણીના શાસનકર્તાઓની જે વંશાવળી શોધીને સુધારી છે તેમાં વિક્રમાદિત્યે નીમેલ મંત્રીગુપ્તનો સમય ઇ.સ. ૪૩૦ નો આપેલ છે. તેમ જ તે હકીકતને ટેકા મળનારી બીજી સ્વતંત્ર સાધન તરીકે મથુરાય તેવી વસ્તુ એ છે કે, મી. વીલ્કિન્સ અને મી. વીલ્સન નામના બે વિદ્વાનોએ પણ શત્રુઞ્ચ માહાત્મ્ય નામનું પુસ્તક જે વિક્રમાદિત્યના રાજ્યે લખાયું છે, તેનો રચના કાલ ઇ. સ. ૪૦૯ બતાવ્યો છે. એટલે જે બે વ્યક્તિઓ એક નામ ધારી એક સમયે વિદ્યમાન હોય તે બંને વ્યક્તિ એકજ હોય એવો સંભવ છે. આ દલીલો વડે તેઓ સાહેબ. ઉપરના ત્રણે પ્રસંગોના વિક્રમાદિત્યને એકજ માને છે, અને તેનો સમય ઇ.સ. ૪૦૯-૪૩૦ ની આસપાસનો ઠરાવે છે.

ટીપ્પણ:—શત્રુઞ્ચ માહાત્મ્યની રચનાનો સમય (તેમની જે ત્રણ દલીલો છે તે) જેમ તેમણે ટકી બતાવ્યો છે તેમ ઇ. સ. ૪૦૯ નથીજ. આ બાબતમાં મેં અનેક પુરાવા આપીને સાબીત કરી આપ્યું છે કે, ૯ તે ઇ. સ. ૪૦૯ = વિ. સ. ૪૬૭ (જે કે રચનારે તો ૪૭૭ નો સંવત લખ્યો છે અને જો તેને વિક્રમ સંવત ઠરાવાય તો ઇ. સ. ૪૧૯ લેખાવો જોઈએ, પણ ઇ. સ. ૪૦૯ તો નહીંજ) નથીજ. પણ તે ૪૭૭ નો આંક છે અને તે સંવત માલવ સંવત છે અને તેની મથુરા લખતાં વિ. સં. ૧૦૬૬ ની આસપાસની સાલ આવે છે, જે વખતે માલવપતિ ભોજરાજેવે ઉર્ફે વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું અને તેમના રાજદરબારે શત્રુઞ્ચ માહાત્મ્યના કર્તા શ્રી ધનેશ્વરસરિણ પોતે, તેમના રાજ્યથક તરીકે વિદ્યમાન હતા: એટલે કે આ ગ્રંથનો સમય વિ. સં. ૧૦૬૬ = ઇ. સ. ૧૦૦૯ ની આસપાસનો છે. નહીં કે ઇ. સ. ૪૧૯ નો: તેથીજ રીતે તેમની દલીલ નં. ૨ ની બાબતમાં જણાવવાનું કે જે તેઓ સાહેબે રાજતરંગિણીની વંશાવળી શોધીને મંત્રીગુપ્તનો સમય ઇ. સ. ૪૩૦ નો ઠરાવ્યો છે, તેમાં તો ઉજ્જૈનપતિ વિક્રમાદિત્યને “ શકારિ વિક્રમાદિત્ય ” એવું યોગ્ય ઉપનામની સાથે સંબોધાયેલ છે: એટલે બીજી કોષ કલ્પનાને સ્થાન પણ રહેવું નથી. વળી ઉપર આપણે જે ૧-૨ અને ૩ ની દલીલોની ચર્ચા કરી મયા છીએ તેનાં સ્પષ્ટી કરણ કરતાં સાબીત કરી મયા છીએ કે, શકારિ વિક્રમાદિત્ય તે બીજો કોષ નહીં પણ ગર્દભીલવંશી

નોંધી શકાય ? એટલે તાત્પર્ય એજ કે, આ અઝીઝને પણ ન કહી શકાય શકારિ કે ન કહી શકાય વિક્રમસંવત્નો સ્થાપક: આઝી તેના પોતાના રાજ્યે તેની કારકીર્દિ ઇ. પૂ. ૫૮ ની આસપાસમાં ભલે શરૂ થઈ હોય અને તેટલા દરજ્જે તે હકીકત સાચી પણ હોય ખરી.

(૩) એક ખીજા વિદ્વાન લેખક કહે છે કે “ In general, the Hindus know but of one Vikramaditya, but the learned acknowledge four and when written authorities examined, they were formed no less than eight or nine. those who reckon four heroes of that name, agree only about two. the first Vikramaditya was he, after whom the period is demonstrated; the second is Raja Bhoja. ” એટલે આ લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે (અ) હિંદુ પ્રજાને મન તો એક જ વિક્રમાદિત્ય થયેલ છે, જ્યારે (બ) વિદ્વાનો અને પંડિતો તેવા ચાર વિક્રમાદિત્ય થયાનું માને છે. પણ (ક) ત્રણાનું સંશોધન કરવાથી તો આઠ કે નવ વિક્રમાદિત્યો થયાનું નીકળે છે: (ડ) જે ચાર વિક્રમાદિત્યો થયાનું માને છે, તેમણે આપેલા તેમના વૃત્તાંતો જો મેળવીએ તો આ ચારમાંથી બે જણની હકીકત જ ઠીક ઠીક મેળ ખાતી જણાય છે. તેમના એક વિક્રમ સંવત્નો સ્થાપક વિક્રમાદિત્ય છે. અને બીજા વિક્રમાદિત્ય તે રાજા ભોજ તરીકે ઓળખાયો છે તે છે.

ટીપ્પણ્ય:—આ વિદ્વાન મહારાજનું કથન હજી વિચારપૂર્વક અને બહુ જ બ અવલોકનથી તારવી કાઢેલું દેખાય છે. તેમણે નથી કાઢને ખોટા પણ કંઠાવ્યા, તેમ વિક્રમાદિત્યની સાલ પણ નથી બતાવી, તેમ ખીજા વિશેષ ઓળખ પણ નથી આપી. બે વિક્રમમાંથી જે રાજા ભોજ વિક્રમ થઈ ગયો છે તેનાથી પૂર્વે, વિક્રમ સંવત્ સ્થાપક થઈ ગયો છે, એટલું તેમના કથનનું ગર્ભિત મૂલ્ય છે.

ઉપરાંત એમ બતાવ્યું છે કે, કુદ્દે ચારથી આઠ અને નવની સંખ્યામાં વિક્રમા નામધારી રાજાઓ હિંદના ભૂમિતળ ઉપર થયા છે. તેમાંના કયો સંવત્સર સ્થાપક હશે બાબત પોતાના અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાથી પોતે ચૂપ જ રહ્યા છે. અથવા ગર્ભિત અભિપ્રાય એમ ધરાવતા પણ હોય કે, સર્વે વિક્રમાદિત્યમાં જે પ્રથમ થયો છે તે જ સંવત્સરનો સંચાલક હોય. આગળ ઉપર આપણે, વિક્રમાદિત્ય નામની વ્યક્તિઓ કેટલીક થઈ છે ને ક્યારે થઈ છે તથા રાજા ભોજ પણ કેટલા થયા અને ક્યારે થયા તે બધું જણાવવાનું છે એટલે અહીં તો આટલે જ પતાવી આગળ વધીશું.

(૪) સર કનિંગહામ માહેબનો મત નીચે પ્રમાણે છે.—A cave inscription at udayagiri of the Samvat year 1093 or A. D. 1036, couples the name of Chandragupta, with the kingdom of Vikramaditya—In the Raja Tarangiri also, it is mentioned

(૩) જુઓ એશીઆટીક રીસર્ચીઝ પુ. ૬ પૃ. ૧૧૭.

(૮) જુઓ તેમનું સ્વેદ “ ધી બીલ્ડા ટાપ્સ ” નામનું પુસ્તક પ. ૧૪૩.

આપણે તે લહે છેડી દેઇશું પણ એટલું તો તત્પર તેમના લેખમાંથી નીકળી શકે છે કે, સંવત્સરનો સ્થાપક વિક્રમાદિત્ય તે “ શકારિ ” તો હશેજ. તેમજ બીજે મુદ્દો એ કે. તેઓ રાજતરંગિણીના પુસ્તકની હકીકત તો માને છેજ, પણ તેમાં આપેલી સાત માટે તેમને વિશ્વાસ બેસતો નથી. અને ત્રીજે મુદ્દો એ કે, તે કૃત્તેનીનો નૃપતિ હશે તેમ દિંદિનો શહેન-શાહ પણ હતો, અને મંત્રીગુપ્તને પાકવનાર પણ તેજ પોતે હતો. આ ત્રણે મુદ્દા નં. ૪ ની દલીલમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગદ્યલીલ વિક્રમાદિત્યનેજ લાગુ પડે છે. એટલે નં. ૪ અને નં. ૫ ની દલીલોમાં એકજ વિક્રમાદિત્ય માટે લખાયું છે એમ સમજી લેવું.

(૧) એક અન્ય લેખકે, વળી જૂદુંજ અનુમાન ઉઠાવીને દલીલ કરી છે કે ૧૪:—
“ Iraditiones are strong in asserting that Vikramaditya sali-
vahan defeated the alien Sakas near karur and established his
era શાલિવાહન શકાબ્દ—એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે (અ) શાલિવાહન વિક્રમાદિત્ય
નામે રાજા હતો (બ) શકપ્રજાને કાશર મુકામે હરાવી હતી (ક) તેની યાદગીરી કાયમ
કરવા, પોતાના નામે શાલિવાહન શકાબ્દ ચલાવ્યો અને (ઢ) આ પ્રમાણે દંતકથા મળખૂત
રીતે ખાત્રી આપે છે.

ટીપણી:—આમાં બે તથા બાબતનું મિશ્રણ થઇ ગયું છે. લેખક મહારાજ વિક્રમ
સંવત્ માટે વિવેચન કરે છે કે શકસંવત્ માટે, તે ચોખ્ખું નથી થયું; કારણ કે પોતે “શકાબ્દ”
શબ્દ ચોખ્ખો લખે છે, જ્યારે કાશરની લડાઇનો હવાલો આપે છે તેતો વિક્રમ સંવત્સરના સ્થાપકને
લાગુ પડતો છે. છતાં આપણે તો ન્યાય તોળવા માટે બંને સંવત્સરનો વિચાર કરવો રહે છે.

જો “શકાબ્દ” ઉપરજ તેમની દલીલ હોય તો, આટલી વાત તો આપણે જરૂર સ્વીકાર કરીજ
લેઇશું કે, કોઇ શાલિવાહનવંશના રાજાએ, શકનામનો સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો છેજ, અને
તેણે શકપ્રજાને હરાવી પણ છે. પણ તે ઉપરથી એમ કહેવું કે એનું નામ જ શાલિ-
વાહન વિક્રમાદિત્ય હતું તે શા ઉપરથી ? તે તો તેમણે જણાવ્યું જ નથી. શાલિવાહન
વંશની વંશાવળી (પહેલેથી તે છેડે સુધી લગલગ છત્રીસ રાજાઓ થયા છે ૧૫ તેમાં)
આખી તપામી જોતાં, તેમાં કોઇનું નામ વિક્રમાદિત્ય હોય ૧૬ એમ જણાતું નથી. તો પછી
આ “ શાલિવાહન વિક્રમાદિત્ય ” નામ તેમણે ક્યાંથી શોધી કાઢ્યું. શક પ્રજાને હરાવનારનું
નામ તો રાણીશ્રી બળશ્રીના નાશિકના શીલાલેખમાં તેણીના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી
જણાવ્યું છે. બીજું કાશર મુકામે લડાઇ થયાનું તેમણે જણાવ્યું છે. આ કાશર શહેરનું
સ્થાન હજી કોઇ રીતે ચોક્કસ થયું નથી. પણ ઘણાખરા વિદ્વાનોની માન્યતા એમ છે કે, તે
હાલના માળવા પ્રાંતમાં આવેલ હતું, ૧૭ અને તે સમયે માળવા પ્રાંત નહોતો શક પ્રજાની

(૧૪) જ. આં. હી. રી. સો. પુ. ૨ જી ભાગ. ૧. ૫, ૬૫

(૧૫) જુઓ માર પુસ્તક “ મારત વર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ” જે હમણાં થોડા જ વખ-
તમાં જ છપાશે શકે થવાનો છે તેનું પ્રકરણ.

(૧૬) પાછળથી ચોધતા જણાયું છે કે આંક ૨૦ વાળા દાહ શાલિવાહન રાજાનું બીજું નામ
વિક્રમાદિત્ય હોવા સંભવ છે ખરું. (જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૩ માંનું ભ્રમરકોશનું લખાણ)

(૧૭) જેને હાલમાં મંદસોર કહે છે અને તે રતલામ ખાસે આવેલું છે. પણ મારી માન્યતા
એવી છે કે, તે અવંતિ શહેરથી, દક્ષિણ દેશમાં જવાના રસ્તા ઉપર ક્યાંક આવેલું હોયું બેઠયે નહીં
કે અવંતિની ઉત્તરમાં (જેમ મંદસોરનું હાલ સ્થાન બતાવાય છે તેમ)

વિક્રમાદિત્ય છે. એટલે સર કર્નિંગહામ સાહેબની તથા દલીલોમાંની છેલ્લી બે આ પ્રમાણે લુલી પડી જાય છે. જે પ્રથમની દલીલ છે તેમાં તો માત્ર ચંદ્રગુપ્ત નામની વ્યક્તિ, વિક્રમાદિત્ય રાજ્યે થઈ હતી એટલું જ અતાવ્યું છે, પણ તે ચંદ્રગુપ્ત રાજા હતો કે કોઈ સામાન્ય-સાધારણ પુરુષ હતો તેમજ તે બન્નેનો (એટલે વિક્રમાદિત્યનો અને ચંદ્રગુપ્તનો) કંઈ સંબંધ હતો કે કેમ તે વિશે જરાપણ પ્રકાશ નીકળતો નથી. એટલે તે દલીલ ઉપર બહુ મોટો મદાર બાંધીને આગળ વધવું સલાહકારક લાગતું નથી.

(૫) મી. થોમસ લખે છે કે^{૧૦}—As there were many Vikramadityas, so probably there were many Sakaris: every frontier encounter with the seythians, which did not result in absolute defeat of the Indian forces, would under the usual terms of Oriental hyperbole entitle the local monarch to the honorary application of 'Foe of the seythians': and whatever may have been the real effect of the Vannted success of Vikramaditya's arms against the sakas—now conclusively dated in A. D. 78... વળી લખે છે કે—^{૧૧}The Raja Tarangini, the only Sanskrit Indian history extant, though avowedly local in its purpose gives promise—could we rely on' its Chronology—of unexpected illustration of the present subject of inquiry, in as much as it notices a Vikramaditya of ujjain specified particularly as Emperor of India^{૧૨} who nominated mantrigupta to the throne of Kashamir, moreover to extend the Coincidences, this Vikramaditya is cited as having previously exhelled the niloebhas and destroyed the Sakas.

આ લેખ લગભગ ૮૦ વર્ષ ઉપરાંતનો પ્રાચીન છે. અને તે લખાયા પછી તો કેટલીએ શોધખોળ થઈને તેમના વિચારોમાં વધારો સુધારો થઈ ગયો છે. એટલે તે ઉપર વિશેષ ચર્ચા ન કરતાં, આપણને જે મુદ્દા ઉપયોગી છે અને હજી સુધી છપાયા વિના રહી ગયા છે તેનાજ ઉપર માત્ર વિવેચન કરીશું. તેમનું કહેવું એમ છે કે, ઘણા વિક્રમાદિત્ય થઈ ગયા છે, ને ઘણા શકારિ^{૧૩} પણ થઈ ગયા છે, જે કે તે વિશે તેમણે કંઈ પુરાવો કે આધાર દાંક્યો નથી.

(૧૦) જનરલ ઍલ્ફ ધી રૉયલ એશિયાટીક સોસાયટી, પ્રસ્તક ૧૨ મું. પ. ૧૪.

(૧૧) મજકર પ્રસ્તક પૃ. ૧૩

(૧૨) જુઓ Hi. des. Rois du Kachmir ii 76 (Troyer) nelson As. Res. XV 38:

(૧૩) ઘણા વિક્રમાદિત્ય થઈ ગયા છે તે કથન સત્ય છે. પણ શકારિ ઘણા થઈ ગયા ■ તે સત્ય નથી દીસતું. તે માટે તેમણે પુરાવા આપ્યા હોય તો વિચારવાનું ઠીક સાધન મળત; બાકી ઇતિહાસમાં હજી સધી એકજ શકારિ વિક્રમાદિત્ય નોંધાયો હોય એમ જણાય છે.

વિક્રમાદિત્ય કેટલા થયા છે તે સર્વે આપણે આ નિબંધને અતે ચર્ચવાના છીએ ત્યાંથી બેઠ લેવું.

આપણે તે લલે છોડી દેશુ' પણ એટલું તો તત્પર તેમના લેખમાંથી નીકળી શકે છે કે, સંવત્સરનો સ્થાપક વિક્રમાદિત્ય તે "શકારિ" તો હતોજ. તેમજ બીજો મુદ્દો એ કે, તેઓ રાજતંત્રિણીના પુસ્તકની હકીકત તો માને છેજ, પણ તેમાં આપેલી સાત માટે તેમને વિશ્વાસ બેસતો નથી. અને ત્રીજો મુદ્દો એ કે, તે ઉજ્જૈનીનો 'નૃપતિ' હતો તેમ હિંદનો શહેન-શાહ પણ હતો, અને મંત્રીગુપ્તને પાઠવનાર પણ તેજ પોતે હતો. આ ત્રણે મુદ્દા નં. ૪ ની દલીલમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગદ્ગીલ વિક્રમાદિત્યજ લાગુ પડે છે. એટલે નં. ૪ અને નં. ૫ ની દલીલોમાં એકજ વિક્રમાદિત્ય માટે લખાયું છે એમ સમજી લેવું.

(૧) એક અન્ય લેખકે, વળી જુદુંજ અનુમાન ઉઠાવીને દલીલ કરી છે કે ૧૪:—
" Iraditiones are strong in asserting that Vikramaditya salivahan defeated the alien Sakas near karur and established his era શાલિવાહન શકાબ્દ—એટલે તેમનું કહેવું એમ છે કે (અ) શાલિવાહન વિક્રમાદિત્ય નામે રાજા હતો (ઘ) શકપ્રજાને કારર મુકામે હરાવી હતી (ક) તેની યાદગીરી કાયમ કરવા, પોતાના નામે શાલિવાહન શકાબ્દ ચલાવ્યો અને (ઢ) આ પ્રમાણે દંતકથા મંજૂરૂત રીતે ખત્રી આપે છે.

ટીપ્પણ:—આમાં બે ત્રણ બાબતનું મિથ્યજ યદ્ય ગયું છે, લેખક મહારાજ. વિક્રમ સંવત્ માટે વિવેચન કરે છે કે શકસંવત્ માટે, તે ચોખ્ખું નથી થયું; કારણ કે પોતે "શકાબ્દ" શબ્દ ચોખ્ખો લખે છે, ન્યારે કારરની લઝાબનો હવાલો આપે છે તેતો વિક્રમ સંવતના સ્થાપકને લાગુ પડતો છે, છતાં આપણે તો ન્યાય તોગવા માટે બંને મંવત્સરનો વિચાર કરવો રહે છે.

જે "શકાબ્દ" ઉપરજ તેમની દલીલ હોય તો, આટલી વાત તો આપણે જરૂર સ્વીકાર કરીજ લેશુ' કે, કોઇ શાલિવાહનવંશના રાજાએ, શકનામનો મંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો છેજ, અને તેણે શકપ્રજાને હરાવી પણ છે. પણ તે ઉપરથી એમ કહેવું કે એનું નામ જ શાલિવાહન વિક્રમાદિત્ય હતું તે શા ઉપરથી ? તે તો તેમણે જણાવ્યું જ નથી. શાલિવાહન વંશની વંશાવળી (પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી લગભગ છત્રીમ રાજાઓ થયા છે ૧૫ તેમાં) આખી તપામી જોતાં, તેમાં કોઇનું નામ વિક્રમાદિત્ય હોય ૧૬ એમ જણાવું નથી તો પછી આ "શાલિવાહન વિક્રમાદિત્ય" નામ તેમણે ક્યાંથી શોધી કાઢ્યું. શક પ્રજાને હરાવનારનું નામ તો રાણીશ્રી બળશ્રીના નાશકના શીલાલેખમાં તેણીના પુત્ર ગૌતમીપુત્ર શાતકરણી જણાવ્યું છે. બીજું કારર મુકામે લઝાઇ થયાનું તેમણે જણાવ્યું છે. આ કારર રાહરેનું સ્થાન હજી કોઇ રીતે ચોકકસ થયું નથી. પણ ધણાખરા વિક્રાનોની માન્યતા એમ છે કે, તે હાલના માળવા પ્રાંતમાં આવેલ હતું, ૧૭ અને તે સમયે માળવા પ્રાંત નહોતો શક પ્રજાની

(૧૪) જ. આર્. હી. રી. સો. પુ. ૨ ભૂ. ભાગ. ૧. ૫, ૬૫

(૧૫) જુઓ માર પુસ્તક " મારત વર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ " જે હમણાં થોડા જ વખતમાં જ છપાવે શક થવાનો છે તેનું પ્રકરણ.

(૧૬) પાછળથી શોધતાં જણાવ્યું છે કે આક ૨૦ વાળા હાલ શાલિવાહન રાજાનું બીજું નામ વિક્રમાદિત્ય હોવા સબત છે ખરું. (જુઓ ઉપરની ટીકા નં. ૩ માનું ભ્રમરકોશનું લખાણ)

(૧૭) જેને હાલમા મદ્રેસર કહે છે અને તે રતલામ પાસે આવેલું છે. પણ મારી માન્યતા એવી છે કે, તે અવતિ રાહરેથી, દક્ષિણ દેશમા જવાના રસ્તા ઉપર ક્યાંક આવેલું હોયું જોઇએ નહીં કે અવતિની ઉત્તરમા (જેમ મદ્રેસરનું હાલ સ્થાન બતાવાય છે તેમ)

રાજપુતોને થયેલ છે. તે સંબંધી ઇશારા કરવાનો હોય તો તે મન પણ ફટલો ખોટો છે તે આપણે નીચેની દલીલ નં. ૮ માં બતાવવું છે, એટલે વાચકે ત્યાંથી જોઇ લેવા મહેર-આની કરવી.

(૮) એક લેખક મહાશય જણાવે છે કે:—૨૦ ના બાલવપતિ યશોધર્માએ કાશ્મીર મુકામે ઇ. સ. ૫૪૪માં મિહિરકુલને દરાખ્યાની વાત, ડૉ. હાર્નોલ તથા ડૉક્ટર કીલ્હોર્ને કરી છે. પણ તે વાતનો ઇન્કાર શ. બ. વૈદ્ય મહાશયે કર્યો છે, કાશ્મીર કે ઉપરના વિદ્વાનોએ-મી. અલ્ખરનીના કહેવાનો આધાર લીધો છે; વળી તે ઉપર વિચાર કરતાં, તે કાશ્મીરનું યુદ્ધ તો ૮૪. સ. ૫૪૪ની પહેલાં ધણા વરસે થઇ ગયું છે એમ જણાવે છે. "એટલે લેખક મહાશયનું કહેવું એમ છે કે (અ) અલ્ખરનીના કહેવાથી ડૉ. હાર્નોલ અને ડૉ. કીલ્હોર્નેની માન્યતા એમ થઇ છે કે, કાશ્મીર મુકામનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૫૪૪ માં થયું છે. આ યુદ્ધમાં એક/પહેલાં માગવાના રાજપુતો છે અને બીજા પક્ષે મિહિરકુળ અને તોરમાણની ભતવાળાઓ છે. (બ) જ્યારે શ. બ. વૈદ્યમહાશયની માન્યતા પ્રમાણે મી. અલ્ખરનીનું આ કથન ધરાબર નથી અને (ક) બનને મુદ્દા ઉપર પોતે ત્રિયા કરીને પોતાનું મંતવ્ય શ. બ. વૈદ્ય તરફ દળવું જવાનું જણાવે છે.

ટીપ્પણ:—પ્રથમ તો મી. અલ્ખરનીનો સમય જ ઇ. સ. ની બારમી સદીનો છે. એટલે કે કાશ્મીરની લડાઇ થયા બાદ ૭થી (જે ઇ. સ. ૫૪૪ ગણે તો) બાર સદીનો (જે તેને ઇ. પૂ. ૫૭માં થયાનું ગણે તો) ગણાય. વળી તેમના લખવાનો સર્વ આધાર પણ, કેવળ દંત-કથાઓ અને તેના જ એકા ત્રિપક્ષનીય સાધન ઉપર રચાયેલો છે એમ મી. અલ્ખરનીના પુસ્તકોના વાચનથી ખુલ્લું થાય છે, એટલે પણ શ. બ. વૈદ્ય મહાશયનું મંતવ્ય સાચા જેવું લાગે છે. વળી મી. અલ્ખરનીના મંતવ્ય સામે પડકાર ઝીલનાર અમરકોષકાર^{૨૧} જેવી સર્વ માન્યની સત્તાનો છે. તેમ અમરકોષકાર હિંદી તેમજ હિંદુ છે એટલે હિંદુત્વનો તેમજ હિંદુને લગતી હકીકતનો તે જેટલો બળકાર હોઇ શકે તેટલો મી. અલ્ખરની જેવા અહિંદુ ન પણ હોઇ શકે. વળી મી. અલ્ખરની કરતા, અમરકોષકારની કે કોઇપણ કોષકારની એકઠી કરેલ હકીકતોમાંથી ચાળી કાઢવાની અને પગી તેનું પૃથક્કરણ કરી નીહાળી જેવાની શક્તિ વિશેષ અંશે ખીસેલી ગણી શકાય. એટલે પણ અમરકોષકારનું વચન વધારે વિશ્વસનીય છે. બીજું કાશ્મીરની છત મેળવનારને તો શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહેવાય છે, જ્યારે મિહિરકુલ અને તોરમાણને તો શક જાતિના નહીં પણ હણુ તરીકે ગણાવાયા છે. અને હણુ પ્રજાનું નિવાસ સ્થાન, હિમાલયની ઉત્તરે તિબેટના પ્રદેશમાં કદાચ તેનાથી પણ બહુ છેટે એશિયાઠ્ઠી તુર્કસ્થાનમાં ગણી શકાય છે, જ્યારે શકપ્રજાનું નિવાસ સ્થાન,^{૨૨} બલુચિસ્તાન અફઘાનિસ્થાન અને ધરાવતી જ્યાં હદ સંલગ્ન થાય છે ત્યાં આવેલા હમય સરોવરની આસપાસનો પ્રદેશ છે. એટલે કે હણુ પ્રજા અને શકપ્રજા કોઇ રીતે એક પ્રજા નથીજ એટલુંજ નહીં, પણ તેમના

(૨૦) જુઓ મારતમ પાચોન જાનવંશ નામના પુસ્તકનો ભાગ બીજો. પૃ. ૨૮૬ અને તે પાછોના પૃષ્ઠો.

(૨૧) અમરકોષમાં વિક્રમાદિત્યને જગારિ તરીકે જ ઓળખાવ્યો છે જુઓ ઉપરની નીકા નં.

(૨૨) જુઓ માત્ર મારત વર્ષનો પ્રાચીન ઇતિહાસ નામનું પુસ્તક

સત્તામાં, કે નહોતો ગૌતમીપુત્ર શાતકરણીની સત્તામાં; તો શું શક પ્રભુનું અને ગૌતમીપુત્રની વચ્ચેનું આ કાફર મુકામવાળું યુદ્ધ, કેાઈ ત્રીજા ભૂપતિએ પોતાની ભૂમિ ઉપર થવા દીધું હતું એમ માની લેવું કે-? અને તે માન્યતા તો યુદ્ધના સાધારણ નિયમથી વિરુદ્ધ જ નજ તેમ છે, કેમકે યુદ્ધ હંમેશાં ભે પક્ષકારમાંથી એકની ભૂમિ ઉપર જ લડવામાં આવી શકે: વળી ધારો કે આ કાફર શહેર, જેમ મી. વીન્સેન્ટ સ્મીથનું માનવું છું તેમ, દક્ષિણ હિંદમાં આવેલ કૌચીન રાજ્યની પ્રાચીન સમયે રાજધાનીનું શહેર હતું, ને ત્યાં યુદ્ધ થયું હતું, તો પાછો ઉપર પ્રમાણે જ વર્ણવે અને ઉમેરે થાય છે. કેમકે આંધ્રપતિ શાતવાહન વંશની સત્તા કેાઈ કાળે, તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણે કે તેની પેલીપાર અને હાલના મહીસુર રાજ્યની ઉત્તર સીમા સુધી પણ પહોંચી જ નથી, તેમ શક પ્રભુનું રાજ્ય પણ નર્મદાનદીના દક્ષિણ-કાંઠાથી-અને બહુ બહુ તો નાશીક જીલ્લામાં ગોદાવરી નદીના મૂળથી દક્ષિણ દિશા તરફ-લાંબાયું જ નથી. તો પછી તે બંને પક્ષકારના રાજ્યની હદનું બ્યાં સ્વપ્ન પણ આવે તેમ નથી તે જગ્યાએ યુદ્ધ થયાનું શી રીતે સંભવી શકે? જ્યારે ખરી રીતે તો આ ગૌતમીપુત્ર અને શકપ્રભુની લડાઈ સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં જ થઈ છે. આ પ્રમાણે શાક્તિવાહન રાજની માન્યતા અને કાફરની લડાઈમાં તેનું જોડાણ તે બંને હકીકતોનું અસંભવિતપણું સિદ્ધ થાય છે. વળી જે શાતવાહનવંશી રાજા હાલને, વિક્રમ સંવત્સરા સ્થાપક તરીકે લેખવા માંગતા હો તો, તેમનું રાજ્ય જ પ્રથમ તો ઇ. પૂ. ૫૭માં હતું જ નહીં, તેમના રાજ્યનો પ્રારંભ જ ૧૮ ઇ. પૂ. ૫૭ પછી લગભગ દશવર્ષ બાદ થયો છે. છતાં જે વિક્રમાદિત્યને કાફરની લડાઈમાં યુદ્ધ કરનાર અને શક પ્રભુને હરાવનાર તરીકે ગણી, શકસંવત્સરને સ્થાને વિક્રમ-સંવત્સરને સ્થાપક ગણવો આમ કહેવાનો ભાવ જે લેખક મહાશયનો હોય તો ઉપરની ફીલો નં. ૧-૨-૩માં આપણે પુરવાર કરી ગયા છીએ તે પ્રમાણે અહીં પણ તે ગર્વભાસ-વંશી વિક્રમાદિત્ય જ શકારિ તરીકે સાબીત થઈ નજ છે.

(૭) અન્ય વિદ્વાન વળી પોતાની માન્યતા આ પ્રમાણે જણાવે છે:—૧૯ “ He was called Vikramaditya II the great, who founded Samvat era A. D. 515 to 550, who revived Hinduism and introduced Shiv-puja. ” એટલે કે, તેમની ગણતરી એમ છે કે (અ) આ પુરૂષ જ વિક્રમાદિત્ય ખીજ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. વળી (ક) તેણે પોતાનો સંવત્સર ચલાવ્યો છે અને (ક) તેણે હિંદુધર્મનો ઉદ્ધાર કરીને શિવપૂજા ઇ. સ. ૫૧૫ થી ૫૫૦માં પ્રચારમાં-ગતિમાં મૂકી.

ટીપ્પણ્ય:—પ્રથમો આ રાજા કયા વંશનો હતો તેમજ કયા પ્રદેશનો ભૂપતિ હતો વગેરે કાંઈ વિવેચન જ તેમણે કર્યું નથી. એટલે તેનો પત્તો લગાવવો જ બારે છે. માત્ર સાલ ઉપરથી તેની જોળ કાઢવી તે તે ધૂમાડામાં બાયકા ભરવા જેવું કાર્ય છે, એટલે તે વિશે વિશેષ પ્રયત્ન કરવાનું આપણે પણ છોડી દેવું જ રહે છે. પણ એક વાત યાદ આવે છે કે, કદાચ લેખક મહાશયનો ઇરાદો, જે યુદ્ધ મિહિરકુળ અને તોરમાણીની સાથે, માંગવાના

(૧૮) જુઓ મારત વર્ષનો પ્રાચીન રૂઝિફાસ નામે મારા પુસ્તકમાં શાતવાહન વંશની વંશા-વળી પ્રકરણમાં.

(૧૯) ડૉ. એન્ડ્ર્યુએમ્સની એક ઇન્ડીઆ પુ.

રાજપુતોને થયેલ છે. તે મંબધી ઇશારો કરવાનો હોય તો તે મન પણ ફેટલો બોલે છે તે આપણે નીચેની દલીલ નં. ૮ માં બતાવવું છે, એટલે વાચકે ત્યાંથી જોઈ લેવા મહેરબાની કરવી.

(૮) એક લેખક મહાશય જણાવે છે કે:—૨૦ = માલવપતિ મહાધર્માએ કાશ્મીરમાં ઇ. સ. ૫૪૪માં મિહિરકુલને હરાવ્યાની વાત, ડૉ. હાર્નોલ્ડ તથા ડૉક્ટર કીલ્હોર્ને કરી છે. પણ તે વાતનો ઇન્કાર રા. બ. વૈદ્ય મહાશયે કર્યો છે. કાશ્મીર કે ઉપરના વિદ્વાનોએ મી. અલ્બર્ટનીના કહેવાનો આધાર લીધો છે; વળી તે ઉપર વિચાર કરતાં, તે કાશ્મીરનું યુદ્ધ તો ૧૮, નહીં ૫૪૪ની પહેલાં ઘણા વરસે થઈ ગયું છે એમ જણાવે છે. "—એટલે લેખક મહાશયનું કહેવું એમ છે કે (અ) અલ્બર્ટનીના કહેવાથી ડૉ. હાર્નોલ્ડ અને ડૉ. કીલ્હોર્નેની માન્યતા એમ થઈ છે કે, કાશ્મીર મુકામનું યુદ્ધ ઇ. સ. ૫૪૪ માં થયું છે. આ યુદ્ધમાં એક પક્ષે માળવાના રાજપુતો છે અને બીજા પક્ષે મિહિરકુલ અને તોરમાણીની જાતવાળાઓ છે. (બ) જ્યારે રા. બ. વૈદ્યમાહેજની માન્યતા પ્રમાણે મી. અલ્બર્ટનીનું આ કથન બરાબર નથી અને (ક) બંને મુદ્દા ઉપર પોતે વિચાર કરીને પોતાનું મંતવ્ય રા. બ. વૈદ્ય તરફ ફાળવું જવાનું જણાવે છે.

ટીપ્પણ:—પ્રથમ તો મી. અલ્બર્ટનીનો સમય જ ઇ. સ. ની બારમી સદીનો છે. એટલે કે કાશ્મીરની લડાઈ થયા બાદ ૭૪૧ (જે ઇ. સ. ૫૪૪ ગણે તો) બાર સદીનો (જે તેને ઇ. પૂ. ૫૭માં થયાનું ગણે તો) ગણાય. વળી તેમના લખવાનો સર્વ આધાર પણ, કેવળ દંત-કથાઓ અને તેના જ એકા જ વિશ્વસનીય સાધન ઉપર રચાયેલો છે એમ મી. અલ્બર્ટનીના પુસ્તકોના વાચનથી ખુલ્લું થાય છે. એટલે પણ રા. બ. વૈદ્ય મહાશયનું મંતવ્ય સાચા જેવું લાગે છે. વળી મી. અલ્બર્ટનીના મંતવ્ય સામે પડકાર ઝાલનાર અમરકોષકાર^{૨૧} જેવી સર્વ માન્યતા સત્તાનો છે. તેમ અમરકોષકાર હિંદી તેમજ હિંદુ છે એટલે હિંદુત્વાનો તેમજ હિંદુને લગતી હકીકતોને તે જેટલો જાણકાર હોઈ શકે તેટલો મી. અલ્બર્ટની જેવા અહિંદુ ન પણ હોઈ શકે. વળી મી. અલ્બર્ટની કરતા, અમરકોષકારની કે કોઈપણ કોષકારની એકી કરેલ હકીકતોમાંથી ચાળી કાઢવાની અને પછી તેનું પૂરકરણ કરી નીહાળી જોવાની શક્તિ વિશેષ અંશે ખીલેલી ગણી શકાય. એટલે પણ અમરકોષકારનું વચન વધારે વિશ્વસનીય છે. ખીલું કાશ્મીરની છત મેળવનારને તો શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહેવાય છે, જ્યારે મિહિરકુલ અને તોરમાણીને તો શક જાતિના નહીં પણ ફણ તરીકે ગણાવાયા છે. અને ફણ પ્રજાનું નિવાસ સ્થાન, હિમાલયની ઉતરે તિબેટના પ્રદેશમાં કદાચ તેનાથી પણ બહુ છેટે એશિયાઈ તુર્કસ્થાનમાં ગણી શકાય છે, જ્યારે શકપ્રજાનું નિવાસ સ્થાન,^{૨૨} બલુચિસ્તાન અફઘાનિસ્તાન અને ઇરાનની જ્યાં હદ સંલગ્ન થાય છે ત્યાં આવેલા હમય સરોવરની આસપાસનો પ્રદેશ છે. એટલે કે ફણ પ્રજા અને શકપ્રજા કોઈ રીતે એક પ્રજા નથીજ એટલુંજ નહીં, પણ તેમના

(૨૦) જુઓ ભારતના પાચોન કાવંશ નામના પુસ્તકનો ભાગ બીજો. પૃ. ૨૮૬ અને તે પાંખીના પૃષ્ઠો.

(૨૧) અમરકોષમાં વિક્રમાદિત્યને જગદિ તરીકે જ ઓળખાવેલો છે જુઓ ઉપરની નીકા નં.

(૨૨) જુઓ માત્ર ભારત વર્ષનો પાંચીન હિંદીકામ નામનું પુસ્તક

નિવાસસ્થાન વચ્ચે પણ ઘણું અંતર હોય, સર્વ પ્રકારે તેઓ એક બીજાથી ભિન્ન જ છે. મતલબ કે, મર્વ હકીકત જોતા કાશરનું ચુંદ અમરકોપકારના કહેવા પ્રમાણે ઇ. સ. ૫૪૪ પહેલા ઘણા વર્ષો પૂર્વે એટલે ઇ. પૂ. ૫૭ માં ધારવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે જ બન્યું હોવું જોઈએ. અને તે સુદમાં અવંતિપતિ ચર્ધ્વીલ વંશી વિક્રમાદિત્યનો જ હાથ હોવો જોઈએ.

(૯) વળી પ્રખ્યાત વિદ્વાન મી ફરગ્યુસનની માન્યતા એવી છે કે - ૨૩ 'Hsien Tshang is generally so careless about his dates-shri Harsha Vikramaditya sakai lived and defeated the sakas at the battle of karur, in the first half of the sixth Century of our era, and the Hindus, for the sake of adjusting their eras, placed these events, in the first century before Christ' એટલે તેમનું મંતવ્ય એમ છે કે (અ) મી. હયુએનશાંગે હકીકતોની તારીખો નોંધવામાં બહુ બેદરકારી વાપરી છે (બ) શ્રી હર્ષવર્ધ્ધન સમ્રાટ જેનું બીજું નામ વિક્રમાદિત્ય હતું તેજ શકરી છે અને કાશરના સુદમાં તેણે જ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. (ક) આ સુદ ઇ. સ ની છઠી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં થયું છે પણ (ડ) હિંદુ પ્રભાવે આ બનાવને, પોતાની વૃત્તિ મંતોધવાની ખાતર ઇ. સ ની છઠી શતાબ્દીને બદલે, ઇ. પૂ ની પહેલી શતાબ્દીમાં તે બન્યાનો ગણાવી કાઢ્યો છે.

ટીપ્પણી-અલબત્ત વિદ્વાન સંશોધક તરફ સંપૂર્ણ માન ધરાવતા છતાં કહેવું તો પડે છે જ કે, બીજા ઉપર ટીકા કરવી તે જેટલું સહેલું છે, તેના કરતા તે આખીત કરવું અતિ કઠણ કાર્ય છે પોતે ટીકા કરવા બહાર તો પડ્યા છે, પણ તેમણે વિચાર કર્યો છે કે (૧) શ્રી હર્ષવર્ધ્ધનનું નામ તે શિવાદિત્ય હતું કે વિક્રમાદિત્ય હતું ? અને (૨) શ્રી હર્ષની સમય તે ઇ. સ ૬૩૪ એટલે ઇસ્વીની સાતમી સદી હતી કે તેમના કથન પ્રમાણે છઠી સદી હતી ? અને (૩) શું હિંદુ પ્રભાવે બચ્ચાન અને અલણ હતી કે એકે હકીકતને સાતસો સાતસો વર્ષ જેટલી આગળ પાછળ હાકી લેઈ જાય અને એતિહાસિક તત્ત્વો જેવી જીવંતી જાગતી અને નકકર અત્યસિદ્ધ થયેલ વસ્તુને નાના બાળકના રમકડા જેવી વસ્તુ ઠરાવીને ઇચ્છાપૂર્વક આમને તેમ ગમડાવે જાય. વળી (૪) શક પ્રભાવ જ્યાં તે સમયે અસ્તિત્વમાં નહોતો તો પડી શકારિ નામજ શી રીતે ઉપસ્થિત કરી શકાય. કોઈ પણ ઇતિહાસકારે શ્રી હર્ષવર્ધ્ધનને શકારિ ઉપનામ લગાડ્યું હોય એમ હજી સુધી તો જણાયું નથી. (જતા જણાવ્યું હોય તો પોતે આધાર ટાંકવો જોઈતો હતો) પણ પોતાની કલ્પનામાં જેમ આવે તેમ ગોળા ગમડાવે જવા તે ઇતિહાસનું ચલતર ચલવામાં તો જરાપણ ઉચિત નહોતું ગણાય. વળી (૫) હયુએનશાંગ જેવો તટ્ય પુરૂષ પોતાના જ મમનની બનેલ હકીકતની તારીખોમાં ફેરફાર કરે એમ નાંખપણ પુગવો ટાંક્યા શિવાય જાહેર કરવું તે શું શોભાસ્પદ છે ? ગમે તેમ હો, પણ ફરગ્યુસન માહેબના કથનની અત્યંત વિશેષ આપણા મનમાં ફીક જાપ નથી જ પડતી.

(૧૦) વળી એક આધારભૂત પુસ્તકમાં લખાયલ છે કે:—“To Aziz I has been attributed the foundation of the Vikram Era becoming in Bc. 51 and according to Sir John Marshall, an Inscription discovered by him at Taxilla, is actually dated in the year 136 of Aziz. This inscription may well be correct, in spite of the tradition that this era was founded by king Vikramaditya of ujjain to commemorate the defeat of the, sakas and what ever may have been the origin of this era, the assignment of Aziz I to this period is justified by other considerations ” એટલે કે (અ) ને વિક્રમ સંવતનો ઇ. પૂ. ૫૮ ની આદિમાં પ્રારંભ થયો છે તેનો સ્થાપક બાદશાહ અઝીઝ પહેલો હતો (ચ) તક્ષીલામથી એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તેના ઉપર અઝીઝના સંવતનો ૧૩૬ નો આંક છે (ક) બલે શકારિ વિક્રમાદિત્યનો સંવત ગણાતો હોય, છતાં અધી હરીકેતોનું નિરીક્ષણ કરતાં, અઝીઝ પહેલાનો સમય બરાબર મળતો આવે છે.

ટીપણી:—અલખત ખરી વાત છે કે, વિક્રમાદિત્ય અને અઝીઝ પહેલો તે બંને સમ-સમયી હતા. પણ વિક્રમાદિત્યે તો સ્વપરશકમથી, બાદશાહ અઝીઝ પાસેથી પંજાબ અને કાશ્મીર જીતી લીધાં છે, ૨૫ તો પછી સવાલ એમ ઉપરિચત થાય છે કે, વિજેતાનો સંવત ચલાવવા કે પરાજીતનો ? કદાચ દલીલ કરામ કે, વિક્રમાદિત્યે અઝીઝ પાસેથી મુઠકો લેઈ લીધા, તે પહેલાં બ્યારે અઝીઝનું સ્વામિત્વ પંજાબ ઉપર હતું ત્યારનો આ લેખ છે, તો વળી બે પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે કે (૧) અઝીઝને અને વિક્રમાદિત્યને અરસપરસ એટલું બધું શું લાગ્યું વળગ્યું હતું કે, અઝીઝ ઉડીને વિક્રમાદિત્યનો સંવત ચલાવે અને તે પણ ને બતાવ (સંવિધમાં) બનવાનો છે તેના ઉપર શી રીતે ગણતરી કરી શક્યો ? તેમ તે બંને એક નાતબાતના નહોતા કે બંને વચ્ચે નહોતી મિત્રાચારી કે બાઇબંધી કે તે તેનો સંવત ચલાવે ? વળી (૨) ને ૧૩૬ નો આંક અઝીઝનોજ છે એમ જણાવો છે તે શા આધારે કહો છો ! ને ૧૩૬ નોજ તે આંક હોય તો તો એમ સાબીત થયું કે, તે તક્ષીલાનો લેખ અઝીઝે કાતરાવ્યો તે સમયે કોઇક સંવત ચાલતો હતો, જેનો આશ્રય અઝીઝે લીધો હતો અને તે સંવતનું ૧૩૬ થું વર્ષ તે સમયે ચાલતું હતું. એટલે તો એમ સિદ્ધ થયું કે, તે ૧૩૬ ના આંકનો સંવત, તે ન હશે અઝીઝનો કે ન હશે તેના સમકાલીન પણ થયેલ વિક્રમાદિત્યનો ? પણ અઝીઝ ગાદીએ આવ્યો તે પહેલાં આશરે સવાસો વર્ષ ઉપર કોઇ અન્ય વ્યક્તિએ તેની સ્થાપના કરી હોવી જોઇએ. મતલબ કે, આ બધાં વાદ અને દલીલોથી મિદ્ધ

(૨૪) કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીયા પુ. ૧ હું ૪. ૫૭૨

(૨૫) જુઓ માર્ક પુસ્તક નામ “આરતવર્ષનો પ્રાચીન इतिहास” આ કથનના પ્રમાણ માટે તટસ્થની સાક્ષી છે (રાજવરગિણીકારના કહેવા પ્રમાણેજ ઉજ્જેણીના વિક્રમાદિત્યે પોતાના તરફથી મંત્રી ગુપ્તને કાશ્મીરના સુબા તરીકે નિયત કર્યો હતો એટલે આપણે તે વાતનો ઇન્કાર શી રીતે કરી શક્યા.

થાય છે કે, ઇ. પૂ. ૫૦૦ ની સાલમાં જે સંવત્સરની આદિ થઈ છે તેને અને પાર્થીઅન શહેનશાહથી અઝીઝ પહેલાને કોઈ રીતે સંબંધજ નથી (આ અઝીઝ પહેલા વિશે ની કેટલીક હકીકત, ઉપર ચર્ચા નં. ૨ ની દલીલોમાં આપણે કરી ગયા છીએ તે ત્યાંથી જોઈ લેવી).

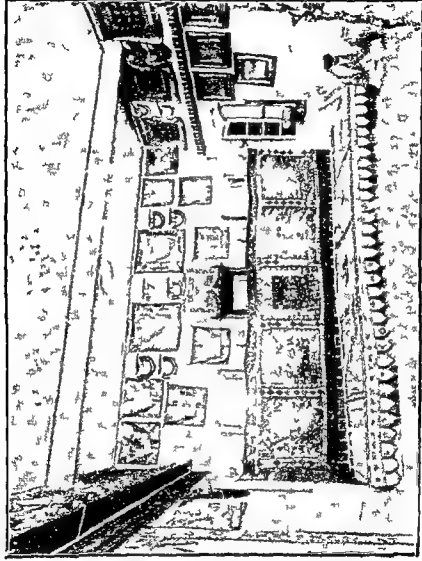
ઉપર પ્રમાણે લિન્ન લિન્ન વિદ્વાનોના અને લિન્ન લિન્ન મુદ્દાની ઉપસ્થિતિ ધરાવતા પ્રશ્નોવાળા ૧૦ અભિપ્રાયો ઉપરની ચર્ચા આપણે કરી ચૂક્યા છીએ. અને તે ઉપરાંત હજુ અનેક મતો ટાંકી શકાય તેમ પણ છે. પણ તેમાંના લગભગ સર્વે મુદ્દા, ઉપરની ચર્ચા-વાળા પ્રશ્નોમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. એટલે વિશેષ વિસ્તાર ચલાવના બમથી આપણે આગળ ચલાવીશું.

ઉપરની જણાવટમાં જે સાર આપણે કાઢી શક્યા છીએ તે આ પ્રમાણે બીજાવા: (૧) વિક્રમસંવત્નો સ્થાપક તો વિક્રમાદિત્યજ હતો અને હોવા જોઈએ. તેમજ (૨) તેણે કાશ્મીરમાં શક "પ્રભતે હરાવીને શકારિ નામ પ્રાપ્ત કર્યું" હતું. બાકી વિક્રમાદિત્ય નામની અનેક વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ છે તેમાં કેને શકારિ કહેવો તે પ્રશ્નજ મુંઝવનારો બીજાને નીવડ્યો છે. કયા વિક્રમાદિત્યને શકારી કહી શકાય તેનું રહસ્ય જો સમજી જવાય તો પછી, એક નિર્ણય ઉપર આવવાને જરા પણ શંકા કે ભ્રાંતિનું સ્થાન રહે તેમ નથી, તેટલા માટે, વિક્રમાદિત્ય નામ ધરાવનાર કેટલા રાજાઓ થયા ને કયારે થયા તેનો એક કોડો જોવાયક મહાશયની સમક્ષ ધરવામાં આવે તો, આપણું કાર્ય સુષ્ટ નીવડશે એમ ધારી તેવો પ્રયત્ન હવે આદરું છું.

મી. પ્રીન્સેપના કહેવા પ્રમાણે, ૨૧ જો કે વિક્રમ સંવત મુખ્યત્વે ઉત્તરહિંદમાંજ વપરાસમાં આવેલ છે. એટલે વિક્રમ સંવત્ સ્થાપક પણ ઉત્તરહિંદમાં થયેલ ભૂપતિઓની હારમાળામતિ એક હોવા જોઈએ એમ માની શકાય. છતાં, આપણે તો, દક્ષિણહિંદના રાજવીઓમાં પણ જે કોઈ વિક્રમાદિત્ય નામધારી રાજાઓ થઈ ગયા જણાયા છે તેમનાં નામો પણ તપાસી જોઈશું કે જેથી શકનો કિંચિત્ અંશ પણ આપણા હૃદયમાં પાછળથી રહી જાય નહીં, કે કયો શકારિ રાજા વિક્રમાદિત્ય હોઈ શકે. તેમ જો મવાલ ઉભો થયો છે તે ઇ. પૂ. ૫૦ થી આરંભીને બહુમાં બહુ તો ઇ. સ. ૬૫૦ સુધીમાં થયેલ વિક્રમાદિત્ય નામના રાજાઓની વચ્ચેનો નિર્ણય કરી લેવા માટેનોજ છે, નહીં કે તે પછીના સમયના. છતાં વળી કોઈના મનમાં શંકા ન રહી જાય માટે ઇ. સ. મુધીનો સમય તપાસી લેઈશું. કેમ કે, " વિક્રમસંવત " એવો વહેવા

શીલાલેખ

આહિત્ય પરિપદ્ સ મેદન-દારીન્

કાઠિયાવાડ ક્ષાત્રદર્શનમાં—

ક્રમશઃ રાણી ગવાળા-ચિત્ર તરફથી તેમજ આદર્શ કાઠિયાવાડ વિભાગ

૨૭વિ. સં. ૮૧૧-૪. સ. ૭૫૪, અને ૨૮વિ. સં. ૮૨૬-૪. સ. ૭૬૯ માં કે ૨૬વિ. સં. ૮૯૭-૪. સ. ૮૪૦ માં કૌતરાયલ અઘાપિ પર્વત મળી આવેલ છે. (જે કે કાઠીયાવાડના એક લેખમાં ૩૦૭૯૪-૪. મ. ૭૩૮ ની સાલ વિક્રમ સંવત્સરમાં લખેલ છે. તેની તિથિ, વાર, નક્ષત્ર બરાબર નથી આવતા, એટલે તેને સપ્રમાણ કહી શકાય નહીં)

આપણે તપાસવા યોગ્ય પ્રમાણેના એક હજાર વર્ષના ગાળામાં (ઇ. પૂ. ૫૭ થી ઇ. સ. ૬૦૦ સુધીના) જે રાજાઓ ઉત્તર હિંદમાં ચલિ ગયા તેમાં કેટલાક હિંદી ઓલાદના છે ને કેટલાક અહિંદી છે. જ્યારે આપણે તે અહિં વિક્રમાદિત્યના નામની સાથેજ લેવા દેવાનું છે, એટલે તે માટે અહિંદી રાજાઓનાં નામો અલગજ પાડી દેખશું: બાકી જે રજા તે, અવંતિપતિનો ગર્દભીલવંશ, પછી ગુપ્તવંશ અને તે પછી પરમારવંશ: તેમજ કનોજનો પ્રતિહારવંશ અને તે બાદ કનોજનો પરિહારવંશ: અને સૌરાષ્ટ્રનો વલ્લભીવંશ. આ શિવાય કોઇ હિંદીરાજા, ઉપરના એક હજાર વર્ષના સમયમાં ઉત્તર હિંદના ભૂપતિ તરીકે નથી થયા; જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં, આંધ્રવંશ અને ચાલુક્યવંશ, રાષ્ટ્રકૂટવંશ એવા ત્રણ વંશ રાજ સત્તા ઉપર આવી ગયા છે; આ સર્વેમાંથી પણ ઉત્તરહિંદના વલ્લભીવંશમાંથી અને દક્ષિણના આંધ્રવંશ^{૩૧} અને રાષ્ટ્રકૂટવંશમાંથી કોઇ વિક્રમાદિત્ય નામધારી રાજા થયો નથી. એટલે તે ત્રણને બાદ કરતાં બાકીમાં કોણ વિક્રમાદિત્ય થયા છે તેનીજ નોંધ લેવી રહે છે. જે નીચે પ્રમાણે છે.

વંશ

સાલ

(અ) ગર્દભીલ-ગર્દભીલ	ચર્ચ
(૧) વિક્રમાદિત્ય ઉર્ફ વિક્રમસિંહ.	ઇ. પૂ. ૫૭ થી ઇ. સ. ૩ = ૬૦
(ઘ) ગુપ્તવંશ	
(૨) ચંદ્રગુપ્ત પહેલો ઉર્ફ વિક્રમાદિત્ય પહેલો	ઇ. સ. ૩૧૯ થી ૩૩૦ = ૧૧
(૩) ચંદ્રગુપ્ત બીજો ઉર્ફ વિક્રમાદિત્ય બીજો	ઇ. સ. ૩૭૫ (૩૮૦) થી ૪૧૪ = ૩૯

(૨૭) આર્ચાઓલોજીકલ રીપોર્ટ બીજી પૃ. ૯૮, આ માટે Dr Bhaw daji J. R. A. S. Vol II P. 271 ઉપર લખે છે કે “ He knows of no inscription dated in the Samvat before the eleventh Century of the Christian era. General Cunningham goes nearly as far. He says the Samvat of Vikramaditya was not used so early as 826 (Arch. Dep Vol II P. 266) though come what inconsistently he says in the same Volume that the earliest inscription he knows dated in the Vikram Era is 811 or A. D. 754 (Arch Dept II P. 68).

(૨૮) મજકુર પુસ્તક પૃ. ૨૬૬ અને ૧૮

(૨૯) ભારતીય પ્રાચીન વંશ નામનું પુસ્તક ભાગ બીજી પૃ. ૩૮૬: ઇન્ડીઅન એન્ડી ક્વેરી પુ. ૧૯ પૃ. ૩૫ (ધૌલપુરનો મહાસેન ચહુઆણના સમયનો.)

(૩૦) ઇન્ડીઅન એન્ડી ક્વેરી પુ. ૧૯ પૃ. ૩૫

(૩૧) પાછળથી માલ્ય પદ્યું છે કે નં. ૨૦ વાળા રાજ દાલનું નામ પણ વિક્રમાદિત્ય હતું. પણ તેને શકારિ કહી શકાય તેમ નથી (જુઓ ઉપર પૃ. ૭ ઉપરનું દલીલ નં. ૬ નું લખાણ) એટલે અત્ર તે નામની ગણના કરેલ ન હોવા છતાં આપણા વિષયની છણવટમાં કોઇ દોષ રહી જતો નથી.

વંશી વિક્રમાદિત્યને લાગુ પડે છે, તેજ દલીલો ચાલુક્યવંશી નં. ૭ અને ૮ વાળા વિક્રમાદિત્યને લાગુ પડે છે. કારણ કે તેમનો સંવત્ શકસંવત્સર હતો, એટલે તેઓ પણ તેનો ત્યાગ કરીને વિક્રમસંવત્ ગ્રહણ ન કરી શકે. હવે બાકી રહ્યા નં. ૧, ૫ અને ૬; આ ત્રણે અવંતિ પતિ જ છે, અને કારર પણ માળવાની હદમાં જ આવેલ છે એટલે પ્રદેશની ગણનાથી પણ તે ત્રણેને લાગુ પડે તેમ છે, પણ સમયની ગણતરીએ તેમ નથી. હવે જો કારરનું યુદ્ધ ઇ. પૂ. ૫૭ માં ઠરાવે તો નં. ૧ વાળાને લાગુ પડી શકે એમ છે. ઇ. મ. ૫૩૩ ની આસપાસ ઠરાવે તો નં. ૫ને લાગુ પડે, આકી નં. ૬નો સમય તો ઇ. સ. ૫૩૩ થી બહુ દૂર ચાલ્યો જાય છે. એટલે એક પછી એક વિક્રમાદિત્ય અને ભોજદેવ, એમ પ્રત્યેકના સંજોગોનો વિચાર કરતાં, ને તે પ્રમાણે એક પછી એકનું ટાળણ કરતાં આપણે બીજા સર્વેનો બહિષ્કાર કરી નાંખ્યો છે. હવે માત્ર નં. ૧ અને નં. ૫ વાળા એમ કેવળ બેજ બ્યક્તિની તપાસ લેવી રહે છે.

આમાં સ્થળનો વિચાર કરતાં કોને કારર મુકામે યુદ્ધ ખેલવું પડ્યું હતું તે બંને વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન રાખીએ. છતાં એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે તે બન્નેને પરદેશી પ્રજા સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. (૧) નં. ૫ વાળાને હજી પ્રજા સાથે આખેડવું પડ્યું હતું (જુઓ ઉપરની દલીલ નં. ૮ અને ૯.) ન્યારે નં. ૧ ને શક પ્રજા સાથે ખાંડાના ખેલ ખેલવા પડ્યા હતા. એટલે નં. ૫ વાળાને હજી દૂનારિ કહી શકાય અને નં. ૧ ને શકારિ કહી શકાય. (૨) વળી ઇતિહાસકારોએ ન્યાં ન્યાં શકારિનું નામ જોડ્યું છે ત્યાં ત્યાં નં. ૧ વાળાની સાથે સ્વયમ્ જોડી દીધું છે. ન્યારે નં. ૫ વાળા માથે તો અમુક કારણ સરજ (વિક્રમ સંવત્ કેમ ચાલતો બંધ થઈ ગયો ને પાછો કેમ ચાલ્યો તેનો મેળ ઉતારવાના હેતુથી) તે નામ જોડવાને પ્રેરણા છે. (૩) શક પ્રજાનો ઇતિહાસ તપાસતાં તેની ઉત્પત્તિ અને વિનાશના સમય સાથે વિચારતાં પણ નં. ૧ નેજ શકારિનું ગિરદ સર્વથા લાગુ પડે તેમ છે. એટલે આ દૃષ્ટિએ જોતાં, શકારિ તરીકે નં. ૧ નેજ લેખી શકાય તેમ છે અને નં. ૫ને હજીરિ તરીકે ગણી શકાશે. ^{૩૭} હવે તેમના યુદ્ધના સ્થાન પરત્વે વિચાર કરતાં, ન્યારે અમરકોપકાર જેવો સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન એમ કહે કે, શકારિ વિક્રમાદિત્યને ને કારર મુકામે શક પ્રજા સાથે વિગ્રહમાં ઉતરવું પડ્યું હતું ત્યારે આપણે તે મતને માન્ય રાખ્યા વિના છૂટકોજ નથી. અને નં. ૫ વાળા હજીરિના સંગ્રામ સ્થળ માટે અન્યસ્થાનકનું નિર્માણ કરવું પડશે. અત્ર મી. ફરમુસનના શબ્દો આપણને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ લાગે છે. તેમણે ક્રમ્યું છે કે ^{૩૮} " Battles of Karur and Mansheri^{૩૯} freed

(૩૭) આ વિષય પરત્વે કેટલીક અર્થાં માર્કવંત ન લાગુ પડે તેવી છે. એટલે અત્ર કરવી હચિત ન લાગવાથી છાડી દેવી પડે છે. ઇચ્છકવર્ગને પ્રાચીન ભારતનો ઇતિહાસ નામ માથે પુસ્તક જેવા વિનંતિ છે.

(૩૮) જુઓ. જ. રૅ. એ. સો. પુ. ૨૧ મું ૫. ૨૮૪

(૩૯) મંદોરી તેજ હાલનું મંદોર ને હોય તો પછી કેટલાક વિદ્વાનો કારરને મંદોર ને ઠરાવે છે તે ખોટું કરશે. બાકી કારરની લડાઈ શકારિ વિક્રમાદિત્યે લડી કાઢી છે તે, અમરકોપકારના શબ્દ જોતાં ચોક્કસ લાગે છે.

India from the Sakas and Huns, who had long held her in utter subjection, that these two battles were fought between A. D. 524-544 : or I feel inclined to fancy that they may be only different names of the same battle. At all events they almost certainly represent tracts of the same campaign, which freed India in that age from the Yavanas; and that it was to commemorate the glories of these struggles that the Vikramaditya Samvat was afterwards instituted." આ અભિપ્રાયમાં વિવાદાત્મક પ્રશ્નો કેટલાક ઉપસ્થિત થાય છે ખરા, પણ તે સાથે આપણે નીસંબંધ નથી. માત્ર એટલું જ જણાવવું અત્ર આવશ્યક સમજાય છે કે, આ દ્વ્યારિ વિક્રમાદિત્યનું યુદ્ધ મંશેરી મુકામે થયું ને ગણી લેધએ તો ખોટું નથી.

આ પ્રમાણે બધા ગુપ્તવાડાભર્યા પ્રશ્નનો ઉકેલ આવી જાય છે, તે આ પ્રમાણે—

- (અ) શકારિ વિક્રમાદિત્યનું યુદ્ધ શકમજા સાથે ૪૦૪. પૂ. ૫૭ માં અને કાશ્મીર મુકામે થયું હતું: તે પોતે મદંબીલવંશી હતો અને અવંતિપતિ બન્યો હતો.
- (બ) દ્વ્યારિ વિક્રમાદિત્યનું યુદ્ધ દ્વ્યમજા સાથે ૪૦૫. પૂ. ૫૩૨ આસપાસમાં થયું હતું અને મંશેરી મુકામે: પોતે પરમારવંશી રજપુત હતો અને માલવપતિ બન્યો હતો.

(નોંધ:—શકારિ વિક્રમાદિત્યના સંવત્સરની સ્થાપના વિશે કેટલાક અન્ય મુકા ઉલ્લેખનીય છે, પણ આપણા પ્રસ્તુત વિષયને અંગે સંબંધ ધરાવતા ન હોય તે છોડી દેવાં છું.)

હાલ પ્રસિદ્ધ તો આપણે એમજ ઠરાવીશું કે, શકારિનું યુદ્ધ કાશ્મીર મુકામે અને દ્વ્યારિનું યુદ્ધ મંશેરી અથવા મંશેરી મુકામે થયું હતું.

(૪૦) કે. હી. એફ ઇન્ડિયા ૫. ૧૫૫:—“ Initial point of this era ought to be B.C. 57 or 56½ instead of 56 Bc. (Book of Indian Eras by Cunningham Pro VIII).

અને જે છે તે એટલો રસ લેનારો નથી કે જેથી આવા પ્રયોગોની પુનરાવૃત્તિ થાય અને આ પ્રકારનાં નાટકો લખવાની પ્રથા ચાલુ થાય. એમ સમજાવે કે એમ થાય તો સમાજનો દોષ નાટકના લેખકનો નહિ, તો એ ભૂલ છે. કેમકે સામાજિક માનસનું બંધારણ એટલું બધું નબળું નથી. તેમજ આધુનિક રંગભૂમિ પર આવેલા સાહિત્યની ઉચ્ચ કોટિનાં ધણાંએ પ્રવેશોને સામાન્ય જનતાએ સમજી, ગ્રહણ કરી વધાવી લીધા છે. વળી 'રાધનો પર્વત' સ્ટેજને અનુકૂળ કરીને ચૂકાયું તો પણ એ સમાજને આકર્ષી ન શક્યું એ એ નાટકની દૃશ્ય નાટક તરીકે ગણના ઓછી કરે છે. આપણો શ્રોતાવર્ગ અસાનપૂર્ણ છે એમ પૂરેપૂરું માનીએ તો પણ આપણા નાટકોમાં દૃશ્યનાટકનાં તત્ત્વો આધુનિક સ્થિતિ જેતાં ધણાં ઓછાં છે એમ માનવું પડશે.

આધુનિક દૃશ્ય નાટકો:

આ રીતે જેતાં ચાર વિભાગ થાય છે. ગહનવિષયના ચર્ચા અર્થે થતા વિષયની સુગમતા આણવા રચાયલા સંવાદો; શાળામાં કે મેળાવડામાં લખવા શોખ સાદા સંવાદો; શિષ્ટ લેખકોનાં દૃશ્યનાટકનાં ઓછા તત્ત્વવાળાં નાટકો; અને આધુનિક રંગભૂમિનાં નાટકો. છેલ્લા વિભાગનાં નાટકો તેજ ખરાં દૃશ્યનાટકો છે અથવા તો પ્રેક્ષકવર્ગ સાફ ગણે તેજ દૃશ્યનાટક એવું હિપ્તી ચર્ચા પરથી નિષ્પન્ન કરવાનું નથી. દૃશ્યનાટકનાં જેટલાં ઓછાં તત્ત્વો શિષ્ટ લેખકોનાં નાટકમાં જોવામાં આવે છે, તેટલા અથવા તેથીયે વધારે દોષમય તત્ત્વો આધુનિક રંગભૂમિનાં નાટકોમાં છે. આને અંગે વિચિત્ર પ્રદક્ષિણો, વિચિત્ર શૃંગાર, વિચિત્ર વીરરસ આદિ આધુનિક રંગભૂમિ પર દેખાય છે અને એથી એ રંગભૂમિના લેખકો અને પ્રેક્ષકો 'કોમીક', "ટ્રેજીક" અને 'શૃંગાર' અને કોષ્ટક "રીરીયો કોમીક" એટલુંજ સમજે છે. કોષ્ટક જાણે અજાણ્યે એ લેખકો પણ સ્પષ્ટતા પૂર્વક શૃંગારના અને વીરના પ્રસંગો આલેખી જાય છે અને ધન્યવાદ પ્રાપ્ત કરે છે, અને કવચિત્ આમથી તેમથી તફાવતને અથવા તો પ્રેરણાથી કવિત્વનો ચમકારો ચમકાવી જાય છે. કવચિત્ સ્વાભાવિકતા સહજ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. કવચિત્ તેની વસ્તુ સંકલ્પના ઔચિત્યવાળી હોય છે. કવચિત્ પાત્રોની ચુંચણી અને નિરૂપણ તથ્યવાળી હોય છે. કવચિત્ ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક પ્રસંગોમાં અનૌચિત્ય હોયું નથી. આ લેખકો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ શોખ નાટકકાર ગણાતો નથી.

દારણો સીધાં છે. કંપનીઓની અનાદરણીય સ્પર્ધાની રીતિ. દૃશ્યોની ઉત્તમતા, આકર્ષકતા પર લેખકોનો આધાર; ડાયરેક્ટરોનો તથા અમુક નટોનો નાટકના લખાણ આદિના સંપૂર્ણ ગાનનો અહંભાવ; અમુક અમુક પ્રકારના પ્રસંગોની ખામ આવ-સ્થકતા; લેખકમાં કલા અને ગાનની ઉણપ વગેરે વગેરે. વિશેષ ખ્યાન ખેંચે એવું તો નટોને મળવું અયોગ્ય પ્રાધાન્ય છે. નટો અહિનય કલા જાણતા હોતા નથી. વીરરસ આદિના ભાવાદિથી અનાજિરા હોય છે. એમનું ભાષાસાન ઉણું હોય છે. ભાવના સમજવા એઓ અશક્તિમાન હોય છે. તત્સમયના વાતાવરણને એઓ કંઈપણ સંકેત નથી, એમને જે ડાયરેક્ટરે શીખવ્યું કે બીજાનું જેવું કે બીજાએ શીખવ્યું તે સાચું.

એઓ અનુકરણથી શીખે છે, અવલોકન અને સ્ફુરણથી નહિ. લોકપ્રિય થયેલા નટ વિના કંપની નાટકો સફળ રીતે ભજવી શકતી નથી. એવા નટોમાં કોષ્ટક જ જવડે નટ શબ્દને યોગ્ય હોય છે. એટલે એવા નટોની યોગ્યતા, આવડત, શાન આદિને અનુસરી પાત્રોને ધટાવવાં પડે છે તથા ભાષા વિચાર વગેરે મૂકવાં પડે છે. એમ ના થાય તો લેખકનો 'લેખ' 'મારી જાય છે.' લૌકિક દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ઠરેલા નટનું અપમાન નજ થઈ શકે. કંપનીના માલિકો સર્વવિદ્યા-સંપન્ન હોય છે અને 'ડાયરેક્ટરો' સર્વશ હોય છે એટલે એમને ના રહે તે લેખકે બદલવું જ જોઈએ. સારાંશ કે આ નાટકોમાં લેખક રંગભૂમિને અનુસરે છે, રંગ-ભૂમિ લેખકને અનુસરતી નથી.

શિષ્ટ દશ્યનાટકો-વિશેષ વિવેચન

નાટક લખવાની કલા જાણનાર, જેને એ કલા સાધ્ય થઈ છે અને જેનામાં એ વિષયનું યથોચિત્ત શાન છે એ લેખક સારું શિષ્ટ નાટક લખી શકે છે. એનામાં ઉપર કહ્યું તેમ જાણપ મોટી એક છે. પોતે લખેલું અમુક નાટક ભજવાય તો લખવાનો હેતુ સાધ્ય થાય કે કેમ, શી યુક્તિ કરવામાં આવે તો લખવાનો પરિશ્રમ અને હેતુ બંને પૂર્ણ સફલતા પ્રાપ્ત કરે, એ જ્યાં સુધી લેખક સમજ ના શકે ત્યાં સુધી તે સફળ નાટક લખનાર થઈ શકે નહિ. આ ચર્ચારૂપ છે. પરદેશની રંગભૂમિ પર (ઘણા કહે છે તેમ) જેવું લેખક લખે છે તેવું જ ભજવાય છે; કેટલાક કહે છે તેમ રંગભૂમિને અનુકૂળ કરીને ભજવાય છે. કેટલાક એમ પણ કહે કે લેખકની દૃષ્ટિ કુદરતને અનુસરી સ્વાભાવિક ચિત્ર આલેખતી હોય તો શા માટે એ સ્વાભાવિકતાને છેડછાડ કરવી ? આ સર્વનો સાંતિથી વિચાર કરવો ધટે છે. સર્વથા અનનુચિત હોય; સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક, હોય તથાપિ સર્વાંશે રંગભૂમિને ધટિત હોય, તેમજ પ્રેક્ષક વર્ગને સંપૂર્ણ રુચિકર હોય એવું નાટક ધન્યધડીએ જ લખાય અને તે પણ વિરલજ. સ્વાભાવિકતાને અનુસરવામાં લેખકને કુદરતનાં, મનુજ સ્વભાવનાં, વિવિધ પ્રસંગોમાં તે તે સ્વભાવના પરિવર્તનાદિનાં નિરીક્ષણની ખામ જરૂર પડે છે. એવા લેખકને પ્રેરણા અને લેખનશક્તિ પ્રજ્ઞકૃપાથી પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ. ઐતિહાસિક કે પૌરાણિક વિષય ચર્ચાનાર લેખકે તત્સમયનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી, લખતી વખતે તત્સમયનું નિષ્પક્ષ-પાત વાતાવરણ માનસ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન કરવું જોઈએ. ગ્રેગરમાં, વિચારમાં, શબ્દશબ્દમાં, પ્રસંગમાં એજ વાતાવરણ દેખાવવું જોઈએ. એમ થાય તોજ તત્સમયનું ચિત્ર તાદસ્ય ખડું થઈ શકે. આ સર્વ સાધ્ય હોય છતાં તે યોગ્ય રીતે આલેખવાની કલા તેનામાં ના હોય તો રંગભૂમિપર તે આલેખેલું ચિત્ર નિષ્ફળ નીવડે છે. એટલે સ્વાભાવિકતા અને રંગભૂમિ બેનો મહત્કાર શિષ્ટ લખાણ સાથે થવો આવશ્યક રહે છે.

એક ખીજ વાત છે. જે લખ્યું તે ફેરવાયજ નહિ, એ રંગભૂમિપર ભજવાતાં કુશળ 'કારીગર' નટોને હાથે અમરકારકજ નીવડશે, એ માન્યતા તો મર્ચથા ખોટીજ છે. તેમજ જે લખ્યું તે હાલના નટો કે ડાયરેક્ટરોના કહેવા મુજબ ફેરવી નાખીએ તો જરૂરજ અસર કરે એ માન્યતા પણ સર્વથા ખોટી છે. કેમકે ઘણા કુશળ 'કારીગર' ડાયરેક્ટરોની મૂળ-નીતી થઈ ગઈ છે. નાટકના-રંગભૂમિના ખાં દહેરાવવાના ઝોનો નિસાએ નાખી ગયા છે. કેમકે જે ધરાદાથી લેખક લખે છે તે તેઓ મંપૂર્ણ મમજી શકતા નથી. પૂર્વની મંખ્યાના

પ્રેક્ષકો અને શ્રોતા જનો આગળ લખેલું લખવાય છે ત્યારે કુશળ નટોમાં ધણીવાર અન્ય એતન આવે છે, અને નહિ ધારેલી અસર થાય છે. એટલે લેખકની કલા, વિદ્યા, અને વિચારપ્રેરણા તથા હેતુ ઉપર મુખ્ય આધાર રહે છે, અને એમાં જેટલો અનુભવ અને આવડત 'ખા' ડાયરેક્ટરને હોય તેટલો કે તેથી વિશેષ અનુભવ પોતાને હોય તો લેખક સારું નાટક લખી શકે છે. સારાંશ કે લેખક લખતો હોય ત્યારે તે જે જે લખતો જાય તે તે પોતાની માનસ દૃષ્ટિ સમીપ લખવાતું જુએ, એવો, લેખની, વિચાર, નિષ્પક્ષપાત મનો-દૃષ્ટિ, ભાષા, પાત્ર, પ્રસંગ વગેરેનો એકધારો અવિષમ સહયોગ હોય તોજ તે વિશેષ અસર કરી શકે છે; આટલું છતાં પણ જો શિષ્ટ લેખકનું નાટક જન સમાજને રચિકર ના નીવડે તો તે લેખકના વિચારો ઝીલવાને સમાજ તત્પર નથી કે તેની દૃષ્ટિ અસામાન્ય હોવાથી અગ્રાણ છે એમ માનવું પડે છે.

નાટકી શૈલી

આધુનિક રંગભૂમિના 'ખા' એ શિષ્ટ લેખકમાં નાટકી શૈલીનો અભાવ એક મહાન દોષ ગણે છે. નાટકી શૈલી યા ભાષા એ કાંઈ તેલગૂ કે મરાઠી કે કાનડી એવી ભાષાઓ જેવી ભાષા નથી. સંક્ષેપમાં કહીએ તો તે મોટે ભાગે કૃત્રિમ શૈલી છે. વ્યવહારિકમાં જે શૈલી વાપરીએ છીએ, લખાણ વગેરેમાં જે શૈલી વાપરીએ છીએ, તેનાથી વિરુદ્ધ પડતી, અગદાપદ શૈલીથી ભિન્ન આ શૈલી છે. એના એકાદ બે દ્રષ્ટાંત લઈએ.

રાધના પર્વતમાં એ શૈલીની દૃષ્ટિએ અંક ૧ લાનો પ્રવેશ ૧ લો રંગભૂમિ માટે અનુચિત છે. એ " મેકમેથ " ના ' વીય ' ના પ્રસંગપરથી સૂચિત છે માટે નહિ; એમાં સ્વાભાવિકતા જરેલી છે માટે નહિ; એમાં માહિત્ય દૃષ્ટિ વિશેષ છે માટે નહિ; પરન્તુ રંગ-ભૂમિના ખ્યાલ કરતાં એમાં કેટલાંક વાક્યો એવાં છે કે એ દ્રશ્ય-લજવાતા ત્વરિતગતિ રહેતી નથી અને એથી તે દશ્ય મોળું પડે છે. ત્વરિતગતિ અને નાટકી શૈલીને સંબંધ છે. અલ્પમતિ અનુસાર નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિથી એ દશ્ય નીચે પ્રમાણે લખીએ:—

જલકા — [સ્વગત] — મંત્રની સાધના કરવી એમાં મુશ્કેલી નથી. પણ રાધને તે વખતે આધો કેમ રાખવો એ મુશ્કેલ છે. એ પાસે હોય તો બધો ખેસ બગડી જાય, એને કાંઈ સમજાવી દૂર રાખવો પડશે. [જૂમ મારે છે.] રાધ ! રાધ ! [રાધ હાથમાં પુસ્તક લઈ પ્રવેશ કરે છે.]

રાધ — જલકા ! તેં મને જૂમ મારી !

જલકા — હા, વાંચવાને તને વખત મળે છે, અને, બાગ સંભાળવાનો વખત નથી મળતો ? આ વાડી સંભાળ વિના ખરાબ નહિ થઈ જાય ? [જતાવે છે.]

[શ્લોક કાયમ રહી શકે]

રાધ — મેં તને કશું છે કે મારાથી માળી નહિ થઈ શકાય. છતાં જો માળી કરવોજ હોય તો આ પુસ્તકો સા માટે લાવી આપે છે ?

■ રાધના હાથમાં પુસ્તક જો એટલે મળીતું વાક્ય સ્વાભાવિક હોવા છતાં નિરૂપણી છે.

જાલકા — માળીજો બધા મૂર્ખ નથી હોતા. પ્રજાને પાળતાં શીખે એ રાજા; સંતાનોને ઉછેરતાં શીખે તે માતાપિતા; અને વૃક્ષવેલી આદિને પોષવાનું જાણે તેજ માળી. જા, ઠીકો લઈ આવ.

[રાષ્ટ્ર વિચાર કરતો જાય છે. જાલકા જોઈ રહે છે.]

[સ્વાગત] રાષ્ટ્રની વાદવિવાદ કરવાની અને વિચારમાં પડી જવાની ટેવ વધતી દેખાય છે. કાંઈક કહેવું તો પડશે. [તૈયાર થાય છે. રાષ્ટ્ર ફાનસ લઈ આવે છે]
ધત્યાદિ.

નાટકી શૈલીનું બીજું દૃષ્ટાંત મારા ‘ કેળવણીકાર ’ માંથી ટાંકું છું:—

મોહના — મી. પ્રભાકર ? મરકરી એટલે તોફાન નહિ.

પ્રભાકર — મરકરી જો ચારિત્ર્યની ચતી હોય તો તે હું મૃત્યુસમી ગણું છું. મીઠી લાગે ; એને કે જોને ચારિત્ર્યનું ભાન ન હોય.

કૃષ્ણ — પ્રભાકર ! મોહના પર આક્ષેપ કરનારને હું ચીરી નાખીશ.

રામકૃષ્ણ — બસ. પ્રભાકર ! મારી સાથે ચાલ.

પ્રભાકર — અપમાન માથાપર લાઇને ?

મોહના — મી. પ્રભાકર ! I don't want you leave my house.

પ્રભાકર — A blunder, a folly to associate with the gutters of society [જાય છે]

મોહના — What ?

કૃષ્ણ — A fool.

[કેળવણીકાર. અંક. ૨ જો. દશમ. ૧ છું]

આ ઉપરથી જણાશે કે ઓછા શબ્દોમાં તત્કાલ અર્થ સંગ્રહ એવી વાક્યરચના કરવી, અને તે એવી કે જેથી વાતાવરણ મંદ ના પડે એ શૈલી તે નાટકી શૈલી

બીજી મુશ્કેલી

નાટકી શૈલી: શિષ્ટ લેખકોમાં નથી. કાંઈક અંશે ગ. મુનશીમાં છે. પરંતુ બીજી મુશ્કેલી પ્રસંગોની છે. પ્રસંગો સ્વાભાવિક જ હોય પરંતુ તે જો હૃદયસ્પર્શી અને ત્વરિત-ગતિના ના હોય તો અસરકારક નીવડતા નથી. ભલે રંગમૂર્તિવાળાઓએ મુજબ પ્રેક્ષક વર્ગની દૃષ્ટિ ઉજળતા કે હૃદયપ્રાપ્ત પ્રવેશોમાં રસની પરાકાષ્ઠાને ધ્વજીતી કરી દીધી હોય; અને તેમ કરવામાં આપણી રંગમૂર્તિ પર નાટકની વસ્તુમંડલના પાત્રનિરૂપણ વગેરે ધણાં ખોડ-ખાંપણવાળાં કરી દીધાં હોય; અને એને અંગે માહજિક વસ્તુવૃદ્ધિ (Plot development) થતી ના હોય. ભલે આપણે ‘ હેમ્લેટ ’ કે ‘ મેકબેથ ’નાં દૃષ્ટાંત આપીએ, કે ‘ રોમિયો ’ કે ‘ ઇલ્ડર ’નાં નાટકોનાં દૃષ્ટાંતો લઈએ, કે મરાઠી રંગમૂર્તિનાં ઠંડાં નાટકો વખાણીએ, કે ઉર્દુ રંગમૂર્તિનાં નાટકોનાં તેજમાં દોરાવા જઈએ. પરંતુ એથી જ સાહજિક

જાલકા — માળીઓ બધા મૂર્ખ નથી હોતા. પ્રજાને પાળતા શીખે એ રાજા; સંતાનોને ઉછેરતા શીખે તે માતાપિતા; અને વૃક્ષવેલી આદિને પોષવાનું જાણે તેજ માળી. જા, દીવા લઇ આવ.

[રાષ્ટ્ર વિચાર કરતો જાય છે. જાલકા જોઇ રહે છે.]

[સ્વાગત] રાષ્ટ્રની વાદવિવાદ કરવાની અને વિચારમાં પડી જવાની ટેવ પધતી દેખાય છે. કાંઈક કહેવું તો પડશે. [તૈયાર થાય છે. રાષ્ટ્ર જાનસ લઇ આવે છે]
પત્યાદિ.

નાટકી શૈલીનું બીજું દૃષ્ટાંત મારા ' કેળવણીકાર ' માંથી ટાંકું છું:—

મોહના — મી. પ્રભાકર ! મરફરી એટલે તોફાન નહિ.

પ્રભાકર — મરફરી જો આરિયની થતી હોય તો તે હું મૃત્યુસખી મળું છું. મીઠી લાગે એને કે જો આરિયનું ભાન ન હોય.

કૃષ્ણ — પ્રભાકર ! મોહના પર આક્ષેપ કરનારને હું ચીરી નાખીશ.

રામકૃષ્ણ — બસ. પ્રભાકર ! મારી સાથે આવ.

પ્રભાકર — અપમાન માથાપર લઇને ?

મોહના — મી. પ્રભાકર ! I don't want you leave my house.

પ્રભાકર — A blunder, a folly to associate with the gutters of society [જાય છે]

મોહના — What ?

કૃષ્ણ — A fool.

[કેળવણીકાર. અંક. ૨ જો. દશ્ય. ૧ છું]

આ ઉપરથી જણાશે કે જોછા સંદેશમાં તત્કાલ અર્થ સૂચે એવી વાક્યરચના કરવી, અને તે એવી કે જેથી વાતાવરણ મંદ ના પડે એ શૈલી તે નાટકી શૈલી

બીજી મુશ્કેલી

નાટલી, શૈલી:શિષ્ટ લેખકોમાં નથી. કાંઈક અંશે રા. મુનશીમાં છે. પરંતુ બીજી મુશ્કેલી પ્રસંગોની છે. પ્રસંગો સ્વાભાવિક જ હોય પરંતુ તે જો હૃદયસ્પર્શી અને ત્વરિત-ગતિના ના હોય તો અસરકારક નીવડતા નથી. હાલે રંગભૂમિવાળાઓએ ગુર્જર પ્રેક્ષક વર્ગની દૃષ્ટિ ઉજળતા કે હૃદયસ્પર્શક પ્રવેશોમાં રસની પરાકાષ્ટાને ઇચ્છતી કરી દીધી હોય; અને તેમ કરવામાં આપણી રંગભૂમિ પર નાટકની વસ્તુસંકલના, પાત્રનિરૂપણ વગેરે ધણી ખોડ-ખાંપણવાળા કરી દીધાં હોય; અને એને અંગે સાહજિક વસ્તુરૂઢિ (Plot development) થતી ના હોય. હાલે આપણે ' હેમ્લેટ ' કે ' મેકબેથ 'નાં દૃષ્ટાંતો આપીએ, કે ' રોમિયો ' કે ' ઇલ્ડર 'નાં નાટકોનાં દૃષ્ટાંતો લઈએ, કે મરાઠી રંગભૂમિનાં ઠંડાં નાટકો વખાણીએ, કે ઉર્દુ રંગભૂમિનાં નાટકોના તેજમાં દોરાવા જઈએ. પરંતુ એથી જ સાહજિક

ત્રેક્ષકો અને શ્રોતા જનો આગળ લખેલું લજવાય છે ત્યારે કુશળ નટોમાં ઘણીવાર અજળ એતન આવે છે, અને નહિ ધારેલી અસર થાય છે. એટલે લેખકની કલા, વિદ્યા, અને વિચારત્રેણિ તથા હેતુ હંપર મુખ્ય આધાર રહે છે, અને એમાં જેટલો અનુભવ અને આવડત 'ખાં' કામરેક્ટરોને હોય તેટલો કે તેથી વિશેષ અનુભવ પોતાને હોય તો લેખક સારું નાટક લખી શકે છે. સારાંશ કે લેખક લખતો હોય ત્યારે તે જે જે લખતો જાય તે તે પોતાની માનસ દૃષ્ટિ સમીપ લજવાતું જૂએ, એવો, લેખની, વિચાર, નિષ્પક્ષપાત મનો-દૃષ્ટિ, ભાષા, પાત્ર, પ્રસંગ વગેરેનો એકધારો અવિષમ સહયોગ હોય તોજ તે વિશેષ અસર કરી શકે છે; આટલું જતાં પણ જો શિષ્ટ લેખકનું નાટક જન સમાજને રચિકર ના નીવડે તો તે લેખકના વિચારો ઝીલવાને સમાજ તત્પર નથી કે તેની દૃષ્ટિ અસામાન્ય હોવાથી અમાણ છે એમ માનવું પડે છે.

નાટકી શૈલી

આધુનિક રંગભૂમિના 'ખાં' એ શિષ્ટ લેખકોમાં નાટકી શૈલીનો અભાવ એક મહાન દોષ ગણે છે. નાટકી શૈલી યા ભાષા એ કાંઈ તેલગૂ કે મરાઠી કે કાનડી એવી ભાષાઓ જેવી ભાષા નથી. સંક્ષેપમાં કહીએ તો તે મોટે ભાગે કૃત્રિમ શૈલી છે. વ્યવહારાદિમાં જે શૈલી વાપરીએ છીએ, લખાણ વગેરેમાં જે શૈલી વાપરીએ છીએ, તેનાથી વિરુદ્ધ પડતી, અગદાપદ્ય શૈલીથી ભિન્ન આ શૈલી છે. એના એકાદ બે દ્રષ્ટાંત લઈએ.

રાધના પર્વતમાં એ શૈલીની દૃષ્ટિએ અંક ૧ લાનો પ્રવેશ ૧ લો રંગભૂમિ માટે અનુચિત છે. એ " મેકબેથ " ના ' વીચ ' ના પ્રસંગપરથી સૂચિત છે માટે નહિ; એમાં સ્વાભાવિકતા ભરેલી છે માટે નહિ; એમાં સાહિત્ય દૃષ્ટિ વિશેષ છે માટે નહિ; પરન્તુ રંગ-ભૂમિનો ખ્યાલ કરતાં એમાં કેટલાંક વાક્યો એવાં છે કે એ દૃશ્યલજવાતા ત્વરિતગતિ રહેતી નથી અને એથી તે દરથ મોળું પડે છે. ત્વરિતગતિ અને નાટકી શૈલીને સંબંધ છે. અલ્પમતિ અનુસાર નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિથી એ દરથ નીચે પ્રમાણે લખીએ:—

જાલકા — [સ્વગત] — મંત્રની સાધના કરવી એમાં મુશ્કેલી નથી. પણ રાધને તે વખતે આધો કેમ રાખવો એ મુશ્કેલ છે. એ પાસે હોય તો બધો એક બગડી જાય. એને કાંઈ સમજાવી દૂર રાખવો પડશે. [જૂમ મારે છે.] રાધ ! રાધ ! [રાધ હાથમાં પુસ્તક લઈ પ્રવેશ કરે છે.]

રાધ — જાલકા ! તેં મને જૂમ મારી !

જાલકા — હા, વાંચવાને તને વખત મળે છે, અને, બાગ સંભાળવાનો વખત નથી મળતો ? આ વાડી સંભાળ વિના ખરાબ નહિ થઈ જાય ? [બતાવે છે.]

[શ્લોક કામ રહી રહે]

રાધ — મેં તને કહ્યું છે કે મારાથી માગી નહિ થઈ શકાય. જતાં જો માગી કરવેજ હોય તો આ પુસ્તકો ત્યાં માટે લાવી આપે છે ?

• રાધના હાથમાં પુસ્તક છે એટલે મળીનું વાક્ય સ્વાભાવિક હોવા છતાં નિરૂપણી છે.

બાલકા — માળીઓ બધા મૂર્ખ નથી હોતા. પ્રભને પાળતાં શીખે એ રાજ; સંતાનેને ઉછેરતાં શીખે તે માતાપિતા; અને વૃક્ષવેલી આદિને પોષવાનું બધું તેજ માળી. બા, દિવા લપ આવ.

[રાષ વિચાર કરતો બા છે. બાલકા બેઠ રહે છે.]

[સ્વાગત] રાષની વાદવિવાદ કરવાની અને વિચારમાં પડી જવાની ટેવ વધતી દેખાય છે. કાંઈક કહેવું તો પડશે. [તૈયાર થાય છે. રાષ ફાનસ લઈ આવે છે]
ધત્યાદિ.

નાટકી શૈલીનું બીજું દૃષ્ટાંત મારા ‘ કેળવણીકાર ’ માંથી ટાંકું છું:—

મોહના — મી. પ્રભાકર ? મરકરી એટલે તોફાન નહિ.

પ્રભાકર — મરકરી બ્લે ચારિત્ર્યની થતી હોય તો તે હું મૃત્યુસમી ગયું છું. મીઠી લાગે એને કે જેને ચારિત્ર્યનું ભાન ન હોય.

કૃષ્ણ — પ્રભાકર ! મોહના પર આક્ષેપ કરનારને હું ચીરી નાખીશ.

રામકૃષ્ણ — બસ. પ્રભાકર ! મારી સાથે ચાલ.

પ્રભાકર — અપમાન માથાપર લઇને ?

મોહના — મી. પ્રભાકર ! I don't want you leave my house.

પ્રભાકર — A blunder, a folly to associate with the gutters of society [બા છે]

મોહના — What ?

કૃષ્ણ — A fool.

[કેળવણીકાર. અંક. ૨ નો. દૃશ્ય. ૧ છું]

આ ઉપરથી જણારો કે ઓછા શબ્દોમાં તત્કાલ અર્થ સરે એવી વાક્યરચના કરવી, અને તે એવી કે જેથી વાતાવરણ મંદ ના પડે એ શૈલી તે નાટકી શૈલી

બીજી મુશ્કેલી

નાટકી શૈલી, ગ્રિષ્ટ લેખકોમાં નથી. કાંઈક અંશે રા. મુનશીમાં છે. પરંતુ બીજી મુશ્કેલી પ્રસંગોની છે. પ્રસંગો સ્વાભાવિક જ હોય પરંતુ તે બ્લે હૃદયસ્પર્શી અને ત્વરિત-ગતિના ના હોય તો અસરકારક નીવડતા નથી. હાલે રંગભૂમિવાળાઓએ મુજબ પ્રેક્ષક વર્ગની દષ્ટિ ઉજળતા કે હૃદયદ્રાવક પ્રવેશોમાં રસની પરાકાષ્ટાને ધ્વજીતી કરી દીધી હોય; અને તેમ કરવામાં આપણી રંગભૂમિ પર નાટકની વસ્તુમંડલના, પાત્રનિરૂપણ વગેરે ધણાં ખોડ-ખાંપણવાળાં કરી દીધાં હોય; અને એને અંગે માહજિક વસ્તુત્વદિ (Plot development) થતી ના હોય. હાલે આપણે ‘ હેમ્લેટ ’ કે ‘ મેકબેથ ’નાં દૃષ્ટાંતો આપીએ, કે ‘ શા ’ કે ધ્રુવસન નાં નાટકોનાં દૃષ્ટાંતો લઈએ, કે મરાઠી રંગભૂમિનાં ઠંડાં નાટકો વખાણીએ, કે ઉર્દુ રંગભૂમિનાં નાટકોનાં તેજમાં દોરાવા જઈએ. પરંતુ એથી જ સાહજિક

વસ્તુત્વ યતી હોય, પાત્ર નિરૂપણ જળવાતું હોય અને પ્રસંગોનું હૃદયસ્પર્શિત્વ સધાતું હોય, તે વેગવાન હોય તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. એથી નાટક વધારે સારું અસરકારક નીવડે છે. એથી લેખકની કલા વિપરીત થતી નથી.

કંડા પ્રસંગવાળાં નાટકો જોવા સમાજને ટેવ પડવાની જરૂર છે. એમાં લેખકની ઉત્તમ કલા હોય તો જ એવા પ્રસંગો આકર્ષક નીવડે. એમાં પ્રસંગની ખીલવટ ઉંચા પ્રકારની હોવી જોઈએ. પાત્ર ધણાં અસરકારક અને નટો ધણા કુશળ અને સમજદાર હોવા જોઈએ. તેમ હાલ આત્રાં નાટકોમાં પણ નાટકી શૈલી તાત્કાલિક રંગભૂમિ માટે અનિવાર્ય છે. વળી નાટકી શૈલી છેક જ અસ્વાભાવિક નથી; કેમકે મહેણાં તોણાં મારનારા, મર્મપ્રહાર કરનારા, ઓછા બોલા પણ ટાણે જ તીર મારનારા ધણી વાર આવી શૈલી વાપરે છે અને તે કૃત્રિમ ગણાતી નથી. એટલે નાટકી શૈલી વાપરવી એ કાંઈ ખોટું નથી. એટલે જે દોષો આધુનિક રંગભૂમિ પર નાટકોમાં જોવામાં આવે છે; જેવાકે-સમ્રાટ હર્ષ કે શંભાજી જેવાના ઐતિહાસિક ઇતિવૃત્તને મારી મચડી વિચિત્ર સ્વરૂપે મૂકાય; કે પૌરાણિક ઇતિવૃત્તમાં પૌરાણિક હેતુને દૂર રાખી આધુનિક રંગથી રંગાય-એવા એવા દોષો દૂર કરીને વચક્ષે ભાગ આધુનિક શિષ્ટ લેખકે લેવો જરૂરનું છે.

સહયોગ

લેખકે સ્થળે સ્થળે નાટકી શૈલી યોજવા તથા પ્રસંગોની અસર સમજવા કંપનીઓનો સહયોગ માધવો જરૂરનો છે. પુનઃ પુનઃ થતાં 'રીફર્મલ' નો નિરીક્ષણથી તથા ત્યાર પછી પ્રેક્ષક વર્ગ સમક્ષ લજવાતાં એજ નાટકનાં પુનઃ પુનઃ નિરીક્ષણથી વિચારવંત, કુશળ અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળા લેખકને એ દષ્ટિ પ્રાપ્ત સહેલાઈથી થાય છે. નહિ બલેમ્મા. અહિંથી તહિ પુસ્તકો ઉચકાવી લખનારા તકડંચી કરનારા, ઓછું ભાષાસાહ્ય કે સાહિત્ય જ્ઞાન હોય એવા લેખકોને એ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તો ચતુર શિષ્ટ લેખકને એ દષ્ટિ કદાપિ અસાધ્ય નથી, પરંતુ રંગભૂમિને ટેડવાડો મમજી દૂર રવાથી નિષ્પક્ષપાત સધાતો નથી અને એથી સહયોગના અભાવે શિષ્ટલેખકોને તુટી જ રહે છે. કંપનીમાં જોડાઈ, કંપનીથી વિરક્ત રહી, સૂક્ષ્મદષ્ટિથી અવલોકન કરી; પુનઃ પુનઃ વિચારથી તાત્પર્યે ગ્રહણ કરનાર શિષ્ટ લેખક સર્વ માધી રહે છે. એનું વાચન વિશાળ છે, જ્ઞાન પૂરતું છે; વિવાસપત્તિ છે, ક્ષાને સામ્યતા છે, તો આ સહયોગથી દૂર રહેતું એને જરૂરનું નથી. એની આ દષ્ટિ ખૂણે તો તે શિષ્ટ લેખક સમય જતાં વિસ્તૃત મંડળ ઉભું કરી દેશે, રંગભૂમિ હસ્તગત કરશે અને મમય જતાં જ્ઞા, ઇન્સનની રંગભૂમિને ગુજાર રંગભૂમિ પર લાવશે એ નિઃસંદેહ છે.

એક અપ્રસિદ્ધ દશાંકી નાટક.

(લેખક—છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ, લૂણાવાડા.)

બે પાલ.

ચોવીશા આઠણોની ઉત્પત્તિ.

પ્રથમ ઔદીચ્ય આઠણોમાંથી નાદોરા આઠણો નીકળ્યા. તેમનાં હાલ કુલ ૧૧૦૦ ઘર ગણાય છે. ને તેઓ બધા ચાર ગજવટમાં વહેંચાઈ ગયા છે.

તેમના ઇષ્ટદેવ નંદેશ્વર મહાદેવ તે નાદોદ (નંદપુર) પાસેની કરજણ નદી ઉપર આવેલા છે. હજુ ઇપણ આ નાદોરા આઠણો પોતાનાં વર કન્યાને ત્યાં પ્રથમ પગે લગાડવા માટે લાવે છે.

આ નાદોરા આઠણોમાંથી ચોવીશા આઠણોની ઉત્પત્તિ થઈ ને તેમનાં ચોવીશ ગોત્ર હોવાથી તેમનું ચોવીશા નામ પડ્યું. કેટલાક લોકોનું એવું કહેવું છે કે, તેઓ જુદા પડ્યા તે વખતે તેમનાં ચોવીશ કુટુંબ હતાં તેથી ચોવીશા કહેવાયા. ગમે તેમ હોય, પણ આ ચોવીશા આઠણોની ઉત્પત્તિ નાદોરા આઠણોમાંથી થઈ તે વાત તો ત્યાંના લોકો હજુ નિઃશંકપણે ખરી માને છે.

ચોવીશા આઠણોના પણ બે ભાગ છે. મોટી ચોવીશી ને નાની ચોવીશી. પણ ત્યાંના આઠણો આ નાની ચોવીશીવાળા આઠણો માથે ભોજન વહેવાર રાખતા નથી.

ચોવીશા આઠણોની મુખ્ય વસ્તી નર્મદા કિનારા ઉપર આવેલા સીસોદરા, ઝોળી, વરખડ, ચીવંધા, પારડો, સીંગોર ને તેના આસપાસનાં કેટલાંક ગામોમાં તેમજ વડોદરા ને તેની નજીકનાં બીજાં ગામોમાં અને કાનમમાં પણ છે.

કવિ પ્રેમાનંદભાઈ ચોવીશા આઠણુ હતા ને તેમની હયાતી વખતે વડોદરા તરફના ચોવીશા ને આ રેવાજ ઉપરના ચોવીશા ભેગા હતા. એટલે કે, તે બંનેને અસ્પર્શ ભોજન તેમ જ કન્યા વહેવાર હતો. પણ હાલ કેટલાંક કારણોથી વડોદરા તરફના ચોવીશા, આ ચોવીશાના એકઠામાંથી નીકળ્યા ગયા છે.

ઉપર પ્રમાણે તે વખતે આ બંને ભાગ ભેગા હોવાથી કવિ પ્રેમાનંદભાઈ તે તરફના કયા ગામમાં પરણેલા ? તેમને વલ્લભ શિવાય બીજી શી પ્રજા હતી, તેમ તેમને બીજા કેટલા ભાઈઓ અને બહેનો હતી, તેમ તેમણે માખાપનું મુખ કયાં સુધી દીઠેલું, તેમ પોતાના દીકરા, દીકરીઓને કયા ગામમાં પરણાવેલાં વગેરે બધાં જીણી જીણી હકીકત હાલ તેમની ન્યાતના તે તરફના કોઈ જુદો પાસેથી મળવાનો પાકો સંભવ છે. તેથી શ્રી ચુજરાતી

વસ્તુવૃદ્ધિ થતી હોય, પાત્ર નિરૂપણ જળવાતું હોય અને પ્રસંગોનું હૃદયસ્પર્શિત્વ સધાતું હોય, તે વેગવાન હોય તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. એથી નાટક વધારે સારું અસરકારક નીવડે છે. એથી લેખકની કલા વિપરીત થતી નથી.

કંડા પ્રસંગવાળાં નાટકો જોવા સમાજને ટેવ પડવાની જરૂર છે. એમાં લેખકની ઉત્તમ કલા હોય તો જ એવા પ્રસંગો આકર્ષક નીવડે. એમાં પ્રસંગની ખીલવટ હોવા પ્રકારની હોવી જોઈએ. પાત્ર ધણાં અસરકારક અને નટો ધણા કુશળ અને સમજદાર હોવા જોઈએ. તેમ હાલ આવાં નાટકોમાં પણ નાટકી શૈલી તાત્કાલિક રંગભૂમિ માટે અનિવાર્ય છે. વળી નાટલી શૈલી છેક જ અસ્વાભાવિક નથી; કેમકે મહેણાં તોણાં મારનારા, મર્મપ્રહાર કરનારા, ઓછા ખોસા પણ ટાણે જ તીર મારનારા ધણી વાર આવી શૈલી વાપરે છે અને તે કૃત્રિમ ગણાતી નથી. એટલે નાટકી શૈલી વાપરવી એ કંઈ ખોટું નથી. એટલે જે દોષો આધુનિક રંગભૂમિ પર નાટકોમાં જોવામાં આવે છે; જેવાકે—સત્રાટ હર્ષ કે શંભાજી જેવાના ઐતિહાસિક ઇતિવૃત્તને ભારી મચડી વિચિત્ર સ્વરૂપે મૂકાય; કે પૌરાણિક ઇતિવૃત્તમાં પૌરાણિક હેતુને દૂર રાખી આધુનિક રંગથી રંગાય—એવા એવા દોષો દૂર કરીને વચસો માર્ગ આધુનિક શિષ્ટ લેખકે લેવો જરૂરનું છે.

સહયોગ

લેખકે સ્થળે સ્થળે નાટકી શૈલી યોજવા તથા પ્રસંગોની અસર સમજવા કંપની-બોનો સહયોગ સાધવો જરૂરનો છે. પુનઃ પુનઃ થતાં 'રીહર્સલ' નો નિરીક્ષણથી તથા ત્યાર પછી પ્રેક્ષક વર્ગ સમક્ષ લજવાતાં એજ નાટકનાં પુનઃ પુનઃ નિરીક્ષણથી વિચારવંત, કુશળ અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળા લેખકને એ દષ્ટિ પ્રાપ્ત સહેલાઈથી થાય છે. નહિ ભણેલા, અહિંથી તહિ પુસ્તકો ઉઘલાવી લખનારા તકડંચી કરનારા, ઓછું ભાષાશાસ્ત્ર કે સાહિત્ય જ્ઞાન હોય એવા લેખકોને એ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે તો ચતુર શિષ્ટ લેખકને એ દષ્ટિ કદાપિ અસાધ્ય નથી. પરંતુ રંગભૂમિને ઢેડવાડો મમજી દૂર રહ્યાથી નિષ્પક્ષપાત સધાતો નથી અને એથી સહયોગના અભાવે શિષ્ટલેખકોને તુટી જ રહે છે. કંપનીમાં જોડાઈ, કંપનીથી વિરક્ત રહી, સદ્મનદાઈથી અવલોકન કરી; પુનઃ પુનઃ વિચારથી તાત્પર્યપ્રદભણ કરનાર શિષ્ટ લેખક સર્વ માધી શકે છે. એનું વાચન વિશાળ છે, જ્ઞાન પૂરતું છે; વિવાસપતિ છે, કલાને સાધ્યતા છે, તો આ સહયોગથી દૂર નરહેવું એને જરૂરનું નથી. એની આ દષ્ટિ ખૂલશે તો તે શિષ્ટ લેખક સમય જતાં વિસ્મૃત મંડગ ઉભું કરી દેશે, રંગભૂમિ હસ્તગત કરશે અને મમય જતાં શો, ઇન્સનની રંગભૂમિને ગુજાર રંગભૂમિ પર લાવશે એ નિઃસંદેહ છે.

એક અપ્રસિદ્ધ દશાંકી નાટક.

(લેખક—છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ, લૂણાવાડા.)

બે બેલ.

ચોવીશા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ.

પ્રથમ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોમાંથી નાદિરા બ્રાહ્મણો નીકળ્યા. તેમના હાલ કુલ ૧૧૦૦ થી ગણાય છે. ને તેઓ બધા ચાર ગણવટમાં વહેંચાઈ ગયા છે.

તેમના ઇષ્ટદેવ નંદકેશ્વર મહાદેવ તે નાદિદ (નંદપુર) પાસેની કરજળી નદી ઉપર આવેલા છે. હજુ પંચ આ નાદિરા બ્રાહ્મણો પોતાનાં વર કન્યાને ત્યાં પ્રથમ પગે લગાડવા માટે લાવે છે.

આ નાદિરા બ્રાહ્મણોમાંથી ચોવીશા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ થઈ ને તેમનાં ચોવીશ ગોત્ર હોવાથી તેમનું ચોવીશા નામ પડ્યું. કેટલાક લોકનું એવું કહેવું છે કે, તેઓ જુદા પડ્યા તે વખતે તેમનાં ચોવીશ કુટુંબ હતાં તેથી ચોવીશા કહેવાયા. ગમે તેમ હોય. પણ આ ચોવીશા બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ નાદિરા બ્રાહ્મણોમાંથી થઈ તે વાત તો ત્યાંના લોકો હજુ નિઃશંકપણે ખરી માને છે.

ચોવીશા બ્રાહ્મણોનાં પણ બે ભાગ છે. મોટી ચોવીશી ને નાની ચોવીશી. પણ ત્યાંના બ્રાહ્મણો આ નાની ચોવીશીવાળા બ્રાહ્મણો માથે ભોજન વહેવાર રાખતા નથી.

ચોવીશા બ્રાહ્મણોની મુખ્ય વસ્તી નર્મદા કિનારા ઉપર આવેલા મીસોદરા, ઝોળી, વરખડ, અવિધા, પારડી, મીનોર ને તેની આસપાસનાં કેટલાંક ગામોમાં તેમજ વડોદરા ને તેની નજીકનાં બીજાં ગામોમાં અને કાનમમાં પણ છે.

કવિ પ્રેમાનંદભાઈ ચોવીશા બ્રાહ્મણ હતા ને તેમની હયાતી વખતે વડોદરા તરફના ચોવીશા ને આ રેવાળ ઉપરના ચોવીશા ભેગા હતા. એટલે કે, તે બંનેને અસ્પર્શ ભોજન તેમ જ કન્યા વહેવાર હતા. પણ હાલ કેટલાક કારણોથી વડોદરા તરફના ચોવીશા, આ ચોવીશાના એકઝમાંથી નીકળી ગયા છે.

ઉપર પ્રમાણે તે વખતે આ બંને ભાગ ભેગા હોવાથી 'કવિ પ્રેમાનંદભાઈ તે તરફના કયા ગામમાં પરણેલા ? તેમને વલ્લભ સિવાય બીજી શી પ્રજા હતી, તેમ તેમને બીજા કેટલા ભાઈઓ અને બહેનો હતી, તેમ તેમણે માથાપનું સુખ કયાં સુધી દીઠેલું', તેમ પોતાના દીકરા, દીકરીઓને કયા ગામમાં પરણાવેલાં વગેરે બધી જીણી જીણી હકીકત હાલ તેમની ન્યાતના તે તરફના કોઈ જૂદો પાસેથી મળવાનો પકો સંભવ છે. તેથી શ્રી યુગરાત્રી

કાર્યસ મહા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઇરી, કે સસ્તા સાહિત્યવાળા બિલ્લુ અખંડાનંદ મહારાજના મંડળ અને મુનશીની સંસદ તરફથી તપાસ થાય તો કંઈક પણ મંગીન ને ઉપયોગી હકીકત હાય આવે તેમ છે.

કહે છે કે કવિ પ્રેમાનંદભાઈને દક્ષિણમાં આવેલા નંદરબારના રાજાને આશરો હતો ને તેથી તેમણે ત્યાં રહીને પોતાનાં કેટલાંક કાવ્યો રચ્યા છે.

પણ આ વાત જરા મંશય પડતી છે. સંશય પડતી એટલા માટે કે કવિની હયાતીમાં નંદરબારમાં કોઈ રાજાનું રાજ્ય હતું જ નહિ. તેમ ત્યાંના કોઈ નાની ઠંકરાત વાળા ઠંકોરને રાજા કહેવો એ પણ માનવા જેવું નથી લાગતું.

પણ નંદરબારને બદલે નંદ-દરબાર-નામ વધારે સંભવનીય લાગે છે. નાંદોદને હલ્લુ પણ કેટલાક લોકે નંદરપુર ને ત્યાંના દરબાર એટલે રાજાને નંદ દરબાર કહે છે, ને આ ગામ આણંદ, વડોદરા ને ડોહાઈની પાસે આવેલું છે. એટલે આવા નજીકના રાજાને મૂકી ઠેક દક્ષિણના નંદરબાર સુધી કવિ આશરો શોધવા જાય એ તો 'ઉમરો મૂકી કુંગરો પૂજવા જવું,' એના જેવું લાગે છે.

વળી નાંદોદના રાજાઓ પણ પ્રેમાનંદના આખ્યાનો સંભળવા માટે ઘણા રમિયા હતા, તેથી ધણીવાર તેઓ તેવાં આખ્યાનો વંચાવી તેનો આનંદ લેતા હતા. તેને માટે નીચેની વાત જાણવા જેવી છે.

એક વખત નાંદોદના રાજાના દરબારમાં આ કવિનું નવેરસથી ઉભરાતું અભિમન્યુ આખ્યાન વંચાતું હતું. તે વખતે તેમના વીર રસવાલો બાગ સંભળતાંજ એક ક્ષત્રી શરવીર સરદારને એવું તો શર ચઢી આવ્યું કે તે તરતજ પોતાની કેડે બધેલી સમશીર બેંચી હોંકારો કરી ઉઠ્યો. તેના આ હોંકારો ને આવેશથી ક્રુણ્ણ શરીર જોઈ રાજા ને ખીખ પાસે બેઠેલા સરદારો એકાએક ચોંકી ઉઠ્યા, ને પેલા સરદારને શાંત પાડ્યો.

પણ તેટલાથી આ પાઠ પૂરો થયો નહિ. રાજા આવીટલે ને કળામય હાવલાવથી આ આખ્યાન કહેનારા બ્રાહ્મણ ઉપર ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. ને, તેને તે દહાડાથી રૂપિયા પચીસનું વર્ષાસન બાધી આપ્યું. જે હાલ તેના વંશજોને મળે છે.

આ બ્રાહ્મણનું ઘર લીલોડીવાના કળિયામાં આવેલું છે.

નાંદોદના રાજ્યમાં ગામના તેમ પર ગામના વર્ષાસન ખાનારા બ્રાહ્મણોને દર આવજી મહિનામાં વર્ષાસનની રકમો મળે છે. ને તેમની યાદી રહે છે. તો આ યાદી ઉપરથી તપાસ થાય તો આ વર્ષાસન કયા રાજાના વખતમાં તેમ કયી સાલમાં અને કયા બ્રાહ્મણને પ્રથમ મળ્યું તેમ તે વખતે પ્રેમાનંદ કવિ હયાત હતા કે નહિ, કેહવાત નહોતા તો તેમને ગુજરી ગયે કેટલાં વરસ થયા હતાં, વગેરે હકીકત મળી આવે તેમ છે. તેમ નાટકો શોધવા જેટલી તેમાં મહેનત નથી. તો આશા છે કે આ વિષેની પુરતી તપાસ કોઈ જૂનાં કાવ્યરસિકશ્રેષ્ઠ કરીને જાહેર કરશે તો તેથી પ્રેમાનંદભાઈ વિષેની અત્યાર સુધી મળેલી હકીકતમાં વધારો થઈ કંઈક નવું અજવાળું પડશે.

આ નાટક શી રીતે મળી આવ્યું.

જે વખતે પ્રેમાનંદભાઈનાં નાટકોની કૃતિ માટે ભારે જોશથી ચર્ચા ચાલતી હતી તે વખતે આ લેખકે જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો શોધ જરા વધારે ખંત અને ઉત્સાહથી આગળ ચલાવ્યો હતો. તેની (ઝઘડિયાની નજીક) નજીકમાં આવેલા, પારડી, શુકલ તીર્થ, સાંજ ને હરિપુરા વગેરે કેટલાંક ગામ આવેલાં હતાં, તે તેમાંનાં કેટલાંક ગામોમાં ચોવીશાની વસ્તુ, ઘણી જૂની ને વધારે હતી.

તેને પ્રેમાનંદનાં નાટકો જોઈતાં હતાં, પણ તેના કમનશીબે નાટકો શું, પણ તેનાં થોડાંક ફાટ્યાં તૂટ્યાં પાનાં, અરે એક પણ પાનાનો કટકો શુદ્ધ પણ હાથ આવ્યું નહિ.

પણ તેને બદલે એક બીજું નાટક મળી ગયું. તે વાંચી જોતાં પ્રેમાનંદનાં નાટકો સાથે તેના બીલકુલ સંબંધ જણાયો નહિ પણ નાટકોની ચર્ચા કરનારા બંને મંડળોના અગ્રેસરો પૈકી કોઈને પણ આ નાટકની રચના, લેખન શૈલી, શબ્દ રચના, કે તેના કંઈક ભાગ થોડે ઘણે અંશે પણ મળતો આવશે તો તે ઘણો ઉપયોગી થઈ પડશે તેમ સમજી તેની તે વખતે નકલ ઉતારી લીધેલી, તેમ પાછળથી તેના માલીકે મૂળ પ્રત પણ આપેલી હોવાથી તે હાલ આ લેખકના જૂના સંગ્રહમાં છે.

આ અસલ હાથપ્રત બહુ જૂની જણાતી નથી. તેના આરંભમાં કે છતિશ્રી ભાગમાં તેની લખ્યા સાલ, કે લખનારનું નામ ઠામ વગેરે કંઈ આપેલું નથી, છતાં તે આશરે સો એક વરસ ઉપર લખાઈ હશે એવું અનુમાન થઈ શકે ખરું.

આ નાના પુસ્તકમાં આ નાટક શિવાય પ્રીતમ કવિનું દાણુ લીલાનું રસિક કાવ્ય પણ લખેલું છે.

આ પુસ્તક જોવા માટે કોઈ બંધુ માગશે તો તેને ખતાવવા કે આપવા માટે આ લેખકને જરા પણ હરકત નથી.

હુણાવાડા.
માગશર સુદી ૬. ૯૦

વિહાનોનો ચરણુરજ
સેવક
છ. વિ. રાવળ.

એક અપ્રસિદ્ધ દશાંકી નાટક.

(પ્ર)વેશ ૧ લો

મંગલાચરણ

મોર મુગટ શિરપર ધર્યો, મુખ મોરલી ધનધોર;
 ટંદવનની કુંજમાં, જય જુગલકી જોડ.

સુખાનંદ—ગાય છે.

હાં રે ચતુરા તું લાડસ ઘેલી રે
 વેળા શું થાને વહેલી રે,
 ગોપી તારા શું છે મનમાં રે
 વહાલો મારો તેડે ॥ વનમાં રે
 આંખડીએ કરી લે અંજન રે
 મુખડીએ કરી લે મંજન રે
 હાં રે ચતુરા તું લાડસ ઘેલી રે
 વેળા શું થાને વહેલી રે.
 અરે સાહુડો પહેરને લીલો રે
 તને મોલો છેલ છબીલો રે
 હાં રે બાહુડીએ બાંધ આભુબંધ રે
 * * *
 હાં રે ચતુરા તું લાડસ ઘેલી રે
 વેળા શું થાને વહેલી રે.

પછી ગોપીઓ એક સાથે ગાય છે—

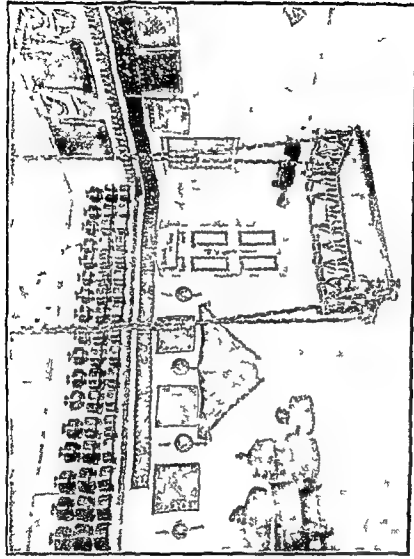
ઓ લાલ ઘેર આવ્યો
 દુલારો ઘેર આવ્યો
 મ ઘેઠ ઘે થા,

સુખાનંદ—

ઘેલે ઘેલે* મુજરી, મયુરાના વાસી કહાન
 કહાન બબલે બંસરી, ગોપીને આવે તાન
 ઓ શામળીઆ ગિરધારી રે
 તારી નજર ભલી.
 ઓ શામળીઆ ગિરધારી
 તારી નજર ભલી.

૧ ઘેલો-રસ્તો-મેવાડી શબ્દ છે. ઘેલ માતા=રસ્તા ઉપર આવેલી માતા. ઘેલીયા હવુમ ન-રસ્તાપર આવેલા હવુમાન.

સાહિત્ય પરિષદ ના મેલન-લાઠી ૨૮૮

કાઠીચલકલા વિભાગ
લાઠી કલા પ્રદર્શનનું સર્વશી વધુ આકર્ષક અંગ

સહાવાળા ગાય છે—લોકકી પ્રીત બલી.

ગોરી બલી ગોરી શું રાખે હેત

ઓ ચામળીઆ ગિરધારી રે.

તારી નજર બલી.

કહાન કો અગડો લાગીયો

. તે મહુડાનાં દાન

બંસીવાળા કહાન તારી નજર બલી.

સુખાનંદના ગાઇ રહ્યા પછી કહાનજી વાંસલડી વગાડે છે. એટલે એક પછી એક ગોપીઓ આવે છે.

ગોપી—અલીઓ બહેન લલીતા, ક્યાં ગઇ ? ચાલ, આપણે કહાનજી મહારાજની આરતી ઉતારીએ.

સુખાનંદ—અરે તમને ચાંપું આ પસીતા ? ક્યાં ગઇ બહેન લલીતા.

એટલું બોલ્યા પછી બે ગોપીઓ એક પછી એક કહાનજી મહારાજની આરતી ઉતારે છે.

આરતી.

જયજય જશોદા નંદનકી

મેં તો આરતી ઉતારેં મેરે લાલનકી.

જય જય જશોદા નંદનકી

મેં તો આરતી ઉતારેં મેરે લાલનકી.

ગોપીઓ આ પ્રમાણે આરતી ઉતારીને કંકુનો ચાંસો કરી, ચોખા ચોદે છે.

સુખાનંદ—તમે આ શું કયું ?

ગોપીઓ—અમે તો લાલજી મહારાજની આરતી ઉતારી.

સુખાનંદ—ત્યારે હું જે મારા વહાલજી કાકાનો આરતો ઉતારેં.

ગોપીઓ—મેરય, મારા રોયા, આ તે શું બોલે છે ! આરતો કેવો, ને વહાલજી કાકો કેવો ?

ગોપીઓ—ઠીક કરીને ઉતારય સુખાનંદ હાથમાં ધંટ વગાડે છે ને આરતી ઉતારે છે.

આરતી.

જય જય જશોદા નંદનકી

હું આરતી ઉતારેં મેરે લાલનકી.

એટલું બોલી કહાનજી મહારાજને કપાળે ખોટા ચાંસો કરી ચોદેલા ચોખા ઉતારી લે છે ને ચાવે છે. ત્યારે ગોપીઓ કહે છે.

મેરય મારા રડયા, આ શું કરે છે ?

સુખાનંદ—હું તો ચોખા ચાવું છું.

ગોપીઓ—આ ચોખા ચવાય કે ?

સુખાનંદ—ના ચવાય તો શું કરે ? અને જો હું ખાઉં નહિ તો ચોખા વધી જાય, તો મારા કહાનજીને કપાળે બોળો યજ્ઞ જાય ! ને કહાનજીને હેરાન થઇને મરવું પડે !

ગોપીઓ—સુખલા, તારા નામ પ્રમાણે જ વેશડા કાઢે છે કે શું.

સુખાનંદ—ત્યા-યા-રે લો હાથે રહ્યું. કચ્છ ભુજનાં ગીત ગાઓ.

પછી કદાનજની આગળ ગોપીઓ ગીત ગાય છે.

ગીત (કચ્છી ભોલીલું)

બાઈ પરદેશી પુના પસિ
ન તો નેક ન તો ને મે અસી દી રે
મિયાને છોડી નીધરી રે
જોબન લહેરાં લે રે
છ રે પરદેશી પુના પસિ ન તો ને
બાઈ પરદેશી પુના પસિ ન તો ને રે

સુખાનંદ—લ્યો-લ્યો, ધટ્ટા બેસી જશે, આ કેળાંની લ્હાણી, એટલે બાઈને તાળં થશે.

મોટી વહુ—આ ચંચળને આપો.

સુખાનંદ—સંચળ કેને આપું ?

મોટી વહુ—મેરચ રડયા, સંચળ શનિ ? આ ચંચળ બાને કેળું આપ્ય.

ચંચળ—ના, મારા તો પેટમાં દુઃખે. પેલી મારી શોક્ય નવી પેટ વધારીને ઉભી છે તેને આપ્ય.

સુખાનંદ—નવી વહુ, આ કેળાંની લ્હાણી લ્યો.

નવી—ના, મારે તો હજો મહિનો જાય છે તેથી કેળું ખવાય નહીં. અમે તો હાથે તો જન-પલંગમાં જાંનાંમાં સુઈ રહીશું, ને રોજ રોર ધતિા શીરા ખાઈશું.

સુખાનંદ—આ ઉઘાડું પાણી ક્યારે પીધું ? જે આટલું બધું પેટ વધી ગયું ?

નવી વહુ—મેરચ મારા પીટયા, આપું શું બોલે છે ? તું તો વળા “ કાલો થઈને કાચ-ળામાં હાથ ધાલે ” એવા દેખાય છે ? જતિા રહે ! હું તો લાજ મરું છું.

મોટી વહુ—સુખાનંદ, સર્વેને નાંતરાં કેઈ આવ્ય. કહેજે જે, મારી નવી બાઈને બોળાલયણું
તેથી રાખડી બાંધે છે માટે ગોળ ખાવા આવજો.

સુખાનંદ નોતરાં દે છે.

મારી બાઈને જમાસીની રાખડી બાંધે છે ને ગોળ ધાલે છે માટે માંડવો ખાવા આવજો ?

નવી વહુ—મેરચ મારા રોયા ! આપું આડું કાં વેતરે છે ?

સુખાનંદ—આડું વેતરે દરજી. હું કંઈ દરજી નથી તે વેતરું.

નવી—મેરચ મારા રોયા. તું જતિામતિા બેસી રહે. નહીં તો તારા મોંમાં ધૂળ ભરીશ.

સુખાનંદ—તારા જેવી માથે ધૂળ ધાલશે તો બીલું કાંઈ નહીં ધાલે.

નવી વહુ—એ પીટયા ભુચલ ? ત્યારે તેં મને દમણ કાઢવી ધારી છે કે શું ?

સુખાનંદ—તમને એવું સાથી માલમ પડયું ?

નવી વહુ—તો જોને રોયા, આટલાં બધાને નાંતરાં દઈને મને ચોળાવવી છે કે શું ?

સુખાનંદ—ના, હું તો નહીં ચોળું. પણ તમને ચોળાવવી ધારું છું.

(પ્ર)વેશ ૨ જો (દખલુનો)

એક જીવાન નવજોળન સ્ત્રી, શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી હાથમાં પહેરેલા વસ્ત્રની કલ્લીને ઝાલીને લહેકા સાથે નખરાં મારતી, પગમાં પહેરેલાં ઝાંઝરનો ઝલ્લુકાર કરતી આવીને નીચે પ્રમાણે ગાય છે.

ગીત (મરાઠી)

આપ રોડખા વાહીલ તુલા ભવાની

આપ રોડખી વાહીલ તુલા.

સસરા માઝી ફાર મારતો

હાથ પાઉં મોકું દે ત્યાલા

ભવાની આપ રોડખી વાહીલ તુલા.

નણુદી માઝી ફાર મારતો

તસરતી ઘટકા ત્યાલા.—ભવાની૦

દીયર માઝા ફાર મારતો

તાપ દેઉ જલિલ ત્યાલા.—ભવાની૦

નવરા માઝા ગામ ચર ગેલા

તીકકુન કથુતર ત્યાલા.—ભવાની૦

મુખાનંદ—કોઇ તરેહવાર ખેલ કરીને ચમત્કાર જતાવો એટલે આવેલા લોકો ખુશી થાય.

(પ્ર)વેશ ૩ જો

શરઆતમાં ગવૈયા મહાદેવ મહાદેવ બો શંભુ મહાદેવ ગાય છે. એક પૂજારી આવે છે ને તે બોલે છે.

હર હર મહાદેવ.

એક લાખ ફોજ ને હજાર લાખ તંબુ એમ કરીને મહાદેવ પાસે જાય છે, ને પગે લાગે છે. ત્યારે મહાદેવ ધસારત કરે છે કે, તમે પ્રદક્ષિણા ફરો. પછી બે ચાર વખત પ્રદક્ષિણા ફરે છે. ત્યારે મહાદેવ માળા આપે છે. પૂજારી કહે છે આ માળા પાછડીના પેચમાં મૂકું ?

મહાદેવ—ના.

પૂજારી—અંગરખાના ગળવામાં મૂકું.

મહાદેવ—ના.

પૂજારી—ત્યારે કોઠીમાં મૂકું.

મહાદેવ—હા.

પૂજારી—ત્યારે કોઠીમાં મૂકું તો શું થાય ?

મહાદેવ—જે હોય તે નારી જાય ?

પૂજારી—ત્યારે તમારી પાસે રાખો. પછી ગાય છે.

હે જટાધારી હે જટાધારી.

જોગીડો અમને મળીયો રે

જટાધારી બાવળીયો અમને

મળીયો રે. જટાધારી.

ભાંગડેકી શેટી કીધી

ભાંગડેકી તો ઘળ

ભાંગડેકી તો ભાત ખાયા

જમો બોળાનાય.

મારા બોળા શંભુ, જંગલમાં વસીયા લહેર કરો

પછી જાય છે.

(૩)વેશ ૪ થો (ફકીરનો)

આરંભમાં ફકીર આવી નીચે પ્રમાણે ગાય છે.

ગીત.

ફકીરોંકા અલીયા બેલી રે

હમારા તો હજરત હે બેલી રે,

સાંધ અલાલાદ અલીય હે

ફકીરોંકી અલીઆને શેટી

અલ્લોહુ પીર

મારીયો મહમદ બેગડો

હુવો દાવલ પીર.

ફકીરોંકી અલીઆને બેલી

હમારા તો હજરત હે બેલી રે

સાંધ અલાલાદ રે

હુકાલું ગીત

થોડી આગ લાવ રે

મુજે હુકા પીલાવ.

આગ લાવ, તમાકુ લાવ,

લાવ ચંડા પાણી

આર ભાઈઓકી દેસ્તદારીમાં

હુકેકેકી મીજબાની.

થોડી આગ લાવ રે

મુજે હુકા પીલાવ.

હુકે મે તો પાણી ઝલા.
હુકે ગુડ ગુડ બોલે
સવા ગજકી નેહ બનામ
હુકે લીયા તાણી.
ચેહી આગ લાવ રે
મીને હુકે પીલાવ.

પછી જાય છે.

ગીત.

ગાજરકી તો તોપ બનામ
ચૂલીકા દરવાજા.
સકકરીએકી તોપ બનામ
લહે ફીરંગી રાજા,
સોદા ફીર ફરંગી રે
સાંધ અલી અલીયા રે
હાથી ઉપર અંબાડી ને
ધોડા ઉપર જાન,
મરધી ઉપર ડંકા બાજે
કોલકીતા * લીયા છીન.
સોદા ફેર ફરંગી રે
સાંધ અલી અલીયા રે.
ઝોકરેકુ ખલા ટીલા.
જીવાને કી પારી.
જુકેકે તો લાત મારી
ટુકી અસ્વારી.
સોદા ફેર ફરંગી રે
સાંધ ખલા ખલા રે.

(પ્ર)વેશ પ મો.

પહેલાં મામ પુછે છે ને પછી બાવો ઉતર આવે છે.

મામ—

મોથુ દેવસે આયા નેગી,
મોથુ તમેરા લાવ.
ધરતી તો તમારી બા બેન તો
કહાં ધરેગે પાવ
તા ચેમ ચેમ થા.

- બાવો— ઉત્તર દેશસે આયા જોગી
પશ્ચિમ હમારા ભાવ
ધરતી હમારી મા બહેન તો
પાપીકે શીર પાવ
- માઈ— કાયકે વાસ્તે મુંડ મુંડાયા
કાયકે વાસ્તે કંથા
કાયકે વાસ્તે ઝોળી પકડી
કાયકે વાસ્તે ડંડા
તા ચૈષ થા ચૈષ
- બાવો— ગુરૂકી ખાતર મુંડ મુંડાયા
કાયાકે ઢાંકન કંથા
શિક્ષા મામન ઝોળી પકડી
કુતા મારન ડંડા
તા ચૈષ ચૈષ થા
- માઈ— આસન બાધું સિંગાસન બાધું
બાધું સુંદર કાયા
જોગની જોગેશ્વર કું બાધું
જોગ કહસિ લાયા
તા ચૈષ થા
- બાવો— આસન ઝોકું સિંગાસન ઝોકું
ઝોકું સુંદર કાયા
જોગની જોગેશ્વર ઝોકું
જોગ અગનસે લાયા
રંડી જોગ અગનસે લાયા
તા ચૈષ થા
- માઈ— હાં હાં રે તુમ લોટે જાવ
બાવો— હાથી લોટે ઘોડા લોટે
લોટે ગદ્દા ચાર
મેં કયું લોટું બાળા જોગી
શીરના હૈ સંસાર
તા ચૈષ થા
- માઈ— હાં હાં રે તુમ ઉડન જાવ

બાવો—

લાવરી હો તેતર હો
હો જ'ગલકી હરની
મેં ક્યું હોયું બાલા જોગી
નવ ખંડ ધરતી શીરની
તા ચૈધ થા

માધ—

વડ પિંપરકે કેતે પાન ?
ધરતી માતા કેતે ધામ ?
આભ મંડળમેં કેતે તારા ?
મેવલા વરસે કીતી ધારા ?

બાવો—

વડ પિંપળ કે દોલું પાન
ધરતી માતા ચારે ધામ
આભ મંડળમેં નવ લખ તારા
મેવલા વરસે અખડ ધારા.

માધ—

હાં હાં રે તું મેરા ચેલા

જોગી—

હાં હાં રે તું મેરી ચેલી

માધ—

હાં હાં રે તું સુણ જોગીડા

બાવો—

હાં હાં રે તુમ કહેતે જાવ.

માધ—

કોણ તુમેરી સેજ ઢાલેગી

કોણ કરેગી બાતાં

કોણ તુમેરા પાઠ પખાલે

કોણ લાવેગી બાતાં *

તા ચૈધ તાજા.

બાવો—

રેન હમેરી સેજ સુવેગી

ઓર કરેગી બાતાં

અંગા હમેરા પાઠ પખાલે

માતા લાવે લાતાં.

તા ચૈધ તાજા.

(પ્ર)વેશ ૬ હો (કળેકુ)

આધ—મને કોણે બોલાવી ?

મુખાનંદ—તારી દીકરીએ બોલાવી.

* બાતા—તેમજ ખાવાયું.

ઠકરાળાં—હું આ રહી મળા.

આમ—આવ મા મળીએ.

પછી બંને જોડે છે આમ કહે છે કે, કરજો ને હાંગારજો.

ઠકરાળાં—આમ, તમે મને પેલું નાનું મારા દીવ્યજી જેવડું પરણાવ્યું, તે રોજ દહાડે કછપો કરે છે ને રાતે બોલાવવા જઈ છું તો બોલવું થે નથી, ને માર માર કરે છે.

આમ—તે મારે છે કે દહાડે ?

ઠકરાળા ગાય છે.

(મ)વેશ ૭ મો

મારી અંબાજી માતા, હું માયું ધણાં ધણાં માન જી રે
નાનો સરખો મારો નાવલીયો રે, તેને હેયે દેજો સાન જી રે
કમેં કરજો મારે બારણે વગોણું, મારી સાહેલીઓમાં મહેણું
સાહેલીઓના મહેણાથી મારો જન્મારો કેમ જાય.
મારો જન્મારો કેમ જાય રે.—તા થેષ થા.

ભાગ્યજી જઈ રાડ બહુ લાવે, ઘેર આવીને મને ગાળા બોલે રે
આ પરણ્યાથી મારે કાંઈ ન સીએ, મારે તણખલાને તોલે—તા થેષ થા.

કળેડા સાથે કરશન^૧ કરીધી, મહિ ઉગ્યા દાઢ રે
આ પરણ્યો મારી સેજે આવ્યો ત્યારે, તૂટી ન પડ્યો કાં આલ.—તા થેષ થા.

નાનો સરખો નાવલીયો, હાથમાં ઝાલે બાલો રે
આ પરણ્યાથી કાંઈ ન સીએ, મને પાડોસી ધણે વહાલો રે.

બીજી ઠકરાળી ગાય છે.

કમેં કરજો મારે જગમાં વગોણું.

સહિયરોમાં મહેણું રે

અ રે રે રે દુઃખ કેને કહીએ રે

વિખડાં ખાધને મરીએ રે

મા બાપે એ ખોટું કીધું, જોડું નવ જોડું રે

સુખ તો સ્વપ્ને ના દીડું, જોખન મારું એજો ખોલું રે અ રે રે

સાસુ કહે સુણ વહુવાર, કાલે મોટો ચારો રે

સેજ પલંગ મને શળી લાગે, મુખડું કર્માંધ જાશે રે અ રે રે

પાડોશીનાં સુખડાં જોધને, લરાય છે મારું હૈયું રે

વર બાળક કાંઈ ન સમજે, છેક નાનેરું હૈયું રે અ રે રે

બાપાજીની મેડીએ જાહેર, પીએ લાંગનો લોટો રે
મૂરખ વ્યસની કાંઈ ના સમજે, પીટ્યા તારો વાપદો ખોટો રે અ રે રે
સેજ પલંગ પર સુવા જાહેર, ત્યારે મુનો મુખ મરડી મુને રે
હાય આવીને જરા બોલાવું, ત્યારે અઝેર રૂએ રે અ રે રે

(પ્ર)વેશ ૮ મો.

ગોદાવરીની જાત્રાનું ગીત.

આજ મને વહાલી લાગી રે ગોદાવરી.
બે બદામનું ગોપીચંદન, ઉભું ટીલું કરીએ રે
રામજી આપે રંડાપો તો, તીરથ કરતાં ફરીએ, આજ
પાંચ પાનાનું પતરાણું ને, બે પાનિનો પડીએ રે
ગોદાવરીના સંઘમાં તો, રાંડી રાંડી લડીએ. આજ
એકે મૂક્યો રેંદિયો ને, ખીજીએ મેલી 'પૂણી રે
ગોદાવરીના સંઘમાં ત્યાં, રાંડી રાંડી મુણી. આજ

(પ્ર)વેશ ૯ મો.

રાજઆતમાં બ્રાહ્મણ આવીને ગાય છે.

રામ ભજો, રામ ભજો ભાઈ, રામ ભજો
તા શેષ થા

બ્રાહ્મણ—હું બ્રાહ્મણ છું મહારાજ, હું ગંગાપારી બ્રાહ્મણ છું. મારો કેં આટો કુટો
થશે મહારાજ.

મુખ્યાનંદ—હા, ગામમાં જા, ટેલ નાખ, તારો કુટો થશે.

બ્રાહ્મણ—વાર, જગમાન રાજા, ભગવાન તમારું શુરું કરજો.

મુખ્યાનંદ—ભગાભાઈ અમારું શું શુરું કરશે ? તે ભગલો તો આ ગામમાં પેલો ગાયને છે

બ્રાહ્મણ—હું ટેલ નાખું છું.

ગીત ગાય છે.

ભટને કુંવારો કુંવારો કહે છે

ભટને પિત્રાઈ મહેલ્યાં દે છે

ભટને પરપચા વગર કેમ ચાલે

ભટના મંદિરમાં કોણ મહાલે

જેવા ચૈતર વૈશાખના તડકા
 એવા કુંવારા બ્રાહ્મણના ભડકા *
 ભટના સસરાનું નામ છે પંડયો
 મને ખૂણે ઘાલીને દંડયો.
 ભટની સાસુનું નામ છે વહાલી
 રૂપેયા માગે એક પાલી^૧
 ભટની સાળીનું નામ છે લાલી
 એને ખારા કુવામાં ડાલી^૨

બ્રાહ્મણ—મહારાજ મારો આટો ફૂટો યશો હવે હું રસોઈ કરવા ખેસું છું.

(મ)વેશ ૧૦ મો

એક સાધુડી ગાય છે

સદા ફકીરી મેરે ક્યા દિગગીરી
 સદા મનમે^૧ રહેના રે—સદા
 રામ કોષ દિન હાથી કોષ દિન થોડા
 કોષ દિન પાઉંસે મધના રે—સદા
 રામ કોષ દિન શીરો કોષ દિન પૂરી
 કોષ દિન ફક્ક^૨ ફક્કા રે—સદા

પછી એક સેવક સાધુડીને પૂછે છે

આ અધિણી કોણ છે ?

સાધુડી—હેં હેં કોષ જીવ છે જીવ.

* કવિ પ્રેમાનંદભાઈ કૃત ઓખાહરણમાં આ બે લીટીઓ ઓખાને મોદે કહેવડાવી છે. તે જ અહિં પુરૂષના મોંઢામાં મૂકેલી જણાય છે. મળ્યું આ પ્રમાણે છે. “ જેવા ચૈત્ર વૈશાખના તડકા, તેવા કુંવારી કન્યાના ભડકા. ”

૧ પાલી—છોટા જીદપુર તથા મુંબઈમાં અનાજ માપવાનું નણીનું લોકડા કે ધાતુનું સાધન.

૨ નાખી.

કાઠીઆવાડનું વીરરસનું સાહિત્ય

લેખક : મગનલાલ શ્યામજી ત્રિવેદી

(૧)

ફટક ન થોડો ફેરબો, તટક ન કીધો ધા,
નામ ન જાણ્યું લોકડે, આપ ધોડેના !

કાઠીઆવાડનું પ્રાણવંશુ જીવન અને તેની ચિંતન્યવન્તી સંસ્કૃતિ એટલે જ એક સળંગ વીરરસનું મહાકાવ્ય. ગામડે ગામડે ફરે, તેના જાડા માનવીના સહવાસ સેવે, તેની વનવનની વનરાધાએ વીંધી વણે, તેના પહાડ પહાડના પથ્થરો ઢંઢોળે, તેની ધસમસતી નદીઓના ઉંડા ધૂના ડહોળી કહાડે, એ દરેકમાંથી તમને કાઠીઆવાડની મહામૂલી સંસ્કૃતિનાં દર્શન થશે એ દરેકે દરેક તમારી નસનસમાં વીરરસની ચિનગારીઓ વહેવાવશે. એકે એક જડ કે એતન તમામ એકે અવાજે બોલવા લાગી જશે કે:—

ભલ્લ ધોડી, વલ્લ વંકા, હલ્લ બાંધવા હથીઆર;
ઝાઝા ધોડામાં ઝીકવો, મરણો એકવાર.

કાઠીઆવાડના વીરને કોઇની તમા નથી, તેને મેડી મોલાત કે વાડી વણકા જોતા નથી, તેને ઉંચી પહાડીની કે ઝાળાં માન અકરામની જરૂર નથી, તેના આત્મા ફક્ત એક જ વસ્તુને ઝંખે છે.

ભલ્લ ધોડી, વલ્લ વંકા, હલ્લ બાંધવા હથીઆર;
ઝાઝા ધોડામાં ઝીકવો, મરણો એકી વાર.

કાઠીઆવાડના યુવાનનું એ એક માત્ર ધ્યેય; કાઠીઆવાડી જીવનનું એ એક માત્ર સરણું; કાઠીઆવાડી મંસ્કૃતિનું એ એક મોઢું ધન. એની રજેરગમાં ધગધગતા શોણિતની અણેથાડી બોલી રહી હોય, એના હાથ વારે ધડીએ તલ્યારની મૂઠ પર જતા હોય, એને રાત દિવસ મર્દાનગીનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં હોય, એને શરીરની કે જીવનનીએ ઝાઝી દરકાર નથી. એને દરકાર છે કેવળ પોતાની આબરૂની; એને એવના છે ફક્ત પોતાના પાણીની. એ વારે ધડીએ બોલી ઉઠે છે કે:—

કાયા જાજો સાબદી, નાક મ જાજો નખખ;
પાણી મ જાજો પાવળું, લોહી વલ્લ જાજ લખખ.

અને એ ભાવનામાં ને ભાવનામાં એ એનું ધડતર ધડે છે, એનું જીવન જીવે છે.

એ કાઠીઆવાડી યુવાનની મર્દાનગીની રમતો ! વાત વાતમાં તે જીવન મરણનાં હોડ બાધે ધડીમાં તે બાખડવા તૈયાર બની જાય. તેના મોઢામાં ધ્રુવરતા જાપની જેવું “ માટી થાજે ! ” એ મંગલમુત્ર સદાય રમી રહ્યું હોય

ચોમાસાની ગાંડીનૂર નદીનાં પૂર આખે ઉઠાળા દષ્ટ રહ્યાં હોય; કુંગરા કુંગરા નેવા ઘોઠ ઉપડી રહ્યા હોય; ત્યારે એને જીવનનો ઉન્માદ ચઢે.

“ એલા આ પૂર તરી જવાય ? ”

“ નો તરાય લાઇ ! ”

“ કેમ નો તરાય ? ”

“ લે તરી જ ત્યારે ? ”

અને કછોટી ભીડી સાગરને ભેટવા જતા ‘ લા ’ ગોહેલની જેમ એ ધસમસતા પૂરમાં ખાખકયો જ હોય !

હુતાશનીના, પ્રચંડ ભડકા આલને દગડી રહ્યા હોય; ખોડયાનાં ખોડયાં ખડકયાં હોય અને તેમાંથી પ્રલયકાળનો દાવાનળ લખકારા લઇ રહ્યા હોય; આસપાસ વીસ વીસ વાંભ સુધી તો માણસથી ઉભું ન રહેવાય એવો અગ્નિ ભડભડી રહ્યો હોય; અને એ ઘેરેયો ગડિાતૂર અને:

“ એલા ઠેકી જાઉ ? ”

“ હવે ઠેકયો ઠેકયો ! ”

“ એ.....લે ત્યારે ! ”

અને એ મહાનલના મહા જીવાળને પાર કરવા એણે દોટ કહાડી જ હોય !

મહાવનની ઉંડી ખીણે ડાસામથો વનરાજ એકાંતમાં સુખની નિંદ માણી રહ્યો હોય; તેના નસકોરાના અવાજે કુંગરા ધણેણી રહ્યા હોય; એ ખીણની ઉંચી ભેખડ ઉપર જીવાની-આની વાતો ચાલે:—

“ ભણે ભડકાવું ? ”

“ હવે ડાસો કાડી ખાશે ! ”

“ કાડયો ! કાડયો ! ”

અને એક પ્રચંડ હુકાર સાથે એ ઉંચી ભેખડ ઉપરથી સુતા સિંહા ઉપર ત્રાટકેયો જ હોય !

અને આવી આવી તો કંઈક મર્દાનગીની રમતો કાડીઆવાડી યુવાન રમી જાણે. તે મર્દાનગીના વાતાવરણમાં ઉછર્યો છે; તેણે કંઈક મર્દાનગીના ખેલ જ્ઞેયા અને સાંભળ્યા છે; તેણે અંગે અંગે મર્દાનગીના શોણિત ભરી લીધાં છે, તે મર્દાનગીની રમતો રમવા જ જાણે જીવન, જીવતો હોય છે. :

સિંધુડો સાંભળ્યો છે ? સરણુલુમાં સિંધુડો ગત ઉગર ગત લઇ રહ્યો હોય; તરધાયો દોલ ધુસકે ધડસી રહ્યો હોય, ત્યારે કાયરનીય નસોમાં ઝંજીણાટી બોલી ઉઠે હો !

સિંધુ રાગ સોહામણા, શુરમન હરખ ન માય;

શીર પડે ધડ લડે, એનાં વધામણાં વૈકુંઠાં જાય,

એ સિંધુડાના પલોપતા એનાથી જીરવી નજ રકાય. જીવનની બધી મોજ મૂકી દધ મારું મૂકવાના ખેલ ખેલવા તે ચાલી નિકળ્યોજ હોય. એણે કાષ્ટ દિવસ વખત બે વખત જોયો નથી. એણે કાષ્ટ દિવસ વેળા વિચારી નથી. એણે કાષ્ટ દિવસ જહાનાં શોધ્યાં નથી. ચોરીના માયશમાંથી કે પ્રેમદાને રંગ અવાસેથી લગ્નની મોજે અને પરણેતરનાં પ્રેમ વહોણાં મૂકી દધ તે સ્હડયોજ હોય. શરીરે વહારતી ખૂસ ઉઠે, ગામનું ધણુ વાળી ગયા હોય, કાષ્ટ એકલ ડોકલને માથે આપદા આવી હોય, કે ગમે તે હોય ! તે સ્હડયોજ હોય. તેણે રોજીએ પલાણુ માંડયુંજ હોય. અરે ! પલાણુ માંડવાનોય વખત ન રહ્યો હોય અને તે એમને એમ ઉપપલાણો ઘોડારમાંથી ઘોડી લેતોડને સ્હડયોજ હોય.

એવાં તો કેટકેટલાંય મુદ્દ લોક મુખે અને સાહિત્યમાં અમર થયાં છે ! ઠાઠીઆવાડનો એક એક સપુત શરના મહેરામણ સરખો વાટ જોઈનેજ બેઠો હોય છે.

અને એ નવજીવાનની પરણેતર ! પતિને પડખે જાણે સળગતી મશાલ. કંથડો ધડીભર ખોટી થતો હોય, તેને નવી પરણેતરનું છેલ્લું હાસ્ય જોઈ લેવું હોય, એકાદ મીઠો ખોલ તેને સાંભળી લેવાનો ઉમળકો ઉઠ્યો હોય, ત્યાં તો એ અનેક કલ્પનાઓ કરી બેસે અને અંગા-શના વરસાદ જેવી પોતાના સૌભાગ્ય નંદવના વેણની ઝડીઓ તેના મુખમાંથી નીસરવા લાગે :

પ્રિતમ ઉઠ કપાણુ લે, મૂઝ મરોડ મરોય;
મરદે મરવું હક્ક છે, રાવું હક્ક નહિ હોય,
કંથા ! રણમાં મૂઝના, કૌની જીવે વાટ;
સાથી તારા તણુ છે, હેયું કટારી ને હાથ.

અને એ નિજ સૌભાગ્ય ધનને મુલકને મુખે મૃત્યુના મંડાણ રચવા રવાના કરે, રખેને પ્રિતમ લગવાણું મુખ લઈ પાછો આવે તો તે માટે પણ તેને પ્રથમથીજ ચેતવી દે.

કંથા રણમાં જાય કે, ભાગી ને મતળ;
ઝાળી આવે તખતની, ઝો મરદોની મળ,
ભાગે ઘું શું કંથડા, ઘું ભાગે મુજ ખોટ;
મારી મૌ સાહેલીઓ, તાળી છે મુખ મોડ,

અને છેવટનો પંજામ પણ માથો માથ મંભળાવી દે કે—

કંથા રણમાં જાય કે, ભાગીને મ આસો શેણ;
તો ત્હારી બાં નો ગ્રાહ્યા, ઘું ભા ને હું મેણ.

પરન્તુ આવા દૃષ્ટાને આવાં વેણુ કવેણુ તો કાક પ્રિતમનેજ માંભળવાનાં હોય છે. પરણતી હખતે માયશમાંજ એ ધણુરાણીએ પોતાના પ્રિતમને પારખી લીધો હોય છે.

પરણતા મેં પરખીઓ, મૂઝાં તણી અણી;
મે તો લાખી પેરશા જદ પેરે ઘણી;

એણે માયશમાંથી ડોક નમાવીને જોઈ લીધું હોય છે કે,

ગ્રીવનમાણે દેખણે, કરણે શત્રુ મિત્રાહ,
 પરણતાં ધણુ પરજીઓ, ઓછા ઉમર નાહ;
 દોલ સૂણતાં મંગલી, મૂળાં બ્રાહ્મ ચડત;
 ચવરીહી પહચાનીઓ, કુંવરી મરણે કથ.

(૨)

કાઠીઆવાડના જીવન અને સંસ્કૃતિ ઉપર આટલું વિવેચન કર્યા પછી હવે આપણે તેના વીરરસના સાહિત્ય તરફ વળીશું. અહીં એ આખો દરીયો ડોળી શકાય તેમ નથી. અને એ સાહિત્ય હજી પૂરું પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવ્યું. જતાંય જે થોડું ધણું ઉપલબ્ધ છે તેના ઉપર આપણે એક દૃષ્ટિ ફેરવીશું.

કાઠીઆવાડના વીરરસના સાહિત્યમાં પ્રથમ દુહા યાદ આવે છે.

કામણુ કર્યે કમાલ, ખાંભી ખોડી ખળભળે;

પાણી કરે પ્રીતાળ, દુહો અમારા દેશનો.

જેનામાં સમુદ્ર મંથન વખતે મેરમાં જેટલી શક્તિ હતી તેથીય વધારે ઉર બહોળાંની શક્તિ છે, એ દુહો તો દસમો વેદ ગણાય છે. એના લખનારા કોણ હતા ? એ ક્યારે લખાયા ? એ કોઈજ કહી શકે તેમ નથી. લોક મુખે એ જળવાતા આવ્યા છે અને પૂર્વજો પોતાના પુત્રોને એ મેધિા વારસો સોંપતા આવ્યા છે. એ જે લીટીના દુહાએ કેટલાયનાં માન મૂકાવ્યાં છે, કેટલાયને ત્યજેલાં હથિયાર પાછાં લેવડાવ્યાં છે. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ ઉભો થયો, ત્યારે ત્યારે એની ઉત્પત્તિ થઈ છે. સ્વયંજી પ્રેરણાનો એ મેધિા પરિપાક, અને તેમ પણ કેટલો સમૃદ્ધ ! ! એ દુહા પાછળ જાણે દુનિઆ ગાંડી બની રહી છે.

દુહા સાહિત્યમાં વીરરસની પ્રાસંગિક ચિનગારીઓ ઉપરાંત તેમાં કેટલાંક સળંગ શૌર્યગીતો પણ મળી આવે છે. શૌર્યગીતોનું સાહિત્ય એ દરેક પ્રજાનું આવશ્યક અંગ ગણાય છે. શૌર્યગીતો એ દેશભક્તિની જ્વલંત ચિનગારીઓ છે, અને યુગ યુગની મહા પ્રજાને મેધિા વારસો છે. શૌર્યગીતોનું સાહિત્ય આપણામાં ધણું ઓછું છે, જે છે તે લોકમુખે જળવાઈ રહ્યું છે, તેને સંગ્રહવાના જોઈએ તેવા પ્રયત્નો થયા નથી. એ ક્ષેત્ર તેવા સંગ્રહના રસીયાઓ માટે રહેવા દઈ આપણે અહીં દુહાના શૌર્યગીતોના કેટલાક ઉતારા ટાંકીશું.

હમીરજી ગાહેલ

સોમનાથ પાટણ ઉપર ચવનોનાં દળ ઉતરી આવ્યાં અને એ ધર્મસ્થાનનું રક્ષણ કરવા લાડીનો હમીરજી સામ્રાટ થઈ ગયો. લાકા બોળાઈને વારોય તે ન રોકાયો. એ વીરને હવે શત્રુ વિના ચેન પડે તેમ નહોતું. બાણમાંથી તાર વણુટે તેમ દેવની સાહાયે ઉપડયો. માર્ગમાં દ્રોણગઢા રોકાયો. અને ત્યાં વેગડા ભાથીની કન્યા સાથે એ લગ્નગ્રંથીથી સંકળાયો. એક રંગબીની રાત નિજ પ્રેયસીની સાથે માણી પ્રભાતે તો એ દેવના સ્થાને પોતાનું શ્રીફળ સમર્પવા પહોંચી ગયો. કવિજને એનાં બિરદ લલકાર્યાં કે:—

વેલો આવ્યે વીર, સખાતે સોઝેયા તણી;

હીલોળવા તું હમીર, બાલા અણીએ ભીમાઉત.

પાટણ આવ્યાં પૂર, જળખળતાં ખાંડ તણાં;

સેલે માંહી સર, ભેંસાસણ શો ભીમાઉત.

વેલ્ય તાહરી વીર, આવી ઉંવાંટી નહીં;

હાકમ તણી હમીર, બેખડ હતી ભીમાઉત,

રડવડીયે રડીયાં, પાટણ પારવતી તણાં;
કાંકણ કમળ પછાં, ભોમ તાહરા ભીમાઉત.
પડીયા હાય હમીર, શરપર શંભુ તણે
શર આવ્યું સધીર, આહું અરડીલા ધણી.
તું જ હમીર, શંભુતાને સરાહીયો:
વાઢય પડ તેં વીર, જકે ન ભાગ્યો ભીમાઉત.
વન કાંટાળા વીર, જીવીને જોવાં રહ્યાં;
આંખો અમલ હમીર, મોરી ભાગ્યો ભીમાઉત.

મોખડાજી ગાહેલ:

પેરમપતિ મોખડો સારીયે ગોહેલવાડમા કેસરીની ડણકું દેતો. એ મલકના મહારથીને જીતવા અમદાવાદનાં કંટક ઉતરી આવ્યા. સમદરની ભરતી સમો એ ગયો. બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ પેરમની મહેલાણું મૂકી રણ મેદાને ઉતર્યો, અને એવા જીવ આદ્યાં કે, એને એના શિરનું જ્ઞાન ન રહ્યું. ભાગતા દુશ્મનને એનું શૌર્યભયું ધડ ઠેક ખડકપર સુધી વળાવવા ગયું અને ત્યાં એ ગોહેલે અનન્ત વિસામો લીધો. એની આ શૌર્ય ગાથા.—

તળ મોખરા તણે, ગાળે કેસરી ગાજીઓ;
ત્યાં વિધ્યાચળ વાળે, મૂક્યા ચારા મોખડા.
તેં કાઢ્યો અસરાં તણે, ઘોડા હાંકી ધાણુ;
નિત ફરકે નિશાણુ, માતમવાળા મોખડા.
હાકમ જે સેજક હરા, તું જીત્યો તહતાણુ;
પડતાં છૂટ્યાં પ્રાણુ, માતમ ન મૂક્યુ મોખડા.
પ્રાક્રમ શર પડીયા પછે, ધડ લડીયો રણુધીર;
અસરા તણા અમીર, માર્યા કેં તેં મોખડા.
બળવંત વરરાજ અર્યો, ઘોઘામાં ધમસાણુ;
રંભાથી રહરાણુ, મંગળ વત્યો મોખડા.

કાળીયા મરમલ

પોતાને આશરો ન દેનાર માથેમ દુશ્મનો આવ્યા જાણી અવગણ માથે ગણ કરવા એ તત્પર બન્યો. ગઢવીનું અરીણુ અદર રહ્યું અને એના હાથમાં તલવાર સવળકી રહી. રામજીઠાયથી એના દહા કલા પિના કેમ રહેવાય ?

વરમ દસવીસે, મરમલ વાંછીતો મરણુ;
પૂઓ પચવીસે, કાંઠિ આવે ધ કાળીઓ ?
ચરચર, ખગમેહે મંડ પતિ, અપમર નોળ અસે;
એ તરિ અવકે રે, કાંઠિ આવે ધ કાળીઓ ?

સાહિત્ય પરિષદ્ સ મેલન—લાહો

સાહિત્યના કલા પ્રદર્શનમાં ચિત્રકલા વિભાગ

હોળી કુંતારી હુધ, ધરસક વાગ્યા ઢોલ; -
એમાં નાખ્યા વણુ નાળીએર, કાંઠિ આવે ઇ કાળીઓ ?

શુખાણુ ભાલા તણે, કળકળતો કટકે;
ભોજન ખગ ભેગ્યે, કાંઠિ આવે ઇ કાળીઓ.

આવે ગાતી અપ્સરા, સૂરા સામેયે;
પાછો વણુ પરવ્યે, કાંઠિ આવે ઇ કાળીઓ ?

જેગડો ભંગી

જેતપરના અપરાજવાળાને કોઇકે આગમ કહેલું કે જેતપર ઉપર પાદશાહનાં દળ ઉતરી આવશે અને એ યુદ્ધમાં જેગડો ભંગી પહેલો કામ આવશે. મરદને પહેલાં મરવાના કોડ હોય છે. અને અપરાજને યજુ કે મારા પહેલાં જેગડો મરે ? એણે જેગડાને કિલ્લા ઉપર કોડમાં પૂર્યો અને જેગડો ત્યાં ઉભો ઉભો ધીરભંગ ધીરભંગ ઢોલ ધડુસી રહ્યો હતો તે સંભળતો. લોકોનાં આગમ સાચાં નિવડ્યાં. જેગડાની નસે નસે શૌર્યની ઝણેણાટી બોલી રહી. તે કોડા ઉપરથી ત્રાટક્યો અને પહેલો જંગનો જય પોતાનો કરી ગયો. એ કવિજનથી શે શ્રવણ ?

રાંપીનો રાખણદાર, કલ્યાં લખ વેતણ કીર્ધા;
વીજળ તણે વિચાર, તે કીં જાણ્યો જેગડાં !
આગે છેલ્લી ઉઠતો, પહેલી ઉઠ્યો પાંત,
શુધામાં પડી ભાંત, જમણ અભડાણું જેગડાં !
શંકરને જડ્યું નહી, માથું ખળામાંવ;
તલતલ અપસર નાથ, તું જમ્યાયે જેગડાં !
મુંઘા માલ મળ્યે મુંઘા સાટવીએ નહી;
મુંઘા કોણુ કળે, જાત વન્યાના જેગડાં ?

જડો હલકારો

મણીસરા ગામનો એ હલકારો અસુરો ટપાલ લાખને જતો હતો. માર્ગમાં રજપુત દમ્પતિનો સથવારો થયો. આંખલાની શીમમાં કોળીઓ આડા ફર્પા અને એ ગરાસણીના શણગાર ઉતરાવવા લાગ્યા. જડીયો પોતાની જીભની માનેલી બ્હેનની વ્હારે ધાયો અને કામ આવ્યો.

પર ઉપકારે વઢ્યો પડે, ભલો કર્યો ભારથ;
સાચો અપસર સાથ, જરૂર વર્યો તું જડીયા !
અસરાણુ આવ્યા છુંટવા, કહો અવરને કાજ
અભંગ તું વણુ આજ, જરૂર મરે કો જડીયા !
આંખલેથી આવતાં, પોઢ્યો રણને પાટ;
અલ રાખી અખીયાત, તેં તો જમ મદ જડીયા !

નેધો અને દેવો.

વાધેર બહારવટીયાનાં બે મ્હોવડી માણેક. લોકોએ એનીએ શૌર્યગાથાઓ અનેક રીતે ગાઇ છે તેના કેટલાક દુહા.

ધારાળી ધડું દીએ, બમણું વફ્ટે બાણુ;
ફેંટાળો ટલ્લા લીએ, સંગાણી નેધ સુગ્મણુ.
ચડે બગ કરે ચોગણો, ખરીયાં ભાંગણુ એજ;
ચતરંગી ફાળે ચઢે, નકળં નેધ નરેશ.

જંગળ છુટી જલમ અંગરી, ડાકણ ભરખા દેવા;
માચરડે ચકિતધું મળીધું, પરનાળે રગત પીવા.
માચરડે માંડવ રેપીયો, તોરણ બાંધી તલવાર.
અપસરા થઇ ઉતાવળી, વર વરવા તૈયાર;

અને આવી અનેક ગાથાઓ દુહામાં સાંપડે છે. અમારા એ લોકકવિઓએ નથી નેધ જાત કે નથી નેધો સમો. એમને પ્રેરણા ઝીલવા કલાકો સુધી બેસવું નથી પડ્યું. એણે ગમે ત્યાં અને ગમે તે વખતે મર્દાનગીતો પ્રસંગ લાલ્યો કે કોઇ પણ જાતના પક્ષપાત વિના એની વાગવારા વફ્ટીજ છે. એણે એક સરખી રીતે પેરમપતિ મોખડને કે જોતપરના ભોગડા ભંગીને બિરદાવ્યા છે અને અમ્મર કર્યા છે. એમ અમારો દુહો નવઅંડમાં ધૂમી વળ્યો છે. અને તેણે લોક લોકને હૈયે કંઈક ઉન્માદનાં, કાંઈક પ્રેમનાં, કંઈક શૌર્યનાં ઘેન ચઢાવ્યાં છે.

(૩)

દુહા પછીનું શૌર્યગીતનું—વીરસનું—મહામૂલું સાહિત્ય તે કવિત અને છંદો. આના ઉત્પાદકોએ ય કાંઈ ઓછી સાહિત્ય સેવા નથી કરી. એમનો ભયો ભયો લંડાર કોક મેધા-ણુંદ ગઢવંતિ મુખેથી સાંભળજે એટલે તમને એ સાહિત્યનો સમૃદ્ધિનું થોડું આશું દિગદશીન થશે. એ સાહિત્ય જેટલું પુસ્તકોને પાને ચડ્યું છે તેથી અદકેર એ ચારણદેવને હૈયે ઉછળી રહ્યું છે. એ સાહિત્યના એ દેવોએ લોકના ધાટ ધડવામાં, શૌર્યની શેડયો જીવંત રાખવામાં ખૂબ ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે. એ સાહિત્યના એક બે ઉતારા અહીં લઇએ:—

કનીચો ઝાંપડો

સુદામડાનો એ ઝાંપડો. માળીયાના મીયાણા સુદામડ ઉપર ત્રાટક્યા. ગઢમાં બાકોર પાડ્યું, અને તેઓ અંદર પેસવા લાગ્યા. ગામ ધણી સાદુજ ખવડ કામ આવી ગયો અને મીયાણાનો માર્ગ મોકળો થયો. પરંતુ એ બાકોરા વાટે ગઢમાં ગરતા મીયાણાઓ ઉપર તલવારોની ત્રમજુટ કોણ બોલાવતું હતું ? રહવારમાં ગામ લોકોએ એ બાકોરા પાસે આવી નેધું તો પાર વિનાના મીયાણા જિન્નલિન્ન બની રવડતા હતા. તે બધાની વચ્ચે સુંડલાનો ઉપાડતલ કાનીયો કટકે કટકા ચઇ મૃત્યુની ગીઠ્ય માણી રહ્યો હતો. કાઠીઆવાડનો કવિજન આ દરય નેધ શે જાનો રહી શકે ? તેણે એ લડને બિરદાવેલો શર કર્યો:—

અડડ માળીયો કડડ સુલમડે આફળ્યો,
ભગનમર વાતનો થાયો ભાનો;
કોડ અપસર તણા ચૂડલા કારણે,
સુંડલાનો વાળતમ થીયો સામો.

વરતરીયા તણે નકે રીયો વારીયો,
ધધુળ્યો પાળને મ્હડયો ઘોડે;
દોલના વગાડતલ કેમ નવ ધડકીયા,
દોલનો વગાડતલ મ્હડયો ઘોડે;

વીભડાં તણાં દળ કરમણે વાઢીયાં,
સળામર આટકે લોહી સૂકાં;
અપસરાં કારણે આટકે આટકી,
આંપડો પોળ વચ થીયો ભૂકા.

ભડયા બે રખેશર જેતપર બોંધરે,
વળાડી ખાગને આગ વધતાં;
રંગ મ્હડયો ગામને સામ કુસળેરીયાં
એટલો કાનીયાનો મરણ અદહો

એ હિપરાંત ચારણી હંદ રેણુકી હંદમાં લખાએલ યુદ્ધ વર્ણનમાંથી ટેંટલાંક અવતરણો લખએ. પ્રસંગ શકમણી હરણુ થયા પછી શિશુખાળ અને બળભદ્રના યુદ્ધનો છે:—

ઝટપટ બળ વિકટ ત્રીકટ કટ ઝટકત,
બગટ લપટ બળભદ્ર ભડે;
ચોવટ રણુ દોવટ સુરાં ધડ મહકત,
પ્રધટ શઝ પટ પ્રહટ પડે;

બેપટ પટ પ્રહટ ત્રહટ ઘો ઝટકત,
રણુ પટ થંટ ધટ સુગટ રડે;
પરગટ તત બાંચી પત્ર કુંદનપુર
મીત પ્રસ્ન હોષ કીસ્ન ચડે.

હડડડડ સુર હાકે ગડડ કર લુકળત,
ધડક છોડ ભડ આયુદ્ધ ધરે;
અડડડડ જંગળ નાળ અતિ ઉછાળત
હડવડ હોષ અસુરાણુ હરે.

થડડડડ ભાયે કોલ કમદધર ચડકત.
ખડડ બ્યોમ સુરવંદ ખડે.
પરગટ તન ધત્યાલી

ચોવટ દસ વિજળ ચપળ ઝળ ઝળ ચળકત,
 ઝળળ ઝળળ હથ સૈલ ઝરે;
 વળવળ અતિ વકળ ત્રિસુળ હળ વળકત,
 કળળ કલોહળ પ્રળળ કરે,
 ખળખળ મદિ શોણ સમુદહિ બળકત,
 પળ મહિ બળ અસુરાણુ પડે,
 પરગટ તત ઇત્યાદી.

આ કવિત અને જોદા કોઇ ચારણ દેવને મુખે ગવાતાં સાંભળ્યા અને તમને ય એ વીરસનો પાનો ન ચહે તે ચડે ચડે કહેલો ખૂબ જોર, ખૂબ ઝમક અને ખૂબ આવેશ ભર્યાં એ ગીતો અમારા વીરસના સાહિત્યના મેદાનેજંગ છે.

આમ પ્રળ જીવનની શૌર્યની જીવન ભાવનાથી, તે ભાવનાને પાણી પાતા કાઠીઆવાડી જીવનક્રમથી, અને એ જીવન ક્રમને ઉત્તેજતા-ગિરદાવતા-સુહવતા પ્રાણુવાન સાહિત્યથી કાઠીઆવાડ એક વીરસના સમરાંગણ જેવું બની રહ્યું છે. એ સમરાંગણમાં દૂધાની રમઝટો છે, એમાં જોદાનાં મંત્રિકરણ છે, એમાં કવિતાની ઝમાવટ છે. એ વીરસના મહામૂલા સાહિત્યમાં શું નથી એ કહેશે ? વીરસ એ કાઠીઆવાડી પ્રળજીવનનો કાળ જૂનો કોલ છે.

(૪)

અને હવે રાવણહથ્યાવાળો પ્રવેશ કરે છે.

એક તરફ સિંધુડો, સમુદ્રના ધુધવાટની સાથે મળું સંધી રહ્યો હોય, ઢોલના ધ્રુસકારા મરોવરના શાન્ત સ્થિર પાણીનેય હેલારે ચઢાવી રહ્યા હોય, બીજી તરફ કવિજનોની જ્વલંત વાણી અને તેમની ગિરદાવણીઓ મુકદ્દિત ય ચિતામાંથી ઉભા કરતી ગુંજ રહી હોય, તે બધાનો સાથ પૂરાવવા રાવણહથ્યાવાળો આવી પહોંચે છે. એની લાંગલ તૂટલ કામડી, એનો ફૂટયો તૂટયો રાવણહથ્યો અને એનો મેલો ઘેલો વેપ, કાઠીઆવાડના વીરસના સાહિત્યમાં અજગ જેવો ભાગ ભજવે છે. એ રણક્ષેત્રને આધેરે ખુણે ઉભો ઉભો પ્રેરણા મેળવે છે. એ ભાટ ચારણનાં ફાંપરાની વાનો છાની છાની સાંભળે છે. એ લોક લોકની વાતોને હૈયામાં સંગ્રહી લે છે. એ બહારવટીયાનાં ચરિતો અવલોકે છે. અને પછી એકી આસે ઉપડે છે કોક રોક ચાહુકારની હવેલી નીચે, કોક રાજદરબારની ડેલીએ, ગામડાની શેરીએ શેરીએ, કે તેના ઉંચા ચોરાને પડથારે તે અડીંગા જમાવે છે. તેના રાવણહથ્યા ઉપર કામડી ફરવા લાગે છે અને પોતાના પડખદંધરે પોતે ભેગી કરેલી પ્રેરણાને ગંજ તે વહેતો મૂકે છે. મતો ઉપર મતો સાંધી તે વહેતી પ્રેરણાને લાડ લડાવે છે. લોકનાં હૈયાં મંત્રમુગ્ધ કરવાની તેની પાસે અજબ જેવી કળા હોય છે. કહો તો મરશીયા વગાડી તમને રોવડાવે, કહો તો કલ્પિત ચંવાદો સાથે રાવણહથ્યાના તાર છેડી તમને પેટબરી હસાવે, કહો તો કુંગરાના કુંગરા શૌર્યના પડખદંધાથી ઉંચા કરે. લોકનો એ માનીતો કવિગાયક છે, લોક લોકના હૈયાનો એ સીધો અને સાચો પ્રતિનિધિ છે. એ વાદ્યોનાં

રણુગીતો ગુંજતો હોય છે, એ કાદુ બહારવટીયાને જીતી વચ્ચી નો મારવાની આરજી કરતો હોય છે, એ ગોરીયે આજે રામવાળાનાં અંતીમ લગ્ન ઉજવતો હોય છે. એનું સ્થાન સર્વ દેશીય છે, એનો પ્રેમ સર્વ પ્રત્યે દબે છે, એની ભાવના શાયર પેટી છે. એનાં ગીતો તમે કોઈ ફેરો કાઠીઆવાડ ફરી ફરીને માંભળજો. મોરલીને માથે નાગ ડાલે તેમ તમારાં હૈયાંય એ રાવણ હથિયાને તારે તારે ડાલી ઉઠશે.

સાવજન્યશ્રા કાઠીઆવાડીઓના વીરરસનો આટલો આછો આછેરો પરિચય છે. એ જીવનની હલકો જેણે માણી છે, એ મર્દાનગીની વાતો જેણે સાંભળી છે, કે અનુભવી છે, એણે તો આથીય અદકેરે જાણ્યું અને માણ્યું હશે. આતો કેવળ માર્ગદર્શન જેવુંજ છે. કાઠીઆવાડના વીરરસનું પૂરેપૂરું દિગ્દર્શન કરવું હોય તો કોઈ રાજકવિ પીંગળશીભાષ કે મઢવી મેઘાણુંદ કે મઢવી મેરુભા કે એવા બીજા આરણ્ય દેવને શોધી કહાડજો, મહીનાના મહીના સુધી એમનો વાણી પ્રવાહ વહેતો રહેશે, એટલી સ્ખલિત એમની પાસે સંગ્રહી રાખેલ છે. એ વીરરસના જીવંત કાવ્ય સમા કવિરાજોને વંદન વંદી આપણે તો અહીંજ વિરમીશું.

સાહિત્ય મિમાંસા

લેખક-દ્વારકાદાસ લલિત સરાયા બી એ, એલએન બી

પ્રમુખ શ્રી સાહિત્ય સભા, જામનગર

ન્યારે સાહિત્યના વિષય પર ઝાઝ પણ લખવાનો પ્રયાસ કરીયે, ત્યારે સાહિત્ય એટલે શુ ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે પ્રથમ જ ઉદ્ભવે છે, એટલે આપણે પ્રથમ “ સાહિત્ય ” શબ્દની વ્યાખ્યા (definition) નક્કી કરવી જોઈએ

સાહિત્ય એટલે વિદ્વાન, સંસ્કારી અને મહદ્દય સાક્ષરોના રસિક અને જબ્બ અથવા સાદી ભાષામાં દર્શાવેલા શ્રોતાના હૃદયને અસર કરે એવા વિચારો ખીજા શબ્દોમાં રજુ કરીએ તો “ હૃદયના સૂક્ષ્મ ભાવોને એવા મધૂન સ્વરૂપમાં એટલે ભાષામાં રજુ કરવા કે જે ખીજાના હૃદયોને હલમલાવી શકે, અથવા તેમાં ઝલ્લુઝલ્લા ઉપજાવી શકે એટલે કે વાચનાર અથવા શ્રવણ કરનારના હૃદયના તંતુઓમાં અસર કરી શકે તેનું નામ તે સાહિત્ય ”

આ સાહિત્યમાં ત્રણ મુખ્ય પ્રધાન તત્ત્વો હોવા જોઈએ. (૧) વિચાર દર્શાવનાર વ્યક્તિ (૨) તેના વિચારો અને (૩) તે દર્શાવવાનું સાધન, તે ભાષા અથવા શૈલી આ ત્રણ તત્ત્વોનું એકત્રભાવ હોય ત્યારે જ સાહિત્ય નીપજી શકે

સાહિત્યનું પ્રથમ અંગ-વિચાર દર્શાવનાર વ્યક્તિ

(૧) વ્યક્તિ-આ નણમાં પ્રથમ વિચાર દર્શાવનાર વ્યક્તિ વિષે ચર્ચા કરતા જણાવવાનું કે આ વ્યક્તિ સાક્ષર અથવા વિદ્વાન અથવા બહુશ્રુત હોવો જોઈએ અક્ષર જ્ઞાનથી કે શ્રવણથી કે મનનથી તેના હૃદયમાં વણા ઉઘાડેલા વિચારો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ એકલા અક્ષરજ્ઞાનથી જ બાહોશી પ્રાપ્ત થાય છે એવું નથી જોઈએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નહિ પણ અન્ય ક્ષેત્રોમાં નામ કાઢનાર અને મહાન રાજ્યોનાં સ્થાપક, અત્વા તેની વૃદ્ધિ કરનાર, નીચે જણાવેલા ચાર વ્યક્તિઓ અક્ષર જ્ઞાનથી રહિત હતી મહાન મોગન સમ્રાટ શહેનશાહ અકબર, મરાઠા રાજ્યના સ્થાપક શિવાજી મહારાજ, પંજાબમાં સીખ રાજ્યના સ્થાપક અને પંજાબના સિંહ રણજીતસિંહજી, અને ગૌસુરનું હિંદુ રાજ્ય પોતાના કબજામાં લઈ બ્રિટિશ શહેનશાહતની શરૂઆતમાં તેમની માથે ધણીજ બાહોશીથી ટકર જીવનાર ગૌસુરનો હૈદરઅલી એ ચારે વ્યક્તિઓ અક્ષર જ્ઞાનથી રહિત હતી એમ ઇતિહાસ જણાવે છે છતાં એ લોકોનું રાજ્ય દારી ક્ષેત્રનું કાર્ય અસાધારણ અને સુદર હતું એમ કહ્યું કર્યા વિના ચાલી શકે એમ નથી અકબર માટે તો એ એક સાક્ષર હતો એમ પણ નિર્વિવાદ કહી શકાય એવું છે જ્યારે તેના સૈન્યના ઉપરી, જયપુરના મહારાજા માનસિંહજીએ અફઘાનિસ્તાન પરની યુદ્ધપ્રધાના પ્રમુખમાં હિંદની વાયવ્ય સરહદના શહેર અટકથી આગળ વધવાની ના પાડી, ત્યારે અકબર શહેનશાહે પોતેજ નીચેનો દ્વેષ મહારાજા માનસિંહને લખી મોકલી તેનો એક હિંદુ તરીકે અટકથી આગળ નહિ વધવાના વહેમો નાશ કર્યો હતો — આ રજો એ દ્વેષ

“ મધ્ય હિ બુદ્ધિ ગોપાલકી, વામે અટકે દહા,
જરેકે મનમે અટકે રહી, વોહી અટકે ગયા. ”

આ દુહાએ આનમિંદજીના મન પર એવી અસર કરી કે તેનો હિંદની સરહદની બહાર એક હિંદુથી પણ ન દેવાય એ વહેમ તૂટી ગયો; અને તેણે અફઘાનિસ્તાનની યાદમાં ફતેહ મેળવી સાહિત્ય દષ્ટિથી પણ આ દુહાની કિંમત ધણી ઉંચી આંકી શકાય એવું છે. તે દુહામાં અકબર શહેનશાહ જણાવે છે કે આ તમામ પૃથ્વી પ્રભુની જ છે, તેમાં અમુક દેશમાં ન જવાય એવી અટક હોવી ન જોઈએ; એતોાજેનાં મન નનખાં હોય તેના જ મનમાં આવે વસવસો થાય; અને તે જ પોતાના કાર્યમાં આગળ વધતાં અટકી પડે, એ રીતે આ દુહો એક સુંદર મત્યના નિયમને રજૂ કરે છે.

આ વિચાર દર્શાવનાર વ્યક્તિની આપણે જ્યારે ચર્ચા કરીએ છીએ ત્યારે સહૃદયી સાક્ષર વગેરે શબ્દોતે શો ખનિ છે તે સમજવાની જરૂર છે. આ શબ્દોથી તે વ્યક્તિ અતિ ઉચ્ચ ચારિત્રની અને નીતિમાન જ હોવી જોઈએ, એવું માની લેવાનું નથી. બુદ્ધિશાળી તો જરૂર હોવી જોઈએ. આ કથનની સમજણ ખાતર આપણે ઇંગ્લાન્ડના એક સાક્ષર અને ઇંગ્લાન્ડના એક વખતના Lord chancellor અથવા વડા ન્યાયાધીશના હોદ્દાથી વિભૂષિત થયેલ વ્યક્તિ લોડ્સ બેકનનું દૃષ્ટાંત લઈએ. આ વ્યક્તિના લખેલા “ Advancement of learning ” “ Bacon's Essays ” વગેરે લેખો અતિ વખણાય છે. અને મુખ્ય યુનિવર્સિટીમાં છેક ખી એ. ના એટલે સ્નાતકના અભ્યાસ ક્રમમાં Text Book તરીકે એટલે અભ્યાસના પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વપરાય છે. એટલે આ લોડ્સ બેકન સાક્ષર અથવા વિદ્વાન પુરય હતા એમાં તો જરા પણ શંકા નથી. પણ એની ન્યાયાધીશ તરીકેની કારકીર્દિ ધણી જ દલકી હતી. તે લાંબા રેશવત બહુ લેતો, માટે એની જીંદગીનાં વૃતાંતમાં લોડ્સ બેકનને જણાવે છે કે “ He was the greatest as well as the meanest of mankind. ” એટલે મનુષ્ય જાતમાં એક મહાનમાં મહાન તેમજ હલકામાં હલકો સખ્સ હતો.

આપણા ગુજરાતી માક્ષરોમાં પણ એક સારા સાક્ષરના સંબંધમાં કહેવાય છે કે એ પુરુષ અતિ વિષયો હતો, અને તેણે એવાં વિષય ભોગનાં કારણસર પોતાની તંદુરસ્તી ગુમાવી હતી. છતાં તેના લેખો અતિ ઉચ્ચ પ્રતિભુ સાહિત્ય પૂર પાડે છે. કવિશ્રી દયારામભાઈ સામે પણ એવા આક્ષેપો મુકાયા છે, પણ તેનો બચાવ કરવાને પણ કેટલાક સાહિત્ય રસિકો બહાર થયે છે. તેમ કોઈ કોઈ કવિઓના સંબંધમાં પણ તેમના ચારિત્ર વિષે શંકા દર્શાવાય એવી સ્થિતિ આપણે ક ને અચડાય છે; છતાં આ સર્વેની કૃતિઓ ધણીજ ઉચ્ચ દક્ષાની છે. અને તે સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન લઈ શકે એવી છે એ વાત નિર્વાવાદ છે. આવા માક્ષરો માટે ‘ સાક્ષરા વિપરિતા રાક્ષસા ભવન્તિ ’ એ ઉક્તિ યથાર્થ જણાય છે. પણ તેથી એમનું માક્ષરત્વ નષ્ટ થતું નથી, અને એમની કૃતિઓને ઉચી દક્ષાનું સાહિત્ય કહેવામાં વાંધો લઈ શકાય એમ નથી. એટલે એકંદરે આ સાહિત્યના પ્રથમ પદ વ્યક્તિના સંબંધમાં જણાવવાનું કે તે બહુશ્રુત અથવા ગાનવાન હોવી જોઈએ. એમના ખાનગી ચારિત્રને વચમાં લાવવાનું નથી.

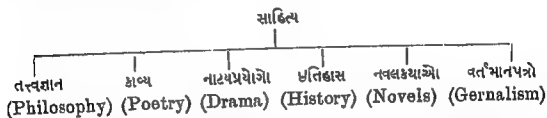
શક્તિર્નિષ્પુણતા લોકજ્ઞાન્નકાવ્યાચ્ચેક્ષણાત

એટલું બસ છે.

સાહિત્યનું દ્વિતીય અંગ-વસ્તુ અથવા વિચાર

(૨) વિચાર-હવે બીજાં એ અંગો વિચાર અને ભાષા સબંધી ચર્ચા કરવાની રહે છે. આ ચર્ચામાં વધુ ઉતરવા અગાઉ સાહિત્યના જૂઠા જૂઠા ભાગો પર દષ્ટિ ફેંકવાની જરૂર છે.

સાહિત્યના પ્રથમ બે ભાગ પડી શકે છે. એક ગદ્યાત્મક (Prose) બીજું પદ્યાત્મક (Poetry). સાહિત્યના બીજા રીતે ભાગ પાડીએ અને અંગ્રેજી વહેંચણીની પદ્ધતિ લાઘ્યે તો સાહિત્ય એક Genus ગણાય; અને બીજા નીચે જતાવેલા તેના બેદોને તેના species ગણાય. અથવા તો સાહિત્ય એ મૂળ અને તેના ભાગો તે તેની શાખાઓ કહી શકાય, તેની સમજણ નીચેના કોઠાથી મળી શકશે.

આ વિષયમાં સંસ્કૃત વિદ્યાની દૃષ્ટિથી જોતાં તો ગણિત વ્યાકરણ વગેરેને એ ભાષાના લેખકોએ કાવ્યમાં ઉતારેલ છે, એટલે ગણિતનો પણ સાહિત્યમાં સમાવેશ થઈ શકે એવું છે. પણ ગણિતના દાખલા તેમાં આવી શકે નહિ. પણ ગણિતની કારિકાઓ-વ્યાખ્યાઓની સમજણ હીલાવતી વગેરેમાં કાવ્યમાં એવી સુંદર રીતે ઉતારેલ છે કે તેઓને ઉત્તમ પ્રતિના સાહિત્યમાં મૂકી શકાય. સંસ્કૃત ભાષામાં તો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનને પણ કાવ્યમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વ્યાકરણના Aorist જેવા જૂતકાળના અધરા પ્રયોગનો શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ જેવા ગ્રંથમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ કારણથી સંસ્કૃત ભાષાની ઇંગ્રેજી શબ્દ કોષમાં " The most perfect language in the world " એટલે આ દુનિયામાં સૌથી વધુ પરિપૂર્ણ ભાષા , એવી વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. આટલી ચર્ચા સાહિત્યના વિભાગો વિષે કર્યા પછી હવે સાહિત્યના બીજા તત્ત્વ " વિચાર " સબંધી વધુ રપછીકરણ કરતાં જણાવવાનું કે:

સાહિત્યનું કાવ્ય એ મુખ્ય અંગ છે. તેની વ્યાખ્યા કાવ્ય પ્રકાશમાં નીચે પ્રમાણે આપેલી છે.

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणाघनलंकृती पुनः क्वापि

એટલે દોષ રહિત અને ગુણ સહિત શબ્દ અને અર્થવાળાં વાક્યો. જેમાં અલંકાર જોડાયા, પણ તે ના હોય તો પણ ચાલે.

રસગંગાધરની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

वाक्यं रसात्मकं काव्यम्

જેનો આત્મા રસથી ભરપૂર છે એવું વાક્ય તે કાવ્ય.

આવા કાવ્યના ફળનો નિર્દેશ કાવ્ય પ્રકાશ નામના મહાકવિના અંચમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે.

કાવ્યં યશસેઽર્થકૃતે વ્યવહારવિદેશિવેતરક્ષતયે ।
સઘઃ પરનિર્વૃત્તયે કાન્તા સમ્મિતતયોપદેશયુજે ॥

એટલે કાવ્યથી યશનો, ધનનો અને વ્યવહારિક જ્ઞાનનો લાભ થાય છે. તેમ તે અશિવ એટલે અકલ્મશનો નાશ કરે છે, તરત મોક્ષ અપાવે છે, અને જેમ કોઈ પુરુષને તેની પ્રિયતમાનો ઉપદેશ બહુ મંદુર લાગે છે તેમ કાવ્યદ્વારા મળેલ ઉપદેશ મંદુર જણાય છે.

આ ‘ કાન્તાસમ્મિતતયોપદેશયુજે ’ ચરણના ખુલાસામાં ટીકાકાર જણાવે છે કે તત્ત્વ જ્ઞાનના અભ્યાસથી જે ઉપદેશ મળે છે તે શુરુ તરફથી મળેલો ગણાય, અને તે મેળવવામાં કાંઈક શિષ્યને દહેશત અને શુરુની સોટીની ભીતિ રહે છે, એવો ખ્યાલ આ ચરણની સમજણ વખતે રાખવાનો છે. ઇતિહાસથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે મિત્ર તરફથી મળેલ ઉપદેશ જેવો છે. અને કાવ્યથી જે ચીજ જાણવામાં આવે છે તે પોતાની પ્રિયતમા તરફથી મળેલ છે, અને તે સૌથી વધુ આનંદદાયક છે. એટલે કાવ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્ય ગણાય છે.

આ કાવ્યથી મળતા આનંદની પરિસીમા જ્યારે મેટ્ટે નામના મહાન જર્મન કવિ અને તત્ત્વ વેત્તાએ કાલીદાસના અભિજ્ઞાનશકુંતલાના નાટકનો આ શ્લોક—

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तदासै—
रव्यकवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो
धन्यास्तदहरजसा मलिनीभयन्ति ॥

વાંચ્યો ત્યારે તેને જે અસર થઈ, અને તેણે જે અભિપ્રાય આપ્યો તે નીચેના ઇંગ્લીશ કાવ્યમાં જણાય છે.

“ Would’st thou the young year’s blossom and the
fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured,
feasted, fed ? ”

Would’st thou the earth and heaven itself in one sole
name combine ?

I name thee, O Sankuntala, and all at once is said,

સંસ્કૃત કવિઓએ કાવ્યના જે ત્રણ લાભ પાડ્યા છે તે અભિધા, લક્ષણા, અને વ્યંજના છે. અને આમાં વ્યંજના એટલે વ્યંજાયતાને લાવ એવો છે કે, કશું હોય કાંઈ અને ધ્વનિ જુદો જ નીકળે. એવા સાહિત્યમાં, જયદેવ કવિના એક અંચમાં, સીતાજી રામ-ચંદ્રજી સાથે વનવાસમાં જવાનો હાક કરી વનવાસ જાય છે, પણ જ્યાં થોડે દૂર જંગલમાં જાય છે ત્યાં કવિએ નીચેના શ્લોક આપ્યો છે,

મયઃપુરીપરિસરેપુશિરીપમુદ્ધી

મોતા જવાત્રિ ચતુરાણિ પદાનિ ગત્વા ।

ગંતવ્યમસ્તિ કિયદિત્યમકૂત્ત હુવાળા

રામાશ્રુણઃ કૃતચતી પ્રથમાવતારમ્ ॥

શહેરની સીમમાં જ ઉતાવળથી ત્રણ ચાર પગલાં ચાલ્યા પછી, સીતાજી “હજી કેટલું જવાનું છે ?” એવો પ્રશ્ન કરે છે. સીતાજીના આ પ્રશ્નથી સીતાજીનું મુગ્ધ નિર્દોષપણુ વ્યક્ત થાય છે. અને આવી નિર્દોષ મુગ્ધ ભાવવાળી બાલિકા જંગલનાં દુઃખો કેમ સહન કરી શકશે એ બાબત અસાધારણુ કરુણ રસની ભાવનાની વાંચકના મનપર ડાપ પડે છે. અને એજ કારણથી રામચંદ્રજીને પ્રથમ જ આંસુ સારવાં પડે છે.

રામચંદ્ર વનવાસ પધારે છે, અને પિતાજીનું એટલે રાજા દશરથનું પુત્ર વિયોગના આઘાતથી મૃત્યુ થાય છે અને રામચંદ્રજીના મનની કેવી દુર્દશા થાય છે તેનો ચિતાર નીચેના હૃદયદ્રવક શ્લોકમાં ભવભૂતિ આપે છે.

જીઘતસુ તાતપાદેષુ નવેદારપરિગ્રહે ।

માતૃમિથિત્યમાનાનામ્ તેહિનોદિયસાગતાઃ ॥

ધન્ય ! ભવભૂતિ, ધન્ય ! કેવી સુંદર હૃદયની ઉર્મિઓ ! ભવભૂતિનો ઉત્તર-રામ ચરિત્રનો આ શ્લોક બહુ હૃદય પ્રકારનું સાહિત્ય રજુ કરે છે. કારણ એક નિશ્ચિંત સુખી યુવાન, નવોઢા સુંદરી પરણી લાવે, ઉપર પિતાજીનું શિરજત્ર અને માતાજીનો સ્નેહ અને વાત્સલ્ય ભાવ કાયમ હોય, અને તેવા અનુકૂળ સંજોગોમાં સુખના સમુદ્રની ઊંળો ઉડતી હોય, તે સુખ અકસ્માત નષ્ટ થઇ વનવાસ જવાની આજ્ઞા થાય, પિતાજીનો દેહોત્સર્ગ થાય, માતાજી શોક સાગરમાં ડુબે અને બધાં સુખો સ્વપ્નવત્ થઇ જાય, એવા યુવકના, ઉપરના ઉદ્ગારે વાંચનાર જે સંસ્કારી અને સહૃદય હોય તો તેના હૃદયને હલમલાવ્યા વગર રહેજ નહિં.

“જ્વાળાં તું દૂઝી ખુદાઇ જીવ જીવો જ્વાળાં સાંઘ ।” આજકાલ તમામ મુસલમાન આલમને મકામદિનાઃએ જેમ તેમના તીર્થનાં સ્થાન છે તેમ હિંદના મુસલમાનોને અજમેરની સાંઘ જ્વાળાં ચીસ્તીની દરગાહ એ એક મોટામાં મોટું હિંદમાંનું તીર્થ સ્થાન છે, અને ખુદ અકબર શહેનશાહ પણ આગ્રાથી પગે ચાલી જ્વાળાંની દરગાહની યાત્રાએ ગયેલ, એવું મોગલ ઇતિહાસમાં સુવિદિત છે. તે જ્વાળાં સાંઘને ઉપરના એક વાક્યના ટુક વખાણથી પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના દરબારના દર્શોદી બારોટ અને પૃથ્વીરાજરાસાના કર્તા ચંદ બારોટ ખુશ કરી હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે તે વખતે સલેહ કરાવી હતી આ ટેકાણે પૃથ્વીરાજ રાસો કે જે એક લાખ કેાવ્યના સંગ્રહનો આખોએ કિસ્સો છે તે અહિં આલેખી આ લેખને લંબાવવાનું કારણ નથી. પણ એટલું જણાવવું પૂરતું થશે કે પ્રથમ હિંદ પર મીરાપીર પોતાના અનુયાયીઓનું મોટું લશ્કર લાઈને સોદાગરના વેશમાં આવી ઘોઘ વેચવાનું બહાનું કરી, અજમેર પહોંચ્યો અને તે પછી તક સાંધી પૃથ્વીરાજ પર હમલો કર્યો. પણ તે વખતના રજપૂતોના શૌર્યના કારણથી હાર્યો, અને તે તેમજ તેના અનુયાયીઓ કતલ થયા, ત્યારબાદ તેમનું વેર લેવા જ્વાળાં સાહેબ ચીસ્તી જે તેના મામા થતા હતા તે આવ્યા,

પણ ખ્વાજાંપીર મોટા ઝોલીયા હતા. તે કાંઈ એકદમ મારામારી કરવા આવ્યા ન હતા પણ અજમેરને પાદર આવી એક ધૂણી ધખાવી પોતાના ઇશ્વર સ્તવનના ધ્યાનમાં મસ્ત થઈ બેઠા હતા. ત્યાં અગાઉ ખીરાંપીર વગેરેના આગમનથી રજપુતોને બહુ જ મહન કરવું પડેલું તે ઉચ્ચેરણીથી દોરવાઈ જઈ, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના ચંદપુડીર નામના સામંતે તેમની ધૂણીમાં ધૂળનો ખોખો નાખી છેડતી શોધી; કે તરત જ તે ધૂણીની આગ ચંદપુડીરના થોડાને વીટાઈ વળી, અને એ સરદાર મારતે થોડે ત્યાંથી નાઠો. અને તે જેમ ચાલતો ગયો, તેમ તેમ તેની પાછળ આ ઝોલીયાની આગ પણ દોડી. છેવટે તેણે એક દેવીના મંદિરમાં આશ્રય લીધો, જ્યાં આગ પહોંચી નહિ, પણ તેના માર્ગે રોડીને આગ કાયમ રહી. ટુંકામાં ખ્વાજાં સાંઈએ તેને પોતાનો ચમત્કાર એવો બતાવ્યો કે તે એક દેવીના મંદિરમાં કેદ થયો. પૃથ્વીરાજને આ આબતની ખબર થઈ, ત્યારે તેને મોટી ચિંતા થઈ. અને આ બક્ષામાંથી કેમ છૂટવું તેના વિચાર અને ચર્ચા કરવા પોતાના બધા મામંતોને તેણે નોતર્યા. ત્યાં ચર્ચાને અંતે એમ કયું કે જે કોઈ પવિત્ર પુરુષ પોતાની ભક્તિ કે માધનામાં અતિ નિપૂણ થઈને બીજાને દયાવી શકવાની શક્તિ, ધરાવતો હોય તો તેને તેની ભક્તિ અને સાધના કે ધ્યાનમાંથી કોઈ પણ તરેહની લાલચમાં દમાવી ભ્રષ્ટ કરવામાં આવે તો તેની એવી સત્તાનો નાશ થાય છે. (હિંદુ-ઝોના શાસ્ત્ર પુરાણમાં, ધણી ઋષિ મુનિઓએ પોતાના તપોબળ અને ધર્મબળનાં જોરથી ઇંદ્રનું ઇંદ્રાસન ડોલાયમાન કરવાના ધણા દાખલા મળી આવે છે અને તેને ભ્રષ્ટ કરવા માટે ઇંદ્રરાજ પોતાની અપ્સરાઓને મોકલે છે.) કે જે પ્રમાણે સંતસસને પરિણામે નિશ્ચય કરી, પૃથ્વીરાજની પોતાની દ્વંધ પહેન અતિ પરીસુરત નવયૌવના ગુણસુંદરી અને બીજી એમ કેટલીક લાલચો ખ્વાજાં પીરપર અજમાવી, પણ ખ્વાજાં સાહેબ પોતાના ધ્યાન કે નીતિ-માંથી કડા નહિ અને તે શા માટે આવ્યા છે, શું માગે છે તે પણ પૃથ્વીરાજથી નાણી શકાયું નહિ, તેમજ ચંદપુડીરનો તેના દેવીના મંદિરના કેદખાનામાંથી છુટકારો પણ થયો નહિ. અંતે કાંઈ પણ તદ્દખીર કારગત નહિ લાગતા, ખૂદ ચંદખારોટને ખ્વાજાં સાંઈ શું કરવા માગે છે, અને શા માટે તેમનું આગમન થયું છે, તે પુછવા પૃથ્વીરાજે મોકલ્યો, ત્યારે જે ખ્વાજાં સાંઈ તે જમાનાની એક અતિ ખૂબસુરત નવયૌવના ગુણસુંદરી અને દાસીઓના હાવભાવથી તેમજ એવા બીજા ઉપચારોથી ધ્યાન ભગત કે વશ ન થયેલા, તે ખ્વાજાં સાંઈ ઉપરના ચંદખારોટના એક જ વાક્ય “ ખ્વાજાં તું ફૂઝી ખુદાઈ ભુગ છઓ ખ્વાજાં સાંઈ ” એટલાથી ખુશ ખુશ થઈ ચંદ માથે વાતો કરવા મંડ્યા. આ વાક્યની શું ખૂબી ? આ એક જ વાક્ય હિંન્દ્યા પ્રકારનું સાહિત્ય પૂરું પાડે છે, એમ કહેવામાં જરા-પણ આંચકા લાગવો જોઈએ નહિ. કારણ, એજ કવિ આગળ ચાલતાં જણાવે છે કે- “ ખુશામદ ખુદાકૌબી પ્યારી હે તો ખ્વાજાં બિયારો કોન માત ? ” આ વાક્ય પોતે પણ હિંન્દ્યા પ્રકારનું સાહિત્ય રજુ કરે છે. આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ એક હૃદયને સ્પર્શભાવ એવાં રચૂલ રચપમાં રજુ થાય કે જે બીજાનાં હૃદય હવમલાવે, એટલે સામાં તેના હૃદયનાં તંતુઓમાં ઝણઝણાટ ઉત્પન્ન કરે એનું નામ તે સાહિત્ય. તો આ કિસ્સામાં તો ખ્વાજાં જે કાષ્ટને ગમે એટલા ઉપાય અને હાવભાવ કર્યા છતાં, કાંઈ પણ દાદ નહોતો આપતો, તેણે આ એક જ વાક્ય સાંભળી ચંદખારોટ માથે વાતો કરી, અને પૃથ્વીરાજ અને ખ્વાજાં વચ્ચે મમાધાન કરાવ્યું, તો એ વાક્યને હિંન્દ્યા પ્રકારના સાહિત્યની કક્ષામાં મકવામાં કાંઈ પણ વધિો લઈ શકાય નહિ.

અરે ! રોમન ઇતિહાસમાં જુલીયસ સીઝરના એક જ શબ્દથી તેના સૈનિકોનો આખો બળવો શમી ગયો હતો. એ એક જ સંબોધનને આપણે સારા સાહિત્યની કક્ષામાં મૂકી શકીએ. હકિકત એમ હતી કે સીઝરના સૈનિકો એક વખત તેની સામા થઈ બળવા ખોર ગયા. રોમન શહેનશાહતમાં જ્યારે સૈનિકોને સંબોધીને કંઈ કહેવું હોય ત્યારે *Milites* અથવા “ સૈનિકો ” એ સંબોધનથી બોલાવવાનો શિરસ્તો હતો. તેને બદલે આ બળવાખોર સિપાઈઓને સંબોધન કરતી વખતે સીઝરે *Civites* એટલે *Citizens* શહેરીઓ એ શબ્દથી સંબોધ્યા, અને તેના સૈનિકોએ તેને *Milites* એટલે “ સૈનિકો ” એ શબ્દથી સંબોધન કરવાની માગણી કરી, કે ચટ સીઝરે રોકડું પરખાવ્યું કે જે સિપાઈઓ લશ્કરી નિયમો (*Discipline*) નો ભંગ કરી બળવાખોર થાય તો એ *Milites* એટલે “ સૈનિકો ” એ સંબોધનને પાત્ર જ રહેતા નથી. ઇતિહાસકારો લખે છે કે આ ખુલાસાની તેના સૈનિકોના મન પર એટલી બધી અસર થઈ કે તેઓએ પોતાના સરદારને મોઢેથી ફરી *Milites* એટલે સૈનિકો એ સંબોધનને માટે પાત્ર થવાને મારી માગી; અને એ રીતે એ બળવો સમી ગયો. ટુંકમાં આ શબ્દો “ *Milites* ” અને “ *Civites* ” એટલા બધા અસરકારક નીવડ્યા કે તેને સાહિત્યની કક્ષામાં મૂકવામાં કંઈ પણ વધી લઈ શકાય નહિ. કારણ કે જુલીયસ સીઝરના હૃદયના સૂક્ષ્મભાવને એવા શબ્દોમાં સ્પૂલ સ્વરૂપ મળ્યું કે જેની અસર એના સૈનિકોના હૃદયમાં એવી સચોટ થઈ કે તેમનો આખો બળવો જ સમી ગયો.

ઉપર આપણે જુલીયસ સીઝરનો દાખલો લીધો તેમજ નેપોલીયન બોનાપાર્ટના તેના સૈનિકો ભોગના સંદેશોમાં *Proclamations* પણ એટલા બધા ઉત્તેજક અને ઊત્સાહ પ્રેરક હતા, કે તે લોકો પોતાના એ જાલા સરદારને માટે પ્રાણતી આહુતિ ધણીજ ખુશી અને આનંદ સાથે આપતા, અને તેને દરેક ઠેકાણે ગમે તેવા મહાન અને બળવાન લશ્કરો તેમજ રાજ્યો સામે વિજય અપાવતા આવ્યા. આટલા બધા ઉત્સાહ પ્રેરક *Proclamations* ને માટે સાહિત્યમાં સ્થાન ન મળે ? આની સાથે જ આ સંબંધમાં રાજ્યકારી નેતાઓના પ્રબળભાવો બાપણે અને સંદેશોને શું સાહિત્યમાં સ્થાન નહિ આપીયે ? વિદ્યુદી ડાક્ટર ખીઝાંટના બાપણે કે સર દેન્ડ્રનાથ અને સર શ્રીરાજરાહ મહેતા કે હિંદના દાદા દાદાભાઈ જેવાનાં વ્યાખ્યાનોને જે સાહિત્યમાં સ્થાન ન આપે તો “ *Treasury of British Eloquence* ” જેવા ગ્રંથ કે જેમાં બર્ક, શેરીડન, ફોક્સ, વગેરે મહાન ઇંગ્લેન્ડ વક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો આજ પણ હોંસિ હોંસિ વંચાય છે, તેને સાહિત્યમયી બાતલ રાખી શકશે ? સને ૧૯૦૪ ની યુંબાઈની અંદર ભરાયેલી આપણી કોન્ગ્રેસના ૧૯મા અધિવેશનમાં ઇંગ્લેન્ડની હિંદ તરફની દાંભિક વૃત્તિને ઉઘાડી પાડતાં અતિ જુસ્સાથી ઉચ્ચારાયેલાં નીચેનાં વાક્યો હજી પણ મારા કાનમાં યુંજે છે. બ્રિટિશો જેમ આજ તેમ હિંદની નેશનલ કોન્ગ્રેસ સ્થાપાઈ ત્યારથી કહેતા આવે છે કે હિંદનું અમે ગ્રેય કરવા માગીએ છીએ, અને ધીરે ધીરે હિંદના સંતાનોને તેમના દેશની સત્તા સોંપી આપશું. તે દંભને ઉઘાડો ધાડતાં સર તે વખતના મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી બોલ્યા કે:-

“Where are Indian Governors of British Provinces ? Where are Indian Generals of British forces?” આ કેવા સચોટ પ્રશ્નો છે ? આજ

પણ લોડ સિંહાના અપવાદ સિવાય હિંદના બ્રિટિશ શસ્ત્રતંત્રમાં હિંદના કોઈ પણ ઇલાકા કે ભાગોના કોઈ પણ હિંદીને સૂચો નીમવામાં આવ્યો નથી, એ હકીકત હિંદના સ્વદેશ-લિભાની લોકોના હૃદય પર કેટલી અસર કરે છે તેના ખ્યાલ કરી સર સુરેન્દ્રનાથનાં ઉપલાં વાક્યોની સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કિંમત આંકવાનું સુઝ વાંચકશ્રદ્ધ પર છોડી હવે આજના નેતાઓનો ટુંકો ઇતિહાસ કરીએ. (આ પછી યુ. પી. અને સી. પી. માં દેશીઓને એક્ટીંગ ગવર્નર નીમવામાં આવ્યા છે.)

નહેરુ અને ગાંધીજીનાં ભાષણોને સાહિત્યમાં સ્થાન નહિ આપશો ? જે ગાંધીજીનાં ભાષણો આખી દુનીયામાં હોંસે હોંસે વંચાય છે અને જેના શબ્દો દુનીયાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સનસનાટી ફેલાવી શકે છે તેને સાહિત્યમાં સ્થાન નહિ આપશો ?

શ્રીયુત બુલાભાઈ જીવજી દેશાઈએ હાલ (૧૯૩૧) સાહિત્ય પરિષદ જે નડિયાદમાં ભરાઈ હતી તેના પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા ભાષણમાં આપણાં વર્તમાન પત્રોના લખાણોને પણ સાહિત્યમાં સ્થાન મળવું જોઈએ એમ જણાવેલ છે. આ સંબંધમાં ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જે સને ૧૯૦૯ માં રાજકોટ ખાતે ભરાઈ હતી જેમાં ભાષા શૈલીના વિષય પર વાંચેલા એક નિબંધમાં પ્રોફેસર અતિસુખસંકર કમળાસંકર ત્રિવેદી એમ. એ. એલ. એલ. બી. જણાવે છે કે " શૈલીની અગત્ય એટલી બધી છે કે દૈનિક પત્રના લેખોને ધણે ભાગે તેજ હેતુથી આપણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંથી બહાર ઢાલીશું. " સર્જનવર્તમાન " " સમીક્ષા " કે " મુખ્ય સમાચાર " જુઓ, તેમજ " એડવોકેટ " " ગેઝટ " કે " ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા " પણ-વાંચો ને શું તેમના લેખોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપવાનું તમને મન થશે ? સાહિત્ય એક કળા છે, તે અર્થ માત્ર રાખીએ તો એ લેખો સાહિત્યમાં નહિ જ ગણાય. પછી વિચારો દર્શાવનાર એક સાધન, એવા અતિવિસ્તીર્ણુ અર્થ લખ્યે તો બધાં જ લખાણ સાહિત્યમાં ગણી શકાય. પણ એમ તો વિગત અને ગણિતનું પણ સાહિત્ય છે એમ ડહેલુ પડશે; છતાં શુદ્ધ સાહિત્યમાં-સાહિત્ય એક કળા છે તે અર્થમાં એ બધું સાહિત્યમાં નથી જ આવતું.

ભાષા, વિચાર, વ્યવસ્થા વગેરે જે શુભ શૈલીમાં જોઈએ તે સાધારણ રીતે દૈનિક પત્રોમાં જોવામાં આવતા નથી. અને વસ્તુસ્થિતિ એમ છે કે નજ આવે, કારણ કે જનજનતા વિષયો પર જનજનતાની દૃષ્ટિથી ઘણી ઉતાવળે એમાંના લેખો લખાય છે, તો પછી સાહિત્યના પવિત્ર મંદિરમાં એમાંના લેખોને સ્થાન નજ અપાય. એમાં ભલે અપવાદ હોય, કેટલાક ઉત્તમ લેખો ભલે સાહિત્યમાં દોષી નીકળે એવા હોઈ શકે છતાં તેથી કંઈ નિયમને આંધ અપત્તી નથી.

આની સામે ઉપર શ્રીયુત બુલાભાઈ દેશાઈનો અભિપ્રાય આપ્યો તેની સાથે શ્રીયુત દેશાઈના સાહિત્ય સંભામાં ભાગ લેવાને આવવાના નિમંત્રણનો જે જવાબ સને ૧૯૩૧ ની સાલમાં મહાસભા (Congress) ના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તાર દ્વારા આપ્યો છે તેમાં તો એ જણાવે છે કે જે ભાષા અને શૈલી એક ગામડીયાના હૃદયને અસર કરી તેનામાં પણ જાગૃતિ લાવી શકે તે સાહિત્યમાં ગણવું જોઈએ, આવા શબ્દો તેમણે નથી વાપર્યાં, પણ તેમના કહેવાનો એજ ભાવાર્થ છે. અને કેટલાંક દૈનિક પત્રોએ આ મી. બુલાભાઈના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણ અને સરદાર વલ્લભભાઈના તારપર ચર્ચા કરતાં એવું જણાવ્યું

છે કે જે લેખો અથવા ભાષણો જાહેર પ્રજામાં અસાધારણ જાગૃતિ લાવી દેશને માટે મરી શીટલા જેટલી આદૃતિ આપવાને લોકોને પ્રેરણા કરે તેને સાહિત્યમાં સ્થાન શા માટે ન મળવું જોઈએ ? આ સંબંધમાં મારે જણાવવું જોઈએ કે હિંદના જાહેર ક્ષેત્રમાં મહાત્મા ગાંધીજીના આગમનથી મોટા ફેરફારો થયા છે. તેમના આગિર્વાવ અગાઉ માત્ર વર્ષ શ્રીયુત મન સુખરામ સર્વરામ ત્રિપાઠી, ગોવર્ધનરામ માધવગમ ત્રિપાઠી, વગેરેના ભારોભાર મસ્તકમય ભાષા એજ સાહિત્યની ભાષા ગણાતી.

અને તે વખતે રાજ્યદારી ક્ષેત્રના કાર્યકર્તાઓ કોન્ગ્રેસ વગેરેના વ્યાસપીઠ (Platform) પરથી ઇંગ્રેજ ભાષામાં જ વ્યાખ્યાનો કરતા હતા, અને એ લોકોનું ધ્યેય રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાં જેમ ઇંગ્રેજ પ્રજાને અરજ કરી અસર કરવાનું હતું, તેમજ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં— “ જ્યાં અને જ્યંત ” જેવા મારા મિત્ર ગુજરાતના મહાકવિ શ્રીયુત નાનાલાલના લેખો કે જે માધારણુ બહુલો માણસ પણ સમજી ન શકે, તે ઉત્તમ પ્રતિભા ગણાતા, પણ ગાંધીજીના આગમનથી સ્થિતિ પલટાઈ છે અને રાજ્યદારી ચર્ચાનો હેતુ મામાન્ય પ્રજાની જાગૃતિ અને સાહિત્યનો હેતુ પણ સામાન્ય પ્રજાનો વિકાસ એ થયેલ છે અને તેથીજ હવે જે વસ્તુ પ્રજાના હૃદયને અમર કરે તે સાહિત્ય, એવી વ્યાખ્યાજ અમે ઉપર બાંધી છે તે યોગ્ય છે એમ જણાય છે આવા લેખો કાવ્ય, વગેરેને આ પ્રો અતિસુખશકરના ઉપરના ધોગણની કસોટી પર ચડાવતા તે લેખો સાહિત્યમાં આવી શકે નહિ, છતાં એજ ભાષા રીલીના નિબંધમાં તેઓ શ્રી આગળ ચાલતાં જણાવે છે કે “ ઉચ્ચ વિષયો પર લખનારા, ને વિદ્યાની ઉચ્ચ છાપ ધરાવનારા લેખકો, છાપ વગરના માણસોના લેખો દબાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અથવા તો કહેવાતી નીચલી પકિતના લેખો ઉત્તમ હોય તો પણ તેના અનાદર કરે છે તે શુ યોગ્ય છે ?

માન આપો કે ન આપો પણ survival by the fittest ટ્રેજનું અતિજીવન અથવા યોગ્યમાં યોગ્ય વસ્તુના ટકી રહેવાના નિયમ પ્રમાણે જે ખરૂં ઉત્તમ હશે તેને કાળના કપાળ ઓછાજ લાગવાના ઉત્તમ જતા સાક્ષરોના લેખોમાં નહિ, એવા કેટલા બધા સરસ હિંદુસ્થાની ગાયનો ઠેક ઠેકાણે સામાન્ય લોકો ગાતા સભાગાય છે ? સાધારણ જન સમાજ વખાણે છે, પણ માક્ષરો અનાદર કરે છે એવા રાજમાન ડાહ્યાભાઈ ધોળસાનાં કેટલા ગાયનો છે તેનો ખ્યાલ કરો ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી કેટલા બધા શ્રી કૃષ્ણ સંબંધી લોકગીતો સ્ત્રી વર્ગમાં ગવાય છે, જતાં સાહિત્યમાં તે દાખન થવા પામ્યા નથી ? પણ વસ્તુતઃ કાગળ પર રહેવું અને અમર રહેવું કાંઈ એકજ નથી લખાણો જોઈએ તેટલા પુસ્તકનયોમાં હોય જતા લોકપ્રિય થાય, એવા નહોય તો, તે બધા Do Too ના અમરકારક શબ્દોમાં Dead, Dead, Dead,—મૃત, મૃત, મૃત ॥ તેમજ પ્રમિદિમાં ન આવેના પણ મમાજને આર્દ્ર કરનારા કાવ્યો ધણે દહાડે તેના કર્તાના નામ સાથે જોડાતા કદાચ બધા યશી, જતા ખરૂં જોતા એજ અમરપદ્મ ભોગવે છે, મરણ કે નામ માત્ર અમર થયે શુ વધારે છે ? અમુક વિચાર ચિંત્યાથી થાય એજ માત્ર અમરત્વ છે

એવે ઉપર ટાંકેલા પ્રો અતિસુખશકરના ફકરા પ્રમાણે જે વસ્તુ હૃદયને સ્પર્શ કરી શકે અને જનમનમાં સ્થાયી રહી શકે, એ સાહિત્યમાં ગણાવાને લાયક છે એમ તેઓ કહ્યું કરે છે આવા વિશાળ અર્થમાં હાઈકોર્ટના લૉ રીપોર્ટમાં પ્રસિદ્ધ થતા ન્યાયમૂર્તિઓના

કેટલાક ફેમલાઓનાં લખાણ એવાં હૃદયસ્પર્શી હોય છે કે તેને પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં સ્થાન મળવું જોઈએ. જામનગરની ન્યાયાધીશ કોર્ટમાં મારા પોતાના અનુભવમાં એક ગામની વહેંચણીના કેસમાં એક પક્ષકાર તરફથી તેના સામા પક્ષકારને નુકશાન કરવા ખાતર, એવી દલીલ વખીલ તરફથી કરવામાં આવી કે એ ગામની વચોવચ તે પક્ષકાર તરફથી મજબૂર વખતમાં એક પાકું મકાન બાંધવામાં આવેલું તે તોડી પાડી ગામ વચ્ચે સીધી લીટી દોરી, તે ગામના બે સરખા ભાગ પાડી આપવા. આ દલીલના જવાબમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે અને પક્ષકારને સરખી જમીન અપાવવી, પણ એ ગામડાનું પાકું મકાન પડાવવું નહિ. એ ઠરાવમાં ન્યાયાધીશ એવો ઇસારો કર્યો કે કોર્ટ આ કેસમાં " જે વહેંચણીની લીટી દોરવાની છે તે યુક્તીડની-ભૂમિતિની સીધી લીટી નહિ પણ મધળા પક્ષકારની સગવડની સીધી લીટી દોરવાની છે. "

તા. ૨૮ જુન ૧૯૨ ના ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં, મી. જસ્ટીસ મેકોડેના ફેસલા માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે " They possess a high literary merit. " એટલે કે તેઓ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ ઉચ્ચ પ્રકારના છે. આ ફેસલામાંના આ વિચારો પણ ખરે સાહિત્ય રજુ કરે છે એમ કહેવું જોઈ નથી.

એકંદરે આપણે સાહિત્યની એવી વ્યાખ્યા બાંધી છે કે એક વ્યક્તિના સૂક્ષ્મભાવો એવા સ્પૂર્ણ સ્વરૂપમાં રજુ થવા જોઈએ કે જે બીજાના હૃદયમાં ઝળુઝળાટ ઉપજાવી, શકે અથવા તેમને હલમલાવી શકે, એટલે કે સચોટ અસર કરી શકે. આવી રીતે જે અસર નીપજે તેને સાહિત્યમાં " રસ " એ ઉપનામ મળેલું અને એવા સાહિત્યમાં નવ રસ વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તેનાં નામ-ક્રૂંગાર, હાસ્ય, કથણ, રોદ, વીર, લખાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાંત, આ શિવાય વાત્સલ્ય અને ભકિતરસ આમાં ઉમેરવા જોઈએ, અને ભકિતરસમાં પ્રભુભકિત અને ફેશભકિત એ વસ્તુઓનો મમાવેશ થવો જોઈએ. એટલે કુલ નવ રસને બદલે અગીઆર રસ ગણવા જોઈએ.

આમાં મૂળ જે નવ રસ વર્ણવ્યા છે તે નવ રસની જમાવટ એકવાર કનોજના રાઠોડ રાજા જયચંદની કચેરીમાં થઈ હતી, એમ પૃથ્વીરાજરાસામાં એક ઠેકાણે એક કાવ્યથી ચંદ આરોટ બતાવેલું છે.

આ " પૃથ્વીરાજ રાસા " નામના પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના ઇતિહાસના લેખક કવિ ચંદ જે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ દિલ્હીના છેલ્લા રજપુત બાદશાહના કવિ આરોટ તેમજ મિત્ર હતા, તેને મારે આ નીચેના દ્વહામાં ઇસારો કરવામાં આવેલ છે.

" ચંદ હં, પદ સરકે, કવિત કેશવદસ;
ચોપાઇ તુલસીદાસજી, દ્વહો બિહારીદમ. "

જ્યારે કાન્યકુબ્જ એટલે કનોજના રાજા જયચંદ રાઠોડે કલિવર્જિત રાજસૂય યજ્ઞનો આરંભ કર્યો, ત્યારે પૃથ્વીરાજે તેની સામે વાઘો ઉઠાવી, તેમાં હાજરી આપવાની ના પાડી; એટલું જ નહિ, પણ તેના પર ચડાઈ કરવાને સાઠ હજાર માણસો સાથે મોકલેલા તેના ભાઇ બાલુકરાયની કતલ કરી, તેના યજ્ઞમાં ભંગ કર્યો. આટલેથી નહિ ધરાતાં પૃથ્વીરાજ

ચૌહાણને જયચંદનો યર નિહાળવાની ઇચ્છા થઈ તેથી પોતે પોતાના દર્શોદી ચંદ બારોટને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમાં મોકલ્યો, અને પોતે સાથે તેના ચંબુવાળા એટલે Water-bearer તરીકે ગયો, અને ચંદ સાથે ન્યાં આખા હિંદના તમામ રાજાઓ જયચંદની કચેરીમાં ઉપસ્થિત થયા હતા, ત્યાં દરબારમાં ચંદનો પાણીનો ચંબુ લઈ હાજર થયો, અને ચંદના આસન પાછળ ઉભો રહ્યો. તે વખતે જયચંદે પૃથ્વીરાજ કૈવા છે એવો પ્રશ્ન પૂછતાં ચંદે જવાબ આપ્યો કે—

“હસો” રાજ પૃથ્વીરાજ જિસો ગોકુલમેં કાનહ

“હસો” રાજ પૃથ્વીરાજ જિસો હૃદય ભીમકહ

“હસો” રાજ પૃથ્વીરાજ જિસો અહંકારી રાવળ

“હસો” રાજ પૃથ્વીરાજ રામ રાવળ સંતાવળ

ઘરસ તીસ છહ અડારો લછન વત્તિસ સંજુતમન

હમ જપે ચંદ ઘરદાયઘર પૃથ્વીરાજ ‘ઉનીહાર હન ”

આ પ્રમાણે ચંદ જયચંદને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનું વર્ણન સંભળાવતાં પોતાના પાછળ ચંબુવાળાના વેશમાં ઉભેલા ખરા પૃથ્વીરાજ તરફ “ હસો ” શબ્દ બોલતાં અગળા ચીંધતો ગયો અને છેવટે પૃથ્વીરાજ “ ઉનીહાર હન ” આના જેવો એમ બોલતાં પણ પાછળ હાથ કર્યો. આથી જયચંદે ચંબુવાળા તરફ બહુ જ નીરખીને બોતાં પોતે તેની આંખનું તેજ નહિ જીલ્લી શકવાથી એને એજ માથુસ પૃથ્વીરાજ હોવાનો મનજીત શક ગયો. પણ જો ખરેખર એજ પૃથ્વીરાજ ન હોય અને ખરા પૃથ્વીરાજને પોતે પકડી શકતો નથી, અને તેને બદલે ચંદ બારોટના એક ચંબુવાળા જેવા મોકલને પકડીને સંતોષ માને છે, એવી વાત બહાર પડે તો, પોતાની આબરોને હાનિ પહોંચે એવા ડરથી, એ પૃથ્વીરાજ છે કે નહિ એ વાતની ખાત્રી કરવા સાર તેને એવી યુક્તિ સુઝી આવી, કે પૃથ્વીરાજની પાસવાન રાખણીવાત કણાઉટકી નામની સ્ત્રી પૃથ્વીરાજના પ્રધાન કયામાષ દાહિમા સાથે પ્રેમમાં પડવાથી પૃથ્વીરાજે કપમાપનો તીર મારી નાશ કરેલ, અને પોતાને પણ પૃથ્વીરાજને હાથે શિક્ષા સહન કરવી પડશે, એવી દહેશતથી તે દિલ્હી છોડી કનોજ નાસી આવી, પૃથ્વીરાજની સામે એનું જયચંદ વિના બીજા કોઈ રક્ષણ નહિ કરી શકે, એમ સમજીને કનોજમાં રહી હતી, અને તે જાનતાન હાવલાવ અને બીજી સ્ત્રીઓને ઉચિત ઘણી સુંદર કળાઓમાં પ્રવીણ હતી, તેથી જયચંદે પોતાની કન્યા સંયોગતાની પરિચારિકા તરીકે તેને રાખી હતી, એ કણાઉટકીને દરબારમાં બોલાવી, કારણ આ કણાઉટકી જયચંદના દરબારમાં જ્યોત્ક એમજ કહેતી હતી કે આ દુનીયામાં મરદ તો એક પૃથ્વીરાજ જ છે, અને એના શિવાય બીજા કોઈને જોઈને એ માથે ઝોલણું ઝોલતી નહોતી, અને તે જો પૃથ્વીરાજને આ કચારીમાં દેખશે તો તરત જ માથે ઝોલશે. એ વાત જયચંદને યાદ આવવાથી, કણાઉટકીને કચારીમાં બોલાવવા દૂત મોકલ્યો. આ વખતે કચારીમાં રાજસૂય યત્રમાં આવેલ તમામ રાજાઓ, શર પુરષો અને વીર મુલોટો હાજર હતા, તેમ એવા મેળાવામાં કોઈ કોઈ કાયર ડરપોક પણ હોય, તેમાં પણ નવાઈ નથી. તેમ તે વખતે પૃથ્વીરાજની મૂળ ગાદી અજમેરના “ સંહારીય ” એટલે અજમેર વાસી પૃથ્વીરાજના પક્ષના પણ હતા, અને એજ વખતે કચારીનું કામ નિહાળવાને ખાતર જયચંદના રાજ્ય કુટુંબની રમણીઓ

સાહિત્ય પરિષદ સંચાલન-લાભી રૂ-

કાઠિયાવાડ કલા પ્રદર્શનમાં કલાપી વિભાગ

ઉપરના મહેલના ગોખમાં ઉપસ્થિત થઇ હતી, અને તેમાં પૃથ્વીરાજને વરવા ઇચ્છનારી જયચંદની નવધૌવના કન્યા સંયોગતા પશુ હાજર હતી. આ કચેરીના સખંધમાં એક હકીકત અહિં એ જણાવવાની જરૂર છે કે રાજસૂય યજ્ઞની ક્રિયામાં નાનાં મોટાં બધાં કામો પર રજપૂત રાજાઓને જ નિયત કરવામાં આવતાં, એવી રસમ અસલથી જ ચાલી આવેલી. આ દેશણે આ સખંધમાં એટલો ઇસારો કરવો બમ થશે કે રાજ્ય યુધિષ્ઠિરે જ્યારે મહાભારતના યુદ્ધ અગાઉ રાજસૂય યજ્ઞ કરેલ તે વખતે બધા માનનીય પરીણાના પાદ પ્રક્ષાલનનું કામ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે સ્વીકાયું હતું. હવે જ્યારે પૃથ્વીરાજે આ યજ્ઞમાં જયચંદના નિમંત્રણને અવગણી હાજરી ન આપી, ત્યારે જયચંદ પ્રથમ તેને કોઇ સારી કામગીરી પર ગોકલવાનો હતો, તે પોતાનો વિચાર ફેરવી પૃથ્વીરાજને માટે દરબારના હારપાળનું કામ નિયત કરેલું હતું. અને તેની ગેરહાજરીમાં તેની એક સુવર્ણની પ્રતિમા બનાવી તેને કચેરીના દરવાજા પર સોનાની છડી સાથે ઉભી કરી હતી. આ રાજસૂય યજ્ઞ સાથે, જયચંદ રોડોડે પોતાની કન્યા સંયોગતાનો સ્વયંવર કરવાનો પશુ ઠરાવ કર્યો હતો, અને તેની પોતાની પસંદગી કેસર કંઠીર નામના એક પરમાર ક્ષત્રિય પર ઉતરી હતી. પશુ જ્યારે સંયોગતાને એ સખંધી પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે શું જવાબ આપ્યો તે જરા લક્ષમાં લેવા જેવો છે. તેણે પોતાના પિતાને કહેવરાવ્યું કે જ્યારે હારપાળની સુવર્ણની પ્રતિમામાં જીવ આવશે ત્યારે તેનો સ્વયંવર થશે, તેનું કારણ પુછતાં તેણે જણાવ્યું કે જે રાજાઓ આ કલિ-કાલમાં વર્જિત રાજસૂય યજ્ઞમાં મારા પિતાના દોરવાયા મેંદાની માફક ચાલ્યા આવ્યા છે તે મારી પસંદગીને લાયક નથી. આ કચેરી અને તેની આસપાસના સંજોગો અને વ્યક્તિઓ સખંધી આટલો ખુલાસો કર્યા પછી, હવે આપણે કણ્ઠાટકીએ દરબારમાં આવી શું ચેષ્ટા કરી તે તરફ નજર ફેરવીએ. તે જેવી દરબારના હારમાં દાખલ થઇ કે તરત જ તેની દષ્ટિ પૃથ્વીરાજ પર પડી. અને તેણે લીધેલા બિરદ પ્રમાણે તરત જ માથે ઝોઢી લીધું. ચંદ્રબારોટ તેમજ તેના “ સંભરીય ” અજમેરના જે યોદ્ધાઓ ત્યાં હાજર હતા તે એકદમ ચિંતા મગ્ન કશું રસથી બારપૂર થઇ ગયા.

પશુ ચંદ બારોટે આ પ્રસંગ શી રીતે સાચવી લીધો તે આપણે જોઇએ. તેણે નેત્ર પલ્લવી અને ઇશારાથી કણ્ઠાટકીને એવું સમજાવ્યું કે “ ઘેર કયમાય દાહિમા જેવા ડાહ્યા અને શર પ્રધાનનો વિનાશ કરાવી અહિં પશુ શું તારા રાજ્ય પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો નાશ કરવા આવી છે ? ” આ બધી ઇશારત એક ક્ષણમાં થઇ અને તેજ ક્ષણે કણ્ઠાટકી તે સમજી પશુ ગઇ, અને પૃથ્વીરાજને જોઇ તેણે જે પોતાનું ઝોઢું માથે ઢાંક્યું હતું, તે તરત જ ઉતારી નાખ્યું, અને આખી કચેરી ખગાકાર થઇ । કોઇને કોઇ સમજાવ્યું જ પડી નહિ કે આણેશા માટે ઝોઢું અને શા માટે પાછું ઉતારી નાખ્યું । જયચંદ રોડોડે તેની આ ચેષ્ટા જોઇ તરત જ પ્રશ્ન કર્યો કે “ તું હંમેશા કહે છે કે પૃથ્વીરાજ એક જ મરદ છે અને તેની મર્યાદાને ખાતર જ તું માથે ઝોઢું છે આજે તો માથે ઝોઢીને તરત જ ઉતારી નાખ્યું તેનું કારણ શું ? શું તો અહિં કયાંયે પૃથ્વીરાજને જોયા ? ” કણ્ઠાટકીએ તરત જ જવાબ આપ્યો કે— “ મહારાજા, ના. મેં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને અહિં જોયેલ નથી. તેને દેખત તો માથે ઝોઢું કાયમ જ રાખત, પશુ આતો મેં દેવીપુત્ર ચંદ બારોટને જોયા, તે પૃથ્વીરાજના મિત્ર અને અર્ધ અંગ જેવા છે, તેમના મલાજ અને માનને ખાતર મેં

માથે ઓઢી તરત જ ઉતારી લીધું. ” આ વખતે કવિ કહે છે આ કચેરીમાં નવે રસ છાપી રહ્યા હતા. અને તે શી રીતે તેની સમજણ આપવાને નીચેનો છપ્પો આપવામાં આવ્યો છે.

મય, અદ્ભુત, કમઘઙ્ગ, દાસ્ય, ચહુઆન ઉપન્નો
કરુણા દિસિ સંભરિય ચંદવર રુદ્ર નિપન્નો
વીમત્સ કાયરમન વીરમટ સુમટ વિરાજે
ગોલ્લ લાલ તદાં જંચિ, દૂગ શૂંગાર સુસાજે
ઉપજી મયાનક દિચિ અરિ, લોહલહર વચ્ચનદૂસર
મંગાઈ પાન પહુપંગમે લીન ચંદ મન શાંતિકર

કવિ કહે છે કે આ કચેરીમાં પૃથ્વીરાજની હાજરીની શંકા અને કલ્યાંટકીના વર્તનથી કમઘઙ્ગ એટલે જયચંદનાં મનમાં ભય અને અદ્ભુત રસનો વાસો થયો, એટલે પૃથ્વીરાજ જેવો શત્રુ છેક પોતાના દરબારમાં આવી ધા કરી જાય તેનો ભય, આ બધી વિચિત્ર ઘટનાને માટે આશ્ચર્ય જયચંદને લાગ્યું. પૃથ્વીરાજને તો આ બનાવથી હસવું આવ્યું, એટલે એ તો હાસ્ય રસમાં અને કંઈક આનંદમાં ઝરકાવ થયો. સંભરિય એટલે પૃથ્વીરાજના અજમેરવાસીઓ તો પોતાનો રાજ પકડાઈ જવાની ધીણી પર છે એમ દેખી કરણ રસ કે જે શોક દર્શાવે છે તેમાં તત્લીન થયા. અને કવિઓમાં ઉત્તમ એવો ચંદ કવિ પોતે રૂદ્ર રસમાં રૂપ્યો એટલે તેને આ પોતાના રાજ સામે શંકા લાવી તેને કદાચ પકડે એ કારણસર તેને ગુસ્સો થયો. અને રૂદ્રરસની છાયા એના પર છવાઈ ગઈ. ત્યાં જે કાયરો હતા તેના મનમાં બીભત્સ રસનો વાસો થયો, એટલે કદાચ ત્યાં ધોર સંગ્રામ થાય અને પોતે તેમાં સપડાઈ જાય અને પોતાની નબળાઈ ઉઘાડી પડી જઈ શરમાવાનું કે નીચું જોવાનું કારણ થાય એ સ્થિતિ કાયરોની, એ કચેરીમાં આ વખતે થઈ. અને જે સારા લડવૈયા સુભરો હતા તેના હૃદયમાં વીરરસની જોળો ઉડવા લાગી, કારણ એવા લોકો હંમેશા રણસંગ્રામના સંજોગોને તો શોધતાજ દેરે છે. ઉપર જે જયચંદની બાળા સંયોગતા ગોખમાં વિરાજતી હતી, તેનાં નયનોમાં તો શૂંગારરસ છવાઈ રહ્યો. કેટલાક પોતાના કુશમનોને દેખી ભયાનક રસનો એટલે નરી પીકનોજ અનુભવ કરવા લાગ્યા. અને બચાવને માટે પોતાના હથીપારો પર હાથ નાખવા લાગ્યા, પણ પહુપંગ એટલે જેનું લશ્કર બહુ મોટું દળપાંગળ છે, એવા જયચંદે આ વખતે પાન મંગાવી ચંદને વિલયગીરીનું બીકું આપી તેના મનને શાંતિ કરી આપી. એટલે છેવટે ચંદને શાંત રસનો અનુભવ થયો. આ પ્રમાણે આ પ્રસંગથી અને આ સાહિત્યથી કેવી રીતે નવે રસનો અનુભવ થાય છે તેનું ઉત્તમ દર્શાવત કવિ ચંદે આપેલ છે.

હવે આપણે જુદાં જુદાં રસ અને ભાવવાળાં ચોડાં સાહિત્યનાં દૃષ્ટાંતો લક્ષમાં લઈએ.

વીર રસ.

આ આર્યાવર્તના રાજ મહારાજાઓ અસલથી લાટ ચારણો અને ખારોટોને પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપતા આવ્યા છે. અને આ લાટ ચારણો, બ્યારે આ રાજ મહારાજાઓને યુદ્ધનો પ્રસંગ સાંપડતો ત્યારે વીર રસનાં કાવ્યો લલકારી, તેમજ રામાયણ અને મહાભારતના વીર રસના પ્રસંગોને વર્ણવી, એ રાજ મહારાજાઓના સૈન્યને શરાતન ચડાવતા, ઉપર

જાણાવેલ પૃથ્વીરાજ યૌદ્ધાણુના ચંદ બારોડનાં ધણાં કાવ્યો વીર રસથી ભરપૂર છે. એક વખત કવિ ચંદ, પૃથ્વીરાજ યૌદ્ધાણુને ક્ષત્રિયોના ધર્મ મમળાવે છે, ત્યારે તેણે નીચેનું કાવ્ય લલકાર્યું હતું.

છાંપો.

- “ પ્રથમ અંગ બળ હોય દિતે અબ્યાસ શસ્ત્રકો,
 “ ત્રિતીય સદા સબભોગ ચતુર્થ મદ દહન શત્રુકો.
 “ પંચમ સબ છલ જાન છદ્દે કો ભોમન ભૂલે.
 “ સમ સમજ કર કામ અષ્ટમે ચિત્ત ન ફૂલે.
 “ નવે નિડર ચલ જાય સીતધામ સબસમ કર ભમે
 “ કવિ ચંદ કહે પૃથ્વીરાજસો એહિ દશ ગુણ ક્ષત્રિય ધર્મ મેં.

એક બીજા કવિનું વીર રસ યુક્ત કાવ્ય:—

- “ ચેહ બિરદ રજપૂત પ્રથમ મુખ જૂઠ ન ખોલે
 “ ચેહ બિરદ રજપૂત પરસ્ત્રિય કાછ ન ખોલે
 “ ચેહ બિરદ રજપૂત આયબાટિ કર જોડે
 “ ચેહ બિરદ રજપૂત એક લાખો બિચ ચૌરે
 “ જમરાણુ પાય પાછો ધરે દેખી મતો અવધૂતરૈ
 “ કિરતાર હાથ કીધી કરદ ચેહ બિરદ રજપૂતરૈ ”

આયબાટિ—એટલે ભાટ ચારણ દેવી પુત્ર આવે ત્યારે, છેલ્લી બે લીટીનો અર્થ—ત્યારે એક રજપૂત અવધૂત ચર્ધ લડવાનો નિશ્ચય કરી બહાર પડે ત્યારે જમરાજને પણુ—એને ઉપાડવા પહેલાં પાછો પગ ભરવો પડે છે. લાઠીના હનુબીનો સૌરાષ્ટ્રની રસરધારનો દાખલો જુઓ.

હવે આપણે શિવાજના કવિ જૂખણનાં વીર રસ પ્રેરક એકાદ બે કાવ્ય લક્ષમાં લઇએ.

- “ છંદ્ર જયમ જંભાપર વાડવ સુઅંબ પર
 શવણુ સુ દંભપર રધુ કુલ રાજ હે
 પૌન (પવન) વારિવાહ પર શંભુ રતિનાહ પર
 જ્યોં સહસ્ર વાહ પર રામ દિગરાજ હે
 દાવાદુમ દંડપર ચિત્તા મૃગ જુડ પર
 જૂખન વિઠુડ પર જેસે મૃગ રાજ હે
 તેજ તમ અંશ પર, કાનહ જયમ કંસ પર
 ત્યોં મ્હેચ્છવંશ પર શેર સિવરાજ હે ’

અર્થ—છંદ્ર જેમ જંભાસુરપર, વહવાજિન—સમુદ્રના તળાયામાં એક દાવાનળ થાય છે, તે જેમ, પાણીના સમૂહપર, મોટા દંબી રાવણુ જેવા પર જેમ શ્રી રામચંદ્રજી રધુકુમાર છે પવન જેમ વારિવાહ એટલે મેઘને વીખેરી નાખે છે, રતિનાહ એટલે કામદેવ પર જેમ શંભુ એટલે શંકર છે (તેને ભરમ કરી અનંગ બનાવેલા છે). સહસ્ત્રલુર્નન પર જેમ

રામ દ્વિજરાજ એટલે પરશુરામ છે, દાવાનય જેમ જંગલના ઝાડનાં ઝુઠેનો નાશ કરે છે, મૃગલાઓના ટોળા પર જેમ ચિતાઓ ઝપડ મારે છે, ભૂખણ કહે છે કે વિદુડ એટલે હાથી પર જેમ મિંહ છે, તમ અંશ એટલે અંધકાર પર જેમ તેજ છે, અને કંમને જેમ કૃષ્ણ કનૈયો છે, તેમ મ્લેચ્છના વંશ માટે પણ શિવાજી રૂપી મિંહ છે.

ભૂખણ કવિનું બીજું કાવ્ય

“ ગરડકો દાવા જેસે નાગ કે સમૂહ પર,
દાવા નાગ યુદ્ધ પર મિંહ શિરતાજ કો;
દાવા પૂરૂદતકો પહારન કે પૂર પર,
દાવા સખ પાછિન કે ગણુપર બાજ કો.
ભૂખન ભનંત અખંડ મહીમંડલ મેં,
તમપર દાવા રવિ કિરણ સમાજકો.
પૂરવ પછાહદેશ ઉત્તર તે દક્ષિણવો,
જહાં બાદશાહી તહા દાવા શિવરાજ કો. ”

અર્થ—જેવી રીતે નાગ એટલે મર્ષોના મનુહ પર ગરડ પક્ષીનો હક છે નાગયુદ્ધ એટલે હાથીના ટોળાંપર જંગલના રાજ વીર કેસરી સિંહનો હક છે, પહોડોના સમૂહ પર જેમ પુરૂદત એટલે ઇંદ્રરાજનો હક છે, અને જેમ અધા પક્ષીના ગણુ એટલે ટોળાંપર બાજ પક્ષીનો હક છે. ભૂખણ કવિ કહે છે કે, આખી સૃષ્ટિમાં અંધકાર પર કિંમતુ સમાજ સૂર્યના તેજનો જેમ હક છે, તેમજ પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર અને દક્ષિણમાં ન્યા ન્યાં બાદશાહી મુબક છે ત્યાં ત્યાં શિવાજી મહારાજનો દાવો એટલે હક છે.

આ તો આપણે સાધના કવિઓના દાખલા લીધા. હવે આપણે આપણા ગુજરાતના કવિઓના દાખલા લઈએ.

હાલના યુગના મહા કવિ નાનાલાલના પિતા વ્યવહારમન (સમાન કાલીન કવિ નર્મદા-શંકરનું “ યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે ” લાવણી લાવણ્યમયીની છટાનું કાવ્ય ખરેખર વીગ ગમથી ભરપૂર છે. છેક મુબ્બયી કરી કાઠીયાવાડ સુધી આખા ગુજરાત પ્રાંતે જે કવિનો મુગધું મહોત્સવ હમણા જ ઉજવ્યો છે, તે કવિ શ્રી ખજરદારનું “ શરૂ બાવીસ હજાર ” નું કાવ્ય કે જેમાં મેવાડના રાણા પ્રતાપના હવદીયાટના યુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે અતિ વીર રસથી ભરપૂર અને એજ રમનું ત્રેરક કાવ્ય છે. તેમજ બીજા કવિઓના પણ વીરરસના ધણા દાખલાઓ આપી શકાય.

વીર રમના દાખલાઓમાં શ્રીયુત મેવાળી કે જેને અમદાવાદમાં એ ત્રણ વગ્ગ પહેલાં ભરાયેલ સાહિત્ય પરિષદમાં ગુજરાતના તમામ સાક્ષરોએએ ભેગ. યદ્ય તેમના મોરડી મંતો નામના લેખ માટે મુવર્ણ ચંદ્રક આપેલ હતો; તેના “મૌરજીની રમધાર” નામના ગ્રંથમાના ધણા દ્રષ્ટાંતોને માટે વીર રમની ઉંચી કક્ષા એ દષ્ટાંતો રચુ કરે છે એમ કહેવું એ અતિગમેયકિત ભરણું નથી. એમની એ ગ્રંથમાળાને પાને પાને વીર રમ ગરે છે અને ઉદાહરણો અધા મોટે

ભાગે આપણા કાઠીઆવાડના ઇતિહાસમાથી જ લેવામાં આવ્યા છે અને તેમા ચાનક ચડાવનારી કાઠીઆવાડી શુદ્ધ ભાષાનો ઘણો ભાગે ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે તેથી કેક સૌરાષ્ટ્ર વાસીના મનમા મમરૂળી પેદા થાય એમા નવાઈ નથી

મંરૂ ૧. સાહિત્યમાનો વેણીસંહાર નાટકનો નીચેનો શ્લોક કે જેમા જીમસેન પોતાની કૌરવ પર વેરવાગવાની પ્રતિજ્ઞા વ્યક્ત કરે છે તે પણ વીર રસનું સારું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

મધ્ધાનિ કૌરવશત સમરે ન કોપાત્
દુઃશાશનસ્ય રુધિર ન પિવામ્યુરસ્ત્ત ।
મંચૂર્ણયામિ ગદ્યા ન સુયોધનોસ્ત્
મર્ધિ કરોતુ ભવતાં નૃપતિ પળેન ॥

એ કહે છે કે જે શુદ્ધમા હું એ કૌરવોને બરાબર ન રમકું અને તેમનો નાશ ન કરું અને દુઃશાશનની છાતિ કાઢીને તેના રુધિરનું પાન ન કરું અને દુર્યોધનની જ ગોના ગદાથી ચૂરા ન કરું તો પછી ભલે આપના રાજ્ય સંધિ કરે,

મુદ્રારાક્ષસ નાટકમા ચપ્રસ્થુતનો પ્રધાન ચાણક્ય નીચેના શ્લોકમા વીર રસનું ધણુ સાડું દૃષ્ટાંત રજુ કરે છે.

આત્માદિરવશોનિતશોણશોભા
સધ્યાહ્વામિથ કલાં શશલાંછનસ્ય :
જૃભાવિદારિતમુલસ્ય મુસાત્સ્ફુરતી
કો દર્તુમિચ્છતિ હરે પરિભ્રુય દ્વપ્રામ્ ॥

અર્થ — સિંહની ટાંક કે જેણે હાથીના રક્તનો આદ લેવાથી જેની શોભા રતાશ વાળી અને મંથ્યા મમથે રાતી ચંદ્ર ક્યાના જેવી છે અને મગામાથી કાંડેબું છે મુખ જેણે તેમાથી ચમકતી એ ॥ સિંહની ઘટોને તેને પગભવ કરીને હરવાની કોણુ ઇચ્છા કરી શકે ?

૧૩૬ રસથી મિશ્ર વીર રસ.

“ અરે બલિઆરિણી, મારી ફોઈ તો ધણુ થયા ગુજરી ગયા છે અને આ શું તું બનાવટ કરી બોલે છે ? બ્યારે મેં તારું વિ પવિત્ર સમજીને દિંદી બાદશાહની આગળ કરી, ત્યારે આમ થયું ને ? ખરે ? ધિક્કાર છે તને ! તારી જાતને ? તારા નામને ? તારા રોહને ? સોદા રજપૂતોમા આવી દુષ્ટાઓ ઉત્પન્ન થતી હશે, તેની મને પ્રથમથી જ પરીક્ષા ન પડી, નહિંતર તારૂં પાણિયહણુ જ ચાને કરત ! અરે મારી કીર્તિના પૂર્ણ ચંદ્રને અધકાર પમાડનારી વાદળી અદૃષ્ટ યદ ચાલી જ ? અરે તે મને ભારત વર્ષમા મહાન મુગવ મત્રાટની કચેરીમા બોગે પાડ્યો ખરે હમણા જ આ રામસેરથી તારા ટુકડે ટુકડા કરી નાખુ પણ લાચાર છું કે મને સ્ત્રી હત્યાનો કર લાગે છે ફક્ત તારા હૃદયની આગ શાન કરવાને આટલા જાદુ બસ છે ! ! ! ”

હું ઉપર અગાઉ કહી ગયો તેમ આપણે હવે સમ્પૂર્ણમય લાધાના લખનાર સાક્ષરોના જ લેખો માહિત્યમા ગણાય એ માન્યતા દાલના જમાનામા કોરાણે ચૂકી છે. એટલે જેમ

ડાહ્યાલાઇ ધોળમાછના લેખોને સાહિત્યમાં ગણવાનો છમારો ટ્રોફેસર અતિસુખશંકર કમળ શંકરે કરેનો તે ઉપર ટાકવામાં આવેનો છે તમ આપણે શ્રી મોરમી નાટક, પતીના નાટકોના લેખક શ્રીયુત વાઘજી આશારામના આપગજ હાડના ખેનમાથી ઉપરનો ઉતારો કરેલ છે આ ઉતારામાં આપરાજ હાડાએ, પોતાની રાણી સોન રાણી, પોતાને બેવડા થઇ, પોતાના પતિવૃત્યમાથી શિથિલ થઇ છે એવી મચોટ શકા દિલ્હી દરબારમાં શહેનશાહ અકબરની મમક્ષ ખટખટ કરી તેના શેરબેખ નામના અમીરે કરી આપવાથી આ રિથતિ ઉપસ્થિત થઇ છે, અને ઉપરના ફિટકારના રામ્દો સોન રાણીને આપરાજ હાડાએ સંભળાવ્યા છે નાટકની શુચ્છી ધણી સુદર અને રસિક છે અને ખરેખર આ સોન રાણી શુદ્ધ સતી સ્ત્રી હતી એટલે આ વીર રસ, નાટકના અવલોકન કરનારને કરણ રસથી મિશ્ર જણાય છે આવા ફિટકારના પ્રસંગમાં સાચા વીર રસનું દર્શન કરવું હોય તો કર્નલ જેમ્સ ટોડના રાજસ્થાન નામના ગ્રંથમાં મેવાડના ઇતિહાસમાં રાણા ભીમસેનની કુમારી કૃષ્ણાકુમારી માછનો કિસ્સો ધણુ સુદર દૃષ્ટાંત પૂર પાડે છે

ઇ સ ૧૮૦૫ ના અરસામાં ઉદેપુર-મેવાડની ગાદીપગ રાણો ભીમસેન રાજ્ય કરતા હતા, કૃષ્ણાકુમારી માછ તેની અતિ પરિચુરત યૌવનના બાજમાં પ્રવેશ કરતી ૧૬ વર્ષની કુવારી હતી અને તેના હાથની માગણી જયપુરના રાજા જગતસિંહ અને જોધપુરના રાજા માનસિંહે કરી આ વખતે પેશ્વાઇ સત્તા દક્ષિણુ હિંદ, મહારાષ્ટ્ર વગેરેમાં પૂર બહારમાં હતી અને તે જ વખતે નામચીન પીઠારાઓને સરદાર અમીરખાન પણ પોતાના બહાદુર પણ ધાતકી કવાયતી ઘોડેસ્વાર તથા તોપખાનાના લશ્કર સાથે આ રજપુતાના અને મધ્ય હિંદમાં એક જગ્યાએ સત્તા સમાન ગણાતો હતો ઇતિહાસના અભ્યાસ પરથી અહિં એટલેા છસારો કરતા દિલ્લીરી થાય છે કે મરાઠા અને પેશ્વાએ અને તેમના સરદારોએ જેમ કાઠિઆવાડમાં તેમજ રજપૂતાનામાં ખડણી અથવા પેશકશી ઉવરાવવાને મહાને, તેમ જ ગમે તે ઉપાયે પૈસા મેળવવાને ખાતર ઘણો જીલમ અને ત્રામ વતાવેલ છે અને જયપુર અને જોધપુરની આ કન્યાના હાથ માટેની સ્પર્ધામાં આ મરાઠા મરદાર સીંધીયા અને આ પીઠારા મરદાર પાછળથી નવાબ અમીરખાને ઘણો આગ્રહ પડતો લાગ લગવેલ છે અમીરખાને આ કન્યા જોધપુરના રાણા માનસિંહને જ પરણાવેા અથવા તો રજપુત રાજ્યો વચ્ચે કાસના કારણકે થયેલ એ કન્યાનો નાશ કરો, એમ માગણી કરી અને એ અતિ નીચ અને દુષ્ટ માગણીને માન આપી રાણા ભીમસિંહે એક અતિ કપરી અને દબી સીસોદિયા રજપૂત અજીતની સલાહથી પોતાની એ કુમળી કમળની ઉગતી કળી જેવી કન્યાનો ઝેર દધ નાશ કરાવેા આ બનાવ પછી એથે જ દહાડે મત્રામસિંહ સુકતાવત નામના બીજા સીસોદિયા રજપૂતે આ અજીત પર જે ફિટકાર વર્ષાવેલ છે, તેમાં ખરો વીર રસનો જુસ્સો દષ્ટિગોચર થાય છે, કર્નલ જેમ્સ ટોડ લખે છે કે—

“ Singram Sukvat reached the capital only four days after the catastrophe—and in every respect the reverse of Ajit, audaciously brave, he neither feared the frown of his

sovereign, nor the sword of his enemy. Without introduction he rushed into the presence, where he found seated the traitor Ajit ' O dostard who hast thrown dust on the Seesodia race, whose blood which has flown in purity through a hundred ages, has none been defiled ! This sin will check its course for ever, A blot so foul in our annals, that no Seesodia will ever again hold up his head ! A sin to which no punishment were equal But the end of our race is approaching The line of Bapa Raval is at an end ! Heaven has ordained this as a signal of our destruction " The Rana hid his face with his hands, when turning to Ajit, he exclaimed " Thou stain on the Seesodia race, thou impure of Rajput blood ! dust be on thy head, as thou hast covered us all with shame May you die childless, & your name die with you ! Had the Pathan stormed the city ? Had he attempted to violate the sanctity of the Rawala ? & though he could you not die as Rajput, like your ancestors ? Was it thus they gained a name ? Was it thus our race become renowned, thus they opposed the might to the kings ? Have you forgotten the Sakas of Chitore ?

But whom do I address not Rajputs ? Had the honour of your females been endangered, had you sacrificed them all & rushed sword in hand on the enemy, your name would have lived & the Almighty might have secured the seed of Bapa Rawal ! But to our preservation to this unhallowed deed ! You did not even await the threatened danger Fear seems to have deprived you of every faculty, or you might have spared the blood of Sreejee & if you did not scorn to owe your safety to deception, might love, substituted some less noble victim. But the end of our race approaches !

વીર રસ ઉપર મને જરા ખજપાત છે તેથી તેના વિષે આટલો લખાણ છસારો કર્યો પત્રી હવે આપણે સાહિત્યના બીજા રસો એટલે મનુષ્ય હૃદયમા ઉપજતા લાવોની ચર્ચા દુઃકમા હાથ ધરશું

શુભાર રસ.

આ રસના ઉત્તમ નમુના ભટ્ટહરિ નીતિ શતકમા શુભાર શતકમા તેમજ જગન્નાથ

પડિતના ભાભિની વિલાસ કાવ્યના ચુંગારના પ્રકરણુમાથી મળી આવે છે તે સાથે શુક રંભા સંવાદ નામના ત્રયમા ચુંગાર સાથે ભક્તિ અથવા શાન રસની છાંજો બહુ સુંદર રીતે ઉઘાડવામાં આવી છે અને આઠ શ કરાચાર્યનું અમર રાતક પણ ચુંગારમનુ સુદર દૃષ્ટાત પૂરું પાડે છે આજ કાવ્યના નાટકોમા જે રંગારનો ભાગ આવે છે તે ઉઘાડે ચુંગાર બહુ કદુ અને મર્યાદાનો ભાગ કરતો હોય એવો જણાય છે, અને તેમા અશ્લીન અને બીભત્સ રસની છાંયા આવે છે.

કરુણ રસ

ઉપર જણાવેલ ભાભિની વિલાસ ત્રયમાં જગન્નાથ પડિતે પોતાની મૃત પત્ની પાછળ જે શોકાદ્યાદયી ભરપૂર કાવ્ય જેને ઇંગ્લેશમા *Eulogy* કહે છે તે મધ્ય લખેલ છે, તે કરુણ મનો સારો દાખલો પૂરે પાડે છે

“ દૈયં પરામ્બદનશાલિની હત જાતે !
યાતે ચ નમ્રપ્રિતિ દિય પ્રતિ ચધુરન્ને !
કસ્મૈ મન કયયિતાસિ નિજામવસ્યામ્ !
ક શિતલૈ શમયિતાસિ વચનૈસ્તવાધિમ્ ! !

જગન્નાથ પડિત કહે છે કે—“ જ્યારે મારો પ્રભુ વિપરીત થયો છે અને મારી આ સસારની અતિ વહાલી સહચરી સ્વર્ગે સીધાવી છે ત્યારે હે મારા મન ! તારી આ દુઃખદ અવસ્થા કોને સંભળાવીશ અને કોણ તને શિતળ એટલે શાંતિદાયક શબ્દો મંજળાવી તારું દુઃખ દૂર કરશે ?

એવી જ દુઃખદ અવસ્થામા રઘુવંશના અજ વિલાપના શ્લોકો વરુણરમથી ભરપૂર છે. તેમાંથી એકાદ અહિં ટાંકીએ

હ્રગિય यदि जीवितापटा
हृदये किं निहिता न हन्तिमाम्
अथवा मृदुवस्तु हिंसितुम्
मृदुनैवारभते प्रजान्तर

અર્થ—જો આ હાર જીવ લેનાર હોય તો મારા ગળામા પહેલો છતાં મારો નાશ કેમ કરતો નથી, અથવા પ્રજાનો નાશ કરનાર કાળ સુક્રામળ વસ્તુનો નાશ કરવાને કોમળ વસ્તુનો જ ઉપયોગ કરે છે.

નૈપથ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગનો અતિ મ ભાગ કે જેમા હંસવિલાપ આવે છે તે પણ એવું જ કરુણ રસનું દૃષ્ટાત પૂરું પાડે છે

હૃદયને વલોવી નાખે અને વાયકો શ્રોતાઓની આખમાંથી અગ્રની ધારા ચલાવે એવો કરુણ રમતો કિરસો ઉપર જણાવેલ કૃષ્ણાકુમારીનું જ પુનનું વર્ણન આપતા ટોડ સાહેબ નીચે પ્રમાણે આપે છે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નવાળ અમીરખાન અને અજીતસિંહ સીસોદીઆએ ગમે તે જોખમે અને ભોગે રાણાએ કૃષ્ણાની જીદગીને અંતજ આણવો એવું ફરમાન કરેલ તે બાબત ટોડ સાહેબ જણાવે છે—

“ But the deed was left for women to accomplish-the hand of man refused it. ”

x x x x

એ દેવી રીતે તે સંબંધી યોગ સાહેબ જણાવે છે કે આ દૂર કામ માટે “ Maharaja Dolatsing descended four generations ago from one common ancestor with the Rana was first sounded to save the honour of Udaipur ” but horror struck the exclaim-
ed, “ accursed the toorgue that commands it ? ” Dust on my allegiance, if thus to be preserved ! The Maharaja Jwandandas, a natural brother, was than called upon, the dire necessity was explained, & it was urged that no common hand could be armed for the purpose. He accepted the poniard, but when in youthful loveliness, Krishna appeared before him, the dagger fell from his hand & he returned more wretched than the victim. The fatal purpose thus revealed, the stricks of the frantic mother reverbrated through the palace, as she implored mercy or exelrated the murderess of her child, who alone was resigned to her fate.

But death was arrested not averted. To use the phrase of the naration “ She was excused the steel the cup was prepared. ” And prepared by female hands ! As the messenger presented it in the name of her father, she bowed and drank it, sending up a prayer for his life & prosperity. The raving mother poured on imprecations on his head, while the lovely victim, who shed not a tear, thus endeavored to console her, “ Why afflict yourself my mother, at this shortening of the sorrows of life ? I fear not to die ? Am I not your daughter ? Why should I fear death ? We are marl-
sed for sacrifice from our birth; we scarcely enter the world but to be sent out again, let me thank my father that I have lived so long ? Thus she conversed till the nauseating draught refused to assimilate with her blood. Again the bitter poison was prepared. She drained it off & again it was rejected, but as if to try the extreme of human fortitude a third was administered, and for the third time, nature

refused to aid the horrid purpose. It seemed as if the fabled charm, which guarded the life of the founder of the race (આપા સરળ) was inherited by the virgin Krishna. But the blood-hounds the Pathan & Ajit were impatient, till their victim was at rest & cruelty as if gathering strength from defeat, made another & a fatal attempt. A powerful opiate was presented the Kasumba draught. She received it with a smile, wished the scene over & drank it. The desires of barbarity were accomplished. She slept a sleep from which she never awoke.

The wretched mother did not long survive her child; nature was exhausted in the ravings of despair; she refused food and her remains in a few days followed those of her daughter to the funeral pyre.

કરણુ રસની ખરેખરી પરાકાષ્ટા તો આપણા દરેકના અનુભવમાં, એક છોકરીને જ્યારે માવિત્રો લગ્ન કરીને સાસરે વળાવે છે, ત્યારે આવે છે. અને એવા પ્રસંગોમાં હાજર રહેનાર દરેક જનના હૃદયને હલમલાવી નાખે છે કાલિદાસ કવિના શકુંતલાના નાટકમાં આખોએ ચોથો અંક કરણુ રસથી ભરપૂર છે. તેમાં પણ જે વખતે શકુંતલાને શ્વસુર ગૃહે કાશ્યપ મુનિ વળાવે છે તે વખતના નીચેના શ્લોકો તો ખાસ કરણુ રસથી ભરપૂર છે.

શમમેષ્યતિ મમશોકઃ કથં નુ વસ્તે ત્વયા રચિત પૂર્વમ્

ઉદ્ગદ્ગારવિરૂદ્ધં નીવાર વલિં વિલોક્યતઃ

ઉપરનો શ્લોક નિશાસા સાથે બોલાય છે અને છેલ્લે પોતાનું મન વાળવાને નીચેના શ્લોક કાશ્યપ મુનિ બોલે છે.

अर्थो हि कन्या परकीय एव

तामद्य संप्रेक्ष्य परिगृह्योतुः

जातो ममायं विशदः प्रकामं

प्रत्यर्पितो न्यास इवागतरात्मा

.. એવે વખતે સ્ત્રીઓ જે ગીતો ગાય છે તે કરણુ રસથી ભરપૂર હોય છે. એમાંનું એક પ્રચલિત ગીત નીચે આપું છું.

લલિત છંદ.

“ સમજી બાળકી જન્ય સાસરે વચન માડીનું ધ્યાનમાં ધરે
શ્વસુર પક્ષમાં લાજથી રહી કસુર કામમાં કીજીએ નહિ
વચનથી વધે વેરીઓ ઘણા વચનથી વધે હેતુ આપણા
વિષ રહ્યું મુખ મુખેમાં સૂધા વચન મીઠાં બોલજે સૂધાં

મરવ સાથ તું ચાલજે મળી ધર વટાળીને જો ગઈ ધડી
સરસ સંપતો વાધશે વળી દુઃખરૂપી નહિ દેખશે કળિ.

આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતી નવલકામની બાળ ગરબાવળીની એકદંબે ગરબીઓનો અહિં ઇસારો કરીએ તો અરથાને નહિ ગણાય.

લાડી વિદાયના મથાળા નીચે નીચેની ગરબી તેણે આપી છે.

આજ હોય સાસરે લાડી વિદાય રે—આશરે ઇશ તારે
ઇશ તું રક્ષણ કરજે એનું એનું ન અન્ય કોઈ ત્યારે—આશરે ઇશ તારે
સાસરી હોય મુંવાળી ધણી રે તો પણ કંઈક કહેવાય રે—આશરે ઇશ તારે
ગામ અન્નપયું ને કામ અન્નપયું જન અન્નપયા માંદરે—આશરે ઇશ તારે
ખાલું પીલું પણ પર મરણ પર બૂખે મુખે ન મંગાય રે—આશરે ઇશ તારે

x x x

બાર વરસની બાળકી કેમ ઠાવકાં આમ થવાય રે—આશરે.

x x x

જીવતાં જડ થઈ પુતળાં પેઠે નચાવ્યાં કેમ નચાય રે—આશરે
જોગી જતીની ન ત્યાં ગતિ આશે, તે કેમ કહો એથી થાય રે ?—આશરે

આવી માવિત્રોની વ્યથાનો એવી બાળા શો ઉત્તર આપે છે તે પણ આપણે નવલ-
કામની ગરબાવળીમાંથી જ લેવાનો છે.

માડી તું મારી છોડને શોક નકામો, છોડીને સાસરી વીણ કયા વિસામો

માડી તું મારી છોડને શોક નકામો.

માસરી તો સર્વ જીને શીર સરજ
એમા મુખ સોડમાં સકળ સુંદરજ
ચાલી આવી રીત એ તો ધર ધરજ
માડી તું મારી છોડને શોક નકામો

એ પછી માસરે જતી છોડીને તેની મા જો, શીખામણ આપે છે તે ગરબી "શિક્ષા
મત્ર" એ મથાળા નીચે આવે છે એ વગેરે કંઈક રસથી લરપર છે.

એજ બાળગરબાવળીમાં મારા મન પર વધારે કંઈક રસથી શોકની હાયા તેની
ઇતિહાસની આરસી નામની ગરબી પરથી પડી છે. તે આખીએ ગરબીથી નહિ પણ ગુજ-
રાતની પરતંત્રતાનું વર્ણન આવે છે તે ભાગ તો આખમાંથી આસુ પડાવે એવો છે.

એ ગરબી નીચે પ્રમાણે છે—

ઇતિહાસની આરસી સાહી ॥ મે જોયું માંહી
ચીરથાવર દીકું ન કાઈ ॥ કરતી છે છાંઈ
આ મુલકમાં આજ ॥ ક્યાંના કયા રહેતા
ઇતિજ કરે છે રાજ જગમા જરા લેતા.

આ પ્રમાણે શરૂ કરી તે ગુજરાતના ઇતિહાસના અર્વાચીન સમયથી પાછા ચાલતાં પેશ્વાઈ, મોગલાઈ, અને અમલવાદની ગુજરાતની મુસલમાની બાદશાહી અને તેને અંગે મદ-મદ બેગડા વગેરેનું વર્ણન કરી, આગળ પાછાં હકતાં જણાવે છે કે—

પણુ ચારસેં બાર અગાઉ ॥ હવું ક્યાં શેર જ,
હવે પાટણપુર તે ગાઉ ॥ થયો અકરા કેરજ.
સન તેરસેં પૂરા માંછ ॥ થયા હિંદુ પુરા;
પડયું પાટણ વરસ્યો ત્રાસ ॥ ધિક ! નાગર નૃપરા !
પેઠા મુલકમાં મુલસમાન ॥ “મારું મારું” કરતા;
ભૂટે ભૂટે વટાળે લે જન ॥ વહુ દીકરી હરતા.
લડયા પડયા હજારો શર ॥ લલે મારીયે મરીએ
વહું લોહી જેમ જલપૂર ॥ ડૂબ્યો દેશ તે દરીયે
એ દિવસ પડી જે પોક ॥ હજી ગમને ગાળે !
એ દિવસ દેશીઓ શોક ॥ કરોને મળા આળે !
એ દિવસ થકી પરતંત્ર !^૧ થયા, લાગી આંપણુ રે
એ આગે હતા સ્વતંત્ર ॥ હિંદુ મો આપણે રે !
વધ્યો શોક થંભુ મુજબાન ॥ જાન આ એકજ રે,
વિના ધર્મ નવલ આ સ્થાન ॥ ચલિત સૌ છેકજ રે.

આ કશુ રસના દૃષ્ટાંતમાં દલપતરામ કવિના ફાર્મસ વિરહ આખા કાવ્યને ટાંકી શકીએ તેમાં જરા પણ વાંધા જેવું નથી. અમારા જામનગરના જામશી વિભાજના સ્વર્ગ વાસ વખતે રચાયેલ વિભાજી વિલાપના પછુ ફર્લંક્ષયામ દ્યુતના સોરઠા ધણા કશુ રસથી ભરપૂર છે, અને જામશી વિભાજીનાં શોક પ્રદર્શનની જે સલા બીડલંજનની ખડકી પામે તળાવની પાળ નીચે મળી હતી તેમાં એ સોરઠાઓએ ઘણાંની આંખમાંથી આંસુ પડાવ્યાં હતાં.

હાસ્ય રસ

આ રસના ઇગરદાર હાલના જમાનાના મસ્તફીર કહેવાય છે. તેની મસ્તફીરની મસ્તી નામે પુસ્તક અને તેના કેટલાક દુયકોઓ બહુરે વર્તમાન પત્રો અને માસિકોમાં આવે છે. તે હાસ્ય રસનો સ્વાદ વાંચકનું મન ચખાડે છે.

કેટલાંક નાટકોમાં હાસ્ય રસનો પ્રસંગ વિદુષકની બૂમિકા સાથે ગોઠવવામાં આવે છે.

હાસ્ય રસની સારામાં મારી કૃતિ સ્વર્ગસ્થ મર રમણભાઈ મહિપતરામ નિલકંઠની “ભદ્રંભદ્ર” ગણાય છે. અને એ પુસ્તક મી. નગીનદામ પુરુષોત્તમ સંઘવીની સુધારા મામેની ટીકાના કોઈ લેખના જગાળમાં લખાયેલ છે.

આ મામ મામા લેખોમાં “ધૂમ્રપાનં મહાદાનં મોટે મોટે મોદાનં”-એવા એક શ્લોક આવે છે તે વાંચતાં જ હસવું આવે એવા છે.

બીભત્સ રસ

આ હાસ્ય રસની સાથે જ બીભત્સ રસનો પ્રચાર કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય. એ બીભત્સ રસની ખાસ પરીક્ષા એ રીતે થઈ શકે છે કે હાસ્ય રસ વધુ ઉધાડો-મર્યાદાહીન અને અશ્લીલ સ્વરૂપ ધારણ કરે ત્યારે તે બીભત્સમાં પરિણમે છે.

આ દૃષ્ટાંત તરીકે આપણા હાલના યુજ્જ્વલ નાટ્ય પ્રયોગો કે જે ઘણે ભાગે Pictorial Audience એટલે હલકી વૃત્તિના પ્રેક્ષક વર્ગ કે જે ચાર અને આઠ આનાની ટિકિટ ખરીદીને નાટક શાળાઓમાં જાય છે, અને જેમ દેલ્હેમાં યર્ડ ક્લાસની રેલ્વે કુંપનીઓને સારી ઉપજ આવે છે તેમ હાલની નાટક કુંપનીઓને આ પીટ ક્લાસના પ્રેક્ષક વર્ગની વધારે ઉપજ આવે છે. તેને પ્રિય થઈ પડે એવી રીતના હાસ્ય પ્રસંગો જે નાટકોમાં અવાર નવાર જોવામાં આવે છે તે આ બીભત્સ રસનો અનુભવ કરાવે છે. મેં તો છગ્ગાન્ડના મહાન કવિ શેક્સપીયર હેવી ધી ફોર્થનું નાટક વાંચ્યું છે તેમજ તેનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમાં પણ ફોર્સ્ટાફ નામનું પાત્ર ભજવતા ને નાટકના વિદ્વંસકનું વર્તન અને તેનાં ભાષણો વગેરે મને બીભત્સ રસથી ભરપૂર માલમ પડ્યાં છે.

રોદ્ર અને ભયાનક

રોદ્ર રસનો ખરો ચિતાર જોવો હોય તો ઉર્દૂ નાટક ઝેરી સાપનો પહેલો જ સીન નજર પાસે ખડો કરવો જોઈએ. તેમાં નહારસિંહ ડાકુ નામનું પાત્ર પોતાના પિતાનું મસ્તક હાથમાં લઈ તેના દુશ્મનો સામે વેર વાળવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરે છે એમ તે વખતે તેજે બિરદ અથવા પણ લે છે અને જે ઉદ્ગારો કાઢે છે તે આબેહૂબ રોદ્ર રસની મૂર્તિ સમા છે. તે ગુસ્સામાં અને વેરની ધૂનમાં બોલે છે કે—

“ સર સખઝ પહે સુલયા કબી હસ્તી કે બાગકા,
ડંકા બગથા મુલકમે ધરકે ડીમાઝ કા
અય હસ્તીએ ખામોશ, ? તેરા ગોશએ કબમે આરામ કરનેકા
ઓર ખચે કે હાથમાં પહાડી હવાઓ કે થપેડે ખાના ઝમાના
યે માના કે અઝીયત હૈ અઝીયત મેં
મગર ઇસકા આઝા બહે મેરે સરપે.

x x x

ફૂરી ચલ રહી હે જીગર કે જીગર પર
સિંભ હો રહા હે તેરે ધરકે ધર પર

બસ ઇન્તેકામ (વેર)

જાથી રહી હે આસ્મા પેં છટા ઇન્તેકામકી
હય ખવાબમે નકશે માનું ઇન્તેકામકી
અયસી ભરી હે સરમે હવા ઇન્તેકામકી
મો જે સુબાસદ આત હે મુએ ઇન્તેકામકી

જો તેરે કાન મે ઇન્દ્રેકામકી અવાજ ન પોચિ
તો મેરા જુના ન જુના એક હે.

આ રસમાં ગુસ્સો અને સામાને લય પમાડે એવો દેખાવ અને ઉચ્ચાર એ બે મુખ્ય ભાગ લખવે છે. ભયાનક રસમાં શંકરના રૂંઢમાળા પહેરેલા તેમના ભૂત પિશાચાદિ ગણ સાથેના તાંડવ નૃત્યનું વર્ણન મેં વાંચેલ છે તે આ ભયાનક રસનો ચિતાર ખડો કરે છે. તેમજ મરાઠી લેખક હરિનારાયણ આપ્તેના “ મી ” એટલું ‘ હું ’ એ નામની નવલકથામાં કાલી-માતાનાં લયંકર સ્વરૂપ, તેના પર ચડતાં મનુષ્ય અને જનવરોનાં બલિદાન અને ત્યાં વહેતી લોહીની નદીઓનાં વર્ણન અને રાજ્ય ચિત્ર જોતાં ભયાનક રસની વાંચનારના મન પર સજ્જ છાપ પાડે છે. આ ચિત્રનો હિંદના લોકોની રાજ્યદારી અભિલાષાઓ વિરૂદ્ધ પહેલી બાકુતી લેખક વિદ્વાપાઘ અમેરીકા વાળી મીમ કથેરાધન મેથોએ તેના “ Mother India ” એટલે “ હિંદમાતા ” નામના પ્રથમ ઉપયોગ કરેલ છે.

અહભુત રસ.

આ રસને માટે તો મેં ઉપર જ્યાં બિલકુલ તેની હાજરીનો સંભવ જ ન હોય એવા જયચંદ રાઠોડના રાજસૂય યજ્ઞ વખતના કનોજના દરબારમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની હાજરીનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. તેમ ત્યાં કોઈપણ ચીજ, વસ્તુ અથવા બનાવનો સંભવ ન હોય ત્યાં એની હાજરી અથવા બનાવનો સંભવ ન હોય ત્યાં એની હાજરી અથવા અસ્તિત્વ જ અચંબામાં નાખે છે. અને તેવા દર્યને નિહાળનાર કે તેનાં વર્ણનો વાંચનારને જે અજાયબીમાં ગરકાવ કરે છે તે સ્થિતિ અહભુત રસની ઉત્પાદક યાચ છે. અશક્ય બાબતને શક્ય બનાવવાનો દેખાવ અથવા વર્ણન એ અહભુત રસને ઉપજાવે છે.

શાન્ત રસ

હવે છેવટ શાન્ત રસ અને તેને લગતા ભક્તિ રસની ચર્ચા કરવાની છે. ભક્તિ રસમાં પ્રભુભક્તિ અને સ્વદેશભક્તિ—સ્વદેશભિમાન—Patriotism એ વિષયનો સમાવેશ થાય છે. જ્યાં જ્યાં આવા રસનાં ભરપૂર દર્શનો કે લેખો આપણા અવસોકન કે વાચનમાં આવે ત્યાં આપણે આશાન્ત ભક્તિ રસનું પાન કરી શકીએ છીએ. શાંત રસ અને ભક્તિરસના સુંદર મિશ્રણનો ખરો ખ્યાલ આપણને સરસ્વતીચંદ્રના ચોથા ભાગમાં જ્યારે વિહારીપૂરી, રાધેદાસ વગેરે સાધુઓ એક મહેતાજી સાથે સુરઝામના રાધિકેશજીના મંદિરમાં સરસ્વતીચંદ્રને લગ્ન જાય છે ત્યાં જે ભક્તિરમની ઓળો ઉડતી તેના જોરામાં આવે છે તેમાંથી આપણને મળે છે. તેમાં જિન્દુમતી પ્રભુ સાથે જે અભિનય અને એક પ્રૌઢ સ્ત્રી એક બાળકને રોષ્ટ્ર સાથે લાવી—તેને નીચે મુઝી એક પદ્યો પ્રભુની પ્રાર્થના કરી જે આત્મસત્ત્વ મેળવે છે અને તેને જે શાંતિ મળે છે, તેથી આપણે એ ભાવનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરીએ છીએ, અને જેને પરિણામે સાક્ષરવર્ચ શ્રીયુત ઝોતધંનરામબાપ્તએ સરસ્વતીચંદ્રના હૃદયમાંથી આપણાં દેવ મંદિરો કાયમ રાખવાં કે નહિ એ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપ નીચેના ઉદ્ઘારો કદાચા છે.

પ્રશ્ન એવો એના હૃદયમાં ઉદ્ભવ્યો છે કે શું આપણે હાલના સુધારાના જમાના

અનુસાર આપણાં દેવમંદિરોમાંથી પ્રભુની મૂર્તિઓ અને સેવાના અર્ચનમને દૂર કરી તેને ઠેકાણે રમાયણ શાસ્ત્રોના પ્રયોગો કરવાને પ્રયોગશાળા અને લેબોરેટરીઓ સ્થાપવી કે નહિ ! તેનો જવાબ શ્રીકૃત ગોવર્ધનરામભાઈના શબ્દોમાં જ ઉતારીએ. સરસ્વતી ચંદ્રના મુખથી તે કહેવાશે છે કે “ No evil will be that day for India when these temples of divine raptures will have been turned into the soulless laboratories & workshops of materialistic ideals ! Science I love ! but not at the cost of this—the sweet living heaven of the poverty stricken angles of my country. Can't give them up for the highest blessings of the western civilization ? Poor sweet angels ! you shall live through the din & the turmoil that the world wakes with ! ”

આ પ્રમાણે આપણે પ્રભુભક્તિ અને શાંત રસનું ‘ અવલોકન કથું’. હવે સ્વદેશભક્તિ અથવા Patriotismની દૃષ્ટિ લક્ષમાં લઈએ

ધંમેશ કવિ વૉલ્ટર સ્કોટનું ‘ સ્વદેશ ભક્તિથી ભરપૂર નીચેનું’ કાવ્ય આ સંબંધમાં આપણું તરતજ લક્ષ્ય બેચે’ છે.

“ Breathes there the man, with soul so dead,
Who never to himself hath said
This is my own my native land. ”

પોતાના સ્વદેશને ખાતર ગમે તેવા દુઃખો સહન કરી છેવટ પોતાના પ્રાણુની આદતી આપી, પોતાના દેશને ખાતર જીવન કુરબાન કરવાને બોધપાઠ શીખવે છે, એવું કાવ્ય મારા વાંચવામાં આવ્યું છે તે કાનું રચેલું છે તે હું કહી શકતો નથી. પણ દેશભક્તિ અને પોતાના વહાલા વતનને માટે કુરબાન થવાનો—મરી પડવાનો ઉત્તમ જીવસે આ કાવ્ય ઉરફેરે છે.

“ ગર મુલકકીખાતીર મેરી યહતોફીર હો,
હાથમે હો હથકડીને ઓર પાઉમે જંજીર હો
આંખો કે ખાતર તીરહો મીલગી મહે ચમશીર હો
સુડીમીલો ફાંસીમીલો ગરમોત દમનગીર હો.
ધરમે બડકર ગર, કોઇ યહતોફીર હો.
મંજુર હો, મંજુર હો, મંજુર હો મંજુર હો. ”

આ શિવાય કેટલાક કુદરતના દેખાવો, પહાડ, નદી નાળાં જંગલ ઝાડ ખીજ અને બાગ બગીચા અને મહેલાતો અને ગરીબોનાં ઝુંપડાના દેખાવોનાં વર્ણનો પુસ્તકોમાં વાંચનામાં આવે છે તેમાં પણ જેમ જેમ લેખકની વર્ણન શૈલી, આપણી સમક્ષ એવી વસ્તુઓનું શાબ્દિક ચિત્ર વધારે મુદ્દું અસરકારક રજૂ કરે છે તેમ તે સાહિત્યમાં ઉચ્ચ રથાન લઈ શકે છે.

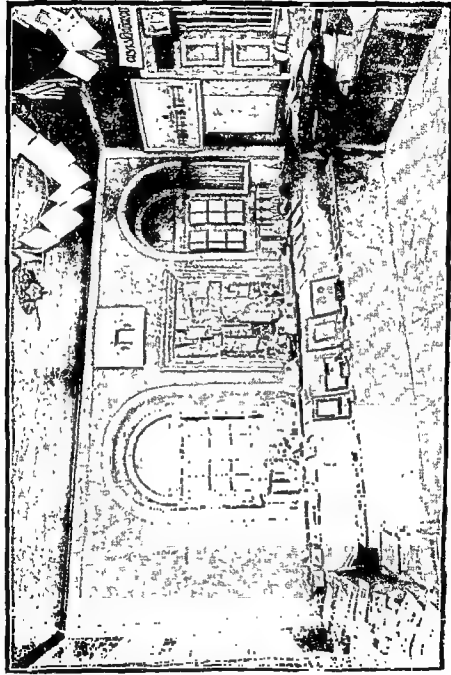
આ પ્રમાણે સાહિત્યની બીજી જરૂરીયાત, વિચાર સંબંધો ચર્ચા કરી હવે આપણે સાહિત્યની ત્રીજી જરૂરીયાત લાપાપર આવીએ, સાહિત્યનું તૃતીય અંગ.—ભાષા શૈલી,

આ જે સાહિત્યની ભાષા છે તેને આપણે Style અથવા શૈલી—એટલે ભાષા શૈલી—લખનારની લેખન પદ્ધતિ એ સંજ્ઞા આપવી જોઈએ. સાહિત્ય કળા છે એ ખીના લક્ષમાં રાખી આ ભાષા શૈલીના વિષયની ચર્ચા અને ચોખ કરવાની છે. સને ૧૯૦૯ માં પ્રોફેસર અતિસુખશંકર કમળાશંકરના ભાષા શૈલીના લેખમાં તે જણાવે છે કે “ શૈલી પર લક્ષ આપ્યા વગર રચાયલા જાત જાતના લેખ, સાહિત્યના નામને લાયકજ નથી. આપણે સાધારણ વાતચીત કરીએ છીએ અને સાહિત્યમાં લખાયેલી વાતચીતો જે સંવાદના નામથી ઓળખાય છે—તેમાં ફેર શો ? જન્મેમાં જીંદગીના રોજના વિષયોથી માંડી શ્રીકૃષ્ણની મહાન પ્રત્નો આપણે ચર્ચા શકીએ; પરંતુ એકમાં જ્યારે આપણે જે જે શબ્દો બોલીએ, તે તે શબ્દોની વાક્યરચનામાં અંતરની ઉમિંએ દર્શાવવામાં જરા બેદરકાર રહીએ છીએ, જ્યારે ખીજામાં તે તે સર્વે વિષયોમાં વધારે ધ્યાન આપી આપણે બને તેટલી સુંદર શૈલીમાંજ સંવાદ રચીએ છીએ. આ દ્વિતીય તે સાહિત્ય છે અને પ્રથમ તો માત્ર બ્યવહારિક જીવન છે. ”

આનું દર્શાવે આપણે એક લક્ષ્ય: આપણા સમાજમાં સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ બેળી થાય ત્યારે જે વાતચીતો મંદિરોમાં કે પાણી શેરડે કે કાંઈ જગ્યાએ સ્ત્રીના સમૂહ બેગો થાય અને જે વાતચીતો કરે છે તે કુધલી જેવી અને કીધખીલાટ જેવી લાગે છે—પણ સરસ્વતી-ચંદ્રના પહેલા ભાગમાં વાકમાંની લીલામાં અલકકીશોરી, કુમદસુંદરી, અને તેમની સાહેલીઓના મુખમાં જે ભાષા મૂકવામાં આવી છે, તેમજ ચોથા ભાગમાં કુમુદ અને ફલોરાના મુખમાં જે ભાષા મૂકવામાં આવી છે તે ખરી સાહિત્યની શૈલીની ભાષા છે, તેમજ સામાન્ય બ્યવહારિક કે ધંધાધાપાની વાતોમાં જે ધરગથ્ય ભાષા વપરાય છે તેથી સાહિત્ય નીપજ શકે નહિ. પણ કાવ્ય અને સુંદર વસ્તુઓના વર્ણનમાં અલંકાર રસ અને ભાવપૂર્ણ જે ભાષા વપરાય છે તેજ સાહિત્યની શૈલી ગણાય છે. ઉપર હું આ સાહિત્યના વિષયના મુખ્ય અંગ વિચારને અંગે લંબાણ ચર્ચા કરી ગયો તે પ્રમાણે ભાષાશૈલી પણ જૂદા જૂદા રસની અસર માટે જૂદા જૂદા હોય છે, વીરરસની ભાષા જુસ્સાવાળી હોય અને શાંતરસની નરમ હોય છે. શુન્ગારરસમાં જૂદા ભાષા હોય છે. રોદ્ર અને ભયાનક રસમાં કચુંકદું અને સખ્ત કડક ભાષા આવે છે. હાસ્યરસની ભાષાશૈલી શર થાય ત્યાંજ માણસમાં mirth એટલે આનંદ આવે છે; અને તેને ખડખડ હસાવે છે. એમ જૂદા જૂદા રસ અને ભાવ બતાવવાને ભાષાશૈલી જૂદા આવે છે, એની બ્યાખ્યા દાખલા દર્શાવે આપ્યા શિવાય આનાથી વધુ થઇ શકતી નથી. એવા દાખલા દર્શાવે ઉપર મેં જૂદા જૂદા રસની ચર્ચામાં આપ્યા છે, તેનુંજ ફરી પિષ્ટપેષણ કરી અથવા નવા દાખલા આપી આ અતિ લાંબા લેખને વધું લંબાવવો એવી જરૂર નથી, પણ કેટલીક અગત્યની બાબતપર દષ્ટિ નાખવાની જરૂર છે.

ભાષાશૈલીના વિષય બાબત ઉપર ઈશ્વારે કયાં પ્રમાણે અલંકાર, અનુપ્રાસ, શબ્દ રચના, શબ્દોનો જગજગાટ alliteration, વગેરેનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. એક અલંકારના વિષયને માટે જો ખરી ચર્ચામાં આપણે ઉતરવું હોય તો મમ્મટલક્ષ્ણ કાવ્ય પ્રકાશ ગ્રંથના દશમો-સ્લાસની ચર્ચા અહીં કરવી પડે. આ સંબંધમાં કાવ્યને ન્યાંસુધી લાગતું વળતું છે ત્યાંસુધી પિંગળના નિયમોનું પાલન થયું છે કે નહિ એ વિષય પણ શૈલીના વિષય સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

આહિત્ય પરિષદ સંમેલન-લાઠી રસ્તા

આહિત્ય પરિષદ સંમેલન-લાઠી રસ્તા

કેટલાક મહાન લેખકોની શૈલી ખાસ બીજાઓથી જૂદી પડે છે. ડોક્ટર બેન્સનકૃત "Lives of Poets" એટલે અંગ્રેજી કવિઓનાં જીવન વૃત્તાંતમાં તેની શૈલી અને વાક્ય રચનાને balanced Style એટલે કે વાક્ય રચના એવી છે કે દરેક વાક્યના ભાગો સામ-સામેજૂતોલાઇ શકાય એવા હોય છે. મિલ્ટનના "પેરેડાઇઝ લોસ્ટ" અને બીજાં કાવ્યો અને લેખોની ભાષા શૈલી ઘણી ભારે અને કડક જણાય છે એના ટીકાકારો કહે છે કે જો એની જે શૈલી છે તે પ્રમાણે બહુ જીજ્ઞાસુ થયું હોત તો તેને કાંઈ જરાપણ વળન ન આપત અને ક્ષુદ્ર ગણત, પણ એનું લખાણ ગદ્યપદ્યનું એટલું બધું વિસ્તારવાળું છે કે એ પોતે જ એક સાહિત્યના વિભાગ તરોંકે સાફ સ્થાન રોકે છે. એ તો અંગ્રેજી લેખકોના એકાદ બે દ્રશ્યતો આખ્યાં. હવે એક દૃષ્ટાંત સંસ્કૃત લેખકનું લઈએ. કાદંબરીના કર્તા બાણભટ્ટની શૈલી કેટલી લખાણ છે અને તેનાં વાક્યો કેટલાં પાનાં પર પથરાય છે તથા તેમાં ભાષાના પ્રયોગો, રૂપકો, અલંકારો, અને સમાસો એટલાં આવે છે કે બીજાઓ એવા પ્રયોગોને ઉપયોગ કરે ત્યારે બાણભટ્ટનું અનુકરણ ન કરતા હોય એમ ભાસ થાય છે. તેથી શાળોચ્છિન્નજગત્ સર્વ એ કહેવત વિદ્વાન વર્ગમાં પ્રચલિત છે.

ગુજરાતી લેખકોના અંગ્રેજી વિષે ઇસારો કરતાં જણાવવાનું કે, સ્વર્ગરથ મનઃસુખરામ સ્વર્ગરામ દેસાઈ અને સરસ્વતીચંદ્ર કર્તા અને ગુજરાતીના મહાન લેખક શ્રીકૃત ગોવર્ધનરામ માધવરામભાઈ એ બંનેની અને તેમના અનુયાયીઓની શૈલી ખાસ ઉચ્ચ કક્ષાની અને સંસ્કૃત ભાષાથી ભારોભાર ભરેલી છે. આની સામે કરણધેલાના કર્તા નંદશંકર મહેતાની શૈલી સરળ સ્વાભાવિક અને ગુજરાતી ભાષાના standard એટલે સાધારણ ધોરણ પ્રમાણેની છે, એજ પ્રમાણે મહિપતરામ રૂપરામની શૈલી પણ અતિ સાદી અને મરળ છે. કાવ્ય તરફ વળતાં કવિ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનની ભાષા તથા શૈલી કંઈક જુની અને અધરી કહી શકાય. એ કાવ્ય શીખનારને ગુરૂની જરૂર પડે. કવિ દસપતરામભાઈની ભાષા શૈલી સાદો અને સરળ, સમજવી સહેલ પડે તેવી છે, અને કવિ શ્રી નર્મદાશંકરની શૈલી જુસ્સાદાર અને inspiring એટલે પ્રેરણાત્મક છે. દરેક સારા લેખકની શૈલીમાં બારીકીથી જોતાં એવું માલમ પડશે કે જેનો જેવો હેતુ તે હેતુને બંધ બેસતી તેની શૈલી હોય છે. કવિ શ્રી નર્મદાશંકરને લોકોમાં રાજ્યદારી અને સામાજિક જાગૃતિ આણવી હતી, એટલે જુસ્સાદાર શૈલી શિવાય એવી પ્રેરણા આવે નહિ, માટે એમની શૈલી જુસ્સાદાર માલમ પડે છે.

ગુજરાતના હાલના મહા કવિ શ્રી નાનાલાલની શૈલી ઇંગ્લીશ કવિ મિલ્ટનની માફક સૌથી જૂદી પડે છે. એમની ભાષા સામાન્ય વાંચનારને સમજતાં વાર લાગે છે. પણ સમ-જન્ય ત્યારે ખરેખર ઉત્તેજક છે. એમની વ્યાખ્યાનની શૈલી ખાસ બધાથી જૂદી પડે છે. એ કવિશ્રી ન્યારે : શ્રીતાજનેને મંબોધન કરે છે ત્યારે પણ આકર્ષક જણાય છે જેમકે એક વખત કવિશ્રી દયારામની જ્યંતિ ઉજવતી વખતે રાજઆતમાં વૈષ્ણવોના મેળાવડાને ઉદ્દેશીને મંબોધન કરે છે કે "વૈષ્ણવ જન હો" એમની કાવ્યની શૈલી જેને ડાહ્યા શૈલી કહે છે તે પણ બધાથી જૂદી પડે છે. અને કાવ્યનાં પ્રાસ, અનુપ્રાસને તેમણે તિલાંજલી આપી છે, એટલે તેમનાં versesને ઇંગ્લીશમાં blank verse કહે છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના બીજા લેખકો અને અંગ્રેજીઓની શૈલી મ'બંધે ચર્ચા થઈ શકે, પણ આ સાહિત્યના લેખ માટે આટલી શૈલી સંબંધી ચર્ચા પૂરતી થશે, એમ જાણી આ લેખ બંધ કરું છું.

Dvarkadas L. Saraya

પ્રેમવાર્તા

લેખક : હસમુખલાલ મ. કાશી બી. એ. એલ.એલ. બી.

સુપ્રસિદ્ધ અંગલ સાહિત્યકાર મી. જી. કે. એસ્ટરટન એક સ્થળે લખે છે કે " It is a remarkable fact when we consider how much happiness love has doubtless given to mankind as a whole, that man kind has never pointed to any great historical example of a hero and heroine wedded in a way entirely worthy of them; of a great man and a great woman, united by a great love, that was entirely supreme and satisfying, as in the tradition of the gigantic loves of Eden." વાર્તાના કે ઇતિહાસના ઘણા સુપ્રસિદ્ધ એવા પ્રેમીઓ આપણા સ્મરણમાં તરત આવશે અને શોધવા જઈએ તો જેમનું લગ્ન-જીવન સુખી છે એવું પ્રેમી યુગલ શોધવામાં મુશ્કેલી પડશે. પારીસ અને હેલન, એન્ટની અને કલીઓપેટ્રા, રોમીઓ અને જુલીએટ, શીરીન અને ફરહાદ, લયલા અને મજનું, ઝન્ટે અને બીએટ્રીસ, નળ અને દમયંતી, રામ અને સીતા આ અને બીજા અનેક નામાવધી જોષએ પણ પ્રેમી યુગલનું સુખ કોઈ પણ મુશ્કેલી વગરનું ન જ જોઈ શકે. આપણી દંતકથાઓમાં આવતા પરમેશ્વરો પણ એક ધાર અને તેથી કંટાળા ભર્યું સુખ મેળવી શક્યા નથી. નાની બાળ વાર્તાઓમાં નામક અને નામિકા પરણે અને વાર્તાનો અંત એમ આવે કે ખાધું પીધુંને રાજ કીધું. અર્થાત્ સુખી રહ્યા. પણ આપું કશું આપણે આ પ્રેમીઓની જીંદગીમાં જોષ શકીએ નહિ. નળ જાણુતો હતો કે દમયંતીનો હાથ અમૃત સ્પર્શી છે-જતાં મગ્ગ ખાઈ ગઈ એમ મહેણાં મારી એનો ત્યાગ કર્યો. એનો ક્રોધ એટલી પરીસીમાએ પહોંચ્યો કે નિર્જન વનમાં અર્ધપટ ફાડી અર્ધ રાત્રે એ દયા છોડી વેદર્થી વામાને છોડી ચાલ્યો ગયો. રામ અને સીતાના પ્રેમનો કશું અંત-નજી છે કે સીતા પવિત્ર છે જતાં એનો ત્યાગ; જાણે છે કે સીતા પવિત્ર છે જતાં રાજસભામાં ફરી એની કસોટી કરવાની ઇચ્છા; પરિણામમાં સીતાનું પૃથ્વીમાં સમાઈ જવું. મહાન પ્રેમીઓનો કેટલો કશું અંત ! રાજાઓ અને જીદિશાળીઓ પરમેશ્વરની જેમ અને ઇતિહાસ સુપ્રસિદ્ધ નામોની જેમ પ્રેમમાં વિજયવંત નથી નીવડ્યા જણાતા. એમ કહીએ તો પણ ચાલે. જેઓ પ્રેમમાં સુખી થયા અને એક બીજાને વફાદાર રહ્યા તેના કરતાં જેઓ પ્રેમમાં દુઃખી થયા તેમની કથાઓ દુનીયાએ હોંસથી યાદ રાખી છે.

અભયબીની વાત એ છે. સામાન્ય માણસ જેનામાં લોહી હજી ગરમ છે, શીરામાં ધોવનના તટમનાટ ઉછીળે છે, આવો યુવાન પ્રેમમાં પડે ત્યારે એમ જ સ્વપ્નાં અનુભવે છે કે એમનું અસ્તિત્વ સપાટ આકાશની જેમ મુશ્કેલીની કાંઈ પણ છાયા વગરનું છે. આ યુવાન ત્યારે સાહિત્ય વાંચ્યા માંડશે ત્યારે વાતાઓમાં એને જણાશે કે પ્રેમ દૈવથી થતી

બધી વિધન-જાળોને આધીન છે-ગેર સમજીત, નિરાશા, બેવકાઈ, વિયોગ, મૃત્યુ, આ બધી દેવની વિધન-જાળો વાર્તાઓમાં એ યોજાસ બેસે. અને એમ જણાશે કે જે સંપૂર્ણ પ્રેમની આશા માનવી સંસારમાં રાખે છે તે પ્રકારનો સંપૂર્ણ પ્રેમ એટલો બધો અવાસ્તવિક છે કે પ્રેમ વાર્તાઓમાં તે શક્ય નથી.

એમ પણ કહેવામાં આવે કે સંપૂર્ણતામાં માનવીને કશો રસ પડતો નથી. સંપૂર્ણતા આદર્શ તરીકે મનુષ્ય-મન ઓળખે છે તે કારણે પણ એમાં રસ ન પડતો હોય, એટલે આરમ્પના, ભયના કે કંઈકના કશા અંશોથી કલુષિત નથી થયું-એવું સંપૂર્ણ રીતે સુખી લગ્ન ધણાના મનથી તદ્દન છુપું લાગે. તેને એમાં રોજ રોજ આવતી કરી, નવીનતા ન લાગે તેને એમાં એવી આકર્ષકતા ન લાગે કે જેથી તે વર્તીકરણથી થાય તેમ વશ થાય. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની પ્રેમ-વાર્તાઓ ને પ્રેમ નાટકો આરમ્પના, ભયના અને કંઈકના અંશોથી દ્વેદીપ્યમાન છે તેથી તે વાંચવામાં કદાચ વધુ રસ પડતો હોય. શ્રી. મુનશીના પાત્રો સંપૂર્ણ પણ નથી તેથી કદાચ એમાં વધુ રમ આવતો હોય. આપણે જ્યારે પરિણામ વિષે અચોક્કસ હોઈએ ત્યારે ઘણી ઉત્કંઠાથી વાંચીએ છીએ. અને સંપૂર્ણ પુરુષ અને સંપૂર્ણ સ્ત્રી આ સંપૂર્ણ દુનિયામાં સંપૂર્ણ રીતે જીંદગી જીવે તેવી પ્રેમ વાર્તાઓમાં કશું અચોક્કસ નથી કે જેથી પરિણામની આપણે ઉત્કંઠા પૂર્વક રાહ જોઈએ. ઘણા લોકો જાણે છે કે સંપૂર્ણ દુનિયાનાં (utopia) સ્વપ્નાં મહાલુમાં એ મગાની વસ્તુ છે; પણ સંપૂર્ણ દુનિયાનાં વહુનેાં વાંચનાં એમાં કંટાળો જ છે. જો પ્રેમવાર્તાઓ, લંબાણથી વણવાયે જતી હોય, તો પ્રેમની સંપૂર્ણતા પણ એટલી જ કંટાળાભરી છે. રોબર્ટ બ્રાઉનિંગ (Robert Browning) જેનું લગ્નજીવન લગભગ સંપૂર્ણ સુખી હતું તેણે સંપૂર્ણ રીતે સુખી લગ્ન-જીવન એના મહાન પુસ્તકના વિષય માટે પસંદ ન કર્યું. “ ધી રીંગ એન્ડ ધી બુક ” (The Ring and the Book)-ઓથેલો કે રોમીયો જુલીયેટ, અરે! તેનાથી પણ વધુ કંઈક-કંઈકમાં કંઈક દુઃખેથી ઉભરાતી એક પ્રેમ વાર્તા છે. “ ધી રીંગ એન્ડ ધી બુક ” (The Ring and the Book) સુંદર, ઘણી સરસ કાવ્યકથા છે, ઘણી ઘણી વાર વાંચવાનું મન થાય એવી કથા છે, કેમકે એમાં માત્ર સંપૂર્ણતા નથી પણ દેવને આધીન ગણાતી વસ્તુઓનો સમાવેશ છે. સંપૂર્ણ પ્રેમને આલેખતી વાર્તા જે દશ મીનીટમાં આલેખી શકાય તેનું લંબાણ વિગત વાર વણું ન કાઢને વાંચવું ન જ ગમે. રામ અને સીતા કે નગ અને દમયંતી સ્વયંવર સ્થિતિ પરણ્યા પછી સુખી રીતે લગ્ન-જીવન ગાળી શક્યા હોત તો રામ અને સીતા, નગ અને દમયંતી વિસ્મરણના કોક અંધારમાં લપ પામ્યા હોત-સમારમાં જેમ સામાન્ય રીતે સુખી ગણાતાં સ્ત્રીપુરુષો દુનિયાની નજરે કરી પણ મદત્તા મેજબ્યાં વગર લય પામે છે તેમ. એટલે પ્રેમવાર્તાઓ માત્ર સંપૂર્ણ પ્રેમને જ જણાવે એમાં એની કરી મદત્તા નથી, એવી પ્રેમ વાર્તાઓ વાંચવાનું પણ કાંઈ નથી, એટલે આપણે પ્રેમવાર્તાઓમાં ગેરસમજીત, નિરાશા, બેવકાઈ, વિયોગ અને મૃત્યુ વગેરે જોઈએ જોઈએ. પ્રેમવાર્તાનો ખરો વિાંય મનુષ્ય આત્માનું અશુભ માથે સંઘર્ષણ, અથવા મનુષ્ય આત્માનું સંજોગા-નુમાર થયું પરિવર્તન. અને આ સંઘર્ષણથી, આ પરિવર્તનથી, પ્રેમવાર્તામાં આપણે રસ જાગે છે, આપણી સહાનુભૂતિ પ્રેરાય છે.

પરીકથાઓમાં પણ આપણને એવી પરીકથાઓ તો નજર અમે કે જેમાં માત્ર પ્રેમની

સંપૂર્ણતા હોય. આપણે એમાં રૂપાળા અને યુવાન અને બળવાન, ગુણવાન નાયકનાયિકા જોઈએ છીએ. આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે આપણાં નાયકનાયિકા પરણે અને ખાય પીએ ને રાજ કરે; પણ તે પહેલાં પણ જો એઓ ખાતાં પીતાં હોય કરતાં હોય તો એવી વાર્તામાં કશો રસ-સ્વાદ ન આવે. એટલે પરિકથાઓમાં પરણ્યા પહેલાં નાયકનાયિકા ઘણાં સંકટો-માંથી પસાર થાય છે. ત્યાર પછી જ એકબીજાં એકબીજાને પરણે છે. પરીકથાઓમાં તેમ પ્રેમ વાર્તાઓમાં કે જેઓ મોટા થયેલાઓની પરીકથાઓ છે-એજ નાયકો અને નાયિકાઓ લોકાદર પામે છે, જેઓ અનેક વિધન જળ વચ્ચેની વાટ કાપી સહીમલામત પાર આવે છે. ઘણી ખરી પ્રેમવાર્તાઓ પર એક દોષ આરોપવામાં આવે છે કે નાયક અને નાયિકાને પરણ્યા પછી કશી વિધન-જળ વટાવવાની નથી રહેતી-અર્થાત્ વાસ્તવિકતાની ખામીનો દોષ મૂકવામાં આવે છે. પણ દરેક જણુ લગ્ન પછી દુઃખી જ થાય છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. આપણે એમ કહીએ કે લગ્નજીવનમાં જેઓ દુઃખી હોય છે તેમની કથા લગ્નજીવનમાં સુખી હોય તેમની કથા લખવા કરતાં રહેલી છે. પ્રેમવાર્તાઓમાં ક્યાંતો નાયક નાયિકા પરણ્યા પહેલાં સંકટો પસાર કરે છે, ક્યાંતો એમના લગ્નજીવનમાં મંકટો પસાર કરવા પડે છે, ક્યાં તો સંકટો પસાર કર્યા છતાં પણ કશું ઇષ્ટિત પામતાં નથી.

ગ્રીક લોકો માટે કહેવાય છે કે જીંદગીનો એમનો આદર્શ રસીયા રમી રમે જોવા હતો. જીંદગી દુઃખી છે માટે સુખ માટે છે, માટે સુખ ભાગવો, માટે બીજી અકાળકુટ કરવાની જરૂર નથી. પણ એમની પ્રેમવાર્તાઓ જોઈએ તો જણાય કે એમની પ્રેમવાર્તાઓ સંપૂર્ણ સુખની પ્રેમ વાર્તાઓ નથી. પારીસ અને હેલન-આ યુગલે સંકટોની હારમાળાઓ જાણે સહી છે. અને જો આ યુગલે આટલાં સંકટો ન વેઠ્યાં હોત તો એમના જીવનમાં શું અદ્ભુત હોત, શું આકર્ષક હોત ? એમનાં દુઃખની ગાથા જોઈએ આપણું મન હલમલાવી શકે છે એટલું એમની સુખની ગાથા ન હલાવી શકતી. છતાં ગ્રીકના પ્રાચીન સાહિત્યની મૂળપ્રાયઃ ૧૬શામાં સાહિત્યમાં પ્રેમવાર્તાઓ એવી જગ્યા જેણે એમાં માત્ર સુખ જ આલેખ્યા. આંગ્રેજ સાહિત્યમાં શેક્સપીયર યુગમાં અને ઓગણીસમી સદીના અંત ભાગમાં સુખી પ્રેમવાળા વાર્તાઓ લખાતી. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુખી પ્રેમ વર્ણવતી પ્રેમ વાર્તાઓ મારા ધ્યાનમાં નથી.

પ્રેમવાર્તાને બીજી વાર્તાથી નોંખી પાઠવામાં ઘણી મુશ્કેલી છે. મહાન કૃતિઓ માત્ર એકલી પ્રેમવાર્તા છે નહિ. આપણે મહાકાવ્યો જોઈએ. મહાભારત મહાન ગ્રંથ છે, નળ અને દમયંતીની પ્રેમવાર્તા એ તો એ મહાન ગ્રંથનો એકાદો અધ્યાય માત્ર છે. ઇલીયડ મહાન ગ્રંથ છે-હેલનની પ્રેમવાર્તા એ માત્ર એનો એકાદો કેન્દ્રો છે. આ મહાન ગ્રંથો વિચારીએ તો જણાય કે પ્રેમ એ મનુષ્યની જીંદગીનો એક વિભાગ છે-અને જીંદગીનો મુખ્ય હેતુ, પ્રેમ સિવાય બીજો કંઈક છે. ટેનીસનનું *Morte de' Arthur* લખ્યું-આ કાવ્યમાં પ્રેમ, પ્રદેશમાં ચઢને નદી વહી જાય તેમ વહો જાય છે; પણ આ આખા કાવ્યને પ્રેમવાર્તાનું કાવ્ય તો નજ કહી શકાય. પ્રેમ એ એકલો જ જીવનનો હેતુ નથી એટલે નરી પ્રેમવાર્તાઓ થોડી જડે.

, આપણે જો નવલકથાઓ જોઈશું તો માલમ પડશે કે ઉચ્ચકોટિના લેખકો સાધારણ

રીતે લાંબું લખનારા છે—અને આપણે હેયે ચડી આવે તેવા પ્રેમીઓ દુઝી વાર્તામાં નહિ પણ લાંબી નવલકથામાંથી જ જડી આવશે. સરસ્વતીચંદ્ર એટલી પ્રેમવાર્તા નથી પણ તેમાં સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદનો આત્મા અને આત્માના જોડાણવાળો અફલાતુની પ્રેમ છે. ગુજરાતનો નાયક કે પાટણની પ્રભુના એનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતની અસ્થિતા બતાવવાનો અને પ્રગટાવવાનો છે પ્રેમવાર્તાનો નથી. છતાં એમાં કાક અને મંજરી, ત્રિભુવનપાળ અને પ્રસન્નનો પ્રેમ છે. પૃથિવી વલ્લભમાં મુખ્ય હેતુ મુંજની પૃથિવી વલ્લભતા બતાવવાનો છે પ્રેમવાર્તાનો નથી. છતાં મુંજ અને મૃણાલનો રસવંતો પ્રેમ એમાં છે. જ્યાં અને જ્યાં નાટક છે—એમાં અફલાતુની પ્રેમ છે—જ્યાં અને જ્યાં આત્મ-લગ્ન એમાં દર્શાવાયાં છે. આ બધાં પાત્રો આપણે હેયે રમી રહેલાં છે—તેઓ લાંબી નવલ-કથા કે નાટકનાં પાત્રો છે. માત્ર પાંચ છ કે દશ આર પાનામાં પૂરી થતી નવલિકાનાં પાત્રો નથી. આપણી દુઝી પ્રેમ વાર્તાઓમાં આપણે હેયે ચડી રહ્યાં હોય એવાં કોઈ નામ મને તો જણાતાં નથી. આમ કહીને દુઝી નવલિકાને તિરસ્કારવા નથી માગતો. દુઝી કાવ્યની જેમ નવલિકાને પણ સાહિત્યમાં સ્થાન છે. છતાં આપણો રસ તો આપણા નાયક નાયિકાની ઊર્મિઓ, આત્માનાં સંઘર્ષણો, ને આત્માનાં પરિવર્તનોમાં જાગે છે. અને કોઈકજ મહાન નવલિકાકાર હોય જે પોતાના કલાનાં મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પાંચ છ કે દશ આર પાનામાં આવી ઊર્મિઓનો સાક્ષાત્કાર આપણને કરાવી શકે. ધૂમકેતુ કે રામનારાયણ પાઠક કોક કોકવાર આપણી ઊર્મિઓને ખગભગાવે છે. છતાં કેટલી મર્યાદા ! કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્ર, ત્રિભુવનપાળ અને પ્રસન્ન, જ્યાં અને જ્યાં, મુંજ અને મૃણાલ, કાક અને મંજરી જેટલાં આપણા આકર્ષણનાં પાત્ર અને તેટલાં આકર્ષણ બધાં તો ધૂમકેતુ અને રામનારાયણ પાઠકનાં પાત્રો નથી બની શકતાં. આમાં પ્રતિભાનો સવાલ નથી, પ્રતિભા તો ઊપલા બે વાર્તાકારોમાં છે, પણ નવલિકાનું ક્ષેત્ર એટલું મર્યાદિત છે. એટલે આપણા જીવનમાં જડાઈ જાય એવાં પાત્રો નવલિકામાંથી ઓછાં જડે છે.

પ્રેમવાર્તા કાવ્ય સ્વરૂપમાં હોય, નાટ્ય સ્વરૂપમાં હોય, નવલિકા સ્વરૂપમાં હોય, નવલકથા સ્વરૂપમાં હોય. રામ અને સીતાની પ્રેમવાર્તા કે નળદમયંતીની પ્રેમવાર્તા આજે પણ જુદા જુદા કવિઓ અને લેખકોને આકર્ષે છે. જુદા જુદા કવિઓ અને લેખકો આ પાત્રોથી આકર્ષાયા છે, આટલે આ પાત્રોની મહત્તા નહીં; પણ વાસ્તવિક રીતે એમનામાં એવું આકર્ષણ હતું, એવો અજબ ઉત્સાહ હતો, કે જુદા જુદા કવિઓ અને લેખકો એમનાથી આકર્ષાયા. જૂના વખતની આ વાર્તાઓ પ્રેમની કલ્પનાનો વારસો સદીઓ થયાં આપણને આપી રહી છે. અલસમાં અલસ જોને પાટી પર બારાખડી માંડતાં પણ નથી આવડતી એવો સીનેમા જોનારો પણ આ પાત્રોથી પૂર્ણ પરિચિત છે. નિશાળમાં ભણતા બાળકો પણ આ નામો સાંભળી અચંબો નહિ પામે. આ વાર્તાઓ લોકાદર પામી છે તેનાં કારણમાં એમ નજ કહી શકાય કે એમાં અદ્ભુત તત્ત્વ છે તે એ લોકાદર વૃત્તિનું પ્રમાણ છે. વાસ્તવિક રીતે એ વાર્તાઓમાં સૌન્દર્ય અને દુઃખનાં આબેદુખ પ્રતિબિંબો છે જે દુનીયા શરૂ થઈ ત્યારના આપણા જીવનમાં અંકાયલાં છે અને દુનીયા પૂરી થશે ત્યાં સુધી અંકાયલાં રહેશે.

પ્રેમવાર્તાની વ્યાખ્યા ત્યારે શું ? મારી વ્યાખ્યા દુઝી એટલી વિશાળ દોઝ કે એમાં કોઈ પણ પ્રકારની કાયમી કે બીનકાયમી પસંદગી એક અતિની માનવ વ્યક્તિની કે દેવી

વ્યક્તિની ખીજ જાતિની માનવ વ્યક્તિ કે દૈવી વ્યક્તિપર ઉત્તરે જ્યારથી ચાર્તા માનવ જાતિએ મુખ્ય વાચન તરીકે ગણી છે ત્યારથી આ અને પુરુષ વચ્ચેનો મર્વ પ્રકારનો મંથન પછી તે ઉમદા હોય કે તુચ્છ હોય-વાર્તાકારોનો વિષય યથ પડ્યો છે અને તેમા એકબીજાને પુલની પાખડી આપવાની નાની બાબતથી એક બીજા માટે જન આપવા સુધીની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે એક દેશની પ્રેમવાર્તા અને બીજા દેશની પ્રેમવાર્તા એમાં પણ ધણો ફેર માલમ પડે છે દાઝના અઠંગ પીનારા જેમ દાઝના ચાદપટથી તેડી જાત કડી દે છે તેમ પ્રેમવાર્તાઓ વાચવાથી આપણે કહી શકીએ, કે આ પ્રેમવાર્તા અમુક પ્રજાની હોતી જોઈએ આપણે એમ કહીએ કે ઓગણીસમી સદીની અંગ્રેજી માહિત્યની પ્રેમવાર્તા (ધીબરી લખના ધટારવ દેવગમા વાગે ત્યાં પૂરી થાય) એ વખતનો એ પ્રજાનો આદર્શ કે દરેક જણ પ્રેમ પર્મદગીથીજ પરણે છે તે જી કહે છે પછી તે આદર્શ ભવે માન વિચારમાજ હોય આપણા જીના સમયની પ્રેમવાર્તાઓ જોઈએ તો તેમા આપણે વધૂની સ્વપસંદગી જોઈશું, કેમકે તે વખતનો આપણી પ્રજાનો આદર્શ સ્વપંચરનો હતો. જ્યાં સગવડીયા લખ એ આદર્શ હોય ત્યાં પ્રેમવાર્તાનો અર્થ સંપૂર્ણ સુખી લખ નજ હોય-આજે ભાગે તો નવ-લિકાકારો કે નવલકથાકારો જે વાગણીથી લખ પરિણમે છે તેના કરતા જે લાગણીથી લખ તૂટે છે તેનેજ વિષય બનાવશે આપણી અત્યારની પ્રેમવાર્તાનો ઝોક જોઈશું તો કંઈક આવેજ માલમ પડશે પ્રેમ વગરનાં કવિવશ લખ-એકબીજા વચ્ચે તેથી અથકામણ-એકતુ'ં યા બીજાનું' દૈવાધીન મૃત્યુ-મનમાન્યા કોષક સાથે પુનર્જન ધણા લોકો એમ માને છે કે માનપે ગાઠવેલાં લખેના સ્વપસંદગીથી કરેલા લખ જેટલા અથવા તેનાથી પણ વધુ સુખી હોય છે. અને એ લખેના તુટવાનો સંભવ નથી પણ અંગ્રેજી પ્રજામાં પ્રેમથી કરેલું' લખ એ સુખી લખ ગણાવું' પ્રેમ વગરનું લખ એમની કલ્પનામા નહોતું-તેમનો દાખલો જોઈ આપણા માહિત્યમા પણ પ્રેમ પસંદગીના લખો જણાવા માંડ્યા છે. અને જૂના વખતના મ્લય વર સિદ્ધ લખો અને શામળભટ્ટનાં ચતુરાષ્ઠ સિદ્ધ લખો જવા દેઈએ તો અંગ્રેજોના સંપર્કમા આવ્યા પછીજ આપણું નવલકથા માહિત્ય કે નવલિકા સાહિત્ય વિકસ્યું' છે. એટલે એમના આદર્શો અને વિચારોનો અશ આપણા સાહિત્યમા પણ પ્રવેશ્યો છે એટલે જો આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય સસ્કૃત કવિઓથી માડીને પ્રેમાનંદ શામળ સુધી જો સ્વયં વર સિદ્ધ પ્રેમવાર્તાઓ લખવું, તો આપણું અર્વાચીન સાહિત્ય અંગ્રેજોની અસર તળે સ્વપસંદગીની પ્રેમવાર્તાઓ આલેખતા શીખ્યું છે ફેર એટલે જ આ બે સાહિત્ય વચ્ચે રહેલો છે કે-પુરાતન સાહિત્યમા સ્વપસંદગીના લખમા સંવનનનો કાળ ન હતો-એકબીજા એકબીજાના રૂપ, ગુણ, વગેરેથી માહિત રહેતા-છતા એકબીજા સાથે હરી હરીને એકબીજાને પારખવાનો સંવનન કાળ નહોતો ધણે ભાગે તો સ્વપંચરમા વધુએ અમુક વરને મનથી નક્કી કરી રાખ્યો જ જણ્યોતો અલગત એ કાળમા ફેગેઆરી હતી કે નહિ તે હુ જાણ્યોતો નથી છતાં ચિત્રકળા હતી એટલે એકબીજાની પ્રતિમાઓ પણ ડહાંચ જોતા હશે પણ અંગત પરિચયમા આવી એકબીજા એકબીજાને અનુકૂળ છે કે નહિ તે ચોક્કસ કરવાનો સવનન કાળ પ્રાચીન સાહિત્યના એ પ્રેમ સ્વયંવરોમા નથી જણ્યોતો શાકુન્તલમા સવનન કાળ નથી વિક્રમોર્વશીયમા પણ નથી ભાસના નાટકોમા કે હર્ષના નાટકોમા કોક કોક વાર જડે, પણ તે ચોરી છુપીથી પાય દશ મીનીટ મગવાનો, એમા એકબીજાના રૂપની પ્રશંસા કરવા શિવાય કે

ડંખવા ધસતા ભમરાઓને ફર કરવા શિવાય બીજો કશો સમય હોતો નથી. શામળભટ્ટની પ્રેમ વાર્તાની નાયિકાઓ નાયક કરતાં ઘણી વાર તેજસ્વી જણાય છે. એ નાયિકાઓ સ્વ-પસંદગી કરે છે, એમાં પ્રેમને સ્થાન હોતું નથી, રૂપને સ્થાન હોતું નથી, બળને સ્થાન હોતું નથી. એમાં ચતુરાઇને સ્થાન છે. નાયિકા નાયકને ઉખાણી પૂછે છે-નાયક પણ કેટલી વાર પૂછે છે- અને જો ઉખાણના જવાબ સાચા આપી શકે તો નાયક નાયિકાને પરણે છે. એટલે શામળભટ્ટની પ્રેમવાર્તાઓ-કે જે ભદ્ર પ્રેમાનંદની પ્રેમવાર્તાઓની જેમ પુરાણમાંથી ભાગવતમાંથી લીધેલી નથી પણ સ્વતંત્ર રીતે આલેખાયેલી છે તેમાં પણ સ્વપસંદગીના લક્ષણમાં સંવનન કાળ હોય એમ જણાતું નથી. અત્યારનું અંગ્રેજી અસર તળેનું સાહિત્ય પ્રેમવાર્તાઓમાં સંવનન કાળ લાવતા લગે છે. સ્વયંવરમાં બળ જોવાનું-અમુક બાણ ઉંચકવું કે અમુક મત્સ્ય વીંધવો. શામળભટ્ટની પ્રેમવાર્તામાં ચતુરાઇ જોવાતી, અત્યારની પ્રેમવાર્તામાં શુદ્ધિ, સૌન્દર્ય અને દ્રવ્યને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવતું હોય એમ લાગે છે.

ઠીક, પ્રાચીન સાહિત્યની પ્રેમવાર્તામાં કે અર્વાચીન પ્રેમવાર્તામાં જે કાંઈ તફાવત માલમ પડે છે તે એટલો બધો હિંડો નથી. આપણામાં સ્ત્રીવિરોધની ઝાઝી લાગણી એક વાર પ્રવેશી ગઈ હશે એટલે મતીધર્મ પતિસેવા એવાં સૂત્રો આવ્યાં અને એવાં સૂત્રને આદર્શ રાખી કેટલીક વાર્તાઓ લખાતી પણ ખરી. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ ઓગણીસમી સદીમાં પુરુષના મનમાં એવા વિચારો આવવા માંડ્યા કે આપણે સ્ત્રીઓને દોસ્ત બનાવી છે, રમવાનું મન થાય ત્યાં ડાલી બનાવી છે, અને એની સ્થિતિ શુભામરીથી વિશેષ સારી નથી. એ બધું ગમે તે હો. પણ પ્રાચીન સાહિત્યમાં તો એઓ ટૂંકીઓ જેવી પ્રજ્ઞતાથી વિદ્યે છે આકર્ષે છે, અને આપણું માન મેળવે છે. અને જો એઓ શુભામની જેમ મ્હાતા માલમ પડે છે તો તે સમાજના શુભામ તરીકે નહિ પણ અગમ્ય વિદ્યાતા દોષા શુભામ તરીકે એઓ યાહે છે અને પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે. પ્રાચીન પ્રેમવાર્તાઓ હજુ પણ આપણને આકર્ષે છે તેના અર્થ એટલો જ હોઈ શકે. બલે આપણું અનુન સંસ્કૃતિના જોરે ગયું છતાં પ્રેમનું સ્વરૂપ તો એનું એ રહ્યું છે-એમાં કાંઈ ફેર નથી પડ્યો. સીતાને રામ-અંદરજીએ જ્યારે વનવાસ લોકનિંદા બધે કાઢ્યાં ત્યારે સીતાએ લક્ષ્મણ સાથે રામને મોકલેલ સંદેશો, -અત્યારની કાંઈ પણ નવલકથાની નાયિકાના વિલાપની જેમ અરે ! તેનાથી થે વિશેષ-હજુ પણ આપણા હૃદયને ઢરણ રસમાં લાવે છે. બધું બદલાયું છે; છતાં નજીક કશું બદલાયું નથી.

એક મહાન વિચારક એવી ભવિષ્યવાણી લાખે છે કે જો સંસ્કૃતિ અત્યારે જે રસ્તે જાય છે તેજ રસ્તે જશે તો પ્રેમ એ દુનિયામાંથી નાસ્તિમૂલ્યો થશે; અને એ ગંભીરતાથી આપણને ખાતરી આપે છે કે યુરોપની રમણીઓ ઘણી જ ઝડપથી એમેઝોન (Amazon) બનતી જાય છે. ભવિષ્યનો પુરૂષ આપણને આકર્ષી શકતો નથી અને ભવિષ્ય ભાખતા પેગંબરો જ્યારે સંપૂર્ણતાનાં સ્વપ્નાં સેવે છે ત્યારે મનુષ્ય સ્વભાવની અનેકવિધતા અને રહસ્યમયતાને કોરે મુકે છે. અત્યારના સાહિત્યમાં આવો કશો ફેર આપણે નથી જોતા. પ્રેમ વાર્તાઓ આગળ લખાતી તેના કરતાં અત્યારે વધુ લખાય છે-એમાં જાતીય માદમો ઉદ્ભાં ઉમેરાયાં છે, અલગત અત્યારના રામ સીતાને વફાદાર નથી હોતાં કે અત્યારની સીતાઓ રામને

વકાદાર નથી હોતી. પ્રેમ જાણે કે એક બારીએથી પ્રવેશે છે અને બીજી બારીએથી જતો રહે છે. અત્યારનો પ્રેમવાર્તાનો પ્રેમ એક વ્યક્તિને જ અર્પાએ તો સ્થાયી અને સ્થિર નથી. પહેલાં એક બીજા એક બીજાને મળે છે અને પછી ત્રીજાને કે ચોથાને મેળવવા માટે સકંટો રહેતાં જણાય છે. છતાં પ્રેમ વાર્તા તો હજી હુપ્ત થતી હોય એવા કશા ચિન્હ નથી જણાતાં. હજી આપણી પ્રજાની સુદ્ધિ એવી બહેર મારી ગયાનાં કશાં ચિન્હ નથી જણાતાં કે રોમીઓ જુદીએટને માટે શા માટે મરી ગયો અને જુલીએટ રોમીઓને માટે શા માટે મરી ગયો અથવા એક સુંદરીને માટે આખો લશ્કરો ને લશ્કરો ને શહેરો શા માટે નાશ પામ્યાં એ વિષે પ્રશ્ન પૂછે.

ત્યારે અત્યારની પ્રાચીન પ્રેમ વાર્તામાં મુખ્ય તફાવત આપણે જોઈએ. અત્યારની પ્રેમ વાર્તાઓ જૂના વિષયને છોડી નથી દેતી પણ પ્રેમ વિષયને એ વિસ્તૃત સ્વરૂપ આપે છે. એટલે આજની પ્રેમ વાર્તામાં માત્ર સાહસ કર્મો કે પ્રેમ પરવશતા જ આપણે નથી જોતા, પ્રેમીના મનની ઝીણામાં ઝીણી વિચાર ગુચ્ચવણ, એના માનસનું પૃથક્કરણ, એક જણનું બીજા જણ માટે થોડા વખત માટે આકર્ષાવું, જો કે એ લાગણી ઢીંડી નથી તેમ સતત પણ નથી, આ બધા અત્યારની પ્રેમ વાર્તામાં ઘણી ઝીણવટથી આપવામાં આવે છે. માનવીની કલ્પનાને જે વાર્તાઓ આકર્ષતી તે આજે પણ આકર્ષે છે. અને આ પ્રેમની કલ્પના તો પ્રજા સમૂહમાં નાશ પામશે તે દીન સુધી અખંડ જ્યોતરૂપે માનવહૃદયમાં રહેવાની જ છે.

કાઠિયાવાડના ઇતિહાસના નબટપ્રાય થતા અવશેષ.

(અધિકારયુગના ઇતિહાસનું રેખા દર્શન)

લેખક : પ્રાણજીવન વાલજી જોષી-રાજકોટ

જ્યાં સિંહણ નિજ સંતાન, ધવરાવે જળે;
જ્યાં સાગર ઉછળે નીર, મોતીની પાળે.
જ્યાં પ્રેમ-ભક્તિનાં ગાન, ભકતજને ગાયાં;
જ્યાં સ્થળ સ્થળના ઇતિહાસ, શરના સોહાવા.

(ન્હાનાલાલ)

The history of Kathiawad is the history of India in miniature.

(અચાત)

પુરાણ-પ્રસિદ્ધ આનર્ત કે સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક લોકો રાજ્ય કરી ગયા છે. ખંભાતના અખાતથી સિંધુના મુખ સુધીના ભાગ કે જનપદને અનેક સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં કુશદ્રીપ કહેવામાં આવેલ છે તે આ જ દેશ. ઈ. સ. ના પહેલા સૈકામાં અહિં શક લોકો આવ્યા. ત્યારપછી સિંધ તરફથી કાબા અને તક્ષક લોકો આવ્યા. માળવેથી વલ્લભી રજપૂતો સિહોર અને વળામા ઉતર્યા. ૧૪ મા સૈકા સુધી સૌરાષ્ટ્રનાં પાટનગર ગિરિનગર અને વલ્લભીપુર બનતાં. ૧૪ મા સૈકામાં એક જાતિ મિરાતે સિંકંદરીની નોધ અનુસાર મધ્ય એશિયાથી સિંધદ્વારા ઠાંક આવી વસેલી જે કાઠી નામથી કાળક્રમે ઓળખાતી. પ્રચલિત દંતકથા એવી ચાલી આવે છે કે કણ્વ દ્વાનેશ્વરીએ જમીનપર જોશથી એક લાકડી પછાડી અને તેમાંથી કાષ્ટમાંથી જે લોકો ઉત્પન્ન થયા તે કાઠી. કર્નલટોડ કહે છે કે સિંકંદરીની સવારી વખતે આ લોકો પંજાબમાં હતા અને પૃથ્વીરાજના વખતમાં કડી-પાટણ તરફ યત્રને આ દેશમાં ઉતરી આવ્યા. આમ આ લોકોનાં નામપરથી સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં મરાઠાઓએ આ દેશનું નામકરણ કાઠિયાવાડ કર્યું.

કમભાગ્યે આ દેશનો કૃષ્ણભાગ્ય ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થતો નથી. જે પ્રગ્ન પાસે પોતાનો વિશ્વાસનીય ગૌરવાન્વિત ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ન હોય ત્યાંની પ્રગ્ને દેશપર મમત્વ આવેજ ક્યાંથી ? વર્તમાન શિક્ષણ પરિપાટીમાં પોતાના અને તેમાંએ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસને જરાએ સ્થાન નથી એમ કહેવું જરાએ અતિશયોકિત ભરેલું નથી. જે દેશનો ભૂતકાળ હિંદના કોષપણ પ્રાન્ત કરતાં વિશેષ ગૌરવપ્રદ હોય અને છતાં તેનો આંકડા બંધ ઇતિહાસ જળવી રાખવા કે ચોચસ્વરૂપે પુસ્તકાકૃત કરવા કે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે સલાવવા સમજ પ્રયત્ન ન થાય તે કાંઈ ઝાણી કમનસીબી છે ? ઇંગ્લાંડના વિદ્વાનો ઇતિહાસ પાછળ જે

જહેમત ઉઠાવે છે તેવું આપણે ત્યાં કેમ ચર્ચા કે ચર્ચા નહિ હોય એ એક વણઉકલ્યો કોયડો છે.

હા, આત્મ-સંતોષ ખાતર એમ દલીલ થતી સાંભળીએ છીએ કે અશાન્તિ અને રાજ, કીચ અંધાધુધીના કાળમાં ઇતિહાસ લખાયેલ નથી અને જે કાંઈ લખાયેલ હતું તે પરદેશી આક્રમણોનો ભોગ થઈ ગયું. એ યુગમાં રાજ્યોએ મુલક જીતવા, કારભારની આંતરિક વ્યવસ્થા રાખવા તથા વિદેશીઓના હુમલાથી સુરક્ષિત રહેવા ચોટ રાખેલી. બીજી વાત એ કે એ જમાનો કલમનો નહિ પણ સમશેરનો હતો એટલે ઇતિહાસ વિસરાયો છે. હો તે હો, પણ જગત્ પશસ્વી રજપૂતાનોને ખિરદાવનાર ટોડ સાંપડ્યો તેવો કાઠિયાવાડને કોઈ ન મળ્યો ! ટોડની લઘુ આદૃતિ સમા દિવાન રજુહોડજી, લગવાનલાલ સંપતરામ તથા મજમુદાર મણિશંકરનાં પુનિત નામો કાઠિયાવાડના મૂળ તવારિખનવેશ તરીકે વિસરાવાં ન જોઈએ. પણ તે પુસ્તકોની પ્રમાણ્યૂતતા વિષે 'સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ' માં પ્રસ્તાવનામાં લેખક કહે છે કે 'આ ગ્રંથની કેટલીક હકીકત તો ભવિષ્યના ઇતિહાસકારને કે શોધકને માર્ગદર્શક થાય એટલા માટે જોમની તેમ સંગ્રહી રાખવામાં આવેલ છે. 'આમ આ ગ્રંથ વહિવંચા, ખારાટ, ભાટ, ચોરણ તથા રાણીમગાની કદિપત વાતો કે પ્રાયશઃ દંતકથાઓ ઉપર રચાયેલ હોવાથી વિશ્વસનીય તો ન જ ગણાય એમ તો લેખક પણ સ્વીકારે છે. આ સિવાય મેસર્સ કીન્કેઈડ, બેલ, વોટસન તથા વોકર વગેરે પૈકી કોઈએ પોતાની આકરીના પરિશ્રમથી દરમ્યાન ટપકાવેલી નેધિ તરીકે તો કોઈએ સરકારી ફરમાન અનુસાર નવા જીતાયલા કે હાથમાં આવેલા દેશના સર્વસંગ્રહ તરીકે પુસ્તકો રચેલાં છે. આ ગ્રંથમાં એક મહાન દોષ છે અને તે વિજેતાની એક પક્ષી હિંસાવેધી દૃષ્ટિનો. આમ થણે ભાગે આ દેશના ઇતિહાસ માટે આપણે પરદેશી લેખકોના એકાગ્રતાપર આધાર રાખવો પડે છે. ઇતિહાસકારનું વિશિષ્ઠ લક્ષણ દેશ પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ, તેનો અહિં સંપૂર્ણ અભાવ જોવામાં આવે છે.

કાઠિયાવાડ અનેક રાજસ્થાનોનો સમૂહ હોવાથી સમગ્ર દેશનો કડીબંધ ઇતિહાસ લખવાનું લક્ષ્ય અપાયું નથી. 'સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ' અને 'વિરાન વિલાસ'માં છૂટાં છવાયાં રાજસ્થાનોના છેલ્લા સૈકાનો ઉપર છેલ્લો ઇતિહાસ ડુંકી નોંધરૂપે ટપકાવવામાં આવેલ છે, પણ રાજ-મહા-રાજ્યોએ પોતાની હદમાંજ પૂર્વજના ઐતિહાસિક અવશેષો સંરક્ષવા જેટલી તકલીફ લીધી નથી, પણ ઉલટી તેની ગેરવહેલ થવા દીધી છે એવી સખેદ નોંધ લેવી ધટે છે. અરે એક સૈકા પહેલાંનું અહિંનું વિશ્વવિખ્યાત વહાણવડું કાળાંતરે વિસ્મૃત થતું જાય છે તેમ કાઠિયાવાડના ઐતિહાસિક અસ્થિશેષોની પણ આજે એજ સ્થિતિ થઈ રહી છે. કર્નલ ટોડોન્ માત્ર ૧૮૨૨ માં અહિંથી ૧૫૦૦ જેટલા શિલાલેખો, ત્રાંત્રપટો વગેરે સ્વદેશ લઈ ગયેલા અને ત્યાર પછીના સો વરસના ગાળામાં કેટલીએ ભૂતકાલીન યશસ્વિત્યોએ સ્થાનાન્તર કર્યું હશે તે તો તદ્દન અજાણ્યું જ છે. આ શિવાય ગંગા ઓઝા સ્મારક સંશોધિત સાધનો ભાવનગરમાં, વળા રાજ્યના દક્ષિણમાં, વોટસન મ્યુઝીઅમના સંગ્રહસ્થાનમાં અને કાર્નસ સમિતિની કચેરીમાં વગેરે અનેક સ્થળે અહિંના ઇતિહાસનાં પ્રેરક તત્ત્વો વેરણુ ઊરણુ પડેલાં કે રૂંધાઈ રહેલાં છે. તેનો પુનરુદ્ધાર કરી, પ્રજામાં નવારે અસ્મિતાની જવાબા પ્રગટેલી છે તેવે સમયે નૂતન દૃષ્ટિએ સમગ્ર દેશનો વાર્તા સ્વરૂપે ઇતિહાસ લખવાની ખાસ જરૂર છે,

કાઠિયાવાડના ઇતિહાસની વર્ગણી કરીએ અને જુદા જુદા સમર્થ લેખકોને કાળવી દેવાય તો આ પ્રમાણે યુગો પાડી શકાય (૧) પ્રાગૈતિહાસિક (૨) અશોક (૩) વલ્લભીપુર (૪) ધુમલી (૫) ઇસ્લામ (૬) ગાયકવાડ અને (૭) અંગ્રેજ યુગ. આ યુગોને સંશોધન પૂર્વક વેધક દષ્ટિએ વિકસાવાય તો આ દેશના ઇતિહાસનો એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ થઈ શકે.

પણ આજે તો રાજસ્થાની પ્રજાશરીરના ૧૬૦ જેટલા ભાગ પડેલા છે. કાઠિયાવાડ આજે એક અને અવિભક્ત નથી. અહિંની પ્રજાને આરાધ્ય દેવ રાષ્ટ્ર નથી, પણ રાજ્ય છે. આમ વિષમ સ્થિતિમાં મૂકાયેલી પ્રજા હતવીઈ છે, પરસ્પરની હમદર્દી કે અનુભૂતિ અને દેશ પૂજની ભાવનાથી ખેનસીય છે. આ પણ દેશની અવનતિનું કે અર્ધી સદી પછાત હોવાનું એક કારણ હોવા સંભવ છે.

દરેક પ્રજાને પોતાનું દેશસ્તોત્ર હોય છે. કાઠિયાવાડનાં બાળકો તરફ તેવો કેાષ આદર્શ નથી, તેથી પ્રજાને દેશ પ્રત્યે ઝાઝું મમત્વ ન હોય તે પણ કદી શકાય તેવી વાત છે. આમ કહી હું 'હિંદી, ગુજરાતી અને કાઠિયાવાડી એવા ભાગ પાડવાની હિમાયત નથી કરતો. 'હિંદી પહેલા' એ ભાવના માન્ય છે. પણ બાળકમાં 'Country before everything' નું માનસ ધડવા માટે પોતાના પ્રાન્ત પ્રત્યે સન્માનવૃત્તિ પ્રેરવી એ પ્રથમ સોપાન છે એ ન ભૂલવું જોઈએ.

આને માટે પહેલાં એ થવું જોઈએ કે પ્રાથમિક શાળાથી બાળકોના હાથમાં મૂકી શકાય તેવા સૌરાષ્ટ્રનો સળંગ તેમજ વાર્તાશ્રેય મુખ્યત્વે ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ અને સમસ્ત કાઠિયાવાડમાં સર્વમાન્ય પુસ્તક અને તેવા પ્રબંધ થવો જોઈએ. કેાષ એમ પ્રતિવાદ કરે કે એ કાર્ય શિક્ષણ-પરિષદનું ગણાય. અરે, પણ કાઠિયાવાડમાં એવી એક મધ્યસ્થ સંસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી અને ભવિષ્યમાં બને એ કદખનાતીત છે. માટે જ 'દેશનું ભાગ્ય ઉધડે, પ્રજાનો ઉત્કર્ષ સધાય, પ્રજા જાગૃત થાય, કર્તાવ્ય આચરવા પ્રેરણ' એ મૂળભૂત હેતુ વાળી પરિષદ જેવી સંસ્થાના કાર્યક્રમ બહારનો વિષય હરગીજ ન હોઈ શકે.

કાઠિયાવાડના સળંગ ઇતિહાસનું રેખાદર્શન લગભગ અશક્ય મણાય છે. તેના અધ્યા-
ગતી સંકલના ક્યાં અને કેવી રીતે વૂટે છે તથા અધિકારયુગના ઇતિહાસની નબળી કહી સાંકળવા ક્યાં ક્યાં ઉપકરણો તથા તેનો સેતુ કપરીતે રચાય તેની સંક્ષેપમાં ક્રમિક મીમાંસા કરીએ.

કચ્છના અખાતથી કેાકણ સુધી પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં આ દેશને પંચદ્રવિડ નામ અપાયેલ છે. શરૂઆતમાં યાદવ પછી મૌર્યવંશ આવ્યો. અશોકના અંત પછી સૌરાષ્ટ્ર પર બાકટીયાના ક્ષત્રપ સરદારોનો અમલ તપતો. તેના અવશેષો આજે પણ ઠેર ઠેર મળે છે. તેમના સિલ્લા ઉપર રાજાની-મહાર અને પાછળ સૂર્ય-ચંદ્રની છાપ જોવામાં આવે છે. (જુઓ કેટલોગ ઓફ ધી કોઇન્સ ઓફ ગુપ્ત ડીનેસ્ટ્રીઝ) ત્યાર પછી ગુપ્ત વંશ આવ્યો. સ્કંદગુપ્તનો શિલાલેખ આજે પણ ગિરનારમાં જોઈ શકાય છે સ્કંદગુપ્તના અમલમાં હુણોનાં આક્રમણ, રાજલક્ષ્મી ક્ષીણ બને છે, ઇત્યાદિ ઇ. મ. ૪૫૮માં સુરાષ્ટ્રના સુઆ તરીકે તેણે મોકલેલા ચક્ર-પાલિતે અંધાવેલ સુદર્શન તળાવ અને વિષ્ણુ મંદિરાગા શિલાલેખ પરથી સ્પષ્ટ જાણી શકાય

છે. જુનાગઢથી થોડે દૂર આવેલા વંથળી ('વામનસ્થળી') માંથી પ્રાપ્ત થયેલા ગુપ્તવંશના લક્ષ્માં પાવંતી, મયૂર અને ત્રિશૂલી રેખાઓ સ્પષ્ટ દેખા દે છે. ગુપ્તના સરદારો અને સુબા ને વલ્લભી, આ મહારાજ્ય તૃદતાની સાથે પહેલાં નાના ખંડીઆ રાજ્યોએ ખંડ કયું. તેમણે વંથળી અને કુંતિયાણાથી સ્વતંત્ર યદ વલ્લભિપુરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. જે ૩૦૦ વરસ ટકયું. વલ્લભિપુરના આદિ અને અંત વિષે જૈન પુરાતકો તથા હિંચાન્યસંગ વગેરે ચીની મુસાફરોના ખ્યાનમાંથી ખપપુરતી માહિતી મળી રહે છે.

વરાવળમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ વિ. સં. ૧૩૨૦ ના શિલા લેખમાં વલ્લભી સં. ૯૪૫, હીજરી સાલ ૬૧૨ અને શ્રીસિંહ સંવત ૧૫૧ નો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી વલ્લભી વંશના અંતનો નિર્ણય સરળ થઇ પડે છે. આઠમા સૈકાના મધ્યકાળ પછી વલ્લભીનો અંત અને જેઠવાની શરૂઆત થઇ. અહિંથી તેરમા સૈકા સુધીના ઇતિહાસના મહાથુંવનો સેતુ રચાતો નથી. માટે તેને સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો મધ્યકાલીન કે અધિકાર યુગનું નામ આપવું પડે છે. આ અરસામાં ગુજરાતમાં આવડનો મધ્યાહ્ન કાળ તપે છે અને સુડસમા જુનાગઢ તરફ પ્રયાણ કરતા દેખાય છે. બીજી બાજુ જેઠવા રજપૂતો સિંધ-કચ્છને રસ્તે થઇ મોરબી સર કરે છે. બરડામાં ઊતરી ધુમલી કે જુમલી (જુહૃતપલ્લિ) સ્થાપે છે. આ કાળ તે વલ્લભિના પતન પછી પૂરા એક સૈકા. અહિં પોરબંદરની ' મકરધ્વજ મહીપ-માળા ' મદદભૂત થાય છે. રાજ્યના દક્ષિણની નોખ પ્રમાણે આદિ પુરુષ મકરધ્વજ. તેનાથી સત્તરમી પેઢીએ થયા સલકુમાર, તેમણે ધુમલીની સ્થાપના કરી. તેમના લાઇ ગોપકુમારે બરડાની ગિરિમાળા-પર ગોપનાથ મંદિર બંધાવી ગોપનો કુંગર નામ આપ્યું જે અલ્પાં પર્વત ઉકત નામે ઓળખાય છે. આ વંશમાં ૯૪ મા જેઠી થયા, તે જ્યેષ્ઠ નક્ષત્રમાં જન્મ્યા હતા, તે ઉપરથી આ વંશને જેઠવા કહેવામાં આવે છે. આ પાંચસો વર્ષનો ઇતિહાસ વેધક દષ્ટિએ સંશોધન અને પરિશીલન માગે છે.

હવે ઇતિહાસના અસ્થિશીથો મેળવવા તથા સોરઠી તવારિખના પૂર્વરંગ નિહાળવા પ્રથમ તો કાઠિયાવાડનાં મુખ્ય મુખ્ય ઇતિહાસ ખડેશમાં સક્ષમાલોકન કરવાનું રહે છે. પ્રભાસ, ગીર, ગીરનાર, ગોપનાથ, ઘેલો સેમનાથ, બરડો, શિહોર, વળા, સિદ્ધાચળ, ગુપ્તપ્રયાગ, ભૂચરમોરી, ધારી આગળ કનકાર્ધ (કનકાવતી), જુના સાવરનો હડીભો દીપ્તિ, રાણપુર અને ઝીંજુવાડનો કિલ્લો, કેશોદ પાસે અખોદરનું અપૂર્વ સૂર્યમંદિર, ઇ. ઇ. અનેક ઇતિહાસ-પુનિત ધર્મોની અન્વેષક અને લકિતલીની દષ્ટિએ શોધખોળ કરવાથી સૌરાષ્ટ્રના ઉન્નવળ અતીતપર પ્રકાશ પાડી શકાય છે; અધિકાર યુગના ઇતિહાસની શુંખલાઓ મેળવવા તથા અવગાહન કરવા આ દષ્ટિથી કાઠિયાવાડના કેટલાક ઇતિહાસ ધાગોમાં તાજેતરમાં પ્રવાસ કરતાં ધુમલીનાં કેટલાંક સંસ્મરણ ઉપરના હેતુને સ્પર્શી ચોકે તેવી રીતે રજુ કરવામાં પ્રયત્નશીલ બનું છું.

કાઠિયાવાડમાં અત્યારે હસ્તી ધરાવતાં પ્રાચીનતમ ખડેશમાં મૂળ સ્વરૂપે ઉમેરું ધુમલી એક અને અન્નેક છે. પુરાતત્ત્વવિદો અને સંશોધકોએ આ સ્થાન વિષે શું અને કેવું ખ્યાન આપેલ છે તેની શોધ કરવા જતાં માત્ર ઓળખે મેઝેટીયરનું પૃ. ૮ મું એક જ એવું સાંપડ્યું કે જેમાં આ સ્થાનની જાહેજલાલી વિષે ૬ લીટી લખેલી 'મળા' કહેવાની મતલબ એ કે ગુજરાતના ઇતિહાસને સજીવન કરવા કે તેનાં ઇતિહાસ

ખડેરોને સમરાવવા જે જે પ્રયત્ન થતા જાય છે તે મંદિરનું કાઠિયાવાડમાં કશુંએ બની શક્યું નથી !

હવે મૂળ વિષય પર આવીએ આલપરા અને વેણું એ બે બરડાનાં ઉંચામાં ઉંચા ૨૦૦૦ ફીટનાં શિખર ગણાય છે.

૩૭૬ માઇલના વિસ્તારમાં પથરાયેલ બરડાની ગિરિમાળાની ગોદમાં ધ્રુમલીનાં અરિયશેષો પડેલા છે. આ હુંગરનો ૬ ભાગ પોરબંદર અને બાકીનો ભાગ જામનગરની હદમાં આવેલ છે. એટલે વસ્તુતઃ આ ઐતિહાસિક સ્થળ ઘણા બૂલ કરે છે તેમ પોરબંદરની નહિ પણ જામનગરની હકુમતમાં આવેલ છે. સીમાડાપર બંને રાજ્યના કિલ્લેશ્વર અને બિલેશ્વરના મહાલય આવેલા છે. જેઠવાની સત્તાનો સૂર્ય જ્યારે કાઠિયાવાડમાં સોળે કળાએ પ્રકાશતો ત્યારે પાટનગર ધ્રુમલી સ્થપાયેલું. સ્થાપના, કંસારીનો શાપ, શ્રાલ્લભોનું રુધિરસ્નાન, હલામણુ જેઠવાનું સિંધની કુમકથી વેર વાળવું ઇ. પ્રચલિત અને પુસ્તકસ્થ દંતકથાનું ખંડનમંડન કર્યા વિના પાંચમો વર્ષ સુધી કાઠિયાવાડના ઇતિહાસ-કલેવરમાં પચરંગી ભાત પૂરનાર આ ઇતિહાસધામનાં દર્શન કરીએ.

જામનગરના ભાણુવડ મહાલથી ૪ માઇલ દૂર અને ગોંડલના ઐતિહાસિક સ્થળ ઢાકથી પશ્ચિમદિશાએ ૪૦ માઇલ ઉપર આ વેરાન પ્રદેશ બરડાની ગોદમાં સુગુપ્તરીતે આવેલો છે, અને વાસ્તવિકરીતે જંગલી હિંસક પ્રાણીઓ આહિં નિવાસ કરી આખા બરડાની કિલ્લે-બંદી જાળવવા પહેરેગીરી કરે છે.

૧૭૫૮ માં રાણા સુલતાનજીએ પોરબંદર વસાવ્યું તે પહેલાંના ઇતિહાસ એવો છે કે જેઠવાઓની મૂળ રાજધાની શ્રીનગરમાં હતી. ભગવાનલાલ સંપતરામ અને સર જેઠાભાઈ આ શ્રીનગરને પંજાબનું શ્રીનગર કહે છે. વસ્તુતઃ એ નામનું એક ગામ વર્તમાન સુદામા-પુરીથી થોડા જ માઇલ ઉપર એ સમયમાં આવેલ હતું, અને આગળ આપણે જોયું તેમ વઢલાલીપુરનો સંપૂર્ણ વિનાશ થઇ રહ્યા પછી એટલે ૬ મા મૈકામાં કાઠિયાવાડમાં 'બોતરસે' બરડા 'ધણી' ની અમ્મણી વર્તાવતા ધ્રુમલીની સ્થાપના થઇ, અને રાજસ્થાનકાર કર્નલ ટોડના મતે સં. ૧૧૦૯ અને મુબંબની એશીઆટીક સોસાયટી વાળા સર જેઠાબાના મતે સં. ૧૧૬૯ સુધી ધ્રુમલીએ કાઠિયાવાડમાં સર્વોપરિ સત્તા ચલાવેલ એ નિશંક વાત છે. દંતકથા-નુસાર ધ્રુમલીના મંદિરમાં સિંધના શરમાઓએ કુશન વાંચી અપવિત્ર કયું તેથી જેઠવાઓએ ધ્રુમલીનો ત્યાગ કરી પહેલાં રાણપુર અને પછી હાયાને પોતાનું પાટનગર સ્થાપ્યું.

રાજસ્થાની ઇતિહાસને સજીવન કરવા પાછળ ભગીરથ પ્રયત્ન કરનાર કર્નલ ટોડે ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં અને સર જેઠાએ ૧૮૩૭ માં તથા ડા. લાઉ દાજીએ ૧૮૪૭ માં કાઠિયાવાડના પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન આ સ્થાનની ઉપરટપકે નોંધ લીધાનું તેમનાં પુસ્તકમાં દ્રષ્ટિએ પડે છે. ત્યાર પછી કીન્કેઇડે " એન્ડીકવીટીઝ ઓફ કચ્છ એન્ડ કાઠિયાવાડ " નામક પુસ્તકમાં સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. પણ આ બધાં સાધનો અત્યારે એક યા બીજા કારણે દુબ્ધાપ્ય થઇ રહેલ છે. એક અંગ્રેજ પ્રવાસી અને ઘણું કરીને કર્નલ ટોડે (એક રાજસ્થાની દફતેદારના દફતરમાંથી મળેલા પત્રોના આધારે) આ મશહુર અરિય-

શેષોની લાંગીતુટી દિવાલોના સ્થાપત્ય અને ચિત્રકળા પર મુખ્ય બની ઈંગ્લાંડની રાયલ એસી-આડીકે સોસાયટી આગળ હિંદના સ્થાપત્ય વિષે જે નિર્બંધ વાંચેલો તેનો આ સ્થાનને લગતો પ્રેરણાત્મક પરિચ્છેદ તેનાજ શબ્દોમાં સાંભળવા જેવો છે:—

The sculpture is worthy of observation, it consists of figures of parrallel compartments, elephants, tigers, lions, warriors, musicians and dancing women; all well and boldly executed; a catalogue of ancient musical instruments could be compiled only from these tottering walls. આજ અર્થ અર્પનાર પ્રવાસીએ કળાના ઉત્કૃષ્ટ નમુનાવાળી ત્રિમૂર્તિની એક સર્વાંગ સુંદર પ્રતિમા લંડનના સંબ્રહ્મસ્થાનને ભેટ કરવા દરિયાપાર મોકલાવેલી ! આમ પુરાતત્ત્વ સરક્ષણની વિવેકબુદ્ધિના અભાવે અહિંની કેટલીએ કળાલક્ષ્મી ભૂગર્ભમાં સમાધિ લેતી જાય છે. આ કિસ્સો પૂર્વ પશ્ચિમ પોણો માધ્યમ લાગે અને ઉત્તર દક્ષિણ અર્ધો માધ્યમ પહોંચે છે. તેને ફરતી પુરાતી જતી ખાષ છે. આ કિસ્સાના પત્થર કેમ જાણે તાજ કોરી કાટેલા હોય તેવા લાગે છે. જે પત્થરની વચ્ચે સાંધમાં ચુના કે સીસા કે લોહાનાં કાંઈ ચિહ્નો જથ્થાતાં નથી. આ કિસ્સાને બંને પાંખે જે દરવાજા હતા પણ અત્યારે તો તે સદંતર જમીનદોસ્ત થઈ ગયા છે.

ભૂતકાળમાં જાહોજલાલીના શિખર ઉપર વિરાજતું આ સ્થાન અત્યારે તો નિર્જન અને ભયંકર લાગે છે. છુટા છવાયા પત્થરો, દોહલ એવડી વળેલી દિવાલો, પશ્ચિમ દિશાનાં દેવમંદિરો અને કેટલાંક જળાશયો મહા સમરના બહાદુર લડવૈયાના અસ્થિશેષ સમાં દગૂંચોવર થાય છે. કિસ્સાના મધ્ય ભાગમાં રાજગૃહ અને ફરતો મળમુત ચુરજ છે. અંત પુરને ફરતો હોજ, રનાનાગાર ઇ. અનેક ચિહ્નો ઝીણવટથી અવલોકનારને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

દેવાયતનો પૈકી ગિરિમાળાની મધ્ય ટેકરી પર નવલખા મંદિર ૧૫૩૬ કુટ લાંબું અને ૧૦૨ ૫૨ પહોળું છે. તે પણ તદ્દન ખત્રાઈ ને શુભું થઈ ગયું છે. કીર્તિશેષ તરીકે સલામંડપના ૨૨ સ્તંભ ઉભા છે. મંદિરની અંદરનું ગર્ભાદાર ૯ ૫૮ ચોરસ છે. અહિંનું અસલી શિવલિંગ પોરબંદરમાં લઈ જવામાં આવેલ છે જે અત્યારે પણ કેદારનાથ તરીકે પૂજાય છે.

આ મંદિર એ માળનું છે. સલામંડપ અછોકાણુ છે. બંને માળના સ્તંભોના ગોખનું ક્રોતરકામ ભેટાં ધણી વાર આશ્ચર્યમાં ગરકાવ બની જવાય છે. અનેક જાતની ભાત (ડીઝાઇન્સ) ઉપરાંત કીર્તિમુખ, ઘટોત્કચ, પાંખ સાફ કરી પીછાં ઉતારતું પંખી, હાથી અને માવત, વાનરચૂચ, ચાંચમાં ફળ લઈ ઉડવા મથતું પંખી, અથ્થ લઈ ઉભેલો રાવત સાઠમારી ખેડતા એ વૃષભ, હાથી અને ઘોડો, કાગડો અને ઘેરું, હાથીના હોદામાં આરદ થયેલો શસ્ત્રબંધ રાંજકુંભાર, સારમનું યુગલ, એવાં એવાં અનેક ભાવનાહી હૃદયગમ ચિત્રો પ્રેક્ષકને આજી નાખે છે. પ્રદક્ષિણાના એક જ સ્તંભપર ધ્યાન-નિયમ દેવી, તેથી ઉંચે ૮ દેવીઓને ફરતી જાત જાતનાં પુષ્પ અને કળીની માળા; તેની ચારે દિશાએ કિલકિલાટ કરતાં પક્ષીઓ. આ તો માત્ર એક સ્તંભની કળા થઈ. હવે દિવાલ તરફ વળીએ. એક દિવાલના ઉપરના ભાગમાં વિમાન ઉડે છે. નીચે એ હાથીઓ સંઢમાં સંઢ મીલાવી ત્રીજ કરે છે.

હાથીનું યુથ કાનોકાન ઉભેલું છે. સામે એક માવત દોરડાથી તેમને રમત કરાવે છે. કાષ્ટ વૃત્ય કરતાં, કાષ્ટ છુટણીએ પડતાં, તો કો સંગીત કરતાં કે ખીન યા સાજ બળવતાં, હાથી અને ઘોડા પર યુદ્ધ કરતાં એવાં અનેક રૂપ-પુરૂષોનાં વૃંદઃ આ લલિતકળા આ દેશના ઇતિહાસ પ્રેમીઓને નવી દિશા ઉઘાડવા પ્રેરે છે. એક ખીના અહિં ખાસ ઉલ્લેખનીય છે અને તે એ કે શિલ્પકળામાં લાગ્યે જ જોવામાં આવતી જત જતની પાધડીઓ, શિરચ્છાણ, થોભાયાં, દાદીઓના વિવિધ નમુનાની અહિં વિપુલતા છે. પણ શોચનીય ખીના એ છે કે આ બધું નષ્ટપ્રાય થતું જાય છે તથા તેના કાળનિર્ણયમાં મદદબૂત થાય એવો એકેય શિલાલેખ મળતો નથી. એટલે એમ અનુમાનય છે કે વિશેષે કરીને આ ૯ થી ૧૦ મા સૈકાની કળા મા નમુના તરીકે ઓળખાવી શકાય. દરવાજાની કળા ડોહાઈના કિલ્લા સાથે એટલું સામ્ય બતાવે છે કે કેમ જાણે બન્ને એકબીજાનાં પૂરક, ન હોય ! અહિંથી થોડે દૂર પૂર્વ તરફ 'વાણીયાવાસી' નામનું જૈન મંદિર ખિસ્માર સ્થિતિમાં પડેલું દૃષ્ટિએ ચડે છે. પાસેજ ૪ કુટ ૩ ઇ. ની એક પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ધાર્મિક તિતિક્ષાની સાખ દેતી પડેલી છે. ત્યાંથી જરા પૂર્વમાં જતાં જોહાણી વાવ આવે છે. આ વાવની બાંધણીને પણ અમદાવાદની અડાલજ વાવ સાથે ઘણું સામ્ય છે. ગોખલા અને મૂર્તિઓ, અર્ધવર્તુળના તાક, માળના સ્તંભ, પ્રવેશદ્વાર આગળ ચારો ચરતી સવત્સી ગાય વગેરે કળાપૂર્ણ છે. એક ખૂણામાં વાવ બંધાવ્યાનો શિલાલેખ છે જે સં. ૧૨૧૬ વંચાય છે. આજુબાજુ મેદાન મેદાન પડેલા ઇમારતનાં અનેક ચિહ્ન જણાય છે, અને એમ પણ કહેવાય છે કે જો થોડાજ વર્ષ પહેલાં આ મકાનોને રાખે ટેકણુ દષ્ટ સમરાવ્યાં હોત તો કેટલીએ કળાસમૃદ્ધિ જળવાઈ રહેત ! આ શિવાય કેટલાંક જળાશયો જેવાં કે દેરાણીવાવ, બેટીયા-તળાવ સાલેસર તળાવ, કંસારી તળાવ ત્રિકેકનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતાં નથી; પણ તે બધાંનું વર્ણન કરવાનું પ્રલોભન શૈક્યા વિના છુટકો નથી. આ જળાશયોને કરતાં ૨૩ મંદિરો તો આજે મોજુદ છે. અંત ભાગમાં એક ભોંયર છે. આ ભોંયરામાં મકાન જેવીજ બારી, બારણાં, ગોખલા વગેરેની સગવડતા છે જે ઉપરથી એમ કહવાય છે કે આ સ્થાન સમસ્ત મંદિરોનું કોશાગાર હોવું જોઈએ. આ શિવાય કેતરકામવાળા પત્થરો અને પાળીઆનો કાષ્ટ આશવારો નથી. ગોપ ટેકરીના અસ્થિશેષો પણ એવીજ કરણુ કથા સંભળાવે છે. અહિં થોડા વખતપર ખોદકામ થતાં એક જીનવાણી દટાએલો પત્થર મળી આવેલ છે જેના ઉપર જે અક્ષરો વંચાય તેવા નથી. એવા મોટા અક્ષરો કેતરેલા છે. આ અક્ષરોને જો કાષ્ટ શૂસ્ત-રવેતા ઉકેલે તો કાળાનિર્ણયમાં સહાયબૂત થાય. આ પત્થરો અને બાંધકામ આખા કાઠિયાવાડમાં જીનામાં જીનું એટલે ફઠી સદીનું અવશ્ય હોવું જોઈએ. આ તો ઉપલક પુરાણી કળા જે ઓસરતી જાય છે તેની માત્ર વાનગીજ છે. કાઠિયાવાડે એટલે ધુમલીએ આ મધ્યકાલીન અંધકારયુગમાં વિદ્વાકળામાં સર્વદેશીય અને સર્વતોમુખી વિકાસ સાંધેલે એમ આ ઉપરથી કલિત થાય છે.

હવે આ કળામીમાંસા છોડી ધુમલીના ઐતિહાસિક કાળનિર્ણય પર વિશેષ વિચાર કરીએ. ધુમલીના નાશ વિષે જુદાં જુદાં મંતવ્યો છે. વિવાદાસ્ત ખીના એ છે કે સોન કંસારી ૧૨મા સૈકામાં થઈ એ વાત માત્ર રાખીએ તો ધુમલીનું પતન ૧૪મા સૈકામાં થયું એ નક્કર સત્ય બાટ-ચારણોની કિંવદન્તીઓ પ્રમાણે ખોટું હરે છે, કે જામ ઉનડે ધુમલીપર

આકામણ કથું ત્યારે વરસો સુધી જડેજા તેની સામે ટકી રહ્યા અને આખરે તેને નિષ્કળ થવું પડ્યું. ત્યાર પછી આ અપકીર્તિનું પ્રમાર્જન કરવા તેના પુત્ર બામણીઆએ પોતે સૈન્યની સરદારી લીધી. તેણે ૧૩ મહિના સુધી ધુમલીને ઘેરા ઘાલ્યો. છેવટે ધુમલી પડ્યું. શમાલોકો જેઠવાના પ્રસાદમયી મુગ્ધ બન્યા. તેમણે ધુમલી પાછું આપવા માંડ્યું. પણ જેઠવાઓની ટેકને યવનોના અપવિત્ર દાનનું પરિગ્રહણ કરવું રૂચ્યું નહિ એટલે શમાઓએ કચ્છના ચારણોને આ પ્રાન્ત દાન કર્યો.

આ બધા વિસ્તારને સમેટીને કહીએ તો એટલું જ કે—બૌદ્ધધર્મનો અસ્ત બ્રાહ્મણ ધર્મનો ઉદય અને વલ્લભિનું પતન. એવો ક્રમ ઉત્તરોત્તર સંકળાય છે વિનાશ વખતે રાજવંશી એક ટોળું દેવપાટણ ગયું અને બીજાએ જરડાના જંગલમાં વસવાટ કર્યો તે ધુમલીની સ્થાપના અને વિનાશમાં પરિણમ્યો.

હવે જેઠવાની ઉત્પત્તિ, તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ, લોકસંગ્રહની બાવના અને પ્રજાજીવન ઉપર તે યુગની અસર તે ઉપર વિચાર કરીએ.

જેઠવાની ઓલાદ વિષે જુદાં જુદાં મંતવ્યો છે. મી. જેમ્સ પ્રીન્સે રાજપુતોનું મૂળ બૌદ્ધ સમયના ક્ષત્રપ અને શકમાં કહે છે. કર્નલ ટોડનું એવું માનવું છે કે બેશક આ લોકો શકમાંથી ઉતરી આવેલા છે. પણ બ્રાહ્મણ ધર્મે તેમના સહરસમ પર ધણી અસર કરેલી છે. દાકતર વિલ્સન તથા સર જેકબના મન્તવ્યાનુસાર જેઠવા લોકો જીટ કે જડની એક શાખા જ છે. જનરલ કર્નીગહામ એવું અનુમાન તારવે છે કે ગ્રીકો બેક્ટ્રીઅન ટોળાં સિંધુની આ પાર ઉતર્યાં, તે લોકો સિંધિઅન અને નોમેડ્સ નામે ઓળખાતા. અને તેજ જેઠવા હોવા જોઈએ. આ થયો આદિ મત. હવે લક્ષ્યે અદ્યતન મત. પ્રખ્યાત માનવ અર્થશાસ્ત્રી સી. સી. રીવર્સે 'કેમ્બ્રિજ ઓફ ઇન્ડિયા' નામક ગ્રંથમાં અત્યાર સુધીના ચાલતા આવેલા મતવિધાનનું ખંડન કરી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે સિંધિઅન લોકો મધ્ય હિંદમાં કલ્પી શકાય પણ કાઠિયાવાડમાં તો તેમનું અસ્તિત્વ હરગીજ ન હોઈ શકે. પોતાનો આ નવીન મત બહુ વિસ્તારથી એ ગ્રંથમાં ચર્ચ્યો છે. અને હિંદના નિષ્ણાત એન્થ્રોપોલોજીસ્ટ આ વિધાનનું સમર્થન પણ કરેલું છે. આ ગણતરી મુજબ જેઠવા, વાળા, ચૌરા એ સર્વ એકજ એટલે ઇન્ડો-દ્રાવીડીઅન ઓલાદના છે.

આ કાળનું સામાજિક જ્ઞાન કરતાં એમ જણાય છે કે આવે સમેયે ધર્મના ઝંઘડા બિંદુકુલ થતા નહિ. રાજા શિવ કે સૂર્યના ભકત હોય તો ઇતર ધર્મીઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા બતાવતા. ધર્મનાં દેવમંદિરો પાછળ અઢળક ધન ખર્ચાવું. એ સમયની સામાજિક જીંદગીનું આબેહુબ ચિત્ર રજુ કરવા કળાકારોએ ચિત્રણ કળામાં કાંઈ કચાસ રાખી નથી. એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય હૃદયના વિવિધભાવોને તથા શાન્તને હાસ્ય રસોને પણ કુશળતાથી આ લેખ્યા છે. ધર્મમાં રાજાને અટળ શ્રદ્ધા હતી. ભાણુ જેઠવાએ બ્રાહ્મણના વચનને અધીન થઈ ૧૮૦૦ કન્યાદાન દીધેલાં જે એમ સૂચવે છે કે બ્રાહ્મણ ધર્મ પૂર જોસમાં હોવો જોઈએ. વિદ્વાનોને આશ્રમ અપાયાના કાંઈ પુરાવા મળી શકતા નથી. કળા કૌશલ્યમાં દેશ ઘણો સમૃદ્ધ હતો. વ્યાપાર-વણજમાં આ દેશની ફીર્તિ તે વખતે દિગંતમાં ફેલાયેલી હતી. ગ્રીસ અને

અલેક્ઝાન્ડ્રાના વેપારીઓ દેવપાટણ અને મધુમાવતિના જાંદરોમાં ચાણુના નાખીને રહેતા એવી માહિતી મીની મુસાફરોનાં વર્ણનમાં પુષ્ટગ મળી આવે છે એટલું જ નહિ, પણ મોસનાં પુસ્તકોમાં પણ અહિંનાં જાંદરો અને વેપાર-વણજની નોંધ મળી આવેલ છે.

લોકો કદાવર અને લગાયક દતા, સામાન્ય જનસમાજ ચારિત્ર્યવાન અને સુખી હતો. રાજામાં અનીતિએ પ્રવેશ કર્યો હતો, છતાં રાજસંસ્થા-માટે લોકો જનદેસીની કરવા તત્પર હતા. રાજ તરફથી લોકશિક્ષણની થી વ્યવસ્થા હતી તેની કશી માહિતી મળી શકતી નથી. ઠેર ઠેર જંગલ અને કાંટ હોવાથી છુટકાટ ચાલતી. વહાણવટાની કળા ધણી ઉચી કક્ષાએ પહોંચેલી હતી. સૌરાષ્ટ્રના ચાંચીઆ, ઓખાના કાખા અને પીરમના કાળીની દાક બોલાતી. આ રીતે જુદા-જુદા અન્વેષકો તરફથી સંશોધન કરવાથી એ વિશ્વત્ર યતા ઇતિહાસ એક વખત વર્તમાન કાળના તખ્તા ઉપર રજુ કરી શકાય તેમ છે, આ માત્ર નહિ પ્રયત્ન છે. આપ તે દિશામાં મહિચિત્ત સદાય કરે તો ઇતિહાસનો સેતુ રચાવે જરાએ અશક્ય નથી.

સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રશ્નોત્તર.

લેખક:—રા. રા. શ્રીપ્રસાદ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ. “ બાલશ્રી ”

સાહિત્ય પરિષદનું અગિયારમું અધિવેશન લાઠીમાં ભરાયું છે. લાઠી એ કલાપીનું ધામ, અને કલાપી એ સાહિત્ય ભારતીય રાજવીનું નામ. એ સાહિત્ય ભારતીય રાજવીના ધામમાં આજે આપણે એકત્રિત થયા છીએ. કલાપી એ રાજવી હતા. એમને સહુ રાજવી કવિ તરીકે બક્ષે ઓળખો. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં તે કવિ પહેલા અને રાજવી પછી હતા. શરીરે રાજવી બન્યા હતા પણ આત્માએ તે કવિ બનાવ્યા હતા. શરીરથી આત્મા જેમ પર છે, તેમ તેમનું કવિત્વ રાજ્યત્વથી પર હતું.

આવા કવિ હૃદયી રાજવીના સહાધ્યાયી પણ કવિ હૃદયજ હોયના ? તેમના સહાધ્યાયીઓમાં જેમના તરફ તેઓ વધારે આકર્ષાયા હતા તેવી એ વ્યક્તિઓ હતી, એક સ્વર્ગસ્થ કાંત અને બીજા કલાપી જેમને પોતાના ગુરુ માનતા અને તેહલુંજ માન આપતા તે સ્વર્ગસ્થ પ્રભુલાલ પ્રભાશંકર શાસ્ત્રી. આ બંને સાક્ષર હતા. સદગત કાંતનું સાક્ષરત્વ છુપું નથી. શાસ્ત્રીજીની ઓળખાણ આપવી પડશે અને પ્રસંગે અપાશેય ખરી. પરંતુ અત્યારે આપણે જે કહેવાનું છે તે એટલુંજ કે આ બંને વ્યક્તિએ ઠાકાર સાહેબ ઉપર એટલી ઊંડી છાપ પાડી હતી કે તેઓ કાંત-શાસ્ત્રી યુગલની આખી જ્ઞાતિને સંસ્કારી અને સાક્ષરી માનતા. એ જ્ઞાતિ તે પ્રશ્નોત્તર જ્ઞાતિ. કલાપી કહેતા કે પ્રશ્નોત્તર હોય અને સાક્ષર ન હોય એ ન સંભવે.

પ્રશ્નોત્તર માટે બીજું પણ કહેવાય છે કે “ પ્રશ્નોત્તર બંને ત્યારથી વૈદ્ય હોય છે. ” આ બંને કહેતી વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ખરી છે કે કેમ એ હવે આપણે જોઈએ.

પ્રશ્નોત્તરો પ્રથમથી જ વિદ્યાવ્યાસંગી અને વિદ્યોપજીવી રહેતા આવ્યા છે. એટલે તેમનું સંખ્યાબળ જો કે બહુ ઓછું છે છતાં સમાજમાં હંમેશાં તેઓ જ્યાં હોય ત્યાં પોતાની સંકૃતિના બળે બહુ માન્ય થયા છે. વળી સાહિત્યના સંસ્કાર તેમાં એટલા પ્રબળ છે કે સાહિત્યના અંગોપાંગમાં કોઈ ને કોઈ પ્રશ્નોત્તર જે તે વિષયમાં પારંગત અને કુશળતાની અવધિએ પહોંચ્યો દેખાય છે. સાહિત્યનાં દરેક અંગોમાં જો કોઈ એક જ જ્ઞાતિ આપણી દૃષ્ટિ મર્મમર્મમાં રચી પચી રહેનાર જણાતી હોત તો તે એક પ્રશ્નોત્તર જ્ઞાતિ જ છે. અહિં થોડા દાખલા લઈએ: પુરાણોમાં પ્રખર વિદ્વાન જયકૃષ્ણ વ્યાસ, સંસ્કૃત કાવ્યકાર શિશુકવિ શંકરલાલ મહેશ્વર, વૈદ્યામાં ધન્વન્તરીના અવતાર ગણાતા મહાત્મા ઝંડુચંદ્રજી, ન્યોતિષશાસ્ત્રી હરિદત્ત કાશીનાથ, સંગીત ભારતીય આદિત્યરામ વ્યાસ કથાકાર વૃત્સિંહ મહેતાના અવતાર મનાતા વ્યાસ બાપા, રંગભૂમિના શ્રેષ્ઠ નાટ્યકાર મૂળશંકર હરિનંદ કવિ, પૂના મહિલા વિદ્યાલયના ચિત્ર શિક્ષક બચુભાઈ રૂગનાથજી ઝૂલાણી, અભિનય કળા વિચારદ વિજયશંકર કાળીદાસ, પૂરાતત્ત્વ સંશોધક ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, આર્ય ઔપધિના કાર્યકાર કંતાભાઈ, પ્રખર વિદ્વાન

અને વિવેચક રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક અને દુર્ગાચંકર કેવળગમ વાસ્તી. આ બધા શાંતિએ પ્રશ્નોરાજ હતા અને છે. આ ઉપરાંત બીજાં અનેક રત્નો છે, જેનું મથાનુક્રમે યોગબાણ યશે આવાં આવાં નર રત્નો જે શાંતિમાં પાક્યાં છે તે શાંતિની સાહિત્ય સમૃદ્ધિ કેટલી છે તે જાણવાનું આ પ્રસંગે અને ખાસ કરી કલાપી કે જોને એ શાંતિ તરફ માન હતું તેના ધામમાં આ જ્ઞાન યસ થતો હોય ત્યારે રહી જાય એ ઠીક ન ગણાય.

આટલા ઉપરથી સમજારો કે “ સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રશ્નોરા ” વિષયક નિબંધને સાહિત્ય પરિષદમાં સ્થાન છે. જો કે એ સ્થાનને કેટલે દંરજા પાત્ર છે તે જોવાનું કામ નિબંધના લેખકનું નથી તેથી આ પ્રાસ્તાવિક ચર્ચાને આટલેથી પૂરી કરી નિબંધના વિષયને આગળ વધારું છું.

બ્રાહ્મણોસ્ય મુલમાસીત્ સૂત્રાનુસાર બ્રાહ્મણો એ સમાજનું શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ આજ દિવસ સુધી મનાતું આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણોને જોઈ સારા એ હિંદની સંસ્કારિતા અંકાતી એવા પણ એક કાળ હતો. એ બ્રાહ્મણોમાં નાગરોએ શ્રેષ્ઠ પદ લીધું અને લોકિકિત મુજબ કલમ, કઠછી અને ખરછી એ ત્રણ આયુધો પોતાને માટે નક્કી કર્યાં. આમાંથી પ્રશ્નોરાએ પહેલાં બે કલમ અને કઠછીને વધારે અપનાવ્યાં છે.

સામાન્યતઃ પુરાણ, જ્યોતિષ અને વેદ, એ ત્રણ પ્રશ્નોરા શાંતિના ખાસ ધંધા ગણાય છે, અને એ ધંધાને અનુકૂળ એવા સ્વભાવે શાંત સુશીલ, મિલનસાર તથા પરોપકાર વૃત્તિવાળા મોટે ભાગે તે જણાય છે. વડનગરા નામર દીવાન શ્રી રણછોડજીએ ચોરામી શાંતિના બ્રાહ્મણના વર્ણનનું એક પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં તેઓ પ્રશ્નોરા વિષે યથાર્થ કહે છે કે,—

॥ પદ્મ પ્રશ્નોરા તપધારી ॥

॥ શંકરમક્ત વેદ અધિકારી ॥

પ્રશ્નોરા વિષેનું આટલું સામાન્ય સૂચન કર્યા પછી હવે આપણે તેની વિગતોમાં ઉતરીશું.

પ્રશ્નોરા શાંતિ માત્ર બસો—અડીસો કુટુંબમાં જ વહેંચાયેલી છે અને તેમાં બહુ જુનો ઇતિહાસ મળતો નથી, પણ જે મળે છે તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ ૪૦૦—૪૫૦ વર્ષથી નાગર શાંતિથી જુદા પડ્યા હશે. તેઓ પોતાને અહિંચત્ર કહેવરાવે છે, એટલે એ અહિંચત્ર ઉત્તર પાંચાળ દેશનું પાટનગર હશે, કૌરવ—પાંડવોના શુરુ દ્રોણાચાર્યે દુપદ ગાળ પામેથી મેળવડું તેજ આ અહિંચત્ર હશે. હાલ જોડીઆ પ્રાંતમાં ખરેલી જીલ્લામાં રામનગર શહેર છે, ત્યાં આગળ એ અહિંચત્ર શહેર હતું. આ શિવાય આજ નામનાં બીજાં બે શહેરો માનવામાં આવે છે; પણ પ્રશ્નોરા તો પોતાને ઉપરના અહિંચત્ર સાથે સંબંધ ધરાવનારા માને છે. વાત્સ્યાન કામમૂત્રમાં પણ અહિંચત્ર લોકોનું નામ સ્મરણ છે. પ્રશ્નોરાઓ પોતાને અહિંચત્ર કહેવરાવવામાં ને શુરુ દ્રોણાચાર્યની સંસ્કૃતિ ટકાવી રાખવામાં આ રીતે આમલી ગ્હે તો તે યોગ્ય કરે છે.

વિષયની મરજતા ખાતર હવે આપણે સાહિત્યનાં અંગ પ્રત્યંગની ચર્ચા કરીએ.

૧ પુરાણ અને જ્યોતિષ, ૨ પુરાતત્ત્વ, ૩ ધર્મ, ૪ સંગીત, ૫ ચિત્રકળા, ૬ વૈદ્ય વિદ્યા અને હેલ્થ, ૭ કાવ્ય નાટ્યાદિ.

સાહિત્યના આ સાતે અંગોમાં પ્રથક પ્રથક પ્રશ્નોરાઓ પૂર્ણકળાએ પ્રકાશી રહ્યા છે. તેમાંથી જે પહેલું અંગ પુરાણ અને જ્યોતિષ છે તેને આપણે પ્રથમ લેશું.

અંગોની પ્રથક ચર્ચામાં જે તે અંગોના વિકાસકાળના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે. (૧) પૂર્વકાળ, (૨) મધ્યકાળ. (૩) નૂતનકાળ.

૧ ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૭૧૮ નો સમય તે પૂર્વકાળ.

૨ ઇ. સ. ૧૭૧૮ થી ૧૮૫૦ સુધીનો મધ્યકાળ.

૩ ઇ. સ. ૧૮૫૦ થી ૧૯૩૨ સુધીનો નૂતનકાળ.

—પુરાણ સાહિત્ય—

હવે આપણે સાહિત્યના પહેલા અંગ પુરાણ તરફ વળીશું. ઇ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૭૧૮ સુધીનો કાળ પુરાણોનો હતો, છતાં તેમાં આપણને સાહિત્યના બીજા અંગના ઉપાસકો પણ મળી રહે છે તેને આપણે જે તે વિભાગમાં જોશું.

ઇ. સ. ના ૧૬ મા સૈકામાં સિષ્ટ ગણાતી ભાષા સંસ્કૃતજ હતી. એટલે એ કાળના સાક્ષરોએ એ ભાષામાંજ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે,

પુરાણ કાળના પૂર્વ વિભાગમાં એ ધુરંધર પડિતો થઇ ગયા. તેમાં ૧ લા મંત્ર મહોદધિના કર્તા મહિધર ભટ્ટે એ ગ્રંથ ઇ. સ. ૧૫૮૬ માં લખ્યો હતો, અને તેમના પુત્ર કલ્યાણ ભટ્ટે તેજ અરસામાં " આસતંત્ર " નામનો વેદાંતો એક ગ્રંથ લખ્યો હતો. આ ઉપરાંત મહિધર ભટ્ટે યજુર્વેદ ઉપર ભાષ્ય લખ્યું હતું અને તે મહિધર ભાષ્યને નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે પછી મહિધર ભટ્ટના પ્રપૌત્ર વેણીદત્ત ભટ્ટે ઇ. સ. ૧૭૧૮ ના અરસામાં રસતરંગીણીની રસિકરંજની ટીકા લખી અલંકાર ચંદ્રોદય નામનો ગ્રંથ સ્વી તર્કવાગીશ પદને પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

આ પછી પુરાણકાળનો મધ્ય વિભાગ આવે છે તેમાં સૌથી એક પદને પામનાર બ્રહ્મનિષ્ઠ વેદાંતી વ્યાસજી જ્યઃકૃષ્ણ દુષ્ટગિયર યાવ છે. ઝંકુભટ્ટના પિતા વિદ્યભટ્ટ ભાગવતમાં એકા હતા પણ તેમની પ્રસિદ્ધિ પુરાણી કરતાં વૈદ્ય તરીકેની વધારે છે. તેમણે રાસપંચાધ્યાયીનું પદ મય ભાષાંતર કર્યું છે અને તે છપાઇ પણ ગયું છે.

વ્યાસજી જ્યઃકૃષ્ણ જેવા ઉત્તમ કથાકારનાં વાક પુષ્પો જેણે ઝીલ્યાં હશે તે તેની સૌરભ હજી વિસયું નહિ હોય એવી સરસ તેમની ધાટી હતી. વ્યાસજી જ્યઃકૃષ્ણ જેની નામના મેળવનાર રાજસ્થાની પ્રશ્નોરા પડિત કુંજવિહારીલાલજી થઇ ગયા. એમણે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે કથા વાંચવી શરૂ કરી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કર્યા હતા. કથા કરવાની તેમની સુંદર શૈલીએ પડિત મદન મોહન માલવીયાજી જેવા સમર્થ વિદ્વાનને પણ મુગ્ધ કર્યા હતા!

મધ્યકાળના આ ત્રણ શ્રેષ્ઠ પુરાણપાઠી પછી તે સમયના ભાષાશાસ્ત્રીઓ તરફ નજર કરીશું તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ આવનાર, તે અતિ ઉજ્જવળ છતાં શાંત અને પ્રતિભાશાળી સૌમ્ય મૂર્તિ શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર છે. તેમના પિતા માહેશ્વર ભટ્ટ પણ સારા વિદ્વાન હતા. તેમણે શિવસ્તુતિનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે, પરંતુ શંકરલાલ શાસ્ત્રી તો શીઘ્ર કવિ હતાં, તેમનું સંસ્કૃત ભષાત્તાન એટલું ઉંચા પ્રકારનું વિશાળ અને સંપૂર્ણ હતું કે તેમણે સંસ્કૃતમાં અનેક કાવ્યો અને નાટકો લખ્યાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક આ રહ્યાં:—૧ સાવિત્રી ચરિત્ર, ૨ અનસૂયાબુદ્ધય, ૩ ચંદ્રપ્રભા ચરિત્ર, ૪ કૃષ્ણચંદ્રાબુદ્ધય, ૫ ગોપાળ ચિંતામણી, ૬ વિપન્ન મિત્ર પ્રતિપત્ર, એમનું સાવિત્રી ચરિત્ર એ શ્રેષ્ઠ નાટક છે. તેમની વિદ્વતા જોઇ સરકારે તેમને મહામહોપાધ્યાયની પદવી આપી છે. બીજા ભાષાશાસ્ત્રીઓ થયા છે પણ તેમણે કોઇએ ગ્રંથો રચ્યા નથી:

કેળવણી ખાતાના ઉપરી કુલર સાહેબના વખતમાં જીવનરામશાસ્ત્રી થઇ ગયા. તેઓ રાજકુમાર કોલેજના અધ્યાપક હતા. તેમનું ભાષા જ્ઞાન સારું હતું. આ અરસામાં જૂનાગઢમાં હરિદત્ત કશ્યાપ શંકરશાસ્ત્રી થઇ ગયા. તેઓ સારા વૈદ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્રી હતા. તેમની વિદ્વતાએ કાઠિયાવાડના અનેક વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષ્યા હતા. તેમનું શિષ્યમંડળ બહોળું હતું અને ધણી નામના મેળવી ગયું છે જે હકીકત જે તે વ્યક્તિના પરિચય વખતે આપણે જોશું.

આ પછી ધીમે ધીમે જમાનો બદલાવાની સાથે સંસ્કૃત ભાષા તરફ લોકરુચિ ઘટતી ગઇ, તેમ પ્રત્યોશઓની દિશા પણ બદલાતી ગઇ: એક નૂતનકાળમાં દૃષ્ટિપાત કરતાં એક સર્વ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ જણાઇ આવે છે તે નરસિંહ મહેતાના અવતાર ગણાતા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા પૂજ્ય વ્યાસજાપા મૂળશંકર મયારામ વ્યાસ છે. મહાન ત્યાગમૂર્તિ વ્યાસ આપાએ કાઠિયાવાડનાં અનેક ગામોમાં ભાગવત-વેદ-ભગવદ્ગીતા-રામગીતાનાં અનેક પારાયણો કરી લોકોની ધર્મભાવના જાગૃત કરી લોકરુચી એવી સુંદર કેળવી છે કે અત્યારે લોકો તેમના નામ સ્મરણમાં પ્રભુભક્તિનો સંતોષ લઇ તેમને ઇશ્વરનો અવતાર માને છે. તેમનું અવસાન ૭૫ વર્ષની વયે હજુ હમણાં જ થયું છે છતાં મધ્યકાળના છેલ્લા મહાપુરુષ આપણે તેમને લેખીશું તો ખોટું નહિ ગણાય.

પુરાણ કાળના ઉત્તર વિભાગમાં ભાષાશાસ્ત્રીનો એક અતિ ઉજ્જવળ તારો દૃષ્ટિપથમાં ચડે છે તે, રાજસ્થાની પ્રત્યોશ પંડિત ગિરિધર શર્મા જાલરા પાટણના રાજગુરુ છે. તેમની વિદ્વતાને લીધે તેમને કાશીમાં “ નવરત્ન ” પદ મળેલું છે. આ ઉપરાંત મહોપદેશક, વિદ્યાવાચસ્પતિ, સિદ્ધાંત બ્રૂણ, વિદ્યા ભાસ્કર અને પ્રાચ્યવિદ્યા મહાશુલ્વ વગેરે ઉપાધિઓ તેમણે મેળવેલી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ત્યાંના હિંદી સાહિત્ય મંમેસન વખતે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની હાજરીમાં તેમને એક સુવર્ણ પદક પણ મળેલ છે. તેમણે હિંદી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી મળીને સાઠેક પુસ્તકો રચેલાં છે. બીજા ભાષાશાસ્ત્રી એજ વિભાગના જયપુરની રાજકુમાર કોલેજ નિરીક્ષક વ્યાકરણાચાર્ય મન્નજી દામોદર રાજગ્યાની પ્રત્યોશ છે.

(નોટ)—પ્રત્યોશઓના ત્રણ વિભાગ છે—૧ હાલારી, ૨, ગુજરાતી, ૩ રાજસ્થાની. આ ભૌગોલિક વિભાગ નથી, પણ વ્યાવહારિક છે. અને અંદર અંદર બોજન વ્યવહાર છે.

પુરાણની જેમ જ્યોતિષ વિદ્યામા પ્રત્નોરાઓએ સારી નામના મેળવી છે જ્યપુરની વેધશાળા સુધરાવનાર રાજસ્થાની પ્રત્નોરા જ્યોતિર્વિદ્ ભીમજી ભટ્ટથી માડીને જૂનાગઢ નિવાસી અને જૂનાગઢ નવાબના ખાસ જ્યોતિષી કાશીનાથ કમળાશંકર, તેમના પુત્ર હરિદત્ત જેશી અને તેમના પુત્ર રાણુપ્રસાદ સુધી એ વિદ્યાએ સાતિને કીર્તિદાન આપ્યું છે જેશી કાશીનાથની હૈયાતીમા જ તેમના પુત્ર હરિદત્ત જેશીએ પિતાથી સવાયા થઇ સારાથે હિંદુસ્થાનમા મારી નામના મેળવી હતી. ઇ. સ ૧૯૦૩-૪ મા વ્યંકટેશ છાપખાનામા જ્યોતિષીઓની સલા મળી હતી ત્યારે તિલક મહારાજ જેવા સમર્થ જ્યોતિર્વિદ્ હરિદત્ત જેશીને સાઠ માન આપ્યું હતું.

આ પછી સાહિત્યનું બીજું અંગ પુરાતત્ત્વ આવે છે પુરાતત્ત્વનું ક્ષેત્ર સાહિત્યના બીજા અંગો જેટલું આકર્ષક પ્રત્નોરાઓને લાગ્યું નથી, એટલે તેમા રસ લેનારા વધારે મળતા નથી એટલે પૂર્વકાગ તો પુરાતત્ત્વનો અધિકારમય જ લાગે છે.

મધ્યકાગમા પુરાતત્ત્વ રસિક જે વ્યક્તિ સ્મૃતિ પટ પરથી ઉતરે છે તેમણે પ્રત્નોરા સાતિ મમસ્તનુ નામ દુનિયાભરમા મશહુર કર્યું છે તે વ્યક્તિ બીજી કોઇ નહિ પણ બર્લિન યુનિવર્સિટીએ જેને ડૉક્ટર ઓવ કાઇન્ઝોજની પદવી આપી નવાજેલ છે તે પંડિત ભગવાનલાલ ધ્રુજી થઇ ગયા છે એમણે માહિત્યની જે સેવા બજાવેલી છે એ તેમનું જીવન ચરિત્ર જોવાથી જણાશે એમનું જીવન ચરિત્ર અગ્રેજીમા અને ગુજરાતીમા અવેરીલાલ ઉમીયાશ કર યાસિકે લખ્યું છે

એજ દિશામા વિચગનાર અને પંડિતજી સાથે એજ પ્રવૃત્તિમા મદદ કરનાર તથા પંડિતજી વની કાઠીયાવાડ-ગુજરાત અને છેક ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં નેપાળ સુધી ફરી આવી પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, જૂના સિક્કાઓ વગેરે શોધી, તેમની પાસે વાચી અને વંચાવી અર્થ જોસારનાર અમરેલીના સ્વ વૈદ્યરાજ ગિરિનિશંકર શામળજી ભટ્ટનું નામ પણ આપણે ભૂલવું જોઇતું નથી તેઓ પુરાતત્ત્વને લગતું જે કાંઇ માહિત્ય મળતું તે સઘળું પંડિતજીને મોકલી આપતા આ ઉપરાંત તેમણે ભાવનગર મળ્યની વંશાવળી નક્કી કરી, પ્રાચીન લિપિ નક્કી કરવામા સ્વ પંડિતજી સાથે રહી તેમણે કરેલા કામની હકીકત પંડિતજીના વૈદ્યરાજ ઉપરના કામજો પરથી મમજી શકાય છે ૩૦ વર્ષની વયે પર્યટન શરૂ કરી પાંચ માત વર્ષ કામ કર્યું ત્યા ભાવનગરમા એ ખાતુ ખુબતા તેમા નોકર રહ્યા હતા અને બીજા માત વર્ષ એજ દિશામા કામ કર્યું હતું એમણે ઉતારેલા શિલાલેખો તથા જૂના મિક્કાઓના નમુનાઓ અમરેલીમા ભરૂજીના પુત્રો પાસે હજી પડેલા છે આ રીતે માહિત્યના બીજા અંગ પુરાતત્ત્વનો મધ્યકાગ પૂરો થાય છે, અને માથે તેનું મહત્ત્વ પણ પ્રત્નોરાઓની દૃષ્ટિમાથી ઓછું થાય છે. એટલે જે કે નૂતનકાળમાં પુરાતત્ત્વ તરફ આકર્ષિત રાખનાર રામનારાયણ પાઠક અને રાજી દુર્ગાશ કર જેવા વ્યક્તિ વિશેષ છે ખરા, પરંતુ તેમનીએ એકજ પ્રવૃત્તિ નહોતી આ વિષય વિભાગમા તેમને ગણાવ્યા નથી

સાહિત્યના ત્રીજા અંગ “ધર્મ”ને પણ પ્રત્નોરાઓ બૂઝ્યા નથી એક યા બીજા રૂપમા ધાર્મિક પ્રચાર કરનારા તો અનેક છે, પરંતુ ધર્મ ને મંપ્રદાયના રૂપમા લઇ જનાર

જે એક વ્યક્તિ વિશેષ થયા છે તેનું આમાં નિરૂપણ છે. ધર્મ એટલે ભાવનાઓનું મૂર્ત સ્વરૂપ અને ભાવનાઓના ભૂખ્યા એ પ્રસ્તોત્રા, એ ધર્મને કેમ ભૂલે ? પ્રાતઃમરણીય વૈધરાજ ઝંડુ ભટ્ટજીના ભાષ મંથિરશંકર વિક્રમજી પોતાને રસેશ ધર્મોચાર્ય મનાવતા. અને તેમનું મંડળ એક ખીજાને મળતાં “ જયરસેશ ”ના સંબોધને વંદન કરતું.

ચોથું અંગ આપણે સંગીતનું રાખ્યું છે. આ અંગ એવું છે કે તેને ઇચ્છે તે અગનાવી શકતું નથી. એટલે કે સંગીતશાસ્ત્રીનું સંખ્યાબળ હમેશાં ઓછું હોય છે અને ઓછું જ રહેવાનું, છતાં પ્રસ્તોત્રાની આવડી નાની ચાતિમાંથી પણ એક છતાં અનેક જેવા પ્રખર સંગીતાચાર્ય આપણને મળી આવે છે.

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना । धाम्नितं तद्वन सर्वम् ना न्याये साराये
ભારતમાં પ્રસ્તોત્રાની યશ સુરભિ ફેલાવનાર તે ઓળ કોઈ નહિ પણ જામનગરના આદિત્યરામ વ્યાસ છે. આદિત્યરામજી મૂળ જૂનાગઢના વતની હતા. ત્યાંથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મજનાથ મહારાજ તેમને જામનગરમાં લાવ્યા હતા. ત્યાં તેમણે અભ્યાસ વધાર્યો હતો અને સારાપે હિંદના ગવૈયાઓના તે વખતે પરીક્ષક નીમાયા હતા અને સંગીત માર્તંડની ઉપાધિ મેળવી હતી તેમણે સંગીતાદિત્યનો ગ્રંથ લખ્યો છે જે સારા આદરને પામ્યો છે. આ ઉપરાંત તેમણે છુટાં છવાયાં કાવ્યો પલ્લુ લખ્યાં છે. તેમના પુત્ર લક્ષ્મીદાસ આદિત્યરામ વ્યાસ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના સંગીત શિક્ષક હતા. આદિત્યરામ વ્યાસની કીર્તિ એટલી ફેલાયેલી હતી કે એ અને એમનાં સહાધ્યાયીઓ, કેશવજી શાસ્ત્રી, ઝુંડભટ્ટજી અને મજનાથ મહારાજના વસવાટથી જામનગરને સહુ ચૈરેચ નૂતનપુરી લઘુ કાશીકેતિ । જેથી નવાનગરને લઘુ કાશી કે'તા. મધ્યકાળ અહિં પૂરો થાય છે.

નૂતનકાળમાં અત્યારે જૂનાગઢ નિવાસી જનકનામધારી જયકૃષ્ણ નથુ કવિ દૃષ્ટી મમીપ દેખાય છે. તેમણે સંગીતમાં સારો ચંદ્રુ પ્રવેશ કર્યો છે અને હાલ તેઓ હરિકથાકારની દિક્ષા લાઇ રહે છે. તેઓ સારા નાટકકાર પણ છે.

ચિત્રકળાનું પાંચમું અંગ ચોથા અંગ માફક સર્વને સુપ્રાધ્ય નથી. પ્રસ્તોત્રા ચાતિના આદ્ય ચિત્રકાર લાલજી શુક્લ ઇ. સ. ૧૭૬૬માં થઇ ગયા તેમણે જયપુરની રાજસભામાં ભારતવર્ષના ચિત્રકાર અને સંગીત શાસ્ત્રી તરીકે ઉત્તમ ધનામ મેળવ્યું હતું. તેઓ સારા કવિ પણ હતા. એમણે લખેલો શ્રીમદ્ ભાગવતનો ગરબો કે જે અદિચ્છત્ર કાવ્ય કલાપમાં પ્રમિદ્ધ થયો છે તેમાંથી તેમની કવિત્વ શક્તિનો સારો ખ્યાલ આવે છે. ખીજા ચિત્રકાર જગન્નાથ પંડિત થયા. સર્વ દેશીય સાહિત્ય રસિક આ પંડિતજી એકલા ચિત્રકાર જ નહોતા, સાથે સાથે કાવ્ય સંગીત ચતુરંગ ખેલન આદિ કળાઓમાંએ તે નિપુણ હતા. તેમણે ભાવનગર, વડોદરા, પૂના વગેરે શહેરોમાં સારી નામના મેળવી હતી. પૂનામાં પેશ્વા સરકારને તેમણે ચણાની એક દાળમાં સુંદર હાથી ચીતરી નજર કર્યો હતો, અને સાથે એક શ્લોક બનાવી સાદર કર્યો હતો કે હે ! સરકાર ! મેં ચાર સ્ત્રીઓ, કવિતા, પુરાણ, જ્યોતિષ અને ચિત્રકળા સાથે લગ્ન કર્યા છે. પણ તે સઘળી આજ સુધી વંધ્યા જ હતી તે હવે આજ આપના ફર્શની ફળવતી થશે. પેશ્વા સરકારે પ્રસન્ન થઇ તેમનો સારો સત્કાર કરેલો. એમણે બનાવેલો

એક બીજો સુંદર શ્લોક અમરેલીના શ્રી નાગનાથ મંદિરના શિવાલયમાં પણ અંકિત છે, આ ઉપરથી એમની કવિત્વ અને ચિત્ર શક્તિનું માપ આવશે; માટે આપણે તેને કવિચિત્રકાર કહેલા છે.

ચિત્રકળાના પૂર્વકાળના ઉપર્યુક્ત એ પૂજકોની પ્રવૃત્તિ કેવળ ચિત્રકળા જ ન હતી એ આપણે જોયું. મધ્યકાળમાં કોઇ ચિત્રકાર થયા જાણ્યા નથી. પરંતુ નૂતનકાળમાં એ એકજ દિશામાં વિચરનાર—આજના ચિત્રકાર શ્રીયુત બચુભાઈ રંગનાથજીએ એ કળામાં સારી પારંગતિ મેળવી છે. સંગીત માફક ચિત્રકળા પણ અદ્ય પસાદ વિના, પ્રાપ્ત થઇ શકતી નથી એ વાત આપણે બચુભાઈના દૃષ્ટાંતથી સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ, કેવળ કુદરતી બક્ષીશ અને સ્વતંત્ર અભ્યાસથી જ તેઓ આગળ વધ્યા છે. તેમણે દોરેલાં ચિત્રો પૈકીનાં થોડાં એક તપાસીએ, ૧ છું રવ. કાંતના વસંતવિજય કાવ્યનું મૂર્ત સ્વરૂપ. ૨ સ્વ. કલાપિના અર્ધાંગનાનું આંતર સ્થિતિ દર્શન.

આ બે ભાવવાહી ચિત્રો ચિત્રકારની ભાવ ભરી પીછીના અગ્રા નમૂના છે. આ ઉપરાંત હાલ હુપ્ત પ્રાય થયેલી કાઠીઆવાડી નાટક મંડળીનાં નાટકોમાં તેમણે દોરેલાં ચિત્રો જેણે જોયાં હશે તેમને બચુભાઈના Nature studyનું સારું ભાન થયું હશે.

બીજાં Life painting જ્યાં ચિત્રો તો તેમણે ઘણાં કર્યાં છે. તેમાંથી નામોંકિત પુરુષોનાં થોડાં નામ આ રહ્યાં. ૧ છું સર જમસેદજી જીજીભાઈ. ૨ છું કવિ દલપતરામ ડાભાભાઈ. ૩ છું કલાપી. ૪ છું ભગવાનલાલ ઇદજી. ૫ છું ડૉ. ભાંડારકર. ૬ છું પ્રો. કર્વે.

આવા કળાપૂર્ણ ચિત્રકારના કામથી મુગ્ધ થઈ પ્રો. કર્વેએ પોતાના મહિલાશ્રમમાં ચિત્રકળા શિક્ષક તરીકે તેમની યોજના કરી. પ્રો. કર્વેએ ધાતું હોત તો બીજાં certified માન્ય ચિત્રકારને રોકી શકતે. બચુભાઈએ આ આશ્રમમાં ઇ. સ. ૧૯૧૬ થી હમણાં સુધી કામ કરી પ્રો. કર્વેએ તેમનામાં મૂકેલી શ્રદ્ધા પૂરવાર કરી છે. હાલમાં ૧૯૩૩ ના જીન માસમાં તેઓ જ્યારે ત્યાંથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે તેમના માનમાં મેળાવડા વખતે પ્રો. કર્વેએ કાઢેલા ઉદ્દગારો આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. ત્યાંથી નિવૃત્ત થઇ હાલમાં બચુભાઈ અમરેલીના મહિલા વિદ્યાલયમાં કામ કરી રહ્યા છે. આ રીતે ચિત્રકળા અભિરુચિનો પ્રવાહ છેક આજસુધી અવિરત રહ્યો છે તે હવે ત્યાંથી નહિ અટકે એવું આપણે ઇચ્છીએ.

હવે આપણા સાહિત્યનાં એ અંગ તરફ આવીએ છીએ કે જેને પ્રશ્નોરાએ વધારે અપનાવેલ છે, અને જ્યાં તેઓ વધારે ખીલી રહ્યા છે, એ અંગને સાહિત્યનું જીવું અંગ વેદ્ય વિદ્યા. મૂળથીજ પ્રશ્નોરાઓને આ વિદ્યા વસેલી ખરી; પરંતુ એ વિદ્યાને અત્યારની સ્થિતિ ઉપર મૂકવાની શરૂઆત તો ધન્વન્તરીના અવતાર સમા મહાત્મા ઝંકુ ભટ્ટજીએ કરેલી એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. જ્યારથી પ્રશ્નોરાઓનો ઇતિહાસ મળી આવે છે ત્યારથી એટલે લગભગ ૧૬ કે ૧૭ મા સૈકાથી પુરાણની માફક પ્રશ્નોરાઓએ વેદાંતે ઘેર ક્યું છે. જતાં આ વિદ્યા માટે પ્રયત્નશીલ થયા હોય એવું તો છેક આજથી આશરે ૨૦૦ વર્ષ ઉપર જણાય છે કે જ્યારે ઝંકુ ભટ્ટજીના મૂળ પુરુષ ગોવર્ધનભટ્ટ કાશીએ ભણવા ગયા હતા. ઇ. સ. ૧૭૮૪-૮૫ માં તેઓ કાશી-મથુરામાં હતા એમ એમણે ઉતારેલી ગંગાલહરી અને વેદાંત કલ્પનીકાના શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે.

इलापीतु सभाधि स्थान-साडी.

આ ગોવરધન ભટ્ટ વિદ્વાન અષ્ટાવધાની હતા અને કવીશ્વર કહેવાતા. તેઓ તે વખતના જમનગરા મહારાજ, મોરબીના રાજા તથા કચ્છના રાવસાહેબના પ્રીતિપાત્ર હતા. કાશીના ચોપડામાં ગોવર્ધનજીતિલ્ક્યાતો મિપકચક્ર શિરોમણિ:—એમ એમને વેદ કલા છે. પણ આ કુટુંબમાં વેદનો ખરો પ્રવાહ તો એમના પુત્રથી ચાલ્યો છે. એમના બે પુત્રો કાશીરામ અને ગંગારામ. ગંગારામ ભટ્ટ મોરબીમાં રહેતા. મોરબીના રાજા સાથે વારંવાર સવારીમાં હથીઆર બાંધીને પણ જતા. તેઓ સારા સંસ્કૃતજ્ઞ હતા. એમના ગ્રંથસંગ્રહમાં ૬૦ તો સંસ્કૃત નાટકો હતાં એમ મનાય છે. એ વંશમાંના ચત્રજીભટ્ટે વિદ્વાન તરીકેની સર્વથી સારી નામના મેળવી હતી. મહામહોપાધ્યાય, શિષ્ય કવિ શંકરલાલ માહેશ્વર આ વંશનાજ હતા. આ વંશમાંથી બેચારજ વેદો થયા છે, પણ કાશીરામ ભટ્ટ જેઓ જમનગર આવી વસ્યા હતા તેમનામાં પ્રથમથીજ વૈદ્ય દેખાય છે. ઝંડુ ભટ્ટ આ શાખામાંથી થયા.

ઝંડુભટ્ટના પિતા વિદ્યુલભટ્ટ સુધી વૈદ્ય કરતાં પુરાણ તરફ વધારે લક્ષ દેવાયું હતું એ ખરું, છતાં તે વખતના જમસાહેબના તે રાજવૈદ્ય હતા. તેઓ પૌરાણિક વેદ અને વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત સારા કવિ પણ હતા. શ્રીમદ્ ભાગવતના રસપંચાધ્યાયીનું સરલ ગુજરાતી કવિતાનું એમણે કરેલું રૂપાંતર જોયાથી એમની ભાગવતની મર્મગતતા તથા ગુજરાતી કવિતા કરવાની શક્તિ બનેતો ખ્યાલ આવશે. વિદ્યુલભટ્ટના શિષ્યો કે જેઓ પાછળથી સારા વૈદ્ય તરીકે નામના મેળવી ગયા તે પ્રજુરામ જીવનરામ, બાવાભાઈ અચળજી, રૂનાય ઇંદ્રજી અને તેના બે પુત્રો ઝંડુભટ્ટ અને મણિશંકર એ પાંચ નરસંતોની કીર્તિથીજ ગુરુની વૈદ્યની પ્રવિણતા સિદ્ધ થાય છે.

આવા પ્રતાપી પિતાના પુત્ર પણ પ્રતાપી થાય તેમાં શી નવાઈ ? ઝંડુભટ્ટએ વૈદ્યમાં એવી ખ્યાતિ મેળવી હતી કે તેમને સડુ ધન્વન્તરીનો અવતાર માનતા તે યોગ્યજ હતું. એમના પુત્ર શંકરપ્રસાદે જમનગરમાં અને પ્રપુત્ર જીગતરામે મુંબઈમાં હતું આજ સુધી તેમના કીર્તિદિને જાળવી રાખ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઝંડુભટ્ટએ જમનગરમાં રસશાળા જે હેતુથી સ્થાપી તે હેતુ જીગતરામભાઈએ મુંબઈમાં ભટ્ટજીનું નામાભિધાન અમર કરવા ઝંડુકામંડી સ્થાપીને સિદ્ધ કર્યો છે. ઝંડુભટ્ટને બીજા ચાર ભાઈઓ હતા. ૧ મણિશંકર, ૨ જટાશંકર, ૩ ચોપટભાઈ અને ૪ વિશ્વનાથ. પાંચ પાંચ જેવા આ પાંચે ભાઈઓએ વૈદ્યમાં સારી કીર્તિસંપાદન કરેલી છે. મણિશંકરભાઈ માટે આગળ કહેવાઈ ગયું છે તેમ તેઓ રસેશ ધર્મનાયક પણ હતા. જટાશંકરભાઈ મુંબઈમાં દવાખાનું ચલાવતા જે આજે પણ મહાજનવાડીમાં ચાલી રહ્યું છે. ચોપટભાઈ ચૂડા દરબારના અને વિશ્વનાથભાઈ મોરબી નરેશના રાજવૈદ્ય હતા.

ઝંડુભટ્ટ રસશાળાને અંગે એ વખતે રસેશવૈદ્યવિદ્યાન નામનું માસિક પણ ચલાવતા, અને ભટ્ટજીના વૈદ્યાના સર્વદેશીય પ્રયત્નોની તે સાક્ષી પૂરે છે. રસશાળા કાઢેલી અને સાથે વિદ્યાલય પણ ચલાવતા અને તેનો અનેક વિદ્યાર્થીઓએ લાભ લીધેલો, જેને લીધે પદ્ધતિસરનું વૈદ્ય જ્ઞાતિમાં પ્રસરણ ચાલ્યું, અને વૈદ્ય તરફ જ્ઞાતિજનોની અભિરુચિ વધી. તેમના સમકાલીન વૈદ્યોમાં પ્રજુરામ જીવનરામ વૈદ્યનું નામ પણ બૂલવાનું નથી. એમના નામથી તો આજે મુંબઈમાં પ્રજુરામ આયુર્વેદિક ફોલોજ ચાલી રહી છે, અને જે દર વરસે

અનેક લિપિગ્રંથોની સમાજને ભેટ ધરે છે. પરંતુ આ બધામાં કોઇએ વૈદકને ઉપયોગી ગ્રંથ સાદર કરેલ નથી. એ કરનાર તો પૂરાતત્ત્વ સંશોધક પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના ભાષ કતાભટ્ટના ઉપનામથી ઓળખાતા વૈદ્ય રૂઝનાથજી ઇંદ્રજીએ નિષ્ઠ સંગ્રહ લખી તે વખતના વૈદોની એક સારા ગ્રંથની ખોટ પૂરી પાડેલી. માતિમાં વૈદોનું પ્રમાણ એટલું મોટું છે કે બધાનું દિગ્દર્શન કરવા જતાં મોટું પુસ્તક લખાય, એટલે હવે આપણે એક વૈદ વિશેષની ગણના કરી આ પ્રકરણ પૂરું કરીશું. શરૂઆતમાં જેનું નામ કલાપીના નામ સ્મરણ સાથેજ અપાયું છે એ સૌમ્ય મૂર્તિ પ્રતિભાશાળી શાસ્ત્રી પ્રણલાલ પ્રભાશંકર સાવરકુંડલાના વતની હતા. તેઓએ ઝંકુભટ્ટજીના ભાષ જટાશકરનાં મુખ્યમંત્રી દવાખાનામાંજ જટાશંકરભાષના અવસાન પછી કામ કરી સારી નામના મેળવી હતી. તેઓ એકલા વૈદજ નહોતા પણ પૌરાણિક પણ હતા. અને આપણે અગાઉ જોયું તેમ સ્વર્ગસ્થ કલાપીના ગુરુ તરીકે રહ્યા હતા. જેમના અવસાન બાદ તેઓએ મુખ્યમંત્રી કામ કરેલું.

સ્વ. શાસ્ત્રીજી જેવાજ મહુવા નિવાસી વૈદરાજ ધીરજરામ કંરણાશંકર ભાવનગર દરબારના રાજવૈદ્ય હતા ત્યારે તેમણે વનરખતિ ગુણાનુદર્શ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. આ ઉપરાંત તેઓ નાટક અને કવિતાઓ પણ લખતા.

સાહિત્યના સાતંત્રા એટલે છેલ્લા અંગમાં આપણે હવે આવ્યા છીએ. જેમાં કાવ્ય નાટક આદિનો સમાવેશ થાય છે અને એમાંજ પ્રનોરાઓ સારી રીતે ખીલી નીકળ્યા છે, અને નીકળે છે એમ ન્યારે વંચારો ત્યારે સૌ કોઇને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પ્રનોરાઓમાં કોઇકજ એવો નીકળશે કે જે વૈદું બાણવાનો દાવો નહિ કરતો હોય. તે મુજબ કોઇકજ એવો હશે કે જેને કવિતા કરવાનો શોખ નહિ હોય.

પ્રનોરાઓની કવિ તરીકેની ગણના તો છેક ઈ. સ. ના ૧૮ મા સૈકાથી થતી આવી છે, ચિત્રકળા વિભાગમાં લાલજી શુક્લનું નામ ગણાવ્યું. તે સારા કવિ હતા. તેઓ ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં જન્મ્યા હતા. તેમની કવિતા ગોવિંદ ગોકુળનો ગરબો અતિ પ્રસિદ્ધિને પામેલી છે. ખીજ કવિતાઓ મળી શકતી નથી.

૧ પ્રનોરા સાક્ષરના ગુજરાતી વિભાગના આઘકવિ લાડી પાસેના આવંડવાળા મુકુન્દ ભટ્ટ ગણ્યું તો કાંઈ ખોટું નહિ ગણાય. મુકુન્દ ભટ્ટના જન્મ આવંડ મુકામે ઈ. સ. ૧૭૬૬ માં થયો હતો એટલે તેઓ પૂર્વકાળમાં થઇ ગયા. તેમનાં કાવ્યો બૃહદ્ કાવ્યદોહનના ૫ મા ભાગમાં નજરે પડે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમનો કાવ્યસંગ્રહ " મુકુન્દમાળા " ને નામે બહાર પણ પડ્યો છે. તેઓએ ધર્મોપદેશક તરીકે ઘણું વખત સંધી કામ કરેલું છે જેનો વારસો તેમના વંશમાં દામોદર કાનજી શાસ્ત્રીએ સાવવ્યો હતો, એ આપણે પાછળથી જોશું. સ્વર્ગસ્થ સાવરકુંડરામભાષના નડીયાદમાં જેમ ઘણા સાક્ષરો થયા છે તેમ આવંડમાં પણ એમનાજ વંશમાં અનેક સાક્ષરો થઇ ગયા છે, તેથી આવંડને પણ આપણે કાઠીયાવાડનું નડીયાદ કહેશું તો ખોટું નહિ ગણાય. સાક્ષરોની હકીકત ક્રમશઃ ન્યારે આપણે જોશું ત્યારે આ વાત સમજશે.

મુકુન્દ ભટ્ટની સાથે એકજ કુટુંબના અને એકજ ગામના કુંવરજી ભટ્ટનું સ્મરણ

થયા વિના રહેતું નથી. તેમનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ “ કુંવરજી કીર્તન ” તેમના પુત્રાએ બહાર પાડ્યો છે તે પરથી તેમની કાવ્ય, પ્રતિભા તરી આવે છે. તે પછી મહાનંદ મહેતા થયા. તેઓ ૧૮૨૯ માં થઈ ગયા. ધોલેરા બંદર પાસેના નાની વોર ગામમાં તેમનો જન્મ મૂળજી મહેતાને ત્યાં થયો હતો. તેમને સંસ્કૃત-ગુજરાતી ઉપરાંત વ્રજભાષાનો સારો અભ્યાસ હતો તેથી તેમણે સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ભાષામાં અને વ્રજભાષામાં ધણું ઉત્તમ કાવ્યો બનાવ્યાં છે. તેમણે કાર્યપાખ્યાન નામનું સુંદર કાવ્ય બનાવ્યાનું કહેવાય છે. તેમનાં કેટલાંક કાવ્યો અહિંચ્છત્ર કાવ્ય કલાપમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. (૪) રધનંદન ભટ્ટ મહાનંદ મહેતાના સમકાલીન હતા. પહેલા ત્રીજા અને ચોથા કવિઓને આપણે બૃહદ્ કાવ્યદોહનના ભાગોમાં જોઈએ છીએ. તે પછી મધ્યકાળમાં એટલે છેક ૧૮૨૦માં સંગીત માર્તંડ આદિત્યરામજી થયા જે હકીકત પાછળ કહેવાય ગદ્ય છે. તેઓ સારાં કાવ્યો પણ બનાવતા. બરાબર એક દાયકા પછી એટલે ૧૮૩૧માં બીજા સાક્ષર આપણી નજરે ચડે છે તે શિવશંકર ગોવિંદજી પુરાણી થયા. તેમનો જન્મ ધંધુકા પાસે રાજકા ગામમાં થયો હતો. તેઓને સંસ્કૃત તથા વ્રજ ભાષાનું સારું જ્ઞાન હતું. અને ગઢપુર, જૂનાગઢ, તે ધોલેરામાં તેઓએ આચાર્ય તરીકે પાઠશાળામાં કામ કર્યું છે. તેઓનાં કાવ્યો ધણું રસિક અને બોધક છે. તેઓ એક અચ્છા ગવૈયા પણ હતા. અહિંચ્છત્રકાવ્યકલાપમાં તેનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

મધ્યકાળના ૬ ઠા કવિ ભટ્ટ પ્રેમશંકર આપણને મળી આવે છે. તેઓનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૨માં રાજકોટમાં થયો. તેમણે ઇશ્વરવિના બીજાને ગાયેલ નથી. તેથી તેમનાં બધાં કાવ્યો ઇશ્વર સંબંધીનાં જ આપણને મળેલા પડે છે એમ અહિંચ્છત્રકાવ્યકલાપ જોતાં જણાયો વિના રહેતું નથી. મધ્યકાળના છેલ્લા બે કવિ જે થઈ ગયા તે છેક ૧૮૪૬માં જોવામાં આવે છે. તે બંને સમકાલીન હતા.

૭ માહેશ્વર ભટ્ટ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી બંને ભાષાનાં સારાં કાવ્યો લખી શકતા. તેમનો જન્મ મોરબીમાં ઇ. સ. ૧૮૪૬માં થયો હતો અને અવસાન ૧૪૨૭ માં લીનડીમાં થયું હતું. તેઓ શિવ ભક્ત હતા એટલે કે તેમનાં કાવ્યો બધાં શિવભક્તિમાં જ માલૂમ પડે છે. તેમના સમકાલીન મધ્યકાળના છેલ્લા કવિ એટલે આપણે હિસાબે ૮ મા કવિ ભાણુશંકર ન્યારાંકર પંડ્યા થઈ ગયા. તેઓએ શિહોર રાજકોટ વગેરેમાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે અમૂક સમય કામ કર્યું પછી ઇડરના મહારાજાનું ગુરુપદ સ્વીકાર્યું હતું. બ્યારે તેઓ રાજકોટમાં હતા ત્યારે “ વિદ્યાન વિલાસ ” નામનું પત્ર અલાવતા અને તેમાં તેમણે પોતાનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે જેમાંનાં કેટલાંક અહિંચ્છત્રકાવ્યકલાપમાં જોવામાં આવે છે. આ રીતે પ્રશ્નોરા સાક્ષર યુગનો મધ્યકાળ પૂરો થતાં નૂતનકાળ પૂર્વ કાળની માફક કવિ માર્તંડસમા કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટની ઉજ્જવળ કીર્તિથી શરૂ થાય છે. આ કવિ શિરોમણિનું નામ ભાગ્યેજ કોઈથી અજાણ્યું હશે. તેમની કેશવકૃતિ જેના હાથમાં એક વખત પસાર થઈ હશે તેને તે બીજી વખત વાંચ્યા વિના નહિ રહે. કેશવલાલનો કાળ એ કવિ દક્ષપતરામભાઈનો જમાનો હતો એમની કવિતાઓ જમાનાને અનુરૂપ હતી. આવા કવિફુલભૂપણના જીવનની ટુંક નોંધ લીધા વિના માત્ર નામ નિર્દેશ કરવાનો અન્યાય આપણે નથી કરવો.

કેશવલાલ ભાઈનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૫૧ માં મોરબી થયો હતો. તેઓ ૪૫ વર્ષની

નાની વયમાં પંચતવ પામ્યા હતા. આર્યપ્રકાશ નામના માસિકના તેઓ તંત્રી હતા, ત્યારે તેમણે અનેક ધાધિક પુસ્તકોના અનુવાદ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. તેમનાં કેટલાક આ રહ્યા:- શંકરવિજય સાર, ત્રિકંડિકા સતી શિક્ષા સૂત્ર, સુરસુર રમૂતિ, આશૈય નિર્ણય તથા સ્ત્રી ઉપયોગી અનુસૂચા વ્યુદ્ધ, ભગવતી ભાગ્યો દય, સ્ત્રી ધર્મ બોધક ગરબાવળી અને સાવિત્રી ચરિત્ર. તેઓ આસ્તિક અને શ્રદ્ધાળુ હતા. તથા તેઓનું જીવન દર્દ ભર્યું હતું એમ તેમની કૃતિમાંનાં કાવ્યો વાંચતાં આપણને જણાયા વિના રહેતું નથી. તેમનાં કાવ્યોએ ગુજરાતી ભાષામાં નીતિ બોધક અને ભક્તિ વર્ધક શિક્ષકસૂત્રોના કાળો આપ્યો છે.

કેશવલાલભાઈના સમય પછી પ્રજ્ઞોરા ચાતિમાં સારા લેખકો અને કવિઓ દષ્ટિ પથમાં ચડવા લાગ્યા છે, એટલે એ રીતે કેશવલાલભાઈને નૂતનયુગના સર્જનદાર કહીએ તો કાંઈ ખોટું નથી. જો કે કાવ્યની અનોખી શૈલીદ્વારા શબ્દલાલિત્ય સાથે અર્થ ગાંભીર્ય છતાં સરળતા જાળવી રાખનાર એક કવિ કાંત જ હતા. સહગત નંદુરામ શુક્લે સરસ, સરળ નૂતના પ્રતિભાશાળી છતાં કાંતની ચાંતવાણી કહી છે. તે ચથાર્થ છે.

પ્રજ્ઞોરા સાક્ષર વર્ગના ઉત્તર યુગમાં હવે આપણે ઉતર્યા છીએ. એટલે આ યુગની વાતો એ તો આપણા જ યુગની વાતો થઈ, જેથી તેના ફરો પાછા ત્રણ વિભાગન પાડતાં પ્રથમ સહગત સાક્ષરોને લઈ લીધા બાદ બીજા સાક્ષરો તરફ આપણે વળીશું.

કેશવલાલભાઈ અને કાંતની સરખામણી ન હોય-અસ્તુ. સ્વર્ગસ્થ કાંતને કોણ નહિ જોળખતું હોય ? એમણે લખેલ શિક્ષણનો ઇતિહાસ શિક્ષણશાસ્ત્રના અભ્યાસી તરીકે કાંતને રજુ કરે છે. એમાંનાં શુભ ગોવિંદસિંહ, જાલીમ દુલીઆ, આદિ નાટકોએ એમને માનસશાસ્ત્રી પૂરવાર કર્યા છે. એમાંનાં સ્વીડેનબર્ગ તદ્દેશીય લેખોએ એમનું ધાર્મિક માનસ ખતાવી આપ્યું છે. અને વસંતવિજય, દેવમાની, ચક્રવાક મિથુન આદિ ખંડ કાવ્યો-એમનું હેતાળ જીવન વ્યક્ત કર્યું છે. આ બધા એમનો પૂર્વાભાષ હતા તે તો પ્રસિદ્ધિને પામી ચૂક્યો છે. ઉત્તરાભાષ જુદી જ દિશા વ્યક્ત કરત, પરંતુ એની પ્રસિદ્ધિ પ્રશ્નને ન ગગી એટલાં આપણાં દુર્ભાગ્ય. બીજા સહગત સાક્ષર એટલા જ પ્રતિભાશાળી પણ જુદી જ દિશામાં વિચરનાર તે રામનારાયણ પાઠકના પિતા વિશ્વનાથ સદાશમ પાઠક હતા. તેઓ પ્રખર વિદ્વાન અને સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા. તેઓ પોરબંદર સ્ટેટના ડે. એન્ડ્રુ. ઇ. હતા. તેમણે પંચદશીનું ભાષાંતર, કુસુમગ્રન્થ, (કઠોપમિષદનું આખ્યાયિકા રૂપે નિરૂપણ) શંકરાચાર્યનાં ભાષ્ય સાથે સાર્વિક ભગવદ્ગીતા, મહિમ્ન સ્તોત્ર વગેરે ધર્મ ગ્રંથોના ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારો કાળો આપ્યો છે. એમણે લખેલી પ્રાસંગિક કવિતા અહિરન્ધ્ર કાવ્ય કલાપમાં છે.

બીજા સહગત સાક્ષરોમાં જે રમૂતિ પટમાંથી બહાર આવે છે તે કાંતના સહાધ્યાયી, પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર પટણી, એઓ પ્રાસંગિક લખતા અને કાવ્યપ્રેમી નામનાં ચોપાનીઆમાં તે કાવ્યો પ્રસિદ્ધિને પામ્યાં છે. એ ઉપરાંત એમણે લખેલાં પુસ્તકોમાં શ્રદ્ધાચર્ય, અદ્વૈત સિદ્ધિ, વાગ્બટનાં અષ્ટાંગ હૃદયનું સરળ ગુજરાતી ભાષાંતરદ્વારા સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી હતી. પ્રેમશંકરભટ્ટ પ્રાણશંકરના પિતા વજ્રભાષામાં, ગુજરાતીમાં અને સંસ્કૃતમાં કવિતાઓ કરતાં એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

એ પછી આપણને વૈદ્યશાસ્ત્રી દામોદર કાનજીનું સ્મરણ થાય છે. દામોદર કાનજી પોતાને વૈદ્યશાસ્ત્રી કહેતા અને તે યથાર્થ હતું. એટલું જ નહિ પણ તેઓ કવિ, વ્યાખ્યાનકાર અને ધર્મોપદેશક પણ હતા. અહિંચત્રકાવ્યકલાપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ કાવ્ય ઉપરાંત તેમણે બીજાં ચરિત્ર લખ્યું છે તેમજ પ્રસિદ્ધ પણ ક્યું છે. તેઓ કેશવલાલભાઈ પછી આર્યધર્મ પ્રકાશના તંત્રી પણ હતા. તે કાળે તેમણે અનેક ભાષાંતરો કર્યા છે જે પ્રસિદ્ધિને પામ્યાં છે. એઓ જૂનાગઢવાળા હરિદત્ત શાસ્ત્રીના શિષ્ય હતા.

તેઓએ મુંબઈમાં હરિકથાકાર તરીકે જીવન શરૂ કરી વૈદ્ય તરીકે નામના મેળવી વ્યાખ્યાનકાર તરીકે શ્રીમંત સરકારના પ્રીતિપાત્ર બની પાછલી જીંદગીમાં વડોદરા રાજ્યના ધર્મોપદેશક બની પોતાના દાદા મુકુંદભટ્ટનું ઋણ ચૂકવવા લાગ્યા પામ્યા. તે પછી પ્રાણજીવન હરિહર શાસ્ત્રીનું નામ સ્મરણ થાય છે. 'ગુજરાતી' પ્રેસનાં ધણાં ખર્ચ સંસ્કૃત ભાષાંતરો એમણે કરેલાં છે. તેમનું મનુસ્મૃતિનું ભાષાંતર ચઢી ગયું છે. એમણે સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ લખ્યાં છે, જેમાં હેસ્ટીંગ્સની સોદી એમની યોજક શક્તિનું સારું માપ આપે છે.

એક વિશેષ સાક્ષરવ્યક્તિ રહી ગયું છે તે સ્વ. પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ છે. એમણે પ્લુટાર્કનાં જીવન ચરિત્રનું પુસ્તક સાક્ષર બ. ક. કોઠાર સાથે રહી બહાર પાડ્યું છે. અને હિંદુસ્થાનનું રાજ્ય બંધારણ નામનું સ્વતંત્ર ઇતિહાસનું પુસ્તક લખ્યું છે. અને મરાઠી પુસ્તક આશ્રમ હરિણીનું ગુ. ભાષાંતર ક્યું છે. તે ગુજરાતી વાંચનમાળા કમિટીમાં પણ હતા અને તેમના જીવનનો કશું અંત ન આવ્યો હોત તો આજ તે આપણી સમક્ષ સારા સાક્ષર તરીકે ઉભા હોત.

કાન્તના ખાસ પ્રેમી સૌમ્ય મૂર્તિ શિક્ષણ શાસ્ત્રી દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ એ સ્વર્ગસ્થ આત્માઓમાંના પાંચમા પ્રાણવાન સાહિત્યકાર ગણી શકાય, એમણે ભાવનગરમાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે જીવન વીતાવ્યું છે. પણ સાહિત્ય પરિષદ જેડે તેમનો સંબંધ ત્રી. ગુ. સાહિત્ય પરિષદથી બંધાતો જોઈએ છીએ, ન્યારે તેમણે જાનનાથ કવિ અને જૂનું સ્વર શિક્ષણ એ નિબંધો પ્રરિષદ માટે લખ્યા હતા. આમના બીજે નિબંધ તો એ પરિષદના રિપોર્ટમાં છપાયો છે. તેમણે ભાવનગરના રાજ્યનો ઇતિહાસ, શિહોરની હકીકત, વિગેરે ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખ્યા છે. ઉપરાંત કેટલાક પ્રાસંગિક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે. જે અહિંચત્ર કાવ્ય કલાપમાં કાવ્ય પ્રેમીની જૂની શાષ્ઠોમાથી લીધાં હોય તેમ લાગે છે.

શિક્ષક રજા છતાં સાક્ષર તરીકે ઓળખી શકાય એવા દેવશંકર ભટ્ટ પછીના બીજા નંબરમાં જગજીવન કાળીદાસ પાઠકનું નામ નજરે ચડે છે. તેઓ સારા વિચારક હતા. તેમણે અનેક માસિકોદ્ધાર પોતાના વિચારો, કાવ્યો અને લેખો લખી પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યા છે. ભત્રુંજી રિના વિદ્યાનંદશતકનું ભાષાંતર ક્યું છે. તેના ઉપોદ્ધાતમાં ભાનુમતી એ ભત્રુંજીની રાણી હતી તેના સંબંધમાં સારો પ્રકાશ તેમણે પાડ્યો છે.

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરોની ક્ષિતિજર્માથી પણ જેનો ઝાંખો પ્રકાશ હજી પણ આવી રહ્યો છે એવા એક કવિ રહી ગયે છે તે લીલીઆ નિવાસી "શાંત"ના ઉપનામથી લખતા નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. એ નાની વયમાં જ અકાળે મરણ્યને

શરણ થયા હતા તેટલા વખતમા તેમણે પોતાની શક્તિનો અચ્છો ખ્યાલ આપ્યો છે. થોડા કાળ ઉપર જ પ્રસિદ્ધ પામેવ એમનું “ શાપ મંબ્રમ ” અને બીજી કવિતાઓનો સંગ્રહ જેમના હાથમા આવેલ હશે તેમને તેમની કવિતા શક્તિને માટે માન પેદા થયા વિના નહિ રહે. એજ ગામમા એમના જ કાકાના દી-રા ભાઈ મણિલાલ નાનજી પણ એક સારા લેખક થવાની આશા સેવતા જ લખ પામ્યા છે.

સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરોનું આટલું પ્રીતિદર્શન કર્યા પછી શીનીક્ષ (Thynix) પક્ષીની રાખમાથી જેમ વધારે સુદર પક્ષી બહાર આવે છે તેમ જાણે હાલનો યુગ વધારે ઉજ્જવળ બનતો હોય એમ આજના વૃદ્ધ, પ્રૌઢ અને યુવાન કવિ લેખક ગણને જોઈ ઉત્ક્રાંતિકાળના આ જમાનામા પ્રશ્નોરાઓની અભિરુચિ અધિક તીવ્ર થતી જોઈને પ્રભુ પ્રત્યે શીક્ષ નમ્યા વિના રહેવું નથી. અહિં સુધીમા સદૃશ સાક્ષરોને જાણ્યા, હવે આપણે વિદ્યમાન સાક્ષરોને જાણીએ, વિદ્યમાન સાક્ષરોને ઉંમરના અનુક્રમમા લેશુ તો વધારે અનુદાન થશે.

આજના પ્રશ્નોરા સાક્ષરોમા વયોવૃદ્ધ સર્વશ્રેષ્ઠ દેદીપ્યમાન તારો એકલા પ્રશ્નોરાને જ નહિ પણ મમત્ર હિંદની ગુજરાતી બોલતી પ્રજાને મગર જનાવી કાઠીઆવાડના એક ખૂણામા ઝગડીને પણ ગુજરાતી માહિત્યને ઉજ્જવળ કીર્તિપ્રકાશ આપી રહ્યો છે તે સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણીથી કોણુ અજાણ્યું છે ? તેમના જીવનની ગુહામા ઉતરવાનું જોકે આ સ્થાન નથી, છતાં કેવળ આત્મબળથી જ જેમણે સમર્થ રાજનીતિસી રિથિતિ પ્રાપ્ત કરી. એટલું જ નહિ પણ ખુદ ક્ષીટીય સરકારના વિશ્વાસપાત્ર બની લડનના એકઝીક્યુટીવ કૌન્સીલર સુધીનું માન સપાદન કરેલું છે એમને કોણુ ન જાણજે ? તેમનાં કાવ્યોનો કે લેખોનો સંગ્રહ જો કે હજુ પ્રસિદ્ધ થયો નથી, છતાં તેમણે છુટાં છવાયાં માસિકા દ્વારા લખેલાં કાવ્યો અને ઝડુ ભટ્ટજીના જીવન ચરિત્રનો ઉપોદ્ધાત તથા કેશવકૃતિનું પ્રથમ પ્રકાશન પ્રગટ કરી પોતાની સાહિત્ય પ્રિયતા અને લેખન શક્તિ પૂરવાર કરી છે.

ખુખી તો એ છે કે તેમના કાવ્યો, લેખો કે વ્યક્તિત્વથી માણસો અંજળા વિના રહેતા નથી. તેમનાં કાવ્યો તેમના હૃદયની માર્ક હંમેશાં ભાવથી ભરેલાં જણાય છે. બાલ્ય-વયથી જ તેઓ કાવ્યો લખે છે. પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર અને કાલ, શ્રીયુત પટ્ટણીજીના બાલ-રનેહી હતા પટ્ટણીજીનું જીવન રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં ન ધુમ્મું હોત તો આજ આપણે તેમને માહિત્ય ક્ષેત્રના સર્વ શ્રેષ્ઠ સુલટ તરીકે જાણખતા હોત. એમનું જીવન વૃત્તાંત કોઈ સિદ્ધ હસ્તકાર ગુજરાતને ચરણે ધરવાનો મુયોગ પ્રાપ્ત થાય તો, એમનું રાજદ્વારી જીવન એતો માત્ર બાહ્યજીવન છે, આંતરિક જીવન તો સાહિત્યથી ભરપૂર છે, એમ પ્રતીતિ થયા વિના ન રહે. અને જો માહિત્ય પરિષદ પટ્ટણીજીને આત્મકથા લખવા પ્રેરી શકે તો તો જરૂર ગાંધીજીની આત્મકથા પછીનો નંબર એ મેળવી શકે અને ગુજરાતને અનેક વિધ લાભ આપી શકે.

વયોવૃદ્ધ સાક્ષરોમાં ત્રાણું નામ વિશ્વનાથ પ્રણુરામ વૈઘનું જુવનું જોઈવું નથી. ૧૯૦૧ માં બેરીસ્ટર થયા તેઓ ઇંગ્લાંડ ગયા હતા અને ત્યાંની ઑરીએન્ડલ કૌન્સિલમાં તેમણે હાજરી આપી હતી. એમનું પ્રથમ પુસ્તક સર્વસ્વતીયંત્રનું અવલોકન મને ૧૮૯૦ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એમણે એક પુરાતત્ત્વ તરીકે માગી કીર્તિ મેળવી છે. મુંબઈ રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના તેઓ એક મમ્મ છે, અને તેના ઉપપ્રમુખ તરીકે કામ કરી રહ્યા છે. પૂતામા

ભરાયેલી ઑરિએન્ટ કોલેસના સ્વાગત મંડળના તેઓ સભ્ય હતા અને લગભગ ૫૦૦ ૧૯૨૮ માં ઑસ્ટ્રેલિયામાં ભરાયેલ ઇન્ટર નેશનલ ઑરિયન્ટલ કોલેસમાં તેઓએ જાતે હાજરી આપી. આવાસ્યોપનિષદ ઉપર નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં સારો રસ લઈ રહ્યા છે અને પ્રસંગવશાત્ પરિપક્વમાં હાજરી પણ આપે છે. એમના અંથોની યાદી (૧) સરસ્વતીચંદ્રનું અવલોકન. (૨) વેદાન્ત દર્શન. (૩) લૉડ લૉરેન્સનું જીવન ચરિત્ર. (૪) અદ્વૈતામૃત. (૫) આયર્લેન્ડ પ્રકાશમાં આવેલા લેખો-પ્રમાણુ વિચાર, ભરતરાજ, ન્યાયશાસ્ત્ર અને આચાર પદ્ધતિ. (૬) ભારતવર્ષ ઉપર લેખ, (૭) ન્યાયસાર (૮) ઇસાવાસ્યોપનિષદનો લેખ.

એમના ભાઈ ડૉ. પોપટલાલ પ્રભુરામ પણ સારા લેખક હોઈ એમને જ્યાંકુમારી નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે સારો આદર પામ્યું હતું. તેમણે ગુમાનતારાનું નાટક પણ લખેલું હતું.

વૈદ્યરાજ વિશ્વનાથ પ્રભુરામ પછી ત્રીજા વયોવૃદ્ધ સાક્ષર કવિ મૂળશંકર હરિનંદ દેખાય છે. ઉત્તમોત્તમ ગુજરાતી દસ્ય નાટકોના એ લેખક છે. નાટકોને અધમ કોટી પરથી ઉચ્ચભૂમિકાએ લઈ જનાર કવિ મૂળશંકરનો પ્રાથમિક અભ્યાસ નજીવે હતો. ગુજરાતી અને અંગ્રેજીનાં પાંચ ધોરણ પૂરાં કરી એ પાંચ વર્ષ શિક્ષક તલાટી વગેરેની અણગમતી નોકરી કરી પછી તેઓ મુંબાઈ ગયા, એ વખતે મુંબાઈમાં ગુજરાતી નાટક મંડળી સ્થપાયલી હતી, અને મણિલાલ નજીલાઈના ' કુલીનકાંતા ' નામના નાટકની તૈયારી ચાલતી હતી તેમાં કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ ગામનો બનાવતા હતા. મૂળશંકરભાઈએ સ્વેચ્છાએ બે ત્રણ ગાયનો લખી આપ્યાં. નાટક કંપનીના મેનેજર દયાશંકર વસનજીને તે પસંદ પડ્યાં. તે દિવસથી તેમની કંપનીના લેખક તરીકે તેમની નિમણૂક કરી. એ આશરે ૧૮૮૫ ની વાત. તે પછી ૧૯૦૫ સુધીમાં ત્યાં કામ કરી લગભગ આઠાંશક નાટકો લખ્યાં હશે. તેમાંનાં કેટલાંક તો સાહિત્ય ઇષ્ટિમાં અભિનંદનીય હોય તેવાં છે, પરંતુ એ જમાનાના સાહિત્યકારો નાટકો તરફ વિદ્યમીન હતા, એટલે તેની કીર્તિ સાક્ષરોમાં થયેલી નહિ. સદ્ગત. ગોવરધનરામ. માધવરામ ત્રિપાઠી કહી નાટક જ જોતા નહિ. છતાં એક વખતે તેમને આગ્રહપૂર્વક કંપનીના માલિકોએ મૂળશંકરભાઈનું અજબકુમારી નાટક ' ભજવી બતાવ્યું ' ત્યારે જોવા બોલાવ્યા તે વખતે એ સાક્ષર શિરોમણિએ શેઠીઆઓ તરફ પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો, એટલું જ નહિ પણ લેખકને ગુજરાતીના શેક્સપીયર કહી ઉત્તમ પ્રકારનું લેખી પ્રમાણપત્ર પણ આપેલું છે. શ્રાવ્ય નાટકો તો ઘણાં લખાયાં છે અને લખાય છે; પણ દસ્ય નાટકોમાં મૂળશંકરભાઈનો સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ પહેલો નંબર આવશે એમ, સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી તથા સ્વ. રમણભાઈએ એમનાં નાટકોનાં કરેલા અવલોકનો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ પછી મૂળશંકરભાઈએ કાઠીયાવાડી નાટક મંડળી નામની કંપની ઉભી કરી હતી. જેમાં તેમણે બે નાટકો લખ્યાં છે. એક " શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્ર " અને બીજું " દેવકન્યા." આ બંને નાટકો તેમની ઉત્તમ કૃતિ ગણાય છે અને સાક્ષર શ્રી રમણભાઈએ અનેક વખતે એ નાટકો જોઈ તેની સમીક્ષા પણ કરી છે, એટલાં તે આદરપાત્ર થયાં હતાં. કાળે કરી કાઠીયાવાડી કંપનીનો અસ્ત થયો તે પછી મૂળશંકરભાઈએ પાંચ વર્ષ પછી પાછું ગુ. ના. મંડળીમાં કામ કર્યું અને તે પછી તેમાંથી

કાયમના છુટા થયા. અને એક બે કંપનીને તેમણે ચારેક નાટકો લખી આપ્યાં તેમાંથી બે તો — “ એકજ બૂલ ” અને “ ભાગ્યોદય ” ધણીજ વખણાયાં છે.

મૂળશંકરભાષનાં નાટકોમાં અજબકુમારી, બારીસ્ટર, કરણધેલો, કામલતા, જીગલજીગારી, શ્રી કૃષ્ણ ચરિત્ર, દેવકન્યા, ચૈતન્યકુમાર, એકજ બૂલ અને ભાગ્યોદય—આ દશ નાટકો તો ખરેખર તેમના અક્ષર દેહને અમર રાખે તેવાં છે. તેમનાં નાટકોમાંથી ઉત્તમ સંવાદો અને કાવ્યો તારવી કાઢી તેનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સારો ઉમેરો થાય એમાં શક નથી.

તેમણે આ ઉપરાંત છુટાછવાયાં કાવ્યો પણ લખ્યાં છે તેમાંનું એક પારાવત મિથુન તો એક માસિકમાં છપાયેલું પણ છે.

મૂળશંકરભાષનાં નાટકો ઉપર અવલોકનો લખવા માટે સદ્ગત રણજીતરામ બાવાભાષ તથા કવિ નાનાલાલભાષએ તેમની પાસે લખેલાં નાટકો મગેલાં, પરંતુ પ્રશંસા અને યશથી અલિપ્ત રહેવાની વૃત્તિવાળા મૂળશંકરભાષએ તે કોઇ દિવસ આપ્યાંજ નહિ.

મૂળશંકરભાષના પુત્ર પ્રો. હરિલાલ પણ સારાં કાવ્યો અને નાટકો લખે છે. તેઓ હવે નાનાલાલભાષની જૂની માગણીને પૂરી કરવાને પ્રયત્નશીલ થશે તો ગુજરાત ઉપકૃત થશે, આ ઉપરાંત નાટકના યુવાન લેખકો છે તેમાંના યોગ્ય ધણા આ રજા. ચંદુલાલ જટારાંકર બંદે મગધ સામ્રાજ્ય નામનું નાટક લખ્યું છે. બીજા રામપ્રસાદ હરજીવન પણ છુટાછવાયાં નાટકો લખે છે.

આવડની ઘાત આપણે અગાઉ કથી ગયા છીએ, પણ કેટલીક વિશેષ હકીકત રમરણ-પટ પર ચઢી આવતાં તેનો ઉલ્લેખ આ સ્થળે કરવામાં આવે છે.

સ્વ. કર્તાના કુટુંબી અને આવડના વતની બીજા વિદ્યમાન વયોવૃદ્ધ સાક્ષર અમૃતલાલ કુંવરજી વૈદ્યાનાં કાવ્યો ગુજરાતનાં ધણાં માસિકોમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યાં છે, છતાં હાલમાં તેઓ સ્વભાવે જેમ એકાંત પ્રિય અને આત્મલક્ષી હોય સદાય ધ્યાન મગ્ન રહે છે, તેમ તેમનાં કાવ્યો પણ એકાંતવાસ સેવે છે. તેઓ લખે છે ઘણું પણ પ્રસિદ્ધ કરે છે ઓછું. અને જે પ્રસિદ્ધ કરે છે તેપણ પિયુષના ઉપનામથી કરે છે. એમનાં કાવ્યો જો કોઇ તેમની પાસેથી લઇ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકશે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં તે અનોખી ભાત જરૂર પાડશે.

તેમના સગા ભાઈ ડૉ. શંકરલાલ કુંવરજી પણ જીદીજ ધાટીના લેખક હોય કવચિતજ લખે છે. પણ લખે છે ત્યારે તેમનો લેખ ધણીજ મનનીય અને જીદિપૂર્વક લખાયેલો માલુમ પડે છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં તેમણે આપેલા ફાળા ઉપરથી તેમનું વ્યક્તિત્વ ધણા સ્વતંત્ર વિચારનું અનોખી ભાત પાડતું આપણને લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

અમૃતલાલ કુંવરજીના સ્વભાવ જેવાજ બીજા, પ્રચ્છન્ન સાક્ષર રસેશાચાર્ય મણિશંકર વિઠ્ઠલજીના પુત્ર અંબકલાલભાષ રાજકોટમાં એકાંતવાસ રાખી રજા છે. તેમનાં કાવ્યો વર્ષો પહેલાંનાં માસિકોમાં છપાયાં છે. પરંતુ તે પછી તેમણે લખ્યું છે ઘણું—પણ બધું પોતા પાસેજ છે. તેમની શૈલીમાં શબ્દ લાલિત્ય અને અર્થ ગાંભીર્ય ડગલે અને પગલે લાયુ છે. એમણે ઝાઝા ગીતો લખ્યાં છે અને તેમાંનાં ધણાં ખરા પ્રયોગશીલ અભિયામાં મવાય છે.

રાજકોટમાં એમનાજ કાકાના દીકરા ભાઈ સ્વ. પાર્વતીપ્રસાદભાઈ સ્વર્ગસ્થ વિશ્વનાથ વિદ્યલગ્ન ભટ્ટના જ્યેષ્ઠ પુત્ર છે. તેઓ સારા વિદ્વાન છે. એ વિદ્યાવત જઈ આવ્યા છે, અને સારા કાવ્યો લખી શકે છે.

પાર્વતીપ્રસાદના કાકાના દીકરા ભાઈ કેશવલાલ પોપટભાઈ વૈદ્ય પ્રાસંગિક ધણાં અચ્છા કાવ્યો લખે છે. તેમની ગઝલો ભાવવાહી અને અર્થસૂચક અને તેમનાં મંદાકાંતા વૃત્તો માનનિક છતાં યોદ્ધપ્રદ માલુમ પડ્યાં છે. તેઓ મુકા દરખાસના રાજવૈદ્ય છે.

કેશવકૃતિનો ઉપોદ્ધાત લખી પ્રસિદ્ધિમાં આવનાર સાક્ષર જેઠાલાલ દેવનાથ પંડ્યાએ પોતાનાં મંદાકાંતા અને શાહૂલ વિક્રોડત જતોથી ગુજરાતને પોતાની કવિત્વ શક્તિનું માપ આપી દીધું છે. તેમનાં કાવ્યો અદ્વિચિત્ર કાવ્ય કલાપર્મા અને ખીળ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને હજી થયે જાય છે, એટલે એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અભણી નથી. તેજ કક્ષામાં મૂકી શકીએ એવા ખીળ કવિ (મદડાકર નાગર) નાગરલાલ રેવાશંકર છે. તેમનાં કાવ્યો પશુ માસિકમાં છપાયાં છે અને છપાય છે. તેમજ અદ્વિચિત્ર કાવ્ય કલાપર્મા પશુ લીધેલાં છે.

છેલ્લા બન્ને સાક્ષરોના સમવયસ્ક છતાં પોતાના પ્રદેશમાં વધારે નિમગ્ન અને વધારે આનંદથી વિચરનાર સાહિત્ય વિલાસી વિદ્યારાય યજ્ઞેશ્વર આવસત્થીના ભાવનામય સુંદર કાવ્યોથી કોઈકજ અભણથું હશે. તેમણે રાજેશું રસિક ઉપનામ તેમનાં રમિક કાવ્યોને ધ્યાયર્થજ છે. સ્વ. કાંતની તેમનામાં છાયા છે. નામે રસિક છતાં સ્વભાવે સંત જેવા એ સાહિત્યના હોડા અવધાસી અને વિવેચક છે. એમનાં કાવ્યો પશુ અદ્વિચિત્ર કાવ્ય કલામય દેખાય છે.

વયોવૃદ્ધ સાક્ષરોમાં છેલ્લું નામ સ્વ. કાન્તના ભાણેજ ભગવાનલાલ ગિરગશંકર ભટ્ટનું આવે છે. આત્મબળથીજ તેઓ અત્યારે ઝંકુશમંત્રી જેવી બહોળા સંસ્થાના નિર્ધામક બની રહ્યાં છે જે તેમની વેપારી શુદ્ધિનું માપ આપી રહે છે. આમ શુદ્ધિથી વેપારી હોવા છતાં વૃત્તિથી તેઓ સારા સાક્ષર બની શક્યા છે. તેમને બંગાળીનો સારો અભ્યાસ છે. એમની પ્રાણે ભક્તિયુક્ત કસિટિએ બંગાલી વાર્તા રજવનીતો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવ્યો છે જે સારી પ્રશંસાને પામ્યો છે. આ ઉપરાંત તેમણે અનેક ટૂંકી વાર્તાઓ લખી છે જે સામયિકમાં પ્રસિદ્ધિ પામી છે. હાલમાં તેઓ " લક્ષ્મીક " ઉપનામથી શારદામાં યોગેશ્વરી નામની નવલિકા લખે છે. તેમણે કાવ્યો લખ્યાં જાણ્યાં નથી. હવે આપણે વયોવૃદ્ધ સાક્ષરો પછી પ્રૌઢ સાક્ષરોની ગણના કરીએ.

સાહિત્યના અંગ ઉપગિતનું મંથન કરી નવનીત કેળવી પચાવી પ્રેમ સમક્ષ મૂકી શકે એવી શક્તિ પ્રશ્નોરાચાતિ સમસ્તની છે એ વાત આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કેમકે પ્રશ્નોરાચાતિ વિદ્યોપજ્ઞી છે. વયોવૃદ્ધ સાક્ષરો પછી પ્રૌઢ સાક્ષરો નજરે પડે છે, તેમાં પ્રથમ આપણે દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીની સાહિત્યસેવા જોઈએ,

દુર્ગાશંકરભાઈના પિતા કેવળરામ શાસ્ત્રી ગોંડલમાં પાઠશાળાના અધ્યાપક હતા. એટલે દુર્ગાશંકરભાઈની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીના કાળ ગોંડલમાં ગયો. સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન પિતાના પુત્ર માટે જાણે અંગ્રેજીનો વધુ અભ્યાસ નિર્માયો ન હોય તેમ તેમને

અંગ્રેજી ફક્ત ધોરણમાંથી અભ્યાસ છોડવો પડ્યો. પરંતુ એની હિણપ તેમણે પિતા પાસેથી સંસ્કૃતનું સારું રાન મેળવી સાહિત્ય તથા વેદાંતનો અભ્યાસ ખુબ વધારી પૂરી કરી. આ અરસામાં તેઓ રાજેન્દ્ર લેખેરેટરીમાં રહી પ્રેક્ટીકલ ફાર્માસીસ્ટ બન્યા હતા. છતાં વારસામાં ઉતરી આવેલા સંસ્કૃતે તેઓ આજ સુધી પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને ધર્મના વાંચનના અભ્યાસી રહ્યા છે જેનું સુંદર પરિણામ આપણે એમના વિચાર અને વિદ્વત્તાથી બર્ધાસમાં લખાણોમાં આજે નિહાળીએ છીએ.

૪. સ. ૧૯૧૦ માં તેઓ ઝંકુફાર્મસીમાં જોડાયા, ત્યારથી આયુર્વેદ વિજ્ઞાન માસિકના તંત્રીનું પદ સુધાવી રહ્યા છે, અને એ દિશામાં મોટો ફાળો આપી રહ્યા છે. વૈદક લાઘનમાં તો તેમની નિપુણતા હોવી જોઈએ અને છે, પરંતુ પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સાહિત્ય જેને તેમણે પોતાના પ્રિય વિષય ગણ્યા છે તેમાં કંઈ ઓછી નિપુણતા નથી લાખવી.

૫. ભાડારકારનાં શૈવધર્મ અને વૈષ્ણવ ધર્મ વિષેનાં પુસ્તકોનો તેમણે ઝીણવટથી અચ્છો અનુવાદ કર્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં તેઓ છેક તેના બીજા સંમેલનથી રસ લેતા આવ્યા છે એજ મુજબ વૈદક પરિષદમાં પણ તેઓએ ઓછો રસ લીધો નથી.

એમને સાહિત્યનાદ સ્વ. કવિ લગાડેલો છે અને એમની પ્રેરણા તથા સૂચનાથી અખેદનાં આદીસેક સંકત તો ગુજરાતીમાં ઉતારેલાં છે. એ પછી ઇતિહાસ અને સાહિત્યને રંગે તો સ્વ. રણજીતરામે તેમને રંગ્યા અને “ નવજીવન અને સત્ય ” એમની પાસે લેખો લખાવ્યા, ત્યારથી આજ સુધીમાં ગુજરાતી જાતી કોટીનું કોઈ માસિક એવું નહિ હોય કે જેની વિષયસૂચિના લેખકોમાં દુર્ગાશંકરભાઈનું નામ નહિ હોય.

વૈદ્ય કલ્પતરુ માટે તેમણે “ બાળકોનો વૈદ્ય ” નામનું પુસ્તક લખી આપ્યું છે. તેમજ “ માધવ નિદાન ”નું સુધારા વધારા સાથે ગુ. ભાષાંતર કરી નવાં પરિશિષ્ટ ઉમેરી પંડિત નારાયણ મૂળજી બ્રહ્મસેલર માટે તેની નવી આવૃત્તિ તૈયાર કરી આપી છે. એમનું ઝંકુ ભટ્ટજીનું જીવન ચરિત્ર-ચરિત્રગ્રંથોમાં સાથે ઉમેરો કરે છે.

એમણે લખેલા “ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો ” ઇતિહાસ વાંછુઓ ને યાત્રાળુઓ માટે જોડા અભ્યાસ અને નિરીક્ષણની સારી સામગ્રી પૂરી પાડે છે, તેથી તેની કિંમત વધારે અંકાય છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ તેમને ગુજરાતના ચાવડા અને સોલંકી વંશનો તેમજ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ લખવા સેપિલ છે અને ફાર્માસ સભા તરફથી પ્રબંધ ચિંતા-મણિના તેઓ એડીટર છે.

ગુજરાતમાં અત્યારે તો જૂજ પ્રાચીન સાહિત્ય ચિંતકોમાં તેમનું સ્થાન અગ્રસ્થાને છે. એવા તેમના લેખો અભ્યાસપૂર્ણ અને વિશ્વાસપાત્ર જણાય છે, એમના ગ્રંથોની યાદી:- ૧ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ૨ બાળકોનો વૈદ્ય, ૩ માધવ નિદાન, ૪ ઝંકુ ભટ્ટજીનું જીવન ચરિત્ર, ૫ શૈવધર્મનો ઇતિહાસ, ૬ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો. પ્રથમ તેમને સાહિત્ય સેવા કરવા સો વર્ષનાં કરે.

એમના જેવા જ વિચારક અને અભ્યાસી બીજા સાહિત્ય રમિક સંજ્ઞાન આપણને રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક મળ્યા છે. રામનારાયણભાઈને દુર્ગાશંકરભાઈ કરતાં એક વિશેષ લાભ એ મળ્યો છે કે તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના પ્રથમ વર્ગના ગ્રેજ્યુએટ છે, અને તેટલે અંશે તેઓ પોતાના વ્યવસાયમાં તેટલા વધારે ખીડ્યા છે. બંનેની બુદ્ધિ વિશાળ છે. બંનેને સાહિત્ય પ્રેમ સરખો છે. પરંતુ માધ્યમમાં બંને જુદા પડે છે. દુર્ગાશંકરભાઈનો અંગ્રેજી અભ્યાસ નજીવો હોઈ અંગ્રેજી સાહિત્યનું ક્ષેત્ર તેમને હાથે અણખેરેલું છે.

રામનારાયણભાઈના પિતા વિશ્વનાથ સ્વરામ પાઠક સંસ્કૃતના સારા અભ્યાસી હતા. રામનારાયણ ભાઈએ ૧૯૦૮ માં બી. એ. થયા પછી વિલ્સન કૉલેજમાં ફેલો તરીકે એક વર્ષ કામ કર્યું. પછી તેઓ એલ. એલ. બી. થયા અને અમદાવાદમાં પ્રેક્ટીસ શરૂ કરી. પછી ગુજરાત કેળવણી મંડળમાં દાખલ થયા. ત્યારબાદ અસહકાર યુગમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભળ્યા અને સાહિત્ય અને સમાજ સેવા કરવાની મૂળથી જ ઇચ્છાવાળા રામનારાયણભાઈ યોગ્ય પ્રસંગ મળતાં જગત્રી જાડ્યા. સાહિત્ય અને ફિલસૂફી એમના પ્રિય વિષય છે, પરંતુ લેખક પ્રવૃત્તિમાં તેઓ બહુ મોડા પડ્યા, તેમનો પ્રથમ લેખ “કવિ બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારીયાનાં કાવ્યો” વિષેનો ઇ. સ. ૧૯૨૨માં એટલે ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી ૧૪ વરસે સારથમતી માસિકમાં બહાર પડ્યો તે કાળથી તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કામ્ય કરે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં હતા તે દર્મિયાન તેમણે એક સ્વતંત્ર લેખ તર્કશાસ્ત્ર ઉપર “પ્રમાણ શાસ્ત્ર પ્રવેશિકા” નામનો લખ્યો હતો, વળી “કાવ્ય સમુચ્ચય” નામનું આધુનિક કવિઓની કૃતિના સંગ્રહનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૯૨૪ માં બહાર પાડ્યું છે. તેમાં કાવ્ય સાહિત્ય વિષેના તેમણે લખેલા ઉપોદ્ધાત તેમના એ વિષયના જોડા અભ્યાસની સાક્ષી પૂરે છે. પાલગ્રેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરી જેવું જ એ પુસ્તકે ચિરસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

તેમના તંત્રીપદે આલતાં યુગધર્મે અને પ્રસ્થાન માસિકે તેમને માટે ગુજરાતી સાક્ષરોમાં જાણુ માન પેદા કર્યું છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પિતા મમાન મહાત્માજીએ જે અનેક કિંમતી રત્નો ગુજરાતને આપ્યાં છે તેમાં રામનારાયણભાઈનું પણ સ્થાન છે. નડિયાદની નવમી શ્રુ. સા. પરિવહના સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે તેમનું આવડું એ સાહિત્ય જગતમાં તેમની લોકપ્રિયતા રજુ કરે છે. એમનું એ વળતરું વ્યાખ્યાન, “કાવ્ય શક્તિ” રામનારાયણભાઈની સાહિત્ય શક્તિનું અચ્છું માપ આપે છે. એમણે લખેલાં પુસ્તકો આ રહ્યાં:— (૧) પ્રમાણ શાસ્ત્ર પ્રવેશિકા (૨) કાવ્ય સમુચ્ચય ભા. ૧-૨-૩ (૩) ગોવિંદ ગમનનું સંપાદન (૪) કાવ્ય પ્રકાશ (ઉલ્લાસ ૧ થી ૬) (૫) ધર્મપદ (૬) દિરેક્ટની વાતો (૭) કાવ્યપરિચય ભા. ૧-૨

પ્રૌઢ સાક્ષરોમાં ઉપયુક્ત બંને વ્યક્તિથી ઉંમરમાં સહેજ મોટા એવા ત્રીજા સાક્ષર નૃસિંહપ્રસાદ કાળાદાસ ભટ્ટને આપણે જોઈએ છીએ. એમનો વ્યવસાય એ બંને સાક્ષરોથી નિરાજો જ છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની M. A. ડિગ્રી લીધા પછી એસ. ટી. સી. ડી. થયા. અને ભાવનગરની શામળદામ કૉલેજમાં ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક નીમાયા. પણ શિક્ષણની એ પદ્ધતિ અનુકૂળ ન આવતાં ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં દક્ષિણાફ્રિકા વિદ્યાર્થીભવનની શરૂઆત કરી. અને સેવાપરાયણ સ્વાર્થ ત્યાગી એ સાધુએ જીવનની દિશા બદલી, આજ

સુધીમાં જ તન, મન, ધનથી રચ્યા પચ્યા છે. એમની આ સેવા સર્વને સુવિદિત છે. એ એ ભવન તરફથી છાત્રાલય નામનું માસિક કાદે છે, તેમજ કેળવણી વિચાર અને સિદ્ધિતોના પ્રચાર કરતું દક્ષિણા મૂર્તિ ત્રિમાસિક ચલાવે છે, જેનો જોડો ગુજરાતમાં અત્યારે તો નથી. અને એનું મૂલ્ય સમજાવતું ગ્રંથ છે એ એક શુભ ચિન્હ છે.

આ બધી પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ એવાં ધર્મ પુસ્તકો લખવામાં એમને બચત વખત આપે છે. એમણે લખેલાં પુસ્તકોની યાદી નીચે મુજબ છે—(૧) સંસ્કૃત પ્રથમ અને દ્વીતીય પુસ્તક. (૨) આપણા દેશનો ઇતિહાસ ભા. ૧-૨, (૩) સંસ્કૃત પરિચય પદ્ધતિ. (૪) હજરત મોહમ્મદ પયગંબર (૫) છાત્રાલય કમિશનનો હેવાલ (૬) હિંદુ ધર્મ આખ્યાયિકાઓ. (૭) સુતપુત્ર કથા. (૮) પાંચાલી.

મહાભારતના પાત્રોનું આ રીતે આલેખન કૃત્રી તેમણે બાળ સાહિત્યમાં અચ્છો ઉમેરો કર્યો છે.

કૈનાલાલ માણેકલાલ મુનશીની છાયા નીચે સાહિત્ય સંસ્થામાં કાર્ય કરનાર ભાષા લાભશંકર પ્રભુરામ પણ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં એક અચ્છા વિચારક છે. એમણે બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાંથી જ એ દિશામાં ઝંપલાવ્યું છે. હરિલાલ કોઠારદાર મોદીની મદદમાં તેમણે એ વખતે ઠીક કામ કર્યું હતું. એમના છુટા છવાયા લેખો માસિકોમાં નજરે પડે છે. તેઓ સારા વિવેચક થઈ શકે એમ છે. એમની શક્તિનો પ્રવાહ વર્દેઆપલો ન રહેતો હોત તો આજ તે આપણી સમક્ષ એક સાહિત્યકારોની પંક્તિમાં જોવા હોત. તેમની તૂલના શક્તિ અગ્રાધ છે. પ્રજા તેમને એ સંજોગોમાં મૂકે. અસ્ત.

ભાષા લાભશંકરના બાલમિત્ર અને બાલસાહિત્યના ઉત્પાદક તો ન કહેવાય પણ તેની અગત્ય પહેલા સમજનાર અને તેમાં પહેલા રસ લેનાર ભાષા કૃષ્ણપ્રસાદ ગિરનારંકર (પ્રાસંગિક અનેક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે એ ઉપરાંત તેમણે એકાદ બે નાટકો પણ લખ્યાં જે કાઠીયાવાડી નાટક મંડળીમાં ભજવાયાં હતાં. પરંતુ એમને જે માન ઘટે છે તે તો એ છે કે એમને) બાળગીત માળાનું એક પુસ્તક શાળાપયોગી યર્થ શકે તેવું ધારણવાર કવિતાઓવાળું રચીને પ્રસિદ્ધ કરી બાળ સાહિત્યની શુભ શરૂઆત કરી છે. તે પછી તો એ દિશામાં અનેક સાહિત્યો ઉભરાવા લાગ્યાં છે, પરંતુ આજથી લગભગ ૨૦ વર્ષ પહેલાં બાળસાહિત્ય ગરબું ગાઠ્યું જ હતું એમ કહીએ તો ખોટું નહિ ગણાય.

આ ઉપરાંત તેમણે પ્રો. મન્નરની આગાથી બહુધ બાળ નામનું એક ભાષાંતર બહાર પાડ્યું છે. ભાષાંતર કરવાની એમની શક્તિ અજોડ છે. બહુધ બાળ ભાષાંતર છે એમ તો તે જોતાં કોઈ ન માને એવું એ સરસ શૈલીમાં લખાયું છે. તેમણે દરેક નાટકો પણ લખ્યાં છે અને જે ભજવાયાં પણ છે. પ્રાસંગિક કવિતાઓ તો ઘણી લખી છે અને તેમાંની ઘણી જ માસિકોમાં પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે—એ પછી હાસ્ય રસના લેખો અને અન્યોક્તિનાં કાવ્યો લખી પ્રસંગે પ્રસંગે માસિકોમાં દર્શન દેનાર છે. જ્યન્તીલાલ ચકુભાઈને આપણે વિસરવા જોઈએ નથી. તેમનાં જીવન વ્યવસાય અને ધંધાથે સિંધ હૈદાબાદના વસવાટને લીધે ગુજ-

રાતથી પડતો અંતરાય તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને આડે નહિ આવતાં આને એમની શૈલીમાં અલૌકિકતા અને વિચારની પરિપક્વતા છે.

જ્યન્તિલાલભાઈ પછી ઉંમરે નાના છતાં કામમાં મોટા એવા હાસ્ય રસના ખીજ લેખક ભાઈ હરિપ્રસાદ ગૌરીશંકર ભટ્ટ (મસ્ત 'ફકીર')ની એળખાણ કોઈને આપવી પડે તેમ નથી. તેમનો ચાળાનો અભ્યાસ બેતાં જે કીર્તિની ટાચે તે પહેાચ્યા છે ત્યાં પહેોંચવાની આશા કદાચ તેમણે પણ નહિ રાખી હોય. છતાં અવિરત શ્રમ અને સાહિત્યની અધ્યાગ અખનાએ તેમને આ કક્ષાએ મૂક્યા છે. તેમણે લખેલા લેખો ગુજરાતના નવચેતન, શારદા વગેરે માસિકો, ને પ્રતાપ, ચેતનયુગ, વીસમીસદી આદિ અઠવાડીકામાં અવારનવાર પ્રગટ થાય છે. એમજ દિપોત્સવી અંકમાં તેમના સંખ્યાબંધ લેખો પ્રગટ થતા જણાય છે. હાલમાં તેઓ 'હિંદુસ્થાન દૈનિક' પત્રના ઉપતંત્રી છે. [મસ્તફકીરની કૃતિઓ-મસ્તફકીરની મસ્તી, મસ્તફકીરનો હાસ્યભંડાર, મુક્તદાસ્ય, મણીઓ બાળપુસ્તક] વગેરે તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

મસ્તફકીરના કાકાના દીકરા ભાઈ અને સ્વ. કાંતના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભાઈ મુનિકુમાર મથિશંકર ભટ્ટને તેમના પિતાની સાહિત્યસેવાના ઉત્તમ ફળરૂપે આપણે જોઈએ છીએ. એ કવિતાઓ લખતા હોય એવું ખ્યાલમાં નથી પણ એમનાં સુંદર વિવેચનોને નિહર ભાષા શૈલીમાં ન્યારે માસિકામાં આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે વિપયને સમજવાની અને તેનું તારતમ્ય કાઢી પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની તેની શક્તિ માટે માન પેદા થયા વિના રહેતું નથી.

કૌમુદી કાર્યાલયના વ્યવસ્થાપક મંડળમાં કાર્યકર્તા મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ મારા પ્રકાશક અને વિવેચક થવાની ભાવના સેવી રહ્યા છે. તેઓ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં હજી તાજાજ છે. તેટલામાં તો તેમણે સારાં સારાં પુસ્તકો જેવાં કે રજની અને રમણલાલ વસંતલાલ જેવા શ્રેષ્ઠ ગણાતા નવલકથાકારનાં પુસ્તકો દિવ્યચક્ષુ વિ. ત્રુ' પ્રકાશન કરી પોતાની શક્તિનું માપ આપી દીધું છે. પુસ્તકાલય/માસિકના તંત્રીપદેથી પણ તેમણે પોતાની સાહિત્યરસિકભાવના ઠીક વ્યક્ત કરી છે. પ્રભુ તેમના કોડ પૂરા કરો અને ગુજરાતને તેમના દ્વારા સારાં પ્રકાશનો મળે, અસ્તુ.

શિષ્ટ ગણાતા યુવાન લેખકોમાં સૌથી છેલ્લા મૂક્યા છતાં કદાચ સૌથી પ્રથમ ગણાવા લાયક હોય તેવા ભાઈ યશવંત સવાઈલાલ પંડ્યા તો પોતાનાં બાળનાટકોથી કથારની પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યા છે. અંધ અને અંધકાર પુસ્તકમાં તેમના માટે યથાર્થજ લખ્યું છે કે-નવા આગળ આવતા લેખકોમાં શ્રીયુત યશવંત પંડ્યાએ નવીન વિચારચેષ્ટી અને સ્વતંત્ર કૃતિઓથી સારી નામના મેળવી છે. એમની કૃતિઓ પડદા પાછળ, ત્રિવેણી અને ખીજાં તથા બાળનાટકો અને મદનમંદિર તેમની શક્તિનું માપ આપવા પૂરતા છે.

એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જન્મતાંજ ફાલીપુલી છે તેમ હજી અધિકતર ફાલોપુલો અને ગુજરાતને તેનો લાભ મળે. સાહિત્યક્ષેત્રે ધૂમેલા અને ધૂમતા પ્રશ્નોરા સાક્ષરવીરોની આટલી કથા તેમની ઇતિશ્રી ન બનો અને સાહિત્યરસિક પ્રશ્નોરાનું વિદ્યાબ્યાસંગી અને વિલોપછવી જીવન ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજીએ અનેાખી ભાત પાડી તેમની સાહિત્યસમૃદ્ધિમાં આગળ વધે એજ અંતરની અંતીમ ઇચ્છા. **इतिशिष्यम्.**

આ ઉપરાંત કોઇ કોઇ વખતે એક યા બીજા માસિકમાં કવિના કે લેખોદ્ધાર દર્શન દેનાર સેવક જેવા સાહિત્ય વાંછું શાંતિમાંથી અનેક મળી આવે તેમ છે પરંતુ એ બધા તો સાહિત્યની પાટી ઉપર લીટા કાઢનારજ ગણાય એટલે એ નામો આમાં ગણાવ્યાં નથી.

આ રીતે આપણે જોયું કે પ્રશ્નોરાની સાહિત્યસમૃદ્ધિ ઠીક ઠીક છે. વધારે આગળ વધીને જોયું તો એ પણ જણાયા વિના રહેશે નહિ કે પ્રશ્નોરાઓની સાહિત્યશક્તિ-ભાષા-શૈલી એ સર્વ કેવળ અનેબીજા ભાત પાડનારાં સાહિત્યક્ષેત્રમાં જણાશે. જેને લીધે પ્રશ્નોરાને હાથે થયેલ સાહિત્યની કોઇ સેવા અન્ય સાહિત્યરસિકોની સેવાઓથી જુદીજ પડી રહેશે. આવી શક્તિશાળી અને પ્રતિભાદર્શી શાંતિનો સાહિત્યક્ષેત્રમાં સાક્ષરો સાથે સારો સંપર્ક થતો રહે અને એમને હાથે હજી વધારે સારાં કાર્યો થયા કરે એટલું ઇચ્છીશું...તથાસ્તુ...

હુમારું લાઠી.

લેખક:--ગ્રાજગીર વ. ગોસ્વામી.

ભાષ રાયચુરાજીની કાઠીયાવાડની લોક વાર્તાઓ અને ભાષ મેઘાણીની રસધારો તથા સોરઠી બારવડીઓની સૌર્યભરી મર્દાનગી દાખવતી વાર્તા વાંચીને મને પણ એકજ તમન્ના લાગી હતી કે લાઠીના નરવીરોની વાર્તા દુનીયાને ચા માટે ન કરવી ? રોજકજી જેવા સુર-વીરોથી જગત ક્યાં અજાણ્યું છે કે જેણે ખાત્તર, ખુમાણ, વાગા, વિછીયા, બસીયા, વગેરે કાઠીઓને પોતાના બાહુબળથી હરાવી હઠીલાની ચોવીરી સાથે જોડી દીધા અને તે મુલક ગોહીલવાડના નામથી જાહેર બનાવ્યો. લાઠી, ભાવનગર, પાલીતાણા, મોથપુર જવાસા અને લીમડા, વગેરે રાજસ્થાનોના સ્થાપનાર મૂળ પુરુષ સેજકજી ગોહિલ; હતા તેમ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે, અને નીચેના સવૈયામાં પણ તેજ સાબીતી છે.

ચંદ્ર વંશ સરદાર, ગોત્ર ગૌતમ વખાણું,
શાખા માધવી ચાર, જોકે પ્રવર ત્રણ જાણું;
અગ્નિ દેવ ઉદાર, દેવી ચામુંડા દેવી,
પાંડવ કુળ પ્રમાણ, આઠ ગોહિલ ચળએવી.
જે વિક્રમ વધ કરનાર, શાલીવાહન શકવે થયો,
તે પછી તેજ ઓલાદમાં, સૌરાષ્ટ્ર સેજક બયો.

અને તેથી પણ વધુ જાણવાનું એ છે કે ગોહિલો મૂળ શાલીવાહનના વંશના છે, એ આપણે ઉપરના સવૈયાથી જાણી શક્યા છીએ.

મુસમાનના ઇસ્તિએ ગોહિલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ગોહિલ શબ્દના નિર્માણ પાડીને કરેલી છે. ગો=શક્તિ+ધલા=પૃથ્વી, એટલે “ પૃથ્વીનું બળ ” અથવા “ પૃથ્વીની શક્તિ ” ધરાવનાર એવા પ્રાકૃતી પ્રસાદીવાળા વીર પુરુષો તે ગોહિલો છે. વળી રા. દેવશંકર વૈકુંઠરામ ભટ્ટે ભાવનગરના ટુંકા ઇતિહાસમાં ગોહિલ શબ્દને ગુહિલ ઉપરથી ગોહિલ શબ્દ થયો છે એમ લખ્યું છે. ગુહ=ઠાંકણું રક્ષણ કરવું. નજલ=વાળા. રક્ષણ કરવાવાળા એવો અર્થ થાય છે. સેજકજી ગોહિલ પ્રથમ ખેરગઢથી આવ્યા ત્યારે જુનાગઢના રાવે મૌરાયપુત્ર રક્ષણ કરવા શાહપુરમાં રાખેલા તેથી રા. ભટ્ટે રક્ષણ કરનાર એવો અર્થ બેસાડ્યો હોય એમ લાગે છે.

કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતીને આધારે શાલીવાહન ગોહિલોના વડીલ મનાય છે. શાલીવાહનના હંસરાજ થયા ને તેણે પૈંઠણપુરનું રાજ ગ્રામણ્યું. હંસરાજ રક્ષણમાંથી ઉત્તરમાં અવી મારવાડમાં લુણી નદીને કાંઠે ખેરગઢમાં ગયો અને ત્યાંના ખરવા બીલ રાજને હાંકી કાઢ્યો અને પોતે ત્યાં રાજ થયાં હંસરાજના લાજ, ને લાજના ઝાઝરી, ને ઝાઝરીના સેજકજી થયા.

બેરગદમાં રહેડાં જમ્યાંદના પુત્રોના હુમલાથી બેરગદ છોડી ૧૨૯૪ માં સૌરાષ્ટ્ર આવ્યા અને રા'ને મળ્યા. તેણે સૌરાષ્ટ્રના રક્ષક નરીકે તેની નિમણૂંક કરી. ત્યાર બાદ જુનાગઢના રા' વેરે પોતાની કુંવરી વાલમ કુંવરબાનાં લગ્ન કર્યાં, વળી સૌરાષ્ટ્રનું રક્ષણ પણ તેણે વહું સરસ રીતે કર્યું જેથી જુનાગઢના રા'વે ખુશી થઈ સેજકજીને આર્થિકલા ચોવીશી, માંડવી ચોવીશી, અને અનહિલવાડ ચોવીશી, આમ ત્રણ ચોવીશીનું રાજ્ય સેજકજીને આપ્યું.

સેજકજીએ અનહિલવાડ ઉત્તર કરી સેજકપુર વસાવ્યું અને ત્યાં પોતાના કુંવર રાણાજીને ગાદીએ બેસાડ્યા, ને રાણાજીએ રાણપુર વસાવ્યું. સારંગજીને માંડવી ચોવીશી આપી તેને ત્યાં ગાદીએ બેસાડ્યા, ત્યાર પછી પોતાના મોટા કુંવર શાહજીને લઈ આર્થિકલામાં ગાદી સ્થાપી.

શાહજી અમીત ઉદાર, દેતો દાન દુકાળમાં.

સાપ સુવર્ણ હાર જેનો કર અડતાં બન્યો.

દુકાળમાં એક દિવસ ધરમાં કંઈ જ ખાવાનું ન હતું, ત્યારે શાહજીને ત્યાં ઠેટલાક ચારણો મેમાન થાય છે, શાહજીને આપઘાત કરવાનો મનમાં સોચો ઉઠે છે, એટલામાં એક સરખ બાજરાની ખાલી પડેલી કોઠીમાં જતો જીએ છે, જેથી તેને પકડી કરડાવી મરી જવાના વિચારે તેને પકડવા કોઠીમાં હાથ નાખે છે, અને તેમાંથી દેવ કૃપાએ સોનાનો હાર હાથમાં આવે છે જે બજારમાં વેચી દઈ મેમાનોને મોંઘા સત્કાર કરે છે.

વરધોના દઈ દાન જલાંબર અંગે ધર્મી,

તે જોવાને બાણ ઉભો થઈ બી આભમાં.

જેની માયના થાય તે આપી દેવાની ટેક વાળા સાંગાજી ગોહિલે એક દિવસ સ્નાન કરતાં બધાં વસ્ત્રો કોઇને આપી દીધાં, ઠેટલોક ટાઇમ નમ નદીમાં બેસી રહેવું પડ્યું. તેટલામાં કોઈ મેમાનો આવે જ અને હાથ ઝાલી બહાર ખેંચી લે છે, ત્યારે બીભોરી વસ્ત્ર શરીર પર વિંટાળેવું દિસે છે. ઘેર જઈ બીજું વસ્ત્ર પહેરે છે એટલે પેલું જલાંબર જળમાં મળી જાય છે.

જો જાણીત જડધાર કે નવજંઝ મોતી નિપજશે,

તો વવરાવત વાડ વાર, વૃજ આગળ દેપાળદે.

દેપાળદે ગોહિલે એક દિવસ પોતાના દેશમાં ફરતા કોઈ ચારણને એક તંરૂં ત્રી અને બીજી બળદ જોડી વાવતો જોયો કે એકદમ પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ગાર નિકળી પડે છે “ શું ? મનુષ્ય જાતિમાં આટલી હંડે ફરતા હશે ? ” પુરત જ બટક બોલો ચારણ બોલી ઉઠે છે કે:- “ બહુ દયાળુ હો તો બીજો બળદ તું થઈ જા.” કંઈ પણ બોલ્યા વગર દેપાળ દે ગોહિલ પોતાને ખંબે ધૂસરી મૂકે છે અને બાઈને છોડાવે છે. સાથે સ્વાશે મારતે ઘોડે પાસેના ગામમાંથી બળદ લાવી આપે છે તે ચારણને આપી ગોહિલ પોતાના નગરમાં જાય છે.

કાપણીનો સમય આવે છે ત્યારે જેટલા ચાસ દેપાળદે ગોહિલે વવરાવ્યા હતા તેમાં અનાજ પાકવાને બદલે સાચાં મોતી નિકળે છે. આવું આશ્ચર્ય બનતાં ઉપરનો સોરઠો રાજ પાસે જઈને કહે છે અને પોકેલાં પુડીયાં બતાવે છે.

ખજ ખજ મીઠું ખીર, ગેમલ આંગળીએ વણું
શોધી આપ શરીર, ચારણ પોષ્યો ગોહિલે

એક વખત નિર્જન વનમાં કેટલાક દિવસો એક ચારણ સાથે ગાળવાનું હતું. એક દિવસ ચારણને કઠડીને ભૂખ લાગી, ત્યારે ચારણે ગોહીલની પાસે ખાવાનું આપવાની માગણી કરી. પણ નિર્જન વનમાં ખાવાનું ક્યાંથી મળવું ? વિચાર કરી કુળ દેવી ચામુંડાનું આરાધન કરી સૂર્યને નમન કર્યું, અને પોતાની જમણા હાથની આંગળી ચારણના મોંઢામાં આપી. જેમ બાળક માતાને ધાવે તેમ ચારણ ગોહિલની આંગળી ચૂસવા લાગ્યો. તેમાંથી અમૃત સમાન દૂધથી ચારણની કુધા શાન્ત થઈ.

ખેતર વાવી રેત, કે ઉગ્યાં ટુંબ્યાં સામટાં,
તેમાં ધઉંની રેલ, સોનક ભકત તણે ખળે.

સોનકજી ગોહિલ મહાન ભકત હતા. એક દિવસ ધઉંનું ગાકું ભરી ખેતર વાવવા જતા હતા. માર્ગમાં સાધુની એક મંડળી મળે છે, તેને બધા ધઉં પ્રભુઅર્થે આપી, નદીમાં જઈ રેતીનું ગાકું ભરી તે રેતી ખેતરમાં જમને વાવે છે, તેમાંથી ટુંબડીના વેલા ઉગે છે, ટુંબડાં પાકતાં ખજાનાં એકઠાં કરે છે, અને સુકાવા દઈ ફેડે છે, તો તેમાંથી પુષ્કળ ધઉં નિકળે છે.

આમ અનેક નરવીરોની ધાર્મિકતા તથા શૌર્યતા ભરી વાતો કહેવા બેસીએ તો એક મહાન ઇતિહાસ તૈયાર થાય તેમ છે.

હઠીલા શાપિત બનવાથી ઉન્નત કરી દુહોજી ને હમીરજી બન્ને ભાઈઓ લાડીએ આપ્યા. લાડીના મૂળ ગ્રામીણ સેંત પાસેથી લાડી લઈ અને ત્યાં ગાદી સ્થાપન કરી. હમીરજી લાડીવાળી ઇતિહાસના વાંચકો અગત્યના તો નહિ જ હોય ?

સિંહણ સંગમને શાહ પુરૂષ, કેળ ફળે એકવાર,
ત્રિમા તેલ ને હમીર હડ, ચડે ન દુજી વાર.

તરણ વીર હમીરજી ગોહિલનો વીરત્વ દર્શાવતો પ્રસંગ ભકતરાજ શ્રી નરસિંહજીતાની પેઠે ભાભીના મહેલના ઉપરથીજ ઉપજ્યો હતો, અને તેથી પોતે એકલાજ લાડીથી સોમનાથના ઉપર મુસલમાનો ચડી આવે છે એવું સાંભળીને ચડી નીકળે છે. રસ્તામાં ઘોણુગદેરા ગામે વેગડા બીલને ત્યાં રાતવાસો ગાળવા રોકાય છે. અને ત્યાં તેજ રાત્રે વેગડાની પુત્રી આરડીલા સાથે વીર હમીરજીનાં લગ્ન થાય છે, પછી થોડા દિવસ રોકાઈ ત્યાંથી કેટલીક બીજા સેના સાથે વેગડાના સાથમાં સોમનાથ જાય છે, ત્યાં મુસલમાન પાદશાહને પોતાના બાહુબળથી દંડાવે છે, અંતે સોમનાથના મંદિર પાસે મરાય છે. આજે પણ ભૂતકાળની સાક્ષી પુરતો ઇતિરથ સમે તેમનો પાળાયો હજીએ સોમનાથના જૂના મંદિર પાસે ઉભો છે.

“સ્વસ્થાને લાડીને તખ્તે, ગોહિલ કુળમાં શુણ્ધારી,
સંવત અદારસે અદારમાં, થયા જીજીઆવે તૃપ જ્ઞાપારી.”

જીજીઆવાનું મૂળનામ લુણુશાજી હતું અને તેઓ વિક્રમ સંવત ૧૮૧૮ માં લાડીની

ગાદીએ ગિરાળ્યા હતા. તે અનેક પરાક્રમો કરી સતિર વર્ષનું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી વિદેહ થયા હતા.

છજાવાના લખાણ પણ એક મહાન શરવીર હતા. તેઓએ ગાદીએ બેસતાંજ બાહુબળથી દુઃશ્મનોને હંકાર્યા હતા. કારણ કે “ ચારે કેર કાઠી અને વચ્ચે લાખાની લાઠી ” આ પ્રચલિત કહેવત મુજબ લાઠીને માથે કાઠીનું વેર કાળના ચક્ર માફક જળુમી રહ્યું હતું.

લાઠી, કાઠી, ને લીમડા, લડ ચારે બેળા,
રાધડો (જેદિ) રમત માંડશે, (તેદિ) કેક ખપશે બેળા,

એ મુજબ કાઠી લોકો સાથે અચાનક લડાઈ ઉત્પન્ન થાતી અને ગોહિલ લખાણ પણ પોતાની તલવારથી દુઃશ્મનોને બરોબર જવાબ દેતા જ રહ્યા હતા.

લાઠીની લાઠી ઘણી, ચોડી છાતી માંધ,
પીઠાને પડમાં કાઠી ગળ મીકું કીચે.

આવા શરવીર લખાણ રાજના બે નાના કુંવરો હતુભાઈ અને ફતેસિંહની અન્નેડ ન્નેડથી તો શૌર્યતાની ભૂતિ સમી હતી. હતુભાઈનાં માતૃશ્રીને વિરડી ગામ જવાઈમાં મળેલ અને તે વિરડી મા સાહેબે ભાવનગરને લખી આપેલ, આ ગામ હતુભાઈએ ભાલાની અણીએ મેળવ્યાનો વીર પ્રસંગ ઇતિહાસમાં મરાહુર છે.

અને તે વખતે શૌર્યતાના બંડાર સમા આહીરો પણ લાઠીને આંગણે હાથ ડાગર, વિસોડેર તથા વશરામ રાજગર સમા જવાં મદદ પુરોએ અનેક પાકતા.

આ અરસામાં ચમત્કારી સંતો પણ બાવા બેળનગર, ભલૂતવન, ગુલાબ પુરી સ્વામી જેવાએ લાઠીના અર્મણે ચમત્કારો બતાવી જીવતા સમાધો લીધેલ છે અને આજે પણ તેની માનતાઓ ચાલે છે.

સંતોના ચમત્કારમાં સાથ પૂરનાર દેવચંદ પૂનમ પણ હતા કે જેણે આકશમાં પક્ષીની માફક ઉડા નટ લોકોને ભોંધ પછાડ્યા હતા, તેની સાક્ષી રૂપી હજુ પણ ગોડીયાનો વાક મોળુદ છે. આ શિવાય આ પૂન્યે જમીનમાં લીમડો ઉતારી દીધો હતો એવી પણ દંતકથા છે.

લાખાણના વડીલકુમાર દાજરાજ ગાદીએ ગિરાળ્યા. દાજરાજનું મૂળનામ અમર-સિંહજી હતું. તેમણે અમરપર વસાવ્યું અને તેઓ શ્રી. હુંકુ આયુષ્ય ભોગવી સ્વર્ગે સિધાવ્યા. સંતતિમાં એક કુંવરી હતાં, અને તેમને કુમાર નહિ હોવાથી દાજરાજ પછી તેમના નાના ભાઈશ્રી તખ્તસિંહજી ગાદીએ ગિરાળ્યા તખ્તસિંહજીને પણ કુમારો હતા:-ભાવસિંહજી સુરસિંહજી અને વિજયસિંહજી.

ભાવસિંહજી કોલેજમાં વિદ્યાર્થ્યાસ કરતા જ વિદેહ થયા હતા જેથી તે ગાદીએ સુરસિંહજી ગાદીએ ગિરાળ્યા. સુરસિંહજી અથવા તો કલાપીના નામથી સાહિત્ય જગતમાં કોઈ પણ અગણ્ય હશેજ નહિ.

વિક્રમ સવંત ૧૯૩૦ એટલે ઇ. સ. ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૬ મી તારીએ કલાપીનો જન્મ થયેલ, કલાપીનું મૂળ નામ નામદાર દોકોર સાહેબ શ્રી “ સુરસિંહજી તખ્ત-

સિંહજી ગોહિલ.” હતું. એમની બાલ વયમાંજ એમનાં માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો, નવ વર્ષની ઉંમરે તેઓ રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં દાખલ થયા. અને નવ વર્ષ સુધી ત્યાં અભ્યાસ કરી અઢાર વર્ષની વયે કારમીર અને હિન્દો પ્રવાસ કર્યો. ત્રણ વર્ષ રાજ્યકારભારનો અનુભવ લેવામાં આપવામાં આવ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૯૫ ના જન્યુઆરી માસમાં લાહોની ગાદીએ બિરાજ્યા અને માત્ર પાંચ વર્ષ ચાર માસ અને વિશ દિવસ રાજ્યકર્તા કહેવાયા. સંવત ૧૯૫૬ ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૧ એટલે ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના જુન માસની ૧૦ મી તારીખને શનિવારે વિદેહ થયા. પોતાની પાછળ ત્રણ સ્ત્રીઓ એ પુત્રો અને એક પુત્રી મૂકી ગયા છે. આમ ટુંકામાંજ એમના સ્થૂલ જીવનનો સમાવેશ લગભગ પરીપૂર્ણ થઈ ગય છે.

કલાપી માટે તો ઘણુંજ કહી શકાય તેમ છે. કવીર શ્રી નાનાલાલના રાજોમાં કહું તો:—

“ કલાપી પ્રભાતના શુકની ચેદે થોડું: આયુષ્ય ભોગવી ભરયૌવનમાંજ વિદેહ થયા, પણ પોતાનું તપશ્ચુસ ગુર્જરગિરાનાં અંગમાંજ યુધી દષ્ઠ વાણી જેટલું આયુષ્ય અર્પી ગયા. કલાપી આ યુગના મજનું હતા, અને એમનાં કાવ્યો પણ મોટે ભાગે વિપ્રલંબ શૃંગારની પૂરી વેદનાનાં છે. સનમને હુંદવાતેજ જાણે તેમણે જન્મ લીધો હતો. એ મજનુંની ધરકભાવના મોહની હતી કે રનેહની ? કે પાંચે નીમાજે ઝુકતી મયખાનાની બાંચ સમી એ કવિતાનું સર્વ શું અને કેટલું ? અથવા સંયોગ શૃંગારની ઝલ જીવનમાં એસતા એમની કવિતાં વેલડી કેવા રંગ સુગંધના ફળ પ્રલ પત્રે પાંગોરત ? કલાપીના સાક્ષર જીવનના કે કાવ્ય શૈલીના આવા પ્રશ્નનો નિર્ણય કે વિચાર કરવાનો આ સમય નથી. અહીં તો એટલું જ બસ છે કે, ગુર્જર સાહિત્યની રસવાટિકામાં એમની એ એક રસ દેરી છે. અને એ દેરીમાંના એ દેવ છે. અને એ દેવ અને દેવની દેરી ઉભય પોતાના તેજે બળને પ્રતાપે પ્રતિભાથી સુવિખ્યાત છે. ”

સુરસિંહના પ્રતાપસિંહજી ગાદીએ બિરાજ્યા. એ પણ એક પ્રતાપી અને ભાવના શાળી રાજવી હતા. તેમણે લાડી નજીકમાં જ દેગમની વાવ આગળ પ્રતાપગઢ નામે ગામ વસાવ્યું અને ગામડીયા નદીને કાંઠે પ્રતાપ કુંડ બંધાવ્યો. અને તેઓ પણ જર યુવાનીમાં જ સંવત ૧૯૭૪ ના આસો સુદ ૧૦ એટલે તા. ૧૪-૧૦-૧૯૧૮ ને સોમવારે વિદેહ થયા. સંવતિમાં ત્રણ કુમારો છે

પ્રતાપસિંહજીના નાનાભાઈશ્રી જોરાવરસિંહજી હાલ રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજના વિંગમાસ્તર છે. જેમણે હાલ કલાપીના પુસ્તકોનું પ્રકાશન તથા પુનરુદ્ધાર કરી એ પિતૃભક્ત પોતાની ફરજ સુંદર રીતે બજાવી રહેલ છે. તેમજ કલાપી પ્રત્યે તેમનો પ્રેમ કાંઈ અજળ જ છે.

પ્રતાપસિંહજીના પ્રજ્ઞાદર્શિંહજી ગાદીએ બિરાજ્યા. જેમની ઉર્જાવળ કારકીર્દિ આપ સહુ અત્રે જોઈ રહ્યા છો અને કેટલુંક જાણી પણ શક્યા હશે. તેઓશ્રી ગાદીએ બિરાજ્યા પછી શહેર સુધારા તથા વસ્તીનાં સંકટો દૂર કરવાનું કામ ખંતથી કરી રહેલ છે. તેમજ પોતાના રાજ્યમાં જંગલ યાદ જતી નકામી જમીનનો ઉપયોગ કરવા “ પ્રજ્ઞાદેવ તથા

અનિરૂદ્ધપુર ' નામે જે સુંદર અને રળીઆમણાં ગામો વસાવી તે ગામની આબાદી માટે વસ્તીને તેમણે સારી રહેત આપેલ છે. તેમજ લાઠીની પૂર્વ દિશામાં પોતાના નાના ભાઈને સંબોધીને “ મંગળ પર ” વસાવી તેમાં વેપારી લાઠનના માથુસો વસાવીને દીપાવ્યું છે. વળી નામદારથીને જમણો ખાંચ સમા રાત્ર્ય કારભારની કેળવણી પામેલા કાર્યકુશળ કારભારી સંપાડ્યા છે. તેઓમાં યુવાનીના ઉત્સાહ સાથે કરેલ પશું જોષ શક્ય છે. વળી રાગ પ્રગનું કંથાણુ કરનાર કેશુલાલ કસનજી ઓગમાં સહભાવના સાળા ગુણો છે.

લાઠીમાં આવનારને હાલજ સ્વર્ગસ્થ થયેલ મુછાળો જવામદ દેસુર અરજણુ ડાંગરની ૯૬ ધિય લાંબી મૂછોનો ફોટો જોષ લેજો. એ નર અમેરિકાના ચિકગોના પ્રદર્શનમાંથી પાછા ફરતાં વિદેહ થયો છે. એ જો અત્યારે હયાત હોત તો તેમની વીર પ્રસંગોની વાતો આપણને ઘણી જાણવાની મળત. એ જોયા પછી અમારા લાઠીનાં ઐતિહાસિક રથજો ધૂતારપૂર નગરીનો જુનો દીબો, સાગરાની વાવ કે જે એક હજાર વર્ષ પહેલાં લાલિયા ભૂતે બધેલ છે તે તથા ત્યાં આગળ યજ્ઞોએ ચડાવતા એ પશુ દંતકથા છે, તથા સાગરા પીરનું મંદિર પશુ જોવા લાયક છે. જીજી આવનાં જાડવા કે જ્યાં કલાપીની સમાધિ છે તથા હાલો ડાંગર, તથા મેસુર કનાળાના પાળીયા જોવા ચુક્રો નહિ આવદિન શાહ પીર કે જેમણે લાખી ગુણુકા પાસેથી તેમના મૂરીદ સોતાઓને લાઠી અપાવી ને ગામથી પશ્ચિમ દિશામાં પોતે જીવતા કબર લીધેલ છે. ફેફા, જુમા મસ્જદ ખાલંગરા પીર, ભીડ ભંજના મહાદેવ, કુઝ્ખ ભંજન મહાદેવ કે જ્યાં મુલાબપુરી સ્વામીની જીવતા સમાધિ લીધેલ છે. તથા કુંભાર વાડામાં ખાવા વીરગરની જગ્યા પાસે ગેબનગરની જીવતા લીધેલ સમાધિ વગેરે રથજો બહારથી આવનારે ખાસ જોવા લાયક છે

કલાપીનાં આંસુ.

લેખક:—અંબાલાલ નાથાલાલ મીસ્ત્રી.

બી. એ, એલએલ. બી.

ન્યાયાધીશ, પાલીતાણા.

ભૂમિકા.

અમે પ્રયોગશાળામાં બેઠા હતા તમને ખબર નહિ હોય પણ અમે એક અતિ ઉપયોગી સંસ્થા કાઢી છે અને અમારા પોતાના મતે ઘણું મહત્વનું કામ કરીએ છીએ. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પોતાની પ્રયોગશાળામાં બેસીને કે ઉભા રહીને પ્રયોગો કરી નવી શોધો કરે—કોષપણુ પદાર્થમાં કેટલાં ને કેવાં તત્ત્વો છે તે પૃથ્થકરણ કરી નક્કી કરી આપે; તેવી રીતે આધુનિક પદ્ધતિએ જગતના-છેવટે યુજરાતી સાહિત્યમાં અવનવા પ્રયોગો કરવાનાં અને ઉત્પન્ન થયેલા 'સાહિત્યનું' પૃથ્થકરણ કરી સપ્રમાણુ છેવટનો સબ્બ કહેવાના આશયથી અમે એટલે અમારા મિત્રમંડળે પ્રયોગશાળા કાઢી છે. અવારનવાર પુરસદના વખતે અમે ત્યાં એકઠા થઈએ છીએ, અને...એ કહેવા જઈશ તો પાર નહિ આવે. એટલું જ કહીશ કે અમારી શાળાનું કામ જોષ કોષક દિવસ જગત આશ્ચર્યના થેનમાં પડી જશે. અમે બેઠા હતા-કેટલાક વખતથી શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનાં નવસોએ અમારી સંસ્થાનું 'ધ્વાન જેન્ચુ' છે, એટલે 'દિવ્યચક્ષુ' નામની નવલકથામાં 'દિવ્યચક્ષુ' નામ રાખવાની યથાર્થતા અમે ચર્ચતા હતા. એવામાં એક યુવાન ખાદીધારી ભાષ દાખલ થયા. અમને જયજય કર્યા. ખચીત્-અમે સામા જયજય કર્યા પણ સૂક્ષ્મ રીતે, 'ખાલી પુરશીમાં તે બેઠા-અમે આવવાનું કારણ અમારી નજરથી પૂછી રહ્યા. એમણે પોતાની થેલીમાંથી બે પુસ્તકો કાઢ્યા અને એક શીશી સુંદર ગોળ સહેજ બેઠા ઘાટની-કાચનો ઘાટો દીધેલી ટેબલ પર મૂકીને બોલ્યા આનું પૃથ્થકરણ કરી આપશો? શીશીનો કાચ મફત અને પાતળો હતો. તેમાં અરધા ઉપર પાણી જેવું સ્વચ્છ 'પ્રવાહી હતું'. શીશી જોધને અમને શંકા પડી કે આવનારે અમને સામાન્ય કેમિકલ એનેલાઇઝરસ (Chemical Analysers) ધારવાની ભૂલ કરી જણાય છે. પરંતુ ઉપર ચોડેલી કાપલીમાં લખેલા શબ્દો વાંચતાં અમે આનંદમાં આવી ગયા. કાપલીમાં લખ્યું હતું, "કલાપીનાં આંસુ" અમને આનંદ થવાનાં મુખ્ય બે કારણો, પ્રથમ તો અમારી પ્રયોગશાળાના અસ્તિત્વની મહત્તા છેવટ સ્વીકારાઇ ખરી-અને 'બીજું' કોષ કોષવાર અમારા મંડળમાં કલાપી માટે કલાપીનાં આંસુ નેલ સૂકવી નાખે તેવી ગરમ ચર્ચા થતી-અમારા સમક્ષ રજુ થતાં આંસુના પૃથ્થકરણથી અમને નિઃશંકે પરિણામ જણાશે એમ અમને જણાયું.

અમે તુતંજ હા પાડી. આવનારે પોતાની સાથે લાવેલાં પુસ્તકો અમને આપ્યા. 'કલાપીના કેકારવ' ની તે નવી ને જુની આવૃત્તિઓ હતી. અમને તે પાઠ્યથી ઘણાં ઉપયોગી ચર્ચ પડ્યાં. કારણ અમારે સત્યની ખાતર કહેવું જોઈએ કે અમારી શાળામાં હજી પુસ્તાં

નિર્વેદ, અસ્થિર મન, ભાવના અને વિશ્વ મૃત્યુ, મહાર્ કશ્ચુતર, વિષપાન, અમારા રાહ, વૈરાગ્ય, વિદાય, દ્વેષ, જ્ઞા, સ્વરૂપ વગેરે આત્મલક્ષી કાવ્યો વાંચો; અગર હૃદય ત્રિપુટી, જન્મદિવસ, જીવન દાનિ જેવાં અંગત જીવનનાં આયોજન તપાસો અથવા તો આરસી, વીણાનો મૃગ, વૃદ્ધ ટેલીયો, કન્યા ને કૈાંચ, જેવાં પરલક્ષી વાર્તા કાવ્યોનું નિરીક્ષણ કરો, આંસુ જેના ઉપર ન ટપક્યાં હોય તેવું કાવ્ય ભાગ્યે જ મળશે.

રૂઢન એની કવિતાનું ધ્યેય હોય એમ ભાસ થાય છે. કવિતા કરવા એ પ્રેરણા છે ત્યારે પ્રારંભમાં જ ‘ પ્રિયા કવિતાને ’ સંબોધન કરે છે.

“ મને કુચ્ચી આપી મમ હૃદયની ને જગતની,
અને તાણું ખોલી તુજ મુખ નિહાળું ” ફરી ફરી ”

મુખ જોતાં એ ખોલી ઉઠે છે.

“ આ શું ? આ શું નમન વહતા અશ્રુનું પૂર એ શું ?
હેયું મારું પીગળી ખનવું મીઠું કે નીર જેવું ?
ત્યાં બ્રહ્માડિ નગર કરતાં અશ્રુમાં વિશ્વ ન્હાવું.
ઓહો ! બહાલી ! પ્રલય જગનો અશ્રુથી આ થશે શું ?

કવિતાને પ્રથમ-બેટતાં જ જગનો પ્રલય કવિને અશ્રુથી થશે તેમ લાગે છે. કવિતાની વિદાય લેતાં “ પ્રિયા કવિતાને છેલ્લાં આલિંગન ” માં તેને કહેવાનું રહે છે.

“ આંખ ગઈ છે ! ક્યાં છે આંસુ !

શું ગાશે સુનકાર ?.....

આંસુ નથી એટલે કવિતાએ નથી-કવિતા કોની ગાવી ? તેથી એ વિદાય લે છે. કવિતાની આવી વ્યાખ્યા ખાંધનાર અને શેલીની માફક:—

“ અમારાં મીઠાં તે રૂઢનમય છે ગીત સઘળાં ”

એમ માનનાર કવિની કવિતામાં આંસુનાં પુર વિના ખીજું શું હોઈ શકે ?

આંસુમાં જાણે રાચતો હોય તેમ તે કહે કે:—

“ પ્રભુ રાવું દેજે દરદમય ભોળાં જીવરને
નકી રાવું એ તો તુજ હૃદયની આસિય દિસે ”

અથવા પોકારે કે:—

“ રાવું શું હસીલ છે, આ ખુનને ટીપેટીપે ”

અગર “ એક ચંડાલમાં ” કરણ કડવી ફરીયાદ કરે:—

“ જગત રસમાં ક્યાં પુરું ન પડેય થયું હજી,
હૃદય ગળતાં રાવામાં એ ક્યાંક રહી જતી,
અરે ! સ્મિત ના કિન્તુ રાવું હજી જડવું નથી.
રૂઢન સિખવા ફેં થે જન્મો હજી ફરવું નહીં. ”

તો આપણને નવાઇ લાગતી નથી. નવાઇ તો એ લાગે છે કે આટલી બધી આંસુની અતિશયતા અને અશ્રુપ્રિયતા છતાં એની કવિતા પ્રત્યે આપણને ઘૃણા કે કંટાળો ઉત્પન્ન થતાં નથી. કલાપીની કવિતા ધણીને વાંચવી ગમે છે— ફરી ફરી વાંચવી ગમે છે—તનમનાટ ધરાવતાં જગતનાં દુઃખ દર્શીથી હજી અજ્ઞાન છે તેવાં મુવાન હૃદયો પણ એની કવિતામાં ગમ્ય મીઠાશ જુએ છે, એટલે પૂછવાનું કારણ મળે છે એનું કારણ ? એનાં આંસુમાં એવાં ક્યાં તત્ત્વો છે ?

પ્રથમ તો એનાં આંસુનો સામાન્ય ગુણ એ છે કે તે સાચાં છે—કુદરતી છે—હૃદયનાં છે. કૃત્રિમ આંસુ કદી બીજાને રડાવી શકે નહિ. પ્રાથમિક કસોટીમાંજ અમે આ બાબત નક્કી કરી છે. આધુનિક વિદ્યા અને આદ્યલનોથી કંઈક કાગળના બની ગયેલા કહેવાતા અમારી પ્રયોગશાળાના સભ્યોએ ‘ જુદા ટેલીઓ ’ ને ‘ જુદા માતા ’ વાંચવા માંડ્યા ત્યારે અમારા ગળામાં કંપક થક ગધું હતું અને અમારા બધાની આંખો ભીની બની હતી—જો કે આકું જોઈ—રમાલથી ઢાંકી અમે તે નહિ દેખાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. કૃત્રિમ આંસુ ધારી પાડી શકે તેવા કોઈ મહાત્મ્યદીએ પણ કલાપીનાં આંસુ બનાવટી છે તેમ કહેવાની હિંમત કરી નથી. અને તેવા આક્ષેપ કરી મુકાયો નથી, એટલે અમે વધારે બચાવ કરવા માગતા નથી. જેનાં આંસુ બીજાને આમ રડાવી શકે તે આંસુનાં તત્ત્વો ક્યાં તે પર આવીએ છીએ.

અમારી તપાસમાં અમને નીચે મુજબનાં ચાર તત્ત્વો મુખ્ય જડ્યાં છે અને અંદાજે તે નાચે જણાવ્યા મુજબ પ્રમાણમાં મિશ્ર થયેલાં છે. સૌ ટકામાંથી એનાં આંસુમાં—

- ૩૦ ટકા (૧) હૃદયની કોમળતા કે માદવતા છે:—એને હૃદયની નબળાઇ, પોચાપણ, કે બીજું નામ આપવું હોય તો અમે શેરી શકતા નથી.
- ૨૦ ટકા (૨) અંગત જીવનની મુંઝવણ ને નિરાશા તથા પ્રણય દુઃખ છે.
- ૩૦ ટકા (૩) માનવતા-બૃતદયા છે.

અને બાકીના ૨૦ ટકા (૪) તત્ત્વ ચિન્તન અને ટેવના લીધે કશ્ચુતામાં રાચવાની વૃત્તિ જણાઇ આવે છે.

બીજાં તત્ત્વો કદાચ હશે પણ તે એટલા નાના પ્રમાણમાં છે કે અમે તેની નોંધ લીધી નથી, ખરી રીતે એ તત્ત્વો અમે પારખી શક્યા નથી—અહુજ negligible પ્રમાણમાં હોઇ પારખી શકાય તેમ પણ નથી.

મુદ્દ કલાપી માટે આવી વિચાનશાસ્ત્રીની ટકાવારી બતાવતી લાખા યોગ્ય નથી તે અમે સ્વીકારીએ છીએ, પરંતુ અમે જે પ્રમાણ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણ સાચું છે તે સાબીત કરવા માટે બને તેટલી પદમય લાખા અમે વાપરવાના છીએ—કલાપીનાં ઘણાં અવતરણો અમારે આપવાં પડશે. આંસુની વાતોથી પોતાની મરદાઇ વહી જશે એવી જેને બીક હોય તેમણે આ વાંચવાની તરદી ન લેવી એવી અમે એતવણી આપીએ છીએ—જો કે એ બીક પાયા વિનાની છે તેમ પણ સાથે સાથે જાહેર કરીએ છીએ,

(૧) પ્રથમ તત્ત્વ-હૃદયની કામગીરી.

કામગીરી હોવા એ હૃદયની કુદરતી સ્થિતિ છે. દયા-પ્રીતિ-ભ્રમિઓ-ભાવો ને અનેક કામગીરી વૃત્તિઓનું ઉત્પત્તિ સ્થાન હૃદય મનાયું છે. દરેક જીવતા માણસમાં “ ખૂનનો ચરખો-ધબકવું હૃદય ”-તો છેજ, પણ તેથી બધાં કંઈ સહૃદયી કહેવાતાં નથી. સહૃદયો કહેવાવું એ માણસ માટે ઉમદા ધ્યેય છે-મોહું માન છે. કલાપી સહૃદયી છે, એટલુંજ નહિ પણ બહુ સહૃદયી છે. એનું હૃદય અતિ કામગીરી છે. એનાં અનેક કાવ્યો તે બાબત પુરવાર કરે છે-એક બેજ આપણે પસંદ કરીયું. માણસના હૃદયના હૃદયમાં જે હોય તે ધ્યેય તરીકે તે પસંદ કરે છે અને વ્યક્ત કરે છે. ભાવના ઉપરથી હૃદયની સ્થિતિનું માપ નિકળે છે, કવિને ‘ પુષ્પ ’માં જીવનની સુંદરતાને આદર્શ માણુમ પડે છે. એને પુષ્પ સમુ ચવું ગમે છે. એ કહે છે:—

“ સુખી આ સંસારે સુખમય નહીં કેા તુજ સમું;
અમારે આનન્દે દિલપર રહે છે ફુલ છુપું. ”

ન જાણું તું શું છે ? તુજ સમ દશે તું જગતમાં ?
ન તારા જેવી મેં નિરખી ખુશખો કો કુસુમમાં
મને કે તું દીક્ષા, મધુપ તુજ વ્હાલો કર મને,
અભેદાન'દો હું, શીખવીશ પછી આ જગતને. ”

જગતને અભેદાન દો શિખવાડવાના કાડ કરી પુષ્પ પાસે દીક્ષા લેવા વાંછનાર કવિ પોતાના હૃદયની પુષ્પ સમી કુમાશ પ્રગટ કરે છે.

એ કુમાશવાળા હૃદયમાં માર્દવતા પણ અતિ પ્રમાણમાં છે જેથી ‘ નિર્વેદ ’માં તેને કહેવું પડે છે—

“ કવિતા માવાને, મુજ હૃદયને ના મન રથું;
તહીં ગાતાં પૂરે, કદિ પણ નથી અંતર કથું. ”

કારણ—જનોની ભાષામાં, જગત વિષયો ગંધ પ્રસયો;
ન શબ્દે કો પૂરે કદિ પણ મહાયો માર્દવ ભરો. ”

અહાહા ! મનુષ્ય હૃદયના સૂક્ષ્મભાવો કવિતા ને સંગીતમાં ઉતારી શકાય છે તેમ વિવેચકો કહે છે. કલાપીને પુરતો માર્દવ ભર્યો શબ્દ એકે જનોની ભાષામાં જડયો નહિ. હૃદયના સ્વાર્થ અને દંભની એને તેમાં ગંધ લાગી. કલાપીનો શબ્દકોષ મર્યાદિત હશે ? અંગર તેનું હૃદય ખચિત એટલું જાણું મૃદુ હશે ? ગુજગતી, શરસી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી જેવી વિપુલ ભાષાઓનો સાથે પરિચય ધરાવનાર આવું કહેવાની હિંમત કરે ત્યારે શબ્દ-કાશે અને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સલાહ ભરીને જવાબ આપવો ઘટે છે, અમે તો કવિના હૃદયની મૃદુતા જ આ લીટીની ઉત્પાદક છે એમ માનીએ છીએ.

એક બીજી કસોટી: માનસ શાસ્ત્રીનો નિયમ છે કે માણસની સાચી અંતરવૃત્તિ (Red attitude & inclination of inner mind) પરખવા માટે તદ્દન

વિરોધી ભાવો ઉત્પન્ન કરે તેવા પ્રમંગામાં એને જુઓ. જે ખરી કૃતિ હશે તે તમે આવશે. દયા વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે તેવા કર્ણુ દેખાવથી સૌ કોઈ વધુઓછું દ્રવ્ય, પણ તિરસ્કારને વૈરવૃત્તિ ભ્રમ કરે ત્યારે હૃદય કેટલું નિષ્કુર કે કોમળ બને છે તે જોઈ જુઓ—એવી કસોટી કરવા માટે કલાપીની કવિતામાં સાધન છે. એની ‘કૃત્તનતા’ નામની કવિતા આરોગ્યથી વાંચો.

સૌ કોઈનો અનુભવ છે કે કૃત્તનતા જેવો ધા કોઈ કરી ચકતું નથી. અગ્નિવા આદમીના કે શત્રુના સાગી છાતીએ કરેલા કે પીઠ પાછળ કરેલા ધા માણસ ધૈર્યથી સહી લે છે. પણ જેના ઉપર અનેક સ્થૂલ કે સુદૃઢ ઉપકારો કર્યા હોય—જેમને માટે સુખ વૈભવ ઉપજાવવામાં કે માનસિક વિકાસ સધાવી વધારે ઉન્નત જીવન જીવવાની પરિસ્થિતિ રચવામાં મોટો ભાગ કે ભોગ આપ્યો હોય તેવા ઉપકૃત હૃદયો યુધ્ધ બૂલી અવગુણ કરવા તૈયાર થાય ત્યારે વજ્રસમુ હૃદયે ઢોલું બની જાય છે—ભાંગી પડે છે અગર અમાનુષિક રાપથી ફાટી જાય છે.

મહાન કવિ શેક્સપીયરની ભાષા તો સાધારણ રીતે જલવંતજ છે. પણ એણે લખેલા ટુંકા કાવ્ય “Ingratitude”—કૃત્તનતા “નાં વાક્યો વાંચો—અંગારા જેવી તે ધગતી જણાશે, એના ન્યુક્લીઅમ સીઝરના મરણનો પ્રસંગ નિરખો.

મહાન ન્યુક્લીઅસ સીઝરે ત્યારે ત્યારે પાસથી ઉછળતી કાવત્રાખોરોની કટારીઓ નિરખી ત્યારે તે ધ્રુજ્યો નહિ; પણ એમની વચ્ચે પોતાના મિત્ર જુલસને દેખ્યો ત્યારે એની જગ પ્રસિદ્ધ હિમ્મત તે ફારી જઈ એ બોલી ગયો.

“Ye too Brutus, then Caesar must die”

“કૃત્તનતાનો અનુભવ બહુ કપરો છે માણસમાં એ મહારોપને વૈર વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. કલાપીને તેવો અનુભવ થાય છે. મૃદુ રક્તો કલાપી એકજવાર કઠોર બને છે. એની આંસુ બીની આંખ ફેરી બની જાય છે—આંખના ખુણા લાલાશ પડે છે—અને હાથ ભરતો તેમથી જગલા લાલુકે છે. એ વિકરી જાય છે, જગતનો પ્રલય ધ્રુજે છે:—

“લલે ડુંકા ડુંકા, પવન તમ જવાલા સગમતી—

સુસાટામાં છોને ગિરિ શિખર મોટાં ઢળી પડે

ભલે સૂર્યે ઢાંચી રજ સહુ દિશા મેલી જ કરે—

વિશ્વનાં નાશકારી પ્રચંડ તત્ત્વોને તે આમંત્રે છે ને ફાટી આંખે તે-વાંછે છે:—

“લલે જતી આખી, જન સહ રસાતાળ પૃથવી”

ખંખીને મૂલથી પથરો વાગતાં કંપી ઉઠનાર કલાપી ?

આટલો બધો કોપ ? શિવજીનું ત્રીજું નેત્ર ઉધડ્યું હોય તેમ જગત આજના તૈયાર થવાનું કારણ ? જવાબમાં એ કહે છે:—

“હવે તો ડુંકા વેરી, જગત સધળાનો ચપ્પ રહેા.

અહો ! જેને માટે મમ હૃદય આજી દુઃખી થયો.

કૃત્તની લોકોને કદર નવ કાંઈ હૃદયની

ન જોવાની ધ્રુજા કદર કરવા સાધન નહિ”

વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં તે કહે છે:—

“ દયાના પ્રીતિના, મૃદુ હૃદય ને માર્દવ તથા
તમે લોકો વૈરી-મમ હૃદય લે વેરે ક્યમના, ”

દાંત કચ્છકાવીને મુઠી ઉગામી તે વૈરી જગતને ચંભળાવે છે:—

“ હસો રાતાં દેખી ! હસીશ તમને આજ ચમદી,
ને “ તમારા લોહીમાં મમ-હૃદય આ સ્નાન કરશે ”

બસ-બસ હૃદ યષ્ઠ ગષ્ઠ !

ન્યધ્રયનું લોહી પીવાની પ્રતિજ્ઞા કરનાર વિકરાળ બીમ સમો ધડી ભરતો કલાપી
ભયાનક લાગે છે.

આટલા ક્રોધ ભડકા પછી કપી આશા રાખીએ ? કોઇ કૂર-કરપીણુ-અવિચારી કૃત્ય તે
કરી નાખશે તેમ બીક લાગે છે. જગતને તો તે કદાચ બહુ ન કરી શકે, પણ તેની સખીને
તો ચમત્કાર બતાવી જ દેશે તેમ ધારીએ પણ શું બને છે.—

તોફાની સાગર એકાએક યાન્ત બને તેમ તેનો ઉભરો સમી જાય છે. જે એના ખમી-
રમાં નથી તે ક્યાં મુઠી ટકે ? કાવ્યનો ઉત્તરાધાર સ્થિર થતાં જળ જેવો છે.

“ અહોહો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા
અરે, તેમા ક્યાંથી, હૃદય તમ શિખ્યાં અજડતા ”

મૃદુતા શબ્દના સ્પર્શે તે પીગળી જાય છે. પસ્તાય છે. માંસી ચાહે છે—

“ કૃતધ્ની તું યાતાં મમ દિલ કૃતધ્ની યષ્ઠ ગધું,
પ્રભુની લીલાને ! વિષમ ગણતાં તે શીખી મયું ”

રોષ કરતાં આ રાખ્દો પાછળ વેદના કેટલી બધી વધારે ભરી છે ? અને જે કૃતધ્ન-
તાથી તે પ્રભુની લીલાને વિષમ ગણે છે તેજ કંટકને હિંદી તે કહે છે:—

‘ હવે કાંટા લાગે ’ અમર તુજ એ કંટક હજો. ’
પરંતુ બીજાથી, જરી વધુ હવે કામના થતો. ”

શિવ ! શિવ ! શિવ-કલાપીજી ! ત્રીભું નેત્ર તો તમારી પાસે નથીજ, એટલુંજ નહિ
પણ ધ્રુવરે આપેલાં નેત્રોતે રાજા છતાં લાલ બનાવતાં તમને આવડતું નથી.

આવો ભાવ પદ્મટો બતાવનાર કાવ્ય બીભું જડવું મૂરકેલ છે. કાવ્ય શાસ્ત્રીઓ માને
છે કે વસીયતનામાં-મરનારની ઇચ્છા બતાવનાર મૃત્યુપત્રોમાં જે છેલ્લું હોય તે મરનારની
ઇચ્છા બતાવે છે. તેમ માનવું એ સિદ્ધાન્તને લાગુ કરતાં આ “ કૃતધ્નતા ” ના કાવ્યમાં
અંતમાં જે ભાવ છે તે કવિનો ખરો ભાવ છે.

પણ આજ મૃદુ ભાવનો જગતને અનુભવ થોડો છે. એની કદર તે કરવાનું નથી.
તેથી તે પોતાના રાહ ગાય છે અને આશ્વાસન લે છે.

“ કબરમાં ભૂંડાં હશે જાણું પ્રલો ત્યાં આવશે દેવા !
મગર આ જીંદગાનીમાં તો બની ભાલા સદા દેવા ! ”

કલાપી કબરમાં સુતા છે-એ કદર દુનિયા, એનાં આંસુને હસનાર દુનિયા હવે એની કબર પર આંસુ જીતી આપે પ્રલો વેરવામાં માન સમજે છે.

આખરે એના હૃદયની મુદતા સ્વીકારે છે.

(૨) અંગત જીવન દર્દ-નિરાશા-પ્રણય દુઃખ.

ખીલું તત્ત્વ કસોટીએ ચકાવતાં એટલું યાદ રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે વધારે પડતાં કોમળ હૃદય ધરાવનાર કવિનું પાનું હેબેટની માફક જે ઝાલા જગતની સાથે પડ્યું છે તે દુઃખ અને નિરાશાનેય ધીરજથી સહી સામનો કરવામાં વ્યહવાર જગત મદાંત જીવે છે. કલાપી શાણો બની શકતો નથી.

પ્રેમ કહો કે પ્રીતિ-પ્રણય કહો કે સ્નેહ-મોહ કહો કે પાશવી વૃત્તિ કહો કે જાતીય આકર્ષણ કહો, યૌવન અને સૌંદર્ય અને સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેનાં કુદરતી આકર્ષણોએ માનવજાતનાં સુખદુઃખ ધડવામાં મોટો હિસ્સો આપ્યો છે.

સ્નેહ કોઈને સ્વર્ગ બતાવ્યું છે. કોઈને નર્કયાતના અનુભવરાવી છે. કોઈને સ્પર્શી હમકલાં કર્યાં છે.

કલાપીએ પ્રેમમાં તડકડતાં જીવનની શાન્તિ શુભાવી છે. ૨૬ વર્ષનું હુંકું આયુ ભોગવનાર ૨૪ વર્ષની યૌવન બરી હિમ્મરે લખે છે:—

“ પ્રુટી મચેલ ધટની ધટમાળ જેવાં
મહારાં કર્યોં વરસ, જીવન લાગ ચૂક્યો, ”

અથવાતો

“ મારો હિસાબ વિધિ પાસ કરો ન લાખો
જીવ્યો, મરીશઃ જ્યમ તારક ત્યાં ખરે છે. ”

ત્યારે તેના જીવનદર્દની પરિસીમા આપણને સમજાય છે.

નીતિ અને પ્રેમનાં ખેંચતાણુ એમના માટે વધારે પડતાં છે. એ જો, દગો, પરવાર્યો, જહા, પ્રેમને ધિક્કાર, દિલની વાત, બંદો, અધીનતા અને ત્રિપુટી તેનું દિલ ખુલ્લું કરવા પુરતાં છે. હૃદયનાં તોફાન સમાવા જાય છે ત્યારે મોડું થઈ ગયું હોય છે ને કહેવાનું રહે છે—

“ આ ખાક દિલ અંગારમાં ભારી હવે તું શું કરે ? ”
જેલુ થયું વીતી ગયું તેને હવે તું શું કરે ?

ન્યાયાસને ખેસી કલાપી પર નૈતિક દૃષ્ટિએ બહુ કડક ચનારે એટલું તો યાદ રાખવાની ખાસ જરૂર છે કે જે પુરાવો કલાપીને દોષિત ગણવા એની સમક્ષ રજી થઈ શકે છે, તેમાં મોટો ભાગ કલાપીની પોતાની કબુલતો ને એકરારજ છે. ત્રિપુટી લાવ કે અનેક પુટિ ભાવ બીજાઓએ કદાચ વધારે પ્રમાણમાં અનુભવ્યાં હશે, પણ ફેર એટલો છે કે એમણે ત્રિપુટી લખવાની કે લખી હોય તો પ્રગટ કરવાની મૂર્ખતા કરી નથી. કલાપીએ સ્નેહી બનીને સંતોષ

લીધો નહિ—એ કવિ અન્ધો—નિખાલસતાથી એણે પોતાનું ‘નેહ દર્દ ગાયું’ ત્યારે શાહું નીતિ-માન જગત ગંભીર મોં કરી તેનો હિમાખ લેવા બેઠું—

પરંતુ કલાપીની નીતિ કે પ્રીતિનું પૃથક્કરણ અમે, કરતા નથી. અમારે તો તેનાં આંસુ સાથે નિસખત છે, અને એ આંસુમાં અમે ૨૦ ટકા જીવન દર્દ જોયું છે—કોઇને આ પ્રમાણુ ઓછું લાગશે, પરંતુ વિચાર કરતાં તે વ્યાજબી જણાશે. કલાપી પ્રણય નિરાશા રહે છે—એ નિરાશા બહુ તીવ્ર લાગે છે, કારણ એના હૃદયની નાજુકતા વધારે પડતી છે. સાધારણ સહનશક્તિ કે દૃઢતા ધરાવનાર માણસને આવી સ્થિતિ વિકટ લાગત નહિ—તડને ફક્ત વ્યવહાર માર્ગ એણે લઇ લીધો હોત—એથી અમે દુઃખની વિકટતા કરતાં હૃદયની કોમગતાને વધારે જવાબદાર ગણીએ છીએ. જો કે અમને લાય છે કે આપણે જાણી શકીએ તેથી યે વધારે વેદના એનાં હૃદયમાં કદાચ ભરી હોય—દુનિયામાં સૌના મરખા અનુભવ હોઇ શકતા નથી. બધા અનુભવો રાખેલા ઉતરી શકતા નથી. જીંદગીના સાર રૂપ કવિજ કહે છે.

“ જગત સઘળું એકેકાની અમાર મુસાફરી ”

કલાપીની પોતાની મુસાફરી એ પૂરી આવેખાઇ હોય એમ જણાતું નથી—એને કહેવુંજ પડયું છે.

“ ઉર દલવવા, શોધી કાઢ્યાં સખા, લલના અને.

ઉર દલવવા શોધ્યાં પુખ્તો ઝરા તરૂંઓ વને;

એક ચંડોલમાં આવીજ ફરીયાદ છે. દર્દને દીલમાં સમાવી દેતા—સુનકાર—મહા શન્યકાર વાપરતાં થોડો વખત કલાપીનાં આંસુ ફરી ગયેલાં હોય છે.

આ ફરી ગયેલાં આંસુનું પૃથક્કરણ અમે કરી શક્યા નથી. જે મુવાન બંધુએ અમને કલાપીનાં આંસુની શીશી આપી તેમાં આવાં ફરી ગયેલાં આંસુ આવી ગયાં છે કે નહિ તે પણ ખાતરી નથી.

એટલા પુરતું અમારું પૃથક્કરણ અપૂર્ણ છે—અને સદાયે અપૂર્ણ જ રહેશે એમ અમારું ધારણું છે. કારણ કંઈનું કંઈ તો એના દિલમાં એણે છાદી જ રાખ્યું છે—ઉંડુ દુઃખ કેને કહેવું ?

એ પૂછે છે.

“ ઉંડાં દુઃખડા કેને કહેવાં ?

પૂરાં ધાયલ ક્યાં છે એવાં ?

લાખ મળે છે જેવાં તેવાં.

કહેવાં કેને રે ?

હરેલાં કે અણસાર્યાં એવાં આંસુ અને ઉંડાં દુઃખડાં કેટલા હશે તેની કદપના શું હોઇ શકે ? એના માટે અમારી પાસે કંઈએ પ્રમાણુ નથી—ટકા વારીથી તે માપી શકાય તેમ નથી—અને જેવા તેવા અમારા જેવા લાખોની ગણતરીની કલાપીને પરવાયે શું હોય ? ચંડોલને જેમ કહે છે તેમ જગતનેય કલાપી કહી શકે છે.

“ મુજ રદનથી ત્હારા કંઠે ન શોષ કંઈ પડે,

મુજ હૃદયની વાતોથી તું અમળુ નહી દિસે— ”

(૩) માનવતા-ભૂતદયા

અને ખચીત કલાપીએ જીવન દર્દજ ફક્ત ગાયુ' હોત તો વખતના વહેવા સાથે જગત એના હૃદયની વાતોથી અગમ્ય બનતું જત. એનાં આંસુ માટે એકદ અશ્રુ સારી તેને વિમારી મૂક્યો હોત. બહાલામાં બહાલું આપત જન પણ વધારે કરી શકતું નથી. પરંતુ એનાં આંસુમાં એક અમર તત્ત્વ હિમેશયેલું છે જે એની કવિતાને ચિરંજીવ બનાવે છે, ' જેને વીતી તે જાણે ' ' દુઃખીયું હોય તે પરતું ' દુઃખ પીછાને ' એ સૂત્રો અનુસાર દુઃખી અને કોમળ હૃદય કલાપી માનવ જાતના દુઃખોને પીછાને છે-એમનાં અશ્રુ લૂછવામાં તેને સહન મળે છે-ગરીબ દીલની વારતાથી એનું હૃદય દ્રવ્ય રહે છે.

વૃદ્ધ ટેલીયામાં કલાપીની માનવતા મોટે અંશે પ્રગટ થાય છે. સાહિત્ય વિવેચકો તૃત્ત જ વધી લેશે કે ' વૃદ્ધ ટેલીઓ ' કલાપીનું મૌલિક કાવ્ય નથી. વર્ડ્ઝવર્થના " The Old Cumberland beggar " પરથી કરેલું છે. જે જે અંગત કવિઓનાં કાવ્યો પરથી કલાપીએ પોતાનાં કાવ્યો કર્યાં છે તે અસંખ્ય અને જોષ મળ્યા છીએ. વૃદ્ધ ટેલીયામાં અને કમ્પરસેન્ડના સિદ્ધાંતમાં મહત્ત્વનો ફેર છે. બન્ને પાસે ડાંગ પડેલી હોય છે એટલા ઉપરથી બન્ને એક છે તેમ માની લેવાનું નથી. શિયાળામાં પરાંતની કડકડતી ઠંડીમાં " ડગ્ગો...ડગ્ગો થાય છે-શિયાળો વહી જાય છે-" એવી અગર બીજી ટેલ નાખનાર ટેલીયાના વ્યક્તિત્વમાં ને વૃદ્ધ ને માનને પાત્ર છતાં બીજાઓનાં દુઃખ પર જીવતા કમ્પરસેન્ડના બીખારીના વ્યક્તિત્વમાં ફેર છે. ટેલીયો એક તત્ત્વવેત્તા જેવો લાગે છે. બહુ જ અસરકારક રીતે તે દુઃખી બહેન લાલાંની ને ચડતી પડતીના નમુના રૂપ ખડેરની વારતા કહે છે. વર્ડ્ઝવર્થના કાવ્યમાં તેવી વિસ્તૃત કથા નથી-આટલી કશ્ચુતા નથી. હમદર્દીપણું નથી. ટેલીયો કેટલું કશ્ચુ બોલે છે.

" સાહેબ ! એને નિરખો તમે તો,
જાણું નહીં ભૂલી કદી ન જશો;
એ વાત આજેય તરી નિગાહે,
હાલા સમી ખૂંચી રહે મને તો, "

હાલા સમી ખૂંચી રહેતી અને ભૂત સમી હેવા મદી ઉઠતી બહેનની વારતા કહેતાયે ટેલીઓ સંકેતપૂર્ણ બને છે:—

" મારી દિસે વાત બહુજ લાંબી
થાક્યાં હશે, એ સુખતાં કદાચ;
એ બાપ કિન્તુ બહુ વાર મ્હારા
હેવા મહીં ભૂત સમી ઉઠે છે;

દુઃખની વારતાયે કદાચ દુઃખ ઉપજાવે એ બીકે નાસતા કે કંટાળતા શ્રીમંત કે સુખી દિલપર આ આજો કટાક્ષ છે.—ટેલીયો વાર્તા આટોપી લે છે:—

પંખી જાણે રખોપીયો આવશે તે ખીકે ઉડતાં હશે તેમ ધારી કવિ વધામણી ખામ છે.—

“ ના પાડી છે તમ તરફ કેં ફેંકવા માળીને મેં ”

ક્રૂત એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે ‘ રે પંખોડાં મારા ના પાડ્યા છતાં જો માળી તમને સતાવે તો મને જાહેર કરજો. હું એને સખ્ત-શૂદ્યો-મૃદુ-હંપકો આપીશ. જો કે તેને નોકરીમાંથી બરતરફ કરવાનું તો મારાથી બનશે નહિ. બિચારાનું ગુજરાન શી રીતે ચાલે ? પંખી ભોળાં હોય કલાપીનેય સમજતાં નથી. એ તો ઉડતા જ રહે છે ને કવિને કહેવું જ રહે છે:—

“ દુઃખી છુ કે કુદરત તથા સામ્યનું ઐક્ય ત્યાગી

રે રે ! સત્તા તમ પર જનો ભોગવે ફૂર આવી ! ”

માણસની ફૂર સત્તા કાંઈ પણ સ્વરૂપમાં તેને માન્ય નથી. આનંદની ખાતર પંખીને પાળવામાં યે તે સત્ય દષ્ટિએ જુએ છે. મારા કષ્ટતરમાં તે કહે છે—

“ તને બંધે નાખ્યું ? દિલ મતલબી કાસુજ ચડું ?

હવું સ્વચ્છંદી છું ! પરવશ કયું મેં અહ પ્રભુ ”

કવિને વિચાર આવે છે કષ્ટતરી વિરહમાં કેવી શુરતી હશે !

કલાપીની આ વિશ્વનાં પ્રાણીઓ તરફની સમભાવના એનાં આંસુને લબ્ય બનાવે છે— એની કવિતાને અમર બનાવે છે.

(૪) તત્ત્વ ચિન્તન—ને બીજાં તત્ત્વો.

એક બાજુએ પ્રબળ તત્ત્વ છે જે તેનાં આંસુને મીઠાં માનનીય ને વિચારણીય બનાવે છે. સાહિત્યની ધણી રીતે વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવે છે—કાંઈ કહે કે સાહિત્ય જગતનું આસ્વાસન છે તો તે વ્યાખ્યા ખોટી કહી શકાશે નહિ. કલાપીની કવિતામાં જે અશ્વ છે તે ધણી આસ્વાસન આપે તેવાં છે—એમાં ઉંડું ચિન્તન છે. ચિન્તનને શબ્દોમાં મુકવાની ખુબી છે.

મૃત્યુનો પ્રસંગ હંમેશા કશ્ચ, મનાય છે. નાનાં પુલ જેવાં બાળકને ઉઠાવી સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવે ત્યારે હૃદય કેવાં રડી લે છે ! ‘ મૃત્યુ ’ કાવ્યમાં કવિએ રડે છે—તેને આશ્વાસન આપતાં બીજા કહે છે:—

“ આ પ્રેમ શો ! રૂદન શું ! દુઃખ દાહ શાને ?

હું કાણુ તે ! સમજ બાપ ! જરા ઉભો રહે—

ઉપનિષદો—ગીતાને તત્ત્વવેત્તાઓને પણ એજ કહેવાનું હોય છે ને—“ હું કાણુ તે સમજ બાપ. ” મૃત્યુનું બીજુ સ્વરૂપ જુઓ—પતિ જતાં વૈધવ્યના દાવાનળમાં પડતી સ્ત્રીને ઉગારવા પુનર્જન્મની ભાવના રજુ કરી દિલાસો દેનાર સુધારકને અમારે કાંઈ કહેવાનું નથી. પરંતુ પુનર્જન્મનો વિચાર ન કરી શકે તેવી વિધવાને આશ્વાસન દેવાનું હોય તો કલાપીએ ‘ વહાલી બાબતિ ’ જે આશ્વાસન દીધું છે એનાથી વધારે ચિન્તન લયું ને હૃદયસ્પર્શી આશ્વાસન મળશે અર્થ ?

કુદરતની સર્વદા હેતુવાળી કૃતિનું ભાન કરાવી તે તત્ત્વવેદાના રાહમાં મૃત્યુનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. “ જુદેનીં આવાં પડ પછી પડ આવતાં જાય આડાં, અન્તે ગાદાં પડ ચીરી દઇ પાર જતાં સૌ ત્યાં ”—પોતાની પુત્રીના મૃત્યુમાંજે અનન્ત કાળની ફિલસુફી નથી બૂલતો:—

“ ભવ્યો તુંશ્રી આજે પ્રણય કરવા હું જગતથી ”

અને “ લાલાં ! અર્પી પ્રણુપદ કને પુષ્પની જે ક્ષીમે ”

તેને માટે મુજ નયનમાં આંસુકું હોય શાને ? ”

સંસારના કુખ્યદ પ્રસંગોપરનું કલાપીએ પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન એટલું ખૂબીથી મૂક્યું છે કે સમાન અનુભવીને ખરું આશ્વાસન મળે.

પોતે જે કુખ્ય રહ્યો છે—તે પ્રણય કુખ્યના કુખ્યમાને માટેય તે સનાતન સૂત્રો જેવાં કાવ્યો કહે છે—ચેતવતો હોય તેમ કહે છે:—

“ આ સંસારે પ્રથમ પ્રીતિએ કેણુ જાણી શક્યું છે—

કે પ્રીતિનું રંધિર સઘળું હૃદય આંસુ તણું છે.

તે છતાંજે પ્રેમ કરે તો જાણવું નેમજે કે—

“ અ રે રે ! શોખની ચીજો રહે ને શેવરાવતી

હોત ના અશુ તો, પ્રેમ અને શોખ હોત ક્યાં ? ”

બારીકાઈથી જોતાં કલાપીનાં આંસુમાં વિચાર ને ચિન્તન પ્રવેશતાં જાય છે—તે આંસુ પર સંયમ મેળવતો જાય છે—પ્રભુની ધન્યતાને વધારી લેતાં શિખરો જાય છે—એની યાદીમાં તે બધું બૂલી જવા તૈયાર અને છે:—પરવાર તો તે કંઈક સ્વસ્થ આંખે કહી દે છે:—

“ હવે આ આંખમાં ના છે, કંઈ દાવો કંઈ ફરીયાદ ?

ગમીના જન્મ એ પાતાં અને પિતાંય પરવાર્યો ?

ખલાસ. છેલ્લો પ્રશ્ન એ રહે છે કે કલાપી વધુ જીવ્યા હોત તો ! ક્યું તત્ત્વ કેટલા પ્રમાણમાં વધત કે ઘટત ? જે બાબત બની નથી તેનો તર્ક શા માટે ! તર્ક માટે કંઈક સાધન રહ્યું છે તે માટે ? ભવિષ્યના કવિને કલાપી સ્વર્ગના જૂનો શિખરો તોડવાનું કહે છે અને નવું સ્વર્ગ રચવાનું કહે છે. અને જો મધુરતા ન હોય તો વજૂશાં ગીત ગાવાનું કહે છે.

પીડિતોનાં ગીત માગતા નવયુગને કલાપી જીવ્યા હોત તો વજૂશાંગીતની ખોટ રહેત ખરી ! કદાપી શકાય છે કે વિશ્વપ્રેમી બનવું તેનું ચિન્તનશીલ હૃદય એવાં ગીત ગાત જેમાં માનવતા ભરાઈ જતી હોત ! જેમાં માનવ જાતનાં અંતર કુખ્ય ચીસો પાડતાં હોત—અને જો તેવાં આંસુ અમારી પાસે આવત તો અમારે માનવતા ને ચિન્તન માટે વધારે ટકા મૂકવા પડત.

અમારો રીપોર્ટ પૂરો થાય છે. આંસુપર આટલાં પાનાં ભરાયેલાં નેમજ કોઈ યાદ કરાવશે કે “ રોવાથી કે ” વધુ જરૂરના કાર્ય છે સાધવામાં ”

આ લીટી પણ કલાપીનીજ છે. જીંદગીમાં એકવાર કહ્યો બનતો હોય તેમ પુત્રીની

છબી દૃષ્ટિથી ખેસવી તે ઉપર મુજબ કથી ગયો છે—હાસ્ય રૂદનની અસારતાયે તેની બાજુ બહાર નથી.

“ હાસ્ય છે માત્ર ઘેલાઈ ! રોવું તે નબળાઈ છે.

વિશ્વની મિષ્ટતા કિન્તુ; રે રે ત્યાંજ સમાઈ છે. ”

હાસ્યને રૂદનનું છેવટનું સત્ત્વ કે તત્ત્વ એણે બતાવી દીધું છે. અને રોવામાં વિશ્વની મિષ્ટતા સમાઈ છે તેમ જો તમે સ્વીકારતા હો તો આ કલાપીનાં આંસુની મીઠાસામયે યત્ કિંચિત મિષ્ટતા જોશે એવી આશા છે.

છેવટે જે યુવક બધુંજે અમને કલાપીનાં આંસુના શીશી આપી તે જોલમાંથી છુટીને આવે અને તેમને જો કંઈજે આમાં મિષ્ટતા લાગે તો અમારો પરિશ્રમ અમે સફળ થયો માનીશું—અને આ માનવંતી સલાને અમારો પ્રશ્ન છે કે કલાપી સ્વર્ગમાંથી થે જગતની વિષમતા દેખીને રડતા હશે ?

પણ એ નયનો, મૃદુ એ નયનો,

હજુ શું રડતાંજ હશે નયનો ?

એ નયનો રડતાંજ હશે એમ લાગે છે. પણ ત્યાંથી આંસુની શીશી ભરી કેણુ અમને લાવી આપે ? કદાચ કોઈ લાવી આપે તોયે દિવ્ય બનેલાં આંસુનું પૃથકકરણ કરવા અમારી પાસે સાધનો ક્યાં છે ? એટલે

“ દર્દી જે મળે તે કે’ દર્દની વાતથી મળે ?

દર્દીની કે કથામાં તો દર્દનો પ્રશ્નનાં જડે ”

કહીને અમે વિરમીએ છીએ.

રાણીના સાળો

લેખક : અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી

આ મંમેલનના પ્રમુખ, જેમને હું મારા મુરબ્બી ગણું છું, તેમના તરફના મારા અંગત માનને લીધે, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિના મારા કર્તવ્યને લીધે આ નાનકડો લેખ હું મંમેલન મમ્લક રજુ કરું છું, એવી આશાએ કે ગુર્જરી સરસ્વતીની આવી ઉપાસનાને પ્રમંગે ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી તેના પૂજકે ધરવી જોઇએ.

ભાષાનો નિકામ થતાં શબ્દો કેટલીક વાર એટલા બધા ફેરવાઇ જાય છે કે જો કે આપણે તેને તેના દૃઢ સ્વરૂપમાં વાપરીએ છીએ ખરા, છતાં તેને વિશે કોઇ કોઇવાર વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તો ઘણા પ્રયત્ન ને ઘણાં પૃથક્કરણ કરવા છતાં શબ્દપ્રયોગોની સાર્થકતા બરાબર સમજાતી નથી. તેમ છતાં ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આનંદ ને બોધ આપે છે.

ઉપલા વિષય પર લખવા બેસતાજ આજના “ગુજરાતી”માં પૃ. ૧૭૫૭ (તા. ૩-૧૨-૩૩) પર પત્ર વાંચ્યો, “રામણ દીવો શામાટે ?” એ રામણ દીવાને કોઇ નામણ દીવો પણ કહે છે. “રામણ દીવો” શબ્દની એક ઉત્પત્તિ “અચલમ્બનદીપક” — “ઓળાવણ દીવો” — “લાવણ દીવો” એમ આપવામાં આવે છે. એટલે “રામણ દીવો” એટલે લટકતો દીવો, એમ થયું. વરની મા “રામણ દીવો હાથમાં લટકતો રાખીને આસે છે, એથી આ બંધબેસતું થયું.” આવી રીતે “રામણ દીવા”નો અર્થ માત્ર લટકતો દીવો, એટલોજ થાય. વરની મા લટકતો દીવો શામાટે લે તેનું રહસ્ય આ વ્યુત્પત્તિ સમજાવતી નથી. કદાચ “મારણ દીપક” એટલે કે મારણ મંત્રવાળો દીવો, અનિષ્ટ સત્ત્વના મારણ-રૂપ, બદુવાળો એ દીવો, એવો અર્થ વધારે સંભવિત હોઇ શકે. વર ઘોડે ચઢે છે ત્યારે, તેમ એ પૂજાય છે ત્યારે શુકનો સાધનાર ને અપશુકને વારનારને માટે સાવચેતી રાખનારી રિદ્ધિયાઓ થાય છે. વરઘોડામાં વરની રક્ષા થાય તે તદ્દન જરૂરનું ગણાય, તે વરની માના જેટલી તેને વિશે ખીજ કેને વધારે ચિન્તા હોય ? જો મારણ દીવો એ લે તો કોઇ પણ દુષ્ટ સત્ત્વ કે દુષ્ટ અસર એની પાછળથી થઇ શકે નહિ ને એની રક્ષા થઇ શકે. આ સ્વાભાવિક લાગે છે. દલે વર્ણવ્યુંતકમધી-વર્ણવ્યુત્પત્ત્યર્થ “મારણ”નું રામણ થઇ શકે ખરું. સ્મશાનનું મૂળ થાય છે, ફલાહારનું ફરાગ, બિડાલનું બિલાડી, શાણીનું નીશા, વાચાળનું આવળું, ચિકિલનું કીચક, તો મારણનું રામણ થવું અસંકય નથી. એટલુંજ નહિ, એકવાર મારણનું રામણ થયું તો તે દૃઢ રીતે વાહ્યું પણ રહે; કારણકે લખ જેવા શુભ પ્રસંગે “મારણ” શબ્દ ઉચ્ચારવો અશુભ લાગે. તેથી જેને આપણે રામણ દીવો કહીએ છીએ તે મારણદીપ હોઇ શકે કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે.

પરંતુ મુખ્ય વિષય પર જતાં પહેલાં આ આકથા થઇ. તેનું પ્રયોજન એટલુંજ છે કે રૂઢ શબ્દપ્રયોગો પાછળ પૃથક્કરણ રમણકે છતાં અનિશ્ચિત હોય છે. “બેડો મારો પાર” “ન મળ્યા કરતાં કાણા મામા સારા” “એડો બનાવ્યો” — એ પ્રયોગોમાં પણ રસપૂર્ણ પૃથક્કરણનું ક્ષેત્ર છે.

“ રાણીનો સાજો ”- એ એવા એક પ્રયોગ છે. આપણે ઘણીવાર કહીએ છીએ “ ન જોયો હોય તો મોટો રાણીનો માજો, ” ને તેથી એવું સૂચન કરીએ છીએ કે અમુક માણસ દર્પથી ભરપૂર હોય છે. આ પ્રયોગમાં ગમ્મત એ છે કે ‘ માજો ’ શબ્દ તે: ચોકડો વડુનો બાઈ, એજ અર્થ ધરાવે છે. પણ રાણીનો માજો કેવી રીતે શક્ય અને ? સાજો રાજાનો હોય, કંઈ રાણીનો હોઈ શકે ? છતાં આપણે ભાષાપ્રયોગ તો સ્પષ્ટ છે-રાણીનો સાજો, જે શક્ય નથી તે એ કહેવતમાં કેવી રીતે શક્ય અને ? છતાં ભિન્નમાં તો ‘ રાણીજી ’ શબ્દ છે, ત્યારે તેની યોગ્યતા ઘટાવવી કેવી રીતે ? સાજો માણસના બીજા સગાઓના કરતાં વધારે મત્તા બોગવે છે એ સંસાગની જાણીતી વાત છે, ને સંસ્કૃત નાટકમાં પણ તેનો ઉદ્દેશ્ય છે. પણ તે રાજાનો સાજો; ‘ રાણીનો માજો ’ તો હાસ્યજનક શબ્દપ્રયોગ છે. તેમ છતાં આપણે તો ‘ ન જોયો હોય તો મોટો રાણીનો સાજો ’ એમજ કહીએ છીએ. ‘ ન જોયો હોય તો મોટો રાજાનો સાજો ’ એમ કદાપિ કહેતા નથી.

આ ‘ રાણીનો સાજો ’નું મૂળ મારા ધારવા પ્રમાણે ‘ રાવણીનો સાજો ’ હોઈ શકે. રાવણી એટલે રાવણનો પુત્ર ધન્વન્તરુ એ નામ હતું. એ જળવાન હતો એના જન્મ વખતે મેઘના જેવા ગડગડટ થયો હતો, તેથી એનું નામ મેઘનાદ હતું. (સત્તર વાર) એણે ધન્વને હરાવ્યો; તેથી એનું નામ દિવન્તર પડ્યું. એની સ્ત્રીનું નામ સુલોચના હતું. હવે, આપણી કહેવતોમાં રામાયણ મહાભારતનાં પાત્રો તરફ ઈશારાઓ હોય છે, એ જાણીતું છે: લોકોને એવા ઉદાહરણો અસરકારક રીતે આપીએ છીએ, એ તેનું કારણ છે. ‘ ન જોઈ હોય તો મોટી સીતા સાખી ’ ‘ જણે સત્યવાદી હરિશ્ચન્દ્ર, ’ ‘ રામરાજ્ય ’ જેવા ભાષાપ્રયોગો એ સ્પષ્ટ બતાવે છે. દેવોનો પણ દેવ-ધન્વ તેને પણ જીતનાર કંઈ જેવા તેવા પરાક્રમી નહોત્ય- ને તે વળી અનેકવાર જીતનાર, તેવાનો જે સાજો હોય તેનું મગજ દર્પથી ધમધમતું હોય એ કદાપી શક્ય તેવું છે. વખત જતાં અચાનક ને ત્વરિત ઉચ્ચારને લીધે ‘ રાવણી ’નું ‘ રાણી ’ થઈ શકે; જેમ ‘ રાવણીનું ’ ‘ રાણી ’ થાય છે તેમ. આવી કદાચ કદાચ ‘ રાણીનો સાજો ’ના મૂળને વિષે ધાય છે; તે ખરી છે કે નહિ તે કહી શકાય નહિ, પણ વિચારણીય બાબત તો ખરી, એમ લાગે છે.

‘ રામજી દીવા ’, ‘ એકો મારો પાર ’, ‘ મેડો બનાવ્યો ’, ‘ ન જોયો હોય તો રાણીનો સાજો ’-એનાં મૂળ કદાચનાથી શોધવા પ્રયત્ન કરીએ એ એક વાત છે, ને તે શાં છે તેના નિર્ણય પર આવીએ એ બીજી બાબત છે. તે નિર્ણય પર આવવા માટે કદાચનાજ સાત્ર બસ નથી. તે માટે બીજું પણ જરૂરનું છે. તે એ કે જૂની ગુજરાતીમાં એવા શબ્દોના કે એવી કહેવતોના પ્રયોગો શા થયા તે શોધી કાઢવું: તે ન્યાં સુધી ન અને ત્યાંસુધી કાંઈ- નિક પૃથકરણો દિશાસૂચક ૪ અણી શકાય. અને આવી બાબતમાં શરૂઆતમાં તેથી વધારે શક્ય પણ નથી.

ખરી રીતે જોતાં સંસ્કૃત કારસી, અરબી, પોર્ચુગીઝ, હિંદુ જેવી ભાષાઓના મારા વિદાનો અને જૂની ગુજરાતીના સારા અભ્યાસક્રમનું એક મંડળ હોય ને તે શબ્દોની કમરો ખેંદે તો ઘણું જાણવાનું મળે, ને તે દિશામાં પ્રયત્ન ગુજરાતી ભાષાને વિષે તદ્દન આવશ્યક છે.

ધ્વનિ અને કવિત્વ

લેખક : લલિત

સાહિત્યનું મૂળ કાવ્ય છે ને કાવ્યનું મૂળ કવિત્વ પરંતુ કવિત્વનું મૂળ ધ્વનિ છે.

આપણી આર્થ સંસ્કૃતિ ભાષાં ગુજરાતી સાહિત્યને પણ દ્રુતિ અને દ્રુતિ, ઘાષા-
પૃષ્ઠીની પેઠે છાંદ રહેલ છે. તેથી ગુજરાતી કવિત્વ પણ દ્રુતિદર્શનાથી હૈલકે છે. દ્રુતિનો
મહાકવિ પણ અપૂર્વ છે છતાં દ્રુતિનો કવિ વધારે હૃદયગમ જગતભરનાં સાહિત્યમાં પણ
નીવડ્યો છે. દ્રુતિકાવ્ય ગુંજ્ય છે પરંતુ દ્રુતિકાવ્ય તો ગેય છે તેથી દ્રુતિના પ્રતિભાની
અપૂર્વતા પણ અપાર ક્યાં નથી ?

છતાં આજનો મારો પ્રસ્તુત વિષય તો “ દ્રુતિકાવ્યના કવિત્વનો ધ્વનિ ” જ મેં
રાખ્યો છે. કારણકે મને તેનો અનુભવ વિશેષ છે. તેથી તે આલેખવા યત્ન કરીશ.

દ્રુતિકાવ્યના કવિત્વમાં દ્રુતિતરંગનો અભોલધ્વનિ પણ છે. એટલે હવે કવિત્વના મૂળ
ધ્વનિને સમગ્રાય તેટલો સમગ્રી લઈએ.

ખુદલા કહ્યું ધ્વનિ તો સતતગતિએ અને સમરવે મંલળાયા જ કરે તેને દ્રુતિધ્વાન-
રથ અનાહત નાદ કહે. કેમકે તેનો તે જ સમરવ તો અનંતધ્વાનિના અતિવૃત્ત્યનો જ ધ્વનિ
છે ને ! તે ધ્વનિ માનવકર્ણે તો સ્થાના સ્વરે જ કણગાચર થયા કરે છે. માનવસકંઠ પ્રાણ-
લહરીવડે તે ધ્વનિનું સ્વરસંપતક રચે છે, પરંતુ કવિ હૃદય તો શબ્દધ્વાનિને તે ધ્વનિમાં ઝીલે
ને પોતાનું જીવનસંગીત ઝીલાવે ત્યારેજ તેનું કવિત્વ કાવ્યમાં ગર્જે છે. કવિત્વમાં હૃદય છે
પણ કાવ્યમાં તો જીવન છે. હૃદયનાં અનુકંપનથી જીવનતરંગનાં ગુંજન અને સંગીત કંઈ
અજળ્ય ધૂનને ધમકે જગાવે છે.

કવિનાં નયનની પ્રતિભાનાં તેજ તેનું હૃદય રંગાય ત્યારે તેનું જીવન જ કાવ્યરૂપ.
પ્રકાશ કરે છે. એ કવિજીવનનું રસજ્વલ કલા કરે છે ત્યારે માનવકર્ણને સ્વરમય કેકરવ
ગળવે છે, અર્ધકલાપ પૂરે છે અને અશ્રુધારા વરસાવે છે.

આપણી રસગુર્જરી વાર્તાઓ એવા એક મીઠા મેરલો હતો તે આ લાહીને રસતીર્થે
વસતો. સને ૧૮૭૪ થી સને ૧૯૦૦ સુધીજ માત્ર આપણા પાર્શ્વ જગતમાં તે રજો; પરંતુ
વધારે દુર્ભાગ્ય તો આપણાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં કે કેકરવની કલગીરૂપ ‘આપની માદી’નું
છેલ્લું કાવ્ય આપીને તે ઉડી ગયો. કલાપીના કેકરવમાં ને સવાદમાં જ એ કવિ રાજયોગી
રૂપે ઝગહણે છે. સાત્ત્વિક રમેયુષ્ય જગતને સંજીવન અર્પે છે. તામસી રમેયુષ્ય તેને ઝેર
આપે છે. કલાપીએ નીલકંઠ પેઠે જગતનાં ઝેરવેર જીવીને કેકરવ દ્વારા સંજીવન ઝીલાવ્યું
છે. એ કવિ નહોતા પ્રકટયા ત્યારે મણિચંકર-કાંત કવિ ગુજરાતને નવીન કવિતાથી નવાજતા.
ને કલાપિજ દેવ યથા ત્યારે કવિવર નાનાલાલ જગતકવિની પ્રતિભા ગુજરાતને ઝીલાવતા.
તેમાંથી કવિ નાનાલાલને કવિ કલાપીના મમાગમ થયેલો નહિ પરંતુ કાંતકવિનો તો સતત

પરિચય કલાપીછતે થયેલો. એ કલાપીમંડળને શરણે હુંય મને ૧૮૯૫ થી મને ૧૮૯૯ સુધી કુકેલો. મણિલાલ નબુલાઇએ કલાપીને તત્ત્વજ્ઞાનથી રંગેલા પગંતુ રસતરંગે તરબોળ તો કવિકંતે કરેલા. છતાં બન્નેનો પ્રભાવ ‘આપની યાદી’માં છે. કલાપીના કેકારવમાં ને સંવાદમાં તે કવિ નિરંકુશ રહીનેજ સ્વતંત્ર-અનુભવ આપણને અર્પે છે. એવા જ કંઈ એ અજખ- “ જૂલતે ઝરખે મેં તો દીકોતો મોરલો ! ”

પરંતુ સરસ્વતીદેવી કને મોરચો આવ્યો ક્યાંથી ? એતો હોય કાંતો વડલાની ઢગડાળે કે આખાની રસકુંજમાં-મેધને જોષ તેને વળગી પડી તેના ધનુષ્યનો અર્ધો રંગકલાપ પૂરો કરવાના કોડે બર્ષો ! સુરમધૂર, નથી ગિરિશિખરનો પ્રભુવાહન ગરૂડરાજ કે નથી એ કાંઈ સુકુમારતાની દેવી સરસ્વતીનો રસવાહન રાજહંસ ! છતાં તે મોરલો વાણી-વીણાધર કેમ કહેવાતો હશે ? મધૂર મેધમહારના સૂરે ગળેં છે. હ્રુતિસોન્દર્યની મૂર્તિ જેવાજ મધૂર ક્રુતિ ગૌરવની મૂર્તિ સમાન છે. સુગમધૂરમા આપણે કવિત્વનો ખ્વનિ પણ ઝીલી શકીયે ને એ ઉડતા રસમેધની જલધારામાં અવગાહન કરી શકીયે. પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ નયનની પ્રતિભા બધાં સાક્ષરો તો છે પરંતુ તેમને એ ખ્વનિનું લાન ક્યા છે ? માટેજ ખ્વનિનો કવિ મવિશેષ રસાક્ષર છે. સાક્ષરોની રસાક્ષરી કરતાં-રસાક્ષરની સ્વરાક્ષરી અમર છે તેવી જ રહેશે.

જગત્પતી પ્રત્યેક ભાષાનો કવિ આમ રસાક્ષરરૂપે જ પ્રકટે છે. કારણકે તેને પ્રતિભા ને ખ્વનિનાં ગુણનની રસસિદ્ધિ વરેલી હોય છે. નયનની પ્રતિભાના કવિનાં ગુણ્યકાવ્યોની વાત પણ કવિત્વનો ખ્વનિ આમ સફ્રમરૂપે પણ ઝીલીયે તો સાથે સાથે સમગતી જાય.

એમ ખ્વનિ અને પ્રાણુલહરી હૃદયકુંજને દ્વેશવે છે. લારે પ્રતિભા તેના ભાવાર્થને આક્ષિપ્તરૂપે મૂકે છે. પરંતુ તેનું અંતર્ગત સંગીત તો એ ખ્વનિજ છેડે છે. ખ્વનિની રસછટા જ ન્યારી છે.

કવિ, કવિત્વ અને કાવ્ય એ ત્રણેય સાહિત્યનાં સાચાં સર્જનકાર છે. માનવજીવનની સૌભાગ્યકલાઓનું પૃથગ્દર્શન અને તેની પૂર્ણિમાનું સુદર્શન ખ્વનિને લીધે આપણા જીવનમાં ઉતરે છે. એ ખ્વનિયોગનું સંગીત તો કંઈક જ હોય ને ? એ વાત તો જાણે નારદ કે સરસ્વતી કે નટવર શ્રીકૃષ્ણ, વેણુ, શ્યામનાદ ને ગીતામાં ખ્વનિયોગનું સંગીત છેડી એણે તો ભારતનો મહાભારત બનાવ્યો, એજ ખ્વનિકવિ ! ને એજ માનવની અમર આત્મકલાના કવિત્વનો સંગીત ખ્વનિ !

બાળ—સાહિત્ય

લેખક : ત્રિલુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ

સાંપ્રત સમયમાં અષાઢી વરસાદની હેલીની પેઠે બાલસાહિત્ય વરસી રહ્યું છે, તેવે સમયે તે વિષય સંબંધે કંઈ પણ લખના બાલવાની ઇચ્છા કરતાં, હેલીમાં બીજાએલ માણસ ટાંદથી ધૂળે તેમ હું પણ ધૂળું છું, કદાચ જેના ઉપર એ વૃદ્ધિ અખંડ પડી રહી છે તે પણ ધૂળતાં હશે. મારી કદપના તો એવી છે, કે બાલસાહિત્ય તો ક્ષણે ક્ષણે નવતા ધરતી ઉપાના રમણીય અને પ્રાણપ્રેરક પ્રકાશની પેઠે બાલ હૃદયમાં વ્યાપી રહેવું જોઈએ. તેમાં રહેલા, બાલો ઉપાની મધુર અને કોમળ ઉજ્જવળતા જેવા; તેની કદપનાઓ મૃદુ અને મનોરંજક ક્ષણે ક્ષણે પુટતી ઉપાની અભિનવ તેજ-રેખાઓ સમી; તથા તેનો પ્રસાદ પ્રભાતના મીઠા કલરવથી ઝુંજતા શીતળ અને સુખકર અનિલના આઘ્રીલક રપથ સરજો હોય.

વર્તમાન કાળે નાના નાના કદની એપડીઓ દ્વારા, સામયિક પત્રોના બાલવિભાગો દ્વારા અને બીજી રીતે પણ મુદ્રણકળાની મદદથી બાળકો ઉપર તેના સાહિત્યને નામે જે વૃદ્ધિ આવી રહી છે; તે વાસ્તવિક અને ઇષ્ટ છે, એમ ધણા બાલપ્રેમીઓ નથી માનતા એમ જણાય છે. છતાં તેમ ચાલવા ન દેવામાં કોઈ પણ પ્રમાણભૂત વ્યક્તિત્વો ‘સખૂર’ સૂચવતો હાથ ઉઠા સરજો થયો જણાતો નથી. મુજરાતની પ્રભુ’ માનસ વિશેષતઃ વ્યાપારી તત્ત્વવાળું હોઈ તેનું વલણ બાલસાહિત્ય તરફ જનતાની જગેવી વૃત્તિ ઉપર દ્રવ્ય લોભે કેટલેક અંશે વળ્યું છે. આથી બાલસાહિત્યને નામે એ વર્ગે ગમે તેવા માલનો વ્યાપાર પણ માંડ્યો છે. એમાં સાચા બાલસાહિત્યની આશા મહુજ ઓછી હોય. બીજો વર્ગ કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાના કે જતે સ્વીકારી લીધેલા કોઈ ખેયના કારણે બાલસાહિત્યના બહોળા પ્રચારમાં ઝુકાવી રહ્યો છે. તેને કાગેસો વિસ્તારનો મોહ તેને બાલસાહિત્યના નૈસર્ગિક ઉંડાણમાં ઉતરવા દેતો નથી. આથી અદ્યપણવી સંખ્યાબંધ બચ્ચાંઓની જનેતા જેવા તેના ઉત્પાદકો માત્ર તેની પ્રસૂતા થવા જેટલી સુખકર વેંદના વેડી લઈ, ચિરંજીવી સંતાનોનું સુખ મેળવવા પામતા નથી, કદાચ એક માતા પોતે ધણાં બચ્ચાં માત્ર જવ્યાં એમ જોઈ સંતોષ પામે, એવો એમને સંતોષ થતો હશે; પરંતુ ‘દિવેલવાળો એક તોયે એક હજાર’ એવી ભાવના ધરાવતી એક જ પુત્રની માતાના હૃદયનો પરમ આનંદ તેના અંતઃકરણમાં ઉહલવતો નથી અને જેનાથી જનક કે જનેતાને વાસ્તવિક આનંદ નથી; તેનાથી જગતને પણ નિરાનંદનો જ અનુભવ થવાનો. આ ન્યાય બાલસાહિત્ય પૂરતો બાલ-જગતનાં વાસીઓને પણ લાગુ જ છે. જરૂર, બાલસાહિત્યને નામે જે કંઈ પ્રકટ થતું રહે છે તે ઘણે સ્થળે બાળકો વાંચે છે, વાંચ્યા કરે છે એમ પણ દેખાય છે; તેમજ કેટલેક સ્થળે પરિસ્થિતિ જ એવી થઈ ગઈ હોય છે, કે બાળકોને એવું વાચન ફરજ રૂપે બની રહે છે. તેમાંના અમુક અંશ બાળકો અપનાવી પણ લેતાં હશે. પણ સાહિત્યની મૌલિક અને મૂલ્યાંકનની દૃષ્ટિએ તે વાચન એટલું હિતકર કે કાર્યસાધક થાય છે એમ કહી શકાય નહીં. બહુધા એવું વાચન બાળ-માનસમાં આગંતુક

વ્યાધિની પેઠે એક પ્રકારની ખુબલી ઉત્પન્ન કરે છે; અને ખુબલી એક વખત ઉત્પન્ન થઇ એટલે તેની એજ શમાવવા ખાતર બાકે જાણે વાચનનાં બૂખ્યાં હોય તેમ ચોપડીઓ તરફ ધસતાં દેખાય છે અને વાંચીને શાંત થાય છે. આવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ખુબલી શમાવનાર દવા તરીકેના સાહિત્ય કરતાં અંતરની બૂખ ઉઘાડીને તેની તૃપ્તિ કરે તેવા પથ્ય ખોરાક રૂપ જે સાહિત્ય હોય તેજ સાચું સાહિત્ય ગણાવું જોઇએ.

સાહિત્યની બાખ્યાઓ અનેક પ્રકારે આપવામાં આવે છે, તેનો એકંદર વિચાર કરી અતિમંદોષમાં કહીએ તો એટલું લક્ષણ આપી શકાય કે:-

“ મનુષ્યને ઉન્નત અને સંસ્કારી કરે એવું વાણી કે કલામાં ઉતારેલું માનવ જીવનનું સ્વરૂપ ” તે સાચું સાહિત્ય. જ્યાં સુધી વાણી કે કલામાં માનવ-જીવનનું વાર્તાવિક અને હૃદયગમ સ્વરૂપ ખરું ન થાય ત્યાં સુધી તે માત્ર સાહિત્યને નામે ઓળખાવા યોગ્ય નથી. આવા સાહિત્યની સાચી પરીક્ષા માનવ હૃદય કરે છે, અને તેનું પરિણામ જીવન ચરિત્રથી જાણી શકાય છે. કેમકે સાહિત્ય એ જીવનનું સાચું પ્રતિબિંબ હોય છે; અને જીવન એ સાચા સાહિત્યથી ધડાએલું હોય છે; આમ બંને વચ્ચે બીજા વૃક્ષ ન્યાય પ્રવેશ છે. બીજી રીતે કહીએ તો સાચું સાહિત્ય અને જીવન એ બંને એકજ વસ્તુનાં બે સ્વરૂપો છે, એટલે જીવનનાં વહેણ જેવાં વહેતાં હોય, તેને અનુરૂપ સાહિત્ય પેદા થાય છે; અથવા જેવું સાહિત્ય પેદા થવા લાગે તેને અનુરૂપ જીવન ધડાતાં થાય છે. માટે હૃદય જીવનની આશા સેવતાં પહેલાં તેવા જીવનનું અગર તેને લાયક એવા સાહિત્યનું સ્વરૂપ પ્રથમ લક્ષમાં રાખ્યા વગર ચાલવાનું નથી. સમયના પ્રવાહને ફાવડું કે અચૂક મનુષ્યની રૂચિમાં જે ધૂન ચડી આવે, તેને અનુકૂળ જે સાહિત્ય રચાવા કે પ્રકટ થવા માટે, તેથી જીવનનાં ધ્યેયને શી અસર થાય છે, એની ચોક્કસ કરનાર સાચા સાહિત્યકર્તા ઓછી અગત્ય નથી. એવા સાહિત્યના હિમાલય જેવડા દમલા નીચે કદાચ વાચકને ઘટ્ટી દેવામાં આવે, તો પણ જીવનની સાચી પ્રેરણા મળે કે કેમ ? એ શંકાસ્પદ છે. મહાબળી બૂકશ પત્રક સાથે લોહું અશાંતતા જે ચીનગારી ખરતી નથી તે એક પાવલીબાર ચક્રમક સાથે ધસતાં ચમકતી દેખાય છે, અને તેમાંથી જ જ્યોત પ્રગટી શકે છે. વળી “ મોગરાના બીજમાંથી કૌચન કદાપિ થાય, ધૌચથી ન મોગરાની આશ લેશ લાવીએ ” એ પણ અટલ સિદ્ધાંત છે. મતલબ કે મોગરા જ મોગરાને પેદા કરે છે, તેમજ હીરાથી જ હીરાને ઓપી શકાય છે. એ રીતે સાચું જીવન કે જીવનરૂપ સાહિત્ય એજ ખરું જીવન પેદા કરે છે, અને જીવનને ઓપ પણ એજ ચકાવે છે. એટલે જીવાએલાં પ્રત્યક્ષ જીવન અથવા તેવું વાણી કે કલામાં ઉતારેલું સ્વરૂપ એનાથી જ સાચાં જીવનનાં ધડતરો થાય છે; અન્યથા નહિ.

જીવનના પણ સંદેષ અને નિર્દોષ બે પ્રકાર તો છે જ. પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સાહિત્ય તો મનુષ્યને ઉન્નત અને સંસ્કારી કરે તેવું હોવું જોઇએ. આથી સંદેષ અને અસંસ્કારી જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડતું સાહિત્ય ગમે તેટલું આકર્ષક કે સમય જણાવું હોય, તો પણ તેને લીધાં તૃણથી ઢંકાએલા રૂપની પેઠે જીવનની ઉચ્ચતાને ધોરણે સામાન્યતઃ ત્યાજ્ય માનવું જોઇએ. ખામ કરીને બાલસાહિત્યમાં તો તે અસ્પૃશ્ય જ ગણાવું જોઇએ.

વાતાવરણમાં જ્યારે વરેણ ચડે છે, ત્યારે તે ગમે તે સ્થળનો કચરો ઉઠાળીને ધર

ઘરમાં ભરી દે છે. તેમ વર્તમાન સમયમાં લેખન-પ્રવૃત્તિનો પણ વટોળ ચડ્યો છે. તેણે દેશ પ્રદેશનો અનેક પ્રકારનો કચરો સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ભરી દીધો છે. ધણે અંશે નાટકો, ચલિત ચિત્રપટો, અને નવલ નવલિકાના લેખકોએ તથા તેના વેશધારીઓએ ઇચ્છ કરતાં અનિષ્ટ તત્ત્વોનું ભારણ જન-માનસમાં ખૂબ ભરવા માંડ્યું છે. એને કાષ્ટ રસ સાહિત્ય, કાષ્ટ પ્રેમ-કથાઓ, કાષ્ટ ઉદ્ધવાસમય વાંગમય એવાં અનેક સંકાષ્ટદાર નામો પણ આપે છે; સાચો સરવાળો મૂકતાં તેવા સાહિત્યના પરિચયમાં આવતું માનવ પ્રત્યેક પગલે રસિકતાના નામ નીચે અસંખ્યમી વિલાસિતા તથા નૈતિક રૂઢતાને બદલે હૃદયબળહીન સ્વચ્છંદતામાં તણાવું જાય છે. બાળસાહિત્યને અંગે આ હકીકત કદાચ અસંગત જણાશે; પણ કુખની વાત છે, એવાં દૃશ્ય અને શ્રાવ્ય સાહિત્યના પ્રવાહગાંધી ઉગતી નિર્દોષ પ્રજા બચવા પામતી નથી ! એટલું જ નહિ પણ બાલસાહિત્યમાં પણ એના રંગોની આછી ઘેરી અસર પડેલ છે. માટે બાલસાહિત્યના પુરસ્કર્તાઓને આ ભયંકર વટોળના કચરાથી સંભાળવાનો નિર્દેશ કરવો આવશ્યક છે એટલું વિવરણ સામાન્ય પણે બાલસાહિત્યની પરિસ્થિતિ અને તેના ઉપર અસર કરતી બાજોતોનું કયાં પછી હવે બાલસાહિત્યના સ્વરૂપ સંબંધે કંઈક વિચાર કરીએ:-

બાલસાહિત્યના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ પાઠી શકાય

(૧) ગદ્ય, (૨) પદ્ય, (૩) તાલબદ્ધ જોડકણું.

(૧) ગદ્ય :- થોડાં એક વર્ષો પહેલાં નાનું બાળક વાંચી શકે તેવું વાચન જોળી કાઢવામાં આપણને મુશ્કેલી થતી હતી. કેમકે બાળકો માટેનું ગદ્ય માત્ર પાઠ્ય પુસ્તકો શિવાય સ્વતંત્ર લખાવું ન હતું, તેમજ તેની જરૂર છે કે કેમ તે પણ કાષ્ટએ ખાસ વિચારમાં લીધું જણાવું ન હતું. પાઠ્ય પુસ્તકોની શૈલી અને તેમાં મૂકેલો વિષયો સંબંધે હજી સુધી જોઈએ તેવા મંતોષ જણાયો નથી, પણ વ્યવહાર પૂરતા વાગન લેખનનો હેતુ રાખી તેનાથી ચલાવી લેવાયું છે. એ પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી પસાર થએલું બાળક પુખ્ત ઉમરે પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતું. જેને વિશેષ અભ્યાસની જરૂરતા થતી, ને મોટી ઉમરને યોગ્ય એવા સાહિત્ય દ્વારા સંસ્કારો મેળવી લેતાં. હવે યુગ બદલાયો છે; અને એવી માન્યતા પ્રચલિત થએલી જોવામાં આવે છે, કે મોટા માણસોની પેઠે બાળકોએ પણ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ. તેને માટે પણ ઘણી સંખ્યામાં ઘણી ચોપડીઓ જોઈએ; તેને માટે સ્વતંત્ર બાળપુસ્તકોલયો હોવાં જોઈએ તેમજ બાલવર્તમાનપત્રો તથા બાલચિત્ર-પોથીઓ પણ જોઈએ. અલબત્ત, આ બધાં પૈકી કેટલુંક બાળકોને ગમી જવું હશે; તેમાંથી તેને જ્ઞાન, અમત અને ઉદ્ધાસ પણ પ્રાપ્ત થતાં હશે; છતાં આશંકા અંતરના ઉંડણુમાંથી ઉદભવે છે, કે શું બાળકોને આ બધી વસ્તુઓ ખરેખર રુચિકર છે ? શું તેની આત્મસુધાને તૃપ્ત કરવાનો આ બધો પથ ખોરાક છે ? કે તેના શુભેચ્છકોએ પોતાની રુચિ પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક કદખીતે તેના માથે લાદેલો આ વ્યવસાય છે ? જરૂર, વિકાસ પામેલી પંક્તિઓને વિચારોનો, ભાવભૂખ્યાં હૃદયોને ભારનાઓનો અને તેની રસરૂપિત કલ્પનાઓનો ખોરાક જોઈએ છીએ, અને તે કેટલેક અંશે વાચનદ્વારા મેળવે છે; પરંતુ એક પ્રજા ફરી થાય છે, કે પોતાની પરિસ્થિતિના ભાવો ઉકેલીને સ્વયં વિકસતાં કૂમળાં બાલહૃદયોને તથા કુદરતને પ્રતિપળે સાનંદશ્રવણી નિહાળી રસ પીતાં

નાનકડાં બાલ લોચનોને એ નૈસર્ગિક શિક્ષણ અને પરમાર્નદમાંથી અટકાવીને લખાણોની અનેકવિધ અસરો નીચે મૂક્યાં એ શું શ્રેયસ્કર છે ? શું આથી બાળકોના મૌલિક વિકાસ પ્રવાહને મોટરોંઓએ ગોઠવેલી શબ્દ અને વિચારોની કૃત્રિમતામાં વાળવામાં તો નથી આવતો ને ? આ ભયને દષ્ટિ સામે રાખીને બાળકોના યથાવિકસિત માનસને અનુકૂળ અને યોગ્ય વાચન ગમ્ભીરપૂરતું જ આપવાનાં આવે તો ઇષ્ટ ગણ્યારો ' બાળકમાં મનુષ્ય સમાએલો છે ' એ સાચું છે, પરંતુ તેથી શું માનવની વિવિધ વૃત્તિઓ અને તેના છાયાગોના બધા પ્રકારો બાલ્યાવસ્થામાંથી જ પૂરવા માંડવા ? શું તેને વિકાસકર્મે યોગ્ય સમયે મદદ કરવા દેવા જેટલી આમોશ ન રાખવી ?

બાલસાહિત્યના ગદ્યની ભાષા માટે કંઈક એવી માન્યતા પ્રવર્તતી દેખાય છે, કે ભાષા કંઈક કાલી અને આગલી હોવી જોઈએ. નાનાં વાક્યો અને તેમાં અમુક પ્રકારના લહેકા આવે એટલે એ :બાલભાષા બને. આવી માન્યતાથી લખાતી સંખ્યાબંધ નાનામોટા સ્વરૂપની લીટીઓએ બાળકોને ભાષાના કૃત્રિમ સ્વરૂપ તરફ દોરવા માંડ્યાં છે. મોટી ઉંમરે ભાષાનું જો વલણ બંધાવાનું છે, તેના જ બાલોચિત નમુના શા માટે ન હોય ? પોતાની પાસેની શબ્દોની ઓછી મૂડી અને તે વાપરવાની અણુઆવડતને લીધે કદાચ બાળક તૂટક અને આડા અવંળા શબ્દોમાં વાતો કરતાં હોય, તેથી બાલસાહિત્યને પણ એનું અનુકરણ કરીને કદંગાં વાક્યોમાં લખવું, એ બરાબર નથી. કદાચ બાળકો સાથે વાતચીત કરતાં કે વર્તા કહેતાં શબ્દો અને વાક્યોના ઉચ્ચાર તેના કાનને પરિચિત હોય એવા થાય તો ખાસ હરકત નથી આવતી; તે પણ ગમતની ખાતર અમુક પ્રમાણમાં; પરંતુ બધાં જ વાક્યોમાં ક્રિયાપદ પહેલાં આવે એવી વાતો કરવા બેસીએ, કે લખવા માંડીએ તો તે યોગ્ય થશે નહીં, તે વધારે પડતી આગલાઈ રૂપે થઈ પડશે.

કેટલાંક બાલસાહિત્યનાં ગદ્ય વાંચતાં એમ જણાઈ આવે, કે જાણે પાડી વયના વામનને બાળકને બદલે દેખાવ નિમિત્તે ગોઠવી ન દીધો હોય ! કેમકે ભાષા, ભાવ, વિચાર વગેરે પુખ્ત છતાં ભાષાનું સ્વરૂપ બાળકનાં જેવું બનાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આથી તે બાલમાનસને અનુરૂપ થઈ પડતું નથી. ગદ્યમાં ગોઠવાયેલા વિષયોમાં બાલમાનસનાં સુંદર પ્રતિબિંબો હોવાં જોઈએ, અથવા તેની છાયાસા તૂટ કરીને તેને નિસર્ગમાં સ્વતંત્રપણે વિહરતાં કરે તેવી રચના હોવી જોઈએ; તેને બદલે બહુધા એવું જોવામાં આવે છે, કે બાળકો પાસે હકીકતના, યાનના તથા કલ્પનાઓના ભરેલા થાળ જ પીરસવામાં આવે છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, યંત્રો અને વિજ્ઞાન જેવા વિષયોમાં અલગત એવું પ્રમાણ, વિશેષ હોય, પરંતુ પ્રકૃતિ-સૌંદર્યમાં પણ બાળકના અનુભવોને ઉત્તેજીત કરવાને બદલે પોતાને થએલા અનુભવોનું કે સાચી મોટી કલ્પનાઓનું લાંબું લયક આગડું ચિત્રણ આપવાની પ્રયા પડી જતી જણાય છે. લેખક નિઃશ્રંખની સુંદરતામાં ડૂલીને તેથી નીકળતા સ્વપ્નસ્ફરિત ઉદ્દગારો કાઢવાને બદલે માહિતી આપવાના મોહમાં તણાવાનું પર્મદ કરે છે ! આથી સીધો ઉપદેશ નાપસંદ કરનારા પણ પોતે અજણપણે બાળકોના પોષ બની રહે છે

ભાષાના પ્રયોગો અને શબ્દોની માર્થકતા માટે બાલસાહિત્ય અતિશય કાળજી ભાગી લે છે, જેમ કસાએલા કારીગરનો ધડાએલો હાથ ગીણી નકરી ઉપર હથોડીના ટચકા યોગ્ય

પ્રમાણમાં મારી શકે છે તેમ બાળા ઉપર કાશુ ધરાવતી કલમ બાલસાહિત્ય પર યોગ્ય હાત પાડી શકે છે. શીખાઉ અને અણુઘડ હાથે બાલસાહિત્ય વિકૃત બનતું જાય એ સ્પષ્ટ બાબત છે; તેથી બાલસાહિત્યમાં અણુઘટતો હસ્તક્ષેપ થતો અટકે તેવી તકેદારી રાખવાની અતિશય જરૂર છે. પણ અશ્વસની વાત છે, કે બાલસાહિત્યમાં મોટેરા ગણાતા અને ગણાવા ઇચ્છતા સભ્યનો એ કપરી ફરજ માથે ઉઠવતા નથી. કદાચ તેને પોતાના પદની સલામતી ન પણ દેખાતી હોય ! ઉલટ પક્ષે એવું પણ ઘણી વખત જોવામાં આવે છે, કે લખનારના નામની ખાતર કે શરમ અગર પક્ષપાતને લીધે, અથવા પોતાની જ નબળાઈને કારણે લેખે અને પુસ્તકોમાં અહો રુપમહો ધ્વનિઃ ! જેવા ખુશામદીયા શિષ્ટાચારો પ્રવર્તે છે. આમ જોતાં ગુજરાતી સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં ખાસ કરીને બાલસાહિત્યનો પ્રદેશ રમેશાળ વગરના રેઢા ખેતર જેવો દેખાય છે ! તેને માટે વિદ્વાન, અપક્ષપાતી મમતોલ માનસનો, સંમર્થ અને કડક ટીકાકાર સ્વ. નવલરામભાઈની પ્રતિભા જગવાની જરૂર છે.

(૨) પદ :-

કાવ્યનાં જુદાં જુદાં અનેક લક્ષણો દર્શાવાયાં છે; પરંતુ-વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ એ સૂત્ર બહુધા સર્વમાન્ય ગણાય છે. જે વાક્યોનો આત્મા રસ છે તે કાવ્ય એ લક્ષણથી સઘળાં રસમય વાક્યોની ગણના કાવ્યમાં થઇ જાય છે. પરંતુ (૧) તાલબદ્ધતા અને (૨) ગેયતા એ બે વસ્તુથી પઘનો આત્મા-રસાત્મા ગણ કે અપલાગવના આત્મા કરતાં ખૂબ ખીલી ઉઠે છે. સંગીત કાવ્યના આત્માને બહુલાવે છે, અને તાલ તેને બુલાવે છે. આમ પદકાવ્યની હદય ઉપર અધુકે પ્રકારની ઉત્કૃષ્ટ અસર થાય છે.

જે લક્ષણો ઉચ્ચ પ્રતિનાં કાવ્યોને લાગુ છે, તે બાલગીતોને માટે પણ છે. માત્ર તેમાં વસ્તુ, ભાષા કદંબના, વર્ણન, બાવના, પ્રેરણા, અર્થ, ઉદ્દામ, ભવ્યતા, માધુર્ય, સ્વાભાવિકતા અને સરળતા આદિની જાગવટ બાલોચિત્ત હોવી જોઈએ, તેના પ્રસાદ બાલ-હૃદય ઝીલે તેવા જોઈએ, તેના પ્રાણ બાલકમાં ચેતના જગાવે તેવા જોઈએ અને તેની 'પ્રતિભા બાળક સહી શકે તેવી હોવી જોઈએ. તે બાબતોનું સંક્ષિપ્ત દિગ્દર્શન અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય.

વસ્તુ:-મનુષ્યમાત્ર એકજ સૃષ્ટિમાં રહેતાં છતાં પોત પોતાની દૃષ્ટિમર્યાદાના ભેદે દરેક વ્યક્તિ નિર નિરાળા સૃષ્ટિમાં ઝુલે છે. વય, વિચારણા અને પ્રવૃત્તિની તારતમ્યાતાથી તે અનેક વિષય પરત્વે રુચિ અરુચિ બતાવે છે. એટલું જ નહિ પણ એકનો એક વિષય ઉપરના કારણોને લીધે અનેક પ્રકારે ભાસે છે. આ દૃષ્ટિએ બાલસૃષ્ટિ પણ અનોખી જ હોય છે. એ બાલસૃષ્ટિને પીછાણતી અને તેની સાથે સમભાવ કેળવવો એમાં જ બાલકાવ્યોના વસ્તુની પ્રાપ્તિ રહેલી છે. બાલસૃષ્ટિના સાચો ખ્યાલ બાલદૃષ્ટિ મેળવ્યા સિવાય આવી શકે જ નહીં. જો આપણે બુદ્ધિમાં ચડી ગએલો જ્ઞાનનો અને વક્રિલપણનો અંબાર ઉતરવા દઈ, પરમ સરળતા ભર્યા નિર્દોષ બાલભાવોને હૃદયમાં ધારણ કરવા ભાગ્યશાળી થઈએ, તો સહેજે આપણને આપણું અદ્ભુત બાલજીવન સાંભરી આવે, અને અત્યાર જ બાલહૃદયને જગતનું દર્શન કેટલું ચેતનવંતું થાય છે, તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવશે. આવી રીતિમાં વિહરવું બાળકપ્રેમી હૃદય બાલકભોગ્ય વસ્તુને સત્તર મહણ કરી શકે છે.

ભાષા:—જગતની વસ્તુઓ માથે અનેક વખત પરિવ્યથા આવી પછી તે સખધી વાણીગ્યવહાર અમુક પ્રકારની ધડાએલી ભાષાનું સ્વરૂપ પકડે છે, પરંતુ બાલમાનસમાં જગતનું પ્રાથમિક દર્શન થતા જે સાનદશ્યર્થે ભર્યા સરલ ઉદ્ગારો નીકળે છે, તે અને તેને અનુમરતા શબ્દોની ગલભાષા બની રહે છે. એ બાલભાષા જ અરી રીતે બાલકોને માટે સાનુકૂળ હોય છે. એવી ભાષામાં ઉતરેલા કાવ્યોને બાળક પોતાની મિલકત ગણીને ગ્રહણ કરી લે છે, એટલું જ નહિ પણ નિર્મળ આરસીની પેઠે તેમાં પોતાનું અને પોતામાં તેનું પ્રેમથી દર્શન કરે છે.

બીજી ભાષામાં વસ્તુ, ક્રિયા અને ભાવને અનુરૂપ કર્ણપ્રિય શબ્દોની યોજના સરળ રીતે થવી જોઈએ. જેમ મીઠું ભોજન મુખમાં મૂકતા એક પ્રકારની તૃપ્તિનો આનંદ થાય છે, તેમ બાલકાવ્યના રચકારથી હૃદયમાં આનંદ અને ત્રવણમાં તૃપ્તિ થવી જોઈએ; અને પ્રસાદનો સાચો અર્થ પણ એજ છે બાલકાવ્યમાં શબ્દ સામર્થ્ય પણ યથાયોગ્ય જળવાવું જોઈએ. વિચાર અને વાણીની અસંગતતા કે અગમ્યતાને એમાં જરાય સ્થાન ન હોય, તેમજ ઘટે ત્યાં મૃદુ તો ઘટે ત્યાં પ્રખર તેજસ્વિતા પણ ચમકવી જોઈએ અર્થાત્ પ્રત્યેક શબ્દ યોગ્ય સ્થળે ઉભો રહી મધુર ભાવો ભર્યા રચકારથી સંવાદી સુર આલાપતો હોવો જોઈએ આથી વાણીને બદલે ભાવનો પ્રવાહ વહેતો જણાય એવી સ્થિતિ થાય છે, અને એમાંજ ભાષાની સિદ્ધિ છે. વળી થોડા શબ્દોમાં વસ્તુને દૃષ્ટિમાં ખડી કરી દેવી એમાં ભાષાનું સામર્થ્ય છે.

કલ્પના:—આ બાબતમાં તો બાળક અને કવિમાં એટલોજ માત્ર ફરક રહે છે, કે બાળક સૃષ્ટિના અગોના અપરિચિત દૃષ્ટા તરીકે કલ્પનાના ઉડતા બજૂનને વળગી પડે છે, ત્યારે કવિ એ અગોનો પરિચિત દૃષ્ટા હોઈ કલ્પનાનો પતંગ તેની દોરી હાથમાં રાખીને મન પસંદ રીતે ચલાવે છે. બાળકની વાળા સાથે વાતો કરવાની સજીવરોપણની નાણુક કલ્પનાને કવિ ત્યારે જ્ઞાન, ભાષા અને અલકારોના ભલકાથી રંગી નાખે છે, ત્યારે તેજ કલ્પના મેઘદૂત સરખી ભવ્ય બની જાય છે. બાલકાવ્યોમાં બાલકોના હૃદયમાં સમાય છતાં તેને બને તેટલા ઉચે લઈ જાય તેવી મનોહર કલ્પનાઓ અવશ્ય જોઈએ, છતાં તેને કેવળ તરંગી બનાવી દે તેવી તો નજ જોઈએ સાચી અને ભવ્ય કલ્પનાઓ બાળકને ઉત્તત અને સહૃદય બનાવે છે.

વર્ણન:—વર્ણનથીજ મોટે ભાગે સારા શબ્દચિત્રો તૈયાર થાય છે. બાળકોને સ્વાભાવિક રીતે વર્ણન પ્રિય હોય છે. કોઈ બાબત નની જોયા પછી તે તેનું વર્ણન ઉલટાવી ઉલટાવીને કર્યો જ કરે છે. એટલે બાલકાવ્યોમાં અને બાલજોડકણમાં લખાએતુ વસ્તુ-વર્ણન તેને રુચિકર સ્થ પડે છે એવા વર્ણનો વસ્તુના સમગ્ર સ્વરૂપ ઉપર તરી આવતી બાબતોના જોઈએ; અર્થાત્ વસ્તુનો આત્મા તેમાં પકડાય જવો જોઈએ. બાળક વસ્તુના સમગ્ર સ્વરૂપને જુએ છે, એ દૃષ્ટિમાં રાખીને લખાએતુ વર્ણન બાળકોને ખૂબ ગમે છે. વળી એકલા શુદ્ધ વર્ણનો કરતા તેમાં ક્રિયાના અનુકરણ ચાચક શબ્દોથી તેને ઝાંઝ મજા આવે છે. ‘નગાર વાગે છે.’ અને ‘મેઘ ગાજે છે.’ એમ કહેવાને મળ્યે ‘નગાર વાગે ધમ ધમ ધમ’ ‘મેઘુવો ગાજે ગડગડ ગડગડ’ એમ કહેવાથી તેમનું હૃદય આનંદથી ઉત્તેજિત

યાય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમના દિલમાં એક પ્રકારની પ્રશંસનીય મસ્તી પેદા થાય છે. આવી મસ્તીમાંથી આળકામાં અનેક પ્રકારની પ્રેરણાઓ જન્મે છે.

ભાવના:—સૃષ્ટિનાં અંગો અને તેની ઘટનાઓ ઉપરથી આળમાનસમાં કંઈ કંઈ અનેરી ભાવનાઓ ઉભરાય છે. પરંતુ એ ભાવનાઓને આળક વ્યક્ત કરી શકતું નથી; તેની એ ભાવનાઓને પીછાણવી એ સૌથી કઠિન બાબત છે. સૂક્ષ્મ અવલોકન અને શુદ્ધ પ્રેમ-પૂર્વકના પરિચયથી સહૃદય અને જીર્ણિમાન શિક્ષક બાલહૃદયમાં પ્રવેશ કરીને તેને સમજી શકે છે. પરંતુ એમ સમજ્યા પછી પણ બાલભાષાદ્વારા યોગ્ય સ્વરૂપમાં એ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવી, એ અતિ કઠિન બાબત છે, જ્યારે એવી ભાવનાઓ પોતાના હૃદયના પ્રતિકરણે બાલકાઓમાં આળક જીએ છે. ત્યારે તે નૈસર્ગિક રીતે નાચી ઉઠે છે. આવી ભાવનાઓનું સુંદર અવતરણ જેટલે અંશે બાલકાઓમાં થાય તેટલે અંશે તેની અધિક સાધકતા છે.

પ્રેરણા:—બાલકાઓ ગાતાં બાલહૃદયને કંઈને કંઈ નવીન ચમકારા મળ્યા કરે, એવું ઓજસુ તો તેમાં અવશ્ય હોયું જોઈએ. પ્રેરણાનું મૂળ કુદરત છે. કુદરત સાથે જેટલો ગાઢ સહચાર તેટલો પ્રેરણાનો પ્રકાશ થવાનો. આળકોની સ્વાભાવિક વૃત્તિમાં પ્રકાશ પૂરાય તેવા બાલકાવ્યના નૈસર્ગિક ભાવોથી આળકા પ્રેરણાવંતાં બને છે. પરંતુ એ ભાવોમાં જેટલી કૃત્રિમતા દેખાશે તેટલું પ્રેરણાનું ઝરણુ સુકાવાનું જ; માટે સીધા ઉપદેશો અને કૃત્રિમ ભાવોથી દૂર રહી બાલકાવ્યના લેખકાએ તેના વિષય સાથે સમભાવ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

અર્થ:—બાલકાઓના અર્થ સરળ અને સુગમતાથી ગ્રહણ કરી શકે તેવા હોવા જોઈએ. બનતાં સુધી વાક્યના સરલ નિયમો કવિતાની લીટીમાં શ્રીકાશથી જળવાય તેમ ગોઠવાય તો અન્વયની ગુચ્છ ઉત્કલી જાય છે, અને અર્થ સમજવો સહેલ થઈ જાય છે; પરંતુ આથી માત્ર ગદ્ય જેવાં વાક્યો મૂક્યે કાવ્ય બની જાય એમ પણ ન સમજવું જોઈએ. કાવ્યમાં અર્થ સાથે પદ્યની અને ભાવની ચમત્કૃતિ જો ન હોય, તો તે કરતાં ગદ્ય જ સારું. કેટલાંક ભાવનાહી, ભવ્ય કે કર્ણપ્રિય કાવ્યોમાં કદાચ અપરિચિત અને ભારે શબ્દો આવી જતા હોય, તો ત્યાં તેના અર્થ આળકોનો રસ ઉડી જાય તેવી રીતે મારી મચાડીને સમજાવવાની કશી જરૂર નથી. આળકોના આત્મા તેના ગર્ભમાં રહેલું અર્થગાંભીરું જરૂર પકડી લેશે; માત્ર જો તેને યથાર્થ સ્વરૂપમાં ભાવ સહિત તેઓ સમક્ષ ગાંધ બતાવશે તો.

ઉદ્દેશાસ:—કાવ્યના પ્રાણો પૈકી ઉદ્દેશાસ એક પ્રાણ છે. કવિઓની હૃદયમસ્તીનો રંગ કાવ્યમાં ઉદ્દેશાસનું રૂપ ધારણ કરે છે; તેમજ બાલહૃદય મસ્તીનો ઉજળતો આનંદ બાલકાઓમાં અવતરવો જોઈએ. પરંતુ એ વિષય બાલહૃદય અને કવિહૃદયનો દુર્લભ સંયોગ માગી લે છે. ટાપલા ટૂંચકાથી આળકોને મળ કરાવવી અને કાવ્યના આત્માનો દિવ્ય આનંદ ચખાડવો એમાં ધણું અંતર છે. અહીં ઉદ્દેશાસનો અર્થ કાવ્યના આત્મમાંથી ઝરતા હૃદયાનંદની મોજ છે.

ભવ્યતા:—સમગ્ર વિશ્વ ભવ્યતાનો ભંડાર છે. એ સૃષ્ટિકર્તાનું એ મહિમા સ્વરૂપ છે. આપણે આળકના દીલ મહાન થાય એમ ઇચ્છતા હોઈએ, તો તેનાં કાવ્યોમાં પણ ભવ્યતા ભરવી જોઈએ. જેટલી દરમિયાનની ભવ્યતા હૃદય ઉપર અસર કરે છે,

તેટલીજ અસર શબ્દચિત્રોની લબ્ધતા પણ કરે છે. બાળકને વિરાટનો પ્રતિનિધિ-તેનું નાનું સ્વરૂપ-ગણીને તેનાં ગીતો અદ્ભુત ભાવોથી લખાવાં જોઈએ. એની લબ્ધતાઓનું સેવન કરી બાલહૃદયો વિચળ અને મહાન જરૂર થશે.

સ્વાભાવિકતા:—બાલકાવ્યોનાં બધાં લક્ષણોમાં કાયમની એક શરત એ હોવી જોઈએ કે:—તેમાંથી સ્વાભાવિકતા-સરલ સ્વાભાવિકતા-દૂર ન થાય. કૃત્રિમ ભાવો અને ભાષાના આડંબરો તથા સ્વાભાવિકતાથી દૂર જતાં ગમે તેવાં ધસડી કાઢેલાં લખાણો તો બાળકો માટે કૂર સમરૂપ છે. અ-ય સાહિત્યની વાત બાલુપર મૂકીએ; તોપણ કીર્તિ માટે, ધન માટે, પ્રતિષ્ઠા માટે કે લખાણની ઉપડેલી ચેળ સમાવવા ખાતરજ બાલસાહિત્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવો અને બાલસાહિત્યને કઢંચું કરી મેલવું, એ બાળકો પ્રત્યેનો અક્ષય અપરાધ છે.

(૩) **જોડકણું:**—બાળકોને સંગીત પ્રિય છે એ ખરું, પણ એનાથીએ અધિક તેને તાલ પ્રિય છે. બાળક ગાય છે તે પહેલાં નાચે છે, અને જલમાં તાલજ પ્રધાન હોય છે. તાલ તરફ બાળકનું લક્ષ જલદી આકર્ષાય છે. સંગીતના આલાપનું અનુકરણ કરતાં પહેલાં તે નગારાના અવાજનું ‘ તડીંમધીન, તડીંમધીન ’ એમ આબાદ અનુકરણ કરે છે, અને સાથે હાથ, પગ, અને મુખનાં નખરાં કરીને નાચી ઉઠે છે ! કદરણ કે તેને અનુકરણ વાચક કે તાલબદ્ધ શબ્દ-સમૂહો બોલવાની મળ પડે છે.

મારા અનુભવની એક નાની સરખી હકીકત નોંધવા રમ્મ લઉં છું: રસતા ઉપરના એક ડેલાની ખુસ્તી નાની બારી ઉપર ઘેડો પલાણી એક નાની બાળા આશરે ૩-૪ વર્ષની રમતી હતી; તેવામાં રસે એક છોકરા નીકળ્યો. બાલિકાની કંઈક બાલચેષ્ટા જોઈને તે ઉંચે અવાજે ‘ ખિખિ ખિખિ હસ્યો, બાળા તે સાંભળીને ચમકી અને ધડીભર તે ચાલ્યા જતા છોકરા સામે જોઈ રહી. પછી તુરતજ બારીની બંને બાજુએ લટકતા પગથી તાલ ભેતી બોલવા લાગી:— ‘ ખિખિ ખિખિ દાંત કાઢ્યા ’ ‘ ખિખિ ખિખિ દાંત કાઢ્યા ’ આમ તેણે એક તાલબદ્ધ જોડકણું ઔર આનંદથી ‘ દાંત ’ ઉચ્ચાર ઉપર ભાર દઈ, લહેકા સાથે બોલવું શરૂ રાખ્યું. મારું હૃદય પણ તેની સાથે તાલ લેવા લાગ્યું અને એ અપૂર્વ આનંદશયક પ્રસંગનો લાભ મેં પણ ધડીભર એકબાજુ રિથર થઈને લીધો. મારી ધારણા હતી કે બાળકને વાચા ઉધડ્યા પછી કંઈકને કંઈક મળવું બોલવા જોઈએ છીએ અને તે પણ તાલબદ્ધ. તેની આ પ્રસંગે અચૂક સાખીતી મળી.

તાલબદ્ધ જોડકણું બાળકને સ્વાભાવિકપણે પ્રથમ રહે છે. તેને અનુસરીને જ ધરડી ડોસીમાએએ હમરો વર્ષથી બાળકો માટે એવાં જોડકણાં અનુભવ સિદ્ધ સફળકર્મ કરી રાખ્યાં છે. આને પણ તેમાં અર્થ હોય કે ન હોય તો પણ “ અડકો દડકો દમ્ દડકો ” “ ચણા કે ચીસડી બામણ બીબડી ” “ રાજાઓ બોજાઓ તેલીઓ ટયુકીઓ ” વગેરે જોડકણાંમાંથી આપણે બાળકને આનંદ આપીએ છીએ અને લાભએ છીએ.

આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં આ બાબત મારા મનમાં રમી રહી હતી, તેને એક બાળ-મહેલનમાં અંગ્રેજ ભાષામાં બોલાએલા ધોધના વર્ણનથી વેગ મળ્યો. એ વર્ણનમાં એટલું પદલાલિત્ય, એટલાં વર્ણમેળ, પ્રાસાનુપ્રાસ અને તાલબદ્ધતા હતી, કે તેથી મને ખૂબ આનંદ થયો. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી ભાષામાં આવું કેમ ન હોય ? તે પ્રશ્ન સાલવા લાગ્યો.

અ ક્ષામને પરિણામે તેને બીજે જ દિવસે બાળકો માટે એક તાલબદ્ધ જોડકણું લખાયું. અને તે 'ટ્રેન' ને નામે આજખાયું. આજે ૨૦ વર્ષથી બાળકો તેને પોતાનું કંરીને પ્રેમથી બોલે છે. અને એની તાજગી ઘટી નથી એ અનુભવ સિદ્ધ છે. બાળકો માટે નવી દિશામાં આ તાલબદ્ધ જોડકણીની શરૂઆત થયા પછી તેને માટે કટાવની ચાલ મને અનુકૂળ લાગી અને ત્યારપછી એ દાળમાં કેટલુંક લખાયું. આની અમર હવે બાલસાહિત્યમાં ઠીક ઠીક ચમક રહી છે; પરંતુ તેમાં તાલબદ્ધતા અને બાલોચિત્ત ચમકૃતિ હોવી જોઈએ એ શરત અચૂક સાચવવાની રહે છે.

આવાં જોડકણીનાં તાલ માપ અનેક પ્રકારના હોય છે. તેની પસંદગી વિષય અને બાળકનું વય લક્ષમાં રાખીને થવી જોઈએ. કેટલાંક જોડકણીમાં વસ્તુના અર્થ અથવા ભાવની સંકલના સંબંધ પૂર્વક ચાલી આવે છે, ત્યારે કેટલાંકમાં તે નથી પથ્થુ હોતી. એવી સંકલના વગરનું એક કે પછ બાલસાહિત્ય શિવાય બીજામાં ચાલી શકે નહીં. પરંતુ બાલ-સાહિત્યમાં તેને સ્થાન છે, અને એ એની વિશેષતા છે. જેમ 'પતંગીજી' અનિયમિત રીતે ઉડતું મનમાનતાં કૂચો પર બેસતું કરે છે, તેમ બાલમાનસ પણ એક વસ્તુ કે વિચાર ઉપરથી અન્ય વસ્તુ કે વિચાર પર અનિયમિત રીતે જોજ આવે તેમ વિહાર કરે છે. આનું અનુકરણ જોડકણીમાં થાય તો તે બાળકોને અનુકૂળ થઈ પડે છે. થોડા એક નમુના જોઈએ.

છુનો નમુના

× × ×
 વોરે દીધા દાળીઆ
 દાળીઆ મેં વાડે નાખ્યા
 વાડે મને શળ દીધી
 શળ મેં તો ટીંબે બોસી
 ટીંબે મને ધૂળ દીધી
 ધૂળ મેં કુભારને દીધી
 કુભારે તો ધડો દીધો
 ધડો મેં માળીને દીધો
 માળીએ મને ફૂલ દીધાં
 ફૂલ મેં શિવજીને દીધાં
 શિવજીએ તો લાકુ દીધો
 ખૂણે બેસી ખાઈ ગયો
 બાંબો ખાણી પી ગયો !

નવો નમુના

× × ×
 દાદાજીને થોડો લીધો
 થોડાને મેં થોડો કીધો
 થોડો ફૂટે ઝમ ઝમ
 ધુધરી વાગે ધમ ધમ
 ધરતી ધૂળે ધમ ધમ
 ધમ ધમ ધરતી થાતી જાય
 મારો થોડો ફૂલો જાય !
 ફૂલતાં ફૂલતાં આબો કોટ
 કોટ ફૂલને દીધી કોટ !
 સૌનાં મનને મોહી રહ્યો
 એક ઝવેરી જોઈ રહ્યો
 ઝવેરીએ તો હીરા દીધો
 હીરા મેં રાજાને દીધો
 રાજાએ ઉતાર્યો તાજ
 આપ્યું મુજને આપ્યું રાજ્ય
 રાજ્ય મેં રૈયતને દીધું
 મોજ કરીને આપ્યું પીધું

ઉપરના નમુનાઓ અમુક પ્રકારની સર્ગમ સંકલનાવાળા છે, ત્યારે:—

જુનો નમુનો

x x x
 ચણા કે ચીલડી
 આમણુ ખીખડી
 આમણુને ઘેર, ગોઠ વિયાણી
 રાગ રાણી,
 માતણુ પાણી, કરી ..ને
 ચીલડાની ચીર માણુ !

નવો નમુનો

x x x
 છોકરાં રે સંભાળજો વાત
 આવી છે અજવાળી રાત
 રાતે તારા ટમકે છે
 વચમાં ચણિ ચમકે છે !
 ચણિ ઉગ્યો ચોકમા
 રાણી બેગી ગોખમા
 ગોખે તો સોનાના ખોર
 માથે બેઠો ખોયે મોર
 મોર કરે છે લીલા દહેર
 ટોકા કરતો ચારે મેર
 મેર કરી ત્યા મેવલે
 પાણી આળ્યા નેવલે
 નેવે બોલે 'કા, કા,' કાગ
 કાકા લાળ્યા મીઠો ભાગ
 કાણુ બનામ ને રેવડી
 છોકરાંને બહુ મઝા પડી

આ જોડકણામાં સળંગ વસ્તુ-સંકલના જણાશે નહિ, પણ કયાંક વસ્તુ તો કયાંક વિચાર, તો કયાંક પ્રાસ એક પરસ્પર મેળ સાધે છે. આમ છતાં આવા જોડકણા તદ્દન નિર્થક કે એક પ્રકારની સળંગ ચમત્કૃતિ વગરના તો નજ હાવા જોઈએ એક નમુનો વિશેષ જોવાથી સ્પષ્ટતા થશે.

નાના બાળકો જ્યારે વાર્તા સાંભળવા ખૂબ ઉતાવળ કરતા હોય છે, ત્યારે તેને શાત અને વ્યવસ્થિત કરવા અથવા પ્રાથમિક ભૂમિકા માટે તેને સતેજ કરવા અથવા બીજા કોઈ કારણે તેનો રસ જળવાઈ રહે અને થોડો વિવચન કરી શકાય એવું એક નાનું જોડકણું બોલાય છે કે “જુઓ એક સરસ વાર્તા કહું, સાંભળો “ એક હતો બગ, એના લાંબા લાંબા પગ ” છોકરા ત્વગથી બધા હોકારો આપે એટલે બોલનાર અમીટી કહે જુઓ, તમે બધા બોનો તો નહિ કહું આથી બાળકો શાત થઈ જાય પછી શરૂ કરે જુઓ “ એક હતો બગ, એના લાંબા..... બા લાંબા પગ ” વગી નાગડમાથી કોઈ ગરમડ કરે, એટલે બોલનાર અટકે, અને તેને સ્વસ્થ કરે, બાળકો વાર્તા સાંભળવાના રસમાં એક ચિત્ત થઈ જાય આમ મનમાનવ ક્ષેત્ર તૈયાર કરીને પછી ધારેલી વાર્તા જમાવે

ઉપરનું જોડકણું “ એક હતો બગ, એના બાંબા લાંબા પગ ” એટલું જ છે છતાં સાચું છે. તેમાં લાંબી વાર્તા હશે એવું ગર્ભિત સૂચન પણ છે આ જોડકણું વધારા સાથે એક બાલમાસિકમાં છપાયું છે તે નીચે પ્રમાણે-

“ એક હતો બગ,
એના લાંબા લાંબા પગ
એ ખાતો’ તો મગ
એની ઘડકાતી’તી રગ ”

છેલ્લી બે લીટી ઉમેરીને આખું જોડકણું કેટલું કંઠનું અને નીરસ કરી મૂક્યું છે. પ્રથમની બે લીટીઓ બાળકોને માટે કેવા પ્રયોગમાં વપરાય છે, તેનો ખ્યાલ રાખ્યા વગર વસ્તુ, પત્તિ, અર્થ, વગેરે કથાનો સંબંધ સાચવ્યા શિવાય માત્ર ‘ મગ ’ અને ‘ રગ ’ નો પ્રામ-અર્થહીન પ્રાસ લાવવા સાર જૂના જોડકણને બદલત કયું છે । બગને મગ ખાતો કરીને કેાઇ પણ પ્રયોજન વગર નેની ગ્ગ ઘડકાવી છે, તેમાં બાલસાહિત્યનો ખ્યાલ તો નથી પણ સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ બતાવ્યો છે; પરંતુ બાલસાહિત્યની સ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ આપવા પૂરતો આ નિર્દેશ માત્ર કર્યો છે.

દુકામાં ગલ, પલ કે જોડકણાં કેાઇપણ પ્રકારના—

બાલસાહિત્યમાં હસ્ત-લેપ કરતાં પહેલાં બાલહૃદયનો સંપૂર્ણ પરિચય, તેના તરફનો સમભાવ અને બાલમાયાનું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવા સાર કઠિન સાધના કરવાની જરૂર છે. બાલકો પ્રત્યે સ્વાભાવિક કે કૃત્રિમભાવ ઉપજ્યો એટલે તેને માટે સાહિત્ય તૈયાર કરવાનો રસ છૂટે એ થોડ્ય નથી. બાલમાસિકના ચાલકોએ પણ પોતાની સંપૂર્ણ જવાબદારી સમજવી જોઈએ. નિયમિત માસિકનો અંક કાઢવાની ખાતર જેવા આખ્યાં તેવાં લખાણો ખીજાં સામયિક પત્રોની પેઠે છાપી મારવાં એ બાળકોના હિતેષ્ઠ્યો માટે ઇષ્ટ નથી. તેઓએ બાળકોને દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી ખસેડે તેવાં વ્યાપારી તત્ત્વોને તજવાં જોઈએ. બાલસાહિત્ય થોડું હોય તેની ચિંતા શા માટે ? થોડું પણ મત્તજ્ઞાણી હશે તો બાળકો તેને હજાર વખત વાંચ્યા પછી છોડશે નહીં. સાચા સાહિત્યની અસર તત્ત્વસ્પર્શી અને ચીરસ્થાયી હોવી જોઈએ. જીહરા બહુ વિસ્તાર કરતાં અસ્પષ્ટિત ઉંડાણનું મૂલ્ય અધિક છે.

“ વિવેચન અને વિવેચકો ”

લેખક મનુભાઈ પ્રાણજીવન વૈદ્ય, એમ એ બી ૧

“ If we wish to learn the force of human genius, we should read Shakespeare. If we wish to see the insignificance of human learning, we may study his commentators ”

—Hazlitt

સાહિત્યરસિક સન્નારીઓ તથા સન્નગનો,

સાહિત્ય એટલે જીવન જીવનમાં જોયેલ, સંસારમાં અનુભવેલ, કલ્પના-સૃષ્ટિમાં ઝખેન એ એ વિવિધ ભાવોની નોંધ તે સાહિત્ય સાહિત્યના પ્રેરણામૂળ ચાર છે — (૧) આત્મ-નિવેદનની ઉત્કટ અભિલાષા, (૨) જન સમાજના વિચારો તથા આચરણોમાં યોગ્ય રસ, (૩) વારતવિકતાનો અભ્યાસ અને સાથે સાથે કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ઉત્કૃષ્ટ કરવાની અભિરુચિ, (૪) રીતી-રીતિ માટેનો આગ્રહ અને પ્રેમ મનુષ્ય સામાજિક પ્રાણી છે, પોતાના વિચાર, અનુભવ, અવનોકન, ઊર્મિઓ વગેરે બહાર, અન્યને, વ્યક્ત કરવાની તેને સ્વભાવથી જ ફરજ પડેલી હોય છે. સાહિત્યના પ્રેરણા-મૂળનો આપણે નિર્દેશ કર્યો, હવે તેનું ક્ષેત્ર જોઈએ. સાહિત્યનો વિષય શો ? વિષય જીવન જેટલો જ વિશાળ અને વિવિધ છે, તે પછી કામ ચલાઉ, આપણે પાંચ ભાગ પાડીશું. (૧) વ્યક્તિના એક વ્યક્તિ તરીકેના અગત અનુભવ-સંવેદનો, (૨) મનુષ્યના એક સામાન્ય મનુષ્ય તરીકેના અનુભવો, જીવન મૃત્યુ, પુણ્ય-પાપ ધર્મ, ભાવિજીવન વગેરે પ્રશ્નો જે સમસ્ત મનુષ્ય-જાતિને મુઠવી રહ્યા છે, (૩) વ્યક્તિનો સમાજ સાથે સબધ (૪) પ્રકૃતિ, અને મનુષ્યનો તે સાથેનો સબધ, (૫) સાહિત્ય અને જ્ઞાના પ્રદેશો ખેડવાની મનુજ-અભિલાષા અને પ્રયત્નો.

મૂળ સાહિત્યને સમજવા માટે અન્ય વિવેચન સાહિત્યની પણ જરૂર હોય છે. વિવેચન સાહિત્યનો સમાવેશ, ઉપર જણાવેલ પાંચમાં વિભાગમાં થાય છે. પ્રાચીન મમયમાં સૂત્રો સમજવા માટે ભાષ્યો લખાતા કાવ્યરમ નિષ્પન્ન કરવા માટે સજીવની, દીકા, લખાતી વિવેચન એટલે Criticism and Valuation of Literature. Criticismનો સામાન્ય અર્થ ચર્ચા-દીકા અને અંગ્રેજી ડિક્શનરી જેતા આપણને મળેલ પડે છે કે રાબ્દ લૅટિન ધાતુ Criticus to judge એ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો છે. Critic રાબ્દ માટે Connoisseur, ‘ judge ’ ‘ Careful observer ’ વગેરે પર્વાય રાબ્દો મળે છે અને Criticism એટલે Critical exhibition of the merits and defects of a literary work, or a work of art ત્યારે Criticism એટલે માન ચર્ચા કે દીકા નહિ, કોઈપણ કૃતિમાંથી, જૂથોજ શોધી કાઢવી તેને વિવેચન કહી શકાય નહિ. વિવેચન એટલે

વિશિષ્ટતાથી જણાવવું તે કૃતિની ખૂબીઓ હૃદયગમ રીતથી બહાર લાવવી તે વિવેચકનું ખાસ કર્તવ્ય છે તે ઘણી વખતે ભૂલી જવાય છે વિવેચન-સાહિત્ય એટલે સાહિત્ય ઉપર લખાયેલ અન્ય સાહિત્ય વિવેચનનો ઉદ્દેશ પૃથક્કરણ, વિષ્કરણ કે તુલના હોય છે કાવ્ય, નાટ્ય અને નવલનો મંબન્ધ સીધો જીવન માથે છે, જ્યારે વિવેચનનો મંબન્ધ તે-તે કાવ્ય નાટ્ય અને નવલ માથે છે આપણે ત્યાં વિવેચન-સાહિત્ય હજી ઓછું છે આપણું પ્રાચીન ગુર્જર-સાહિત્ય સમૃદ્ધ છે, અર્વાચીન ગુજરાતી-સાહિત્ય ચોતરફ ખેડાતું જાય છે, દિવસે-દિવસે તે ફાયતુ જાય છે પણ હજી આપણે એ ભૂમિકાએ નથી પહોંચ્યા કે જ્યારે વિશ્વસાહિત્યના પ્રદેશમાં શૈરવત્સર્થા પગલાથી આપણે પ્રવેશ કરી ચક્રીએ ઝહેવાનો ઉદ્દેશ એવો નથી કે આપણે ત્યાં એકેય કૃતિ એવી નથી કે જે Classic વિશ્વ-કૃતિ બની શકે તોપણ મજન હજી લાંબી છે.

વિવેચન-સાહિત્ય આપણે ત્યાં હવે, એ પશ્ચિમની બેટ નથી વેદ ઉપરના ભાષ્યો, સૂત્રો ઉપરથી સ્મૃતિઓ, સ્મૃતિઓપર લિન્ન લિન્ન ટીકાઓ, કાવ્યોપર સમન્વૃત્તિઓ વગેરે આપણને અત્યારે પણ મળી આવે છે ગુજરાતનું પ્રાચીન સાહિત્ય લગભગ ભક્તિ પ્રધાન હોવાથી, જૂદું વિવેચન-સાહિત્ય ઓછું મળશે, પણ વિવેચન તો હવે જ આધુનિક વિવેચકો વિશે આગળ પર દલીલું

વિવેચન માટેનો મત જાણવા પહેલા, વિવેચન-સાહિત્ય વિરૂદ્ધ શી દલીલો છે તે તપાસીએ કહે છે કે નિષ્કણ કવિ ગીકાકાર બને છે સર્જકત્વનો અભાવ એટલે ત્યાં ટીકાનો પ્રભાવ. આધુનિક લેખકો અમર કૃતિઓ મજાવાને અસમય હોઈને, ગીકાથી સંતોષ માને છે, અથવા તો પ્રાચીન કૃતિઓના અવયોગનું પિષ્ટ પેપણ કરીને આત્મ-સંતોષ લે છે વિવેચકોની શી જરૂર છે ? તેઓ તો અંતરાય રૂપે છે આપણું કાર્ય સીધું, પરમાર મંથ-કર્તા કે કવિ સાથે છે શેક્સપિયર કે કાલિદાસ, ટાગોર કે પ્રેમાનંદ, ન્દાનાવાલ કે નરમંદરાવ, કલાપી કે કાન્ત વિશે અન્ય કોષ્ટએ શું લખ્યું છે તે જાણવાની આપણને શી જરૂર ? રમાસ્તાદમા દલાનોની જરૂર નથી. વળી, આ ધાધલિયા યુગમાં એટલો બધો કચરો બહાર પડવા માડ્યો છે કે મનુષ્યને મામાન્ય વાચકને બધું જોવાની તપામવાની પુરસદ નથી રહેતી પુસ્તકો પુસ્તકો ઉપર પુસ્તકો મહાર પડે જ જાય છે. મૂળ પુસ્તક વાંચ્યા શિવાય, અવનોકન=જાણથી મતોષ માની જેવાની ટેવ પડી જાય છે. આ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય second-hand બને છે, અને આપણે માટે પગકીચ દૃષ્ટિથી પારખી રસેન્દ્રિયથી આસ્વાદ લેવાનું રહે છે At best, the study of criticism can be no substitute for the study of the literature criticised. At worst, it may stand in the way of such study by inducing us to rest content with that superficial sort of knowledge about books and those authors, which is a vitally different thing from personal knowledge of the books and authors themselves. વિવેચન-સાહિત્ય, મૂળ સાહિત્યનું સ્થાન લઈ ચકે નહિ નહીં ઉપરજીવું વાચન સેવવાની ટેવ ઉત્તેજાય છે આ ખૂરકેની અમજ ચકાચ તેમ છે. સાહિત્યમાં

ન્યાં વાડાઓ બંધાય, અને અત્યમતિ વિવેચકો, સગપણ, મૈત્રી કે ધનના કારણે નિર્માલ્ય કૃતિને પણ સાતમા આસમાને ચઢાવી દે, અને સામાન્ય વાચકોની રસ-વૃત્તિને મચડવાનો કે વિકૃત કરવાનો પ્રયાસ કરે, ત્યાં આ ભય ખાસ ઊભો થાય છે.

વળી, વિવેચનના હેતુ અને ઉપયોગિતા સમજવા પહેલાં, વિવેચનનો કેવો ગેર ઉપયોગ અને કેવી ભૂલો થાય છે તે જાણવું વધારે રસમય થઈ પડશે. વિવેચન કરવામાં કોઈ કોઈ વખતે કેવી ભૂલો થઈ જાય છે તે તપાસીએ. એડિનબર્ગ રિવ્યુવાળા જેફે વર્ડસ્વર્થ વાંચતો હતો; વાંચતાં વાંચતાં, " Ode on the intimations of Immortality. " આગળ અટક્યો, ફરીથી પાનાં ફરવ્યાં અને કહ્યું. " This is beyond doubt the most illegible and unintelligible part of the publication. " અને એમ કહીને કાવ્યમાંની અતિ ઉદાત્ત અને ભાવવાહી પંક્તિઓજ ટાંકી ખતાવી કે કાવ્યમાં કશો સાર નથી ! ! મેક્કોલેએ વર્ડસ્વર્થના ' Excursion ' નામના કાવ્ય વિશે લખ્યું છે કે:-

" Scarce one beauty shines

In the dry desert of a thousand lines. "

વૉલ્ટર, હેમ્લેટના સર્જક રોકસપિયરને ' drunken savage ' પીધેલ જંગલી. કહેતો. કોલેરિજને વૉલ્ટર સ્કોટની નવલ કથાઓમાં કશો દમ લાગ્યો નહિ; " wretched abortions " કહેતો, હોરસ વોસ્પોલ કેનેને " extravagant, absurd and disgusting " કહેતો. રસ્કિનની તો શરૂઆતમાં વિવેચકોએ, જલુ કૂર ઠેકડી કરી હતી; કાર્લકલને ધુતારો વર્ણવ્યો હતો. ટેનિસન માટે એક વિવેચકે કહેલ " O dear, dear ! what manner of stuff is this ? " હવે જો વાચક, માત્ર વિવેચકના અભિપ્રાયથી પોતાનો અભિપ્રાય બાંધી લાઇ, મૂળ કૃતિને ઉવેએ, તો દુનિયાનું ' કેટલું ' એ અમૂલ્ય માહિત્ય નકામું વેડકાઇ જાય. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનો દાખલો લઈએ. ધણાએ ભણેલાઓને ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ તો સ્વચ્છ આવે છે; તેમાં ધાર્મિક વેવલાપણું છે એમ વાંચ્યા વગર માની એસીને તે સાહિત્યને અડકવાની પણ ભૂલ કરતા નથી. નરસિંહરાવનાં કાવ્યો એટલે ૩૫-૨૭ હીન પાશ્ચાત્ય કુસુમો; કર્નેલાલાલ મુનશીની નવલકથાઓ એટલે કુમાના ભાપાંતરો; પ્રેમાનંદ એટલે ગુજરાતનો કવિ-નાટ્યકાર કાલિદાસ; જ્ઞાનાલાલ એટલે અગડ; અગડ-ગુણાકાર-ભાગાકાર કરીને કવિતા-અગદાપદ રચતો કવિ. દલપતરામ એટલે કવિ નહિ; નર્મદાશંકર એટલે હાકલ; કલાપી એટલે માત્ર વિલાપકતા; ગુજરાતના કવિઓ, એટલે અપહરણ કરનારાઓ;—આવા અનેક અપરાધ મત આપણા સાહિત્યકારો માટે પણ પ્રવર્તે છે. કહેવાતા વિવેચકો પણ કોઇને સાતમા આસમાને ચઢાવે છે; તો અન્ય કોઇને, અચુક કારણસર, નીચે-ધકેલી નાંખે છે. તો જ્યારે વિવેચકો આવી આડખીડી થઈ પડે છે; ત્યારે વિવેચનની પણ શી જરૂર છે, અને વિવેચકો પણ શા માટે જોઈએ ? વિવેચનની આવરણકતા જણાવતાં પહેલાં વિવેચકનું —જોડ ખાંપણ કાઢનાર વિવેચકનું માનસ આપણે સમજી લઈએ. કેટલાક વિવેચકોની ટેવજ એ હોય છે કે પુસ્તકની ખામીઓ ખૂણે ખાંચેથી શોધી કાઢી, અને તેજ સમાજ આગળ મૂકવી. ઘણીવાર પોતાનું પાંડિત્ય દેખાડવા માટેજ તેઓ કલમ પકડે છે, અને જો કોઈપણ

ભૂલ-અવતરણની ભૂલ, તારીખની ભૂલ, સૈદ્ધીમાં ભૂલ, વિરામ ચિહ્નની ભૂલ-પકડે છે તો તેઓને આત્મ-સંતોષ થાય છે. કૃતિમાં કશું સુતત્વ હોય તો તે તત્ત્વને અંધકારમાં રાખે છે. અહિં અમે એમ કહેવા માંગતા નથી કે વિવેચકો માત્ર વખાણજ કરવા, તેણે ગુણ-દોષ બંને બતાવવાના છે. પ્રામ્યતા, કિલબ્દતા, વાણીવિદ્યાસ, અર્થહીન શબ્દની ઝડઝમક, ઔચિત્ય-ભંગ, છાછરાપણું કે છાકટાઈ બે વિવેચકોના જોવામાં આવે તો તેમની ફરજ છે કે બે—ધડક તે કૃતિની સખત ખબર લેવી. પણ અમારા વાંધા એ છે કે કેટલાક વિવેચકો, પોતાને અતિ ડાહ્યા માનીને, ગુણને પણ સ્વીકારી શકતા નથી. કાલોંઘલ કહે છે, “Of unwise admiration, much may be hoped, for much good is really in it; but unwise contempt is itself a negation—nothing comes of it, for it is nothing.” વધારે પડતી પ્રશંસા હોય તો હરકત નહિ; કેમકે તેમાં કંઈક શ્રેય છે; પણ અવિચારી તિરસ્કાર તો શૂન્યમાં જ પરિણમે છે કેમકે તે શૂન્ય જ છે. વિકસિત ગુણબળના ટુકડા કરી, પાંદડીઓ ભૂમિ ઉપર વેરી દેવી; અને પછી કોઈને ગુણબળની સૌરભ લેવાનું કહેવું એ જેમ અન્યાયી છે તેમ વિપયને સમગ્ર wholeની દૃષ્ટિથી ન અવલોકતાં, ટુકડે ટુકડા કરી વિશ્વ બનાવી દેવા એ પણ અણુગણું છે.

ત્યારે વિવેચનનો હેતુ શો ? વિવેચક, શબ્દ (Voice) અને તેના ધ્વનિ (Echo) વચ્ચેનો ફેર સમજાવે છે; ખરી વસ્તુ અને તેના નિર્જીવ અનુકરણનો ભેદ આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે; ભેખકની કૃતિમાં પ્રચ્છન્ન રહેલ ખૂબીઓ બહાર લાવે છે; સાહિત્ય-પ્રદેશમાં પ્રવેશાર્થે દરેક નૂતન સાહિત્યક પાસેથી પાસપોર્ટ માંગે છે. અહિં આપણે વીરસબુ’ તો ન જોઈએ કે હેવરે ખરો મહાન વિવેચક તો કાળ છે. સનાતન સાહિત્ય તેની કસોટીએ ટપી રહેશે; ક્યારે તો કાળની ભઠ્ઠીમાં ભસીબૂત થઈ જશે. “The true Critic acts as interpreter in the fair palace of literature. He is a revealer of the true, the beautiful and the good, He mediates between creative genius and the ordinary mind.” સાહિત્ય પ્રાસાદમાં સહૃદય વિવેચક તો માર્ગદર્શક બોમિયો છે. સત્ય, સુંદર તત્ત્વો આપણને બતાવે છે. સર્ગશક્તિ, સંપન્ન મેધા અને સામાન્ય ભુદિનો તે સંગમ કરાવે છે. એડમંડ ગોસ, સેન્ટરબરી, કવીલર કાઉચ, ઇંડલી, કાઉડન, સ્ટોપ્ફર્ડ જુક, આનોંઘ, હજીટી વગેરે વિવેચકો વિવેચન-સાહિત્યમાં સારું સ્થાન સાચવી રહ્યા છે. આપણે ત્યાં વિવેચન-સાહિત્ય એટલી વૃદ્ધિ પામ્યું નથી. તોપણ શ્રી. નરસિંહરાવનું સ્થાન વિવેચક તરીકે ઉચ્ચ છે. “વિલાસિકા”, “સિંવલિની” તથા “વસન્તોત્સવ” ઉપરનાં તેમનાં અવલોકન ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીએ વાંચવાં જોઈએ. શ્રી. ન્દાનાલાલ કવિના “મણિમય સેંથી” નામના કાવ્યનું સૌન્દર્ય ગુર્જર જનતાને બતાવનાર શ્રી. નરસિંહરાવ. વિવેચકો તરીકે નવલરામ, શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી તથા શ્રી. આનંદશંકરભાઈને પણ મણિવી શકાય. તેઓની વિવેચન પદ્ધતિ, કાલોંઘલ કહે છે તેમ too good હશે, પણ too bad નિન્દકતો નથી જ.

વિવેચનનો ખીજો હેતુ ટુંક સમયમાં શું વાંચવું તેની આપણને માહિતી આપવાનો

છે. જીવન ટૂંકું છે, અને તે ટૂંક જીવનમાં પણ પુરસદ ઝોલી છે; આપણને ધણાય લેખકો માટે જાણવાની ઇચ્છા થાય છે. પણ અત્યારે રામાયણ, મહાભારત, ઇલિયડ કે ઓડિસે વાંચવા બેસી શકાય નેમ નથી. વોલ્ટર જાક્વે માટે તેના ૨૬૦ પુસ્તકો ઉતાવળથી વાંચી જવા તેના કરતાં લોડ' મોર્લીનું ૪૦૦ પાનાનું 'વોલ્ટર વિશેનું' પુસ્તક વાચવું તે વધારે સારું છે. આનો અર્થ એમ નથી કે મૂળ પુસ્તકો છોડી દષ-હરદશેશ *substituted* વિવેચન-પુસ્તકથી સંતોષ માનવો. વિવેચક કલાકૃતિમાં આપણા કરતાં વિશેષ સૌન્દર્ય નિહાળે છે, અને તે આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. His function is to enlighten and stimulate. તેનું કર્તવ્ય વાચકને ઉત્સાહી બનાવી રસયુક્ત કરવાનું છે. ઘણી વખતે વિવેચક વાચકને તદ્દન નવું જ દષ્ટિ-બિન્દુ બતાવે છે: વાચકના ઝાંખા ઝાંખા સંસ્કારોને દૃઢ કરી સ્પષ્ટ મૂર્તિ સ્વરૂપ આપે છે, વાચકના અભિપ્રાયને ધક્કો પણ મારે છે.

વિવેચનનાં બે ક્ષેત્રો છે:—(૧) સ્પષ્ટીકરણ-Interpretation અને (૨) અભિપ્રાય-Judgment, જે કે અત્યાર સુધી તો આ બંને ધર્મો સંયુક્ત હતા. ધણાખરા વિવેચકોએ અભિપ્રાય-નિર્ણયને વિવેચનનું અંતિમ ધ્યેય ગણેલ, અને તેના સાધન તરીકે તેઓએ અર્થ-બોધન Interpretationનો ઉપયોગ કરેલ અર્થ-બોધના તરીકે પણ વિવેચક કાર્ય સહેલું નથી. પુસ્તકનો જોડો અભ્યાસ કરવો; તેનાં સૌન્દર્ય અને શક્તિ બહાર લાવવા, પુસ્તકમાંના અસ્પષ્ટતા તત્ત્વો અને ચિરંજીવી તત્ત્વોની વિવિધતા કરવી; લેખકને ખબર હોય કે ન હોય તોપણ વિવેચકને તે કૃતિમાં ઉપલબ્ધ થતા નીતિ અને કલાના સિદ્ધાન્તોની સમીક્ષા કરવી; What is merely implicit in his author's work, the critic will make explicit. કૃતિમાં જે માત્ર આછી જ્વનિ-બ્યંજના હોય તે વિવેચકે સ્પષ્ટ અર્થમૂલ્ય અભિધા બતાવવી રહી. વિવેચક કંતો પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંજ ધ્યાન પરેવે, અથવા અન્ય પુસ્તકો સાથે તે પુસ્તક સરખાવીને વાચકને અર્થ સ્પષ્ટ કરે, અર્થ સ્પષ્ટ કરવા. ઉપરાંત આ વિવેચક (Interpreter) ન્યાયાસને ચઢી, ચુકાદો આપશે નહિ, માત્ર વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી થવું આ વિવેચન છે. મોલ્ટન "inductive criticism" ની હિમાયત કરે છે. આ વિવેચન-પદ્ધતિ સ્તુતિ કે નિન્દાથી પર છે; સાપેક્ષિક કે શુદ્ધ ગુણાનુવાદ સાથે તેને કશો સંબંધ નથી. આ પદ્ધતિમાં સાહિત્ય-કૃતિઓ શિવાય અન્ય કોઈ અપીલ-કાંઈ નથી. આ પદ્ધતિ માટે તથા મુદ્દાઓ માદ રાખવા જેવા છે. (૧) વૈજ્ઞાનિક તરીકે વિવેચક ભેદમાં કશું ધ્યાન આપતો નથી; તે સરખાવતો નથી. He knows nothing about differences in degree; he knows only differences in kind. Such distinction allows no room for preference because there is no common ground on which to compare. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે બે વિવિધ કૃતિઓ વચ્ચે શ્રેષ્ઠ-નિષ્ક્રેષ્ઠ જેવું કશું સામ્ય હોવું નથી. દરેક કૃતિનું સ્વરૂપ લાક્ષણિક હોય છે. (૨) Judicial Criticism પ્રમાણે, રાજ્ય કે નીતિના કાયદા પ્રમાણે સાહિત્યમાં પણ કાયદાઓ હોય છે. અને તે કાયદાઓ પાળવા માટે કલાકાર બંધાયેલ છે. inductive critic માટે બંધનો નથી. કાંઈપણ બાહ્ય થરત કે શાસન કલાકાર માટે છે નહિ. વૈજ્ઞાનિક વિવેચક માટે વસ્તુ પહેલી અગત્યની છે. કલા માટે નિશ્ચય પ્રમાણો હોઈ શકે નહિ. જૂદા જૂદા વિવેચકો જૂદા જૂદા સમયમાં વિવિધ પ્રમાણો રાખે છે. એક આકર્ષણથી બધા

સાહિત્યકોને માપી લેવા એ તો હસ્યાસ્પદ છે. Inductive criticism believes that literature is a product of evolution; its history is a history of unceasing transformation, and thus the quest for permanent criteria is foredoomed to inevitable failure. સાહિત્યને પણ ઉત્ક્રાન્તિનો નિયમ લાગૂ પડે છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસ એટલે અવિરત પલટાઓ-રૂપાન્તરોનો ઇતિહાસ; અને તેથી જ સત્તાતન પ્રમાણ માટેની યોગ્ય નિષ્ફળ નીવડશે.

શોધનશીલ વિવેચક તો કલાકારોની કૃતિઓમાંથી જ કલાના નિયમો મેળવશે. અવિરત વિકાસની દૃષ્ટિએથી કલાનો તે અભ્યાસ કરશે. પણ આનો અર્થ એ નથી થતો કે સાહિત્યમાં કશું પ્રમાણ હોઈ શકે નહિ, અને સાહિત્યવાદિકર્મા સરળતાથી વિહરવા માટે કોઈ ભોમિયાની જરૂર નથી. અર્થબોધ માટેની ઐતિહાસિક પદ્ધતિ તથા સાહિત્યમાં સાપેક્ષત્વનો નિયમ-આ બંને પ્રમાણો આપણને સૂચવે છે કે વિવેચક, તુલના કરી અભિપ્રાય આપી શકે છે. મોસ્ટન રંગવિહીન વિવેચનનો દિમાપતી છે; ફ્રેન્ચ વિવેચક એડમંડ ધીરર માને છે કે વિવેચકને અભિપ્રાય આપવાનો અધિકાર હોઈ શકે. મેકડોલે મિસ્ટનના ‘ પેરેડાઇઝ લોસ્ટ ’ ને અતિ વખાણે છે; ત્યારે વોલ્ટર તે મહાકાવ્યને તદ્દન વખોડે છે. તો તેમાં સત્ય શું ? આ બંને વિવેચકો અંગત લાગણીથી દેરાઈ ગયા છે. સાહિત્ય-અભ્યક્ષમાં બે ગુણ હોવા જોઈએ: નિરાળાપણું કે અલિપ્તતા, અને નિષ્પક્ષપાત. અને શીરર આ બે ગુણ કેળવવાની ઉગતા વિવેચકોને ખાસ ભલામણ કરે છે. વિવેચકોને કશો અભિપ્રાય આપવાનો હોતો નથી-એમ કહેનાર મોસ્ટન-પક્ષ ભૂલી જાય છે કે અભિપ્રાય તો જાણે-અ-જાણે સાહિત્યમાં આવીજ જાય છે. વિદ્યાર્થી એક પુસ્તકને રસમય તથા અન્યને નીરસ કહે છે; તેની જાહેરને એક વાર્તા બહુ ગમે છે; અન્ય કુલ્લેક લાગે છે. વાંચતી વખતે સ્વાભાવિકતયા અભિપ્રાય બંધાઈ જાય છે; અને અભિપ્રાય બાંધવાથી સમય તથા શક્તિ બચી જાય છે. કૃતિઓ એકજ પ્રકારની હોઈ શકે છે, અને તેમાં ન્યૂનાધિક ભેદાંશ હોઈ શકે છે.

વિવેચનના બે પ્રકાર આપણે અચ્ચા; તે દૃષ્ટિથી ગુજરાતી વિવેચન-સાહિત્ય તપાસીએ તે પહેલાં વિવેચક થવા માટે શા ગુણ જોઈએ તે જાણી લઈએ. The great and essential requisites of the critic are correct taste, wide culture and an ardent love of beauty, and that imperial faculty which we indicate by the term imagination. યથાર્થ રસ-વૃત્તિ, ઉદાર સંસ્કારિતા અથાગ સૌન્દર્ય-પ્રેમ અને કલ્પના-આ ચાર ગુણ તો વિવેચકમાં જોઈએ. રસવૃત્તિ વિશાળ વાંચન તથા અભ્યાસથી કેળવાય છે. રસ-વૃત્તિને એકિનસાધ્ય તો “ bias of the soul ” આત્મિક વલણ-કહે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએજ સત્ય અને અસત્ય સુન્દર અને વિરૂપ તત્ત્વો ઓળખાઈ જાય છે. યોગ્ય-રસવૃત્તિ તો વિરલ હોય છે; જ્યાં ત્યાં સામાન્ય મનુષ્યોમાં તે દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. સાહિત્યના પ્રદેશમાં ન્યાયાધીશ થવા ઇચ્છનારે અભ્યાસ-તો કરવોજ પડે. વિવેચકે અર્વાચીન, અને સમકાલીન, તેમજ પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય-સાહિત્યનો ઉડા અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કવિને સમજવા માટે કવિ-હૃદય જોઈએ. શુષ્ક તર્ક, કલ્પના પ્રધાન કૃતિઓના

હાઈને ઉકેલી શકે નહિ. કલાપી કે ન્હાનાશાલને સમજવા માટે ભૂમિ કે કલ્પનાની ઉપસ્થિતિ આવશ્યક છે. ઝાઉન્સ કહે છે:

“ The critic must be that he may see. A Critic needs to be something more than an author who has failed. વિવેચક એટલે નિષ્ફળ કવિ નહિ. વિવેચકમાં સૌન્દર્ય ઓળખવાની તેમજ તે સ્વીકારવાની શક્તિ જોઈએ. વિવેચનનો ઇતિહાસ સાહિત્યના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલ છે. સાહિત્યમાં જેમ જેમ ફેરફાર થતા ગયા તેમ તેમ વિવેચનના દષ્ટિ-કોણ પલ્લુ બદલાતા ગયા. એક કાવ્ય રચાયું; ત્યારે રૂપપ્રધાન કૃતિઓ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં પ્રાધાન્ય ભોગવી રહી હોય. એ કાવ્યની કસણી classicismની દષ્ટિથી થાય. પછી આવે રંગ પ્રધાન કૃતિઓનો યુગ. પ્રસુત કાવ્યની આંકણી romanticismની દષ્ટિથી થશે. જે કાવ્ય એક દષ્ટિ-કોણથી એક યુગમાં ઉત્તમ માલુમ પડ્યું હશે, તેજ અન્ય દષ્ટિ-કોણથી, બીજા યુગમાં નિકટ માલુમ પડશે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પોપ કવિનો દાખલો લાઇએ. આગરન યુગના એ પ્રતિનિધિ માટે ડૉ. જ્હોન્સનને સારું માન છે. ડૉક્ટર કહે છે કે જો પોપ કવિ નહિ તો અન્ય કવિતાને આપણે કયાં નીહાળવાના છીએ ? પણ ડૉ. જ્હોન્સનના સમયમાં જ કવિ પોપ વિશે શંકાઓ ઉદભવવી શરૂ થઇ ગઇ હતી. રંગપ્રધાન કવિ વૉટ્સન પોપને કવિનું પદ આપતો નથી તે કહે છે. “ Pope was a great wit rather than a great poet, since the largest part of his work is didactic, moral and satiric. ” ઉપદેશાત્મક અને ટીકાત્મક કૃતિઓને કાવ્ય-પ્રદેશમાં સ્થાન નથી. આજ સ્થિતિ આપણે ત્યાં કવિ દલપતરામની છે. કવિ દલપતરામ કે તેના અન્ય સમકાલીનોની ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા વિશે તો શંકા નથી. પણ તેઓની ધણી ખરી કૃતિઓ તો essays in verses પદાત્મક નિબંધો છે, અને તેથી જ જૂદા જૂદા સમયે તેઓની જૂદી આંકણી થશે. આપણું મધ્યકાલીન સાહિત્ય-નરસિંહ મહેતાથી માંડીને દયારામ સૂધીનું સાહિત્ય-બહુધા ભક્તિ પરાયણ છે. કયાંક આત્મલક્ષી રંગો (subjective tinge) પૂરાયા છે. તે તો મીરાંકે દયારામ વાચવાથી પ્રતીત થશે. તેમના ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ કરતાં કરતાં તેઓ વૈયક્તિક સુખ-દુઃખ કે લાગણીઓ ભૂલી શક્યાં નથી. યુગરે ગિરાને સમૃદ્ધ કરાવનાર પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં ગુજરાતીઓ તથા ગુજરાતણાં ઉભરાય છે. કાવ્યોમાં તે સમયનું આબેહૂય પ્રતિબિંબ છે, રસ છે, કલા છે. પણ એજ પ્રેમાનંદ અત્યારે એજ કાવ્યો રચે તો આધુનિક વિવેચકો તેમના અદ્યતન પ્રમાણોથી કેવોક સત્કાર આપે તે તો જોવાનું રહ્યું. તે પછી આવ્યો દલપત-નર્મનો સાહિત્ય-યુગ. જૂનું અદરશ થતું હતું, નવું પગપેશારી કરતું હતું, બને તત્ત્વોની છાપ ઉભય કવિનાં કાવ્યોમાં વરી તો આવે છે જ. Dalpatram may be the last of the ancients, and Narmad may be the first of the moderns, but it is certain that both are, more or less, on the borderland of the ancient didactic, and the modern Critical spirits. ગુજરાતી સાહિત્યને અન્ય દિશામાં ઝોક મળ્યો; તેને માટે નૂતન ક્ષેત્ર ઉઘડ્યું. ગદ્ય વિશેષ ખેડાવા મંડ્યું. એ પછી નવલરામ, નરસિંહરાવ, રમણલાલ, આનંદ શંકર, ન્હાનાશાલ, બળવંતરાય, ખચરદાસ, મુનશી, કાન્ત, કવાપો, બોટાદકર, રમણલાલ

દેશાઇ વગેરે સાહિત્યકો પ્રાદુર્ભૂત થયા. પણ તેઓ માટે વૃદ્ધનાત્મક આખરી (જે કે વિવેચન સાહિત્યમાં finality હોય શકતી નથી) અભિપ્રાય આપી દેવો તે હજી યથાર્થ નથી. They are too near. અમુક સમય તો જવોજ નોંધવો. કાળ મહાન વિવેચક છે, અને જે કૃતિમાં સનાતન, માનવ-તત્ત્વ નહિ હોય તે કાળની જ્વાલામાં અવશ્ય ઝડપાઇ જશે, અને તે સમયે ભવિષ્યમાં, કોઇ સ્નેહી-મિત્ર (tomtomming) ઢાલ-વગાડનાર નહિ હોય અને તેથી કૃતિ, પોતાનાજ બળ ઉપર રહેશે કે જશે. સાહિત્યમાં એ સનાતન માનવ-તત્ત્વ શું ? આ પ્રશ્નની જીણવટ પ્રસ્તુત નિબંધની બહાર હોવાથી, હમણાં તો મુલતવી રાખીશું.

અહિં ખાસ ‘યાદ રાખવાનું’ છે કે ઘણી વખતે એવું પણ બને છે કે જે વિવેચકો ભૂતકાળના સાહિત્યનું વિવેચન કરતી વખતે સૂક્ષ્મ રસ-વૃત્તિ તથા ઔદાર્ય દાખવે છે, તેજ વિવેચકો સમકાલીન લેખકોમાં કરો સાર નોંધ શકતા નથી; રસવૃત્તિ તથા ઔદાર્ય-બંને વર્તમાન-કાળપરતે અતોપ યઇ જાય છે. આનોદ્વને વડસ્થ માટે માન હતું; ટેનિસનને તે મુદ્દિહીન ગણતો. આપણે ત્યાં આવા દાખલાઓ ક્યાં નથી ? મનુષ્ય-સ્વભાવમાંજ કંઈ એવું છે કે તે વર્તમાનને વખોડી ભૂતને ભવ્ય ગણે છે.

આ વિષય સમાપ્ત કરીએ તે પહેલાં નોંધવો કે વિવેચકનો અભિપ્રાય તેનો પોતાનો અંગત હોય છે કે નહિ ? એક પુસ્તક હું વાંચું; તે વિશે હું અભિપ્રાય આપું;—તે મ્હારો પોતાનો અભિપ્રાય છે, મ્હારી વૃત્તિ પ્રમાણે હું અભિપ્રાય આપું. અન્ય તે પુસ્તક વાંચે અને મ્હારાથી જૂદો અભિપ્રાય આપે તે તેની વૃત્તિ પ્રમાણે અભિપ્રાય આપે છે. આ સામાન્ય વાચકોની વાત. સાક્ષર-વિવેચકો સાદી, સીધી વાત નહિ કરે, પણ આડંબરયુક્ત વાણીનો ઉપયોગ કરી, અધિકાર, પ્રમાણ અને સિદ્ધાન્તોને આગળ મૂકશે. પણ તે સાક્ષર-વિવેચક અંગત અભિપ્રાયથી કેમ અભિપ્રાય રહી શકે ? વિવેચન, વિવેચકની કેળવણી, તરંગ, સ્વભાવ અણગમતા વગેરે પર અવલંબે છે. All criticism is fundamentally subjective and impressionistic. પણ ત્યારે કશું પ્રમાણ નથી હોતું ? લોકપ્રિયતા એ અંતિમ પ્રમાણ નથી, એક પુસ્તક કેટલાક વાંચે છે—એમ પુસ્તકના શુભનો આધાર સંખ્યા ઉપર રાખીએ તો તે મૂર્ખાઇ ભરેલું છે. ‘ ન્હાનાલાલ ’ કેટલા વાંચે છે ? અને અમદાવાદના ઝાપખાનાઓમાંથી બહાર પડતી વાર્તાઓ કેટલા વાંચે છે ? સંખ્યાની દૃષ્ટિથી શુભનું પ્રમાણ યઇ શકે નહિ. આપણને “ training in enjoyment ”—રસારવાદની તાલીમની જરૂર છે.

કોઇ, વિવેચનને “ self-cancelling business ”—આપો આપ ૨૬ થનો વ્યાપાર કહે છે. વિવેચનનો ઇતિહાસ એટલે કળ્યાનો ઇતિહાસ. અમુક પ્રમાણો સ્થપાય, વળી અમુક વર્ષે તે ૨૬ યાય: એક વિવેચક અમુક દિશામાં ખેંચે, ત્યારે અન્ય ઉલટી દિશામાં ધસડે. આ આરોપ સર્વાંશે સત્ય નથી. વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને બાણ; હોમર, ડેન્ટે, ચૌસર, શેક્સપિયર, મિલ્ટન, શેલી, ક્રિટસ, વર્ડસ્વર્થ, ટેનિસન, બ્રાઉનિંગ, થેકરે, ડિકન્સ, વોલ્ટર, રસો, મોલિયેર અને અન્ય સાહિત્યકરો; નરમિહમહેતા, મીરાં, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ અને દયારામ; દલપતરામ, નર્મદાચંદ્ર, ગોવર્ધનરામ, કચ્છાપી, કાન્ત અને ખોટાદકર; આ અને અન્ય સાહિત્યકરો જે અત્યારે વિદ્યમાન (સ્થૂલ સ્વરૂપે) નથી—તે અક્ષરદેહે તો

મે'ર

[સાગરકાંઠાની શૂરવીર જાતિ : એક ઐતિહાસિક અન્વેષણ]

લેખક : રા. જયેન્દ્ર પાઠક બી. એ.

સૌરાષ્ટ્રમાં એવું કો'કળ ગામ હશે કે જેના પાદે શૂરવીરતાની સ્મરણ ખાખ વેરતી, ભલા ભેળા ગામડીઆની વીરપૂજના સ્થંભ શો એકાદ પાળીએ નહિ હોય; એવું કો'કળ ગામ હશે કે જેના ગાર લીખ્યા ચોરા પર ઢળતી સંધ્યાનાં નારંગી કિરણો પથરાતાં થાક્યા થાક ઉતારવા જમાના જોએલ ઘડિઆઓ ભેગા મળી રામમંદિરની દેવજાલરના રણકારસમા ખોલે પાદર ઉભા 'કો' જરીપુરાણા ખખડખળ પણુ જનજમાન કોટ કાંગરાળા ગઢની, યુગયુગની ધૂની ધખતા ખંડિએર કે દેવાલયની કથા, શહીદ કે સતીની શીલ ગાથા પશોદીવાળી ઉદ્ધોષ-ધતા નહિ હોય. સૈકાઓના શરાતન કે ભક્તિ-ભાવ સાગરને ઘેરે હળવે ને મીઠી હલકે સંભારતાં સંભારતાં આંખમાંથી એકાદ આંસુ સધું નહિ હોય. સૌરાષ્ટ્રના જનવન વાટે ને ધાટે, હુંગરે ને શિકાએ, નાજે ને નેસડે કાળવહીની હિરાકણી સમી ઇતિહાસની રજકણોના સ્ફુલિંગો ઉડે છે ને વેરાય છે. સૌરાષ્ટ્ર ભોમ ભારતભૂમિનું તપોવન છે-શૂરવીરોના શરાતનથી રધિર રસેલરણ્યાંગણું, પ્રણુને ખડે પગે નહોતરતા ભવની ભાવટ ભાંગતા ભક્તજનોનું, ગુફા પડ્યા 'કો' ગોરખ કે ભતૂંહરિ સમા સોરઠી સંતાની તપશ્ચર્યાનું, વનમાંની 'કો' શકુંતલા કે રાધા સમી ગામડાંની ગોરદિની ગ્રેમગાથાનું, કે સ્નેહ સેવાની અજબ ધૂને આલમના ચોર-દોર વીંઝતા મરદાનગીના કરારનું તપોવન છે. સાગર ખૂલતો સોરઠં દેશજ ભારતભરમાં અનેખો, અટ્ટહોને અલિપ્ત છે. એનો વીરવવણી ઇતિહાસ ટુંકો કે નવો નથી: યુગયુગના મૃત્યુખોલ મૂંઝતી એની કાળ કથા પ્રાચીનથી પ્રાચીન છે. સોરઠં જેટલો સાગર જગતના કોષ પણુ દેશને નહિ હોય. ગ્રીસ અને રોમને હતો. ગ્રીસ-રોમનાં સંતાનોની જેમ સોરઠનાં સંતાનો સાગર ઘોષણા ખીખીને ઉછરે છે ને જીવે છે; સોરઠની વનરાષમાં ટહૂકતી કોકિલની વસંતવાતાં સાંભળી સાંભળીને જાગે છે; ગિરિવર પાથમાં સિંહોના હુંકારે શર સમરાંગણે જીતે છે. સોરઠના પથરમાંના પુરાણો, એની મૂંગી મૂર્તિમાંના મંત્રો, એના વેરાન પડ્યા ખંડેરો અને ખાંભીઓની ઇતિહાસ ઉચ્ચારતી કવેતાઇ લિપિ પાસે કલ્પના કે કવિતા અંખાઈ છે. સોરાષ્ટ્ર ઇતિહાસનું Romance અદ્ભુત છે. એથેન્સમાં ગિરનારાનાં ખંડેરો, મેરેથાન સમો સોમના-થનો ભયંકર સાગર કાંઠો, થર્મોપિલી ને સ્પાર્ટાના ખંડેર સમાં વલ્લભી ખંડેરો, હિંગોળગઢ, આલપરા ને રાજપરાની ધરા, શિહોર ને સિદ્ધાચળ, ઝાંઝમેર ને સેજકપુર, દારિકા ને જાયા, ધૂમલી ને ઘોઘા આદિના કાળજૂના રંગો ભવ્ય અને ભયાનક છે. અકેકનો ઇતિહાસ સંભારતાં એકલવાયા સિંહોની વીરકથા સ્મરણને જગાડે છે.

સૌરાષ્ટ્ર પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ ભારતના ઇતિહાસની નાની આવૃત્તિ છે: નાનું પુનરાવર્તન છે. The history of Sorath is the history

of India in miniature. સૌરાષ્ટ્ર કૃષ્ણ પુરાણ છે. સુરોનાં શેમ ને એથેન્સ, ડેલોસ ને ટ્રોય, જહ સૌરાષ્ટ્ર પાસે રમતાં બાળકડાં છે. શેમ ૨૭૦૦ વર્ષ પૂર્વે અને એથેન્સ ૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે સ્થપાયાં હતાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સમર્પનારો મહાભારત જૂનો સૌરાષ્ટ્ર છે. અહિંથી કુરુક્ષેત્રના મહાકાંડનો રણવિધાતા રણે સંચર્યો હતો. સૌરાષ્ટ્ર પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેનું, એ કાળની મેરૂક જાતિ આજે બરડા પ્રાંત વાસી છે. સાગર કાંઠાની એ શરવીર જાતિનાં પ્રકરણ આપણા ઇતિહાસની કથમાં દટાઈ ગયેલ છે. એ કાળે આપણાં સુભાપુરી ને સોમનાથ, ગિરિનગર ને દારિકા આજનાં કા' મહાપુર સમાં પૃથ્વીને પાટલે હશે. એ પ્રાચીન પડો ભુસ્તરનાં જેવાં વિવિધવર્ણાં અને ભુસ્તર જેટલાં ઇન્દ્રવર્ણાં છે.

સૌરાષ્ટ્રનું કાઠિઆવાડ નામ મરાઠાના મમયથી પડ્યું છે પણ સૌરાષ્ટ્ર એ મૂળ નામ હતું. મહાભારત અને રામાયણ, માર્કડેય, કૃમ્, વિષ્ણુ આદિ પુરાણોમાં; બૌદ્ધાન, કૌટિલ્ય અને પાણિનિના ગણપાઠમાં સૌરાષ્ટ્ર નામ છે. ટોલમીનું સીરાષ્ટ્રીની (Syra strone). સ્ટ્રોબોનું સુરાષ્ટ્રોસ (Surastros) અને પેરીપ્લસનું સુરાષ્ટ્રીની (Surastrene) સૌરાષ્ટ્રના એ સૌ અપભ્રંશ. ટોલમીના હેવાંલમાં સુભાપુરીના સાગરકાંઠાનો ઉલ્લેખ છે. Barygaza-બારીગાઝા-ભરૂચ સુધી ટોલમીએ સૌરાષ્ટ્ર દેશની હદ મૂકી છે. ટોલમી એક Barak-બરક બેટનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ બેટ દારિકા હોવું જોઈએ. યુદ્ધ આને 'જગત' કહે છે. લેસન શ્રી નગર પાસે આવેલ મિયાણી અને પોરબંદર વચ્ચેના પ્રદેશને દારિકા કહે છે. એમ પણ મનાય છે કે પ્રભાસથી વાયવ્ય દિશાએ જતીસ માધલ દૂર "મૂળ-માધવપુર" પાસે દારિકા હતું, પણ બરડા પ્રાંતવાસી પોરબંદરથી ઓગણીસ માધલ દૂર વીઝાત-જગત વિખ્યાત "વિસાવાડ" ને દારિકા માને છે. આજ લેખક એક Bardaxima-બર્ડક્ષીમાનું નામ આપે છે. યુદ્ધ આને પોરબંદર માને છે, બર્ડક્ષ આને શ્રી નગર માને છે. જો આમ હોય તો શ્રી નગર ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા મૈકાનું હોવું જોઈએ, પરંતુ બર્ડક્ષીમા અને શ્રી ધગર શબ્દને કશું સામ્ય નથી. બર્ડક્ષીમા કાંતો બરડા પ્રદેશને માટે હોય. ગ્રીક લેખકોએ જો બર્ડક્ષીમા બંદર બાબેલ છે તે નવી બંદર કે મિયાણી હોવું જોઈએ. આજ લેખક જે તેર જાતિનો ઉલ્લેખ કરે છે તેમાંની એક મેર હોય.

પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રની શરવીર જાતિઓમાં મહીઆ. હાટી, આહિર, રખારી અને મેર ખાસ છે. ખેતિરસે બરડાની બાદશાહી ભોગવતી અને જેના વીરત્વથી ધરા ધણુધણુતી પ્રૂળે છે અને જેની વીર હાકથી વાતાવરણ હલુએ ગાળે છે એવી સાગર ઘોષણ પીપોને ઉછરેલ મેર પ્રજા છે. સૂકી અને સૂની બરડાની ગજ્જરો પાથરી જેઠવા રાણાની જ્વજ જાયામાં શરવીરતાના અવરોધ સમી જીવે છે. એ સૌરાષ્ટ્રના મૂળવતની છે કે વસાહત થયેલ પ્રજા છે એ ઇતિહાસના ચરમાંથી ઉકેલવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એ સૌરાષ્ટ્રના મૂળવતની નહિ હોય અને તે પ્રજા ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં મિંધુ કાંઠે રહી હોવાનું જણાય છે. એનાં ધાટીલાં શરીર જલદ અને જુસ્સાદાર પ્રકૃતિ, મરદાનગી ભરી ટેવો અને તીરંદાજમાં નિપૂણતા કેરપીઅન સમુદ્રની આસપાસ મધ્ય એશિયામાંથી ઉતરી આવ્યાનું દાખવે છે. એક કારસી વિદ્વાન ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા મૈકા પહેલાના એટલે કૌરવ કાળથી આ પ્રજા. મો. રાઇનોલ્ડ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ. સ. ૪૦૦ સુધીમાં મિંધુ કાંઠે જાટ અને

મે'ર વસ્થાનું જણાવે છે, એટલું જ નહિ પણ આ બંને પ્રજા ઘેટાનાં ટોળાંઓ રાખતી. મે'ર પ્રજાને રાજાની જરૂર પડતાં દુર્યોધનને અરજ કરી, અને દુર્યોધને પોતાની બેન જય-દ્રથની પત્ની દુઃશલાને નીમી. જયદ્રથ સિંધુનો રાજા હતો. પાંડવોના નાશ પછી સુનાગવંશના પંદર રાજાઓએ રાજ્ય કબ્જું, અને ત્યાર પછી જયદ્રથ અને દુઃશલાના પુત્રનું હલનું રાજ્ય સ્થપાયું. આ કાળે સમરંગણમાં બાહલિક અને આલિશે સાથે મેરૂત નામે જાતિનો ઉલ્લેખ છે. બૃહત્સંહિતામાં કાશ્મીરે અને સૈરિન્ધ્રોની સાથે મેરૂનો ઉલ્લેખ છે, મનુમાં હિમાલય અને વિન્ધ્ય પ્રદેશ વચ્ચે મેરૂની જાતનું જણાય છે. આ મેરૂને યુધિષ્ઠિર પાસે લઇ ગયા હતા અને આ અસુર વિષ્ણુનો શત્રુ હતો. આ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે સિન્ધુ કંઠે પાંડવ વિરોધી કૌરવમિત્ર મેરૂ જાતિ હતી. મહાભારતકાળમાં મેરૂ જાત સત્તાવાળી નહિ હોય. મો. રાષ્ટ્રનોદે જણાવેલ જાણી જાતિ જેઠવા હશે અને મેરૂ તે મે'ર હશે. મો. રાષ્ટ્રનોદે આ મેરૂ જાતિને નાવિક પણ ગણે છે, ઇલિયટ આ જાતનું થાણું ડાન્યુબના કિનારા પર હોવાનું જણાવે છે;—આ શંકાશીલ છે. પરંતુ એટલી વાત નિર્વિવાદ કે ઇતિહાસનો સૂચ્ય અજવાળાં નાખે તે પહેલાં આ જાત મધ્યએશિયામાંથી ઉતરી હિંદમાં સિંધુ કંઠે વસી.

મહાભારતના કાળથી ગુપ્તવંશના અધઃપતન સુધીમાં આ પ્રજાનો ઉલ્લેખ જણાતો નથી, પરંતુ એક મિહિર જાતિનો ઉલ્લેખ છે. ગિરનારના રકંદગુપ્તના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ૪૫૪ થી ઇ. સ. ૪૭૦ માં સોરઠ પર રકંદગુપ્તની આજ્ઞા ફરતી હતી. રકંદગુપ્ત પછી બુદ્ધગુપ્ત થયો, અને તેનું રાજ્યતંત્ર ધણું શિથિલ હતું, અને રાજ્યની ધુરાવલન કરવાને તે અશક્ત અને નિર્વીર્ય રાજા હતો. આ કાળે ગુપ્તકુળ અવનતિના પગરથુ પાડતો હતો. આ અરસામાં એક પ્રાણવાન અને શરવીર પ્રજાએ હુમલો કરી સૌરાષ્ટ્રમાંથી ગુપ્તતંત્રને ફગાવી નાખી પોતાના હાથમાં રાજ્યતંત્ર ધરાવું જણાય છે. આ વીર્યવાન પ્રજા તે વલ્લભી તામ્રપત્રમાં જણાવેલ અને સૌરાષ્ટ્રવાસી યજ્ઞેલ મૈત્રક-મંડળ હોવું જોઈએ. તામ્રપત્રમાં મૈત્રક-અમિત્ર કહેલ છે. આ મૈત્રક જાત એ મિહિર-મે'ર પ્રજા હોવી જોઈએ. મિત્ર અને મિહિર સૂર્યના પર્વાય શબ્દો છે. મે'ર પ્રજા સૂર્યપૂજક છે, બરડામાં ધણાએ સૂર્યમંદિરો છે. આ સૂર્યમંદિરો મે'ર પ્રજાએ સ્થાપેલ છે.

પુણ્યમિત્રના સમયમાં એટલે ઇ. સ. ૪૫૫ માં હણુજાતિ હિંદમાં ઉતરી આવ્યાનું જણાય છે. ગુપ્ત સત્તા ફગાવી નાખનાર તોરખાણુ અને મિહિરકુલ પિતા-પુત્ર હતા. ઇ. સ. ૫૨૦ માં આવેલ ચીન એલચી સંઘુન ગાંધારદેશના રાજાનો હેવાલ આપે છે, અને પોતે આગળે તેનાથી બે પેઢી પહેલાં ગાંધાર દેશના રાજાની સત્તા સ્થાપનાર હણુની ચેક પ્રજા હતી. મિહિરકુલે ગાંધાર જીત્યાનું હયુએન્ત્યસેંગ લખે છે. એ ઉપરથી મિહિરકુલે ગાંધાર પર રાજ્ય કર્યાનું જણાય છે. સંઘુને જણાવેલ ગાંધાર દેશના રાજાની પ્રજા અને પ્રકૃતિ મિહિર કુલના મળી આવતા વૃત્તાંતની બરાબર છે. આ ઉપરથી સંઘુનને જે વીર અને લડાયક પ્રજાએ સત્કારેલ તે અન્ય કોઈ નહિ પણ મિહિરકુલ જ જણાય છે. સંઘુનનું કહેવું સત્ય હોય તો મિહિરકુલ એ વંશનો ત્રીજો રાજા હોવો જોઈએ, અને એ સત્તા ઇ. સ. ૪૬૦ માં સ્થાપાયેલ હોવી જોઈએ. આ મિહિરકુલ હણુ જાતિનો હતો અને હણુનું ટોળું

ધરાનમાંથી મિંધમાં અને ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતરી આવેલ હોવું જોઈએ. મિહિરકુલનું ખરું નામ મેહેરુલ હશે.

આ અરસામાં મેર લોકોની આજ સૌરાષ્ટ્રમાં ફરેલ હતી. અને આ સાથે એક સવિશેષ પૂરાવો પ્રાપ્ત થાય છે. ઐતિહાસિક સત્ય મેર પ્રજાની દત્તકથા સાથે વણાવા પામેલ છે અને તે એ છે કે મયૂરધ્વજ નામના માણસને મયૂરધ્વજ સાથે યુદ્ધ થયાનો પ્રસંગ છે, જેઠવા અને મેર લોકો પોતાનો જન્મ હનુવો જાતિમાંથી શોધે છે. સાગર પાર લંકા પ્રયાણ કરતા બ્રહ્મચારી હનુમાનના પરસેવાનું દીપું માછલી પર પડ્યું અને તે સગર્ભા થઈ, પુત્ર પ્રાપ્ત થયો તેનું નામ મકરધ્વજ અને તેનાં ફરજદં આ જેઠવા. હનુમાનને જો બ્રહ્મચારી માનવો હોય તો આ માન્યતાને ધટાવી લેવી તે અભુગતું છે. અને હનુમાનને બ્રહ્મચારી ઠેરાવવા મકરધ્વજને દત્તક લીધાનું કહેવું એ પણ એટલુંજ અયોગ્ય છે. આ ઉપરથી એક પ્રશ્ન ઉઠે છે, કે જો મેર અને જેઠવા બંને મકરધ્વજનાં ફરજદો હોય તો મેર અને જેઠવા બંને એકજ પ્રજા હોવી જોઈએ. એ બંને જાતિનો સંબંધ વિહાન્ય કે અવિહાન્ય એ ચર્ચા આગળ પર રાખીને આ મકરધ્વજ અને મયૂરધ્વજના યુદ્ધના ઐતિહાસિક મૂળ પર ઉતરીએ.

મકરધ્વજ એટલે હનુમાનના પરસેવાના દીપાથી સગર્ભા થએલ માછલીનો પુત્ર, એ કોઈ ભગત પ્રેમીને બારીકે જુશ કરવા વીણી કાઢેલ વાત દેખાય છે. મકરધ્વજનો અર્થ સૂર્ય શો રપ્પ છે—જેની ધ્વજામાં મકર—માછલી છે તે અને આ મચ્છ—મીનનું રાજ્ય ચિહ્ન ઠેક ઇ. સ. ૬૦૪ ના મોરખીના તામ્ર પત્રમાં જોવામાં આવે છે. તેમજ મેરના રાજ્ય જૈકદેવના ધિનીકી દાનના તામ્રપત્રમાં પણ છે. મયૂરધ્વજ એટલે જેની ધ્વજામાં મયૂર—મોરનું ચિહ્ન છે તે—શુજરાતમાં ચંદ્રગુપ્તથી શરૂ થએલ ગુપ્તવંશનું રાજ્યચિહ્ન, આમ મકરધ્વજ અને મયૂરધ્વજના યુદ્ધનો ઉદ્દેશ્ય મેર લોકો અને ગુપ્ત લોકો વચ્ચે થયાનું જણાય છે. ઇ. સ. ૪૭૦ માં ગુપ્ત લોકોને મિહિર—મકરધ્વજ પ્રજા સાથે યુદ્ધ થયાનો અને તેમાં ગુપ્ત લોકોનો પરાજય થયાનો અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી ગુપ્તરાજાના પ્રતિનિધિ હાકિમને ઉઘાડી મૂક્યાનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસમાં છે.

ઇ. સ. ૪૬૦ ના અરસા પછી આ મેર પ્રજા સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતરી આવી વસાહત કરવાની શરૂઆત કર્યાનું જણાય છે. આ પ્રજા અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતી હતી, અને એમ જો ન હોય તો આ મૈત્રક—મંડળનો વસ્ત્રાળી તામ્રપત્રમાં મૈત્રક—અમિત્ર મંલવે નહિ, અને સેનાતપિ ભટ્ટારકે ઇ. સ. ૫૦૯ કે તેવા અરસામાં પોતાની સત્તા સંપૂર્ણ જમાવવા આ મેર જાતને નસાડ્યા અને મેર લોકો મોરખીમાં આવી વસ્યા. આમ મેર પ્રજા એ વસ્ત્રાળીની મમકાવીન હોવી જોઈએ. મોરખીમાં આ જાતે પોતાની સત્તા ધીમે ધીમે જમાવ્યાનું જણાય છે.

ઇ. સ. ૫૩૮ માં જૈકદેવના તામ્રપત્રમાં ધૂમલી—ધૂમસ્વિકા પર રાજ્ય કરેલ અને તે રાજવીને “ પરમ ભટ્ટારક મહાગજાધિરાજ પરમેશ્વર ” નું બિરુદ અપાએલ છે. આ ઉપરથી ધૂમલીમાં લગભગ ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકાની શરૂઆતમાં રાજ્ય સ્થાપાએલ હોવું જોઈએ. અને મેર સ્વતંત્ર સત્તા હોવી જોઈએ, તેમજ જૈકદેવ સ્વતંત્ર સમ્રાટ હોવો જોઈએ. ધૂમલીના કોઇ પણ શિલાલેખ હાથ આવતા નથી. તે સર્વનું સંશોધન થવાની જરૂર છે.

ઇ. સ. ૭૭૦ માં વલ્લભીના નાશ થયા પછી મે'ર લોકો ફરી પાછા સૌરાષ્ટ્ર પર ફરી વળ્યા અને એક પછી એક સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યો સર કર્યાં અને રાજ્ય-વિસ્તાર થવાથી મે'ર સત્તાના બે વિભાગ દોરાયા, એક ઋગ્ધા પ્રાન્તસ્થ સત્તા અને બીજી ગોહિલવાડ પ્રાન્તસ્થ સત્તા. આમ સત્તાના બે વિભાગ થયા.

ઇ. સ. ૮૪૭ ના અરસામાં મધ્ય ગુજરાતમાં મે'ર લોકોએ દખ્ખગીરી કર્યાનું જણાય છે. ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટના ધ્રુવરાજએ ઇ. સ. ૪૮૭ ના તામ્રપત્રમાં મિહિર રાજને હરાવ્યાનું જણાવ્યું છે. તેમજ ઇ. સ. ૮૬૦ ના અરસામાં ફરીથી મે'ર પ્રજાએ ધૂમલીમાં સર્વોપરી સત્તા સ્થાપ્યાનું જણાય છે. અને આજકાળે મે'ર લોકો વૈભવ અને વિજયને શિખરે હોવા જોઈએ. અને વલ્લભી નાશ પછી એકસો ત્રીશ વર્ષ સુધી એટલે લગભગ ઇ. સ. ૯૦૪ ના અરસા સુધી મે'ર પ્રજા સૌરાષ્ટ્રમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સત્તા ભોગવતી જણાય છે. મોરબીમાંથી મળી આવેલ ઇ. સ. ૯૦૪ ના તામ્રપત્રમાં મકરનું રાજ્ય ચિહ્ન જોવામાં આવે છે. મકરધ્વજ એટલે રાજ્ય ચિહ્ન આકાળ સુધી હતું.

દશમા સૈકાની શરૂઆતમાં કચ્છ, અને કાઠિયાવાડ પર સિંધમાંથી હુમલા થયાનું જણાય છે. જેના પરિણામે દશમા સૈકાના અંતમાં અને અગીઆરમા સૈકાની શરૂઆતમાં વૈભવ અને વિજય ભોગવતું ધૂમલી રાજ્ય નષ્ટ થયું અને આ મે'ર પ્રજાએ શ્રી નગર અને કાટેલામાં આવી રાજ્ય સ્થાપ્યાનું જણાય છે. પછી તો સમસ્ત કાઠિયાવાડમાં ગ્રીસનાં નાનાં નાનાં city states-નગર રાજ્યો જેમ ઠકરાતો એક પછી એક અથડાતી કૂટાતી જમી.

ઇલિપટ અને ડાઉસન ઇ. સ. ૭૧૨ માં સિંધના દક્ષિણ ભાગમાં વસતી મહેડ-મેર-અથવા ભાંડ નામની પ્રાણવંત પ્રજાને મે'ર ગણે છે. અને આ જાત ઇ. સ. ૭૧૨ માં આરબોએ સિંધ પર વિજય મેળવ્યો તે વખતે સિંધમાં હતી. ઉપરના વિવેચન ઉપરથી જણાય છે કે મિહિર જાત સિંધમાં ધણે વખત રહ્યા બાદ સોરઠમાં ઉતરી આવી હોય અને આરબના હુમલા વખતે આ વીર્યવાન પ્રજાએ સામનો કર્યો હોય.

દંત કથાઓમાં મે'ર લોકો રણધીરજી નામના રાજપૂત જેઠવાના વંશ જ માને છે તે આ દંતકથા ઐતિહાસિક માનીએ તો જેઠવા અને મે'ર એક જ છે.

ટોડ રાજસ્થાનમાં ઇ. મ. ૧૪૧૫ માં ચિતોડ પર ખેતસિંહ હમીરનો પુત્ર રાજ્ય કરતો જણાવે છે. આ હમીર પુત્ર હાડીઆ જાતની રાજપૂત કન્યા સાથે લગ્નમાં જોડાવાનો હતો. એ અરસામાં તેને મારી નાખ્યો; તેના પુત્ર લાખા રાણાએ વેરાડગઢનો નાશ કર્યો. લાખા ગણાને શરણે આવેલા મેરતિયાને વસવા બેદનૂર ગામ આપ્યું અને જે લાગી નાશી છૂટયા તે મેરતિયા ઋગ્ધાની કુંવરધારામા વસ્યા. આ મેરતિયા તે મેર હોય એમ પણ મનાય છે,

મે'ર એ મૈયા' શબ્દનો અપભ્રંશ હોય, પણ આને માટે ઇતિહાસનો આધાર જણાતો નથી.

હાલ મે'રની પાંચ જાત છે—કેશવાળા, રાજસુખા, ગોહિલા, ઝોડેદા અને મોદવાડીઆ.

એમ જણાય છે, કે બરડાના પ્રાન્તવાસી આ પ્રજા થયા પછી ગામના નામ ઉપરથી પેટા નામ અપાએલ હોય, પરંતુ કેશવાળા મેર વિષે બારોટ કહે છે, કે રામચંદ્રે લંકા પ્રયાણ માટે સમુદ્રસેતુ બાંધ્યા પછી કાષ્ઠ રક્ષકની જરૂર પડતાં પોતાની પીઠ પરના એક વાળમાંથી એક પુરુષને સંભળ્યો અને તે કેશવાળા મેરનાં લગ્ન એક રાક્ષસી સાથે અને તેના વંશજોએ રજપૂત કન્યા સાથે લગ્ન અને વ્યવહાર સાધ્યા, પછી આ કેશવાળાના કુટુંબની જમાવટ થઈ, કેશવાળ પરથી કેશવાળા થયા હોય.

રાજસુખા એ રણધીરજી નામના રજપૂતે મેર કન્યા સાથે લગ્ન સંબંધ કરેલા અને તેના વંશજો આ સંબંધથી જેઠવા રાણાના અંગરક્ષક નીમાતા. આજ મેર વિભાગની વ્યક્તિ જેઠવા રાણાના રાજ્યરોહણ સમયે તિલક કરે છે. અને તેને ખુંટી કહે છે. પ્રાચીનકાળમાં તિલક કરનારને રાજ્યછડી અપાતી.

ગોહિલા મેર ગોહિલ સાથેના લગ્ન સંબંધને અંગે થએલ હશે. ગોહિલો પોતાના શાલિવાહનના વંશજો માને છે. તેઓ સૂર્યવંશી છે. મેર લોકો સૂર્યપૂજક છે. ગોહિલા રાજપૂતોને મારવાડમાંથી કાઢી મુક્યા બાદ જૂનાગઢમાં રા'કવાટના પુત્ર રા'જેંગારને ત્યાં આવ્યા. સેજકજી તેનો સરદાર અને સેજકજીની પુત્રી રા'જેંગારને પરણેલ. રા'જેંગારે સેજકજીને ગામો આપ્યાં, અને પછી સેજકજીએ સેજકપુર વસાવ્યું. સેજકજીનો બાઈ વિસોજી મેર કન્યાને પરણેલ અને મેર જાતિમાં લાગ્યો, એ ઉપરથી એનાં વંશજો ગોહિલા મેર કહેવાયા.

ઝોડેદા એ બરડાના ઝોડેદરાના વતની મેરને કહે છે અને તેઓ સૂમરા નામની રાજપૂત શાખાના સંબંધથી થએલા જણાય છે. આ સૂમરા રાજપૂતો સિંધમાંથી ઉતરી આવ્યા, અને હલિમટ ડહિસન ભાએલ ઇ. સ. ૭૧૨ ની સિંધ મહેડ-માંડ-મેર જાતના અવશેષ આ ઝોડેદા હશે.

મોઢવાડિયા એ બરડાના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિખ્યાત મોઢવાડના રીયવાન મેરને મોઢવાડીયા કહે છે. મોઢવાડની કાળ કથા વાંચવા જેવી છે.

આવી રીતે આ મેર પ્રજાએ કાયમને માટે બરડામાં પોતાનો વસવાટ આદર્યો એટલું કહી રહ્યા પછી એક પ્રશ્ન જાગે છે, કે મેર અને જેઠવા એક જ કે જૂદી જૂદી પ્રજા ? એમનો સંબંધ વિભાજ્ય કે અવિભાજ્ય ?

મેર લોકો પોતાને રાજપૂત ને જેઠવા ક્ષત્રિય માને છે, અને પોતે ને જેઠવા એક જ હોવાનું જણાવે છે. એ વાત સત્ય છે કે જેઠવા મેર કન્યા સાથે લગ્નથી જોડાતા એટલું જ નહિ પણ જેઠવાઓ આહિર ને કાઠીની કન્યાઓ સાથે પરણતા એમ ટોડ Western India માં જણાવે છે. જેઠવા અને મેર એક જ હોય તો મિહિર અને મેર સમય જતાં શાસિત પ્રજા હશે. અને એ સૌમાં બળવાનને રાજ તરીકે સ્વીકારી શાસક નીમ્યો હશે. શાસક એ મોટાના અર્થમાં જ્યેષ્ઠ અને જેઠ ગણાએલ હશે અને એ ઉપરથી જેઠવા કહેવાયા હશે. 'વા' પ્રત્યય મેર ભાષામાં પ્રેમસૂચક છે. કાળક્રમે શાસક વિભાગ વધતો ગયો અને શાસક અને શાસિત વિભાગ-જેઠવા અને મેર જૂદા જૂદા થયા. મેર પ્રજાએ જેઠવા

વંશનું સંગ્રાપન કરવામા આણુમૂલ કાળો આવ્યો છે અને એની વીરત્વ નીતરી જવામદોના પરિણામે જેઠવા રાણાને ધૂમવીના નાશ પછી પાયતખતે નવાબના છે એ શાશ્વિતભીની સ્મૃતિ રૂપે આજે અને હજુ રાજ્યસુખા-ગળશાખા મેરંની વ્યક્તિ જેઠવા રાણાને આગળના લોહીનું તિલક ગળ્યારોહણ કાળે કરે છે. તિલક કરનાર વ્યક્તિ મોટા લાઘ કહેવાય છે. કહેવાય છે કે મોટા લાઘએ પોતાની તખ્તનશીનીનો હક્ક નાના લાઘ કાળે ત્યાજ્યો એના મલિદાન-સ્મરણરૂપે જેઠવા રાણાનું રાજ્યારોહણ મોટા લાઘના લોહીના તિલક વિના અધૂરું ગણ્યુ છે રાજ્યારોહણ સમયે આ ઉદાર ત્યાગના સંભારણા તરીકે રાજ્ય તરફથી છડી એવાયત થતી આ ઉપરથી મેરં અને જેઠવા એક જ લાગે છે જેઠવા પ્રજાનો ઉલ્લેખ પણ પ્રાચીન પડમાથી જડતો નથી. મેરં એ હુણુ જાતિ હતી

પરંતુ ઇ. સ. ચોથા સૈકાના અતમા અને પાંચમા સૈકાની શરૂઆતમા ચિની યાત્રાણુ શુએનસેગ અને સિંધના આરમ ઇતિહાસ નવેશો હુણુ પ્રજાએ હુમલો કર્યાનું જણાવે છે. આ હુણુ સંઘ સિંધ કચ્છ મારફત મધ્ય એશિઆમાંથી સૌરાષ્ટ્રની સીમા પ્રાતમા આવેલું જણાય છે મેરં અને જેઠવા આ હુણુ સંઘ માહેની નોખી નોખી જાતિ હોય. સંગ્રુનના ઇ. સ. ૫૨૦ ના હેવાલ ઉપરથી એમ જણાય છે કે હિંદમા વસેલી એક “ યેઠ ” નામની પ્રજા બેકદ્રીઆ અને ઠેક કાણુન સુધી પથરાએલી હતી અને સંગ્રુન ન્યારે આવ્યો ત્યારે આ યેઠ પ્રજા સત્તા ભોગવતી હતી સંગ્રુન આ યેઠ પ્રજા અને મિહિરકુલ રાજાને એક હોવાનું જણાવે છે પણ યેઠ પ્રજા અને મિહિરકુલ જૂદા હશે કર્નલ વૉટમન મેઠ-મેરં જેઠવા સાથે હિંદમા આવ્યાનું કહે છે, અને સંગ્રુન લાખી યેઠ પ્રજા તે જેઠવા માને છે કર્નલ વૉટમન એક સ્થાને જેઠવા અને મેરંને જૂદા માને છે, બીજે સ્થાને કહે છે કે મેરં એ જેઠવા છે, પણ જેઠવા, મેરં જેઠવા હોવાનો ઇન્કાર કરે છે વૉટસન વૉટમનની જેમ જેઠવાને મેરં રાજકુળ માને છે અને તેઓ એક હોવાનું જણાવે છે જ્હોન વિટમન જેઠવાને જાટ જાત નામની પ્રજા માને છે અને જો આમ હોય તો મો રાષ્ટ્રનોદના મતને મેળાપ થાય છે ટોડ જેઠવાને સ્કીથીઅનમાંથી ઉતરી આવ્યાનું જણાવે છે આ સ્કીથીઅન ઉત્તર-માંથી આવેલા સ્કીથીઅન સિલ્કા પરના નામ કુમારાન્ત છે. આરોટના ચોપડા મેરં અને જેઠવા એક હોવાનું જણાવતા દટાઇ કે બળી ગયાનું કહેવાય છે, પણ આરોટના ચોપડામાંથી આજે જે મિના ઉપવબ્ધ છે તે એ છે કે પોરખ દગના પ્રાચીન રાજવશીનો જન્મ જ્યેષ્ઠ નક્ષત્રમા થયો અને તેથી એ રાજાનું નામ જેઠીજી પડ્યું, ત્યારથી આ શાખા જેઠવા કહેવાઇ. આ મર્વ વિગતો કોરાણે મૂકીએ તેમ જતા એટલી વાત નિર્વિવાદ છે કે જેઠવા એ સંગ્રુન સૂચવેલ યેઠ પ્રજા હોવી જોઈએ.

ઉપરના સર્વ વિવેચન પરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે—

(૧) પ્રાચીન મિન કે મિહિર પ્રજા એ મેરં જાતિ છે ઇ મ ૪૫૦ના અરસામા સિંધ પ્રદેશ પર વસી હતી ગુપ્તના અધ પતન અને વલ્લભી સ્થાપનના સંક્રાંતિ કાળમા વલ્લભીની સમકાલીન સત્તા ભોગવતી પ્રજા હતી

(૨) મેરં અને જેઠવા બન્ને જાતો જૂદી હોવી જોઈએ . સિંધ પ્રદેશ પર યમક

એશિયામાંથી ઉતરી આવેલ હુણુ-સંઘ માહેની પ્રજાઓ હોવી જોઈએ. અને પ્રજાએ એક રહી હિંદમાં અને છેવટે સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થાયી વસાહત કરી.

(૩) મેર અને જેઠવાનો શાસિત અને શાસકનો સંબંધ હોવો જોઈએ. જેઠવા-કન્યાના અભાવે મેર અને જેઠવા આંતર્લગ્નથી જોડાયા હશે. અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીનમાં યે પ્રાચીન ઉચ્ચ વર્ણના રજપૂતો.

હજી આ સાગર કાંઠાની શરવીર જાતિની કથા બાકી છે. મેર લોકોના પહેરવેશ ને રીતિ રિવાજની, આંગણા અને ઓરડાની કલા કારીગરી ને શણગારની, ધરધરની રમણીયતા ને વીરશ્રીની, સુખ અને દુઃખની, ગુણ અને અવગુણની જીવનકથા કથવી બાકી છે.

મેર પ્રજાની વીરહાક ગજવતી ત્રિપાણી અને શ્રીનગર, વિસાડા અને મોઢાવાડા, માધવપુર અને હામાગઢની ઇતિહાસ વાર્તા કહેવી બાકી છે.

મેર જેઠવાને શિયારાણો, હલ્લમણ અને જેતમાલ, વિકળશી અને ભાણુ જેઠવા, હીરબાઈ અને રામબાઈ, વિંઝાત ભગત અને પાછરદાદા, કંધિલજી અને કાળુજી, હાથીઆ અને રેણા. આઈ જનસલ અને મૂળુ. કાંવિદાસ અને દુદા ભગત, હરભમ અને નાથા ગોવા અને વીસાલાંગણુ, ભડકાસો અને નાકરો, વીઝાણો દેવા અને જોશુંદ, વીંઝા અને વેળ જાજર-મલ અને કંથડમીસરી, સમી માનવ મૂર્તિઓને દર્શન જવાનું બાકી છે.

સ્પાર્ટ્સ કે પાર્થીઅન્સ કે રોમન્સ સમી જગતની વીરત્વ ઘેરી પ્રજા કોઈ હશે. વીર પ્રજાના ઉત્સવમાંયે પ્રયંડ અને પ્રભાવંત પાણી અને જવામર્દી ઉછળે છે. મેર પ્રજાના ઉત્સવો સાચા ખેલાડીઓ-Sportsmanship દાખવતા છે. એના બીમ અગ્નિઆરસના કે શિવરાત્રિના, હુતાશનીના કે દિવાળીના, જન્માષ્ટમીના કે માધવપુરના મેળાના, લગ્નના કે પછી હિંદ પર્વના અકેકેકે ઉત્સવમાં સ્પાર્ટના ગેરબન્ધ સમા, જળબીના કોડા કે પથ્થર ફેંક્યા હન્દુકે કે એવાં વિવિધ હન્દુ પ્રકારોમાં નીતરતી વીરશ્રીની વ્રત કથા કહેવી બાકી છે.

એ ખરું છે, કે એ પાણીફાર અને પ્રયંડ કામનાં ખમીર આજે ઓઝાં થયાં હશે, એનું વીરત્વ આજે આપસ આપસના કલહની ખૂનરેણુ કે હત્યાકાંડ રૂપે પરિણમતા હશે, એયે સત્યથી વેગળું નહિ હોય કે એનાં સૌંદર્ય-સોહાગનાં લીલામ કરી એને એડાળ ક્યોં હશે, એની સુકુમારતા અને રસોજીવલતાને અભડાવ્યાં હશે, સંયમ અને શીલ વેરાઈ ગયાં હશે, પુણ્ય પુજસમા શીતરતનોની રજ ખરી પડી હશે.

પરંતુ તેમ છતાં મેર એટલે જવામર્દી, રહ્યા સજ્જા શૌર્યના અવશેષ, અકેકેક મેર જવાન એટલે વીરહાકથી ધણુધણુવતા એકલખન્થી સિંહરાજની કથા આજે યે એની મૂળના વળાક અને ભમ્મરના ભાલામાંથી ઉડતી ઉછળતી જવામર્દી આંખોને ધડીભર આંજી નાખે. આજનો એ સાંતી હાંકતો કણુબી હોવા છતાં આંકડિયાળા કેશ ગૂંચો રજપૂત તેજનાં આય-મતા ફિરણો ફેંકતો મેર એ મર્દાનગીની માનવ-મૂર્તિ છે. પગલે પગલે સાહસિક અને ઉત્સાહી, નોક ખાતર શિર સાટે નેકી અને ટેકીનો વ્રતધારી મેર પ્રજાનો પ્રાણુ આજે યે શૌર્ય છે. ગીતા બેટાળા વૃદ્ધ મેરની નિત્ય ચર્ચા પંડિતસમી વેદાન્તની છે. એ કામના થર

ઉદ્દેશવા એટલે એક જ્વલંત જીવતી જાગતી શૈશ્યકથાની ઇતિહાસ યાત્રાએ પરવરવું. ને મેં'શણી એ તો અણુનમ કવિત સુંદરી થી તે જ કલિકા છે. મેં'શણીનાં પ્રખર ટાઢ તડકા વેકયાં ચોવીમે કલાક માટી રોળ્યા અગોમાં રણુવામ બેડી રાજપૂતાણીનાં રૂપ લાવણ્ય નીતરે છે. કામદેવની કામડીમગી મેણુમાંથી ભાલાં છોડતી, આખોમાથી અગ્નિ ઝરતી છતાં મધુરપ અને વાત્મત્વતા વેરતી, કુંજની કોકિલા જેમ વનવન દોર્યાં બરડાની ગવ્હરો ગજાવતી ને આગ્રજૂના આસદોર ગૂંચતી અને પન્થીઓ પૂજતી કળામટયા મોરલાની ઢેલ જેવી, ભેગન્દરની ભેગણી જેવી, વીરત્વ સારતી મેં'શણી મકલસુંદરી સર્જને અખંડ અને અભંગ તેજ-રેખાસમી મોહાય છે. મૌરાયૂની આ મૌન્દર્થ સકિન વિશ્વ સૌન્દર્ય-સ્પર્ધામા મોખરે ઉભે,

અમર રહો એ અકબર દિવી શૈશ્યવંશુ એવાતન ।*

* આધાર સંદર્ભ:—

(1) Bombay Gazetteer Vol. I. Part I (2) Statistical account of
 Porbhar Watson (3) Elliot and Dawson : History of India Vol I.
 (4) Ethnora - Tribes and Castes of the Bombay Presidency. (5) Tol :
 Rajasthan. (6) Tol : Western India (7) Kathiawal Gazetteer. (8) Forbes -
 Ras Mala (9) Bhol : Buddhist Records (10) Capt Bell : History of
 Kathiawal (11) Altkar : History of Important Towns & Cities of Gujarat
 and Kathiawal (12) સ્વ ભગવાનલાલ સંપતરામ : સોરઠરસનો ઇતિહાસ . ભાગ ૧.
 (૧૩) શ્રી વિશ્વનાથ પ્રમુસામ વૈદ્ય મેં'ર લોકો : સારથ વ ૮. અ. ૧ (૧૪) શ્રી જયેન્દ્ર
 પાડક : સૌરાષ્ટ્ર અને પાઘાત્વ જગત : ગુજરાત પુ. ૧, અંક ૨. (૧૫) શ્રી નારાયણ વિશ્વનાથ કુશર :
 મેં'ર ભત્તિનો કિચિત પરિચય . ગુજરાતી દીપોત્સવી અંક - સંવત ૧૯૩૩ (૧૬) સ્વ નર્મદાસ'કર
 લાલરાકર કૃત ભાષાના : કાઠિયાવાડ. (૧૭) કવિ નાનાલાલ : સોરઠી વગદીખના યર. (૧૮)
 સ્વ. જગદ્ગુરુ પાડક : મકરંવજ્યશી મનીષમાળા. (૧૯) મદાખારન - સમાચર. (૨૦) શ્રી
 ગોવિન્દપ્રાદ દેસાઈ : ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (જોએ ગેરેગિઅરની છાયા)

એ વીર કોમનું ઇતિહાસ-દર્શન

લેખક : વિદ્યાશંકર ઇચ્છાશંકર દવે

પ્રાસ્તાવિક

અત્યારના પરિવર્તન કાળમાં સમગ્ર સૃષ્ટિનાં સકળ તત્ત્વોનું રૂપાન્તર થઇ રહ્યું છે. સમાજના, રાજકારણના અને ધર્મના જૂના નિયમો, મતો, રીઠીઓ અને સંપ્રદાયોનું નવસંજન થઇ રહ્યું છે. સૃષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક ઝડપથી દોડી રહી છે. અને એ સૃષ્ટિનો પ્રત્યેક માનવી કાંઇ અજાણ મસ્તી અનુભવી રહ્યો છે, એવા સમયે જે સમયના પ્રવાહ સાથે ખેંચાય છે તે જમાનાને અનુરૂપ જીવન જીવી શકે છે. જેને નવી રોશનીની ઝાંખી થતી નથી, જે જૂના રાહ છોડતા નથી, છોડવા માગતા નથી તે પછાત રહી જાય છે. નવો જમાનો ઓળખી શકતા નથી, તેઓ કાળજળના ધસારામાં ધસાઈ જશે. અને હાવિષ્યમાં તેઓ અત્યારે જેને આપણે જંગલી, રૂઢ માનીએ છીએ તે પંક્તિમાં નવી પ્રજાની દૃષ્ટિએ દેખાશે. અત્યારે દરેક દેશના દરેક સમાજનો દરેક માનવી જીવનના નવા રાહ આંકી રહ્યો છે, મમાજનનાં જૂનાં બંધનો તેને માન્ય નથી, પ્રાચીન રીઠીઓ તેને રૂઢવતી નથી, ત્યારે, એ પ્રગતિમાન વિશ્વની અંદર હિન્દે પોતાનું સ્થાન સાચવી રાખવાનું છે. અત્યારે સમગ્ર હિન્દના સમાજનું દર્શન કરતાં પહેલીજ દૃષ્ટિએ ‘સાતિ-સંસ્થા’નો પ્રશ્ન બધાની નજર બાધી રહ્યો છે. એ સાતિઓ બાધુનિક કાળમાં પોતાનું સ્થાન કેટલે દરજ્જે સાચવી રાખી શકે તેમ છે તે જોવું જોઈએ. હિન્દમાં સદંતર સાતિ-લોપ તો અત્યારે અસંભવિત છે, આન્તર કોમીય એક અને અબેદ હિન્દ તો સ્વપ્નદષ્ટાઓનાં સ્વપ્નમાં છે; પરંતુ એ સાતિઓ, એ કોમોના આદિથી માંડીને અત્યાર સુધીનાં ટુંક ઇતિહાસ દર્શન કરી, એ કોમો ભાવી સમાજમાં પોતાનું સ્થાન નિર્દિષ્ટ રાખી શકે તેમ છે કે નહીં, તે અવલોકવું અને તેમને રાહસ્યન કરવું અસ્થાને નથી. પણ એ વિશાળ વિષય તો કાંઈ જાડા અભ્યાસી ઉપર છોડી, ફક્ત આપણા આ ખાસ સૌરાષ્ટ્રની કેટલીક કોમો, જે એક વખત પોતાની અનોખી મંસ્તૃતિથી, જીવનના વિરલ તત્ત્વગાનથી, અજોડ સાહિત્યથી, અદ્વિતિય વીર શ્રીથી, મધ્યયુગના ઇતિહાસમાં અનુપમ અમરતા પામી ચૂકેલી છે; મધ્યયુગના ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર અવનવા વેશ ભજવી મચેલ છે; પણ કાળજળના ધસારાથી ધસાઈ જઈ, નવા યુગને યુગવર્તી ન થઈ શકવાથી પરત્વે થઈ ગઈ છે; એ વિષય પરાધીનતાનું દુઃખ વિસારવા ગઈ જાહોજવાલી જૂઠી જવા અનેક દુર્ગુણોમાં, નિગદ્યતામાં ચડી ગઈ છે. આજે આપણે જે કોમોને ‘કાંટીઆ વરણ’ કહીને અવગણી રહ્યા છીએ, જેનાં આસન એક કાળે આપણાથી ઉંચાં હતાં તેને આપણાં મકાનોની ડેવીએ કચેરીને ઉપર બેસાડ્યા છે, જેની નોકરી કરવામાં આપણે જીવન આયેક થવું માનતા, તેને

રાજદરબારની નોકરીમાં અપમાનભરી બેઠકો આપી છે, અને એ તિરસ્કાર, એ અવગણનાને પરિણામે આપણે જ તેમને હત્યારા, ચોર, બહારવટીઆ, બનાવ્યા છે. તે બધી જાતિ તરફના સ્વીકૃત તિરસ્કારને થોડી વાર દૂર કરી તેના પ્રત્યેક માનવીનું અવલોકન કરીએ, તેમના પહેરવેશ, રીતરિવાજ, ભાષા-સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરીએ, અત્યારે ‘ઝોરડે બેસી અંગ સંકોડતી’ તેમની રમણીઓનાં દેહસાહિત્ય, અવાજની મીઠાશ, ઝોરડાની કલાકારિગરી, સીવણ શું થયું તો શણગાર નોંધએ, તો એમનાં એ લાજ અવરોધમાંથી નોંધ શકશું કે એ કોમોમાં એક વખતે સાચું જીવન જીવાતું હશે, એક વખતે અત્યારના નિર્વાર્ય જોળીયામાં વીર, રસિક અને ઉદાર આત્મા વસતો હશે. એ કોમો એક વખત આપણા દેશની જાગતી સંસ્કૃતિ હોતી. આપણી એ મોંઘી મુડી હતી. પણ અત્યારે તે અવલોકવા દૃષ્ટિ બદલવી નોંધએ છે. એ દૃષ્ટિથી નોંધશું તો જણાશે કે એ કોમોનો અત્યારની તેમની બેહાલ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધાર કરી, તેમની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવી, નવી જીવન ભાવના ભાવવા અને એ રીતે આપણી હરોસમાં લેવાના માગ વિચારી તેમને દર્શાવીએ તો ધ્યાન વતનની એક ન ભૂલાય તેવી સેવા કરી શકીશું.

અને એજ ઉદ્દેશથી કાઠિયાવાડની એવી કોમોના ઇતિહાસની અભ્યાસક દૃષ્ટિથી સમીક્ષા કરવાનું કામ ભાવનગર રાજ્યના સેન્સસ ખાતાના આરતી. સુપ્રી. શ્રીધુત રમણલાલ, વખત લઈ એ કોમોના ઇતિહાસ રજૂ કરતું પુસ્તક બહાર પાડે તો તે ઇતિહાસ-સાહિત્યમાં આવકારદાયક થઈ પડશે. એમની મુશ્કેલી અને ગ્રેસણાયા મેં તેવી કોમોના મળંગ ઇતિહાસ અવલોક્યા છે. તેમણે મને તે વિષયો ઉપરનાં લગભગ બધાં રાક્ષ અને સાધ્ય પુસ્તકો પૂરાં પાડી, સેન્સસ લાયબ્રેરીનો છૂટથી ઉપયોગ કરવા મ્મ જે જે વસ્તુઓ મારી પાસે તૈયાર કરાવી છે, તે માટે તેમનો આભાર માની એ કોમનું ઇતિહાસ દર્શન આ નાનકડા નિબંધ રૂપે આપને કરાવું છું.

ઇતિહાસ:—આજે જે મહાવીર્યવંત જાતિનું નામ ધારણ કરીને આ કાઠિયાવાડ ઉભો છે તે એક વખત સંસ્કૃતિના પારણામાં હોયતી, પણ અત્યારે બગાડકારે નામ સંસ્કાર જાળવી રહી છે. એવી એ કાઠી કોમનો ઇતિહાસ તપાસવા જેવો છે. કાઠી મૂળ ક્યા દેશમાંથી સોરઠમાં ઉતરી આવ્યા, અને તેઓ આર્થ છે કે નહીં તે એક વાદ્યરત પ્રશ્ન છે, તેનો ચોક્કસ જવાબ આપી શકતો નથી. જુદા જુદા ઇતિહાસ લેખકોએ તેને માટે જે જે હકીકત દર્શાવી છે તે ઉપરથીજ આપણે Conclusions બાંધવાનાં રહે છે.

કેમ્બ્રેજના મતાનુસાર કાઠી મૂળ સિન્ધ દેશમાં વસતા, ત્યાંથી કન્જમાં ઉતર્યા, અને ત્યાંથી સોરઠને સિમાડે આવ્યા. તેઓ આવ્યા તે પહેલાં કાઠિયાવાડને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ નામે ઓળખવામાં આવતો. ઈ. સ. ના પંદરમઃ સૈકા પહેલાં ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ દેશ લખાયેલ છે. તેથી એમ તો સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ પંદરમઃ સૈકામાં આવ્યા હોવા નોંધએ, અને સૌરાષ્ટ્રના મૂળ વસાહતીઓ (Aborigines) ની નયણી પડતી સત્તાનો લાલ લાઇ પોતાની સત્તા બેસાડી, પોતા ઉપરથી દેશનું નામ ફેરવાઈ જાય તેવો દોર બેસાડ્યો. હશે.

પણ, તે ક્યાંથી આવ્યા અને તેમની મૂળ ઉત્પત્તિ ક્યાં તે હજુમુઠી બરાબર જાણાયું નથી. તેઓ પોતે અને તેમના આગ્રિન ચારણ કવિઓ કહે છે કે “કાઠી કોમનું મૂળ મહાભારતના સમયથી ચાલ્યું આવે છે. પાંડવો કૌરવોથી ઘુનમાં હાર્યા, અને ત્યાર વર્ષ

વનવાસ ભોગવી, તેરમું વર્ષ ગુપ્ત રહેવા વિરાટ નગરી (ધોળકા) માં વસ્યા. તે વાતની ખબર દુર્યોધનને પડવાથી, તેણે તેમને છતા કરવા માટે વિરાટની ગાયો ચોરવાનું નક્કી કર્યું. અને તે કામ ક્ષત્રિય ન કરે એટલા માટે કણે દંડ પછાડી, જમીનમાંથી એક પુરુષ ઉભો કર્યો અને તે ખાટ કહેવાયો. એણે ગાયો ચોરી.” આ ઉપરથી એ લોકો ખતાવવા મગિ છે કે પોતાને ઠોર ચોરવાનો, ધણુ વાળવાનો હક્ક મૂળથી જ છે. આ ઉપરાંત, સૂર્યપુત્ર કણે તેમના મૂળ પુરુષને સંખ્યો, તેથી તેઓ સૂર્યને અત્યાર સુધી ઇષ્ટદેવ તરીકે પૂજે છે.

આ વાતને વીલ્બરફોર્સ^૧ તથા આર. ઇ. ઇયોવન^૨ ટેકા આપે છે. વીલ્બરફોર્સ ખીન્ને મત પણ દર્શાવે છે કે “ It is believed that at the time of Alexander the Great's invansion the kathis inhabited a portion of Pnnjab and then they afterwards migrated to Sindh, entering Saurashtra afterwards (એવી માન્યતા છે કે એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટની ચડાઇ વખતે કાઠી લોકો પંજાબના એક ભાગમાં વસતા. ત્યાંથી સિન્ધમાં આવ્યા અને તે પછી સોરઠમાં ઉતર્યા.)^૩ ,

ઉપર નોંધેલ એ મતોમાં મહાભારતના પ્રસંગની વાત સામાન્ય છે. પરંતુ, મહાભારતમાં ગોત્રહણુ વખતે આવેા કોઇ બનાવ બન્યો-વર્ણવ્યો નથી. મહાભારત તો લખે છે કે ‘ મૈન્યતા એ ભાગવા પાડી બંને ભાગોએ ગાયો હરી. ” ફેવી ઉત્પત્તિની વાતમાં તો મનાય તેવું નથી. વીલ્બરફોર્સના ખીન્ન મત પ્રમાણે કંકત બેજ વાત ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. પ્રાચીન આસીરીયન લેખોમાં ‘ ખેતી ’ નામે જાતનો ઉલ્લેખ આવે છે. આસીરીયાના યુદ્ધમાં એક Comain નામે જાત હતી. આ ખુમાણ હોય અને ખતી કાઠી હોય તેવા મંભવ છે. વળી તે માને છે કે ત્યાંથી ખસીને તેઓ પંજાબમાં આવ્યા અને ત્યાંથી સિન્ધદ્વારા કચ્છમાં ઉતર્યા. ત્યાં પાવા નામક સ્થળમાં રહ્યા તેથી પટગર કહેવાયા. ત્યાંથી તેઓએ સોરઠમાં ઉતરી, થાન નામક વાળા રજપુતના રાજ્યનો આશ્રય લીધો.

ઉપરના ખતી તે કાઠી હોય તો તેઓ તે વખતે આસીરીયામાં હતા એ કંબૂલ કરવી પડે તેવી હકીકત છે. પણ એ હકીકતથી એમ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી કે તેઓ હિન્દમાં મૂળથી જ નહોતા. ખીન્ને એક મત એવો છે કે જેના નામ ઉપરથી આપણા દેશનું નામ ગુજરાત પડ્યું, તે ગુજરાત મૂળ રશિયાના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલ ‘ જ્યોર્જિયા ’ નામક એક નાનકડા પ્રદેશમાંથી એશિયાઇ માર્ગે હિન્દમાં ઉતરી આવી વસેલા, અને તેઓ પોતાની સાથે મધ્ય એશિયામાં વસતા શકે ‘ Soythians ’ ને સાથે લેડતા આવેલા. તે શકે ‘ સૌરાષ્ટ્ર ’ માં જઇ વસ્યા અને કાઠી કહેવાયા.

આ શક લોકો મૂળ હિન્દમાં વસતા હોય, અને પ્રાગૈતિહાસિક સિધ્ધિઆ (શાકદ્વીપ) માં ગયા હોય અને પાછળથી સંબંધ તૂટી ગયો હોય. પછી ઐતિહાસિક કાળમાં પાછા એ શકો જ્યોર્જિયાન્સ સાથે હિન્દમાં આવ્યા હોય તો ખતી તે કાઠી હોઇ શકે.

૧ જુઓ વીલ્બર ફોર્સ “ The History of Kathiawar ” પૃ. ૧૭-૧૮.

૨ આર. ઇ. ઇયોવન “ Tribes & Castes of Bombay Vol II. ” પૃ. ૧૬૫

૩ વીલ્બરફોર્સ “ The History of Kathiawar ” પૃષ્ઠ ૧૮.

મહાન સિકંદરની ચક્રાષ્ટ વખતે મિન્ધુ તટે એક ' Kathaioi ' નામે જાત હતી, એમ ગ્રીક લેખકો લખે છે. તેમને વિષે C. R. Bevan તેમને ક્ષત્રિય માની લખેને લખે છે કે " The General Designation of the warrior caste seems to be applied in this case to a particular people. " (લગભગ કોમના સર્વ સાધારણ નાણામિધાન અમુક ચોક્કસ વર્ગને અપાયું આ બાબતમાં દેખાય છે).

મેકકિન્ડલ પ્રાચીન હિન્દની ટેલેમીની ભૂગોળમાં khatriaioi શબ્દ માટે લખે છે કે " The Name is still found spread over an immense area in the N. W. India, from Nepal to Gujarat, under forms slight by Variant, kathis, kattris, khitars, khattir and others. One of these tribes, the kathis issues from the lower parts of Pujab, established themselves in Saurashtra and gave the name Kathiawar, to the great peninsula of Gujarat. " (ક્ષત્રિય નામ ઉત્તર પશ્ચિમ હિન્દના નેપાલથી ગુજરાત સુધીના વિશાળ ભાગમાં સહેજ ફેરફાર (કાઠી, કત્રી, ખીતાર, ખતીર વગેરે) સાથે વપરાયેલ છે. આ જાતોમાંથી એક જાત પંજાબના નીચલા ભાગમાંથી નીકળીને સૌરાષ્ટ્રમાં જમા થયા, અને ગુજરાતના દ્વીપકર્ષને કાઠીઆવાડ નામ આપ્યું. (આ હકીકતમાં સત્ય નથી. દ્વીપકર્ષ કાઠીયાવાડ છે ગુજરાત નહીં).

સુરેન્દ્રનાથ મઝમુદાર શાસ્ત્રી લખે છે કે " The kathioi were the kanths or krathas. To take it as Kshatriya as has been done by Dr. Mac Crindh in Cambridge History of India (Vol I P. 371) is not very satisfactory. For the word kshatriya does not refer to any particular nation or tribe, but is the common name for all warrior tribes or castes. "

આ ચર્ચામાંથી એટલું તો ફલિત થાય છે કે kathaioi ક્ષત્રિય હતાજ નહીં. તેમજ kathaioi અને khatriaioi પણ એક નથી લાગતા. સુરેન્દ્રનાથ મઝમુદાર પાણીનિએ તેમણે ક'ંઈ એજ kathaioi હોય તેમ બતાવે છે. આજે કચ્છની પાસે કંકાળ પ્રદેશ છે, તે ઉપરથી આ વાત માની શકાય. ટેલેમી પેતાની ભૂગોળમાં કંકી નામના અખ્યાત્યું નામ દર્શાવે છે, જેના વિષે મેકકિન્ડલ લખે છે કે " The Gulf of this name is now called the gulf of Kachh: It separates Kachh, the South coast of which is still called kantha, from the peninsula of Gujarat. "

ચલુવેદની એક શાખા કાઠક શાખા હતી તેમાં કંઈ અથવા કાઠક લોકો તેમાં માનતા. તેમની સંહિતા અને ઉપનિષદ (કાઠક સંહિતા અને કંકોપનિષદ) આજે પણ સંહિતા, ઉપનિષદોમાં છે.

મેકકિન્ડલ વધુ પણ લખે છે કે “ According the Greek writers the people that held the territory comprised between the Hydrates (Ravi) and the Hyphasis (Chinab) were the kathiois whose capital was Sangal. The Mahabharat. and the Pali Buddhist works speak of Sangala as the capital of Madrash a powerful people often called also the Bahikas. hasser, in order to explain the substitution of name supposes that the mixture of Madrash with the inferior castes has led them to assume the name of kathaiois (kshatriya or warrior class) in token of their degradation. ”

કર્નલ જે. ડબ્લ્યુ. વોટસન કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહમાં કાઠીઓનું જે વૃત્તાંત આપે છે તે મેકકિન્ડલના ઉપરોક્ત મત સાથે મળતા થાય છે, તેમજ કેટલીક જગ્યાએ જૂદા પડે છે. ‘પણ એ ધણું જાણવાલાયક અને ઉપયોગી છે. તે નીચે પ્રમાણે વૃત્તાંત આપે છે. “ જે જાતના નામ ઉપરથી આખા સૌરાષ્ટ્રનું નામ પડ્યું છે, તેના જે વૃત્તાંત આપવામાં આવે છે. “ એકને આધારે કાઠીઓનું મૂળ મધ્યક એશિયા માધનરમાંના કુદિસ્તાનમાં હતું. ત્યાંથી તેમને આસીરીઆના પહેલા રાજા તિગ્લાથી મિલેસર જે ઇ. સ. પૂ. વે. ૧૧૩૦ માં ગાદીએ બેઠા તેણે હાંકી કાઢ્યા. આસીરીઆન લેખોમાં તેમને ખટ્ટી, અને ‘ Old Testament ’ માં દિલ્લિ કહ્યા છે. આ રાજાની લડાઈઓમાં કોમાણી (ખુમાણ ?) કાઠીઓનું નામ સ્પષ્ટ જણાય છે. ઇતિહાસ કર્તા શેખીનસન કહે છે કે કારકેમિસ નામનું શહેર ખટ્ટીઓનું હતું, કોમાણિઓ ૨૦૦૦૦ નું લશ્કર બેશું કરી શકતા, તેમને જાતવંત ઘોડાઓનો શોખ હતો. તેઓ કરી કામ વસી રાખ્ય કરી શકે નહીં તેવા હતા. પણ મુસારો લઈ લડવાના કામ કરતા.

આસીરીઆના રાજા સારગનના વખતમાં કે તે પછી, જ્યારે મીદીઆ, અને ઇરાનનાં રાજ્ય એશિયામાં બજવાન થયાં, ત્યારે કાઠીઓ પૂર્વ તરફ ખસ્યા અને હૈદ્રેઓટસ (રાવી) નદીથી ત્રણ મજલ દૂર આવેલ સંગાલા શહેર આગળ સિન્દરની સામા થયા. પણ હાર્યા. અને નેપાલ તરફ નાસી ત્યાં ખટમંડુ નામક રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેમાંના કેટલાક પંજાબમાં ગયા અને ત્યાં મુલતાન વસાવ્યું. ઇતિહાસ કર્તા આરીઆન પણ કહે છે કે કાઠીઓ ભટકનારા, હિન્દુસ્તાનના કોઈપણ રાજાની સત્તા નહીં પાળનારા, અને મુસાગે લઈ હિન્દુ રાજાઓને મદદ કરનારા હતા. ”

ભાટી લોકોની તવારીખ ઉપરથી જણાય છે કે સને ૧૧૬૮ પછી, જેસલમીરના રાજા શાલિવાહનના વખતમાં કાઠીઓ દક્ષિણ તરફ ઝાલોર તથા આરાવલી પર્વતની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા હતા. આ કાઠી સર્ગંગ સાંકળ છે કે પંજાબમાંથી તેઓ ત્યાં આવ્યા હોવા બેધએ. માળવેથી આવેલ કાઠી વાળા કહેવાતા. જ્યારે ઝાલોરથી આવેલ ખુમાણ અને ખાચર કહેવાતા. તેઓ મુલતાનથી નીકળી જેસલમીર, ઝાલોર, આણ ચંપ કચ્છમાં આવી સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા હોવા બેધએ. તેઓએ પ્રથમ પરમારનાં યાન અને ચોટીલા લીધાં અને યાનમાં સૂર્યનું દેવળ બંધાવ્યું, અત્યારે પણ ત્યાં ખાચર અને ખુમાણો વસે છે.

નેપાળમાં ખટમંડુ છે, અને પંજબમાં મુલતાન છે તે ઉપરથી પોતાનાં તે મૂળ વતન સ્થાનોની યાદગીરીમાં તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં પોતે જ્યાં પ્રથમ વસ્યા તે સ્થળનાં નામ પાડ્યાં હોય તો તે સંભવિત છે. માંડળની કુંગરી અને ચાન અત્યારે પણ મોણુદ છે. અને તે વાતની સાક્ષી આપતો હોય તેમ લાગે છે. પંજબમાંથી જેસલમીર, અંબોર થઈ માળવા રસ્તે આણુ આવી ત્યાંથી કચ્છમાં જઈ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતરી ચાન આવી ઢાંકના સૂર્ય પૂજક વાળાં રજપૂતને આશરે રહ્યા હોય અને તેમને હરાવી પ્રદેશ જીત્યો હોય તો તે બીજા પાયાદાર વાત નથી. હવે, કાઠીઓની ઉત્પત્તિ માટે એક બીજી વાત છે: “ ઉપર જણાવેલા પટગરને ઢાંકના સૂર્યપૂજક વાળા રાજાએ આશરો આપ્યો. એ મહોબ્બતને તો વાળા રાજાએ પોતાની જાતિનો ભોગ આપીને અમર બનાવી. પટગરની પુત્રી રૂપદેને એણે પોતાની પવિત્ર અંગની અર્ધાંગના બનાવી. ક્ષત્રિતવંશથી બહિષ્કાર મળ્યો તે માથે ચડાવ્યો, શાસ્ત્રના ધર્મને ગાતિના ધર્મ કરતાં પણ વીરધર્મને વધુ વહાલો કર્યો. રૂપદેના માવતરે કડક સરત મૂકી કે “ મારા ભાણેજો વચ્ચે ભેદભાવ રાખવો નહીં પાલવે. ” વાળા રાજાએ એ કરારને પણ મંજૂર રાખ્યો. આજ પણ કાઠી રાજના કુંવરો વચ્ચે પાટવી, ફટાયા જેવો ભેદ હોવાને બદલે ભાઈએ ભાઈની પ્રથા ટકી રહી છે. તે પાંચસો વરસના ગ્રેમ-પ્રેરિત રક્ત-મિશ્રણનો પુરાવો છે. વાળા, ખાચર, અને ખુમાણ કાઠીઓનાં પચીસ હજાર માનવી એ બલિદાનની ઉજવણી ઉજવતાં આજ ઉભાં છે.”

વેટસન પણ સર્વસંગ્રહમાં આ દંતકથા ટાંકે છે, પણ આ વૃત્તાંત ખરું હોય તેમ લાગતું નથી. ઉપરની વાતમાં એમ છે કે રૂપદેને ત્રણ પુત્રો થયા. તેનાં નામ વાળા, ખાચર, અને ખુમાણ હતાં, પણ તે વાતજ બીજા પાયાદાર લાગે છે. કારણ કે વાળા, માળવેથી આવેલ, જ્યારે ખાચર અને ખુમાણ તેની અટકનાં નામો છે. પુરપનાં નામો હોય તો અત્યારે પણ પ્રચલિત હોવાં જોઈએ. પણ તેવું નથી. તે નામો તો તેની અટકમાં અટકી જાય છે.

“ The ruling Princes, Chiefs, and leading Personages in the Western India states Agency ” નામક કાઠિયાવાડ ડીરેક્ટરી સમા પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિમાં કાઠી કામ માટે નીચે પ્રમાણે હકીકત રજૂ થયેલી છે.

“ અત્યારે આ આખોયે પ્રદેશ કાઠિયાવાડ નામથી ઓળખાય છે, પરંતુ મુગલ સામ્રાજ્યના વહીવટી દંતરોમાં તેનું મૂળ નામ સૌરાષ્ટ્ર અથવા મોરકે હતું. કાઠી લોકોથી વપાયેલો ભાગ જ ફક્ત કાઠિયાવાડ નામથી ઓળખાતો. પરંતુ આ જાતીકદી લૂંટાર (taring marauders) કામ ૧૭ મી ૧૮ મી સદીમાં એટલી પ્રખ્યાત થઈ કે ધીરે ધીરે સૌરાષ્ટ્ર પ્રાન્તના બીજા ભાગોનાં નામ પણ કાઠિયાવાડમાં લુપ્ત થઈ ગયાં અને તે એટલે સુધી કે આખોયે દ્વીપકલ્પે કાઠિયાવાડ નામ ધારી લીધું. ”

મરાઠાઓએ આ પ્રદેશને કાઠિયાવાડ તરીકે ઓળખાવ્યો છે, અને એજ પ્રયા બ્રિટિશ અમલમાં પણ ચાલુ રહી છે.

૪. સ. ૧૫૧૩ માં ગુજરાતનો સુલતાન મહમદ બેગડો મરણ પામ્યો અને તેનો શાહબદો ખલીફખાન સુલતાન મુઝફ્ફર નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એના વખતમાં કચ્છમાંના યાવર ગામમાં વસતા કાઠીઓને ત્યાંના જડેળ રાજપુતોએ હાંકી કાઢ્યા. અને તેઓ આ પ્રદેશમાં ઉતર્યા અને પ્રથમ ચાનમાં રહ્યા. પાછળથી માલીઆ, ખેરડી જસદણ, ચોટીલા, માલીયાદ વગેરે સ્થાનોમાં વિસ્તર્યા. ”

હવે કાઠીઓના મૂળ સ્થાન માટે જણાવતાં, તે પુસ્તકમાં લખાયું છે કે “ કાઠીઓનાં મૂળ સ્થાન રહસ્પમય છે. આને માટે જુદાં જુદાં વૃત્તાંત આપવામાં આવે છે. કર્નલ વોટસનનો મત પુસ્તકનો સંસ્કૃતો ટાંકે છે. જોહા ટેસ્ટમાંના હીરીસ અને એસીરીઅન શિલાલેખોમાંના ખનીસ સાથે એક મત તેમને સાંકળે છે. તેઓ પોરસના સમયમાં એલેકઝાન્ડર સામે થયેલ, પાછળથી તેઓ ઝાલોર અને આરવલ્લી પર્વતની હદમાં વસતા, ત્યાંથી માળવા થઈ કચ્છમાં આવ્યા, અને ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા, ખીજો વૃત્તાંત એ છે કે તેઓ મૂળ નેપાળમાં રહેતા, ત્યાંથી મુલતાન અને માળવા ગયા અને પાછળથી સૌરાષ્ટ્રમાં જઈ થાણાં જમાવ્યા. *

આ સાથે કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહમાં વોટસને દુર્યોધને પાંડવોને ગુપ્તવાસમાંથી છતા કરવા વિરાટની ગાયો ચોરવા લાકડી પછાડી પુરુષ સંખ્યાની હકીકત પણ ઉપરોક્ત પુસ્તકમાં દર્શાવાઈ છે. વોટસન લખે છે કે આ લાકડી પછાડતાં જે પુરુષ ઉત્પન્ન થયો તે ‘કાઠ’માંથી થયો એટલે કાઠી કહેવાયો અને તેના વંશજો કાઠીઓ થયા, એમ જણાવ્યું છે ઉપરોક્ત પુસ્તકનો સંસ્કૃતો તેનાથી જુદો પડી જણાવે છે કે એ લાકડી દુર્યોધને કરણને આપી અને કચ્છમાં યાવર સંસ્થાન આપવામાં આવ્યું. કરણ આહીર કન્યા પરણ્યો, અને તેનાથી તેને પટગર, યાવર, માંજરીઆ, ટાહરીઆ, બેડ, જેબલીઆ, નરડ અને નાથો નામક પુત્રો થયા, જેનાથી કાઠીઓની જુદી જુદી શાખાઓ થઈ.

આ પુસ્તકમાં બીજી એક દંતકથા નોંધી છે તે એમ છે કે અહ્મદી ૪૨ મી વેદીએ વિશ્વજીત નામક પુરુષ થયો, જેને કરણ નામે પુત્ર હતો, એ કરણને અંગદેશના રાજા આદિત્યરથે દત્તક લીધો. અને તે આદિત્યરથ પછી બાલાદિત્ય નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો.

૪મુની પંદરમી સદીમાં જામ અબ્બાની સરદારી નીચેના સમા રાજપુતોએ તેમને કચ્છમાંથી હાંકી કાઢ્યા તેથી તેઓ સોરઠમાં આવ્યા. કચ્છમાંથી સોરઠમાં ઉતરવા માટે બીજું વૃત્તાંત એ છે કે કચ્છમાં દુકાળ ફાટી નીકળ્યો અને દુકાળ વરતવા તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા. પ્રથમ ચાનમાં રહ્યા. જ્યાંથી તેમને પરમારો અને માળવીઆઓએ હાંકી કાઢ્યા. ત્યાંથી પાંચાલમાં જઈ ચોટીલાનો કિલ્લો બાંધ્યો જે હજુ મોજુદ છે. અહીંથી તેઓ પાંચાલમાં વિસ્તર્યા. પ્રથમ તેઓ ઢોર ચારવાનો ધંધો કરતા. પાછળથી ખેતી ઉપર લક્ષ આપ્યું અને મંસ્થાનો સ્થાપવા માંડ્યાં. ”*

* પાન ૨૭૬.

* જુઓ પા. ૨૭૮.

ઉપરોક્ત વૃતાંતમાં કાઠીઓના આદિસ્થાન માટેની હકીકત માટે તો વોટસનનો મત જ ટાંક્યો છે, તેમજ દંતકથાઓ, કાઠી બારોટના વહીવંચાઓ અને એવી માહિતીઓને ગુંથી દબ નવી જ હકીકત ઉભી કરવા પ્રયત્ન થયો દેખાય છે. પણ એ પુસ્તક ઉપરથી આપણે એટલું જરૂર તારવી શકીએ તેમ છીએ કે મુગલ સામ્રાજ્યના શાસન કાળમાં કાઠીઓનું પરિવ્રજન નહીં હોય. મોગલ સામ્રાજ્યના કાળમાં જ પંદરમી સદીમાં જ કચ્છમાંથી ઉતરી આવેલા એ પણ ચોક્કસ. ૧૬ મી સદીના આખરી ભાગમાં જ્યારે મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી શરૂ થઇ એ વખતે અંધાધુંધીનો લાલ લછ કાઠીઓએ માથા ઉંચક્યા હશે, અને મરાઠાઓ આવે તે પહેલાં સત્તાઓ જમાવી દીધી હશે, તે એટલે સુધી કે આવનાર મરાઠા આખા પ્રદેશને તેમનો જ પ્રદેશ માની બેઠા. સોરઠનું કાઠીવાવાડ નામ આ રીતે ૧૭ મી સદીની આખરમાં કે ૧૮ મીની શરૂઆતમાં પડ્યું હશે.

એ કશું ઉઠે જાલાદિત્યના વંશને જાલાદિત્યે અથવા સૂર્યપુત્રો કહેવાયા, વખત જતાં, જાલાદિત્યનું પિત્રનામ (Patronymic) ' જાલા ' શબ્દમાં રહ્યું જે ફેરવાઇ વાળા થયું. એ વાળાઓ સોરઠમાં ઉતર્યા. એ જાલાદિત્યની ૮૪ મી પેઢીએ પુષ્પમિત્ર થયો, જેણે પોતાના પિતા અહિકેતુના નામ ઉપરથી અહિકેતપુર (જેતપુર) વસાવ્યું. એ પુષ્પમિત્રની ૧૪ મી પેઢીએ એલલવાળો થયો. તેને બે દિકરા હતા. ચાંપરાજ અને શીલાદિત્ય. ૧૩૮૮ માં દિલ્હીનો સરદાર શમ્સખાન જેતપુર ઉપર ચઢી આવ્યો, લડાઇ થઇ. જેમાં ચાંપરાજ વીરતાપૂર્વક લડ્યો, પણ લાઠી પાસે મરાયો. જેતપુરમાં ' ચાંપરાજની બારી ' નામક જગ્યા અત્યારે પણ તે પ્રસંગની યાદ આપતી મેળવે છે.

જેતપુર મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. એલલ અને તેનો દિકરો શીલાદિત્ય તલાજ નાસી ગયા. અને ત્યાં ગાદી સ્થાપી. શીલાદિત્યને ધાનજી નામક પુત્ર હતા. તેણે ઢાંકે જીત્યું અને ત્યાં ગાદી સ્થાપી. ધાનજીને દશ દિકરા હતા. તેમાંથી મોટા વનરાજજી ઢાંકની ગાદીએ બેઠા અને સૌથી નાના વેરાવળજી વીસલા પટગીર નામક કાઠીની રૂપદિ નામક પુત્રીને પરણ્યા અને કાઠી કહેવાયા. તે કચ્છમાં પાવરગઢ જતી ગાદીએ બેઠા. આ મમયથી વાળાની બે શાખાઓ થઇ. વાળા રજપુત અને વાળા કાઠી. વાળા રજપુત ઢાંકના રાજા વનરાજજીના વંશને છે. વારા કાઠી વેરાવળજીના વંશને છે.

વેરાવળજીને ત્રણ દિકરા હતા. વાળો, ખુમાણ, ખાચર. તેમના વંશનેએ પોતપોતાના પિતૃઓના પિત્રનામ અટક તરીકે જાળવી રાખ્યાં. આ ત્રણ અવટંકધારી કાઠીઓ શાખાયત કહેવાય છે, તેની સાથે બીજા વટહ્યા તે અવર (બીજા) એટલે 'અવરનીઆ' કહેવાય છે. *

હવે, કાઠીના બારોટ પાસેથી મેળવેલી હકીકત જોઇએ. તે પણ, પાંડવોના સમયમાં બનેલ બનાવને કાઠીની મૂળ ઉત્પત્તિ રૂપ દર્શાવી જણાવે છે કે કરણે લાકડી પઝાડી જે પુરૂષ ઉત્પન્ન કર્યો તે કાઠી કહેવાયો. તેના સાત દીકરા થયા. પાટગર, પાંડવો, નાટો, નેરડો, ટોચરીયો, ગુલીયો અને માંજરીયો. એ બધા કાઠી કહેવાયા. એ લોકોનું જતે દહાડે જૂથ બંધાયું, તે લોકો પંજાબમાં રહેતા. કરણનો પુત્ર વૃષકેતુ એ વૃષકેતુ અને તેના વંશજોના તાબેદાર તરીકે આ કાઠી લોકો રહેતા. કરણના વંશજે માંડવગઢ રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારે સર્વ

કાઠી તેની સાથે હતા. એ વખતે જળલીલા, વિશિયા, ધાધલ વગેરે રજપુતો તેની સાથે નોકરીમાં હતા. તેઓ પણ આ કાઠીઓ સાથે સંબંધ બાંધી તેમની સાથે લાવ્યા. માંડવ-ગઢથી રહેતે રહેતે તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યા. તેમના વંશજ એભલે વળામાં ગાદી સ્થાપી તેથી વાળા કહેવાયા. એભલે તળાબને કુંગરે એક કંચા પરણાવી હતી. તેના વંશમાં સાત એભલ થયા. તેમણે જુદી જુદી જગ્યાએ ગાદી સ્થાપી. એક વળે, એક ઢાંક, એક જેતપુર, એક મિતિયાળે, એક ચોટીલે, એક તળાબે, અને એક હડાળે.

એભલ સાતમાને ધાનજી કરીને પુત્ર હતો. તેને આઠ દિકરા હતા. તેમાંના એક વેરાવળજીએ કચ્છને કિનારે પાવર જઈ ત્યાં ગાદી સ્થાપી. જમનગરના સાત ભાઈઓને નગરપારકર તોડવું હતું. તેમણે આ વેરાવળજી ને વાળાની મદદ લીધી. વેરાવળજી કાઠીની ફેજ લઈ તેમની મદદે ગયા. નગર પારકર જઈ તેને વિજય અપાવ્યો. પછી પાછા જમનગર આવ્યા. ત્યાં કાઠ કારણથી દગો કરીને જ જમને માર્યા. એ વખતે નાનેરો જમ હાજર નહોતા. મારીને તેઓ પાવર ઉપડી ગયા. તે વખતે વેરાવળજી પાસે ૧૮૦૦ કાઠી હતા. નાના જમને ખખર પડતાં મોઢું લરકર લઈ તેની ઉપર ચડી આવ્યો, વેરાવળજી તેની સામે ન ચઢ શકવાથી નાઠા અને પંચાળમાં આવી યાન મુકામે ન્યાં માધાતાએ સુરજવું દેવળ કરેલું તેને આશ્રયે રહ્યા. એ વેરાવળજી એક વખતે સલા બરીને બેઠા હતા ત્યાં એક વિસળા પટગીર નામના કાઠીની દીકરી ઉમરાબાઈ ઉર્ફે રૂપાંદિબાઈ દાયરા પાસેથી નીકળી. તેના ઉપર વેરાવળજીની નજર પડી ને આશક થયા. પછી વિસળા પટગરને બોલાવી પોતા સાથે પરણાવવા કહ્યું. વિસળાએ પોતાના બાણેને વચ્ચે બાંધીને ભાગની શરત કરાવી તેને પરણાવી, તેના ત્રણ દિકરા થયા. વાળોજી, ખુમાણ અને લાલુ. તેઓ વડત્યા ત્યારથી કાઠી કહેવાયા. ખુમાણના દીકરા નાગપાળના વંશજ ખાચર કહેવાયા. એ ત્રણ જાતના કાઠી રજપૂતો શાખાયત (જૂળ શાખાના ફેલાવનાર) કહેવાયા. તેમાંથી બીજી જાત ચઈ.

આ હકીકતમાં પૂરતો વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેમ નથી. ખારોટના ચોપડામાં ફક્ત દંતકથા જેવી જ હકીકત છે. રૂપાંદિબાઈ વાળી હકીકત મી. વોટસન અને શ્રીયુત મેઘાણીની હકીકત સાથે થોડા ફેરફાર સિવાય મળતી આવે છે. ફક્ત તેઓ પંજાબમાંથી આવ્યા એ હકીકત નોંધવા યોગ્ય છે.

કાઠી ઉપરની હકીકત એકઠી કરતી વખતે મારા વડીલ બંધુ ઝવેરચંદ મેઘાણી સાથે વાતચીત થયેલી. એ વાતચીતમાંથી જે હકીકત મેળવી તે મુજબ કાઠી લોકોના મૂળ પૂર્વ-જોને પ્રાચીન ગ્રીસ વતનીઓ સાથે તેમજ રોમન્સ સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. પછી તેઓ મૂળ ત્યાં વસતા હોય અથવા ત્યાંના વતનીઓ સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવ્યા હોય. તેના કેટલાકે રિવાજ અદ્યપિ પર્યંત કાઠી કોમમાં જળવાઈ રહેલા દેખાય છે. ગ્રીક્સ સૂર્ય પૂજનમાં માનતા, અત્યારના કાઠીઓ સૂર્યનેજ ઇષ્ટ દેવ માને છે. ગ્રીક્સ અને રોમન્સમાં બાપનું નામ એજ દીકરાનું નામ પાડવામાં આવતું. એ પ્રથા યુરોપીય વંશોમાં અત્યારે પણ પ્રચલિત છે. એવીજ પ્રથા હિન્દુસ્તાનમાં કાઠી કોમમાં જ પ્રચલિત છે. જેમકે એક પુરખના બાપનું નામ લોમે ખુમાણ હોય તો તેજ નામ તેના દીકરાનું પડાય છે. ગ્રીક્સ અને રોમન્સ લગાઈમાં જતા ત્યારે માથે હેલ્મેટ રાખતા. કાઠી લોકો પણ ધીંગાણામાં જતા ત્યારે માથે તમ્બી

બાંધીને જતા. ગ્રીકસ અને રોમન્સમાં જાતવંત ઘોડાઓ કેળવીને રાખવાનો શોખ હતો. એજ શોખ અત્યાર સુધી કાઠીઓમાં છે. ગ્રીકસ અને રોમન્સમાં ઉંચનીચનો જરાય ભેદ નહોતો. એકજ ટેબલ ઉપર એકજ ખોરાક તેઓ સાથે ખેસી લેતા. કાઠીમાં પણ દાયરાનો અદનામાં અદનો માણસ પણ જરાય પંકિત ભેદ વગર માથે જ પંજતમાં બેસે છે. તેમાં દરબાર જે ખાણું ખાય તેજ ખાણું તે માણસને અપાય છે. તેઓ પોતાને માટે માન વાચક શબ્દ વાપરતા, કાઠી પણ તેમજ કરે છે. ગ્રીકસ પરોણાગતને પોતાનો ધર્મ માનતા. કાઠીઓનો પણ તે ધર્મ છે. તેઓ કંઠણ પધારીએ સૂતા. કાઠીઓ પણ તે રીતે Hard bed જ પસંદ કરે છે. તેમનાં હથિયારો પણ મળનાં જ છે.

‘કાઠી રાજપુત’ માસિકના તંત્રી શ્રી. ભગવાનજીના મતાનુસાર કાઠી લોકોની ટાળીઓ મૂળ મિસર તરફથી ઉતરી આવેલી છે. તેઓ મૂળથી જ વાળા રાજપુત કહેવાતા પણ પટ-ગરતી દીકરીઓ પરણવાથી કાઠી રાજપુત કહેવાયા અસહ્ય હિન્દમાં આવીને તેઓ પંજબમાં વસેલા. કારણ કે અત્યારે કાઠીમાં જેબલીઆ જાત છે, એવી જ એક જાત પંજબના રાજપુતોમાં છે, તેનું નામ જેહ્બલીઆ.

ઉપરોક્ત જુદી જુદી હકીકતો આપણે જોઈ ગયા. જેટલો ઉપલબ્ધ ઇતિહાસ કાઠી માટે છે, તેનાથી નિશ્ચયાત્મક નિષ્પણ થઈ શકતું નથી. દરેક હકીકત એવી રીતે જ રજૂ થઈ છે કે તે માની શકાય. અત્યારે વૈજ્ઞાનિક જમાનામાં ન્યારે કાર્ય સમજાવતાં પહેલાં કારણ પ્રથમ સમજાવવું જોઈએ છે, અને તે પણ સચોટ પૂગવા સાથે, ત્યારે કાષ્ટ પછાડીને પુરૂષ સંસ્કારીની વાત કે વેશવળજીને સૂર્ય પ્રસન્ન થયાને સ્વપ્નામાં આવી સાંચ આખ્યાની હકીકત (જે લંબાણ થવાના ભયે અત્રે છોડી દીધી છે) માની શકાતી જ નથી. બ્રાહ્મીના મેક્રિન્ડલ, શૈલીનસન, બિથન, ઇથેવન મેકકોનેલ આદિ પાશ્ચિમાત્મ ઇતિહાસકારોની હકીકતોમાં એટલું તો ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ મૂળ આર્ય પ્રજા નથી. હિન્દમાં તેઓ બહારથીજ આવેલા. અને પ્રથમ પંજબમાં વસ્યા હોવા જોઈએ એ પણ ચોક્કસ. સિન્ધ રસ્તે તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા તે હકીકત કરતાં તેઓ પંજબથી જેમ્સભીર, ઝાલોર, માળવા થઈ આણ રસ્તે ગુજરાતમાંથી કચ્છમાં અને ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં ઉતર્યાની હકીકત મારી દૃષ્ટિએ તો વધારે સાચી લાગે છે. તેના પુરાવા તરીકે પંજબનાં સ્થાનો અને કાઠીઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં આ જે વસાહતો સ્થાપી તેનાં નામોનું સામ્યા મૂળ તેની બે જાતો હોવી જોઈએ. મેક્રિન્ડલે બ્રાહ્મી-વેલ khatrisaon અને Comani તેના અપભ્રંશ ખાચર અને ખુમાણ થઈ શકે એ ભાષા શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ નથી. તેમણે વાળા રાજપુતો સાથે સંબંધ બાંધ્યા તેમાંથી ત્રીજી વાળા શાખા થઈ હોય તે પણ માની શકાય તેમ છે. તેઓ પ્રાગૈતિહાસિક કાળે ગ્રીસ અગર રોમન્સ વસ્યા હોય અને તેમના સંસ્કાર ઝીલ્યા હોય તો અગર તેમના સંબંધમાં આવી એ સંસ્કારો અપનાવી લઈ એજ સંસ્કૃતિમય બની ગયા હોય અને જે સંસ્કૃતિ આજ હજારો વર્ષ પછી તેમના વાસ્તોમાં જાતિયુષ્ય જેવી વાસ્તોમાં ઉતરી આવી હોય તે પણ સંભવિત લાગે છે. એનો સર્વાંગ અને ચોક્કસ ઇતિહાસ તો ડાહ્યરબાઈ માર્કેડ જેવા ઉંડા અભ્યાસી જ રજૂ કરી શકે તેમ છે. એ ન થાય ત્યાં સુધી આપણે તો ઉપરોક્ત મેળવેલી હકીકતો ઉપર આધાર રાખી કહેવાનું રહે છે કે તેઓ હિન્દના મૂળ વતનીઓનહોતા, તેમજ આર્ય પ્રજા પણ નથી.

બહારની બીજી ધણી જતો આવી તેવી જ બહારની બીજી જ પ્રજા છે, જે પ્રજા એક કાળે મહાસમર્થ, વીર્યવાન, અને બીજાને પોતામાં તન્મય બનાવી શકે તેવી શક્તિશાળી હોવી જોઈએ. સૌરાષ્ટ્રમાં તો તેઓ પંદરમા સૈકામાં જ આવ્યા હોવા જોઈએ. કારણ કે ઇતિહાસને પાને તે કામનો પ્રથમ ઉલ્લેખ સોળમા સૈકાના ઇતિહાસકાર અણ્ણલ દ્વંલે પોતાના ' આખને અકબરી ' માં કરાવ્યો છે. અસ્તુ.

રાજ્ય લોભ:—સૌરાષ્ટ્રમાં પંદરમા સૈકામાં કાકીઓ ઉતર્યા ત્યારથી મોગલાઈની પડતી યુદ્ધ ત્યાં સુધીના સમયમાં કાકી લોકોનાં ખાસ રાજ્યો નહોતાં, તેમને રાજ્ય લોભ લાગ્યો નહોતો. એ બધો વખત તેઓ લૂંટકાટ કરીનેજ ગુજરાન ચલાવતા. ખેતી કરવાનો તેમને બહુજ કંટાળો હતો. લૂંટકાટમાં તેઓ અભિમાન લેતા. લૂંટ સુરક્ષિત રાખવા માટે તેઓ ગીરના કુંગરોમાં આશ્રય લેતા અને ત્યાં કિલ્લા બાંધતા. કર્ણલ વોકરે ૧૮૦૮ માં લખ્યું છે કે “કાકીઓ માત્ર ચોર અને લૂટારા છે. એમાં તેઓ ગેરઆખર...સમજતા નથી, પણ મગરૂખી માને છે. તેમની પાસે જંગમ મિલકત નહીં, તેમજ રહેવાનું કોઈ ચોક્કસ ઠેકાણું નહીં. તેથી તેઓ જોરાવર સંસ્થાનો જેડે બાથ બીડતા. તેમના પૂર્વજો મારફત મુસારે લઈ મદદ કરતા. હજો કરવામાં પણ નાનમ ન માનતા. તેમની આવી નિરંતર વલવાઈથી આખા કાઠિયાવાડમાં ધણી અવ્યવસ્થા અને ત્રાસ વર્તી રહેતો.” તેમની આવી જાગતી જોરાવરીથી એ કાળમાં તેઓ એટલા પ્રખ્યાત થઈ ગયા કે તેઓ જ્યાં વસ્યા, તે સૌરાષ્ટ્ર દેશે પણ પોતાનું નામ તેમના ઉપરથી ફેરવી નાંખ્યું. અને ઇતિહાસકારોએ કાકીયાવાડ નામ આપી દીધું. કાઠિયાવાડમાં આવ્યા પછી ૧૫૦ વર્ષ સુધી તેમનો ત્રાસ ધણો છતાં, તેઓ જમીનદાર નહોતા. મોગલાઈનો સૂર્ય અસ્ત પામવા માંડ્યો, સૌરાષ્ટ્રમાંથી મુસલમાની સત્તા પડી બાંગવા માંડી, પેશકદમીને નામે પેશવાઈ ધાડાં ઉતરવા માંડ્યાં, કાઠિયાવાડનાં બીજાં રાજ્યો પણ આ અંધાધુંધીનો લાલ લાક પોતાના સીમાડાની હદ વધારવા મંડ્યાં, ત્યારેજ એ બોળી, નિષ્કપટી અને નિખાલસ કામની આખ ઉધડી કે આ તો ગજબ થઈ રહ્યો છે. આપણને નામનો મુસારો આપી આ રજપુત રાજ્યો આપણી મદદને જોરે પોતાનાં રાજ્યો વિસ્તારી રહ્યાં છે. ત્યારે તેમને રાજ્ય લોભ થયો, ત્યારે તેઓ સત્તાના ભૂખ્યા થયા. પછી તો તેઓ કાલ્યા રહે ? તેમણે સોડકો બોલાવ્યો, અને જે જમીન હાથ આવે તે પચાવી લેવા માંડી અને પોતાનાં નાનાં નાનાં પણ સાખૂત સંસ્થાનો સ્થાપી દીધાં. વાળા કાકીઓએ જેતપુર અને તે આસપાસના, થાણા દેવળી, પીંડીયા, બીલખા, વડીયા, બગમરા, કોટડાપીઠા, મેંદરડા, ચીતળ, બાબરા, દડવા સાંણ્યળી વગેરે થાણાં જમાવ્યાં. ખાચરોએ પાંચાળ પ્રદેશમાં સત્તા જમાવી. ત્યાં તેમનાં જસદણ, મોટીલા, પાળીયાદ, આણંદપર, ખાંજડા, ગુંદાળા, કરિયાણા, વાંછીયા, થાન વગેરે સંસ્થાનો જમાવ્યાં. તેમજ ખુમાણેએ પણ બાબરીયાવાડની સરહદ ઉપરના કુંડલા, ગઢડા, ભમોદરા, સેલણા, અંટાળીયા, મેંમાણ લુવારીયા, ઢાંક વગેરે સંસ્થાનો સ્થાપી દીધાં. તેમજ ધાધલ, જેબલીયા, કરમડા, ગોવાળીયા વગેરે તેના પસાયતા કાકીઓ પણ લોટિએટિ કરી જે હાથ આવ્યું તે લઈ એકદ ગામડીના પણ ધણી થઈ બેઠા. તેમણે લૂંટકાટ મૂકી દીધી પણ તેમનો મુદ્દારો એકપક્ષી હતો. લૂંટકાટ કરતા તે વખતે લૂંટલ માલ સરખે ભાગેજ વહેંચવાની પ્રથા ધખ્યાં અને વેર અંદરઅંદર ન થાય તે માટે દાખલ કરેલી. એજ પ્રધાને તેઓએ સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં ત્યારે પણ ચાલુ રાખી,

એ વખતમાં એ ડહાપણુ લયુ પગલું હતું. કાચુ એકજ તીલાટને જ એ ગાદી સોંપાય, તો ખીજા તોફાની ફટાયા તેને ઠરીઠમ બેસવા પણ ક્યાં દે તેમ હતા ?

બહારવટું:—કાઠીઓએ થાણાં નાખ્યાં. પોતાને મદદ કરતી કોમ પોતાને છતાં જીમીન આપવાને બદલે તેજ રાજ્ય સ્થાપી દે, તે રજપુત રાજ્યોને શેનું પરવડે ? અને એ દેખી પણ કેમ શકે ? ભાવનગર, ગોંડલ, જામનગર અને જુનાગઢ જેવાં મોટાં રાજ્યો અને નાનાં બધાં રાજ્યોને પોતાના રાજ્યના સીમાડા વધારી દેવાની ધગશ એટલી બધી હતી કે તેઓ શત્રુમિત્ર એક સમજી તેમને ધમરોળી નાખીને પણ પોતાનો સીમાડો વધારી દેવા તૈયાર હતાં, એવે સમયે પોતાના તાબેબર જેવી કોમ જેની નિખાલસતાનો લાભ તેમણે ધણે ઉઠાવેલો, પણ અત્યારે માથું ઉંચકતી એ કોમનાં એક પછી એક પોતાની હદમાં સ્થ-પાતાં સંસ્થાનો તેમને આંખનાં કણાં માફક ખુંચવા લાગ્યાં. તેમને પાયમાલ કરવા તેઓ તૈયાર થયાં. અને તેમનાં નાનકડાં સંસ્થાનો ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા. એ માતબર સભ્યો પાસે કાઠીનાં નાનકડાં સંસ્થાનો શા હિસાબમાં ? તેમની જગીરો આંચકી પોતપોતાના રાજ્ય સાથે મિલાવી દીધી. કાઠી પાસે તેમના જેટલાં લશ્કરો નહોતાં. તેમના જેવાં હથિયારો નહોતાં. હતાં ફક્ત તેમનાં અડીખમ શરીર અને એવીજ જાતવંત ઘોડીઓ, એટલે આ રાજ્યો સામે થવાનો એક માત્ર સામર્થ્ય તેમને લાગ્યો તે બહારવટું.

તેઓ પોતાની જમીન દાખતાં રાજ્ય સામે બહારવટે નીકળી પડતા. તેમના કાઠી ભાઈઓનું જૂથ બંધાતું. એક વંકી જગ્યા ગોતી ત્યાં બહારવટાનો નેજો ફેપાતો અને બહારવટાના ધર્મ પ્રમાણે ચાલવા પ્રતિજ્ઞા લેવાતી. બહારવટું શરૂ થતું, કાઠી બહારવટીયાઓમાં મુખ્ય એવા બહારવટીયા આઠ થઈ ગયા છે. બાવાવાળો, ચાંપરાજવાળો, હીમો અને હાલો ખુમાણ, જેતસુર ખાચર, રાંઠેડા ધાધલ, જોગીદાસ ખુમાણ અને રામવાળો. એ બધામાં ફક્ત ચાંપરાજવાળા શિવાય ખીજા તમામનાં બહારવટાં પોતપોતાની જગીરો જોરાવર રાજ્યો-એ દબાવી હતી તે પાછી મેળવવા માટે જ હતાં. ચાંપરાજનું બહારવટું તેની બેનને સાસ-રામાં ફેટલો નહોતો મળતો તે અપાવવા માટે હતું. ઉપરાંત આઠે બહારવટીયા નામીયા બહારવટીયા હતા. તેઓ લૂંટફાટ કરતા, ખુનામરફી કરતા, પણ કૂળધર્મ છોડતા નહો. સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ કે ગાયને લૂંટતા કે મારતા નહો. શીલધર્મ બરાબર ખાળતા. તેઓ માનતા કે ધર્મ-નો માર્ગ ચૂકાયો કે બહારવટું નાશ પામવાનું. પોતાનો ધર્મ તો ત્યાંસુધી પાળતા કે બાવા-વાળાને નીમ હતું કે સૂર્યની માળા વખત પ્રમાણે ફેરવવી જ. એ નિયમ ગમે તેટલા દુરમ-નોથી ઘેરાય છતાં, નિયમ કે વ્રત છૂટે નહો. શીલધર્મ ત્યાં સુધીનો કે જોગીદાસ ખુમાણે સ્ત્રીઓની તરફ નજરજ કદિ કરી નથી. કદાચ સ્ત્રીનું મોઢું જોવાઈ જાય તે દિવસ આંખમાં મરચાં આંજવાં પડે કે જેથી વાસનાનાં પાણી ઘોવાઈ જાય. ચાંપરાજવાળો પોતાની નાડી ઘોષ મડમબેનને પિતરાવે અને છુટાછેડા થાય ત્યાંસુધીની તો તેમની પવિત્રતા માટેની ખાત્રી. પરાણાગત ત્યાં સુધી કે છુટેલી સાકરના કોથળા કુવામાં નાખીને પણ પોતાનું પણ મુકાવવા આવનારને મોઢાં પાણી પાઈ રવાના કરવાની અને દુરમન પણ દાયરામાં આવે તો ધડીબર દુરમનાવટ બૂલી મિત્ર જેટલો સત્કાર કરવો. દિલાવરી ત્યાં સુધી કે પોતાના દુરમનનો દીકરો ગુજરી જાય ત્યારે તેની કાણે જઈ પોતાની ફેરજ અદા કરવી. અને ફૂરતા ?

બાવાવાળાએ કેપ્ટન ગ્રાન્ટને માન તરીકે પકડી રાખ્યો હતો, અને જે વિનક વિતાડવામાં આવેલ તે જતાત તેણે પોતેજ લખેયો છે તે સોરઠી બહારવટીયાના 'પહેલા ભાગમાંથી વાચી જવાથી જણાશે. કણુખીના માથા વાઢી ધડના ધીસરા કરવા, જૂઓથી ભરેલા ડગલા પહેરાવી રાખવા, પગમાં નામકણીઓ જડી દેવી અને ઘોડું ધાવવ યાવ અને જીવતું દુરમનના હાથમાં નય તે પહેલા ગોળાએ દધ દેવું, એટલી નિષ્કુર કૂરતા રવાડા બેઠા કરી દે અને આટલી કૂરતા બતાવતા છતા હૃદય પાપભીરૂ. ધર્મપથી, અને નિખાલમ. ખરેખર, મેધાણીભાઈએ મહાત્માજી માટે ' છેલ્લો કટોરો ' ગીતમાં " સૌમ્ય રૌદ્ર કરાલ ક્રામવ ' ની ભાવના વ્યક્ત કરી છે એજ ભાવના આ કાઠીઓના જતી બહારવટીયાઓ માટે મારા હૃદયમાં ઉભરાય છે. કાઠી બહારવટીયા એ તો સૌરાષ્ટ્રના ભાવિ ઇતિહાસકાગની વંદનાઓ ત્રીસરા પ્રથમ ભાગ્યશાળી થશે. અને તેમના ગુણગાન વગરના ઇતિહાસના પૃષ્ઠોએ ઇતિહાસકારની કલમ નહીં આલેખે કાઠી બહારવટીયાઓને અને બહારવટાને છેલ્લો પ્રતિનિધિ રાજવાળો થઈ ગયો એ પછી તો એજન્સીની મત્તા જમી ગઈ હથિયારો માટે કાયદા થયા. અને કાઠીઓનું જોર પણ નગમ પડયું ' ખીન્ન ' રાજ્યો પણ ભૂખ સંતોષી શાન્ત થયા લડાઈઓ બંધ થઈ અને કાઠીઓ પણ શાન્ત થઈ સમયવર્તી પોત પોતાની જમીનો સંભાળી બેસી ગયા જેતપુર, ખીનખા ચીતળ, જસદણ, પીઠડીયા, ચાણુદેવડી, શિવાય મોટી જમીનો રહી નથી ચોટીલા, બગસરા, લાખીયાદ વગેરે જમીનો સ્વતંત્ર જેવી છે. અને ખીજી નાની જમીનો તો ઘણી છે

શાખા—કાઠી કામ બે મુખ્ય શાખાઓમાં વહેંચાયેલી છે શાખાયત અને અવરતીઆ. વાળા, ખાયર અને ખુમાણ એ મૂળ શાખાઓ હોવાથી શાખાયત કહેવાય છે, જ્યારે ખીન્ન કાઠીઓ અવરતીઆ કહેવાય છે શાખાયતની ત્રણ જાતમાંથી પાય નથ-વાળા, ખુમાણ, ખાયર, હાટી તથા જોગીઓ ખુમાણ કાઠીની મૂળ આઠ જાત માખરીઆ, ટોહ-રીઆ, નરડ, જાતવડા, બીંમરીયા, ગુનીઆ, પાડવા, નાટા તથા પટગર અવરતીઆ કાઠીઓની ૮૪ જાતિ ગણાય છે તેમાં ધાખડા, ધાધલ, કરપડા, ગોવાળીઆ, માતરા વગેરે મુખ્ય છે. શાખાયત કાઠી પોતાની જાતની કન્યા પરણતા નથી, એટલે કે ખાયર ખાયરની, વાળા વાળાની અને ખુમાણ ખુમાણની કન્યા લેતા નથી અસ્પર્શ આપવે થાય છે. શાખાયત અને અવરતીઆ કાઠીઓમાં બેટી વ્યવહાર છે પણ શાખાયત કાઠી અવરતીઆમાં કવચિત જ કન્યા આપે છે. કાઠીઓ અને આહીરોને જોડનારી એક ખીજી વચની જાત છે. તે બાખરીઆ કે બખર કહેવાય છે બાખરીઆ શાખાયત તથા આહીરો બન્નેની સાથે દિકરી વ્યવહાર રાખે છે બાખરીઆની મુખ્ય ત્રણ જાત છે કોટલા, ધાખા અને વર આ ત્રણે જાતના બાખરિયા પોતાની જાતની કન્યા લેતા હેતા નથી. એ લોકોને શાખાયત કાઠીઓ સાથે કન્યા વ્યવહાર છે. પણ અવરતીઆ સાથે નથી, કારણ કે અવરતીઆ બાખરીઆનેજ અવરતીઆ ગણે છે આ શિવાય ખીજી એક જાત છે તે ખવડ ને શાખાયત. અવરતીઆ કાઠીઓ તેમજ બાખરીઆ સાથે રોટી વ્યવહાર હોય છે.

ધર્મ—કાઠીઓના મૂળ ઇષ્ટદેવ તો સૂર્ય છે. દરેક જાતમાં સૂર્યની મૂર્તિ ચોતરે છે ને તેની નીચે ' સુજની માખે ' એમ લખે છે, તથા દરેક કામમાં તેની મહત્વતા પામે છે.

સૂર્યનું દેવળ, કાઠીઆવાડમાં આવી ચાનમાં બંધાવેલું, પણ હવે ત્યાં કાઠીઓ જતા નથી. એ દહેજ ને તેમાંની મૂર્તિનો મૂળીના પરમારો કબ્જે કરી બેઠા છે. અને તે મૂર્તિનું મંદવરી નામ પાડ્યું છે.

બીજી હિન્દુ કોમોના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યાથી હિંદુઓના બીજા દેવદેવીઓને પણ તેઓ માનતા થયા છે. આદ્યજ્ઞો અને ગાય તરફ પૂજ્યભાવ ધરાવે છે. કાઠી લોકો ધણી વહેમી અને શુકન અપશુકનમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ખાવાપીવામાં તેમને દરેક વસ્તુ ખપે છે.

૧૯ મા સૈકામાં હિન્દુસ્થાનમાં સ્વામિનારાયણનો ધર્મ ફેલાવવા લાગ્યો. તેના આદ્ય સ્થાપક સહજનંદ સ્વામિ કાઠીઆવાડમાં આવ્યા ત્યારે તેમનો પ્રથમ સત્કાર કાઠી લોકોએ કર્યો હતો. રાણીગવાળા અને આલાખાયરે તેમને પોતાને ત્યાં નોતર્યા અને ગઢડામાં સ્વામિનારાયણની માદી તથા સાળંગપુરમાં હનુમાનજીની સ્થાપના કરાવી. અત્યારે ગઢડા ખોટાદ તરફના કેટલાક કાઠીઓ આર્યસમાજમાં પ્રવૃત્તિ પામ્યા છે. જ્યારે કેટલાક ખોટાપંથી પણ છે. કાઠિયાણી વૈષ્ણવ કે સ્વામિનારાયણ ધર્મ પાળે છે અને કુળદેવીમાં પણ શ્રદ્ધા ધરાવે છે અને તેમની બાધા આખડી માને છે, જૂત-પ્રેતમાં માને છે અને મેલા દેવાનો ઉપાસના પણ અશાન કાઠી લોકો કરાવે છે.

રીત-રિવાજ—કાઠી કોમના રીત-રિવાજો રજપૂતોને મળતા હોય છે. લગ્નમાં પ્રથમ સગપણ કરતી વખતે દેવ, ગામઝંપો, ખીચડો, ઘરેણાં લુગડાં, વગેરે કન્યાપક્ષને વરપક્ષે આપવાનો હોય છે. સગપણ કરતી વખતે કન્યા પક્ષે વરને પહેરામણી કરવી પડે છે. તેમ જ વરપક્ષે માગણવર્ગને દાત દેવી પડે છે. સગપણ કર્યા પછી વર ગુજરી નય અગર તો પત કે એવા અસાધ્ય રોગનો ભોગ થાય તો પણ તેની સાથે નક્કી ચયેલી કન્યાને રોકી રાખે છે, અગર તો પોતાના જ કુટુંબમાં તે કન્યા પરણે તેવા આગ્રહ રાખે છે. લગ્ન માટે તો કાઠી કોમની બાબતમાં એ ખાસ નોંધવા લાયક હકીકત છે કે તેઓ કણબી જેવી બેકુત કોમોના સંસર્ગમાં આવ્યા છે, છતાં, બાળલગ્નની પ્રથા તેમતામાં દાખલ થઈ જ નથી. કન્યા ૧૫ થી ૧૮ વર્ષની વયે પરણે છે, જ્યારે વર ૨૦ થી ૨૩ વર્ષે પરણે છે. કન્યાપક્ષ તરફથી લગ્ન લાઇ આવનાર આદ્યજ્ઞને શીખ આપવી પડે છે. બે કે બેથી વધુ પુત્રોનાં ચઢાવવાં પડે છે. તે વખતે દાત અને પરવાસ આપવાનો રિવાજ છે. વર માંડવે આવે ત્યારે મગ જાટવાનો રિવાજ છે. માંડવે વર ઉભો હોય ત્યારે ઘણી વખત લેવા દેવાની ભાંગગડ એટલી થાય છે કે ફેરા ફરવાનું ચોષડીયું સચવાતું નથી. દાત, પરવાસ વગેરે તો હર વખતે આપવાનાં હોય છે. કન્યાના માખાપે કન્યાને કરિયાવર પહોંચાડી ઉપરવટ કરવો પડે છે. તેમાં મોતી-કામ, એટલે કે મોતી ભરેલી છટોણીઓ, ચોપાટો, દાબજા, બગચી વગેરે આપવાં પડે છે. જનનવાળાઓએ માગણીયાતોને કપડાં અને ઘોડાં આપવાં પડે છે. તેમજ દસોદીને વરનાધા તેમજ તોરણમેઠા આપવા પડે છે. લગ્નનિમિત્તે કાઠી ગોરા પણ સારો એવો તડકો પાડે છે. વરઘોડીનાં પરણીને આવે ત્યારે નયક લોકો મન્ત્રો કરવા આવે છે. કાઠી લોકોમાં એક સ્ત્રી ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાનો પ્રતિબંધ નથી. દલકા કાઠીઓમાં નાતરાનો રિવાજ છે. પણ તેનો અમલ અટકતો જાય છે. કાઠી કોમમાં એક બીજી પ્રથા દેરવટાની છે, એટલે કે

મોટા ભાઇ ગુજરી જાય તો તેની વિધવાએ દિયરનું ઘર માંડવું જોઈએ. આ પ્રથા અત્યારે તો અતિ તિરસ્કૃત થઈ છે, અને લગભગ નાબૂદ થઈ ગઈ છે. કાઠીઓ હાથેવાળે અગર ખાંડુ મોકલી પરણે છે.

કાઠી લોકોમાં મરણ પછીની 'કેટલીક' ક્રિયાઓ બીજી તેની જેવી કેમોથી કેટલેક અંશે જુદી પડે છે. પ્રથમ તો તેનું શયન રમશાને લઈ જતી વખતે તેના ઉપર કાશીન જેવા દેશ કરીને લઈ જવામાં આવે છે. તેમજ આગ લાગી ઉપાડે છે. શયની સાથે ધરણી વગેરે ચડાવેલ વસ્તુઓ બાળી નાખવામાં આવે છે. રાત્રે મરણ થયું હોય તો બેરંઝિયા આખી રાત રાયા કરે છે: અને કુટુંબનાં બેરંઝિયા અમુક દિવસ સુધી લાંબી છે. કારણ ઉપર જે જાય તેમણે વહેવાર કરવો પડે છે, એટલે કે જેને ત્યાં કારણ હોય તેને યથાશક્તિ કંઈક આપવું પડે છે. બીજી નકામી ક્રિયાઓ ઘણી થાય છે અને શ્રાદ્ધ વગેરે ઉપર લક્ષ્ય અપાતું નથી અને તેની ક્રિયા પણ વિધિ પુરસ્સર થતી નથી. લગ્ન અને મરણ બંને વખતે દારૂ અરીણીની પરખો જ બેસે છે.

આવા કેટલાયે બીજા અનિષ્ટકારી રિવાજો છે. પણ તે જેમ જેમ પ્રજા સુધરતી જાય છે તેમ તેમ નાબૂદ થતા જાય છે. કાઠી કામમાં બીજી એક ધ્યાન ખેંચે તેવી પ્રથા ભાઈએ ભાગની છે. જગીરદાર ગુજરી જાય પછી તેની જગીર તેના પાટવી કુમારને નહીં મળતાં, બધા જ દીકરાને સરખે હિસ્સે વહેંચાઈ જાય છે. આ રિવાજથી કેટલી મોટી જગીરો પાયમાલ થઈ જાય છે. એક કામની વસ્તુ જુદા જુદા ભાઈઓમાં વહેંચાઈ જાય છે તેથી ઘણા જ વિનાશકારી પરિણામો આવે છે. આ પ્રથાથી ઘણા કાઠી ભૂખે મરતા થઈ ગયા છે. પણ હવે તેમને ખરી વસ્તુસ્થિતિનું ભાન થતું જાય છે, અને તેથી થોડા સમયમાં તેઓ રજપૂતો માફક માત્ર વડા દીકરાને જ વારસો આપી બીજા કુટુંબીઓને બાંધી જીવાઈ આપવાનો ધારો રાખશે એવો સંભવ છે, અને તોજ તેમની જગીરો પણ જળવાઈ રહેશે, કાઠી લોકો હલ્લના બોળા અને નિખાલસ હોય છે. મિલનમાર તથા દોસ્તી-દાવો સાચવનારા હોય છે, તેમજ પરાણાગત તો એટલે સુધી કરનારા હોય છે કે દુશ્મન ઘેર આવ્યો હોય તો પણ સત્કાર કરવામાં બાકી ન રાખે. દુશ્મનાવટ પણ તેમાં દૂર થાય છે. તેઓ આજસુ, તડાકી અને સંસારી મોજશોખમાં મશગુલ રહે છે. પોતાના કામકાજમાં પણ પૂરતું લક્ષ્ય આપતા નથી. તેઓ બોળા હોવાથી કાચા કાનના હોય છે. તેમજ જલ્દી ઉરફેરાઈ જાય તેવા હોય છે. કુળાલિમાન ધણું જ ધરાવે છે, તેમજ જલ્દી અને લીધો તંત ન ખૂંકે તેવા હોય છે. વડવાડ ઉઝીની લઈ લેતાં વાર લગાડતા નથી, તેમજ બોળા હોવાથી કોઈ વાત પેટમાં રાખી શકતા નથી. તેના આવા સ્વભાવને લીધે અંદર અંદર અંટસ રહ્યા કરે છે અને આંતરિક વેર ઉભાં થાય છે. આટલું જતાં બીડ પડે ગમે તેવાં વેર જૂલી પડખે ઉભા રહે તેવા પરગણુ હોય છે. તેમનામાં પંચ જેવી સંસ્થા નથી, કારણ કે દરેક કાઠી મનમોજી હોવાથી મનનું ધાયું કરે તેવા હોય છે, પંચની સત્તા ચાલી શકતી નથી.

પહેરવેશ:—પુરખો, પાસાબંધી કેડીયાં, પખતી ચોરણી અને માથે તરવારના ધા ઝીલી શકે તેવા મોટા મેકર બાંધે છે. પેસાદાર કાઠીઓ પગમાં રૂપાના તોડા પહેરે છે. આ પહેરવેશ જુના જમાનાના કાઠીઓનો જ છે. જેમ જેમ સમય બદલાતો ગયો તેમ તેમ તેમના

પહેરવેશમાં પણ ફેરફાર થતા ગયા છે. અને અત્યારે તો યુવાન વર્ગ રાજપુત પોષાક પહેરે છે. એટલે કે ઉરેખ ચોરણી, શ્વિચિસ, શર્ટ, અંખરખાં કે કોટ અને સાફનો પોષાક પહેરે છે. કાઠિયાણીઓ નખી (ચણીયો) મલીર (ચોઢણી) અને કાપડું પહેરે છે. કાનમાં ઠાળીયાં, ડોકમાં ચીડીઆ સર અને પગમાં તોલદાર કડલાં પહેરે છે. જમાના પ્રમાણે તેમાં પણ ફેરફાર થયા છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ કાળાં વસ્ત્રો પહેરે છે. માથામાં નાખવા મસાલા નાખી ખાસ ધૂપેલ તેલ તૈયાર કરે છે. તથા ‘ સેધી ’ નામનું સુગંધી, કાળું પોમેટમ બનાવે છે, તે વાળ સરખા ચોંટી રહે તે માટે માથામાં નાખે છે તેમજ આંખમાં આંજે છે. ગાલ ઉપર સૌન્દર્ય વધારવા દીસડી કરે છે, દાંત રંગાવે છે અને હાથે છુંદણાં પડાવે છે.

ધંધો રોજબરોઃ—જુના જમાનામાં તો કાઠીઓ ચોરી લૂંટફાટનો ધંધો કરતા, પણ અત્યારે પોત પોતાની જમીન સંભાળી રહ્યા છે. તેઓ આળસુ અને લહેરી હોવાથી કાપરા જમાવી ગપાટા અને પૂર્વજોની કંકાશ માર્યા કરે છે. ખાસ કરીને ખેતીનો ધંધો કરે છે, અને ઢોર ઉછેરનો શોખ હોવાથી ઢોરનાં ખાડુ તથા ઘણું રાખે છે. હવે, કેટલાક કાઠીઓએ મિલિટરી શિક્ષણ લેવા માંડ્યું છે અને લશ્કર, ઇન્ફન્ટ્રીમાં જોડાયા છે. કેટલાક સીવીલ લાઇન પણ લેતા થયા છે. અને રાજ્યોનાં વસુલાત જેવા ખાતાઓમાં દાખલ થતા જાય છે. અવસ્તીઆ કાઠીઓ તેમજ જાગીર વગરના કાઠીઓ શાખાપતના પસાયતા તથા ડેક્કી સાયવનાર તરીકે અને સાથી સથવારા તરીકે કામ કરે છે. બીજી કોષ્ઠ નોકરી કરતા તેમને જાણ્યા નથી.

કેળવણી:—શિક્ષણ વિષયક સ્થિતિ જોઈએ તો કાઠી કોમ ઘણી પછાત તથા અશિક્ષિત છે. ભાવનગર સંસ્થાનની વસ્તીગણતરીના આંકડા જોઈએ તો કુલ કાઠીઓ ૬૧૯૬ છે, તેમાંથી ૪૯૯ પુરૂષો ભણેલા અને સ્ત્રીઓ ફક્ત ૫૬ ભણેલી છે. અંગ્રેજ ભણેલા ૮ અને અંગ્રેજી જાણતી સ્ત્રી ૧ છે. એટલે સેંકડે ૮ ટકા ભણેલા નીકળે છે. આવીજ સામાન્ય સ્થિતિ સમસ્ત કાઠી કોમની હશે. અત્યારે યુવાન વર્ગને શિક્ષણ આપવાની મનોદશા તે કોમની થતી જાય છે. જસદણ દરબાર આલા ખાચર, હડાળા દરબાર વાજસુર વાળા, બિલખા દરબાર રાવતવાળા, વડીયા દરબાર તથા રાજકોટના દીવાન સાહેબ વીરાવાળા એ કાઠી કોમની શિક્ષિત વ્યક્તિઓ છે. કાઠી કુમારોને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનું શરૂ થયું છે. તેઓએ ‘ કાઠી સમાજ ’ નામની સંસ્થા સ્થાપી ■ અને અમુક વરસને અંતરે કાઠીઓનાં સંમેલન મળે છે, જેમાં ઓળલ કાઠી નાંખવાના, અરીજી દારૂ વગેરે પ્રાણહારક વ્યસનો છોડવાના, બાળકોને યોગ્ય તાલીમ આપવાના, સ્ત્રી શિક્ષણના તેમજ બીજા સામાજિક કુરિવાજો કાઠી નાંખવાના ઠરાવો થાય છે. અને તેનું ફળ કંઈક અંશે આવડતું જાય છે. કાઠી રાજ્ય પુરોહિત રા. ભગવાનજી ભીમજી ‘કાઠી રાજપુત’ નામક માસિકદાર કાઠી કોમમાં દીક જાગૃતિ લાવી રહ્યા છે. એટલે ભવિષ્યમાં આ કોમની ઉન્નતિની આશા ખંધાય છે.

ભાષા:—કાઠી લોકોની ભાષા ઘણી તોજડી અને કિચક છે. તેમની અસહી ભાષા ફક્ત ઘરમાં વપરાય છે. બહારના સાથે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં વાતચીત ચાલે છે અને શિષ્ટ ભાષાનો પ્રચાર વધતો જાય છે. કાઠી લોકોની એ અસહી ભાષાને ‘જાંઘડી’ ભાષા કહે છે. તેમાં કચ્છી, મારવાડી તથા ગુજરાતીનું મિશ્રણ છે.^૧

૧ જવેરચંદ મેઘાણીઃ કીમુદી વર્ષ ૧ હું અંક ત્રીજો.

તેમની લાપાની ખાસીયતો નીચે પ્રમાણે છે^૧ :—

(અ) કાઠી લોકોની લાપામાં નાન્યતરજાતી નથી, જુઓ પુ'છડું : પુ'છડો (કાઠી ઉચ્ચાર.) સર્વ નામની માફક નામોમાં બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ને' નહીં પણ 'હી' છે, જુઓ ગરીબને : ગરીબહી.

સર્વ નામો.

ગુજરાતી શબ્દ

કાઠી શબ્દ

હું

હું

મને

મેહિ

મારો

માળો

અમારો

અમાણો

તને

તોહ

તમને

તમુંહે

તેને

ત્યાંહી

એને

ચોને

કાણુ

કમણુ

કાણે

કમણે

કોનો

કમણનો

શું

કાણું

શાનો

કાણુનો

ક્રિયાપદોના ખાસ પ્રયોગો

આવ્યો

આદો

ગયો

ગો

દીધા

દીના

હતો

હુંતો

નથી

નય, નસે.

વર્તમાન કાળનો પ્રત્યય 'છું' નહીં પણ 'સાં' છે. જાણું છું : જાણતો સાં, લઉં છું : લે તો સાં.

અવ્યયો.

આંહી

આસેં-ઇસેં

ત્યાં

તીસેં

ક્યાં

કીસેં

શા માટે

કેવાને-કાણા સાદું

કાઠી લોકોની ભાષામાં અશ્લીલ તત્ત્વ વધુ પ્રમાણમાં આવે છે. તેથી બીજાને તે તોછડી અને અપમાનકારી લાગે છે. તે પોતાને માટે હંમેશ માનવાચક શબ્દ વાપરે છે, જ્યારે બીજા માટે તુંકાર વાપરે છે.

કાઠિયાણી:—કાઠિયાણી એ શબ્દજ આ નિર્બંધલેખકના હૃદયમાં કંઈક ઉર્મિઓ જગાવે છે કે વાચ્ય અને કલમમાં ઉતારવી શક્ય નથી. એ શબ્દ સાથે જ હૃદય વંદના વદે છે. વીરપ્રભાતી પ્રસૂતા એ દેવીજ એ કામનું નામ અમર રાખી રહેશે. અત્યારના જમાનાની બહેનોને મન એ દેવી ગામડીયણ, અણુધડ અને અસાન લાગશે. અલબત્ત, એ ગામડીયણ છે, શિક્ષણનો પ્રભાવ તેના ઉપર નથીજ. ચંપલ પહેરતી અને સાડીમાં પીન ખોસતી અને માથાના વાળોને સુંદર ઓળવામાં, પદ પાવડરનો ઉપયોગ કરી સુંદર દેખાવાનો પ્રયત્ન કરતી આપણી બહેનોની દૃષ્ટિએ તે અણુધડ પણ દેખાશે, એ વાત સાચી છે. છતાં એનામાં જે સત્ત્વ, જે પ્રતિભા છે તે બીજે નથી. કાઠી ઉછાંછળો, ઉદ્દત અને આકર્ષ સ્વભાવવાળો છે. બહારની ઉપાધિમાં તે ધરવિસરી જાય છે. ધર સંભાળવાની તેને દરકાર નથી. એ ધરની ખરી ગૃહિણી તેની કાઠિયાણી છે. જીવનનાં ઝેર પચાવી પચાવી હૃદયમાંથી અમૃતના ઉછાળા એ દેવીજ ઉડાવી શકે છે. કાઠિયાણીનું સૌન્દર્ય અજોડ છે. એ સૌન્દર્યને ટાપટીપતી જરૂર પડતી નથી, તેમજ બીજાને આકર્ષવાની લાલસા તેને નથી હોતી. તેથી એ નમુ, નિર્મળ સૌન્દર્ય અજખ્ય એપે છે. જેવું તેવું સૌન્દર્ય નિર્મળ છે, એવુંજ તેવું હૃદય નિર્મળ છે.

એ નિર્મળ હૃદય ઉપર તેના પતિની જ મૂર્તિ અંકાયેલી હોય છે. એનું પાતિવ્રત એજ એક જીવન-હેતુ છે. અને પાતિવ્રતનો પ્રભાવ પણ તેના પતિ ઉપર ઓછો નથી પડતો. બહાર સિંહ જેવો કાઠી, કાઠીયાણી પાસે નમ્ર બની જાય છે. પતિના દરેક કાર્યની તપાસ રાખવી, તેને યોગ્ય સલાહ આપવી, તેના કાર્યમાં મદદ કરવી અને તેની આમન્યા માનવી, તેના કોડ પૂરવા એ કાઠિયાણીનું જીવન-કાર્ય છે. પતિ એજ એની સૃષ્ટિ છે અને એ સૃષ્ટિમાં તે સ્વર્ગે સજે છે. અલબત્ત, તે ઓજલમાં રહે છે, બહારનો પ્રકાશ જોવાની, નવા જગતમાં વિહરવાની તેને પણ ઈચ્છા થાય, પરંતુ એ બધીચે ઈચ્છાએને દૂર કરી પોતે રચેલ કુટુંબ વાડીમાં તે વિલાસી રહેછે. મહાભારતમાં ગાંધારીની હરીકેતઆપણે વાંચી છે. અન્ધપતિને વરી તેથી આજીવન અંધ પાટા બાંધી રાખી અન્ધત્વ અપનાવી પતિવ્રતપણું બતાવ્યું. અમારી કાઠિયાણી બહેન તેનાથી પણ આગળ વધી ગયેલ છે. આજ કમરીખાઈ વૃદ્ધ કાઠીને પરપુષાં. પરણીને સાસરે આવ્યાં. પોતે જીવાન, પતિને જીવાનીનાં હાવા લેવરાવવા ભાત પાડી રેટલા કપાં. પતિનો ડાયરો જમવા બેઠો. પતિએ દીક્ર કરી “આવા રેટલા દાંતવાળા ખાઈ શકે.” આપને પતિના આ શબ્દો હૃદયમાં કાતરાધ ગયા. રાતે આજ પાસે કાઠી આવ્યા, મોં સાચું જીએ તો ડાડમ કળીઓ જેવા દાંતથી શોભતું મોઢું વેરાન ગુફા જેવું દેખાયું. જીએ તો દાંત પાડી નાંખેલા. કારણ પૂછતાં જણાવ્યું કે ‘ પતિની પીડા સમજવા. ’ સોરઠની એ ગાંધારીની વાત તો ખરેખર મહાભારતના કિસ્સાને બુલાવી દે નેવી છે. જેવી તે પતિવ્રતા હોય છે તેવી જ શરવીર પણ હોય છે. પર્યાજના ભાડલા ગામના દેવાત ખાચરની દીકરી સજીખાઇ, ભાડલેથી પોતાને સામરે રાજપરે જતી હતી, ત્યાં રસ્તામાં ભીમચંદ ગામ આવે છે. એ ગામનો શેખ કાઠિયાણીઓના દસ્તપૂર શરીરનો આરાક રહેતો, અને તેની પાસે ગાર દરાવવામાં

મગરૂરી માનતો. બીમડાદમાંથી નીકળતાં, શેખની દષ્ટિ પડી. શેખને મોહિત કરવા, પાસે બોલાવી પેટમાં કટાર ફુલાવી, શેખના સૈનિકોને મારી નાંખ્યા. એ વખતે રણુચંડી બનેલી એ કાઠિયાણી, રાતે પતિના મોઢે રંગભીની બની. પતિને રીજવ્યો. જેવી થરી એવી જ રસિલી કાઠિયાણી હોય છે. કોઈનાં મેણાં માટે જીવન ફરિયાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કાઠિયાણીજ લઈ શકે. પોતાના પતિનો ગમે તેટલો ત્રાસ હોય, તો પણ ધીરજથી સહન કરી, થપાટ મારી મોં લાલ રાખે.

સંસ્કૃત સુભાષિતમાં સ્ત્રીના ચરિત્ર માટે જે ‘કહેવાયું’ છે કે “ ભોજન સમયે માતા સમી, મુશ્કેલીમાં પ્રધાન સમી અને શયન વખતે રંગલા સમી થનાર સ્ત્રી છે. ” એ ઉક્તિ કાઠિયાણી સાચી પાડે છે. કાઠિયાણી એટલે, શૌર્ય, ધૈર્ય અને ઔદાર્યની સાક્ષાત મૂર્તિ. એ ફક્ત શરવીર કે સતીજ નથી, પણ કલા પ્રેમી પણ એટલી જ છે. એની કલાની ઝાંખી તેના શણુગારેલ આરડા કશવે છે. સીવણ-ચુંથણનાં શણુગાર, આલસાં જડી ચાકના ચંદરવા કરવાની કલાદષ્ટિ, માંડ ગોઠવવાની કારિગીરી, અને તળાવે ભાત પાડી કરેલ લીંપણ એ બધામાં તેની કલા નીતરી રહેલી દેખાય છે. ફક્ત શણુગારમાં જ કલા નહીં, પણ કાઠિયાણી તો આંગળાને ટપકારે રોટલામાં પણ કલા ઉતારે છે. રોટલો ધડાતો જાય અને તે ઉપર આંગળી ઉપર પહેરેલા કરડાથી મોર, રામસીતાનાં જોડલાં, વગેરે બારીકમાં બારીક કલા કોતરતી જાય. દરેક નવું શીખવાની હોંશ કાઠિયાણીને સદાય રચા કરે છે. કાઠી લોકોના ખાણાની કેટલીક ચીજોનાં તો તમે નામો પણ નહીં સાંભળ્યાં હોય. કાઠિયાણીએ બનાવેલ હરિસો કે સાણીડી તો જેણે ચાખ્યાં હોય તેજ એનો સ્વાદ જાણી શકે તેમ છે. એ બે વસ્તુઓનાં તો કાઠિયાણી એ પેટન્ટ મેળવેલ છે. સંગીતમાં પણ કાઠિયાણી એટલી ફરજ હોય છે. અજવાળી રાતે કાઠિયાણીના ગળામાંથી નીકળતા રસડાના સર ઝીલવા એ જીવનની મોજ છે. ખરેખર, કાઠિયાણી એ સુરસોંકથી ઉતરી આવેલ અમરગંગા છે, જેને લીધે સમસ્ત કાઠિયાવાડ અમર છે. એવી એ કાઠિયાવાડની કુલબહુવી સગી દેવી તો સદાય વંદનની અધિકારી છે.

કાઠી-છેલ્લી વસ્તી ગણતરી મુજબ.—આ વિષય છેડતાં પહેલાં એ વિચાર હોતો સમસ્ત કાઠી પ્રજાની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલમાં છેડતાં પ્રકરણો વાર સમીક્ષા કરવી. પણ દુર્ભાગ્યે તે હું બતાવી શકતો નથી. વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા રેટરડ એજન્સી કે બોમ્બે પ્રેસીડેન્સીના તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ સેન્સસ અહેવાલો જોઈ જતાં જણાયું છે કે એ અહેવાલોના લખનાર મી. ડ્રૂકમ અને મી. સોર્લાએ કાઠી કોમના વસ્તીના આંકડા પણ જણાવ્યા નથી. એટલે સુધી જેના નામ ઉપરથી આખા પ્રાન્તનું નામ પડ્યું છે, તેના જ અહેવાલમાં તેની ફેદ કેટલી વસ્તી છે એ પણ બતાવાયું નથી એ ખેદજનક વાત છે. આ જગ્યાએ ભાવનગર રાજ્યના સેન્સસ રિપોર્ટ ઉપરથી દર હજારની સંખ્યાએ પરિમાણ બતાવું છું જે ઉપરથી સમસ્ત કાઠી પ્રજા માટે અંદાજ કાઢવાનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી શકશે.

પ્રથમ ગણતિ (૧૯૦૪) ઉપર દષ્ટિ કરીએ તો જણાશે કે કાઠી કોમમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીનું પ્રમાણ વધારે આવે છે. દર હજાર સ્ત્રીઓ વધુ આવે છે. સેન્સસ માટે નક્કી કરેલ ઉમ્મર વર્ગ પ્રમાણે જોઈએ તો દર હજાર પુરૂષે ૦-૬, ૭-૧૩, ૧૪-૧૬, ૧૭-૨૩, ૨૪-૪૩ અને ૪૪-૪૪થી ઉપરના ઉમ્મર વર્ગમાં ૧૧૦૩, ૮૪૪, ૮૨૬, ૧૦૧૧, ૧૧૧૨,

૧૦૭૧ સ્ત્રીઓ છે. આ આંકડાથી જણાશે કે કાઠી કામમાં ગયા દશકામાં પુત્રીઓનો જન્મ દર હળરે ૧૦૩ની સંખ્યામાં વધારે થયો હશે, પણ પુત્ર કરતાં પુત્રી માટેની ઓછી દરકારને પરિણામે ૭-૧૩ અને ૧૪-૧૬ સુધીની ઉંમરમાં તેનું પ્રમાણ ઘટી જાય છે. ૧૭-૨૩, ૨૪-૪૩, ૪૪-૪૪ થી ઉપરના ઉંમર વર્ગમાં વધુ પ્રમાણ આવે છે. કાઠી પુરૂષ કરતાં કાઠી સ્ત્રીઓનું આયુષ્ય વધુ ટકે છે. સ્ત્રીઓને ઘરમાં શાન્તિથી રહેવાનું જ હોય છે ન્યારે અનેક વિધ ઉપાધિઓ વચ્ચે પુરૂષોનાં જીવન ટુંકાં ચતાં ગયા છે.

હવે, ઉંમર પ્રમાણે જોઈએ કે ઉપરોક્ત ઉંમરવર્ગ પ્રમાણે કાઠી પુરૂષોની દર હળરે કેટલી સંખ્યા છે અને દર હળર સ્ત્રીએ કેટલી સંખ્યા છે, દર હળર પુરૂષે ૦-૬, ૭-૧૩, ૧૪-૧૬, ૧૭-૨૩, ૨૪-૪૩ અને ૪૪-૪૪ થી ઉપરના ઉંમરવર્ગમાં અનુક્રમે ૧૫૯, ૧૬૭, ૭૩, ૧૨૦, ૨૭૭ અને ૨૦૪ પુરૂષો આવે છે. ન્યારે એજ ઉંમરવર્ગ પ્રમાણે દર હળર સ્ત્રીએ ૧૭૧, ૧૩૮, ૫૯, ૧૧૮, ૩૦૧, ૨૧૩ સ્ત્રીઓ આવે છે. ૧૦૦૦ પુરૂષ અને ૧૦૦૦ સ્ત્રીની સંખ્યા એ ૦-૬ ના વર્ગમાં ૧૨ સ્ત્રીઓ વધે છે, ૭-૧૩ માં ૨૯, ૧૪-૧૬ માં ૧૪, ૧૭-૨૩ માં ૨ ઘટે છે, અને ૨૪-૪૩ તથા ૪૪-૪૪ થી ઉપરના વર્ગમાં અનુક્રમે ૨૪ અને ૯ સ્ત્રીઓ વધે છે. કારણ ઉપર જણાવાઈ ગયું છે, દર કાઠી કુટુંબે સરેરાશ ૫-૫ માણસની સંખ્યા આવે છે.

હવે કાઠી કામની સામાજિક પરિસ્થિતિ (Civil Condition) જોઈએ. સામાન્ય પરિસ્થિતિ માટે પુરૂષ સ્ત્રી માટે જીવનના ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે. અપરિણિત, પરિણિત, વિધુર અથવા વૈધવ્ય. દર હળર પુરૂષે ઉપરોક્ત ઉંમરવર્ગમાં કેટલા અપરિણિત, પરિણિત અને વિધુર છે અને દર હળર સ્ત્રીએ કેટલી કુમારી, કેટલી પરણેલી અને કેટલી વિધવા છે તે જોઈએ તો જણાશે કે કાઠીના દર હળર પુરૂષે ૦-૬, ૭-૧૩, ૧૪-૧૬, ૧૭-૨૩, ૨૪-૪૩ અને ૪૪-૪૪ થી ઉપરના વર્ગમાં અનુક્રમે, ૯૯૪, ૯૯૬, ૯૭૪, ૭૨૮, ૧૯૩, અને ૬૧ કુંવારા; ૬, ૨, ૩૬, ૨૬૧, ૭૪૩ અને ૬૩૬ પરણેલા તથા —, ૨, —, ૧૧, ૬૪, ૩૦૩ વિધુર છે. કુલ ઉંમર પ્રમાણે જોઈએ તો દર હળર પુરૂષે ૫૪૯ કુંવારા, ૩૭૦ પરણેલા અને ૮૧ વિધુર પુરૂષો આવે છે. હવે સ્ત્રીનું પ્રમાણ જોઈએ. સ્ત્રીઓની કુલ સંખ્યામાંથી દર હળર સ્ત્રીએ ૩૬૭ કુંવારી ૪૧૨ પરણેલી અને ૨૨૧ વિધવા સ્ત્રીઓ છે. ૦-૬, ૭-૧૩, ૧૪-૧૬, ૧૭-૨૩, ૨૪-૪૩, ૪૪-૪૪ થી ઉપરના એ ઉંમરવર્ગ પ્રમાણે જોઈએ તો દર હળર સ્ત્રીએ ૯૯૪, ૯૮૧, ૭૩૦, ૧૩૪, ૯, —, કુંવારી; ૬, ૧૯, ૨૫૪, ૮૩૧, ૭૮૭, અને ૨૭૨ પરણેલી તેમજ —, —, ૬, ૩૫, ૨૦૪, અને ૭૨૮ વિધવા સ્ત્રીઓ આવે છે. આ આંકડાઓ અવલોકતાં જણાશે કે દર હળર પુરૂષે દર હળર સ્ત્રી કરતાં ૧૮૨ વધારે કુંવારા છે. દર હળર પુરૂષે દર હળર સ્ત્રીઓની પરણેલ જીવનમાં ૪૨ વધારે સંખ્યા આવે છે, અને વિધુર કરતાં વિધવાની સંખ્યા ૧૪૦ ની વધે છે. ૧૩ વર્ષની નીચેની ઉંમરે દર હળરે ૮ પરણેલ પુરૂષ છે, ન્યારે સ્ત્રીઓ ૨૫ પરણેલી છે. ૧૪-૧૬ માં ૩૬ પુરૂષ અને ૨૫૪ પરણેલ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ આવે છે. ૧૩ વર્ષની ઉંમરે હળરે ૨ પુરૂષ વિધુર છે, ન્યારે સ્ત્રીઓ વિધવા નથી. પાછલી ઉંમરે વિધવાની સંખ્યા વિધુર કરતાં વધારે છે, ઉપરના આંકડા ઉપરથી જણાશે કે કાઠી કામમાં બાળ લગ્નનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે.

અને તે આવકારદાયક છે. મોટી ઉંમરે પુરુષોનાં આયુષ્ય સરેરાશ ૬૦ કાંઈ, એટલે વિધવાની સંખ્યા વિધુર કરનાં વધે તે દેખીતી વાત છે.

ખોડખાંપણ (Infirmities) જોખ્ખે તો સામાન્ય ખ્યાલ આવશે કે કાઠી કામની ૧૦૦૦૦૦ ની સંખ્યાએ ૧૬ ગાંડાં, ૩૨૩ આંધળાં અને ૩૨ રક્તપિત્તાં છે.

હવે, કેળવણી (Literary) ઉપર આવીએ. શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આખીયે કાઠી કામ પછાત છે. કુલ કાઠી કામમાં દર હજારે ૯૮ ભણેલાંનું માપ નીકળે છે. પુરુષોમાં દર હજારે ૧૭૪ ભણેલા છે, ન્યારે સ્ત્રીઓ તો ફક્ત ૨૨ જ આવે છે. દર દસ હજાર પુરુષે અંગ્રેજી ભણેલા ફક્ત ૩૧ અને દર દસ હજાર સ્ત્રીએ ફક્ત ૨ સ્ત્રીઓ ભણેલી છે. જ્યાં પુરુષોમાંજ કેળવણીનો અભાવ હોય ત્યાં સ્ત્રીઓ તો ક્યાંથી શિક્ષિત થઈ શકે ? પણ સાતિના શિક્ષિત દરબારોએ યુગબળ પિછાની પોતાની કામને અચાનમાં આચડતી રહેવા દેવી જોઈએ નહીં, તે માટે ફંડ એકઠું કરી, કાઠી યુવાનોને શિક્ષણ મળે તેવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણ દરેક કાઠી ફરજિયાત લે તેવો પ્રયત્ન કાઠી કામે કરવો જોઈએ. રાત્રીશાળાઓ સ્થાપી મોટી ઉંમરના અશિક્ષિત કાઠી ભાઈઓને કેળવવા જોઈએ, અને સ્ત્રી-શિક્ષણ ઉપર ખાસ લક્ષ આપી, તે માટે ઝનાના-કન્યાશાળાઓ, ઝનાના બોર્ડિંગો ખોલી કાઠી બાલિકાઓ કેળવાય, સુધરેલ સ્ત્રીજગતમાં પોતાનું સ્થાન મેળવે, તેવા માર્ગ કરી આપવા જોઈએ. એ નહીં થાય તો જગતના ભાવી બંધારણમાં જ્યાં કામના અસ્તિત્વ સામે વાંધો ઉઠાવાશે, ત્યારે કાઠી કામ કોઈ હંડી ગર્તામાં સળગતી જ રહેશે.

ઉપસંહાર:—આમ, આ કામનો સંવિસ્તર વૃત્તાંત આપવાનો આજો પ્રયત્ન કર્યો છે. અત્યારે આ કામ અશિક્ષિત છે. અદિષ્ટ દાશના વ્યસનમાં કુબેલી છે, આંતરિક દ્રેષ વેરની ભાવનામાં મરગ્ન છે, પણ હવે યુગ બદલાયો છે. તેથી તેમણે પણ યુગબળ પિછાની પોતાની ઉન્નતિ કર્યા શિવાય છુટકો નથી. જો તેમ નહીં થાય તો જેના નામ ઉપરથી પ્રાન્તનું નામ ફેરવાયું, એ નામનો પ્રભાવ નહીં રહે, એ નામ કાળના પડદા પાછળ છુપત થશે. સમાજ-સેવકોએ આ કામના ઉદ્ધાર માટે, તેમનામાં ફરી જીવી રહીઓ ઊડવાનો, વ્યસનો ઊડી શિક્ષણ લેવાનો ઉપદેશ આપવો જોઈએ, ગ્રામ્ય-સેવકોએ રાત્રીશાળાઓ, વજીટશાળાઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવું જોઈએ, અને કાઠી દરબારોએ પણ બીજા એકઅસરમાં લખણુટ ફનાગીરી ઓછી કરી પોતાની કામના ઉદ્ધાર માટે તેના બાળકો માટે ખેતી શિક્ષણ અને પ્રાથમિક શિક્ષણનો બદોબરત કરી આપવો જોઈએ. બીજા કામના સેવકો આ કાર્ય ઉપાડે તે કરતાં એ કામના યુવકવર્ગે જાગૃત થવાની જરૂર છે. તેમણેજ પોતાની કામના સુધારા માટે તૈયાર થવું જોઈએ. યુવકમંડળ જેવી સંસ્થા સ્થાપી, યુવક-સંગેલનો ગ્રાહી તેમાં પ્રત્યેક દિશામાં સુધારાઓ થાય તેવા ઠરાવો કરી તેનાં પાલન કરાવવાં જોઈએ. લગ્ન-મરણના પ્રસંગે દારૂ અદિષ્ટની જે પરબો મંડાય છે, તેમાં જે ખુવારી થાય છે, તે અટકાવવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. વેકેશનોમાં બહાર ભણતા કાઠી કુમારોએ ગામડાને ચોરે કે બજારે અચાન સમાજમાં મોટી બડાઈ મારવાનું કે પાણી શેરડે આંટા મારવાનું મૂકી દઈ, ગામડે ગામડે ફરી પોતાની કામમાં શિક્ષણ પ્રચાર માટે શિક્ષણવર્ગ ખોલવા જોઈએ, રાત્રીશાળાઓ કાઢવી જોઈએ. ઉપરાંત ચોરડે બેસી અંગ સંકાડતી કે બાપુ સાહેબની સાલખી ચાલુ રાખવા આર પૈસાની પાંચસો

લેખે છાતીએ ચાંપી શેકના ગોટા-ખીડીઓ વાળતી, સાડયે લીસ અને કાળજે ચીસ ધારતી, મારી એ કાઠિયાણી બહેન ઉપર પણુ દયા લાવી, ઓળવનો અનિષ્ટ રિવાજ રદ કરાવી તેને કુદરતના હવા અજવાળાનો ઉપભોગ લેવાની છૂટ અપાવવી જોઈએ. અશિક્ષણનો પ્રબંધ કરી આપી, જાનનું દાન દેણું જોઈએ. જો આટલું થશે તો એ કોમના ઉદ્ધારની આશા દુરના ભવિષ્ય ઉપર પણુ આપણે બાંધી શકીશું. અસ્તુ.

આભારદર્શન:—આ લેખ તૈયાર કરવામાં મને જેની સહાય મળી છે, તેનો આભાર ન માનું તો કૃતની મણાઉં. સૌથી પ્રથમ શ્રી. રમણલાલ ત્રિવેદી, ભાવનગર રાજ્યના આસી, સુપ્રી. સાહેબનો આભાર માનવાનો રહે છે. તેમણે મને પ્રોત્સાહન આપી, તેમણે તૈયાર કરેલી નોંધો આપી, સેન્સસની લાયબ્રેરીનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપી મારું કાર્ય ધણું સરળ કરી આપ્યું છે. ખીજા મારા વડીલ બન્ધુ તુલ્ય ઝવેરચંદ મેઘાણી તેમની સાથે ની આ વિષય ઉપરની વાતચીતમાંથી પણુ ધણું મેળવ્યું છે. ત્રીજા અપરોક્ષ રીતે મદદ જેની લીધી છે તે શ્રી. ડોલરભાઈ માંકડ, જો કે તેમના કાઠી કામ ઉપરના લેખ મારા વાંચવામાં નથી આવ્યા પણુ શ્રીયુત રમણભાઈએ કરેલી નોંધ તે લેખો અને ખીજા પુસ્તકો ઉપરથી કરાયેલી એમ મારા જાણવામાં છે. આખોયે લેખ હજુ અપૂર્ણ છે. પૂરતી માહિતી નથી આપી શક્યો. કાઠી કોમનો કેટલો ઇતિહાસ હજુ અંધારામાં છે. તે માટે તો ડોલરભાઈ જેવા અભ્યાસી ભવિષ્યમાં પ્રયત્ન કરે તો આપણને વધુ જાણવાનું મળશે. બાકી મારો આટલો પ્રયત્ન પણુ આપને સંતોષ આપે તો તે મારે મન સંતોષ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઇસ્લામનું સ્થાન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે

લખનાર : લવણ જીણા માસ્તર-ગઢડા

હાલના કેમીવાદના જમાનામાં, જ્યાં એક ધર્મના અનુયાયીઓ ખીજા ધર્મની ખામીઓ જોવામાં પોતાનો અમૂલ્ય સમય ગાળે છે, અને હિંદને એકરાશ્ટ્ર થવાના માર્ગમાં અનેક અડચણો નાખીને અખિલ ભારતીય નેશનનું દર્શન થવામાં વિલંબ પેદા કરે છે, એવા નાણુક સમયમાં આપણે નિષ્પક્ષપાતપણાથી જોઈશું તો આપણને જણાશે કે, કેટલું પણ દેશની મંસ્ફૂતિ અમુક ધર્મના અનુયાયીઓના કાળાથી જ બનેલી નથી. પરંતુ વારત-વિકરીતે જોતાં, અનેક સંસ્કૃતિઓનું સંમિશ્રણ અનેક સૈકા સુધી ચાલુ રહીને, અખિલ ભારતિય મંસ્ફૂતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. આ અખિલ ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉવેલેપમેન્ટમાં ઇસ્લામિક સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, અને મંસર્ગનો કેટલો હિસ્સો છે એ આ લેખદ્વારા વાચક વર્ગની સામે રજુ કરવામાં આવે છે.

ઇસ્લામિક સંસ્કૃતિનો ખરો પ્રભાવ ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર કેવો પડ્યો છે તેનું આર્થિક અવલોકન કરવા માટે ટુંકામાં ઇસ્લામ ધર્મની શરૂઆત, તેમજ તે ધર્મના મંસ્થાપકની ટુંકે જીવન રેખા આ રચે જણાવવી જરૂરી છે.

ઇસ્લામના સંસ્થાપક હજરત મહમદનો જન્મ ઇ. સ. ૫૬૯ માં થયો હતો, અને ઇ. સ. ૬૦૯ માં ચાલીસ વર્ષની ઉંમરે એઓ સાહેબે આ નવાધર્મનો પ્રચાર કર્યો. જેનું મુખ્યરૂપ એવું હતું કે, તે સમયે અરબસ્તાનના આરબો, સેંકડો કબીલામાં વહેંચાઈ જઈને પરસ્પરને ઝેરની નજરથી જોતા હતા, અને હજારો દેવી દેવતાની પૂજા કરતા હતા. આ સધળાનો અંત લાવીને તેની જગ્યાએ એક નિરાકાર ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનું શીખવવું અને જૂઠા જૂઠા કબીલાને તોડીને અરબની એક સંયુક્ત કોમ બનાવીને તેની અસંખ્ય ધાર્મિક, તેમજ સામાજિક કુરીતો અને હક્કી રૂઢીઓને તોડીને, તેઓનું રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક જીવન પવિત્ર તથા ઉચ્ચ કરવું અને તેની સાથે, મનુષ્ય માત્રમાં સમતા અને ભ્રાતૃભાવનો ઉપદેશ દેવો એ ઇસ્લામના પેગંબરનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ખરી રીતે જોતાં હજરત પેગંબરનો ઉપદેશ, ધાર્મિક સામાજિક અને રાજનૈતિક એ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં એકસરખો પ્રભાવ રાખતો હતો. આવા પ્રકારના ઉપદેશથી, આ મહાન પેગંબરે તે સમયના આરબોમાં એક નવીન ચૈતન્ય પેદા કરી દીધું. તુરત જ આરબ પ્રજા, ધાર્મિક અને રાજનૈતિક દિગ્વિજયના માટે દુનિયાના જૂઠા જૂઠા વિભાગોમાં નીકળી પડી, અને મહાન પેગંબરના અવસાન પછી ફક્ત એકસો વરસની અંદર જ આરબોએ સબ્ય સંસારના ધણા જ મોટા વિભાગ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી દીધી. મિસર, આફ્રિકા અને યુરોપના ધણા ભાગ ઉપર ઇસ્લામની સત્તા સ્થાપિત થવા છતાં, મુસલમાનોએ અત્યાચારથી હિંદના કિનારા ઉપર

નજર પણ નાખી નહોતી. ઇ. સ. ૬૩૬ માં ખલીફા હજરત ઉમરના સમયમાં મુંબઇ ખેટની પાસેના થાણા બંદરમાં પહેલી જ વાર આરબોનું ફેટલુંક દરિયામાં લઈકર જોવામાં આવેલું હતું. આ લશ્કર તે સમયના ઇરાકના ગવર્નર સકૈશીના હુકમથી મોકલવામાં આવ્યું હતું. તેમાં ખલીફાની પરવાનગી માંગવામાં આવી નહોતી. ત્યારે આ હકીકત હજરત ઉમરના જાણવામાં આવી ત્યારે તેઓ ઇરાકના ગવર્નર ઉપર ઘણા જ નારાજ થયા, અને કોઇ પણ જાતની લડાઇ ઝગડો કરવા શિવાય, લશ્કરને પાછું ખોલાવી લેવામાં આવ્યું અને એવું ફરમાન કરવામાં આવ્યું કે, 'જો લાવિષ્યમાં હિંદના કિનારા ઉપર નજર સરખી પણ નાખવામાં આવી તો તેની સખત ખબર લેવામાં આવશે.

આ નાની સરખી ઘટનાથી જાણી શકાય છે કે, તે સમયના અરબ મુસલમાનો અને હિંદના લોકોની વચ્ચે કેટલો પ્રેમ અને સન્માન હતાં. અમો હવે પછીના લેખમાં હિંદના લોકોની સાથેના આરબોના શરઆતના સંબંધનું, કાંઇક વિસ્તારથી વર્ણન કરીશું. પણ તે પહેલાં મુસલમાનોના હિંદ ઉપર થયેલા હુમલાનું તેનાં કારણો સહિત કાંઇક બ્યાન હતિહાસના આધારે આ સ્થળે કરવાનું યોગ્ય સમજ્યે છીએ.

ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં કોઇ એક અરબ સોદાગરનું સિંહલદ્વીપમાં મરણ થયેલું જેનું વતન ઇરાકમાં હતું. આ સોદાગરની ફેટલીએક બનાથ દિકરીઓને તે સમયના સિંહલના રાજાએ વહાણમાં બેસાડીને ઇરાક મોકલી દીધી. રસ્તામાં કચ્છના કિનારા ઉપરના બાબરીજ ભૂટારાઓએ વહાણ ઉપર હુમલો કરીને આરબ કન્યાઓનું હરણ કરી લીધું આ હકીકત ઇરાકના ગવર્નરના જાણવામાં આવતાં તેણે કાઠિયાવાડના હિંદુ રાજા દાહીર પાસે આ કન્યાઓની માગણી કરી. દાહીર આ માગણીને સ્વીકાર ન કરી શકવાથી ઇરાકના ગવર્નરે બલુચિસ્તાનના ખુશકી રસ્તેથી ઇ. સ. ૭૧૨ માં મહમદ કાસિમને લશ્કર સાથે હિંદ ઉપર ચડાઇ કરવા મોકલ્યો, (ખલીફા હીસ્દી એકે ખડીયા લે. ૧ પાનુ ૧૧૮) આ હુમલો જ હિંદ ઉપરનો મુસલમાનોનો પહેલો હુમલો હતો. હિંદુસ્તાનની રાજ નૈતિક અવસ્થા આ સમયે કાંઇક વધારે ખરાબ અને નિર્બળ હતી. જેના વિષે આગળ ઉપર આ લેખમાં વિસ્તારથી લખવામાં આવશે. મહમદ કાસિમે સિંધ અને મુલતાન જીતી લઇને તેના ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી દીધી.

આ હુમલાના સંબંધમાં આપણે મુખ્ય ચાર બાબતો ઉપર લક્ષ આપવાનું છે. (૧) પહેલું એ કે ભારત ઉપર આ મુસલમાનોનો પહેલો હુમલો થયો ત્યારે ઇસ્લામનો વિજય પૂર્વમાં તાતાર સુધી અને પશ્ચિમમાં સ્પેન સુધી થઇ ચૂક્યો હતો, (૨) બીજી વાત એ કે આ સમયે ઇરાકનો ગવર્નર ઘણો જ પાતકી હતો તેના બદલે કોઇ મારા સ્વભાવનો હાકેમ ઇરાકની સત્તા ઉપર હોત તો આ હુમલો ચાતુર્યથી (૩) નિષ્પક્ષપાત હતિહાસોથી જાણી શકાય છે કે મહમદ કાસિમ સિંધની અંદરની હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજા સાથે ઘણા પ્રેમભાવથી વર્તતો હતો. (૩. બેનીપ્રસાદજી ભાંગીર, પાનું ૮૯). (૪) ચોથી વાત આપણે એ યાદ રાખવાની છે કે, ઇ. સ. ૭૧૨ પછી લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી મુસલમાનોએ એક પણ હુમલો હિંદ ઉપર કરીયો નથી.

હવે અમો તે સમયના આરબો અને ભારતવાસીઓના પરસ્પરના સંબંધનું કાંઇક

વિસ્તારથી વર્ણન કરીશું. આરબ અને ભારતવાસીઓનો સંબંધ આરબો! મુસલમાન થવા પહેલાં ધણાં વરસો પહેલાંથી હતા. એટલે કે હજરત મહમદના જન્મ પહેલાં આશરે પાંચસો વર્ષ પહેલાંથી આરબો આવતો હતો. હજરત ઇસાના જન્મ સમયથી હજરોની સંખ્યામાં આરબ સોદાગરો, હિંદના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરોમાં વેપારતા, માટે. ઉત્તરી પડતા હતા. તેમાં આસ કરીને કલ્યાણ સોપારા અને મલખાર કાંઠા ઉપર આરબોની મોટી વસ્તી હોવાની સાબીતીઓ ઇતિહાસોથી જાણી શકાય છે. હજરત ઇસાના જન્મ પહેલાં લંકા અને હિંદના દક્ષિણ વિભાગોમાં, આરબ અને ઇરાનીઓની ધણી વસ્તી હતી. ઇરાન, આરબ, આફ્રિકા અને યુરોપના જૂદા જૂદા દેશોનો તે સમયમાં હિંદ સાથેનો જોડેલો વેપાર ચાલતો હતો તે સઘળો ધણા ભાગે આરબ અને ઇરાની વેપારીઓના હાથમાં જ હતો. રોમન ઇતિહાસ લેખક લખે છે કે, એ વખતમાં રોમન અને યુનાનનાં જે વહાણો હિંદમાં આવતાં હતા તે સઘળાં વહાણોના કપ્તાન ધણા ભાગે આરબો જ હતા. હિંદ અને ચીન વચ્ચે ચાલતો સઘળો વેપાર તે સમયે ધણા ભાગે આરબોના જ હાથમાં હતો. એ કારણથી આરબો હિંદના પૂર્વ કિનારાથી, પણ સારી રીતે જાણીતા હતા, અને તે તરફના બંદરોમાં તેમની વસ્તી આબાદ હતી. તે વખતના આરબોનો ધર્મ એક સીધો સાદો હતો. તેઓ પોતાના અલગ-અલગ કબીલાની સેંકડો-દેવીઓને માનતા હતા, અને તેમની મૂર્તિઓની પૂજા કરતા હતા, તે સમયના અનેક જાત્રાળુઓએ પોતાનાં લખેલાં વૃતાંતોથી જાણી શકાય છે કે—આરબો ધણા જ સરળ સ્વભાવના અને ઉદાર દીલના હતા. ભારતીય લોકો સાથે તેમનો સંબંધ ધણો માયાળુ હતો અને તેઓની વસ્તી હિંદમાં ધણી આબાદ હતી. એના પછી આરબ-સ્તાનમાં હજરત મહમદનો જન્મ થયો અને ઇસ્લામના પ્રચારનો સમય આવ્યો. આરબોની હિંદમાં આવવા પૂર્વે ત આણું રહી. ફરક માત્ર એટલો પડ્યો કે જૂના મૂર્તિ પૂજક આરબોના બદલે હવે નવા મુસલમાન આરબો આવવા લાગ્યા, અને તેમની સાથે સાથે એક નવો ધર્મ, તેમજ ઇસ્લામના નવા નવા વિચારોએ અને નવા નવા આદર્શોએ હિંદમાં પ્રવેશ કરીધો. આપણે બરાબર યાદ રાખવું જોઈએ કે, આરબ મુસલમાનો તથા તેમની સાથે પવિત્ર ઇસ્લામનો હિંદમાં પ્રવેશ થતાં, કોઈ સ્થળે તલવારની દરકાર પડી નહોતી. હવે આગળ વધવા પહેલાં એ સમયની હિંદની ધાર્મિક અને રાજનૈતિક હાલતનું કાંઈક સંક્ષિપ્તમાં દર્શાવનું કરીશું.

ઇ. સ. ના સાતમા સદીની મધ્યમાં મત્રાટ હર્ષવર્ધનની સત્તા પૂરી થઈ હતી. ઉત્તર-હિંદના ટુકડે ટુકડા થઈને અનેક નાના નાના વિભાગોમાં તે વહેંચાઈ ગયો હતો. રજપૂતોએ ઉત્તર પૂર્વ અને મધ્ય ભાગોમાં નાની નાની સત્તાઓ જમાવી દીધી હતી અનેક નવી નવી જાતિઓ પોતાને રજપૂત તરીકે ઓળખાવા લાગી હતી. અને મુસલમાનોના આવતા પહેલાં તદ્દન નજીકના સમયમાં પંજાબથી દક્ષિણ સુધી અને બંગાળથી ગરબીસમુદ્ર સુધીનો લગભગ આખો દેશ આ બનાવટી રજપૂતોના હાથમાં આવી પડ્યો હતો. આ નાની નાની શક્તિઓને એક સત્તામાં વશ રાખવાવાળી કોઈ મુખ્ય શક્તિ તે વખતે હતી નહિ. જેથી આ નાની નાની સત્તા ધરાવનારાઓ પોતપોતાની સત્તા વધારવા માટે નિરંતર મોટા ઝગડા ટંટામાં મગ્યા રહેતા હતા. અર્થાત, એક પ્રધાન અને પ્રબળ ભારતીય સામ્રાજ્યના અભાવે અનેક પરસ્પર વિરોધી, એકબીજાથી સ્વતંત્ર નાના નાનાં રાજ્યો તે સમયે હિંદમાં

ગળ્ય કરતા હતા અને રાષ્ટ્રીય એકતા માત્ર સ્વનવતજ હતી પુરાતનિક માત્રાજ્યોનાં કેન્દ્ર-મંથન, પાટલીપુત્ર અને ગયા વગેરે ખીસ્માર હાલતે ખરે સ્વરૂપમાં દેખાતાં હતા વૈશાલી, કુશીનગર કેરીયા, સમગ્રામ કપિલ વસ્તુ અને આવસ્તી જેના નામો બૌદ્ધ ઇતિહાસોમા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં હતાં તે સંઘનાં હાલ વેરાન જેવાં દેખાતાં હતા, એ સમયની ધર્મ સંબંધી હાલત પણ ધણી ખરાબ હતી. વિચાર દૃષ્ટિથી જોતાં એ સમય મહાન પરિવર્તન શીલ અને અત્યંત, અવનતિનો હતો. મહાત્મા શુદ્ધના અવસાન પછી લગલગ અઢીઝો વર્ષની અંદર એટલે કે ઇસ્વીસનની પહેલાં લગલગ અઢીસો વરસ પૂર્વે, એ સમયના બ્રહ્મ હિંદુધર્મને, હિંદુધર્મથી લગલગ બહાર કાઢાડી મૂકીને તેનું સ્થાન બૌદ્ધ ધર્મે લીધું હતું. પણ જે બ્રાહ્મણ પુરોહિતો અને ઉચ્ચ જાતિઓના વિશેષ અધિકારો ઉપર બૌદ્ધ ધર્મે હુમલો કરેલો હતો, તેમના તરફથી વિદ્રોહની અગ્નિ તે સમયથીજ સળગી રહેતી હતી. પાછળથી ન્યારે બૌદ્ધ ધર્મનો સૂર્ય પશ્ચિમ દિશા તરફ નમવા લાગ્યો, એટલે ધીરેધીરે મૂર્તિ પૂજા તથા બીજાં પ્રાચીન, કર્મકાંડો જેનાં બૌદ્ધ ધર્મમા નામનિશાન પણ નહોતા તે ફરીથી બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યાં હતાં. ઉત્તર હિંદમાં મહાયાન સંપ્રદાયનું જેર વધવા લાગ્યું અને તેમાં શુદ્ધ ભગવાન શિવાય બીજાં અનેક બોધી સત્ત્વોની પૂજા થવા લાગી. બૌદ્ધ મંદિરોનાં સંઘનાં કર્મકાંડો હિંદુ મંદિરોના ઢગપર બદલાઈ ગયાં. પ્રારભના બૌદ્ધ મતે જે સ્થાન સંસ્કૃત ભાષા પાસેથી છીનવી લઈને ફેરાની પ્રાકૃત ભાષા કે પાલીભાષાને આપેલ તે સ્થાન હવે મહાયાન સંપ્રદાયમાં સંસ્કૃતને પાછું આપવામા આવ્યું અને જ્ઞાનનો માર્ગ ધણે ભાગે કર્મકાંડ અને ભકિતમાં બદલાઈ ગયો. અને પાછળથી ધીરેધીરે આજકાલના વૈષ્ણવમત, શૈવમત અને તાંત્રિક સંપ્રદાયોએ મળીને બૌદ્ધમતને હિંદુસ્થાનમાંથી નિમૂળ કરી દીધો હતો અને તેની જગ્યાએ પ્રાચીન હિંદુધર્મની ફરીથી સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સમયમાં શ્રીમાન શંકરાચાર્યનો જન્મ પણ થયો નહોતો. અવશ્ય ઉચ્ચ શ્રેણીના થોડા અધિકારી પુરોહિતો માટે ઉપનિષદો, અને ફરીન શાસ્ત્રોનો સૂક્ષ્મ ઉપદેશ એ સમયે પણ હતો. પણ સાધારણ લોકોના માટે તો ધર્મનો પંથ સદાંતર અધિકાર ભરેલોજ હતો. જે જાતિભેદનો બૌદ્ધ ધર્મે નાશ કરીને શુદ્ધ અને સ્ત્રીઓને માણસ બનાવવાં ધાર્યાં હતાં એ જાતિભેદ ફરીથી દૃઢ બાવે સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો હતો. બ્રાહ્મણોની શ્રેષ્ઠતા, અને બીજા વર્ણોની તેમાં વિશેષ કરીને શુદ્ધ વર્ણની હિનતાએ, ભારતીય માનવ મગાજને ફરીથી જકડી લીધી હતી અને બનિધ્યમાં તેનો વિકાસ થવાનો કાંઈપણ મંભવ દેખાતો નહોતો. ગોર અને પુરોહિત લોકોના અધિકારો ફરીથી ધણીજ પ્રબળતામાં જમી પડ્યા હતા. તથા વસ્તીના થોડા ભાગને જાતિભેદની મહાન કઠીન સખતાઈ પાળીને તે પ્રમાણે અસંખ્ય દેવી દેવતાઓ, ભયંકર રૂદ્ર અને પ્રચંડ શક્તિની મૂર્તિઓની પૂજા કરીને જપ તપ, યજ્ઞ, હવન, પૂજા પાઠ અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવું તથા તીર્થયાત્રા કરવાં અને મંતર જંતર, કડીન કર્મકાંડ, એજ માત્ર ધર્મનું સ્વરૂપ હતું. આ શિવાય ધર્મનું બીજું કાંઈપણ સ્થાન નહોતું. જ્ઞાનનો માર્ગ માત્ર થોડાંજ માણસો માટે હતો. બાકીની મોટી સંખ્યાનાં માણસો માટે માત્ર કર્મકાંડ અને અધવિધાસજ હતો. આ સમયનું ભારતીય સાહિત્ય, ચીના તથા અરબ મુસાફરોની મુસાફરીનાં જણાવો, ચિકકા અને શિલાલેખો, આ સંઘનાં સાધનો ઉપરથી આ શોચનીય ઘટના બહુ સ્પષ્ટ થાય છે.

ચીનાઈ મુસાફર શહિયાનના સમયમાં એટલે કે. ઇ. સ. ના પાંચમા શતકમાં ઉત્તર

અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં, એટલે કાબૂલથી મયુરા સુધીમાં બૌદ્ધ મતનો હીનયાન સંપ્રદાય વ્યાપક હતો; પણ હિંદના બીજા વિભાગોમાંથી બૌદ્ધ ધર્મનો સ્પર્શ લગભગ અસ્ત થવા માંડ્યો હતો. તે પછી જસો વરસ બાદ, બીજે ચીનાઇ મુસાફર હયુએન સાંગ હિંદમાં આવ્યો તે પોતાની મુસાફરીના વૃત્તાંતમાં જણાવે છે કે, ઉત્તર વિભાગમાં હીનયાનની જગોએ મહા-યાનની સ્થાપના થઇ ચૂકી હતી. આ મુસાફરના વૃત્તાંતથી જાણી શકાય છે કે, આ સમયે આખા હિંદુસ્તાનમાં શિષ્યમળુ જોર વધતું જતું હતું અથવાધ્યાની પાસેના પ્રદેશમાં એ મુસા-ફરને એવા માણસો મળેલાં હતાં કે, જેઓ દુર્ગાની મૂર્તિ સામે દર વરસ મનુષ્યનું બળીદાન આપતાં હતાં, બંગાળના છેલ્લા રાજા સરા કે, પોતાના રાજ્ય મહિના અનેક બૌદ્ધ મંદિરોમાં; બૌદ્ધમૂર્તિઓ તોડાવી નાંખીને તેના સ્થળે શિવની પ્રતિમાઓ સ્થાપિત કરાવેલી હતી. અને બૌદ્ધ ધર્મપાળનારોએને ધણાંજ ધાતકી દુઝો આપીને બંગાળ છોડી જવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. વળી બીજી કેટલીએક જગોએ, મનુષ્યનાં માયાંઓની માળા પહેરેલા, કાપાલિકા સાથે આ મુસાફરની મુલાકાત થયેલ હતી એવું પણ તે પોતાની મુસાફરીના વર્ણનમાં લખે છે. આ ચીનાઇ મુસાફર એવું પણ જણાવે છે કે, ઇરાવ, અફગાનીસ્તાન, અને એશિયાના મધ્ય ભાગ સુધી બૌદ્ધ અને શૈવમતના લોકો માણમ પડતા હતા. તે પછીના આરબ મુસા-ફરો મહમદ ઇબને ઇસહાક, અન્નદીન, અલરાહરસ્તાની વગેરેનાં પુસ્તકોથી પણ આ હકીકતને ટેકો મળે છે. વળી એ પણ જાણી શકાય છે કે, મુસલમાનોના આવવાના સમય સુધીમાં હિંદ માંથી બૌદ્ધ ધર્મનો લગભગ લોપ થયેલો હતો અને તેની જગોએ, શૈવ મત વગેરેની સ્થાપના થઇ ચૂકેલી હતી. જે બૌદ્ધ મતની ખ્યાતિ આખી દુનિયામાં ટાંચે ચડેલી હતી. લાઇફ ઓફ એશિયા જેવાં પુસ્તકો આપણાં રવાડાં ઉભાં કરી મૂકે છે. જેના સંસ્થાપકને જન્મ આપવાને હિંદમાતા અત્યારે પણ ગૌરવ ધારણ કરે તે હિંદમાંથી કેવી રીતે નિર્મળ થયો તેની કૌશ્લ કથા આપણે વાંચી ગયા. મનુષ્યનાં અંતઃકરણો સમય સમય પર કેવાં કેવાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે તેની ગતિ પણ પરમાત્માજ માત્ર જાણી શકે છે.

ઇતિહાસ લેખક અલબેરૂની લખે છે કે, આ સમયે હિંદુસ્તાનમાં શૈવ અને વૈષ્ણવધર્મ, શકિત, ચંદ્ર, સૂર્ય, બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, રકન્દ, ગણેશ, યમ અને કુબેરની મૂર્તિઓની પૂજા પણ ચાલુ થઇ ગયેલી હતી. તેમજ, તે સૌના જુદા જુદા સંપ્રદાયો પણ બંધાઇ ચૂક્યા હતા. એક સમયે, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયે, હિંદમાંથી માંસ લક્ષણની પ્રથા સદંતર બંધ કરાવી દીધી હતી, પણ પાછળથી કાપાલિક અને શાકત વાળાઓની મારકત માંસ અને મદિરા પાનનો ઉપયોગ હર જગો પર ધર્મના એકે અંગ તરીકે દાખલ થઇ ગયો હતો.

મતલબ કે રાજ નૈતિક, ધાર્મિક અને સામાજિક એ ત્રણે દષ્ટિથી, હિંદ એ સમયે એક પ્રકારની અધઃકરમય અરાજકતાની અવસ્થામાં આવી પડ્યો હતો. અસંખ્ય ન્દાનાં ન્દાનાં રાજ્યો સેંકડો મતમતાંતરો અને હજારો પ્રકારની સદાચાર વિરૂદ્ધની કુરીતિઓ અને અધવિશ્વાસે આખા હિંદુસ્તાનને ઘેરી લીધો હતો.

બરાબર એજ સમયમાં કે ન્યારે આખા દેશની આવી શોચનીય અવસ્થા હતી ત્યારે હિંદમા પવિત્ર ઇસ્લામનું પદાર્પણ થયું. આપણે પહેલાં લખી ગયા છીએ કે, ઇસ્લામના જન્મની પહેલાં હિંદુસ્તાનના દક્ષિણ વિભાગોમાં આરબ લોકોની ધણી વસ્તી હતી. તે

સમયના ઇતિહાસો ઉપરથી એ પણ સાબિત થાય છે કે, તે સમયના આરબો અને ભારત વાસીઓમાં ઘણો ધોડો પ્રેમ હતો. અને હિંદી લોકો, અરબ સોદાગરોને બહુ માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. ઇસ્વીસનના સાતમા સેંકડામાં જ (હિંદ ઉપરના મુસલમાનોના હુમલા પહેલાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં) અરબ સોદાગરોની સાથે સાથે ઇસ્લામ ધર્મે પણ દક્ષિણ તરફથી, હિંદમાં પ્રવેશ કીધો હતો. વળી ઇતિહાસથી એ પણ બહુ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભારત વાસીઓ જેવી રીતે સેંકડો વરસથી આરબ સોદાગરનું સ્વાગત કરતા આવ્યા હતા, તેવી જ રીતે તે લોકોએ ઇસ્લામનું પણ પ્રેમ પૂર્વક સ્વાગત કીધું હતું. અને ભારત વર્ષની સીમામાં જેવો ઇસ્લામે પ્રવેશ કીધો કે તુરત જ ભારતમાં તે સમયે ચાલતા અનેક સંપ્રદાયો સાથે ઇસ્લામને પણ સામીલ કરીને અપનાવી લીધો હતો. ઇતિહાસ લખનાર રૉસેન્ડસન લખી ગયો છે કે:— ઇસ્વીસનના સાતમા સેંકડાના પાછલા ભાગમાં મુસલમાન આરબો મલબાર કિનારા ઉપર વસવા લાગ્યા હતા. વળી ખીજે ઇતિહાસકાર સ્ટરરૉક લખે છે કે:—ઇરાની અને અરબ સોદાગરો, હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાથી, જુદાં જુદાં બંદરોમાં મોટી સંખ્યામાં વસવા લાગ્યા હતા. એ લોકો આ દેશની સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરતા હતા. આ લોકોની મહત્તા અને આબાદી મલબાર કિનારાપર ધણી હતી એ જગોપર એ સોદાગરોની ઇબજત આબર પણ ધણી હતી.

વળી એ સ્થળે ધણાં વરસો પહેલાંથી જ ત્યાંના રાજ્ય તરફથી એવી રીત ચાલી આવતી હતી કે, વેપારની આબાદી માટે બંદરો ઉપર આવતા નવા સોદાગરોને અને તેટલું ઉત્તેજન આપવું.

આ પ્રકારે ધીરે ધીરે દક્ષિણમાં મુસલમાનોના પ્રભાવ વધતો ગયો. રાજ્યની તરફથી મુસલમાનોને વેપાર કરવાની અને જમીન ખરીદ કરવાની સાથે સાથે પોતાના નવા ધર્મનો પ્રચાર કરવાની પણ દરેક જાતની સગવડો આપવામાં આવી હતી. ઇસ્વીસનના નવમા સેંકડાની આખર સુધીમાં તો મુસલમાનો દક્ષિણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારાપર પૂરા જોડાઈ ફેલાઈ ગયા હતા. આપણે ઉપર લખી ગયા છીએ તે પ્રમાણે હિંદમાં એક તરફ બૌદ્ધ અને જૈનો, અને બીજી તરફ હિંદુમત સ્વિકારનારા આ બેઉ વર્ગોની વચ્ચેમાં સંગ્રામ ચાલુ જ હતો. આ સમયના હિંદુઓના અનેક સંપ્રદાયોના મુકાબલે ઇસ્લામ કે જેનું જોર દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું, તેના ધણા સરળ અને સ્પષ્ટ સિદ્ધાંતો અને તેની અંદર જળ્યાવેશી મનુષ્ય સમતાના વિચારો ઉપર લોકોનું ધ્યાન બહુ જોરથી આકર્ષાવા લાગ્યું હતું. ઇસ્લામ વિરુદ્ધ ધ્રુષ્ટાંતિરસ્કાર કે પક્ષપાતનાં કાંઈપણ કારણો એ સમયમાં દેખાતાં નહોતા. ઇસ્વીસનના નવમા સેંકડાની શરૂઆતમાં જ એક હિંદુ રાજ્ય ચેગમન પીરમટલ કે જેની રાજધાની કેડાંગપૂરમાં હતી. તેણે ઇસ્લામધર્મનો સ્વિકાર કીધો હતો. (જુઓ લીગન મલબાર. વૉ. ૧-૨૪૫) આ રાજ્યનું ઇસ્લામી નામ અબર રહેમાન સાની રાખવામાં આવ્યું હતું. ઇસ્લામનો સ્વિકાર કરવા પછી રાજ્ય મક્કાની હજ કરવા ગયો હતો. ત્યાં ચાર વરસ બાદ તેનું મરણ અરબસ્તાનમાં જ થયું હતું. આ ચાર વરસની અંદર આ રાજ્યએ અરબસ્તાનમાંથી અનેક આરબ વિદ્વાનો, અને ઇસ્લામ ધર્મના કેટલાએક પ્રચારકોને, હિંદમાં મોકલ્યા હતા. અને તેઓની મારફતે પોતાના ઉત્તરાધિકારીઓને રાજ્ય ચલાવવાની કિમતી સલાહ અપાતી. તેની સાથે એ પણ

ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હતો કે પોતાના રાજ્યમાં પવિત્ર ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવા માટે આ ધર્મ પ્રચારકોને સંપૂર્ણ સગવડ આપવી. રાજા ચેરામનના ઉત્તરાધિકારીએ મોટા આનંદની સાથે આરબ વિદ્વાનોનું સ્વાગત કર્યું અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે મલબાર કીનારા ઉપર ૧૧ નવી મસજિદો રાજા તરફથી બંધાવી આપી. કાલીકટના સામુરી રાજા અને ત્રાવણકોરના મહારાજા આ ચેરામન પીરમલના વંશજો અને ઉત્તરાધિકારી છે. આ બેઉ સ્થળ ઉપર લગભગ ૧૧૦૦ વરસ પહેલાંની ઘટનાના સ્મરણ માટે આજ સુધી એવો રિવાજ ચાલુ છે કે, જે વખતે નવો સામુરી રાજા પોતાની રાજગાદી ઉપર બેસે છે, તે વખતે મુસલમાનોની મારફતે તેનું મુંઝવે કરાવવામાં આવે છે. અને મુસલમાનો જેવાં જ તે રાજાને વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવે છે. અને એક મોપ્પો મુસલમાન તે રાજાના શીર પર તાજ પહેરાવે છે. અને રાજા તિલક થયા બાદ તે રાજા જાતિમાંથી બહાર થયેલો મનાય છે. પોતાના ધરનાં માણસો સાથે પણ તે સહબોજન કરી શકતો નથી, અને કોઇ પણ નૈયર એ રાજાનો સ્પર્શ કરતો નથી. એ લોકોની એવી માન્યતા છે કે દરેક સામુરી પોતાને ચેરામન પીરમલ અરબસ્તાનમાંથી પાછો ફરે ત્યાં સુધી ફક્ત તેના પ્રતિનિધિ તરીકે ગાદી પર બેઠેલો માને છે. ત્રાવણકોરના મહારાજાને ગાદી પર બેસતી વખતે બ્યારે હાથમાં તલવાર આપવામાં આવે છે, ત્યારે અત્યારની ધડી સુધી ગાદીએ બેસનારને એવું કહેવું પડે છે કે; “ હું આ તલવારને મહારો કાઢો જે મક્કા ગયેલ છે તે પાછો ન ફરે ત્યાં સુધી જ મહારા હાથમાં રાખીશ. (લૉગ મલબાર (Vi.-190)

આ સામુરી રાજાઓએ પોતાના રાજ્યમાં મુસલમાનોને પૂરતી સહાય આપી હતી. કોઇ પણ નૈયર કોઇ નગ્નુતરી બ્રાહ્મણ સાથે સ્પર્શ કરી શકતો નહિ, પણ મુસલમાનો બરાબર સાથે બેઠક લઇ શકતા હતા. મુસલમાન ધર્મગ્રસ્તો સામુરી રાજાઓની સાથે સાથે પાલખીમાં નિકળી શકતા હતા. અરબો અને મુસલમાનોની સહાયથી, સામુરી રાજ્યનો વિસ્તાર પણ ખૂબ વધ્યો હતો. તેમજ રાજ્યની સમૃદ્ધિમાં પણ મારો વધારો થયો હતો. હાલનું કાલીકટ શહેર તે સમયના કાળનું વસાવેલું છે. મલબારના રાજાના દરિયાઇ લશ્કરને સેનાપતિ, ધણું કરી મુસલમાનને જ પ્રસંદ કરવામાં આવતો, જેને તે વખતે “ અલીરાજા ” ના નામથી ઓળખતા હતા. આ સામુરી રાજાઓએ ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવામાં ખૂબ સહાયતા આપેલી હતી, તે એટલે સુધી કે, તેઓએ પોતાના રાજ્યમાં એવું ફરમાન કરેલું હતું કે, પ્રત્યેક ધરમાંથી ઓળખાતાં ઓળખાતાં એક દિકરાને ઇસ્લામ ધર્મનું ફરજિયાત સિક્ષણ આપવું. આપણે હાલ જેને “ મોપ્પા ” તરીકે ઓળખીએ છીએ, તેઓની ઉત્પત્તિનું મૂળ આજ છે. મોપ્પા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મહાનપિલ્લાહ એટલે મોટો દીકરો એવી ચાલ છે.

આની વચમાં અનેક મુસલમાન ફકીરો અને વિદ્વાન આરબો વખતો વખત, અરબસ્તાન અને ઇરાનમાંથી જમીન કે જળ મારે હિંદમાં આવીને હિંદના અનેક ભાગોમાં નિવાસ કરવા લાગ્યા હતા, અને દરેક જગ્યા પર તેઓનો સારો સત્કાર થતો હતો.

હિંદના પૂર્વ કિનારા ઉપર પણ મુસલમાનોની વસ્તી જોરથી વધવા માંડી હતી. તેની સાથેસાથ તેમનું મહત્વ પણ વધવા લાગ્યું હતું. આ વસ્તીઓનાં જૂદાંજૂદાં નામો અને વધતી જતી સંખ્યાનું વિશેષ વર્ણન કરવાની આ સ્થળે જરૂર નથી, એક મુસલમાન

ફકીર નગ્નવસ્ત્રીના પ્રભાવથી ઇસ્વીસનના અગ્યારમા સેંકડામાં મદુરા અને ત્રિચિનાપલ્લીના ઇલાકામાં અનેક લોકોએ ઇસ્લામ સ્વિકાર્યો હતો. આ ફકીર ટરકીનો એક શાહજહાં હતો. પાછળથી સંન્યસ્ત ધારણ કરીને હિંદમાં આવીને ફરતો ફરતો ત્રિચીનાપલ્લીમાં આવીને રહ્યો હતો. ઇસ્વીસનના બારમા સૈકામાં એક એવોજ પ્રભાવરાણી બીજો ફકીર 'જેનુ' નામ સૈયદ ઇબ્રાહિમ હતું તે હિંદમાં આવ્યો હતો. જેના પ્રભાવથી હજારોની સંખ્યામાં લોકોએ ઇસ્લામ સ્વિકાર્યો હતો. આવીજ રીતે બાબા ફકરુદ્દીન વગેરે અનેક ઇસ્લામ ધર્મ પ્રચારકોના નામો તે સમયના ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે છે. બાબા ફકરુદ્દીનના પ્રભાવથી પેનુ-કેડના રાજ્યોએ ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વિકાર કીધો હતો. વળી એ પછુ ખુલ્લી રીતે જાણી શકાય છે કે, આ આરબો અને મુસલમાનોની સહાયતાથી હિંદ અને ખાસ કરી દક્ષિણ હિંદના વ્યાપાર અને સમૃદ્ધિમાં સંગીન વધારો થયો હતો. દક્ષિણના હિંદુ રાજ્યોની તરફથી ચીન જેવા બહુ દૂરના દેશોમાં મુસલમાનોને રાજદૂત-એલચી તરીકે મોકલવામાં આવતા હતા. અનેક દરબારોમાં દિવાન-પ્રાધમિનિ સ્તરો, મુસલમાનો હતા. તેમજ અનેક પ્રાંતોની રાજ્ય સત્તા ગવર્ન કરવાનું મુસલમાનોના હાથમાં સોંપાતું હતું. તેમજ હિંદુ રાજ્યોના લશ્કરમાં બહુ સંખ્યા મુસલમાનોની હતી.

એજ રીતે ગુજરાતના વસ્ત્રી રાજ બવહારે પોતાના રાજ્યમાં મુસલમાનોનું માનથી સ્વાગત કીધું હતું, કાઠિયાવાડ કોકણ અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના બીજા હિંદુ રાજ્યોએ પણ મુસલમાન ફકીરો અને ઇસ્લામ ધર્મના ઉપદેશકોના મોટા પ્રેમ સાથે મત્કાર કીધો હતો અને પોતાના રાજ્યમાં ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવા માટે સગવડો કરી આપેલી હતી.

ઇસ્વીસનના અગ્યારમા સેંકડામાં ખંભાતના કેટલાએક હિંદુઓએ મુમલમાનોની એક મસજિદ પર હુમલો કરીને મસજિદને તોડી નાખી હતી તે વખતના ગુજરાતના રાજ સિદ્ધરાજે, પૂરી તજવીજ કરવા બાદ રાજ તરફથી આ મસજિદને ફરી બંધાવી આપી, અને અપકૃત્ય કરનારાઓને સખત શિક્ષા કીધી. સોમનાથના હિંદુરાજના તાબામાં મુમલમાન લશ્કર અને ઓશીમરો હતા અગ્યારમા સેંકડામાં હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે પ્રેમનું અતૂટબંધન જોઇને વોહારાઓના ધર્મગુરુ ધર્મચો કાયમ નિવાસ માટે ગુજરાતમાં આવ્યા હતા લગભગ એજ સમયમાં બાબા નુરુદ્દીને કણબી વગેરે હલકા વર્ણના હિંદુઓને ઇસ્લામ કબૂલ કરાવ્યો હતો, એ અસંખ્ય મુસલમાન સંતો અને ફકીરોના નામની ગણતરી કરવાની જરૂર નથી કે જેઓ આઠમા મેકાથી લઇને પંદરમા સેંકડા સુધી ઉત્તરથી લઇને દક્ષિણ સુધી અને પૂર્વથી માંડીને પશ્ચિમ સુધી, આખા હિંદુસ્તાનના જૂના જૂના વિભાગોમાં આવીને વસવા લાગ્યા હતા. અને એઓના ચારિત્રોના પ્રભાવથી, તથા ઇસ્લામ ધર્મના મરજ સિદ્ધાંતોને લઇને, એ સમયના હિંદના ધાર્મિક અવ્યવસ્થાના યુગમાં, જગો જગોપર હજારો અને લાખો લોકો પ્રેમથી ઇસ્લામનો સ્વિકાર કરવા લાગ્યા હતા અત્યારે પછુ જો ઉત્તર વિભાગોનાં એ ગામડાંની બેટ લેવામાં આવે કે જ્યાં મુસલમાનોની ઘણી વસ્તી હોય, તો તપાસ કરવાથી સાદ જણાઇ આવશે કે કોઇ ને કોઇ ત્યાગી કે સંઘમી ફકીરોનો કોઇ વખતે એ લોકોની માથે જરૂર મદવાસ થયો હશે. વળી આ સમયે વાંચનાગઓએ એ જુલી જવાનું નથી કે, આ વાત મુમલમાની સામ્રાજ્ય હિંદમાં સ્થાપન થવા પહેલાંની છે.

અમારા લખવાનો એ આશય નથી કે ખ્રિસ્તીમની રાજ્ય સત્તાનો ખ્રિસ્તીમના પ્રસાર પર કંઈપણ પ્રભાવ પડેલો નહિ હોય. નિઃસંદેહ હરયુગ કે હરદેશમાં પ્રજાની ઉપર રાજ્ય અગવા શાસકોના ધાર્મિક વિચારોનો પ્રભાવ પડેલો એ સ્વાભાવિક અનિવાર્ય છે.

દાખલા તરીકે, જે સમ્રાટ અશોક નહોતો તો હિંદના દરેક વિભાગોમાં બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવો એટલી સરળતાથી ન થઈ શકતો. એજ રીતે જે સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્ત બીજો, વૈષ્ણવ મતના પોષક તેમજ સમ્રાટ યશોધર્મ દેવ (વિક્રમાદિત્ય) શૈવમતનો પોષક નહોતો તો, હિંદુમત, બૌદ્ધ ધર્મને હિંદમાંથી બહાર કઢાડવાને એટલો શક્તિવાન ન થઈ શકતો. વળી અમારું એમ પણ કહેવું નથી કે હિંદમાં ખ્રિસ્તીમનો પ્રચાર કરતાં કંઈ પણ બળપ્રયોગ થયોજ નથી. કમ નસિમે કરીને ધર્મની બાબતોમાં થોડો ઘણો બળપ્રયોગ સંસારના દરેક દેશમાં થવાની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. હિંદુ મતની સાથે બૌદ્ધ અને જૈનોના સંધર્ષના દિવસોમાં આ પ્રકારના બળ પ્રયોગનાં અનેક ઉદાહરણો આપણને મળી આવે છે. પણ એનો ઇતિહાસ ઉઘાડી સાક્ષી આપે છે કે આ દેશની અંદર મુસલમાનોના હુમલા પહેલાં ઘણાં વરસો અગાઉ ખ્રિસ્તીમ પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો. મહમદ ગીજનવીના હુમલા પહેલાં, ખ્રિસ્તીમ હિંદુસ્તાનમાં પોતાની પૂરતી ઉન્નતિ કરી ચૂક્યો હતો. ખ્રિસ્તીમનું હિંદુસ્તાનમાં સરળતાથી ફેલાવાનું મુખ્ય કારણ, એ સમયના ખ્રિસ્તીમ પ્રચારકોનો ત્યાગ, અને ઉચ્ચ ચારિત્ર તથા ખ્રિસ્તીમના સ્પષ્ટ અને સીધા સાદા સિદ્ધાંતો, કે જેઓ તે સમયના હિંદના અનેક હિંદુ સંપ્રદાયોના મુકાબલે સામાન્ય માણસોના માટે વધારે હિતકર અને ક્રિયાત્મક હતા. હિંદુસ્તાનના જે લોકોએ, એ સમયમાં ખ્રિસ્તીમનો સ્વિકાર કીધો હતો, તે મંદિરો મોટી સંખ્યા એ લોકોની હતી કે, જેઓનો સમાવેશ, હલકી જાતિઓમાં કરવામાં આવ્યો હતો. અને તેઓને, તે સમયની ભારતીય વર્ણ વ્યવસ્થાના માટે અન્યાય સહન કરવો પડતો હતો. વળી આવા લોકો, વૈદિક મત છોડીને જેમ સહેલાઈથી બૌદ્ધમત સ્વિકારી લેતા, અથવા બૌદ્ધમતનો ત્યાગ કરીને સહેલાઈથી, શૈવ કે વૈષ્ણવમત સ્વિકારી લેતા હતા. અથવા ચીનાઓ કે અરબો પોતાના મતો છોડીને બૌદ્ધમતનો સહેલાઈથી સ્વિકાર કરતા હતા, તેજ પ્રમાણે ગમે તે જાતિના લોકો, ગમે તે સમયે પોતાના મતને મૂકીને સહેલાઈથી ખ્રિસ્તીમનો સ્વિકાર કરી શકતા હતા.

ભારતવાસીઓ અને હિંદુ રાજાઓનો, અરબ સોદાગરો સાથેનો પ્રેમ બરેલો સુંદર બહવાર અને પોતપોતાનાં રાજ્યોમાં ખ્રિસ્તીમને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી તેમજ ખ્રિસ્તીમની શરૂઆતના જમાનામાં જ હિંદમાં આટલે સુધી આદર સત્કાર થયેલો, એ સઘળું બેઠન જ ખ્રિસ્તીમના ખલીફા હજરત ઉમરે ખ્રિસ્તીમી ઐનને ફરમાન કરેલું હતું કે-હિંદ ઉપર સૈનિક આક્રમણ કરવું નહિ. અને તેટલાં જ કારણને લઈને એશિયા આફ્રિકા અને યુરોપના બહુ વિભાગોમાં આર્ય સામ્રાજ્યનો સમૂર્ણ પ્રભાવ પામવા છતાં, મુસલમાનો તરફથી, હિંદ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો નહોતો.

હિંદની વસ્તીના લગભગ ૩ ભાગ ખ્રિસ્તીમનો સ્વિકાર કરી, ચૂકેલો, તેમાં રાજનૈતિક તથા અથવા બળાત્કારનો પ્રયોગ કયાં સુધી હતો, તેના માટે અમે ફક્ત એક જ ઐતિહાસિક માળીતીએ આપીશું. ભારતીય મુસલમાનો વિશે લખતાં ઇતિહાસ લેખક આરનોલ્ડ

લખે છે કે — ‘ આમા એક મોટો ભાગ એવા લોકોનો છે કે, જેઓએ પોતાની ઇચ્છાની ઇસ્તમામનો સ્વિકાર કરીયો હતો ’ (ધી. પ્રીચિંગ, ઓફ ઇસ્તમામ, ૧૯૧૩ પે ૨૫૫) એક બીજાને ઇતિહાસ લેખક પ્રી. ટાઉન્સેન્ડ લખે છે કે — ‘ આ, મતનો આ જગોએ આટલી હદ સુધી ફેલાવો થવાનું કારણ, બગાડવાનું નથી ’ (P44)

એક બીજા સ્થળે એજ લેખક લખે છે કે — આ તમામ મુસલમાનો માટેના સેક્ટે ૯૦ ટકા ભારતીય લોકોના છે. એઓ, આ દેશના એવા જ સંતાનો છે, જેવા હિંદુઓ એ લોકો ભલે પોતાને મુસલમાન કહેવાયે, પણ પુરાતાનક હિંદુ ધર્મ ઉપરના તેમના અધ વિશ્વાસ હમણા પણ એવાને એવાજ છે એ લોકો ફક્ત પોતાને એટલા માટે જ મુસલમાન માને છે કે તેમના પૂર્વજોએ, એક મહાન પેગંબરનો મત સ્વિકાર્યો હતો

વળી જરા આગળ વધીને એજ વિદ્વાન લખે છે કે — હિંદુમાં મુસલમાનોની રાજસત્તા કાયમ થઈ જવા બાદ પણ બગાડકારે, પ્રજાને મુસલમાન બનાવવી, તે ઘણા ભાગે નવા મુસલમાન રાજકર્તાના હિતની વિરૂદ્ધ હતું

ઇસ્તમામના, પ્રચારકો મળી પ્રયોગ કરી શકતા નહોતા. જે આક્રમણ કરનારાએ અહિં વિજય મેળવ્યો, અને જેઓ, અહિંજ વસી ગયા, એ લોકોએ પણ ઇસ્તમામના પ્રચારમાં બળનો ઉપયોગ ઘણો જ ઓછો, બલકે મુદ્દલ નથી કર્યો એમ પણ કહી શકાય કારણ એ હતું કે — મળ પ્રયોગથી તેમનું હિત સચવાતું નહોતું. એ લોકોનું ધ્યેય ઇસ્તમામનો પ્રચાર કરવો તે નહોતું, પણ તેઓને તો હિંદુમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવાનું હતું એઓ પોતાની ટેકમ દેવાવાળી પ્રજા સાથે, ધર્મના નામે તેઓને દુરમન બનાવવા ચાહતા જ નહોતા (P45)

હા, જરૂર ઘણા કોષ્ટ સ્થળે એવા ઉદાહરણો પણ મળી આવે છે કે, જેમાં રાજનૈતિક કે એવા બીજા કારણોથી પ્રેરિત થઈને, હિંદુના કોઈ કોષ્ટ મુસલમાન રાજાએ ઇસ્તમામનો પ્રચાર કરવાના કામમાં, પોતાની મત્તાનો અનુચિત પ્રયોગ પણ કરીધેલો છે પણ તેનાથી વિપરીત ઉદાહરણોમાં ફક્ત બાબર અને અકબર જ નહિ પણ તે શિવાયના અનેક મુસલમાન શાસકોના લેખ અને ફરમાનોથી સાફ જણી શકાય છે કે તેઓ પોતાની હિંદુ અને મુસલમાન પ્રજાને, સમાન દૃષ્ટિથી જોતા હતા. અને રાજ્ય શાસનમાં કોષ્ટ પણ પ્રકારનો ધાર્મિક પક્ષપાત પોતાના માટે હિતકર સમજતા નહોતા ઇતિહાસથી આ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે, હાલના ભારતીય મુસલમાનોમાંથી સેક્ટે ૫૦ નહિ પણ ૯૯ ટકાએ, ઇસ્તમામ મત સ્વીકાર્યો તેનું કારણ ફક્ત તે સમયના અસંખ્ય મુસલમાન ફકીરો, પીગે અને દરવેસોના ઉચ્ચ ચારિત્રો જ હતા

હિંદુ ઉપર આરોપોના આ નવા મતનો પ્રભાવ, હિંદુના લાખો કે કરોડો માણસો, જેઓએ ઇસ્તમામનો સ્વીકાર કર્યો, તેના ઉપરજ પડીને અટકી પડ્યો એમ માનવાનું નથી પણ એ સમયની સામાજિક અવ્યવસ્થાના દિવસોમાં (કે જેનું કાષ્ટક વર્ણન આપણે ઉપર લખી ગયા છીએ) શેષ ભારતવાસીઓના વિચારો, તેઓનો ધર્મ, તેમનું સાહિત્ય, તેમની ચિત્રકલા, તેઓનું વિજ્ઞાન, તેમની નિર્માણકલા અર્થાત સમસ્ત ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર, ઇસ્તમામના નીચા વિચારોનો, ત્રાહીન પ્રભાવ પડેલો હતો પણ આ પ્રભાવનું વર્ણન કરવા

પહેલાં, અમોને એ જરૂરનું છે કે, મહમદ સાહેબની પછીના આરબોની અંદર નવીન ધાર્મિક લહેરો અને તેમની સંખ્યતાના ભાગનું કાંઈક સંક્ષેપમાં વર્ણન કરી લઈએ.

ઇસ્લામ મત શરૂઆતથી જ એક ઈશ્વરને માનવાવાળો હતો. તેના સિદ્ધાંતો ધણી સરળ અને સાદા હતા. તેમજ તેની પૂજાવિધિ-નમાજ-અત્તંત સુખાપ્ય હતી. આટલું જતાં પણ પેગંબર સાહેબનાં અવમાન પછી, તુરતજ ઇસ્લામમાં નવી નવી શાખાઓ પુટવા લાગી. જે પ્રમાણે આરબોએ, પૂર્વ તથા પશ્ચિમમાં પોતાના સામ્રાજ્યનો પ્રારંભ કર્યો હતો, તેજ પ્રમાણે અરબ વિદ્વાનોએ, સંભારના ચારે ખૂણામાંથી દર્શન, વિજ્ઞાન અને વિદ્યાની શોધ કરીને પોતાના જ્ઞાનના ભંડારને પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રારંભ પણ સાથેસાથ કરેલો હતો.

ઇસાઈ ધર્મ પુસ્તકોના અરબીમાં અનુવાદ કર્યા. સુકરાત, અફલાતુન અને અરસ્તુ જેવાનાં મહાન દર્શન શાસ્ત્રો, વિજ્ઞાન, વૈદક, અને જ્યોતિષ આદિ યુનાની ગ્રંથોનાં પણ અરેબિકમાં ભાષાંતરો કર્યા. હિંદની સાથે તો તેમનો ધાડો સંબંધ પહેલેથી જ હતો. ભારતીય માધની સાથે સાથે ભારતીય સંસ્કૃતિની લેણદેણ પણ જલદીથી શરૂ થઈ ગઈ. શરૂઆતના ખલીફાઓના દિવસોમાં, અનેક હિંદુઓ, બસરામાં ઉંચી ઉંચી નોકરી ઉપર હતા. સીરીયા, કાસગંજ વગેરેમાં હિંદુઓની ધણી વસ્તી હતી. ખુરાસાન, અફઘાનીસ્તાન, સીસતાન અને બલુચિસ્તાન વગેરેના લોકોએ ઇસ્લામ કબૂલ કરવા પહેલાં ત્યાંના લોકો બૌદ્ધમત પાળતા હતા. બદખ્શમાં એક મહાન બૌદ્ધવિહાર હતો જેના મહાધારી અબ્બાસી ખલીફાઓના વજરપદ ઉપર વારંવાર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. (જુઓ નીકલસન લીટરરી હિસ્ટ્રી ઓફ અરબ P૨૫૬) બૌદ્ધમતનાં સંધર્ગા મુખ્ય મુખ્ય પુસ્તકોના અરેબીક ભાષામાં ભાષાંતરો કરવામાં આવ્યાં હતાં. કીતાબુલબુદ, અને બીલબહર અથવા જુદસીફ વગેરે પુસ્તકો એજ સમયમાં લખાયાં છે. આ પુસ્તકો અરેબીક ભાષામાં બૌદ્ધમતનાં પ્રમાણ પુસ્તકો ગણાય છે. એજ રીતે સુક્ષ્મ, ચરક, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, ચાલુક્ય ઇત્યાદિ અસંખ્ય સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં પણ અરેબીક ભાષામાં ભાષાંતરો થયાં હતાં. વિશેષ કરીને મહાત્મા જુદનું જીવન અને તેમના સિદ્ધાંતોનો અરબોના મન ઉપર વધારે પ્રભાવ પડેલો હતો. ધીરે ધીરે, જુદાસુ આરબોમાં તરેહ તરેહના સ્વતંત્ર વિચારો, નવા નવા દર્શનિકો અને નવા નવા મંત્રદાયોના સુંદર ફળગા ઇસ્લામમાં ફૂટવા લાગ્યા. આ એજ પરિસ્થિતિની અંદર ઇસ્લામમાં અદ્યતવાદ અને સુપ્રસિદ્ધ સુરીવાદનો જન્મ થયો હતો.

ઉદાહરણ તરીકે એજ દિવસોમાં શિયા મુસલમાનોનો એક સંપ્રદાય. જેનું નામ શુલાન હતું તેના ઇમામો અવતારવાદ (હુલુલ તશાહી) આવાગમન (તનાસુખ) વગેરે ને પોતાના સિદ્ધાંતોમાં સ્વિકારવા લાગ્યા હતા, અને સાથે એવું પ્રતિપાદન કર્યું હતું કે “મનુષ્યનો આત્માપણ ક્રમે ક્રમે ઉન્નત દશામાં આવતાં જુદાના રૂતબા સુધી પહોંચી શકે છે.” અલી ઇલાહી સંપ્રદાયના લોકોએ એકથી વધારે સ્ત્રીની સાથે વિવાહ અને સ્ત્રીને તલાક આપવાની પ્રથા બંધ કરેલી હતી. અનેક સંપ્રદાયના લોકો પાક કુરાનના જાહેર અર્થને નહિ માનીને તેને અલંકાર સ્વરૂપ સમજતા હતા. અવ્યકત નિર્ણય બ્રહ્મ, અને સગુણ ઇશ્વરની માન્યતામાં શું બેદ છે તેનું ખારિક અવલોકન થવા માંડ્યું હતું. આવા પ્રકારના અનેક સંપ્રદાયોની ઇસ્લામમાં સ્થાપના થઈ ચુકી હતી, જેમાં લોકોને ખાસ દિક્ષા આપીને દાખલ કરવામાં

આવતા હતા. એમાં કોઇ કોઇ સંપ્રદાયની એવી માન્યતા હતી કે દિક્ષિત મનુષ્ય અભ્યાસ કરતાં કરતાં નથી અને ખુદના રૂતબા સુધી પહોંચી શકે છે. એ સંપ્રદાયવાળા પોતાના ગુરુઓને ખુદના પદ સુધી માનતા હતા. મોતજલી સંપ્રદાયના લોકો આગળ વધીને ધર્મની આખતમાં વધારે છૂટ લેતા હતા. અલગી જાલી (૧૯૫૭-૧૯૫૮) નામના મહાત્માએ ઇસ્લામના સામાન્ય કર્મક્રિયાથી સંતોષ નહિ માનીને સંસારથી પૃથક થઇને, અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો જૂની રીતે અભ્યાસ કરેલો હતો. આ પ્રકારના સ્વતંત્ર વિચાર કરનારા સુરીઓમાં અનેક મઠ એ સમયમાં સ્થાપિત થયા હતા. જેમાં તદ્દન અદ્વૈતવાદ (વદદત્તલ વલ્લુદ) નો ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો. સંયમ (નરસિંહસી) ઉપર વધારે દબાણ થતું હતું અને મુકિતના માર્ગ તરીકે લક્ષિત અને યોગને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવતું હતું.

પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મહાત્મા અણ્ણલ્ણલ્ણલ્ણલ્ણ આરી (૧૦૫૭) ના વિચારો ઉપર મહાત્મા જુદાના વિચારોની છાપ વધારે પડેલી હતી. તેઓ પુનર્જન્મનો સ્વિકાર કરતા હતા. અને પ્રાણીજન્ય ખોરાકના સખ્ત વિરોધી હતા.

ઉમર ખ્યામના સ્વતંત્ર મતથી સૌ કોઇ પરિચિત છે. જાનગરો, લાંબા ઉપવાસો, અને કેટલાએક નિયમો, તપ, આ સંબંધી ઘણું શિક્ષણ સુરીઓ હજરત પેગંબરના જીવન ઉપરથી શીખ્યા હતા. એટલું જતાં પણ, સુરીઓના સિદ્ધાંતોપર, ઇલામત, ઇરાનનો જર-થોસ્તમત, અને હારતીય અદ્વૈતમત અને બૌદ્ધ મતની છાપ તેઓના વિચારો ઉપર વિશેષ કરીને જોવામાં આવે છે. હજરત પેગંબર તરફથી સંસારથી પૃથક રહેવાની તદ્દન મના હતી જતાં સુરીઓમાં શરૂથીજ અનેક એવા લોકો પેદા થયા કે જેઓ સંસારથી પોતાને પૃથક રહેવામાંજ મહત્તા સમજતા હતા.

પ્રસિદ્ધ સુરી માહાત્મા મનસુરનું નામ હાલના શિક્ષિત વર્ગથી અપરિચિત નથી, આ મહાત્મા હિંદમાં પણ આવી ગયા હતા. એમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત અને વાક્ય—“ અનલહકક ” (અહં બ્રહ્મ) હતું. ઇસ્લામના જમાનામાં પોતાના આટલી હદ સુધીના સ્વતંત્ર અને સત્ય વિચારો અધિકાર વગરના લોકોથી સમજાવ નહીં એટલે તેમને કટ્ટ આપીને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા, ૯૨૨. મહાત્મા કબીર, દાદુ, નાનક તથા અન્ય હારતીય માહાત્માઓનાં વચનોમાં પણ મનસુરનાં પૂરેપૂરાં વાક્યો ભરેલાં છે. મનસુર ખુદની હસ્તી સિવાય બીજી માનવાનો અસ્તિત્વ કરતો હતો. કોઇપણ પ્રકારનો દ્વૈતભાવ તે સ્વિકારતો નહોતો. આ પ્રકારના અદ્વૈતવાદે સ્વભાવતઃ એ સમયના અસંખ્ય મુસલમાનોને સધળા ધર્મોમાં એકતા અને એકબીજા ઉપર ઉદારભાવથી જોવાનું શિખર્યું હતું.

ખચિત સુરીઓનો માર્ગ તે લક્ષિત માર્ગ હતો. તેમનો સિદ્ધાંત અદ્વૈત. ઇશક તેઓની પૂજા હતી, અને બ્રહ્મમાં લીન થઇને તદ્દવત્ બની જવું એ એમની નિમ્જત (મોક્ષ) હતી. ઇસ્વીસનના, આઠમા સેંકડાની પહેલાં હિંદની ધાર્મિક, અવસ્થા, કેવી હતી તે આપણે જોઇ ગયા, તે સમયે બૌદ્ધમત સમાપ્ત થઇ ચૂક્યો હતો, અને જૈવમત, વૈજ્ઞવમત તથા શાકત-મતોની તે જગો ઉપર સ્થાપના થયેલી હતી. બૌદ્ધ મતનાં હૃદય કોટીના સદાચાર અને માનવ સમતાના સ્થાનપર ફરીથી અસંખ્ય દેવી દેવતાઓ, મતમતાંતરો, કર્મકાંડ જાતિભેદ,

હિંદુ નીચની ભાવના, તથા હજારો જાતનાં ખીન્ન પાખંડોએ, પોતાની સત્તા વ્યાપક કરી દીધી હતી મદુરાના જૈન રાજ્યોએ જ્યારે, શૈવ મત પ્રચારક તીર્થંકરના ઉપદેશથી જૈન મતનો ત્યાગ કરી શૈવમત ગ્રહણ કરી, તે સમયે મદુરાની પ્રજાએ જૈન મત છોડવાનો ઇનકાર કરવાથી, રાજ્યો તીર્થંકરની સલાહથી અસંખ્ય જૈનોને, ફાર્સીના લોકો લટકાવી દીધા હતા. આ પ્રકારના અત્યાચારો ધર્મની છાયા તળે તે સમયે બૌદ્ધ અને જૈનો ઉપર થવાના ખખરો સ્થળે સ્થળે સાંભળવામાં આવતાં હતા. આવી સ્થિતિમાં એ હજારો મુસલમાન ફકીરો અને સૂફીઓ કે જેઓ ધણાં વરસો થયાં દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં વસેલા હતા, તેમના મિદ્ધતોનો ભારતીય જનતા ઉપર, હિતકર પ્રભાવ પડે, એ સ્વાભાવિક ઘટના ગણાય. અનેક હિંદુ વિદ્વાનોના ચિત્તમાં પણ એ સમયે પોતાના દેશની ધાર્મિક અવસ્થાને સુધારવાનો વિચાર ધમ્મ આવ્યો હતો. એક ખીન્નની પછી શંકર, રામાનુજ નિંબાદિત્ય, વાસવ, વલ્લભાચાર્ય, માધવ ઇત્યાદી અનેક સંત મહાત્મા, હિંદની દક્ષિણમાં જ પેદા થયા હતા. જેઓએ પોત પોતાના વિચાર પ્રમાણે પોતાના દુઃખિત દેશવાસીઓને શાંતિ, પ્રેમ અને આશાનો મંદિરો સંભળાવ્યો.

શરૂથી લઈને ઇસ્વીસનના આઠમા સેંકડા સુધી હિંદમાં જેટલા ધાર્મિક તેમજ સામાજિક સુધારાનાં આદિલનો ઉત્પન્ન થયાં તે સમયગાની જન્મ ધણા ભાગે ઉત્તરમાં જ થયો હતો. પણ ઇસ્વીસનના આઠમા સેંકડાથી આ એક નવી વાર્તા જાણવામાં આવે છે કે, આવા પ્રકારના સુધારકોને જન્મ આપવાનું માન હવે ઉત્તરને બદલે દક્ષિણને મળવા લાગ્યું હતું. આઠમા સૈકાથી લઈને પંદરમા સૈકા સુધી દક્ષિણની આ મહત્તા કાયમ રહેલી. શંકર, રામાનુજ નિંબાદિત્ય, વાસવ, વલ્લભાચાર્ય અને માધવ એ સૌ દક્ષિણના રહેવાસી હતા. આ સમયગાળું એક નિશ્ચયાત્મક કારણ એ હતું કે:—એ દિવસોમાં અનેક મુસલમાન સંતા સુફી ફકીરો અને દરવેશો, દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમમાં જ જન્મને વસેલા હતા. આ ભારતીય આચાર્યોના ઉપદેશો અને સિદ્ધાંતો ઉપર ઇસ્લામની પડેલી છાપ સાફ સાફ વાંચી શકાય છે. એક વિદ્વાન ઇતિહાસ લખનારો લખે છે કે:—“ઇસ્લામના યુનુસાબીઓની હાજરીએ જ જાતિભેદ, આત્મિક જન્મ અને ઇશ્વરનું વ્યક્તિત્વ, વગેરે વિષયોપર લોકોને વિચાર કરવાને ઉત્તેજિત કરીધા છે. (જુઓ, કબીર એન્ડ કબીરપંથ. એચ. જી. વેસ્ટકોટ, લંડન ૧૯૦૭—P ૪૫)

વળી મી. બર્થ પોતાના રીલીજિયન ઓફ ઇન્ડિયામાં લખે છે કે:—“ અફઘાનો, તુરકો, અથવા મુગલો, આ દેશમાં આવ્યા તેની પહેલા ધણાં વરસો ઉપર, ખીલાફતના આરખો મુસાફરો તરીકે હિંદના કિનારાપર પહોંચી ચૂક્યા હતા, અને હિંદના લોકો સાથે વ્યાપારિક, સંબંધ તથા પ્રેમભાવ પેદા કરી ચૂક્યા હતા. હવે હિંદના બરાબર તેજ વિભાગોમાં નવમા સેંકડાથી લઈને બારમા સેંકડા સુધીમાં જે જે મહાન જબરજસ્ત ધાર્મિક સંપ્રદાયો પેદા થયા કે જેઓ શંકર, રામાનુજ, આનંદતીર્થ અને વાસવના નામો સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેઓમાં ઇસ્લામના સિદ્ધાંતોનો પ્રકાશ પડેલો જણાઈ આવે છે.

જરાક બારીક દ્રષ્ટિથી તુલના કરતાં, જાણી શકાય છે કે એ સમયના લગભગ મધ્યમાં હિંદુ આચાર્યોએ પોતાના સમયના ઇસ્લામમાંથી પુરતા વિચારો ગ્રહણ કરીધા છે.

હવે અમે આદ્ય સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીના મુખ્ય મુખ્ય ભારતીય અચાર્યો અને માહાત્માઓના ઉપદેશોની, ઇસ્લામ અને સુરીઓના ઉપદેશો સાથે થોડી સંક્ષિપ્તમાં તુલના કરીશું. અમારો કદિપણ એવો અભિપ્રાય નથી કે, એ માહાત્માઓએ જે સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કીધું છે, એ સઘળા સિદ્ધાંતો, કોઇ અને કોઇ સ્વરૂપમાં અથવા ઓછામાં ઓછા (ખીજ) સ્વરૂપમાં હિંદના એના પહેલાંના ધાર્મિક સાહિત્યમાં મોજુદ નહિ હતા. એમાં પણ સંદેહ નથી કે વિશેષ કરીને માહાત્મા શંકરાચાર્ય જેવા સમય વિદ્વાનોએ, ધણા ભાગે હિંદના પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારમાંથી જ, પોતાની જ્ઞાન પીપાસાને તૃપ્ત કરેલી હતી, અને એજ આધાર પર પોતાના શેષ દેશવાસિઓને સન્માર્ગે લાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો તો પણ નીચેની તુલનાથી એ વાત સ્પષ્ટ થઇ જાય છે:-એ સમયમાં એ આચાર્યોએ બહુ દરજે સુધી ઇસ્લામની સહાય તાથી, પોતાના સિદ્ધાંતોને પુષ્ટી આપેલી છે અને એક રીતે કહીએ તો હિંદના જ અનેક પ્રાચીન વિચારોએ અરબસ્તાન અને ઇરાનથી ટક્કર ખાઇને નવા વેશમાં પુનર્જીવન મેળવીને હિંદમાં પ્રવેશ કીધો હતો.

સૌથી પહેલાં અમારું લક્ષ શ્રીમાન્ શંકરાચાર્ય તરફ જાય છે. આ માહાત્માએ, એ સમયના બૌદ્ધમત વિરુદ્ધ અનેક હિંદુ સંપ્રદાયોને એકઠા મેળવીને એને એક દાર્શનિક પાયાનું બ્ધવિચાર રૂપ આપવાનો મહાન પ્રયત્ન કીધો હતો. શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યે, પોતાની પહેલાંના હિંદુ ધર્મમાં અનેક નવીન ફેરફારો કીધા હતા. સઘળા વર્ણના લોકો, સંન્યાસની દિક્ષા લઇ શકે એવો નિયમ એમણે જ નવો સ્થાપિત કીધો. મનુષ્ય પંચકર્મ એક સ્થળે એમણે કહેલું છે કે, કોઇ પણ તત્ત્વ દર્શિ મનુષ્ય મારો સાચો ગુરુ છે, પછી તે ભલે બ્રાહ્મણ હો કે ચાંડાલ હો.

વૈષ્ણવ, તથા શૈવ આચાર્યોએ, આ સંબંધી શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યનો પ્રબળ વિરોધ કરેલો છે શંકરાચાર્યનો અદ્વૈત વાદ જરૂર ભારતીય હતો, પણ તે સમયના મુસલમાન સુફીઓના અદ્વૈતવાદની સાથે તેની મહાન સામ્યતા હતી. શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યની પહેલાં હિંદમાં કોઇ ઉપદેશકે કે આચાર્યે અદ્વૈત વાદનું આપું સ્વરૂપ આપ્યું નહોતું. ઇસ્લામનો કઠોર એક ઇશ્વરવાદ અને શંકરનો અદ્વૈતવાદ આ બેઉમાં થોડી સામ્યતા તો અવશ્ય છે. શંકરના સમયમાં ઇસ્લામ, હિંદમાં પહોંચી ચૂક્યો હતો. ઇતિહાસથી એવું પણ જાણી શકાય છે કે, જે પ્રદેશમાં શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો હતો ત્યાંની જ હિંદુ રાજ્ય તે સમયે ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વિકાર કરી ચૂકેલો હતો. (ફોર્સેટ એન્ડો પોલોજી જુલેટીન V. III P. No. I)

હવે આપણે શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યનો જન્મ કઇ સાલમાં થયો તે પ્રશ્નનું કાંઇક નિરાકરણ કરીએ: આ નિરાકરણ ઇતિહાસિક સાબિતિઓથી કરવાનું છે, તેમાં અનેકર્થિકધટનાઓ સામે જોવાનું નથી. સ્વર્ગસ્થ માહાત્મા તિલકના ગીતારહસ્યનો અનુવાદ કરતા વિદ્વાન લેખક ઇસ્વીસનના સાતમા ને આઠમા સેકંડાની વચ્ચેનો સમય બતાવે છે. અને ભારત વર્ષા ઉપાસક સંપ્રદાય નામનું વિદ્વાનભરેલું પુસ્તક લખનાર બાણ અક્ષયકુમારદત્ત નામના વિદ્વાન લેખક પોતાના તેજ પુસ્તકના બીજા વિભાગની ઉપક્રમણિકાના ૮મા પેઢજમાં શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યનો જન્મ શાલીવાહન શકના સાતમા સૈકાના છેવટના ભાગમાં અથવા આઠમા

સૈકાની શરૂઆતના સમયમાં બતાવે છે. એ રીતે ગણુતાં ઇ. સ. ૮૮૦ થાય છે. આ સમયે ઇસ્લામ પોતાનો પ્રકાશ સંસારના ધણા ભાગો ઉપર નાંખી ચૂક્યો હતો.

રામાનુજ તથા બીજા આચાર્યોના ઉપદેશમાં એક ઇશ્વરવાદ ઉપર ભેર, ભક્તિનો ઉન્માદ, પ્રેરણા, ગુરુ ભક્તિ, જાતિભેદની શિથિલતા ઇત્યાદિ અનેક વિચારો ઇસ્લામની સાથે મળતા આવે છે. એમાંથી અનેક વિદ્વાનોના ગ્રંથોમાં અનેક સૂરી ગ્રંથોની સાથે કોઈ કોઈ સ્થળે આશ્ચર્યકારક સમાનતા જણાઈ આવે છે.

લીંગાયત સંપ્રદાયની સ્થાપના લગભગ બારમા સૈકામાં થઈ છે. વાસવ, ચન્નવાસવ, અને એકાંતરમ્બેયા, આ ત્રણે આચાર્યો, આ મંપ્રદાયના સંસ્થાપક માનવામાં આવે છે. લીંગાયત સંપ્રદાય એક શૈવ સંપ્રદાય છે. આ સંપ્રદાયના લોકો, એક ઇશ્વર (પરશિવ)ને સ્વિકારે છે. પોતાના ગુરુ અલ્લમા પ્રભુને એ લોકો ઇશ્વરનો અવતાર માને છે. મુસલમાનોના ચાર પીરોની સમાન એ પ્રભુ ચાર આરાધ્ય માને છે. દક્ષિણ નિયમો બરાબર સુરીઓની માફક જ છે. વળી આ લોકો, જાતિ ભેદને માનતા નથી. જે પ્રમાણે પોતાના સંપ્રદાયમાં બ્રાહ્મણ દાખલ થઈ શકે છે, અત્યંત પથુ તેવી જ રીતે દાખલ થઈ શકે છે. તેમાં કોઈ પણ જાતનો પ્રભેદ માનવામાં આવતો નથી. વિવાહ પ્રથામાં કન્યાની સ્વિકૃતિ આવશ્યક ગણવામાં આવે છે. બાળવિવાહની આ સંપ્રદાયમાં મના કરવામાં આવી છે. તલાક આપવાની છૂટ આપેલી છે. વિધવાઓને ફરીથી પરણવાની રજા છે. મુડદાંએને હત્ત કરવાને બદલે, દાટવામાં આવે છે. શ્રાદ્ધ વગેરે ક્રિયાઓ માનતા નથી. લીંગાયત સંપ્રદાયને માનનારાઓ પુનર્જન્મના નિયમને માનતા નથી. અને સઘળા લિંગધારી પોતપોતામાં એક માથે ભોળા વહેવાર કરી શકે છે તેમજ વિવાહ પણ કરી શકે છે. એ લોકો પોતાને જંગમ અથવા વીરશૈવ તરીકે ઓળખાવે છે. બેલગામ, બીજાપુર અને ધારવાડ જિલ્લાઓમાં સેંકડે ૩૫ ટકા તથા મદિસુર અને કોલ્હાપુરનાં રાજ્યોમાં સેંકડે ૧૦ ટકા વસ્તી લીંગાયતોની છે. નિશ્ચય, આ લીંગાયતોના સિદ્ધાંતોમાં કેટલાક મિદ્ધાંતો એવા છે કે જે ઇસ્લામમાં પણ મળી આવે છે અને તે પહેલાં આવા નિયમો ભારતીય કોઈ મંપ્રદાયમાં નહોતા. અલ્લમ અને અલ્લાહ શબ્દો પણ એક બીજા સાથે તદ્દન મળતા આવે છે.

અસલ વાત એટલીજ છે કે, કેટલાએક પોતાને વિદ્વાન્ કહેવડવનારા એક હાથમાં કુરાન અને બીજા હાથમાં તલવારના સ્વરૂપથી હિંદમાં ઇસ્લામનો પ્રવેશ માનતા હોય તો, આ માન્યતા કેટલે અંશે સત્ય છે તેની પ્રતિત્તિ માટેજ આ લેખ કેટલાંક ઇતિહાસિક સાદિત્વના આધારે લખ્યો છે.

યુક્ત પ્રાંતના બનારસના રહીસ બાણુ ભગવાનદાસ નામના સમર્થ વિદ્વાને પોતાના “ સમન્વય ” નામના હિંદી પુસ્તકમાં વેદાંત અને સુરીની સરખામણી ધણીજ વિદ્વાતાથી કરીને સર્વ ધર્મોની એકતા સાબિત કરવા વિદ્વાતા ભરેલો પ્રવાસ કર્યો છે. ઉપનિષદોના મહાન સિદ્ધાંતોને આધારે પરમાત્માને અગમ્ય અને અતર્ક્ય સ્વીકારીને એક ઉપાસના કરનારાએ ઉપાસનામાં થએલા દોષ માટે પરમાત્માની માફી માગેલી છે, તે તરફ લક્ષ કરતાં આ પ્રકારની માન્યતાની સુરીઓની માન્યતા સાથે કેટલી સામ્યતા છે તે સમજી શકાય છે.

બાકી સત્ય, કોઈની માલકીની વસ્તુ નથી, તે બ્રહ્મડાંના અનેક વિભાગોમાં પોતાનો પ્રકાશ ગમે ત્યારે નાંખી શકે છે.

પર્પેક્ટિવ ને પુરષોત્તમ.

લખનાર : વલ્લભ મોરારજી સોમાણી

મુ'બમ્માં સર જમસેદજી જીજીભાઇ સ્કુલ ઓફ આર્ટ્માં સેકન્ડગ્રેડ ને થર્ડગ્રેડ નામના ઉપક્ષા એ વર્ગમાં પરર્પેક્ટિવનો વિષય શીખવવામાં આવે છે.

Perspective (પરર્પેક્ટિવ) a (L. Per & Specio I Look) of or pertaining to the Science of Vision=દૃષ્ટિશાસ્ત્ર સંબંધી-વિષયક) એવો પરર્પેક્ટિવનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ છે. પણ સામાન્ય અર્થ આરપાર જોવું એવો થાય છે. કેમકે આપણે દરેક જોવાના પ્રાણી પદાર્થને હવાની આરપાર જોઇએ છીએ. પરર્પેક્ટિવનો ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દ રેખામયાદર્શન શબ્દ પણ પૂરો અર્થ સૂચક નથી. તેથી ઇંગ્રેજી શબ્દ પરર્પેક્ટિવ અન્ને વાપરેલો છે.

પુરષોત્તમ શબ્દ-પુરુષ+ઉત્તમ=પુરુષોત્તમ.

પ્રકૃતિ અને પુરુષથી જે ઉત્તમ તે પુરુષોત્તમ.

પરર્પેક્ટિવ અને પુરુષોત્તમનું ઓળખાણ પાડવા માટે આ નિબંધમાં અલ્પ પ્રયાસ છે.

પરર્પેક્ટિવ તે નિર્ધારિત-પુરુષોત્તમના નિયમાનુસાર છે. એ નિયમોનો ભંગ થતો નથી. અંકગણિતના દાખલામાં અને અક્ષર ગણિતના દાખલામાં જેમ ચોક્કસ જવાબ આવે છે, તેવી રીતે પરર્પેક્ટિવના દાખલામાં ચોક્કસ જવાબ આવે છે. એ આખી એક વિદ્યા છે. તેના પુરતકો ગુજરાતી ભાષામાં જોવામાં આવતાં નથી. ઇંગ્રેજીમાં છે. તે પરથી એ વિદ્યાની પદ્ધતિ શીખી શકાય છે. અને જે. જે સ્કુલ ઓફ આર્ટના માસ્તર શીખવે છે. અને તેમાં પાસ થનારને નામદાર મુ'બમ્ના ગવર્નર સાહેબની સહી વાળું સર્ટિફિકેટ પણ મળે છે.

પરર્પેક્ટિવના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧ લીનીયર (Linear) પરર્પેક્ટિવ.

૨ એરીયલ (Aerial) પરર્પેક્ટિવ.

૩ ઓર્થોગ્રાફીક પ્રોજેક્સન (Orthographic Projection).

લીનીયર પરર્પેક્ટિવમાં દૃષ્ટિમાં દેખાતા પદાર્થ એક સપાટ સપાટીપર લીટીથી ચીતરવાના હોય છે.

એરીયલ પરર્પેક્ટિવમાં દૃષ્ટિમાં દેખાતા પદાર્થની લંબાઇ પહોળાઇ જડાઇ ઉંચાઇ વગેરેને અજવાળા અને છાયા ને રંગ ને નજીક કે છેડાના દેખાવ એક સપાટ સપાટીપર ચીતરવાના હોય છે.

ઓર્થોગ્રાફીક પ્રોજેક્સન-માં પદાર્થના જે વિભાગ પારી જુદે જુદે અંતરે ચિત્રી બતાવવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ—મજનેર મકાનનો નકશો કરે છે, તેમાં પ્લાન ને એલીવેશન ચિત્રે છે, તે પ્રોજેક્સનનો વિષય છે.

સવારમાં સૂર્યના તાપમાં જતાં એક મનુષ્યનો પડછાયો તેના પંડતી લંબાઈ કરતાં ઘણો વધારે જમીનપર પડેલો દેખાય છે, અને જ્યારે સૂર્ય માથે હોય ત્યારે તેજ મનુષ્યનો પડછાયો તેના પગ પાસે તેના કદની લંબાઈ કરતા ટુંકો જમીનપર પડેલો દેખાય છે. તે પ્રોજેક્સનનો વિષય છે.

એક પેન્સિલને આંખની બરાબર સામે રાખી તેની બહાઈના ગોળાકારનો દેખાવ જુઓ, તેજ પેન્સિલને એક આંખની સામે રાખી તેની લંબાઈ પ્રમાણે સીધી રાખી જુઓ, અને તેજ પેન્સિલને તિરકસ રાખીને જુઓ કે ચિત્રો, તે પ્રોજેક્શન છે.

પરપેક્ટિવની પદ્ધતિ—દષ્ટિ મર્યાદામાં દેખાતા પદાર્થો, પ્રાણી, કે વનસ્પતિ વગેરે જે કાંઈ દેખાય છે તે દષ્ટિવિદ્યાના નિયમાનુસાર હોય છે. અને તે નિયમો કુદરતી છે. ને જોવા માટે આંખ અને અજ્ઞ એ જરૂરના છે.

મનુષ્યની આંખ.

માથાસને બે આંખો છે. તે આડી લીટીમાં સમાંતર છે. બે આંખ વચ્ચે જે થોડું અંતર નથી બે આંખોના ડોળાની વચ્ચેમાંની નાની કીકીઓની અંદર દેખાવનો ભાગ અજ્ઞવાળાના રજોદારા પેસે છે. પણ મનુષ્યને દેખાવ એકજ દેખાય છે. એ કુદરતી રચના છે. તથા અજ્ઞવાળાનાં કિરણો સીધાં આવે છે. આંખની કીકીની અંદર એ પ્રકાશનાં કિરણો સીધી લીટીમાં પ્રવેશ કરતાં હોવાથી પદાર્થ ઉંઘે દેખાવા જોઈએ, પણ પુરોક્તમની અકળ લીલાથી તે આપણને સવળો દેખાય છે.

મનુષ્યને બે આંખો છે પણ પરપેક્ટિવમાં એક જ આંખ માની લેવાની છે. અથવા એક જ આંખનો ઉપયોગ કરવાનો છે. બેઉ આંખે જોવાય ખરું, પણ બે આંખની વચ્ચે અંતર છે તેટલો તફાવત દેખાય છે, તે માટે એક આંખ માનેલી છે. અને તે પણ બુદ્ધિ-માના બિંદુ સમાન ડોળામાં ગણવી.

ઉદાહરણ—એક પેન્સિલ હાથમાં રાખો. તેને પોતાના નાકની ડાંડીની સામે ઉભી ધરી રાખો, એક આંખ બીચી લો. પછી બીજી આંખે જુઓ. પછી બીડેલી આંખ ઉઘાડો ને ઉઘાડેલી હતી તે આંખ બંધ કરો. એમ પાંચેક વખત કરો એટલે પેન્સિલ ત્યાંની ત્યાં છતાં બે આંખનાં અંતરને લીધે તેટલી જમણી કે ડાબી બાજુ તરફ અંતરે દેખાશે, અથવા એક જગા કાગળના પુઠાને હાથમાં લેઈ નેમ કરો તો પણ તેવો તફાવત દેખાશે.

આંખની સુંદર રચના ને તેના વિષેના સારા જ્ઞાન માટે આધુનિક સમયમાં આંખની રચનાનું જ્ઞાન મેળવનાર દાકતરોએ ઘણા પુસ્તકો લખેલા છે. તેમાંનું ઘણું અદ્યતન અત્રે આપી શકવાથી વિસ્તારનો ભય રહેવાથી માત્ર એટલું જ્ઞાની લેવું કે, એક સુતરના શળાકાને તોડી નાખી તેના તાતણાનો વિસ્તાર થાય તેમ એક છોડે રાખી, બીજે છોડે એક બિંદુ સમાન બંધાય તેમ બાંધવાથી જે દેખાવ થાય, તેનો સુકાબલો આંખની કીકીમાં અજ્ઞવાળાનાં કિરણો પેસે છે તેની સાથે કરાય, એવો દષ્ટિમર્માદાનો નિયમ છે તેની સાથે કરો.

તેમાં વચ્ચે વચ્ચે જે કિરણ છે, તે મધ્ય કિરણ છે અને બીજાં કીરણો મળી ૬૦° અંશને પુરો કીર્ણમાં પ્રવેશ કરે છે, ને તે રેડીના નામના પદાર્થ પર પડતાં મજબૂતરૂને પદાર્થનું ગાન થાય છે. એટલે કે શું દેખાય છે તે મનુષ્ય જાણી શકે છે.

પરર્પેક્ટિવને અને ભૂમિતિને સંબંધ છે. યુક્તિશક્તિ ભૂમિતિ અને કર્તવ્યભૂમિતિનું ગાન પરર્પેક્ટિવમાં હોયું જોઈએ. છતાં યુક્તિશક્તિ ભૂમિતિમાં અને દૃષ્ટિવિદ્યાની ભૂમિતિમાં આપણે તફાવત જોઈ શકીએ છીએ.

ઉદાહરણ:-યુક્તિશક્તિ ભૂમિતિની સમાંતર સીધી લીટીઓની વ્યાખ્યાનો પરર્પેક્ટિવ સાથે મુકાબલો:-

યુક્તિશક્તિ વ્યાખ્યા.

સમાંતર સીધી લીટીઓ તેજ છે કે જેઓ એકજ સપાટ સપાટમાં હોય. તેને બેડ બાજુએ ગમે તેટલી વધારીએ તો પણ કદી મળતી નથી.

પરર્પેક્ટિવની વ્યાખ્યા.

સમાંતર સીધી લીટીઓ તેજ છે કે જેઓ એકજ સપાટ સપાટમાં હોય. તેને ગમે તે બાજુ વધારીએ તો તેઓ એકજ બિંદુમાં જઈને મળે છે.

એમ ભૂમિતિ ને પરર્પેક્ટિવમાં આંખને તફાવત જણાય છે. રેલવેના બે પાટા સમાન અંતરે હોય છે. તેની વચ્ચેમાં ઉભા રહીને જોતાં જેમ પાટા દૂર દેખાતા જશે તેમ તે બે વચ્ચેનું અંતર ઘટતું જશે, ને છેવટ એક બિંદુમાં મળેલા દેખાશે.

એકજ માપની બારીઓ કે એક માપના ચાંભલા વગેરે જેમ જેમ દૂર પડતા હોય તેમ નાના માપના દેખાશે. અને તેઓની ઉપરની નેનીચેની કિનારીઓ એક જ બિંદુમાં જઈ મળે છે એમ દેખાય છે.

સામી ભીંના કે સામાં મકાન કે જેઓનો ખુણો દેખાતો ન હોય તે પેરેલલ (Parallel) પરર્પેક્ટિવ કહેવાય છે. અને જેઓના ખુણા દેખાય, ને બે બાજુ દેખાય, તે એંગ્યુલર (Angular) પરર્પેક્ટિવ કહેવાય છે. ખુણાનું માપ ૯૦ અંશ હોય છે. એક બાજુ ૬૦° અંશનો ખુણો હોય તો બીજી બાજુ ૩૦° અંશનો ખુણો હોય છે. અને જોનારથી જેટલું દૂર, જમીનની સપાટીથી જોનારની આંખની ઉંચાઈ, પદાર્થનું માપ, એ વગેરે બાબતો જણાવેલી હોય તે પરથી તેનું પદ્ધતિ પ્રમાણે પરર્પેક્ટિવ દોરી શકાય છે.

શંકુ આકાર, સીલિન્ડર, કુચા, પાટીયાં, ગોળ માટલાં, બરણી વગેરે પદાર્થોમાં જોનારના ગોળ, આંખની સમાંતર લીટીથી નીચે જાય તેમ લંબગોળ દેખાય છે. તેના ચોક્કસ નિયમ છે.

જંગલના દેખાવ, પર્વતોના દેખાવ, સમુદ્ર, નદીનાં પાણી, ઝાડ એ સર્વમાં દૃષ્ટિવિદ્યાના નિયમો વ્યાપક છે ને તે પ્રમાણે ચિત્રાય તો સાચું ને આબેહુલ લાગે છે.

અજવાળું અને અંધારું

અંધારામાં દેખાતું નથી. ત્યાં પરર્પેક્ટિવ ચિત્રાનાં નથી. અજવાળા વિષે ચાલુ જમાનામાં અજબ શોધો થઈ છે. બ્રહ્માંડના ગોળાઓનો પ્રકાશ, તે પ્રકાશનો વેગ, તેમનું આક-

પણના નિયમોમાં રહીને ગતિમાન પરિબ્રમણ, એ બાબતો અગોળવેતાઓએ દુરબીન વગેરેથી શોધી, મનુષ્યની ખીલેથી બુદ્ધિથી પુરષોત્તમની અપાર કૃતિને ખ્યાવ આપણને દીધો છે.

(લાઈટ અને શેડ) અજવાળું અને પડછાયો-દ્રાક્ષના ગુમખાંમાં, સાચા મોતીની માગાઓમાં, ડાળે વળગેલી ફેરીના ગુમખાંમાં, અંદર અંદર લાઇટને શેડ પડીને એકમેકને પરાવર્તનથી ભટકાવીને જે દેખાવ ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું જ્ઞાન ચિત્રકારને હોય તે ચિત્રકાર તેનું આખેહુજ ચિત્ર કઢાડી શકે છે. ને તે ધણા મહાવરાનું કામ છે.

તેજના રંગથી, પાણીના રંગથી, કિયોનથી જે ડ્રાઈંગ કે ચિત્રો બને, તેમાં પર્યેષિત્વના નિયમો સમાયેલા હોય છે.

મા બધું દશ્ય જગતને તે માયા એટલે પ્રકૃતિ અથવા કુદરત જ આપું વિશ્વ આપણી આંખો રૂપી દડામાં ભડું છે તેનો નિયંત્રા છે તે પુરુષ ને પ્રકૃતિથી શ્રેષ્ઠ પુરુષોત્તમ છે. તે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા કહેવાય છે. અણુમ્યક્ષ મહદ્મ્યક્ષ એવાં મહાન પુરુષોત્તમ અણુએ અણુમાં અને આખા બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે, તે સર્વવ્યાપક શબ્દના અર્થમાં તમે હીન થાઓ. દૃષ્ય સૃષ્ટિની આંતરિક સક્રિયતામાં હીન થવું તેનું નામ ધર્મ. (સ્વામી રામતીર્થ ભા. ૨ પૃ. ૪ છેલ્લી લીટી.)

દૃષ્ય સૃષ્ટિ, દષ્ટિશક્તિ પ્રમાણે એટલે પર્યેષિત્વ પ્રમાણે છે. પર્યેષિત્વમાં પુરુષોત્તમ વ્યાપ્ત છે. વાસ્તે પર્યેષિત્વને એટલે પુરુષોત્તમને ભવ વિના ને તેનામાં પારશપણાની ભાવના વિના જીઓ ને વિશ્વ પ્રેમ રાખો. આપું વિશ્વ એ પુરુષોત્તમ 'શિવાય બીજું કંઈ નથી. (સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૧ પૃ. ૧૦૯.)

આપું વિશ્વ તે એકમેવાત્રિતીયમ્ છે.

જે તેજ મૂર્ધમાં રહીને આખા જગતને પ્રકાશ આપે છે, જે ચંદ્રમામાં અને અગ્નિમાં છે, તે મારું જ તેજ જ એમ જાણવું જોઈ. હું સર્વજ્ઞતને મારા તેજથી ધારણ કરું છું. (મ. ગી. અધ્યા. ૧૬ શ્લો. ૧૨-૧૩.)

પરમાત્મા પુરુષોત્તમનાં તે સ્વરૂપોનાં દર્શો હું જોઈ છું. તેને દશ્યસૃષ્ટિ વિષયક પર્યેષિત્વ પ્રમાણે ચિત્રવાની હું મહેનત કરું છું. અને પર્યેષિત્વ પુરુષોત્તમ એકમેકમાં વ્યાપ્ત છે એવા તરંગોમાં હું આપને સામેલ કરવા યત્ન કરું છું. અને એવું જ્ઞાન આપ સર્વને પ્રાપ્ત થાઓ એવી પ્રાર્થના કરું છું. અને યો પश्यन्ति सर्वत्र, सर्वम् च पयि पश्यन्ति જે મને સર્વત્ર જીએ છે, અને સર્વમાં મને જીએ છે. એ ગીતા વચન પ્રમાણે પ્રભુને જીઓ ને ત્રિતો તે તમે જ છો, પરમાત્મા જ છે. પુરુષોત્તમ જ છે.

કવિ અને કાવ્ય.

લેખક: સ્નાતક સત્યપ્રત: મુંબઈ.

" કવિરેક: પ્રજાપતિ: "

" We see into the life of things " (Wordsworth).

સંસાર સર્વદા પરિવર્તનશીલ રહ્યો છે. જ્યાં પરિવર્તન હોય ત્યાં ઉન્નતિ-વિકાસ પણ સંભવિત હોય છે. વસ્તુ પરિવર્તન થતાં થતાં અંતમાં પોતાના પ્રકૃતિ મનાતન સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે; અને તેજ દિવસે તેની પરિવર્તન-મર્યાદા-અવધિ પરિપૂર્ણ થાય છે. પ્રતિદિવસ જ્યારે

આપણે આ અનંત વિશ્વ તરફ દ્રષ્ટિ નિક્ષેપ કરીએ છીએ, ત્યારે કંઈને કંઈ રૂપાંતર નજરે આવે છે. વિશ્વ આગળ ને આગળ પ્રગમન કરતું જણાય છે; પણ આ વિશ્વ-રચના ક્યારે થઈ ?

તેનો સર્વમાન્ય ઉત્તર કોઈ આપી શકતું નથી. અથવા કોઈપણ હેતુથી તે સર્વમાન્ય રીતે સમજાવી શકાય તેમ નથી. કારણ કે જે હેતુ યા ઉદાહરણ આપી શકાય અથવા કદાપી શકાય, તે પણ આ જગત્તિર્માણ પછી જ આવિર્ભૂત થવું જોઈએ. પણ એ તો દાર્શનિક ચર્ચા ગણાય. તેને આપણે ઊંડી પ્રસ્તુતને અનુસરીએ.

સતત પ્રવાહથી આવ્યા આવતા આ વિશ્વના મહાન સ્રોતમાં ધણીએ મહાન પુરુષો પોત પોતાનું ચિહ્ન ઊંડી ગયા છે, જેનું નિદર્શન માનવ-સમાજના ભાવિને સૂચવનારું છે.

એ જગત્તા મહાન પુરુષોમાં ' કવિ ' એ પણ એક અલૌકિક વ્યક્તિ નિવડી છે કે જેના મૃદુલ અને મંજુલ ભણકાર ભૂતકાળના પડાઓને કવિ ચીરતા વિશ્વના કાને અથડાયા કરે છે.

ભાવિના ભાગ્ય-વિધાતા અને વર્તમાન-કાળનો પથ-પ્રદર્શક એને દૂંકમાં ' કવિ ' કહીએ તો અનુચિત નહિ ગણાય.

લેટિનની કહેવત પ્રસિદ્ધ છે કે Poet a nascitur; non fit અથવા Poets are born, not made. કવિઓ જન્મે છે, બનાવાતા નથી. જોડકાં મેળવનાર કે તુક બંદીઓ રચનાર કવિ ગણાતા નથી. સાચા કવિઓ અને આવા ' તુકડાઓ ' વિષે એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં ઉચિત જ કહ્યું છે કે:—

હઠાદાકૃષ્ટાનાં કતિપથપદાનાં રચયિતા
જનઃ સ્પર્ધાલુએ દદદ કવિના વચ વચસા ।
મવેદયશ્યો ઘા કિમિદ્દ બહુના પાપિનિ કલો
ઘટાનાં નિર્માતુ સ્તિભુવનવિધાતુષ્ઠ કલદઃ ॥

કેટલાંક પદોને પરાણે જેથી તાણીને જોડી દેનાર 'જંતુ' ને વશ્યવાકુ કવિ સાથે સ્પર્ધા કરે તો તો કુંભાર અને વિધાતા વચ્ચે જ કલહ થવાનો બાકી રહે ! વિધાતા જેમ બ્રહ્માંડની રચના કરે છે, તેમ કુંભકાર પણ ધણી રચના કરે છે. એટલે રચના-સામાન્ય-તથી કુંભારે પણ વિધાતા જ બની જવાનું રહ્યું ! એ જ અંતર સાચા કવિઓ અને 'લેભાચુ' કવિઓ વચ્ચે છે. ગુજરાતી સાહિત્યને કમનસીબે સાચા કવિઓ ઓછા થયા છે, અને ઓછા જ વિદ્યમાન છે. મોટો ભાગ તો 'કુંભાર-કવિઓ' નો છે, જેઓ કાવ્ય-દેવીના શત્રુ-સર્જકો છે.

સાચા કવિનું અવતરણ તો કાલિદાસ કહે છે તેમ મયો દ્વિ લોકામ્યુદયાય તાદૃશ્યામ્-સંસારના કલ્યાણ માટે હોય છે. અને માટે જ તે વિશ્વ-આદર્શ છે. વિશ્વના હિત માટે એક જ્યોતિ રૂપે એ પ્રતિબિંબિત થાય છે. કદાચ યજુર્વેદનો નિમ્ન મંત્રાંશ-

કવિ મનીષી: પરિભૂ:-

-પરમાત્માને એથીજ 'કવિ' તરફ વળ્યો છે. 'કવિ: ઈક્ષ્વરદર્શી' આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ એ પરમાત્મ-કવિનું ક્રાન્ત-દર્શન માત્ર છે ! તેની કવિત્વશક્તિ-કાવ્ય પ્રતિભા યત્ર, તત્ર, સર્વત્ર દુઝોત્યર થાય છે. અનંત મેદિની ઉપર વિરાજતી અબ્રંકશ ગિરિવર માલા; નિરવલંબ ગગન મંડલમાં ધ્રુમતી વારિધર-માલા; નિરંતર ધ્રુવવાતો મહાસાગર અને ચળકતા તારક વૃન્દ; સધન ગહન; મનોહર વિકસિત કુસુમ-કુંજો; ઉછળતી સરિતાઓ; પ્રકૃતિના અપત્ય-નિર્વિશેષ કલ્પોલ કરતાં વિહંગો; અનુપમ સૌંદર્ય ભરિત લતાઓ; ઇત્યાદિ પરમાત્માના અલૌકિક કાવ્ય-ચાતુર્યનું દિગ્દર્શન કરાવવા બસ નથી શું ? પણ આપણે માનવી-કવિ વિષે અત્રે વિચારીશું:-

અનંત ભાવમયી લક્ષિત રચનાથી વિશ્વના ગૂઢ બેદને સમજાવનાર તે કવિ. બીષણ વિપત્તિના દાવાનળની ભયંકર જ્વાલાથી દગ્ધ થયેલ માનવી હૃદય-લતાને લીલામય રમ્ય કાવ્યામૃતથી સિંચન કરી પુનરુદ્ધાર કરનાર તે કવિ. અને માટે તો કવિત્વનું સ્થાન માનવતાથીએ અગ્નિ પુરાણમાં ઉચ્ચતર વર્ણવાયું છે:-

નરત્વં દુર્લભં લોકે, વિદ્યા તત્ર સુદુર્લભા ।

કવિત્વં દુર્લભં તત્ર, શક્તિ સ્તત્રાપિ દુર્લભા ॥

સરસ્વતીની સફલતા પણ-કવિત્વ વૃક્ત્યફલા સરસ્વતી-કવિત્વને આનુષંગિક ગણાઈ છે.

કવિ Browning નો અભિપ્રાય છે કે કવિ એ સૌંદર્યનો ઈશ્વર-પ્રેરિત આચાર્ય છે. અર્થાત્ આ અપાર વિશ્વમાં વિકાસ પામતી પ્રત્યેક વસ્તુના રહસ્યને પ્રસ્ફુટિત કરનાર તથા માનવી અને તેના સર્જનદારને એક કરનાર વ્યક્તિ !

મેથ્યુ આર્નોલ્ડનું મત છે કે જેની કમનીય કવિતામાં માનવ-જીવનની ગુપ્ત સમસ્યાઓ, અપરિમિત અમલકારો, અલૌકિક રહસ્યો પ્રતિબિંબિત થઈ સૌંદર્ય સાથે જોનો સમન્વય થાય છે, તે 'કવિ' છે.

કાલ્યાણલુપ્ત કથન છે કે કવિ અને ભવિષ્યવક્તા એકજ પ્રકારના મંગલ સમાચાર સંભળાવે છે. જે કવિ છે તે વીર છે. જેના કાવ્યની સતતધારા માનવ સમાજને સંજીવિનીતુ કામ આપે છે, તેથી કવિ સમાજનો સાચો શિક્ષક છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય તો કવિ માટે કહે છે કે:—

અપારે खलु संसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

કવિને પ્રજાપતિ-બ્રહ્માના આસને બેસાડવામાં આવ્યો છે, કેમકે બ્રહ્માની જેમ સૃષ્ટિ છે, તેમ કવિની પણ સૃષ્ટિ છે. પણ તે અનૂરી છે. કવિને કવિ-સૂત્ર કાવે તે રીતે તે પોતાની (કાવ્ય) સૃષ્ટિ રચે છે. નવા ભાવોનો સમુદાય લાવી ઉપસ્થિત કરે છે. પણ કવિ આ સૃષ્ટિ-રચનમાં

તો બ્રહ્માથીયે વધી જાય છે, કેમકે બેઠેલી સૃષ્ટિમાં મહાન અંતર છે. યદ્યપિ બેઠે-કવિ અને પરમાત્મા-સુષ્મા છે; એક છે કાવ્ય-જગતનો અને બીજો પદાર્થ-જગતનો; પરંતુ બેઠેલી કૃતિ-ઓમાં પ્રચૂર ભેદ છે. ઇશ્વરી સૃષ્ટિ નિયતિકૃત નિયમોને અધીન છે, પણ કવિની સૃષ્ટિ કોઈ એવા નિયમથી બંધિવાન નથી. બ્રહ્માની સૃષ્ટિ સત્ત્વ-રજ અને તમ-ત્રિગુણમયી છે. ઇશ્વર સૃષ્ટિમાં કવચિત્ હર્ષ, કવચિત્ શોક, કવચિત્ મોહ મનને વિક્ષિપ્ત કરે છે, જ્યારે કવિની કાવ્ય-સૃષ્ટિમાં કેવળ આનંદનું જ સામ્રાજ્ય છે. અહીંતો હૃદયને ખીલવનારી મસ્તી છે. ઇશ્વરીય સૃષ્ટિ તો ઉપાદાન-નિમિત્તાદિ કારણ-કલાપને અધીન છે. માટી વિના ઘડો ન થાય એ ઇશ્વરીય સૃષ્ટિ; પણ કવિની સૃષ્ટિ તો પોતાના શિવાય અન્ય કોઈને અધીન નહિ-અનન્ય પરતંત્રા છે-તેનો પ્રજાપતિ સ્વયં કવિ છે. એટલા માટે તો સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકર, ‘ કાવ્ય-પ્રકાશ ’ કર શ્રી. મમ્મટે, મંગલાચરણ જ કવિ-ભારતીની પ્રશંસામાં કયું છે:—

नियतिकृत नियम रहितां, ह्यद्वैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नघरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥

જીજ્ઞાસુનો સમર્થ કવિ મિલેન, કવિ વિશે જણાવે છે કે:—“ He who would not be frustrate of his hope to write well here after in laudable things, ought himself to be a true poem, that is, a composition and pattern of the best and honourable things; not presuming to sing high praise of heroic man or famous cities, unless he (poet) have in himself the experience and the practice of all that which is praiseworthy. ”

આમાં તો મિલ્ટન મહાવીરો કે મોટા મોટા ચહેરોનું વર્ણન ન્યાં સુધી તેનો જાતિ અનુભવ-દર્શન, મનન કે નિદિધ્યાસન ન કયું હોય ત્યાંસુધી કરવાની કવિને નાપાડે છે; કેમકે ‘ સ્વાનુભવ ’ એ કવિ માટે અત્યંતવારણ્યક વસ્તુ છે. પણ આજકાલ તો ‘ કવિ ’ ગણ અંધારી રાતે ય કોયલના કુહૂરવ સંભળાવે છે. તાજમહાલને નિરખ્યા વિના તાજનાં ગીતડાં નેડે છે, મનુષ્ય સ્વભાવનું અધ્યયન કર્યા વિના ઉપદેશની ધારાઓ છોડે છે, સ્ત્રી-હૃદયની પિઠાન વિના

સ્ત્રીઓના સુખદુઃખની મનઃકંટ ગાયાઓ ધડતા જ્યા ત્યા નજરે પડે છે. એટલા માટે તો મહદંશે આ 'કવિઓ'થી ત્રામી જાય છે. કવિ થયું ખરાબ નથી, તેમ થવા અભિનાયા સેવની અનિષ્ટ નથી, પણ તે પૂર્વે તેની સાધના તો અવશ્ય સાધવી જોઈએ, સાધના-સિદ્ધિ વિના સફળતા કયાથી મળે ?

સંસ્કૃત સાહિત્યના સિતારા રાજશેખરે કવિને આઠ વિભાગમાં વિભક્ત કરેલ છે

૧ અસૂચ્યં પરમ, ૨ નિષ્પણુ ૩ દત્તાવસર અને ૪ પ્રાયોજનિક
કવિ-પ્રકાર 'અસૂચ્યં પરમ' કવિ (જેને સૂચ્યં પણ જોઈ ન શકે-

'અસૂચ્યં પરમ' કવિ (જેને સૂચ્યં પણ જોઈ ન શકે-

'અસૂચ્યં પરમ' કવિ (જેને સૂચ્યં પણ જોઈ ન શકે-

પોતાના ભૂમિગૃહમાં બેસી હંમેશા કવિતા કર્યા કરે તેને માટે કોઈ બંધન નહિ, જ્યારે મસ્તી ચડી, ત્યારે કવિતા ખડી ! 'નિષ્પણુ' એ છે કે જે કાવ્ય ક્રિયામાં અભિનિવિષ્ટ થઈ રચના કરે નૈટિક વૃત્તિથી નહિ તે માટે કાન-નિધોરણ હોય છે 'દત્તાવસર' કવિને ક્યારેક ક્યારેક કવિતાને માટે સમય મળી જાય છે અન્ય કાર્યોથી 'પુરસદ' મળ્યા પછી રચનામાં સંલગ્ન થાય છે (ગુજરાતના 'કવિઓ'ના મોટા ભાગ આ વિભાગમાં આવી શકે)

'પ્રાયોજનિક' કવિ એ છે કે જે પ્રસંગ વિશેષ ઉપર કવિતા કરે છે આ નિયમોનું બંધન 'આહાર્યલુહિ' અને 'લુહિમહ' કવિઓ માટે છે 'ઔપદેશિક' કવિને તો કોઈ બંધન નથી કોઈ અડચણ નથી તખીયત ફડકી ઉઠે ત્યારે કવિતા થવા કરે !

આપણે સામાન્ય જનો આ વિશાળ મમુદ્ર-રસના પૃથ્વી, ગગનચુખી પર્વત-શ્રેણી

તથા વર્તી ધન-રાશિ ઇત્યાદિ અનેક ઘટનાઓ જોઈએ છીએ,

કવિ દષ્ટિ અને ભૂની જગ્યાએ છીએ આપણી નજરમાં આ વસ્તુઓ

માધારણ હોય એમ સમજાય છે, કિંતુ જ્યારે કોઈ પ્રતિભા

સંપન્ન શેની કે કીટસ, વર્ડ્ઝવર્થ કે ટેનીસન, કોનીલિયસ કે કુમારદાસ, વ્યાસ કે વાલ્મીકિ એજ વસ્તુઓ પર દ્રષ્ટિપાત કરે છે, ત્યારે તેમનું હૃદય કે અપૂર્વ અંકાર મારવા લાગે છે તેમને કંઈ વિચિત્રતા, અદ્ભુત રમણીયતા, કમનીય આશ્ચર્યકતા, લીનાજનક કુતૂહલતા ભાસે છે તેમાં ઇશ્વરીય ગ્રેરણા, સ્નેહીના સોણના, પ્રકૃતિનું મલુન હૃદય, ભવિષ્યના મંદેશ, જીવન-વિકાસની આવી અને અપરિમિતતાની પ્રભુતાના દર્શન થાય છે

શેકસ્પીઅરના મતાનુસાર કવિની દષ્ટિ સ્વર્ગથી પાતાલ અને પાતાલથી સ્વર્ગ સુધી અપ્રતિહત આવે-જાય છે તેની લેખિની અચાત વસ્તુને પણ ભૂતિમાન કરાવી માક્ષાત્માર કરાવે છે

શેનીનો અભિપ્રાય છે કે મુદ્દર નયનાલિંગમ દશ્યને જોઈ જાનના મુખમાંથી જે આનંદ ઝગતી કિનમતી છૂટે છે તેમ ઉન્નાયક મૌદ્યને જોઈ કવિનો આત્મા જ કાવ્ય-રહે બવતરે છે

એ કાવ્યાનંદ અનંત અને ચિરસ્થાયી છે

કવિની દષ્ટિ મકુચિત કે પક્ષપાતી ન હોવી જોઈએ પણ કવિ દષ્ટિને ન જાણના સામાન્ય જનો અનેક વખત કવિના અતરૂ અવાજને ન જાણી તેને વખોળવા લાગે છે, અને

કવિ-દષ્ટિને દુનિયાના વ્યવહાર ગણ્યાતા હિસાબી જીવનની સાંકળથી મર્યાદિત કરવા મથે છે. પણ એમ બંધનોથી બંધાય એ કવિ શાનો ? કવિ તો જડમાં ચેતન અને ચેતનમાં જડ પ્રગટાવે છે. પ્રકૃતિના સામ્રાજ્યનો તે કદિ દ્રોહ કરી શકતો નથી. આકાશમાં વિચરણ કરતાં વાદળાઓને જોઇ તે મથરની પેઠે નૃત્ય-પ્રણયી બને છે. ઉત્તુંગગિરિમાલામાંથી વહેતા ઝરણુને વિલોકી પોતાનું જીવન-ઝરણું તેની સાથે અફળાવે છે-કદ્યોલિત કરાવે છે. રમતાં બાળકને ભાળી, તેના નિર્નિમિત્ત હાસ્યમાં પ્રભુમય ચમત્કારનાં દર્શન કરે છે. વિકસતા પુષ્પને અવલોકી જીવન-પરાગની ફેરમ ઉરાડે છે. રાજપ્રાસાદ હો વા શિવ-ધામ-રમશાન હો, મંદિર હો કે ઉજ્જડ વેરાન-ખીયાબાં હો, એ દરેક ચીજ કવિ હૃદયને કંઈ ને કંઈ શિક્ષા આપે છે.

“ To me the meanest flower that blows can give
Thoughts that do often lie too deep for tears. ”

પ્રકૃતિ સાથે કવિ-હૃદય તાદાત્મ્ય અનુભવે છે, જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ અને હૃદય વચ્ચે એક્ય ન થાય-યોગ ન સંધાય, ત્યાં સુધી મનુષ્ય વાસ્તવિક તત્ત્વમયતા કવિ થઈ શકતો નથી.

મહા કવિ શ્લેષેન્દ્ર ‘ કવિ કંઠાભરણુ ’માં જણાવે છે કે:—

રસે રસે તન્મયતાં ગતસ્ય ગુણે ગુણે હર્પવશી કૃતસ્ય ।

વિવેકસેકસ્વકપાક મિત્રં મનઃ પ્રસૂતેઽ કુરય ત્કચિત્યમ્ ॥

વસ્તુની સાથે ચિત્તનું એકાગ્રપણું તે તત્ત્વમયત્વ. ચિત્ત જો ચંચલ હોય તો કવિ ‘ પોતાનું ’ કલંબ્ય યથાસ્થિત કરી શકે નહિં. પ્રકૃતિનાં વૈચિત્ય-દર્શન મારે એકાગ્રતા-યોગ-સમાધિની પણ જરૂર છે. જે કવિ જેટલે અંશે, વસ્તુની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવી શકે, તેટલે અંશે તેની સફળતા અવશ્યભાવી હોય છે. અભ્યાસથી એકાગ્રતા આવે છે. શ્રી કૃષ્ણે ગીતામાં ગાયું છે કે:—

અભ્યાસેન તુ કૌંતેય ધૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ।

ધૈરે ધૈરે હૃદય જ્યારે વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થો સાથે એક સૂત્રમાં ગ્રથિત થતું જાય છે, ત્યારે વિશ્વનું ગાન એજ પોતાનું ગાન. પ્રભાત કાલિન ઉપાની સુષમા તો પોતાના જીવનની કાંતિ; જગતનું દુઃખ એ પોતાનું દુઃખ માનવા લાગે છે, અને ત્યારે કવિપદની વાસ્તવિકતાને તે પહોંચી શકે છે, અને ત્યારે વડ્ઝવર્થે ગાયા મુજબ કે- we see into the life of thingsની સત્યતા પ્રતિ ભાસિત થાય છે.

કેટલાક કહે છે કે કલ્પના એજ કવિનું કાર્ય ક્ષેત્ર છે, સત્ય નથી; સૌંદર્ય છે, જ્ઞાન નથી; હૃદય છે, મસ્તિષ્ક નથી; ભાવ છે વિવેક

કવિ અને વિજ્ઞાન નથી. આદિ.

કિંતુ એ કથન યુક્તિ યુક્ત છે કે કેમ તેનો વિચાર કરીએ. જો સત્ય, જ્ઞાન, વિવેકનો કવિતા સાથે સંબંધ ન હોય તો પછી પ્રત્યેક માનવી બાહ્યાવસ્થામાં જ નિપુણ કવિ થવો જોઈએ. પણ તેમ તો થતું નથી. પછી સંસારના અનુભવોનું પ્રયોજન શું રહેશે ? વાસ્તવિક રીતે જોતાં કવિને જ્ઞાન, સત્ય, વિવેક આદિ હોવાં અનિવાર્ય છે. હા, પણ વૈજ્ઞાનિક

કે ગણિતશાસ્ત્રનું સત્ય એ કવિનું સત્ય ન હોઈ શકે. અને તેમ હોવાનું પણ ન જ જોઈએ. વસ્તુતઃ કવિના સત્યની વિવેચના કરતી દુર્ઘટ કામ છે. તેના જ્ઞાનની મિમાંસા દુષ્કર છે. તેના વિવેકનો પ્રકાશ કંઈ ઓર હોય છે. બ્યારે કવિ કેવળ વૈજ્ઞાનિક સત્ય-દર્શનિક સત્યને પોતાના કાવ્યમાં ગૂંથવા યત્ન કરે છે, ત્યારે તેની પ્રતિભા પાછળ પડે છે અને તે કવિના સિંહાસનેથી નીચે પડે છે.

કવિને નૈયાયિકનું 'હત્યં ચેદિત્યમ્' કરવાની જરૂર નથી. કિંતુ તેના હૃદયમાંથી તેા એ જ્ઞાન નિકળવું જોઈએ કે જેનાથી સમસ્ત માનવજાતિની હૃત્તંત્રીમાં વિશ્વ-વેદનાનો સ્વર ગુંજવા લાગે ! એ જ્ઞાન માટે કવિને ઉન્નતજ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. વિદ્યા અને ઉપવિદ્યાનું જ્ઞાન કવિ માટે આવશ્યક છે. કાવ્ય વિદ્યાના ૪ પ્રકાર છે. પ્રથમ, નામ તથા ધાતુનું પારા-યણ (વ્યાકરણ); ૨ કોષ; ૩. હંદ; શાસ્ત્ર અને ૪. અલંકાર શાસ્ત્ર. ઉપવિદ્યામાં ચોસઠ કલાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેનું અધ્યયન (વિશેષજ્ઞાન) આવશ્યક છે. સુકવિઓની સંગતિ તથા દેશદેશાનું જ્ઞાન પણ જરૂરી છે.

વિદ્યુદ્ધવાદ. લોકચાત્રા (પર્યટન), વિદ્વદ્ગોષ્ઠી અને (પુરાતન કવિઓના નિબંધ એ કાવ્યની માતા છે. રાજશેખર કવિએ ' કાવ્યમાતરઃ ના આઠ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. યથા—સ્વા-સ્થ, પ્રતિભા, અભ્યાસ, લક્ષિત, વિદ્વત્કથા, બહુશ્રુતતા, સ્મૃતિ દૃઢતા અને અનિર્વેદ (ઉત્સાહ) એ કાવ્યના ઉત્પાદક તથા પોષક છે. લોકવ્યવહાર તથા શાસ્ત્રનો પરિચય કવિએ રાખવો ઉચિત છે, કેમકે જેનાથી કવિને વ્યુત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી કંઈ વિદ્યા છે, કંઈ કલા છે, કંઈ શાસ્ત્ર છે જેનું જ્ઞાન કવિને ન હોવાનું જોઈએ ? એટલા માટે તેા આલોચકો આશ્ચર્ય ચકિત થઈને કહે છે કે:—

અહો ભારો મહાન્કલયઃ !

કવિ પોતાના સમયનો પ્રજાપ્રતિ હોય છે. સમયને આધીન ન થતાં સમયને આધીન કરે છે. કવિ ધડીઆળના કાંટા અવારનવાર જોતો નથી; પણ

કવિ-જીવન

ધડીઆળના કાંટાને જ હૃદયના કાંટા ઉપર ફેરવે છે. તેની નિમેષ વ્યર્થ જતી નથી. તેના પ્રતિભાસિત હૃદયમાં પ્રતિક્ષણ

અવનવાં-અસૌકિક આદર્શ-ચિત્રો જેવાંપણ કરે છે.

આદિ કવિમાં સાચો આત્મોત્સર્ગ હોય, વાસ્તવિક સત્યપ્રિયતા હોય, હૃદય ઉદાર અને નિરપેક્ષ હોય, તેા તેની લેખિની સમગ્ર જાતિની અને તે દ્વારા સમસ્ત માનવ-સમૂહને નવજીવન આપવા સમર્થ હોય છે. કવીન્દ્ર સ્વીન્દ્રનાથ દાગોર એની પ્રતીતિ કરાવે છે.

સંસારના મહાકાવ્યોમાં રામાયણ અને મહાભારતનું સ્થાન અજોડ અને એકમેવાદિ-તીયમ્ છે. આદર્શ આર્થ સમ્બંધતાનું તેમાં દિગ્દર્શન કરી શકાય છે. અનેક વિદ્વાનોની એ માન્યતા છે કે આર્યોના સમગ્ર ગ્રંથો (વેદો સાથે) હુપ્ત થઈ જાય, કિંતુ એક રામાયણ અને મહાભારત અવશિષ્ટ રહે તેા પણ આર્થ જાતિ પોતાનું ગૌરવ પુનઃ મેળવી શકે. કારણ કે તે ગ્રંથો—તે મહાકાવ્યો સાચા કવિ-હૃદય-સરનાં પંક જ છે. સાચા કવિની લેખિનીથી અંકાયેલા છે. તેમાં સુંદર સામાજિક ચિત્રો છે. આદર્શ મૂલક વિચાર-ધારા છે. મનુન્નતિના મહામંત્રો છે. સિદ્ધિનાં મુત્રો છે. વ્યવહારના પ્રયોગો છે. સરજતાનાં સાધનો છે. તે કામદ

કલ્પતરુ અને સંજીવિની જડી છે. અમરવેળી અને રત્ન-ચિંતામણિ છે. એ બધું કવિના હૃદયનું દર્પણ માત્ર છે । ચિદ્રમેન લગે છે કે કવિ દૃષ્ટા છે. કવિમાં અને સામાન્ય જનતામાં એટલો ભેદ છે કે કવિ પોતે પોતાની આંખથી જુએ છે, અને જતા કવિની આંખથી જુએ છે કાવ્યનું મુખ્ય સ્થાન આત્મા છે. જેની રચનામાં આત્મવિકાસ નહિ તે કવિ નહિ, તેમ તેની કવિતા નહિ. કવિ વિશ્વસમગ્રનો પ્રેમી છે. કવિના જીવનનો આધાર અનંત પ્રેમ છે. કવિને ન દુઃખ, ન મૃત્યુ, ન અંધકાર, ન ભય છે. આત્મગૌરવ માથે તેને સદાનુભૂતિ હોય છે અર્થાત્ પોતામાં વિશ્વ અને વિશ્વમાં પોતાને જુએ છે. કવિની અહ્મત કાવ્ય શક્તિનું પ્રમાણ નીચલા શ્લોકમાંથી મળે છે—

किं कवेस्तस्य काव्येन, किं काण्डेन धनुष्मतः ।

परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥

કવિનું જીવન જીવનું અતિદુષ્કર છે. સુખ દુઃખના ‘અનેક પ્રસંગો’ કીલવાથી જે જે ઉત્તમ શિક્ષણ અને અનુભવ મળે છે તે કવિ-જીવનનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ, પરંતુ સુખ દુઃખ, લાલાલાલ, જય-પરાજય આદિના હૃદયમાં પછ તેની દિવ્ય દષ્ટિ તો ભવિષ્યના નિરાશાવાદને છેદી ભેદી સ્વર્ગમાં વિહાર કરતી હોવી જોઈએ.

કવિ-જીવન માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકવિ ક્ષેમેન્દ્ર રચિત ‘કવિકંઠાભરણ’ નેવા લાયક ‘ચીજ’ છે.

પાશ્ચાત્ય કવિ Whitman ના સંબંધમાં લખ્યું છે કે:—“ His life was a ‘ poet's life, from first to last,—free, unworldly, unhurried, uncontentional, unselfish and was contentedly & joyously lived. —તેનું જીવન આદિથી અંત સુધી કવિ-જીવન હતું: સ્વચ્છંદ, વિરક્ત, શાંતિમય, સંતુષ્ટ અને આનંદપૂર્ણ ।

કુદરત એ કવિની પ્રેરણા-દાત્રી છે. કુદરતનો વિકાસક્રમ કવિજીવનના વિકાસની સાથે છે, અને અવસાન પણ કવિના અવસાનની સાથેજ છે. એ કવિ અને કુદરત વાતની પ્રતીતિ કાદંબરીકાર કવિત્રેષ આણ્ણકૃતના અવમાન થવાથી કવિત્વને થયેલ હાનિવાળા નીચલા શ્લોકથી થશે:—

“ द्यस्तः काव्योरुमेरुः कविविपणिमहारत्नराशीं विशीर्णः

शुष्कःशब्दोषसिन्धुः प्रलयमुपगतो वाक्यमाणिक्यकोशः ।

दिव्योक्तिनां निधानं निघनमुपगतं हा हता हन्त वाणी,

वाणे गोर्वाण वाणीग्रणयिनि विधिना शायिते मृत्युशय्याम् ॥”

—આણ્ણનું મૃત્યુ થવાથી જાણે કાવ્યનો સુવર્ણમેરુ તૂટી પડ્યો. કવિઓની રત્નરાશી વિજેરાધ ગણ. લલિત કલામય શબ્દોનો સાગર સૂકાઈ ગયો. રમણીય મંજુ વચનાવલિનો કોષ છુટાઈ ગયો. હૃદય રૂડકાવનાર મધુર ઉક્તિઓનું દિવાળું નીકળી ગયું, અને દેવગીરા-સંસ્કૃત ભાષા તો આણ્ણના મૃત્યુથી હણાઈ ગઈ ।

આમા અતિશયોક્તિ જેવું નથી જેમણે મંસ્કૃતની મૂળ કાદંબરી વાચી છે તેમને આ વાતની પ્રતીતિ થયા વિના રહેશે નહિ. એજ ભાવ કવિ એકર આલેખે છે કે —

When the poet dies, Nature mourns her worshipper—
જ્યારે કવિનો દેહાંત થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પોતાના ભક્તના મૃત્યુ વિષે શોકાતુર થાય છે

*

*

*

હવે આપણે કાવ્ય વિષે વિવેચના કરીશું

કાવ્યનો પ્રાદુર્ભાવ.

આપણે ઉપર વિવેચન કરી ગયા કે કવિ જન્મે છે, બનતો નથી એ અક્ષરશઃ સત્ય છે. કિંતુ તે સાથે અન્ય અનેક કારણો છે, જેના હોવાથી કાવ્ય-કલા વિશેષ ઉદ્ભૂત થાય છે. એ વિષયમા 'કાવ્યપ્રકાશ'કાર જણાવે છે કે —

શક્તિ નિપુણતા લોકશાસ્ત્ર કાવ્યાચયે ક્ષણાત્ ।

કાવ્યજ્ઞશિક્ષયામ્યાસ કૃતિહેતુસ્તદુદ્ભવે ॥

અર્થાત્ શક્તિ—કવિત્વના બીજરૂપે રહેલો જન્મભારતીય સંસ્કાર; નિપુણતા—સર્વવસ્તુ, શાસ્ત્ર અને મહાકવિઓના કાવ્યથી મળેલું અનુભવાત્મક કૌશલ, કાવ્યશિક્ષાભ્યાસ-યથાર્થ રીતે સર્વ ભર્મને સમજનાર, કાવ્ય કરનાર તથા કાવ્ય જાણનાર કર્મિ-ગુરુ પાસેથી અભ્યાસ, આ ત્રણ રીતે કાવ્ય-કવિતાનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ શકે છે. આમાંથી એક પણ ન હોય તો કાવ્યનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ—તે કાવ્યજ કહેવાય નહિ.

કવિતા—કાવ્યનો પ્રાદુર્ભાવ સંસારમાં ક્યારે થયો, તે વિષે સાચું અનુમાન કરી શકાતું નથી. સાહિત્યિક ઇતિહાસના વિલોડનથી એમ જણાય છે કે કવિતાના પ્રથમ અવતારક મહર્ષિ વાલ્મીકિ હતા. તેમનું કાવ્ય (રામાયણ) કવિતા-યુગનું પ્રથમ મંગલાચરણ છે કિંતુ વિશેષ ઉંડા ઉતરતાં એમ જણાયા વિના નહિ રહે કે મહર્ષિ વાલ્મીકિના પૂર્વે પણ અવાર નવાર પ્રતિભા સંપન્ન કવિઓ થઈ ગયા હોવા જોઈએ કેમકે વેદનું ગાન કરનારા ઋષિઓ પણ કવિઓજ હતાને ? પરમાત્માનો પાવન-ઉપદેશ-વેદ એ પણ એક કાવ્યજ છે ને ? અવર્થ વેદમાં તેને કાવ્ય કહ્યું છે. યથા-પદ્ય દેવસ્ય કાવ્ય ન મમાર ન જીર્યતિ । —પરમાત્મા દેવનું આ શ્રદ્ધાકાવ્ય શ્રુતોઃ તેને જોનાર-જાણનાર મૃત્યુ પામતો નથી તેમ છતાં પણ થતો નથી, એમ વેદ-ઋષિ કહે છે.

કવિતા—કાવ્યનો મધ્યમ આત્માથી છે, અવગત એ આત્મા પણ સામાન્ય તો નહિ જ —પૂર્વ જન્મનો સંસ્કારિત, શુદ્ધિ માથે કાવ્યને ઝોટાજ સંબંધ છે. અનેક શુદ્ધિશાળી નરો હોય છે, પણ તે કવિ નથી હોતા એ વ્યાનુભવથી સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

• વિશ્વમા ઘણા દયાળુ મહાત્માઓ છે કે જેઓ રોજ હજારો પણ પક્ષીઓને મરતા નિહાળે છે. કિંતુ ' આદિ-કવિ ' ' લીલ-કુલાવતં ' મહર્ષિ વાલ્મીકિનું નિરીક્ષણ અને તેના પૂર્વજન્મના સંસ્કારિત આત્માનું જગરણ કંઈ ઈતોખું હતું.

તમમા નદીને તટે તે એક દિવસ સંધ્યા વંદનાર્થે જાય છે તે વખતે કાષ્ઠ પાર્શ્વીએ

કૌંચ-મિથુન ઉપર આણુ માર્યું । સહસા તે તરફ ધ્યાન જતાં કવિ હૃદય ફડફડી ઉઠ્યું અને આત્માનો અવાજ-ધ્વનિ બહાર નીકળી પડ્યો કે—

મા નિપાદ ! પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્કૌંચ-મિથુના દેક મવધીઃ કામમોહિતમ ॥

અતઃ એ સિદ્ધ છે કે કવિતાનો અંકુર આત્માની રસક્યારીમાંથી ફુટે છે અને તેનો પરિમલ સર્વત્ર બ્રહ્માંડમાં પ્રસરે છે. આત્મા અનાદિ અને અનંત છે એમ દાર્શનિકો તથા શાસ્ત્રોનો મત છે. અતઃ કાવ્યનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રથમ કે છેલ્લો નથી. કાવ્ય પણ આત્મા જેટલો અનાદિ અને અનંત છે ।

કાવ્યમાં ક્યાં ક્યાં ઉપકરણ છે ? એ વિષયમાં આલંકારિકામાં તીવ્ર મતભેદ છે. કોષ

કાવ્ય-હેતુ

પ્રતિમા ને કવિનું સર્વ પ્રધાન સાધન માને છે, તો કોષ

વ્યુત્પત્તિ નેજા એક માત્ર કાવ્યનું ઉપકરણ માને છે. વસ્તુતઃ

એ બેઉનો સમુચિત સમન્વય કરતો મધ્ય માર્ગ જ ઠીક છે.

‘ ધ્યન્યાલોક ’ ના રચયિતા ‘ આનંદ વર્ધન ’ એ બેઉમાં પ્રતિભાને શ્રેષ્ઠ માને છે. પણ ‘ મંગલ ’ નામના પ્રાચીન આલંકારિક વ્યુત્પત્તિના ઉપર મુગ્ધ છે. કિંતુ ‘ રાજશેખર ’ પ્રતિભા અને વ્યુત્પત્તિ એ બેઉનું સાથે રહેવું આવશ્યક બતાવે છે.

પ્રતિભા એ ધ્રુવરી દાન છે. એ કવિની આંતરિક શક્તિ છે જે ભગવત્પ્રાપ્તિ જન્મની માથે સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા અત્યુત્કટ તપસ્યાના ફલસ્વરૂપે જન્મ થયા પછી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદવર્ધનના અભિપ્રાયानુમાર વ્યુત્પત્તિના ન હોવાથી જે દોષો કાવ્યમાં આવે છે તેને પ્રતિભા ઠીકી લે છે. અતઃ પ્રતિભા શ્રેષ્ઠ છે. અલગત પુતિલાની આવશ્યતા સર્વથા સ્વીકાર્ય છે, પણ પ્રતિભાનેજ મર્વસ્વ માની લેવી એ ઉચિત નથી. હીરો સ્વભાવથી-જન્મથી હીરો છે. પણ ખાણમાંથી નિકળ્યા પછી તેમાં એ ઝળકાર, એ લાવણ્ય ક્યાં, કે જે સરાણુ પર ચઢાવ્યા પછી આવે છે ? હીરો હોવા છતાં પણ એ સંસ્કારની પૂર્વે મલિન છે. મંત્રકારથી તેમાં ઓપ અને ઝળકાર આવે છે. સંસ્કારથી તેમાં મનોહરતા પ્રગટે છે અને સંસ્કારથી જ તેનું મૂલ્ય વધે છે. અતઃ મંત્રકારની પણ આવશ્યકતા છે. અને એ સંસ્કાર કવિનો વ્યુત્પત્તિથી-વિવિધ અધ્યયનથી ઉદ્ભૂત થાય છે. અધ્યયન-વિદ્યા-ઉપવિદ્યા વિશે આગળ થોડું જણાવાયું છે, એટલે અહિં તેના વિવેચનની જરૂર નથી.

એ વિશે પણ ઘણો મતભેદ છે. પરંતુ વિચાર કરતાં એ મતભેદોમાંજ સામંજસ્ય છૂપાએલું માલુમ પડશે. આવા મતભેદો આપણા જ સાહિત્યમાં કાવ્ય કેવું જોઈએ ? છે એમ નથી, પણ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાંજ મળી આવશે.

મુખ્યતઃ સાહિત્યદર્પણકાર જગન્નાથ પંડિતની કાવ્યની વ્યાખ્યા. વાક્યં રસાન્તમકં કાવ્યમ્-સામાન્ય રીતે સ્વીકારાતી ચાલી આવી છે. રસથી પરિપૂર્ણ વાક્ય તે કાવ્ય, પછી એ વાક્ય ગદ્યમાં હોય કે પદ્યમાં. માત્ર તે રસાત્મક હોવું જોઈએ, એટલે તે કાવ્ય જ ગણી શકાય.

અન્ય વિદ્વાન્ શ્રી. મર્મમટ ભદ્રનો મત છે કે “લોકોત્તરવર્ણનાત્મક, કવિ કર્મ કાવ્યમ્” જેમાં લોકોત્તર-અલૌકિક વર્ણન અને કવિ હૃદય પ્રતિબિંબિત થતું હોય તે કાવ્ય.

રસગંગાધરકાર પંડિતરાજ જગન્નાથ કરમાવે છે કે:—રમણીયાર્યપ્રતિપાદક : શબ્દ : કાવ્યમ્ । જે શબ્દ સુંદર-રમણીય અર્થનું પ્રતિપાદન કરે તે કાવ્ય.

આમ એક શબ્દ પણ કાવ્ય છે ! એ પરિભાષાને કર્તા, કર્મ ક્રિયાપદ યા વાક્યની એ જરૂર નથી. એક માત્ર સુંદર શબ્દ એજ કાવ્ય ! એ રીતે અલબત્ત અનેક પુરુષ, પુંગવો કાવ્યકાર-કવિ બની શકે !

પણ એ સર્વ વ્યાખ્યાકારોનું તાત્પર્ય એક જ સમજાય છે કે જેનાથી છગર ફડકી ઉઠે તે કાવ્ય !

શૃંગાર રસની અપૂર્વ ઝમાવટ અને તે રસની અતિશયતાથી અનેક ‘સાધુ’ હૃદયો ભડકી ઉઠે છે અને કહી દે છે કે કવિઓએ કાવ્યદારાજ જન-કાવ્ય શા માટે ? સમાજનું સત્યાનાશ વાળી અનેક માનવીઓને અવળે રસ્તે દોર્યા છે. તે કરતાં તો કાવ્યો નજ હોત તો સંસાર વધુ ઉન્નત, વધુ પુણ્યશાળી અને વધુ સમ્યક્ચિન્તવાન હોત ! આ ફરીઆદમાં અલબત્ત અત્યંતાદર્પણ ઉચિત હશે, પણ તેટલાથી જ એક તરફી ‘ડીઝી’ કરી દેવી અને સંસારમાંથી કાવ્યનો બહિષ્કાર પોકારવો ઉચિત નથી. કાવ્યમાં જેમ શૃંગાર રસ છે તેમ વીર અને કરુણા તેમ શાંત રસ પણ છે, જે શૃંગારથી અવળે રસ્તે ચડાતું હોય તો વીર અને શાંત રસથી પરાક્રમી અને શાંતથી-સાધુ પણ કોં ન થઈ શકાય ? કરુણ રસથી હૃદય દ્રવી વૈરાગી કોં ન થવાય ? પણ બધા જેમ વીરો કે સાધુઓ અથવા શાંતિના અમ્બદૂતો યા ત્યાગીઓ નથી બનતા, તેમ શૃંગારથી કંઈ અવળે રસ્તે જ જવાય છે એમ પણ નથી. જે કોઈ અધું હોય તેમાં શૃંગાર રસનો દોષ નથી. તે માનવની વૈયક્તિક નિર્બળતા જ તેને માટે જવાબદાર છે.

આગળ જણાવાયું છે કે કવિતા-કાવ્ય એ આત્માનો-હૃદયનો માનવતાનો વિષય છે. ન્યાં ન્યાં આત્મા, ન્યાં ન્યાં હૃદય, ન્યાં ન્યાં માનવતા હશે, ત્યાં ત્યાં એક યા બીજા સ્વરૂપે કાવ્ય ‘ખડું’ જ હશે-ત્યાં કવિત્વ રહેવાનું જ. વિગાનવાદીઓ અથવા દાર્શનિકો રૂઢ્ઢ્ કુત્તઃ ? કરી ન્યારે માનવને ભૂલભૂલામણીમાં નાખી ચક્રોડાળે ચડાવે છે, ત્યારે કવિ રમ્ય શબ્દાવલિથી માનવ સમાજને આત્મ સાક્ષાત્કાર કરાવી આ દરમ સંસારમાંથી અદરમ સ્વર્ગની મેર કરાવે છે, અને હૃદય તથા આત્માને શાંતિ આપી ઉન્નત-ઉદાર બનાવે છે.

વાસ્તવિક જેવા ચિકારી પણ કવિત્વના પ્રતાપે દગાણુ બની રહે છે. રામાયણ-મહાભારત કે અન્ય સંસારના મહાકાવ્યોએ, આજ સુધી શાંત-અશાંત રીતે, સંસારના શાપ તાપથી સીઝાએલા ઢેઢેટલા માણસોને શાંતિ અને સંતોષ, ધૈર્ય અને ઉત્સાહ, આપ્યા હશે તેનો કોણ હિસાબ કરી શકે ?

મહા કવિ ચંદના મથદર રાસાએ ઢેઢેટલા વીર્યહીનને પ્રેત્સાહિત કરી સ્વધર્મનું
૬૭

ભાન કરાવ્યું હશે તેની ગણના આજ કેમ થઈ શકે ? શિવાજીની સ્વરાજ્ય-સ્થાપનામાં કવિ બૂખણનો યે હાથ હતો, એમ ઇતિહાસ કહે છે.

સ્વ. કલાપીના કેકારવમાંથી કેટલા આત્માઓ પોતાના હૃદયનાં આંસુઓ પામી દિલાસો મેળવતા હશે ! એ રીતે દરેક મહા કવિના કાવ્યમાં અનેક તૃપ્ત-અતૃપ્ત આત્માઓ સ્વસામર્થ્યાનુસાર ડૂબકી મારી કંઈ ને કંઈ અમૂલ્ય રત્ન ઉપલબ્ધ કરી ધન્યતા અનુભવતા હશે. એ કાવ્યનો અલ્પકાર કેમ કરાય ? અને તે શક્ય પણ છે ? સંસારના મહાપ્રલય વખતે પણ કાવ્યનો નાશ સંભવિત નથી, કેમકે એ પ્રલય દશાભિે કાવ્યની સુનસાન બીજાણતા વર્તમાન હશે !

શબ્દ-વિચાર ઉપર કવિની કસોટી ચાલે છે. એક જ શબ્દને રાખવાથી કે ન રાખવાથી અર્થ કે અનર્થ થાય છે. શબ્દચોજના કે વાક્ય-શબ્દ-અલંકાર-અમત્કાર વિન્યાસ મધુર-રસપ્રદ હોય એ આવશ્યક છે, પણ એ તો મહાકવિઓના પ્રયોગોના અધ્યયનથી સાધ્ય છે.

અલંકાર પણ એક ખાસ વિષય છે. અલંકારથી જેમ પાર્થિવ શરીર સુંદરતર બને છે તેમ કાવ્ય-દેવી પણ સુકા અલંકારથી દીપી ઉઠે છે. અલંકારનો વિષય વ્યાપક છે. 'પણ સર્વ અલંકારોમાં ઉપમાલંકાર સૌથી મોખરે છે, અને ઉપમાલંકારમાં કવિની પ્રતિભા કસોટીએ ચઢે છે.

મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં અમત્કૃતિ શાન્ત છે ? કવિ કાલિદાસ 'કવિ કુલગુરુ' કેમ થયા ? તેતું કારણજ તેતું ઉપમાલંકાર ઉપરતું પ્રણત્વ છે. ઉપમા વૈચિત્ર્ય એજ અલંકારતું જીવન છે. કાલિદાસ માટે તો 'ઉપમા કાલિદાસસ્ય' એમ કહેવાઈ તેનો સિક્કો પડી ગયો. એ ઉપમાચાતુરીથીજ કાલિદાસતું અન્ય નામ 'દીપશિખા કાલિદાસ' પડ્યું છે, જે સાહિત્ય-મર્મજોથી અગ્રેય નથી. 'ધ્રુમ કાસિદાસ' પણ એથીજ તે ગણાય છે. રઘુવંશના ૬-૭ સર્ગે જેવાથી પ્રતીતિ થશે.

અન્ય મહાકવિ ભારવી પણ 'આતપત્ર મારચી' ના નામે તથા શિશુપાલ વધ મહા કાવ્યનો કર્તા માધ 'વણ્ટા માધ' ના નામે, ઉપમા-લાલિત્યથી જ ઓળખાય છે.

અમત્કાર કાવ્યમાં આદરણીય છે. અમત્કારથી જ "જીગરતું ફડકતું" થાય છે. મુખમાંથી 'વાહ' નિકળી પડે ત્યારે બાણતું કે એ કાવ્યમાં જનન છે-અમત્કાર છે-ખૂબી છે. એ વિષે વધુ વિચાર 'કવિ કંઠ ભરણું'માં છે, અત્રે અમત્કારતું નિમ્ન ઉલ્લેખણ બસ થશે. વધુ વિસ્તાર ઉચિત નથી.

स्वकीयं हृदयं मित्वा निर्गमौ यौ पयोधरौ ।

अन्यदीयस्य हृदयस्य भेदने का कृपा तयो : ? ॥

અસખ્ય વર્ષોથી ચાલતા આવેલા સંસારમાં અનેક મહા પુરુષો અને કવિઓ યઈ ગયા. History repeats itself ઇતિહાસ પુનરાવર્તન પામે છે એ જો સાચું માનીએ તો મહાપુરુષોની વાણી પણ પુનરાવર્તન કરી ન પામે ? ભાષા એ ભાવોને વહન કરવાનું

સાધન છે. ભાષા એ મૂળાક્ષરોની ચોક્કસ નાની સંખ્યાથી સીમિત છે. એટલે અમુકના વિચારો ભાષામાં અમુક રીતે આલેખાયા હોય, અને તેજ વિચારો કે ભાવો અન્ય સ્થળે પુનરાવર્તન પામે-એક સમયાવજેદેન અથવા કાલાન્તરે-તેમાં ભાવાપહરણનો આક્ષેપ લગાડી ન શકાય. એક કવિ અન્ય કવિના ભાવોને લઈ શકે છે, પણ તેમાં ભાવ લેનાર કવિએ, તે ભાવોને પોતાના કરી નાખવા જોઈએ. એમ જો ન બને તો તો પછી

વ્યાસોચ્છિદ્રં જગત્સર્વમ્

અથવા ઘાળોચ્છિદ્રં જગત્સર્વમ્ એ જે કથું છે, માટે તો વ્યાસ કે બાણ પછીના બધાજ કવિઓ ‘ચોર’ ગણાવા જોઈએ. વાલ્મીકિના રામાંયણ ઉપરથી કલિદાસ, ભવભૂતિ, મુરારિ, ભોજ, ક્ષેમેન્દ્ર આદિ અનેક કવિઓએ રામાંયણના જુદા જુદા પ્રસંગોને પોતાના ભાવોમાં લપેટી ચમત્કૃતિના નમુનારૂપે રચ્યા છે તે બધાજ ભાવાપહરણનો આક્ષેપથી કુષિત થાય, પણ તે કવિઓને ભાવાપહારક અથવા સીધા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સાહિત્ય-ચોર’ કોષ કહેવું નથી-કહી શકવું નથી ! ઉપનિષદોના તત્ત્વોને દોહન કરી રવીન્દ્રનાથે ગીતાંજલિ રચી અને વિશ્વ-કવિત્વું નામ મેળવ્યું. ઉપનિષદોના ભાવોને પોતાના કર્યા માટે કોષ રવીન્દ્રનાથને ‘સાહિત્ય-ચોર’ કહેવાની હિંમત કરશે કે ?

ઈટાલીઅન મહાકવિ વર્જિલ ઉપર તાત્કાલીન ટીકાકારો એમ કહી ટીકા કરતા હતા કે તેણે ગ્રીક કવિ Homer નું જ બધે સ્થળે અનુકરણ કર્યું છે. વર્જિલ એ ટીકાકારોને સણસણ્યોતો ઉત્તર આપતો તે ખ્યાનમાં રાખવાયોગ્ય છે કે “Let my detractors try to steal for themselves, as they say I have stolen for myself and they will find that, it is easier to rob Hercules of his clubs than to rob Homer of a single verse !

ભાવાપહરણમાં પણ મૌલિકતા જોઈએ છે. તે ન હોય તો અલખત ‘સાહિત્ય-ચોરી’ કરી ગણાય, પણ ઈંગ્લાંડનો કવિવર મિલ્ટન તો આ સાહિત્ય-ચોરી—Plagiarism નો પણ બચાવ કરે છે યથા:—

“To borrow and better in the borrowing is no plagiarism.”

આથી સાહિત્ય-ચોરી કરવી જોઈએ એ મિલ્ટન કરવાનો આશય નથી. પણ ભાવાપહરણને નામે જે સાહિત્ય-ચોરીની ખૂંટા ઉઠે છે, તે યથાર્થ નથી એટલું જ દર્શાવવાનો હેતુ છે.

આ વિષય તો વિશાળ છે. લખાય તેટલું જોઈએ. પણ નિર્બંધનું કક્ષેત્ર વધુ ન થાય એ માટે “કવિ અને કાવ્ય” વિષે થોડું ઉપર વર્ણન કર્યું. અન્ય અંગોને સ્પર્શવાનો અત્રે અવકાશ નથી. સાહિત્ય વિષય જ એવો છે. તેના ઉદ્ધાતનું કેટલું ગૌરવ

! એક લેખક જણાવે છે કે:—

ભાષાન્તરની કળા.

લેખક મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

માહિત્ય પ્રભાકીય સંસ્કૃતિનું ઘોતક છે, પ્રજા શરીરનો આત્મા છે, તેના ભાવીનો નિયામક છે પ્રભાકીય પ્રકૃતિવિકૃતિનું સાચું દર્શન તેના સાહિત્ય દ્વારા જ થઈ શકે રાષ્ટ્રભાવનાને પોષવામાં, સંસ્કૃતિના પુષ્પને વિકસાવવામાં, પ્રજાની પ્રગતિના માર્ગને સ્પષ્ટતર બનાવવામાં માહિત્યનું સ્થાન અત્યંતમ છે.

ભવજૂતિ માહિત્યને આત્માની અનોખી કથા જેવી, દેવાની અમર વાણી કહે છે. આત્મગૂંજન દ્વારા તે પ્રજા સમસ્તના આત્માને ગૂંજાવે છે તેની વીણાએ પ્રજા હૃદયના તાર થકે છે તેના નાદે પ્રજાસમસ્તનું હૃદય પ્રતિબ્ધિ આપે છે. તેના આદિ, મધ્ય અને અન્ત આત્મા છે આત્માથી તે જન્મે છે, આત્મ પ્રદેશમાં જ તે વિકસે છે અને વિકસે છે,

ચતુર માણસોએ તેને સ્નેહથી સીચીને કુંઘર બનાવ્યો છે. કમનીય ક્યારીઓ રચી રચી ખૂબ સજ્જવ્યો છે. દક્ષતાથી અનાવશ્યક ઝાડ ઝાંખરાથી સ્વચ્છ કર્યો છે, મૃદુલ-મંજુલ રચ્યો છે. કમનીય-રમણીય કર્યો છે. સરસ-સુલભ ઉપજાવ્યો છે, એ ઉદ્યાન છે અવશ્યમેવ અવલોકનીય; એ ઉપવન છે ખરેખર સેવનીય; એ વાટિકા છે વાસ્તવમાં વિચરણીય. એવો સાહિત્યનો સુંદર કાવ્યોદ્યાન છે ! કાષ્ટએ લિખિત કહ્યું છે:—

નમોઽસ્તુ સાહિત્યરસાયતસ્મૈ,
 નિષિન્ન મન્તઃ પૃષતાપિ ચેન ।
 સુવર્ણતાં વક્ત્રમુપૈતિ સાધો—
 દુર્વર્ણતાં યાતિ ચ દુર્જનસ્ય ॥

ધૃત્યક્ષમ

ભાષાન્તરની કળા.

લેખક : મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

સાહિત્ય પ્રબળકીય સંસ્કૃતિનું ઘોતક છે, પ્રજા શરીરનો આત્મા છે, તેનાં ભાવીનો નિયામક છે. પ્રબળકીય પ્રકૃતિવિકૃતિનું સાચું દર્શન તેનાં સાહિત્ય દ્વારા જ થઈ શકે. રાષ્ટ્રભાવનાને પોષવામાં, સંસ્કૃતિનાં પુષ્પને વિકસાવવામાં, પ્રજાની પ્રગતિના માર્ગને સ્પષ્ટતર બનાવવામાં સાહિત્યનું સ્થાન અત્યંતમ છે.

ભવભૂતિ સાહિત્યને આત્માની અનોખી કલા જેવી, દેવેલી અમર વાણી કહે છે. આત્મગૂંજન દ્વારા તે પ્રજા સમસ્તના આત્માને ગૂંજવે છે. તેની વીણાએ પ્રજા હૃદયના તાર થકે છે. તેના નાદે પ્રજાસમસ્તનું હૃદય પ્રતિબિંબિત આપે છે, તેનો આદિ, મધ્ય અને અન્ત આત્મા જ છે. આત્માથી તે જન્મે છે; આત્મ પ્રદેશમાં જ તે વિકસે છે અને વિકસે છે; આત્મમાં જ એ લીન થાય છે.

સાહિત્ય દેવોની વાણી છે, સંવેદન સર્જનની ધન્યતમ પંથોમાં સાહિત્યકાર માનવતાનાં બન્ધનોથી મુક્ત થાય છે. તેનાં વ્યક્તિત્વ પર, તેની શક્તિઓ અને સીમા પર, તેની આસક્તિ વિરક્તિ પર, સંવેદનની પળે, સંભાધિનું આવરણ ચઢી જાય છે. સાહિત્યકાર તે પળે; વ્યક્તિ મટીને સમષ્ટિની સાથે તાદાત્મ્ય સાધી રહે છે. સાહિત્યકારનો અન્તરાત્મા ત્યારે ગૂંજ રહે છે અને હિરણ્યમય પાત્રથી ઢંકાયેલાં સત્યનું મુખ ત્યારે બહારે છે.

એ ગૂંજન, આત્માની એ કલામય વાણી ખરેખર દિવ્ય છે. અને તેથી જ અમર છે. તેનો સ્વપ્ન જ્યોતિ અવિરામ ઝમે છે. તેને મૃત્યુનો ભય નથી.

પરંતુ એ સાહિત્ય હોય તો આજે જન્મીને કાલે મરી જનારા ચોમાસાના અગાશીયાની પેઠે ચોમેર ફૂટી નીકળી, પોતાના જ કોલાહલમાં પોતાના નાદને ડૂબાડી દેતા વાર્જુનમય દગને સાહિત્યની સંજ્ઞા ન શોભે. એવો દગ તો પેટીએ પેટીએ, વરસે વરસે, મામે માસે, દિને દિને વધતો જ જાય. અને છતાં આત્માની અમર વાણીની તેમાં રેખા યે હોય કે ન હોય.

આવા કાલુજીવી વાર્જુનમયદગની ઉત્પત્તિ પ્રચારકોની જિર્મિલતામાંથી છે. પ્રચારકોનો કાર્ય પ્રદેશ, તેમની સેવા, તેમની સિદ્ધિ સર્વ વિશિષ્ટ છે. પરંતુ પ્રચારક સાહિત્યકાર નથી જ.

અમારાં એક નાથી કાઢી છે. અંગ્રેજ દવાનું નામ સાંભળતાં જ તેમની ભમ્બર જાયે ચઢી જાય છે; ને એ ગાજી બેઠે છે: “ બબ્બુ ! આ તમારી ઈંગ્લેન્ડ દવાનું. ” છ તમારાં કોયદાન કરતાં અમારું કહું કરીવાળું સાત મારું. રેતાં રેતાં ગયું તો થાય. તાંબા જેવી કાંધા થઈ જાય, તાંબા જેવી. ને કોયદાન ! છ તો કાલ હવારે પાણું છ નું છ. ”

આ દૃષ્ટાન્તને આપણા વિષયની માથે માંધીએ તો પ્રચારક એટલે ડૉક્ટર; અને સાહિત્યકાર એટલે વૈદ્ય: બન્નેને ઉપચાર તો એકજ રોગનો કરવાનો હોય; પણ પ્રચારકની અસર

વિદ્યુદ્ભેગે થાય; જ્યારે સાહિત્યકારની અસર થાય “ ધીમે ધીમે છટાથી. ” પ્રચારકની અસર રહે જ્યાં સુધી પ્રચાર કાર્યનું જોર રહે ત્યાં સુધી; જ્યારે સાહિત્ય કારની અસર રહે ચિરં-શુભ. પ્રચારકના ઉપચારથી અસ્વસ્થતા તરત દબાઈ જાય; પણ નિર્મૂળ તો થાય કેવળ સાહિત્યકારથી જ. પ્રચારકની દષ્ટિ અમૂક વિશિષ્ટ દેશકાલ પર હોય છે; સાહિત્યકારની દષ્ટિ ઊંડી, વિશાળ અને સર્વતો મુખી હોય છે. જાને પોતપોતાની દષ્ટિથી પોતપોતાના કાર્ય પ્રદેશને અવલોકે છે; અને તેથી જ બંનેની શક્તિ, મર્યાદા, યત્ન અને સિદ્ધિમાં ભેદ હોય છે.

અમૂક જ વિશિષ્ટ દેશકાલમાં પોતાને કામ કરવાનું હોવાથી ને પોતાની સાધનાની સિદ્ધિનો અનુભવ સદેહે જ થઈ શકવાનો સંભવ હોવાથી પ્રચારકોની સંખ્યા જમાને જમાને અતિ વિપુલ હોય જ. આપણે ત્યાંના અત્યારનો જ જમાનો લઈએ. વાતાવરણમાં ચોમેર ઊંડતા અને ઊછળતા અમૂક જ વાદના પ્વનિ ઝીલવામાં ને તેના પડઘા પાડવામાં કેટકેટલી સંપન્ન વ્યક્તિઓની શક્તિ ખર્ચાય છે ને વેડફાય છે ? કેટકેટલી વ્યક્તિઓની દષ્ટિ સર્વકાલીન મટીને સમકાલીન બની જાય છે ? કેટકેટલી વ્યક્તિઓ કવિ મટીને પ્રચારક બની જાય છે ?

આમ પ્રચારક થવાના લોભને અને લાભને જતો કરીને, સંવેદનની સુલભ પળોમાં જન્મતી આત્માની અમર કલાને ઝીલે ને ઝીલાવે તે જ સાહિત્યકાર; અને અન્તઃ ક્ષોભથી જન્મેલી, કો ધન્ય ક્ષણે સ્ફુરેલી, ત્રણે કાળને માપી લેતી, ને વિશ્વાનુભવનાં ઊંડાં રહસ્યથી ભરેલી સચેતન વાણી તે સાહિત્ય.

સાહિત્યનું વાહન ભાષા છે. કવિ હૃદયમાં જ્યારે ઊંડું મનોમન્ય નવાલી રહ્યું હોય છે, આત્માની કલા જ્યારે બહિર્મુખ થવા તલસી રહી હોય છે, ત્યારે ભાષા તેનું વાહન બને છે. અને આવી રીતે સખ્દોનું મૂર્ત સ્વરૂપ પામેલી આત્મકલા દેશકાલને ધડનારી છતાં દેશકાલાતીત હોય છે.

આત્મકલા ઇશ્વરદત્ત છે એ ખરું; પણ તેનું વાહન ભાષા ઇશ્વરદત્ત નથી. માનવ શુવનતા દૃષ્ટાંતોની આત્મકલા અમૂક જ ભાષામાં ઊતરી શકે એવા નિયમ નથી. હોમરની આત્મકલા ગ્રીકભાષામાં ગૂંથાઈ; વર્જીલની આત્મકલા લેટિનમાં ઢળી. વ્યાસ વાલ્મીકિ અને કાલિદાસની આત્મકલાનો ત્રિવેણી સંગમ સંસ્કૃતભાષાનાં રસતીર્થે થયો. શેકસપિયર મિસ્ટનની આત્મકલાએ અંગ્રેજીને ઊજ્જવલ કરી. ઇશ્વરદત્ત આત્મકલા ભાષાથી નિરપેક્ષ છે; અને તેથી જ તેનું અવતરણ ઇતર ભાષામાં પણ સાધ્ય છે.

આત્મકલાનું અવતરણ ઇતર ભાષામાં ભાષાન્તરો અને અનુવાદો દ્વારા જ થઈ શકે, અને તેથી જ ભાષાન્તરોને અને અનુવાદોને સાહિત્યમાં સતકારવામાં આવે છે.

અનુવાદોનો અતિરેક અને તે દ્વારા ઊગતા સાહિત્યસંક્રાંતિનો સત્તર બહાર પડી જવાનો ભ્રમમૂલક મોહઃ એ એ કારણોથી અનુવાદોનું મૂલ્ય અત્યારે ઘટ્યું છે ખરું; પરંતુ સાહિત્યની સમૃદ્ધિને કાળે અનુવાદોની આવશ્યકતા સર્વથા અસ્વીકાર્ય તો નથી જ.

ભયરયાન અનુવાદવૃત્તિ નથી; પણ અવિવેક દષ્ટિ જ છે. અનુવાદકમાં વિવેકદષ્ટિની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોય છે. પોતે સ્વભાષામાં જે જાદુવીનાં જળ વહાવી રહ્યો છે તે ખરેખરી આત્મકલા જ છે કે બીજું કંઈ, એનો નિર્ણય કરવાનો વિવેક હોય તેજ અનુ-

વાદક અધિકારી કહેવાય. અનુવાદક આત્મકલા શિવાયનું બીજું કશુંક પરભાષામાંથી લાવી એસે તેમાં નથી તેના શ્રમની સફલતા કે નથી સેવા. એવા પ્રયાસો તો કેવળ ઉપેક્ષાને જ પાત્ર ગણી શકાય.

છગનલાલ કાદરખરીનું ભાષાન્તર કરે કે મેઘાણી શાહજહાંનો અનુવાદ કરે તે કંઈ બાણનું કે દિગ્ગેન્દ્રલાલ રાયનું બિજળું નામ વાંચીને જ નહિ; પણ પરભાષામાં પ્રગટ થયેલી એ ખરી આત્મકથા છે એવું તેમને લાગે ત્યારે જ તેઓ તેમનો અનુવાદ કરે.

અહીં એક હકીકત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે. આત્મકલા રસાત્મક સાહિત્યમાં જ પ્રગટ થઈ શકે એવો કંઈ નિયમ નથી. વિવેચનાત્મક સાહિત્યમાં પણ આત્મકલા પ્રગટ થઈ શકે છે. ભાષાન્તરની કે અનુવાદની દૃષ્ટિએ કેશવલાલભાઈના ગીતગોવિન્દ કરતાં મોહન-લાલભાઈના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસની ઉપયોગિતા ઓછી નથી. સાહિત્યનાં યોગ્ય અને વિકાસ માટે બન્નેની આવશ્યકતા એક સરખી જ છે. સાહિત્ય બન્નેથી સમૃદ્ધ થાય છે. સંસ્કાર બન્નેથી સંપન્ન થાય છે. પ્રગતિ બન્નેથી સાધ્ય થાય છે. પરંતુ રસાત્મક સાહિત્યનું અવતરણ બહુધા અનુવાદ દ્વારા અને વિવેચનાત્મક સાહિત્યનું બહુધા ભાષાન્તર દ્વારા થવું જોઈએ.

ભાષાન્તર અને અનુવાદ પર્વાય શબ્દો નથી. જેટલો તફાવત હોય અને તેલચિત્ર વચ્ચે છે તેટલો જ તફાવત ભાષાન્તર અને અનુવાદની વચ્ચે છે. પહેલામાં મૂળની રેખાઓ બરાબર બિતરે; પણ મૂળનું રુપસૌન્દર્ય અને રંગસૌન્દર્ય બરાબર ન જ બિતરી શકે. તેલચિત્રમાં તે બન્ને બિતરી શકે. રેખાઓમાં કદાચ ન જેવો ફેરફાર થાય એટલું જ, પરંતુ તેલચિત્રનો ચિત્રકાર કંઈકે કદપના અજમાવીને ય મૂળનું સાદરપ લાવવા તો મથે જ. કૌશલ્યની તો બન્ને પક્ષે એક સરખી જ જરૂર છે.

આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે નવલ, વાર્તા, નાટક કે કાવ્ય એમ રસાત્મક સાહિત્ય જ પરભાષામાંથી બિતરે છે, અને તે બહુધા અનુવાદ દ્વારા જ બિતરવું જોઈએ.

મૂળને શબ્દશઃ બિતારી લેવાથી ભાષાન્તરકારને એક જાતનો આત્મસંતોષ થાય ખરો; પણ એ પ્રયાસ સફળ ભાગ્યે જ બની શકે. શબ્દશબ્દને બિતારી લેતાં મૂળના રસને અને ગૌરવને હાનિ અવશ્ય પહોંચે છે. તત્તો ગણ્ડસ્યોપરિ પિટ્તિકઃ સંઘૃતઃ નું ભાષાન્તર તો “ ત્યાં ગુમડા પર ફેાલ્લો થયો ” એમ થાય; પણ એ પ્રયોગ આપણે ત્યાં પ્રચલિત ન હોવાથી, રસ ભાગ્યે જ જમાવી શકે. તેજ પ્રમાણે શાન્તં પાપનું ભાષાન્તર “ પાપની શાન્તિ હો ” એમ કરવામાં આવે તો તે કલાયુક્ત ન જ કહી શકાય. શાન્તં પાપમ્ સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર છે. પરંતુ તેનું ભાષાન્તર સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર નથી. જે સહજ જ બોલાઈ જતું હોય તેનું ભાષાન્તર પણ સહજ જ બોલાઈ જતા હોય તેવા શબ્દોમાં થવું જોઈએ.

મૂળ વસ્તુનો લેખક જાતે એ ભાષામાં લખતો હોય તો ત્યાં શું લખે એ વિવેકપૂર્વક નિરૂપીને જ અનુવાદ કરનાર જેટલી સફળતા અનુભવશે તેટલી અન્ય નહિ અનુભવે. એક જ વસ્તુનો બે જણા અનુવાદ કરે તેમાં એક સુંદર લાગે ને બીજો નીરમ લાગે, ઉદાહરણ તરીકે અભિજ્ઞાન શાકુન્તલના ચોથા અંકનો ચૌદમો શ્લોક,

ઉત્પદ્મળોર્નયનયોરુપરુદ્ધવૃત્તિ
 વાણ્યં કુરુ સ્થિરતયા વિહતાનુવન્ધમ્ ।
 અસ્મિન્નલક્ષિતનતોન્નતમૂમિમાગે
 માર્ગે પદાનિ સલુ તે વિપમી ભવન્તિ ॥

પતિગૃહે વિદાય થતી “ પુરવંશની પ્રતિષ્ઠા ”ને કારણે બીપર પ્રમાણે કહે છે, તેના ચારેક અનુવાદો જોઈએ.

રડતાં રડતાં તાહરાં, નેત્ર ગયાં સૂકાઈ,
 દડ દડ વહેતાં આંસુથી, અંગ ગયું બીભ્રષ.
 પૂર પાંપણે બસ કરો, મૂંજે ન આંખે હાલ,
 ઠોકર માર્ગે જાએનીંએ નહિ તો ખાઇરા ખાળ.
 મોહપાશ તોડી કરી, કર તું શીઘ્ર મમન,
 ચિત્તમાં નિત સંભારજે, સ્નેહે બંધુજન.

આજથી સાતેક દાયકા પહેલાં થયેલો સ્વ. દલપતરામ ખખખરનો એ અનુવાદ: તેની સાથે સરખાવીએ સ્વ. ઝવેરીલાલ યાચિકનો તેજ અરસામાં થયેલો નીચેનો અનુવાદ:

જાંચી ચડેલ તુજ પાંપણુ આંખ કેરી,
 તેમાં રહે છે ખુબ અશુભ્રવાહ જરી;
 એ બંધ તું કર ધરી મન ધૈર્ય સાચું,
 જોથી જરાય તુજ દીલ ન થાય કાચું.
 કાં જે તને નહિ દીસે જળના બરેલાં
 નેત્રોવડે ખચિત માર્ગે જ નીચ જાંચા,
 તેમાં કદાપિ ડગલાં ભરતાં અગાડી,
 આડાં વળે સમય કે નહિ નિત્ય સીધાં.

ને હવે મુ. ત્રેા. કાંકરકૃત અનુવાદ:

બેટા । ધરો ધીરજ, આંસુ ઉરે ચમાવો,
 આવેલ તે પણુ ન પાંપણુથી સરાવો;
 આ જાંચી નીચી પગથી ન જીવે ભુલે તું,
 પગલાં પડે વિષમ, શાન્તિ ઉરે ધરે તું.

ને સ્મૃતિભ્રંશમનો તે જ શ્લોકનો અનુવાદ:

નેત્રોની જાંચી બીની પાંપણુ દષ્ટિ રુંધે,
 તો ખાળ ધૈર્ય ધરી બહેન । અશ્રુઓએ;
 અગાત આ જાંચી નીચી ભૂમિ માંહિ તારાં
 જો ને પદો લયડતાં સ્થિરતા વિનાનાં

ઉક્ત અનુવાદોની તુલનાની આવશ્યકતા નથી. તેમાં થતા આવતા ફેરફારો સ્પષ્ટ છે. સ્વ. ખખ્ખરે મૂળના વસન્તતિલકને દોહરામાં ફેરવી નાખ્યો છે. તેમાં કંઈક રસક્ષતિ જેવું લાગે છે, પરંતુ તે સમયમાં સંસ્કૃતવૃત્તો આજે છે તેટલાં, પ્રચલિત નહોતાં. મેઘદૂતનાં ભાષાન્તર સમયે, મન્દકાન્તાનાં “ માધુર્ય અને પ્રૌદી ”ના ગુણે “ પ્રાકૃત કવિતા ”માં આણવાનું કામ સ્વ. નવલરામભાષાને અધરું લાગેલું. તેમના શબ્દોમાં કહું તો:

“ અક્ષર છન્દોમાં પ્રૌદી આવે છે ખરી, પણ ગૂજરાતીમાં ફિલિષ્ઠ થઈ જાય છે, એ સૌને જાણીતું જ છે. અક્ષર છન્દોમાં ખીજે દોષ એ છે કે ગૂજરાતમાં શાસ્ત્રીઓ શિવાય (જેમને ગૂજરાતી પદ વાંચવાનો અભાવ છે) જૂના લોકો ખીજકુલ એથી અજ્ઞાન હતા; અને નવામાંના પણ થોડા જ યારાખર વાંચી શકે છે. ”

આમ, તે વખતમાં થયેલાં ભાષાન્તરો સમજીએકી ન હોય તે સમજી શકાય તેવું છે.

પરંતુ આજે તેમ ન આવે. આજની ભાષાનો વૈભવ વધ્યો છે. અર્થવાહકતા, પ્રસાદ અને વ્યંજનામાં આજની આપણી ભાષા સમૃદ્ધ છે. નરસિંહે અને ત્રેમાનન્દે, દયારામે અને દલપતે, નર્મદે અને ગોવર્ધનરામે જીવન ખર્ચાને પોષેલી ગૂજરાતી ભાષા આજે નવાંજ સ્વરૂપમાં વિહરી રહી છે. તેની સાદાઈમાં વિશુદ્ધ પવિત્રતા આવી છે. તેની નિર્મળતામાં લોક લાગણીને જીતવાની અદ્ભુત શક્તિ આવી છે. તેનામાં સરળતા અને સુમધુરતા આવી છે. આજનો જિગતો કવિ સંસ્કૃત વૃત્તોને સરળતાથી અને સરજતાથી વાપરી શકે છે. એ વખતે મૂળ વૃત્તને ખીજાં વૃત્તમાં ફેરવી નાખતાં મૂળ કૃતિનું ગૌરવ અને અનુવાદકનો શ્રમ: બન્નેને હાનિ થાય.

તેનું કારણ પણ સાદું જ છે. વૃત્ત પ્રસંગી કવિ નથી કરતો; પણ કવિહૃદયની ઉમિંચો કરે છે. અન્તઃક્ષેપ કવિતાનું મૂળ કારણ છે અને એ અન્તઃક્ષેપ ન્યારે શબ્દોમાં અવતાર પામે છે ત્યારે પોતાને અનુરૂપ વૃત્ત ખોળી લે છે. એ અન્તઃક્ષેપ જન્ય વૃત્તને ખીજાં વૃત્તમાં ફેરવતાં કવિતાના કલેવરને હાનિ અવશ્ય પહેંચે.

મૂળમાં ન હોય તેવું ધરનું ઘૂસાડી દેવાથી પણ એટલી જ રસક્ષતિ થાય છે. અનુવાદમાં અર્થરક્ષા આવશ્યક છે ખરે; પરંતુ સ્પષ્ટાર્થ લાવવા જતાં મૂળની વ્યંજનાને ધાત ન થવો જોઈએ. ભાષાન્તર કે અનુવાદ કેવળ તરજુમો જ નથી. જે વર્ગને માટે મૂળ લખાયું હોય તેજ વર્ગને માટે તેનો અનુવાદ રચાવો જોઈએ. શાકુંતલ સંસ્કૃત સમાજની અભિરૂપ મૃચિષ્ઠા પરિપક્વ ને માટે રચાયું છે; તેનો અનુવાદ પણ “ વિદ્યા અને રસિક ” ગૂજરાતી શ્રોતૃમંડળને કાનેજ રચાવો જોઈએ, વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં સરળતા થાય તે માટે નહિ. અનુવાદકનું ખરું કર્તવ્ય મૂળ વસ્તુનો ભાવ, ભાષા લાલિત્ય અને અર્થગંભીર્ય સ્વભાષામાં ઉતારવાનું છે. અને એ ત્રણમાંથી એકાદ વસ્તુને પણ ભોગે થયેલું ભાષાન્તર દૂષિત ગણાય.

અત્યાર સુધી તો આપણે આપણી માતા અને સહોદરા પરભાષાઓની જ વાત કરી. પણ અંગ્રેજી આદિ ઇતર ભાષાઓનું શું ? આપણા અને તે ભાષાઓના છન્દોનું બંધારણ એકજ નથી. તે ભાષાઓનો બ્લેંક વ્હર્સ આપણે ત્યાં હજી ઉતર્યો નથી. બ્લેંક વ્હર્સ આપણે ત્યાં લાવવાના અનેક પ્રયોગો થયા છે ને થાય છે: પરંતુ સળંગ અંગ્રેજી પદ રચનાની ખૂબી હજી આપણે ત્યાં ઉતરી નથી. એ ખૂબી આપણે ત્યાં કંઈક ઝીલી શકે તેવા છન્દો માત્ર બેજ

છે. વનવેલી અને પૃથ્વી. મુક્તધારા, ધનાક્ષરી કે અપદ્મગદ્ય એમાં પ્રગટ થતા વીરકરણ ભાવેના ઉદ્વેગ કીકી શકે તેમ નથી. ખલેંક વહર્સના ગૂજરાતી અવતરણ માટે હું વનવેલી અને પૃથ્વી, બન્ને પ્રયોગોના નમૂના આપની પાસે મૂકું છું.

Even at the base of Pompey's Status,
Which all the while ran blood, great Ceasar fell;
O, what a fall was there, my country men !
Then I, and you, and all of us fell down,
Whilst Savage treason flourished over us.

મુ કેશવલાલભાઈએ તેને વનવેલીમાં નીચેનું સ્વરૂપ આપ્યું છે.

‘ ‘ ચોમ્પીની પ્રતિમા પાસે એ પડ્યા, ગળખ થયો
ભાઈઓ, ગળખ થયો. ફ’ એ સાથે પડ્યો, તમે
પડ્યા; સર્વે સહેરી પડ્યા, અને દુષ્ટ દ્રોહીઓના
દુનીયામાં ઠંકા વાગ્યો.

અને તેનોજ પૃથ્વીમાં એક અપ્રસિદ્ધ પ્રયોગ-

અખંડ ધસતુ રહ્યું રૂધિર; ને પડ્યો સીઝર
તદા પ્રબળ, ચોમ્પીની સુભગ મૂર્તિ પાસે અરે !
નિપાત વસતો જશો ? વિષમ પાત શો બાધિવો ?
પડ્યો હું, પડ્યા તમે, અકળ આપણે ત્યાં પડ્યા,
અને મડગડી રણાં ઘુમુલ દુંદુભિ દ્રોહના.

આ બન્ને છંદોના હજુ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં પ્રયોગો થતા નથી. અધિકારી અનુસાદેકોને હાથે જ્યારે બન્નેના પ્રયોગો પૂરતા પ્રમાણમાં થશે ત્યારેજ ખલેંક વહર્સની પ્રદરચના આપણે ત્યાં ઉતરશે; અને ત્યારેજ શેક્સપિયર મિલ્ટનની જગા સાહિત્યના અલંકાર જેવી કૃતિઓથી આપણું સાહિત્ય સમૃદ્ધ બનશે.

અને તે પણ થશેજ. જે સાહિત્ય મહાત્માજીના કરસ્પર્શે પુનિત બન્યું, ન્હાનાલાલ જેવાના કવિત્વે જેમાં માધુર્ય રેલ્યું, ગોવર્ધનરામના યાનતીર્થથી જે સત્ત્વશાલી બન્યું, જેમાં અનેક કલાકારોએ પોતાના આત્મા રેલ્યો, તે સાહિત્ય દરિદ્ર શા માટે રહે ? અત્યારે દેખાય છે તે વિષમતા નથી. એ તો અશ્વોદય પહેલાંનો અન્ધકાર છે. તે દૂર થશેજ અને ત્યારે.

भास्वानुद्दिश्यातिष्यति भविष्यति सुप्रसातम् ॥

ગરબાના ઢાળનું ઘડતર.

લેખક: મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.

ગુજરાતના દેશી સંગીતનું વિશિષ્ટ અંગ તે તેના રાસ, ગરબા અને ગરબીનાં, ગીતો છે. એ ગીતોનો ક્રમિક વિકાસ બે દષ્ટિએ વિચારવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન છે. પહેલાં ઐતિહાસિક દષ્ટિબિન્દુથી ગરબાનો સાહિત્ય પ્રકાર કેમ ઉદ્ભવ પામ્યો, કેમ ઊઠ્યો અને પછી કેવી રીતે નવપદ્ધતિ થયો તે આપણે જોઈશું: રાસ, ગરબો અને ગરબી—એવા ત્રિવિધ શાસ્ત્રીય રાગચાયાનો નૂતન પ્રકાર કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવતો જાય છે તે પણ આપણે વિચારીશું.

ખીજ—એટલે પદ રચનાની દષ્ટિએ ગરબાનાં ચોક્કાં—‘ ઢાળ ’ [monard અથવા octet] કેમ નિર્માણ થતાં ગયાં તેનો વિચાર કરવાનો છે. આ ખીજું દષ્ટિબિન્દુ સમીકરણનું છે. Synthesisનું છે: અનેક દ્વારા એકને અને એક દ્વારા અનેકને ઓળખી શકવાનું છે. ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે જેમ માટીનું સ્વરૂપ ઓળખ્યાથી માટીના બધા વિકાસ—તેના ઘાટ, રંગ વગેરેનું જ્ઞાન થઈ જાય તેમ, એક ગીતનું ગોત્ર ઓળખવાથી તેનો આખો વંશ વિસ્તાર, તેના ગોત્રપુરુષો અને તેની અનેક વિધ શાખા પ્રગળાઓનો પરિચય કરી શકાય છે.

ઐતિહાસિક વિકાસના પહેલા દષ્ટિ બિન્દુથી, ગરબાનો ગોત્રોચ્ચાર કયાં પછી, ગરબાનું અંતઃસ્વરૂપ—એટલે તેના ઢાળની રચના સંબંધી વિચાર કરીશું.

ગુજરાત જ જેની જન્મભૂમિ છે અને જેને જોળે તે ઊઠ્યાં એવા રાસની વિસ્તાર ભૂમિ અસંખ્ય સોરઠ છે. બારમા શતકમાં રચાયેલા મંગીત રત્નાકરનો રચનાર શાકુંદિવ નર્તનાધ્યાયમાં લખે છે કે મહાદેવ પાર્વતીદ્વારા લાસ્ય નૃત્યનું રહસ્ય ભરત આગળ કંથન કરાવ્યું. પાર્વતીએ બાણુની પુત્રી ઉપાને એ લાસ્ય શીખવ્યું. ઉપાએ દારકાની ગોપીઓને શીખવ્યું. દારકાની ગોપીઓએ સોરાષ્ટ્ર દેશની સ્ત્રીઓને શીખવ્યું. અને તેમની દ્વારા વિવિધ દેશની સ્ત્રીઓમાં, પરપરાથી એનો પ્રચાર થયો.

વળી, ગોકુળ જન્મદાવનના શ્રીકૃષ્ણ મથુરાવાસી થયા પછી, દારકા નિવાસી થયા: અને સાથે પોતાની પ્રિય રમત—રાસક્રીડા સૌગંધ્યમાં લેતા આવ્યા. રાસરસિયા શ્રીકૃષ્ણે ત્યારથી આપણા દેશને સ્વદેશ કીધો ત્યારથી, રાસનો સત્કાર અને પ્રચાર ગુજરાતમાં આવ્યો છે.

આ રાસને પ્રાચીનો ‘ હલ્લીસક ’ અને ‘ રાસક ’ એવા નામથી ઓળખાવે છે: જે ક્રિયામાં મંડલાકાર નૃત્ય હોય, અને જે નૃત્યમાં એક નેતા હોય—જેમ ગોપસ્ત્રીઓમાં, હરિ તેમ—તથા જેમાં સોળ, બાર અથવા આઠ નાયક કે નાયિકા હોય (અથવા એક ચોસા યુગલ સુધી પણ હોય) તે બધા મળીને વિવિધ તાલ અને લયથી જે ગીત, ગાતાં તે ‘ રાસક ’ કહેવાયું. આપણા ગરબાનું આ પ્રાચીન મૂળ છે.

રાસમાં અથવા ‘ દેશી નામમાલા ’, ‘ પાંચઅલક્ષી નામમાલા ’ તથા ‘ મેદિની કોષ ’માં સમન્વય છે તેમ, ગોપ લોકોની કીડાના આ પ્રકારમાં તાલ પ્રકટ, એટલે ખૂબ આગળ પડતો રહે છે. દાડિયારાસની રમઝટ જોનારને આ વાત સ્પષ્ટ થવા જેવી છે રાસનાં ગીતોના વિષય પણ મુખ્યત્વે કરીને કૃષ્ણલીલામાંથી જ હોય છે.

ગરબાની ઉત્પત્તિ નવરાત્રના ઘટસ્થાપનામાંથી થઈ છે એમ જણાય છે. નવરાત્રમાં નાનું સરખું ખેતર આપણે બનાવિયે છિયે. તેમાં ઘઉં અને જવ વાવી, વચ્ચે ઘટસ્થાપન કરી, તે ઘટની પૂજા કરીયે છિયે. પાસે અખંડ દીપ-નંદદીપ પ્રકટાવિયે છિયે. આ નવરાત્રના કલશનો કારણે ‘ ગરબો ’ થયો. એમાં દીપ સ્થાપવામાં આવ્યો, અને પછી તેને મધ્યમાં મૂકી, તેની આજુબાજુ ધૂમતાં તેની પ્રદક્ષિણા શરૂ થઈ. મધ્યમાં રાખી પૂજેલા ગરબાને ભક્તિનો આવેશ વધતાં માથે મૂકવાની વૃત્તિ જાગી: આપણી પૂજ્ય વસ્તુને આપણે માથે જ ચઢાવિયે છિયે ને ?

આમ ગરબો માથે સ્થાપી, સૌભાગ્યવતીઓ ગોળ ગોળ ઘૂમવા મંડી. પછી ભાવનો આવેશ વધતાં એ આવેશને પ્રકટ કરવાની સહજ વૃત્તિ થઈ આવી. એટલે આવેશને પ્રકટ કરવાને સુંદરીના કંઠમાંથી સૂર નિકળ્યા. એ સૂરને ભાષાએ મહા કરી; પરંતુ તેટલેથી હૃદયનો આવેશ પૂરેપૂરો વ્યક્ત થઈ શક્યો નહીં, ગીત ગાતાં ગતાં, અને ગરબો માથે લઈ ધૂમતાં ધૂમતાં હાથ, પગ, નેત્ર, વાણી-બધું ચે નાચવા લાગ્યું. એટલે એ નૃત્યનો, ગરબાના ગીતનો તાલ ધૂમવાની માથે આપોઆપ ગોઠવાઈ ગયો: અને “ ગરબે રમવાની ” આપણી ગુજરાતજોની પ્રિય રમત આમ શોધી કઢાઈ.

સ્થૂલ ગરબામાંથી, ગરબે રમવાની રમત શોધી કઢાઈ-એટલે અસંખ્ય હિંદમાંથી તેજ ઝરતો ધડો તે ‘ ગરબો ’: ધડો લઈ ધૂમવાની રમત તે પણ ‘ ગરબો ’: અને ધૂમતા ધૂમતાં ગાવાનું ગીત તે પણ ‘ ગરબો ’-એવી સંજ્ઞા પ્રચારમાં આવી.

આ ગરબાનાં ગીતોમાં વિવિધ તાલ ઉપરાંત, એક પ્રકારનું આછું નૃત્ય અથવા ડાક્ત જોઈ શકાય છે: આ વિશેષતાને લીધે જ રાસનાં ગીતોથી ગરબાના ગીતોને જુદા પાડી શકાય છે. ગરબાનાં ગીતોના વિષય, મુખ્યત્વે કરીને શક્તિનાં સ્તોત્રો જ હોય છે.

દેવીનાં સ્તવનના, ગરબા તથા રાસડા બહુધા વર્ણનાત્મક, અને અંગ્રેજી ‘ બેલેડ ’ ને મળતા, કર્મક લંબાણવાળા રચાતા હતા. પછી તો સામાજિક અને રાજકીય વિષયના પણ ગરબા રચાવા માંડ્યા. તેથી ગરબાનો વણાટ પ્રમાણમાં શીસો, અને ચેતમાં પાતળો થવા માંડ્યો.

એટલે ગરબા કરતાં ટૂંકી, એકત્રિત રસની અને ભાવ પ્રધાન એવી ગરબાની રચના થવા લાગી, ગરબામાં વર્ણન મુખ્ય અને ભાષા ગૌણ હતાં, પરંતુ દરેક ગરબી વિચાર ભાવ અને પ્રસંગમાં એક સંપૂર્ણ કાવ્ય છે. મુખ્ય વિચાર દ્રવ્યપદમાં અથવા ગીતના ઉપાડમાં ધણે ભાગે ગૂંથી લેવામાં આવ્યો હોય છે; અને પછી તેનું સમર્થન બીજી કડીઓથી, દૃષ્ટાંતો આપીને કરવામાં આવ્યું હોય છે.

ગરબીમાં તાલ ગલિત, આછો અને રાસ તથા ગરબાની સરખામણીમાં અપ્રકટ રહે છે. ગરબીનાં ગીતોનો વિષય પણ એકધારો અને એક વિચારની આસપાસ ગૂંથેલો રહે છે.

દયારામભાઈએ ગરબીઓથી ગુજરાતી સાહિત્ય શલ્યગ્રાહી : પછી દલપત, નર્મદ અને નવલના સમયમાં ગરબાવળીઓ રચાઈ : આ ગરબીયુગમાં ગરબા તથા રાસનાં અસલ સ્વરૂપ કંઈક વિસારે પડી ગયાં.

ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉદયની સાથે પ્રાચીન ગરબા, રાસકા અને રાસ નાટકોમાં દેખા દેવા લાગ્યા. પછી તો એવું થઈ ગયું કે કોઈપણ નાટક ગરબા વગરનું હોયજ નહીં.

વીસમી સદીની શરૂઆત સાથે આપણો “ રસ-યુગ ” બેઠો : અને શરૂ ઉત્સવો, વસંતોત્સવો, ગરબા પાર્ટીઓ વગેરે દ્વારા ગરબાની પ્રાચીન સંસ્થામાં નવો જીવ આવ્યો. અને ધીમે ધીમે નવા પ્રસ્થાન તરફ ગતિ કરવા માંડી.

કન્યા કેળવણી વધવાની સાથે શાસ્ત્રીય સંગીત પ્રત્યે આદર અને અભ્યાસ વધ્યા; અને તેની અસરથી, ગરબાનું શાસ્ત્રીય સંસ્કરણ આરંભાયું. જૂનાં, સાદાં ગીતોને શાસ્ત્રીય રાગની છાયાથી વિભૂષિત કરી, ‘ ઉસ્તાદી ચીજો ’ ને પણ ગરબે ફરતા ફરતા, તાળી સાથે ગાવાના અખતરા થવા લાગ્યા. આ નવી પ્રવૃત્તિ અમુક મર્યાદા સાચવીને રહે તો આ આપણું નવું પ્રસ્થાન ખરેખર આવધારદાયક છે : પરંતુ જો તેમ નહીં થાય તો આપણી વિશિષ્ટ લોક-સંગીતની શુદ્ધ પ્રણાલિકા લુપ્ત થવાનો ભય રહે છે. શાસ્ત્રીય રાગગ્રાયાદ્વારા કેટલાંક જૂનાં ગીતોનાં સંસ્કરણ ખરેખર વિશેષ હૃદયંગમ બની શક્યાં છે.

આમ ગરબાની ઉત્પત્તિ તેનો વિસ્તાર, અને તેનું પુનર્વિધાન વિચાર્યા પછી, ગરબાના ગીતોનાં શુદ્ધ કલેવર કેમ બંધાયાં છે તેનો વિચાર કરવાનું હાય ઉપર લખ્યે.

પદરચનાની દૃષ્ટિએ ગરબાના ઢાળનું ધડતર વિચારતા પહેલાં દેશી સંગીતના પ્રબંધોનું અંતઃસ્વરૂપ તપાસવું પડશે. પદ, પ્રબંધ અને ગરબી જેવા દેશી સંગીતના સાહિત્ય પ્રકારમાં સંગીતનો તાલ એ મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. આ ગેય પદ રચનાનું ધોરણ ‘ કાલ-માન ’ કિંવા ‘ લય ’ છે.* આપણા ‘ દેશી રચનાબંધ ’માં અક્ષર, રૂપ કે માત્રાનો કોઈપણ જાતનો પ્રતિબંધ હોતો નથી. માત્ર સંગીતના તાલને અનુસરી, છાંદસ માત્રાથી જુદી એવી ગીતની ગૈતિક માત્રાના મેળવાળી આ રચના હોય છે.

અક્ષરબંધમાં અક્ષરનું લઘુગુરુત્વ નથી ગણાતું; પણ માત્ર તેની સંખ્યાજ ગણાય છે : જેમકે મનહર, અલંગ વગેરે. ‘ માત્રાબંધ ’માં યતિ, સંધિ વગેરે સંબંધી અમુક બંધનો હોય છે : છતાં એમાં માત્ર માત્રાનોજ મેળ હોવાથી દરેક અક્ષરનું સ્વરૂપ અચલ હોતું નથી. એક ગુરુની અને બે લઘુની અદલાબદલી કરવાની તેમાં છૂટ રહે છે : હરિગીત જૂઠણા વગેરે માત્રાબંધ રચના છે. ‘ રૂપબંધ ’ માં દરેક ચરણમાં અક્ષરની સંખ્યા તથા

●જ્યોત્સના, દી. બા. કેશવલાલભાઈની “ પદ રચનાની ઐતિહાસિક સમાલોચના ” (૧૯૩૨) ૫. ૨૫૭ : “ છંદમાં કે પ્રબંધમાં વર્ણ, રૂપ કે માત્રા ન્યૂનાધિક હોય તેને મેળમાં આણનાર પાઠશાલ કે ગાનશાલ માન તે ‘ લય ’ ”

દરેક અક્ષરનું ૩૫ પથ્થુ નકકી કરેલું હોય છે. લઘુ કહો હોય ત્યાં લઘુજ નોંધયે; ગુરુ કહો હોય ત્યાં ગુરુજ નોંધયે:—શાહલ, શિખારિણી અને માલિની જેવા વૃત્તો આવી રચનાના પ્રકાર છે. આ ચાર પ્રકારના રચનાબંધનો પરસ્પર સંબંધ જોતાં સહજ સમજાય છે કે : આવર્તન પામતા ૩૫બંધનાં અક્ષર સંખ્યા તથા ૩૫નાં બંધનો શિથિલ કરવાથી તેમાંથી ‘ માત્રાબંધ ’ નીપજે છે : માત્રા તથા ૩૫નાં બંધનો શિથિલ કરવાથી ‘ અક્ષરબંધ ’ બને છે : અને માત્રા તેમજ અક્ષરનાં ૩૫ અને સંખ્યાનાં બંધનો શિથિલ કરવાથી ‘ દેશીની ’ રચના થાય છે.

‘ દેશી ’ થી ઉદ્ભવે કમે, વેદકાળના અનુષ્ટુપમાં જે આઠ અક્ષરોની સંખ્યાનોજ માત્ર મેળ હોતો તેમાં, આખ્યાન કાળમાં વાદ્મીકિએ વિશિષ્ટાક્ષરની યોજના કરી નિયમિતતા આણી હતી. આ રીતે પહેલાંનો જે અક્ષરબંધ હતો તે આખ્યાન કાળમાં ૩૫બંધ બન્યો જણાય છે : આ ‘ ૩૫ ’ સંજ્ઞા, નિશ્ચિત સ્વરૂપવાળા અક્ષરોના એક ખંડ માટે વપરાય છે.

જોકેનો વિકાસ જે કમે થવા પામ્યો છે તે વિચારતાં જણાય છે કે અમુક ચોક્કસ ખંડ સાથે બીજા અક્ષરો, માત્રાઓ અથવા રૂપોના વધારા, ઘટાડા અને ફેરફાર યોજવાથી નવા નવા જંદો નિર્માણ થયા છે. અનુષ્ટુપમાંથી આર્ષા અને ગીતિ જુદાજુદા કમે નિપજ્યાં જણાય છે : તેમ શાલિની, માલિની, મંદાકાંતા અને સ્વધારમાં અમુક સ્વરૂપનો ખંડ કાયમ છે : ઉદાહરણથી તે સમજાયે :

શાલિની : પ્રીતિભાવે, વંદિયે જોડી હાથ.

મંદાકાંતા : પ્રીતિભાવે, [નમન કરિયે] વંદિયે જોડી હાથ.

માલિની : સરસ સરસ ભાવે, વંદિયે જોડી હાથ.

સંધરશ : દેવાધિદેવ ! નિત્યે, સદય હૃદયથી વંદિયે જોડી હાથ.

આવા જ કમે, દેશી ગીતોના એકે ૩૫બંધમાં અક્ષરોના સરવાળા બાદબાકી અને ગુણકાર કરવાથી નવા નવા ઢાળનાં સ્વરૂપો બની શક્યાં છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે પિંગળની અથવા હાંસ રચનામાં પિંગળની માત્રા નિશ્ચિત કિંમતવાળી હોય છે, પરંતુ ગીતની રચનામાં, ગૈતિક માત્રાની કિંમત ગૈતિકલયને અનુસરી એટલે ગાયકને જરૂર પડે તે પ્રમાણે રાખવામાં આવેલી હોય છે. દ્રુત, મધ્ય અને વિલંબિત—એવા લય પ્રમાણે માત્રાની કિંમતમાં વધઘટ થાય છે. આમ હોવાથી ગૈતિક એક માત્રાના કાળમાં હાંસ માત્રા એકથી ઓછી કે વધારે પથ્થુ આવી શકે છે. આ ગૈતિક લયને ‘ મહાલય ’ કહ્યો છે. તે લય અચળ છે;

×ઉદાહરણ :

(૧) વૈશંપાયન જોલિયા, સુણ જન્મેજય રાય :

(૨) વૈશંપાયન (એણીપેરે) જોલ્યા, સુણજન્મેજય રાય.

(૩) વૈશંપાયન (એણીપેરે) જોલ્યા (ભાઈ) સુણજન્મેજય રાય.

આ ત્રણે પ્રકારમાં ગૈતિક માત્રા એક સરખી છે. પરંતુ હાંસ માત્રાની સંખ્યા વધારે આવી છે.

જનુઆરી, મનહરરામ મહેતાનો લેખ : “ ગુજરાતી પદ્યરચનાની મીમાંસા ” (વસન્તરાજ મહોત્સવ અંક ૧૯૨૭) પૃ ૨૬૯ .

અને ઊદસલમ અથવા ' આંતર લય ' ચંચળ છે : કારણ કે સંગીતના લયને અનુકૂળ થવા માટે તેમાં ફેરફાર થાય છે.

આટલી પારિભાષિક ચર્ચા કર્યા પછી, ગરબાનાં કેટલાંક કુટુંબોનો પરિચય કરીયે.

પહેલાં, માત્રામેળ દોહરામાંથી જે દેશીઓનાં મૂળ ખોળી શકાય છે તે ગણાવિયે : પ્રસિદ્ધ " આવેલ આશાભર્યાં 'રે' " ગીતનું ઘટ સ્વરૂપ જ ઉદાહરણ તરીકે લઉં છું.

આશાભર્યાં અમે આવિયાં, બહાલે રમાડ્યાં રાસ
શરદ પૂનમની રાતડી, ચઢિ ચડ્યો આકાશ.

દોહરાની પહેલી લીંટી એટલે ખીન્ન ચરણને છેડે 'રે' ઊમેરી, 'આવેલ આશાભર્યાં'રે' જેવું ધ્રુવ પદ્યમૂલકવાદી પ્રસિદ્ધ ઢાળ બની શક્યો છે.

હવે દોહરાની એક લીંટીમાંના બે પાદ છે : એ દરેકને અંતે એક એક ધ્રુવ પદ મૂલકવાદી આપણી સુદામા ચરિત્રમાંની પ્રસિદ્ધ 'દેશી' બની છે:—

આશાભર્યાં અમે આવિયાં, સુણ સુંદરીરે !

બહાલે રમાડ્યાં રાસ : ઘેલી કાણે કરીરે ?

[તને સાલરે રે ? મને કેમ વિસરે રે ?]

એપાઇનાં ચરણો તથા દોહરાનાં ચરણોના મિશ્રણથી પણ કેટલાક સુંદર ઢાળ જન્મ પામ્યા છે. આ સંબંધી વીગતવાર વિવેચન અન્યત્ર થશે એટલું જણાવી લેખ બંધ કરું છું.

સંદેશાનું સાહિત્ય

લેખિકા : સૌ. શ્રીમતીબાલા મંજુલાલ મજમુદાર

પોતાના મનના વિચાર ગમે તે સાધનદ્વારા બીજા કાઢને જાહેર કરવા-તેનું નામ મદેશા. એ સંદેશા મુગા પશુ હોય; જુદી જુદી ચેષ્ટા, ઇશારત સંદેશાનું ક્ષેત્ર કે અભિનયથી એક બીજાના મનની વાત, ભાણી અને જ-ણાવી શકાય છે. પ્રભુ જંગલવાસી હો કે નગરવાસી હો, છતાં ઇશારતનો ઉપયોગ તે કરે જ છે. આમ સંદેશાનું ક્ષેત્ર મનુષ્યજન્ય નેટલું વિશાળ છે.

માનવસમાજ જેમ જેમ સંસ્કૃતિમાં આગળ વધતો ગયો, તેમ તેમ ઇશારતનું સ્થાન લાપાએ લીધું. પછી લાપાના ઉચ્ચાર નોંધી રાખવા માટે અક્ષરોની સંજ્ઞાઓ શોધી કઢાઈ. આમ આપણે જોયું કે સંદેશા અભિનયથી, સંકેતથી, લાપાથી અને લપાણુદ્વારા મોકલી શકાય છે; અને તેમ કરવામાં મનુષ્ય એટલે માત્રમાંથી બનતી સહાય મેળવે છે.

પહેલાં અભિનયના સંદેશાની વાત કરીએ. મૂગા માણસ પોતાના મનના વિચાર અમુક હાવભાવથી બીજાને સમજાવી શકે છે. તેમ બોલી શકતાં માણસો પશુ ઇશારતથી થોડો ધણો વ્યવહાર ચલાવે છે: જેમકે સાધારણ રીતે 'ના' કહેવી હોય તો માથું ધૂણાવિયે ઢિયે, અને 'હા' કહેવી હોય તો માથું નીચું નમાવિયે ઢિયે. આમ કરવામાં સામા માણસને કદાચ સમજ ના પડે તો એ તત્કાળ બોલી જાહે છે કે "મણનું માથું હલાવે છે તેના કરતાં નવટાંકિની છબ હલાવને." એ ઉક્તિ એમ બતાવે છે કે એકલી ઇશારતથી મનનો બધો ભાવ સમજાવી શકાતો નથી.

છતાં, વગર બોલ્યે પશુ પોતાના મનની વાત સામું માણસ અક્ષરે અક્ષર સમજી જાય, એવી સંકલના માનવીએ ચોજી છે. એને આપણે અભિનય કલા 'અભિનય કલા' કહીએ છીએ. સ્ત્રીપુરુષની યોગ્યતા બતાવનારી ચોસઠકલામાં એનો સમાવેશ કરેલો છે. શરીરના અવયવના હલનચલનથી અને અંગના મરોડથી, મનનો ભાવ વ્યક્ત થઈ શકે છે.

ખાસ કરીને આંખ અને હાથ-એ મનુષ્યના ખૂબ ઉપયોગી અવયવ છે. નેત્રદ્વારા જે ભાવપ્રદર્શન કરી, સંદેશા મોકલી શકાય છે, તેને 'નેત્ર-પદ્ધતી' કહે છે. આંખના મીચકારાથી જેવી સંજ્ઞાઓ બતાવાય છે, તેવી હાથના પદ્ધતિ જેવા-પાંદડા જેવા આકારના-પંજા વડે ઇશારત કરીને કેટલાક વાત કરી શકે છે. તેને 'હસ્ત-પદ્ધતી' કહે છે.

અવેરીઓ અને બીજા વેપારીઓ વાત કરવા માટે દુપદામાં હાથ નાંખી, નકકી કરેલી સંઘા વડે વાત કરે છે. એને 'પારશી' બોલી કહે છે; કારણકે ખાસ કરીને હાથના સ્પર્શ વડે જ વિચારોની આપ-લે કરવામાં આવે છે. તે ઉપરથી વાતચીતની સાંકેતિક ભાષાને પણ 'પારશી' કહે છે. 'શામળભટ્ટે નંદબત્રીસીમાં લખ્યું છે:

“ અંધા આગળ શી આરશી ?

મૂળા આગળ શી પારશી ? ”

હવે પ્રત્યક્ષ મંદેશા એટલે શું ? તે જોઈએ. ઉપર કહી તેવી, હાથ અને આંખથી

યતી વાતચીત, કંઈક નિકટથી થાય તો જ જોઈ અને સમજી

પ્રત્યક્ષ મંદેશા

શકાય છે. માટે જ કંઈક દૂર, છતાં દેખાય એવા મૂકભાષાના

સંદેશા મોકલવા માટે, બીજા સાધનો ઉપયોગમાં લેવાય છે.

લાલ-લીલી બતી વડે, તથા લીલી-પીળી ધળ વડે રેફ્લેનો કારભાર આવે છે. સ્કાટિંગમાં, તેમજ સંઘામાં વાવટા ફરકાવીને નકકી કરેલી સંઘાદ્વારા હકમ અપાય છે. તેમજ સંકેત પ્રમાણે ખબર આપવા મશાલના અજવાળાથી, તાપણાં સળગાવીને, બાણ ફેંકીને, કે હવાઈ ગિરાડીને સૂચક સંદેશા કહાવી શકાતા હતા.

અહીં ધળ ગિરાડવાના સંબંધમાં એક જૂની સ્નેહકથા સંભારી લઈએ;

‘ શેણીનો પ્રેમધ્વજ: ’

વીજળી અને શેણીની વાતમાં, શેણીએ પ્રેમધ્વજ ફરકાવીને સંદેશા પહોંચાડ્યાની વાત આવે છે. મેલાઈલા અને માવતર-વિહોણા કંગાલ ચારણ બાળકની, બીજા બળવવાની કળા ઉપર વનવાસિની કુમારી શેણી મોહિત થઈ હતી. એટલે વનરાઈમાં બંનેએ કાંલ દીધા પણ કુળ મોટપ સાચવનાર પિતા, એકની એક લાડકવાઈ કન્યાને એક બિખારીને કેમ પરણાવે ? એણે લગનની આકરી ચરત મૂકી કે ‘ એકસો ને એક નવઅંદ્રી ભેંશા લાવે તો જ તરવાળા જીવાનને શેણી પરણાવું. ’

વીજળી અને જંતર લઈ નીકળી પડ્યો. પણ અહીં શેણી સૂઝવા લાગી; અને જીવાનના સમાચાર મેળવવા વનવન ભટકવા લાગી; છેવટે યાત્રી; અને અંતે ઓઢેલી કામળાં જિતારી, એની ધળ કરી ચારે દિશા ઉપર એણે ફરકાવવા માંડી જેથી જંતરવાળાં જીવાન ક્યયિ હોય તો એ ‘ પ્રેમધ્વજ ’ દેખી પાડો વળે; પણ એ શેનો આવે ? શેણીએ હીમાળો ગાળ્યો; અને છેવટે બહુ મોડો વીજળી અને આબો.

આ શોક કથામાં, પ્રેમધ્વજ ગિરાડી સંદેશા પહોંચાડ્યાની બાબતમાં શેણીની યુક્તિને જ આપણે મહત્ત્વ આપી શકીએ.

નાખી નગર ન પહોંચે એવે સ્થળે, એટલે પરાક્ષ રહીને સંદેશા કેમ - મોકલાય તેની જોગવાઈ માનવીએ કરી છે. પ્રાચીન સમયમાં નગરાના

પરાક્ષ સંદેશા. •

ટંકારથી, જીભિયા ઢોલથી, સીસોટીથી, કુંડુબીના ગડગડાટથી, કે તોપના ધડાકાથી ચેતવણીના સંદેશા દૂર મોકલવાનું.

સફળ પ્રયોગો થયા હતા.

દાંડી પીટાવીને જાહેરખજાર કરવાની પ્રાચીન પ્રથા અને આજના યુગની ભોંયપત્રિકા એ સાર્વજનિક સંદેશાના પ્રકાર છે. ગામડામાં ઝાડ ઉપર કે એવી કોઇક પ્રસિદ્ધ જગા ઉપર લટકાવાતી ‘ ઝાસા ચિઠ્ઠી ’, એ બહારવટિયાનો ધમકીભર્યો સંદેશ જ હતો; એની અસર કેવી થાય છે તે સંબંધી વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

જેવા, આપણા દેશના પ્રાચીન મૂક સંદેશ હતા તેવા, પશ્ચિમમાંથી નવા યુગના મૂક સંદેશ પ્રચારમાં આવ્યા છે. ‘ ટેલિગ્રાફ ’ એ વિદેશી ટેલિગ્રાફ અને વાયરલેસ મૂક સંદેશ છે. તેને સમજવા માટે અમુક જાતના લાંબા દૂંકા ટંકારા હોય છે.

ખરી કટોકટીની ધડીએ સંભળાતી ‘ આકાશવાણી ’ના સંદેશ સંબંધી પુરાણોમાં વચિતા, આપણને પહેલાં અજાણ્યો લાગતી, પરંતુ તેને મળતા આ કાળના ‘ રેડિયો ’ અને ‘ વાયરલેસ ’ના સંદેશથી આપણી કુતૂહલવૃત્તિ શાંત થઇ ગઇ છે. આપણા જગતમાંથી ચમત્કાર જેવી વસ્તુ જાણે અદૃશ્ય થવા લાગી છે.

ઉપર કહ્યું તે કરતાં પણ દૂર સંદેશ પહોંચાડવાની એક સૂક્ષ્મકક્ષા પહેલાં સાધ્ય ગણાતી હતી. મનની યોગવૃત્તિથી બીજાના મનનું આકર્ષણ, વશીકરણ, મારણ કે ઉચ્ચાટન કરવાની અભિચાર-ક્રિયાઓમાં ગુપ્ત સંદેશાના થડકા અપાતા હતા. એ ‘ ટેલિપથી ’, અથવા પ્રાણવિનિમયના સંદેશાની પદ્ધતિને માત્ર સંભારીને જ આગળ ચાલું છું. હેલ્લા પ્રકારમાં મંત્રનું ખરું બળ, વાણીમાં ગણાવું હતું.

આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે અભિનય અને સંકેતથી કહેવાના સંદેશાનો આપણે વિચાર કર્યો, હવે બાષાના, અને બાષાને લિપિબદ્ધ કરનાર સાધનોદ્વારા મોકલાતા સંદેશાની વાત કરીએ.

શુદ્ધભગવાનનાં સ્મારકચિન્હો ઉપર બંધાએલા સ્તૂપો, ગ્રેમીનાં આંસુ ઉપર રચાતા-
સ્મારકચિન્હો ખાંભીઓ અને પાળિયા, એ બધા પ્રાચીન ઇતિહાસના સૂચક-
સ્તંભો છે. એમાંથી ભૂતકાળ આપણે માટે બોલી રહ્યો છે.

ગિરનાર ઉપરનો અશ્વકનો શિલાલેખ જેતાં કવિ ન્હાનાલાલે તેથી જ લખ્યું છે—

“ તે એક રૈલકણથી ગિરિની શુભામાં
ઇતિહાસવાહી લીધે દર્શન ત્યાં પ્રજ્ઞનાં. ”

હવે કુદરતદ્વારા મોકલાતા સંદેશાની વાત કરીએ. બાગણીને વણ થઇ બ્યારે સંદેશ મોકલવાનું માનવી ધારે છે ત્યારે એને જ્ઞાન રહેવું નથી કે કુદરતદ્વારા સંદેશ કુદરતના નિર્જીવ અને વાચા વગરના હોવાદ્વારા મોકલેલા સંદેશ પહોંચશે કે નહીં.

મેઘદૂતમતિ મક્ષ, મેઘ સાથે સંદેશો કહાવવા તત્પર થયો, ત્યારે એને વિચાર ન

આવ્યો કે, આ નિર્જીવ વસ્તુ સંદેશો શી રીતે લખે જશે ? ધૂમ્ર, તેજ, જળ અને પવનનો બનેલો મેઘ ક્યાં ? અને કાન, નેત્ર તથા શુદ્ધિવાળાં પ્રાણી ક્યાં ? સંદેશો સાંભળવો અને મનમાં રાખી યોગ્ય સ્થળે જઈ કહેવો, એ તો સમજવાળાં પ્રાણીનું કામ છે. પણ આ અધીરા યક્ષને, કાંઈ ન સૂઝયું; અને એ મેઘને યાચવા લાગે છે.

કાલિદાસના મેઘ-સંદેશમાં, કુબેરની સેવામાં રહેલા યક્ષની કાક જૂલને લીધે કુબેર એને શાપ દે છે કે, “ તારે તારી પ્રિયાથી જીર્ણ રહી એક વર્ષ દેશવટો ભોગવવો. ”

મેઘદૂત

આ શાપ ભોગવવા યક્ષ, દક્ષિણમાં આવેલા રામગિરિ પર્વતની તળેટીમાં ઝુપડી ખાંધીને રહ્યો. ત્યાં જેમ તેમ કરી આઠ માસ એણે વિતાવ્યા. પણ મેઘકાળ આવ્યો ત્યારે વિરહથી વિષ્ણુ બનેલો યક્ષ “ આપાદસ્ય પ્રથમ દિવસે ” શિખર ઉપર વિશ્રામ લેતા એક મેઘ સાથે, અલકાપુરીમાં રહેતી પોતાની પ્રિયાને ધારણ દેવા, પોતાના કુશળ સમાચાર-નો સંદેશો મોકલે છે.

રત્નેશ્વરના “ શુન્નરાત્રી આરભાસ ”માં શકિત ધનને ઉદેશીને કહે છે તે માલિની ' ૭૬૬ પણ બહુ સુંદર છે:

“ સુણુ ધન ! જુજ વાણી, વર્ષતા વાર પાણી;
ક્ષણ ઇક સ્થિર રહેતી, કૃષ્ણની વાત રહેતી:
મધુપુર થકી આવ્યો, શો સમાચાર લાવ્યો ?
મધુરી મુરલી મીઠો, કૃષ્ણજી ક્યાંઈ દીઠો ? ”

આવો ત્રીજો એક મેઘ-સંદેશ આપણી લોકકથામાં છે. દેશવટો દેવાયલો માધવો નળ, પોતાની પ્રેમપાત્ર કામકંદલાને સંદેશો કહાવે છે કે:—

વાદળી

“ કહેજે રે વાદળી ! વાત બહાલીને
બહાલીને પ્રિયા મારીને—
તુજ વિણ માધવની ગતિ એવી
જળવિણ મીનતણી ગતિ જેવી
બેઠો હિંમત મન હારીને—કહેજે રે. ”

કવિ કાલિદાસ, સંદેશ-કાવ્યોના માર્ગદર્શક કવિ છે. કારણ કે તેમના મેઘદૂતના અપૂર્વ સ્મૃતી મુગ્ધ થઈ, તેના અનુકરણ તરીકે ‘ પવનદૂત ’,

‘ બીજા દૂત કાવ્યો ’ ‘ હંસદૂત ’, ‘ ઉદ્ધવદૂત ’, ‘ મન્દુદૂત ’, ‘ રયામદૂત ’, ‘ પદાંક-દૂત ’, ‘ નેમિદૂત ’, ‘ કાકિલ-સંદેશ ’, ‘ શુકસંદેશ ’-જેવાં

સંદેશકાવ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. એટલાથી જ મેઘદૂતની લોકપ્રિયતા ખ્યાનમાં આવવા જેવી છે.

સંસ્કૃત પવન-દૂતનો પ્રસંગ આમ છે. બંગાળાનો રાજા લક્ષ્મણસેન, દક્ષિણ દેશમાં દિગ્વિજય કરવા ગયો હતો. તે વખતે મલયાલયક પર્વત ઉપર પવનદેવ રહેતો એક ગાંધર્વ-કન્યાએ એને જોયો; અને પ્રેમમાં પડી. દિગ્વિજય કરી રાજા પાછો સ્વદેશ ગયો છે-એમ એણે જાણ્યું ત્યારે એને ધણું દુઃખ થયું, અને પોતાના મનની સ્થિતિના સમાચાર પવન માથે એણે મોકલ્યા. હનુમાને અશોકવાટિકામાં આવી, સીતાને રામની મુદ્રિકા પહોંચાડીને, તેમના આશ-અના ખુશખબર પહોંચાડ્યા હતા એવી પવનના પુત્ર માર્કતીની સંદેશવાહક તરીકેની મહત્તા ગણાવી, ગાંધર્વકન્યાએ પવનને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

ખોટાદકરના 'પત્રલેખ' કાવ્યમાં કોષ રમણી, પતિને પત્ર લખવા તૈયાર થાય છે. પછી મહામહેનતે લખેલો પત્ર, મન પસંદ ન લાગવાથી તેને તે સૂર્ય અને પવન પડતો મૂકે છે; અને વિચારવમળમાં પડી જાય છે. એટલામાં સૂર્યને જોઈ, એને પુરંગ સૂઝે છે અને તેની સાથે સંદેશ કઢાવવા એ તૈયાર થાય છે—

“ રે: સૂર્ય ! તું પછી કરે નહીં કામ મારું ?
એ માત્ર એક જ ભર્યા ભવમાં બતાવું:
તું વ્યોમમધ્ય વસતો, ત્રિપુને જીવે છે,
તારા પ્રલંબ કર એ તનુને અડે છે.
સંદેશ એક ત્રિપના કરમાંથી હેતાં
સૂર્યત્વ શું થટી જવું તુજ કાંઈ ? વ્હાલા ! ”

પરંતુ, તેને સૂર્યનો ભરેસો ન પડ્યો; એટલે પવન આગળ તેણે વેણ નાંખ્યું:—

“ જૂડા સમીરણ ! દયા તુજને ન આવે ?
આ કલેશ અંતરતણો નહીં શું મટાડે ?
તું, શબ્દ સર્વખુખ્યા હૃદયે ગ્રહે છે.
ને અન્યના શ્રવણમાં સહજે ધરે છે.
તો કેંક દૂર પળતાં શ્રમ શો થવાનો ?
જા, બાપુ ! જા ઝટ; ભલો થઈ જાત મારો. ”

સંસ્કૃત “ ઇન્દુદૂત ” અને ચંદ્રદૂતની વાત રહેવા દઈ. આપણે ગુજરાતી કવિ ખોટા-ચંદા દકરનો ‘ ચંદા ’ સાથેનો સંદેશ જોઈએ.

સાસરામાં રહેતી કોઈ વહુને ‘ મા ’ સાંભરી આવે છે. એટલામાં આકાશનાં પગથિયાં ચઢતો ચંદા તેની નજરે પડે છે. એટલે સ્નેહધેલી દીકરીએ પોતાની ખૂરી મરતી માતાને ચળકતી ચંદા દારા કુશળનાં કહેણ કહાવ્યાં છે.

“ ચંદા ! ચળકતી ચાલતાં
જરી સૂણજે વિજેગની વાત રે:
આંખડી આંસુ ભરી રે—

એક સંદેશડો આપજો

મારો ખૂરી મરે ન્યાં માત રે:

આંખડી આંસુ ભરી રે— "

માત્ર કુદરતના નિર્જીવ દ્રવ્યો સાથે નહીં, પણ પથ્થુ, પક્ષી અને જીવજંતુમાંથી જે જે રૂપાળા, પાખવાળાં, અને રમેહાળ પ્રાણીઓ જડે તેની સાથે પક્ષી સાથે સંદેશા પણ સંદેશા મોકલ્યાનાં ઉદાહરણો સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે.

પક્ષીમાં પહેલા કુંજડ લખ્યો. અષાઢ-ત્રાવણના દિવસમાં વિજેગણુ નાર કેવી રીતે કાગળ લખી મોકલે ? કારણ કે ટપાલ નહોતી, એટલે યક્ષે જેમ મેધને, તેમ ગુજરાતણે કુંજલડીને સંદેશો લખ જવા વિનવી, પણ કુંજડ કેમ ? અને બીજી પક્ષી કેમ નહી ? કારણ કે—

" લાંબી ડોકે કુંજડ રાણી !

કે તારા મધ દરિયે મનડાં મોહાં રે. "

—આકાશમાં જોઈએ, તો ખૂબ ઉંચે, લાંબી ડોકે સાદ કરતાં, ને દૂર ને દૂર કોઈ દરિયા કઠિ મીટ માડતાં એ પંખી, જાણે લાખે પંથે પળતાં હોય એવું લાગે છે. દૂર વસેલા પતિને બીજું કાણુ પહોંચી શકે ? એટલે જ એની સાથે સંદેશો કહાવે છે:

" કુંજલડી રે ! સંદેશો હમારો,
જમ બહાલમને કહેજો જ રે. "

પંખી જવાબ દે છે:—

" માણસ હોય તો મખોમખ બોલે,
લખો હમારી પાંખડલી રે,
મામા કાંઠાનાં અમે પંખીડાં,
ઉડી ઉડી આ કઠિ આવ્યાં જ રે. "

કુંજડ કહે છે: " હું માનવી હોત તો મોઢા મોઢા બોલીને સંદેશો પહોંચાડત; પણ મારે વાચા નથી; માટે પાંખ ઉપર સંદેશો લખો. " એટલે પેલી ગુજરાતણે એની પાંખ ઉપર સંદેશો લખ્યો:—

" પ્રીતિના કાંઠાનાં અમે પંખીડાં,
પ્રીતમ-માગર વિણ મૂનાં જ રે. "

એક કવિએ મંરુતમાં કોકિલ સાથેના સંદેશનું કાવ્ય રચ્યું છે. ઉંચી અગાશીમાં એક યુવાન અને યુવતી ભર જાંઘમાં હતી. ત્યારે કાંચીપુરીમાં ભગવાનના દર્શન કરવા, કેટલીક દેવાંજનાઓ વિમાનમાં બેસીને, ત્યાં યજ્ઞને જતી હતી. તેમની નજરે પેલો યુવાન પડ્યો. તેમણે તેને જાંચકી લીધો. યુવાન જ્યારે જાણ્યો : ત્યારે જુદે ઠેકાણે હતો. પામે

કોકિલ

પત્ની પણ નહોતી. એ મૂઝાચો, એટલામાં આકાશવાણી થઇ કે “ હે યુવાન ! તને દેવાંગના-
ઓ અહીં મૂકી ગઇ છે, જો તું આ તીર્થમાં પાંચ મહિના વાસ કરોશ તો તારા પ્રિયજનનો
વિરહ ભવિષ્યમાં તારે કદી નહીં વેઠવો પડે. ”

સુવકને દિલાસો મળ્યો એટલે કેવળ માત્રના આરંભમાં જ્યારે સમિકાઓ ગાઇ છે કે,

“ મ્હોરી મ્હોરી આંખલિયા કેરી ડાળ રે

—એ રત આવી ને રાજ ! આવજો. ”

—ત્યારે એણે એની પ્રિયાને પોતાના સુખસમાચારનો સંદેશો નરકોદિલ સાથે
મોકલ્યો:—

“ બહાલા બંધુ ! મુજ દુઃખીતણું, કાર્ય આ તું કરીને
થાજે અગ્રે કરણજનની, કોદિલા-પ્રાણનાથ !
પોપાચો તું છતરથી, કહે તે થકી ‘ અન્યપુષ્પ ’,
આજે યા તું ‘ પરભૂત ’ સખે ! અન્યને પોષવાને. ”

લખગીતોમાં વરરાજની બહેનો, કન્યાના આમને સીમાડે મોર સાથે, વેવાઇને સંદેશો
મોકલવા મંડે છે કે, “ ચક્રવર્તી રાજા જેવા વરરાજનાં
મોર
સ્વાગત કરવા બેઠાં બેઠાં આવો. ” આ સંદેશ લઇ જવા
માટે દેવ પંખી મોરલાને એ વિનવે છે:

“ મોર ! તારી સોનાની આંચ

મોર ! તારી રૂપાની પાંખ:

સોનાની આંચે રે મોરસો મોતી ચરવા જાય.

મોર ! જાજે ઉગમણે દેશ

મોર ! જાજે આથમણે દેશ:

વળતો જાજે વેવાઇને માંડવે ‘ હો રાજ ! ”

ઢોલાઅને માશની સ્નેહકથામાં, માશ ઢોલાને સંદેશો કહાવે છે. નાનપણમાં પરણી
ગયેલી મેશ, મોટપણે પોતાને ભૂલી ગયેલા ઢોલાને, આકાશો
પોપટ
વહેતાં પંખીની સાથે સંદેશો મોકલે છે.

“ ખીળી પાંખરા પોપટ ! જમ ઢોલાને કહે
માશ-મન જીંચું કીધું, જાયાંકાંઈ ન દેહ ?
પંખી એક સંદેશડો, ઢોલાને . પહુંચાવ
જોજન-હસ્તિ લાગિયો, અંકુશ લઇ ધર આવ. ”

નાચેના લખગીતમાં પાંખાળા સુડલાને સંભાર્યો છે.

મુડલો

“ સોનાની સાંજ ને રૂપાના મોર વાસ્યા રે,
જા. રે પાંખાળા સુડલા ! નોતરે— ”

એક આરમાસીના ગીતમાં આણું માટે અધીરી બનેલી રાધા કહે છે કે :

“ મંગાવો કાંઈ દોત કલમ ને, કાગલિયો લખાવઃ
બાંધું પોપટને છડલે, એને સાસરિયે મોકલાવ-
કે આણું મોકલને મોરાર ! ”

પોપટને ગળે, જેમ કાગળ બાંધીને મોકલવાની વાત અહીં લખી છે તેમ, શ્રીકૃત રમણલાલ દેસાઈના “ સંયુક્તા નાટક ” માં સંયુક્તા પોતાનો પ્રેમપત્ર કેળૂતરને ગળે બાંધીને પ્રથરાજને મોકલે છે—એમ યોજના બતાવી છે.

કેળૂતર

સમળી જેવું પક્ષી પણ લોક જીવનમાં વિસરાયું નથી. કાંઈ દુઃખણો વધુ, પોતાના સ્નેહજીવનનાં સ્વપ્નાં ફોક જવાથી સાસરામાં હીઝરાય છે. પતિએ અબોલા લીધા છે. એટલે બીજું શું કરી શકે ? પિયરમાં લાડ કરતાં દાદાજી આગળ ઉરની વરાળ કાઢવાનું

સમળી

તેને મઝી આવે છે.

“ એક અદ્દર સમળી સમસમે,
બાધ ! મારો સંદેશો લખ બા;
મારે અબોલા લવ રીયા !
મારા દાદાની ડેલીએ જઈ કહેજે
તારી દીકરીને પડિયાં દુઃખ-મારો ”

દાદા દીકરીને ધીરજ આવે છે; પણ દીકરી કહે છે. “ ગમે તેવાં દુઃખ વેઠાય, અને કાગળ હોય તો વંચામ; પણ દાદા ! કરમ વાંચ્યાં કેમ બાવ ? ”

કાગડો બોલે તે શુકનિયાળ ગણાય છે, તેના બોલવા ઉપરથી ‘ પિપાના સંદેશ આવશે—’ એમ પ્રેમીઓને લાગે છે. દયારામભાઈએ ગોપીની વક્રોક્તિમાં “ કાગવાણી શુકનમાં ન લાવું—મારે આજ થઈ રયામ રંગ સમીપે ન જાવું—” એમ કહ્યું છે.

કાગડો

મીરાંબાઈ—મીરાં વ્યાકુલ વિરહિણી એક પદમાં કાગડને ઉદ્દેશીને કહે છે : “ બાધ ! મારે હરિને કાંઈ પણ સંદેશો કઢાવવો નથી; માત્ર તું આટલું કરજે: મારું વિરહથી દાઝતું કાળજું તને કાઢી આપું છું. તે તું લઈ જા. અને જે દેશમાં મારા પ્રિય રહેતા; હોય ત્યાં, એમતા દેખતાં એને તું જાણે—જેથી એમને મારી સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આવશે. ”

“ કાઢ કલેજે મેં ધરું રે, કૌઆ ! તું લે જાયઃ
ન્યા દેશાં મારો હરિ જસે રે, વા દેખત તું ખાય. ”

કેટલો દર્દીઓ સંદેશ !

ગુંઝવ કરતો રંગબેરંગી અને ફૂલોનો ભોગી ભમરો—તેને સંદેશવાહક બનાવવામાં આવ્યો છે. માતાએ રાતા ચૂડવાળી સોહાગણ પુત્રી પર, ભમરાને લખરો દૂત કરી મોકલ્યાનું એક લગ્ન-ગીતમાં લખેલું છે.

“લીલી પીળી પાંખનો ભમરલો રે,
ભમિયો દેશ પરદેશ,
જાજે ભમરા ! નોતરે.”

—એટલે ભમરો સંદેશો લખને જાય છે.

તરસિંહ મહેતાએ એક ગોપી કને કહેવરાવ્યું છે કે

“કહાં જાઉં રે વેરણુ રાત મળી ?
ભડો ભડો ભમરા ! જાઓ પરદેશડે:
પિયુજને સંદેશો કહેજો મળી • કહાં.”

પ્રેમાનંદ કવિએ ‘ભમરગીતા’માં ભમરાને કેવાં કેવા મહેણ્યાંથી સંબોધ્યો છે તે, ખરેખર રમણીય છે.

ગોપીઓ, ઉદ્ધવના દેખતાં કૃષ્ણ જેવા કાળા રંગના ભમરાને સંબોધી અન્યોક્તિ સંભળાવે છે કે—

“હોય ચાર પગ જે જીવને, સુણુ ભમરા રે !
તેહતું ‘પશુ’ નામ કહેવાય ભોગી ભમરા રે !
ખટ ચણું છે તારે વિશે, સુણુ ભમરા રે !
માટે ‘દોહ-પશુ’ તારું નામ ભોગી ભમરા રે.”

—સામાન્ય પશુને જ ન્યાં સારામાર વિવેક હોતો નથી ત્યાં આ દોહ પશુને પ્રેમના સંબંધમાં ક્યાંથી વિવેક હોય ? તેથી જ વૃંદાવનની વેલીઓ ફૂલી હોય તે તેના ધ્યાનમાં આવે નહીં, અને મધુવનનાં ધંતુરાનાં ફુલ તરફ એ લોભાયો છે. —એ પ્રમાણે ગોપીઓએ ભમરને ખરેખરો કપકો સંભળાવ્યો છે.

દયારામભાઈએ ભમરનો સાથે ગોપીનો સંદેશો કહાવનારી ‘પંદર તિથિ’ લખી છે.—

“પડવે પ્રાણજીવન પાળે,
ધીરજ નવ રહે રાખ્યે,
અનુભવી લહે, ન બને દાખ્યે.
મધુપ ! શ્રી માધવને કહેજો—”

વળી બીજા એક ગીતમાં ભારોભાર કટાક્ષ ભરેલો છે,—

“મધુવત ! કહેજો રે મોહને એટલું
સુપ્તું તે દિવસનો હરખ ન માય
ભાગ્ય મોહું કુજળ પામ્યા, કંસની કિંકરી
પૂરણુ પુરણ વિના એવું, કેને નવ થાય.”
મધુવત૦

નળ અને દમયંતીની સ્નેહકથામાં પ્રજ્ઞાના વાહન હંસે જે દૃતત્વ ક્યું છે તે સૌ કાષ્ઠને વિદિત છે. આ હંસમાં તો રૂપ હતું, -તેમ વાચ્યા હંસ પશુ હતી.

શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યે, આત્માના હંસને સંભારીને તેની સાથે અગમ્ય સંદેશાની કલ્પના કરી છે:-

“ સમજાવી, લલચાવી, દલાવીને મોહકયો:
ઉરને જીડે જીડે દેશ હંસલો ન લાવ્યો સંદેશ. ”

સંસ્કૃત કવિઓને નહીં સૂએલું એવું એક રમણીય, દૃતકાવ્ય રાજેશ્રી તનમની શંકરે ‘ ગુજરાત ’ માસિકમાં છપાવ્યું હતું. એમણે ઉંદર સાથેના સંદેશાવાળી મૂષકદ્વતની કલ્પના કરી છે:-

મૂષક

મુખાષ્ટમાં જે ખંડમાં કુદુખસહિત રહેતાં યુવાનદંપતીનું શયનમંદિર ધણું ખરું રસો-કુંજ હોય છે. એવી પરિસ્થિતિમાં અતિથિ આવવાથી બંનેને જુદા ખંડમાં સુવું પડે છે. એટલે પત્નીના વિરહ ન સહન થતાં, પાછલી રાત્રે યુવાન, ઉંદર સાથે પત્નીને સંદેશો મોકલે છે: આ સંદેશ કાવ્ય વાંચતાં વિનોદ મળે છે.

પશુઓ પશુ માનવજીવનમાં સંદેશાના વાહક તરીકે ઉપયોગી થયાનાં જે સુંદર ઉદા-પશુદ્વારા સંદેશો હરણો જાણવામાં છે.

‘ રાષ્ટના પર્વત ’માં, રાષ્ટને વેશે રહેલો જગદીપ રંગિણી નદીને કિનારે બેઠો હોય છે. એટલામાં આધે એક હોડી કુબતી જુએ છે. જગદીપ

ગાય

તેમને બચાવવા નદીમાં કુદી પડે છે. એ હોડીમાં રામની બાલ-વિધવા કુંવરી, વીણાવતી હતી. તેને સ્વાભાવિક રીતે, જગદીપ માટે ઉપકાર અને પ્રેમની મિત્ર લાગણી થાય છે. એકાન્તવાસમાં રાખવામાં આવેલી વીણા-વતી પોતાને બચાવનાર નૌજીવાનને ઝંખે છે. એને તેને મળવા જગદીપ પશુ તલસે છે.

વીણાવતીના એકાન્તવાસનાં બારણાં, સાંજ સવાર બિઘડે છે. તેમાંથી એક ગાય આવે છે અને જાય છે. તેને એક રખારી ચરાવવા લાઇ જાય છે. અને દરવાજા આગળ મૂકી જાય છે. જગદીપ રોજ સાંજ સવાર અને આવતી અને જતી જુવે છે.

તેના મિત્રને આ ગાય જોઈને, અંદરના સમાચાર જાણવાની કુંચી જડે છે. એક દિવસ, ગાયને ખવડાવવાને બહાને, એની પાસે બંને જણુ બેસા રહે છે. અને ઝીણવટથી જુએ છે, તો ગાયની ડોકમાં પહેરાવેલ કોડીના હારમાં કાગળનો કુચો જુવે છે. તે જાનેમાને લાઇ વાંચે છે. તો તેમાં વીણાવતીના પ્રેમસંદેશો હોય છે:-

“ એકાન્તવાસી, ઋણુ બાલિકાને
લાઇ, બિપાડી જલસોતમાંથી:
શા આ બીજા સોત અગમ્યમાંથી
મૂકી તણાતી અસહાય છેક ! ”

આ કાગળની બીજી બાજુ જગદીપ તેનો ઉત્તર વાળે છે. અને એજ માથની ડોકમાંની કોડીમાં મૂકી વીણાવતીને પહોંચાડે છે.

બીજા એવા પ્રાણીદૂતની વાત નાગમદેની લોકકથામાં આવે છે. નાગ, રજપૂત હતો.

નાગમદે આદીર હતી. એક ગામધણી હતો અને બીજી ગરીબ

પાડો

માલધારીની દીકરી હતી. સરોવર કાંઠે, બંનેની મીટ મળતાં,

એમની વચ્ચે અજબ આકર્ષણ જન્મ્યાં હતાં; અને બંને છાનાં

છાનાં મળતાં હતાં. ત્યાં માળાપને કાને આ વાત આવી. એટલે, ભારે અનર્થ થશે એમ ધારી, રાતોરાત નાગમદેના બાપે જીયાળા ભર્યાં.

નાગ સવારે આવીને જુલે છે તો નેસ સૂતો પડ્યો છે:

“ નહીં વલોણું વાસમાં, નહીં પરભાતી રાગ;

નાગમદેના નેસમાં, કાળા કળેળે કાગ ! ”

નાગમદેને સંભારતો નાગ, આખુંયે ખડેર ખુંદી વળે છે. એટલામાં એક પગભાંગલો બોડો પાડો, તેની જગરે પડ્યો. તેની ડેકે એક ચિટ્ટી બાધિલી એણે જોઈ, તેમાં નાગમદેએ લખ્યું હતું:

“ નાગ રીસાઈશ મા. હું તને સરોવર કાંઠે શંકરના દેવળમાં જરૂર મળાશ. ”

લોકકથાએ આવી રીતે ત્રેમી વચ્ચેનો સંદેશો એક મૂળ પ્રાણીની દર્મિયાનગીરીથી પહોંચાડ્યો છે. અને વાત આગળ લંબાવી છે.

પશુપંખીના સંદેશાથી આગળ વધતાં, માનવી સાથેના સંદેશાની વાત ઉપર આવિયે.

અશોક વાટિકામાં કેદ પડેલાં સીતાજીને, પવનસુત હનુમાને

માનવી સાથે સંદેશા રામની મુદ્રિકા બતાવી, રામના કુશળ સમાચાર કલા હતા. આ

પ્રસંગનું:—

“ વનચર વીરા ! વધામણી

કહોને ક્યાં થકી લાવ્યો ? ”

એ ગીત જાણીતું છે.

વીટી બતાવીને ઓળખાણ આપ્યાનાં બીજાં બે ઉદાહરણો ખૂબ જાણીતાં છે. એક,

‘ શકુન્તલા નાટક ’ અને બીજું ‘ મુક્ત રાક્ષસ ’ અથવા ‘ મુદ્રિકા. ’ તેને માત્ર સંભારીને જ આગળ ચાલિયે.

ઉદ્ધવનો સંદેશો એટલો બધો જાણીતો છે કે, તે સંબંધી ઘણી કવિતા રચાઈ છે.

શ્રીકૃષ્ણે મયુરામાં રહ્યા પછી, નંદજ્યોત્સના તથા ગોપગોપીના

ઉદ્ધવનો સંદેશો સાંતવન માટે ઉદ્ધવને જ્ઞાનનો સંદેશો આપી, ગોકુળ મોકલ્યા.

પરંતુ ઉદ્ધવને ગોપાંગનાનાં લાવનો શોનો ખ્યાલ આવે ? એમણે

તો પંડિતોની જેમ તેમને જ્ઞાન કહેવા માંડ્યું કે, “ પુત્રભાવ બૂલી બદલાવથી તેમને નિહાળો,

મણાનુબંધની વાત સંભારી, મન તમારું વાળો. ”

એટલે જસોદાએ બાંધાની વતી ઉત્તર આપ્યો કે,

“ ઉદ્ધવ ! સાંભળો રે;
અમો અચાનક મન, કાળો કામળો રે,
તેને ન ચઢે દૂળે રંગ, પહેલાંની શ્યામતા રે,
ગુણહીન ગોવાળા લોક, શાન નથી પામતા રે !”
(પ્રેમાનંદકૃત ભ્રમરગીતા)

ઉદ્ધવ આવ્યાની વાત, ગોકુળમાં ઘેરઘેર પ્રસરી, ઉદ્ધવ ગોપીઓને એકાન્તમાં બોલાવી કહ્યું.—

“ એક સંદેશો કૃષ્ણે કહાવ્યો,
‘ સાધો સફળો જોગ. ’ ”

—ગોપીઓને આવો લાગણીહીન સંદેશો કયાંથી ગમે ? એટલે અકળાએલી ગોપીઓએ એટલો જ કટાક્ષપૂર્ણ ઉત્તર દીધો.

“ ઓધવ ! અલબેલાને કહેજો,
જ્યમ અમે કહાવિયે રે લોલ,
હવાં તો હદ અધ નાય !
કે ગોકુળ આવિયે રે લોલ;
સંદેશાથી શી શી વાત,
કહો અમે કહાવિયે રે લોલ ?
માટે દાસ દયાના પ્રીતમણ !
ઘેર આવિયે રે લોલ. ”

રઘુનાથદાસની, ‘ઓધવજના સંદેશા’ની પાંચ ગરબીઓ, ઘણી જ લોકપ્રિય છે. તીચેની લીટીઓથી ભાગ્યે જ કેષ યજ્ઞવલ્ક્ય હશે:

“ ઓધવજ ! સંદેશો કહેજો રચામને,
મ્મરુ સમ જો મૂકી મનમે એલ જો.
કાનુડો કપટી રે આવડો કેમ થયો,
જળ કરીને, ઉતરિયે નહિ છેલ જો—ઓધજ ”

જસોદા પોતાના મનનો રોષ છૂપાવી, ઓધવ સાથે સંદેશો કહાવે છે કે:

“ ઓધવ ! કહેજો બંને ભાતને,
સુખણી કરજો દેવકી માતને,
રખે છેલ દેતા વસુદેવ તાતને,
એકવાર મળજો અમ અનાથને ”

યુદ્ધમાં મલાહનાં કહેણુ લઈ જનાર વિષ્ણુકારને આપણે ન ભૂલી શકીએ. પ્રાચીન ઇતિહાસમાં આવા પ્રસિદ્ધ સંદેશો બે છે: એક રામ તરફથી, વિષ્ણુ સુલેહનાં કહેણુ રાવણ સભામાં કહેણુ લઈ જનાર, અંગદની વિષ્ણુ; અને બીજી, કૌરવસભામાં પાંડવ તરફથી, કહેણુ લઈ જનાર શ્રીકૃષ્ણની વિષ્ણુ.

ત્રીજો વિધિનો પ્રસંગ નરસિંહ મહેતાએ ‘ચુરતસંગ્રામ’માં વર્ણવ્યો છે. ત્યાં ગોપ અને ગોપીઓ વચ્ચેના યુદ્ધના સંદેશા લઈ જવા માટે, કૃષ્ણ—પક્ષ તરફથી જયદેવ, અને રાધા તરફથી નરસિંહ મહેતા પોતે વિધિકાર બન્યા હતા, એમ લખ્યું છે.

ઉપર રહ્યા પ્રમાણે તે બધા વ્યક્તિગત સંદેશા હતા; પરંતુ જ્યારે સર્વસામાન્યમાંથી જે સમજે તેને જ સંદેશો પહોંચાડવાનો હેતુ હોય છે ત્યારે,
સમસ્યા એ કાર્ય સમસ્યા, ટહેલ કે અન્યોક્તિદ્વારા થઈ શકે છે.

સોનરાણીએ, બારોટની સાથે અધૂરી સમસ્યાની ટહેલ નંખાવી; અને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, ‘જે સમસ્યા પૂરી કરી આપે તેની સાથે જ પરણું.’ આ ટહેલ આવી હતી—

“ થણુ વણુ ધડિયાં, એરણુ આભડિયાં નહીં. ”

[હથોડા વગર ધડેલા અને એરણુને અડક્યા પણુ ન હોય એવા અલંકાર કયા ?]

બારોટની આ ટહેલ, ધૂમલીના હલામણુ જેઠવાએ સંભળી. અને તેણે તે નીચે પ્રમાણે પૂરી કરી:—

“ સરવડાં સ્વાતિતણુ, મળે તો મોતી નિપળે. ”

અને વળી ઉમેર્યું કે:—

“ માતા (છીપ) મહેરામણુ વસે, પિતા (મેઘ) વસે કૈલાસ;
જોષએ તો જૂતાં મોકલું, નવાં તો આસો માસ. ”

આ પાદપ્રતિષ્ઠા સોનનું મન માની ગયું. એ પરણુવા તૈયાર થઈ. પણુ અહીં એક કપટ રચાયું હતું; ખરી સમસ્યા ઉકેલનાર હલામણુ હતો. છતાં એના કાકા શિયાળને નામે તે પસાર કરવામાં આવી હતી:—

“ હલામણુ દૂહા પારખે, પણુ સોન શિયાને જાય. ”

—પરંતુ આ વાતને અહીં સંબંધ નથી. આપણે તો એટલું જ જોયું કે, સમસ્યા-દ્વારા ઠોડીલી કન્યા પરણતી હતી.

શામળબદ્દની વાર્તાઓમાં આવી સમસ્યાઓની અનેક વાતો આવે છે. નર્મદાશંકરની ‘વજ્રેસંગ ચાંદબા’માં પણ સમસ્યા જ અગત્યનો ભાગ બજવે છે.

જ્યારે ઉક્તિ સામાન્ય હોય, બીજાને ઉદ્દેશીને હોય; છતાં તેની ધારી અસર કોઈના ઉપર થાય ત્યારે, તેને ‘અન્યોક્તિ’ કહે છે. એવી એક જાણીતી અન્યોક્તિ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને સંભળાવેલી તે છે.

અન્યોક્તિ.

નવી રાણી સંયુક્તાના મહેલમાં રહેતો પૃથ્વીરાજ, કાઠને પોતાના મહેલની પાસે આવવા દેતો નથી. અને આવનારને દેહાંત દંડ દે છે. પરંતુ મુસલમાનોનાં ટોળાં, રાજ્ય ઉપર ઝૂઝી રહ્યાં હતાં. તેની ખબર પહોંચાડી જ જોષએ, એટલે એક ચારણુ, જીવને જોખમે પણુ પૃથ્વીરાજની મોહનિદ્રા ઉરાડવા તૈયાર થયો. એણે નીચેની સમસ્યા:—

“ નહીં પરાગ, નહીં મધુપુરી, નહીં વિકારી યહ કાલ;
અલી કલીસે લીપટ રહ્યો, આગે કેન હવાલ ? ”
(ગિહારીદાસ)

એમ રાજમહેલની આજુબાજુ ફરતાં મોટે સ્વરે બોલવા માંડી એમાં એ ત્રણ અર્થ સમાયા હતા.

પૃથ્વીરાજને કાને આ અવાજ પડ્યા વગર રહ્યો નહીં. એ સમસ્યાનો ધ્વનિ સમજી ગયો. એટલે ચારણની જીવસટાની સેવાથી પ્રસન્ન થયો, આમ સીધા સંદેશા કરતાં આવી રીતની અન્યોક્તિદ્વારા કહેવાતી વાત પણ સંદેશાના સાહિત્યમાં અવનવી ભાત પાડે છે.

નળાખ્યાનમાં નળની ભાળ કાઢવા માટે, દમયંતીએ સુંદેવદ્વારા ટહેલ નખાવીને પત્તો ટહેલ મેળવ્યો હતો.

ચંદનમલયાગરીની વાર્તામાં:—

“ કહાં ચંદન ? કહાં મલયાગરી ? કહાં સાયર ? કહાં નીર ?
જેમ જેમ પડે વિપત્તી, તેમ તેમ સહે ચરીર. ”

—એ ટહેલ સાંભળીને જ વિખૂટાં પડેલાં સ્વજનો એ વાર્તામાં ભેળાં મળી શકે છે. કુટુંબજીવનને અંગે વિવાહ એ બહુ મહત્ત્વનો પ્રસંગ છે. પહેલાં, તેને લગતા સંદેશાની વાત કરીએ. લગ્નગીતોમાં આવે છે કે શકિમણી કુંવારી કન્યાના કાગળ જેવી કુંવારી કન્યાએ શ્રીકૃષ્ણને જાનો કાગળ લખ્યો હતો.

“ લગન બાળેઠડી ને, મોતીરે જડિયાં,
કુવારી કન્યાએ કાગળ લખી રે મોકલિયા;
વેગે વેલેરા આવોને જાલવરાય । ”

“ નાની વહુ તે કાગળ મોકલે,
વેગે આવો નજીદલતા વીર. ”

ઝીલણુ મારવાડની માછલી જ રે ” વગેરે.

મહામહા ભાડકોડથી ઉછેરેલી દીકરી, સાસરામાં વહુ થઈને રહે છે, ત્યારે સાસરાનો સ્તીતમ તેને અસહ્ય બની જાય છે. તે વખતે ફેટલીકવાર એને ધિયેરના સંદેશા પીયર સાંભરે, મા સાંભરે, ભાઈ સાંભરે, અને દાદાજી સાંભરે—એ સ્વાભાવિક છે. સાસરવાસને ઝડપે જાતી જાતી, જડતાં પંખી સાથે વીરાને સંદેશા મોકલતી લોકકન્યાની મનોદશા નીચેના ગીતમાં તરી આવેછે:—

“ માતા ! મહિયર, વિના કું જુરી મરે,
જડતાં પંખી ! સંદેશો લઈ જાવ :
વીરાને કહેજો કે, વેલું જોતરે. ”

વળી,

“ મારા વીરાને જામને, એટલું કહેજો,
વીરા ! બેનીજ કુખીઆરાં રે । ”

ખીલુ લોકગીત આવું છે:—સાસુ વડુને કાદરા દગવા આપે છે. નણુંદ ત્રાજવાં લઈ લોટ જોજે છે. ચપટીક લોટ ઓજો થાય છે. એટલે સાસુ વડુને મારે છે:

“ નણુદી બોલે છે બોલ, સાસુ મારે છે માર ” આવી અણપતીજથી અકળાએલી વડુ, પછી શું કરે ? માને અને લાઇને જાના કાગળ મોકલે છે:—

“ દીકરી તે જાના કાગળ મોકલે રે,
માડી ! તેડવાને: આવ,
વીરા ! તેડવાને આવ. ”

વળી એક લોકગીત સંભારીએ: સાસુએ સંતાપેલી વડુ કુવાને કંઠિ જોભી રહીને પોતાના દાદાને સંદેશો કહાવે છે:—

“ જડતા પંખીડા ! મારો સંદેશો લઈ જાજે હો દાદાને કહેજો રે, દીકરી કુવે પડી ! ”
તેમ

“ માડીને કહેજો રે દીકરી મરી ગયાં. ”

આમ કંઈક ગરીબડી દીકરીઓએ પોતાનો છેલ્લો વિસામો કુવાનાં કાળાં નીરમાં શોષ્યો હશે એમ આ ગીત બોલે,છે,

ગુજરાતથી નારીનાં કૌટુંબિક દુઃખના ધ્વનિ, ઉપરનાં ગીતોમાંથી નિકળ્યા. હવે તેનું
ગૌરવ ગાણું “ બલિદાન ” નું ગીત પણ માડીના સંદેશાનું
બલિદાન નિમિત્ત અને છે તે જોઈએ.

આર આર વર્ષો સુધી ગાણું નવાણુ છડિયે નીર ટકવા દેવું
નથી. જોશીડાને જોશ જોવા બોલાવ્યા. જોશીએ કહ્યું : “ જળદેવ, બત્રીસાનો ભોગ માગે
છે. ” એટલું સાંભળતાં દીકરો, અને બેટા ધવરાવતી વડુ પોતાની જાત હોમવા હા પારે
છે. પણ વડુને થયું ‘ એકવાર માવતરને મળી લઉં. ’ એટલામાં કાઠને થયું, ‘ વડુ,
જવાને તો જહાણું નહીં જોળતી હોય ? એટલે ગુણગર્વિણી વડુ પાછી વળી; અને
સાથે સંદેશો કહાવ્યો—

“ મારી માતાને એટલું રે, કહેજો:
માડીઓને ચુંદડી લાવે છ રે. ”

વડુએ ચુંદડી ઓઢી, સમસ્ત લોકહીતની ખાતર નવાણુમાં પગ મૂક્યો.
જલકાઈ ગયું, વડુના આવા આત્મભોગની કયાઓ ધણી છે.

યુદ્ધના કાગળની વાત એક લોકગીતમાં ગૂંથેલી મળી આવે છે. —
આવી છે. જિગમણી ધસ્તીના કોરા કાગળ આ
યુદ્ધનાં નોતરાં દાઢએ કેલીએ વંચાવ્યો. અને વૃદ્ધ ઠંકાર
આવ્યું. કારણ કે; સાત સાત દીકરીએ

પોતાને ઘેર પુત્ર નહોતો. એટલામાં તેજ્યા નામની, દીકરી પુરુષવેશમાં ‘
સદવા તૈયાર થઇને આવી.—

“ ત્યાં ઉપરવાડેથી, તેજમલ ડોકાણાં રે,
શીદને રૂવો છો દાદા ! શું છે તે કહોને રે ?

દાદાએ કહ્યું,

“ દળકટકે આવ્યું દીકરા,
કેણુ જ્ઞારે ચઢશે રે ? ”

એટલે તેજમલે દાદાને હિંમત આપતાં કહ્યું.

“ હૈયા હિંમત રાખો દાદા !
અમે જ્ઞારે ચઢશું રે. ”

અને પછી તો તેજબા પોતાની ચતુરાઈથી સ્ત્રીત્વનાં તમામ લક્ષણો પોતાના સાથીથી છૂપાવીને, દળકટકે વાળી પાછી વળે છે.

કુટુંબજીવનને લગતો એક સામાન્ય પ્રસંગ નોકરીનો છે. પતિને રાજદરબારમાંથી નોકરીનું તેડું આવે છે. એ નોકરીના કાગળમાં,—

નોકરીના કાગળ “ લખી લખી ચારે કોર સલામતે,
વચમાં તે વેરણુ ચાકરી રે લોલ ”

નોકરીને અંગે પતિવિરહના વિચારથી ગભરાએલી વહુ મનમાંથી નક્કી કરી ખેસે છે કે,—

“ અલખેલો નહીં જાય ચાકરી રે, ”

અને બીજા કોઈને નોકરી ઉપર મોકલવા એ પ્રયત્ન કરે છે. પતિને પ્રવાસમાં કેવી કેવી તકલીફ પડશે તે એ ગણાવે છે: પરંતુ વર, તેની જોગવાઈ કરવાનું કહી, સમાધાન કરે છે. અને પછી,—

“ લીલી ઘોડી પાતળિયો અસવાર રે,
અલખેલો આત્મા ચાકરી રે ”

એટલે વહુએ,

“ ઝાલી ઝાલી ઘોડલિયાની વાગ
કે અલખેલા ક્યારે આવશે રે લોલ ? ”

તેનો વર પરદેશની અનિશ્ચિતતા સ્વયંવતો હિતર દે છે:—

“ ગણુએ ગોરી ! પીપળિયાનાં પાન રે;
એટલે ને દહાડે અમે આવશું રે લોલ ”

નોકરી કરવા ગયેલો પતિ પરદેશ છે. અહીં નાનો દિયરિયો, મેંદી લાવી લાબીને આનેતીના કાગળ લાય રંગવા કહે છે. ત્યારે લાબી કહે છે,—

“ લાય રંગીને દેરી ! શું રે કશું ?
એનો જોનારો પરદેશ:
મેંદી રંગ લાગ્યો રે—”

દિવસથી વિરહિણીનું હૃદય સમજાઈ ગયું. પછી તો સંદેશા છૂટયા:

“ પહેલો કાગળિયો એમ લખ્યો,
તારી ખેતી પરણે ઘેર આવ-મેંદી. ”

પછી તો કાગળ હિપર કાગળ લખાયા:

“ તારો વીરો પરણે ને ઘેર આવ,
તારી માડી મરે ઘેર આવ—”

પણ પરદેશવાસી પતિ. ખધા કાગળ મળી નાં પડ્યા છે. છેક છેલ્લા કાગળમાં ન્યારે લખ્યું કે,—

“ તારી માનેતીને ડસિયો નાગ.—મેંદી ”
ત્યારે સંદેશો મળતાવેંત, અલખેલો

“ આવીને ઝટ ઘેર જીંસા રહ્યા,
મારી માનેતીના શા હાથ ?—મેંદી. ”

આ ગીતનાં ખીળાં પાકાંતરો કરતાં, અહીં આપેલું ગીત સુરંચિવાળું અને સૂચક છે. વહેપાર કે નોકરીને અંગે, પહેલાંના પ્રવાસ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી લંબાતા હતા. અને તેથી, વિજેનની પ્રબળ વેદનાઓના એ પ્રેરક હતા. એટલે વિરહના સંદેશા ખાસ કરીને વર્ષોના દિવસોમાં—

“ ગારી ભીંજે ગાંખમાં, ને પિયુ ભીંજે પરદેશ. ”

એવી બન્નેની સ્થિતિ બનતી હતી. અને તેથી:—

“ મોર બોલે મધુરી રત રે, નિંદશ નાંવે રે. ”

એમ થતું. આવે વખતે, વધુઆરા દેશ પરદેશથી મનમોહક સામગ્રીઓ ન્યારે લવતા ત્યારે એકલી ખોલી રમણીએ નિશ્ચય મૂકીને ચાલી,—

“ છેલ છોગાજો હોમ તો મૂલવે,
ડોલરિયો દરિયા પાર,—
મોરલી વાગે છે. ”

કારણ કે એના રસિક સ્વામી વગર આવી વસ્તુઓ ખીણું કાણુ લઈ આપે ? તેથી વિદેશે એટલે કંઈ કેમ ના સાબરી આવે ? અને વળી વયમાં આડી વર્ષા ઋતુ આવવાની હોય, ત્યારે તો રમણીઓની અધીરાઈ ખૂબ વધતી.—

■ જોઈ માસે જુગજીવન આવે,
સૌ લોકો સંદેશા લાવે,
બહો આરો કાંઈ ના કહાવે,—
રમવાને આવો ને રે. ”

વળી નિસાસો મૂકીને એ કહેતી—

“ સખિ ! લાખ રે આવે ને લાખ જાય,
સદેશો રે નાયનો;
હજી કાગળ ન આવ્યો કટોક એક,
હરિવરના હાથનો ! ”

પરંતુ જ્યારે ચોમાસું વીત્યે, પુનર્મિલનના સદેશ મળતા ત્યારે,
પુનર્મિલનના સદેશા ધરમાં આનંદ આનંદ થઇ રહેતો.—

“ સખિ ! આસો પૂરે મારી આય,
કાગળિયા આવિયા;
આવ્યા એચિંતા મારા નાય,
મારું સુખ લાવિયા. ”

પુનર્મિલનના આસો માસમાં, ગરબે રમવાનાં નિમંત્રણ જેમ સહિયરોને અપાતાં,
તેમ ચોસક દેવીઓ પણ ગરબે રમવા માટે સહિયરોને નોતરતી
ગરબે રમવાનાં નિમંત્રણ તેના સબંધનો આપણે ગરબો ખુબ જાણીતો છે.—

“ કાળિ તે કાળિકા કાગળ મોકલે રે,
ભવાની મા ! ગરબે રમવા આવો જો.
હું કેમ આવું રે સહિયર એકલી રે !
સખીને બોલે નાનાં બાળ જો.
બાળને સુવાડે સોના પારણે રે-કાળિ. ”

મનના લાવ કાગળ ઉપર ટપકાવીને એવા પત્રોદ્ધાર સદેશો મોકલાતા હતા તેની
વાત ઉપર કરી. એ લખવાની કળાને અંગે કવિઓએ, કંઈ
લખવાનાં સાધન કંઈ મનોરમ કલ્પના કરી છે તે અહીં જોઈએ. એક લોક-
ગીતમાં આવે છે—

“ હથેલીનો કાગળ કર્યો,
લોચનની કરી રચનાઈ;
આંગળીની કરી કલ્પ મે
કાગળ લખ્યો હરખાઈ. ”

તેવી જ રીતે બીજી એક રમ્ય કલ્પના અહીં સંભારવા જેવી છે ‘ પ્રજુના અસંખ્ય
ગુણો કેમ વર્ણવી શકાય ? ’—એ અર્થનો એક શ્લોક છે તેમાં કાગળ લખવાના નિર્માત્ર
આધેનોની ઊણપનો ઉલ્લેખ કવિ કરે છે.

“ સમુદ્રનો ખડિયો કર્યો હોય, એમાં અંજન પર્વત જેટલી શાહી ભરી હોય,
સમસ્ત તરુવરોની ડાળીઓની કલમ ધડી હોય, પૃથ્વીના પટનો કાગળ ગનાવ્યો હોય, અને

આવા અખૂટ સાધનો વડે દેવી સરસ્વતી અહોનિશ લખ્યા કરતાં હોય-તો પણ પ્રભુના ગુણનેા છેડા આવતો નથી. ”

દલપતરામે એમની એક હોરીમાં નીચેની અતિથયોક્તિ લખી છે:—

“ લખી લખી કાગળ, લખવાની લેખણ,
ધણું લખતાં ગઢ ખાસી,
તોએ હજી કરો ઉતાર નાખ્યો.
નાથ ! બન્યા કાં ઉદાસી ?
ઋતુ ખીલી રહી છે ખાસી;
અમ ધર, આવો રે વસંત વિલાસી ! ”

શકુન્તલાએ કમળના પાંદડા ઉપર પત્ર લખ્યો હતો. વિષયાએ ચંદ્રદાસના અંગરખાની કસે બાધેલા પત્રમાં ‘ વિષ ’ શબ્દ સાથે ‘ યા ’ ઉમેરવા માટે આખમતો કાગળ ઉપયોગમાં લીધો હતો. આ અર્થમાં જ લાકડાના કડકાને અને જડ કાગળને ‘ બોલતા ’ કહેવામાં આવે છે.

કાગળ લખવાની વાત આપણે કરી; પણ કેટલાક સંજોગો એવા પણ હોય છે જ્યારે, કાગળ લખવા નિરર્થક બને છે. જ્યારે પ્રેમીને એમ પણ લાગે કાગળ ફોણુ ન લાગે ? કે પ્રેમ પાત્ર પોતાનાથી દૂર છે ત્યારે જ, સદૈશના કાગળ લખવા પડે છે; નહીં તો મીરાંબાઈએ લખ્યું છે તેમ,—

“ રામૈયા ! મેં યારે રંગ રાતી—
જિનકે પિયા પરદેસ બસત હે,
લિખ લિખ ભેજે પાતી;
મેરે પિયા હિરદેમે બસત હે,
ચુંજ કરે દિન રાતી.
મે કમહું આતી ન જાતી. ” *

અખા ભગતે પુસ્તક પાંડિત અને અનુભવી વચ્ચેની સરખામણી કરતાં આવા જ ભાવાર્થનું દર્ષાત આપ્યું છે. દંપતિ જીવનનાં કુતૂહલવાળા “ કુમારી લે વરનું નામ; ” પરંતુ “ સદા સોહાગણુ સંજે સ્વામ ” એટલે સૌભાગ્યવતીને તો સ્વામી હંમેશાં નિકટ હોય છે; એટલે વરની વાતો એક બીજાને કહેતી નથી.

મીરાંબાઈના એક બીજા પદમાં, કાગળ ન લખી શકવાનું કારણ એમ બતાવ્યું છે કે:

“ કાગદ નાહી, મારે રયાહી નહી રે,
કલમ નહીં લવલેસ;

* વળી સરખાવો:

“ પ્રીતમ ! પતિયાં તબ લીધું
જગ દુમ હો વિદેસ:
તનમે, મનમે, મેનમાં
વાકુ કયા સદેસ ? ”

પંછીનકો પરબેશ નહી રે,
કિણુ સંગ લિણુ સંદેશ !
બંસીવાલા ! આજે હમારે દેશ— ”

શાંતિદાસે લખ્યું છે કે.

“ કાગળ કોણ લખ જાય ?
મથુરામાં વસે મેંવાસી ”
એ રે કાગળમાં ઝાઝું શું લખિયે ?
થોડું લખ્યે હેત જણાય:
મથુરામાં વસે મેંવાસી.— ”

પ્રાચીન યુગ વટાવ્યા પછી, હાલના ટપાલ યુગની વાત હવે કરિયે. રીતમરની પોસ્ટ
ઓફિસ સ્થપાયા પછી કાગળની સવડ પણ આપણે મન
ટપાલયુગ સાધારણ થઇ ગઇ છે.

અંગ્રેજ કવિ કાઉપરે “ ટાસ્ક ”માં જે ટપાલીનું વર્ણન કર્યું છે તે ખરેખર તાદ્દશ
અને આગ્રેહૂય છે આપણો આજનો ટપાલી પણ એ જ ધરેડમાં કામ કરે છે. એને
ટપાલની થેલી મળે, પછી, માસ્તરના દેખતાં એ ઉધાડે; એટલે કાગળો, છાપડાં, મની
ઓર્ડરો, વી. પી., પામ્પ્લેટો, રજીસ્ટરો બધું થેલીમાંથી નીકળી પડે. તારીખની છાપ થાય,
પછી ટપાલ જુદી થાય, અને લતાવાર મોકલાવાય. પણ પેલા ટપાલીને નહીં કશી લેવા કે
દેવા ! એને મન તો બધા કાગળો સરખા.

કોઇ કાગળમાં, મિત્રનો રનેહ હોય, કોઇમાં મરણના સમાચાર હોય, કોઇમાં પુત્ર
જન્મના ખબર હોય કોઇમાં કંઈ હોય ને કોઇમાં કંઈ હોય પણ ટપાલી તો નિર્લેપ અને
તટસ્થ ! એ તો સરનામા જોતો જાય અને લતાવાર મોકલવો જાય, એને તો રોજની
દેવ એટલે એમાં કશું નવું થે નહીં ને જૂનું થે નહીં; ખબરે કોઇજો અને તેમાં રૂપિયા નથા
છાપાં હોય, ટપાલી જૂનો થાય એટલે ગામ આખાનો ઓળખીતો બને.

સાહિત્યને જીવન સાથે ગાઢ મળેલું છે. અને તેથી વૈવિધ્ય ભર્યાં જીવનમાંથી જ
સાહિત્ય જન્મ પામે છે. આપણા ટપાલયુગને લીધે જ કવિ
‘ પત્રપ્રતીક્ષા ’ અને મોટાદકરની પાસેથી ‘ પત્રપ્રતીક્ષા. ’ અને ‘ પત્રદર્શન ’ જેવા
‘ પત્રદર્શન ’ કાવ્યો મળી શક્યાં છે.

પત્ર પ્રતીક્ષા—એટલે પત્રની રાહ જોવી નાચિકા ટપાલ આવવાનો સમય થતા પહેલાં
જ, જિતાવળી જિતાવળી ધરના કામ આટોપી લે છે. એટલામાં ટપાલી એની નજરે પડે છે
એને થયું કે ટપાલી,—

“ હમણા હારમાં નક્કી, બહાલનો પત્ર નાંખશે. ”
“ પરંતુ પાસેથી,
ક્ષણમહીં અગાડી વહી ગયો. ”

રમણી નિરાશ થઇ; અને આખરે હતાશ થઇ બેસી પડી.

આ કાવ્યનું અનુસંધાન 'પત્રદર્શન' કાવ્યમાં છે. ખૂબ વાટ જોવાવ્યા પછી એક દિવસ ટપાલી, પ્રિયનો કાગળ લખને આવ્યો. પછી તે તેણે હાથમાં લીધો, અને તેને કેવી રીતે વાંચ્યો તેનું વર્ણન નીચેની કડીમાં સુંદર રીતે કર્યું છે.

“ પડી આદિ જુએ ઘડી અંત જુએ,
ઘડી મધ્ય વિષે કંઈ દષ્ટિ કરે,
નહી વાંચનનો ક્રમ સાચવતી
રહી વાંચતી, તે મ ન વાંચી શકી ! ”

વર્તમાન ટપાલયુગની એક કરણ કથની “ તણુખા મંડળ ” વેરતા આપણા ધૂમ-કેતુએ કહી છે. અહીં કાચમેન પોષ્ટ ઓફિસ આગળ પોતાની અલિ કાચમેનની વાર્તા પુત્રીના કાગળની આશામાં રોજ રોજ ધકકા ખાય છે; અને આખરે નિરાશ થાય છે. એવી વણકહેવાયેલી અને વણગવાયેલી કેટકેટલી કથનીઓ ટપાલયુગમાંથી જન્મ પામી હશે. તે તો કાણ કહી શકે ?

ટપાલના કાગળ આવે છે, તેમ પ્રભુનું તેડું પણ્ય આવે છે. તેને પણ્ય ટપાલના આવવા સાથે કવિઓએ સરખાવ્યું છે. કવિવર ટાગોરે ‘ પોષ્ટ ઓફિસ ’ પ્રભુના સંદેશા અથવા ‘ ડાકધર ’ માં આ વિચારની ભૂમિકા ઉપર જ “ મારો કાગળ કયારે આવશે ? ” એ પ્રકારના બાલકના નિર્દોષ પ્રશ્નમાંથી મહત્ત્વ ચિંતનથી વાત ઉપજાવી કાઢી છે. આપણા કવિવર ન્હાનાલાલે “ ધર્મરાયના પાર્ષદને વિદાય ’ નામના ગીતમાં—

“ કાગળિયા લાવ્યા મહારાજના રે,
લખિયા મહીં બ્રહ્માક્ષર ‘ રામ ’ ને
પ્રભુજીએ સંભાર્યા અમ સેહીને રે ”

એમ સંભારી પાર્ષદને છેવટે કહ્યું છે કે,

“ આસજો, અમુક્કામ જોઈ સંજોજ ને.
રાજ-કાગળ લખ આવજો રે ”

અહીં રાજકાગળદ્વારા જીવનની મમાખિતના સંદેશોનો સ્પષ્ટ ખેવન નીકળે છે.

આમ આપણે જોયું કે ન્યાં ન્યાં જીવનની વિશાળતા છે ત્યાં ત્યાં સંદેશાના કોષને કોષ સ્વરૂપનું અવરણ દર્શન થાય છે. લોકધર્મની અવ્યવસ્થા અવતારના સંદેશા ટાળવા માટે યુગે યુગે જન્મ લેતા અવતારી પુરુષો અને પેંગ-બરો પણ્ય આપણા જગતમાં પરમ શાંતિના, સ્નેહના અને સ્વાર્પણના સંદેશા મૂકી જાય છે, પ્રભુ ! એ સંદેશોને જીવવાની આપણ સૌને શ્રદ્ધા તથા શક્તિ આપો !

પી. ઇ. એન.

સાહિત્યકારોની એક આંતર રાષ્ટ્રીય સંસ્થા

બેબકઃ કિસનસિંહ ચાવડા

ગમે વર્ષે આપણા દેશમાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એક મહત્વનો પ્રસંગ બન્યો છે. સાહિત્યકારોની જગત મરાઠ્ઠર આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા પી. ઇ. એન. ની હિંદુસ્થાનમાં સ્થાપના થઇ છે. આ સંસ્થામાં દુનિયાના વિખ્યાત કવિઓ અને તંત્રીઓ, નાટ્યકારો અને નવલકથાકારો, નિબંધકારો અને વિવેચકો જોડાયા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કાર સમન્વયની દૃષ્ટિએ અતિમહત્વની આ સંસ્થાનું કેન્દ્ર ભારતવર્ષમાં સ્થાપવાને માટે મુંબાઈવાળા મેકમ સોશિયા વાડીઆને ધન્યવાદ ઘટે છે. પી. ઇ. એન. ના આ ભારતીય કેન્દ્રનું પ્રમુખપદ કવિવર શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સ્વીકાયું છે અને ખીસીસ સરોજની નાયડુ, શ્રી. રામાનંદ ચેટરજી અને સર. એસ રાધાકૃષ્ણન એના ઉપપ્રમુખો બન્યા છે. એની કાર્યવાહક સમિતિમાં ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરવાનું આપણી આ અગીઆરમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ સ્વીકાયું છે.

આ પી. ઇ. એન. ની સ્થાપના લંડનમાં ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના ઑક્ટોબરમાં ખીસીસ ડોસન રફોર્ટે કરી હતી. અને આજે દુનિયાના ૩૭ દેશોમાં પચાસ ઉપરાંત એનાં કેન્દ્રો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વિશ્વવિખ્યાત અંગ્રેજ સાહિત્યકારો અને નોબેલ ઇનામના વિજેતા શ્રી નૉન ગાલ્સવર્થીએ એના પ્રથમ પ્રમુખ બનીને પ્રારંભથીજ આ સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રતિભાને વિશિષ્ટતા અર્પી હતી. અને આજે એમના મૃત્યુ પછી બીજા એવાજ ઇંગ્લાંડના અર્વાચીન શ્રેષ્ઠ અને સમર્થ સાહિત્યકાર શ્રી. એચ. ઇ. વેલ્સે આ સંસ્થાનું પ્રમુખ સ્થાન સ્વીકાયું છે. નૉન ગાલ્સવર્થીએ પોતાના મૃત્યુ પહેલાં નોબેલ ઇનામ તરીકે મળેલા ૬૬૬૦ પાઉન્ડ એટલે સવાલાખ ઉપરાંત રૂપિયા પી. ઇ. એન. ને બેટ તરીકે આપવાની ઇચ્છા બતાવી હતી. આને માટે એમણે એક વીલની પણ બ્યવસ્થા કરી હતી અને એના ઉપર એ સહી કરે તે પહેલાં એમનું અવસાન થયું હતું. પરંતુ એ રકમ પી. ઇ. એન. ને મળેજ એવી ચોક્કસ બ્યવસ્થા એમના કુટુંબે કરીને સદ્ગત ગાલ્સવર્થીની અંતિમ ઇચ્છા પુરી કરી છે.

પી. ઇ. એન. એ રાજકારણથી તદ્દન અલગ એવી માત્ર સાહિત્યકારોની જ સંસ્થા છે. ગમે તે કેન્દ્રના સભાસદ દરેક કેન્દ્રના ફરજિયાત સભામદો ગણાય છે. કારણ કે આ સરગતાથી જુદા જુદા દેશોના સાહિત્યકારોને વિવિધ દેશોના પ્રવાસ વખતે મોટા લાભ એ થાય કે ન્યાં ન્યાં પી. ઇ. એન. નું કેન્દ્ર હોય ત્યાં ત્યાં કોઇ પણ જાતના પૂર્વચલ કે મનદુઃખ વિના સંસ્કારિતા અને સાહિત્યની દિલ ખેલીને પરસ્પર વાતચિત અને ચર્ચા થઇ શકે છે અને આ રીતે પણી ગેરસમજણ અને અજ્ઞાન દૂર થવાની શક્યતા સુલભ બને છે. પી. ઇ. એન. ની આંતરરાષ્ટ્રીય વાર્ષિક પરિષદ દર વર્ષે જુદા જુદા દેશોમાં ળરાય છે, અને ત્યાં સર્જનાત્મક દૃષ્ટિએ સાહિત્યની

ચર્ચા કરવામાં આવે છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કારસમન્વય અને પરિચય માટે શક્ય એટલા સહકૃપ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આવી પરિષદો અત્યાર સુધીમાં ન્યુયોર્ક, પેરીસ, બર્લિન, બ્રસેલ્સ, બોસ્તોન, વીએના, બોસ્તોન, હેગ, બ્રુક્લિન અને ગ્રે વર્ષે જુગોસ્લેવીઆમાં ભરાઈ છે. ભારતીય કેન્દ્રની સ્થાપના પછી હવે હિંદને પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ નહીં પણ એણે પોતાને આંગણે આવી મહત્વની પરિષદ બોલાવવાની શક્યતા સિદ્ધ કરી છે. આવી રીતે દુનિયાના સાહિત્યમાં અને એ રીતે સંસ્કારિતામાં ભારતવર્ષે પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ શામીલ થયું છે. આંગળાને વેટે ગણ્યા એટલા હિંદી સાહિત્યકારોને આજે દુનિયા ઝાળાળે છે, અને ભારતની સંસ્કારિતાનાં જુદાં જુદાં રૂપ જે એના જુદા જુદા પ્રાંતો સરજી રહ્યા છે તેવાથી તો બાકીની દુનિયા સાવ અભગ્ન છે. આપણા દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં છેલ્લા દસપંદર વર્ષથી જે પ્રગતિશીલ અને પ્રયોગશીલ સર્જન પ્રવાહ વહી રહ્યો છે અને એ બધા વિવિધ પ્રવાહોમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિનું જે વિશિષ્ટ અને નૂતનરૂપ ધરાઈ રહ્યું છે એની દુનિયાને જાણ થવાની જરૂર અનિવાર્ય છે. એટલે “ ભારતવર્ષે ગુલામ દેશ છે અને ત્યાં સાહિત્ય, કલા કે સંસ્કાર જેવું બહુ ઓછું છે. ” એ ભ્રમભૂલ ભાન્યતા તોડી પાડીને ભારતીય સંસ્કારિતાનું ઉજ્જવળ અને મૌલિક રૂપ પ્રગટ કરવાની વેળા શા માટે જવા દેવી જોઈએ ? પી. ઇ. એન. નું ભારતીય કેન્દ્ર આ આવશ્યકતા અને ઉણપ પુરી કરવા માટે જ સ્થાપન થયું છે.

પી. ઇ. એન. નું સામાન્ય વલણ બ્રસેલ્સ પરીષદમાં બેલ્જિયન, અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને જર્મન પ્રતિનિધિઓએ નીચેના ઠરાવો દ્વારા પ્રગટ થયું હતું અને તે સર્વાનુમતે સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું.

૧ સાહિત્ય મૂળમાં ભક્તે રાષ્ટ્રીય હોય પણ એ સ્થૂલ સીમાઓ નથી જાણતું. રાજદ્વારી અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઉચ્ચલાયકલને સમયે પણ એ તો પ્રજાઓની સામાન્ય સંપત્તિ જ હોય જોઈએ.

૨ બધા જ સંજોગોમાં અને ખાસ કરીને યુદ્ધ સમયે કલાનાં સાધનો તો માનવ જાતિના વારસા અને વંશ પરંપરાગત હક્ક તરીકે રાષ્ટ્રીય અથવા રાજદ્વારી આવેશથી તદ્દન મુક્ત અને અક્ષુબ્ધ રહેવાં જોઈએ.

૩ પી. ઇ. એન.ના સભ્યો પોતાની બધી લાગવગ પ્રજાઓ વચ્ચેની માત્રી સમગ્રજી અને પરસ્પરના સન્માનને માયવવા અને વધારવામાં વાપરશે.

જર્મનીમાં નવી રાજદ્વારી પરિસ્થિતિને અંગે માત્ર જ્યુઝ લોકોને સહન કરવું પડ્યું છે એમ નથી પણ આઈસ્ટાઇન જેવા મૂલકમશહર વિચારક અને ફાઇલ્ડવાર્ગર, લુડીંગ, માન, રેમાર્ક, ટોલ્સ્ટોય અને વેરેલ જેવા જાણીતા લેખકોને પણ જંગલી વર્તનના ભોગ થવું પડ્યું છે. આને માટે પી. ઇ. એન.ના અમેરીકન કેન્દ્રે તો નીચેનો ખાસ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કરીને જર્મનીને મોકલ્યો હતો.

“ માણસના આત્માને હલકો પાડનાર શોષણનીયમ આજે દુનિયામાં ફરી દેખા દે છે જે પોતાનાજ ભાઈઓને હેરાનપરેશાન કરી મુકે છે અને એમની ઉદારતા, ખાનદાની અને સમગ્રજી છુંટી લે છે. માનવતાને અચાન, કિનાબોરી અને લયના ચિકારમાંથી ઉગારીને

આત્મિક સ્વાધીનતાની ચોક્કસ કરવી એ કલાકારોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એટલે અમે અમેરીકન કેન્દ્રના પી. ઇ. એન.ના સભ્યો દુનિયાના દરેક પી. ઇ. એન. કેન્દ્રોને આજ્ઞાન કરીએ છીએ કે તેમણે આ સંસ્થા જે મૂલગત સિદ્ધિતા પર સ્થાપલી છે તેને ફરીથી જગતના ચોકમાં જાહેર કરે અને ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં પ્રસેસ્માં લશાયલી પાંચમી આંતરરાષ્ટ્રીય પરીષદમાં અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, જર્મન અને બેલ્જિયમ પ્રતિનિધિઓએ મુકેલા અને સર્વાનુમતે સ્વીકારાયેલા ત્રણે દશાવેલી ફરીથી ઘોષણા કરે અને એ ઉપર દરેક પ્રજા અને પ્રજાના નેતાઓનું ધ્યાન દોરે.

અમે આંતરરાષ્ટ્રીય પરીષદને આગ્રહપૂર્વક જણાવીએ છીએ કે સ્વતંત્ર પી. ઇ. એન. કેન્દ્રો કે જે પ્રજા અને જાતિઓ વચ્ચે ભલી લાગણી અને સાચી સમજણ વધારવા માટે સ્થપાયેલા છે તેઓને શૈલીયનીઝમ, જાતિદ્વેષ અને રાજકીય મનદુઃખને નામે થતાં લુભ્મોના ખયાલ કરવાના હથિયાર તરીકે કામ કરતા અટકાવવા.”

આ ઉપરાંત ગઈ વખતે પી. ઇ. એન.ની વાર્ષિક પરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી જર્મનીના એ જંગલી અને અસંસ્કારી વર્તન સામે શ્રી. એચ. જી. વેલ્સે જે જલવાન પોકાર ઉઠાવ્યો હતો તેની ખૂબ સુંદર અસર થઈ હતી.

હિંદી કેન્દ્રના સંચાલકોની એ અભિલાષા છે કે ભારતના જુદા જુદા પ્રાંતોના સાહિત્ય સર્જનને એના વાસ્તવિક રૂપ અને મૂલ્યમાં વિશ્વસાહિત્યમાં મુકીને પ્રવર્તતી ગેરસમજણો અને મનદુઃખ દૂર કરવાં અને આ રીતે આપણા દેશમાં અંદર અંદર પથ જો કંઈક આવો બગાડ હશે તો તે પથ આપોઆપ ધોવાઈ જશે. આ કાર્ય મરણતાથી કરવા માટે આ કેન્દ્રના મુખ્યપત્ર તરીકે એક સામાયિક પ્રસિદ્ધ કરવાની અને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં એક એક ઉપકેન્દ્ર સ્થાપવાની એના કાર્યવાહકોની ખાસ ઇચ્છા છે. આવા સામાયિકોને પહેલો અંક ઇ. સ. ૧૯૩૪ના પ્રારંભમાં જ પ્રસિદ્ધ કરવાની ધારણા છે અને એમાં લડનના મુખ્ય કેન્દ્રના કાર્યવાહકોના સંદેશ, ભારતીય કેન્દ્રના પ્રમુખ શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને બીજા કાર્યકરોની વિચારણા અને એક પછી એક પ્રાંતિક સંસ્કાર પ્રવાહનાં પરિચય અને વિકાસ પ્રગટ કરવાની યોજના છે. આ સામાયિક ભારતીય કેન્દ્રના સભ્યોને મફત મળે એવી પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. આ રીતે પ્રાંતોમાં પરસ્પર પરિચય અને સહવાસ જીવંત તાત્કાલીકાર્યા અને ગેર-સમજણ વિનાના રહેશે અને એ સર્વનો સમગ્ર અને સજીવન પ્રવાહ આ કેન્દ્ર દ્વારા વાચા અને સ્વરૂપ ધારણ કરશે. આમ આ સામાયિક આર્યસંસ્કારનું પ્રતિનિધિ બનીને આંતર-રાષ્ટ્રીય જીવનવિચારણા અને સંસ્કાર સમન્વયમાં પોતાનું મૂલ્યવાન અર્પણ ધરશે એટલે આ પ્રવૃત્તિ દરેક પ્રાંતના સક્રિય સહકાર અને સહયોગ સહાય માગે છે. અને એ તત્વો આ કેન્દ્રના વિકાસ, વિસ્તાર અને ચિરજીવતા માટે અનિવાર્ય છે. ગુજરાતી સાહિત્યકારોને આ કાર્યમાં દિલ્લથી મદદ કરવા હું આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરું છું અને મને આશા છે કે મારો અવાજ બહેરો કાને નહીં પડે.

પ્રજ્ઞજીવન ઉપર સાહિત્યની અસર

લેખક : કરાંમરોઝ ફિરોઝ મીરઝાં

સાહિત્યનો આત્મા તેજ પ્રજ્ઞજીવનનો આત્મા

જગતભરનાં ઇતિહાસ ઉપર દ્રષ્ટિ નાખતાં માલમ પડશે કે ન્યાં સુધી એક પ્રજ્ઞનું સાહિત્ય નિર્માત્ર્ય હોય છે, ત્યાં સુધી તે પ્રજ્ઞ પોતે પણ નિર્માત્ર્ય ને નિરતેજ રહે છે. જ્યારે તે પ્રજ્ઞનાં સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે, તેનાં સાહિત્યનું એકેએક અંગ પ્રકુદ્ભૂત થઈ વિકાસ પામે છે, ત્યારે જ તે પ્રજ્ઞ પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે છે. સાહિત્યનો આત્મા તેજ પ્રજ્ઞજીવનનો આત્મા છે, સાહિત્યનો આત્મા પ્રકુદ્ભૂત ન હોય, સાહિત્યનો આત્મા પ્રજ્ઞજીવન હોય, તો પ્રજ્ઞજીવનનો આત્મા પણ પ્રકુદ્ભૂત કે પ્રજ્ઞજીવન હોઈ શકે નહિ. એક પ્રજ્ઞની ઉન્નતિ પૂર્વે તેના કવિઓ અને સાહિત્યકર્તાઓનો આત્મા પ્રથમ જાગૃત થાય છે. તેઓ પોતાનાં હૃદયનું બળ અને પોતાના આત્માની સર્વ શક્તિઓ પોતાનાં સાહિત્યની અભિવ્યક્તિ અર્થે અર્પણ કરે છે. પરિણામે તેમનું સાહિત્ય સમૃદ્ધિવાન થાય છે. અને તે પછી જ તે પ્રજ્ઞ ઉન્નતિનાં શિખરે ચઢી શકે છે; તે પછી જ તે પ્રજ્ઞ પોતાને એક સંસ્કારી પ્રજ્ઞ તરીકે સિદ્ધ કરી શકે છે. આ પ્રમાણે સાહિત્ય એક એવું પ્રાણપ્રેરક અને નવજનક તત્ત્વ છે, કે તે પોતાનાં વિપુલ સાધન વડે એક નિર્માત્ર્ય પ્રજ્ઞમાં પ્રાણ પુરી, તેના આત્માને ચેતનવંતો કરી, તે પ્રજ્ઞને નવજીવન અર્પે છે. પ્રજ્ઞજીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે આવો ગાઢ સંબંધ છે.

સાહિત્યની અધોગતિ તે પ્રજ્ઞજીવનની અધોગતિ

એક પ્રજ્ઞના આદર્શની ઉચ્ચતા, તેની સંસ્કૃતિની ક્રેષ્ટતા, અને તેના જીવનની મહત્તાનો નાશ કરી તેને નિર્માત્ર્ય કરવી હોય તો તે તેના સાહિત્યનો નાશ કરવાથી બની શકે છે. આ સત્ય પ્રાચીન કાળથી જાણીતું છે. અને તેનું એક ઉત્તમ દર્ષાંત ઇરાની સાહિત્યના નાશ ઉપરથી જોઈ આવે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૧ માં ઇરાનનાં હખામન્યન વંશના પાદશાહ દારાના સમયમાં યુનાની પાદશાહ સિકંદરે પોતાનાં મહાભારત સૈન્યનાં બળથી ઇરાનને જીતી લીધું. તે વેળા ઇરાની પ્રજ્ઞની અધોગતિ કરવાના ઉદ્દેશથી સિકંદરે ઇરાની પ્રજ્ઞના સાહિત્યનો સંપૂર્ણ નાશ કર્યો હતો. સાહિત્યના આ નાશની કૂર અસરો સૈકાઓ સુધી ઇરાની પ્રજ્ઞને બોગવવી પડી હતી.

ગુજરાતી પ્રજ્ઞ ઉપર ગુજરાતી સાહિત્યની અસર.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર આપણે દૃષ્ટિ નાખીશું તો પ્રત્યક્ષ થશે, કે જે જે કાળનું ગુજરાતી સાહિત્ય શુદ્ધ, નીરસ અને નિર્માત્ર્ય હતું, તે તે કાળમાં ગુજરાતી પ્રજ્ઞ પણ નિર્માત્ર્ય અને નિરતેજ સ્થિતિમાં હતી. અને જે જે કાળનું સાહિત્ય ચેતનવંતું ને પ્રભાવશાળી થયું તે તે કાળમાં ગુજરાતી પ્રજ્ઞ પણ ઉત્કર્ષતા પામી હતી. ગુજરાતી શાપાના પ્રથમયુગનું

સાહિત્ય જો કે થોડું તો પણ ચેતનવંતું ઉત્પન્ન થઇ શકયું; એટલે તે કાળ ગુજરાતી પ્રજાની આબાદીનો હતો. મધ્ય યુગનું સાહિત્ય નિર્જાળ ને નિસ્તેજ ઉત્પન્ન થયું; એટલે તે કાળની પ્રજાની સ્થિતિ પણ નિર્જાળ હતી. " ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિ કરીશ ત્યારેજ પાઘડી પહેરીશ " એવી પ્રતિજ્ઞા લેનાર સાહિત્ય પ્રેમી કવિ પ્રેમાનંદ અને અખો, વલ્લભ ભટ્ટ વિગેરે કવિઓએ ન્યારે ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું, ત્યારે ગુજરાતી પ્રજામાં પણ ચેતન આવ્યું. મોગલોની પડતીના કાળમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ચેતન રહિત બન્યું, ત્યારે પ્રજામાંથી પણ ખરું ચેતન નાશ પામ્યું. અંગ્રેજી શાળાના આરંભકાળમાં પણ તેવી શિથિલતા ચાલુ રહી, આખરે ગયા સૈકામાં ગુજરાતી સાહિત્યનો આત્મા જાગૃત થયો. કવિઓ-દલપતરામ અને નર્મદાશંકર ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા બહાર પડ્યા. નર્મદાશંકરે ગુજરાતી પ્રજામાં શૌર્ય, સુધારા અને સ્વદેશાભિમાનનો સંખનાદ પુકવ્યો. સાહિત્યની અનેક શાખાઓની વૃદ્ધિનું કાર્ય પુરવેગથી ચાલુ થયું. અને તે પછીથી તો ગુજરાતી સાહિત્યે વધુ અને વધુ ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીધી. અરદેશર ખખરદાર અને નાનાલાલ દલપતરામ જેવા મહાકવિઓએ; રમણભાઈ, ગોવર્ધનરામ, હરગોવિંદદાસ અને બેરંમજી મલખારી જેવા સમર્થ સાક્ષરોએ; અને બીજા અનેક પ્રભાવશાળી સાહિત્ય સેવકોએ, પોતાના હૃદયની શક્તિઓ વડે-બેડ કરી, પોતાના આત્માના પ્રકાશનું સંકલ્પ સીંચી, ગુજરાતી સાહિત્યના અમર વૃક્ષને પ્રબળ અને પ્રફુલ્લિત બનાવ્યું. તેની ડાળોને વિશાળ વિસ્તીર્ણ બનાવી, તેને શુશોભિત નવપલ્લવોથી અને સુરમ્ય પુષ્પોથી અલંકૃત કર્યું. આ દિવ્ય વૃક્ષનાં રસદાયી ફળો ગુજરાતી પ્રજાને કેવાં લાભદાયી નિવડ્યાં, તે આપણને પ્રત્યક્ષ છે. રાજકારણમાં, સામાજિક સુધારામાં, કેળવણીમાં, શૌર્યમાં અને કુન્નર ઉદ્યોગોમાં, દેશની બીજી પ્રજાઓને મોખરે ઉભાવાની શક્તિ અને ઉત્લાસ ગુજરાતી પ્રજાએ મેળવ્યાં છે, તે આ સાહિત્ય વૃક્ષનાં મિષ્ટ ફળોનાં પ્રભાવ વડે છે એમાં કશો સંદેહ નથી.

સાહિત્યની અસર પ્રજાજીવન ઉપર કે પ્રજાજીવનની સાહિત્ય ઉપર ?

અત્રે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, કે સાહિત્યની અસર પ્રજાજીવન ઉપર થાય છે, કે પ્રજાજીવનની અસર સાહિત્ય ઉપર થાય છે ? જો કે સાહિત્ય અને પ્રજાજીવન એ બંનેની અસર પરસ્પર સંકળાયેલી છે, તો પણ વધુ પ્રબળ અસર તો સાહિત્યની પ્રજાજીવન ઉપરની છે. એક પ્રજા પોતે અધોગતિનાં ગારમાં કુબેલી છે, એક પ્રજા તરીકેનું પોતાનું અસ્તિત્વ નિરર્થક છે; એમ તેને ન્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ થતું નથી, ત્યાં સુધી તે ઉન્નતિના અભિલાષથી દુર રહે છે. ન્યારે તે પ્રજાના કવિઓ અને સાહિત્યકારો તેને તેની અધોગતિનું ભાન કરાવે છે, એક પ્રજા તરીકેના સાચા આદર્શોના સાહિત્ય દ્વારા ખ્યાલ આપે છે, ત્યારે જ તે પ્રજા જાગૃત અને ઉન્નતિના અભિલાષ ધરાવતી થઈ શકે છે કવિ શ્રી ખખરદાર પણ એક સ્થાને કહે છે કે-“ આપણી પ્રજા તરીકેની અધોગતિ આપણા સાહિત્યની અધોગતિનું જ પરિણામ છે. ”

ગુજરાતી સાહિત્યનું દૃષ્ટાંત

આપણે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યનું જ દૃષ્ટાંત લઈશું. જો નર્મદાશંકર, દલપતરામ, નાનાલાલ અને ખખરદાર જેવા કવિઓ અને બીજા સમર્થ સાહિત્યકારો ગુજરાતમાં પાઠ્યા નહોતા,

અને પોણેસો વર્ષ પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્યની જે સ્થિતિ હતી તેજ સ્થિતિ આજ સુધી હોત, તો આજે સ્વદેશાભિમાન, સ્વભોગ, સમાજ સુધારા અને નિઝરતાના ગુણો માટે ગુજરાતીઓએ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે, તેવી તેઓ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોત કે ? નર્મદાશંકર અને ખખરદાર વીરરસ કાવ્યો રચી ગુજરાતીઓનાં ચૌર્યને જાગૃત ન કર્યું હોત, તો આપણા ગુજરાતી યુવકોએ સ્વદેશ સેવાના રણક્ષેત્રમાં મરણિયા થઇ જે વીરતા દાખવી છે, તેવી વીરતા તેઓ દાખવી શકત કે ? આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર નકારમાંજ આપી શકશે. પ્રજા જીવનનો પ્રાણ કહો કે આત્મા કહો તે સાહિત્ય છે. સાહિત્યની શ્રેષ્ઠતા વિના પ્રજા જીવન માત્ર એક નિર્જીવ-અસ્થિ પિંજર છે. સાહિત્ય જ્યારે તેમાં પ્રાણ પુરે, તેના આત્માને બલિષ્ઠ અને ઉલ્લાસવંતો કરે, ત્યારેજ તે અસ્થિપિંજર ચેતનવંતું થઇ શકે.

પ્રજા જીવનનો ધડનાર-સાહિત્ય સેવક.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે જ્યારે સાહિત્યના આત્માનો દીપક પ્રદિપ્ત થાય છે, ત્યારેજ પ્રજાના આત્માનો દીપક પણ પ્રદિપ્ત બને છે. અને તે પ્રદિપ્ત થયેલો દીપક પ્રજાનાં હૈયોને અજવાળી, તેના મનોરાજ્યને ઉંચે ચઢાવી, તેનાં દિવ્ય ચક્ષુઓને તેજોમય કરી, તેનાં જીવનને ઉન્નતિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડે છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક સાચો સાહિત્ય સેવક પ્રજાના જીવનનો ધડનાર છે. અમાસની અંધારી રાત્રીએ અધોર વનમાં આથડતા કોઇ મનુષ્યજનને પ્રજાતમાં ઉદય થતા પ્રભાકરના પુણ્ય પ્રકાશથી અનેરો આઘાત ઉત્પન્ન થાય છે. તેની દષ્ટિ સમીપ કોઇ નવીન સૃષ્ટિ ખડી થાય છે, અને તે પોતાનો સત્ય માર્ગ શોધી ચાલતો થાય છે; તેજ પ્રમાણે દરેક સાચો સાહિત્ય સેવક, અંધકારમાં ગોઘાં ખાતી પ્રજાને પોતાના આત્મ-પ્રકાશથી નવિન સૃષ્ટિનાં દર્શન કરાવનાર અને તેને આઘાત અને આનંદ સાથે સત્ય માર્ગે-વળાવનાર પ્રભાકર છે. પ્રજાના આ પ્રભાકર-સાહિત્ય સેવકનો આત્મા જેટલો અને જેવો જાગૃત અને જળવંત હશે, તેટલું અને તેવું પ્રતિબિંબ તે પ્રજાનાં ધડતર ઉપર નાંખી શકશે, અને તેથી દરેક સાહિત્ય સેવકની ફરજ છે, કે પોતાના આત્માને નિરંતર જાગૃત અને નવરંજે રાખે. રાખી, પ્રજા જીવનના ધડતરના મહા કાર્યમાં નિમગ્ન રહેવું. કેવળ યશ પ્રાપ્તિ અર્થે નહિ, ધન પ્રાપ્તિ અર્થે નહિ, પરંતુ પ્રજા જીવનનાં ધડનાર તરીકેનું પ્રજાના પ્રભાકર તરીકેનું મધ્ય બિંદુ લક્ષમાં રાખીનેજ સાહિત્ય દેવીની ઉપાસના કરવાનું બળ અને શક્તિ પ્રભુ આપણા દરેક સાહિત્ય સેવકને અર્પે એજ પ્રભુ પ્રત્યે આપણી પ્રાર્થના છે ! તથાર્થ ।

પરિશિષ્ટ ' ચ '

ભોજન સમિતિ

- ૧ ક. શ્રી ગંભીરસિંહજી
- ૨ રા. ગોકળદાસ દેવચંદ પટેલ
- ૩ „ મનસુખલાલ યુનીલાલ મહેતા
- ૪ „ જોહાલાલ રજુછોડ મીસ્ત્રી
- ૫ „ પ્રભુદાસ વશરામ
- ૬ „ લાલજી રામજી વળીયા
- ૭ શેઠ હસમજી તૈયબજી
- ૮ રા. પ્રાણજીવન બૂધરજી
- ૯ „ પ્રાણજીવન કાનજી દવે મંત્રી.

ઉતારા સમિતિ

ઉતારા સમિતિમાં ઉપરોક્ત ભોજન સમિતિના સભ્યો ઉપરાંત નીચેના વધુ મળ્યો ચુંટાયા હતા.

- ૧ રા. પુરુષોત્તમ ઉત્તમરામ ઉપાધ્યાય
- ૨ „ જમનાદાસ પાનાચંદ
- ૩ „ નુરમહમદ સુલેમાન શેખ
- ૪ „ ચત્રજી કાનજી વળીયા
- ૫ „ ગુલમહમદ હોથી

મંડપ સમિતિ

- ૧ રા. જોહાલાલ રજુછોડ
- ૨ „ યુસફખલી તૈયબજી
- ૩ „ પ્રભાશંકર ઝાલાભાઈ
- ૪ „ મજલાલ રામજી
- ૫ „ ચત્રજી કાનજી
- ૬ „ વિરેન્દ્રરાય ચન્દ્રશંકર મહેતા
- ૭ „ ચંપકલાલ મુલાણી

પ્રચાર અને પ્રકાશન સમિતિ

- ૧ રા. હસમુખલાલ મ. કાજી
- ૨ „ પ્રાણજીવન જોશી
- ૩ „ લાલજી નાગજી ગણાત્રા
- ૪ „ વિદ્યાશંકર દવે

સ્વયંસેવક-સમિતિ

- ૧ રા. ચંપકલાલ મુલાણી
- ૨ „ મજલાલ રામજી રાઠોડ
- ૩ „ પ્રભાશંકર ઝાલાભાઈ

પરિશિષ્ટ ' છ '

અગીયારમા સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનો હિસાબ અને સરવૈયું.

૧૫૧૦-૦-૦ સ્વાગત સમિતિના સભ્યોનું	૧૭૧-૩-૯ પ્રદર્શન ખાતે.
લવાજમ આપ્યું તે.	૧૬૫-૨-૦ કન્ટીનન્ટ ખાતે.
૩-૦-૦ લીટી.	૩૩૯-૬-૬ મુસાફરી ખાતે.
૧૨-૦-૦ દ્વિ વાર્ષિક સભ્યોનું લવાજમ.	૯૯૫-૫-૩ પરિષદ ખાતે.
૧૪૬-૮-૦ પ્રેક્ષકોની શીની આવક.	૧૬૭૧-૧-૬
૧૬૭૧-૮-૦	૦-૬-૬ સીલક ખાતે જમા.
	૧૬૭૧-૮-૦

(સહી) શીવસિંહજી રામસિંહજી ઝાંલા.

(સહી) હગનલાલ લાલજી વળીયા.

ટ્રેઝરર.

ઉપલું સરવૈયું અમેાએ પરિષદના ચોપડા તથા ઓચરીયા સાથે તપાસ્યું છે માટે અમેા જાહેર કરીએ છીએ કે અમેાને જોઇતી સઘળા ખર્ચ તથા ખુલાસાઓ મળ્યા તે અને સરવૈયું જ્યાં સુધી અમેા જાણીએ છઇએ ત્યાંસુધી અમેાને આપવામાં આવેલ ખુલાસાઓ પ્રમાણે તથા પરિષદના ચોપડામાં દેખાડવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે પરિષદના કામકાજનો વ્યાજખી અને ખરેખરે હેવાલ રજુ કર્યો અને અમારા મત પ્રમાણે અને વ્યાપારી રીતી અનુસાર ઉપલું સરવૈયું ઉપજતવેલું છે.

ભાવનગર.

તા. ૩૦-૯-૩૫

}

(સહી) મોતીભાઈ વિ. હરીભાઈ ઓઝા.
(સહી) મહેતા ઈન્દુલાલ આપાલાલ.
હિસાબ તપાસનારાઓ.

પરિશિષ્ટ “ જ ”

લા. હ. ઓ. ઓ. નં. ૧૯

ઝાફીસ ઝાઈર.

લાઠીમાં સાહિત્ય પરિષદનું ૧૧ મું અધિવેશન તા. ૩૧ ડીસે. જન્યુ. ૧૯૩૪ ના રોજ મળેલું; અને તે અધિવેશનમાં થયેલ “ કલાપી સ્મારક ”ના ઠરાવને અનુસરી તા. ૨-૧-૩૪ મંગળવારે “ શ્રી કલાપી કીર્તિ મંદિર ”ના પાયો નાખવાની શુભ ક્રિયા પરિષદ સંમેલનના પ્રમુખ ટી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના હસ્તથી થયું; તે પ્રસંગની યાદગીરીમાં આવડે દરવાજા બહારના તમામ ભાગને “ કલાપી નગર ” એ નામથી ઓળખવાનું અમોએ જાહેર કરેલ છે. તે મુજબ એ ભાગને હવેથી તમામ દરવાજા કાગળોમાં અને બીજે સ્થળે “ કલાપી નગર ” નામથી ઓળખવાનું અને તે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરવાનું ઠરાવવામાં આવે છે.

જાણ તથા અમલ થવા તમામ ખાતે નક્કો આપવી. રા. રેવન્યુ ઓફીસરે અને રા. પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટે નક્કો પ્રસિદ્ધ સ્થળે ચોડાવી જાહેરાત આપવી. તારીખ ૧૫ જન્યુઆરી સન ૧૯૩૪.

Sd. K. K. Oza

કારજારી, લાઠી રોડ.

Sd. Pralhadsinh

ઠાંતર માહેબ,

[સંમેલનની બેઠક વખતે પાદપૂર્તિના જે કાર્યક્રમ રખાયો હતો અને જેમાં શ્રી. વિદ્યાશંકરે (રસબાલ)એ રચેલી અને કુ. શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડા તરફથી જાહેર થયેલ રૂપિયા પચ્ચીસનું ખનામ મેળવ્યું હતું તે પાદપૂર્તિ નીચે મુજબ છે.]

પાદપૂર્તિ.

ધીરે ધીરે મધુર રજની શાન્તિમાં વીતતી'તી,
 બહારું વાશે, રવિ પ્રગટશે, સારસી એમ બહીતી;
 બહારા કેરી મધુર હુંકમાં જોરથી એ લપાતી:
 " કેવાં પ્રેમી રસિક હૃદયો શાન્ત સાથે સમાધિ. "